

Atatürk Üniversitesi | Ataturk University
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü | Turkish Researches Institute

ISSN: 1300-9052 e-ISSN: 2717-6851

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
JOURNAL OF TURKISH RESEARCHES INSTITUTE

TAED 72
EYLÜL-SEPTEMBER
2021

Uluslararası Hakemli Dergi / *International Refereed Journal*

Yılda üç defa yayımlanan (Ocak-Mayıs-Eylül), uluslararası hakemli, yaygın süreli bir dergidir.
International refereed and widespread periodical journal published three times in one year (January-May-September).

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
ATATURK UNIVERSITY JOURNAL OF TURKISH RESEARCHES INSTITUTE
TAED 72 – EYLÜL-SEPTEMBER 2021
ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851

YAYIMLAYAN- PUBLISHED

Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü- *Ataturk University Turkish Researches Institute*

SAHİBİ- OWNER

Yönetim Kurulu Adına Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü
Dr. Osman MERT

EDİTÖRLER- EDITORS

Dr. Yasin TOPALOĞLU- Dr. Elif AKTAŞ

ALAN EDİTÖRLERİ- AREA EDITORS

Dr. Muharrem DAŞDEMİR (*Atatürk University*)
Türk Dili- *Turkish Language*
Dr. Hüseyin YURTTAŞ (*Atatürk University*)
Arkeoloji ve Sanat Tarihi- *Archaeology and Art History*
Dr. Gülhan ATNUR (*Atatürk University*)
Türk Edebiyatı- *Turkish Literature*
Dr. Mehmet TEZCAN (*Uludağ University*)
Türk Tarihi- *Turkish History*
Dr. Kürşad Çağrı BOZKIRLI (*Kafkas University*)
Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi- Türkçe Eğitimi
Turkish Language and Literature Education-Turkish Education

YAYIN KURULU- EDITORIAL BOARD

Dr. Cengiz ALYILMAZ (*Uludağ University*)
Dr. Erden KAZHYBEK (*El-Farabi University*)
Dr. Güler GÜLSEVİN (*TDK- Ege University*)
Dr. Luo XIN (*Çin-Pekin University*)
Dr. Metin EKİCİ (*Ege University*)
Dr. Mihail DOBROVİTS (*Macaristan*)
Dr. Nurdin USEEV (*Kırgızistan-Manas University*)
Dr. Paşa YAVUZARSLAN (*Ankara University*)
Dr. Selami KILIÇ (*Atatürk University*)
Dr. Serhan ALKAN İSPİRLİ (*Atatürk University*)
Dr. Tsend BATTULGA (*Moğolistan D. University*)

YABANCI DİL DANIŞMANLARI-FOREIGN LANGUAGE CONSULTANTS

Dr. Mehmet TAKKAÇ- Dr. Sinan DİNÇ

HALKLA İLİŞKİLER- PUBLIC RELATIONS

Dr. Bahattin ŞİMŞEK

DÜZELTİ SORUMLULARI- RESPONSIBLE FOR REVISION

Dr. Hüsnü KOTAN- Zeynep Şule DEĞERLİ

KAYNAKÇA SORUMLUSU- RESPONSIBLE FOR BIBLIOGRAPHY

Ahmet Sefa YILDIRIM- Muhammet Nuri CEYLAN

BASKI- PRESS

Atatürk Üniversitesi-Erzurum

ADRES- ADDRESS

Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü 25240 Erzurum-Türkiye
Ataturk University Turkish Researches Institute, 25240, Erzurum-Turkey + 90 442 231 13 66
turkiyat@atauni.edu.tr <http://dergipark.gov.tr/ataunited> <http://www.turkiyatjournal.com>

Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi;

Ulusal Akademik Ağ ve Bilgi Sistemi (ULAKBİM), TR Dizin, Modern Language Association (MLA), Scilit, MIAR, OCLC, WorldCat, Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (Asosindex), Sobiad, Acarindex, Akademik Dizin, Researchgate, OpenAIRE gibi indekslerce taranan **“uluslararası alan indeksli hakemli bir dergidir.”**

Yazılarda ifade edilen görüş ve düşünceler yazarlarını bağlar, dergimizin ve kurumumuzun görüşlerini yansıtmaz; yazıların bütün bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

The opinions and views in papers published on the journal belong only to its authors and do not necessarily reflect the views of the journal and its publisher, all the scientific and legal responsibility of the writings belongs to the authors.

“Etik Beyanlar” (gerekli ise) ilgili makalenin sonunda yer alır.

DANIŐMA KURULU- ADVISOR BOARD

- Dr. A. Bican ERCİLASUN (*Gazi University -Retired*)
Dr. Adnan KÜÇÜKOĞLU (*Atatürk University*)
Dr. Ahmet BURAN (*Fırat University*)
Dr. Ahmet GÜNŐEN (*Trakya University*)
Dr. Ahmet TAŞAĞIL (*Yeditepe University*)
Dr. Ali Fuat ARICI (*Yıldız Teknik University*)
Dr. Asiye Mevhibe COŞAR (*Karadeniz Technical University*)
Dr. Ayőehan Deniz ABİK (*Çukurova University*)
Dr. Besim ÖZCAN (*Atatürk University*)
Dr. Bilal ÇAKICI (*TÜRKSOY*)
Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ (*Kırıkkale University*)
Dr. Celal DEMİR (*Afyon Kocatepe University*)
Dr. Cumali őABANOV (*Özbekistan Taőkent Devlet őarkınaslık University*)
Dr. Dilaver DÜZGÜN (*Atatürk University*)
Dr. Efrasıyap GEMALMAZ (*Atatürk University- Retired*)
Dr. Erdoğan ERBAY (*Atatürk University*)
Dr. Ergin JABLE (*Kosova Priştine University*)
Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU (*Atatürk University*)
Dr. Fahri TEMİZYÜREK (*Gazi University*)
Dr. Fahri VALEHOĞLU (*Azerbaycan*)
Dr. Fatma BÖLÜKBAŐ KAYA (*İstanbul Cerrahpaşa University*)
Dr. Funda KARA (*Atatürk University*)
Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA (*Marmara University*)
Dr. Hacı Ömer KARPUZ (*İstanbul Kültür Üniversitesi*)
Dr. Haldun ÖZKAN (*Atatürk University*)
Dr. Hasan BAĞCI (*Pamukkale University*)
Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL (*Hacı Bayram Veli University*)
Dr. Hüseyin BAYDEMİR (*Atatürk University*)
Dr. İrfan MORİNA (*Kosova- Priştine University*)
Dr. Kadıralı KONKOBAYEV (*Kırgızistan-Manas University*)
Dr. Kayrat BELEK (*Kırgızistan-Manas University*)
Dr. Kâzım KÖKTEKİN (*Atatürk University*)
Dr. Kerim GÜNDOĞDU (*Aydın Adnan Menderes University*)
Dr. Kürőat YILDIRIM (*İstanbul University*)
Dr. Leyla KARAHAN (*Gazi University -Emekli*)
Dr. Lokman TURAN (*Atatürk University*)
Dr. Mehmet TÖRENEK (*Atatürk University*)
Dr. Muhsine BÖREKÇİ (*Atatürk University*)
Dr. Rinchinkhorol MUNKHTULGA (*Moğolistan- İzmir Kâtip Çelebi University*)
Dr. Musa ÇİFÇİ (*Uşak University*)
Dr. Mustafa ARGUNŐAH (*Erciyes University*)
Dr. Mustafa ÖNER (*Ege University*)
Dr. Napil BAZILHAN (*Kazakistan-Ahmet Yesevi Türk-Kazak University*)
Dr. Negizbek őABDANALİYEV (*Kırgızistan-Manas University*)
Dr. Nurettin DEMİR (*Hacettepe University*)
Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ (*Marmara University*)
Dr. Özay KARADAĞ (*Hacettepe University*)
Dr. Peter ZIEME (*Almanya-Freie University*)
Dr. Rıdvan CANIM (*Trakya University*)
Dr. Rıfat KÜTÜK (*Atatürk University*)
Dr. Sakıp Selçuk GÜNAY (*Atatürk University*)
Dr. Sedat ADIGÜZEL (*Atatürk University*)
Dr. Selami ECE (*Atatürk University*)
Dr. Semra ALYILMAZ (*Uludağ University*)
Dr. Suat UNGAN (*Trabzon University*)
Dr. Süleyman ÇİĞDEM (*Atatürk University*)
Dr. Süleyman EFENDİOĞLU (*Atatürk University*)

Dr. Takashi OSAWA (*Japonya-Osaka University*)
Dr. Tazegül DEMİR ATALAY (*Kafkas University*)
Dr. Ümit KILIÇ (*Atatürk University*)
Dr. Vefa GULİYEVA (*Azerbaycan İlimler Akademisi*)
Dr. Vladimir V. TISHIN (*Rusya*)
Dr. Yavuz ASLAN (*Atatürk University*)
Dr. Yong-Song Lİ (*Kore Seoul National University*)

HAKEMLER- REFEREES (TAED-72)

- Prof. Dr. Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU (Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Ali BAYHAN (Ordu Üniversitesi)
Prof. Dr. Erkan GÖKSU (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Erol KÜRKÇÜOĞLU (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Fatma Deniz KORKMAZ (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülşen BAŞ (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Hasan Ali ŞAHİN (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin YURTTAŞ (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim SOLAK (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet OKUR (Karadeniz Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Neslihan DURAK (İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Sedat ADIGÜZEL (Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Ümit KILIÇ (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Asaf ÖZKAN (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Ekrem Yaşar AKÇAY (Hakkâri Üniversitesi)
Doç. Dr. Fırat YALDIZ (Kastamonu Üniversitesi)
Doç. Dr. Firdes TEMİZGÜNEY (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Hatem TÜRK (Giresun Üniversitesi)
Doç. Dr. Hüseyin Baha ÖZTUNÇ (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Doç. Dr. Hüseyin KALEMLİ (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim Etem ÇAKIR (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Mayramgül DIYKANBAYEVA (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Mevlüt YÜKSEL (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Muhammed KÖSE (Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi)
Doç. Dr. Nurgül YILDIRIM (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Doç. Dr. Nurşat BİÇER (Amasya Üniversitesi)
Doç. Dr. Onur ER (Düzce Üniversitesi)
Doç. Dr. Recai KIZILTUNÇ (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Ruhi KONAK (Kastamonu Üniversitesi)
Doç. Dr. Servet TİKEN (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Ufuk ERDEM (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Barış ÇİFTÇİ (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Çağatay YÜCEL (Dicle Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Erol AKCAN (Trakya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Gonca ÜNAL CHIANG (Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Kemal TAŞÇI (Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Kubilay ATİK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmed Gökhan POLATOĞLU (Erzurum Teknik Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Özkan DAYI (Bayburt Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Selçuk DEMİR (Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Serkan ERDAL (Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Tacettin ŞİMŞEK (Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Tuğba AYGAN (Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Tunay KARAKÖK (Bartın Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ulvi Ufuk TOSUN (Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Zerrin KÖŞKLÜ (Atatürk Üniversitesi)
Dr. Ömer Faruk KARATAŞ (Atatürk Üniversitesi)
Dr. Umut PARLITI (Atatürk Üniversitesi)
Dr. Zeynep ÖZDEM KÖSE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER – CONTENTS

NURLANA MUSTAFAYEVA Study of Azerbaijani Poet İmadeddin Nasimi's Creativity in Turkish Literary Criticism <i>Türkiye Edebi Eleştirisinde Azerbaycan Şairi İmadeddin Nesimi'nin Edebi Kişiliği Üzerine Yapılan Araştırmalar</i>	1-10
SANİYA SERDALİNA- SÜLEYMAN EFENDİOĞLU Berdibek Sokpakyayev'in "Balalık Şakka Sayahat" Adlı Eserinde Kazakça Deyimler ve Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları <i>Kazakh Idioms and Their Turkish Equivalents in Berdibek Sokpakyayev's "Balalik Shakka Sayahat"</i>	11-32
ÖMER FARUK KARATAŞ Türk Romanının Mitoman Karakteri: Fahim Bey <i>Mythomane Character of Turkish Novel: Fahim Bey</i>	33-54
FATMA ŞENİZ FEYZİOĞLU Namık Kemal'de Doğu-Batı Sentezi ve Romantizme Evrilen Süreç <i>Namık Kemal's East-West Synthesis and Evolution into Romanticism</i>	55-82
SALİH ÇEÇEN- L. GÜRKAN GÖKÇEK Asur Ticaret Kolonileri Çağ'ında Bir Zenginlik Alami: Lapis Lazuli Taşından Mühür <i>A Sign of Wealth in The Age of Assyrian Trade Colonies: Seal of Lapis Lazuli Stone</i>	83-90
MURAT TOSUN Dara'dan (Anastasiopolis) Brittle Ware Çömlekler <i>Brittle Ware Pots from Dara (Anastasiopolis)</i>	91-117
HASAN BUYRUK İğdir Kervan Sarayı ve Kervan Yolu Üzerine Yeni Değerlendirmeler <i>New Evaluations on İğdir Caravanserai and Caravan Road</i>	119-138
HASAN AKDAĞ Ahmed Cemaleddin Veled-i Hacı Ömer Hulusi Risalesinde Yer Alan İstanbul Sebil Kitabeleri <i>Fountains (Sebil) of İstanbul in Ahmed Cemaleddin Veled-i Hacı Omer Hulusi Books</i>	139-172
TUNCAY ÇİÇEK Güzel Sanatlar Temelinde Selçuklu Camileri ve Osmanlı Camilerinin Form Olarak Farklılıklarının İncelenmesi <i>Examining the Differences of Seljuk Mosques and Ottoman Mosques in Form on The Basis of Fine Arts</i>	173-187
GÖKÇEN KAPUSUZOĞLU Tang Çin'inde Göktürk Baskısı: Jedushi (Bölge Valisi) Uygulamasının Ortaya Çıkışı <i>Gokturks Pressure in Tang China: Occurrence of Military Governor System</i>	189-206
MEHMET ÖZMENLİ İlhanlı Dönemi'nde Şüregel (Şirak) <i>Şüregel (Shirak) in the İlkanid Period</i>	207-224

AHMET TOKSOY Tarihi Süreç İçinde Beylakan <i>Beylakan in The Historical Process</i>	225-242
SAMET ALIÇ- ÖMER FARUK SEYİTHANOĞLU Berçemoğullarının Batı İran ve Çevresindeki Siyasi ve Askerî Rolü <i>The Political and Military Role of The Berçemogullari in Western Iran and its Surroundings</i>	243-264
CEM TUYSUZ İlhanlı Devleti Tarihinde Bağdad Hatun (Hayatı ve Siyasi Yaşama Etkileri) <i>Baghdad Khatun in İlkhante History (Her Life and Impact on The Political Life)</i>	265-276
SERDAR GÜNDOĞDU Orta Çağ'da Siyasi Meşruiyet Kaynağı Olarak Rüya <i>Dream as a Source of Political Legitimacy in The Middle Ages</i>	277-286
İLKAY ERKEN Osmanlı Devleti'nde Bir Ceza Yöntemi Olarak Sürgün: Yanya Vilayeti Örneği (1867-1913) <i>Exile as a Method of Punishment in The Ottoman State: The Sample of The Province of Ioannina (1867-1913)</i>	287-313
YAKUP ŞAHİNER Halil Halid Bey ve "Şehzade Cem Vak'asında Mesele-i Hamiyet" Adlı Risalesi <i>Halil Halid Bey and his Tractate Which Named "Şehzade Cem Vak'asında Mesele-i Hamiyet"</i>	315-345
CEVDET TEKE- ERDAL AYDOĞAN Memduh Şevket Bey'in Tahran Büyükelçiliği Dönemi Türkiye- İran İlişkileri (1925-1930) <i>Turkey-Iran Relations During Memduh Şevket Bey's Tehran Embassy Period (1925-1930)</i>	347-370
CEMİL ÇELİK Kıbrıs İdadisi'nde Muallim İstihdamı, Okul Bütçeleri ve Eğitim Sürecinde Yaşanan Sorunlar <i>The Teacher Employment, Budget, and Educational Problems of The Cyprus İdadi</i>	371-400
HÜSEYİN BULUT Millî Mücadele Yıllarında Millî Egemenlik İlkesinin Doğuşu <i>The Birth of The National Sovereign Principle in The Years of National Struggle</i>	401-408
SUNGUR DOĞANÇAY- MEHMET SERKAN ŞAHİN I. Dünya Savaşı Yıllarında İngiliz Gazetelerine Yansıyan Bazı Olaylar ve Osmanlı Algısı <i>Some Incidents in British Journals During the First World War and Sensation of The Ottoman State</i>	409-432
TARIK ÖZÇELİK Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Adalet Vekillerinden Ahmet Rifat (Çalık) Bey ve Faaliyetleri <i>Ahmet Rifat (Çalika), One of The Ministers of Justice of The First Grand National Assembly of Turkey, and his Activities</i>	433-462
SADIK SARISAMAN İranlı Bir Türk Lider Mir Cafer Pişeveri <i>An Iranian Turkish Leader Mir Cafer Pişeveri</i>	463-490
MEHTAP BAŞARIR Stalingrad Savaşı Döneminde Türkiye-Sovyet Rusya İlişkileri (1941-1943) <i>Soviet Russia-Turkey Relations During Battle of Stalingrad (1941-1943)</i>	491-522

GİZEM KOLBAŞI MUYAN

Ulusötesi Hayatlar: Hollanda’da Yaşayan Türk Vatandaşlarının Sosyal Güvenliği
Transnational Lives: Social Security of Turkish Citizens Living in The Netherlands

523-539

YAKUP ALAN- FATİH CAN

Covid-19 Salgını Döneminde Öğretmen Olmak: Türkçe Öğretmenlerinin Görüşleri
Being a Teacher During the Covid-19 Pandemic: Opinions of Turkish Teachers

541-562

YAZIM KURALLARI-YAYIN İLKELERİ /

AUTHOR GUIDELINES- EDITORIAL PRINCIPLES

563-576

STUDY OF AZERBAIJANI POET İMADEDDİN NASİMİ'S CREATIVITY IN
TURKISH LITERARY CRITICISM
TÜRKİYE EDEBİ ELEŞTİRİSİNDE AZERBAYCAN ŞAİRİ İMADEDDİN
NESİMİ'NİN EDEBİ KİŞİLİĞİ ÜZERİNE YAPILAN ARAŞTIRMALAR

NURLANA MUSTAFAYEVA

Bakü Devlet Üniversitesi, Doğu Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Baku State University, Faculty of Oriental Studies, Department of Turkish Language and Literary
nurlanagasimli@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-4339-3468>

Atıf / Citation

Mustafayeva, N. 2021. "Study of Azerbaijani Poet İmadeddin Nasimi's Creativity in Turkish Literary Criticism". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül-September 2021). 1-10

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 14.06.2020
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 06.07.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4378>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by *iThenticate* programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*
TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

STUDY OF AZERBAIJANI POET İMADEDDİN NASİMİ'S CREATIVITY
IN TURKISH LITERARY CRITICISM
TÜRKİYE EDEBİ ELEŞTİRİSİNDE AZERBAIJAN ŞAİRİ İMADEDDİN
NESİMİ'NİN EDEBİ KİŞİLİĞİ ÜZERİNE YAPILAN ARAŞTIRMALAR

NURLANA MUSTAFAYEVA

Öz

XIV. yüzyılda yaşayan ve Azerbaycan dilinde gazelin en güzel örneklerini sunan şair İmadeddin Nesimi'nin edebi kişiliğinin ister Doğulu araştırmacıların, isterse de Batılı araştırmacıların ilgisini çektiğini görüyoruz. Türkiye edebi eleştirisinde Nesimi'nin edebi kişiliği Muhammed Fuzuli edebi kişiliği kadar araştırılmıştır. Türk bilim insanlarından Mehmet Fuad Köprülü, İsmail Hikmet, Erol Gündüz, Abdalbaki Gölpınarlı, Yavuz Akpınar ve Mehmet Şakir Nesimi'nin hayatı ve edebi kişiliğinin geniş kapsamlı araştırılmasında özel yere sahipler. Mehmet Fuad Köprülü, Nesimi hakkında geniş kapsamlı araştırma yapan ilk Türk araştırmacısıdır.

Türkiye edebi eleştirisindeki Nesimi'nin edebi kişiliği üzerine yapılan araştırmaların incelenmesi, Azerbaycan-Türkiye edebi ilişkilerinin gelişiminin araştırılması açısından da büyük önem taşımaktadır. Şöyle ki, Nesimi'nin edebi kişiliğinin, onun Hurufilik felsefesinin ve İnsan-ı Kâmil kavramının XIV. yüzyıl Türk tarikat edebiyatı üzerindeki etkisini görmemek imkansızdır. I. Murad döneminde Anadolu'ya gelen Nesimi, burada da gazelleri ile ünlenmiş, kendi döneminin tarikat ve mezhep üyelerini, şairlerini, aşıklarını, ozanlarını etkilemiştir.

Tüm bu faktörler, Türkiye edebi eleştirisinde Nesimi'yle ilgili yapılan çalışmaların geniş kapsamda incelenmesini gerekli kılmaktadır. Araştırmalardan da belli olduğu üzere, Nesimi hakkında Türkiye edebi eleştirisinde birkaç yönde araştırmalar yapılmıştır: Nesimi'nin doğduğu yer, büyüdüğü çevre ve edebi kişiliği üzerine yapılan araştırmalar; Nesimi'nin edebi kişiliği ve Hurufilik felsefesi üzerine yapılan araştırmalar; Nesimi'nin eserlerinin bulunması ve yayınlanması ile ilgili yapılan araştırmalar; Nesimi'nin eserlerinin Türk şairleri üzerindeki etkisinin incelenmesi.

Anahtar Kelimeler: İmadeddin Nesimi, Hurufilik felsefesi, Sufizm, Türk edebi eleştirisi, edebi ilişkiler, araştırma

Abstract

Research shows that the creativity of İmadeddin Nasimi, a 14th-century poet who presented the best examples of the Azerbaijani language in ghazals, has been in the spotlight of both Eastern and Western researchers. Nasimi's creativity has been as important in Turkish literary criticism as Mohammad Fuzuli's. Turkish scholars Mehmet Fuad Koprulu, İsmail Hikmet, Erol Gunduz, Abdalbaki Golpinarli, Yavuz Akpınar and Mehmet Shakir have a special place in the extensive study of his life and creativity. Mehmet Fuad Koprulu was the first to conduct extensive research on Nasimi.

The study of Nasimi's creativity in Turkish literary criticism is also important in terms of studying the development of Azerbaijani-Turkish relations. Because it is impossible not to see the influence of Nasimi's creativity, his philosophy of literacy and the concept of spiritual maturity in the 14th-century Turkish sect literature. Nasimi, who came to Anatolia during the reign of Murad I, became famous for his ghazals and influenced the poets, poetesses and members of the sect of his time.

All these factors make it necessary to study of Nasimi's creativity in depth in Turkish literary criticism. It is clear from the research that Nasimi's creativity has been studied in Turkish literature in several areas: Research on Nasimi's personality, place of birth and environment; Research on Nasimi's creativity and literacy; Research on the discovery and publication of Nasimi's works; Investigation of the influence of Nasimi's creativity on Turkish poets.

Key Words: İmadeddin Nasimi, philosophy of Hurufism, Sufism, Turkish literary criticism, literary relations, research

Structured Abstract

The article, written on the basis of sources and literature, is devoted to the study of the works of the great Azerbaijani poet Imadeddin Nasimi in Turkish literary criticism. Research shows that Nasimi's creativity is one of the main topics of study of Turkish literary critics. The main reason for giving wide space to the study of the poet's work in Turkey is his recognition as a prominent representative of hurufism, his influence on the rapprochement of Azerbaijani and Turkish literary environments, and other factors.

It should be noted that the study of Nasimi's work began in Turkey long before Azerbaijan. As it is known, the fundamental study of Nasimi's works in Azerbaijani literary criticism dates back to the 70's of the XX century, with some exceptions. During this period, on the eve of the 600th anniversary of the poet's birth, articles and monographs by Azerbaijani scholars Hamid Arasli, Mirzaga Guluzade, Jahangir Gahramanov, Bakhtiyar Vahabzade and other literary critics and writers were published.

The history of the first research conducted in Turkey goes back to the 20s and 30s of the last century. The significance of these researches is that they were carried out at a time when the historiography of Azerbaijani literature was not yet fully settled, its stages and personalities were not systematically studied. The study of Nasimi's creativity in Turkish literature has had a great impact on research in Azerbaijan. This influence also enriched the literary criticism of Azerbaijan and Turkey.

Turkish researchers Mehmet Fuad Koprulu, Ismail Hikmet, Erol Gunduz and others conducted research on the life and work of the poet. For the first time, a prominent literary scholar Mehmet Fuad Koprulu spoke about the work of Nasimi. After that, Ismayil Hikmet gave a portrait essay about the life, personality and creativity of the poet in his work "History of Azerbaijani literature". Ismail Hikmet's research covered enough Nasimi's life and work. The researcher even writes that he saw Nasimi's divan in Baku during his research. Ismayil Hikmet's writings about the great thinker Nasimi play an important role in modern Azerbaijani literary criticism. Yavuz Akpinar, a Turkish researcher, presents Nasimi as one of the prominent representatives of Azerbaijani literature in his research in the late 1980s. Abdulbagi Golpinarli, the author of excellent research on the Hurufism, its essence, as well as various aspects of Nasimi's work, not only studies the works of the poet, but also reveals the essence of his Sufi philosophy. He also expresses some different opinions about Nasimi's literary personality and states that the influence of Persian poetry is not felt in his poems except Mevlana. One of Abdulbagi Golpinarli's other services is to publish Nasimi's poems in addition to researching his work. Huseyin Ayan, one of the recent researchers in Turkey, has published Nasimi's works and conducted extensive research on him.

Controversial issues about Nasimi's identity and place of birth have also been investigated in Turkish literary criticism. One of the first to comment on this issue was Ismail Hikmet. It is clear from Ismail Hikmet's research that Nasimi's real name is Omar Imaduddin. The researcher considers the poet's perfect knowledge of Turkish, Persian and Arabic languages and the creation of divans in these languages as a manifestation of his power in science and poetry. In his first researches, Mehmet Fuad Köprülü also spoke about the poet's national affiliation and love for Turkish poetry. Abdulbagi Golpinarli also connects Nasimi's belonging and creativity more with Azerbaijani, Azerbaijani Turkish and states that he was included in Azeri-Turkish literature in terms of dialect.

Some research has been conducted on the pseudonym Nasimi in Turkish literature. Among these studies, Ismail Hikmet's research is distinguished by its objectivity. He reports that Nasimi sometimes wrote under the pseudonyms "Husseini", "Nasimi", "Seyyid Nasimi" and "Seyyid".

The influence of Nasimi's creativity on Turkish literature has also been studied in Turkish literary criticism. Researchers rightly conclude that Nasimi's work had a significant impact on Turkish literature, both at the time and in all subsequent periods. From this point of view, Erol

Gunduz's articles are distinguished by their scientific weight. This influence was also one of the factors enriching the two literary environments.

The deepening of research has led to the publication of the poet's works in Turkey several times, the spread of his work and the acquisition of a wide readership. Teaching Nasimi's creativity at universities also encourages new research.

The study of Nasimi's creativity in Turkish literary criticism once again confirms that he was a great poet of Azerbaijan, the Turkic world and the Eastern world as a whole. At the same time, it shows that the great Azerbaijani poet enriched the world literary environment with his work and made a great contribution to it.

The importance of research in Turkey is that it reveals new facts about the life and work of the poet, it allows the widespread use of Turkish sources and divans in Azerbaijan in the analysis of the poet's creativity.

The great Azerbaijani poet and thinker of his time Imadeddin Nasimi (full name: Seyid Ali ibn Seyid Muhammad) was born in 1369 in the city of Shamakhi, and died in 1417 in the city of Aleppo in present-day Syria. He received his primary education in Shamakhi, studied the sciences of the time, the history of religions, logic, mathematics and astronomy. His creativity is an important stage in the development of the Azerbaijani language and literature. In the early days of his career, Imadeddin Nasimi stood for Sufism and continued the practice of the famous Sufi sheikh Shibli.

It should be noted that the 600th anniversary of the birth of Imadeddin Nasimi was widely celebrated around the world in 1973 by the decision of UNESCO. By the relevant order of the President of the Republic of Azerbaijan, the 650th anniversary of Nasimi was celebrated in 2019. A number of scientific meetings were held. By the decision of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan No. 211 dated May 7, 2019, Nasimi were included in the list of authors whose works declared state property in the Republic of Azerbaijan. Nasimi's legacy is protected by the state.

During the poet's lifetime, his works were widely spread in Azerbaijan, the Middle East, Iraq, Syria and Central Asia. Nasimi's works had a strong influence not only on Azerbaijani literature, but also on the development of all Turkish literature since the 15th century. A number of Turkish poets benefited from his creativity.

Today, Nasimi's works in the form of manuscripts are kept in the funds of a number of libraries around the world. In Turkey, Nasimi's manuscripts are mostly preserved in Istanbul and Ankara. Ankara copies of the poet's works are preserved in the department of rare books and manuscripts of the city National Library. There are about 20 manuscripts of Nasimi's "Divan" in various collections. The oldest copy of Nasimi's "Divan", preserved in the Ankara National Library, was copied in 1536. This manuscript, the secretary of which is unknown, consists of 81 pages. Another "Divan" preserved in the Ankara National Library consists of 256 pages. It was copied in 1603.

Nasimi's works have been repeatedly published in Azerbaijan, and research works have been written about him. It should be noted that the fundamental study of Nasimi's creativity in Azerbaijani literary criticism, with some exceptions, dates back to the 70s of the twentieth century. During this period, on the eve of the 600th anniversary of the poet's birth, articles and monographs by Hamid Arasli, Mirzaga Guluzade, Jahangir Gahramanov and other literary critics and writers were published.

Nasimi's creativity has also attracted the Turkish researchers. Turkish researchers Mehmet Fuat Koprulu, Ismail Hikmet, Erol Gunduz and other researchers conducted extensive research on the life and creativity of the poet. For the first time, Mehmet Fuat Köprülü wrote about Nasimi in "The First Sufis in Turkish Literature" [Köprülü M.F., 1979, J]. After that, Ismayil Hikmet published a portrait essay about the life, personality and art of the poet in his work "History of Azerbaijani literature" [Hikmət, 1923]. It should be noted that this research work of Ismail Hikmet covered the life and work of the poet enough for his time. The idea that the poet, who once wrote ghazals under the pseudonym "Husseini", was later known by the pseudonyms "Nasimi", "Seyyid" and was a prominent representative of the Hurufism, was confirmed by later literary criticism. We observe that the researcher even saw and studied Nasimi's divan in Baku: "Due to the lack of paper and cover, as well as the nature of writing, the Divan, which is known to belong to the IX-X centuries AH, exists in Azerbaijan. It is a historically important document in terms of language regarding expression and writing rules related to the features of the original Turkish and especially Azerbaijani dialect. [Gölpınarlı 1934, p. 212]" This opinion of Ismayil Hikmet can play an important role for Azerbaijani literary critics.

Just as Nasimi's work was widespread in the Turkish literary process, his personality was deeply studied and his works were published. It is worth comparing that Nasimi's creativity has been studied in Turkish literature as extensively as the creativity of the great Azerbaijani poet Muhammad Fuzuli. Emphasizing the relevance of this interest, Professor Aydin Abi Aydin writes: "The Turkish artist, known for his signature Qul Nasimi, took his name as nickname because of fascination with the personality and creativity of our poet. Many imitative poems on Nasimi's poems written before the first half of the 15th century (in a short time 19 imitative poems were written on one of his famous ghazals) clearly show how our native poet is loved in Turkey [Hikmət, 1923, p.6].

The first steps in the study of Nasimi's legacy in Turkey were taken in the 1920s and 1930s. In this regard, the research of Mehmet Fuat Koprulu, Ismail Hikmet, Abdulkali Golpinarli, Mehmet Shakir, Yavuz Akpinar and others occupy an important place in Turkish scientific publications. The study of Turkish researchers on Nasimi can be divided into several areas:

1. Research on Nasimi's identity, place of birth and environment;
2. Researches on Nasimi's creativity and Hurufism;
3. Researches on discovery and publication of Nasimi's works;
4. Research of the influence of Nasimi's works on Turkish poets, etc.

It's noteworthy that the controversial issues related to Nasimi's identity and place of birth have also kept a place in Turkish literary criticism. Ismayil Hikmet was one of the first to comment on this issue in modern literary criticism. The point is that Ismail Hikmet lived and created in Baku for some time, more precisely, in 1923-1927, and published his two-volume book "History of Azerbaijani Literature" here. In this work, he described Nasimi as one of the "strongest and most powerful" poets of the late fourteenth century, especially those who wrote in Turkish. However, the author points out that the information about Nasimi's identity and place of birth is contradictory. Ismail Hikmet was one of the first researchers to state that the information provided by works about Nasimi's family and the nation he belonged to, which left a deep mark on the whole Turkic world with his poems,

contradicted each other [Gölpınarlı 1934, p. 200]. Analyzing the works of Latifi, Khinalizadeh Hasan Chalabi and Bayani, he came to the conclusion that Baghdad was indicated as his birthplace and he took the nickname Nasimi because he was from a place called Nasim. The researcher also addresses to authors who do not accept that the poet is from Baghdad. According to Ottoman Mehmet Tahir Bey, Mehmet Khalid, one of the young researchers, does not accept the fact that the poet is from Nusaybin or Baghdad. Not drawing any conclusions from the conflicting opinions, the researcher writes: "It is impossible to make a definite and scientific decision until gathering these various legends together, the complete information about the whereabouts and life of the mighty Nasimi is collected based on historical value. Although the fact that the writer himself claims to be a Quraysh and a Hashemite, and is a direct Sayyid, is considered a very important piece of evidence, we do not hesitate to say that Seyyid Nasimi, who had a significant influence on Turkish literature with his powerful divan written in the Azerbaijani dialect in the VIII century, is a Turk. [Gölpınarlı 1934, p. 201]" Of course, before I.Hikmet, there were conclusions that S.Mumtaz claimed that Imadeddin Nasimi was a Turk and was born in Shamakhi. Turkish literary critic I.Hikmet's idea that Nasimi is Turk and from Azerbaijan expands its geography.

Ismayil Hikmet also touches on the issue of Nasimi's name in his research work "History of Azerbaijani Literature". According to his research, Nasimi's name is "Omar Imaduddin". The researcher explains: "The fact that he is mentioned as Amir proves that he was from Umara (high-ranking official in the Islamic states responsible for the rulership of a region's civil administration and the command of the military power of that region. In the Ottoman Empire, this name was given to the sancak and beylerbeys). Nasimi, who was also one of the scholars of his time, studied external and internal sciences and was educated in the scholastic madrasa. [Gölpınarlı 1934, p.202]" The researcher emphasizes that the poet's knowledge of three languages as if his mother tongue and the creation of divans in these languages is a manifestation of his power in science and poetry.

In his first researches, Mehmet Fuat Koprulu wrote the following about the poet's national affiliation and his great influence on Turkish poetry: "The poet, who was skinned and killed in Aleppo in 807 (1404), had a significant influence on Ottoman poetry, even though his language belonged to the Azeris in terms of some poetic features. All Azeri poets, including Habibi, Khatayi and Fuzuli, were under his influence for almost two centuries. Nasimi had a great influence on the adoption of the Hurufism by a number of Azeri and Ottoman poets in the XV-XVI centuries. Even in Fuzuli, Nasimi's influence is felt in respect of feelings and thoughts. [Köprülü, K.M. 1979, p.53]"

Another Turkish literary critic, Abdalbaki Golpınarlı, also linked Nasimi's affiliation to Azerbaijani Turkish and stated that he was "included in Azeri-Turkish literature" in dialect [Çağm, 2010, p.10]. In the 1930s, Mehmet Shakir considered Nasimi a great figure in Azerbaijani literature and wrote: "As it is known, Nasimi is a great personality of the 14th century Azerbaijani literature. He is also one of the geniuses of all Turkish literature. [Mazıoğlu, 1986, p.379]"

Some research has been conducted in Turkish literary criticism on the pseudonym "Nasimi". Of these studies, Ismail Hikmet's research is distinguished by its objectivity. He was one of the first to report that Nasimi once wrote under the pseudonyms "Husseini",

“Nasimi”, “Seyyid Nasimi” and “Seyyid”. According to him, it is possible to come across each of these nicknames even in one of the poet’s divans [Gölpınarlı 1934, pp. 213-214].

The author writes that Nasimi was considered one of the most authoritative caliphs of Fazlullah. The exact place of birth is unknown. There are those who claim that he was born in Shamakhi. Recent research in the field of literature in Baku contains accurate information about his birth in Shamakhi [Ağaoğlu, 1969, p.22]. Since this idea was clarified in Azerbaijani literary criticism, the researcher also relied on this authoritative research.

The literary critic analyzes the two verses quoted from Nasimi and states that from “Mansur Enel-Hak söyledi, Hakdur sözü Hak söyledi” we learn that he accepted the sect of Sheikh Shibli in Sufism [Gölpınarlı 1934, p.202]. Citing two verses, the literary critic writes: “Of course, here the charming is Fazlullah that is talking about. His lovers are the Sufis, who, like the Shiblis and even the Mansurs, surrender their souls to God. First of all, he substantiates his opinion that Nasimi is also from the Bektashi sect, and even mentions the pseudonym Husseini, which is observed in many ghazals in his Divan... [Kafkasyalı 1996, p.1787]”

Ismail Hikmet said that Nasimi was “the closest and most devoted disciple of Astarabadli Fazlullah Naimi” and spread the Hurufism throughout the world “as if he were a missionary who surrendered his soul to God in a great sect”. His conclusion that Persian and Turkish ghazals were very popular among the people was confirmed by later literary criticism. Ismail Hikmet says that Nasimi revealed all the secrets in his ghazals without fear of anything. He concludes that Nasimi thus does not preach anything other than Fazlullah [Gölpınarlı 1934, pp. 206-207].

According to Ismail Hikmet’s “Latifi” commentary, the information that Nasimi traveled freely in Anatolia, where dervishes, monks, Sufis and Batinis took refuge, did not face any obstacles, and even met the Sufi-educated Ottoman poet Sheikh when he came to Bursa, is one of the facts that enriches Nasimi studies. In response to Nasimi’s letter, his brother Shah Khandan wrote that he was anxious to find out about his condition because he was in a state of excitement. In the poem “Deryayı mühit çaşa geldi...” he analyzes it as a living witness of the sect [Gölpınarlı 1934, pp. 207-208]. These views of the prominent researcher were confirmed by the research of later Nasimi scholars. Therefore, Ismail Hikmet’s research has a special place in the constantly evolving and enriched Nasimi studies. These studies are also notable for the first time it was communicated to the literary community or judged scientifically.

As it is known, Ismayil Hikmet wrote “History of Azerbaijan literature” in Baku and was named a professor for this work. However, he worked for many years to conduct research and visited archives in cities such as Uzbekistan, Dagestan, Crimea, Kazan and Leningrad. He obtained rich sources on Nasimi’s creativity in Leningrad. The literary critic used several copies of Nasimi’s divan in his creativity. It seems that he received information from the Turkish divan published in 1260 in Istanbul by “Ahtar” printing house in the general library in Istanbul, a copy written by Sultan Ahmed Kharavi in the Hagia Sophia library, and a copy in the National Library of Fatih Ali Amir Efendi. However, in his opinion, there are flaws in the Turkish divan published by “Ahtar” printing house in Istanbul. Ismail Hikmet also reveals the following interesting fact: “It is said that a divan of

Nasimi written by his own hand was in the Jannatzade library in Erzurum. The manuscript is also in the Oriental Museum of the Leningrad Academy. [Gölpınarlı 1934, p.211]” It is very interesting that Nasimi’s divan with his manuscript probably is in Erzurum. However, research is needed to confirm this fact. Because Ismail Hikmet does not indicate any source about obtaining this information.

Ismayil Hikmet’s research on Nasimi’s creativity also brings newness to existing scientific ideas. At a time when there was not much information about Nasimi in Azerbaijan, the literary critic put forward quite serious opinions about his personality, art, language of poetry and the essence of his creativity. Gathering the opinions of ancient commentators about him, the researcher came to the conclusion that it is impossible to say for sure where he is from. However, the researcher, who also proved that he was a Turk and wrote in the Azerbaijani dialect, gave information about his name, education, his conversion to Sufism, and his gradual withdrawal from real life to a “level of attraction”. The researcher, for the first time, correctly studied the means of artistic description and expression in his poems and opened a certain way for further literary criticism. Analyzing the meaning of words and expressions in Nasimi’s language, the researcher correctly examines the symbols in his poems. He writes that in Nasimi it is necessary to correctly define the symbols of artistic expressions in ghazals, which are often considered to be the theme of love [Nəsimi, 1991, p.123]. He refers to the verse “Sürətdə gərçi Bektaşî çoxdur, Hüseyni tək, Manidə adı hər həcərün kimya degül” in his ghazal, “Yarün cəfası cümlə vəfadır cəfa deyil, Yarı-cəfa kılır deyən əhlü-vəfa degül”.

Ismayil Hikmet’s research also includes analyzes on the language, art and thoughts of Nasimi’s creativity. The researcher emphasizes that he gives a place to vitality, spoken language, and it is this point that influences the language of his art. According to him, the influence of Nasimi’s ghazals written in the Azerbaijani dialect on Mohammad Fuzuli, who lived two centuries later, can be seen in terms of language and art. The researcher, who also saw traces of Chagatai dialect in the poet’s poems, wrote: “Nasimi had a great influence on both Azerbaijani, Chagatay and Ottoman poetry. This influence can be seen in Hussein Baykara, Navai, Fuzuli, Nabati, Sheikhi, Ahmadi and even later poets. Even the closeness of the literary language with Chagatai resulted in the address of Chagatay poets to Nasimi and Fizuli. [Gölpınarlı 1934, p.220]”

Researcher Mahmad Shakir in his article “Unpublished pieces in the name of the Azeri poet Nesimi” written in the 1930s reveals that he discovered about 60 poems of the poet. Some of them are on the poet’s divan, but some have not been published. In addition, there are some differences between what is published on the divan and what the researcher has obtained. The article shows these differences one by one. Mehmet Shakir presents 4 unpublished tuyug, 1 muamma and 2 ghazals of Nasimi at the end of the article [Mazioğlu, 1986, p.382].

As can be seen, since the 1920’s, a lot of research has been conducted in Turkey on the life and personality of Nasimi, and it has been possible to come to certain conclusions on some issues.

At the next stage, Abdalbaki Golpinarli conducted research on Nasimi’s creativity. In addition to researching Nasimi’s creativity, he also published his poems. A. Golpınarlı in his book “Nesimi-Usulı-Ruhi” [1] not only published the poet’s poems in an explanatory

way, but also analyzed them. It should be noted that the study of Nasimi's personality also plays an important role in the researcher's later work. In his books "Nasimi" (Islamic Encyclopedia), "100 Soruda Tasavvuf", "Hurufi Metinleri Kataloğu" [Çağın 2010; Abdullah 1934] also were revealed many unknown aspects of Nasimi's creativity.

It should be noted that Nasimi's creativity was not left out of the research in the following periods. One of the latest researchers, Hussein Ayan, has published Nasimi's works and conducted extensive research on him. His book "Nasimi: Life, Literary Personality and the Critical Text of the Turkish Divan" is one of the most valuable publications of the poet in Turkey [Hüseyin 2002,]. In this work, the researcher comments on many mistakes about Nasimi's life and creativity. For example, the researcher concludes that Nasimi's whereabouts throughout his life were in Azerbaijan, Iran, Iraq, Syria, Anatolia, Diyarbakir, Bursa, and Ankara [Hüseyin 2002, pp.2-3]. According to Hussein Ayan, Fazlullah Hurufi, the founder of Hurufism, had a great influence on the life and art of Seyyid Nasimi. That is why the researcher divided the poet's life into two periods: Nasimi's life before and after he came to know Fazlullah. It was after getting acquainted with Fazlullah Naimi that it became clear that his poems were developed with the idea of Hurufism, inner feelings, and lyricism was in the foreground. He used many hadiths and verses in his poems and commented on them in accordance with the principles of Hurufism. Hussein Ayan writes: "Fazlullah Hurufi, the founder of Hurufism, had a great influence on the life and art of Seyyid Nasimi. The poet's personality should be examined in two sections, before and after the acquaintance with him. Because the difference in style and opinion in his poems stems from this. [Hüseyin 2002, pp.23-24]" In my opinion, this is a completely correct approach. Because this acquaintance was reflected in Nasimi's work in one way or another. Before getting acquainted with Fazlullah, poet was mostly influenced by Ahmad Yasavi, Mevlana, as well as Iranian poets. According to the researcher, in the creativity of this period, the poet's poems were dominated by the word of wisdom, the desire to teach and exhort, as well as difficulty in expressing his feelings, he did not even specify his nickname [Hüseyin 2002, pp.24-25].

Hussein Ayan's conclusion about Nasimi's creativity is also encouraging, as Seyyid Nasimi became a dervish of Fazlullah and, after being among the caliphs, used his poetry as a means to spread this idea. After Fazlullah's death, he came to the west and Anatolia and tried to spread the idea of Hurufism here, but he did not see demand and moved to Aleppo.

One of Nasimi's contemporary researchers in Turkey is Fatih Usluer. His research is considered one of the most reliable, not only in Turkey and Azerbaijan, but also in the United States and the United Kingdom. His books "İlk Elden Kaynaklarla Doğuştan İtibaren Hurufilik" [Usluer, 2009a,] and "Seyyid Nesimi ve Mukaddimetül Hakaiki" [Usluer, 2009b,] are distinguished by their fundamentalism. According to the sources, the researcher clarifies when Nasimi came to Hurufism, where and when he met Fazlullah Naimi. Along with the Turkish and Persian divans of the poet, Fatih Usluer was the first to reveal the existence of a mansour work called "Müqəddümatül Hakaik". In this work, information such as fatiha, adhan, and fasting is also included. After researching the Hurufism from many sources, the researcher comes to the following correct conclusion: "The Hurufis opened a philosophical-mystical path with new explanations and perspectives on the unity of letters, their primacy as ancestral beings, the importance of letters in

creation, and the identity of the letter-based “unity of being” literal. [Usluer, 2009a, pp.573-574]”

Erol Gunduz, one of I.Nasimi's contemporary researchers, studies the problems of Nasimi's influence on Turkish literature. In his article “The Influence of the divan poet Seyyid Nasimi on the people's poet Qul Nasimi (Slave Nasimi)” he analyzes the work of Qul Nasimi, who lived in the XVII century, and comes to certain conclusions. According to him, four centuries after Nasimi, the poet influenced by the life of the great poet, Sufism and Hurufism in his work, took the name Nasimi and created it under the pseudonym “Qul Nasimi”. It is known that Qul Nasimi is not the only poet who was influenced by Imadeddin Nasimi. There were many poets influenced by Nasimi's poetry during and after the poets time. However, the researcher's attention is drawn to the fact that three centuries later, a poet who was not a contemporary of the poet was again influenced by the poet's creativity. One of the reasons for this was that Qul Nasimi also preferred truth and justice and was a poet of truth. In his research, Erol Gunduz concludes that Seyyid Nasimi is “a poet of Turkmen origin who wrote in the Azerbaijani” [Gündüz, 2010, p.203]. The researcher comes to this conclusion based on the poet's verses “Seni kimdir deyen kim Türkmənsən” or “Həm hidayət eylərəm həm azaram, Həm büti uşadıcı, həm Azərəm”. The fact that Nasimi has a Turkish and Persian divan also increased his opinion.

While mentioning the personality and creativity of Qul Nasimi, the researcher cites Nasimi's influence and gives many examples confirming this influence. Based on the verses quoted by the researcher from Qul Nasimi, “İki yüz altmış dörd yıldan sonra Bu nez ile bunu ettim ben izhar” he meant the year of Seyyid Nasimi's death and the path he took. According to the researcher, if we take into account that he recited this poem at the age of maturity, we can conclude that the period of Qul Nasimi's life was in the early seventeenth century. Erol Gunduz points out that there is no such contradiction in the influence of the divan poet Seyyid Nasimi on the people's poet Qul Nasimi, and shows these influences with concrete facts.

It is clear from the study that this effect is based on the following factors:

1. Pseudonym effect
2. The effect of the word analhaqq
3. Effect of Hurufism
4. The effect of loving the Ahl al Bayt
5. Similar poetry writing effect
6. The effect of rhythm and verse similarity

The most striking of these factors is the poet's use of the pseudonym Nasimi. This meant that Qul Nasimi, by putting himself in the place of Seyyid Nasimi, became the owner of his rightful case and lawsuit. On the other hand, he shared this pseudonym, despite the fact that he could face all the responsibilities and failures. These similarities could make him an imitator of Seyyid Nasim. The main issue was the confusion of their poems. Indeed, all these similarities have sometimes led to the confusion of the poems of these two poets. According to research, about a hundred poems of Qul Nasimi which considered belonging to Nasimi have been identified. Turkish researcher Erol Gunduz analyzes all these similarities between the works of Seyyid Nasimi and Qul Nasimi with concrete examples and comes to the following conclusion: “Due to all these similarities and

the fact that there is no direct information in the sources about Qul Nasimi, his poems were mixed with the poems of Seyyid Nasimi, and were considered his poems. [Gündüz, 2010, p.211]”

In conclusion, the research shows that there is a great interest in Nasimi’s personality and creativity in Turkish literature. This interest stems not only from the poet’s poems were widespread in the Turkish literary environment, its influence, but also from the interest in the poet’s personality and works. This once again confirms that Nasimi is a great poet of the whole Turkic geography and the Eastern world. Research conducted in Turkey reveals this direction. The importance of these research works is that it revealed new facts about the life and work of the poet, which allowed the extensive use of Turkish sources and divans in the analysis of his creativity. Given the extremely limited opportunities for Azerbaijani researchers to conduct such research during the Soviet era, the importance of these researches becomes even clearer.

References

- Çağın, Ş. (2010). “Abdullah Cevdet’ten Hüseyinzade Ali’ye Mektuplar ve Kartpostallar”, *Yeni Türk Edebiyatı Dergisi* 1, (Mart). 195- 232
- Abdullah, F. (1934). “Azeri Şairi Habibi’nin Bir Gazeli”. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*. pp. 134-135.
- Ağaoğlu, S. (1969). *Babamın Arkadaşları*. III. baskı (ilavelerle), İstanbul: Baha Matbaası.
- Hüseyin, A. (2002). *Nesimi, hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni. 1-2*, Ankara: TDK.
- Gölpınarlı, A. (1934). “Bir Azeri Bektaş Şairi”. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, № 27, pp.84-87.
- Hikmət, İ. (1923). Xalq ədəbiyyatı. "Xalq ədəbiyyatı xalqdan doğar". *Kommunist qəzetinə əlavə*, , № 1, s.1-2; №2, p. 2.
- Kafkasyalı, A. (1996). Mikayıl Azafılı Hayatı-Sanatı-Eserleri. Erzurum, 1996.
- Köprülü, K.M. (1979). “Azeri Edebiyatında Teceddüd Devri”. *İslam Ansiklopedisi-II*, İstanbul, pp. 144-145.
- Köprülü, M.F. (1932). “Dede Korkut Kitabına Ait Notlar”. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, pp. 133-140.
- Gündüz, E. (2010). “Divan Şairi Seyyid Nesiminin Halk Şairi Kul Nesimi Üzerindeki Etkileri”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, pp. 202-212
- Mazıoğlu, H. (1986). *Fuzuli ve Türkçe Divanı'ndan Seçmeler*. T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları
- Nəsimi. *Mən bu cahana sığmazam*. 1991, Bakı: Gənclik.
- Usluer, F. (2009_a). *İlk Eden Kaynaklarla Doğuştan İtibaren Hurufilik*. İstanbul: Kabaçlı
- Usluer, F. (2009_b). *Seyyid Nesimi ve Mükaddimatil Hakaiki*. İstanbul: Kabaçlı

BERDİBEK SOKPAKBAYEV'İN "BALALIK ŞAKKA SAYAHAT"
ADLI ESERİNDE KAZAKÇA DEYİMLER VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ
KARŞILIKLARI
KAZAKH IDIOMS AND THEIR TURKISH EQUIVALENTS IN BERDİBEK
SOKPAKBAYEV'S "BALALIK SHAKKA SAYAHAT"

SANIYA SERDALİNA

Doktora Öğrencisi Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Ph.D. student Ataturk University, Faculty of Literature, Dep. of Turkish Language and Literature

saniya_serdalina@mail.ru

 <https://orcid.org/0000-0001-6200-2085>

SÜLEYMAN EFENDİOĞLU

Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Literature, Dep. of Contemporary Turkish Dialects and Literatures,
sefendioglu@atauni.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-2597-152X>

Atıf / Citation

Serdalina, S- Efendioğlu S. 2021. "Berdibek Sokpakhbayev'in "Balalık Şakka Sayahat" Adlı Eserinde Kazakça Deyimler ve Türkiye Türkçesindeki Karşılıkları". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül- September 2021). 11-32

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 01.02.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 08.06.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4539>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by *iThenticate* programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*
TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851
www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

**BERDİBEK SOKPAKBAYEVİN “BALALIK ŞAKKA SAYAHAT”
ADLI ESERİNDE KAZAKÇA DEYİMLER VE TÜRKİYE
TÜRKÇESİNDEKİ KARŞILIKLARI**

KAZAKH IDIOMS AND THEIR TURKISH EQUIVALENTS IN BERDİBEK
SOKPAKBAYEV'S “BALALIK SHAKKA SAYAHAT”

SANIYA SERDALİNA- SÜLEYMAN EFENDİOĞLU

Öz

Berdibek Sokpabayev'in "Balalık Şakka Sayahat" Adlı Eseri Üzerine Dil İncelemesi konulu doktora tezini hazırlarken, eserin Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarma süreci içerisinde pek çok deyimle karşılaştık. Bu makalede söz konusu çeviri sırasında tespit edilmiş olan Kazak Türkçesine ait deyimlerin anlamları araştırılmış ve bu deyimlerin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları verilmeye çalışılmıştır.

Çeviriyi sağlıklı bir şekilde gerçekleştirebilmek için, her şeyden önce çevirmenin cümle unsurları arasındaki bağlantıyı, kelime ve kelime gruplarındaki değişmeceli/deyimsel anlatımları sunabilme yeteneği önemlidir. Deyimleri aktarırken, çevirmenin kaynak dildeki ifadenin anlamını koruyabilmesi esastır. Bu sebeple çalışmanın bir diğer amacı da lehçeler arası deyim çevirilerinde karşılaşılan çeviri sorunlarını belirlemek ve bunlara çözüm yolları göstermek olacaktır.

Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesi deyimler açısından karşılaştırıldığında, iki lehçe arasında biçimsel ve anlamsal bağlamda pek çok ortak deyim var olduğu hemen dikkat çekmektedir. Ancak kaynak ve hedef dil arasında birebir karşılığı bulunmayan bazı deyimlerin de bulunduğu ve iki lehçe arasında şekilsel olarak benzer görünümlü dil birimleriyle farklı anlamlı deyimlerin oluşturulduğu da gözlemlenmiştir. Bu durum lehçeler arası çevirilerdeki yalancı eş değerlik kabul edilen “tuzak kelimeler” yanında “tuzak deyimler”in varlığını da ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kazak Türkçesi, Türkiye Türkçesi, Deyimler, Berdibek Sokpabayev, Balalık Şakka Sayahat

Abstract

Berdibek Sokpabayev, /language review- text and transfer dictionary/ while working on his doctoral dissertation, we encountered many idioms during the process of transferring the work from Kazakh Turkish to Turkish. In this article, the meanings of the identified Kazakh Turkish idioms were investigated during translation and the equivalents of these Turkish idioms were tried to be given.

First of all, in order to perform translation in the correct way, translator's ability to offer the connection between sentence elements, commutative/ idiomatic expressions in words and words groups is important. When translating idioms, it is important that translator does not lose the meaning of phrase in the source language. Therefore, another purpose of the research will be identify translation problem encountered between dialect and idiom and show solutions.

When the Kazakh Turkish and Turkish idioms are compared, it is also noteworthy that common idioms between the two dialects, different meaningful idioms are established with formally similar looking. This indicates the existence of “trap words” as well as “trap idioms”, which are accepted from false equivalents in inter-dialect translations.

Key Words: Kazakh Turkish, Turkish, idioms, Berdibek Sokpabayev

Structured Abstract

While working on the language analysis of Berdibek Sokpabayev's work 'Balalık Şakka Sayahat' for the doctoral dissertation, we encountered many idioms during the process of transferring the work from Kazakh Turkish to Turkey Turkish. In this article, the meanings of the identified Kazakh Turkish idioms were investigated during translation and an attempt was made to give the equivalents of these idioms in Turkish.

First of all, to perform the translation correctly, the translator's ability to offer the connection between sentence elements, commutative/ idiomatic expressions in words, and words groups is important. When translating idioms, a translator does not have to lose the meaning of a phrase in the source language. Therefore, another purpose of the research will be to identify translation problems encountered between dialect and idiom and show solutions.

When the Kazakh Turkish and Turkey Turkish idioms are compared in terms of the formal and semantic context between the two dialects, it is noticeable that there are many common deceptions. However, it has also been observed that some idioms do not have exact equivalents between the source and target languages, and that different meaningful idioms are formed with linguistically similar language units between the two dialects. This indicates the existence of "trap words" as well as "trap idioms", which are accepted from false equivalents in inter-dialect translations.

One of the most important indicators of being able to use a newly learned language well is to use the idioms in that language appropriately and correctly. Although Turkish dialects are not foreign languages for each other, this is also true for dialects.

Berdibek Sokpabayev is one of the talented Kazakh authors with a distinctive appearance and personality in national literature after the Second World War. While preparing the doctoral thesis on Sokpabayev's 'Balalık Şakka Sayahat' (Journey to Childhood Period), an important representative of children's literature, we encountered many idioms during the process of transferring the work from Kazakh Turkish to Turkey Turkish. Idioms have a considerable place in every language. Idioms are extremely valuable in terms of being able to tell a lot with few words, making the expression effective and strengthening the expression. Idioms are folk sayings that emerged as a result of the life experiences of nations. With these aspects, idioms are the memory and cultural treasure of nations. But idioms, along with proverbs and metaphorical expressions, are one of the biggest problems for both translation practice and language theory. There are various difficulties in translating idioms into the second language in translation practice. Because the semantic and stylistic activity of especially figurative expressions in different languages is diverse. Idioms create a unique world of meaning in every language. Therefore, to perform the translation healthily, first of all, the translator must have a good grasp of the subtleties of both languages. In addition, it is important for the translator's ability to present the connection between sentence elements and commutative/ idiomatic expressions in words and phrases. When translating idioms, it is significant to accurately reflect the meaning of the expression in the source language.

Every language is rich with idioms that are associated with the history, traditions, social life, psychology, and culture of the people. Idioms are frequently used in literary works of all languages, and they pose the greatest difficulty during translation. The translation of idioms is done in different ways, depending on their character and characteristics.

In this article, the work 'Balalık Şakka Sayahat' / Journey to Childhood Period by Berdibek Sokpabayev, one of the classical authors of Kazakh children's literature, was examined and eventually identified ninety-nine phrases belonging to Kazakh Turkish. While giving the Turkish equivalents of the identified Kazakh Turkish idioms, the existence of four different issues was revealed and these were taken into account in the transfer:

- 1. Idioms with the same meaning and the same form in both dialects: (5 pieces);*
- 2. Idioms whose meaning is common but whose form is different: (67 pieces);*

3. Idioms that do not have equivalents in Turkey Turkish: (24 pieces);

4. Idioms that are different in format with the same meaning (trap idioms): (3 pieces).

When the list above is examined, it is seen that seventy-two of the ninety-nine idioms identified are common in form or meaning in both dialects. This is proof that Kazakh Turkish and Turkey Turkish overlap with each other in terms of the semantic world and that their intralinguistic logics are largely similar. Although the Turkish equivalent of the remaining twenty-seven idioms could not be determined, it has been observed that the semantic equivalents of these idioms can be met with different words and metaphors. However, it is important that the person who makes the transfer is able to penetrate the semantics of the meaning of both dialects and pay attention to false equivalences with figurative expressions.

Giriş

Yeni öğrenilen bir dili iyi kullanabilmenin en önemli göstergelerinden biri, o dildeki deyimleri yerli yerinde ve doğru kullanmaktır. Her ne kadar, Türk lehçeleri birbirleri için yabancı dil olmasa da bu durum lehçeler açısından da geçerlidir.

Berdibek Sokpakyayev, İkinci Dünya Savaşı sonrası ulusal edebiyatta yer alan, kendine özgü bir görünüme ve kişiliğe sahip yetenekli Kazak yazarlardan birisidir. Çocuk edebiyatının önemli bir temsilcisi olan Sokpakyayev'in "Balalık Şakka Sayahat" (Çocukluk Dönemine Yolculuk) adlı eseri üzerine yürüttüğümüz doktora tezini hazırlarken, eseri Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarma süreci içerisinde pek çok deyimle karşılaştık. Her dilde deyimler, dil içinde önemli bir yere sahiptir. Az sözle çok şey anlatabilmek, anlatımı etkili kılmak ve ifadeyi güçlendirmek açısından deyimler son derece kıymetlidir. Deyimler, esasında milletlerin hayat tecrübeleri sonucunda ortaya çıkmış, halk deyişleridir. Bu yönleriyle deyimler, ulusların hafızası ve kültürel hazinesidirler. Ancak deyimler, atasözleri ve mecazlı ifadelerle beraber hem çeviri pratiği hem de dil teorisi için en büyük problemlerden biridir. Çeviri uygulamasında deyimlerin ikinci dile aktarılmasında çeşitli zorluklar vardır. Çünkü farklı dillerdeki özellikle mecazlı ifadelerin anlamsal ve üslup aktivitesi çeşitlidir. Deyimler her dilde kendine özgü farklı bir anlam dünyası oluşturur. Dolayısıyla çeviriyi sağlıklı bir şekilde gerçekleştirebilmek için, her şeyden önce çevirmenin her iki dilin inceliklerine hâkim olması gerekmektedir. Ayrıca çevirmenin cümle unsurları arasındaki bağlantıyı, kelime ve kelime gruplarındaki değişmeceli/deyimsel anlatımları sunabilme yeteneği önemlidir. Deyimleri tercüme ederken, çevirmenin kaynak dildeki ifadenin anlamını aynen yansıtabilmesi çok önemlidir.

I. Deyim Tanımları

Türkiye'de yayımlanmış çeşitli önemli kaynaklarda deyim tanımları şu şekilde karşımıza çıkmaktadır: Öncelikle Türk Dil Kurumunun yayımladığı Türkiye Türkçesi sözlüğünde deyim; "genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir" (Türkçe Sözlük 2005: 517) şeklinde geçer.

Zeynep Korkmaz; "gerçek anlamından farklı bir anlam taşıyan ve çekici bir anlatım özelliğine sahip olan kelime öbeği" biçiminde bir deyim tanımı yapar (Korkmaz 1992: 43).

Doğanay, deyim; "bir yahut daha fazla kelimelerle bir şeyi, durumu bir takım edebî sanatlardan da yararlanarak tasvir eden, belirten ve anlatımı güzelleştiren, çoğu kendi anlamları dışında kullanılan kalıplaşmış sözlere deyim denir" şeklinde izah etmiştir (Doğanay 1971: 5).

Deyimleri şekil ve anlam bakımından değerlendiren Şükrü Elçin ise deyimlerin nasıl kalıplaştığı ve özellikleri konusunda özetle şu bilgileri vermektedir: “*Deyimler kalıplaşmış sözlerdir. Kelimelerinin yerleri değiştirilemez; bir kelime çıkarılıp, aynı anlama da gelse yerine başka bir kelime konamaz; kelimeler bir araya gelirken, çoklukla kendi gerçek anlamlarından ayrı bir anlam belirtirler; bazı deyimlerde, kalıplaşmış sözden çıkan anlam, gerçek anlamın dışında olmayabilir; deyimler en az iki kelimededen oluşurlar; deyimlerin bazıları kelime grubu, bazıları da cümle hâlinde biçimlenmiştir; deyimler çoklukla mastar hâlinde olduklarından fül çekimine girerler; deyimlerin birçoğu benzetme ve söz sanatları ile süslüdür, deyimler genel kural niteliği taşımazlar ve bu yönleriyle atasözlerinden ayrılırlar; bazı benzetmeli söyleyişler deyim olmadıkları hâlde deyim gibi kullanılırlar; bazı ikilemeler de çoklukla deyim sayılır; çoğu zaman deyimlerle birleşik kelimeler karıştırılır; deyimler bir milletin söz gücünden doğmuş ve doğduğu toplumun malı olmuştur; deyimler, bazı istisnaları dışında mecazdırlar; kelime grubu olarak da isim, sıfat, zarf görevlerinde bulunurlar*” (Elçin 1993: 642-644).

Rusçadaki deyimler üzerine önemli bir çalışma yapmış olan Şanskıy Nikolay ise deyimlerle ilgili şu tanımları yapmaktadır: “*deyimler, dilin iki veya daha fazla öğeden oluşan biçim, yapısal ve anlamca değişikliğe izin vermeyen donuk örnekleridir*” (Şanskıy 1969: 28).

Kazakçada ise deyimler, “*genel anlamı belli, söz öbekleri zedelenmemiş ve genel kullanışı var olan kalıplaşmış söz öbekleri*” olarak tanımlanmaktadır (Balakayev 2005: 106).

Kazak Türkçesinde deyim karşılığı olarak *frazeologizm, turaktı tirkes*, terimleri yanında *ayşıktı söz oramı* ve *beyneli söz tirkesi* terimleri de kullanılmaktadır. Yunanca *phræos* “deyiş, tabir, söyleyiş” ve *logia* “bilim” sözcüklerinin bir araya gelmesiyle oluşmuş olan İngilizcede ve genel olarak uluslararası literatürde *phraselogy* terimiyle ifade edilen deyim birlikleri, idiomalar, kalıplaşmış kelimeleri inceleyen bir bilim dalıdır (Vinogradov 1967: 47).

Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesindeki deyimler üzerine karşılaştırmalı bir doktora çalışması yapmış olan Kenzhalin, deyimlerle ilgili olarak; “*yaygın olarak çoğu, öz anlamından az çok ayrı bir anlam taşıyan klişeleşmiş söz biçiminde tanımlanan deyimler, bir düşüncenin kısa yoldan, etkili bir şekilde ifade edilmesi gerektiği durumlarda kullanılmaktadır*” demektedir (Kenzhalin 2012: 1).

Esasında Kazak dil biliminde deyimlerin incelenmesi 20. asrın 40’lı yıllarında Keñesbayev’in eserleriyle başlamıştır. Bu sebepten Keñesbayev, Kazak dil biliminde deyim biliminin kurucusu olarak kabul edilir. O, 1977 yılında yıllar süren araştırmalarının neticesinde *Kazak Tiliniñ Frazеologiyalık Sözdigi* “Kazak Dilinin Deyimler Sözlüğü” adlı eserini yayımlamış ve sözlüğünde on binden fazla deyimle yer vermiştir. Sözlüğün “Kazak Dilinde Deyimler Hakkında” başlıklı son bölümünde Keñesbayev, Kazakçadaki deyimlerin teorik meselesini genişçe incelemiştir. Keñesbayev, Kazakçada deyimlerin bağımsız bir alan olduğunu, deyimlerin söz ve atasözleri ile ilişkisini, deyimlerin türlerini, üslup bilimi açısından özelliklerini, ses uyumlarını, deyimlerde eş anlamlılığı, deyimleri oluşturan kelimeleri vs. ele alıp incelemiştir (Atmaca 2009: 21).

Keñesbayev, deyimleri anlam birliği ve kurulum birliğine göre iki gruba ayırır. Bunlar: 1. Frazeologiyalık Tüydektekter "Deyimsel Gruplar" ve 2. Frazeologiyalık Tirkester "Deyimsel Öbekler"dir.

1. Frazeologiyalık Tüydektekter: Deyimi oluşturan kelimeler, tamamıyla kendi sözlük anlamlarından uzaklaşp birbirleriyle bir araya gelerek yeni bir anlam oluşturur. Mesela, *it arkası kiyanda* "çok uzak yer". Bu üç kelime birbiriyle birleşip kendi asıl anlamlarından uzaklaşarak yeni bir anlam bütünlüğü meydana getirmişlerdir. Bu kelimelerin yerine başka bir kelime getirdiğimizde deyim "anlamsal bütünlüğü" bozulur.

2. Frazeologiyalık Tirkester: Bu yapıya bakıldığında grubu oluşturan bütün kelimeler sözlük anlamını korumaktadır. Örneğin: *ortan kolday* "orta parmak gibi", *közdi aşp jumganşa* "gözü açıp yumana kadar çok hızlı bir şekilde, çabuk".

Keñesbayev, deyimlerin üç önemli özelliğine dikkat çeker:

1. Mağına Tutastığı "Anlam bütünlüğü". Deyim içindeki kelimeler ilk anlamlarından ayrılır; oluşan kelime grubu ortak yeni bir anlam verir.

2. Tirkes Tiyanaktılığı "Deyim içinde yer alan unsurların birliği, bütünlüğü". Deyim içindeki kelimeler birbirleriyle uyumlu hâldedirler. Kelimelerin sırası değişmez, deyim kendi biçimini korur, bir kelime yerine başka bir kelime konulamaz.

3. Koldanuw Tiyanaktılığı "Hazır kullanım". Deyimler hazır şekilde şarkı nakaratı gibi değişmez hâlde hep tekrarlanarak kullanılır (Keñesbayev 1977: 590).

Kazak dil biliminde 1970 yılından itibaren Vinogradov ile Şanskiy'nin deyimleri gruplaştırdığı sistem kabul görmüştür. İki Rus dilbilimci, frazeologizmi oluşturan öğelerin arasındaki ilişkiden hareketle deyimleri 4 ana başlıkta ele alır: Bunlar a) Frazeologiyalık Tutastık "Deyimsel Bütünlük"; b) Frazeologiyalık Birlik "Deyimsel Birlik"; c) Frazeologiyalık Tirkes "Sıralı Deyimler, Bağımlı Deyimler", d) Frazeologiyalık Söylemşe "Cümle Kategorisindeki Deyimler (Atasözleri)" (Atmaca 2009: 22).

Deyim, birden fazla kelimenin meydana getirdiği değişmeceli anlamdır. Bir hükmün ifadesi, his veya özel bir fikrin tercümesidir. Deyimlerin ana unsuru bir hâl ifade etmektir; bunlarda genellikle hüküm bulunmaz. En belirli özellikleri, bir şey veya bir olayın tasviridir. Deyimler kökleşmiş, kalıplaşmış bir durum aldıklarından kullanışlarında dikkatli olmak gerekir. Çünkü ufak bir karıştırma anlamı başkalaştırır. Deyimlerin, atasözleri ve fıkra-hikâyeler olmak üzere iki büyük kaynağı vardır. Eğer deyimlerin hikâyeleri bilinirse anlamları bütün incelikleriyle kavranmış olur (Emir 1977: 7).

II. Kazak Türkçesinden Türkiye Türkçesine Deyim Aktarma Yolları

Çeviri çalışmalarında deyimlerin aktarım meselesi özel bir durum arz eder. Deyim, figüratif bir anlamı olan sürdürülebilir bölünmez bir ifadedir. Bu semantik birim, bileşenlerinin doğrudan ve somut anlamı ile ilişkili değildir. Deyimler hem semantik hem sözcüksel hem de kompozisyonel olarak karmaşıktır (Bolatova 2012: 4).

"Qazaq Tiliniñ Stilistikası" (Kazak Dilinin Üslubu) adlı kitapta deyimlerin başka dillere veya lehçelere tercüme yöntemleri şu şekilde izah edilmiştir:

- Bir deyim başka bir dile aktarırken onun genel anlamı verilir.

- Bir deyim aktarırken hedef dildeki tam karşılığı verilir.

- Birçok deyim bir dilden başka bir dile kelimesi kelimesine çevrilir (Tomanov 2005: 138).

Deyimlerin başka dillere çevrilmesi konusunda Rus bilim adamı Vinogradov ise şu yöntemleri vermiştir:

- Kelime şeklinde çevirme: Eğer deyim erek dile çevrildiğinde, deyimın karşılığı deyim olarak bulunmazsa karşılığı birebir aynı anlamlı kelimelerle verilir.

- Anlam çevirisi: Anlamı korumak için serbest kelimelerden oluşan bir birleşim şeklinde verilir.

- Karbon kâğıt çevirisi: Deyim kelimesi kelimesine çevrilir. Bu yöntem nadiren kullanılır (Suleymanova 2017: 211).

Bu konuda Türkiye’de yapılan önemli bir diğer çalışmada Ömer Asım Aksoy deyimleri başka dillere çevirmede karşılaşılan durumları şu şekilde açıklamaktadır:

- Özel biçimleri sebebiyle sözcüğü sözcüğüne başka dillere çevrilemeyenler ya da sözcüğü sözcüğüne çevrildiği hâlde Türkçe kavramı belirtmeyenler.

- Dilimizde gerçek anlamları dışında kullanıldığından başka dillere de aynı sözcüklerle ve değişmeceli (mecazlı) durumlarıyla çevrilebilenler.

- Dilimizde gerçek anlamlarıyla kullanıldığından, başka dile, sözcüğü sözcüğüne çevrilebilenler.” (Aksoy 1988: 518).

Bizim üzerinde durduğumuz *Berdibek Sokpakyev’in “Balalık Şakka Sayahat”* adlı eserinde tespit edilen Kazak Türkçesindeki deyimlerin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları verilirken aşağıda belirtilen dört farklı durum ortaya çıkmıştır:

1. İki lehçede de aynı anlam ve aynı biçime sahip olan deyimler;
2. Anlamı ortak fakat biçimi farklı olan deyimler;
3. Türkiye Türkçesinde karşılığı bulunmayan deyimler;
4. Biçimce aynı anlamca farklı olan deyimler. (Tuzak deyimler).

III. “Balalık Şakka Sayahat” Adlı Eserde Tespit Edilen Deyimler

Berdibek Sokpakyev’in 2014 yılı Kazakistan’ın Almatı şehrinde *An Arıs* yayımlarından çıkan “*Balalık Şakka Sayahat*” (*Çocukluk Dönemine Yolculuk*) adlı eserinde tespit edilen deyimler, aşağıda sayfa numaralarıyla birlikte dikkatlere sunulmuştur. Deyimlerin Türkiye Türkçesi karşılıkları ve metinde yer aldıkları cümleler ayrı ayrı verilmiştir.

1. İki lehçede de aynı anlam ve aynı biçime sahip olan deyimler:

Deyim, hedef dilde aynı yapıda ve aynı anlamı taşıyan bir deyimle karşılanır. Bu tarz deyimlerde kaynak dildeki deyimın bildirdiği anlam hedef dilde de aynıdır. İncelediğimiz metinde tespit ettiğimiz deyimler aşağıda tablo halinde verilmiştir.

Deyim (Kazak Türkçesi) Kaynak Dil	Deyim (Türkiye Türkçesi) Hedef Dil	Deyimin Metinde Geçtiği Cümle	Cümlelerin Türkçe Karşılığı	Deyimin Anlamı
awızı aşıq (qal-)	ağzı açık kal-	Biz awızımızdı aşıp, uyıp tñdağandı ğana bildik. (Sokpakyev 2014: 25).	Biz ağzımız açık sadece dikkatli dinlemeyi bildik.	çok şaşırarak, şaşakalmak (TDK 2009); şaşıp kalmak (Aksoy 1988: 539).

bawırına bas-	bağırına bas-	Jeti qarañğı tünde sonşa jerden jan uşırıp jalğız kelgenimdi bilgende, janım, qalay qorıqpadıñ dep, eljirep bawırına bastı. (Sokpakyayev 2014: 68).	Zifiri karanlık uzak yerden canım yanarak yalnız geldiğimi fark edince "canım, nasıl korkmadın?" diye merhametle bağırına bastı.	kucaklamak, biriyle ilgilenerek onu koruyup kollamak, kayırmak, yetiştirmek (TDK 2009); göğsü üzerine yaslanıp sevmek, birini sevgi ve şefkatle yanına alıp korumak, yetiştirmek (Aksoy 1988: 611).
eki ottıñ ortasında qal-	iki ateşin arasında kal-	Eki ottıñ ortasında qaldım. (Sokpakyayev 2014: 159).	İki ateşin arasında kaldım.	zor bir durumda kalmak (TDK 2009).
köz aldınan ketpe-	gözünün önünden gitme-	Köpekby üyiniñ sol kezdegi özgeşe jüdeu xali meniñ köz aldımnan äli küñge ketpeydi (Sokpakyayev 2014: 32).	Köpekby'ın evinin o zamanki yoksul hâli benim gözümün önünden hâlâ gitmez.	bir türlü unutamamak (TDK 2009); hep görür gibi olup unutmamak (Aksoy 1988: 821).
qıñq deme-	gık deme-	Zäwre qıñq demesten berdi (Sokpakyayev 2014: 175).	Zaure gık demeden verdi.	sesini çıkarmamak, karşı çıkmamak (TDK 2009).

2. Anlamı ortak fakat biçimi farklı olan deyimler:

Bu tip deyimlerde anlam, her iki lehçede de ortaktır ancak deyimde kullanılan kelimeler veya deyim yapıları farklıdır.

Deyim (Kazak Türkçesi) Kaynak Dil (akıl toqtat- (akıl durdur-))	Deyim (Türkiye Türkçesi) Hedef Dil kemale er-	Deyimin Metinde Geçtiği Cümle	Cümlelerin Türkçe Karşılığı	Deyimin Anlamı
ala quyn kezip öt- (ala kasırğa dolaşıp geç-)	fırtına kop-	Aqıl toqtatıp, endi qalayda mert bolmawdıñ jolın qarastırdım. (Sokpakyayev 2014: 65).	Kemale erip şimdi bir şekilde sakatlanmamanın yolunu bulmaya çalıştım.	kemale ermek, olgunlaşmak (TDK 2009).
ala quyn kezip öt- (ala kasırğa dolaşıp geç-)	fırtına kop-	Sezingiş jüregim esikten attap kirgen bette-aq üy işin ala quyn kezip ötkenin, ağa, jeñgemniñ aradañğı äwelgi süttey uyığan	Hassas kalbim, kapıdan girince evin içinde fırtınalar koptuğunu, abimle yengemin arasında eski kaynaşmadan, eski birlikten bir şey	bir yerde kavga ve gürültü çıkarmak (TDK 2009).

		tatuwlıqtan tük qalmağanın birden bayqadı. (Sokpakhbayev 2014: 168).	kalmadığını hemen hissetti.	
at üstü (<i>at üstü</i>)	baştan savma	At üstü juwınuwğa jäne bolmaydı, tekseretin Mayra bar. (Sokpakhbayev 2014: 39).	Baştan savma yıkanmak da olmazdı, kontrolcü Mayra var.	üstünkörü, önem vermeden, özensiz bir biçimde, itinasızca (Aksoy 1988: 513).
awzınan sözi, qoynınan bözi salbırağan (<i>ağzından sözi, koynundan bezi sarkan</i>)	eline vurup ekmeğini al-	Boyu menen uzun, dürdik erin, awzınan sözi, qoynınan bözi salbırağan momın. (Sokpakhbayev 2014: 259).	Boyu benden uzun, kalın dudaklı, gevşek ağızlı, eline vur, ekmeğini al, uysal biri.	başkalarına kolayca uyabilen, söz dinleyip karşı gelmeyen, yumuşak başlı, uysal (TDK 2009); sessiz, zavallı, âciz, pısrık, miskin (Aksoy 1988: 622).
ayağı kökten kel- (<i>ayağı gökten gel-</i>)	işi bit-	Sarmanovqa osılay da osılay dep, sarnap aytıp bersem, Jılqıbaydın ayağı kökten keler edi. (Sokpakhbayev 2014: 66).	Sarmanova böyle böyle diyerek her şeyi olduğu gibi anlatırsam Jılqıbay'ın işi biterdi.	işi sona ermek, hâli, gücü kalmamak (TDK 2009); hırpalanıp artık iş yapamaz duruma gelmek (Aksoy 1988: 886).
ayaqtarınıñ uşınan jorğala- (<i>parmak uçlarıyla yürü-</i>)	ödü kop-	Onıñ aldında ayaqtarınıñ uşınan jorğalaydı. (Sokpakhbayev 2014: 33).	Onun önünde korkudan ödleri kopardı.	çok korkmak (TDK 2009); ansızın çok korkmak (Aksoy 1988: 992).
ayılın jıyma- (<i>kolanın toplama-</i>)	gözü pek (kara)	Aldına Äzireyli kelip tursa da qasqayıp, ayılın jıymay söylesetin. (Sokpakhbayev 2014: 37).	Önüne Azrail dâhi gelse gözü pek biriydi, dimdik konuşurdu.	korkusuz, atılğan, tehlikeye aldırılmaz (Aksoy 1988: 635).
basın ala qaş- (<i>başın alıp kaç-</i>)	başını alıp git-	Keyin jay qamşılansañ da basın ala qaşıp turadı. (Sokpakhbayev 2014: 54).	Sonra az kamçıyı kaldırırsen başını alıp sıvışır.	izin almadan ve gideceği yeri bildirmeden gitmek, sıvışmak, savuşmak (TDK 2009).
bezek qaqtır- (<i>bezek döv-</i>)	nefes aldırma-	Bizdi qataldığımız bezek qaqtırğanda kolhoz jumısınıñ qamı üşin emes, äriyne. (Sokpakhbayev 2014: 59).	Bizi sertliğiyle nefes aldırmadan koşturması tabii ki kolhoz işinin ilerlemesi için değildi.	nefes almadan çalıştırmak, dinlenmeye fırsat vermemek, aralık vermemek, soluklanmamak (TDK 2009).
botaşa bozda- (<i>deve yavrusu</i>)	hıçkıra hıçkıra ağla-	Mine, endi enesinen ayırılğan botaşa	İşte şimdi annesinden ayrılmış hıçkıra	çok ağlamak, inlemek (Emir

<i>gibi ağla-</i>)		bozdap kele jaturmın. (Sokpakyev 2014: 140).	hıçkırığa ağlayarak geliyorum.	1977: 157).
därmen joq (<i>derman yok</i>)	dermanı olma- ; dermanı kesil-	Küreserge därmen joq, iş qazanday qaynaydınıñ naq özi. (Sokpakyev 2014: 59).	Savaşmaya derman yok, ağzı dili bağlanmanın ta kendisi.	güçsüz, çaresiz kalmak, yorgunluktan güçsüzleşmek (TDK 2009).
delebesin qoz- (<i>arkası heyecanlan-</i>)	gaza gel-	“Ur Kiyikbay!”, “Ur Nayzanı!” bul uran delebesin qozdırmaytın jan joq. (Sokpakyev 2014: 29).	“Vur Kiyikbay’a!”, “Vur Nayza’ya!” diye söylenen bu slogan için gaza gelmeyecek kimse yok.	ateşlenmek, dolduruşa gelmek (TDK 2009).
eki közi tört bol- (<i>iki gözü dört ol-</i>)	dört gözle bekle-	Küyewin küte-küte eki közi tört bolıp, zarıqqan adam tärizdi. (Sokpakyev 2014: 287).	Kocasını beklerken dört gözle bekleyen yorulmuş insan gibiydi.	çok isteyerek veya özeleyerek beklemek (TDK 2009); büyük bir özeleme, büyük bir istekle, sabırsızlıkla beklemek (Aksoy 1988: 733).
eki qolı aldına sıyma- (<i>iki kolu önüne sığma-</i>)	canı sıkıl-	Bir kün jumıssız otursa, eki qolı aldına sıymaydı. (Sokpakyev 2014: 189).	Bir gün boş otursa canı sıkılırdı.	içi sıkılmak, yapacak bir işi olmamaktan tedirginlik duymak, sıkılmak, bunalmak (TDK 2009); bir olaya üzülmek, bir kimseye öfkelenmek (Aksoy 1988: 676).
el qatarına qos- (<i>halk arasına kat-</i>)	adam et-	İyâ, bizdiñ üydi üy etip, el qatarına qosıp ediñ. (Sokpakyev 2014: 269).	Evet, bizim evi ev yapıp adam eden sen idin.	iyi bir duruma getirmek, toplum kurallarına uydurmak, bir yeri düzene sokmak, işe yarar duruma getirmek. (TDK 2009).
eñse basıl- (<i>vücutu basıl-</i>)	ağırılık bas-; ağırılık çök-	Esik jabıq bolsa, eñseñ basılıp, üyde emes, üñgirde otıranday bolasın. (Sokpakyev 2014: 18)	Kapı kapalı olursa bir ağırılık çöküp sanki evde değil mağarada oturuyormuş gibi olursun.	cesareti kırılmak, gevşeklik ve uyku gelmek (TDK 2009).
es bil- (<i>dimağ bil-</i>)	aklı kes-	Al men es bilgeli ol nawqasşañ. (Sokpakyev 2014: 80).	Benim aklım kesmiş keseli o hep hastaydı.	anlamak, idrak etmek (TDK 2009); olabileceğine inanmak (Aksoy

esin jıyna- (akılım toplar-)	kendine gel-	Birtindep esimizdi jıyıp, birimizden birimiz ne bolğanımızdı zerttep, qarap jatırmız. (Sokpakyev 2014: 234).	Yavaşa kendimize gelip birbirimize ne olduğunu anlamaya çalışıyorduk.	1988: 553). ayılmak, aklı başına gelmek (TDK 2009); düşünebilecek duruma gelmek (Aksoy 1988: 922).
iş qazanday qayna- (içi kazan gibi kayna-)	ağzı dili bağlan-	Küreserge dərmen joq, iş qazanday qaynaydınıñ naq özi. (Sokpakyev 2014: 59).	Savaşmaya derman yok, ağzı dili bağlanmanın ta kendisi.	herhangi bir sebeple konuşamaz olmak (TDK 2009).
işe qan quyıl- (içine kan dol-)	kendini yiyip bitir-	Qaşan jetip, estigenşe işime qan quyılğanday bolam. (Sokpakyev 2014: 165).	Ulaşıp iştinceye kadar kendimi yer bitiririm.	kendi kendini yemek (TDK 2009); bir şey, neden istediği gibi olmuyor ya da neden isteğine uygun bir biçim almıyor diye sürekli bir üzüntü içinde bulunmak, yırtınmak (Aksoy 1988: 921).
işi it qınsıla- (içi it gibi viyakla-)	karnı zil çal-	Tüste üyge işimde it qınsılap areñ jetem. (Sokpakyev 2014: 250).	Öğlen eve karnım zil çalarak zor dönerdim.	çok acıkmış olmak (TDK 2009).
işi-bawırı er- (içi bağıri eri-)	kalbi sızla-	İnimniñ bawırmaldıq qılığına işi-bawırım erip ketkendey boldı. (Sokpakyev 2014: 293).	Küçük kardeşimin bu masum hâline kalbim sızlar oldu.	yüreği sızlamak (TDK 2009).
işkenim iriñ, jegenim jelim (içtiğim irin, yediğim tutkal)	diken üstünde otur-	Bul künderi meniñ işkenim iriñ, jegenim jelim. (Sokpakyev 2014: 165).	Bu günlerde hep endişeli, diken üstündeyim.	tedirginlik duymak, çok korkmak, endişelenmek (TDK 2009); her an kalkacakmış gibi oturmak (Aksoy 1988: 718).
iytin şığar- (itini çıkar-)	posasını çıkar-	Sabaqtan tıs jerde, muğalim joqta ol meniñ iytimdi şığaradı. (Sokpakyev 2014: 84)	Ders dışında, öğretmenin olmadığı zamanlarda o benim posamı çıkarır.	bir kişi veya bir şeyi iyice hırpalamak, sonuna kadar sömürmek (TDK 2009); bir konuyu çok ince ve ayrıntılı olarak eleştirmek (Aksoy

jağasın usta- (yakasım tut-)	küçük dilini yut-	Qırar birewdi, qırar! – dep, jağaların ustaydı. (Sokpakbayev 2014: 38)	Yıkar birini, parçalar!, deyip şaşakalır.	1988: 1013). hayret etmek, şaşakalmak, çok şaşırmak, donakalmak (TDK 2009).
jan uşır- (can uç-)	canı yan-	Jeti qarañğı tünde sonşa jerden jan uşırıp jalğız kelgenimdi bilgende, janım, qalay qorıqpadıñ dep, eljirep bawırına bastı. (Sokpakbayev 2014: 68)	Zifirî karanlık uzak yerden canım yanarak yalnız geldiğimi fark edince "Canım, nasıl korkmadın?" diye merhametle bağına bastı.	çok acı duymak, acı bir deneme geçirmek, bir işte zarar görmek (TDK 2009); bir yeri acılamak, bir zarara uğramak (Aksoy 1988: 676).
janı jay tab- (canı mevki bul-)	içi rahat et-	Qaşan tışqandı quwıp jetip, bassalmayınşa janı jay tappaydı. (Sokpakbayev 2014: 26)	Fareyi kovalayıp yakalayınca kadar içi rahat etmezdi.	rahatlamak, sakinleşmek, kaygı duyulacak bir konu bulunmadığını öğrenerek ferahlamak (TDK 2009).
janı közge körin- (can göze görün-)	canı yan-	Janım közime körinedi. (Sokpakbayev 2014: 40).	Canım yanıyor.	çok acı duymak, acı bir deneme geçirmek, bir işte zarar görmek (TDK 2009); bir yeri acılamak, bir zarara uğramak (Aksoy 1988: 676).
janı murınıñ uşına kel- (canı burnumun ucuna gel-)	içine korku düş-	Jünisbay söz alğan kezde seziktiler qıypaqtap jandarı murındarınıñ uşına kelip otradı. (Sokpakbayev 2014: 91).	Jünisbay konuşmaya başladığında şüpheliler endişelenip içlerine bir korku düşerdi.	endişelenmek, korkmak (TDK 2009).
janı tırnağıñın uşına kel- (canı tırnağının ucuna gel-)	tüyleri diken diken ol-	Molaniñ qasınan ötüp bara jatqanda janım tırnağıñın uşında. (Sokpakbayev 2014: 67).	Mezarlığın yanından geçip giderken tüylerim diken diken oluyordu.	üşümekten veya korkmaktan vücuttaki kılların dippleri kabarıp kıllar dikilmek (TDK 2009).
janın qoyarğa jer tappa- (canını koymaya yer bulama-)	eli ayağı (ayağına) dolaş-	Söytip, men kontserttiñ bastaluwın kütip, özimdi qoyarğa jer taba almay jürmin. (Sokpakbayev 2014: 132).	İşte konser başlamak üzereydi ve benim elim ayağım birbirine dolaşmıştı.	çok heyecanlanmak, tedirgin olmak, şaşırmak, telaşlanmak (TDK 2009).
janın sal- (canın kat-)	canını dişine tak-	Jayaw jarısta qalayda ozbaq bolıp,	Koşmalarda ne olursa olsun kazanmalıyım	coşkuyla, canla başla, var gücüyle,

		janımdı salıp jügirem. (Sokpakyev 2014: 42).	diye canımı dişime takarak koşuyorum.	bütün gücünü harcayarak (TDK 2009).
jegeni jelkesinen şığ- (yediği ensesinden çık-)	ağzından burnundan getir-	Birew jegeni jelkesinen şığıp, qamalıp qalğan. (Sokpakyev 2014: 192).	Birisi ağzından burnundan getirerek hapse girmiş.	huzurunu bozmak, sıkıntıya sokmak (TDK 2009).
jer jut- (yer yut-)	yer yarılıp içine gir-	- Oy, toba, bul äkeñniñ awızı... Jer juttı ma? Qayda ketti? (Sokpakyev 2014: 76).	- Aman Tanrım, vay babanın ağzına... Yer yarılıp içine mi girdi? Nereye gitti?	yitirilip bir türlü bulamamak, birdenbire yok olmak, kaybolmak (TDK 2009); utancından ortada görünmek istememek (Aksoy 1988: 1118).
jer tübi (yer dibi)	dünyanın öbür ucu	Almatı jer tübi, ülken qala ekenin bilem. (Sokpakyev 2014: 9).	Almatı dünyanın öbür ucu, büyük şehir olduğunu biliyorum.	çok uzak bir yer (TDK 2009).
jerden jetti qoyan tapqanday (yerden yedi tavşan bulmuş gibi)	etekleri zil çal-	Jerden jetti qoyan tapqanday bolıp, jügirip sol arağa keleyin. (Sokpakyev 2014: 81).	Eteklerim zil çalarak koşup oraya geldim.	çok sevinmek, alınan sevinçli bir haber üzerine telaşa veya heyecana kapılmak (TDK 2009).
jer-jebirine jet- (yer zulmine uğra-)	canına oku-	Şeşem onı jer-jebirine jete qarğap jatadı. (Sokpakyev 2014: 124).	Annem onun canına okuyup azarlayarak kargışlıyor.	bir kimseye büyük zarar vermek, azarlamak, berbat ve perişan etmek (TDK 2009).
jeti qarañğı tün (yedi karanlık gece)	kör karanlık / zifiri karanlık	Jeti qarañğı tünde sonşa jerden jan uşırıp jalğız kelgenimdi bilgende, janım, qalay qorıqpadıñ dep, eljirep bawırına bastı. (Sokpakyev 2014: 68).	Zifiri karanlık uzak yerden canım yanarak yalnız geldiğimi fark edince "Canım, nasıl korkmadın?" diye merhametle bağına bastı.	çok karanlık, zifiri karanlık (TDK 2009).
jibi bos (ipi boş)	ağzı açık ayran delisi	Ramazannıñ jibi bos, añqaw. (Sokpakyev 2014: 194).	Ramazan, ağzı açık ayran delisi.	yeni gördüğü her şeye şaşkınlıkla bakan, saf, bön (TDK 2009); salak salak dolaşan, gördüğü şeylere aptal bakan (Aksoy 1988: 539).
kewdesine nan	burnu havada	Burıñğı kewdesine	Eskiden burnu havada	çok kibirli, burnu

pis- (gövdesinde ekmek piş-)	ol-	nan pisken bay tuqımı endi ketpen-kürek arqalağan qara qurıq köptiñ birine aynaladı. (Sokpakyev 2014: 58)	olan, zengin torunu şimdi kolhozda herkes gibi elinde kürekle çalışır, sıradan birine döner.	havada (TDK 2009); herkese yukarıdan bakar, kibirli (Aksoy 1988: 665).
köz baylan- (göz bağlan-)	göz gözü görme-	Töñirek qarañğı tartıp, köz baylanıp qalğan. (Sokpakyev 2014: 244).	Etrafı karanlık bastı, göz gözü görmez oldu.	hiçbir şey gözükmemek, yoğun sis, duman, toz vb. sebeplerle hiçbir şey görülememek (TDK 2009).
köz ilespe- (göz yetişme-)	kaşla göz arasında	Qolıma ilingen bir tal kämپیтті köz ilespeytin jıldamdıqpen qaqqıp aldım da, men-dağı qonaqtarğa orın bosatqan bolıp, türegep kettim. (Sokpakyev 2014: 20).	Elime ilişen bir tane şekeri kaşla göz arasında alıverdim ve misafirlere yer vermiş gibi yerimden kalkıp gittim.	kimsenin sezmesine imkân vermeyecek kadar kısa bir zaman içinde, çok çabuk (TDK 2009); çok az bir zaman içinde (Aksoy 1988: 915).
köz jum-	hayata gözlerini yum-	Sen köz jumğalı mine eki jarım jil boptı. (Sokpakyev 2014: 266).	Sen hayata gözlerini yumalı iki buçuk sene geçti.	vefat etmek, ölmek (TDK 2009).
közden tasa bol- (gözden gizli ol-)	gözden kaybol-	Bir küni muğalimniñ qarası közden tasa bolıp, jol ayırıǵına jetken kezde, daǵdılı maydandasuw bastaladı. (Sokpakyev 2014: 29).	Bir gün öğretmenin görüntüsü gözden kaybolup yol ayırımına ulaştığımızda alışlagelen savaşıımız başladı.	ortadan çekilmek veya görünmez olmak, kaybolmak (TDK 2009); görülmekte olan kişi, şey, görülmez olmak (Aksoy 1988: 808).
közderiniñ jası köl bol- (gözlerinin yaşu göl ol-)	göz yaşına boğul-	Şal da, Muqamediy de, äyelderi de, tipti kişkentay Sadıq ta mal emes, eñ bir ayawlı jaqın adamdarı ölgendey közderiniñ jası köl bolıp, eñirep jür. (Sokpakyev 2014: 17).	İhtiyar da, Mukamediy de eşleri de hatta küçük Sadık bile sanki ölen hayvan değil de çok yakınlarından biriymiş gibi göz yaşlarına boğularak ağlıyorlardı.	çok ağlamak (TDK 2009).
közge il- (gözge as-)	adam yerine koy-	Meni adam eken dep, közge ilmeydi. (Sokpakyev 2014: 209).	Beni insan diye adam yerine koymadı.	adamdan saymak, varlığını kabul etmek (TDK 2009).
közge şuq- (gözünü oy-)	gözüne sok-	Sağatbay onı közge şuqıp:	Sağatbay onun gözüne sokarak:	bir kimsenin görmediği veya

		- Mınanı qara, senen jası da, boyı da kişi. (Sokpakyev 2014: 83).	- Bak gördün mü, senden boyu da kısa yaşı da küçük.	bulamadığı bir şeyi, ona sert bir tavırla göstermek (TDK 2009); görmek istemediği şeyi zorla göstermek (Aksoy 1988: 820).
közge uyqı tıǵıl- (<i>göze uyku saklan-</i>)	uyku gözünden ak-	Közge uyqı tıǵılıp otırıp keşki tamaqtı işuwge şamamız äreñ keledi. (Sokpakyev 2014: 55).	Uyku gözümüzden aktığından akşam yemeğimizi zorla yeriz.	çok uykusu gelmek (TDK 2009); uykusu geldiği gözlerinin kapanır gibi olmasından anlaşılmaq (Aksoy 1988: 1085).
küyip-pis- (<i>yanıp piş-</i>)	meraktan çatla-	Wayımsız adam, küyip-piskendi bilmeydi, jaybaraqat. (Sokpakyev 2014: 72).	Kaygısız adam, meraktan çatlamayı bilmez, çok rahattır.	merakından çatlamak, çok meraklanmaq (TDK 2009).
miy aş- (<i>beyin aç-</i>)	kafası karış-	- Bala neme miy aşıp ketip jürmeşe? - dep, ol muğalimniñ betine şübälana qaradı. (Sokpakyev 2014: 22).	- Çocuğun kafası karışmaz mı, diyerek o öğretmenin yüzüne şüpheyle baktı.	önceki bilgi ve düşünceleri altüst olmak (TDK 2009).
ökpe öş- (<i>akciğeri sön-</i>)	soluk soluğa kal-	Men ökpem öşip qastarına keldim. (Sokpakyev 2014: 158).	Ben soluk soluğa kalarak yanlarına vardım.	nefes alamayacak duruma gelmek, çok yorulmaq (TDK 2009); koşa koşa, sık sık solumak (Aksoy 1988: 1041).
qabağı tüs- (<i>göz kapağı düş-</i>)	kaşlarını çat-	Äliman jeñgemniñ qabağı tüsip ketken. (Sokpakyev 2014: 169).	Aliman yengemin kaşları çatılmış.	kızmaq, öfkelenmek (TDK 2009); kaşlarını birbirine yaklaştırarak öfkesini belli etmek (Aksoy 1988: 915).
qanı qaş- (<i>kani kaç-</i>)	rengi atmak (kaçmak, uçmak)	Közderi baqırayıp, qandarı qaşıp ketken. (Sokpakyev 2014: 234).	Gözleri kocaman olmuş, renkleri kaçmıştı.	korku, heyecan vb. sebeplerle benzi sararmak, solmak (TDK 2009); korku ya da üzüntüden benzi sararmak (Aksoy 1988: 1017).
qarañğı tart- (<i>karanlık çek-</i>)	karanlık bas-	Tönirek qarañğı tartıp, köz baylanıp	Etrafi karanlık bastı, göz gözü görmez	hava kararmak, bir anda zifiri karanlık

		qalğan. (Sokpakyayev 2014: 244).	oldu.	olmak (TDK 2009).
qolğa tüş- (ele düş-)	ele geç-	Qolğa tüsti degen osı! (Sokpakyayev 2014: 20).	Yakalanmak böyle bir şey!	yakalanmak (TDK 2009); elde edilmek (Aksoy 1988: 752).
qulağı eleñ et- (kulağı telaş et-)	dikkat kesil-	Mektep aşıladı degen habarğa qulağım eleñ ete qaldım. (Sokpakyayev 2014: 20).	Okul açılacak haberine hemen dikkat kesildim.	bütün dikkatini bir şey üzerinde toplamak (TDK, 2009).
qulaq türip tñnda- (kulak sıvayıp dinle-)	cankulağı ile dinle-	Başqalar japırlap qulaq türip tñndaydı. (Sokpakyayev 2014: 8).	Diğerleri toplanmış cankulağı ile dinliyorlar.	çok dikkatli dinlemek (TDK 2009); büyük bir dikkatle, iyi kavramaya çalışarak dinlemek (Aksoy 1988: 677).
quwanışı qoynına sıyma- (mutluluğu koynuna sığma-)	içi içine sığma-	Quwanışım qoynıma sıymay, üyrenip alğan äripterdı şıymaylap jazuwmen bolam. (Sokpakyayev 2014: 14).	İçim içime sığmıyor, öğrendiğim harfleri karalayarak yazmaya başlayacağım.	rahatlamak, huzura ermek, sevinmek, neşelenmek, coşmak (TDK 2009); çok heyecanlanıp sevinmek (Aksoy 1988: 868).
silekeyi şubır- (salyası ak-)	ağzının suyu ak-	Awızğa bir kezderde jegen aq nandardñ dâmi kelip, silekeyimiz şubıradı. (Sokpakyayev 2014: 84).	Aklımıza bir zamanlar yediğimiz beyaz ekmeğin tadı gelip, ağzımızın suyu akardı.	çok beğenip istemek, imrenmek (TDK 2009).
şaş al dese bas al- (saç al dese baş al-)	vur deyince öldür-	Muğalimniñ awzınan şıqqandı zañday körip, şaş al dese bas aluğa dayın, lıpıp turadı. (Sokpakyayev 2014: 31).	Öğretmenin ağzından çıkkanı kanun gibi görüp, vur deyince öldürmeye hazır vaziyetteydi.	işi aşırı abartarak yapmak, istenilen şeyi aşırıya kaçarak yapmak; sizden bir dileğimiz oldu, bunu zararlı olan bir aşırılıkla yapıyorsanız, biz böyle istememiştik (Aksoy 1988: 1097).
şır köbelek aynal- (kelebek gibi fir dön-)	fır dön-	Zırıldawıqşa şır köbelek aynaluw... (Sokpakyayev 2014: 57).	Fırıldayarak yine fır dönmek...	bir kimseye yaranmak veya yardım etmek için üstün çaba harcamak (TDK 2009).
tanawı jelp-jelp	nefes nefese	Salbırağan qaptaldı	Uzayan cebimi iki	soluğu tikanacak

et- (burnu nefes nefese kal-)	kal-	qos qoldap kötere ustap, tanawımız jelp-jelp etip, üyge keldik. (Sokpakyev 2014: 201).	elimle kaldırıp nefes nefese kalarak eve geldik.	gibi olmak (TDK 2009); koşarak ve sık sık soluyarak (Aksoy 1988: 975).
til sındır- (dil kar-)	dirsek çürüt-	Ömiri til sındırıp, oquw oqımaq tügil, oquwlıq deytin nârseni qolğa ustap kormegen düm qarañğı äkem üşin oquw – ol meniñ qolımnan kele qoyatın nârse emes. (Sokpakyev 2014: 21).	Hayatında dirsek çürütmemiş, eğitim almak, okumak şöyle dursun kitap denen şeyi dahi eline almamış kara cahil babam için, okumak benim becerebileceğim bir şey değil.	okumak, tahsil görmek, eğitim almak, okumak için yıllarca çalışmak, öğrenimde veya meslekte uzun yıllar geçirmek (TDK 2009).
töbesine jay tüs- (tepesine yıldırım düş-)	yıldırım çarpmışa dön-	Töbemen jay tüskendey boldı. (Sokpakyev 2014: 306).	Tepemden yıldırım çarpmışa döndüm.	hiç ummadığı bir durum karşısında vücudunu ter basamak, ürpermek, apansız kötü bir durum karşısında kalıp ne yapacağını bilememek (TDK 2009).
uyqısı şayday aşıl- (uykusı çay gibi açıl-)	uykusu açıl- (veya dağıl-)	Ne bolğanın men- dağı birden bildim, jas et jep toyınatın boldım-aw degen quwanıştı oydan uyqım şayday aşılıp ketti. (Sokpakyev 2014: 116).	Ne olacağımı ben hemen anladım, taze et yiyip doyacağım diye sevinçten uyku açılıverdi.	uykulu durumu geçmek (TDK 2009).
zäreñ qalma- (dehşet kalma-)	yüreği yerinden oyna-	Sen şın tışqan bolğanda artıñnan nağız şın mısıq quwıp kele jatqanday zäreñ qalmaydı. (Sokpakyev 2014: 26).	Sen gerçek (bir) fare olsan arkandan gerçek bir kedi kovalıyormuş gibi yüreğin yerinden oynar.	birdenbire heyecanlanmak veya çok korkmak (TDK 2009).
zaresi uş- (korkusu uç-)	ödü kop-	Meniñ zârem uşıp ketti. (Sokpakyev 2014: 100).	Benim ödüm koptu.	çok korkmak (TDK 2009); ansızın çok korkmak (Aksoy 1988: 992).
zâresi zâr tübine ket- (korkusu zehir dibine git-)	beti benzi at-	Ölmese ölmesin, zâresi zâr tübine ketip, qorıqtı. (Sokpakyev 2014: 234).	Ölmemiş ama beti benzi atarak çok korkmuştu.	herhangi bir sebeple kanı çekilip yüzü solmak, çok korkmak (TDK 2009);

korokudan,
heyecandan
birdenbire benzi
sarmak (Aksoy
1988: 635).

3. Türkiye Türkçesinde karşılığı bulunmayan deyimler.

Kazak Türkçesinde yer alan bazı deyimlerin Türkiye Türkçesinde deyim karşılığı bulunmamaktadır. Bu deyimler hedef dile aktarılırken sadece deyimden bildirdiği anlam dikkate alınır. Metnimizde tespit ettiğimiz bu tarz deyimler aşağıda dikkatlere sunulmuştur.

Deyim (Kazak Türkçesi) Kaynak Dil	Deyim (Türkiye Türkçesi) Hedef Dil	Deyimin Metinde Geçtiği Cümle	Cümlelerin Türkçe Karşılığı	Deyimin Anlamı
awız jalas- (ağız yala-)	–	Tura-bara ol ekewmizdiñ aramızda awız jalasuwdan göri şekisuwler köbirek bolatınñ äwelgi küni ol da, men de boljay almağan tärizdimiz. (Sokpakyayev 2014: 174).	Gün geçtikçe ikimiz de samimiyetten ziyade düşmanlaşacağımız günlerin olacağını o zamanlar o da, ben de hiç tahmin edemedik.	senli benli olma durumu, samimilik, samimi olma (Keñesbayev 2007: 41).
awzınıñ dâmin al- (ağzının tadını al-)	–	Bir tüyir, jartı tüyir tätti tabılsa, awzınıñ dâmin alıp, aq suwdı sonımen işedi. (Sokpakyayev 2014: 19).	Bir parça veya yarım parça tatlı bulsa iştahla yeyip ek olarak sadece su içer.	sevdiği yemeği iştahla yemek, iştaha gelmek (KDES 2021).
ayaq astı (ayak altı)	–	Söytsem, şeşem meni ayaq astınan joğaltıp alğan. (Sokpakyayev 2014: 7).	Oysa annem beni aniden kaybetmiş.	beklenmedik bir şekilde, birdenbire, ansızın, aniden (Keñesbayev 2007: 45).
bilmeytini bit astında (bilmedikleri bit altında)	–	On eki, on üç jasar bala bolıp tursam da, meniñ bilmeytinin biyt astında. (Sokpakyayev 2014: 209).	On iki, on üç yaşında bir çocuk olsam da benim bilmediğim hiçbir şey yoktu.	bilmediği bir şey olmamak, her şeyi bilmek (KDES 2021).
bir şıbıqpen ayda- (bir sopyayla kovalay-)	–	Arba qamşıday şartıldap, ol endi bizdi bir şıbıqpen aydaytın boldı. (Sokpakyayev 2014: 31).	At arabasının kamçısı gibi şaklatıp istediğini bize zorla yaptırmaya çalışıyordu.	tehdit etmek, kontrol altında tutmak, söylediklerini zorla yaptırmak (Keñesbayev 2007: 77).

egiz qozıday (<i>ikiz kuzu gibi</i>)	–	Egiz qozıday Ramazan ekewmiz tağı da birgemiz. (Sokpakyev 2014: 301).	İki kafadar, sıkı fıki dost olan Ramazan ile ikimiz yine birlikteydik.	her şeyi aynı, her şeyi ortak olan, iki kafadar, sıkı fıki dost (Keñesbayev 2007: 88).
eki keştiñ arasında (<i>iki akşam arasında</i>)	–	Eki keştiñ arasında qayda baradı? (Sokpakyev 2014: 115).	Akşamüstü alacakaranlıkta nereye gidecek?	akşamüstü, alaca karanlık, yarım karanlık, akşam karanlığı (Keñesbayev 2007: 89).
eki ökpesin qolına al- (<i>iki akciğerini ellerine al-</i>)	–	Eki ökpemdi qolıma alıp, uşıp kelem. (Sokpakyev 2014: 81).	Çok hızlı koşup uçarak geliyorum.	çok hızlı koşmak, son sürat, nefes nefese kalmak (Keñesbayev 2007: 89).
iş tarlık (<i>iç darlık</i>)	–	Ağayınıñ iş tarlığı qalmaydı. (Sokpakyev 2014: 95).	Akrabaların kıskançlığı bitmez.	haset etmek, kıskanmak, kıskançlık etmek (Keñesbayev 2007: 324).
iyi jumsaq (<i>huyu yumuşak</i>)	–	Äjem könbis, äri iyi jumsaq. (Sokpakyev 2014: 10).	Anneannem sakin hem de yumuşak huylu (biriydi).	yumuşak huylu, saf, uysal (Keñesbayev 2007: 134).
jek kör- (<i>nefretle bak-</i>)	–	Men Jılıqbaydı tajalday jek körüwşi edim. (Sokpakyev 2014: 55).	Ben Jilkıbay’dan çok nefret ederdim.	nefret etmek, birine veya bir şeye karşı nefret duygusuyla dolu olmak (KDES 2021).
jer qapqan (<i>yer çak-</i>)	–	Ömirbek jer qapqanın biraq biledi. (Sokpakyev 2014: 129).	Ömirbek kandırıldığını o zaman anlar.	kandırılmak, aldatılmak (Keñesbayev 2007: 112).
jipsiz baylan- (<i>ipsiz bağlan-</i>)	–	Sonda da dastarqan basınan turıp kete almay, jipsiz baylanıp oturmın... (Sokpakyev 2014: 19).	Yine de sofraya başından kalkmadan isteksizce bağlanmış gibi oturuyorum...	oturduğu yerde zorla kalmak, istemeden durmak (Keñesbayev 2007: 125).
keñ öñeş (<i>geniş boğaz</i>)	–	Äkem İdris keñ öñeş, qoymağay adam. (Sokpakyev 2014: 19).	Babam İdris açgözlü, tamahkâr kişi.	açgözlü, mala, yiyeyeğe ve içeyeğe doymak bilmeyen, gözü aç, tamahkâr, hırslı (Keñesbayev 2007: 150).
közi jet- (<i>gözü ulaş-</i>)	–	Şeşemniñ öletinine meniñ de közim jete bastadı. (Sokpakyev 2014:	Annemin öleceğini ben de anlamaya başladım.	anlamak, gerçeğin farkına varmak (Keñesbayev 2007: 145).

közün joy- (gözünü yok et-)	–	134). Bäzekeñ meniñ közimdi awıldan joyğalı otr. (Sokpakyayev 2014: 214).	Bazil beni köyden kovmaya niyetli.	kovmak, uzaklaştırmak, yok etmek (KDES 2021).
mañdayğa sıyma- (alnına sığma-)	–	Qayran demey qayteyin, bizdiñ sorlı bop jaralğan mañdayımızğa ol da sıymadı... (Sokpakyayev 2014: 146).	Hepimiz hayran idik ama ne yazık ki bizim talihsiz alnımıza o da sığmadı (elimize geçmedi)...	nasip olmamak, ele geçmemek (Keñesbayev 2007: 114).
mayın tamızıp ayt- (yağını damıtıp söyle-)	–	Ertesinde Joldıbayğa oqığan äñgimelerimniñ waqıyğasın birinen soñ birin mayın tamızıp aytıp berdim. (Sokpakyayev 2014: 277).	Ertesi gün Joldıbay'a okuduğum hikâyelerimin olay örgüsünü sırasıyla güzelce anlatıverdim.	etkileyici konuşmak, güzelce anlatmak, tane tane izah etmek (Keñesbayev 2007: 213).
qadalğan jerden qan al- (saplanan yerden kan al-)	–	Bular Şıqabaydñ Tursınbayı, Uwälibaydñ Äbegi, Özbektin Äripbayı sekildi kileñ qadalğan jerinen qan almay tnbaytın kökjaldar edi. (Sokpakyayev 2014: 159).	Bunlar Şıkabay'ın Tursunbay'ı, Ualibay'ın Abeg'ı, Özibek'in Aripbay'ı gibi hep istediğini yaptırmadan bırakmayan kurtlardı.	istediğini yaptırmadan bırakmamak, zorla yaptırmak (Keñesbayev 2007: 168).
qoy üstüne boztorğay jumırtqala- (koyunun üstünde çalığışu yumurtla-)	–	Onday kezde ol "qoy üstüne boztorğay jumırtqalağan" burınğı raqat zamandı añsaydı. (Sokpakyayev 2014: 60).	O sıralarda huzur ve barışın hâkim olduğı eski rahat zamanı arar.	huzur ve barışın yerleşmesi, rahata ermek, huzura kavuşmak (Keñesbayev 2007: 118).
quday kör- (Tanrı gibi gör)	–	Ökil bop kelgen adamdı quday köredi. (Sokpakyayev 2014: 16).	Vekil olarak gelen kişiyi Tanrı gibi görüyorlar.	Tanrı gibi görmek, tapmak, tapınmak (KDES 2021).
süttey uyı- (süt gibi mayalan-)	–	Sezingiş jüregim esikten attap kirgen bette-aq üy işin ala quyn kezip ötkenin, ağa, jeñgemniñ arasındağı äwelgi süttey uyiğan tatuwlıqtan tük qalmağanın birden	Hassas kalbim, kapıdan girince evin içinde fırtınalar koptuğunu, abimle yengemin arasında eski kaynaşmadan, eski birlikten bir şey kalmadığını hemen hissetti.	kaynaşmak, beraber olmak, birlik içinde olmak (Keñesbayev 2007: 264).

til jetpe- (dil yetme-)	–	bayqadı. (Sokpakybayev 2014: 168). Osı bir men üşin til jetpes awır kezeñdi men onıñ şıraǵı jalp etip söngen şaǵın közben körıp, şıday alar emespin. (Sokpakybayev 2014: 137).	Benim için böyle anlatmaya gücümün yetmediǵi ağır bir dönemi, onun aniden sönen ışığını görüp seyretmeye dayanmam.	ifade edememek, kelimelerle anlatamamak, dil kifayetsiz kalmak (Keñesbayev 2007: 294).
tört közi tügel (dört gözü tam)	–	Tör üyde siz edenge töselgen qurım kiyizdiñ üstinde tört közimiz tügel azanǵı şayımızdı işip otırmız. (Sokpakybayev 2014: 18).	Misafir odasında nemli zemine döşenen yıpranmış keçenin üstünde ailece hep birlikte sabah çayımızı içiyoruz.	hep beraber olmak, bir araya gelmek, birlikte olmak, birlik olmak (Keñesbayev 2007: 283).

4. Biçimce aynı anlamca farklı olan deyimler. (Tuzak deyimler).

Deyim (Kazakça) Kaynak Dil	Anlamsal Karşılık (Türkçe) Hedef Dil	Deyimin Metinde Geçtiği Cümle	Cümlelerin Türkçe Karşılığı	Deyimin Tuzak Anlamı
köz tiǵ-	dikkatle bakmak, bir şeye sürekli olarak bakmak	Uw-şuw birdeñe estilmes pe eken degendey özimizdiñ üy jaqqa eleñdep köz tigemin. (Sokpakybayev 2014: 136).	Gürültü var mı yok mu diye kendi evimizin tarafına heyecanla dikkatle bakıyorum.	<i>göz dik-</i> bir şeyi ele geçirmek isteǵine kapılmak (TDK 2009).
köz jum-	vefat etmek, ölmek, hayata gözlerini yummak	Sen köz jumǵalı mine eki jarım jıl boptı. (Sokpakybayev 2014: 266).	Sen hayata gözlerinizi yumalı iki buçuk sene geçti.	<i>göz yum-</i> görmezlikten gelmek, hoş görmek, bağışlamak (TDK 2009).
qol tiyme-	boş vakti olmamak boş vakti kalmamak	Sabaqtan tıs waqıtta oyın-sawıq üyirmesi, qabırǵa gazetin şıǵaruw t.t. qol tiymeydi. (Sokpakybayev 2014: 161).	Ders dışında eğlence etkinliǵi, duvar gazetesi çıkarma vb., boş vakit kalmaz.	<i>el deǵme-</i> kullanılmamak; dokunulmamak; saflıǵı bozulmamak. (TDK 2009).

Sonuç

Her dil, tarih, gelenekler, sosyal yaşam, halkın psikolojisi ve kültürü ile bağlantılı olan deyimlerle zengindir. Bütün dillerin edebî eserlerinde deyimler sıklıkla kullanılır ve çeviri sırasında en büyük zorluğu oluştururlar. Deyimlerin çevirisi karakterlerine ve özelliklerine bağlı olarak farklı şekillerde yapılır.

Bu makalede, Kazak Çocuk Edebiyatı'nın klasik yazarlarından biri olan Berdibek Sokpakybayev'in *Balalık Şakka Sayahat / Çocukluk Dönemine Yolculuk* adlı eseri incelenmiş ve doksan dokuz adet Kazak Türkçesine ait deyim tespit edilmiştir. Tespit edilen Kazak Türkçesine ait deyimlerin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları verilirken dört farklı hususun varlığı ortaya çıkarılmış ve aktarmada bunlar göz önünde bulundurulmuştur:

1. İki lehçede de aynı anlam ve aynı biçime sahip olan deyimler: (5 adet);
2. Anlamı ortak fakat biçimi/şekli farklı olan deyimler: (67 adet);
3. Türkiye Türkçesinde karşılığı bulunmayan deyimler: (24 adet);
4. Biçimce aynı anlamca farklı olan deyimler. (Tuzak deyimler): (3 adet).

Yukarıdaki liste incelendiğinde tespit edilen doksan dokuz deyimden yetmiş ikisinin her iki lehçede de biçimce veya anlamca ortak olduğu görülür. Bu durum Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin anlam dünyası yönüyle birbirleriyle örtüştüklerinin ve dil içi mantık örgülerinin büyük oranda benzeştiğinin kanıtıdır. Geriye kalan yirmi yedi deyimden Türkiye Türkçesi karşılığı tespit edilemese de bu deyimlerin anlamsal karşılıklarının farklı kelime ve mecazlarla karşılanabildiği gözlemlenmiştir. Ancak aktarmayı yapan kişinin her iki lehçenin anlam inceliklerine nüfuz edebilmesi ve değişmeceli ifadelerle yalancı eş değerliklere dikkat etmesi önemlidir.

Kaynaklar

- Aksoy, Ömer Asım. (1988). *Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Atmaca, Emine. (2009). “Kazak Türkçesinde “Göz” Organ İsmiyle Kurulmuş Deyimlerin Yapı ve Anlam Özellikleri”. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, sayı IX/2, 19-35.
- Balakayev, Mäwle vd. (2005). *Kazak Tiliniñ Stilistikası*. Almatı: Däwir.
- Bolatova, Güljawhar. (2012) “Abay Psikopoetik Sisteminde Deyimler Ve Deyimsel İfadeler Ve Rusçaya Çevirilerinin Özellikleri”. *Abay Enstitüsü*, 4-9.
- Doğanay, Ali. (1971). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Ankara EGE Matbaası.
- Elçin, Şükrü. (1993). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Emir, Sabahattin. (1977). *Örnekleriyle Açıklamalı Deyimler Sözlüğü*. İstanbul.
- Keñesbayev, İsmet. (1977). *Kazak Tiliniñ Frazelogiyalık Sözdigi*. Almatı: Kazak SSR-niñ Gılım Baspası.
- Keñesbayev, İsmet. (2007). *Frazelogiyalık Sözdik*. Almatı: Arıs Baspası.
- Kenzhalin, Kuanışbek. (2012). *Kazak ve Türkiye Türkçesinde Deyimlerin Karşılaştırmalı İncelenmesi*. Ege Üniversitesi, Yayımlanmış Doktora Tezi. İzmir.
- Kazak Dilinin Evrensel Sözlüğü (KDES). (2021) <https://kitap.kz>
- Korkmaz, Zeynep. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Suleymanova, Gulnara. (2017). “Türkçe Deyimleri Rusçaya Çevirme Problemleri ve Stratejileri”. *Belleten Dergisi*, 201-216.
- Sokpakyayev, Berdibek. (2014). *Balalık Şakka Sayahat (Çocukluk Dönemine Yolculuk)*. Almatı: An Arıs Yayınları.
- Şanskıy, Nikolay. (1969). *Frazelogiya Sovremennogo Russkogo Yazıka*. Moskva: Vısshaya şkola.
- TDK. (2009). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, TDK (<https://sozluk.gov.tr>)
- Tomanov, Marhabat. (2005). *Qazaq Tiliniñ Stilistikası*. Almatı: Däwir.
- Türkçe Sözlük. (2005). Ankara: TDK Yayınları.
- Vinogradov, Victor. (1967). *Problemi Literaturnih Yazıkov i Zakonomernostey İh Obrazovaniya i Razvitiya*. Moskva: Vısshaya Şkola.

TÜRK ROMANININ MİTOMAN KARAKTERİ: FAHİM BEY MYTHOMANE CHARACTER OF TURKISH NOVEL: FAHİM BEY

ÖMER FARUK KARATAŞ

Dr. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Dr. Faculty of Letters Department of Turkish Language and Literature

faruk.karatas@atauni.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0001-5668-9749>

Atıf / Citation

Karataş, Ö.F. 2021. "Türk Romanının Mitoman Karakteri: Fahim Bey". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*, 72, (Eylül- September 2021), 33-54

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 12.02.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 22.05.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4531>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*

TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

TÜRK ROMANININ MİTOMAN KARAKTERİ: FAHİM BEY MYTHOMANE CHARACTER OF TURKISH NOVEL: FAHİM BEY

ÖMER FARUK KARATAŞ

Öz

Psikoloji camiasında yüz yılı aşkın süredir tartışılan ve üzerinde araştırmalar yapılan mitomaninin, belli başlı kişilik bozukluklarına ve bazı sendromlara semptom mu teşkil ettiği, yoksa kendi başına psikolojik bir rahatsızlık mı olduğu henüz uzlaşmaya varılmamış bir mevzudur. Ancak mitomaninin kendine mahsus davranış biçimleri ile ilişkilendirildiği kişilik bozukluklarına ve sendromlara dair belirtiler mukayese edildiğinde, mitomaninin bir semptom olmaktan fazlasını ifade ettiği düşünülmektedir. Yapılan araştırmalar aracılığıyla akıl hastası olmadıkları tespit edilmiş mitomanların düşlemsel yalanları üzerinden mitomani, geçici veya anlık değil, gayet uzun süreli, hatta ömür boyunca sürdürülen, gerçek hayattan kopmaksızın kişinin kendinin de inandığı ve ne zaman son verileceği asla kestirilemeyen yalan söyleme durumu olarak tanımlanır. Hoşa gitmeyen gerçekleri hoşa giden düşlemsel gerçeklerle yer değiştirmeyi tercih eden mitomanların yalan söylemelerindeki en temel amaç, yine yalanın kendisidir. Zira belli bir menfaat elde etmek üzere yalana başvurmamayan mitomanlar, sürekli zarara uğramayı göze alarak, tutarlı yalanlarını ömürleri boyunca sürdürürler. Bu bağlamda Abdülhak Şinasi Hisar'ın kaleme aldığı Fahim Bey ve Biz adlı romanın başkışisi Fahim Bey, gerek gerçek hayatta gerekse edebî eserlerde eşine az rastlanır mitoman bir karakter olarak ön plana çıkar. Kendi düşlemsel gerçekleri doğrultusunda yaşamayı tercih eden Fahim Bey, çevresindekileri de başarılı şekilde yalanlarına inandırır. Yazarın gerçek hayatta komşusu olduğu ve tanıma imkânı bulunduğu bir mitomani romanına taşıdığı bilgisi göz önünde bulundurulduğunda ise, romanın psikoloji ekseninde analiz edilmesi zorunlu hâle gelir. Zira bu özelliğiyle roman, diğer bir ifadeyle Fahim Bey'in yaşam öyküsü, âdeta klinik bir vakanın derlenip, araştırmacılara sunulduğu bir rapor hüviyetindedir.

Anahtar Kelimeler: Psikoloji, Mitomani, Yalan, Türk Romanı, Fahim Bey ve Biz

Abstract

Whether mythomania, which has been discussed and researched in the psychology community for more than a century, is a symptom of certain personality disorders and some syndromes, or a psychological disorder on its own, has not yet been agreed. However, when comparing the symptoms of personality disorders and syndromes in which mythomania is associated with unique behavioral patterns, it is thought that mythomania is more than a symptom. Mythomania, based on the fantastic lies of mythomanes who have been found not mentally ill through researches, is defined as a state of lying, which is not temporary or momentary, but lasts for a very long time, even for a lifetime, in which the person believes himself without breaking away from real life and never predicts when to end. The most fundamental purpose in lying of mythomanes, who prefer to replace unpleasant truths with pleasing phantom truths, is again the lie itself. Because mythomanes, who do not resort to lies in order to gain a certain benefit, continue their consistent lies throughout their lives, risking constant damage. In this context, Fahim Bey, the protagonist of the novel Fahim Bey ve Biz, written by Abdülhak Şinasi Hisar, stands out as a rare mythomaniac character both in real life and in literary works. Fahim Bey, who prefers to live in line with his own phantom realities, successfully persuades those around him to believe his lies. Considering the fact that the character is author's neighbor in real life and bringing a mythomane to his novel, it becomes necessary to analyze the novel in psychology. Because, from this standpoint, the novel, in other words, the life story of Fahim Bey, is like a report in which a clinical case is compiled and presented to researchers.

Key Words: Psychology, Mythomania, Lie, Turkish Novel, Fahim Bey ve Biz

Structured Abstract

Mythomania, which has been discussed in the field of psychology for more than a century and has been the subject of many studies, still has not lost its place and importance at the center of various discussions. Even today, when different views and approaches are focused on mythomania, it is not possible to determine whether it is a psychological disorder on its own, it is easily noticed that mythomania is associated with personality disorders or certain syndromes. However, according to the general acceptance, it is an undeniable fact that mythomania is more than a simple symptom for some disorders. In this context, it is known that mythomania is distinctly different from other disorders in which lying is a characteristic symptom. Considering the principle that every lie told in adulthood should be handled in a pathological dimension, leaving aside the phantasmagorical lies that people resort to in childhood and that are beneficial for personal development, it is accepted that the lies in adulthood are told with a goal-oriented, benefit-seeking and desire to avoid punishment. Therefore, in disorders where lying is a prominent symptom, it is emphasized that lying occurs for the purpose of the three mentioned conditions. However, it is a proven fact through research that mythomanes do not lie in terms of all three categories. Because the most basic purpose in the lies of the mythomanes is nothing but the lie itself.

Mythomania is defined as a state of lying that is not temporary or momentary, but lasts for a very long time, even for a lifetime, in which the person himself believes and cannot predict where it will end. In this respect, mythomanes do not only consciously replace the facts they do not like with their own imaginary realities, but also choose to live a life in line with their phantasy realities. In fact, they are so successful in behaving according to their phantasmagoric realities that they even manage to make people around them believe their own lies. Considering the principle that human and psychology constitute an inseparable whole, it is quite normal for novels as a literary genre to be intertwined with psychology because the author is a human being, the author collects data from the people around him, and the protagonists in the work are human beings. Fahim Bey, which is developed and presented to the reader in Abdülhak Şinasi Hisar's novel titled Fahim Bey ve Biz, stands out as a rare mythical character in Turkish novels.

In the present article, after giving general information about mythomania, by using the studies on mythomania in the psychiatry and psychology literature, the points where mythomania differs from other psychological problems are revealed. Then, the peculiar characteristics of mythomanes are determined and Fahim Bey, the protagonist of Fahim Bey ve Biz, published by Abdülhak Şinasi Hisar in 1941, is analyzed in the axis of mythomania. The character named Fahim Bey, allegedly inspired by a real-life neighbor of Abdülhak Şinasi Hisar and a person named Fatin Bey, whom he had the opportunity to observe, is a character that exhibits features that match exactly with the real-life neighbor of the writer, as far as it is learned from the memories of Yakup Kadri Karaosmanoğlu, one of the milestones of the Turkish novel. In this respect, the fact that the author observed and reflected a real mythomane that was very unlikely to be encountered in his environment, not only increases the value of the work, but also makes it necessary to analyze the novel on the axis of psychology. Because, with these features, the novel, in other words, Fahim Bey's life story, almost gains the identity of a report in which a clinical case is compiled and presented to researchers.

Throughout this article, in parallel with the case presentations in the field of psychology, Fahim Bey's life story, as far as the novel allows, has been tried to be analyzed chronologically and systematically, including the periods of youth, adulthood and old age. In this direction, it has been noticed that the person who left his mark on Fahim Bey's childhood and youth was his father. Fahim Bey's father, whom he adopts as a role model, stands out as a person who does not step back from helping people at the expense of being hurt, attaches importance to dignity and has great expectations from his son. Therefore, Fahim Bey's desire to be respected by his environment

and his desire to stand out clearly stems from his father. In addition, Fahim Bey's aim of not disappointing his father's hopes causes him to become a mythomane. Because Fahim Bey develops a personality in his mind with the aforementioned worries. However, after he realizes that he cannot reach the profile he has developed in his mind no matter what he does, he starts listing his lies one by one. Convinced that he cannot become the person he wants to be through his junior civil service, Fahim Bey establishes an imaginary company, rents a office to manage his imaginary business, and is busy with endless paperwork about his imaginary business. In fact, although he does not carry out any commercial activities, or even does not have a company, he prepares numerous files in which he records his commercial activities and even arranges them in several copies in case of the risk of loss.

Trying to portray himself as a great and very important businessperson, Fahim Bey spends his life developing various projects based on dreams and looking for partners. Even his wife not only believes that Fahim Bey is a serious businessperson, but also hopes that her husband will one day become an extremely wealthy businessperson. Fahim Bey, who manages to make almost everyone around him believe his lies and lives a life in accordance with his lies, throughout his life consisting of a big lie, is understood when he falls into financial difficulties and is removed from his office. However, Fahim Bey does not refrain from telling his imaginary commercial projects to those around him, even in his last years when he was very old, and even in his last years when no one respects him anymore. Fahim Bey, who believes his own lies and lives as his lies require, reveals that he is a mythomane character in the full sense of the word, never giving up on his lies for a moment, despite being constantly harmed, let alone gaining any benefit.

Giriş

Fahim Bey, cidden, kendine mahsus bir hayal âleminde yaşayan bir manyak, bir 'mythomane' olmuş değil miydi? (Hisar 2008: 118)

Kelime anlamı itibarıyla, yalan söyleme veya abartmaya yönelik aşırı eğilim anlamına gelen *mythomania* (mitomani) (*The Penguin English Dictionary* 2004: 918), toplumun hayal gücünün etkisiyle biçim değiştiren ve hayali bir niteliğe sahip hikâye anlamındaki Yunanca *mythos* sözcüğü ile kişinin normal hâinden farklı ve abartılı davranışlar sergileme dürtüsü anlamındaki Latince *mania* sözcüğünün birleşiminden meydana gelir (Gürel ve Muter 2007: 554). Psikoloji âleminde bir asrı aşkın süredir tartışılan, üzerine araştırmalar yapılan mitomani, ilk kez *pseudologia fantastica* (düşlemsel yalan) adıyla 1891 yılında Alman Doktor Anton Delbruck tarafından psikoloji literatürüne kazandırılır. Delbruck, hastalarından bazılarının özel bir kategori edinmek üzere, olağan dışı ve orantısız yalanlar söylediklerini fark ederek, onların dile getirdikleri yalanları düşlemsel yalan olarak nitelendirir. Karşılaştığı durumu, histeriyle ilişkilendirmek suretiyle, düşlemsel yalanı histeri vakalarındaki aşırı derecede yalan söyleme şeklinde kendini gösteren bir semptom olarak değerlendirir (Dike 2017).

Psikoloji camiasında 1891 yılından bu yana düşlemsel yalan adının yanı sıra, *pathologic lying* (patolojik yalan) (Thom vd. 2017: 1), *morbid lying* (hastalıklı yalan) (Dike vd. 2005: 343) gibi adlarla da anılan mitomani, adlandırılmasındaki gibi, tanımlanmasında da henüz uzlaşıya varılmamış bir mevzu olarak ön plana çıkar. Mitomani, William Healy ile Mary Tenney Healy tarafından, gözlem esnasında kesinlikle akıl hastalığı bulunmadığı, zihinsel bir özur taşımadığı veya epileptik olmadığı anlaşılan bir kişinin geçici süreliğine veya anlık değil, uzun müddetli, hatta ömrü boyunca sürdürdüğü, kendinin de inandığı ve nerede son vereceği kestirilemeyen yalan söyleme durumu olarak tanımlanır (1915: 3). Daha sonra Otto Fenichel mitomaniyi, hoş gitmeyen gerçeklerin yadsınıp, hoş gidenlerle yer değiştirilmesiyle geliştirilen bir savunma düzeneği şeklinde tanımlar (1939: 140). Graham E. Powell, Gisli H. Gudjonsson ve Paul Mullen ise, yaptıkları müşterek çalışma aracılığıyla mitomaniyi, genellikle karmaşık bir aldatma sistemi üzerine kurulu, fantastik yalan dokusu içeren büyük çarpıtmalar olarak tanımlamayı uygun bulurlar (1983: 141).

Henüz başlı başına bir hastalık olup olmadığı tartışılan mitomani, genel olarak B kümesi kişilik bozukluklarıyla, diğer bir ifadeyle dramatik kişilik bozukluklarıyla ve belli başlı sendromlarla ilişkilendirilir. Dolayısıyla bir hastalık mı, yoksa bazı hastalıklarda gözlemlenen bir semptom mu olduğu hâlâ tartışılmaya devam eden mitomaninin, tüm tartışmalara rağmen, karakteristik özellikleri göz önünde bulundurulduğunda, diğer hastalıklara semptom teşkil etmekten fazlasını ifade ettiği ve sıradan yalanlarla kıyaslandığında, onlardan belirgin şekilde ayrıldığı kolaylıkla fark edilir. Zira sıradan yalanlar; hedefe yönelik, somut düzeyde menfaat sağlamak için veya cezayı önlemek amacıyla söylenirken, patolojik yalanların belli bir amaç doğrultusunda söylenmediği bilinmektedir. Bir başka deyişle, patolojik yalanlardaki amaç, doğrudan yalanın kendisinden başka bir şey değildir. Bu bakımdan kendi yalanlarına inanıp, yalanları doğrultusunda hayat süren herhangi bir mitoman, maddi bir menfaat elde etmediğinin bilincinde olmasına, hatta

bu durumdan zarar gördüğünü bilmesine rağmen, sadece ruhsal doyuma ulaşmak amacıyla tutarlı yalanlarını sürdürmeye ve onlara göre yaşamaya devam eder (Dike vd. 2005: 343).

Psikiyatristler tarafından çocukluk döneminde söylenen düşlemsel yalanlar zararsız, hatta gelişim açısından faydalı bulunurken, erişkinlikte görülen düşlemsel yalanların genellikle kişilik bozukluğuna işaret ettiği kabul edilir. Dolayısıyla yetişkinlik döneminde söylenen yalanlar, çocukluktakilerin aksine patolojik boyutta ele alınır. Bu bakımdan, yetişkinlerin başvurdukları yalanların patolojik yalanlar ve gündelik yalanlar olmak üzere tasnif edilmesine dahi karşı çıkan görüşler söz konusudur. Çünkü bazı psikiyatristlere göre, yetişkinlikte yalan söyleme, her koşulda patolojik bir durum teşkil eder (Arslan ve Evlice 1995: 70). Dönemsel olmaktan ziyade, bir kişilik özelliği olarak belirginleşen mitomani de insan hayatını kapsayacak boyutta sistemli bir yalanlar bütünü meydana getirdiğinden, genellikle antisosyal (toplumdışı), borderline (sınırdaki), histriyonik ve narsistik (özsever) kişilik bozukluklarından ibaret, dramatik kişilik bozukluklarıyla ilişkilendirilir veya onlara ait bir semptom olarak ele alınır. Ayrıca en belirgin bulgularını yalanın teşkil ettiği Ganser, Wernicke-Korsakoff ve Munchausen sendromlarıyla alakalı olduğu da düşünülür.

Mitomani ile mevzubahis kişilik bozuklukları mukayese edildiğinde, mitomaninin daha farklı ve kendine mahsus niteliklerinin bulunduğu anlaşılır. Söz gelimi, sosyopat veya psikopat olarak adlandırılan antisosyal kişilik bozukluğu olan kişilerin genellikle başkalarının haklarını ihlal ettikleri, sosyal norm ve âdetleri dikkate almadıkları, kanun dışı davranışlarda bulunmaktan çekinmedikleri bilinir (DSM-5 2014: 331). Ayrıca suç işledikten sonra, pişmanlık duymadıkları gibi, kendilerini haklı görme eğiliminde oldukları da aşikârdır. Antisosyal kişilikler, buldukları duruma göre sıkça yalan söylemekle kalmayıp, takma adlar kullanırlar. Dürtüsel davrandıkları için taahhütlerini yerine getirmeyen, çıkar elde edebilmek için insanları aldatmaktan geri durmazlar (Nevid vd. 2020: 457). Fakat yalan ve dolayısıyla aldatmaya meyyal olan antisosyal kişilik bozukluğu yaşayan kimseler, menfaat elde etmek üzere yalana başvururlarken, mitomanlar herhangi bir maddi çıkar elde etmeye çalışmadıklarından, diğer insanlara zarar verme eğiliminde de değillerdir (Dike 2017). Hatta mitomanlar, araştırmalar doğrultusunda, ortalama bir zekâyâ sahip, fakat oldukça üst düzeyde konuşma kabiliyeti sergileyebilen kimseler olarak tasvir edilirler (Thom vd. 2017: 3). Ayrıca kişi, menfaat elde etme amacı gütmeksizin, olmayı arzuladığı kendi ideal ve kurgusal insan tipine göre hareket etmeye çalışacağından, suça veya diğer insanlara zarar vermeye azmetmesi pek de ideal, gerekli veya tercih edilebilir bir durum gibi görünmemektedir.

Derin boşluk hissi, gerçek veya hayalî terk edilmeden kaçınma çabası, strese bağlı paranoya, kararsız ve kırılmalı öz güvenin yanı sıra, tutarsız benlik algısıyla kendini gösteren sınırdaki kişilik bozukluğunda, kişinin sergilediği dengesiz ruh hâlleri ön plana çıkar (DSM-5 2014: 332). Kendilerine zarar vermeye ve intihara meyyal olan sınırdaki kişilik bozukluğu yaşayan kimselerin yaşadıkları kimlik karmaşası, insanlarla aralarındaki ilişkilere de yansır. Böylelikle dengesiz ve son derece yoğun ilişkiler yaşamakla kalmayıp, insanları bir anda gözlerinde büyütüp göklere çıkarabildikleri gibi, en ufak bir olayda onları yerin dibine sokabilirler (Butcher vd. 2013: 656). Dürtüleriyle hareket ettiklerinden tutarlı davranmayan, sıkça öfke nöbetleri geçiren sınırdaki kişilik bozukluğundan muzdarip kişilerin aksine mitomanlar, yalanlara dayalı da olsa, kendilerine dair son derece tutarlı ve istikrarlı görüş

sahibi kişilerdir. Duygusal düzensizlik sergilemeyen mitomanların intihara meyletmeleri de söz konusu değildir (Dike 2017).

Dikkat çekmeye yönelik aşırı davranışlar ve duygusallıkla belirginleşen histriyonik kişilik bozukluğu yaşayan kimseler, sürekli ilgi odağı olmak istediklerinden, dikkatin merkezinde olmadıkları durumlarda rahatsızlık hissederler. Hızlı değişen ve yüzeysel boyutta kalan duygular yaşayıp, ilgiyi üzerlerinde toplamaya çalışırlar. Bu doğrultuda fiziksel görüntülerine sürekli özen gösterip, dikkat çekmeye çalışırlar (DSM-5 2014: 333). Diğer bir ifadeyle sürekli gösteriş yapmak suretiyle, yapmacık davranır ve duygularını aşırı abartılı şekilde yansıtır. Başkalarını etkilemeye yönelik, ayrıntıdan yoksun konuşma tarzlarıyla kendilerini ön plana çıkarmaya çalışan histriyonik kimseler, telkine yatkın, kişi ve olaylardan kolay etkilenen kimselerdir (Millon vd. 2020: 400-401). Yalana genellikle ilgi odağı olmak için başından geçen olayları abartmak amacıyla başvurdukları bilinen histriyonik kişilerin, kimi zaman ilgi çekmek için yalan öyküler uydurdukları da olur. Dolayısıyla yalanları, amaca ulaşmak için söylenen yalanlar olmakla birlikte, teatral tarzda söylenen yalanlardır ve iyi oynanırsa, daha başarılı olabilecek niteliktedir. Histriyonik kişilerin gelip geçici yaşam tarzları doğrultusunda, ilgi görebilmek için duruma göre değişen tutarsız yalanlar söylemelerinin aksine mitomanlar, bir ömür boyu sürebilecek, hatta yaşam biçimi hâlini alabilecek tutarlı yalanlara başvururlar (Dike 2017). Buna ilaveten, sadece diğer insanların ilgisini çekmek üzere değil, kendi iç dünyalarında doyuma ulaşabilmek için yalan söylerler.

Karakteristik özellikleri arasında abartılı düzeyde benlik duygusu, takdir edilme kaygısı ve empati yoksunluğu bulunan narsistik kişilik bozukluğunda kişi, kendinin çok önemli olduğu duygusunu taşır. Güç, başarı ve çekiciliğin büyümesine kendini kaptıran narsistler, kendilerinin özel ve eşi bulunmaz kişiler olduklarını düşünürler. Küstah, kendini beğenmiş davranış ve tutumlar sergilemekle kalmaz, başarılı kimseleri kıskanır ve herkes tarafından kıskanıldıklarını zannederler (DSM-5 2014: 333-334). Kendi başarı ve kabiliyetlerini sürekli abartıp, başkalarının duygu, düşünce ve haklarını önemsemeyizler. Sürekli övgü beklentisi içindeki narsistler, kendilerini yüceltmek ve ön plana çıkmak amacıyla yalana yönelirler. Ayrıca kendilerinden daha başarılı buldukları insanların itibarlarını kaybetmeleri için de yalan söylemekten çekinmezler. Kendi amaçları doğrultusunda diğer insanları kullanmak üzere yalan söyledikleri de görülür. Narsistik kişilik bozukluğuna sahip kişilerin aksine mitomanlar, yalanı var olan sınırlı yeteneklerini abartıp, takdir toplamak üzere değil, gerçek hayatın yükümlülüklerinden kaçıp, bunaldıkları gerçekleri hayalleriyle yer değiştirmek üzere kullanırlar. İnsanları kullanmak veya itibarsızlaştırıp onların önüne geçmek gibi bir amaçları da söz konusu değildir (Dike 2017).

Mitomaninin ilişkili olduğu düşünülen sendromların başında ise, Ganser sendromu gelir. Hakkındaki ilk çalışma hapishanedeki üç mahkûm üzerinde gerçekleştirildiğinden hapishane ruh hastalığı olarak da bilinen Ganser sendromu, yapay bozukluklardan biri olarak kabul edilir. Ayırıcı tanısı hastanın kendisine sorulan çok kolay soruların cevaplarına yakın, fakat hatalı cevaplar vermesidir. Yanıtlar bu özellikleriyle, soruyu soran kişide, hasta tarafından sorunun amacının bir şekilde bilindiği hissini uyandırır. Hasta tarafından üzerinde ciddiyetle düşünüldükten sonra verilen, doğru cevaba oldukça yakın yanlış yanıtlar, soruyu soran kişide doğru yanıtın da hasta tarafından bilindiği şüphesini uyandırabilir. Ayrıca aralıklarla sorulan aynı soruya hastanın çelişkili cevaplar verdiği de gözlemlenir (Yaluğ vd.

2016: 174-175). Ganser sendromu yaşayan kişilerin aksine mitomanlar, cevabı açıkça bilinen sorulara kasıtlı olarak yakın fakat hatalı cevaplar verme eğilimiyle yalan söylemezler. Cevapları esnasında çelişkiye düşmedikleri de bilinen mitomanlar, saçma cevapları aracılığıyla kendilerinde psikolojik bir rahatsızlık varmış imajı yaratmaya çalışmazlar.

Aşırı alkol tüketimi veya açlık grevi gibi uzun süre aç kalma durumlarının yanı sıra, kafa travması veya beyin tümörleri gibi fiziksel rahatsızlıkların sebep olduğu bellek boşluklarının doldurulmasına yönelik konfabulasyon, diğer bir ifadeyle öykü uydurma tavrını ifade eden Wernicke-Korsakoff sendromunda, istemsizce uydurulan yalanlar söz konusudur (Gündoğar ve Demirci 2007: 173-174). Dolayısıyla yalan söylediğinin bilincinde olmayan hasta, belleğindeki boşlukları doldurmak için anlık ve değişken yalanlara başvurur. Fakat mitomanların geçmişlerinde bellek yitimine yol açacak belli durumlar gözlemlenmediği gibi, dile getirdikleri yalanları istemsizce söylemedikleri, tam aksine gerçek hayattan kopmaksızın bilinçli şekilde yalan söyledikleri bilinmektedir.

Munchausen sendromu ise, sağlıklı olmasına rağmen, hasta olduğuna inanan kişinin hastaneleri dolaşp, kendine dair hastalık öyküleri anlatmasından ibarettir. Munchausen sendromu yaşayan kişinin temel amacı, insanları hasta olduğuna inandırmak suretiyle ilgi çekmektir. Bu doğrultuda kişi, kendine insülin enjekte ederek kan şekerinin düşük olduğunu, kendinden çok miktarda kan alarak anemi hastası olduğunu iddia edebileceği gibi, kendine enjeksiyonla enfeksiyon bulaştırabilir. Ameliyat geçirmesi durumunda, bilinçli şekilde yarasına zarar verip, yarasının iyileşmemesini sağlayabilir (Türkçüer vd. 2010: 38-40). Benimsediği hasta rolünü çevresindekilere kabul ettirme gayesi güden kişiler, halk arasında hastalık hastası olarak nitelendirilirler. Munchausen sendromunun bir çeşit malingering (temaruz) olduğu da düşünülür. Temaruzun karakteristik özelliklerine bakıldığında ise kişinin okul, iş veya askerlik gibi yükümlülüklerden sıyrılmak, cezadan kurtulmak veya maddi menfaat elde etmek için fiziksel veya ruhsal bir hastalığı varmış gibi davrandığı fark edilir. Buna karşılık mitomanlar, menfaat peşinde koşmadıkları gibi, yalanlarını insanlara hasta olduklarına inandırmak için söylemezler. Zira benliklerini tatmin etmek üzere kendi sanal gerçeklerini oluştururlarken, insanlar tarafından âciz olduklarının düşünülmesini istemezler.

Mitomaninin ilişkili görüldüğü diğer psikolojik rahatsızlıklardan ayrılıp, başlı başına bir hastalık olarak kabul edilmesi gelecek zamanda gerçekleşebilecek bir faaliyet olmasına rağmen, mitomani teriminin isim babası Ferdinand Dupre, 1905 yılı itibarıyla mitomaniye dair üç temel ölçüt ileri sürer. Mevzubahis ölçütler; mitomanların dile getirdikleri anlatıların gerçekle veya reel dünyayla bağlantısının olması, öykülerin değiştirilmeden sürdürülebilmesi ve öykülerdeki kahraman veya kurbanın daima anlatan kişinin kendisi olmasıdır (Arslan ve Evlice 1995: 71). Dupre'den bu yana konu üzerine yapılmış çalışmalarda ise, mitomaniye dair ortak kabul görmüş dört özellik ön plana çıkar. Söz konusu özelliklerden ilki, mitomanların anlattıkları öyküler aracılığıyla herhangi bir somut menfaat elde etmeye çalışmadıklarıdır. İkincisi, yalana dayalı öykülerin niteliklerine bakıldığında, öykülerin dramatik, fazlaca detaylı, tutarlı, renkli ve somut dünyadan bağımsız olmadığıdır. Üçüncüsü, hikâyeleri esnasında kendilerini kahraman veya kurban olarak yansıtan mitomanların sadece saygı ve sempati kazanmaya çalışmalarıdır. Sonuncusu ise, söylenen yalanlar bilinçli bir aldatma ile sanrı arasında bulunduğundan, mitomanların kendi hikâyelerine kendilerinin de inanmaları ve hayatlarını bu yalanlara göre düzenlemeleridir (Thom vd. 2017: 2-3).

Mitomani, dışsal bir sebepten ziyade, kendi kişiliğinden memnun olmayan kimselerin gerçek kişiliklerini gizleyip, saygı görme arzusunun yanı sıra, toplumsal statü edinme veya sempati toplama isteği gibi içsel dinamiklerin tesiriyle yeni bir kişilik yaratmaları sonucunda ortaya çıkar (Dike vd. 2005: 343). Mitomanlar, somut gerçeklere değil, kendi gerçeklerine göre yarattıkları yeni ve kendilerine göre ideal olan bu kişilik sayesinde, gündelik hayatın yükümlülükleri ve stresinden kaçabilme imkânı bulurlar (Thom vd. 2017: 3). Böylelikle kendilerini daha mutlu hissetmekle kalmayıp, ruhsal doyuma ulaşmaya da başlayan mitomanlar, giderek kendi yarattıkları yalanlara alışmak suretiyle, bu yalanlara uygun şekilde davranmaya başlarlar. Gerçek dünyadan kopmaksızın, kendi yalanlarını istikrarlı şekilde söylemeye devam ederek, bir ömür boyunca bu yalanları sürdürmekten vazgeçmeyebilirler. Çünkü öznel gerçekliğin verdiği tatmin edici duygu durumu, vazgeçilmesi kolay olmadığından veya elde edilmeye çalışılan bir durum olduğundan, zaman ve zemine göre değiştirilmeyen yalanlar, bir ömre yayılabilme imkânı bulur. Ancak kişi gerçeklerle yüz yüze getirildiğinde, gerçekleri inkâr etme gereği duymaz (Arslan ve Evlice 1995: 70). Zira bir mitoman, bilinçsiz şekilde hikâyeler uyduramaz. Diğer bir ifadeyle ileri sürdüğü kişiliğin ve anlattıklarının aslında kendi hayalleri olduğunun farkındadır. Dolayısıyla mitomanlar herkes tarafından bilinen ve kabul gören gerçekleri değil, kendi gerçeklerini yaşama arzusundaki kişilerdir.

Abdülhak Şinasi Hisar'ın 1941 yılında yayımlanan *Fahim Bey ve Biz* romanının başkışisi Fahim Bey'in de romanda yansıtılan kişilik özelliklerine dikkat edildiğinde, yazar tarafından mitoman bir karakter geliştirildiği kolaylıkla fark edilir. Fahim Bey'i babasının mektep ve gençlik arkadaşı olması münasebetiyle tanıma imkânı bulan anlatıcı, bir gün gazetelerde "*Hazin bir vefat*" başlığı altında Fahim Bey'in ölüm ilanına rastlar ve bunun üzerine hakkında kanaat sahibi olduğu Fahim Bey'in öyküsünü anlatmaya başlar. Ölüm ilanı aracılığıyla Fahim Bey'in ömrü boyunca çevresindekiler tarafından nasıl tanındığına dair önemli ipuçları mevcuttur. Vefat ilanında "*Bursa eşrafından, eski maslahatgüzarlarımızdan, Tütün İnhisarı İdaresi mütercimi Ahmet Fahim Bey, eceli mev'udıyla vefat etmiştir. Merhum her cihetle faziletli, hür fikirli, geniş bilgili, çok nezaketli, şahsına hürmet telkin ettirmiş ve dostları tarafından çok sevilmiş bir zattı. Vefatı zayıttandır. Mevlâ rahmet eyliye.*" (Hisar 2008: 7) ifadeleriyle Fahim Bey genel olarak tanıtılır. Daha sonra, tanıdığı bir kişinin vefat haberini almış olmanın tesiriyle söze başlayan anlatıcının hatırlayıp, dile getirdikleriyle tanınabilen Fahim Bey, roman boyunca kimi zaman anlatıcının şahsi görüşlerini, kimi zaman anlatıcının kendi babasından Fahim Bey'e dair dinlediklerini, kimi zaman da yine anlatıcının Fahim Bey'i tanıyanlardan işittiklerini aktarmasıyla okura sunulur.

Yazarın Fahim Bey'i doğrudan Fahim Bey aracılığıyla anlatmak yerine, anlatıcı ve anlatıcının duydukları aracılığıyla okura sunmasındaki temel sebebin, Fahim Bey'in aslında bir mitoman olduğunun anlaşılmasını sağlamak olduğu düşünülebilir. Zira romanın başkışisi Fahim Bey, kendi serüvenini kendinin dile getirmesi durumunda, onun öznel gerçeklerine okur da inanmak zorunda kalacak, dolayısıyla Fahim Bey'in yalanlar üzerine inşa ettiği hayatının aslında gerçek olmadığı anlaşılacaktır. Yazarın takındığı bu tavır, mitomanların anlattıklarının gerçek hayattan kopuk olmaması münasebetiyle, onların düşlemsel yalanlarının gerçek olup olmadığının yakınlarından teyit edilmeye muhtaç olma durumuyla aynı doğrultudadır. Anlatıcı, kendi çocukluk döneminde, yetişkin bir kişi olan Fahim Bey'i tanır ve böylelikle hem bir çocuk, hem bir genç, hem de bir yetişkin gözü ve

bilinciyle Fahim Bey'e dair gözlem, hatıra ve düşüncelerini beyan eder (2008: 70). Diğer bir ifadeyle Fahim Bey yetişkinlikten ihtiyarlığa doğru ilerlerken, anlatıcı da büyür ve gitgide olgunlaşır.

Roman boyunca anlatıcının Fahim Bey'in hayatını âdeta kronolojik şekilde yansıtırken, aslında kendi hatıralarını kaleme almış gibi davranması, okurda anlatıcının doğrudan yazarın kendisi olduğu veya olabileceği düşüncesini uyandırır. Ayrıca anlatıcının Fahim Bey'le yaşadığı her bir hatırasını beyan ettikten sonra, muhakkak o hatırayla alakalı deneme üslubuyla hayata, insana ve hatta insanlığa dair genel geçer felsefi ve bir o kadar da şahsi görüşler beyan etmesi, anlatıcının Abdülhak Şinasi Hisar'ın kendisi olduğuna dair görüşü kuvvetlendirir. Bu doğrultuda yazarın yakın dostu Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Fahim Bey'e dair tespitleri de göz ardı edilmemelidir. Zira Yakup Kadri, Fahim Bey'in sadece kurgusal bir kahraman olmadığını, tam aksine yazarın tanıma ve gözlemeleme imkânı bulduğu bir komşusu olduğunu ileri sürer. Gerçek adının Fatin Bey olduğunu söyleyip, kendinin de Abdülhak Şinasi Hisar'la birlikte katıldığı komşu toplantıları esnasında Fatin Bey'le tanıştığını belirten Yakup Kadri, Fatin Bey'in romandaki Fahim Bey'le birebir örtüşen niteliklerinden bahseder.

Yakup Kadri'nin belirttiklerine göre Fatin Bey, vaktinden önce emekliye ayrılmış bir memurdur. Böyle bir duruma maruz kalmış hemen her eski memur gibi, çekingen ve düşünceli bir hâl içerisinde, daha çok suskun kalmayı tercih eden bir şahıstır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun da bizzat bulunduğu komşu meclislerinde neredeyse hiç konuşmayan, düşünceli tavırlarıyla âdeta bekleyen Fatin Bey, sözü daima tuttuğunu koparan eşine bırakmayı seçer. Fatin Bey'in eşi ise, dönüp dolaşp, her seferinde sözü Fatin Bey'in uğraştığını iddia ettiği, fakat bir türlü gerçekleşmeyen bir işten söz eder. Mevzubahis muhayyel iş, eşinin dile getirdiklerine bakılırsa, Fatin Bey'in ailecek bütün sıkıntılarından kurtulacağı, hatta zenginliğe erişeceği bir iştir (Karaosmanoğlu 1969: 304).

1. Fahim Bey'in Gençlik Dönemi

Anlatıcı, ilk gençlik dönemine adım attığı yıllarda, kendi babasıyla yaşıt Fahim Bey'i orta yaşlarını idrak eden bir kişi olarak tanır. Dolayısıyla Fahim Bey'in gençlik yıllarına dair bilgileri babasından dinlediği hatıralar vasıtasıyla romana yansıtır (2008: 10). Bursa'da saygın bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Fahim Bey'in kişiliğinin gelişmesinde babası önemli bir figür teşkil eder. Bursa eşrafından varsıl, iyi niyetli ve yardım sever bir kişi olarak tanıtılan Fahim Bey'in babası, olur olmaz herkese kefil olup, her sene birkaç bin lira kefalet ödemek zorunda kalan bir şahıstır. İyi niyeti ve biraz da saflığı nedeniyle Fahim Bey'in babasının sürekli zarara uğramasına gönlü razı olmayan dönemin Bursa valisi, bir gün onu yanına çağırır ve birine kefil olmadan önce kendisine danışmasının faydalı olacağını söyler. Böylelikle vali, kefil olunacak kişiyi tahkik ettirip, Fahim Bey'in babasına kefil olup olamayacağına dair bilgi vereceğini ve böylelikle zarara uğramayacağını belirtir. Devlet erkânına saygısı gereği bu teklifi kabul etmek zorunda kalan Fahim Bey'in babası, pek çok kez çeşitli kimselere kefil olmak üzere valiye başvurularda bulunur. Ancak valinin tahkikatları sürekli olumsuz çıkar. Bunun üzerine Fahim Bey'in babası, bir gün valinin huzuruna çıkarak, böyle giderse, kimseye kefil olamayacağına dair serzenişte bulunur (2008: 12).

Zarara uğrayacağını bilmesine, hatta hemen her seferinde tecrübe etmesine rağmen, umumi yardımlaşma fikrinden hiç geri adım atmayan Fahim Bey'in babasının pek de normal olmayan yardım severliği, Fahim Bey'e de intikal eder. Fahim Bey'in gitgide bir mitoman hâline geleceği süreç işte bu noktadan itibaren başlar. Zira Fahim Bey, eğitim gördüğü Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nin son sınıfına geldiğinde, kendinden iki yıl evvel aynı mektepten birincilikle mezun olmuş yakın bir arkadaşından mektup alır. Mektupta arkadaşı, çok istemesine ve çaba göstermesine rağmen tıbbiyeye giremediğinden bahseder. Aldığı haber üzerine beyninden vurulmuşa dönüp, derhâl bir şeyler yapması gerektiğini düşünen Fahim Bey, hiç vakit kaybetmeden pek çok dostuyla görüşüp, nüfuzlu kişilerin delaletine başvurmak suretiyle, aynı hafta içerisinde arkadaşının tıbbiyeye alınması işini halleder (2008: 13). Ancak aynı iş bitirici tavrı kendi mezun olduktan sonra, kendi için sergilemez. Mezuniyetinin ardından iş bulma noktasında uzun süre sıkıntılar çekmesine rağmen, kimseden yardım istemeyen Fahim Bey, şahsı için yardıma başvurmayı âcizlik olarak görür. Kendine yönelik herhangi bir yardım eliyle gerçekleşecek iltiması gururundan ödün verme olarak değerlendirir. Dolayısıyla Fahim Bey, kendi menfaatleri doğrultusunda hareket etmek yerine, başkalarının menfaatlerine hizmet etmeyi tercih eder. Dolayısıyla, kendisi için bir şeyler başarıp, böylece tatmin olmaktansa, gerek yardım ettiği kimse, gerekse ettiği yardımlara şahit olan kimseler tarafından takdir edilerek ruhsal doyuma ulaşmayı yeterli görür.

Fahim Bey, mektepten mezun olunca, Bursa'ya ailesini ziyarete gider. Babası, Fahim Bey'e bundan sonra ne yapmayı planladığını sorar. Fahim Bey de Hariciye'ye girip, maaşa geçeceğini ve kendine bir ev tutacağını ifade eder. Ayrıca parasal açıdan artık babasının yardımına ihtiyaç duymayacağını, bu nedenle de kendisi için endişelenmemesi gerektiğini babasına söyler. Böylece ilk yalanı olmasa dahi, ilk hayalini dile getirmiş olan Fahim Bey, babasından hayır duası alarak İstanbul'a döner. İstanbul'a döner dönmez ilk iş olarak henüz maaşa geçmemesine ve tek başına yaşamasına rağmen, son derece büyük bir konak kiralar. Ancak bir odasını kendine yetecek kadar eşyayla doldurabildiği boş konakta keman çalarak, ümit ettiği güzel günlerin gelmesini beklemeye başlar. Arkadaşları tarafından bu kadar büyük ve maliyetli bir konak kiralaması yadırganan Fahim Bey, bir bakıma arkadaşlarına ve ailesine kendini ispat etmek istediğinden, dürtüsel davranarak kirasını ödeyemediği, eşyalarla dolduramadığı konakta yaşama gereği duyar.

Arkadaşları ona 'A birader!' derlermiş, 'yapayalnızsın! Bir küçük ev sanki senin neyine yetmez? Bu kocaman konaktan ne hayır beklersin?' Fakat o bütün bu sözlere karşı vakarlı bir ciddiyetle 'Aman, olmaz, birader! Bursa'dan gelen giden bulunur! Siz bilmezsiniz, memlekette bizim mevkiimize pek ehemmiyet verirler. Benim burada nasıl yaşadığımı görenler gidip babama da söylerler. İhtiyarlık vaktinde yüreği hoş olsun! Biraz borçlanırım, ama, zarar yok, bir gün olur bütün borçlarımı öderim!' dermiş. (2008: 14)

Kendini gerçekte olduğundan daha varsıl, daha önemli gösterebilmek için, borçlanmak pahasına konak yaşantısını sürdürerek, sahte bir kişilik yaratmaya başlayan Fahim Bey, Bursa'dan geleni gideni olmadığı gibi, başlamayı ümit ettiği memuriyete de bir türlü başlayamaz. Maaşa geçmenin, terfi etmenin hep iltimasa bağlı olduğu bir dönemde, kimsenin yardımına başvurmadan, istikbalinden emin şekilde, sanki bir işi varmışçasına

düzenli olarak her gün aynı saatte Hariciye'ye gidip, eli boş konağına dönerek, hayli zaman geçirir. Âdeta hayallerini sığdırmak için kiraladığı büyük konağın borçları da artmaya başlayınca, Fahim Bey'in dostları onun için endişelenmeye başlarlar. İşsiz olması münasebetiyle hâlinin ne olacağını sormaya yeltenen veya durumuna acıyan arkadaşlarına, yakın zamanda mühim bir yerden haber beklediğini veya kabinenin değişeceğine dair duyular aldığını ve değişikliğin hemen ardından kendine verilmiş sözler olduğunu ifade ederek, somut düzeyde ilk yalanlarını söylemeye başlar (2008: 14).

Epey bir zaman işsiz kaldıktan sonra, Hariciye'de ufak bir memuriyete kabul edilen, fakat neredeyse yok denecek kadar az bir maaşa bağlanan Fahim Bey, sevincini babasıyla paylaşmak üzere kaleme alıp, gönderdiği mektupta, gayet dolgun bir maaşla memuriyete başladığını söyler. Böylece Fahim Bey, gitgide artacak olan patolojik yalanlarına bir yenisini daha eklemiş olur (2008: 15). Aradan bir müddet geçtikten sonra, rahatsızlanan babasının doktorlara görünmek üzere İstanbul'a geleceği haberini alan Fahim Bey, çok büyük bir telaşa kapılır. Çünkü boş bir konakta geçim sıkıntısı çektiğinin babası tarafından görülmesini istemez. Durumunun pek de parlak olmadığını bilincinde olan Fahim Bey, derhâl sarraf Taşçıyan Serkis'ten yüksek faizle borç para alır. Aldığı parayla konağın boş odalarını eşyalarla donatır ve babasını gerektiği gibi ağırlamayı amaçlar. Babasının İstanbul'a vardığı gün talihin pek de gülmediği veya nadiren güldüğü Fahim Bey, memuriyette rıfatlı rütbesine nail olur. Babası ise, oğlunun dayalı döşeli ve gösterişli bir konakta yaşam sürdürdüğünü, durumunun gayet iyi olduğunu ve memuriyette yükselmeye başladığını görünce gurur duyar. Ardından oğluluğa iftihar ettiğini söyleyerek, ilerde fahametli de olabilmesi için dua eder ve muayene olduktan sonra Bursa'ya geri döner. Zaten borç batağındaki Fahim Bey, yine dürtüleriyle hareket ederek, babasını aldatmak üzere giriştiği bu macerayla daha da büyük borçların altına girer. Ancak babasını memnun etmenin verdiği hazzın parayla ölçülemeyeceğini düşünerek, borçlarını pek de dert etmez.

O zaman Fahim Bey'in hazzından ve gururundan gözleri yaşarmış. İçinden babasının kendisine gösterdiği bu itimada ve teveccühe lâyük olmaya ahdetmiş. Bu görüşmelerini arkadaşlarına anlatırken 'İşte size karşı hattı hareketimdeki hakkımı ispat ettim ve bütün emeklerimin mükâfata erdim. Bunu artık ne pahasına ödersem ödeyeyim, duymuş olduğum bu hazzı ruhani bana kâfidir!' demiş. (2008: 16)

Sadece takdir toplama arzusuyla yaratmaya başladığı sahte kişiliğin giderek esiri olmaya başlayan Fahim Bey, bir müddet sonra geçirdiği ameliyattan kurtulamayan babasının vefat haberini alır. Babasından geriye kalan mirastan edindiği parayla biraz olsun rahatlayan Fahim Bey, yine de borçlarından tam olarak kurtulamaz. Buna rağmen, Bursa'daki baba evinin kardeşleri tarafından satılıp, paranın pay edilmesine ağabey olarak göz yummaz. Yıllarca borçlarıyla mücadele etmeye devam edecek olan Fahim Bey'de bu aşamadan itibaren yalanların yanı sıra, aşırı derecede abartılı davranışlar boy göstermeye başlar. Söz gelimi, bir aralık İstanbul'a büyük bir Fransız tiyatro kumpanyası gelir. Arkadaşlarıyla birlikte kumpanyanın oyunlarını takip etmeye başlayan Fahim Bey, tiyatronun müdavimi olur ve hiçbir oyunu kaçırmaz. Sürekli oyuncular arasında bulunan meşhur bir aktrisin meziyetlerinden söz eder hâle gelen Fahim Bey, birkaç gün içerisinde sadece sahnede gördüğü aktrise çılgıncasına âşık olur. Onunla tanışmak için elinden gelini yapar ve sonunda

aktrise kendini takdim ettirmeyi başarır. Yanındakiler tarafından iyi derecede Fransızca bilen ve istikbali parlak bir Hariciye memuru olarak takdim edilen Fahim Bey, aktrisin karşısında tek kelime edemez. Heyecana kapılıp diz çöker ve sadece “*Madam... Madam...*” hitabında bulunarak, gözyaşlarına boğulur.

Arkadaşlarının güçlkle yerden kaldırabildikleri Fahim Bey, bir ilah seviyesine yükselttiği bu aktris için bir fedakârlık yapma gereği, hatta zorunluluğu hisseder. Birkaç gün sonra kumpanyanın İstanbul’dan ayrılacağı gün, âşık olduğu aktrise bir hediye sunmayı planlar. Ancak bu türden kimselere hediye almanın kendi haddini aştığına kanaat getirerek, sadece bir demet çiçek yaptırmaya karar verir. Ancak tüm parasını harcamak suretiyle tanzim ettirdiği buket öylesine büyük olur ki, buketin Sirkeci tren garına taşınabilmesi için araca yüklenmesi gerekir. Trenden içeri zorlukla sokulan çiçek demeti, aktrisin kompartımanına sığmayacağı için, lokantalı vagonun bir köşesine gönderilir. Oriyant Ekspres hareket etmeye başladığında kendisini uğurlamaya gelen topluluğa mendilini sallamak üzere camdan dışarı doğru eğilen aktris karşısında Fahim Bey ise, hıçkırıklara boğularak, bir çocuk gibi gözyaşları dökmeye başlar (2008: 17). Fakat aktris Fahim Bey’in farkında bile değildir. Dolayısıyla Fahim Bey’in gark olduğu hissiyat, aslında tek taraflı, diğer bir ifadeyle kendi düşlerinde büyüttüğü ve kendinin de inandığı bir aşktan ibarettir.

Fahim Bey, gençlik yılları esnasında, bir müddet Çetine elçiliğinin kâtipliğinde bulunur. Oradaki maslahatgüzarın intihar etmesi üzerine, elçilik boş kalınca, birkaç günlüğüne vekâleten de olsa, maslahatgüzarlık görevini üstlenir. Karşılaştığı durumları fazlasıyla abartmaya meyyal bir kişi olan Fahim Bey, elbette bu durumu da son derece büyük bir vaka olarak algılar ve öyle yansıtmaya çalışır. Oysaki sadece birkaç günlüğüne maslahatgüzarlık görevinde bulunmuş olmasına rağmen, bu birkaç gün içerisinde yaşadıklarını ömrü boyunca anlatmakla bitiremez. Hatta yaşlılık dönemlerinde bile “*Ben Çetine’de maslahatgüzar iken...*” ifadesiyle başlayıp, kendi zihninin ürünü olmaktan ileri gitmeyen olayları da dâhil ederek, bitmek bilmez hatıralarını çevresindekilerle paylaşmaya devam eder (2008: 8).

Fahim Bey’in abartılı davranışları Sefarethane’nin üçüncü kâtibi olarak gitme imkânı bulduğu Londra’da da devam eder. Kendisine verilen görev ve dâhil olacağı yeni âlem karşısında büyük bir heyecana kapılan Fahim Bey, daha Londra’ya gitmeden orada neler giyineceğini düşünmeye, hatta dert edinmeye başlar. Sefarethane’ye varır varmaz, hangi türden elbiseler yaptırmak gerektiğini çevresindekilere sorup, öğrenmeye çalışır. Sefarethane çalışanları ve bilhassa Sefir’in tavsiyesiyle Londra’nın en büyük ve meşhur terzi Pool’e gider ve bir Sefaret Kâtibi’nin iyi giyimli olabilmesi için ne gerekiyorsa derhal kendisi için hazırlamasını rica eder. Uzun süren provaların ardından bir gün, sefarethanenin kapılarından sığmayan elbise dolu sandıklar, Fahim Bey’e teslim edilmek üzere Sefarethane’ye ulaşır. Açılan sandıklardan çeşitli kumaşlardan hazırlanmış mevsime ve günün saatlerine göre değişen, kısacası her türden zaman ve zemine göre ayrı ayrı tasarlanmış sayılamayacak kadar çok elbise çıkar. Elbiselerin arasında koşu, av, tenis kıyafetlerinin yanı sıra, nerede ve ne zaman giyileceği pek de kestirilemeyen bazı kıyafetler dahi bulunur (2008: 19-20). Elbiseler öylesine çoktur ki, Fahim Bey ömrünün geri kalanı boyunca yeni bir kıyafet alma zevkenden mahrum kalır. Zira hayatı son buluncaya kadar bu kıyafetleri eskitip, tüketemez. Elbette İstanbul’a geri döndüğünde de bu kıyafetleri giymek zorunda kalır ve çevresindekiler tarafından alışılmışın dışında kıyafetler giydiğinden sürekli yadırganır.

Yine dürtüleriyle hareket ettiğinden, bütçesinde kapanmayacak kadar büyük bir gedik açan Fahim Bey, yıllarca mevzubahis kıyafetlerin maaşını aşan taksitlerini ödemek zorunda kalır. Açılan sandıklardan çıkan kıyafetler karşısında şaşa kalan memurların şaşkınlıkları karşısında endişelenen Fahim Bey, fazla gösteriş meraklısı olarak görülmemesi için sefarethanedekilere aslında kendinin bir mağduriyet yaşadığını beyan eder (2008: 21). Terzinin kendisini yanlış anladığını, kendisine lazım olabilecek birkaç elbise istemesine rağmen, terzinin durumu böylesine abarttığı yalanını uydurarak, kendini bu durumun kurbanı olarak yansıtır. Kendi talep etmesine rağmen, çevresindekilerde sanki terzinin işgüzarlıkla hazırladığına dair izlenim uyandırmaya çalıştığı kıyafetleri çaresiz kabul etmek zorundaymış gibi davranan Fahim Bey, giymekten gurur duyduğu kıyafetleri nedeniyle sefarethanedekiler tarafından “Son Elégance” tabiriyle anılmaya başlanır. Söz konusu kıyafetler, Fahim Bey’in kendi yarattığı düşlemsel kişiliğine ve bu kişiliğin sonraki dönemlerde yaşayacağı hayat tarzına da tesir eder. Giydiği İngiliz kumaşları aracılığıyla Anglo-Sakson hüviyetine bürünmeye başlayan Fahim Bey’in memuriyetten ayrılarak atılacağı teşebbüs-i şahsî macerasının zihninde filizlenmesi de yine bu kıyafetlerle büründüğü kimliğin tesiriyle gerçekleşir (2008: 22).

Gençlik yıllarında dahi, inandığı kaideleri hayatına tatbik etmek için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan, ağırbaşlı, ciddi, kibar ve ahlaklı bir kişi olarak tanınan Fahim Bey, Londra’dan döndükten sonra, Saffet Hanım’la evlenir. Varsıl beyler ve paşaların olumlu hasletlerinden dolayı kendilerine damat etmek istedikleri Fahim Bey, zengin bir konağa içgüveysi olarak girmektense, kimsesiz ve orta hâlli bir kadın olan Saffet Hanım’la evlenmeyi tercih eder (2008: 26). İstanbul’un uzak bir semtinde kiraladığı ufak evde eşiyile birlikte mesut günler geçirmeye başlayan Fahim Bey, kişilik bakımından eşiyile büyük bir uyum sergilemese de geçimsizlik de yaşamaz. Saffet Hanım, hayata yüzeysel bakan, Fahim Bey’in ilgi ve meraklarını pek de anlamlandıramamasına rağmen, kocasına güvenen ve inanan bir kadındır. Evlilik hayatı boyunca Fahim Bey, âdeta kurulmuş bir saat gibi her akşam aynı saatte evine döner ve yemeyi alışkanlık edindiği kimi yerli, kimi yabancı çeşitli türden peynirleri yedikten sonra, büyük bir ciddiyetle gazetelerini okumaya başlar.

Fahim Bey, hiç aksatmadan her gün biri İstanbul kaynaklı Türkçe, diğeri Paris kaynaklı Fransızca olmak üzere iki gazeteyi baştan sona okumayı görev bilir. Basına yansımış keşif ve icatları bilhassa takip eden Fahim Bey, okuduğu gazetelerdeki haberleri farklı renkte kalemlerle işaretler ve birbirleriyle pek de alakalı olmayan haberler arasındaki bağları keşfetmeye çalışır. Okumanın ötesinde, tetkik edercesine üzerinde çalıştığı gazetelerle işi bittikten sonra, onları tarih sırasına göre evinin bir odasında arşivler. Belli bir zaman sonra Fahim Bey’in şahsî gazete arşivi, yerden tavana kadar uzanan sütunlar hâlini alır. Yıllarca biriktirdiği gazetelere kimsenin dokunmasına izin vermeyip, sadece belli aralıklarla iyice tozlanan gazete yığınlarının üzerinde tüyler gezdirerek, zarar vermeden tozlarını alır (2008: 30-31). Fahim Bey, bu tutumuyla İstanbul’un ücra bir köşesinde, basit bir hayat süren alelade bir memur olmanın çok ötesine geçip, kendini son derece kıymetli bir dünya vatandaşymış gibi hisseder.

Fahim Bey gençlik yılları boyunca iki temel felsefe üzerinde hareket eder. Bunlardan ilki, hayatı tozpembe görüp, her anın zevkini çıkarmayı, zahmetleri bile eğlenceli görmeyi öğütleyen optimizmdir. Diğeri ise hayatı abes, anlamsız ve tatsız bulmaya dayalı pesimizmdir. İki zıt ruh hâli arasında gelgitler yaşayan Fahim Bey, akşamdan sabaha

iyimserlikten kötümserliğe doğru değişen bir kişilik sergiler (2008: 16). Dolayısıyla Fahim Bey, gençlik yılları boyunca, sadece takıntılı davranışlarda bulunan, karşılaştığı durumları fazlasıyla abartan, dürtüsel davranan ve bu doğrultuda tutarlı yalanlara başvurup, olduğundan farklı bir kişilik yaratmaya çalışan bir kişi olmanın ötesinde, sürekli değişen ruh hâlleriyle tutarsız bir karakter olduğu anlaşılır. Fahim Bey'in en belirgin fiziksel özelliği ise, sürekli ciddi ve son derece önemli bir şeyler düşünüyormuş hissi uyandıracak derecede derinlere, uzaklara dalıp giden gözleri ve dolayısıyla bakışlarıdır.

2. Fahim Bey'in Yetişkinlik Dönemi

Gençlik dönemindeki sıra dışı davranışları histriyonik ve narsistik kişilik bozukluklarıyla ilişkilendirilebilecek olan Fahim Bey'de gençliğinden itibaren ön plana çıkan en temel sorun, maddi bir menfaat elde etmeye çalışmaksızın, hatta zarar gördüğünün farkında olmasına rağmen, sıkça yalana başvurusudur. Olgunluk dönemi itibarıyla düşlemsel yalanlarını had safhaya vardırان Fahim Bey, kelimenin tam anlamıyla mitoman bir karakter hâline gelir. Öte taraftan Fahim Bey, yetişkinlik döneminde de çevresindekiler tarafından, hemen her konuda malumat sahibi, her şeyin müşkülâtını gören ve her şeyin kıymetini sezen bir insan olarak tanınır (2008: 41). Hemen herkesin bilgisine başvurduğu, allame değilse bile, âlim bir şahıs hüviyetiyle tasvir edilir. Fahim Bey, bilgili olmanın yanı sıra, son derece güzel konuştuğu, hatta dil kaidelerine bilhassa sadık kalamaya özen gösterdiği için, hatip kimliğiyle ön plana çıkar. Fahim Bey, musikişinasların müzik felsefesine dair düşüncelerine hayran oldukları, iştikakçıların kelime ve ifadelerin kökenlerine ilişkin açıklamalarına gıpta ettikleri, edebiyatla ilgilenenlerin edebî zevklerine özindikleri, tarihşinasların ise tarihî vakaların nasıl geliştiğine ve hayatta hangi izleri bıraktığına yönelik tespitlerine imrendikleri bir kimsedir. Dolayısıyla çevresindekiler tarafından bilgisi, kültürü, düşünceleri, nezaketi, ciddiyeti, kısacası bütün hâl ve hareketleriyle âdeta bir filozof olarak tanınır (2008: 42-45).

Fahim Bey, İkinci Meşrutiyet'in ilanyıyla başlayan ve devlet kapısına bağlanıp, cüzi bir maaşla geçinmeyi dileyen çoğu kimselerin bireysel atılımlar yaparak, kendiîşlerini kurma modasını ifade eden teşebbüs-i şahsî yaklaşımını çok önceden fark ettiğinden, Hariciye'deki memuriyetinden ayrılır. Aklında Londra yıllarından bu yana, İstanbul'da bir şirket kurup, Bursa ovasında pamuk zeri yatı işiyle meşgul olma planı vardır. Hatta Londra Sefaret kâtibiyken tanıştığı maliye muhitinde nüfuz sahibi bir zat aracılığıyla İngiliz Mali Müessesesi'ne mühim bir iş teklifinde dahi bulunmuştur. Fahim Bey, sermayesi bulunmamasına rağmen memuriyetinden ayrılıp, kendince parlak fikrini gerçekleştirmeye çalıştığı dönemlerde, yıllar önce teklifte bulundu projesini anlatmak üzere, İngiltere'ye davet edilir. Aldığı davet üzerine büyük bir heyecana kapılan Fahim Bey, hiç zaman kaybetmeksizin, dostlarının yardımlarıyla İngiltere'ye gitme iznini alır, yolculuk masraflarını tedarik etmeye başlar ve ardından seyahat planını kurar. İstanbul'dan Orient Express'le Paris'e gidip, tekrar şimendifer ve ardından vapur yordamıyla Londra'ya varmak üzere yola koyulur. Randevusuna bir gün kala Londra'ya varmayı amaçlayan Fahim Bey, her merhalede yaşadığı birkaç saatlik tehirlere ve Manş denizinin meşhur fırtınasına yakalanması nedeniyle ancak randevusuna bir saat kala Londra'ya varabilir.

Herhangi bir yere yetişmeye çalışan her insanın yapması gerektiği gibi derhâl varması gereken yere yönelmek yerine Fahim Bey, Hyde Park oteline gider. Bir saatten az zamanı

kalmasına rağmen, otele yerleşip tıraş olmayı, duş almayı ve elbiselerini değiştirmeye çalışır. Ancak o sabah otelde bir tek oda dahi boş değildir. Akşama doğru kendisine oda tahsis edilebileceğini öğrenen Fahim Bey, hazırlanmadan heyetin karşısına asla çıkamayacağını düşündüğünden, otel görevlilerine ısrar eder. Zaman gitgide daralırken Fahim Bey, görevlilerden bir banyo odası almayı başarır. Telaşla temizlenip, üzerini giymeye çalışırken, bir yandan da ömrü boyunca beklediği randevuyu kaçırmak pahasına hazırlanmanın gururunu yaşar. Zira randevuyu kaçırap, hayalleri suya düşse dahi, yıkanmak ve tıraş olmak gibi medeni bir görevi yerine getirmiş olduğundan, pişmanlık duymayacağını düşünür (2008: 46-47). Âdeta kişisel bakımını, binbir güçlüğü katlanarak gelip, hayatını vakfettiği işi gerçekleştirme imkânının önüne geçirir.

Randevusuna birkaç dakika kala yetişen Fahim Bey, müessesenin kâtibi tarafından karşılanır. Nezaketli kâtip, uzun ve zorlu bir yolculuktan sonra tam vaktinde karşısına gelmeyi başaran Fahim Bey'e, müessese erkânının toplantıda olduğunu, projesi hakkında ise, daha önceden görüşülmemeye karar verildiğini, dolayısıyla da herhangi bir izahat vermesine lüzum kalmadığını söyler. Projesini tanıtmaya imkânı dahi bulamayan Fahim Bey ise, ilginç şekilde kendine bu durumun haber verilmemesi üzerine bunca yolu gelmiş olduğu için sinirlenmediği gibi, çektiği zahmetlere ve ettiği masraflara üzülmez, hayalleri suya düştüğü için de sükutuhayale uğramaz. Tam aksine, vazifesini yerine getirmiş olmanın gururunu yaşayıp, tecrübelerine son derece kıymetli bir yenisini eklediğini düşünerek, kendini takdir eder (2008: 48).

İngiltere'den eli boş, fakat kendi bakış açısına göre, daha tecrübeli şekilde geri dönen Fahim Bey, epey bir müddet kendine sermayedar aramaya devam eder. Duruma kayıtsız kalamayan anlatıcı, o yıllarda yanında çalıştığı zengin bir iş adamı Baron de Lormais ile Fahim Bey'i görüştürmeye karar verir. Temsil ettiği sermayeye kârlı işler arayan Baron de Lormais, anlatıcının teklifini müspet karşılar ve Perapalas'ta buluşmak üzere, kendisine randevu verir. Böylece Baron de Lormais, anlatıcı ve Fahim Bey buluşurlar. Fahim Bey, büyük bir ciddiyetle Bursa'da gerçekleştirmeyi planladığı pamuk zeriyaatı işinden bahsetmeye başlar. Düşüncesini ana hatlarla anlatır, fakat bu fikrin gerçek bir işe dönüşebilmesi için muhakkak gerekli olacak unsurlara dair Baron de Lormais tarafından sorulan sorular karşında zorlanır ve geçiştirmeye çalışır (2008: 48-49). Zira Fahim Bey'in elinde herhangi bir imtiyaz bulunmamaktadır. Ayrıca toprak sahipleri ayrı ayrı kişilerdir ve o kişiler bir araya toplanıp, pamuk ekmek için Fahim Bey'i vekil tayin etmemişlerdir. Daha da önemlisi ne toprak sahipleri Fahim Bey'i tanımaktadır, ne de Fahim Bey onlardan haberdardır. Bütün bunlara ilaveten, toprak sahiplerine nasıl bu fikir kabul ettirilecek, hangi teminata mukabil sermaye dağıtılacak, müşterek pamuk zeriyaatı nasıl tanzim ve idare edilecektir?

Sorduğu sorulara cevap alamayan Baron de Lormais, nezaket gereği, tekrar görüşebilmeyi ümit ederek, görüşmeyi sonlandırır. Bunun üzerine anlatıcı, Fahim Bey'in ümidinin kırılacağını ve teselliye ihtiyaç duyabileceğini düşünür. Oysa Fahim Bey, ümitsizliğe düşmek şöyle dursun, daha akıllı ve bilgili olsalardı anlattığı işin kıymetini anlayabileceklerini ileri sürerek, anlatıcıyı teselli etmeye çalışır ve büyük bir fırsatı kaçırdıkları için onlar adına üzüldüğünü ifade eder. Fahim Bey'den ayrıldıktan sonra Baron de Lormais ise, anlatıcıya çokça methettikleri Fahim Bey'le hiçbir iş yapılamayacağını, hatta onun bir iş adamı değil, sadece hayalperestini biri olduğunu söyler. Dolayısıyla Baron de

Lormais, Fahim Bey'in aslında bir mitoman olduğunu fark edebilen ilk kişi olarak ön plana çıkar.

Gayet uzun süren sermayedar arayışları esnasında elinde avuncunda ne varsa tüketen, fakat muvaffak olamayan Fahim Bey, çaresizlikten Tütün Reji İdaresi'nin Tercüme Kalemi'ne girmek zorunda kalır. İşlerini yoluna koyuncaya kadar, geçici süreliğine bu işe başlayıp, genç yöneticilerin emrinde çalışmak zorunda kalan Fahim Bey, kendini o idaredekilerden biri olarak görmez. Dâhil olduğu bu yeni iş ortamındakiler tarafından da nazik, saygılı, ciddi, çalışkan ve fevkalade bir tercüman olarak tanınır. Ait olmadığını hissettiği bu idarehanede kendini sadece tercüme faaliyetine verir ve durup dinlenmeksizin titizlikle tercüme yapar. Âdeti kimseye görünmek istemezcesine herkesten önce işe gelir, öğlen aralarında ortalık tenhalaştığı zaman sefertasıyla yanında getirdiği yemekleri yer ve herkesten sonra idarehaneyi terk eder. Ay sonlarında maaşlarını almak için veznenin önünde toplanan diğer memurlar arasında dahi görünmez (2008: 48-49).

Elbette Fahim Bey'in zihni, uzun süredir kurmaya çalıştığı işle meşgul olduğundan, bu idarehaneyi benimseme gereği duymaz. Hatta hayallerinde yaşadığı işin kendisine sağlayacağı imkânlar ve mutluluğu bu idarehaneye kıyasladığında, kendini bulunduğu ortama daha da yabancı hisseder. Bu doğrultuda iletişim kurduğu yegâne kişi konumundaki idarehanenin odacısına vaatlerde bulunmaya dahi başlar. İşlerini yakın zamanda düzeltip, kendi şirketini kuracağını söyleyen Fahim Bey, odacının hâlihazırda mektebe devam eden oğluna yanında iş vereceğini beyan eder. Dolayısıyla realiteden kopmaksızın, kendi hayal âleminde yaşadığı anlaşılan Fahim Bey'in iletişim kurduğu tek kişiye söyledikleri de bu hayallerden süzölmüş düşlemsel yalanlardan ibarettir.

Ekonomik açıdan biraz olsun rahatlayıncaya kadar Tütün Rejisi'ndeki tercümanlık görevine devam eden Fahim Bey, eli kısmen geniş çıkar çıkmaz bu görevinden ayrılır. Derhal Galata'da bulunan Arslan hanında bir yazıhane kiralayıp, kuracağı şirketin ve gerçekleştireceği kârlı işlerin çalışmalarına başlar. Uzunca bir müddet büyük bir ciddiyetle yazıhanesine her gün aynı saatte gidip gelen Fahim Bey, bir gün yolda anlatıcıya rastlar ve iş görüşmesi yapmak üzere, yazıhanesine davet eder (2008: 51). Birkaç gün sonra Fahim Bey'in yazıhanesine giden anlatıcı, onun hâlâ bir sermayedar arama gereği duyduğunu fark eder. Ancak bu defa gerek yazıhanedeki dosyaları gören, gerekse Fahim Bey'in anlattıklarını dinleyen anlatıcı, onu daha umutlu ve kendinden emin görür. Zira Fahim Bey, bu yolda kendisiyle çok alay edilmesine rağmen, son gülenin iyi geleceğini söyler. Ardından gayet büyük yerlerden haber beklediğini ve mühim bir grubun yardımına erişeceğini ekler.

İptidaî bir tarzda döşeli odasında bir kanepa, bir koltuk, bir iskemle, bir soba, bir yazı masası, üstünde kopya makinesiyle ve kopya defteriyle diğer bir masa ve bunun yanında büyükçe bir etajer vardı. Bu etajerin alt raflarında sıra ile bir düzine kadar yeni kartonlar ve orta rafında birçok şirketlerin nizamnameleri, bilançoları, senelik raporları ve üst rafında da boy sırasıyla dizilmiş siyah kaplı, büyük ve küçük kıtada, kalın ve ince birçok yeni defterler bulunduğunu gördüm. Bütün bunlar geveze kapıcının sözlerini tezkip ile bu odada bir hayli muhaberele yapıldığını, bir hayli kayıtlar ve hesaplar tutulduğunu düşündürüyordu. (2008: 52)

Eşi Saffet Hanım da dâhil olmak üzere, çevresindeki herkesin artık işlerini yoluna koyduğunu düşündükleri ve gelecek altınları nereye istifleyeceğine karar vermeye çalıştığına inandıkları Fahim Bey, yazıhanesindeki yoğun işlerine devam ettiği dönemlerde bir gece, mühim bir rüya görür. Mevzubahis rüya, Saffet Hanım aracılığıyla dilden dile dolaşır ve rüyayı işiten herkesin Fahim Bey'den beklentileri iyice artar. Fahim Bey'in rüyası en nihayetinde bir rüya olmasına rağmen, başta Fahim Bey ve eşi olmak üzere, herkesi derinden etkiler. Aslında rüyanın asıl önemli olan tarafı, hemen her rüya gibi, bu rüyanın da görenin bilinçaltını, diğer bir ifadeyle Fahim Bey'in bilinçaltını açığa çıkarmasıdır. Fahim Bey'in gördüğü rüya ana hatlarıyla, Güneş veya Ay tutulması gibi bir durum neticesinde hava ve ziyada yaşanan bir değişiklikle başlar. Sürekli dönüşümlerin hâkim olduğu rüyada, öncelikle karanlıklaşan hava birden bire aydınlanır ve tabiat tüm unsurlarıyla âdeta yenilenir. Altın bir çandan dökülen altın damlalarından ibaret nağmeler, uçuşarak Fahim Bey'in yanına toplanıp, etrafını sarar. Fahim Bey çok geçmeden bu nağmelerin aslında gençlik döneminde çaldığı kemanın gençlik ümitlerini temsil eden nağmeleri olduğunu anlar. Ardından çocukluk dönemindeki huzuru derinden hisseden Fahim Bey, tüm hayallerinin gerçek olduğunu fark eder. Eşine dönerek “*Ya? İyi mi oldu? İyi oldu, değil mi?*” der. Saffet Hanım da “*Evet iyi oldu*” diyerek, defalarca eşini tasdik eder. Rüyanın son kısmında ise, büyük bir gurur hisseden Fahim Bey, hayatına dâhil olmuş tüm insanların teker teker evinin içinden sokağa doğru uzanan bir sıra oluşturarak, kendini tebrike hazırladıklarını görür ve nezaketle tebrikleri kabul eder (2008: 61-63).

Başta kendisi, eşi ve işiten herkes tarafından hayra yorulan bu rüyanın ardından Fahim Bey, zaten hayal âleminde yaşadığı için, bir hayalin olabilecek en somut şeklini ifade eden rüya nedeniyle yazıhanesinde yürüttüğü işlere dört elle sarılır. Uzunca bir süre dosyalarıyla hemhâl olmaya devam eden Fahim Bey, yazıhanesinin kirasını birkaç ay üst üste ödeyemeyince, han sahibinin yazıhaneyi boşaltmasını istediği mektuplar alır (2008: 88). Küçük adamlar olarak nitelendirdiği han sahibi ve çalışanlarıyla yüzgöz olmamak için, aslında onların yanında küçük düşmemek için, bir akrabası aracılığıyla borcunu gönderip, yazıhanesindeki eşyalarını evine naklettiren Fahim Bey'in şirketine ve yıllardır yaptığı işlerine dair gerçekler de bu noktadan itibaren anlaşılır.

Fahim Bey, gençlik dönemindeki gibi, olgunluk döneminde de dürtüleriyle hareket etmekten vazgeçmeyip, elinde avuncunda ne varsa harcamak pahasına bir yazıhane tutmuştur. Bu yazıhanede pamuk zeriyaat işinin yanı sıra, daha birçok ticari faaliyet gerçekleştirdiğini hayal etmiştir. Hatta ciddi derecede patolojik düzeylere varmış yalanlarına kendisi dahi inanmış, bu doğrultuda yıllarca sayılamayacak kadar çok dosyalar tutup, raporlar hazırlamıştır. Fahim Bey'in dosyalarına göz atıldığında, pamukları satmayı planladığı muhtelif kişi ve kuruluşlara yazıp, doğal olarak hiç göndermediği mektuplara rastlanır. Hatta söz konusu mektuplara muhatapları tarafından yazılmış gibi düzenlenmiş cevap mektupları dahi yazdığı görülür. Ayrıca bu mektupların her birinin yine Fahim Bey tarafından itinayla kopya defterine kaydedilmiş olduğu dikkat çeker. Aldığı hayalî siparişlerin hazırlanıp, sevk edildiğine dair belgeler düzenlediği fark edilir. Her gün gerçekleştirdiği işlerden elde edilen kârları düzenli şekilde yevmiye defterine işlediği görülür.

Hayalinde kurduğu ve yönettiği şirketin gitgide büyümesi üzerine çoğalan makine vb. unsurlar için bir de demirbaş listesi hazırlamaya başlamış olan Fahim Bey, artan iş yükü nedeniyle yeni memurlar işe almaya başlar ve bir de idare meclisi tertip eder. Yıllar boyunca

şirketinde işe girip, ayrılan insanların isimlerini kayıt defterine girmeyi asla ihmal etmez. Zamanla işini gereği yapmayan idare heyetinde bazı değişikliklere gider. Müşterilerini de göz ardı etmeyen Fahim Bey, çeşitli defterlere müşterilerin kimlik bilgilerini, adreslerini, hesap numaralarını özenle kaydeder. Şirketin en iyi işlediği dönemlerde dahi ihtiyatlı davranmayı elden bırakmaz. Gelebilecek kötü günler için, her yıl edilen kârdan şirket hesabında belli bir miktar ihtiyaç akçesi dahi biriktirir.

Meğer Fahim Bey, yazıhanesinde uyumadığı ve kimsenin de gelmeyeceğine emin olduğu uzun saatlerde daha ancak kendi kafasında kurulmuş olan işini güya hakikaten işliyormuş gibi idare etmek oyununa kapılmış! Bir sürü defterler tutar ve bunları açtı mı derhâl muhakemesinin bağlarından ve yoksul hayatının dertlerinden kurtularak muhayyel, fakat mesut bir âlemde yaşarmış. (2008: 90)

Fahim Bey'in hayal âlemini temsil eden dosyalar açılıp, bütün mahremi ortaya saçıldıktan sonra, onun aklını kaybettiği veya delirdiği rivayetleri dolaşmaya başlar (2008: 98). Rivayetler öylesine yayılır ki, delirdiği iddiası Fahim Bey'in kulağına da ulaşır. Asla aklından zoru olduğu ithamını kabul etmeyen Fahim Bey, öte taraftan yazıhanesi dağılıp, bütün sırları ifşa olduktan, diğer bir ifadeyle bütün yalanları herkes tarafından anlaşıldıktan sonra dahi, aklındaki pamuk zeri işinin peşinde koşmaktan vazgeçmez. İnsanlara anlatmaktan keyif aldığı tutarlı yalanlarını dile getirmek ve onlara göre yaşamaktan yaşlılık döneminde de bir an olsun geri durmaz.

3. Fahim Bey'in Yaşlılık Dönemi

Ömrü boyunca çevresindekilerde merak uyandıran bakışları hiç değişmeyen Fahim Bey, yaşlılık döneminde ise, anlatıcı tarafından kehrüba sarısı yüzüne yaraşan sarının çeşitli tonlarındaki kıyafetleriyle tasvir edilir. Psikolojik açıdan hastalığı veya rahatsızlığı çağrıştıran sarı renk, Fahim Bey için yazar tarafından bilhassa seçilmiş bir renktir. Zira Fahim Bey, kendisi kabul etmemesine rağmen, gençlik yıllarından itibaren aslında anormal kişilik özellikleri sergileyen mitoman bir karakterdir.

Fahim Bey her zaman ciddî olmakla beraber, sevimli ve gösterişsiz olmakla beraber temiz giyimli idi. Esvapları yüzünün kehrüba sarısına yaraşan sarımtırak renklerin birindeydi. Üstünde daima saz rengi, hardal rengi, bal rengi, kaz sarısı, devetiyü, kavuniçi, kestane, kerem, bej, turuncu, samanî, nohudî, renklerde veya bunları andıran bir renkte bir esvabi, pardösüsü yahut paltosu vardı. Onu senelerce o kadar hep bu birbirlerine yaklaşan renklere bürünmüş gördüm ki bunların hülasasından hâsil olma bir nevi silik ve sarımtırak renk hatırımında onun âdeta hüviyetinin, vücudunun, teninin sanki mevsimlere göre ancak biraz açıklaşıp koyulaşan tiylerinin rengi gibi kalmış. (2008: 71)

İlerlemiş yaşına rağmen, muhayyel işini gerçekleştirmek üzere sermayedar arayışlarına devam eden Fahim Bey, hiç üşenmeden zengin iş adamlarının yazıhanelerinde boy göstermeye başlar. Önceleri kendisini nezaketle karşılayan ve hiç olmazsa yaşına hürmeten onu dinlemeye özen gösteren iş adamları, bir müddet sonra bu ihtiyarın hep aynı imkânsız işten hiç bıkmadan bahsettiğini fark ederler. Artık görüşmeye gittiği kimseler

tarafından çeşitli bahanelerle kapıda bekletilen ve ümidi kırılıp gideceği düşünülen Fahim Bey, kendisiyle görüşmek istemeyen kişilerin kapılarında dahi büyük bir kararlılıkla bekler (2008: 74). Nafile bekleyişlerinden vazgeçmeyi bir an olsun düşünmeksizin, sürekli denemeye devam eder.

Fahim Bey'i her sabah aynı iman ile yürüten, her akşam aynı itikat ile döndüren unsurun ne olduğunu bilhassa merak eden anlatıcı, muhtemelen yine bir iş adamını ziyaret edip, iş teklifinde bulunmak üzere yollara düşmüş Fahim Bey'le yolda karşılaşır. Altmış beş yaşını aşmış Fahim Bey'e hatırını sorar ve onun bitmek bilmez, biraz da abartılı şekilde anlattığı hastalıklarını uzun süre dinlemek zorunda kalır. Hemen her yaşta rastlanan bazı rahatsızlıkların fazlaca üzerinde duran Fahim Bey'in bu kez de hastalık hastası olmaya başladığı fark edilir. Fahim Bey, kolundaki romatizmadan, dişlerine de sirayet eden nevraljik dispeptikten, alnında hâsıl olmuş yağ bezesinden, enterkostal ağrılarından, böbrek sancularından, karaciğer ve dalağındaki kısmi büyümeden, prostat olabileceğini zannettiği ağrılardan, hazımsızlıktan, siyatik sancularından, kısacası vücudunun her tarafında hissettiği ve sorulduğunda hiçbirini atlamaksızın sırasıyla saydığı sancılardan muzdarip ve endişelidir (2008: 101-102).

Fahim Bey'in ağrı ve sancuları bir yana, asıl yaşadığı sıkıntı, kelimenin tam anlamıyla parasızlıktır. Zira gerek kendi gerekse eşinin elinde avucunda ne varsa çarçur edip, tüketmiş durumdaki Fahim Bey, ilerlemiş yaşına rağmen çalışmak zorunda kalır. Bu doğrultuda yetmiş yaşını idrak ettiği dönemlerde yeni kurulmuş resmî bir dairede yine yevmiye ile tercümanlığa başlayan Fahim Bey'in genç müdürü ve çalışma arkadaşları arasındaki durumu, kendisi de dâhil olmak üzere herkes tarafından yadırganır. Müessesenin genç müdürü, yeni tanıdığı Fahim Bey'in masasının başında saatlerce hiçbir şey yapmadan, sabırla ve aynı ciddiyetle sürekli bir şeyler olacakmış gibi bekleme kabiliyeti karşısında büyük şaşkınlık yaşar (2008: 114). Genç memurlar ise, çoğu zaman onun ne söylediği ve ne yapmaya çalıştığını anlayamazlar. Söz gelimi bir gün, ev işlerinden şikâyetçi olan memurlara bir şaka yapmak isteyen Fahim Bey, kendi evinde bütün işleri Mefkud efendi ile Nabedid kalfanın hallettiklerini söyler. Aslında mefkud kelimesinin “mevcut olmayan”, nabedid kelimesinin de “görünmeyen” anlamına geldiğini bilmeyen memurlar ise, bu latifeyi idrak edemeyerek, insanın böyle eskiden kalma çalışanlarının olmasının ne kadar iyi bir şey olduğunu söylerler (2008: 117). Bu durum dahi, Fahim Bey'in gururunu okşar. Zira Fahim Bey, anlaşılmayan şakasıyla olsa dahi, evinde hizmetçileri bulunan bir kişiymiş gibi algılanmanın anlamsız gurunun yaşar.

Fahim Bey, ömrünün son dönemlerinde bile belli başlı yalanlarından vazgeçmez. Örneğin mektepten mezun olduktan sonra, ailesini ziyarete gitmenin dışında bir defa dahi gitmediği Bursa ve Bursa'daki baba evine dair hâlâ planlar yapar ve bu planları eşine anlatır. Sorulan bazı şahsi soruları cevaplamak üzere söze başlarken, “*Düşündük de bütün efradı aile buna karar verdik*” (2008: 58) gibi ifadelerle başvurur, ancak ne kardeşleri ne de yeğenleri tarafından bir kez olsun aranıp sorulmaz. Ufak yalanlarını sürdürmenin ötesinde Fahim Bey, ömrünün son demlerinde bile, hayalindeki işi kast ederek anlatıcıya, imtiyaz meselesinin büsbütün suya düşmediğini, kendisinin bu işle meşgul olması için hükümet tarafından vazifelendirileceğine ilişkin son yalanını da söyler (2008: 117).

Sonuç

Türk romanının önde gelen isimlerinden Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun hatıralarından öğrenildiği kadarıyla, Abdülhak Şinasi Hisar'ın gerçek hayatta komşusu olmuş Fatin Bey'den esinlenip, onun yaşam öyküsüne odaklanarak kaleme aldığı *Fahim Bey ve Biz* romanı, edebî bir metin olmaktan fazlasını ifade eder. Zira yazarın gerçek hayatta rastlanma ihtimali oldukça düşük bir mitomana dikkatini yöneltmesi ve onunla bir arada bulunması, hatta onun hakkında bilgiler toplayarak eserini şekillendirmesi, söz konusu romanı psikolog ve psikiyatrların karşılaştıkları ender vakaları derleyip, araştırmacıların dikkatine sundukları bilimsel bir rapor düzeyine yükseltir. Bu durum mevzubahis romanın genel çerçevede psikoloji, daha özel çerçevede ise mitomani ekseninde analiz edilmesini zorunlu kılar.

Roman esnasında kurgu gereği kimi zaman bozulmuş durumdaki, Fahim Bey'in çizgisel yaşam öyküsü, tekrar düzene konulmak suretiyle gençlik, yetişkinlik ve yaşlılık dönemleri şeklinde kronolojik olarak ele alındığı zaman, Fahim Bey'in bir mitoman hâline gelmesindeki temel etkenler rahatlıkla tespit edilebilir. Bu bakımdan Fahim Bey'in kişiliğinin şekillenmeye başladığı çocukluk ve ilk gençlik yılları bilhassa ön plana çıkar. Çünkü Fahim Bey'in bir mitoman olmasına uzanan yolun ilk merhalesinde, hayatının erken dönemleri boyunca rol model olarak kabul ettiği ve büyük bir kıymet verdiği babası önemli bir etkidir.

Fahim Bey'in nasıl bir insan olması gerektiği noktasında örnek aldığı babası, zarara uğrayacağını defalarca tecrübe etmesine rağmen, sırf saygınlıktan ödün vermemek adına talep eden herkese kefil olan ve bununla gurur duyan varsıl bir şahıstır. Ayrıca oğlundan da büyük beklentileri bulunan müşfik bir babadır. Öte taraftan Fahim Bey'in düşlemsel yalanlar uydurup, bu yalanlara göre hayatını tesis etmesindeki en temel etkidir. Zira Fahim Bey'in kendi menfaati için hiçbir şey yapmazken, çevresindekilerin menfaatleri doğrultusunda cansiperane gayret göstermesi, doğrudan babasından kaynaklanır. Babasından gördüğü ve öğrendiği doğrultuda Fahim Bey, başkalarına yardım etmek üzere nüfuzlu kişilerin yardımına başvurmayı ve meseleyi çözüme kavuşturmayı saygınlık kabul ederken, kendisi için yardım talep etmeyi âcizlik olarak değerlendirir.

Gururu münasebetiyle asla âciz konuma düşmek istemeyen ve her platformda ön plana çıkması gerektiğini düşünen Fahim Bey, dönemin şartları gereği yardım almadan veya kendi başına erişmek zorunda hissettiği yüksek dereceli memuriyetlere erişemez. Buna rağmen sırf babasının beklentilerini boşa çıkarmamak adına, kendine dair zihninde kurguladığı kişiliğe uygun şekilde davranabilmek için, dürtüsel davranmak suretiyle borçlanarak savurganlık yapmaya başlar. Zihninde kurguladığı kişi olduğuna iyiden iyiye inanmaya başlayan Fahim Bey, hayatı boyunca dürtüsel davranışlar sergilemeye devam eder. Hiçbir maddî imkâna sahip olmamasına rağmen, çevresindeki herkes tarafından saygın, varsıl ve önemli bir kişi olarak tanınmak için durmaksızın çabalar.

Sırasıyla gerçek hayatta hoşuna gitmeyen gerçekleri, kendi düşlemsel gerçekleriyle değiştiren Fahim Bey, tam anlamıyla realiteden kopmuş da değildir. Olgunluk dönemi itibarıyla, devlet kapısındaki ufak memuriyetler aracılığıyla kurguladığı kişi olamayacağının bilincindeki Fahim Bey, memuriyetten ayrılarak, teşebbüs-i şahsî akımına kapılır. Herhangi bir sermayesi bulunmamasına karşın, zihninde ticaretle meşgul olacağı bir şirket kurar. Hayalî şirketine bir yazıhane kiralayarak, yıllarca düşlemsel boyuttaki ticari faaliyetlerini

kayıt altına aldığı ve hatta her birini kopyaladığı dosyalar tanzim eder. Eşi de dâhil olmak üzere, çevresindeki herkesin bir iş adamı olduğuna inandığı Fahim Bey'in düşlemsel yalanları, ekonomik açıdan iyice zor duruma düşüp de yazıhanesinin dağıtılmasıyla gün yüzüne çıkar. Ancak Fahim Bey, her şeye rağmen tutarlı yalanlarını hayatının sonuna kadar sürdürmekten asla geri adım atmaz.

Romanda bahsedilen yaşam öyküsünden öğrenildiğine göre, herhangi bir akıl hastalığı bulunmayan, aksine gayet sağlıklı bir kişi olarak tasvir edilen Fahim Bey, ömrü boyunca yaşadığı sıradan vakaları abartmak veya yüceltmek suretiyle anlatmayı tercih ederek bir mitoman olma yolunda ilerler. Ardından kabullenemediği gerçekleri kendi düşlemsel gerçekleriyle değiştirerek, tamamen kurgusal bir hayat yaşamaya başlar ve çevresindekileri de bu yalanlara inandırmayı başarır. Yalanları doğrultusunda tüm yaşamı boyunca dürtüsel davranışlar sergileyen Fahim Bey'in yalanlarındaki en temel amaç, yine yalanın kendisinden başka bir şey değildir. Çünkü somut düzeyde belli bir menfaat sağlamak amacıyla yalan söylemeyen Fahim Bey, kendi yalanlarına kendisi de inanıp, hayatını bu yalanlara göre düzenlerken, fayda sağlamak şöyle dursun, sürekli zarara uğrar. Ancak tutarlı yalanlarından bir an olsun vazgeçmeyip, sadece ruhsal doyuma ulaşmayı arzular. Bahsi geçen davranışları nedeniyle Fahim Bey, Türk romanında eşine az rastlanır mitoman bir karakter olarak edebiyat tarihindeki yerini almış durumdadır.

Kaynaklar

- Amerikan Psikiyatri Birliği. (2014). *DSM-5 Tanı Ölçütleri Başvuru Elkitabı*. Ertuğrul Köroğlu (Çev.). Ankara: Hekimler Yayın Birliği.
- Arslan, Halime ve Evlice, Yunus Emre. (1995). “Psödologia Fantastika (Düşlemsel Yalan)”. *Kriz Dergisi*, 3(1-2), 69-72.
- Butcher, James N.- Mineka, Susan; Hooley, Jill M. (2013). *Anormal Psikoloji*. Okhan Gündüz (Çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Dike, Charles C.- Baranoski, Madelon; Griffith, Ezra E. H. (2005). “Pathological Lying Revisited”. *The Journal of the American Academy of Psychiatry and the Law*, 33(3), 342-349.
- Dike, Charles C. (2017). “Patolojik Yalancılık: Bir Belirti mi Yoksa Bir Hastalık mı?”. Jülide Yayıncı (Çev.). *Libido Dergisi*.
Erişim Adresi: <http://libidodergisi.com/patolojik-yalancilik-bir-belirti-mi-yoksa-bir-hastalik-mi/>
- Fenichel, Otto. (1939). “The Economics of Pseudologia Fantastica”. *The Collected Papers of Otto Fenichel Second Series*. Otto Fenichel (Ed.). New York: Norton, 129-140.
- Gündoğar, Duru ve Demirci, Serpil. (2007). “Konfabulasyon (Masallama): İlgi Çeken Ancak Yeterince Bilinmeyen Bir Belirti”. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 18(2), 172-178.
- Gürel, Emet ve Muter, Canan. (2007). “Psikomitolojik Terimler: Psikoloji Literatüründe Mitolojinin Kullanılması”. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 537-569.
- Healy, William ve Healy, Mary Tenney. (1915). *Pathological Lying, Accusation and Swindling*. Boston: Little Brown.
- Hisar, Abdülhak Şinasi. (2008). *Fahim Bey ve Biz*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. (1969). *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Millon, Theodore; Grossman, Seth; Millon, Carrie; Meagher, Sarah; Ramnath, Rowena. (2020). *Modern Yaşamda Kişilik Bozuklukları*. Elif Okan Gezmiş (Çev.). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Nevid, Jeffrey S.- Ratus, Spencer A.; Greene, Beverly. (2020). *Değişen Dünyada Anormal Psikoloji*. Ayşegül Durak Batgün (Çev.). Ankara: Palme Yayınevi.
- Powell, Graham E.- Gudjonsson, Gisli H.; Mullen, Paul. (1983). “Appllication of the Guilty - Knowledge Technique in a Case of Pseudologia Fantastica”. *Personality and Individual Differences*, 4(2), 141-146.
- The Penguin English Dictionary*. (2004). Robert Allen (Ed.). London: Penguin Books.
- Thom, Robyn; Teslyar, Polina; Friedman, Rohn. (2017). “Pseudologia Fantastica in the Emergency Department: A Case Report and Review of the Literature”. *Case Reports in Psychiatry*, 1-5.
- Türkçüier, İbrahim; Serinken, Mustafa; Sengül, Cem; Özen, Mert. (2010). “Munchausen Sendrom mu? Yoksa Temaruz mu?”. *Turkish Journal of Emergency Medicine*, 10(1), 38-40.
- Yaluğ, İrem; Polat, Aslihan Özlem; Tufan, Ali Evren. (2016). “Demans Tablolarının Ayırıcı Tanısı: Bir Gözden Geçirme”. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 7, 173-178.

NAMIK KEMAL'DE
DOĞU-BATI SENTEZİ VE ROMANTİZME EVİRİLEN SÜREÇ
NAMIK KEMAL'S EAST-WEST SYNTHESIS AND EVOLUTION INTO
ROMANTICISM

FATMA ŞENİZ FEYZİOĞLU

Millî Eğitim Bakanlığı

Ministry of National Education

fatmasenizfeyzioğlu@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-2905-9092>

Atıf / Citation

FeYZioğlu, F. Ő. 2021. "Namık Kemal'de Doğu-Batı Sentezi ve Romantizme Evirilen Süreç". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül- September 2021), 55-82

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 13.02.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 04.08.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4532>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate® programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*

TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

NAMIK KEMAL'DE
DOĞU-BATI SENTEZİ VE ROMANTİZME EVİRİLEN SÜREÇ
NAMIK KEMAL'S EAST-WEST SYNTHESIS AND EVOLUTION INTO
ROMANTICISM

FATMA ŞENİZ FEYZİOĞLU

Öz

Bu makalede, on dokuzuncu asırdan evvel başlayan çöküş sürecini ertelemekten başka bir neticeye ulaşamayan Osmanlı İmparatorluğu'nun, zorunlu olarak Aydınlanma fikirlerinin tesirleri altında daha da güçlenen ve yükselen Avrupa medeniyeti ile siyasi ve sosyal sahada temasa geçmesi, muhtevası ile etkin olan Tanzimat Fermanı ve tesirleri çerçevesinde işlenmiştir.

Osmanlı'nın Batılı manada modernleşmesi bağlamında, Türk Edebiyatının ve dönemin önemli şahsiyetlerinden biri olan ve sentez önerisinde bulunan, bu önerisinde Batı'yı olduğu gibi taklit etmekten ziyade daha çok Batı'nın tekniğini almaktan yana görüş beyan eden Osmanlı aydını Namık Kemal'in Doğu-Batı sentezinde, Fransa'da gelişip tüm Avrupa'da ve Türk edebiyatında kısa sürede pek çok sanatçıyı etkisi altına alan Romantizme eviriliş süreci incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Namık Kemal, Aydınlanma, Doğu-Batı Sentezi, Romantizm, Modernleşme

Abstract

This paper discusses the obligatory contact of Ottoman Empire, which could only delay its inevitable collapse beginning even before the nineteenth century, with European civilization, which strengthened and rose even more under the influence of Enlightenment ideas, in the political and social field within the scope of the Gulhane Rescript of 1839 and its impacts, which became effective due to its content

It also analyzes Namık Kemal's East-West synthesis and the evolution into Romanticism that began in France and rapidly influenced many artists in both Europe and Turkey. Namık Kemal, an Ottoman intellectual, was one of the most important personages of his time and in Ottoman and Turkish literature's modernization in parallel with the West. His synthesis proposed adopting the techniques of the West rather than simply copying them.

Key Words: Namık Kemal, The Enlightenment, East-West Synthesis, Romanticism, Modernization

Structured Abstract

In the nineteenth century, the Ottoman Empire could not achieve anything other than postponing the collapse process, despite all attempts at innovation. Since the rapprochement with the Western civilization, which was at a limited level before the nineteenth century, was no longer sufficient, it was obligatory to come into contact with the rising European civilization, both politically and socially, in order to solve the problems of survival for the Ottoman Empire. This rapprochement, which the Ottomans aspire to, is no longer an exchange of closed, ancient cultural circles, but a necessary acquaintance with the world-encompassing character of the age that evolved from the medieval to the modern. The Tanzimat Edict is a significant step in the compulsory modernization of the Ottoman Empire. With the discourse it carries, this Ferman aims to change the social trends as well as the Ottoman traditional management style. The main idea, which became clear with the declaration of the edict, is shaped in the center of an east-west synthesis proposed for the solution of the survival problem of the Ottoman Empire. This synthesis is actually a synthesis that was on the agenda of the Ottoman intellectuals before the 19th century, but with the Tanzimat Edict, the idea of adapting the west to the east, which existed before the 19th century, is replaced by the adaptation of the east to the west. In the edict, in order to prevent the rejection of the Enlightenment ideas in the administrative and social sense, especially due to the conflict of traditional and modern mentality with the West, in the Ottoman society, which operated within the authority of the mythical discourse and preserved the traditional social characteristics, with the awareness that its transmission would not be accepted and would be rejected with great resistance, the values of the Islamic civilization, which the Ottoman identity was nourished, were moved to a humanist and existential ground, partially stripped of their political-ideological characteristics, in order to prepare a suitable ground for the values of the natural religion understanding of the enlightenment.

*Even though Ibrahim Shinasi Efendi, one of the most important figures in the 19th-century Ottoman modernization movement, used expressions emphasizing rationalism in his works, when the east-west synthesis is carefully examined, it is seen in the composition of Shinasi, that the ancient wisdom of the Eastern civilization, that is, *akl-i pirâne*, and the ideas of the Western civilization which are produced by the free and critical mind, that is, the *bikr-i fikir* are valued. It is possible to record that Shinasi disapproved of an integration of the East to the West devoid of spiritual and wisdom, and thought that only reason and science were not sufficient for a full-fledged civilization, and approached the romantic discourse with this attitude. The expression of a similar synthesis of Shinasi as the Eastern Renaissance in the famous French romantic Lamartine can also be read as an indication that romanticism did not begin to exist with Namik Kemal in the Ottoman Empire, and that the existence of the romantic tendency began to take root from Shinasi, who was accepted with his rational attitude in our literary histories. Shinasi is an intellectual profile that deeply influenced Namik Kemal with his ideas. Namik Kemal also adopts Shinasi's east-west synthesis and places it at the center of his ideas. Defines the boundaries of the exchange with the Western civilization with thick lines, only new and creative ideas will be received from the West, preserving the wisdom of Asia. The wisdom part cannot be taken away because Asia is the cradle of ideas and wisdom. However, the necessary material structure, that is, technique, can be taken for progress. These ideas are actually the common proposal of all nineteenth-century Ottoman intellectuals who acted to protect the Ottoman identity, which was shaped by the civilization circle in which the Ottoman Empire was included. However, this proposal is based on the traditional principle of the separation of matter and form belonging to the middle ages and separates Western civilization into material and spiritual elements, which is contrary to the fact that civilization should be considered as a whole and therefore cannot be separated into its elements. This sociological phenomenon, which was neglected by the Ottoman intellectuals in the Ottoman modernization process, should be read as one of the most important reasons for the failure of the innovation attempts.*

Namık Kemal's ideas in the political field are apparently quite compatible with the traditional Ottoman political and social structure. Kemal can be described as a progressive and civilizationist conservative. However, we observe that in the development of 18th-century European ideas, conservatism and modernity could not coexist and that the modern was realized at the expense of the abandonment of tradition. In this sense, it is obvious that the modernization demanded by Namık Kemal is not compatible with the requirements of the Western civilization neither with the Age of Enlightenment nor with the requirements of the modern age in which Western ideas evolved. For this reason, Namık Kemal's conservative-progressive civilization proposal can be evaluated as a demand for progress that is perceived within the boundaries of Ottoman identity on the ground, but incompatible with its European counterpart, rather than a perception that has followed the European historical intellectual process and penetrated the reasons for change. Another interpretation on this subject is that the conservative and traditional tendency in Kemal's articles may have been transformed into a political pragma that serves the ideas of the enlightenment. We can interpret this as showing that the ideas of the Enlightenment are compatible with the traditional preconceptions of the Ottoman civilization, making the adoption of modern ideas not a threat and preparing the necessary idea ground for these ideas to be accepted in the social structure.

As for the appearance of Kemal's ideas of East-West synthesis in the literary field, it is not possible to see the traces of Namık Kemal's faith-based, conservative attitude in the political and social field in his harsh criticism of divan poetry. However, divan literature is also nourished by the Ottoman tradition of thought and perception, which is located in the circle of Islamic civilization, which Kemal insistently underlines, and bears its distinct traces. Considering the historical process of Divan poetry, which is fed by the Ottoman social order and compatible with the Ottoman identity, it can be seen as a contradiction that Namık Kemal's progressive but conservative discourses fed from the medieval Islamic tradition in the political and social field are replaced by discourses based on more enlightenment ideas when it comes to divan literature, which is fed from the same tradition. It is unlikely that Kemal did not have this knowledge about the source of the divan tradition, because at the beginning of his literary adventure and even during the continuation of it, Kemal is nourished by this tradition, and despite his harsh criticisms of the divan tradition, he cannot completely abandon the tradition. However, this paradox disappears when it is considered that literary concerns are secondary and political-social projects are the main elements in Kemal. In this case, with Kemal's new Turkish literature project, which he tried to build based on a simple and clear meaning rather than literature with a closed and allegorical language like divan poetry, it is observed that there is a concern to create a suitable ground for enlightenment ideas that cannot be directly transferred to the public, who has a limited understanding only with traditional mythical discourse in social and political terms. Literature is a very important tool in raising public awareness, education, and creating a public opinion from them, and Namık Kemal is aware of this.

His criticisms of the Divan tradition are mostly on the style of the tradition, which is perceived as weak and inconsistent with the external truth. All these rational-based criticisms that Namık Kemal brought to divan poetry can actually be perceived as an attempt to shake it because it is observed that Namık Kemal began to soften his strict rationalist discourses in his later works after he was convinced that he had shaken the tradition of divan poetry. Thus, the dreams and delusions of divan poetry in Namık Kemal are replaced by the dreams and delusions of romanticism, which were born in the modern era but existed by criticizing the modern, with the influence of the French romantics that he knew and followed closely. Although Namık Kemal's choice can be based on his romantic and idealistic personality traits, it is diagnosed that the subjects of his works are shaped around issues that bind society in general rather than subjective ones. For this reason, we believe that his romantic preference was a compulsory choice shaped around the issues based on the Ottoman's survival problem rather than a natural preference based on temperament. Because, based

on a socio-psychological phenomenon determined by mass psychology, appealing to the senses in bringing the masses together around a certain ideal gives faster results than influencing the mind.

In Namik Kemal's preference for French romanticism as a source of inspiration, the ideas of the French romantics, who he closely followed, that the support of the masses can be gained by appealing to the feelings rather than reason, with the awareness of the importance of close relations with the people in the process of changing or transforming the administration, can be shown, which has also been proven in the process leading to the French revolution. Because for Namik Kemal, in this limited time, in the Ottoman society, where a large part of the people was illiterate, there was no way other than getting the support of the public to get the Bab-ı Âli to accept the political and social engineering projects he targeted.

Giriş

On dokuzuncu asra gelindiğinde Osmanlı Devleti, tüm teşebbüsleri ile çöküş sürecini ertelemekten başka bir neticeye ulaşamamıştır. On dokuzuncu asır evvelinde de kısıtlı seviyede olan Batı medeniyeti ile yaşanmış yakınlaşmalar artık kâfi gelmediğinden Osmanlı Devleti için var olan beka meselelerinin halli için artık zorunlu olarak aydınlanma fikirleri tesiri altında daha da güçlenen ve yükselen Avrupa medeniyeti ile hem siyasal hem de toplumsal sahada temasa geçmek mecburiyeti hâsıl olmuştur.

Çağdaş Türk Düşünce Tarihi isimli eserinde, Batı'nın, kültürel, ekonomik ve siyasi alanda ve sonrasında da bütün değerler manasında bir dünya görüşü haline gelecek kadar genişlemesinden dolayı modernleşmeyi sadece Osmanlı Devleti için değil, Orta Çağ tarzını devam ettiren tüm Doğu medeniyeti mensubu kültürlerin tercih hakkı olmadan zorunlu olarak kabul etmeleri gereken bir hakikat halini aldığını söyleyen Ülken (1992)'e göre: “*on altıncı yüzyıldan sonra onun gelişme hızına ayak uyduramayan başka kültürler için tek yol kalıyordu: Modernleşmek. Çünkü bu artık, Batı veya Doğu'nun karşılaşması, kapalı eski kültür çevrelerinin alışverişi değil, dünya ölçüsünde (oecumenique) karakteri olan yeni kültüre katılmadan başka bir şey olmayacaktı.*” (s. 20).

Osmanlı zorunlu modernleşmesinde atılan en belirgin adım olması dolayısıyla Tanzimat Fermanının ilanı oldukça mühimdir. Bu ferman beraberinde gelen devire adını vermekle yetinmez, içeriği ile de Orta Çağ Osmanlı kültür geleneğinden beslenen benliğini, Osmanlı'nın asırlarca tehdit olarak algıladığı öteki benlik ile iç içe geçirmeye çalışır.

Tanzimat Fermanı'nın ilanının A. Hamdi Tanpınar'daki karşılığı, bu girift meseleyi sarıh bir şekilde gözler önüne sermektedir. Tanpınar konu ile ilgili düşüncesini şu şekilde ifade eder: “*Onunla imparatorluk, asırlardır içinde yaşadığı bir medeniyet dairesinden çıkarak, mücadele hâlinde bulunduğu başka bir medeniyetin dairesine girdiğini ilan ediyordu.*” (Tanpınar, 2013: 137). Tanpınar'ın bu ifadesinde beliren en önemli husus, Doğu medeniyetine mensup olan Osmanlı kimliği ile asırlarca mücadele içinde olduğu Batı medeniyetine dâhil olma kararıdır. Mücadele hâlinde olması, medeniyet farklılıklarının en temel sembolü olarak okunursa aslında Osmanlı'nın niçin Batı medeniyetine girişte zorlandığı ve tam anlamıyla giremediği de anlaşılacaktır.

Tanzimat Fermanı'nın en mühim vazifesinin devletin dayandığı, dağılma tehlikesine maruz kitleleri, yeni prensipler etrafında toplamak, devlet faaliyetini bu esaslara dayandırmak ve muhtelif unsurlar arasında zapt ve raptı, nizam ve intizamı tesis etmek olduğunu belirten İnalçık ve Seyitdanlioğlu (2006), Ferman'ı Osmanlı yönetimi eliyle çok

da istekli olmadan zorunlu bir yenileşme hareketinin başlangıcı olmaktan ziyade, gelenen kötü şartların zorunlu bir neticesi olarak değerlendirirler. (s. 40).

Tanzimat'ı, gücünü halktan almayan sınırlı bir elit topluluğuna dayalı tercih olarak vurgulayan hatta sonuçları itibarıyla yalnız idarecilerin derinden derine duydukları bir ihtiyacın eseri yahut doğrudan doğruya milletin hamlesi olmadığını ifade eden Ülken (1992) aslında, Tanzimat'ın aposteriori temelli olmaktan ziyade, Batılı aydınlanma fikirlerinin apriori düzeyde alındığına ve bu nedenle de Osmanlı'nın yaşamına dokunmadığına işaret eder (s. 40).

Reşit Paşa'nın Osmanlı'nın tek çöküş gerekçesi olarak İslam kaidelerden uzaklaşmaya dikkat çekmesi, Fermanın girişinde şu ifadelerle yer almaktadır: *“Cümleye m'alûm olduğu üzere Devleti Aliyyemizin bidâyeti zuhi'ürundan beru ahkâm-ı celîle-i kura'niyye ve kavanin-i şer'iyyeye kemâliyle ri'âyet olunduğundan saltanat-ı seniyyemizin kuvvet ve miknet ve bi'l-cümle tebaâsının refâh ve m'amûriyyeti rütbe-i gâyete vâsıl olmuş iken yüz elli sene vardır ki, gâva'il-i müteakibc ve esbâb-ı mûtenevvi 'âya mebni ne şer'-i şerîfe ve ne kavânîn-i münîfcye inkiyâd ve imtisâl olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve m'amuriyyet bi 'lâkis zaaf ve fakre mubeddel olmuş ve hâlbuki kavânîn-i şer'iyye tahtında idâre olunmıyan memâlikin pâyîdar olamıyacağı vâzihâtdan bulunmuş olup...”* (İnalçık & Seyitdanlıoğlu, 2006: 1).

Ferman'ın yukarıdaki alıntıda ifade edilen girişinde, Osmanlı'nın kadim geleneği ve bu geleneğin beslendiği esas kaynak olan kavanin-i şer'iyye ifadeleri ile Reşit Paşa'nın da diğer tüm Osmanlılar gibi Osmanlı'yı İslâm medeniyet dairesinde ele aldığı ve Osmanlı'nın tek çöküş gerekçesi olarak İslâm kaidelerden uzaklaşmayı işaret ettiği açıkça görülmektedir.

Buna karşılık Ferman'da İslâm kaidelerine geri dönme teklifi şeklinde belirmediğini teşhis etmemizin kolay olduğu, yeni teklif edilen kuralların da aslında Aydınlanma fikirleri zemininde yükselen doğal hukuk kimliği ile de zikredilmediğini görürüz. Böyle bir üslup Osmanlı toplumunun beğenileri ile ters düşen bir tablo yaratabileceği kaygısına dayalı bir sakinme düşüncesinin eseri olabilir.

Tanzimat öncesinde olduğu gibi Tanzimat sonrasında da mitik altın çağdan izin alma zorunluluğunun altını çizen Cemil Oktay (2017). Tanzimat öncesi geleneksel dönemde, modernleşme döneminde, kamusal eylemlerin sürekli mitik altın çağ anlayışının kalıpları çerçevesinde hayata geçirilmiş olduğunu söyler (s. 5).

Geleneksel toplum yapısına sahip olan Osmanlı için mitik altın çağ anlayışından icazet almak, Reşit Paşa'nın Ferman'da İslâm kaidelerine pasif dahi olsa yer vermesinin, Aydınlanma fikirlerinin Osmanlı Devleti sınırları içinde tehdit unsuru olarak algılanmasının önlenmesine yönelik bir gerekçe olarak yorumlanabilir.

Fermanda ön görülen Doğu-Batı sentezi dahilinde, İslami inanç, evrensel ve hümanist bir biçimde, geleneksel teamülün aksine tam da Aydınlanmacı fikirler için uygun zemin tesis edecek bir biçimde sunulmaktadır: *“Tanzimat Fermanı'nda prensipsel bir kıymet alması muhtemel olan yerlerde de şer'i şerif, siyasi aktivitesiyle ideolojik dinamizminden sıyrılmış pasifist, hümanist bir Müslümanlık telakkisinin, dünyevi ve üniversal bir yaşayış nizam ve sistemi ... çehresini taşıyor. Bu vaziyette ahkâmı... şer'iye, dini ve siyasi bir münîferet sebebi değil, bilakis her insanoğlunun hayat, şeref ve mülkünü koruyan sosyal bir istikrar ve nizam unsurudur”* (İnalçık & Seyitdanlıoğlu, 2006: 55).

Tanzimat Fermanı ile artık imkân dairesi içine alınmak zorunda olan modernleşmeye yönelik yenileşme teşebbüsleri tescillendikten sonra, bir sonraki adımda sıra, daha önemli bir mesele olan, Osmanlı aydınınının uygulanacak bu Doğu ve Batı medeniyeti terkinde medeniyetlerin bu terkibe katılım şekillerinin ve kriterlerinin belirlenmesine gelecektir.

Ferman'da Reşit Paşa'nın oldukça muğlak veya pasif biçimde zikrettiği Doğu medeniyetinin terkibe iştiraki, Şinasi'nin Tasvir-i Efkâr gazetesinde yayımladığı, "*İstanbul sokaklarının tenviri ve tahriri hakkındadır*" isimli makalesinde yer alan "Şehrimiz bir payitahttır ki, yalnız başına bir devlet değer ve ona mâlik olanlar ise, bir sâhib-i hurucun kavlince, cihana hükmetmeğe muktedir olabilir. Öyle bir dârü'l-mülk ki, zamanımızda Asya'nın akl-ı pirânesi Avrupa'nın bîkr-i fikri ile izdivaç etmek için bir haclegâh olmuştur" (Kaplan ve diğerleri, 1988: 521) ifadeleriyle karşılık bulur.

Osmanlı Devleti'nin beka sorununu gidermek için ön görülen Doğu-Batı sentezi daha sistemli ve istikrarlı bir teklife dönüşür.

Bu teklif, dikkatle incelendiğinde, Şinasi'nin terkinde Doğu medeniyetinin kadim bilgeliği yani akl-ı pirânesi ile Batı medeniyetinin bîkr-i fikri yani özgür ve eleştirel aklın ürettiği fikirlerle kıymetlendirildiği görülür. Edebiyat tarihlerinde ısrarlı bir biçimde öne çıkarılan Şinasi'nin Aydınlanmacı rasyonel fikirli kimliğine rağmen zikredilen terkipten yola çıkıldığında, aslında Şinasi için Batı medeniyetinin tam bir medeniyet teşkil edemeyecek kadar eksik olduğu ve bu eksik tarafın da Doğulu bilgelikle tamamlanabileceği tespitine ulaşılabilir. Buna göre, Şinasi'nin tam teşekküllü bir medeniyet için sadece aklın ve bilimin yeterli olmadığını ve Doğu'nun manevi, hikemi taraftan yoksun bir Batı'ya entegrasyonunu doğru bulmadığını ve bu tavrı ile de romantik söyleme yaklaştığını kaydetmek mümkündür. Şinasi'nin terkinin bir benzerinin ünlü Fransız romantik Lamartine'de Doğu Rönesans'ı olarak dile getirilmesi ise Osmanlı'da romantizmin Namık Kemal'le var olmaya başlamadığının, romantik temayülün varlığının edebiyat tarihlerimizde daha ziyade rasyonel tavrı ile kabul gören Şinasi'den itibaren kökleşmeye başladığının bir göstergesi olarak da okunabilir.

Meşhur Fransız romantik Lamartine'in "Voyage en Orient" adlı eserinde dile getirdiği Doğu bilgeliği ile Batılı bilim ve aklın sentezi teklifi yani Batı medeniyeti için önerilen Doğulu Rönesans'a göre: "*Doğu kùlterin, mucizelerin ve hatta batıl inançların ülkesidir. Orada düş gücünü biçimlendiren büyük düşünce dindir. Bütün bu insanların yaşamı, kanunları ve gelenekleri dine dayalıdır. Batı hiçbir zaman böyle olmamıştır. Neden? Çünkü bunlar daha ilkel, daha ham bir ırktır, köklerinden hâlâ kopamamış barbarların çocuğudur. Batı'da hiçbir şey yerli yerinde değildir, insanî fikirler önde değil sonda gelir. Altın ve demir, hareket ve gücütlü ülkesidir Batı. Doğu'ya derin tefekkürün, sezginin ve ibadetin. Fakat Batı dev adımlarla ilerlemektedir. Ancak Orta Çağ karanlığının birdenbire ayırdığı din ile akıl, gerçeğin, aydınlığın ve sevginin bağrında kucaklaşınca, Tanrı'nın ilahî soluğu tekrar dünyaya ruh verecek, erdem, uygarlık ve deha harikaları yaratacaktır.*" (Parla, 1985: 43).

Böylece Lamartine romantik bir hassasiyetle, Batı'nın sahip olduğu akıl ile bilimsel ilerlemenin tek taraflı bakış açısını, Doğu'nun kadim mirası olan din ve hikmet yüklü insanlık felsefesiyle ancak zenginleştirilebileceğinin altını çizer.

Namık Kemal'in Siyasal ve İctimai Sahadaki Fikirlerinde Doğu-Batı Sentezinden Romantizme Evirilişin Tezahürleri

Edebiyat tarihlerimiz, Namık Kemal'in yenileşmeye, modernleşmeye dair fikirlerinin teşekkülünde İbrahim Şinasi Efendi'nin belirgin tesirlerinden bahseder. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *dynasty* olarak tanımladığı Şinasi ile başlayan ve Namık Kemal'e, ondan da Abdülhak Hamid ve Rezaizade Ekrem'e aktarılan fikir mirası bağlamında, Hâmid'de Kemal'deki özgün fikirlerin mucidi olarak Şinasi'yi kabul eder ve bu konudaki düşüncesini şöyle ifade eder: "*Filvaki Şinasi ne idi ne olsa o bizim memleketimizde hiçbir şey olmaz idi; anın en büyük fazileti, Kemal'i meydana çıkarmasıdır. Edebiyat kütüphanesinin müftahlarını, öyle mahir bir ele vermesidir.*" (Tansel, 1949: 88). Tansel, Hâmid'in bu fikirlerinin, kısmen Şinasi aleyhinde olmakla beraber, onu bir mucit saydığına da göstergesi olarak tespit eder.

Şinasi'nin Namık Kemal üzerindeki tesirinin derecesini Mehmet Kaplan daha da ileriye taşıyarak, hoca-öğrenci ilişkisi içerisinde aslında Namık Kemal'in kendine ait özgün fikirlerinin olmadığını ifade eder.

Kaplan (1948)'a göre: "*Şinasi, Namık Kemal için her bakımdan bir hoca olmuştur. Namık Kemal'de genişlemiş olarak gördüğümüz bütün fikir ve temayüller, Şinasi'de tohum halinde mevcuttur.*" (s. 45).

Şinasi'nin Osmanlı Devleti'nin meselelerini çözümleme hususunda teklif ettiği Şark ve Garp medeniyetlerinin izdivacına dair teklifinin Namık Kemal'in "Yangın" makalesinden hareketle aynen kabul gördüğüne ve aynı şekilde tekrar edildiğine dair Rıza Filizok (1988) şu ifadeleri aktarmaktadır:

"Ve dâhilî iki kut'a -i uzmanın nokta-i müntehasıdır ki câmi-i diyanet hükmünde bulunan şarkın fazilet-i etvarıyla mektebi hikmet suretine giren garbin imtizac-ı meziyeti efkârına rabita vermiştir." (s. 39).

Bu terkip, tıpkı Şinasi'nin terkinde olduğu gibi Batı medeniyeti ile olan alışverişin sınırlarını kalın çizgilerle belirler, Asya'nın hikmeti korunarak, Batıdan sadece bâkir fikirler alınacaktır. Mücerret kısım alınmaz çünkü Asya mücerret fikrin beşiğidir. Ancak terakki için gerekli müşahhas yapı yani teknik alınabilir. Bu fikirler aslında Osmanlı'nın dâhil olduğu medeniyet dairesiyle şekillenen Osmanlı kimliğini korumak maksatlı hareket eden tüm on dokuzuncu asır Osmanlı aydınlarının ortak teklifidir.

Ancak Hilmi Ziya Ülken (2008), bu terkipte özellikle Batı medeniyetinden alınacak ve alınmayacak unsurların belirlenmesi fikrinin, medeniyetlerin bir bütün olduğu ve onu oluşturan maddi ve manevi unsurların ayrıştırılmayacağı sosyolojik hakikatine aykırı bulur ve şunları söyler:

"Bazıları kültür ve tekniğin ayrı ayrı şeyler olduğunu söylüyor. Onlara göre bir millet, kültürünü kendi tarihinden; tekniğini ise yabancılardan alır. Tekniksiz bir kültür özü düşünülebilir veya kültür, bir tekniğe muhtaç ise yine de ondan ayrı bir karakteri vardır. Böyle düşünenler, "medeniyet" ile "kültür"ü keskin hatlarla ayırmak hatasına düşenlerdir. Bu ayrış, skolâstik bir fikirden, yani 'madde' ve 'suret'in, esas ve şeklin ayrı ayrı şeyler olduğunu zannetmek hatasından ileri gelmektedir. Hâlbuki gerçekte maddesiz suret ve esassız şekil yoktur, böyle bir ayrış ancak zihinde yer bulabilir." (s. 16).

Tanzimat devrinde hız kazanan Osmanlı yenileşmesinin sathi kalmasının, siyasi ve içtimai manada kök salamamasının nedenlerinden birinin de bu türlü bir öngörüsüzlük hatasından kaynaklandığı düşünülebilir.

Namık Kemal'in teklif ettiği gibi, Batı medeniyetine dair olanı parçalayıp bir kısmını alıp öteki kısmını almamak mümkün müdür? Medeniyetin zemininde yer alan ve onu görünür kılan mücerret yönüdür, tıpkı medeniyetinin, teklif ettiği yaşam pratiklerinin, onun ruhunda aranması gerektiği gibi, Aydınlanma ile Batılı, eleştirel akılla yöneldiği seküler yaşam sonrası, Kemal'in ve pek çok Osmanlı yazar ve şairinin eleştirisine maruz kalan ahlaki ve dinî kavrayışı husule getirmiştir. Eleştirel aklın icrasından, din de dâhil olmak üzere hiçbir şeyin kurtulamadığı bir süreçten geçen Avrupalı, bu suretle ancak özgürlük, hak ve birey kavramını düşünce merkezine almıştır.

Namık Kemal'in siyasal ve sosyal sahada uygulanacak Doğu-Batı terkinde kaynak olarak ısrarla altını çizdiği İslâm kaideleri, onun terkipte reyini Doğu medeniyetinin ondaki karşılığı olan İslam medeniyetinden yana kullandığını gösterir. Kemal'e göre Tanzimat Fermanı'nın göz ardı ettiği hakikat de budur: *"Mesela memâlik-i garbîye ile ihtilâta başladığımız zamanlar daha kânunun tarif ve maksâdından gâfil birtakım câhillere her türlü tertip ve intizâm ve esas ve kâideden muarra birkaç havâtır yazdırıp da, adına kavanin-i cedide denilerek güya Devlet-i Aliyenin hükûmet-i dünyeviyesini hükûmet-i dinîyesinden tefrika bir tarik açılmış ve o sûretle memâlik-i Osmâniye medeniyet-i hâzıra dâiresine ithâl edilmiş gibi gösterilmek istenileceğine yapılan ıslahât-ı sahiha ki alelumûm fıkha mutâbık ve belki ahkâm-ı şer'iyenin en küçük bir faslında olan kavâid ve fevaid-i medenîye bunların cümlesine keyfiyet ve kemiyetçe birkaç kat fâiktir eğer şeriat nâmına ilân edilmiş olsaydı ve fikrâsı tabiki kâbil olmıyan mâhut kânun-ı cezâ Fransa düstûrundan iştirâk edileceğine fikhın ukubât faslı tedvîn olunsa idi Avrupaca İslâmiyetle medeniyet beyninde tezât bulunduğu dâir vücûdünden şikâyet olunan fikirlerin husûlüne bile meydan kalmaz idi. Şimdi yine kavâid-i şer'îye fikhın tayin ettiği üzere hükm-ü zamâna tevfiân tamamiyle fiile çıkarılır ise Avrupaya memâlik-i Osmaniyede cereyân eden adâleti tahsîn ve tahayyür ile alkışlamaktan başka yapacak bir şey kalmayacağında hiç şüphe buyrulmasın."* (Sungu,1999: 803)

Namık Kemal 'Hürriyet'te yazdığı mütalaada, Tanzimat Fermanı'nda geçen can, namus ve ırzın korunmasında daha evvel Osmanlı'da uygulanan şeriat kanunlarının kâfi gelip gelmediğini sorarken, aslında çözümlerin ait olduğumuz medeniyet dairesinde aranması gerektiğini işaret eder. Namık Kemal'e göre: *"Bir memlekette iki nevi kanun olmaz. Adalet hakayiki eşyadandır. Asla tagayyür kabul etmez. Kavaid-i şer'îyeye tatbikan belki Avrupa'dan daha muntazam kanunlar tanzim olunabilir ve bu davamızı bilcümle ulema tasdik eder. Hal böyle iken niçin yalnız muamelât-ı nasa dair bir mecelle ile iktifa olunsun da bir kanun-u şer'î tanzimine bakılmasın Endülüs'ü mağbut-u cihan hâlâ dillerde destan eden şeriat, emniyet-i can ve mahfuziyet-i ırz ve namusa kâfil değil midir? Diye sorar."* (Sungu: 804).

Namık Kemal, 'Hürriyet'te neşredilen bir makalesinde, İslam kaidelerinin gerçek manada hayata geçirilmesi hâlinde Batı medeniyetine ait kaidelerden daha yetkin olacağını şu cümlelerle ifade eder: *"Hakikat, biz Düstura bedel bir kanun-u şer'î yapmak talebindeyiz. Çünkü Düstur sarf ve nahıvden başka bir şey okumayan bazı ricalin ya Fransızcadan tercüme ettirerek veyahut karihadan hikâve ederek tertip ettiği birçoğu*

zalimane birtakım müteferrik bentlerden ibarettir. Şeriat ise usulü, âyât ve ahadiste mevcut olan hukuk-u tabiiyeden bil-istinbat iki yüz milyon nüfuslu bir millete iki yüz elli senedenberi zuhur eden kâffe-i ulemanın yalnız taharri-i hakikat ve arz-ı marifet değil ecr-i âhîret için ikdâmat-ı fevkalâde sarfederek tevsî ve tefri' ettikleri bir deryay-ı marifettir. Ondan iltikak olunacak kanun, adaletçe ve icab-ı vakit ve hale mutabakatçe belki diüvel-i mütemeddinede mevcut olan kavaninin hepsine müreccah olacağından şüphe mi edilir?" (Sungu, s.802-803).

Namık Kemal'in bu söylemlerinin geleneksel Osmanlı siyasî ve içtimaî yapısı ile uyumlu olduğu aşikârdır. Birol Emil (1988), Namık Kemal'in terakki meselesindeki genel söylemine odaklandığımızda onun, özü koruyarak modernleşmek talebine de sahip olduğunu Kemal'in "Özü, önceki gelişimi, değişimi ve birikimi koruyamayan bir çağdaşlık ucubedir, köklere bağlı gelişme çizgisinden sapmadır, bu mana da dalâlettir." ifadelerine dayanarak ileri sürer. Emil'e göre "Namık Kemal modern bir muhafazakâr terakkici ve medeniyetçi bir muhafazakârdır. Kültürün ve medeniyetlerin daima bir mâzi mirası üzerine kurulduğunu çok iyi bilir." (s.18)

Hâlbuki on sekizinci asır Avrupalı fikirlerin gelişim süreci tetkik edildiğinde muhafazakârlık ve modernliğin bir arada barınmadığı yani modernliğin ancak muhafazakârlığın, geleneğin sarsılması pahasına kurulabildiği gözlenir. Bu nedenle Namık Kemal'in talep ettiği modernleşmenin Batı medeniyetinin ne Aydınlanma Çağı ile ne de sonrasında Batılı fikirlerin evirildiği modern çağın gerekleri ile uyumlu olmadığı aşikârdır. Bu nedenle Namık Kemal'in bu muhafazakâr- terakkici medeniyet teklifi, Avrupalı tarihsel fikir sürecini takip etmiş ve değişimin gerekçelerine nüfuz edebilmiş bir idrakten ziyade, zeminde Osmanlı kimliği sınırları içinde algılanan ama Avrupa'daki karşılığıyla uyuşmayan bir terakki talebi olarak değerlendirilebilir.

"Medeniyet" makalesinde ifade ettiği gibi Kemal'in Osmanlı Devleti için tasvip ettiği kurtuluşun yol haritası kendi medeniyet dairemizin içinde kalarak gerçekleştirilmelidir. Buna göre: "*Kendi ahlâkımızın ilcaâtı, kendi aklımızın tasvibâtı âsâr-ı medeniyetin fûrû'âtına maa-ziyâdetin kâfidir. Hatta öyle me'mul ederiz ki, şeriat-i İslâmiyyenin kavâid-i münciye ve mevki' ve halkımızın kabilyât-ı fevkalâdesi elde iken, Kıpt ve Gelden ve Yehud ve İran ve Arap ve Yunan zamanlarında altı yedi kere marifetin darü'l- muallimini ve terakkîyâtın merkez-i intişârı olan memalik-i Osmaniyye'de iş lâyıkıyla tutulur ise, meâsir-i bedîasına dünyayı hayran edecek yolda bir medeniyet vücuda getirilebilir.*" (Kaplan ve diğerleri, 1978: 234).

B. Lewis (2014) Namık Kemal'in, Tanzimat'ın iki medeniyet arasında gidip gelen ruhuna uygun olan, temel tezini ispat ederken romantik ve savunucu bir eğilim taşıdığını, bir yandan koşulsuz Batılılaşma talepleri olan Osmanlılara İslam'ı saygın kimliği ile tanıtırken beri yandan da Batılı reformcu fikirlerin Müslümanların gözünde şirin kılma çabasına dikkat çeker. Bu bağlamda Kemal için Aydınlanma çağının içerdiği fikirler, bizim bilmediğimiz, tanımadığımız bir şey değil, sadece unuttuğumuz ve yeniden hatırlamamız gereken bir nevi saf İslâm duyuş ve düşünüşüne geri dönmekten ibaretti. "...Namık Kemal'e göre, Avrupa uygarlığının en iyi özellikleri ya zaten klasik İslâm uygarlığından türemişti ya da muhakkak İslâm uygarlığında bir benzeri bulunmaktaydı. Müslümanlar bunları benimserken aslında kendi geleneklerindeki en köklü ve eşsiz şeylere geri dönmüş oluyorlardı" (s. 196).

Namık Kemal, Aydınlanma fikirlerinin temeli olan fikir hürriyeti ve sosyal eşitlik ilkelerinin zaten İslam dininde var olduğu düşüncesine makalelerinde de sık sık yer verir ve bu fikirleri Efkâr-ı Hürriyet makalesinde şu şekilde yineler: “Bir kere tarihleri gözümüzün önüne alalım, vaktiyle İslâm’da zındıka çıktı, ilhâd çıktı, tabiiyûn zuhur etti. Tenâsuhîyye zuhur etti. Hiçbirinin üzerine kılıç çekmediler, meydanı fenn-i kelama bıraktılar. Şimdi memalik-i İslâmiyye’nin hiçbir yerinde onlardan veyahut o kabilden olan birçok mezheplerden eser bile görülemiyor.” (Kaplan ve diğerleri,1978: 204).

İmtizac-ı Akvam makalesinde Aydınlanma çağı ideali ile uyumlu olduğu tezini güçlendirmek için, ahkâm-ı şer’iyyenin işi ehline teslim etmeyi öncelediğini ve bu hususta ırk ve mezhep ayırımı yapılmadan tesis edilen adalet düzeninin varlığını da zikreder: “Zira bir, vakitler gördük ki bir hizmete tayin olunmak için mutlak Müslüman, mutlak Hıristiyan, mutlak Yahudi, mutlak Kürt, mutlak Arnavut, mutlak Rum, mutlak Bulgar, mutlak Ermeni adam arandı. Fakat hiçbir vakit görmedik ki bir adam mücerret filân mezhebe veya filân cinse tâbi olduğu için bir memuriyetten dür edilmiş olsun. Mülkümüzün hizmet-i kazâ ve hizmet-i icrasından hangi şubeye mürâcaat olursa, içinde her- ve hiç olmazsa ekser- cins ve mezhepten adamlar mevcuttur. Buna ise ahkâm-ı şer’iyyeye layıkıyla vâkıf olan Müslümanlar kat’a itiraz etmezler ve hatta edemezler” (Kaplan ve diğerleri, 1978: 214).

Namık Kemal’in Osmanlı medeniyeti kavramına yüklediği mana, İslam medeniyet dairesi içerisinde, İslam dininin duyuş ve düşünüş zemininde şekillenir. Bu nedenle Kemal’in siyasal ve sosyal söylemlerinin çok kez belirgin kaynağı İslami argümanlardır. Namık Kemal’in dini argümanlara sıklıkla başvurma gerekçesi onun samimi bir dindar veya gelenek temelli bir muhafazakâr olduğu şeklinde de yorumlanabilir lakin Orhan Okay’a göre, Namık Kemal’in tüm dini muhafazakâr söylemlerinin asıl kaynağında, dindarlık endişelerinden ziyade, siyasi sahada var olan projelerinin tesisi yani siyasal pragmatik endişelerinin varlığı söz konusudur: “O olağanüstü dışa dönük bir insandır. İnançla ilgili hiçbir problem edinmez. İslâm’da, toplum meseleleri için kendine göre yorumlar yapar. Onun davası çünkü siyasidir. Topluma açılacak yolları Kur’an-ı Kerim’de, hadiselerde arar, bulur.” (2014: 96).

Yine, Namık Kemal’in görünür olan endişelerinden ziyade, derinlerde yatan siyasal endişeleri için, İ. Habip Sevük ve Şerif Mardin de Orhan Okay’la aynı fikirdedir. Yani Kemal’in İslâm dininin siyasal pragmatik(fayda) olarak projesine dâhil ettiği hususunda hemfikirdirler. İsmail Habip (1935)’e göre: “Vakîâ dindar idiler, vakîâ İslâmcı idiler, vakîâ icap ettikçe ‘Milleti Osmaniye’ tabirini kullanıyorlardı, lâkin bu siyasî bir dindarlıktır, imparatorluk camiasını tutmak için Osmanlılığı siyasî bir etiket olarak istimal ediyorlar, yoksa millet dedikleri zaman tasavvur ettikleri kütle bizdik, onun şeyda bir aşkla yanıp kavrulduğu millet içinde bizden olmyanların yeri yoktu.” (s. 124).

Şerif Mardin (1991) de konu ile ilgili düşüncelerini şöyle ifade etmektedir: “Nâmık Kemâl için, siyasî ilişkilerin yeni bir yapısı istenilir bir şey olmuştur ve şeriat, onun tarafından teklif ettiği siyasî projeye felsefî temel sağlamak amacıyla -deyim yerindeyse- kullanılmıştır” (s. 119).

Niyazi Berkes (2003)’te daha radikal bir yorum ile Namık Kemal’in asıl amacının Osmanlı soyunun hükümranlılığı ya da devlette şeriat olmadığını, bunları savunur duruma düşmesinin dolaylı olduğunu bu nedenle de Namık Kemal’in çabasının şeriatçılıkla ya da padişahçılıkla ilişkilendirilmesinin haksızlık olacağı kanaatindedir. (s. 296)

Namık Kemal'in siyasal yol haritasındaki en önemli uğrak yerlerinin altını çizen Bernard Lewis (1993), onun hedefe ulaşmada Müslüman geleneğe başvurma gerekçesini, "Namık Kemal Türkiye'de iki fikrin havarisi olarak ün yapmıştır. Hürriyet ve vatan. Pek çok makale, deneme, roman, piyes ve şiirlerinde, Türk-Müslüman okuyucuya Fransız Devriminin bu iki karakteristik fikrini, Müslüman geleneklerine ve durum alışlarına uydurulmuş bir biçimde getirmiştir" (s. 141) cümleleri ile ifade eder.

Bernard Lewis'in N. Kemal'in hedeflenen Osmanlı terakkisi meselesinde, dine biçtiği role dair bu yorumu, (2012)'nin geleneksel toplumlar için ifade ettiği, "Geleneksel otoritenin saf tipinde hukuk ya da yönetim kuralının yasa tarafından oluşturulması mümkün değildir. Gerçekte yenilikler olan kurallar sadece, "geçmişte geçerli" oldukları ama şimdi sadece "Bilgelik" [eski Cermen hukukunda *W'eistum*] tarafından geçerliliklerinin kabul edildiği iddiasıyla meşrulaştırılabilir. 'Yasal bulma' [Rechtsfindung] sıfatıyla yasal kararlar sadece geleneğin belgelerine, yani emsallere ve daha eski kararlara atfedilebilir." (s. 347) şeklindeki fikirleri ile uyumludur.

Max Weber'in bu ifadeleri, Namık Kemal'in bir paradoks olarak nitelendirilebilecek siyasal tezinde bir taraftan anayasacılığı ve meşrutî monarşiyi överken aynı zamanda kültürel değer olarak "şariat"ı nasıl savunabildiği tavrını da izah eder. Mardin (1985)'e göre, on dokuzuncu asır Osmanlı Devlet ideolojisinde, sürekli yeniden üretilen ve toplumsal yaşam pratikleri ile de desteklenen İslam dini, yalnız bir din olmanın ötesinde, pratik yaşama aktarılan şariat kanunları ile aynı zamanda toplumsal değerlerin kaynağı ve koruyucusu mahiyetinde işler. Mardin, Müslüman kimliği de değerlendirerek, "Müslüman için toplumsal kimlik (identite), yalnız kişinin toplum içindeki yerinin değil, dinî inancının da bir ürünüdür. İslâm topluluklarında 'ümme't'in kişi üzerindeki baskısı, bu değerleri pekiştiren dış kaynağı teşkil eder. İç kaynak, kişinin bu değerleri içermiş olmasıdır. Diğer taraftan anayasacı-meşrutiyetçi 'görüş'ün beraberinde getirdiği bir inanç, daha geniş bir vatandaşlar kitlesinin katılımının sağlanması gereği (dir). Namık Kemal'in temel düşüncesi de bu şekilde gelişmiştir. Bu gereği yerine getirmek için mevcut değerler örüntüsünden, İslâmî toplumsal öğelerden hareket etmek, sonuca varmanın (geniş bir vatandaş kitlesinin katılımını sağlamanın) yollarından biri" (s. 50)'dir.

Geleneksel toplumlar için, güncel yaşamın yaratıcı olmak, dolayısıyla kabul edilebilir olmak gibi bir niteliğinin olmadığını, söyleyen Cemil Oktay (2017), yeninin hususiyetlerini, "Adem-i muhtariyet, geleneksel meşruiyet anlayışında, yeninin en çarpıcı özelliğidir. Yeni kurallar öteden beri geçerli geleneklerden mezuniyet almaksızın toplum tarafından benimsenemez. Yeni'nin mezun olması geleneğin iznine tabidir." (s. 6) cümleleri ile ifade etmektedir.

Reşit Paşa'nın Tanzimat Fermanı'nın içeriğine dâhil ettiği İslami ifadelerin işlevinin bir benzeri gibi, Namık Kemal de yeni olan Aydınlanma fikirlerinin Osmanlı geleneksel yapısı için bir tehdit şeklinde algılanması sorunsalını, İslâmî kaynaklardan icâzet alarak bertaraf etmeye çalışmıştır. Yeni siyasal projesini, gelenekle ilişkilendirerek aslında bu projenin yeni olmadığını eskiden aşına olunan geleneksel siyasetin canlandırılmasından ibaret bir çaba olduğunu kabul ettirmek istemiştir.

Kemal'in bu türden çabasının aslında hakikati hiç de yansıtmadığına yani zoraki uzlaştırmaya çabaladığı Aydınlanma fikirleri ve romantik argümanlar ile İslam kaidelerinin esasında farklı olduğuna dair yorumlar da mevcuttur.

Kemal'in siyaset teorisindeki seküler ve dinî öğelerin kökündeki bu yan yanılığın, onun düşüncesini- yarı Avrupaî ve yarı İslâm- ikili bir kaynağa götürdüğünü değerlendiren Şerif Mardin (2015), Namık Kemal'in, hükümetin kaynağını seküler açıdan izahı tercih etmesinin sebebini, böyle bir argümanın, doğal olarak, 'hâkimiyet hakkı'nın herkese ait olduğu vargısına götürecektir. Böyle bir vargıyı, İslâm siyasî teolojisinden temin etmek çok zor olacaktır. Gerçekte, Namık Kemal'in başarmaya çalıştığı şey, Robert Derathe'in, Rousseau'nun ayakaltında çiğnenmiş hedefi diye ifade ettiği şey, yani pactum subjectionis fikrini hürriyet fikri ile uyumlu bir fikir haline dönüştürmek olduğunu ifade eder. Çünkü gerçekte, İslâmî teorideki ilk antlaşma insanlar arasında değil, bilakis Tanrı ile insanlar arasındadır ve bu bakımdan gerçek pactum subjectionisdir (s. 325-326).

Niyazi Berkes (2003), eserinde Namık Kemal'in, siyasal teorisinde yarı Avrupaî ve yarı İslami kaynaktan beslenen siyasal teorisinin odağında aslında yarı Avrupaî kısımdan ziyade, İslami kısmın daha geniş yer aldığını şu ifadeleriyle belirtir: "Anayasalı rejim fikrinde devrimci bir yenilik olmadığına, bunun geçmişe uygun bir şey olduğuna herkesi inandırmak çabasıyla", aslında "çağdaş kavramları İslâm ve Osmanlı kavramlarına çevirme çabası içinde gerçekte anayasa rejimini değil, despotizm rejimini, halkı değil, ümmeti, halk iradesini değil biati yapan ve halkla hiçbir ilişkisi olmayan "çözme ve bağlama erleri"ni, halk rızasını değil, icmai temsil eden ya da kaldıran fetvayı savunmakta olduğunu tüm gözden geçiriyordu" (s. 293) demektedir.

Niyazi Berkes'in Namık Kemal'in siyasal teorisini sert ifadeleri ile tenkidine karşılık, Namık Kemal'in bu tavrının nedenlerinin kaynağına inmeyi hedefleyen analiziyle Şerif Mardin (2015) onun, siyasal teorisinde var olan bu türden çelişkilerin, birbiriyle uyuşmayan söylemlere sahip iki medeniyeti uzlaştırmada yaşanan zorunlu bir sonucu olduğunu, Namık Kemal'in bu uzlaştırma sürecinde Avrupalı siyasal teorilere bağlı kalması hâlinde ait olduğu medeniyet dairesinin dışına çıkmak zorunlu tehdidinin belireceğini şu şekilde ifade eder: "*Nâmık Kemâl'in kendisini çelişkiler içinde dolaştığı yer, birliğin (toplumsal ilk süreç) ilk evre çalışmalarını tanzim etmiş güçle, ikinci evre arasında ele geçirilen, yani hükümeti meydana getiren gücün aynı olması idi. İkinci evredeki bu güç, Şeriat idi. Fakat Nâmık Kemâl, birinci gücün, ikinci güçle özdeş olduğunu imâ etmektedir. Kemâl böyle yapmak mecburiyetinde idi; eğer böyle yapmasaydı, seküler nitelikli bir tabii hukukun Şeriat 'ten önce geldiğini kabul etmiş olacaktı.*" (s. 324).

Namık Kemal'in, Osmanlı'nın bekası endişeleri ile kurguladığı siyasal teori, izlerini takip ettiği, Avrupalı reformcuların fikirlerine kaynaklık eden, siyasal, sosyal zemin üzerinde değil, 19. Asır Osmanlı'ya ait geleneksel siyasal ve içtimaî teammül zemini üzerinde yükseldi veya yükseltilmeye çalışıldı. Aydınlanma fikirlerinin özellikle de Namık Kemal için ehemmiyeti büyük olan romantik söyleme ait hürriyet, eşitlik ve müsavat fikirleri, geçmişten icazet alınmadan, geleneksel toplum yapısı özellikleri taşıyan Osmanlı'nın sınırları içine rahatlıkla dâhil edilemezdi, edilse dahi ne Osmanlı yönetiminde ve ne de içtimai yapıda taraftar bulamazdı. Son kertede Namık Kemal'in siyasal teorilerinin zeminini oluşturan Doğu-Batı sentezinin zorunlu olarak içereceği çelişkili söylemlere içinde akıl ve hissin karşı karşıya getirildiği ve çok kez his lehine sonuçlanan, tezatlarla var olan romantik tavidan başka bir tavır da cevaz veremezdi.

Namık Kemal'in Edebî Fikirlerinde Doğu -Batı Sentezinden Romantizme Evirilişin Tezahürleri

Kemal'in Doğu-Batı sentezine ait fikirlerinin edebî sahadaki tezahürlerine gelince, Namık Kemal'in siyasal ve içtimai sahada öngördüğü inanç temelli, muhafazakâr tutumunun izlerini, divan şiirine yönelttiği sert eleştiride görmek pek mümkün değildir. Kemal, Osmanlı tarihinden İfade-i Meram'da toplumların, geçireceği sağlıklı değişimin, topluma ait özün korunarak, gelenek ve âdetlerin birdenbire değil ancak kademeli olarak gerçekleştirilebileceği hakikatının altını çizerek düşüncelerini şu şekilde devam ettirir: *"Bir milletin sevâbı pîş-i nazara alınmadan veya ta'bir-i diğerle tarihi bilinmeden istikbâli için ne yapılırsa, ekseriyet üzere mazarrat veya mazarrattan şeni' olan hiffet şâibesinden kurtulamaz. Kurtulsa bile istidâd-ı tatbikten mahrum olur."* (Kaplan ve diğerleri,1978: 268).

Hâlbuki divan edebiyatı da Kemal'in altını ısrarla çizdiği İslam medeniyeti dairesinde yer alan Osmanlı düşün ve duyuş geleneğinden beslenir ve onun belirgin izlerini taşır. İnalçık (2018), *"Divan edebiyatını inceleyen edebiyat tarihçilerimizin, bu şiir tarzını bugünkü estetik anlayışımız ve ölçülerimizle değil, İslâm medeniyeti çerçevesinde gelişen "sanâyi'-i şi'rîye açısından değerlendirmek zorunda"* (s. 35) olduklarını söyler.

Bu hususla ilgili olarak birtakım hayal ve sembollerden oluşan belagat oyunlarına indirgemenin mümkün olmadığı divan edebiyatının asırlarca içinde var edildiği içtimai nizamla alakalı bir sistem olduğunu dile getiren Ahmet Hamdi Tanpınar (2013), şöyle devam eder: *"Eski edebiyat, her noktası birbirine cevap veren kapalı, yukarıdan aşağıya doğru düzenlenmiş bir âlemin ifadesidir. Tabiatıyla din, kozmik âlem, siyasî rejim, ferdi hayat bu silsileye göre derece derece birbirinin aksi olacaktı. O ilahî âlemden aşağıya doğru inen kademelerle düzenlenmiş bir mutlakın malikânesidir."* (s. 31).

Cemil Oktay'ın (2017) aktardığı Şekip Tunç'un Osmanlı değerler sistemi ile beslenen divanlara ilişkin tespiti şöyledir: *"Divanlarda evvela Allah'ın tazimi, sonra Peygamber ve evliyaların tebcil edilmesi ve bundan sonra kaside denilen şövalye methiyelerinin gelmesi, şahsi his ve heyecanların terennümü olan gazellerin en sonraya bırakılması, ideal kıymetlerin ne suretle mertebelendirildiğini gösterir. Sıra ve sıraya göre saygı, orta zamanların en kuvvetli içtimai disiplini teşkil ettiği için umumiyetle riayet edilmiştir."* (s. 11).

Şekip Tunç'un bu tespitlerinden hareketle, divan edebiyatının içinde yer aldığı medeniyet dairesi ile uyumlu ve onun siyasi, içtimai yapısını belirleyen mitik söylemle birlikte hiyerarşik bir manada düzenlendiği gerçeğini teşhis edebiliriz. Yine divan edebiyatında var olan teşrifat geleneği ile içtimai yapının düzenini korumak endişesi taşınarak hem şair namzetleri hem de şiirleri okuyanlar için bir eğitim müessesesi gibi işlediğini ve bu çabanın sadece sanatsal bir yaratıcılığa indirgenemeyeceğini söylememiz mümkündür.

Edebî eserler, toplumun, duyuş, düşünüş ve hatta inançlarının üzerinde temellendirildikleri kültürlerinden bariz numuneler taşır. Divan şiirinin menşei olan belâgat ilmi, geleneğin getirisi olarak; Osmanlı da yüzyıllarca, şiirin dilini oluşturmakla kalmayıp Osmanlı kimliğini de inşa etmiştir.

Kemal'in divan geleneğinin menşesine dair bu bilgilere sahip olmama ihtimali yoktur, çünkü edebî serüveninin başlangıcında hatta devamında dahi Kemal bu gelenekten beslenir, divan geleneğine yaptığı sert eleştirilere rağmen geleneği tamamen terk edemez hatta Erdoğan Erbay 1997'ye göre, Namık Kemal'in geliştirmeye çalıştığı yeni üslubu için divan şiir geleneği bir ilham kaynağı vazifesi görür: *"... Namık Kemâl daha ziyade eskilerin veciz*

hale getirdikleri hayalleri kuvvet itibariyle müfrit, enerjik muhayyilesi içinde yaşamış, o hayal parçaları içinde yaşamış, o hayal parçaları içine mübalağalı bir kudret koymuştur.” (s. 6-7).

Divan şiirinin Osmanlı içtimai nizamından beslenen, Osmanlı kimliği ile uyumlu tarihsel süreci göz önüne alındığında Namık Kemal’in, siyasal ve içtimai sahada öngördüğü ilerici fakat muhafazakâr, Orta Çağ İslâm geleneğinden beslenen söylemlerinin, söz konusu yine aynı gelenekten beslenen divan edebiyatı olduğunda, yerini daha aydınlanma fikirleri merkezli söylemlere terk etmesi bir çelişki olarak görülebilir.

Bu nedenle Namık Kemal’in divan geleneğine dair sert eleştirilerinin gerekçelerini edebî sahaya getirmek istediği yeniliklerden ziyade, siyasal ve içtimai projeleri ile ilişkilendirmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Buna göre Namık Kemal için aslî olan edebî yenileşmeden ziyade, siyasal ve toplumsal mühendislik projeleridir. Nitekim Erdoğan Erbay (1997) de on dokuzuncu asır Türk edebiyatında, sanatsal, estetik endişeden ziyade, siyasal endişelerin edebî sahaya rehberlik ettiğini, bu dönemde siyasetin, edebiyatın gideceği yönü belirleyen bir rehber vazifesi gördüğünü ve yine bu devrede edebiyatın imdadına siyasetin yetiştiğini, edebî yeniliğin siyasi Tanzimat’ın arkasından başladığını ifade ederek, bu yeniliğin uyandırılacak, Garp medeniyetine yaklaştırılacak bir kitlenin varlığı sebebi ile daha çok fikir sahasında olduğunu söyler (s. 3).

Birol Emil (1988)’de *“Onların eser ve mücadelelerinde devleti kurtarmak, müesseseleri yenileştirmek hatta cemiyet değiştirmek için bir yığın tenkit ve teklif vardır. Onlar sadece edebiyatçı değil, gazeteci, fikir adamı, politikacı, hatta ihtilâlcilerdir. Vücuda getirdikleri edebiyat hâlis olmaktan ziyade sosyal ve politik bir edebiyattı”* (s. 12), ifadeleriyle yalnızca Namık Kemal değil, I. Nesil Tanzimat aydınlarının büyük bir çoğunluğunun da sadece edebiyatçı olmadıklarını, edebî kimliklerinden ziyade, fikir adamı, siyasetçi, gazeteci ve hatta ihtilâlcı vasıflarına sahip olduklarını Namık Kemal’in de mensup olduğu I. Tanzimat neslinde çok kuvvetli bir sosyal şuurun mevcudiyetinden bahseder.

Kemal’in inanç zeminini siyasal ve içtimai fikirleri için vasıta kılma gerekçeleri edebiyat sahasındaki teceddüt teşebbüslerinde de tekerrür eder: Mehmet Kaplan’ın (1948) tespiti ile de Kemal’in en belirgin vasfı edip olmaktan ziyade siyasal ve sosyal misyonlar üstlenen bir şahsiyet taşımasıdır: *“Namık Kemal, umumiyetle fikirlerden sanat eserine doğru gider. Ona göre san’at, san’at için değil, birtakım fikirlerin ifadesidir ve bu fikirler, devrinin mes’eleleriyle yakından alâkalıdır. Fikirler, Kemal’in hayatında da orta bir merhale teşkil ederler. O ilkin, bir hareket hayatı yaşamış, birtakım fikirler ve prensipler öğrenmiş, bu fikir ve prensipleri, hareketleri veya gazete makaleleriyle müdafaa etmiş; sonra onları san’at eserlerinin içine koymuştur.”* (s. 105).

Edebiyat halkın bilinçlendirilmesinde, eğitiminde ve onlardan bir kamuoyu oluşturmada pek mühim bir vasıta ve Osmanlı aydını bunun farkındadır: Şerif Mardin, (1985) Şinasi ve zamanındakileri II. Tanzimat kuşağı olarak değerlendirir ve bu neslin dilin estetik işlevi yanında, toplumsal işlevinin de farkındalığıyla hareket etmedeki amaçlarını şu şekilde ifade eder: *“...dil”in yalnız estetik duyguları okşamak amacına bağlanamayacağı, bir toplumsal yapı ögesi olduğu, bunların devamlı olarak işledikleri bir tema olacaktı. Onlara göre modernleşmenin sağlanması ancak en geniş şekilde paylaşılan bir dilin oluşturulmasıyla olabilirdi. “Dil”in bir kimlik aracı olduğu ve aynı zamanda toplumu harekete geçirmek için bir imkân temin ettiği gene üzerinde durdukları bir konuydu.”* (s. 48).

Şinasi'den aldığı fikir mirasını devam ettiren Kemal, “*Lisan-ı Osmani'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazat-ı Şâmilidir*” adlı makalesinde, dilin edebî kimliği haricinde toplumsal bağ için vasıta olan kimliğini vurgulayarak aslında halka inme ve onlarla iletişim kurabilmeyi daha ziyade öncelediğini şöyle dile getirir: “*Edebiyatın râbita-i milliyyeye ait olan hizmetinden ise, o kadar mahrumuz ki lisan-i Arabî münteşir olduğu yerlerde Yunanî gibi zamanının kâffe-i meâsir-i ilmiyesiyle kuvvet bulmuş bir lisanı galebe-i fesâhatla mahvetmişken, Türkçemiz henüz elifbası bile olmayan Arnavut ve Laz lisanlarını dahi unutturamamıştır. Münasebât-ı edebiyenin fıkâmı cihetiyle mesela bir Buharalı Türkçe söylediği halde, buradaki Türkler içinde bir Fransız kadar dilinden anlıyacak âşına bulunamaz.*” (Kaplan ve diğerleri, 1978: 186).

On dokuzuncu asır Osmanlı'da siyasal ve içtimai meseleleri ele alacak yegâne kimlikler edebiyatçılarıdır, aslında bu asırda da daha önceki asırlarda var olan geleneğin devam ettiğini, aydın kavramının her sahada söyleyecek sözleri olan yazar ve şairlerden ibaret algılandığı söylenebilir. Edebî olan ile siyasal ve sosyal meselelere dair fikirlerini iç içe geçiren, hatta halka inme hususunda edebî eserleri halkın hayatının tam da odağına taşıyan yaşanmışlıklarla birlikte sunmanın, kuru ve soğuk felsefi fikirlerden daha etkili olacağı farkındalığıyla siyasal ve sosyal fikirleri için edebî türleri vasıta kılan Aydınlanma yazarlarını ve özellikle Fransız romantiklerinin eserlerini yakından takip eden Namık Kemal de tıpkı diğer Osmanlı yazar ve şairleri gibi halkın eğitimini yani onların mürebbisi olmak vasfını gönüllülükle üstlenir.

“*Aydınlanma Çağının Osmanlı mülkünde en büyük tesir sahası edebiyattır,*” diyen Namık Kemal, eski edebî eserlerin halk için değil, havâs için yazılmış olduğunu belirtir ve halkın buna rağbet etmediğini ekleyerek şunları söyler: “*Evvêlâ âsârı atıkamızın ekseriyet üzere havas için yazılmış olmasıdır. Tabiidir ki kitap avamın rağbetine mazhar olursa çok sürülür. Avam ise kendi için yazılmayan kitabı anlamaz. Anlamayınca elbette rağbet etmez.*” (Tanpınar, 1945: 71).

Namık Kemal, Yeni Türk Edebiyatı için ön gördüğü proje, sarıh bir şekilde ifade ettiği, “*Lisan-ı Osmani'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazat-ı Şâmilidir*” de değindiği edebiyatın varlık sebepleri arasında en ziyade ehemmiyet verdiği işlevler olan, halkı bilinçlendirme ve ahlaki manada eğitime endişesi taşımayan bir edebiyat olarak algıladığı eski edebiyatımızın, mütalaaya pek açık olmayan, nazariyatın ihmal edildiği ve halkın kullanılan lisan ve mana olarak çok uzağında seyreden seçkin bir üslubu olduğundan Celâl Mukaddimesi'nde de bahsederek şunları söyler: “*Zaten istihrâc olunan (çıkarılan) mezâyâ (meziyetlere) da fikir eğlendirecek veya kendini vicdana sevdirecek şeyler olmadığından müllete-sâmiaya nazar gibi, fikir gibi zaman ve mekân ile altmış asırdan beri âlem-i insaniyete ne kadar arif gelmişse cümlesinin en münakkah (tenkih edilmiş, ayıklanmış). en parlak ifadelerini telakkiye muktedir iki muîn-i keramet-perver ilâve eden- meyl-i tettebbu (inceleme eğilimi) bütûn bütûn mefkûd (bilinmeyen) idi*” (Şengül, 2016: 65).

Namık Kemal'in divan edebiyatına getirdiği tenkitte diğer önemli kavram ise hakikattir. Buna göre: “*Edebiyatımızda mânâ sanat uğruna feda oluna geldiğinden, vüs'at-i tasavvur o derece idrata varmıştır ki, bazı kere tahayyülde eb'ad-ı mutlaka dâhiline bile kanaat olunmaz. Vazife-i asliyyesi temyîz-i hakikat olan eskâra ise, böyle âsârın mazarrattan başka ne tesiri olabilir?*” (Kaplan ve diğerleri, 1978: 186)

Kemal'in bu ifadelerinde geçen hakikat kavramından kastı, hayal ve vehminin ötesinde bir manayı, birebir gerçek hayatta var olanın aktarımıdır. Bu talep edebî yenileşme sürecinde yakından takip ettiği garp edebiyatı ile uyumlu bir talep olmanın yanında, halkın anlayabileceği fikirlerin aktarımına müsait apaçık, sade hakikat kavramını da işaret eder

Hâlbuki eski edebiyatımıza ilham kaynağı olan, İslâm medeniyeti dairesinde yer alan, Osmanlı varlık anlayışına ait olan hakikat, Namık Kemal'in teklif ettiği yeni hakikat kavramından oldukça farklıdır. Mutlak hakikatin varlığına inanan ve ona yakın olmaya çabalayan, farklı bir hakikattir.

Hilmi Yavuz (1996) *Temâşâ* kavramı bağlamında analiz ettiği fenomenolojik zihin olarak tanımladığı Osmanlı duyuş ve düşünüşünde faal olan hakikat algısını şu cümlelerle ifade eder: "*Temâşâ'nun ereği doğa'nın nesnel bilgisine ulaşmak değildir. Osmanlı, temâşâ yoluyla bir tür yorumsama (hermeneutic) yapıyor; Doğa'nın anlamını onun bilgisinde ya da Doğa'nın zihnen temelliik edilmesinden değil, onun öznel yorumunda arıyordu. Osmanlı'da anlam, bilgiden önce gelir, demek yanlış olmaz*" (s. 107-108).

Namık Kemal, Orta Çağ epistemesine uygun bir biçimde yeckpare varlık algısını alegorik ifadelerle başvurarak aktaran divan şiir mazmunlarını sözlük anlamı karşılığı ile ele alarak, ironik bir dille eleştirir: "*Divanlarımızdan biri mütalaa olunurken insan muhteve olduğu hayalâtı zihinde tecessüm ettirse, etrafını maden elli, deniz gönüllü, ayağını Zühal'in tepesine basmış, hançerini Merih'in göğsüne saplamış memdühlar (övlümüşler). Feleği tersine çevirmiş de kadeh diye önüne koymuş, cehennemi alevlendirmiş de dağ diye göğsüne yapıştırmış, bağırıkça arşılâ sarsılır, ağladıkça dünya kan tufanlarına gark olur âşıklar, boyu serviden uzun beli kıldan ince, ağı zerreden ufak, kılıç kaşlı, kargı kirpikli, geyik gözülü, yılan saçlı maşukalarla mâl-â-mâl göreceğinden kendini devler, gulyabaniler âleminde zanneder.*" (Şengül, 2016: 65-66).

Namık Kemal'in eleştirdiği modern Batılı hakikatin aksi yönde tesis edilen bu hakikat kavramı, görüngünün vasita olarak kullanıldığı, esas olan mahiyete ulaşmayı amaç edinen uzun bir seyahattir. Varlığın gerçek neliğini aramaya, mümkünse kavramaya ve ona nüfuz etmeye çalışmaktır. Nesne seyredilir ama bu bildik bir seyir değildir, çünkü maksat tek tek nesnelere değildir, tüm nesnelere dairesi içinde olduğu yeckpare, bir ve tek olan varlıktır. Bu şekilde deneyimlenen ontolojik, etik ve estetik kavrayış, Osmanlı kimliğini meydana getiren mücerret temayüllerin de menbaı niteliğindedir fakat Kemal'in asıl ulaşmaya ve eğitmeye çalıştığı, cahil olan halka inme teşebbüsünde, üst bir mana ve estetik kaygıyı hedefleyen divan şiirinin dili engel teşkil etmektedir.

Hülasa, siyasal ve içtimai fikirleri için hazırladığı zemini en belirgin biçimde işlediği "*Lisan-ı Osmanî'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazatı Şâmilidir*" makalesi ve *Celal Mukaddimesi* tetkik edildiğinde, Namık Kemal'in divan şiirine sert eleştirilerini yönelttiği başlıkların, dilde sadeleşme, halkın anlayabileceği bir dil ve edebî eserdeki mananın açık bir dille ifade edilmesi şeklinde bir edebiyat talebinden kaynaklandığı gözlenir. Böyle bir talep neticesinde beliren eleştirilerin de Aydınlanma çağına ait akılcı hakikat kavramıyla benzer bir biçimde aktarımı oldukça dikkate değer bir husustur. Mehmet Kaplan (1948) konu ile ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapar: "*Tanzimat edebiyatçılarında görülen bu geniş realizm temayülü, o devrin garb ilmine hayranlığı ile ilgilidir. Onlar on sekizinci asır müelliflerini okuyarak yetişmişlerdi. Makine ve fen asrının doğuşunu görüyorlardı. Namık Kemal, edebiyatını kurarken bunlardan da ilham almıştır.*" (s. 135).

Kaplan'ın Kemal'in de içinde yer aldığı realist temayül diye yorumladığı ve kaynağını on dokuzuncu asır Tanzimat yazar ve şairlerinin Garp ilim ve teknolojisine duyduğu hayranlığa bağladığı bu akıl temelli, gerçekçi eleştirilere başka bir sebep de gösterilebilir mi? “Sorusu” Veysel Öztürk'ün (2010) ifadeleriyle cevabını şu şekilde bulmaktadır: “*Hem Namık Kemal hem Abdülhak Hamid, eski edebiyatı içerisindeki farklılıkları ve dönüşümleri bir kenara bırakarak genelleştirir ve bu genelleştirmede başat rolü de eski edebiyatın mazmun dünyasında hayali değersizleştirerek yaparlar. Bu söylemdeki realizm, eski edebiyatta en zayıf görülen tarafa olabildiğince sert saldırma arzusunun bir sonucudur. Kurucular önce zemini temizlemek, yeni binanın salâhiyeti için eskiyi olabildiğince tasfiye etmek isterler. Bu tasfiye çabası söylemi katı bir gerçekçilik lehine sertleştirir.*” (s. 20).

Namık Kemal, yeni edebiyat projesini ve onun ilham kaynağı olan siyasal ve içtimai fikirlerini köklü ve sarsılmaz bir geleneğe sahip divan şiirinin gölgesinde gerçekleştiremeyeceğinin, aydınlanma fikirlerinin tesis ettiği hakikat kavrayışının divan geleneğini sarsmada, Namık Kemal'in asıl temayülü olan idealizm, hayal, süs ve vehim içeriğine sahip romantik eleştiriden daha güçlü tesirlerinin olabileceğinin farkındalığını taşır. Aslında divan şiirini aydınlanmacı fikirler odağında eleştirdiği süreçte dahi, yeni Türk edebiyatını romantizme doğru evirme düşüncesinin fikir zemininde var olduğu da söylenebilir, bu durumda akıl temelli başlangıç eleştirilerinin varlığını sadece asıl hedefi olan romantizme geçişte bir ön hazırlık safhası şeklinde yorumlayabiliriz.

Güzin Dino (1951). Namık Kemal'deki temayülün rasyonel temelli bir talepten ve realizmden ziyade romantizme doğru olduğunu ifade ederek şu değerlendirmeyi yapar: “*‘Hakikat’ mefhumunu aklın eriştiği bir nihaî merhale olarak benimsemiş olsa gerek; hayal aklın melekelerinden olduğuna göre, Namık Kemal bir taraftan klasiklerin eriştiği merhaleyi aşamayarak bütün gerçeği insanın dışında aramayıp içinde arıyor, fakat onlardan farklı olarak romantiklerin anlayışına daha uygun bir şekilde hayalî bir âlemi sanat konusu olarak seçiyor; bu suretle mücadele ettiği mistik bir vehmiyat dünyasından beslenen edebiyata ancak sübjektif ve romantiklerde olduğu gibi ütöplast, aslı olmayan başka bir vehmiyat dünyasını sanat konusu olarak seçmiş oluyor; bunun için edebî fikirlerinde bugünün veya on dokuzuncu yüzyıl anlamında bir gerçekçiliği (realisme) bulamayız.*” (s. 193).

Veysel Öztürk, Türk Şiirinin Romantik Kökleri adlı doktora çalışmasında, Namık Kemal'in divan geleneğine yönelttiği sert eleştirilerin odağında yer alan, katı akılcı hakikat söyleminin daha sonraları, yerini eserde şair ve yazar için hayale ve öznelliğe bırakan yeni bir hakikat söylemine evirildiğini dile getirir. Bu ikinci söylem hedeflenen romantik temayüle geçişe cevaz veren yeni bir hakikat kavramını içerir: “*Hakikat vurgusu yerini, eski edebiyatta karşı çıkılan hayalin dönüştürülüp yazar veya şairin tasavvur ve tahayyülünü merkeze alarak oluşturulan yeni bir hayal kategorisine bırakır. Eski edebiyatı değersizleştirirken kullanılan ‘hakikat’ın yerine ‘tasavvur’ ve ‘tahayyül’ün dolaşıma sunulması, Namık Kemal'in yeni kavramsallaştırmasının ve projesinin romantik yanını ortaya koyar.*” (Öztürk, 2010: 20-21).

Namık Kemal'in makalelerine derin bir okuma yapıldığında, romantizme araladığı kapının ardında sistemli bir toplumsal mühendislik ve siyasal emellerin varlığı da izlenir. Tüm bu bulgular ışığında Namık Kemal'in edebî olanı değiştirme ve dönüştürme talebinin talî olduğu ve onda asıl olanın siyasal ve içtimai hedeflere ulaşmak olduğu, buna bağlı olarak da edebî değişim talebinin şekillendiği söylenebilir.

Peki, Namık Kemal ve Tanzimat aydınlarının romantizm ve özellikle de Fransız romantizmine dair bu derinden gelen temayüllerinin gerekçeleri nelerdir? Romantizm onlar için özgür bir tercih midir? Yoksa on dokuzuncu asır Osmanlı'nın beka meselesi için çözüm mahiyetinde zorunlu bir tercih midir? Tüm bu sorular, on dokuzuncu asır Türk edebiyatında yaşanan romantik tavra evrilişinin zemininde yer alan sebeplerin aydınlatılmasında cevaplandırılması gereken suallerdir.

Namık Kemal'in geleneksel Osmanlı aydınından farklı olarak daha hissî özellikle odağında yer alan vatan ve millet fikirleri ile belirginleşen romantik temayüllere sahip olduğu aşikârdır.

Şerif Mardin (1985) Namık Kemal'in on dokuzuncu asır aydınlarından farklı bir hissî yönelime ve yoğunluğa sahip olduğunu şöyle dile getirir: "...*Namık Kemal'in Tasvir-i Efkar'daki bazı yazılarında ve Avrupa'ya kaçtıktan sonra Hürriyet gazetesinde yazdığı yazılarının çoğunda Şinasi'de görmediğimiz (ya da nadiren gördüğümüz) bir özellik saptayabiliriz, o da "heyecan" unsurudur. Geleneksel Osmanlı tutumunda "heyecan", "bedii" bir histir; güzele karşı, ya da Allah'ın varlığının sonsuzluğu karşısında duyulan bir emosyondur. Osmanlı devlet adamı-aydın da sorunlarını heyecanla değil zekâ ile halletmeye çalışır.*" (s. 49)

Kemal'i yakından tanıyan Ebüzziya Tevfik (1973) de Kemal'in romantik temayülünü eserlerinde var olan lirik, duygulu, heyecanlı, keskin vatan ve yurt sevgisi ile ilintili olarak vurgular: "*Tatlı hem lirik hem kahramanca havaya dayalı bir üsluba sahipti. Gerektiği yerlerde alabildiğine duygulu olan ifadesi, gerektiği yerlerde çok şiddetli ve yalçın bir kılığa bürünüyordu. Geniş halk yığınlarında vatan kavramını, yurt ve özgürlük sevgisini, insanca yaşama duygusunu- denilebilir ki- tek başına o uyandırmıştı.*" (s. 255).

Fransız romantiklerden aldığı feyz ile edebî eserlerinde var olan, muhayyile, ruhtaki coşku ve ihtirasları ile Kemal'i tipik bir romantik olarak değerlendiren Habip Sevük (1935) şunları söylemektedir: "*Parlak bir vuzun, lâfza feda edilmemiş dolgun bir mana, rengârenk mecazlarla edayı ziynetlendirmeye bilen bir muhayyile, ruhtaki heyecan ve ihtirasın cümleleri harekete getiren harareti, nesri kuru bir lakırdı veya ağdalı bir lâfız yığınının kurtararak ona 'nesri edebî' denen bir irtifa veriş; cümlelerini tartarak nesri nazma yakın musikiye çıkartarak tekerrürler, tekrarlar, tekitlerle ifadeyi ahenkleştiriş, hulâsa Fransız edebiyatından feyz ile o zamana kadar görülmeyen yepyeni bir üslup ve yepyeni bir manzara...*" (s. 109).

Mehmet Kaplan (1948). Kemal'in romantikliği bahsinde, Ebüzziya Tevfik ve Habip Sevük ile aynı fikirde değildir, Kaplan, klasisizm karşı tavrı alan edebî sanat akımı manasıyla değerlendirdiği romantizmi ölçü olarak Kemal'in sistemli bir romantik olmadığını söyler. "*Namık Kemal Fransız klâsisizmine değil, bizim Dîvan edebiyatına karşı cephe almıştır ve Fransız klâsisizmi ile bizim divan edebiyatı birbirinden çok ayrı şeylerdir.*" (s. 132).

Aslında Namık Kemal'de Mehmet Kaplan'ın bahsettiği edebî sanat akımı olma özelliği haricinde, Batılı manada romantizmin fikir zeminini hazırlayan ve akımın var oluş gerekçeleri olan medeniyet, terakki başlıklarında aydınlanma ve onun evirildiği modern fikirlere getirdikleri eleştirilerin karşılığını göremeyiz. "*İnsan soyunun tüm geleneksel faaliyetlerinin yok olup yerini makinenin alması bir yana, dahası, İnsanların varlıkları da kafaları ve kalpleri gibi elleri de mekanikleşir. Toplumsal ve politik yaşam, bilgi ve din bu mekanikleşmenin mantığına tabidir. Bizim asıl tanrımız mekaniktir. Oysa insanlığın en*

büyük başarıları mekanik değil dinamiktir; sonsuz bir esinle harekete geçerler. Hıristiyanlığın atılımı, Haçlı Seferleri, hatta Fransız Devrimi bile böyledir: Burada da bir idea vardı; mekanik olmayan, dinamik bir güç" (Sayre, 2006: 61-62). Namık Kemal ise romantiklerin histen ve sezgiden yoksun olması nedeniyle tenkit ettiği Aydınlanma sonrası mekanik Batı medeniyetinden övgü ile bahseder.

Namık Kemal, *Medeniyet* makalesinde, ismini zikretmeden romantizmin kurucusu olan J.J. Rousseau'nun modern Batı medeniyetine dair menfi fikirlerini dile getirdiği *Bilimler ve Sanatlar Üzerine Söylev* eserinin asıl konusu olan ilerleme ve medeniyetin ahlaki ifsada uğrattığı tezini şu ifadelerle eleştirir: "*Biraz düşünelim. Acaba medeniyet sahihan levâzım-ı insâniyyeden mi? Yoksa sû-i ahlâkın tevîd ettiği zevâid-i muzırradan mı ma'dûd olmak lâzım gelir? Hiç şüphe yoktur ki, medeniyet bazılarının ve hususiyle bizim hükemânın tarifi gibi, insanın içtimâ üzere yaşaması mânâsına alınır, hayat-ı beşer için levâzım-ı tabiiyyededir.*" (Kaplan ve diğerleri, 1978: 231). Namık Kemal, medeniyet ile vahşi yaşamı kıyaslar ve tercihini medeniyetten yana kullanır.

Aydınlanmanın insan tabiatı ile uyuşmayan salt akıl merkezli mekanik kavrayışının yol açtığı sorunların çelişkili eseri olan romantizm, "... Aydınlanmaya karşı bir tepkiydi, bu yüzden de onun tarafından belirlenmişti; onun çelişkili ürünlerinden biriydi. Eleştirel aklın bir yana bıraktığı ruhları yeniden harekete geçirmek yönünde şiirsel imgelemin bir girişimi, dinden farklı bir ilke arayışı ve devrimlerin ardışık zamanının yadsınması olan romantizm, modernliğin öteki yüzüdür." (Paz, 1996: 83).

Modernle doğan fakat onu eleştirerek var olan romantizm hakikatine dayanarak, Osmanlı'nın yaşadığı tarihsel süreç nedeniyle hâlâ Orta Çağ'a ait geleneksel kavrayışın hâkim olduğu bu topraklarda, zaten Kemal'den modern Batı medeniyetine dair romantik söylemle uyumlu bir eleştiri yapmasını beklemek de pek doğru olmazdı, çünkü ortada bir hakikat vardı. Kemal, romantiklerin tecrübe ettikten sonra eleştirdiği Avrupai tarzdaki moderni yaşamadığı gibi aydınlanma ve moderni, çetin tarihsel sürecin şekillendirdiği Osmanlı'nın kurtuluş reçetesinde ulaşılması gereken ilk hedefler arasında görmek zorundaydı.

Batılı manada romantizmle var olan hissiliği, idealizmi, coşkuyu diğer çağlarda var olan insanlığın bu kavramlara dayalı hâllerinden ayırt etmek gerekir, çünkü moderni eleştirse dahi onun sorunlu çocuğu olan ve modern dışında hiçbir zeminde filizlenemeyecek olan romantizmde bu kavramlar, özerk bireyin varlığı ile daha farklı bir kıymet kazanır.

Tüm bu gerekçelere dayalı olarak, Namık Kemal'in Garplı manada bir romantik olmadığı, onda millet ve vatan kavramlarına zorunlu bir yönelimle biçimlenen, sınırlı bir romantik temayülün olduğunu söylemek daha doğru olur. Namık Kemal'in, Hamid'e edebiyatın millete hizmet etmesi gerektiği bahsindeki ısrarı da yine büyük bir coşku ve idealizm ile üstlenilen bu misyonun ehemmiyeti ile orantılı yorumlanmalıdır: "*Vakıa her yazdığın vatana hizmettir. Edebiyat, bir milletin kuvve-i natıkası demektir. Edebiyata hizmet, sıfat-ı kâşife-i insâniyyet olan natıka-i millete hizmet demek olur. Fakat o kuvvet, doğrudan doğruya vatanperverlik fikrini büyütmeğe sarfedilse, hiç olmazsa yazılan şeylerin yarısı o cihete masruf olsa, daha hayırlı değil midir?*" (Tansel, 1949: 83).

Namık Kemal, taşıdığı coşkulu, heyecanlı ve idealist kimlik dolayısıyla sevk-i tabii ile romantizm tercihinde bulunmuştur, lakin bu romantik yönelimi için tek gerekçe değildir diyebiliriz. Kemal'in Garpta çok daha geniş temaları içeren romantizme ait başka temalardan sadece millilik içeriği yönünde reyini kullanması romantik temayülünün daha önemli ve

zorunlu gerekçelerinin var olduğunu da işaret eder. Bu gerekçelerden biri, Kemal'in, Osmanlı'nın çöküşünü durdurabilmek için ürettiği projelerinin tatbiki için elinde oldukça kısıtlı bir sürenin var olduğu hakikatine dayandırılabilir. Siyasal ve toplumsal mühendislik için gerekli olan teorik alt yapı ile uğraşılacak zaman yoktur, bir an evvel fikirlerin kuvveden fiile çıkarılması gerekmektedir. Kaplan (1948), Namık Kemal'in bütün fikirlerini, Devletin muhafaza ve devamı gayesine bağlandığını, bu bakımdan, fikirlerinin daima action'a ve realite'ye müteveccih olduğunu belirterek, bu sebeple fazla derin olmadıktan başka, ifade edişlerinde her zaman bir hitabet, şiddet ve heyecan his olduğunu ifade eder (Kaplan, 1948: 106).

Mehmet Kaplan'ın ifade ettiği gibi, fikirlerde derinleşme, fikirleri sindirerek ilerleme lüksü hem Kemal için hem de Osmanlı tebaası için söz konusu değildir. Bir an evvel harekete geçilmelidir; akıldansa, hislere hitap edilmelidir. Buna da ancak romantizm akımının hisli, coşkulu söylemleri müsaittir.

Tanzimat yazarlarının özellikle de Namık Kemal'in romantizme yönelmesinin zorunlu tercih olarak okunmasında gösterilebilecek bir diğer delil ise akıl merkezli Aydınlanma fikirlerindense romantik kimliğin Osmanlı kimliği ile daha uyumlu olabileceği tezidir. Çünkü Tanzimat üdebasının, realizme yönelmesi demek, Aydınlanma idealine dair olanı, müşahhas ve mücerret unsurlar diye parçalamadan alması ve bireyin merkezde olduğu, seküler bir hayat felsefesini benimsemelerini de gerektirmekteydi. Bu ise, Kemal'in ve diğerlerinin, Osmanlı kimliğini korumak ve Batılılaşma serüveninden en az zararla çıkmak maksatlarına pek uymamaktaydı. Böyle bir tercih ile Aydınlanma fikirlerinin Osmanlı'ya geçişinin keskin bir şekilde değil de romantizmle daha yumuşak bir şekilde tasarlanmış olması da mümkündür. Şöyle ki; Tanzimat sonrası Osmanlı üdebası ve özellikle Kemal, bir yandan terakki fikrine yaklaşırken, beri yandan Avrupalının dinî ve etik manadaki yozlaşmasının, İslam medeniyetinden beslenen Osmanlı kimliğini, ahlaki manada uğratabileceği ifsadı da göz ardı edememekteydi. Taşdıkları bu endişenin getirisi olarak, Aydınlanma fikirlerine kayıtsız kalmamakla beraber, bu fikirlerin Osmanlı toplumsal yapısına daha yumuşak bir geçişinin sağlanabilmesi için, romantizm akımını bir nevi can simidi olarak kullanmış da olabilirler, çünkü romantizm tam da bu noktada, yani değerlerin yoksunluğu noktasında Aydınlanma ve modernî eleştirmekteydi.

Mehmet Kaplan'ın da teşhis ettiği gibi, *"Hayale geniş yer vermesi bakımından eski Türk edebiyatı romantizme bir hayli yakındır. Eski Türk kültüründe eksik olan en önemli şey, 'gerçeklik duygusu'dur. Batı kültürü, eski Yunan'dan beri 'hakikat'e ve 'gerçek'e, 'iman' ve 'hayal' den daha çok yer vermiştir. Onu Doğu kültüründen ayıran en büyük özellik 'gerçekçilik duygusu'dur... Tanzimat'tan sonra Türk edebiyatında da 'hakikat'e ve 'gerçek'e önem vermeye başlanmış, fakat romantik akım onun gelişmesini geciktirmiştir."* (2014, s. 93).

On dokuzuncu asır Türk edebiyatının yenileşme serüveninde izaha muhtaç diğer bir mesele de Tanzimatçıların ve özellikle Namık Kemal'in neden Fransız romantizminden ya da Fransız romantiklerinden yana reyini kullandığıdır.

Cevdet Perin (1946), Tanzimatçıların romantik temayüllerinde ısrar ediş gerekçesi olarak Garp edebiyatını yakından takip edememelerini göstererek bu konu ile ilgili olarak şunları söyler: *"Çünkü Tanzimatçılar Fransız edebiyat ile günü gününe alâkadar olmasını bilememişlerdir. Yeni Osmanlıların memlekete 1870'den sonra döndüklerini hatırlayalım ve*

romantizmi ve realizmi takip eden natüralizmin bilhassa bu tarihten sonra inkişaf ettiğini nazarı itibara alalım. İşte memlekete dönen Tanzimatçılar eski sermaye ile iktifa etmişlerdir. Onlar için romantizm sanki Fransa'da hep hüküm sürmekte berdevamdır. Hâlbuki Servet-i Fünuncular için böyle olmamıştır. Onların Fransız edebiyatını az çok günü gününe takip ettiklerini görüyoruz.” (s. 154-155).

Perin'in bu gerekçesinin haklılık payı olmakla birlikte Tanzimatçıların özellikle de Kemal'in Fransız romantiklerinin tesiri altında kalışını kanaatimizce tam açıklayamamaktadır. Fransız edebiyatı tüm dünya edebiyatlarında olduğu gibi on dokuzuncu asır Türk edebiyatı için de oldukça çekicidir. Bu türlü bir çekimin gerekçelerini belki de Fransız kültüründe aramak gerekir. Fransız kültürü estetik kaygıların üst seviyelerde taşındığı bir kültürdür, öyle ki Fransız aydınlarının sadece edebî eserlerinde değil ilmî eserlerinde dahi uzdilliliği, güzel söyleyişi elden bırakmamaları, yetiştikleri edebî gelenek ile estetik endişeler taşıyan Osmanlı aydını ve hatta idarecileri için Fransız yazarları ile aralarındaki ortak bir tercih paydası olarak gösterilebilir.

Öte yandan Fransız romantik yazar ve şairler eserlerini sadece estetik kaygı taşıyarak kaleme almamışlar edebî eser üretme kaygılarının yanında siyasal ve içtimai meselelere de daima ilgi duymuşlardır. Fransızlar için edebiyatın diğer milletlerden farklı olan özel ve tarihsel bağlayıcı rolünü Ernest Curtius (1973) şöyle ifade eder: “*Fransız edebiyatı bilinmedikçe, tarihî gelişmenin bütün belirtilerinde edebiyatın bir merkez ve bir bağ olarak oynadığı esaslı rol kavranmadıkça ve Fransız klâsikleri bir Fransız anlayışıyla okunmadıkça Fransa'nın siyasî ve içtimai hayatını anlamak imkânsızdır. Siyasi bir rol oynamak isteyen kimse edebî temellere dayanmak zorundadır. Söz ve yazı sanatına hâkim olmadıkça halkın hayatında etkin olmaya kalkmak boşunadır.*” (s. 77).

Kemal'in Fransız kültürünün yansımalarını ziyadesiyle taşıyan Fransız edebiyatının evrensel hedefleyen ve kendi siyasal ve içtimai tarihsel meselelerini kapsayan bağlayıcılığının farkındalığını taşıdığına dair işaretleri bazı romantik yazarlar hakkında yaptığı şu yorumda da izleyebiliriz: “*Duma fils, ekser âsarını Fransa'ya müteallik bir muaheze fikriyle yazar. Binaenaleyh neşriyatının lezzetini bulmak bayağı Paris'te bulunmaya ve Fransızların her türlü muamelât-ı siyâset ve marifetine karışmaya tevakkuf eder. Yalnız La Dame aux Camélias insâniyet için yazılmış bir eserdir. Anın mâhiyetini de o eseri gösterir... İnşada Fransızların ve hususiyile XVIII inci asır üdebasının rüchânını inkâr kabil olamaz.*” (Kaplan, 1948: 149).

On dokuzuncu asırda Osmanlı'da politika ve sanat zorunlu olarak iç içedir. Osmanlı 'da çöküşü ve yeni güçlerin belirmesi sürecinde siyaset ve sanatın sahaları birbirinden ayrılamayacak kadar belirgin bir alış-veriş hâlinindedir. Bu sürecin tabii bir neticesi olarak da sanatkar ile siyasetçi aslında aynı kişidir.

Gerçekte insanın, kendi iç hayatını açıp bütün duygularını ortaya dökebilmesine, topluluktaki bütün eksiklik ve bütün çirkinlikleri, bütün açıklığı ile tasvir edebilmesine müsaade edecek bir edebiyat çeşidi olan romantik edebiyatı, “*Namık Kemal de kendi amacı uğruna kullanmasını bilmiş, gerektiği vakit, edebiyat formu içinde sosyal yaralarını belirtmiş ve bunların acıklı sonuçlarını bütün derinliği ile yaşatmıştır.*” (Birand, 1955: 10).

Fransız romantiklerinin eserleri aslında yaşadıkları çağda yaşanan siyasal ve toplumsal olaylar yanında onlara getirdikleri çözüm tekliflerini de içerir. 19. Asır, Osmanlı için oldukça sıkıntılı bir süreçtir ve Osmanlı aydınları özellikle de Namık Kemal, Osmanlı bu

zeval sürecinden kurtarabilmek maksatlı sosyal ve siyasal projelerini yürürlüğe koyabilmenin çarelerini aramaktadır.

Kemal'in bu çaba ve çare bulma teşebbüsleri Mehmet Kaplan'ın (1948) dikkatiyle şu şekilde ifade edilmektedir: *"Bu fikirler Kemal'in kendi kafasının mahsulleri değildirler; bir kısmı o zamanki Türk cem'iyetine, ondan önce veya onun zamanında yayılmış bulunuyorlardı. Diğer kısmı ise, okuduğu kitaplardan alınmadır... Kemal, yine o devir münevverlerinin müşterek temayüllerine uyararak, en çok XVIII inci asır Fransız mütefekkirlerini okudu ve onlardan müteessir oldu. Fransız ihtilâlini hazırlayan Fransız mütefekkirleri, Tanzimat neslinin karşılaştığı mes'elelere en uygun cevap verdiği için onları tercih etmişlerdir."* (s. 106)

Namık Kemal, bir yandan meşhur Fransız romantiklerinin eserlerinde siyasal ve içtimai manadaki meselelerle ilgili dile getirilen çözüm tekliflerini takip ederken beri yandan bu fikirlerin hazırladığı halk destekli Fransız devrimini de tetkik eder. Namık Kemal'in maksadı devrim değildir elbette. On dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi adlı eserinde Tanpınar'ın *"O Tanzimat'ın çocuğudur, ihtilalden çok ıslahat adamıdır."* dediği Namık Kemal'in eserleri içerisinde yalnızca Gülnihal'de halk ayaklanmasına o da merkezi yönetimin nezaretinde müsaade ettiğinden söz eder. Tanpınar'a göre Gülnihal, *"Hiçbir suretle ihtilali caiz görmeden sadece vatandaşlık değerleri ve insan hakları üzerinde duran bu ihtilalcinin velev ki merkezin rızasını sonradan tahsil etmek şartıyla olsa bile bir halk ayaklanmasına razı olduğu tek eseridir."* (2013: 380).

Cevdet Perin (1946) Tanzimat neslinin romantik edebiyata olan meylini hâlin karanlığını, bedbinliğini dağıtacak bir ideal ve gelecek ümidi olarak yorumlayarak konu ile ilgili düşüncelerini şu şekilde ifade eder: *"Husus ile bu edebiyatın başka bir câzibesi vardı. Biraz âvamı okşayacak şekilde olmakla beraber, samimî ve heyecanlı idi. Akla ve mantığa değil, hisse hitâb ediyordu. Tanzimat devri ise, hayal ve heyecana çok müsait idi. Halin karanlığına mukabil mâzinin aldatıcı parlaklığı, zamanın gençlerine istikbal için ümitler veriyordu. Bu nikbinliği fazlasıyla romantik edebiyatta buldular. Bundan başka romantik edebiyattaki basitlik, onların iptidai sanatına uygun geliyordu"* (s. 153-154).

Buna göre Tanzimat nesli için, hislere hitap eden, halkın iptidai sanatına uygun sadelik ve basitlik vasıfları ile romantizm, Fransa'daki tezahürleri ile de belirginleşen, halkı kitle psikolojisi bağlamında yönetime karşı yanına destek mahiyetinde çekmek için ziyadesiyle müsaittir.

B. Lewis (1993), Namık Kemal ve arkadaşlarının Paris ve Londra'daki işlevselliğe sahip bir kamuoyunu Osmanlı mülkünde kurma çabalarına ilişkin şu tespitleri yapmaktadır: *"Tasarıları daha kesin bir modernleşme ile sosyal ve siyasal reform programını gerektiriyordu; bunların güçlüklerini acıklı bir şekilde küçümsüyorlardı. İlerleme hür kurumlara dayanıyor, hür kurumları da kamuoyu ayakta tutuyordu. Bu nedenle Osmanlı hürriyetçileri, bir kamuoyu yaratmak ve onu eğitmek işine koyuldular; bu kamuoyunun, Paris ve Londra'daki benzerleri gibi Türkiye'de de aynı rolü oynayacağını ümit ediyorlardı."* (s. 145).

Güzin Dino (1978) bürokrat olarak yola çıkan Yeni Osmanlıların sonraları yönetimi eleştirerek kamuoyu yaratmaya başladıklarını, 'mutlakiyet' yönetimini güçlendirecek olan bürokratlar fidanlığında yetişen Yeni Osmanlıların yönetim biçimini eleştirerek siyasal düşün-sanat akımlarını izleyen bir kamuoyu yaratmaya çalıştıklarını belirtir (s. 22).

Namık Kemal, okuryazar olmayan Osmanlı halkının desteğini alıp yönetimi dönüştürebilmek için onları eğitecek zamanın olmadığını, ama onları hissi manada koşullandırarak hedeflenen yüce ideallere doğru çevirmenin imkân dâhilinde olduğunu farkındadır. Başka bir deyişle, hisleri coşturan romantizm, Kemal'in amaçladığı, kamuoyu gücünü tesis etmede rasyonalist veya realist yaklaşımlardan daha çok müsaittir. Kemal, idealist kimliği ile dinin uhrevi olan saha ile sınırlı tutulmayı, ona aracılık ettiğine inanılan dava veya fikre de kutsallık atfedilebileceğinin ve dindarlığın fiilî boyutunun da kitle için gerekli olduğu ve bunun tarih içindeki görünümüne dayalı var olduğu savının da farkındadır. Kemal, hatibin söyleminin amacı ve niteliği ile şekillenecek bir yönlendirmede topluluğun inanmasının sağlanması akabindeki bu söylenenin topluluğun değerleri ile ilintili olma zorunluluğunun da art bilinciyle, vatan, özgürlük ve eşitlik kavramlarını Osmanlı halkının değerlerine dayalı olarak aktardı ve bu değerleri kutsallaştıran topluluğun, verilene sorgulamadan istenilen kıvama getirilebileceğini gördü. Nitekim Kemal'e göre ancak retorik gücünü bilen ve kullanabilen bir hatip, hedef topluluğu istediği ideale bağlayabilirdi ve onların gücünden istifade edebilirdi.

G. Le Bon (1976)'nın kitle psikolojisine dair tespiti, kitlelerin, hissî içeriği barındıran ve akli olmayan her türlü muhakemeden ve ispattan uzak, saf ve sade iddialar barındıran telkinlerle istenilen yöne doğru çekilebildiğini doğrular niteliktedir: Bon'a göre, *"Kitleler ancak basit ve münferit hisleri kavrar, onlara telkin olunan görüşler, fikirler ve inançlar umumî heyetiyle kabul veya red olunur ve mutlak hakikatler ve mutlak hatâlar olarak telâkki edilir."* (s. 58).

Bon aynı eserinde kitleleri bir ideal etrafında kenetleyebilen önder, başlangıçta, sonradan havarisi olacağı fikir tarafından teshir edilmiş bir kimse olarak değerlendirir ve 'önder'le ilgili düşüncelerini şu şekilde ifade eder: *"Fikir onu o derece sarmıştır ki, onun dışında her şey silinir ve ona zıt fikir bâtil ve hurafe görünür."* (1976: 8).

İ. Habip Sevük (1935)'te Namık Kemal'in Bon'un "önder" kavramına yaklaşan mizaç özelliklerini, Kemal'in Magosa zindanından yazdığı mektubun bir bölümünde şu şekilde *"Bu yolda feday-ı nefsi ihtiyar ederim. Kemal Mağosa'nın vehamet-i havasını ve yahut tevkif-i askerinin netayicini düşünmekte uslanmağa veya kendini uslu göstermeğe kalkışır mahlûkattan değildir. Rüya görmekte ve yahut rüya yazmakta Londradaki saray bahçeleri ile Mağosa zindanları beyinde bir fark göremiyorum... Bir ruh ki Kıbrısla İngiltereyi, Mağosa ile Londrayı, buradaki zindanla oradaki parkı bir görüyor: Bu ruh nerede olsa muazzep değil ve nerede olsa mes'uttur!"* (s. 96-97), aktarır. Sevük'e göre, Kemal'i diri ve mutlu kılan, onun sarsılmaz bir güçle inandığı fikirleri ve onları hayata geçirmek hususunda karşılaştığı tüm çetin şartlara rağmen, uğrunda her şeyden vazgeçecek kadar bağlandığı vatan ve hürriyet idealleridir.

Namık Kemal, kitlelere verdiği yüce ideallerle onlarda mevcut olan fakat uyuyan gücü kuvveden fiile çıkarma girişiminde neredeyse tüm edebî türlerden istifade eder. Lakin bu edebî türler içerisinde en etkili istifade ettiği tür tiyatrodur. Namık Kemal tiyatrunun fikri siyasete hizmet eden etkili bir silah olduğunu şu fikirleri ile de destekler: *"O ne ulvi eğlencedir ki fikr-i siyasete fesahat gibi bir silah-ı zafer veriyor; hiss-i hamiyet için eserine mecburi incizâb (çekme, çekilme) olunacak muktedârlar(gerekli olan şeyler) icad ediyor! Tiyatronun ahlâkça o kadar tesiri tecrübe olunmuştur ki, vaktiyle Fransa'da[echaufaud] tabir olunan ve hizmeti üzerinde adam idam olunmaktan ibaret bulunan bir âleti ma'rızda*

göstermek isteyince, muassırlarından bir hâkim: “Aman! O vasıta-i melûneyi temâşâgâha çıkarma, sonra ahali altına dört tekerlek takar da siyaset meydanlarında dolaştırmağa başlar!” demektedir” (Şengül, 2016: 81).

Namık Kemal’in yerinde teşhisi ile tiyatro, fikir ve vicdana tesir ederek kitleleri yönlendirme hususunda ve Batı medeniyetinin terakkisinde önemli bir işleve sahiptir. Celâl mukaddimesinde: “Tiyatro eğlencedir; fakat eğlencelerin en fâidelisidir. Çünkü tebliğ-i meramda havâss-ı zahirenin şiddet-i infial ve kuvvet-i intikâlde cümlesine fâik olan nazarı sami’aya teşrik ettiği için fikir ve vicdana iki vasıta ile tesirini icra eder, bu cihetle tiyatrolar eğlencelik mahiyetinden ayrılmamakla beraber memalik-i mütemeddinenin inkılâbat ve terakkiyâtına neşriyatın cümlesinden ziyade hizmet etmiştir.” demektedir. (Şengül, 2016: 80-81).

Romantik Mme de Staël (1952), Edebiyata Dair adlı eserinde edebi nesrin güçlü tesirinde yazarın veya hatibin ruh canlılığı, tabii duygularını okuyucuya veya dinleyiciye aktarımının önemini vurgularken aslında kitlelere verilecek sağlam ideallerin samimi ve inanmış sağlam bir yürekle aktarılması gereğini de işaret eder: “Nesir ahengi tabiatın organlarımıza kendiliğinden gösterdiği ahenktir. Teessürlü anlarda, merhamet sağlamak için sesin ahengi yumuşar; lütfkâr bir kararı ifade için ses daha sert olur; etrafımızı çeviren mütereddit dinleyicileri fikirlerimize çekmek istediğimiz zaman, ses yükselir, şiddetlenir; kabiliyet istenildiği zaman tabii duyguların bütün imkânlarını ve tesirlerini kendine çekme melekesidir; işte bu ruh canlılığıdır ki bir insana, muhayyile yoluyla, başka insanların ancak kendi öz hayatlarının dolayısıyla duydukları heyecanı duyurur.” (s. 339).

Namık Kemal’in romantik tavra dair sözün kalbe tesir etmesi gereği vurgusu romantik Staël ile aynı bakış açısının ürünüdür: “Vicdanı beşerdeki serairi kalbin en gizli köşelerine nazar taallük etmedikçe bulmak muhaldir. Serairi kalbiye bilinmedikçe bir adama söylenen sözleri tesir ettirmek ise bütün bütün adimül ihtimaldir. Çünkü fikir ne tasavvur ederse bir kere zihnindeki mahfuzat ve gönlindeki tesirata tatbik eder, benzerse kabul eyler, benzemezse etmez. Avrupalılar ahvali kalbiyeyi teşrih etmekte bir mahareti fevkalâde izhar ederek gerek tiyatro gerek hikâyeyi edebiyatın en büyük kısımları idadına ithal ettiler. Hattâ Fransız lisanında hikâyeye “Roman” derler. Edebiyatın ise vüs’ati hayal ve garabeti tasavvur cihetini haiz olan âsara “romantik”, tâbir olunur ki Şakispir gibi Valter Skot gibi, Şiller gibi, Lord Bayron gibi, Viktor Hugo gibi, Alfred dö Müsse gibi her kitapları iki üç yılda bir kere iki üç yüz bin nüsha basılmakta olan eazımı üdebanın kendi lisanlarınca ihtira ettikleri, ilerlettikleri tarzı hastır.” (Tanpınar, 1945: 69).

Öte yandan Staël’in hatibin veya önderin kendi öz hayatı ile duyduğu heyecan ve ruhsal coşkuyu izleyiciye duyurmasına dair en güzel örnek olarak Kemal’in Vatan yahut Silistre piyesinin ardından izleyicilerde yaşanan üst düzey coşku gösterilebilir: “...İlk defa Namık Kemaldir ki temaşaya millî ve vatanî bir varlık vermek istedi. “Vatan yahut Silistire” unvanlı, üç perdelik eserini yazdı. Bu eser ilk defa Gedikpaşa tiyatrosunda sahneye vazedilirdi edilmez anlaşıldı ki oynana sadece bir piyes değil, bütün oradaki ruhları infilâk ettiren müthiş bir bombadır.” (Sevük, 1935: 95)

Namık Kemal, tiyatro gibi gazetenin de halkı bilinçlendirmede en etkili vasıtalarından biri olduğunu vurgular. 20 no’lu İbret gazetesindeki makalesinde gazetenin bu konudaki işlevine dair şunları söyler: “Bu mülke gazeteler fena hizmet etmedi... Dünyada bir medeniyetin vücudundan ve Devlet-i Aliyye’nin politikasının ilcaatından halkça bir itikad

hâsil oldu ise hep matbuat sayesinde. Devlet bir muntazam encümen-i danış açmış olsaydı belki efkâr-ı umûmiyyeye gazeteler kadar hizmet edemezdi.- Gazete, vatani bir meclis-i ülfet hâline getiriyor. Öyle bir meclis ki içinde herkesin meramını istima müşkil de herkese meramını isma eshel-i umurdandır.” (Kaplan, 1948: 125).

Tıpkı romantik Fransız yazar ve şairleri gibi, Kemal'in de devrinde gönüllülükle üstlendiği vazife, sadece edebî eser üretmekle sınırlı kalmayıp devrinin olumsuz şartları gereği, siyasi ve içtimai sahaya da yayılmıştır. “*Nâmık Kemâl'in eserlerini yalnız bir edebiyatçının eseri olarak mütalâ etmek bizi daima yanıltır. O, cemiyet karşısında müspet vaziyet alan, muayyen teklifleri bulunan bir muharrirdir.*” (Tanpınar, 2013: 418).

Sonuç

On dokuzuncu asırda Osmanlı Avrupa'da tarihsel süreç içinde yaşanan sosyal ve ekonomik pratiklerin besleyerek şekillendirdiği fikirlerle aydınlanan Batı medeniyetinin aksine, çöküş dönemi ile artık göz ardı edilemeyecek kadar çok beliren beka sorunun zorunlu bir neticesi olarak, Batı medeniyetine yakınlaşmayı devlet politikası hâline getirir. Diğer bir ifade ile İslâm medeniyeti dairesinde yer alan, Osmanlı kültür geleneğinden beslenen benliğini, Osmanlı'nın asırlarca tehdit olarak algıladığı ve mücadele hâlinde olduğu öteki benlik ile iç içe geçirmeye çalışır. Mücadele kavramı aslında iki medeniyet dairesinin çok kez uzlaşması zor görünen idealler üzerinde var oldukları hakikatini de dile getirir. On dokuzuncu asır Batı medeniyeti ile imkân dairesinde gerçekleşebilecek bir yakınlaşma stratejisi belirlemek Osmanlı aydın ve bürokrati için çözülmesi gereken en mühim meseleler arasındadır. Reşit Paşa'nın Tanzimat Fermanı ile pratiğe aktardığı strateji, sonrasında gelen Namık Kemal ve diğer Osmanlı aydınları belirleyici niteliktedir. Buna göre, mitik söylemin otoritesi dâhilinde işleyen, geleneksel toplum vasıflarını koruyan Osmanlı toplumunda, Aydınlanma fikirleri gibi, aktarımının kabul görmeyeceği ve oldukça büyük bir dirençle geri çevrileceğinin farkındalığı ile Osmanlı kimliğinin beslendiği İslam medeniyetine ait değerler, aydınlanmanın doğal din anlayışı değerlerine uygun bir zemin hazırlanması maksadı ile siyasi ideolojik vasıflarından kısmen sıyrılarak hümanist ve varoluşçu bir zemine taşınır.

On dokuzuncu asır Osmanlı Devleti'nin siyasi ve sosyal meselelerine alaka duyan ve fikirleri ile teşebbüste bulunarak halkı bilinçlendiren aydın profili, Batı medeniyetinde olduğu gibi filozof ve bilim adamlarından değil de zorunlu olarak ilim ehli, okur-yazar niteliğe sahip tek zümre olan edebî kimliklerden oluşur. Namık Kemal de yaşadığı çağa ait siyasi ve sosyal meselelerin zihnini ve yüreğini ziyadesiyle meşgul ettiği bir Osmanlı aydınıdır bu nedenle de eserlerinde edebî kimliğinden ziyade, siyasi ve sosyal meselelere dair yüksek sesle dile getirdiği fikirleri olan bir ideologdur. Namık Kemal'de fikir hocası Şinasi'nin mucidi olduğu fikirler zemininde gelişen Doğu-Batı sentezi teklifinin, Şinasi'nin ulaşmayı hedeflediği rasyonel temelli siyasi ve toplumsal projeden uzaklaştığını ve bu uzaklaşmanın sebebini de Kemal'in tercihi olan romantik temayüle dayandırmak mümkündür. Kemal'in siyasi ve sosyal söylemlerini içeren eserlerinde var olan geleneksel Osmanlı toplumsal teamülüne dair İslami kaideleri önceleyen muhafazakâr tavrının yine geleneksel ideolojiden beslenen divan şiirinde yerini daha rasyonel temelli eleştirilere bıraktığına şahit oluruz.

Bu başlangıçta bir paradoks olarak algılanabilir fakat Kemal'de edebî endişelerin tali ve siyasi -sosyal projelerin aslı unsur teşkil ettiği düşünüldüğünde, divan şiiri gibi kapalı ve alegorik dile sahip bir edebiyattansa sade ve açık anlama dayalı olarak inşa edilmeye çalışılan

yeni edebiyat projesi ile aslında, sosyal ve siyasal manada sadece geleneksel mitik söylem ile sınırlı bir kavrayışa sahip olan halka doğrudan aktarılamayan aydınlanma fikirleri için müsait bir zemin oluşturma endişesi söz konusudur. Tabii bu zikredilen tek neden de olmayabilir. Namık Kemal, inşasını gerçekleştireceği henüz emekleme sürecinde ve ziyadesiyle amatör bir teşebbüs olan yeni Türk edebiyatı için, kökleri ziyadesiyle derinde olan ve estetik manada zirveye ulaşmış divan şiir geleneğini bir tehdit oluşturduğunun farkındalığıyla evvela bu geleneği sarsmak gerektiğini öngörür. Divan geleneğine dair yönelttiği eleştiriler de çok kez geleneğin zayıf olarak algılanan dışsal hakikat ile uyumlu olmayan tarzı üzerinedir. Namık Kemal'in divan şiirine getirdiği tüm bu rasyonel zeminli eleştiriler aslında sadece onu sarsma girişiminden ibaret bir çaba şeklinde de algılanabilir çünkü Namık Kemal'in divan şiir geleneğini sarstığına kanaat getirdikten sonra, katı rasyonalist söylemlerini sonraki eserlerinde ziyadesiyle yumuşatmaya başladığı gözlenir. Böylelikle Namık Kemal'de divan şiirinin hayalâtı ve vehimâtının yerini, yakından tanıdığı ve takip ettiği Fransız romantiklerinin de tesiri ile modern çağda doğmuş fakat modern eleştirerek var olmuş romantizmin hayalât ve vehimâtı alır. Namık Kemal'in bu tercihi her ne kadar sahip olduğu romantik ve idealist şahsiyet özelliklerine dayandırılabilse de eserlerinin konularının öznel olandan ziyade geneli, toplumu bağlayan meseleler etrafında şekillendiği teşhis edilir, bu nedenle ondaki romantik tercihin mizaca dayalı doğal bir tercihten ziyade Osmanlı'nın beka probleminde dayalı meseleler etrafında şekillenen zorunlu bir tercih olduğu kanaatindeyiz. Çünkü Kitle psikolojisinin belirlediği sosyo-psikolojik bir olgudan hareketle, kitleleri belli bir ideal çevresinde bir araya getirmede hislere hitap edilmesi, akla tesir edilmesinden daha hızlı sonuçlar verir.

Namık Kemal'in siyasal sahada romantizmi tercih etmesinde bir diğer neden, yakından takip ettiği Fransız romantiklerin, yönetimi değiştirme veya dönüştürme sürecinde, halkla kurulacak yakın münasebetin öneminin farkındalığı ile kitlelerin desteğine, akıldan ziyade hislere hitap etmekle sahip olunabileceği yönündeki, aynı zamanda Fransız devrimine giden süreçle de ispat edilmiş fikirleri ilham kaynağı olarak gösterilebilir. Çünkü Namık Kemal için bu kısıtlı sürede, halkın büyük bir kesiminin okur-yazar olmadığı Osmanlı toplumunda, Bab-ı Âli'ye, hedeflediği siyasal ve sosyal mühendislik projelerini kabul ettirebilmek için kamuoyu desteğini almak haricinde bir yol görünmemektedir. Son kerte de Namık Kemal, ait olduğu Osmanlı medeniyeti ve bu medeniyete dayalı Osmanlı kimliğinin devamı için ciddi tehditler içeren bir çağda neredeyse tüm teşebbüslerinde, izinden yürüdüğü Fransız romantiklerden aldığı ilhamla aslında edebî sahada yenilik yapmak endişesinden ziyade, edebî sahayı vasıta kılmak suretiyle asıl hedefi olan siyasal ve sosyal sahada üstlendiği kutsal vazifesini ifa ederek varlık göstermeyi tercih etmiştir.

Kaynaklar

- Bon, G. L. (1976). *Kitleler psikolojisi*, İstanbul: Yağmur Yayınevi.
- Berkes, N. (2003). *Türkiye 'de çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Birand, K. (1955). *Aydınlanma devri felsefesinin Tanzimat tesirleri*, Ankara: Son Havadis Matbaası.
- Curtius, E. R. (1953). *Fransa üstüne deneme* (Çev. Sabahattin Eyüpoğlu). İstanbul: Sanat Basımevi.
- Dino, G. (1978). *Türk romanının doğuşu*, İstanbul: Cem Yayınevi
- Dino, G. (1951). *Tanzimat'tan sonra gerçekliğe doğru*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fak. Dergisi, C.IX, sayı 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Emil, B. (1988). Ölümünün 100. yılında Namık Kemal, “*Namık Kemal'in eserinde ve aksiyonunda üç temel kavram: Hürriyet, medeniyet, irade*” İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Erbay E. (1997). *Eskiler ve yeniler (Tanzimat ve Servet-i Fünûn neslinin divan edebiyatına bakışı)* Erzurum: Akademik Araştırmalar.
- Filizok, R. (1988). *Ölümünün 100. yılında Namık Kemal*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları
- İnalçık, H. ve Seyitdanlıoğlu, M. (2006). Tanzimat- değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, içinde Mehmet, Yavuz Abadan, *Tanzimat Fermanı'nın tahlili nedir?* Ankara: Phoenix Yayınevi.
- İnalçık, H. (2018). *Şâir ve patron*, Ankara: Doğu Batı Yayınları
- Kaplan, M. (1948). *Namık Kemal-hayatı ve eserleri*, (Doktora Tezi). İstanbul: İbrahim Horoz Yayınevi
- Kaplan, M., İ. Enginün, B. Emil (1978). *Yeni Türk edebiyatı antolojisi-I* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Kaplan, M., İ. Enginün, B. Emil (1988). *Yeni Türk edebiyatı antolojisi-II* İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Kaplan, M. (2014). *Kültür ve dil*, İstanbul: Dergâh Yayınları
- Lewis B.(2014). *Modern Türkiye'nin doğuşu*, Ankara: Arkadaş Yayınevi
- Staël, M. D. (1952). *Edebiyata dair*, Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Mardin, Ş. (1991). *Türk modernleşmesi, Makaleler IV*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi, I.Cilt “*Tanzimat ve Aydınlar*”, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2015). *Yeni Osmanlı düşüncesinin doğuşu*, İstanbul: İletişim Yay.
- Oktay, Ç. (2017). *Siyasi kültür okumaları*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Okay, M. O. (2014). *Edebiyat ve edebî eser üzerine*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Sayre M. Lövy R. (2016). *İsyan ve melankoli-moderniteye karşı romantizm-İstanbul: Alfa/İnceleme*.
- Sevük, İ. H. (1935). *Edebî yeniliğimiz*, İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Sungu, İ. (1999). *Tanzimat-2 (İnceleme-Araştırma dizisi) “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”* İstanbul: MEB Yayınları.
- Şengül, A. (2016). *Celâleddin Harzemşah- Namık Kemal (inceleme, mukaddime, metin)* İstanbul: Kesit Yayınları

- Öztürk, V. (2010). *The romantic roots of Turkish poetry: romantic subjectivity in Abdülhak Hamid Tarhan' s poetry*, İstanbul: Boğaziçi University.
- Parla, J. (1985). *Efendilik, şarkiyatçılık, kölelik*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Paz, O. (1996). *Çamurdan doğanlar*, İstanbul: Can Yayınları.
- Perin, C. (1946). *Tanzimat edebiyatında Fransız tesiri*, İstanbul: Pulhan Matbaası.
- Tanpınar, A. H. (2013). *On dokuzuncu asır Türk edebiyatı tarihi*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (1945). *Namık Kemal antolojisi "Bahar-ı danış mukaddimesi"*, İstanbul: M.H. Kitapevi.
- Tansel, F. A. (1949). *Hususî mektuplarına göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid, N. Kemal'in Ankara: Güneş Matbaası.*
- Ülken, H. Z. (1992). *Çağdaş Türk düşünce tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2008). *Millet ve tarih şuuru*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yavuz, H. (1996). *Osmanlılık, kültür, kimlik*, İstanbul: Boyut Kitapları.
- Weber, M. (2012). *Ekonomi toplum*, 1. cilt, İstanbul: Yarın Yayınları.

ASUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞI'NDA BİR ZENGİNLİK ALAMETİ:
LAPİS LAZULİ TAŞINDAN MÜHÜR
A SIGN OF WEALTH IN THE AGE OF ASSYRIAN TRADE COLONIES:
SEAL OF LAPIS LAZULI STONE

SALİH ÇEÇEN

Prof. Dr. Ankara Üniversitesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Sumeroloji Ana Bilim Dalı
Prof. Ankara University, Department of Ancient Languages and Cultures Sumerology
cecen@ankara.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-2291-6426>

L. GÜRKAN GÖKÇEK

Prof. Dr. Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü
Prof. Hacı Bektaş Veli University Faculty of Science and Letters Department of Archaeology
gurkangokcek@nevsehir.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-1974-7476>

Atıf / Citation

Çeçen, S- Gökçek, L.G. 2021. "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Bir Zenginlik Alameti: Lapis Lazuli Taşından Mühür". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül-September 2021). 83-90

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 09.02.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 05.08.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4551>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by *iThenticate* programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*
TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851
www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

ASUR TİCARET KOLONİLERİ ÇAĞI'NDA BİR ZENGİNLİK ALAMETİ:
LAPİS LAZULİ TAŞINDAN MÜHÜR
A SIGN OF WEALTH IN THE AGE OF ASSYRIAN TRADE COLONIES:
SEAL OF LAPIS LAZULI STONE

SALİH ÇEÇEN- L. GÜRKAN GÖKÇEK

Öz

Uşur-şa-İştâr, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Anadolu'da faaliyet gösteren hatırı sayılı tüccarlardan biridir. Bu çalışmada kendisinin kardeşi Hunia'ya Zalpa şehrinden göndermiş olduğu mektup ele alınmaktadır. Mektupta Uşur-şa-İştâr, kardeşinden lapis lazuliden bir mühür satın alarak göndermesini ve bu mühürün bir itibar göstergesi olduğunu belirtmektedir.

Anahtar Kelimeler: Asur Ticaret Kolonileri, Mühür, Lapis Lazuli.

Abstract

Uşur-şa-İştâr, is one of the notable merchants operated in Anatolia during the age of Assyrian Trade Colonies. In this study, the letter he sent to his brother Hunia from the city of Zalpa is discussed. In the letter, Uşur-şa-İştâr states that his brother should bought and sent a seal made from lapis lazuli because this seal was a reputation indicator.

Key Words: Assyrian Trade Colonies, Seal, Lapis Lazuli.

Structured Abstract

Found in 1962 season of excavation, the archive consisting of more than two thousand tablets belongs to Uşur-ša-İstar and his family. It is understood that this family held trading activities in Anatolia during the reigns of Sargon and Naram-sin. Especially the Turkish scholars studied on these tablets and the studies still go on. The merchant mentioned was in a much strong position as to exchange correspondence directly with the Assyrian king. As a mark of his position, in the text we discuss here in our article, he asks his brother Hunia for a cylinder seal made of a precious stone in his own name that proves his power. Hunia is the youngest member of the family conducting the money transfer between Asur and Kaniš. Zalpa, entreated in the text is believed to be the city between Asur and Kaniš, and localised with Gaziantep area. It is understood that this city had a strategic importance for the Assyrians. Hence, the Assyrians supported Zalpa in the war between Harsamma city state of the Šamši-Adad I period and Zalpa.

MÖ II. binyılın başları Mezopotamya ile Anadolu arasında yoğun ticari ilişkilerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Yaklaşık 250 yıl yaşanan bu süreç “Anadolu’da Asur Ticaret Kolonileri Çağı” şeklinde adlandırılmaktadır.¹ Dönemi aydınlatan belgelerin büyük çoğunluğu Kayseri-Kültepe’den ele geçmiştir. Aynı zamanda Anadolu tarihinin en erken yazılı kaynakları olan bu tabletlerin sayısı şimdilik 23.500 civarındadır. Eski Asur lehçesinde yazılan tabletler, Anadolu’ya ticari amaçla gelen ve onların ticari faaliyetlerini konu alan Asurlu tüccarlara aittir. Bunun yanında kısmen Anadolu’nun yerli tüccarlarına ait olanlar da vardır ama bunların sayısı sınırlıdır. Tabletler genellikle çeşitli borç, faiz, mahkeme zabıtları, eşya listeleri şeklindedir ve daha ziyade alım-satımı konu almaktadır. Bunların dışında aile içi mektuplar, evlat edinme, veraset, köle alım-satımı, evlenme-boşanma gibi konulara değinen ve bu yönüyle de kısmen sosyal hayata ışık tutan tabletler bulunmaktadır. Doğrudan siyasi temalı tabletler ise son derece azdır.²

Bu çalışmada ele alacağımız belge ise, söz konusu dönemde hatırı sayılır bir tüccar olan Uşur-ša-İstar’a aittir. Uşur-ša-İstar arşivi, ağırlıklı olarak Türk bilim insanları tarafından ele alınan iki binden fazla tableten oluşmaktadır.³ Kendisi Anadolu’nun pek çok ticaret merkezinde faaliyet gösteren bir aile firması patronudur. Esas ikametgâhu Kaniš olan tüccarın, MÖ 1895-1859 yılları arasında Anadolu’da kaldığı anlaşılmaktadır.⁴ Kardeşi Hunia’ya yazdığı Kt n/k 670 ve bu çalışmada ele alacağımız Kt n/k 1316 no’lu mektuplar, kendisinin bir ara Zalpa şehrinde⁵ kaldığı ve orada bir takım ticari aktivitelerde bulunduğunu göstermektedir.

¹ C. Günbattı ve K. R. Veenhof tarafından yayımlanan limmum listeleri doğrultusunda Asur Ticaret Kolonileri Çağı’nın en erken MÖ 1974’de başladığı ve en geç MÖ 1720’ye kadar devam ettiği anlaşılmaktadır (*Bak.* Günbattı 2008: 103-132; Veenhof 2003: 6 vd.).

² (*Bak.* Bilgiç 1947: 589; Veenhof 2010: 56.).

³ Kt n/k arşivi ve Uşur-ša-İstar hakkında yapılan çalışmalar ile ilgili *Bak.* Çeçen 1990; 1999: 69-64; Bilgiç.-Bayram 1995; Gökçek 2002; Erol 2008: 273-284; Çeçen.-Gökçek 2015: 189-201; 2016: 247-264; 2017: 463-482; Albayrak 2016: 25-33. C. Günbattı, S. Çeçen, L. G. Gökçek, K. Toptaş ve F. Akyüz oluşan bir heyet ile arşiv üzerindeki çalışmalar halen devam etmektedir.

⁴ Kendisine ait arşivdeki limmum isimlerine bakıldığında Uşur-ša-İstar’ın en erken Eski Asur krallarından Sargon’un 26. saltanat yılından Naram-Sü’en’in 13. saltanat yılına kadar toplamda 36 yıl Anadolu’da ticari faaliyetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır (*Bak.* Gökçek 2002: 59 vd.).

⁵ Kültepe tabletlerinde hem *kārum*, hem de *wabartum* ile birlikte geçen bu yerleşmenin tam olarak neresi olduğu hususunda kesin bir değerlendirme yapılamadığı gibi kaynaklarda benzer adlara sahip birkaç yerin geçtiğini

Kt n/k 1316, tüccarımızın ticari kariyerini ispatlama gayretini göstermesi açısından ilginçtir. Bu mektupta, Uşur-ša-İstar kardeşinden lapis lazuliden bir mühür almasını istemekte ve bu mühürün gücün -itibarın- göstergesi olduğunu vurgulamaktadır. Bunun yanında birinci kalite yağ satın alınması da konu edilmektedir.

Bilindiği üzere mühürler ticari ve hukuki işlemlerde belgelerin imzalanmasında kullanılmakta; bu vesileyle mal ve mülklerin dokunulmazlığı sağlanmaktadır. Koloni Çağı'nda Asurlu tüccarlar silindir mühürler kullanmışlardır. Kültepe'de bulunan silindir mühürler, kil, hematit, serpantin, steatit ve bu çalışmamızda görüleceği üzere lapis lazuli gibi taşlardan yapılmıştır.⁶ Kültepe tabletlerinde ideodramı NA₄.ZA.GİN olan lapis lazuli/lacivert taşı, Asurlu tüccarların ticaretini yaptığı kıymetli taşlardan biridir. Metinlerimizde *husārum* olarak da kayda geçen bu taşın hematit olabileceği hususunda görüşler ileri sürülmüşse de⁷, fiyatının yüksek olmasından ötürü adı geçen taşın lapis lazuli olabileceği kabul edilmektedir. Zira hammaddesi demir-oksit olan hematit taşının ticari değerinin düşük olması, *husārum*'un hematitten ziyade lapis lazuli taşı olabileceği görüşünü desteklemektedir.⁸ Kültepe tabletlerinden bu taş ile ilgili olarak önemli ölçüde bilgiler edinebilmekteyiz. Asur şehrinden temin edilen *husārum* taşının işlendikten sonra hafiflediği ve Asur'daki bedelinin gümüş oranla yarı değerinde olduğu, Anadolu'ya geldikten sonra da satış bedelinin iki katına çıktığı, yani gümüş ile aynı nispette değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Ancak mühür haricinde gerdanlık başı ve kadeh gibi süs eşyalarında da kullanılan *husārum*'un, yapılan işçilikten dolayı bedellerinin çok daha arttığı yine belgelerle sabittir.⁹ Bunun yanında farklı kalitede *husārum* taşlarının olduğu yine belgelerimizde zikredilmektedir.¹⁰

görüyoruz. Örneğin *Zalpa* olarak kaydedilen yer, Suriye'de Balık nehri üzerinde Tuttul (Tell Bi'a) ile lokalize edilirken daha geniş bir yerleşme olan Zalwar, Gaziantep-İslahiye'deki Tilmen höyük ile bir tutulmaktadır. Ayrıca Hitit metinlerinde geçen şehir veya krallık olduğu anlaşılan bir (*Zalpuwa*) *Zalpa* daha vardır ki burasının da Karadeniz bölgesinde olduğu tahmin edilmektedir (*Bak.* Barjamovic 2011: 107-108). Fakat söz konusu arşivde geçen *Zalpa* şehrinin Karadeniz bölgesinde aranan *Zalpa* olmadığı kuvvetli ihtimaldir. Bu konuda ailenin en küçük oğlu olan ve genellikle Asur ile Kaniş arasında para ve mal sevkiyatını yapan ve yukarıda ismi geçen Hunia yeterli bir kanıt sayılabilir (*Bak.* Gökçek 2002: 84-89.). Dolayısıyla tablette bahsi olunan kentin güneyde Fırat havzasındaki *Zalpa* şehirlerinden biri olmalıdır. Bu şehrin Asurlular tarafından stratejik bir önemi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim I. Şamşi-Adad dönemine denk gelen Harsamma şehir devleti ile *Zalpa* arasındaki savaşta Asurluların *Zalpa*'yı destekledikleri görülmektedir (*Bak.* Günbatı 2014).

⁶ Özkan 2010: 149.

⁷ Lewy, NA₄.ZA.GİN ideogramının Akadcasının *uqnû* olduğuna dikkat çekerek bunun hematit olabileceğini ifade etmiştir (*Bak.* Lewy 1955: 155). Fakat söz konusu kelimenin Eski Babil ve Orta Asur dönemi belgelerinde geçmesine rağmen Eski Asur tabletlerinde rastlanılmaması, araştırmacıları başka bir kelimeye, dolayısıyla daha farklı bir kıymetli taşla yönlendirmiştir. Nitekim bu dönemim metinlerinde *šatwānum* olarak geçen kelimenin hematitinin karşılığı olduğu kanıtlanmıştır (*Bak.* Günbatı 2012: 81-82.). K. Balkan ve B. Landsberger ise bu taşın lapis lazuli olduğunu iddia etmiş, (*Bak.* Balkan-Landsberger 1950: 185.) daha sonra V. Donbaz ve K. R. Veenhof, bu görüşü desteklemiştir (*Bak.* Donbaz-Veenhof 1985: 146 vd.).

⁸ Kıymetli taşlar ve madenler üzerine son zamanda yapılan çalışmalarda konuyla ilgili kapsamlı bilgiler verilmiştir (*Bak.* Sugiyama 1997: 52-62; Yıldırım 2014: 59-62.).

⁹ TC 2, 22 nolu metinde “ 2 ½ mana son derece iyi kalite *husārum* ve *husārum*'dan yapılmış kadehi, benim mühürüm altında Ameta size taşımaktadır. Eğer (fiyatı) 6 mana gümüş veya daha fazla ise, *husārum*'u satınız. Eğer (kadehin fiyatı) ½ mana *pašallum* cinsi altın veya üzerindeyse kadehi satınız.” ve Kt n/k 695'de “ 30 mana ağırlığında iyi kalitede bakır karşılığında, *husārum*'dan yapılmış 3 ¼ şeşel ağırlığında gerdanlık başı verilmiştir.” şeklindeki

Kültepe tabletleri içerisinde *husārum*'dan yapılmış mühür örneklerine bu metnimizden farklı olarak başka metinlerde de rastlamaktayız. Bunlardan BIN 4 160, 38'de *husārum*'dan yapılmış mühür için 4 mana bakır verildiği kaydedilmiştir. KT Hahn 11,10'da *husārum*'dan yapılmış bir mühürün nakli yapılan eşyalar arasında zikredilirken, KTS 33b'de yine *husārum*'dan yapılmış bir mühürden bahsedilmektedir.¹¹

Kt n/k 1316 nolu metnimizde ise, *husārum* taşından yapılmış bir mühürün itibar vesilesi olarak kullanıldığına şahit olmaktadır.

um-ma Ú-şú-ur-ša-İstar-ma
a-na Hu-ni-a qí-bi-ma
i-na ^dUTU^ší ĩup-pí-i
ta-ša-me-ú a-şé-er
5 *ša sú-ha-ru-kà ú-nu-ut-kà*
ú-ša-lu-hu-ni-ni
ù a-ta a-ma-kam
I ANŞE.TA ù 2 ANŞE.TA
a-na a-hi-e-im
10 *ù eb-ri-e-im*
dì-in-ma / a-na
k Za-al-pá ú-nu-ut-kà
lu!-ša-li-hu-nim
A.y. *i-na ha-ra-nim*
15 *ša-sé-er ù a-ta*
ra-ma-kà / za-ki-a-ma
té-eb-a-ma a-na
Za-al-pá a-tal-kam
ku-nu-ku ša hu-sà-ri-im
20 *ša e-mu-qí-im*
ša 3 GÍN ù-lá 4 GÍN
KI.LÁ.BI ša-ma-am
s.k *ù 4 SÍLA*
re-eš₁₇-tám
25 *li-qé-a-[am]*

ifadelerden fiyatların içinde işçilik payı olduğu ve bedellerinin büyük oranda arttığı anlaşılmaktadır (Bak. Donbaz.-Veenhof 1982: 145-146; Sugiyama 1997: 54-58.).

¹⁰ KTS 1, 30'da *husārum damqum watrum* "çok kaliteli lapis lazuli" şeklinde geçmektedir (Bak. Yıldırım 2014: 62.). Kt 87/k 387,5' de ise, "*husārum*"u kontrol et, eğer temiz ise yani beyazlık ve renk bozukluğu yoksa fiyatını karşıla" ifadesi kayıtlıdır (Bak. Sugiyama 1997: 61.).

¹¹ (Bak. Sugiyama 1997: 61.).

1-2) Uşur-şa-İstar, Hunia'ya şöyle diyor:

3-13) Mektubumu duyduğun günde ve uşaklarına eşyanı çıkardığın zaman, kardeşlik ve arkadaşlık adına birer veya ikişer eşeği de bana ver¹ Onlar, Zalpa'ya senin eşyalarını bana çıkarırlar!

14-18) Yolda muhafaza ettir ve işlerini bitirip, kalk ve Zalpa'ya gel¹ 3 veya 4 şeşel ağırlığındaki gücün göstergesi/ yüz akı olan lapis lazuliden mühürü benim için satın al! Ayrıca, 4 qa birinci kalite yağı benim için al!

Neticede Kültepe tabletlerinden, farklı kalitede olan *husārum*'un fiyatı konusunda kesin bir bilgi edinememize rağmen en azından Anadolu'da ham haliyle gümüşe nispetle aynı oranda olduğunu ve işlendikten sonra çok daha yüksek bedellere ulaştığını öğrenmekteyiz. Uşur-şa-İstar'ın kardeşi Hunia'dan talep ettiği *husārum* taşından yapılmış mührün de şüphesiz nadide bir mühür olduğu aşikârdır. Belgede mührün bir itibar vesilesi olarak vurgulanması bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Bunun haricinde tabletin yazıldığı yıllarda tüccarımızın Zalpa kentinde yabancı kaldığı veya en azından henüz yeteri kadar tanınmadığı anlaşılabilir. Fakat kıymetli bir mührü sahip olan bir tüccarın aynı zamanda bir güç ve güven duygusu yansıttığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Kaynaklar

- Albayrak İ. 2016: “Uşur-şa-İstar Arşivinden Bakır Ticareti İle İlgili Bir Mektup”, *Ahmet Ünal Armağan Kitabı*, İstanbul, 25-33.
- Balkan K.-Landsberger B. 1950: “Asur Kralı İrişum'un Kültepe'de 1948'de Bulunan Kitabesi”, *Belleten 14/54*, Ankara, 171.218.
- Barjamovic G. 2011: *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Copenhagen.
- Bilgiç E. 1947: “Çivi yazılı Hukuki-İktisadi Kaynaklar, Mahiyet ve Muhtevaları”, *Belleten 11/44*, Ankara, 571-602.
- Çeçen S. 1990: *Ankara Müzesi'ndeki Yeni Kültepe Metinlerinden Elde Edilen Neticeler*, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Çeçen S. 1999: “Uşur-şa-İstar, Eski Asur Kralı Sargon'un Oğlu mu?”, *XII. Türk Tarih Kongresi* (Ankara: 12-16 Eylül 1994), 59-64.
- Çeçen S.-Gökçek L. G. 2015: “Asur Ticaret Kolonileri Dönemi Tüccarlarından Uşur-şa-İstar'ın Saray ve Kurumlar ile Yazışmalarından Bazı Örnekler”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Volume 9, 463-482.
- Çeçen S.-Gökçek L. G. 2016: “Asurlu Bayan Akadia'nın Ağabeyi Uşur-şa-İstar'a Göndermiş Olduğu Üç Mektup”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, Volume 7, 247-264.
- Çeçen S.-Gökçek L. G. 2017: “Uşur-şa-İstar Ailesinden Şimat-Su'en'e Ait Dört Mektup”, *Cappadocia Journal of History and Social Science-9*, 463-482.
- Donbaz V.-Veenhof K.R. 1985: “New Evidence for Some Old Assyrian Terms”, *Anatolica 12*, 131-135.
- Günbattu C. 2008: “An Eponym List (KEL G) from Kültepe”, *AoF 35/1*, 103-132.
- Günbattu C. 2012: *Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, Kayseri.

- Günbattu C. 2014: *Harsamna Kralı Hurmeşi'ye Gönderilen Mektup ve Kaniş Kralları*, Ankara.
- Hakan E. 2008: “Uşur-ša-İstar Arşivinden (Kt. n/k) Šimat-Su'en'in Bir Mektubu”, VII. *Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri-I*, Ankara 2010. 273-284.
- Gökçek L. G. 2001: *Koloni Devri Anadolu'sunda Faaliyet Gösteren Asurlu Tüccar Aileler (Šu-Laban'ın oğlu İmdilum, Aššur-imitti'nin oğlu Uşur-ša-İstar ve Aššur-rē'i'nin oğlu Pilah-İstar)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Lewy J. 1955: “Old assyrian *husârum* and Sabchunyâtôn's Story about Chusor” *IEJ* 5/3, 154-162.
- Özkan S. 2010: “Kaniş'te Mühür Sanatı” *Anadolu'nun Önsözü Kültepe kaniş-Karumu, Asurlular İstanbul'da*, İstanbul, 148-153.
- Sugiyama T. 1997: *Eski Asur Ticaret Kolonileri Devri'nde Ticareti Yapılan Nadir Mallar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Veenhof K. R. 2003: *The Old Assyrian List of Year Eponyms From Karum Kanish and Its Chronological Implications*, Ankara.
- Veenhof K. R. 2010: “Eski Asur Kara Ticaretinin Yapısı”, *Anadolu'nun Önsözü Kültepe-Kaniş Karumu Asurlular İstanbul'da*, İstanbul, 56-63.
- Yıldırım N. 2014: *Kültepe Tabletlerinde Geçen Süs Eşyaları ve Bunların Ticareti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Kt. n/k 1316

Ön Yüz

Arka Yüz

Alt Kenar

Üst Kenar

Sol Kenar

DARA'DAN (ANASTASIOPOLIS) BRITTLE WARE ÇÖMLEKLER BRITTLE WARE POTS FROM DARA (ANASTASIOPOLIS)

MURAT TOSUN

Dr. Arkeolog

Dr. Archaeologist

muratsn@windowslive.com

 <https://orcid.org/0000-0003-0595-8587>

Atıf / Citation

Tosun, M. 2021. "Dara'dan (Anastasiopolis) Brittle Ware Çömlekler". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül- September 2021). 91-117

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 23.02.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 25.03.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4502>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*

TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

DARA'DAN (ANASTASIOPOLIS) BRITTLE WARE ÇÖMLEKLER* BRITTLE WARE POTS FROM DARA (ANASTASIOPOLIS)

MURAT TOSUN

Öz

Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde Tur' Abdin Dağları'nın güney eteğinde yer alan Dara Antik kenti son yıllarda yapılan araştırmalar ile oldukça önemli bilgiler sağlamaktadır. Dara'da şu ana kadar yapılan kazı çalışmaları sayesinde çok sayıda Levant ve Suriye Bölgeleri'ne özgü olduğu düşünülen Brittle Ware seramiklerin Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde de oldukça yoğun olduğu anlaşılmıştır. Brittle Ware ya da Türkçe karşılığı Gevrek Mallar olarak adlandırılabilir seramikler, kullanım amacı daha çok sıvı yemekleri pişirmek amaçlı üretilmişlerdir. Yoğun olarak çanak, çömlek, tencere, tava gibi formları görülür; ancak az sayıda sürahi, testi gibi örnekleri de mevcuttur. Genel olarak ince cidarlı, kırılğan; fakat ısıya dayanıklı olan bu seramikler, iyi pişmiş ve pişme durumuna göre renkleri değişkenlik göstermektedir. Dara'da MS VI. yüzyıl tabakalarında ele geçen farklı tipolojik ve katkı maddesi özellikli örnekler, bugüne kadar ki çalışmaların yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Dara'da 42 adet çalışılmış Brittle Ware çömleklerinde 15 farklı form tespit edilmiştir. Bu seramikler, genel olarak az sayıda Geç Hellenistik-Erken Roma Dönemi'ne, çok sayıda ise Doğu Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenmektedir. Özellikle Dara'da hem sikke bulguları hem de karbon sonuçları ile çok sayıda Brittle Ware örneği, MS VI. yüzyıl gibi net bir tarihe verilebilmesi bakımından da oldukça önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Dara (Anastasiopolis), Yukarı Mezopotamya, Levant-Suriye, Hellenistik-Roma-Doğu Roma İmparatorluk Dönemi, Brittle Ware, Çömlek.

Abstract

The ancient city of Dara, located on the southern part of the Tur' Abdin Mountains in the Upper Mesopotamia Region, provides very important information with the researches made in recent years. Thanks to the excavations carried out in Dara so far, it has been understood that many Brittle Ware ceramics, which are thought to be specific to the Levant and Syria Regions, are also very intense in the Upper Mesopotamia Region. Ceramics, called Brittle Ware or Gevrek Mallar in Turkish, were produced for the purpose of liquid cookings. Intense forms such as bowl, pot, stewpot and pan are seen; However, there are a few examples such as pitcher and jug. Generally thin-walled, fragile; However, these heat-resistant ceramics vary in color depending on the well-fired and fired status. The examples with different typological and additive features found in the VIth century A.D. layers in Dara reveal that the studies up to date should be reviewed. 15 different forms were identified in 42 studied Brittle Ware pots in Dara. These ceramics are generally dated to a small number of the Late Hellenistic-Early Roman Period, and a large number to the Eastern Roman Empire Period. Especially in Dara, with both coin findings and carbon results, many Brittle Ware samples are also very important in terms of being able to give a clear date like the VIth century A.D.

Key Words: Dara (Anastasiopolis), Upper Mesopotamia, Levant-Syria, Hellenistic-Roman-Eastern Roman Empire Period, Brittle Ware, Pot.

* Bu makale, "Dara (Anastasiopolis) Roma ve Geç Antik Dönem (Parth-Sasani) Seramikleri" adlı tamamlanmış doktora tezinin bir bölümünü içermektedir. Aynı zamanda bu tez çalışması, Koç Üniversitesi, Suna & İnan Kıraç Vakfı, Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi (AKMED) ve Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü (MSGSÜ BAP) tarafından desteklenmiştir. Tez danışmanlığımı üstlenip yönlendiren hocam Prof. Dr. Zeynep Koçel Erdem'e ve özellikle tezimdaki birçok Suriye Bölgesi seramikleri üzerine önemli bilgiler edinmeme katkı sağlayan Prof. Dr. Agnès Vokaer'e teşekkür ederim.

Structured Abstract

The ancient city of Dara (Anastasiopolis) (Figure 1), located at the geographic starting point of Roman-Sassanian relations, is a very important settlement in terms of understanding and interpreting the Eastern Roman Empire Period of the Upper Mesopotamia Region in the light of recent researches. Especially VIth century AD is an important center in terms of reflecting a certain cross section of the Eastern Roman Empire. In the excavations that have been continuing intermittently since 1986, very few publication-oriented findings have been presented so far. Especially in ceramic materials, it is among the examples that are very less focused in this sense.

Ceramics, which can be called Brittle Ware or Gevrek Mallar in Turkish, were produced for the purpose of cooking liquid meals. Intense forms such as bowls, pots, stewpots and pans are seen. However, there are a few examples such as jugs and pitchers. Generally Brittle Wares are thin-walled and fragile and also these ceramics vary in color depending on the well-fired and according to the cooking status.

Thanks to the excavations carried out so far in Dara, many finds that are thought to be specific to Syria and the Levant region have been found. Among these findings, a small number of publications have been studied, and the ceramics called Brittle Ware in the literature are important in terms of reflecting their distribution throughout the region. In addition, the examples of Form 7, 9-15 in Dara (Figure 2 No. 10-12, 17-28, Figure 3 No. 10-23, Figure 4 No. 24-42) reflect different characteristics from the examples of the Syria and the Levant. Dara samples provides valuable findings in terms of enabling us to partially understand the dynamics of the region. Especially Forms 2-6 and 13-14 (Figure 2 No. 4-5, 9, 26-27, Figure 3 No 4-5, 9, Figure 4 No 40-41) samples with narrow mouths made for cooking liquid dishes. It also provides us with important information in terms of presenting examples of different types of cooking pots to the literature with their structures. The fact that Form 5-6 (Figure 2 No. 8-9, Figure 4 No. 8-9), which is a cooking vessel, has the same form feature as the North Syrian Amphora 1, which is a transport and storage vessel, is also in terms of understanding the regional interactions in ceramic making.

15 different forms were determined in 42 Brittle Ware pots identified and studied in Dara (Figure 5). Form 1 three (Figure 1 No. 1-3), Form 2 two (Figure 2 No. 45), Form 7 three (Figure 2 No. 10-12), Form 8 four (Figure 2 No. 13-16), Form 9 six (Figure 2 No. 17-22) subtype, others appear in one type. There is a great variety in clay colors, and 10 different clay colors were determined (Figure 6). Although it seems possible to associate gray and pink tones with Levant, red tones with Syria, and brown tones with Mesopotamia according to clay colors, local clay samples in Dara do not make this distinction very likely. This will be better understood with possible future extensive archaeometric research regionally. Apart from that, 14 different lining colors were observed in the Dara samples (Figure 7). In Dara Brittle Ware pots, there are many undecorated samples, but there are also groove decorations on the body or neck simple scraping grooves or scraping grooves with the help of multiple comb (Figures 2-4). Stone, sand, lime and plants are very dense as additives, quartz is moderately dense, mica is less dense and chamotte is seen in very small amounts (Figure 8). It is possible that especially the mica-added samples are not Syrian-produced Brittle Ware, and also because the forms are not exactly similar to the Syrian samples, they are most likely related to the Upper Mesopotamia region. Specifically, Dara Brittle Ware Form 2 (Figure 2 No. 4-5, Figure 3 No. 45), 5 (Figure 2 No. 8, Figure 3 No. 8) and 6 (Figure 2 No. 9, Figure 3 No. 9), it seems possible that the pottery is from the Levant and the Syrian Region influential Mesopotamia Region. This indicates that there may be a seventh (outside Beirut-based Workshop X) workshop out of the six known workshops from Syria. Seventh workshop may indicate that eastern of Turkey's Southeastern Anatolia Region, Syria's northeast or the northwest of Iraq. Although the existence of a workshop for Dara has not been determined yet, it is possible that this situation will change in the light of the ongoing excavations. It is possible to learn more about the distribution and diversity of

these materials in the region with the increase of researches on the Eastern Roman Empire Period in the Upper Mesopotamia.

Form 1 (Figure 2 No. 1-3, Figure 3 No. 1-3), Late Hellenistic-Early Roman period from Brittle Ware pottery recovered and worked in Dara; Form 2. 4-6 (Figure 2 No. 4-5. 7-9, Figure 3 No. 4-5. 7-9), VIth-VIIth century AD; Form 3 (Figure 2 No. 6, Figure 3 No. 6), Vth-VIIth century AD; Form 7-9 (Figure 2 No. 10-22, Figure 3 No. 10-23, Figure 4 No. 24-36) (especially in light of the context data in Dara), 10-11, 13-15 (Figure 2 No. 23-24, 26-28, Figure 4 No. 37-38. 40-42) (Considering the possibility that Dara was a form used during the transformation into a garrison city), VIth century AD; Form 12 (Figure 2 No. 25, Figure 4 No. 39) the end of VIth century-the beginning of VIIth century AD or the beginning of the Early Islamic Period (VIIth-VIIIth century AD).

Giriş

Dara (Anastasiopolis), Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nde yer alan ve özellikle MS VI. yüzyıl Doğu Roma İmparatorluğu'nun en önemli garnizonlarından birisidir. Yukarı Mezopotamya'da Sasani İmparatorluğu ile olan sınır garnizonu olması yanı sıra Roma-Sasani ilişkilerinin de bir nevi başlangıç coğrafyasında yer almaktadır (Resim 1) (Keser-Kayaalp ve Erdoğan 2017: 154, Fig. 1; Tosun 2018: 458-461, 471-472). Kentte bugüne kadar yapılan kazı çalışmalarında ele geçen materyallerden çok az sayıda malzeme, yayın odaklı sunulmuş olup özellikle bunlardan en dikkati çeken ve şüphesiz en fazla bilgi verebilecek seramikler hakkında da oldukça az çalışma yapılabilmektedir. Dara'da çok çeşitli seramik buluntu grupları arasında özellikle Suriye ve Levant Bölgesi'nden iyi bilinen Mezopotamya Bölgesi'nde ise son yıllarda yapılan çalışmalar ile varlığı gözlenen Brittle Ware (Gevrek Mallar) seramikler bu makale kapsamında ele alınmıştır. Çalışma, daha çok literatür kapsamında oldukça tartışmalı olan Brittle Ware malzemelerin öncelikle tanımlanması, tipokronolojik özellikleri ile ele geçtiği merkezler ve olası üretim merkezleri hakkında verilen önbilgiler eşliğinde sunulacaktır. Ardından Mezopotamya Bölgesi'nde ele geçtiği merkezler kısaca açıklanıp Dara örnekleri tipoloji, hamur, astar, katkı maddesi, bezeme özellikleri ile bir bütün olarak hem analoji hem de ele geçtiği kontekstler ışığında tarihlendirilerek ele alınacaktır. Son olarak tüm literatürden bilinenler –Dara'da ele geçen bulgular ışığında– öneri ve yorumlamalarda bulunularak sonuçlandırılacaktır.

Brittle Ware (Gevrek Mallar) Seramiklerin Genel Özellikleri

Brittle Ware ya da Türkçe karşılığı Gevrek Mallar olarak adlandırılacak seramikler, ilk kez Dura-Europos'ta yapılan kazılar sırasında gözlenmiş ve bu seramiklerden ilk bahseden ve de bu terimi ilk kullanan S.L. Dyson olmuştur (Dyson 1968: 58). Günümüzde de bu isimle kullanılmaya devam edilmektedir (Vokaer 2007: 701).

Genel olarak bu seramik grubunun kullanım amacı sıvı yemekleri pişirmek amaçlıdır. Yoğun biçimde olmak üzere çanak, çömlek, tencere, tava gibi formlardan oluşmaktadır. Az sayıda sürahi, testi gibi örnekleri de mevcuttur (Alp 2009: 202, 212-213, Fig. 2-3; Vokaer 2010b: 116, 123-127, Fig. 2-4; Vela ve Piéri 2013: 123-125, 145-146, Fig. 12-13)¹. Bu seramikler genel olarak ince cidarlı, kırılğan; fakat ısıya oldukça dayanıklıdır. Hamur rengi genel anlamda koyu kırmızı, kırmızı ve kahverengi tonlarda olup astar ise koyu kırmızı, kırmızı, kahverengi ve koyu gri tonlardadır. Bazı örneklerde dış astar kırmızı,

¹ Ayrıca, Dara'da bir adet maşrapa örneği de ele geçmiştir. Bak. Tosun 2020: 376, 994, Kat. No. 453.

iç astar koyu gri veya siyah tonlardadır. Ayrıca, oldukça iyi pişmiş olduğu anlaşılan bu seramiklerin renk tonları pişme derecesine göre de değişmektedir (Alp 2009: 202).

Öncüllerinin Hellenistik Dönem (MÖ III. yüzyıl itibarıyla) olarak düşünülmesi yanı sıra bu erken örneklerin tipokronolojik çalışmaları daha çok önerilerden oluşmaktadır. Bunun yanı sıra ardılı dönemlerdeki farklı form özelliklerini ne kadar etkilediği ve bunu destekleyen henüz güvenilir tabaka verileri ile açıklanmaması gibi sebeplerden dolayı şu an için düşüncelerden ibaret olduğunu söyleyebiliriz (Vokaer 2011: 7-42)². Esas olarak Andarin, Dibsi Faraj, Halep ve Apamea bulgularından oluşan A. Vokaer'in çalışmasındaki bu erken tarih önerisine daha çok Apamea'daki nispeten kontekst olabileceği düşünülen bulgular öncülük etmektedir (Vokaer 2011: 66-77). Ancak, yine de A. Vokaer, net tarihli bulguların azlığı ve arkeolojik bağlamların tartışmalı olduğunu göz önünde bulundurarak tarihlemedeki zorluklara da dikkati çekmektedir (Vokaer 2011: 41). Bu sebeple daha çok Roma İmparatorluğu'nun Suriye'de daha etkin bir güç olduğu süreçten Abbasi ve hatta Memlûklü Dönemi boyunca bu seramiklerin üretiminin yapıldığını vurgulamaktadır (MS III-X. yüzyıl) (Vokaer 2013a: 580). Bu seramikler ile Modern Suriye sınırlarının tamamı, Kuzeybatı Irak, Levant Bölgesi'nde Ürdün'ün kuzey bölgelerinde, Arap Yarımadası'nın kuzeyinde ve Türkiye'nin Güneydoğu Bölgesi'nde yoğun olarak karşılaşılmaktadır (Vokaer 2010b: 115-116, 124, Fig. 1).

Brittle Ware (Gevrek Mallar) seramiklerinin tarihlenmesi oldukça zor olsa da *Terminus Ante Quem* oluşturan bazı yerleşim yerlerinden bu seramiklerin dönemlerine göre formsal ayrımları kısmen yapılabilmektedir. Zeugma, Dura-Europos ve Ain Sinu gibi yerleşimler, MS III. yüzyıl Sasani işgali ile açıklanmaktadır. Yine Apamea, Dehes, Andarin, Dibsi Faraj, Resafa, Halabiye gibi yerleşimler ise MS VI-VII. yüzyıl işgal ve yıkımları ile açıklanabilen kontekst malzemeler içeren yerleşimler arasındadır. MS IV-V. yüzyıl Brittle Ware (Gevrek Mallar) seramikleri diğer dönem kontekstlerine göre daha zayıf belgelenmiştir (Vokaer 2010b: 116). Bu seramiklerin üretim merkezi tam olarak bilinmemekle birlikte yoğun olarak Suriye ve çevresinde görüldüğü için Suriye Bölgesi'nde üretiminin yapıldığı düşünülmektedir. Bugüne kadar yapılan çalışmalarda Palmyra'da MS II. yüzyıla ait bir fırının Brittle Ware seramiklerin Erken örneklerinin üretiminin yapıldığı yerlerinden birisi olduğu da önerilmiştir (Daszkiewicz vd. 2000: 537-548). Kuzey Levant Bölgesi'nde de üretimin olduğu bilinmekle birlikte Suriye'de Dura- Europos ve Kuzey Irak'ta Ain Sinu gibi merkezlerde de Brittle Ware seramiklerin üretildiği düşünülmektedir (Vokaer 2007: 701). Suriye'nin batısında yer alan Halep, Andarin, Apamea ve Dibsi Faraj ile Fırat Nehri Yüzey Araştırması sırasında tespit edilen mallar üzerinde yapılan kil analizleri sonucu, en az altı adet atölye³ olması gerektiği belirlenmiştir (Vokaer 2010a: 606-608). Bu atölyelerden biri Halep'in batısında, diğeri de Apamea yakınlarında olması gerektiği belirlenmiş olsa da henüz bu atölyelerin tam olarak neresi olduğu tespit edilememiştir (Schneider vd. 2007: 715-730). Atölyelerin çok geniş bölgeleri kapsadığı da var olan düşünceler arasındadır (Vokaer 2013a: 580).

² Hellenistik Dönem öncülleri ilk olarak Beyrut'ta ortaya çıkmış olup Suriye Bölgesi örneklerini de etkilemiş olmalıdır. *Bak.* Vokaer 2013a: 588.

³ 1, 3-4 ve 6 No'lu Atölyeler kısmen bölgesel olarak anlaşılmışken 2 ve 5 No'lu Atölyelerin üretim sahası henüz netleştirilememiştir. *Bak.* Vokaer 2013a: 585-587, Fig. 6-8.

Brittle Ware seramiklerin (Gevrek Mallar) özellikle ağızdan kulplu veya tutamaklı, dışa çekik veya hafif yuvarlak ağızlı, gövde kısmı keskin geçişli tencere (Vokaer 2010b: Fig. 2: 3-4); içe eğik basit ağızlı, dışa eğik dışbükey gövdeli ve düz dipli tava (Vokaer 2010b: Fig. 2: 5-6); ağız ve gövdeden kulplu, dışa çekik ağızlı, kısa içe eğik düz boyunlu, boyun-gövde geçişi keskin profilli, küresel veya dışa eğik dışbükey gövdeli ve dipsiz veya oval dipli güveç (Vokaer 2010b: Fig. 2: 1-2) ile boyundan ve omuzdan kulplu, basit ağızlı, uzun hafif dışa eğik dışbükey boyunlu, boyun-omuz ve omuz-gövde geçişi oval hatlı, şişkin gövdeli ve içe eğilerek oluşturulmuş düz dipli sürahi (Vokaer 2010b: Fig. 2: 7) gibi formlar, erken örnekleri olarak göze çarpmaktadır. MS III. yüzyıl tabakaları ile MS IV. yüzyıl bulguları veren yerleşim yerlerinde bu tür formlar ile karşılaşmaktadır. Olasılıkla MS III. yüzyıldan önceki periyotta da bu gelenek aynı formlar şeklindeki bir sürekliliğin MS III-IV. yüzyıllarda da devam ettiğine işaret etmektedir (Vokaer 2010b: 116). Bu birinci tip örnekler, Kuzey Suriye'de farklı bölgelerde ele geçen merkezler ve yapılan kil analizleri ışığında 1, 3 ve 4 No'lu Atölyelerin üretimi şeklinde değerlendirilmektedir (Vokaer 2013a: 585, Fig. 6). Bu tür buluntular, Zeugma (Gschwind 2006: Fig. 13: 3-6, 14: 3-4, 15: 5, 16: 5; Martz 2007: Fig. 1: 2, 2: 12, 14, 16, 23), Halep (Schneider vd. 2007: Fig. 4: 3), Tell Seikh Hassan (Bartl 1999-2000: Fig. 12: 1-4), Dıbsi Faraj (Harper 1980: Fig. C54; Schneider vd. 2007: Fig. 4: 4), Resafa (Konrad 1992: Fig. 8: 15), Dura-Europos (Dyson 1968: Fig. 14: 426, 433, 19: 1-2, IIIB2, IIIC10, IIID4), Tell Barri (Amodio 2007: Fig. 1: IVF, 5: VA, 7: IA), Ain Sinu (Oates ve Oates 1959: Pl. 58, 77-79, 81-85), Tell Sheh Qubba (Campbell 1989: Fig. 5: 5, 59, 61), Apamea (Vokaer 2010b: Fig. 2: 3, 6) ve Tell Ahmar (Wightman 1990: Fig. 50: 5) gibi yerleşimlerde ele geçmektedir.

MS V. yüzyıla tarihlenen seramik formlarının özellikleri hakkında hem tabakalardan ele geçmemesi hem de ayırt edilebilir net bir özelliği olmamasından kaynaklı yeterli veriye ulaşılamamaktadır. Ancak, A. Vokaer, dışa çekik ağızlı, kısa düz boyunlu, boyun-omuz kısmı yumuşak geçişli, omuzdan kulplu, gövdesi şişkin, yuvarlak dipli ve gövde üzeri oluk bezemeli bir çömlek türünün MS IV-V. yüzyıl (Vokaer 2007: 713, Fig. 12), hatta daha çok MS V. yüzyılda ortaya çıktığını düşünmektedir (Vokaer 2010b: 116, Fig. 3: 1).

MS V. yüzyılda Suriye'den ziyade Lübnan, Beyrut merkezli X Atölyesi bu döneme damgasını vurmuştur ve MS VI-VII. yüzyıllarda da üretimine devam etmiştir (Reynolds 2014: 63). MS IV. yüzyıl sonlarında Suriye dışında güneyde Beyrut civarında Brittle Ware üretimine başladığı varsayılan bu atölyenin özellikle MS IV. yüzyılın sonu ile MS V. yüzyıl başlarında dışa eğik ve düz boyunlu; hafif yuvarlak ağızlı, dışa eğik dışbükey gövdeli; ağız ve gövdeden kulplu, boyun ve gövde kısmı oluk bezemeli mallar üretmişlerdir (Reynolds ve Waksman 2007: 62-63, 71, Fig. 20-21). X Atölyesi'nde üretilen Brittle Ware örnekleri genel olarak dokuz tipe ayrılmaktadır (Reynolds ve Waksman 2007: 61-63, Fig. 20-36; Reynolds 2014: 63, Fig. 10: a-i.). En ayırt edici özellikleri MS V. yüzyılda kısa içe eğik içbükey boyunlu yapıda görülüyor olmalarıdır (Johnson 1988: Fig. 7: 42.622; Vokaer 2005: Fig. 2d; Reynolds 2014: 63, Fig. 10: a-c, e-f). MS V-VI. yüzyıl örnekleri genelde uzun boyunlu, boyun üzeri oluk bezemeli ve ağız kenarları çift boğumlu veya içe ve dışa kalınlaştırılmış şekildedirler (Reynolds 2014: 63, Fig. 10: h). MS VI-VII. yüzyıla doğru bu formlar, dikey-düz ve uzun boyunlu; gövdeden kulplu yapıda görülmektedirler (Thalman 1978: Fig. 38: 3; Vokaer 2005: Fig. 2a; Reynolds 2014: 63, Fig. 10: d, g). MS VI-VII. yüzyılda görülen bir diğer form ise ağız ve gövdeden kulplu; içe eğik üstte hafif yuvarlak

ağızlı; içe eğik içbükey boyunlu; dışa eğik dışbükey gövdeli ve gövde üzeri oluk bezemeli şekilde ortaya çıkmaktadır (Reynolds 2014: 63, Fig. 10: i). X Atölyesi örneklerinde belirgin bir tip ayrımı yapmak oldukça sağlıklıdır. Buna karşın Suriye Bölgesi Brittle Ware örneklerinden farkını sadece hamur ayrımı ile yapmak mümkün görülmektedir. Özellikle kırmızının farklı tonlarında hamura sahip olan Suriye Brittle Ware örneklerinden ziyade X Atölyesi örneklerinde bu hamur rengi analizler neticesinde pembe veya gri olarak belirlenmiştir. Mevcut veriler ışığında bu şekilde ayrımları yapılabilmektedir (Tosun 2020: 134-135, dn. 442).

MS V. yüzyılda Suriye’de Brittle Ware (Gevrek Mallar) seramik grupları çok az gözlenirken MS VI-VII. yüzyıllarda ağızdan tek kulplu, ağız kısmı dıştan kalınlaştırılmış ve oluk bezemeli, dışa eğik dışbükey gövdeli ve oval dipli tencereler (Vokaer 2010b: Fig. 3: 2; Vokaer 2010a: Fig. 1: 4; Vokaer 2010-2011: 230, Fig. 32, 35, 37); basit ağızlı, kısa ve dik boyunlu, boyun-omuz geçişi keskin profilli, omuzdan kulplu, gövde kısmı şişkin, yuvarlak dipli ve ağız-boyun-gövde kısmı oluk bezemeli çömlekler (Vokaer 2007: 713, Fig. 12; Viviers ve Vokaer 2009: 114, Pl. VII, 1-2; Vokaer 2010b: Fig. 3: 3; Vokaer 2010a: 607, Fig. 1: 6; Vela ve Piéri 2013: Fig. 12: 1)⁴; yonca ağızlı, içe eğik düz boyunlu, boyun-gövde geçişi içe eğik içbükey formlu, ağız ve gövdeden tek kulplu, dışa eğik dışbükey gövdeli, içe eğik düz dipli ve gövde üzeri oluk bezemeli sürahiler (Vokaer 2010b: Fig. 3: 4; Vela ve Piéri 2013: Fig. 13: 4)⁵; yuvarlak ağızlı, uzun içe eğik içbükey boyunlu, gövde kısmı hafif şişkin, boyun-gövde geçişi yumuşak ve oval dipli testiler (Vokaer 2010b: Fig. 3: 5; Vela ve Piéri 2013, Fig. 13: 6)⁶ veya boyun kısmında süzgece sahip testiler (Vokaer 2007: 713, Fig. 12; Vokaer 2010-2011: 226-227, Fig. 5-6, 8, 13-15, 17) ile ağızdan kulplu, kısa içe eğik düz gövdeli ve düz dipli tavalalar (Vokaer 2010b: Fig. 3: 6), bu dönem kontekstlerinde yoğun olarak karşılaşılan örneklerdir. Bu ikinci tip örnekler, Kuzey Suriye’de farklı bölgelerde ele geçen merkezler ve yapılan kil analizleri ışığında 1, 4 ve 6 No’lu Atölyelerin üretimi (3 No’lu Atölye bu dönemde üretime devam etmeyip bunun yerini 6 No’lu Atölye almıştır) şeklinde değerlendirilmektedir (Vokaer 2013a: 586, Fig. 7). Bu tür buluntular, Zeugma (Martz 2007: Fig. 1, 8-10), Dehes (Orssaoud 1980: Fig. 307: 5a-5b, 8-9, 308: 3a), Apamea (Viviers ve Vokaer 2007: 152, Pl. XII, Fig. 5-7; Vokaer 2007: Fig. 2), Andarin (Vokaer 2007: Fig. 2), Dıbsi Faraj (Harper 1980: Fig. C56, D62-64; Vokaer 2007: Fig. 2), Halabiyya (Orssaoud 1991: Fig. 122: 16-18, 20) ve Resafa (Konrad 1992: 332, Fig. 8: 1-6) gibi yerleşimlerde çok sayıda ele geçmektedir⁷.

Brittle Ware (Gevrek Mallar) seramik gruplarından ağız kenarı yivli, kısa içe eğik düz boyunlu, içe eğik içbükey boyun-omuz geçişli, şişkin gövdeli, omuzdan kulplu, yuvarlak-düz dipli ve gövde üzeri oluk bezemeli çömlek türleri (Vokaer 2010b: 116, 127, Fig. 4: 1) ile ağız kısmı içe eğik, dışa eğik dışbükey gövdeli, ağız ve gövdeden kulplu, ağız kenarları oluk bezemeli ve yuvarlak-düz dipli çanak türleri (Vokaer 2010a: 607, Fig. 1: 7)

⁴ Ayrıca, bu çömleklerin MS VI-VII. yüzyıl yanı sıra MS VIII. yüzyılda da görüldüğü aktarılmaktadır. *Bak.* Vokaer 2013b: 494-495, Fig. 4: 1-3.

⁵ Ayrıca, bu sürahilerin MS VI-VII. yüzyıl yanı sıra MS IX. yüzyıla kadar görüldüğü de aktarılmaktadır. *Bak.* Vokaer 2013b: 495-496, Fig. 5: 6.

⁶ Ayrıca, bu testilerin MS VI-VII. yüzyıl yanı sıra MS IX. yüzyıla kadar görüldüğü de aktarılmaktadır. *Bak.* Vokaer 2013b: 495-496, Fig. 5: 5, 7.

⁷ Harita’daki dağılımı için *Bak.* Vokaer 2007: Fig. 4.

Emeviler Dönemi başına (MS VII. yüzyıl ikinci yarısı) tarihlenmektedir. Ağız kısmı üstte çift boğumlu, boyunsuz ve dışa eğik dışbükey gövdeli ve oluk bezemeli tava (Genequand vd. 2010: 210-211, Fig. 49: 8011-3), dışa hafif çekik içe eğik düz boyunlu ve boyun üzeri oluk bezemeli sürahi (Genequand vd. 2010: 210-211, Fig. 49: 6816-7) ve içten yuvarlatılmış basit ağızlı, boyunsuz, dışa eğik dışbükey gövdeli çömlek (Genequand vd. 2010: 210-211, Fig. 49: 6852-7) formları yine Erken İslami Dönem (Emevi-Abbasi Dönemi) seramikleri olarak düşünülmektedir; ancak yine de kronolojisi hakkında kesin bir şey söylemek oldukça güçtür (Genequand vd. 2007: 148). İçten yuvarlatılmış basit ağızlı, uzun ve dik boyunlu, boyun-omuz geçişi oval formlu, uzun, dışa eğik ve düz omuzlu, üçgenimsi forma sahip omuzdan kulplu, şişkin gövdeli, yuvarlak dipli ve boyun-gövde üzeri oluk bezemeli çömlek (Vokaer 2010b: 116, 127, Fig. 4: 2; Vokaer 2013b: 494-495, Fig. 4: 3) ile içe eğik ağızlı, dışa eğik dışbükey gövdeli, ağız ve gövdeden kulplu, yuvarlak dipli ve ağız kısmı oluk bezemeli güveç (Vokaer 2010b: 116, 127, Fig. 4: 3) formları Emevi Dönemi sonu-Abbasi Dönemi (MS VIII. yüzyıl) başına tarihlenmektedir. Genellikle boyunsuz ve gövde üzerinde bir çıkıntı şeklinde duran tutamaklı pişirme kapları da Emevi ve Abbasi Dönemi'nde (MS VII-IX. yüzyıl) yoğun bir şekilde görülmektedir (Vokaer 2007: 713, Fig. 12; Vokaer 2010b: 116, 127, Fig. 4: 4-6; Strothenke 2016: Taf. 7: 1-2; Özyar vd. 2017a: 475-477, 483, Res. 10; Özyar vd. 2017b: 219-221, Fig 10-13c, 10-14a). Bu seramiklerin gövde üzerinde oluk bezeme veya tarak ile yapılmış yatay veya çapraz yönlü bezemeler dikkat çekicidir. Bazı boyunsuz, gövdesi şişkin, gövdeden yarım kulplu, aşağı doğru daralarak dip kısmı oval formlu pişirme kapları da çoğunlukla Memlûklülere Dönemi'nde (MS X. yüzyıl) görülen Brittle Ware (Gevrek Mallar) seramikleridir (Vokaer 2010b: 116, 127, Fig. 4: 7). Bu üçüncü tip örnekler, Kuzey Suriye'de farklı bölgelerde ele geçen merkezler ve yapılan kil analizleri ışığında tıpkı ikinci tip örnekler gibi 1, 4 ve 6 No'lu Atölyelerin devam eden üretimleri şeklinde değerlendirilmektedir (Vokaer 2013a: 587, Fig. 8).

Kuzey Mezopotamya'da Brittle Ware (Gevrek Mallar) Seramikler

Genellikle Kuzey Suriye Bölgesi'ndeki (Yukarı Fırat Havzası) Roma merkezlerinde yoğun olarak karşılaşılan Brittle Ware olarak adlandırılan Gevrek Mallar, Kuzey Mezopotamya'da Tell Barri (Amodio 2008: 322-336), Yukarı Khabur Bölgesi (Dorna-Metzger 1996: 368, Fig. 23-24), Ain Sinu (Oates 1968: Fig. 23, 75-85) ve Tell Sheikh Hamad'da (Römer-Strehl 2005: Fig. 612-630) görülmektedir. Brittle Ware seramiklerin Dicle'nin (Tigris) doğusundaki bölgelerde bulunmaması nehrin hemen batısındaki Roma varlığı ile ilişkili olarak düşünülmektedir; ancak yakın zamanda yapılan araştırmalar Dicle (Tigris) Nehri'nin doğusundaki bölgelerde de az da olsa Brittle Ware seramiklerinin varlığını göstermektedir (Vokaer 2010b: Fig. 1). Kuzey Mezopotamya'da ağırlıklı olarak Brittle Ware seramiklerin erken örnekleri ile pek karşılaşılmamakta; bunun yerine bu seramiklerin Doğu Roma İmparatorluk-Erken İslami Dönem'e tarihlenen (MS V-VIII. yüzyıl) örnekleri ile yoğun olarak karşılaşılmaktadır (Gavagnin vd. 2016: 154).

Dara'dan (Anastasiopolis) Brittle Ware (Gevrek Mallar) Çömlekler Tipolojisi

Dara'daki örneklerde yapılan gözlemler neticesinde bu tür seramiklerin hepsinde yanık izleri ile karşılaşılması olmasından dolayı yalnızca pişirme kabı olarak kullanılmadığı ve büyük olasılıkla saklama kabı olarak da kullanım gördüğü tespit edilmiştir. Ayrıca, modern bir terim olan tencere ya da güveç gibi isimlendirmeler yerine genel olarak çömlek terimi başlığı altında formlar aktarılmıştır. Dara'da toplam 42 adet çalışılmış Brittle Çömlekler de 15 farklı form tespit edilmiş olup bunlar aşağıda ayrıntılı biçimde açıklanmıştır (Resim 5).

Form 1 (Resim 2 No. 1-3, Resim 3 No. 1-3): Boyunsuz; dışa eğik dışbükey gövdeli, içe eğik ve düz ağızlı; ağız altı gövdeden kulplu yapıya sahiptir. Genel olarak bakıldığında form olarak Suriye Bölgesi'nde yoğun olarak görülen Brittle Ware örneklerinin erken varyasyonlarına benzemektedir. Bu örnekler genel olarak Hellenistik Dönem sonları ile Erken Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlenmektedirler (Vokaer 2010b: Fig. 6: 1). Benzer formda örnekleri İlsu Kazıları'nda da ele geçmiş olup Yukarı Mezopotamya'da da (Yukarı Dicle Vadisi) görülmektedir (Ökse vd. 2018: 265: 151, 159). Bu form, Dara'da kendi içinde üç alt tipte görülmektedir.

Form 1.1 (Resim 2 No. 1, Resim 3 No. 1): Düz ağızlıdır.

Form 1.2 (Resim 2 No. 2, Resim 3 No. 2): Yuvarlak ağızlıdır.

Form 1.3 (Resim 2 No. 3, Resim 3 No. 3): Hafif dışa çekik ağızlıdır.

Form 2 (Resim 2 No. 4-5, Resim 3 No. 4-5): Dışa eğik düz veya dışa eğik dışbükey boyunlu; hafif dışa çekik ağızlı yapıya sahiptir. Genel olarak bakıldığında form olarak Suriye Bölgesi'nde yoğun olarak görülen Brittle Ware örneklerinin az sayıdaki örneklerindedir. Bir amphora şeklinde uzun boyunlu olarak yapılan bu örnekler özellikle sıvı yemekleri tandır da pişirmek amaçlı kullanılmıştır⁸. Bu form genel olarak MS VI-VII. yüzyıla tarihlenmekle birlikte Dara kontekst verileri ışığında II. Iustinus Dönemi'ne (MS 565-578) tarihlenmektedir⁹. Benzer formda örnekleri Harabebezikan'da ele geçmiştir (Alp 2009: Fig. 3: 9). Bu form, Dara'da kendi içinde iki alt tipte görülmektedir.

Form 2.1 (Resim 2 No. 4, Resim 3 No. 4): Dışa eğik düz boyunludur.

Form 2.2 (Resim 2 No. 5, Resim 3 No. 5): Dışa eğik dışbükey boyunludur.

Form 3 (Resim 2 No. 6, Resim 3 No. 6): Uzun, içe eğik içbükey boyunlu; dışa çekik ağız yapısına sahiptir. Yine amphoraya benzer bu form, Form 2 gibi tandır da yemek pişirmek amaçlı yapılmış bir örnektir. Genel olarak MS V-VII. yüzyıla tarihlenmektedir (Vela ve Piéri 2013: Fig. 9: 2).

Form 4 (Resim 2 No. 7, Resim 3 No. 7): Dışa eğik dışbükey boyunlu; ağız üstü oluklu ve kapak yuvacıklı yapıya sahiptir. Yine amphoraya benzer bu form, Form 2 ve 3 gibi tandır da yemek pişirmek amaçlı yapılmış bir örnektir. Genel olarak MS VI-VII. yüzyıla tarihlenmektedir (Reynolds 2005: Pl. 21: Fig. 158; Alp 2009: Fig. 5: 1; Vela ve Piéri 2013: Fig. 9: 4).

⁸ Bu amphora formuna yakın çömlekler, bir tandır içerisinde yerleştirilip ağızlarına taş sıkıştırılarak özellikle Kuzey Suriye Bölgesi'nde sıvı yemeklerin pişirildiği özel formlardır. *Bak.* Tosun 2020: 304, dn. 1225.

⁹ Dara'daki CBR kodlu kontekst verileri için *Bak.* Tosun 2020: 120, 1067, Çiz. 1.

Form 5 (Resim 2 No. 8, Resim 3 No. 8): Uzun, içe eğik ve düz boyunlu; dışa eğik düz omuzlu, içten yuvarlatılmış hafif dışa çekik çift boğumlu ağız yapısına sahiptir. Genel olarak bakıldığında form olarak Suriye Bölgesi'nde yoğun olarak görülen Brittle Ware örneklerinin az sayıdaki örneklerindedir. Bir amphora şeklinde uzun boyunlu olarak yapılan bu örnek de Form 2, 3 ve 4 gibi özellikle sıvı yemekleri tandır da pişirmek amaçlı kullanılmıştır. Bu form genel olarak MS VI-VII. yüzyıla tarihlenmekte olup benzer formda örnekleri Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da da ele geçmiştir (Barth vd. 1995: Fig. 3: 4; Alp 2009: Fig. 3: 4-5). Dara'da belirli bir kontekst de ele geçmiş olan bu form, I. Anastasius-I. Iustinus Dönemleri'ne (MS 491-527) tarihlendirilmektedir¹⁰.

Form 6 (Resim 2 No. 9, Resim 3 No. 9): Uzun, dikey ve düz boyunlu; içten yuvarlatılmış, dıştan kesik sivri ağızlı yapıya sahiptir. Genel olarak bakıldığında form olarak Suriye Bölgesi'nde yoğun olarak görülen Brittle Wareler'in az sayıdaki örneklerindedir. Tıpkı Form 2, 3, 4 ve 5 gibi bir amphora şeklinde, uzun boyunlu olarak yapılmış ve özellikle sıvı yemekleri tandır da pişirmek amaçlı kullanılmıştır. Bu form diğer örneklerden biraz daha farklı olarak genelde Suriye'den iyi bilinen MS VI-VII. yüzyıla tarihli Kuzey Suriye Amphorası 1'e (KSA 1) form olarak çok benzerdir (Vela ve Piéri 2013: Fig. 9: 9; Reynolds 2013: Pl. 48: AM507, 419-420, Form18); ancak bu örnek daha ince cidara sahip olan Brittle Ware seramiğidir. Bu durum aynı coğrafya da görülen taşıma ve depolama kapları olan KSA 1 ile daha çok pişirme kabı olan Brittle Ware seramikleri arasında benzer formlarında olabildiğini göstermektedir. Ayrıca, Dara'da yapılan kazı çalışmaları sırasında belirli bir kontekst de ele geçmiş olan bu form, I. Anastasius-I. Iustinus Dönemleri'ne (MS 491-527) tarihlendirilmektedir¹¹.

Form 7 (Resim 2: No. 10-12, Resim 3 No. 10-23): Kısa, içe eğik düz boyunlu; dışa eğik dışbükey gövdeli, gövdeden kulplu; boyun-gövde geçişi içe eğik ve keskin geçişli; üstte düz veya hafif sivri ağızlı yapıya sahiptir. Genel olarak bakıldığında hamur rengi ve teknik üslubu ile Suriye Bölgesi'nde yoğun olarak görülen Brittle Ware örnekleri gibi görüne de form olarak onlardan daha farklıdır. Bu farklılık Dara'da görülen Brittle Ware örneklerinin Suriye Bölgesi genelinde görülen Brittle Ware çömleklerinden boyun-gövde geçişleri bakımından daha içe eğik ve daha keskin hatlı yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Kısmen bu özellikleri Levant Bölgesi'nde görülen Brittle Ware çömleklerine de benzemektedir¹². Bu özelliği ile bilinen Brittle Ware çömleklerinden biraz daha farklı bir form göstermektedir. Dara'da çok fazla sayıda ele geçmiş olan bu form, daha çok yerel bir üslup özelliği gösterdiğini düşündürmektedir. Çok fazla sayıda ele geçmiş olmasından dolayı Dara'da veya Dara yakınında bir yerde üretilmiş olma olasılığı yüksektir. Suriye Bölgesi'nden ziyade Mezopotamya'ya özgü bir form olma olasılığı da mümkündür. Ayrıca, Dara'da belirli bir kontekst de ele geçmiş olan bu çömleklerin birçoğu

¹⁰ Dara'daki CDM kontekst verileri için *Bak.* Tosun 2020: 121, 1069, Çiz. 3.

¹¹ Dara CCH kontekst verileri için *Bak.* Tosun 2020: 119, 1067, Çiz. 1.

¹² Beyrut üretimi X Atölyesi ürünlerine çok benzerdir; ancak bu mallar MS IV. yüzyıl sonu MS V. yüzyıl başına tarihlenir. *Bak.* Reynolds ve Waksman 2007: 62-63, 71, Fig. 20-21. Fakat, Suriye'ye ihraç edilmiş X Atölyesi ürünlerinde aynı formda örnekler görülmektedir. *Bak.* Vokaer 2010-2011: 213-232. Dara'da MS VI. yüzyılda benzer örneklerin görülmesi oldukça ilginçtir. Bu yüzden bu mallar olasılıkla MS VI. yüzyıla tarihli Dara veya çevresinde yapılmış yerel üretim Brittle Ware örnekleri olmalıdır.

I. Iustinianus-II. Iustinus Dönemleri'ne (MS 527-578) tarihlendirilmektedir¹³. Bu form, Dara'da kendi içinde üç alt tipte görülmektedir.

Form 7.1 (Resim 2 No. 10, Resim 3 No. 10-21): Düz ağızlıdır.

Form 7.2 (Resim 2 No. 11, Resim 3 No. 22): Hafif sivri ağızlıdır.

Form 7.3 (Resim 2 No. 12, Resim 3 No. 23): Dışa çekik ve hafif sivri ağızlıdır.

Form 8 (Resim 2 No. 13-16, Resim 4 No. 24-30): Kısa, dikey ve düz veya hafif içe eğik boyunlu; dışa eğik dışbükey gövdeli, boyun-gövde geçişi keskin; gövde üzeri oluk bezemeli, dıştan kesilmiş düz ağızlı; gövdeden kulplu yapıya sahiptir. Genel olarak bakıldığında form olarak Suriye Bölgesi'nde yoğun olarak görülen Brittle Ware örneklerindedir (Vokaer 2007: 713, Fig. 12; Viviers ve Vokaer 2009: 114, Pl. VII, 1-2; Vokaer 2010b: Fig. 3: 3; Vokaer 2010a: 607, Fig. 1: 6; Vela ve Piéri 2013: Fig. 12: 1)¹⁴. Ayrıca, Dara'da belirli bir kontekst de ele geçmiş olan bu çömleklerin birçoğu II. Iustinus Dönemi'ne (MS 565-578) tarihlendirilmektedir¹⁵. Bu form, Dara'da kendi içinde dört alt tipte görülmektedir.

Form 8.1 (Resim 2 No. 13, Resim 4 No. 24-25): Hafif içe eğik boyunludur.

Form 8.2 (Resim 2 No. 14, Resim 4 No. 26): Ağız kenarı kapak yuvacıklıdır.

Form 8.3 (Resim 2 No. 15, Resim 4 No. 27): Boyun kısmı hafif dışa şişkindir.

Form 8.4 (Resim 2 No. 16, Resim 4 No. 28-30): Düz boyunludur.

Form 9 (Resim 2 No. 17-22, Resim 4 No. 31-36): Kısa, hafif dışa eğik düz veya düz boyunlu; boyun üzeri kazıma yiv bezemeli, dışa eğik dışbükey gövdeli; hafif yuvarlak veya düz ağızlı yapıya sahiptir. Tıpkı Form 7 gibi bu form da Suriye Bölgesi'nde yoğun olarak görülen Brittle Ware örneklerinden biraz daha farklı olup boyun bölümleri daha kısa ve boyunda kazıma yiv ya da dalga yiv bezemelere sahiptirler¹⁶. Dara'da çok sayıda ele geçmiş olan bu form, daha çok yerel bir üslup özelliği göstermektedir ve Dara'da veya Dara yakınında bir yerde üretilmiş olma olasılığı yüksektir. Ayrıca, Dara'da belirli bir kontekst de ele geçmiş olan bu çömleklerden bir tanesi II. Iustinus Dönemi'ne (MS 565-578) tarihlendirilmiştir¹⁷. Bu form, Dara'da kendi içinde altı alt tipte görülmektedir.

Form 9.1 (Resim 2 No. 17, Resim 4 No. 31): Dik boyunlu ve düz ağızlıdır.

Form 9.2 (Resim 2 No. 18, Resim 4 No. 32): Dik boyunlu ve hafif yuvarlak ağızlıdır.

Form 9.3 (Resim 2 No. 19, Resim 4 No. 33): Hafif dışa eğik düz boyunlu ve yuvarlak ağızlıdır.

Form 9.4 (Resim 2 No. 20, Resim 4 No. 34): Dik boyunlu ve içe yuvarlatılmış ağızlıdır.

Form 9.5 (Resim 2 No. 21, Resim 4 No. 35): Hafif dışa eğik düz boyunlu ve sivri ağızlıdır.

Form 9.6 (Resim 2 No. 22, Resim 4 No. 36): Hafif dışa eğik düz boyunlu ve düz ağızlıdır.

¹³ Dara CBR, CCY ve CDL kontekst verileri için *Bak.* Tosun 2020, 120-121, 1067, 1069, Çiz. 1, 3.

¹⁴ Bu çömleklerin MS VI-VII. yüzyıl yanı sıra MS VIII. yüzyılda görüldüğü de aktarılmaktadır. *Bak.* Vokaer 2013b: 494-495, Fig. 4: 1-3.

¹⁵ Dara CBR kontekst verileri için *Bak.* Tosun 2020: 120, 1067, Çiz. 1.

¹⁶ Az sayıda kısmen benzer formlar için *Bak.* Bartl vd. 1995: Fig. 3: 11; Vokaer 2013b: 493-496, Fig. 4: 2.

¹⁷ Dara CBR kontekst verileri için *Bak.* Tosun 2020: 120, 1067, Çiz. 1.

Form 10 (Resim 2 No. 23, Resim 4 No. 37): Dışa eğik dışbükey gövdeli; gövde üzeri kazıma ile yapılmış yiv bezemeli; dıştan yuvarlatılarak kalınlaştırılmış, üstü düz ağızlı yapıya sahiptir. Genel olarak bakıldığında form olarak Suriye Bölgesi'ndeki Brittle Wareler'den farklıdır. İnce cidarlı ve kırılğan yapısı ile bir Brittle Ware seramiği olduğu açık olan bu form, olasılıkla yerel/bölgesel bir üretim olmalıdır. Büyük olasılıkla da Mezopotamya'ya özgüdür. Dara'da herhangi bir kontekst de ele geçmemiş olmasından dolayı tarihlemek oldukça zordur. Ancak, özellikle MS VI. yüzyıla tarihlenen kontekstlerdeki Brittle Ware buluntularının Suriye ve Levant Bölgesi'nde görülen formlardan farklı özelliklerde olması ve Dara'nın bir garnizon kente dönüşmesi sürecinde kullanılmış bir form olma olasılığı göz önünde bulundurulurken MS VI. yüzyıla tarihlenmesini muhtemel kılmaktadır.

Form 11 (Resim 2 No. 24, Resim 4 No. 38): Uzun, düz ve dik boyunlu; boyun üzeri kazıma ile yapılmış yiv bezemeli; hafif sivri ağızlı yapıya sahiptir. Tıpkı Form 10 gibi Suriye Bölgesi'ndeki Brittle Wareler'den farklıdır. İnce cidarlı ve kırılğan yapısı ile bir Brittle Ware seramiği olduğu açık olan bu form da olasılıkla yerel/bölgesel bir üretdir. Dara'da herhangi bir kontekst de ele geçmemiş bu form da Form 10 gibi MS VI. yüzyıl örneği olmalıdır.

Form 12 (Resim 2 No. 25, Resim 4 No. 39): Boyunsuz; hafif dışa eğik dışbükey gövdeli; gövde üzerinde hem kulp hem de tutamak mevcut olup ayrıca tarak ile kazınarak yapılmış yatay ve dalga bezemeli yapıya sahiptir. Genel olarak bakıldığında form olarak Suriye Bölgesi'nde sıkça görülen İslami Dönem çömleklerine (Emevi-Abbasi) çok benzer bir forma sahiptir (Vokaer 2010b: 116, 127, Fig. 4: 2; Vokaer 2013b: 496-499, Fig. 6: 1). Ancak, özellikle Emevi-Abbasi Dönemi Brittle Ware seramiklerinde yalnızca çömleğin gövde kısmına applike edilmiş sivri uçlu tutamak görülürken bu çömlekte hem sivri uçlu tutamak hem de kulp bir arada görülmektedir. Bu yönüyle Emevi-Abbasi Dönemi Brittle Wareleri'nden farklıdır. Ayrıca, Dara kazılarında özellikle MS VI. yüzyıl 3. çeyreğine tarihli belirli kontekst buluntularının hemen üzerinde tarım toprağına yakın bir seviyede ele geçmiş olmasından dolayı¹⁸ net bir tarihe vermek oldukça zor olsa da kazı yapılan alanda genel olarak MS VI. yüzyıl 3. çeyreğinden sonra yerleşimin kullanılmamış olmasından dolayı MS VI. yüzyıl 3. çeyreği veya biraz daha geç bir tarih aralığına koymak mümkündür. Büyük olasılıkla bu çömlek, MS VI. yüzyıl ikinci yarısı ile MS VII. yüzyıl başları arasında tarihlenebilir. İnce cidarlı ve kırılğan yapısı ile bir Brittle Ware seramiği olduğu açık olan bu form, olasılıkla yerel/bölgesel bir form olmalıdır. Büyük olasılıkla da Mezopotamya'ya özgüdür. Bu durum yoğun olarak Erken İslami Dönem ile ilişkilendirilen (özellikle Emevi-Abbasi Dönemi) sivri uçlu tutamağına sahip çömleklerin MS VII. yüzyıl ortasından daha erken bir dönemde de yapılmış olma olasılığını göstermekle beraber Dara verisi ışığında bu formların ilk olarak MS VI. yüzyıl sonları-MS VII. yüzyıl başlarında yapılmış olma olasılığını da artırmaktadır.

Form 13 (Resim 2 No. 26, Resim 4 No. 40): Uzun, içe eğik düz boyunlu; boyun üzeri oluk bezemeli, dışa eğik dışbükey gövdeli; boyun-omuz geçişi içe eğik içbükey; dıştan kesilmiş, üstte sivri ağızlı yapıya sahiptir. Genel olarak bakıldığında form olarak Suriye Bölgesi'ndeki Brittle Wareler'den farklıdır. Bir amphora şeklinde uzun boyunlu

¹⁸ Dara CDB kontekst verileri için *Bak.* Tosun 2020: 120, 1069, Çiz. 3.

olarak yapılan bu örnek tıpkı Form 2-6'daki örnekler gibi özellikle sıvı yemekleri tandır da pişirmek amaçlı kullanılmış olmalıdır. Bu form da büyük olasılıkla yerel/bölgesel bir üretilmiştir. Dara'da herhangi bir kontekst de ele geçmemiş bu formunda Form 10 ve 11 gibi MS VI. yüzyıl örneği olması mümkündür.

Form 14 (Resim 2 No. 27, Resim 4 No. 41): Uzun, içe eğik düz boyunlu; boyun üzeri kazıma yiv bezemeli; dışa eğik gövdeli; boyun-gövde geçişi keskin; ağız kenarı içe çekik düz ağızlı yapıya sahiptir. Genel olarak bakıldığında form olarak Suriye Bölgesi'ndeki Brittle Wareler'den farklıdır. Bir amphora şeklinde uzun boyunlu olarak yapılan bu örnek tıpkı Form 2-6 ve 13'teki örnekler gibi özellikle sıvı yemekleri tandır da pişirmek amaçlı kullanılmış olmalıdır. Benzer formda örnekleri literatürden fazla bilinmeyip büyük olasılıkla Mezopotamya'ya özgüdür. Dara'da herhangi bir kontekst de ele geçmemiş bu formda Form 10-11 ve 13 gibi MS VI. yüzyıl örneği olmalıdır.

Form 15 (Resim 2 No. 28, Resim 4 No. 42): İçe eğik dışbükey boyunlu; boyun üzeri kazıma yiv bezemeli; dışa eğik dışbükey gövdeli; içe çekik ağızlı yapıya sahiptir. Genel olarak bakıldığında form olarak Suriye Bölgesi'ndeki Brittle Wareler'den özellikle içe çekik ağız yapısı ile ayrılmaktadır. Kısmen Beyrut merkezli olduğu düşünülen X Atölyesi Brittle Ware çömleklerine benzerdir (Waksman vd. 2005: Workshop X, Marmite 4; Reynolds ve Waksman 2007: Form 4; Reynolds 2014: 63, Fig. 10: i). Ayrıca, benzer çok sayıda örneği İlisu Kazıları'nda ele geçmiştir (Ökse vd. 2018, 193: 199, 201-202, 207-208) olup olasılıkla yerel/bölgesel bir form olmalıdır. Büyük olasılıkla da Mezopotamya'ya özgüdür. Dara'da herhangi bir kontekst de ele geçmemiş olmasından dolayı tarihlemek oldukça zordur. İlisu Kazıları'nda da net bir tarih aralığına koyulamamıştır. Dara'da herhangi bir kontekst de ele geçmemiş bu formda Form 10-11 ve 13-14 örnekleri gibi MS VI. yüzyıl örneği olmalıdır.

Hamur, Astar ve Katkı Maddesi Özellikleri

Dara Kazısı'nda ele geçmiş olan 42 adet Brittle Ware çömlek formunda 10 farklı hamur rengi, 14 farklı astar rengi ve altı farklı katkı maddesi tespit edilmiştir.

Hamur renkleri (Resim 6), 2.5 Y 5/1 gri (Resim 3 No. 7. 9, Resim 4 No. 37); 2.5 YR 4/6 kırmızı (Resim 3 No. 1. 3. 15. 22-23, Resim 4 No. 30), 2.5 YR 5/6 kırmızı (Resim 3 No. 2. 11-12. 17-18, Resim 4 No. 31. 33. 36. 40), 2.5 YR 5/8 kırmızı (Resim 3 No. 20, Resim 4 No. 28. 42); 5 YR 3/2 koyu kırmızımsı kahverengi (Resim 3 No. 5), 5 YR 4/2 koyu kırmızımsı gri (Resim 3 No. 10. 21), 5 YR 4/6 sarımsı kırmızı (Resim 3 No. 13. 19), 5 YR 5/6 sarımsı kırmızı (Resim 3 No. 16, Resim 4 No. 29. 32. 34), 5 YR 6/4 açık kırmızımsı kahverengi (Resim 4 No. 24. 27); 7.5 YR 3/2 koyu kahverengi (Resim 3 No. 6. 14), 7.5 YR 4/2 kahverengi (Resim 3 No. 8, Resim 4 No. 26. 38); 10 R 5/6 kırmızı (Resim 4 No. 35), 10 R 5/8 kırmızı (Resim 4 No. 39); 10 YR 3/2 çok koyu grimsi kahverengi (Resim 3 No. 4), 10 YR 4/3 kahverengi (Resim 4 No. 41), 10 YR 6/4 açık sarımsı kahverengi (Resim 4 No. 25) şeklindedir. Suriye, Levant ve Mezopotamya'da yaygın olarak görülen aynı forma sahip birçok Brittle Ware (Gevrek Mallar) seramiklerde farklı hamur-kil rengi ve özellikleri ile daha da iyi açıklanabilmektedir¹⁹.

¹⁹ Brittle Ware mal gruplarında yoğun olarak görülen gri, pembe hamur rengi Levant, kırmızı ve tonları ise Suriye Bölgesi ile açıklanmaktadır. *Bak.* Tosun 2020: 435, dn. 1364. Dara'da görülen kahverengi ve tonları renge sahip

Astar renkleri (Resim 7), 2.5 Y 6/1 gri (Resim 4 No. 37), 2.5 Y 6/2 açık kahverengimsi gri (Resim 3 No. 9); 2.5 YR 3/1 koyu kırmızımsı gri (Resim 3 No. 17), 2.5 YR 4/6 kırmızı (Resim 3 No. 12), 2.5 YR 5/4 kırmızımsı kahverengi (Resim 3 No. 1, Resim 4 No. 28. 32), 2.5 YR 5/6 kırmızı (Resim 3 No. 19. 23, Resim 4 No. 29. 34), 2.5 YR 6/6 açık kırmızı (Resim 3 No. 20, Resim 4 No. 31); 5 YR 3/1 çok koyu gri (Resim 4 No. 30), 5 YR 4/4 kırmızımsı kahverengi (Resim 3 No. 5), 5 YR 5/3 kırmızımsı kahverengi (Resim 3 No. 13, Resim 4 No. 42), 5 YR 5/4 kırmızımsı kahverengi (Resim 3 No. 10. 15. 18. 22), 5 YR 5/6 sarımsı kırmızı (Resim 3 No. 11. 21), 5 YR 6/4 açık kırmızımsı kahverengi (Resim 3 No. 2, Resim 4 No. 24. 27); 7.5 YR 3/2 koyu kahverengi (Resim 3 No. 14), 7.5 YR 4/1 koyu gri (Resim 3 No. 3), 7.5 YR 4/2 kahverengi (Resim 3 No. 6), 7.5 YR 4/3 kahverengi (Resim 4 No. 41), 7.5 YR 5/1 gri (Resim 4 No. 36), 7.5 YR 5/2 kahverengi (Resim 4 No. 33), 7.5 YR 5/3 kahverengi (Resim 3 No. 16, Resim 4 No. 38); 10 R 4/6 kırmızı (Resim 4 No. 35), 10 R 5/8 kırmızı (Resim 4 No. 39); 10 YR 3/1 çok koyu gri (Resim 3 No. 4, Resim 4 No. 40), 10 YR 4/1 koyu gri (Resim 4 No. 26), 10 YR 5/1 gri (Resim 3 No. 7), 10 YR 5/2 grimsi kahverengi (Resim 3 No. 8), 10 YR 6/4 açık sarımsı kahverengi (Resim 4 No. 25) şeklindedir.

Katkı maddeleri (Resim 8), taşçık (Resim 3 No. 1-23, Resim 4 No. 24-35. 37-42), kum (Resim 3 No. 1-23, Resim 4 No. 24-42), kuvars (Resim 3 No. 5. 8. 11. 13-15. 17-20. 22, Resim 4 No. 26. 28. 30-31. 34. 36. 38. 42), kireç (Resim 3 No. 1-11. 13-15. 17-23, Resim 4 No. 24-25. 27. 29-34. 36-37. 39-42), mika (Resim 3 No. 6-8. 12. 16. 19, Resim 4 No. 26. 35. 38), şamot (Resim 3 No. 1. 8-9, Resim 4 No. 28), bitki (Resim 3 No. 1-23, Resim 4 No. 24-42) şeklindedir.

Bezeme Özellikleri

Dara Kazısı'nda ele geçmiş olan Brittle Ware (Gevrek Mallar) çömlekler, bezemesiz örnekler dışında genelde gövde veya boyun üzerinde oluk, kazıma yiv veya çoklu tarak yardımıyla kazınmış dalga yiv gibi bezemelere sahiptir (Resim 2-4).

Sonuç

Roma-Sasani ilişkilerinin coğrafi olarak başlangıç noktasında yer alan Dara (Anastasiopolis) Antik kenti (Resim 1), son yıllarda yapılan araştırmalar ışığında özellikle Yukarı Mezopotamya Bölgesi'nin Doğu Roma İmparatorluk Dönemi'ni anlamamız ve yorumlamamız açısından oldukça önemli bir yerleşimdir. Bilhassa MS VI. yüzyıl Doğu Roma İmparatorluğu'nun belli bir kesitini yansıması açısından da önemli bir merkezdir. 1986'dan bu yana kesintili biçimde ilerleyen kazı çalışmalarında yayın odaklı çok az bulgu şu ana kadar sunulmuştur. Özellikle seramik malzemelerde bu anlamda oldukça az odaklanılmış örnekler arasındadır.

Brittle Ware seramikleri de olasılıkla Mezopotamya Bölgesi ile ilişkili olarak açıklanabilir. Mezopotamya Bölgesi üretimli seramiklerin birçoğu kahverengi hamur rengi ağırlıklıdır. *Bak.* Gavagnin vd. 2016: 150-153, 155-157. Fakat, yine de Dara'da yer alan kil yataklarından alınan örneklerin pişirilmesi sonucu elde edilen kırmızı ve tonlarında renk sonucu bu durumun net olarak sonuçlanmasını mümkün kılmamaktadır. *Bak.* Tosun 2020: 435-436, Res. 6.38-6.39.

Brittle Ware ya da Türkçe karşılığı Gevrek Mallar olarak adlandırılacak seramikler, kullanım amacı daha çok sıvı yemekleri pişirmek amaçlı üretilmişlerdir. Yoğun olarak çanak, çömlek, tencere, tava gibi formları görülür; ancak az sayıda sürahi, testi gibi örnekleri de mevcuttur. Genel olarak ince cidarlı, kırılğan; fakat ısıya dayanıklı olan bu seramikler, iyi pişmiş ve pişme durumuna göre renkleri değişkenlik göstermektedir.

Dara'da şu ana kadar yapılan kazı çalışmaları sayesinde çok sayıda Suriye ve Levant Bölgesi'ne özgü olduğu düşünülen buluntulara rastlanmıştır. Bu bulgular içerisinde az sayıda yayın odaklı çalışılmış, literatürde Brittle Ware olarak adlandırılan seramikler, bölge geneline dağılımını yansıtması açısından önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra Dara'daki Form 7, 9-15 örneklerinin (Resim 2 No. 10-12, 17-28, Resim 3 No. 10-23, Resim 4 No. 24-42) Suriye ve Levant Bölgesi örneklerinden farklı özellikleri yansıtması ile bölge dinamiklerini kısmen anlamamızı sağlaması açısından değerli bulgular sunmaktadır. Özellikle Form 2-6 ve 13-14 (Resim 2 No. 4-5, 9, 26-27, Resim 3 No. 4-5, 9, Resim 4 No. 40-41) örnekleri sıvı yemekleri pişirmek amaçlı yapılmış dar ağızlı yapılarıyla literatüre farklı türde pişirme kap örneklerini sunması açısından yine önemli bilgiler edinmemizi sağlamaktadır. Bir pişirme kabı olan Form 5-6'nın (Resim 2 No. 8-9, Resim 4 No. 8-9) bir taşıma ve depolama kabı olan Kuzey Suriye Amphoraları 1 ile aynı form özelliğinde olması, seramik yapımında bölgesel etkileşimleri anlamamız açısından da oldukça değerlidir.

Dara'da tespit edilip çalışılmış 42 adet Brittle Ware çömleklerinde 15 farklı form belirlenmiş olup (Resim 5) Form 1 üç (Resim 1 No. 1-3), Form 2 iki (Resim 2 No. 4-5), Form 7 üç (Resim 2 No. 10-12), Form 8 dört (Resim 2 No. 13-16), Form 9 altı (Resim 2 No. 17-22) alt tipte, diğerleri ise tek tipte görülmektedir. Hamur renklerinde çeşitlilik çok olup 10 farklı hamur rengi belirlenmiştir (Resim 6). Hamur renklerine göre özellikle gri ve pembe tonları Levant, kırmızı renk tonlarını Suriye, kahverengi tonlarını da Mezopotamya ile ilişkilendirmek olası görülmekle birlikte Dara'daki yerel kil örneklerinin kırmızı tonlarında olması bu ayrımı çok olası sonuçlandırmamaktadır. Bu durum bölgesel olarak ilerde gerçekleştirilecek kapsamlı arkeometrik araştırmalar ile daha iyi anlaşılacaktır. Bunun dışında Dara örneklerinde 14 farklı astar rengi gözlenmiştir (Resim 7). Dara Brittle Ware çömleklerinde bezemesiz örnekler yoğun olmakla birlikte gövde veya boyun üzerinde oluk, kazıma yiv veya çoklu tarak yardımıyla kazınmış dalga yiv bezemelere de rastlanmaktadır (Resim 2-4). Katkı maddesi olarak da taşçık, kum, kireç ve bitki çok yoğun, kuvars orta yoğun, mika az yoğun ve şamot çok az miktarda bazı örneklerde görülmektedir (Resim 8). Özellikle mika katkılı örneklerin Suriye üretimi Brittle Ware olmadıkları, aynı zamanda formların birebir Suriye örnekleri ile benzeşmemesinden dolayı yüksek olasılıkla Yukarı Mezopotamya Bölgesi ile ilişkili olması mümkündür. Özellikle, Dara Brittle Ware Form 2 (Resim 2 No. 4-5, Resim 3 No. 4-5), 5 (Resim 2 No. 8, Resim 3 No. 8) ve 6 (Resim 2 No. 9, Resim 3 No. 9) örnekleri dışındaki çömleklerin büyük olasılıkla Levant ve Suriye Bölgesi etkili Mezopotamya Bölgesi orijinli olması mümkün görünmektedir. Bu da büyük olasılıkla Suriye'den bilinen altı adet atölyenin dışında günümüz Suriye sınırlarının kuzeydoğusu, Türkiye'nin Güneydoğu Anadolu Bölgesinin doğusu ile Irak'ın kuzeybatısında yedinci bir atölyenin (Beirut merkezli X Atölyesi dışında) olabileceğine işaret etmektedir. Dara için henüz bir atölyenin varlığı tespit edilememiş olsa da ilerleyen kazı çalışmaları ışığında bu durumun değişme olasılığı da

mümkündür. Yukarı Mezopotamya'da Doğu Roma İmparatorluk Dönemi'ne yönelik araştırmaların artması ile bu malzemelerin bölge genelindeki dağılımı ve çeşitliliği hakkında daha fazla bilgi edinilmesi olasıdır.

Dara'da ele geçip çalışılmış Brittle Ware çömleklerinden Form 1 (Resim 2 No. 1-3, Resim 3 No. 1-3), Geç Hellenistik-Erken Roma; Form 2. 4-6 (Resim 2 No. 4-5. 7-9, Resim 3 No. 4-5. 7-9), MS VI-VII. yüzyıl; Form 3 (Resim 2 No. 6, Resim 3 No. 6), MS V-VII. yüzyıl; Form 7-9 (Resim 2 No. 10-22, Resim 3 No. 10-23, Resim 4 No. 24-36) (özellikle Dara'daki kontekst verileri ışığında), 10-11, 13-15 (Resim 2 No. 23-24. 26-28, Resim 4 No. 37-38. 40-42) (Dara'nın bir garnizon kente dönüşmesi sürecinde kullanılmış bir form olma olasılığı göz önünde bulundurularak), MS VI. yüzyıl; Form 12 ise (Resim 2 No. 25, Resim 4 No. 39) MS VI. yüzyıl sonu-MS VII. yüzyıl veya Erken İslami Dönem başına (MS VII-VIII. yüzyıl) tarihlenmektedir.

Kaynaklar

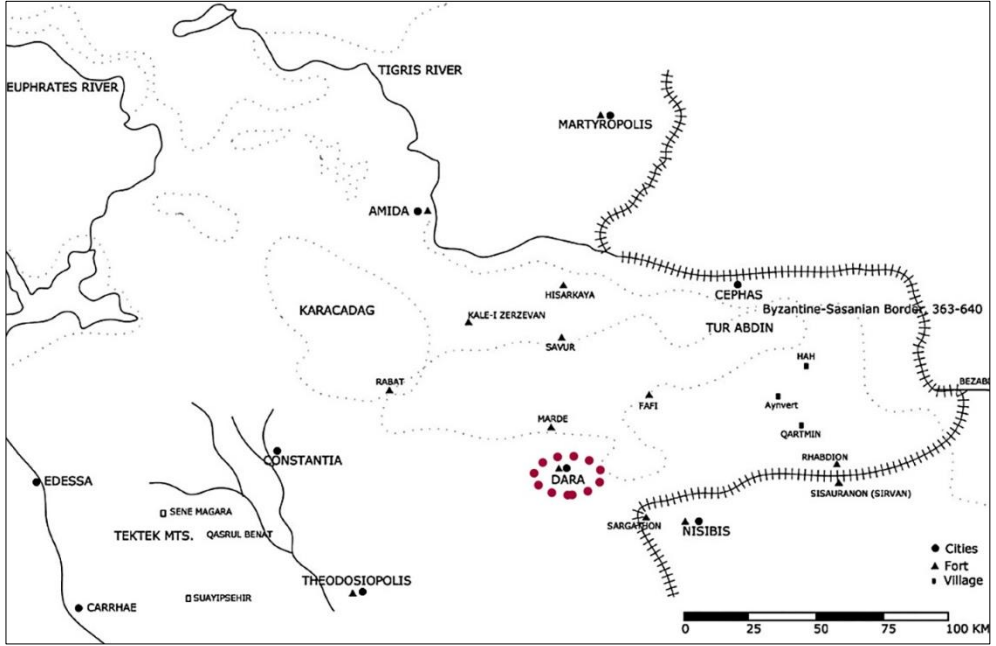
- Alp, A.O. (2009). "A Group of Late Roman Pottery from Harabebezikan Mound in Upper Euphrates (Turkey)". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/1, 201-216.
- Amodio, M. (2007). "La Classe di Ceramica da Cucina Brittle Ware Rinvenuta a Tell Barri (Siria)". *Topoi. Orient-Occident. Supplément*, 8, 231-248.
- Amodio, M. (2008). "La Brittle Ware da Tell Barri". *Tell Barri: Storia di un Insediamento Antico Tra Oriente e Occidente*, 63. (Ed. R.P. Benoit) Naples-Macchiaroli: La parola del passato. 322-336.
- Bartl, K. (1999-2000). "Tell Sheikh Hassan. Funde aus Römischpartischer, Spätromisch-Frühbyzantinischer und Islamischer Zeit". *Archiv für Orientforschung*, 46-47, 447-489.
- Bartl, K., Schneider, G. ve Böhme, S. (1995). "Notes on 'Brittle Wares' in North-Eastern Syria". *Levant*, XXVII-1, 165-177.
- Campbell, B. (1989). "The Roman Pottery from Sheh Qubba, North Iraq, in the Eastern Frontier of the Roman Empire". *Proceedings of a Colloquium Held at Ankara in September 1988*. (Ed. D. French ve C. Lightfoot) Oxford: British Institute of Archaeology at Ankara. 53-65.
- Daszkiewicz, M., Krogulska, M. ve Bobryk, E. (2000). "Composition and Technology of Roman Brittle Ware Pottery from A Kiln Site in Palmyra (Syria)". *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta*, 36, 537-548.
- Dorna-Metzger, F. (1996). "Hellenistic and Parthian-Roman Pottery from the Upper Khabur Survey: A Preliminary Study". *Continuity and Change in Northern Mesopotamia from the Hellenistic to the Early Islamic Period: Proceedings of a Colloquium Held at the Seminar für Vorderasiatische Altertumskunde, Freie Universität Berlin, 6th-9th April 1994*. (Ed. K. Bartl ve S.R. Hauser) Berlin: Berliner Beiträge zum Vorderen Orient 17. 363-375.
- Dyson, S.L. (1968). *Excavations at Dura-Europos, Final Report IV, 1, 3, The Commonware Pottery, The Brittle Ware*. New Haven: Cambridge University Press.
- Gavagnin, K., Iamoni, M. ve Palermo, R. (2016). "The Land of Nineveh Archaeological Project: The Ceramic Repertoire from the Early Pottery Neolithic to the Sasanian Period". *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 375, 119-169.
- Genequand, D., Hull, D. ve Studer, J. (2007). "Rapport Préliminaire des Travaux de la Mission Archéologique Syro-Suisse À Qasr al-Hayr al-Sharqi en 2006". *SLSA Jahresbericht*, 2006, 123-156.
- Genequand, D., Ali, R., Haldemann, M. ve Studer, J. (2010). "Rapport Préliminaire des Campagnes 2008 et 2009 de la Mission Archéologique Syro-Suisse de Qasr al-Hayr al-Sharqi". *SLSA Jahresbericht*, 2009, 177-219.
- Gschwind, M. (2006). "Roman Pottery from Zeugma: Continuity, Change and the Central Euphrates Perspective". *International Symposium on Zeugma: From Past to Future*. (Ed. R. Ergeç) Gaziantep: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi. 55-69.
- Harper, R. (1980). "Athis-Neocaesarea-Qasrin-Dibsi Faraj". *Le Moyen-Euphrate, Zone de Contacts et d'échanges, Actes du Colloque de Strasbourg 10-12 mars 1977*. (Ed. J.C. Margueron) Leiden: Brill. 327-348.

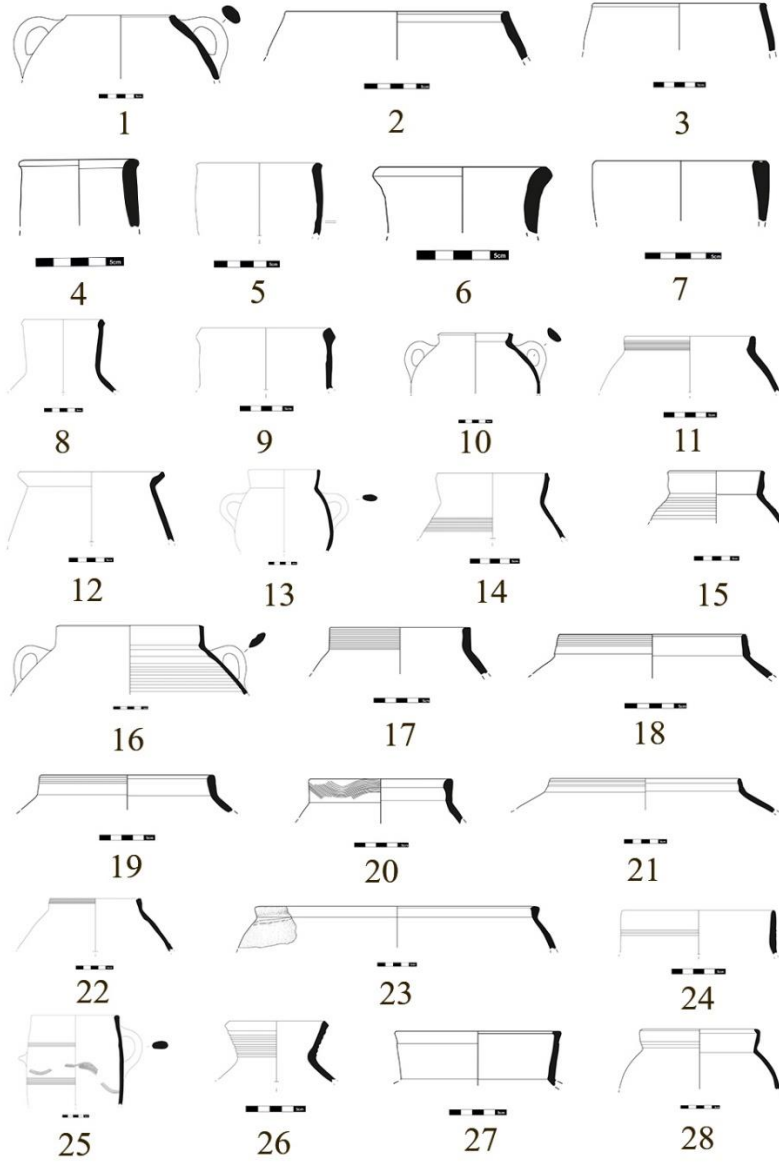
- Johnson, B.L. (1988). "The Pottery". *Excavations at Jalame. Site of A Glass Factory in Late Roman Palestine*. (Ed. G.D. Weinburg) Columbia: University of Missouri Press. 137-226.
- Keser-Kayaalp, E. ve Erdoğan, N. (2017). "Recent Research on Dara/Anastasiopolis". *New Cities in Late Antiquity: Documents and Archaeology (Bibliothèque de L'Antiquité Tardive)*, 35. (Ed. E. Rizos) Brepols: Brepols Publishers. 153-175.
- Konrad, M. (1992). "Flavische und Spätantike Bebauung Unter der Basilika B von Resafa-Sergiupolis". *Damaszener Mitteilungen*, 6, 313-402.
- Martz, A.S. (2007). "Les Vases À Cuire de Zeugma du IIIe au VIIe Siècle". *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and Archaeometry 2 (LRCW 2)*. (Ed. M. Bonifay ve J.C. Tréglia) Oxford: BAR International Series 1662. 739-744.
- Oates, D. ve Oates, J. (1959). "Ain Sinu: A Roman Frontier Post in Northern Iraq". *Iraq*, 21, 207-236.
- Oates, D. (1968). *Studies in the Ancient History of Northern Iraq*. London: Oxford University Press.
- Orssaud, D. (1980). "La Céramique". içinde: "Déhès (Syrie du Nord), Campagnes I-III (1976-1978)". *Syria*, 57, 234-266.
- Orssaud, D. (1991). "La Céramique". içinde: *Halabiyya-Zenobia, Place Forte du Limes Oriental et la Haute-Mésopotamie au VIe Siècle 2*. (Ed. J. Lauffray) Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner. 260-275.
- Ökse, A.T., Erdoğan, N., Görmüş, A., Atay, E., Çetinkaya, İ., Güneş, A., Atay, Y., Levent, H., Eroğlu, M., Torpil, S., Güneş, Z., Yücel, A., Turan, M., Altun, S., Akan, H., Akkaş, V., Erdaş, Y., Öncü, V.G., Öncü, A., Bayraktar, A.A., Boz, M. ve Görmez, A. (2018). *İlisu Barajı İnşaat Sahası Kurtarma Kazıları III: Roma İmparatorluk Dönemi ve Orta-Yakın Çağ Yerleşmeleri / Salvage Excavations in The Construction Area of The Ilisu Dam III: Roman Empire Period and Middle-New Ages Sites*. (Ed. A.T. Ökse ve N. Erdoğan) Mardin: mardinsesi yayıncılık.
- Özyar, A., Pancaroğlu, O., Ünlü, E. ve Vokaer, A. (2017a). "Tarsus Gözlükule Kazılarında Ele Geçen Erken İslami Dönem Buluntuları Hakkında Bazı Gözlemler". *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 38/2, 467-484.
- Özyar, A., Pancaroğlu, O., Ünlü, E. ve Vokaer, A. (2017b). "Recent Fieldwork at Tarsus-Gözlükule: The Medieval Levels". *The Archaeology of Anatolia 2: Recent Discoveries (2015-2016)*. (Ed. S.R. Steadman ve G. McMahon) Cambridge: Cambridge Scholars Publishing. 197-226.
- Reynolds, P. (2005). "Levantine Amphorae from Cilicia to Gaza: A Typology and Analysis of Regional Productions Trends from the 1st to the 7th Centuries". *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry 1 (LRCW 1)*. (Ed. J. Gurt i Esparraguera vd.) Oxford: BAR International Series 1340. 563-611.
- Reynolds, P. (2013). "Transport Amphorae of the 1st to 7th Centuries: Early Roman to Byzantine Periods". *Zeugma 2000: Rescue Excavations II*. (Ed. W. Aylward) Los Altos/California: The Packard Humanities Institute. 93-161, Pls. 43-74.

- Reynolds, P. (2014). "The Homs Survey: Contrasting Levantine Trends in the Regional Supply of Fine Wares, Amphorae and Kitchen Wares (Hellenistic to Early Arab Periods)". *Roman Pottery in the Levant: Local Production and Regional Trade. Round Table, Deutsches Archäologisches Institut, (19–20th February 2010), Roman and Late Antique Mediterranean Pottery 3.* (Ed. B. Fischer-Genz vd.) Oxford: Archaeopress. 53-65.
- Reynolds, P. ve Waksman, S.Y. (2007). "Beirut Cooking Wares, 2nd to 7th Centuries: Local Forms and North Palestinian Imports". *Berytus*, 50, 59-81.
- Römer-Strehl, C. (2005). "Untersuchungen zur Keramik der Seleukidischen und Partisch-römischen Zeit vom Tall Seh Hamad". *Magdalu/Magdala Tall Šeh Hamad von der Postassyrischen Zeit bis zur Römischen Kaiserzeit.* (Ed. H. Kühne) Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 2.1/2. 197-312.
- Schneider, G., Vokaer, A., Bartl, K. ve Daszkiewicz, M. (2007). "Some New Results of Archaeometric Analysis of Brittle Wares". *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean Archaeology and Archaeometry 2 (LRCW 2).* (Ed. M. Bonifay ve J.C. Trégliá) Oxford: BAR International Series 1662. 715-730.
- Strothenke, E. (2016). *Einfache Gebrauchswaren und Kochtopfwaren vom Dülük Baba Tepesi von der Römischen bis in die Islamische Zeit.* Asia Minor Studien 80. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Thalmann, J.P. (1978). "Tell Arqa (Liban Nord). Campagnes I–III (1972–1974)". *Syria*, 55, 1-151.
- Tosun, M. (2018). "Kuruluş, Yükseliş ve Çöküşü ile Roma'nın Mezopotamya'daki Son Varlık Göstergesi: Dara (Anastasiopolis-Iustiniana Nova)". *Amisos*, 3/5, 455-480.
- Tosun, M. (2020). *Dara (Anastasiopolis) Roma ve Geç Antik Dönem (Parth-Sasani) Seramikleri.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Vela, H.N. ve Piéridi, D. (2013). "Faciès Céramiques de la Syrie du Nord Protobyzantine". *Topoi. Orient-Occident. Supplément*, 12, 111-147.
- Viviers, D. ve Vokaer, A. (2007). "Travaux de la Mission Archeologique Belge à Apamee de Syrie. XLe Campagne (2006)". *Revue Belge de Philologie et d'histoire*, 85, 93-124, Pls. I-XIV.
- Viviers, D. ve Vokaer, A. (2009). "Travaux de la Mission Archéologique Belge à Apamée de Syrie. XLIIe Campagne (2008)", *Revue Belge de Philologie et d'histoire*, 87, 105-144.
- Vokaer, A. (2005). "Typological and Technological Study of Brittle Ware in Syria". *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and Archaeometry 1 (LRCW 1).* (Ed. J.M. Gurt i Esparraguera vd.) Oxford: BAR International Series 1340. 697-709.
- Vokaer, A. (2007). "La Brittle Ware Byzantine et Omeyyade en Syrie du Nord". *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and Archaeometry 2 (LRCW 2).* (Ed. M. Bonifay ve J.C. Trégliá) Oxford: BAR International Series 1662. 701-714.

- Vokaer, A. (2010a). "Cooking Wares An Ancient Syria (First to 10th Centuries AD): Reconstructing the Production Contexts from the Consumption Sites". *Archaeometry*, 52/4, 605-627.
- Vokaer, A. (2010b). "Cooking in A Perfect Pot. Shapes, Fabric and Function of Cooking Ware in Late Antique Syria". *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and Archaeometry. Comparison between Western and Eastern Mediterranean 3 (LRCW 3)*. (Ed. S. Menchelli vd.) Oxford: BAR International Series 2185 (I). 115-129.
- Vokaer, A. (2010-2011). "Byzantine Cooking Ware Imports in Syria: The 'Workshop X'". *Berytus*, 53-54, 213-232.
- Vokaer, A. (2011). *La Brittle Ware en Syrie. Production et Diffusion d'une Céramique Culinaire de L'époque Hellénistique À L'époque Omeyyade, Memoires de la Classe des Lettres Fouilles d'Apamee 2*. Brussels: Académie Royale de Belgique.
- Vokaer, A. (2013a). "Pottery Production and Exchange in Late Antique Syria (Fourth-Eight Century A.D.). A Studt of Some Imported and Local Wares". *Local Economies? Production and Exchange of Inland Regions in Late Antiquity (Late Antique Archaeology 10)*. (Ed. L. Lavan) Leiden: Koninklijke Brill NV. 567-606.
- Vokaer, A. (2013b). "Continuity and Changes in Ceramic Production and Exchange in Syria, between the End of the Byzantine and the Beginning of the Early Islamic Periods (6th-9th Century CE)". *Proceedings of the International Symposium Byzantium and the Arab World: Encounter of Civilizations (Thessaloniki, 16-18 December 2011)*. (Ed. A. Kralidis ve A. Gkoutzioukostas) Thessaloniki: Aristotle University of Thessaloniki. 483-510.
- Waksman, S.Y., Reynolds, P., Bien, S. ve Trégliia, J.C. (2005). "A Major Production of Late Roman 'Levantine' and Cypriot Common Wares". *Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and Archaeometry 1 (LRCW 1)*. (Ed. J.M. Gurt i Esparraguera vd.) Oxford: BAR International Series 1340. 311-325.
- Wightman, G. (1990). "Area B, Sounding in the Middle City". *Tell Ahmar: 1988 Season*. (Ed. G. Bunnens) Leiden: University of Melbourne. 106-119.

Resim 1: Dara'nın konumunu gösteren harita (Keser-Kayaalp – Erdoğan 2017: 154, Fig. 1)

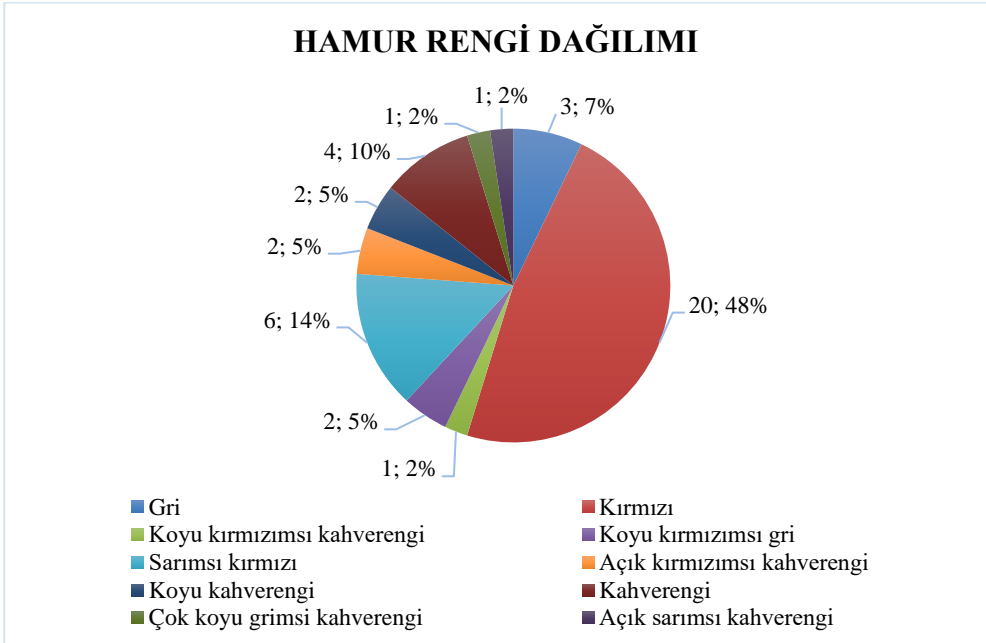
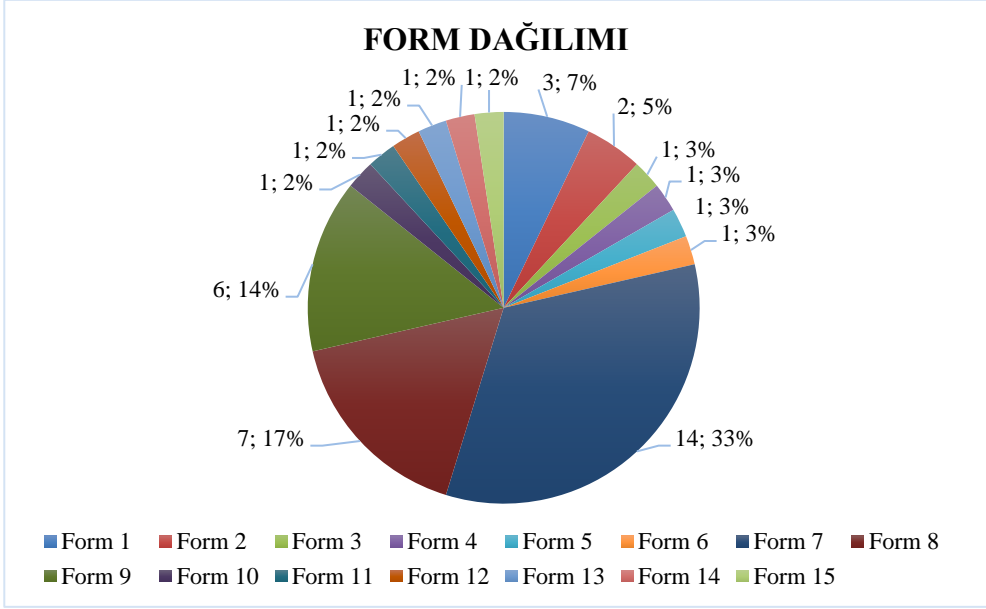
Resim 2: No. 1: Form 1.1, No. 2: Form 1.2, No. 3: Form 1.3, No. 4: Form 2.1, No. 5: Form 2.2, No. 6: Form 3, No. 7: Form 4, No. 8: Form 5, No. 9: Form 6, No. 10: Form 7.1, No. 11: Form 7.2, No. 12: Form 7.3, No. 13: Form 8.1, No. 14: Form 8.2, No. 15: Form 8.3, No. 16: Form 8.4, No. 17: Form 9.1, No. 18: Form 9.2, No. 19: Form 9.3, No. 20: Form 9.4, No. 21: Form 9.5, No. 22: Form 9.6, No. 23: Form 10, No. 24: Form 11, No. 25: Form 12, No. 26: Form 13, No. 27: Form 14, No. 28: Form 15.

Resim 3: No. 1: Form 1.1, No. 2: Form 1.2, No. 3: Form 1.3, No. 4: Form 2.1, No. 5: Form 2.2, No. 6: Form 3, No. 7: Form 4, No. 8: Form 5, No. 9: Form 6, No. 10-21: Form 7.1, No. 22: Form 7.2, No. 23: Form 7.3.

Resim 4: No. 24-25: Form 8.1, No. 26: Form 8.2, No. 27: Form 8.3, No. 28-30: Form 8.4, No. 31: Form 9.1, No. 32: Form 9.2, No. 33: Form 9.3, No. 34: Form 9.4, No. 35: Form 9.5, No. 36: Form 9.6, No. 37: Form 10, No. 38: Form 11, No. 39: Form 12, No. 40: Form 13, No. 41: Form 14, No. 42: Form 15.

T.C.
MARDİN VALİLİĞİ
İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü
Mardin Müze Müdürlüğü

Sayı : 16211175-155.03-E.167650
Konu : Murat TOSUN, Öğrenci Çalışması

25.02.2019

Sayın Murat TOSUN

İlgi :19.06.2018 gün ve E.309293 sayılı dilekçeniz

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Arkeoloji Anabilim Dalı Klasik Arkeoloji Programında: Doktora yapan ve Doktora Tez çalışmasında, Dara Antik Kentinde Kazılar sonucunda ortaya çıkarılmış ve çıkmakta olan, Roma Geç Antik- Erken Hristiyanlık dönemi seramikleri ve Çıkan seramiklerin, Tarihsel olarak anlamaya yönelik inceleme yapmak istediğiniz. Müdürlüğümüzce değerlendirilmiş ve uygun görülmüştür.

Söz konusu eserlerin, İnceleme safhasında güvenlik önlemlerinin alınarak, Gerekli özen ve hassasiyetin gösterilerek eser sorumlusunun koordinesi ile gerekli çalışmaların yapılabileceği ve çalışma sonucunda hazırlanan bilgi ve belgelerin bir nüshasının müdürlüğümüze teslim şhususunda :

Gereğini rica ederim

 e-İmzalıdır
Nihat ERDOĞAN
Müze Müdürü

Not: 5070 sayılı Elektronik İmza kanunu gereği bu belge elektronik imza ile imzalanmıştır.

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ EDITÖRLÜĞÜNE

Konu: Etik Beyan / İzin Belgesi (Tezden üretilen makale için)

Derginizin 2021 yılı 70. sayısında yayınlanmak üzere kabul edilen “DARA’DAN (ANASTASIOPOLIS) BRITTLE WARE ÇÖMLEKLER” adlı çalışma danışmanlığımı Prof. Dr. Zeynep KOÇEL ERDEM’in yaptığı Murat TOSUN tarafından Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalında hazırlanan doktora tezinden üretilmiştir. (YÖK Tez No: 632392 /24.06.2020)

Çalışmanın etik açıdan bir sorun teşkil etmediğini beyan ederek, rızamız ve bilgimiz dâhilinde ilgili sayıda yayınlanmasını arz ederiz.

29.08.2021

Dr. Murat TOSUN

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Yazar

Prof. Dr. Zeynep KOÇEL ERDEM

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Danışman

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

İmzalı Belge (imzalar 6698 sayılı KVKK uyarınca yayımlanan makaleden silinmiştir.)

-Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir. -The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics. No potential conflict of interest was reported by the authors.

İĞDIR KERVAN SARAYI VE KERVAN YOLU ÜZERİNE YENİ
DEĞERLENDİRMELER
NEW EVALUATIONS ON İGDIR CARAVANSERAI AND CARAVAN ROAD
HASAN BUYRUK

Doç. Dr. Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü
Assoc. Prof. Ordu University, Faculty of Science and Letters, Department of Art History
hasanbuyruk76@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-5006-0990>

Atıf / Citation

Buyruk, H. 2021. "İğdır Kervansarayı ve Kervanyolu Üzerine Yeni Değerlendirmeler". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül- September 2021). 119-138

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 23.02.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 11.07.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4546>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by *iThenticate* programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute
TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

İĞDIR KERVAN SARAYI VE KERVAN YOLU ÜZERİNE YENİ DEĞERLENDİRMELER NEW EVALUATIONS ON İGDIR CARAVANSERAI AND CARAVAN ROAD

HASAN BUYRUK

Öz

İğdir Kervansarayı, İğdir'a 30 km uzaklıkta Göngörmez, Kızılkule, Kervansaray ve Asma köylerinin yol kavşağında düzlük bir alan üzerinde yer almaktadır. Kervansaraya İğdir merkez sınırları içerisinde olması ve İğdir'a yakınlığından dolayı bu isim verilmişken, bazı kaynaklarda, Ejder Kervansarayı, Harmandöven Kervansarayı, Zor Kervansarayı olarak da anılmaktadır. Bunun yanında yöredeki köylüler Aynalı Han isminden de bahsetmektedir. Günümüzde restore edilmiş olan Kervansaray, uzunlamasına bir plana sahip olup, cephesinin ortasında yukarı ve dışarıya çıkıntı yapmayan bir taç kapısı bulunmaktadır. Orta Çağ ve sonrasında özellikle deniz yoluyla Batum Limanı'na gelen kervan ve seyyahlar, buradan Tiflis, Ecmiazin, Erivan, Nahçıvan, Culfa gibi ana duraklar üzerinden İran topraklarına girerek Tebriz'e ulaşmaktaydı. Bunun yanında İstanbul'dan başlayıp, Amasya, Tokat, Erzincan, Erzurum, Kars, Ani veya Kağızman, Ecmiazin, Erivan, Nahçıvan, Culfa Tebriz, yine Trabzon Limanı'ndan başlayıp, Gümüşhane, Bayburt Erzincan, Erzurum, Kars, Ani veya Kağızman, Ecmiazin, Erivan, Nahçıvan, Culfa Tebriz güzergâhı da kullanılmaktaydı.

İğdir Kervansarayı ve kervan yolu üzerine, günümüze kadar birtakım araştırmalar yapılarak, çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Çoğu bilimsel olan bu yayınlarda, kervansarayın adı, yapısını, tarihi, dönemi, kervan yolunun güzergâhı, bağlantıları vb. durumlar tartışılarak belirli bir çerçeveye oturtulmaya çalışılmıştır. Ancak bütün bu yayınlarda incelendiğinde; tarihsel çerçevede, dönem tespitinde, planda, işçilikte ve güzergâhta vb. özelliklerde birbiriley uyumlayan ve bir bütünü tamamlamayan durumlarla karşılaşmıştır. Bu çalışmada sözü edilen tüm bu konular tek tek ele alınarak, tarihi çerçeve içerisinde, belge ve maddi buluntular eşliğinde yeniden değerlendirilecek, bilim dünyasına ve gelecek kuşaklara sunulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İğdir, Kervansaray, Kervan yolu, Rota, Değerlendirme.

Abstract

İğdir Caravanserai is located on a flat area at the road junction of Göngörmez, Kızılkule, Kervansaray and Asma Villages 30 km away from İğdir. While this name was given to the caravanserai due to its location within the central boundaries of İğdir and its proximity to İğdir, it is also called as Ejder Caravanserai, Harmandöven Caravanserai, Zor Caravanserai in some sources. Besides, the local villagers also mention the name Aynalı Han. The caravanserai, which has been restored today, has a longitudinal plan and there is a crown gate in the middle of its facade that does not protrude upwards and outwards. In Medieval Age and later, caravans and travelers, who came to Batumi Harbour by sea, entered to Iran via main stops such as Tbilisi, Ecmiazin, Yerevan, Nakhchivan and Julfa and reached to Tabriz. In addition, the road starting from Istanbul, Amasya, Tokat, Erzincan, Erzurum, Kars, Ani or Kağızman, Ecmiazin, Yerevan, Nakhichevan, Julfa Tabriz and the road again starting from Trabzon Harbour, Gümüşhane, Bayburt Erzincan, Erzurum, Kars, Ani or Kağızman, Ecmiazin, Yerevan, Nakhchivan, Julfa Tabriz was also used.

Various researches have been made on İğdir Caravanserai and caravan road until today and various opinions have been put forward. In these publications, which are mostly scientific, situations such as the name of the caravanserai, its owner, its date, period, the route of the caravan road, its connections, etc. were discussed and tried to be set within a certain framework. However, when all these publications are examined; some situations in which the characteristics such as historical framework, period determination, plan, workmanship and route, etc. did not match each other and did not complete a whole, have been seen. All these issues mentioned in this study will be handled one by one, evaluated within the historical framework, in the presence of documents and material findings, and will be re-evaluated, and they will be presented to the world of science and future generations.

Key Words: İğdir, Caravanserai, Caravan road, Route, Evaluation.

Structured Abstract

Iğdır Caravanserai is located on a flat area at the road junction of Güngörmez, Kızılkule, Kervansaray and Asma Villages 30 km away from Iğdır. While this name was given to the caravanserai due to its location within the central boundaries of Iğdır and its proximity to Iğdır, it is also called as Ejder Caravanserai, Harmandöven Caravanserai, Zor Caravanserai in some sources. Besides, the local villagers also mention the name Aynalı Han. The caravanserai, which has been restored today, has a longitudinal plan and there is a crown gate in the middle of its facade that does not protrude upwards and outwards. The caravanserai looks like a castle with 5 semi-cylindrical supporting towers on each of its north and south long sides. An important part of the caravanserai is the crown gate with a width of 2.20 m placed in the middle of the facade of which 23 m. long corners where ornamentation is concentrated, is rounded with half-round towers. The geometric strip, consisting of thin flat glades with scratched in the middle, consists of eight and twelve-armed stars arranged according to shifted axes. This type of decoration consists of examples seen in stonework of Seljukian period.

In Medieval Age and later, caravans and travelers, who came to Batumi Harbour by sea, entered to Iran via main stops such as Tbilisi, Ecmiazin, Yerevan, Nakhchivan and Julfa and reached to Tabriz. In addition, the road starting from Istanbul, Amasya, Tokat, Erzincan, Erzurum, Kars, Ani or Kağızman, Ecmiazin, Yerevan, Nakhichevan, Julfa Tabriz and the road again starting from Trabzon Harbour, Gümüşhane, Bayburt Erzincan, Erzurum, Kars, Ani or Kağızman, Ecmiazin, Yerevan, Nakhchivan, Julfa Tabriz was also used. These roads were the routes that came from the west along the Aras River Basin and extended eastward into Tabriz and Iran using the north of the Aras River. In another way, the road that comes from the east in other words from inside of Iran, passing through Tabriz, enters into the territory of Türkiye after Makua from the Dogubeyazıt district of Agri. From here, the road reaching Çobandede Bridge over Doğubeyazıt-Diyadin-Taşlıçay-Ağrı-Elaşkirt connects here with the road of Kars-Ani and Karakurt-Kağızman Iğdır coming from Erzurum. This road is also the main route from Central Anatolia to Istanbul and Trabzon Harbour in connection with Erzurum. Another road from Beyazıt is connected to the Mediterranean via Van-Bilis-Siirt-Diyarbakır-Urfa-Antep. It is also known that there are some secondary roads connecting to these main routes.

Although Iğdır Caravanserai was not located on these main routes, it was located on the route providing connection to important centers such as Nakhchivan, Yerevan, Kars, Ani and Sürmeli. The road from Sürmeli to Ahlat was connected to Ahlat and Bilis via Taşlıçay-Erciş by crossing Kucak Pass through Iğdır Caravanserai. Karakale Han (Sürmeli) -Iğdır Caravanserai-Musun Caravanserai and Erciş, which are lined south to Ahlat on this route, emerge as interesting examples. Among these, only Iğdır Caravanserai remain standing. Various researches have been made on Iğdır Caravanserai and caravan road until today and various opinions have been put forward. In these publications, which are mostly scientific, situations such as the name of the caravanserai, its owner, its date, period, the route of the caravan road, its connections, etc. were discussed and tried to be set within a certain framework. However, when all these publications are examined; some situations in which the characteristics such as historical framework, period determination, plan, workmanship and route, etc. did not match each other and did not complete a whole, have been seen. All these issues mentioned in this study will be handled one by one, evaluated within the historical framework, in the presence of documents and material findings, and will be re-evaluated.

It is understood that Iğdır Caravanserai examined and the route on which it is located are outside of the routes used by dozens of travelers, mentioned above or except them, traveling in the region. From the information provided by travelers, the roads passing through the region are confirmed, while the route of Tabriz-Dogubeyazıt-Çilli pass - Iğdır - Batumi, which the vast majority of researchers refer, cannot be verified either with documents or with physical

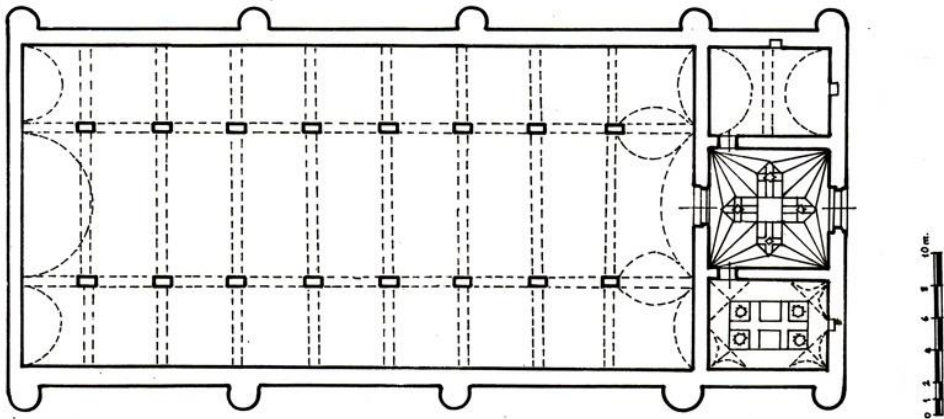

evidence. The name Şerefüddin Ezdere (Şerafeddin Ejder) as the patron (Şerafüddin Ezdere's Chiefdom of Sürmeli 1225, the proposed construction date for the Caravanserai as the end of the 13th century) also shows inconsistencies. The view regarding the dating of the Seljuk Period and the end of the 3rd century, the beginning of the 14th century, in which almost all of the researchers participated, also show inconsistencies with the historical process. Likewise, the Seljuks remained in the region for a short period of 7 years, which falls into the second quarter of the 13th century and is inconsistent with the proposed construction date. However, considering that Hülagü accelerated the activities for public works in the region after 1261, the period and dating become more meaningful. Based on the whole of this research; we suggest the route of the caravanserai, whose owner is unknown, as Yerevan-Sürmeli-Doğubeyazıt-Erciş-Ahlat, its period as İlhanlı, and its date as the third quarter of the 13th century and the end of the 13th century. Based on the whole of this research, for the caravanserai whose patron is unknown, we suggest the route as Yerevan-Sürmeli-Doğubeyazıt-Erciş-Ahlat, its period as İlhanlı, and its construction date as from the third quarter of the 13th century to the end of the 13th century.

Giriş

Bilindiği üzere kervansaray ve hanların inşası ana yollar üzerinde gerçekleştirilmiş olup bu uygulama Karahanlılardan başlayıp Büyük Selçuklularla devam eden Anadolu Selçuklularında da zirve yapan bir mimari tarzdır. Anadolu Selçuklularından sonra bu yapılanma devam etmişse de zirve noktasını Anadolu Selçuklu dönemi oluşturmaktadır. Selçukluların ticari dehasını yansıtan han ve kervansarayların hemen tamamı taştan inşa edilmişlerdir ki bunların büyük çoğunluğunda kaliteli düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Ticaret, kervan yollarının gelişmesinde ve çeşitlenmesinde en önemli nedenlerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Kervanlarla yola çıkan tüccarlar, ulaşacakları menzile en kısa ve güvenli yolu tercih etmek durumundaydılar. Dönemin ticaret merkezlerine bakıldığında; Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erzurum, İç Anadolu Bölgesi'nde Konya, Kayseri ve Sivas, Akdeniz Bölgesi'nde Yumurtalık Limanı ve Karadeniz Bölgesi'nde Trabzon kenti, özellikle de limanı öne çıkan yerlerin başında gelmekteydi.

Konumuzu oluşturan Iğdır Kervansarayı, günümüz Iğdır şehrinin yaklaşık olarak 30 km uzağında yer almaktadır. Düzlük bir alanda bulunan kervansaray, düzgün kesme taş kullanılarak inşa edilmiş olup dış taraftan 24 x 55 m. ölçülerinde doğu-batı doğrultusunda uzun dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir (Çizim 1). Taç kapısı doğu cephesinin ortasına yerleştirilmiş olup dışa taşıntı yapmamaktadır (Fotoğraf 1). Taç kapıdan (Fotoğraf 2) kare planlı üç bölümlü bir hole girilmektedir. Orta kısım, taç kapı ile aynı ekseninde bulunan oldukça sade diğer bir kapı ile ahır kısmına açılırken, birer kapı ile de güney ve kuzeyindeki hürelere açılmaktadır. Kervansaray harap bir haldeyken, 2008 yılında restore edilmiş ve tamamıyla yok olmaktan kurtarılmıştır. Günümüze kadar kervansarayın üzerine yapılan bilimsel araştırma ve yayınlar incelendiğinde, dönem, bânî ve güzergâh konusunda bir takım çelişki ve uyumsuzluklarla karşılaşmıştır. Tespit edilebilen bu durumlar coğrafi konum ve tarihi çerçeve içerisinde yeniden değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Çizim 1- Iğdır Kervansarayı Planı (Ünal, 1970: 12)

*Fotoğraf 1- Iğdır Kervansarayı Dış (Yazarın Kendi Arşivinden) ve İç Mekândan Görünüm
(www.aa.com.tr)*

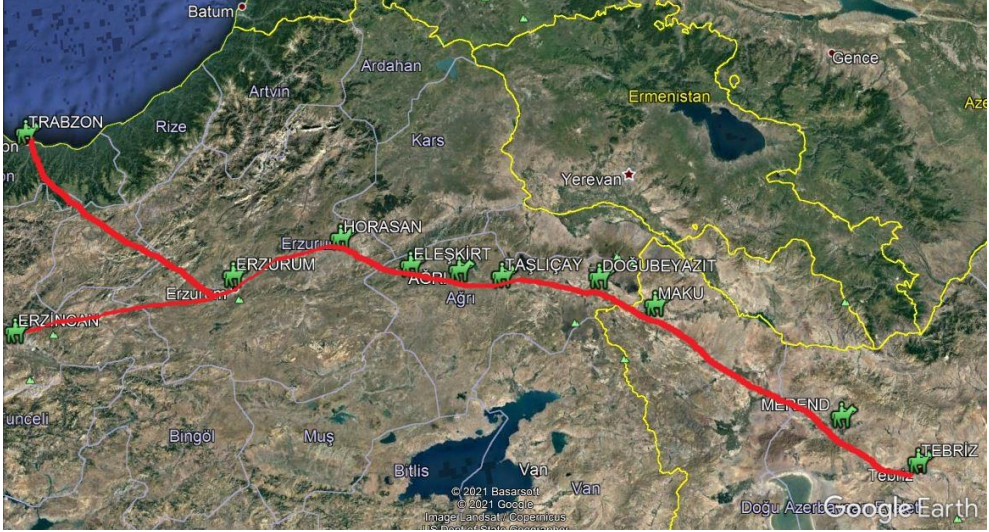

Fotoğraf 2- Iğdır Kervansarayı Taç Kapısının Restorasyon Öncesi ve Sonrasına Ait Görseller

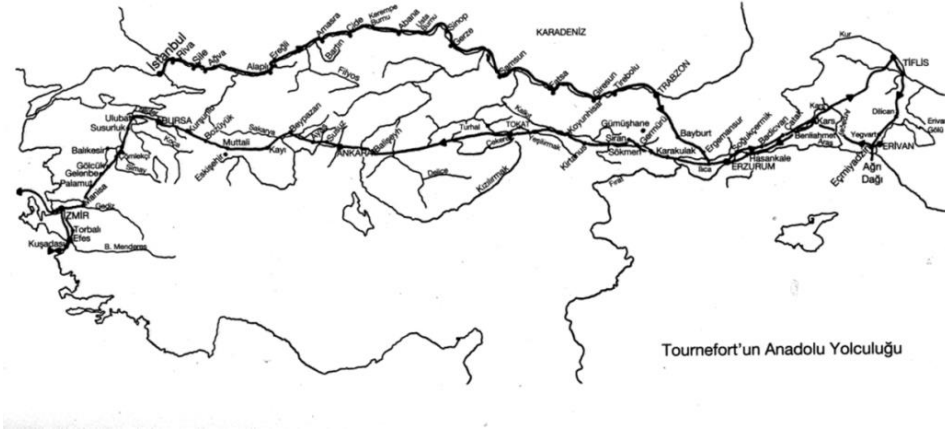
Bölge Kervan Yolu Ağı ve Bu Yolları Kullanan Seyyahlar

Trabzon Limanı'na gelen emtia, Gümüşhane-Bayburt rotasını izleyerek Erzurum'a ulaşıyordu. Yumurtalık Limanı'na gelen emtia ise kuzey kervan yolunu kullanarak, Kozan, Feke, Saimbeyli, Pınarbaşı üzerinden Sivas'a ulaşıyordu. Yine Yumurtalık Liman ve Çukurova'dan başlayan diğer bir yol ise Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden geçip, Van üzerinden Tebriz'e ulaşmaktaydı. Trabzon ve Sivas'tan gelen ana yollar Erzurum üzerinde birleştikten sonra buradan Tebriz'e uzanmaktaydı. Ana rota Pegolotti'nin de belirttiği gibi Erzurum, Hasankale, Çobandede Köprüsü, Sarımsaklı, Karaköse (Ağrı) ve Tebriz'di (Pegollotti 1936: 28-29; Kiepert 1881: 901). Bu güzergâh, Heyd tarafından ise batıya doğru, Doğubeyazıt, Karakent, Tepeüstü, Diyadin, Üçkilise (Taşlıçay), Ağrı, Eleşkirt, Tahir, Horasan, Köprüköy, Pasinler, Soğuk Çermik, Erzurum olarak verilmektedir (Heyd 1959: 116; Gündoğdu 2007: 412) (Fotoğraf 3). 18. yüzyılın başlarında Anadolu içlerine seyahat eden Tournefort, bu yolların hem Tokat-Sivas-Erzurum güzergâhını, hem de Trabzon-Gümüşhane-Bayburt-Erzurum güzergâhını kullanmıştır (Tournefort 2008: C. 2. 8) (Çizim 2).

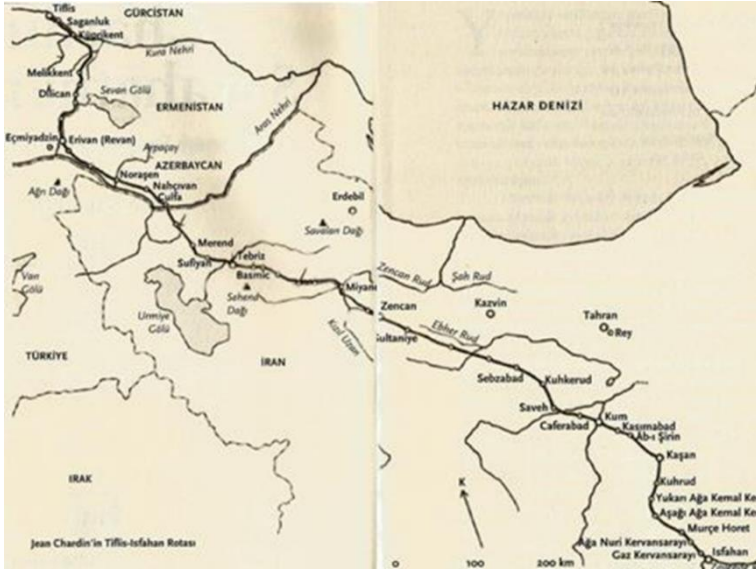

Fotoğraf 3- Trabzon-Sivas- Erzurum-Tebriz Yolu (Google'den Düzenlenerek)

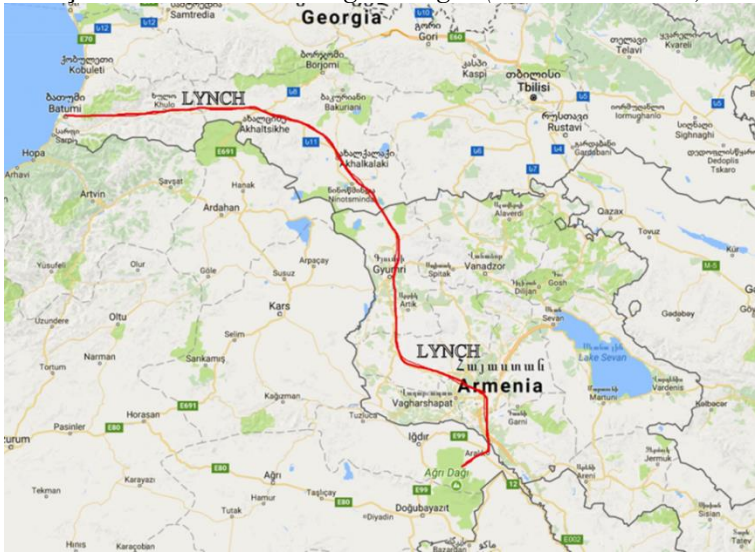

Çizim 2- Tournafort'un Anadolu Yolculuğunu Gösterir Harita (Tournafort: C. 2. 8)

Orta Çağ öncesi ve sonrasında Tebriz'e ulaşan diğer bir ana rota ise Batum limandan başlayıp, Gürcistan topraklarını kat ederek Ermenistan'da Ecmiazin, Erivan, Nahçıvan, Culfa üzerinden Tebriz'e ulaşmaktaydı. 17. yüzyılın ikinci yarısında İran içlerine seyahat eden Jean Chardin (Chardin 2014) (Çizim 3), 1829 yılında Frederic Parrot (Parrot 1846), 1894 yılında Lynch (Lynch 1901), bu güzergâhı kullananlar arasında sayılabilir. Bunlardan, Parrot ve Lynch yolculuklarını Ağrı Dağı'nda sonlandırmış olup İran topraklarına girmemişlerdir (Fotoğraf 4).

Çizim 3- Chardin'in İzlediği Güzergâh (Chardin 2014: 5-4)

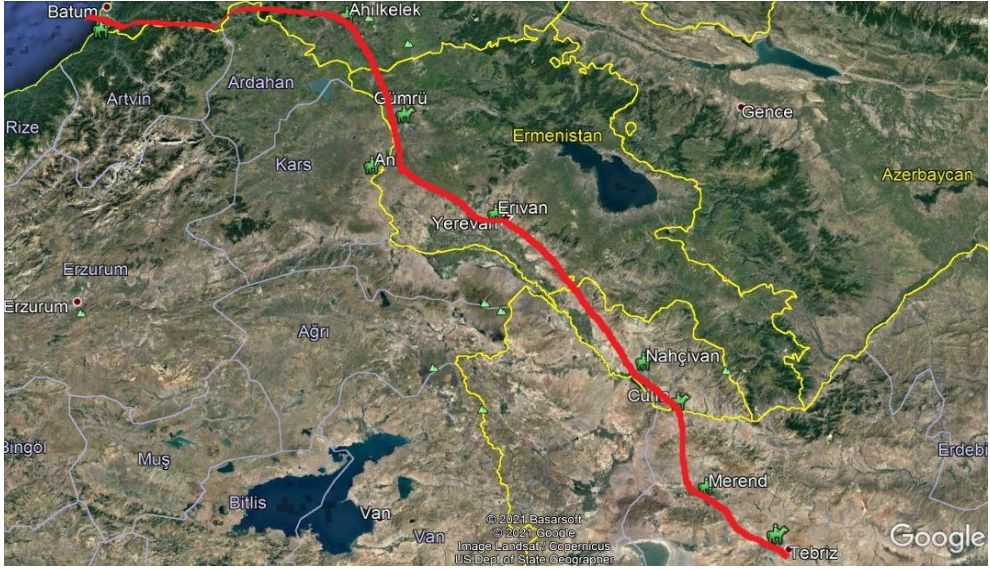
Fotoğraf 4- Lynch'in İzlediği Güzergâh (Google'den Düzenlenerek)

Bu rota üzerinde bulunan Ani, Orta Çağ'da önemli bir ticaret merkeziydi. Kervanların buluşup dağıldığı bir konumda yer almaktaydı. Ani'den kuzeye devam eden bir yol Batum Limanı'na ulaşırken, güneye devam eden bir yol da Kars-Sarikamis-Horasan üzerinden Çobandede Köprüsü yoluyla Erzurum ve İç Anadolu'ya gidiyordu. Tebriz'den çıkan Maku-Doğubayazıt-Diyadin-Taşlıçay-Ağrı-Eleşkirt yolu Tahir Geddiği'ni aşttıktan sonra Horasan üzerinde Ani yolu ile birleşmekteydi. İğdir- Kağızman- Karakurt (Aras

Nehri'ni takip eden yol=Dere Yolu) yolu Karakurt üzerinde Ani-Kars yolu ile birleşirken, Horasan'da da Doğubayazıt-Ağrı-Eleşkirt yolu ile birleşmekteydi.

Tebriz'e ulaşan Erivan-Nahçıvan-Culfa (Fotoğraf 5) ve Erzurum-Eleşkirt-Ağrı-Taşlıçay- Doğubayazıt güzergâhlarının yanında (Fotoğraf 3) 3. bir güzergâh daha bulunmaktadır. Bu rotada; Tebriz- Merend- Hoy güzergâhını izleyen yol, Van'a ulaşmaktaydı. Yol burada Van Gölü'nün kuzeyinden ve güneyinden geçmek üzere ikiye ayrılmaktadır. Güneyden geçen yol, Bitlis'e, kuzeyden geçen yol ise Muradiye-Erciş-Adilcevaz ve Ahlat'a ulaşmaktaydı (Fotoğraf 6).

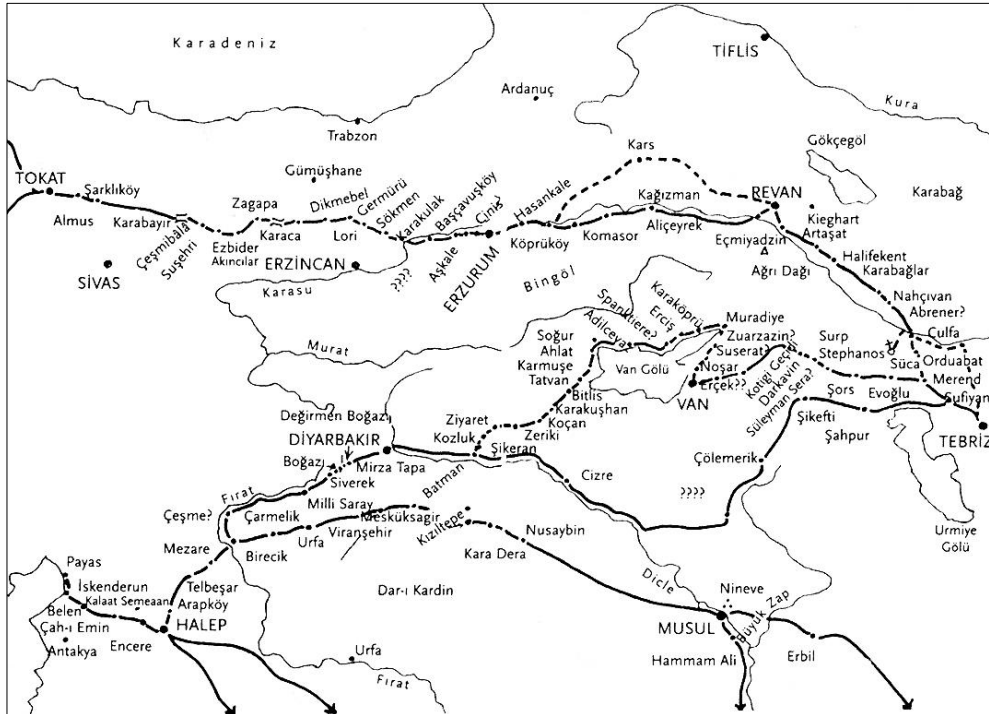

Fotoğraf 5- Batum-Erivan-Nahçıvan-Culfa-Tebriz Güzergâhı (Google'den Düzenlenerek)

Fotoğraf 6- Tebriz-Van-Bitlis Güneydoğu Anadolu Yolu (Google'den Düzenlenerek)

1631-1663 yılları arasında Ortadoğu'ya altı seyahat yapan, Jean Baptiste Tavernier, yukarıda sözü edilen güzergahlardan Erzurum-Kars-Revan-Culfa-Merend-Tebriz, Erzurum-Kağızman-Revana, Tebriz-Van-Muradiye-Erciş-Adilcevaz-Ahlat-Bitlis-Diyarbakır İskenderun güzergahlarını kullanarak seyahati hakkında bilgiler vermiş, haritasını çıkarmıştır (Tavernier 2010: 39) (Çizim 4).

Çizim 4- Tavernier'in Kullandığı Güzergâhlar (Tavernier 2010: 39)

Sayılan bu güzergâhlar yanında, Tebriz- Culfa- Nahçıvan- Erivan- Ani- Batum güzergâhının yakınında bulunan Sürmeli (Surmari) kenti önemli bir yer tutmaktadır. Söz konusu güzergâh Aras Nehri'nin kuzey yakasını takip ederken, Sürmeli Aras'ın güney kıyısında yer almaktadır. Sürmeli, kuzeydeki yolun ana duraklarından biri olan Ecmiazin'e yaklaşık olarak 40 km, güneydeki yolun duraklarından olan Doğubayazıt'a ise yaklaşık olarak 65 km mesafede yer almaktadır. Konumundan da anlaşılacağı üzere, Sürmeli her iki ana yolun yaklaşık olarak ortasında yer almakta, kuzeyden ve güneyden bu ana yollar ile bağlantı kurmaktan başka batıdan da Aras Nehri'ni takip ederek, Kağızman üzerinden Karakurt ve Çobandede Köprüsü mevkilerinde yine bu iki yol ile birleşmektedir.

Yukarıda verilen güzergâhlardan da anlaşılacağı üzere Sürmeli ve Korhan (Eski Iğdır)¹, ana yol güzergâhlarında bulunmadığından batıdan İran içlerine seyahat eden

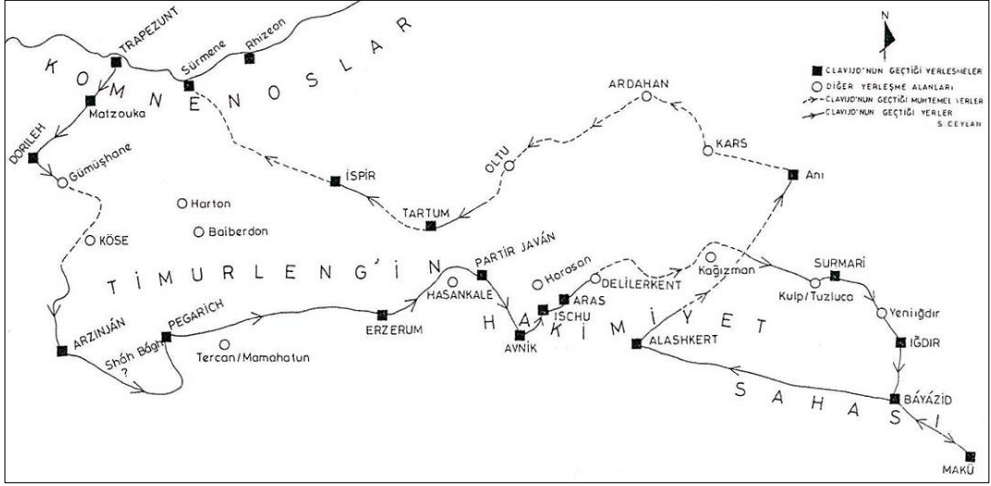
¹ Günümüzdeki Iğdır yerleşimi 17. yüzyılın 3. Çeyreğinde kurulmuştur. Korhan diye bilinen bu yer 2200 metre rakımda Ağrı Dağı'nın kuzey yamaçlarında kurulu bulunan Eski Iğdır'ın olduğu bölgeye verilen isimdir.

seyyahlar, bu yol ve üzerinde bulunan bu yerleşimlerden fazlaca söz etmezler. Bu yüzden 1404 yılında İran'a seyahati sırasında; Erzurum-Pasinler-Kağızman-Karakurt-Tuzluca-Sürmeli-İğdır-Doğubeyazıt güzergâhını izleyen Clavijo, çok kullanılmayan bu güzergâh ve yerleşimleri hakkında şu bilgileri aktarmaktadır; "26 Mayıs Pazartesi günü Deliler köyünden hareket ederek Aras nehrine ulaştık ve kıyısında mola verdik. Bu, bütün havaliyi dolaşan muazzam bir nehirdir. O gün yolculuğumuz çukurlar ve tepeler arasında geçti. 27 Mayıs Salı günü Nadjoy köyünde istirahat ettik. Bu köyde bizi hürmetle kabul eden bir keşişle karşılaştık. Köyde oturanların çoğu Ermeni idi. Tekrar Aras kıyısında ilerlemeye devam ettik. Yol bozuk ve birçok yeri dim dik idi. Ertesi gün yine bir köyde kaldık. Burada, dağın tepesinde kurulmuş bir kale vardı. Dağ-taş tuz kayaları ile kaplı idi. Civar köylerden gelenler buradan tuz alıp yemeklerinde kullanıyorlarmış. Şimdi, Sözmari/Surmali şehrini tarif edeceğiz. Bize anlatıldığına göre tufandan sonra kurulan ilk yer burasıdır. Biz buraya, 29 Mayıs Perşembe günü öğle üzeri ulaştık. Surmari büyük bir şehirdir. Ararat dağı buradan altı fersah kadar ötelere uzanıyor. Nuh'un gemisi bu dağın üzerine konmuştu. Aras nehrinin kenarında olan Surmari, bir taraftan derin bir vadi ile çevrilmekte diğer taraflarında ise sarp dağlar yükselmektedir. Bu bakımdan şehir son derece muhkem bir yeredir. Kapısı üzerinde kuvvetli kuleleri olan bir kalesi vardır. Kalesinin, biri dış biri de iç olmak üzere iki kapısı vardır. Hakikaten bu Surmari şehri tufandan sonra kuru toprak üzerine kurulan ilk şehirdir. Burayı kuranlar, Nuhun oğullarıdır.

Şehirde yaşayanların anlattığına göre, bundan 18 sene evvel bugün şehre hâkim olan Toktamış han, burayı muhasara ederek gece gündüz saldırmış. Muhasaranın 12 günü iki taraf anlaşmış. Anlaşmaya göre Toktamış han gidecek yani kendisi ve askerleri şehre girmeyecek buna karşılık şehir ona vergi ödeyecek, Toktamış bu şartı kabul etmiş, birde şehirdeki savaşçılardan yarısının Gürcülere karşı kendisinin yanında yer almasını istemiş. Çünkü Toktamış Gürcülerin Corc namındaki hükümdarı ile savaşmak düşüncesinde idi. Bunu kabul eden şehrin savaşçıları dışarı çıkar çıkmaz, Toktamış askerlerine şehre hücum emrini veriyor. Şehre giren Toktamış askeri şehrin surlarını yıkıyor ve karşı koymaya çalışanları öldürüyor. O zamanlar burada yaşayanların çoğu Ermeni iken bugün onların yerini Müslümanlar almış. Bunu daha sonra izah edeceğiz. Surmari de eski yapılara sık sık rastlanır. Geçtiğimiz her yerde bize ve yanımızdakilere bol bol gıda maddeleri verilmiş. Atlar temin edilmişti. Çünkü buraları Timur'un idaresine geçtiğinden beri sulh ve sükune kavuşmuştur.

Ertesi gün (Cuma) Surmari den hareket ettik. Yolda, bir kayanın üzerine kurulmuş kaleye rastladık. Dul bir kadın bu kalenin sahibesi idi ve Timur'a vergi veriyordu. Eskiden burada eşkıya barınmakta imiş ve bunlar, o civardan gelip geçen yolcuları soyarak geçiniyorlarmış. Timur buradan geçiyorken. Kaleye hücum ederek zapt etmiş ve eşkıyanın reisini öldürmüştü, sonra da kaleyi reisin zevcesine bırakmış. Timur giderken kalede tekrar eşkıya barınmaması için bütün kapıları söktürmüştü ve bir daha buraya kapı yapılmamasını emretmiş. Biz buraya vardığımızda, gerçekten kapı namına bir şey yoktu. Bu kalenin ismi İğdır'dır. Ararat dağının ucunda bulunan bu kale, Hz. Nuh tarafından yapılmış olan geminin tam durduğu yeredir. Bu Ararat dağı da Trabzon'dan beri gördüğümüz diğer dağlar gibi çirilçiplaktır. İğdır kalesinin sahibesi bize çok iyi misafirperverlik gösterdi, o gece ağırladı ve bütün ihtiyaçlarımızı temin etti." (Clavijo 2007: 82-84).

Çizim 5- Clavijo'nun Gidiş ve Dönüş Güzergâhı ve Uğradığı Merkezler (Konukçu 1994: 265)

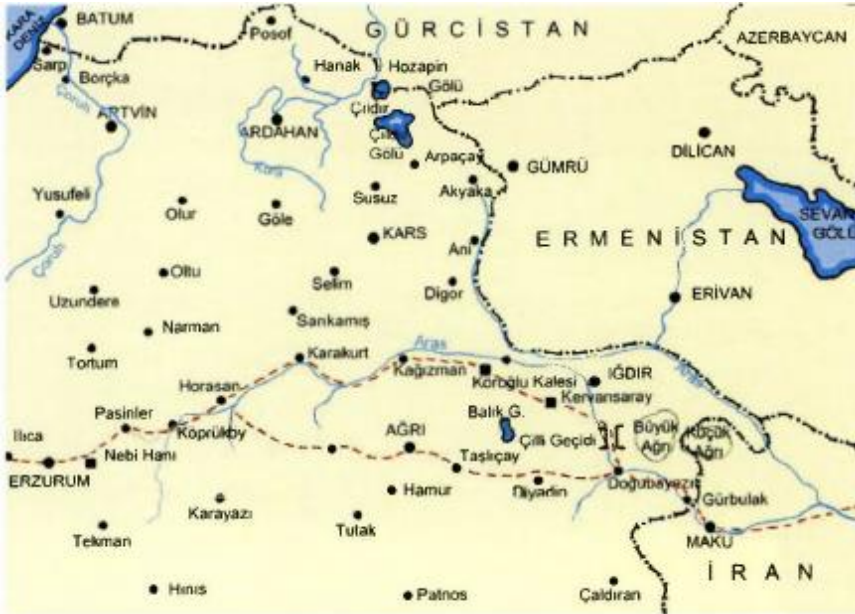
Clavijo'nun anlatımlarından da anlaşılacağı üzere o tarihte inşa edilmiş olduğu var sayılan Iğdır Kervan Sarayı'ndan bahsedilmemektedir. Clavijo muhtemelen Aras Nehri'ni takip ederek Ahura (Yenidoğan Köyü) üzerinden Iğdır'a uğradıktan sonra Doğubayazıt'a geçmiştir. Zaten kervansaray konum olarak Sürmeli'nin yaklaşık 23 km güneyinde Iğdır'ın ise yaklaşık 45 km batısında yer almaktadır. (Çizim 5)

Iğdır Kervansarayı ve Bulunduğu Güzergâh Üzerine Yapılan Bilimsel Araştırma ve Yayınlar

Iğdır Kervansarayı üzerine araştırmalar yapan bilim adamlarından, Rahmi Hüseyin Ünal, hanın avlusu ve taşınması ve taç kapısının dışarıya taşıntı yapmamasından yola çıkarak geç devir eseri olarak nitelendirip, 13. yüzyılın sonu, 14. yüzyılın başlarına tarihlendirirken, konum itibarıyla Tebriz- Doğubayazıt- Batum tali yolu üzerinde bulunduğunu belirtmektedir (Ünal 1970: 7-16). Oktay Aslanapa da güzergâh ve tarih olarak aynı görüşü paylaşırken, dönem olarak, "Selçuklu kervansaray mimarisi yüzyılın tam sonunda Iğdır Kervansarayı gibi, abidevi büyük bir hanla, gelişmesine layık şekilde sona ermiş olmaktadır" diye yazmaktadır (Aslanapa 1989: 186). Hamza Gündoğdu ise kervansarayın tarihlemesine katılırken, güzergâh konusunda diğerlerinden ayrılmaktadır. Gündoğdu, güzergâhın "XIII. ve XIV. yüzyıllarda çok aktif olduğu anlaşılan bu güzergâhın, Doğubayazıt'tan sonra Iğdır'a uğramadan Kervansaraya, oradan da Aras kıyısını izleyerek Kağızman'a, Karakurt 'a, Horasan'a ve Erzurum'a bağlanan alternatif yol olduğu kanaatindeyiz. Batum güzergâhının çok dışında, Iğdır'ın 31 km. güneyinde bulunan Kervan Sarayı'nın, Batum yolu için fazla içeride ve güzergâh dışı olduğu, bölgenin coğrafi ve topografik durumundan da anlaşılabilir. Bize göre Doğubayazıt'tan geçiş için, kervanların Ağrı Dağı'nın güneybatısındaki Çilli Geçidi'ni kullanmaları gerekmektedir. Alternatif yolu tercih edenler Çilli Geçidi'nden sonra Iğdır'a varmadan, güneybatıya doğru yaylaları geçerek Kervan Sarayı'na, Kervan Sarayı'dan sonra da Aras'ı takip ederek, güzergâh üzerindeki Koroğlu Kalesi'ne ulaşmaktadırlar. Eski bir yerleşimin bulunduğu Koroğlu Kalesi; Ejder Kervan Sarayı'nın batısında. Arasa kavuşan direkt yol üzerinde, korunmaya

müsait bir noktada bulunmaktadır. Koroğlu Kalesi'nden sonra da Aras'ı takiben Kağızman'a, Karakurt'a ve Horasan üzerinden de Erzurum'a ulaşılmaktadır. Sonuç olarak XIII. yüzyıl ortalarında, İpek yolu trafiğinin daha canlı olduğu dönemlerde yaptırıldığı anlaşılan Serafettin Ejder Kervansarayı, mükemmel mimarisiyle dikkat çeken bir eser olup, Doğubayazıt- Ağrı- Erzurum güzergâhının kuzeyinde, Doğubayazıt- Çilli Geçidi- Koroğlu Kalesi- Kağızman- Karakurt- Horasan- Erzurum güzergâhını oluşturan alternatif yolun üzerinde inşa edilmiştir. Ancak İğdır'ın bulunduğu alanın geçmişte bataklık ve günümüzde de yer altı sularının yüzeye çok yakın olması dikkate alındığında, kervanların buraya uğramadan, uzaktan geçerek Kervansaray güzergâhını tercih etmeleri için de bir sebep teşkil etmektedir. Çünkü daha sığ ve bataklık bir İğdır yerine Çilli Geçidi'nden sonra kervanların Kervan Sarayı'na kadar hafif engebeli ve sağlam bir zemine sahip olan güzergâhı izlemeleri mantıklı görünmektedir." (Gündoğdu 2007: 412-13) görüşünü dile getirerek, haritayla desteklemektedir (Çizim 6).

Mehmet Yavuz, bölgedeki kervan yollarının Tebriz-Erzurum güzergâhı etrafında şekillendiğini belirttiikten sonra Aras Nehri boyunca ilerleyen yolun Horasan'dan sonra ikiye ayrıldığını, yolun güneydoğuya yönelen kolunun Eleşkirt-Ağrı-Üç Kilise (Taşlıçay), Diyadin ve Doğubayazıt üzerinden Tebriz'e vardığını, kuzeydoğu yönünde ilerleyen kolunun ise Kağızman-Tuzluca üzerinden İğdır'a ulaştığını yazmaktadır (Çizim 7). Yavuz, İğdır'dan Tiflis üzerinden Batum'a ulaşan bir tali yol olduğunu da belirtmektedir (Yavuz 2007: 134-148).

Çizim 6- Hamza Gündoğdu'nun Bahsettiği Güzergâh Haritası (Gündoğdu 2007: 404)

Kervansarayı Proje Çalışması” isimli yüksek lisans tezinde kervansarayı Zor Köyü Kervansarayı olarak tanıtmaktadır. Oysa kervansaray, Zor Köyü’nün yaklaşık olarak 12 km. batısında yer almakta ve köyle hiçbir bağlantısı bulunmamaktadır. Mızrak, dönem ve bânî olarak şu bilgileri paylaşmaktadır “*Kervansaray XIII. yüzyılın Selçuklu tas işlemeciliğinin en güzel örneklerine sahip olup, Zakir Acar’a göre Sürmeli Emiri Şerafettin Ejder (Ezdera) tarafından yaptırılmıştır. Kervansaray, Batum-Tebriz kervan yolu üzerindeki menzil noktalarından biri olup, kervanlar, Çilli Geçidini asmadan önce burada konaklamaktalardı*” (Mızrak 2007: 36) Zor ismini ilk olarak 1912-13 yıllarında yörede araştırmalar yapan Aşkarbek Kalantar kullanmıştır. Kalantar, eski bir Ermeni köyü olan Zor ile kervansarayı bağdaştırmak düşüncesiyle kervansarayda Ermeni özellikleri belirlemeye çalışmıştır (Kalantar 1994: 73-74). Kervansarayın ilk resimleri de bu dönemde Kalantar tarafından çekilmiştir. Haluk Kargı, Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi “İğdır Kervansarayı” maddesinde güzergâh olarak Batum-Tebriz tali yolunu, tarih olarak da taç kapıdaki süslemelerden dolayı, 13. yüzyılın sonu, 14. yüzyılın başını ileri sürmektedir. Yine aynı madde de İğdır Kervan Sarayı’nı plan gelişimi açısından Selçuklu kervansaray mimarisinin en son örneklerinden biri olarak nitelenmektedir (Kargı 1999: 81-82)

Tarihi ve Coğrafi Bilgiler Işığında Kervansarayın Dönem ve Güzergâh Yönüyle Değerlendirilmesi

Üzerinde bir inşa veya tamir kitabesi bulunmadığından kervansarayın orijinal ismi bilinmemektedir. Ancak plan yapısı, işçiliği ve en önemli olarak da süslemelerinden yola çıkan araştırmacılar genel manada 13. yüzyılın sonu ile 14. yüzyılın başı tarihlemesini yapmaktadırlar. Yine yukarıda da ayrı ayrı belirtildiği üzere farklı güzergâhlar önerilmektedir. Önce tarihsel perspektiften kervansarayın bânîsi ve dönemi ele alındığında bazı uyumsuz noktalar dikkati çekmektedir. Bânî olarak Şerafüddin Ezdere (Şerafeddin Ejder) görüşü; Celaleddin Harzemşah Ordusu ile 1225 yılında Sürmeli Çukuru bölgesine girdiği zaman Sürmeli Emirliğinin başında Şerafüddin Ezdere ile Hüsamüddin Hızır bulunuyordu. Pasinler aşağısındaki bütün Aras boyu, Kağızman Deresi, Sürmeli Çukuru ve Aras’ın solundaki Serdarabat Ovası’na kadar yayılan bölge, Kars, Ani ve Kür boyları ve Batı Anadolu ile sıkı ilişkileri olan, güneyde Ahlat Emirliği ve Cizre Hükümdarlığı ile de yakın bağlantılar kuran bu iki emir askerleri, Celaleddin Harzemşah’ın ordusuna katılarak Tiflis’in fethinde Harzemşah’ın yanında görev almışlardır (Nesevi 1934: 189).

Anadolu’da güçlü bir devlet kurmak düşüncesinde olan Celaleddin Harzemşah ordusunu Sürmeli Çukuru’nda hazırladıktan sonra Sürmeli Emirleri Şerafüddin Ezdere ve Hüsamüddin Hızır’ı da yanına alarak Kağızman üzerinden hareketle İlkçağlardan beri Kuzeydoğu Anadolu, Mezopotamya ve Kafkaslarda varlıkları bilinen uluslarla sıkı kültürel ilişkiler içinde bulunan ve her dönem yerleşime sahne olmuş (Arda ve Turan 2017: 329-340) önemli bir kent olan Ahlat’ı kuşattı. Sürmeli Emirlerinden Hüsamüddin Hızır Ahlat kuşatmasında yararlıklar göstermiş, Ahlat kuşatması devam ederken Erciş’i alarak ordunun işesini buradan karşılamıştır. Ahlat’ın alınışından sonra Harzemşah kendi emirlerinden olan Orhan’ın Sürmeliyi istemesi üzerine burasını kendisine vermiştir. Bunu öğrenen Hüsamüddin Hızır “*Sürmeli atalarımın mezarları ile doludur. Bu topraklar atalarım tarafından ihya olunmuştur.*” diye dert yanmıştır (Çetinkaya 1996: 67-69). Bu sırada Şerafüddin Ezdere ve oğlu Hüsamüddin İsa da Ahlat’ın alınışında gösterdikleri ihmal

yüzünden şahın gözünden düşmüş ve kaçmışlardır. Hüsamüddin Hızır, dostu Nesevi vasıtası ile 10.000 dinar ve Şerafüddin Ezdere ile oğlunun yakalanması şartı ile Sürmeli Çukuru'nun bütün şehir ve kalelerini tekrar ele geçirmiştir (Buyruk 2006: 52)

Yöre tarihçesinden de anlaşılacağı üzere Sürmeli Çukuru ve Sürmeli Kenti 1225 yılında Harzemşahlar'ın eline geçmiş ve yine aynı tarihlerde Şerafüddin Ezdere yönetimi bırakarak kaçmak zorunda kalmıştır. Öncesinde de Malazgirt Zaferi sonrası Ahlatşahlar, onların son bulmasıyla Gürcü ve Şeddadiler yörede hâkimdir. Şerafüddin Ezdere'nin yönetiminde olduğu dönemde kervansarayını inşa ettirdiği düşünülse de kervansaray için önerilen 13. yüzyılın sonu 14. yüzyılın başı tarihlemesiyle bir çelişki oluşturacaktır. Kaldı ki bu kadar büyük ebatlı ve gösterişli bir yapının bir emir tarafından inşa ettirilmiş olmasına da ihtiyatlı yaklaşmak gerekmektedir. Yine yöre tarihi kronolojisi takip edildiğinde, 1232 yılında Sürmeli ve yöresi Anadolu Selçuklu Devleti'nin eline geçmiş, fakat bu durum uzun sürmemiş yaklaşık 7 yıl sonra Moğollar bölgeye hâkim olmuşlardır (Bekmez 2020: 78-79). Bu şekliyle de kervansarayın Selçuklu dönemi eseri olması görüşü ile inşa tarihi uyumsuzluk göstermektedir.

Sürmeli Çukuru 1256-1355 yılları arasında İlhanlıların hâkimiyeti altında girmiş ve bu dönemler arasında bölgede Türk yerleşimi oldukça güç kazanmıştır. İlhanlılar döneminde Sürmeli Çukuru huzur, sükûn ve barış içinde yaşamıştır (Çetinkaya 1996: 69). İlhanlı İmparatorluğu'nun kurucusu Hülagü Han bölge beylerinin desteklerini alarak Bağdat'ı ele geçirdikten sonra buradaki Abbasi Halifeliği'ne son vermiştir. Doğu Anadolu'yu da kapsayan ve Fırat'tan İndüs'e, Kafkaslardan Umman Denizi'ne kadar uzanan bütün bölgeye hâkim olacak şekilde büyük bir devlet kurdu. Hülagü barış zamanlarını; kış aylarında Urumiye Gölü kıyısında yaptırdığı kışlık sarayında, yazları ise Ağrı Dağı eteklerinde yaptırdığı ileri sürülen yazlık sarayında geçiriyordu. Hülagü'nün yaptırdığı bu Alatağ'daki yazlık saray, Iğdır'da Küçük Ağrı Dağı ile Büyük Ağrı Dağı arasındaki Serdar Bulağı mevkiindeydi (Buyruk 2006: 55).

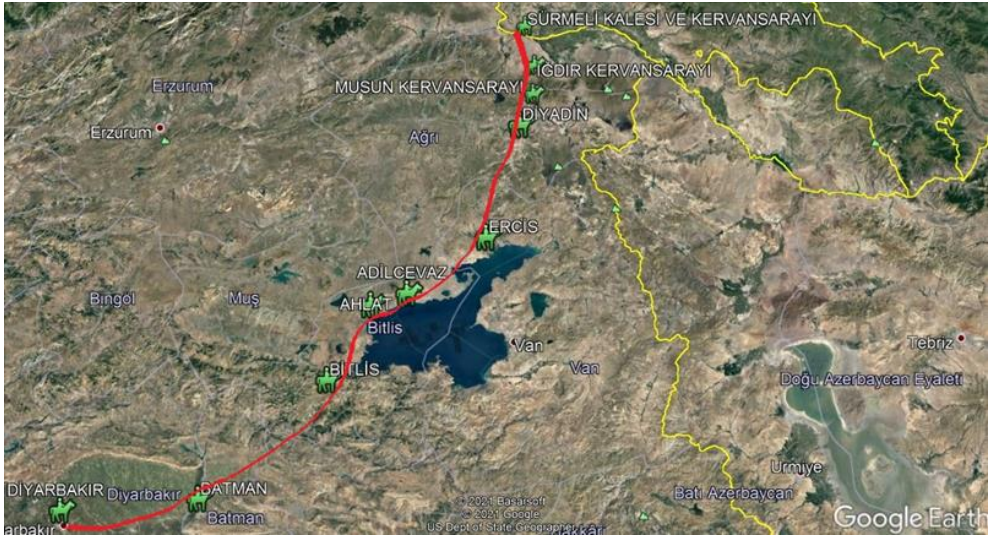
1261 yılında imar işlerine hız veren Hülagü, Tebriz'i şenlendirdi. Eski Oğuzların yaylağı Ağrı Dağı'nda bazen 50 çift öküzün ancak çekebildiği iri taşlardan bir yazlık saray yaptırdı ve bu sarayın kerestesini de Karakurt, Sarıkamış ve Soğanlı ormanlarından karşıladı (Kırzioğlu 1953: 443). Hülagü'den itibaren Teküder Han, Argun Han, Keykhatu, Baydu gibi İlhanlı hanları Ağrı Dağı'ndaki bu yazlık sarayda oturmuş ve memleket işleri ile meşgul olmuşlardır. İlhanlılar döneminin incelendiği kaynaklarda; Hülagü, Abaka ve Argun hanların yazlık merkezi olan Aladağ'da köşkler ya da saraylar inşa ettirdikleri ifade edilmektedir. Hülagü, Abaka ve Argun hanlar Budist olmakla birlikte Hristiyanlığa ilgi duymuşlardır (Bayhan 2007: 144-152). Teküder Han Müslüman olup Ahmet adını almış, kilise ve tapınakları camiye çevirtmiştir. Fakat Argun Han zamanında Müslümanlık gevşemiş, Budizm gelişmiştir (Kırzioğlu 1953: 445).

İlhanlılar günümüzdeki Iğdır, Kars ve Ardahan ili topraklarını kapsayan bölgeyi 3 vilayete bağlamışlardı. Bunlardan günümüz Iğdır İli toprakları (Sürmeli Çukuru) Kağızman Demir Kapısından Ağrı Dağı doğusuna kadar Aras boylarını içine alacak şekilde ve Ahlat Emirliği Ermenşahlar idaresinde, Eyyubilerden alınan Ahlat ülkesinin merkezi Ahlat aynı zamanda Alatağ sancağı merkeziydi (Kırzioğlu 1953: 454). İlhanlı hükümdarı Gazan Han, yanında yer alan tüm Cingizli başbuğ ve ilbeyleri ile birlikte Müslüman oldu ve sonrasında Gazan Mahmud Han ismini aldı. Hemen arifesinde Iğdır, Kars, Ardahan ve Erzurum

bölgelerinde büyük ölçüde imar hareketleri başlatmıştır. 1336 yılına kadar kuvvetli bir devlet olarak varlığını sürdüren İlanlılar, takip eden 20 yılda vezirlerle büyük beylerin bağımsızlık kazanmak için yaptıkları mücadeleler ile zayıflamış, nihayetinde 1355 yılında tarih sahnesinden çekilmişlerdir. 1357 yılında da İlanlı Ülkesi'nin büyük bir kısmına Celayirîliler hâkim olmuşlardır (Kırzioğlu 1953: 441).

Sürmeli Çukuru ve yöresinin yukarıda zikredildiği şekilde İlanlı dönemi göz önüne alındığında, kervansarayın inşası için önerilen 13. yüzyılın sonu, 14. yüzyılın başı tarihleri bu dönemi kapsadığı görülmektedir. Yine bu dönem içerisinde Dede Korkut Oğuznamelerinde geçen şekliyle Oğuzların kışlık başkenti Sürmeli'nin (Kırzioğlu 2000: 107-109), İlanlı döneminde de önemini koruduğu anlaşılmaktadır. Aynı tarihi çerçeve Ahlat'ın İlanlılar döneminde sancak merkezi olduğunu göstermektedir. Tebriz'i başkent yapan İlanlıların, Nahçıvan, Erivan, Sürmeli, Erciş ve Ahlat kentlerini canlandırdığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu dönem içerisinde sözü edilen bu kentleri birbirine bağlayan yol güzergâhı üzerinde bulunan İğdır Kervan Sarayı'nın önemli bir konumda olduğu görülmektedir. İlanlı dönemi içerisinde Sürmeli'den Ahlat'a giden bir kervan yolu olmalıydı. İlanlı devleti, doğudan batıya uzanan bir kervan yolu yanında Anadolu'da kuzeyden güneye uzanan başka bir kervan yolu kurma ihtiyacını düşünmüş olabilir (Fotoğraf 7). Bu nedenle İğdır Kervan Sarayı'nın 13. yüzyılın sonunda İlanlı Devleti'nin güçlü olduğu ve bölgede bayındırlık projeleri yaptığı dönemde inşa edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Fotoğraf 7- Kuzeyden Güneye Uzanan Kervan Yolu (Google'den Düzenlenerek)

Güzergâhlar kısmında ve haritalarda da görüleceği gibi yolların tamamına yakını doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Önerilen yeni rota, kuzey ile güneyi birbirine bağlarken, başkent Tebriz'i kuzeyden Aras Nehri üzerine inşa edilen köprülerle, güneyden de Kucak geçidi vasıtasıyla Sürmeli'ye bağlıyordu. Bu yollar bir anlamda tali yol işlevi de üstlenmekteydiler. Böylelikle Sürmeli'de birleşen bu üç yol da Aras Nehri'ni takip Kâğızman-Karakurt-Horasan-Pasinler üzerinden Erzurum'a ulaşmaktaydı. İğdır

Kervansarayı için önerilen Doğubayazıt- Çilli Geçidi-Iğdır güzergâhı tarihi bilgiler ile çelişkiler oluşturmaktadır. Bilindiği üzere günümüz Iğdır yerleşimi 17. yüzyılın 3. çeyreğinde kurulmuştur. Çilli Geçidi de bu yeni yerleşimi Doğubayazıt'a bağlamaktaydı. Iğdır- Çilli Geçidi- Doğubayazıt yolu 1970'li yıllara kadar kullanıldıktan sonra günümüz modern yol yapımından sonra terk edilmiştir. Diğer bir durum ise sözü edilen bu güzergâh üzerinde konaklama yerine işaret edebilecek herhangi bir yapıya veya kalıntısına rastlanılmamıştır. Oysa Sürmeli-Iğdır Kervansarayı- Doğubayazıt- Erciş güzergâhı üzerinde Doğubayazıt'ın Suluçem yerleşimi sınırları içerisinde yer alan Musun Kervansarayı (Çetin 2012: 184-185) bu güzergâha ışık tutmaktadır. Yaklaşık olarak; Sürmeli-Iğdır Kervansarayı 22 km, Iğdır Kervansarayı – Musun Kervansarayı 20 km (Bu iki kervansarayın ortasında Kucak Geçidi yer almaktadır), Musun Kervansarayı-Doğubayazıt 30 km. (Bu mesafe düz arazidir) mesafelerden de anlaşılacağı üzere menziller birer günde ulaşılabilir uzaklıkta sıralanmışlardır. Bu düzenlemeyi Ahlat güzergahında da yapmak mümkündür.

Sonuç olarak, incelenen Iğdır Kervansarayı ve üzerinde kurulu bulunduğu güzergâhın, yukarıda belirtilen ve bunların dışında bölgede seyahat eden onlarca seyyahın kullandığı rotaların dışında bulunduğu anlaşılmaktadır. Seyyahların verdiği bilgilerden, bölgeden geçen yollar teyit edilirken, araştırmacıların büyük çoğunluğunun vermiş olduğu Tebriz- Doğubayazıt- Çilli Geçidi- Iğdır- Batum güzergâhı gerek belgesel gerekse maddi buluntu olarak doğrulanmamaktadır. Bânî olarak Şerefüddin Ezdere (Şerafeddin Ejder) ismi de (Şerafüddin Ezdere'in Sürmeli Beyliği 1225, Kervansaray için önerilen inşa tarihi 13. yüzyılın sonu) uyumsuzluklar göstermektedir. Araştırmacıların hemen tamamının katıldığı Selçuklu Dönemi ve 13. yüzyılın sonu, 14. yüzyılın başı dönem ve tarihlemesi görüşü de yine tarihsel süreçle uyumsuzluklar göstermektedir. Zira Selçuklu yörede 7 yıl gibi kısa bir süre kalmıştır ve bu durum da 13. yüzyılın ikinci çeyreğinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla önerilen inşa tarihi ile uyumsuzdur. Oysa Hülagü'nün 1261 yılından sonra bölgede imar faaliyetlerine hız verdiği göz önüne alındığında dönem ve tarihleme daha anlamlı bir hal almaktadır. Bu araştırmanın tümünden yola çıkarak; bânisi bilinmeyen kervansarayın, güzergahını Erivan- Sürmeli- Doğubayazıt- Erciş-Ahlat olarak, dönemini İlhanlı, tarihini ise 13. yüzyılın 3. çeyreği ile 13. yüzyılın sonu olarak önermekteyiz.

Kaynaklar

- Arda, G.- Turan, A. O. (2017). “Ahlat Müzesindeki Bazı Eserlerle İlgili Bir İlk Değerlendirme”, Prof. Dr. Işık Aksulu’ya Armağan Mimari, Koruma, Yenileme ve Restorasyon. Ankara: Nobel Yayınları. 329-440.
- Aslanapa, O. (1989). *Türk Sanatı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Bayhan, A. A. (2007). “Yazılı Kaynaklara Göre Aladağ ve Yazlık İlhanlı Sarayları”, *I. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu Bildiri Kitabı*. (Ed. O. Belli). 07-11 Eylül 2005. İstanbul. 144-152.
- Bekmez, A. (2020). *Anadolu Selçuklu Çağı Mimarisinde Moğol İstilasının Sonrası Değişim Dönüşümü ve Süreklilik*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Blessing, P. (2018). *Moğol Fethinden Sonra Anadolu’nun Yeniden İnşası*. (Çev. M. Özkılıç) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Buyruk, H. (2002). *İğdır ve Çevresinde Tarihi-Kültürel Kalıntılar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Buyruk, H. (2006). *Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla İğdır*. İğdır: İğdır Belediyesi Kültür Yayınları.
- Chardin, J. (2014). *Chardin Seyahatnamesi*. (Ed. Stefanos Yerasimos) İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Clavijo, R. G. d. (2007). *Timur Devrinde Kadis’ten Semerkand’a Seyahat*. (Çev. Ömer Rıza Doğrul) İstanbul: Kesit Yayınları.
- Çetin, Y. (2012). *Tarihi Kalıntıları ve Kültürel Değerleri İle Ağrı*. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları.
- Çetinkaya, N. (1996). *İğdır Tarihi*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Gültekin, E. R. (2009). “Ağrı – Doğubeyazıt Güzergâhu Yakınında İnşa Edilen İğdır Kervansarayı’nın Dünü ve Bugünü”. *II. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh’un Gemisi Sempozyumu*. (Ed. O. Belli). 8-10 Ekim 2008. Ağrı. 136-145.
- Gündoğdu, H. (2007). “İğdır/Şerafettin Ejder Kervansarayı”. *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*. (Ed. Hakkı Acun) Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Heyd, W. (1959). *Historie du Commerce du Levant au Moyen Age-I*. Amsterdam.
- Kalantar, A. (1994). *Armenia: From the Stone Age to the Middle Ages*. Neuchâtel: Recherches et Publications.
- Kargı, H. (1999). “İğdır Kervansarayı”. *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi-XIX*. İstanbul. 81-82.
- Kırzioğlu, F. (1953). *Kars Tarihi-1*. İstanbul: Işıl Matbaası.
- Kırzioğlu, F. (2000). *Dede-Korkut Oğuznameleri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Kiepert, M. (1881). *Etude sur l’itineraire de l’Asie Occidentale de Pegolotti*. Historie CI. Der Berliner Akad.
- Konukçu, E. (1994). “Clavijo’nun Doğu Anadolu (Erzincan-Doğu Beyazid) Yolculuğu (1404-1405)”. *XI. Türk Tarih Kongresi*, 2. 05-09 Eylül 1990. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 795-803/ 265-275.
- Lynch, H. F. B. (1901). *Armenia Travels and Studies-2*. New York- Bombay.

- Mızrak, A. (2007). *Iğdır Zor Köyü Kervansarayı Proje Çalışması*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Nesevi, M. (1934). *Celaluttin Harzemşah*. (Çev. Necip Asım) İstanbul.
- Onk, N. (2006). *Kafkasya'dan Anadolu'ya Iğdır Tarihi*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Parrot, F. (1846). *Journey to Ararat*. (Çev. W.D. Cooley), New York.
- Pegolotti, (1936). *La Practica della Mercatura*. Cambridge: Evans Yayınları.
- Tavernier, J.-B. (2010). *Tavernier Seyahatnamesi*. (Ed. Stefanos Yerasimos) İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Tournefort, J. d. (2008). *Tournefort Seyahatnamesi*. (Ed. Stefanos Yerasimos) İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Tuncer, O. C. (2007). *Anadolu Kervan Yolları*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Ünal, R. H. (1970). "Iğdır Yakınlarında Bir Selçuklu Kervansarayı Doğubayazıt- Batum Kervan Yolu Hakkında Notlar". *Sanat Tarihi Yıllığı*. 3, 7-16.
- Yavuz, M. (2007). "Transkafkasya'da Üç Kervansaray/Han". *Selçuklu Çağında Mimarlık Sempozyum ve Sergisi Bildiriler Kitabı*. Konya. 134-148.
- Yurttaş, H.- Heidari, M. R. G. (2015). "İran-Türkiye (Serahs-Trabzon) İpek Yolu (Doğubeyazıt, Iğdır, Ani)". *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler II* (ed. M. Işıklı, B. Can), Cambridge: Scholars Publishing. 377-393.

AHMED CEMALEDİN VELED-İ HACI ÖMER HULUSİ
RİSALESİNDE YER ALAN İSTANBUL SEBİL KİTABELERİ
FOUNTAINS (SEBİL) OF ISTANBUL IN AHMED CEMALEDİN VELED-İ
HACI ÖMER HULUSİ BOOKS

HASAN AKDAĞ

Dr. Öğr. Üyesi Uşak Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Geleneksel Türk Sanatları Bölümü
Assist. Prof. Uşak University, Faculty of Fine Arts, Department of Traditional Turkish Arts
hasan.akdag@usak.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-0380-7550>

Atıf / Citation

Akdağ, H. 2021. "Ahmed Cemaleddin Veled-i Hacı Ömer Hulusi Risalesinde Yer Alan İstanbul Sebül Kitabeleri". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül-September 2021). 139-172

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 18.02.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 12.07.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4543>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by *iThenticate* programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*
TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851
www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

AHMED CEMALEDİN VELED-İ HACI ÖMER HULUSİ
RİSALESİNDE YER ALAN İSTANBUL SEBİL KİTABELERİ
FOUNTAINS (SEBİL) OF ISTANBUL IN AHMED CEMALEDİN VELED-İ
HACI ÖMER HULUSİ BOOKS

HASAN AKDAĞ

Öz

Ahmed Cemaleddin Veled-i Hacı Ömer Hulusi Hicri 1361/ 1943 yılında “Erkam-ı Ebcede Fi'l- Ebvabi'l- Cevami'l- Kostantiniyye” adlı bir risale kaleme almıştır. Bu çalışmamızda, risalede geçen, İstanbul'daki 27 adet sebil ele alınarak kitâbeleri günümüz Türkçesi'ne aktarılmıştır. Transkribe edilen sebil kitâbeleri değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Kitâbe, binaların çeşitli görünür cephelerine, mermer üzerine oyma ve/veya kabartma suretiyle, binayla ilgili özet bilgileri ihtiva eden yazılardır. Kitâbeler bu bilgileri aktarırken, yapıya konulduğu tarihteki yazı ve tercih edilen yazı çeşidinin karakter ve güzelliklerini yansıtır. Ayrıca edebi sanatlarımızdan tarih düşürme de bütün inceliği ve çeşitleriyle karşımıza çıkar. Bu kitabelerin önemi, fiziki şartlar ve öteki tahribi sebeplere karşı çok dayanıklı ve uzun ömürlü olmalarıdır. Bundan ötürü belge niteliğinde olan bu veriler çok değerlidir.

Bu eserde, su mimarisine ilişkin diğer yapıların yanında 27 adet de sebil zikredilmiştir. Kitâbelerde, tarih beyitlerinin şairinin belirtilmesi yanında ketebe kaydı da verilerek kimi kitabelerin hattatları da belirtilmiştir. Böylece meşhur hattatların eserlerinin de tespiti açısından, ayrıca önem taşırlar. Eserdeki kitabelerde yazı çeşidi yanında tezyini unsurları da ele alınmış hatta bazılarında kullanılan malzeme dahi belirtilmiştir. Günümüzde mevcut olan ve olmayan su yapılarının tamir ve bakımı açısından bu eserin yeniden değerlendirilmesi oldukça önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Sebül, Kitâbe, Tarih

Abstract

Ahmed Cemaleddin veled-i Hacı Ömer Hulusi wrote a treatise on “Erkam-ı Ebcede Fi'l- Ebvabi'l- Cevami'l- Kostantiniyye” In 1361/ 1943 In the study 27 fountains in Istanbul were taken into consideration and their inscriptions were transferred to modern Turkish. Transcribed transcripts have been evaluated. The inscription is a collection of information about the building, including various visible facades of buildings, carving and / or embossing on marble. Inscriptions reflect the character and beauties of the writing and the preferred type of writing on the date when it was transferred. In addition, the history of our literary arts also comes out with all the art. The importance of these inscriptions is that physical conditions and other causes of destruction are very durable and long-lasting. Therefore, these data as a document are very valuable.

In addition to the others structures related to the water architecture 27 fountains were mentioned in this work. In the inscriptions, the poet of the history couplets, as well as ketebe registration of the inscriptions of some inscriptions have been given. Thus, it is also important to determine the works of famous calligraphers. In the inscriptions in the work, besides the type of writing, the elements of the thesis were discussed and even the material used in some of them were mentioned. It is very important to re-evaluate this work in terms of repair and maintenance of water structures that are present and not.

Key Words: İstanbul, fountains, inscription, History

Structured Abstract

The Süleymaniye Library is one of the most important libraries in the world where we can find manuscripts and old printed works in Arabic letters, which are cultural resources of the Turkish and Islamic world. It is an international resource center. There are 152 collections in the Süleymaniye Library, including the sultan's libraries. Here, it is possible to find the best examples of traditional Turkish arts such as binding, illumination, miniature, calligraphy and marbling. In the library, there are also very valuable manuscripts with very old history, author's calligraphy, the only copy in the world or dedicated to sultans.

Ahmed Cemaleddin Veled-i Hacı Ömer Hulusi wrote a treatise called "Erkam-ı Ebcedde Fi'l-Ebvabi'l- Cevami'l- Kostantiniyye" in Ottoman Turkish in 1943. We do not have any other information about the author and his works.

The work we are working on; It is registered with the number 3170 in the Manuscripts Institution Presidency, Süleymaniye Manuscripts Library, Manuscript Donations section. After the 62nd page, it is intertwined with the treatise called "The Matter of Theoretical Accounting". Two pages of information on the subject are given from the beginning. Then, a title was opened with the name "The Matter of Theoretical Accounts" and two pages were related to this subject. Two photographs of the Topkapi Palace are followed on two pages, followed by the "Erkam-ı Ebcedde fi'l-Ebvabi'l- Cevami'l- Kostantiniyye History of the Existing Cevami-i Sharifs and Fountains and Sebils in Istanbul, Esmâ-i Banileri Style-I. It Is A Treatise Showing Their Architecture. Li Ahmed Cemaleddin Veled-i Hacı Omer Hulusi 1361". There is a title. This page is numbered 1 and continues until page 39. Afterwards, it was numbered 50 and had a title called "Ulum-ı Riyaziye" and it reached the 55th page. Page 56 is about our subject. The following 63 pages are also about Riyaziye. The page numbered with the number 64 is "Erkam-ı Ebcedde Fi'l-Ebvabi'l Cevami'l-Kostantiniyye Treatise Showing the Dates of Construction and Reconciliation on the Gates of the Existing Cevami-i Şerife in Istanbul and the Architecture of the Resurrection. Li Ahmed Cemaleddin Veled-i Hacı Omer Hulusi 1360 Istanbul". It continues with a titled page and ends on page 210.

Urbanization and zoning activities in the Ottoman Empire should be looked at in the following framework. Reconstruction-prosperous and festive. The understanding that shapes the structure of cities with directions such as safety, public order and peace has of course also taken into account aesthetic concerns. After the conquest, the functionality of the existing Byzantine structures was preserved in the arrangement of streets and streets in Istanbul. New buildings in accordance with Turkish-Islamic aesthetics were built on the sides or annexes of these structures. In the urbanization process, public buildings have been arranged for the benefit of everyone and social benefit. Dispensers are also a part of this city planning. The buildings and the branches of art performed on them are unique to Istanbul, also called Dersaadet. The fountains were the buildings built on the roads for passers by to drink water, and they were charitable institutions that were used by passers-by free of charge, with mugs filled with water in their windows. Again, sherbet was distributed on special occasions such as feasts and oil lamps. In Turkish culture, bringing water to a place, giving water to the thirsty, or having a fountain or a fountain built on the road has been accepted as a great charity in the society. The value Turks give to charity and cleanliness has an important place in their water facilities, art and architecture.

Hafiz Hüseyin Ayvansarayî's Hadikatü'l-Cevami is the most important source written about mosques, masjids, fountains and public fountains, which are public buildings in Istanbul and are very important in terms of art. Hadikatü'l-cevâmi' was started to be written in 1769 and was completed in 1781. The author, who first visited the mosques and masjids inside the city walls in Istanbul in a topographic order, then examined the ones outside the city walls, then discussed Eyüp, Galata, both sides of the Bosphorus, Üsküdar, Kadıköy mosques and masjids. While describing the works in Suriçi Istanbul, he first focused on the mosques of the Selatin, and then described other places of worship in alphabetical order.

After giving the name of the work in each article, he recorded the name of the person who made it, if it was translated from the church, and if it was known, the location of his grave, if it was revived, the second builder, the fountain, the fountain, the school, the madrasah, and in some cases, the people lying in its burial area and the additional facilities located next to it, and in some cases the people who were in its burial ground. He gave brief information about the evkaf. We confirm the first information about the structures that are the subject of our article from this work.

The most recent and comprehensive study on the above-mentioned immovable cultural assets in Istanbul is the study called *Ottoman Inscriptions*, sponsored by the Turkish Historical Society and the Department of Foreign Studies at Tokyo University. This study, which was completed in 2009; *The Ottoman Inscriptions Database (DOI)* is a searchable digital database containing information on all Turkish, Arabic and Persian architectural epitaphs built on Ottoman lands during the Ottoman period, as well as transcriptions and illustrations.

Ahmed Cemaleddin Veled-i Hacı Ömer Hulusi, which we are working on, is among these two works, and the source work named "*Erkam-ı Ebcede Fi'l- Ebvabi'l- Cevami'l- Kostantiniyye*" in 1943. A census was made of the buildings studied and their details at the time the work was written. In addition, it is a valuable study in terms of revealing which ones were and were not and whether they continued their functions until 2009.

In this study, 27 fountains in Istanbul mentioned in the treatise were handled and the text was transferred to today's Turkish. The inscriptions of the dispensers were carefully and comparatively reread. The names of some of the calligraphers of the inscriptions have been identified. Also, the poets of the poems in the inscriptions were identified.

In conclusion; Emphasis is placed on the functionality and value of these public fountains, each of which is an important work of art of its time, in terms of the benefit of society. The stonework, writing, illumination and other aesthetic values of these structures, each of which is a work of art, are revealed.

Eser adı; *Erkam-ı Ebcede Fi'l- Ebvabi'l- Cevami'l- Kostantiniyye İstanbul'da Mevcûd Cami-i Şeriflerin ve Çeşmelerin ve Sebillerin Tarihlerini Esmâ-ı Bânilerini Tarz-ı Mimârilerini Gösterir Risâledir.*

Müellif; Li-Ahmed Cemaleddin Veled-i Hacı Ömer Hulusi

İstinsah tarihi; 1361/ (1943 M)

Giriş

1942 yılında telif edilen bu eser, yazar tarafından Osmanlı Türkçesi olarak kaleme alınmıştır. Eser, zamanın şartlarında, yani İmparatorluktan Cumhuriyete geçiş döneminde, önemli bir çalışmadır. Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Eserler Bölümü'nde olup, henüz üzerinde çalışılmamış bir kaynak durumundadır. Bu eser, zamanın teknik imkânları ve kabiliyetleriyle dönemin özellikleri düşünüldüğünde çalışılması, ortaya konması oldukça kıymetli bir çalışmadır. Sebilleri hem sosyal ve hem de şehir mimarisi açısından değerlendirmek üzere bir daha gözden geçirmek gerekir. Taşınmaz kültür envanterimiz adına önemli bir çalışma olan bu eserde adı geçen sebiller yerinde görülüp fotoğrafla tespit edildi. Daha önce aynı konuda yazılan eserlerdeki yapılarla karşılaştırma yapıldı. Böylece, mevcut yapıların konumları, değişiklikleri ve özelliklerinin fiziksel durumu yerinde görüldü. Kaynağımız, o zamanın değişen başkent anlayışına göre ikincil bir sınıf şehre dönüşen İstanbul ve üzerindeki taşınmaz kültürel mirasın korunması ve önemsenmesine, yönelik bir çalışmadır. Yazar kültür muhiti itibarıyla kendi açısından İstanbul'u tarayarak, sebiller ve diğer kamu binalarının özellikle tarih kitabelerini tespit etmiştir. Bu bakımdan çalışmanın akışı ve düzeni tarih kitabeleri merkezlidir. Türk kültüründe önemli bir yer tutan su ve su yapıları içerisinde sebiller sosyal yapımızı ve yardımlaşmayı sembolize eden unsurlardandır. Sistem değişikliğinin hemen arkasından yazılan bu eser, aynı alanda yazılan eserlere bakılarak bir tespit çalışması da sayılabilir.

Üzerinde çalıştığımız bu risale, Süleymaniye Kütüphanesi'nde Yazma Bağışlar adıyla ve 3170/1-2 numara ile kayıtlıdır. Eser 262 sayfadan oluşmaktadır.¹

Adından da anlaşılacağı üzere İstanbul'daki camiler, çeşmeler ve sebilleri, bunları yaptıranları ve binaları mimari özellikleriyle beraber anlatmaktadır. Ayrıca, söz konusu yapıların, inşa ve tamir tarihlerini gösteren, ebced hesabı ile tarih düşülmüş kitâbelerinin okunuşu da zikredilmiştir.

Kaynağımızda, su mimarisine ilişkin; 68 Adet çeşme, 1 ambar, 3 sarnıç, 27 sebil, 3 şadırvan, 2 havuz, 1 adet de kuyu tespit edilmiş ve üzerindeki bilgiler aktarılmıştır.

¹ Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Kayıt No: 3170. Sayfa sayısı; 209. (62. sayfadan sonra, *Nazari Hesap Meselesi* adlı risale ile iç içeridir. Baştan iki sayfa konu ile ilgili bilgiler verilmiştir. Sonra *Nazari Hesap Meselesi* adıyla bir başlık açılmış ve iki sayfa bu konu ile ilgilidir. Arkasından iki sayfada Topkapı sarayına ait iki adet fotoğraf ve devamında ise *Erkam-ı Ebcede fi'l-Ebvabi'l- Cevami'l- Kostantiniyye İstanbul'da Mevcud Cevami-i Şeriflerin ve Çeşmelerin ve Sebillerin Tarihlerini Esmâ-ı Banilerini Tarz-ı Mimariilerini Gösterir Bir Risaledir. Li Ahmed Cemaleddin Veled-i Hacı Ömer Hulusi 1361.* Diye bir başlık bulunmaktadır. Bu sayfa 1 numara ile numaralandırılmış olup 39. sayfaya kadar devam etmektedir. Devamında 50 diye numaralandırılan ve *Ulum-ı Riyaziye* diye bir başlık atılmış 55. sayfaya kadar gelmiştir. 56. sayfa ise konumuzla ilgilidir. Devamındaki 63 sayfa ise yine Riyaziye ile ilgilidir. 64. rakamı ile numaralandırılmış olan sayfa, *Erkam-ı Ebcede Fi'l-Ebvabi'l Cevami'l-Kostantiniyye İstanbul'da Mevcud Cevami-i Şerifinin Kapıları Üzerindeki İnşa ve İttam Tarihlerini ve Kıyem-i Mimariilerini Gösterir Risaledir. Li Ahmed Cemaleddin Veled-i Hacı Ömer Hulusi 1360 İstanbul.* Başlıklı bir sayfayla devam ederek 210. sayfada sonlanmaktadır.

Yapıların kitâbelerinde, tarih beyitlerinin şairinin beyanı yanında kiminde ise hattatları da belirtilmiştir. Bu binalardaki hatlar, meşhur hattatların yazılarının da tespiti açısından ayrıca önem taşır. Buralarda tercih edilen yazı çeşidi yanında tezeyni unsurlar da ele alınmış hatta bazılarında kullanılan altından dahi bahsedilmiştir. Eser, içerisindeki yapıların sınıflandırılması yönüyle, bir katalog olarak da sayılabilir. Günümüzde mevcut olan ve olmayan su yapılarının tamir ve bakımı açısından bu eserin yeniden değerlendirilmesi oldukça önem arz etmektedir.

Eserde yer alan, cami, çeşme, sebil ve ambarlar gibi yapılara ilişkin düşülen tarih beyitleriyle, adeta bir Tarih Manzumeleri Mecmuası'dır. Müellifin, eseri oluştururken, sıralamada herhangi bir ölçü ile hareket etmediği görülmektedir. Tarihler ve bina mekânları da rastgele seçilmiştir. Bu karışıklığı gidermek için sebillerin değerlendirilmesi, kronolojik sıralamaya tabi tutulmuştur. Bu sebillerin 26 adedi Rumeli yakasında 1 adedi de Anadolu tarafındadır.

Bu çalışmamızda; öncelikle risalede adı geçen 1593 ve 1894 yılları arasında yapılan 27 adet sebilin kitâbeleri günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Bu sebiller, birer birer tespit edilerek, tarih kitâbelerinin, dikkatlice fotoğrafı çekildi. Böylece yazarımızın özellikle çalışması teyit edildi. İmparatorluk bakiyesi bu eşsiz başkent İstanbul adeta bir açık hava müzesi hükmündedir. Burası uzun süren savaşlar, ihtilaller, inkılaplar sonucu bir takım yıkım ve tahribata maruz kalmıştır. Ne var ki sistem değişikliğinin mesuliyetini binalarda gören zihniyet, hızla mevcut kültür hazinelerini ortadan kaldırmaya çalışmış ve bunda da başarılı olmuştur. Bu yıkımdan kurtulabilen Osmanlı mimarisinin yüz akı, camiler, mescitler ve medreselerin tamamlayıcısı olan sebiller de birer birer ortadan kaldırılmıştır. İşte bu arada birkaç ilim ehli kendi imkânlarıyla bu eserlerin birer sayım ve dökümünü yapmışlardır. Bunlardan biri de müellifimiz Ahmed Cemaleddin veled-i Hacı Ömer Hulusi'dir. Bugün için bize kaynaklık teşkil eden risalesini kaleme alması çok isabetli olmuştur. Elimizdeki eserin yazarı hakkında, kaynak taraması yapılmasına rağmen, tatmin edici herhangi bir malumata rastlanılamamıştır. Müellifle ilgili olarak, ayrı bir çalışma kapsamında arşiv çalışması da yapılması şüphesiz faydalı olacaktır.

Kitâbe; binaların çeşitli görünür cephelerine mermer üzerine oyma ve kabartma suretiyle, binayla ilgili özet bilgileri ihtiva eden taş belgelerdir. Kitâbeler bu bilgileri aktarırken, yapıya konulduğu tarihteki yazı çeşidiyle o yazının karakter ve güzelliklerini yansıtırlar. Ayrıca edebî sanatlarımızdan, tarih düşürme de bütün inceliği ile karşımıza çıkar. Bu kitâbelerin önemi, fiziki şartlar ve öteki tahribi sebeplere karşı çok dayanıklı ve uzun ömürlü olmalarıdır. Ayrıca kitâbelerin mermerden mamul olmaları da belge niteliğinde olan bu verilerin kıymetini artırmaktadır. Medeniyet ve sanat tarihi araştırmalarında olduğu gibi dil ve tarih çalışmaları için de önemli kaynak ve belge niteliği taşıyan kitâbelere dair, ilk ilmî araştırmalar Batılı ilim adamları tarafından XVII. yüzyılın sonlarında başlatılmıştır. Türk ilim sahasında kitâbe araştırmaları XIX. yüzyılın sonlarında başlamıştır. Bu alandaki çalışmalar çeşitli şehirler ve konulara ilişkindir.²

“Sebil” kelimesi birçok kaynakta farklı olarak tanımlanmaktadır. “Yol” anlamına gelen bu kelime Türkçe kaynaklarda “Allah yolunda kurulan bir hayır ve vakıf tesisi”, “işlek mahallelerde yoldan gelip geçenlerin parasız olarak soğuk ve iyi su içmeleri için

² <https://islamansiklopedisi.org.tr/kitabe>

yapılmış vakıf binalar”, “hayrat çeşme”, “yoldan geçene su dağıtan mekân” şeklinde tanımlanmaktadır. Kısaca sebül, genellikle su dağıtılan mekânlar olarak geçmektedir. Oysa sebillerden ve çeşmelerden ilk açıldıkları günler haftalarca bal şerbeti dağıtıldığı ve akıtıldığı, sebillerden halka, suyun yanında şerbet ve meyve suyu da verildiği bilinmektedir. Sebillerin açık olduğu saatlerle ilgili de bazı bilgiler bulunmaktadır. Örneğin bir kaynaktaki sebillerin açık olduğu saatlerin değişik olduğu ve bazılarının bütün gün boyu, ramazan ayında da bütün gün ve gece; bazılarının öğlen namazı ile yatsı namazı arası gibi özel saatlerde, bazılarının ise sadece yazın açık olduğu belirtilmektedir.³ Yollar üzerinde, gelip geçenlerin su içmeleri için yapılan binalar ki pencerelerinde daimi surette su ile dolu maşrapalar bulundurulup, gelip geçen parasız olarak bu suları içerlerdi.⁴ Yine bayram, kandil gibi özel günlerde ise şerbet dağıtılan küçük hayır kurumlarıdır. Türk kültüründe bir yere su götürmek, susamışa su vermek veya yol üstünde çeşme, sebül yaptırmak, toplumda büyük bir hayır olarak kabul edilmiştir. Türklerin hayırseverliğe ve temizliğe verdiği değer, su tesisleri, sanat ve mimarilerinde önemli bir yere sahiptir. Hayır amaçlı yapılan çeşme ve sebiller dönemlerinin en zarif eserlerini oluşturmuşlardır. Osmanlı- Türk su mimarisinin en sanatsal yapıları olan sebiller, ayrıca Türk mimarisine özgü eserlerdir.⁵ İstanbul meydan ve sokaklarının en güzel dekorlarından olan sebiller, mükemmel mimari düzenlemeleri, şebekeleri, taş süslemeleri, yazı, kalem işi gibi bezemeleri de dönem ve üslup özelliklerinin anıtsal örneklerini sunmaktadır. İstanbul’da Eminönü’nde yoğun olarak yapılan sebiller, geçmişte sosyal yardımlaşmaya verilen önemin en önemli belgeleridir.⁶

Sebillerde, çeşme ve şadırvanlarda olduğu gibi zamanın seçme şairlerine yazdırılmış çok güzel manzumeler görülmektedir. Şairler bu manzumelerde binanın yapılışına da ebced hesabıyla tarih düşürürlerdi. Bu manzumeler zamanın meşhur hattatlarına sülüs ve talik hatlarla yazdırılıp en mahir taş ustalarına kabartma olarak hakk ettirilerek çeşme ve sebillerde mimarın projesine göre kitâbeler de vücuda getirilirdi.⁷ Bu yapılar üzerinde yer alan her bir kitâbe, yapının mahiyetine ışık tutan bir nevi kimlik olmanın ötesinde, mimari âhenge ilâve estetik boyutlar da kazandırmıştır. Hat sanatının önemli örneklerini sergileyen söz konusu kitâbeler için, zor fark edilen yerler değil, yazının Türk ve İslâm tarihindeki müstesnâ yerine atfen, yapıların en göz alıcı yerleri tahsis edilmiştir. İnşa, tecdit veya tamir haricindeki kitâbelerde çoğunlukla mimari yapının işlevi ile anlam bakımından bağlantılı ibâreler tercih edilmiştir.⁸ Ancak ne var ki yapıların birçok yönüyle bilgi kaynağı olan kitâbelerinin yazılması, şeklinin ve diğer özelliklerinin tasarlanmasının yanında yontulması ve kazınması gibi işleri yapan seng-traşlar bu eserlerine genellikle imza atmadıkları için haklarında yeterli bilgiye sahip değiliz.

Önemli tarih olaylarını, doğum, ölüm, inşa tarihlerini göstermek üzere eski alfabemizdeki harflerin ebced hesabındaki değerlerinden faydalanılarak yazılan mısra, beyit ve manzume⁹ şeklinde tarif edilen tarih düşürme, kitâbelerin son satırlarında görülür. Bir

³ Urfahoğlu, 1999: 464-469.

⁴ Pakalın, 1983: 135.

⁵ Tali, http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt3/sayi10pdf/tali_serife.pdf

⁶ Tali 2010: 47-64,

⁷ Çetintaş, 1944: 125-147

⁸ Özkafa, 2010: 193-219

⁹ İlhan, 2010: 1203

tarih manzumesinde ebced hesabı yanında vezin, kafiye ve anlam da önemlidir; bunların hepsinin bir arada bulunması oldukça büyük bir zihnî mesaiyi gerektirir. Buna göre şair önce ebced sistemini kullanarak hadisenin oluş yılını gösterecek şekilde bir mısra yazar, genellikle bunun önüne koyduğu mısradaki mahlasını, söylediği tarihin çeşidini veya ta'miyesini belirtir.¹⁰ Kuşkusuz bu sanıldığı kadar kolay bir iş olmayıp ustalık gerektirir. Sürûrî Seyyid Osman, bu sanatın edebiyat tarihimizdeki en büyük ismidir.¹¹

Zamanın değişimi ile sosyal yaşantıda da değişikliğin olması kaçınılmazdır. Ancak bu değişiklikler, taşınmaz kültür varlıklarının korunmasını, yok olmamasını gerektirir. Şehirlerin değişmesi ve gelişmesi, içerisinde barındırdığı yapıları da olumsuz yönde etkilemektedir. Yol çalışmaları ya da alan açma gibi faaliyetler bu hazine sayılabilecek yapıları ne yazık ki ortadan bilinçsizce kaldırmaktadır. Daha 1940'lı yıllarda bile Affan Egemen'in tespiti bu gerçeği gözler önüne serer;

Uzun bir ayrılıktan sonra İstanbul'a geldiğimde doğup büyüdüğüm şehri tanımakta güçlük çektim. Ahşap evlerin sıralandığı sokakları ile sakin mahalleler yok olmuş, yerlerini biçimsiz kâgir yapılara bırakmıştı. Şahsiyetini kaybetmemiş bir semt bulmak ümidi ile yaptığım uzun gezintiler sırasında kaybolanın yalnız o ahşap evler olmadığını gördüm. Asıl yok olan; camileri, mektepleri, mezarlıkları, sebilleri, çeşmeleri, hamamları ve çardaklı kahveleri ile insana sükûnet ve rahatlık duygusu veren karakteristik İstanbul görünümü idi. Hele çeşmelerin hali yürekler acısı idi. Birçoğu yok olmuş, kalanların mushukları koparılmış, suları kesilmiş, tekneleri parçalanmış, kitâbeleri sökülüştü.¹²

Yine Affan Egemen, İstanbul'daki bu imar ve şehir yapısının değişikliği, kadim yapıyı oluşturan kamu binalarının yok oluşu da göz önüne alındığında ve yine bu alandaki çalışmaların sınırlı oluşunu şöyle ifade etmektedir.

Çeşmeleri ve sebilleri toplu olarak tanıtacak İbrahim Hilmi Tanışık'ın 1943 yılında yayımlanan "İstanbul Çeşmeleri" ile İzzet Kumbaracıların 1938 yılında yayımlanan "İstanbul Sebilleri"nden başka elimde bir kaynak yoktu. Bu kitaplar da eskimiş durumda olduklarına göre yazıldıkları tarihten bu yana birçok değişikliğin vukua gelmiş olması tabii idi.¹³

Erkam-ı Ebcede Fi'l- Ebvabi'l- Cevami'l- Kostantiniyye adlı eserde mevcut yapı gruplarından sebiller üzerine yapılan özel çalışmaya konu olan binalar, yerinde tespit edilerek bir katalog formatında sunulmuştur. Bu çalışmada fotoğraflar alınırken sebilin; genel görüntüsü, kitâbesi ve tarih beyti sıralaması yolu izlenmiştir.

¹⁰ Karabey, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tarih-dusurme>

¹¹ Canım, 2009: 106.

¹² Egemen, 1993: 3

¹³ Egemen, 1993

Sebiller

1-

Sebilin Adı: Sinan Paşa Sebili

Bulunduğu Yer: Çarşukapı

Bânisi: Koca Sinan Paşa

Şairi: -

Hattat: -

Yazı Çeşidi: Sülüs

Tarih Beyti:

Sinan Paşa eyledi sebili Mevla için câri. 1002. (1593 M)

Fotoğraf 1: Sinan Paşa Sebili Tarih Kitâbesi

2-

Sebilin Adı: Takyeci Camii Sebili

Bulunduğu Yer: Topkapı

Bânisi: Arakiyyeci İbrahim Ağa

Şairi: Nuşî

Hattat: -

Yazı Çeşidi: Sülüs

Tarih Beyti:

Dedi tarihini Nûşî içüb Sebiliden ab

Hasan Hüseyin'in aşkına açılısın bu sebilullah. 1002 (1593 M)

Fotoğraf 2: Takyeci Camii Sebili Tarih Kitâbesi

3-

Sebilin Adı: Sultan I. Ahmed Sebili

Bulunduğu Yer: Hazret-i Halid türbesi kapısına muttasıl

Bânisi: Sultan Ahmed Han-ı Evvel

Şairi: -

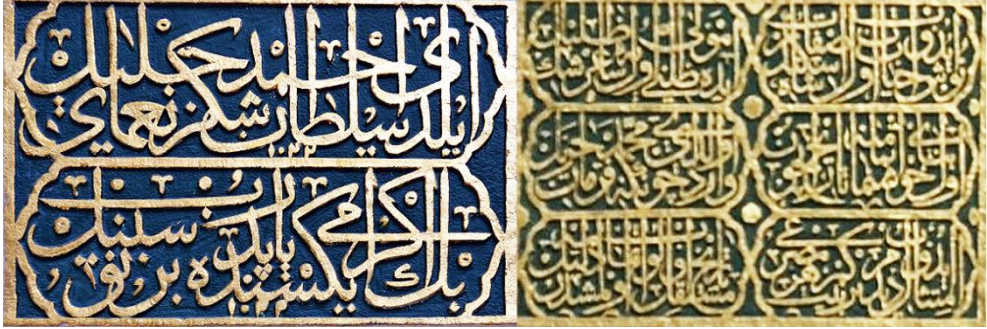
Hattat:-

Yazı Çeşidi: Celi sülüs

Tarih Beyti:

Eyledi Sultan Ahmed şükr-i nue'ma-i Celil

Bin igirmi ikisinde yapdırub bir nev-sebil 1022 (1613 M)

Fotoğraf 3-4: Sultan I. Ahmed Sebili Tarih Kitâbesi

Bunun üstündeki diğer tarih beyti

Nüşedüp ab-ı hayat ol sıfat-ı İskender-sıfat/ İde Mevla zıllını ol saye-i arşın zalil

Ol bina-yı hoş-ma itmamına tarih için/ Varid oldu çünkü Mehmed-i ferman-ı celil

İmtisal edüib dedim bir beyt kim her mısraı/ Tarih-i müstakill olub itmamına olmuşdur delil.

4-

Sebilin Adı: Bayram Paşa Sebili

Bulunduğu Yer: Haseki

Bânisi: Sadrazam Bayram Paşa

Şairi: -

Hattat: -

Yazı Çeşidi: Sülüs

Tarih Beyti:

Teşnegân-ı cihana oldu sebil. 1044 (1634 M)

Fotoğraf 5: Bayram Paşa Sebili Tarih Kitâbesi

5-

Sebilin Adı: Yeni Camii Sebili**Bulunduğu Yer:** Eminönü**Bânisi:** Safiye Sultan**Şairi:** Hatif**Hattat:** Sami Efendi**Yazı Çeşidi:** Celi sülüs istif**Tarih Beyti:***Kâne hayran fi sebil.1074(1663M)**Fotoğraf 6: Yeni Camii Sebili Tarih Kitâbesi*

6-

Sebilin Adı: Kapdan Paşa Camii Sebili**Bulunduğu Yer:** Bayezid**Bânisi:** Kapdan-ı Derya İbrahim Paşa**Şairi:** Ferdi**Hattat:** -**Yazı Çeşidi:** Talik**Tarih Beyti:***Ferdi-i şirin-eda tarih-i itmamn dedi**Yapdı İbrahim Paşa ayn-ı zemzemdir sebil. 1121(1709 M)**Fotoğraf 7: Kapdan Paşa Camii Sebili Tarih Kitâbesi*

7-

Sebilin Adı: Valide Camii Sebili

Bulunduğu Yer: Üsküdar

Bânisi: Emetullah Hanım

Şairi: Naima

Hattat: -

Yazı Çeşidi: Talik

Tarih Beyti:

Dir Naima âbını nûş eyleyen tarihini

Valide Sultan sebil-i ma-i kevser eyledi. 1121(1709 M)

Fotoğraf 8-9: Valide Camii Sebili Tarih Kitâbesi

8-

Sebilin Adı: Damad İbrahim Paşa Camii Sebili

Bulunduğu Yer: Vezneciler

Bânisi: Damad İbrahim Paşa

Şairi: Vehbi- Reşid

Hattat: -

Yazı Çeşidi: Talik

Tarih Beyti:

Kıldı reyyan-ı cud-ı İbrahim Paşa malı. 1132. (1719 M)

Fi Sebilullah akdı dehre ma-i zezemi. 1132.

Fotoğraf 10: Damad İbrahim Paşa Camii Sebili Tarih Kitâbesi

Reşid'in tarihi;
Sebil-i ayn-ı İbrahim Paşa'dır. İçin saha. 1132

Fotoğraf 11: Damad İbrahim Paşa Camii Sebili Tarih Kitâbesi

9-

Sebilin Adı: Azapkapı Sebili

Bulunduğu Yer: Azapkapı

Bânisi: Saliha Sultan

Şairi: Vehbi

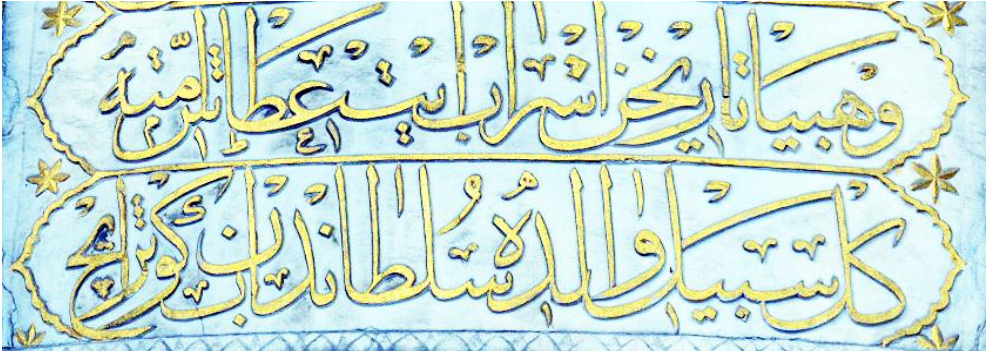
Hattat: Eğrikapılı Mehmed Rasim

Yazı Çeşidi: Sülüs

Tarih Beyti:

Vehbiya tarihin işrab et attaş-ı ümmete

Gel Sebil-i Valide sultan'dan ab-ı kevser iç. 1146 (1145+1)

Fotoğraf 12: Azapkapı Sebili Tarih Kitâbesi

10-

Sebilin Adı: Hekimoğlu Ali Paşa Camii Sebili

Bulunduğu Yer: Davut Paşa

Bânisi: Hekimoğlu Ali Paşa

Şairi: Vehbi

Hattat: -

Yazı Çeşidi: Talik

Tarih Beyti:

Vaşfını işrab için ey Vehbi dü tarih-i celil

Bu Ali Paşa Sebilinden gel iç mai'-ş-şifa. 1146 (1733 M)

Fotoğraf 13-14: Hekimoğlu Ali Paşa Camii Sebili Tarih Kitâbesi

11-

Sebilin Adı: Hacı Beşir Ağa Camii Sebili

Bulunduğu Yer: Eminönü

Bânisi: Hacı Beşir Ağa

Şairi: Rahmi

Hattat: -

Yazı Çeşidi: Talik

Tarih Beyti:

Gel iç ma-i hayat-ı dilküşa-yı fi Sebilullah. 1157. (1744 M)

Fotoğraf 15: Hacı Beşir Ağa Camii Sebili Tarih Kitâbesi

12-

Sebilin Adı: Hasan Paşa Medresesi Sebili

Bulunduğu Yer: Bayezid

Bânisi: Seyyid Hasan Paşa

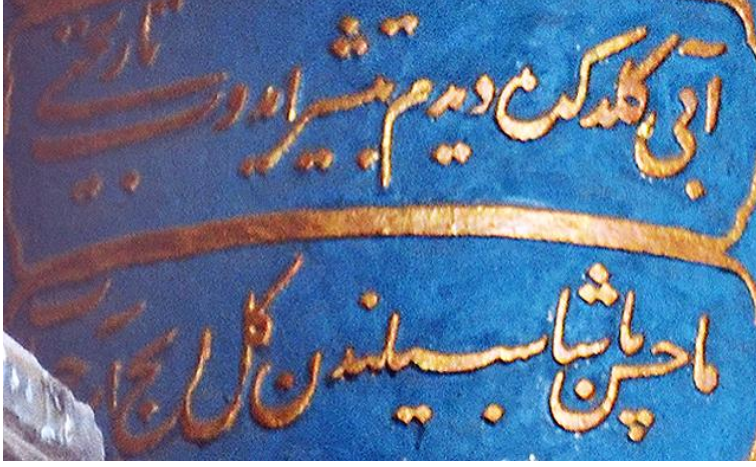
Şairi: -

Hattat: -

Yazı Çeşidi: Talik

Tarih Beyti:

*Abı geldikde dedim. Tebşir edüp tarihini
Ma-i Hasan Paşa Sebilinden gel iç ab-ı hayatı.
1158 (1155+3) (1745 M)*

Fotoğraf 16: Hasan Paşa Medresesi Sebili Tarih Kitabesi

13-

Sebilin Adı: Nur-ı Osmaniye Camii Sebili

Bulunduğu Yer: Kapalı çarşıya karşı olan kapının yanında

Bânisi: I. Mahmud

Şairi: Hakim

Hattat: -

Yazı Çeşidi: Talik

Tarih Beyti:

Eyledi Sultan Osman su gibi cudın sebil 1169 (1755 M)

Fotoğraf 17: Nur-ı Osmaniye Camii Sebili Tarih Kitabesi

14-

Sebilin Adı: Haseki Sultan Camii Sebili

Bulunduğu Yer: Haseki

Bânisi: Haseki Hürrem Sultan

Şairi: -

Hattat: -

Tarih Beyti: *Teşnegân-ı şahane oldu sebil 1172 (1758 M)*

(Kitâbe ve sebil yerinde tespit olunamadı)

15-

Sebilin Adı: Hacı Mustafa Efendi Camii sebili

Bulunduğu Yer: Aksaray

Bânisi: Hacı Mustafa Efendi

Şairi: -

Hattat: -

Tarih Beyti:

Kadbenâ haza'l-camiü's-şerif ve'l-mabedü'l-münif ve'l-mektebü'z-zarif

Ve's-sebilü'n-nazif bi-inayeti'l melikü'l-azizü's-seyyidü's-şerif El- Hac Mustafa Efendi

Fi şehri Cumade'l-ahir li- sene isna ve semaniyn ve miete ve elf. 1182.(1768 M)

Ve benâ saniyen bi-sebebi'l-ihrak fi şehri Rebiü'l-evvel li- sene semanın ve tis'in ve mie ve elf

(Sebil ve kitâbesi yerinde tespit olunamadı)

16-

Sebilin Adı: Recai Mehmed Emin Sebili¹⁴

Bulunduğu Yer: Vefa

Bânisi: Reisülküttab Recai Mehmed Emin

Şairi: Şakir

Hattat: -

Yazı Çeşidi: Talik

Tarih Beyti:

Bu tarih-i sebilde eyleyüb suyu başından sayd

Dedi atşana sahib-i hayr olan ebimden el aç iç.1189. (1775 M)

Fotoğraf 18: Recai Mehmed Emin Sebili Tarih Kitabesi

¹⁴ Urfalıoğlu: 1999: 472 (Üst katlarında sıbyan mektepleri ile birlikte inşa edilen ve sebilkütab adı ile anılan sebil yapıları da mevcuttur. İstanbul'daki iki örnek Vefa'daki Recai Mehmet Efendi Sebilkütabı (1775) ile Sultanahmet'teki Cevri Kalfa Sebilkütabı'dır.)

17-

Sebilin Adı: Zeyneb Sultan Camii Sebili**Bulunduğu Yer:** Eminönü-Gülhane (Önceki yeri Bağçekapusu)**Bânisi:** I. Abdülhamid**Şairi:** Hayri**Hattat:** Yesari-zade¹⁵**Yazı Çeşidi:** Talik**Tarih Beyti:***Yazdı tarihin anın lütfuna getürdi lali**Kevserin aynı değil mi bu sebil-i ziba. 1191. (1777 M)**Fotoğraf 19: Zeyneb Sultan Camii Sebili Tarih Kitabesi*

18-

Sebilin Adı: Mihrişah Valide Sultan Sebili**Bulunduğu Yer:** Eyüb camiine bitişik**Bânisi:** Mihrişah Valide Sultan**Şairi:** Galib**Hattat:** -**Yazı Çeşidi:** Talik**Tarih Beyti:***Galib kalemden akdı bil tarihin hem-çün sel-sebil**Ashaba zemzem hem sebil-i ayn-ı safa mihr-i şah. 1210. (1795 M)**Fotoğraf 20: Mihrişah Valide Sultan Sebili Tarih Kitabesi*¹⁵ Egemen, 1993: 27. (Sebilin tarih beytinin şair ve hattatı burada zikrediliyor.)

19-

Sebilin Adı: Şah Sultan Sebili

Bulunduğu Yer: Eyüb'de Zal Mahmud Paşa Camii bitişiğinde

Bânisi: Şah Sultan

Şairi: -

Hattat: -

Yazı Çeşidi: Talik

Tarih Beyti:

Lüle-hamemden ihya oldu tarihi revan

Şah Sultan nev-sebil itdi benama iç zülal. 1215 (1800M)

Fotoğraf 21: Şah Sultan Sebili Tarih Kitabesi

20-

Sebilin Adı: Fatih Camii Sebili

Bulunduğu Yer: Fatih

Bânisi: II. Mahmud

Şairi: Ayni

Hattat:-

Yazı Çeşidi: Talik

Tarih Beyti:

Valde Sultan'a kevserdir sebil. 1233/(1817 M)

Fotoğraf 22: Fatih Camii Sebili Tarih Kitabesi

Bu sebili kıldı Han Mahmud icra-yı ab iç.1246 (1830 M)

(Sebil tamirde olduğundan, bu kitâbenin fotoğrafı çekilemedi.)

21-

Sebilin Adı: Nusretiye Camii Sebili

Bulunduğu Yer: Tophane

Bânisi: II. Mahmud

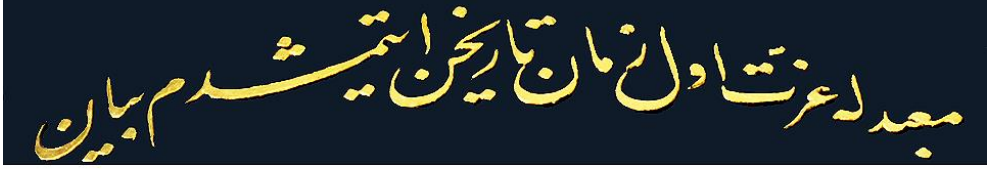
Şairi: İzzet

Hattat: Mustafa Rakım

Yazı Çeşidi: Talik

Tarih Beyti:

*Mabedle İzzet ol zeman tarihin etmişdim beyan
Yapdı civar-ı camie Mahmud Han bâlâ Sebil. 1242(1826 M)*

Fotoğraf 23-24: Nusretiye Camii Sebili Tarih Kitabesi

22-

Sebilin Adı: Sultan Mahmud-ı Adli Türbesi Sebili

Bulunduğu Yer: Divan yolu/ Eminönü

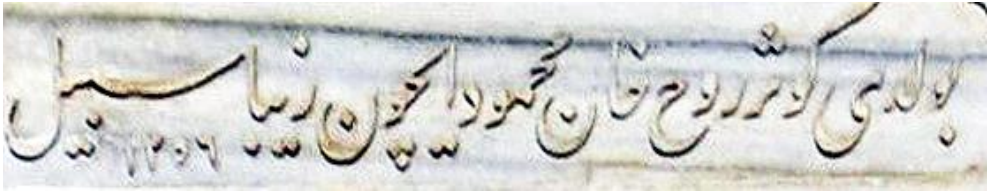
Bânisi: Sultan II. Mahmud

Şairi: Ziver

Hattat: -

Yazı Çeşidi: Talik

Tarih Beyti: *Buldu kevser-i ruh Han Mahmud için ziba Sebil.1256 (1840 M)*

Fotoğraf 25: Sultan Mahmud-ı Adli Türbesi Sebili Tarih Kitabesi

23-

Sebilin Adı: Mercan Camii Sebili

Bulunduğu Yer: Eminönü

Bânisi: Sultan Abdülaziz

Şairi: -

Hattat: -

Tarih Beyti:

*Bu da itmamına bir cevhereyn-i tarih-i garradır.
Temam oldu metanetle açıldı cami-i ali 1286 (1869 M)
(Sebil ve kitâbe yerinde tespit olunamadı)*

24-

Sebilin Adı: Valide Camii Sebili

Bulunduğu Yer: Aksaray

Bânisi: Pertevniyal Valide Sultan

Şairi: Safvet

Hattat: -

Yazı Çeşidi: Celi sülüs istif

Tarih Beyti:

Yapdı bir şafi sebil atşan-gune valide

Yapdı Han-ı Abdülaziz'in mader-i paki sebil 1288/ 1872

Fotoğraf 26: Pertevniyal Valide Sultan tarih kitabesi

Fotoğraf 27: Pertevniyal Valide Sultan Tarih Kitabesi

25-

Sebilin Adı: Makascılar Sebili

Bulunduğu Yer: Beyazıt ile Çarşukapı arasında

Bânisi: Mehmed Ağa (Tecdid II. Abdülhamid)

Şairi: -

Hattat:-

Yazı Çeşidi: Talik

Tarih Beyti:

Mansab-ara bende-i darü's-saade-i sabıka/ Ehl-i himmetden Mehmed nam ağa-yı ferid

Bu sebili eylemişken saha-pıra-yı vücud/ İnkılabât-ı cihan etmişdi mahv u nâ-bedüd

Hüsrev-i derya-kerem şad-ı ab- ı umran eyledi/ Sayesinde teşnegân olsun her müstefid

Hatıra muhtar geldi böyle bir tarih-i tam/ Bu sebili eyledi imar Han Abdülhamid

1308= 1307+1 (1890M)

Fotoğraf 28: Makascılar Sebili Tarih Kitabesi

26-

Sebilin Adı: Bala Tekyesi Sebili

Bulunduğu Yer: Silivri kapı

Bânisi: Süleyman Ağa-Piristu Kadın Efendi.

Şairi: Kalender

Hattat: Ali Rıza Üsküdarî

Yazı Çeşidi: Talik

Tarih Beyti:

Kalender kaldırup yed-i seviyy-i Hakk'a yaz bu tarihi

Su iç ma-i hayatın aynıdır. Bu çeşme-i balâ. 1309 (1891 M)

Fotoğraf 29: Bala Tekyesi Sebili Tarih Kitabesi

27-

Sebilin Adı: Kürkçü camii yanındaki dergâhın Sebili

Bulunduğu Yer: Topkapı

Bânisi: -

Şairi: Behai

Hattat: -

Tarih Beyti:

Yazdı tarihin Behâi harf-i cevherdar ile

Etdi inşa Nerm-dil Kalfa Sebil-i dilküşa. 1312. (1894 M)

(Sebil ve kitâbe yerinde tespit olunamadı)

Değerlendirme ve Sonuç

Ahmed Cemaleddin, eseri hazırlarken sebilleri tek tek gezerek kitabelerin tarih ibarelerini özellikle tespit etmiştir. Bunların yanında mimari ve tezyini unsurlara da değinmiştir. Ayrıca müellif İlgünç bilgiler de vermektedir. Mesela eserine, Pertevniyal Valide Sultan Camii yerinde önceden var olan bir cami kitâbelerini de ilave etmesine rağmen bahse konu olan camiye ilişkin verdiği bilgiye başka bir yerde tesadüf olunamadı. Bir başka konu da yazarımızın o devirde okuduğu tarih kitabeleri son dönemdeki yapılan tespit çalışmalarında yer almamaktadır. Bu konuda proje olarak, Osmanlı Kitabeleri adındaki kapsamlı çalışmadan bazı örnekler; Recai Mehmed Emin sebili. Bu çalışmada, adı geçen sebil yerine, mektebin kitabesi okunmuş ve sebilin kitabesi okunmamıştır. Seyyid Hasan Paşa çeşme ve sebili diye iki kayıt bulunmasına rağmen yapım kitabesi ve bir hadis metni bulunmakta olup yine sebillle alakalı kitabe okunmamıştır. Nuruosmaniye camii sebili mevcut değildir. Bu bina ile ilgili dört adet kayıt mevcut, onlar da; imaret, kütüphane ve medrese ile ilgili tespitlerdir. Çalışmamıza konu olan eserde adı geçen sebillerden dört adedi yerinde tespit edilemedi. Bunların kitâbelerinin de nerede olduğu konusu ayrıca araştırılmaya muhtaçtır. Kaynağımızdaki bu sebillerin kitâbeleri sıradan hattat ve taşçı eseri olmayıp, saray ustaları ve devrin en meşhur hattatları tarafından yazılmış olmalıdırlar. Mesela, Valide Camii sebili Sami Efendi, Nusretiye camii sebili Mustafa Rakım Efendi. Bu yapılarda yine buldukları sosyal çevrenin görsel bir unsuru olmak iddiasıyla olağanüstü bir taş işleme sanatı ve hat icra edilmiştir. Yine, Hekimoğlu Ali Paşa sebilinde de muhteşem bir taş işçiliği vardır. Ancak ne var ki yapıldıkları devirlerdeki iddialı konumları bugün korunamamaktadır. Bunlardan birkaçı işlevini sürdürmekte ancak çoğu ise amaçları dışında kullanılıp ve görsellikleri göz ardı edilerek değerleri bilinmemektedir. Mesela; Makasçılar sebili, Hacı Beşir Ağa Camii Sebili, Nur-ı Osmaniye Sebili. Bu sebillerin her biri bir Osmanlı taş ve yazı şaheseri olma özelliklerini taşımaktadırlar. Sebillerdeki yazı türleri ise yedi adedi sülüs, celi sülüs istifli ve on altı tanesi de talik hattıdır. Kalan üç adet sebilin ise kitabeleri yerlerinde mevcut değildir. Ağırlıklı olarak kitabelerde talik hattının tercih edilmesi, sebillerin bağlı olduğu meşihat ve vakıflarla ilgili olmalıdır. Bu Yapılar Osmanlı şehir planlaması göz önüne alınarak birer biblo gibi cadde ve sokakların köşe başlarını süslemektedirler. Bu eserlere ilişkin yapılan yayınların ve tanıtımların, özellikle süs unsurları ön plana alınıp ve kitabelerinin tamamı okunarak günümüz Türkçesine aktarılmaları kaçınılmazdır.

Sonuç itibarıyla, nadide kültür varlıklarımızdan ve her biri gerçekten sanat şaheseri olan sebillerin ve kitabelerinin Ahmed Cemaleddin Veled-i Hacı Ömer Hulusi tarafından tespiti ve eserin günümüze ulaşması, kaybolan örnekleri göz önünde bulundurulunca, ne denli bir hizmet olduğu açıktır. Bu çalışmamızın, günümüz ilgililerinin bilgisine ve gereğinin yapılmasına ışık tutması dilek ve temennimizdir. Ayrıca, her türlü tahribata açık durumdaki bu şaheser kitâbelerin ve yazılarının korunmaya alınması elzemdir. Ecdadımızdan bize emaneten bırakılan bu taşınmaz kültür varlıkları, gelecek neslin malıdır.

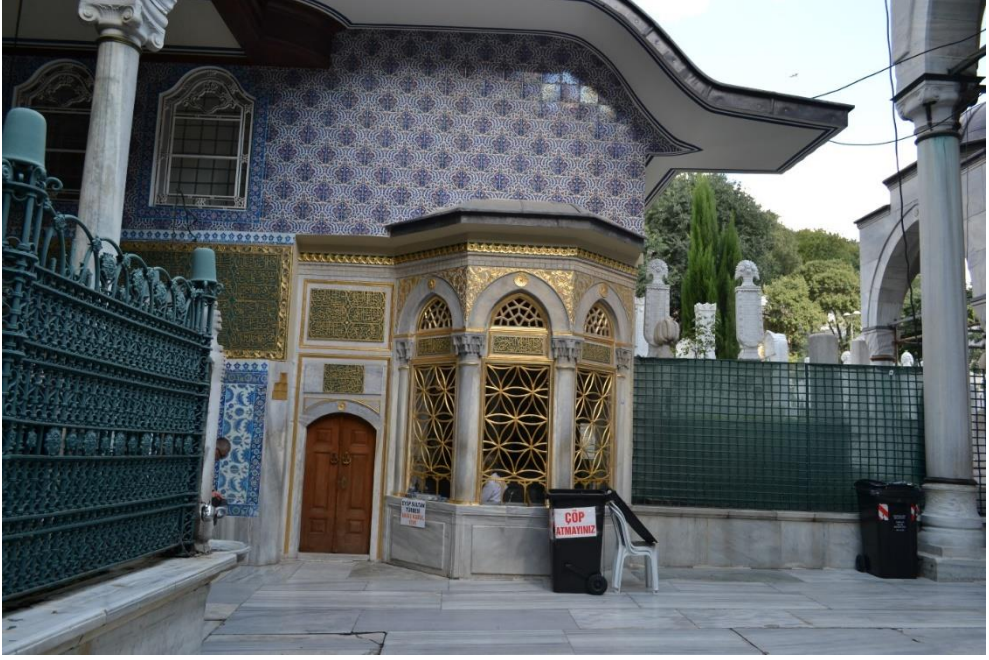
Sebil Görüntüleri

Fotoğraf 30: Sinan Paşa Sebil- Bayezid

Fotoğraf 31: Takyeci Camii-Topkapı

Fotoğraf 32: Sultan Ahmed I. Sebil-i Eyüp Sultan

Fotoğraf 33: Bayrampaşa Sebil-i Cerrahpaşa

Fotoğraf 34: Yeni Camii Sebili- Eminönü

Fotoğraf 35: Kaptan Paşa Sebili- Bayezid

Fotoğraf 36: Valide Camii Sebili- Üsküdar

Fotoğraf 36: Damad İbrahim Paşa Sebili- Şehzadebaşı

Fotoğraf 37: Azapkapı Sebili- Azapkapı

Fotoğraf 38: Hekimoğlu Ali Paşa Sebili- Cerrahpaşa

Fotoğraf 39: Beşir Ağa Sebili- Eminönü

Fotoğraf 40: Hasan Paşa Sebili- Bayezid

Fotoğraf 41: Nur-ı Osmaniye Sebili- Bayezid

Fotoğraf 42: Recai Mehmed Emin Sebili- Vefa

Fotoğraf 43: Zeynep Sultan Camii Sebili- Eminönü

Fotoğraf 44: Mihrişah Valide Sultan Sebili- Eyüp Sultan

Fotoğraf 45: Şah Sultan Sebil- Eyüp Sultan

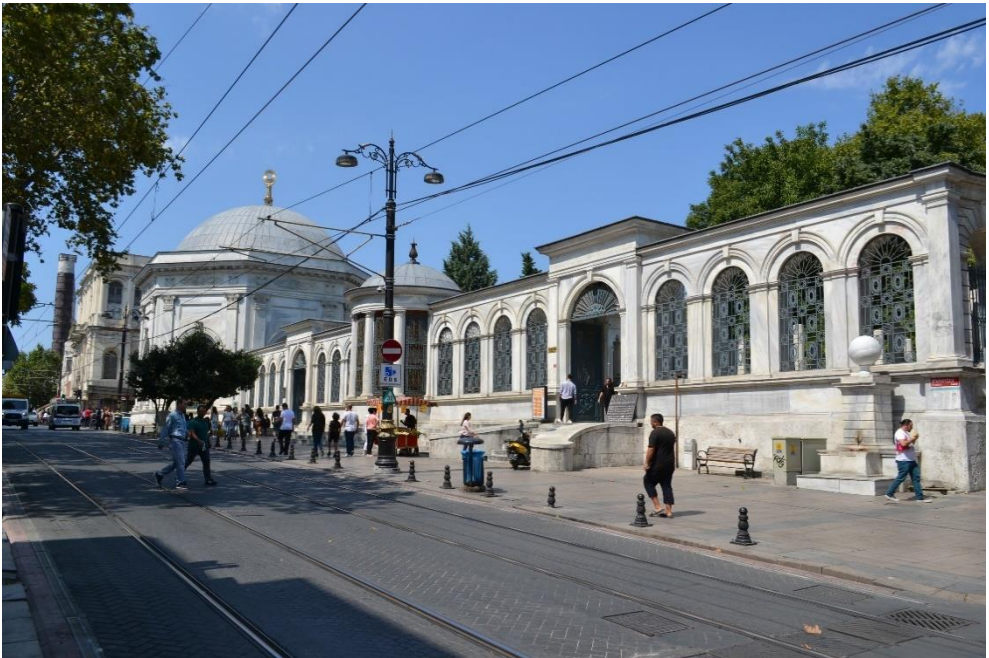

Fotoğraf 46: Fatih Camii Sebili- Fatih

Fotoğraf 47: Nusretiye Camii Sebili- Fındıklı

Fotoğraf 48: Sultan Mahmud-ı Adli Türbesi Sebili- Bayezid

Fotoğraf 49: Valide Pertevniyal Sultan Camii Sebili. Aksaray

Kaynaklar

- Alparslan, A. (2019). “Kitâbe”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kitabe> E. Tarihi: 23.08.2019
- Ayverdi, İ. (2010). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul, Kubbealtı.
- Canım, R. (2009). “Klâsik Türk Edebiyatında Tarih Düşürme Sanatı ve Bir Ebcad Ustası: Adanalı Sürûri”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13 (2), 106.
- Çetintaş, S. (1944). “Türklerde Su, Çeşme, Sebil”. *Maarif Vekâleti Güzel Sanatlar Mecmuası-5*, 125-147
- Egemen, A. (1993). *İstanbul’un Çeşme ve Sebilleri (Resimleri ve Kitabeleri İle 1165 Çeşme ve Sebil)*, İstanbul, Arıtan Yayınevi
- Karabey, T. (2019). “Tarih Düşürme”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tarih-dusurme> E. Tarihi: 02.08.2019
- Özkafa, F. (2010). “Türk Su Mimarisi Kitâbelerinde Hat Estetiği”. *İstem*, 15, 193-219
- Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü-3* (135). MEB Yayınları
- Tali, Ş. (2010). “İstanbul Su Mimarisinde Eminönü Sebillerinin Yeri ve Önemi”. *Sanat Dergisi*-15, 47-64. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunigsfd/issue/2603/33513> E. Tarihi: 30.07.2019
- Urfalıoğlu N. (2019). “Sebil”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sebil> E. Tarihi: 11.09.2019

GÜZEL SANATLAR TEMELİNDE SELÇUKLU CAMİLERİ VE OSMANLI
CAMİLERİNİN FORM OLARAK FARKLILIKLARININ İNCELENMESİ
EXAMINING THE DIFFERENCES OF SELJUK MOSQUES AND OTTOMAN
MOSQUES IN FORM ON THE BASIS OF FINE ARTS

TUNCAY ÇİÇEK

Dr. Öğr. Üyesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü
Asst. Prof. Dr., Iğdır University, Faculty of Letters, Department of Historical Art
tuncay.cicek@igdir.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-3225-4964>

Atıf / Citation

Çiçek, T. 2021. "Güzel Sanatlar Temelinde Selçuklu Camileri ve Osmanlı Camilerinin Form Olarak Farklılıklarının İncelenmesi". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül- September 2021), 173-187

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 03.02.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 21.08.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4558>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*

TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

GÜZEL SANATLAR TEMELİNDE SELÇUKLU CAMİLERİ VE OSMANLI CAMİLERİNİN FORM OLARAK FARKLILIKLARININ İNCELENMESİ EXAMINING THE DIFFERENCES OF SELJUK MOSQUES AND OTTOMAN MOSQUES IN FORM ON THE BASIS OF FINE ARTS

TUNCAY ÇİÇEK

Öz

Camiler Türk kültürü ve dininin sanatsal açıdan önemli temsillerini oluşturmaktadır. Türkiye topraklarından çok sayıda medeniyet geçtiği için cami mimarisinde de hem sanatsal hem de form olarak farklılıklar bulunmaktadır. Genel olarak Anadolu'da yaşamış olan pek çok toplum bu farklılıkların temelini oluşturmaktadır. Özellikle sanat ve mimari alanda ortaya çıkan pek çok yenilik İslam kültürünün de etkisiyle dönemin camilerinde kendisini göstermiştir. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu öncesinde aynı topraklarda hüküm sürmüş olan Selçuklu Devleti'nin de cami mimari sanatında kullandığı pek çok şey temel oluşturmaktadır. Cami mimari sanatında en az Selçuklu kadar öne çıkan Osmanlı da camilere pek çok yenilik getirmiştir. Bu yenilikler arasında en fazla öne çıkan ise cami mimarisindeki motifler ve cam süslemeleridir. Cami mimarisi açısından oldukça önemli olan bu iki dönem bu çalışmada güzel sanatlar bakışıyla ele alınmıştır. Selçuklu ve Osmanlı cami mimarisindeki sanatsal formların karşılaştırmalı bir şekilde incelenmesi bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Selçuklu, cami, güzel sanatlar, sanat formu.

Abstract

Mosques constitute important artistic representations of Turkish culture and religion. Since many civilizations have passed through the lands of Turkey, there are differences in mosque architecture, both artistically and in form. In general, many societies that lived in Anatolia form the basis of these differences. Many innovations, especially in the field of art and architecture, showed themselves in the mosques of the period with the influence of Islamic culture. Therefore, many things that the Seljuk State, which ruled in the same lands before the establishment of the Ottoman Empire, used in the architectural art of mosques form the basis. The Ottoman Empire, which stood out at least as much as the Seljuks in mosque architectural art, brought many innovations to the mosques. The most prominent among these innovations are the motifs and glass decorations in mosque architecture. These two periods, which are very important in terms of mosque architecture, are discussed from the point of view of fine arts in this study. Comparative analysis of artistic forms in Seljuk and Ottoman Mosque architecture is the main purpose of this study.

Key Words: Ottoman, Seljuk, mosque, fine arts, art form

Structured Abstract

Although there are a wide variety of subjects in the art of the Turks, architecture is one of these areas. Countless artifacts have been left in the lands where countless civilizations have passed until today. It is a known fact that the Turks, after accepting Islam, turned to Islamic art in particular. In this context, mosques have gained importance both artistically and architecturally.

The understanding of architecture and the importance of art in this field continued in the Seljuks as well as in the Ottoman Empire, which followed it, even more developed. Architecture in the Ottoman Empire, and especially the period of Mimar Sinan, is the first period that comes to mind when mosques are mentioned in the Ottoman Empire. This period is almost the period in which the most advanced stage has been reached in terms of mosques. Official records show that both the design and construction of an average of one hundred mosques, half of which are still in existence today, were made by Mimar Sinan. The characteristic attributed to Mimar Sinan as a profession is that he constantly tries and strives to surpass himself. Even though a significant part of the building forms that he experimented with were built before him, it is noteworthy that the designs made by Sinan were handled in various dimensions and relationships, taking into account the possibilities of the period. It is thought that his experience of structures and the fact that he did not see different places had an impact on his development. In this context, it is included in historical sources that Mimar Sinan made a lot of preliminary research before carrying out his studies, reviewed everything that was done in the fields of engineering and architecture in the past, looking for clues at any moment and making his final decision.

The progress of mosque architecture in Anatolian lands with the development of societies is also remarkable in terms of art. The use of materials such as tiles, metal, wood, glass, stone, etc., which are seen as complementary to architecture, is also examined from an artistic point of view. Because, in fact, there have been developments in traditional arts with the use of these. Since each period is different and valuable for itself, in this study, Seljuk and Ottoman mosque architectures will be examined with their artistic features. In this context, while examining the mosques in the study, it is aimed to use a comparative style and to understand the examples of mosques and the periods in which they were built. As a result, the artistic comparative analysis of the mosques that have survived from these two important civilizations in Turkish lands and with examples forms the basis of this research.

In contrast to the first examples of the production of "elephant eye" glass in the Seljuks, the glass part in mosque architecture in the Ottoman Empire was well developed and reached its peak in the 16th century. The glass in the claws of the mosques was considered very important in the Ottoman architectural art, and it was studied with great care in this area.

Mosques have undergone many changes in terms of architecture, form and art both in the Seljuk and Ottoman periods. Among the reasons for these changes in mosques; cultural interactions, the development of production technology, and the testing of new artistic practices. Since the Seljuks were more influenced by the Arabs in the first period of their establishment, the influence of the Arabs is seen in the first mosque forms. However, over time, he developed himself and succeeded in reflecting artistic advances such as tiles and glass to his mosques. Mosque structures in the last period of the Seljuks had an impact on the principalities before the establishment of the Ottoman State and the building forms in the early Ottoman period. In general, many preferences such as dome preferences, minaret types and shapes, size characteristics of mosque structure, ornamentation and decoration vary between mosques.

As a result, both Seljuks and Ottomans tried many forms in the construction of mosques according to their own period. However, in the Ottoman period, mosques experienced their peak period together with Mimar Sinan. All of the mosques that have come so far are in the position of separate works of art. It is an important difference that the mosques from the Seljuks still exist today, and when compared to the Ottoman structures, they are simpler and have different shapes in terms of minarets and domes. Ultimately, although there are differences between the two societies, it would be appropriate to say that the mosques built in every period carry artistic forms to the present.

Giriş

Türklerin sanatı içerisinde çok çeşitli konular yer almakla beraber mimari de bu alanların başında gelmektedir. Bugüne gelinceye dek sayısız uygarlığın geçtiği topraklarda sayısız eser bırakılmıştır. Türklerin İslamiyet'i kabul etmelerinin ardından özellikle İslam sanatına yönelmiş oldukları bilinen bir gerçektir. Bu bağlamda hem sanatsal hem de mimari açıdan camiler önem kazanmıştır.

Camilerde çok sayıda süsleme, cam, duvar, tavan vb. sanatsal uygulamalar yer aldığı için sanatsal açıdan da oldukça dikkati çekmektedirler. Örneğin Türklerin sanatında hem iç hem de dış mimari yapılarda kullanılan süslemelerarasında dikkati çeken Çini sanatı, Anadolu topraklarında ilk kez Selçuklular döneminde kullanılmaya başlamıştır. İlk olarak camilerde kullanılmaya başlayan paha biçilmez çiniler, sonraki dönemlerde hem direkt sanat eseri olarak hem de diğer yapılarda görülmeye başlanmıştır. Bu durum genel olarak o dönemden başlanmak üzere Türklerin sanatı önemsediklerini göstermektedir. Mimarideki zengin görünümün çini kullanımı sayesinde sağlandığı düşünüldüğü için, pek çok motif ve farklı teknikler kullanılarak çiniler geliştirilmiş ve camilerde bir sanat eseri olarak yerini almıştır (Yetkin 1986: 1).

Mimari ve bu alanda sanatın önemsenmesi anlayışı Selçuklularda olduğu kadar ardından gelen Osmanlı İmparatorluğu'nda da aynı şekilde hatta çok daha gelişerek devam etmiştir. Osmanlı'da mimari ve bilhassa Mimar Sinan dönemi, Osmanlı Devleti'nde camiler dendiğinde ilk akla gelen dönemdir. Bu dönem adeta camiler açısından en ileri safhaya ulaşılmış olan dönemdir. Resmi kayıtlar, bugün hala yarısı varlığını sürdürmeye devam eden ortalama yüz tane caminin hem tasarımı hem de inşaatının Mimar Sinan tarafından yapıldığını göstermektedir (Parisi 2009: 32). Meslek olarak Mimar Sinan'a atfedilen özellik devamlı olarak denemeye devam etmesi ve kendisini aşmak için çaba harcamasıdır. Denemelerini yaptığı yapı şekillerinin önemli bir kısmı kendisinden önce de yapılmış olsa dahi, Sinan tarafından yapılanların tasarımların dönemin imkânları gözetilip çeşitli boyut ve ilişkilerde ele alındığı dikkati çekmektedir. Onun yapıları deneyim etmesi ve farklı yerleri görmemiş olmasının gelişiminde etkisi olduğu düşünülmektedir (Sözen 2005: 22). Bu bağlamda Mimar Sinan'ın çalışmalarını yapmadan önce çok fazla ön araştırma yapıp, geçmiş dönemde mühendislik ve mimarlık alanlarında yapılmış olan her şeyi gözden geçirip, her an ipucu arayıp, en son kararını verdiği tarihi kaynaklarda yer almaktadır (Sözen 2005: 26). Dolayısıyla, Mimar Sinan (1491-1588) tarafından yapılmış olan harika çalışmalarla daha da zengin hale gelmiş olan Osmanlı cami mimarisi hem dönemi yansıması hem de bugüne kadar çok sayıda sanat eserinin gelmesini sağladığı için Selçuklular ile beraber önemli görülmektedir (Andiç 2000: 40).

Anadolu topraklarında cami mimarisinin toplumların gelişmesiyle beraber ilerlemesi, sanatsal açıdan da dikkate değerdir. Mimarinin tamamlayıcıları olarak görülen çini, metal, ahşap, cam, taş vb. malzemelerin kullanımı sanatsal açıdan da incelenmektedir. Çünkü aslında bunların kullanılmasıyla geleneksel sanatlarda da gelişmeler olmuştur. Her dönem kendi için farklı ve değerli olduğu için bu çalışmada Selçuklu ve Osmanlı cami mimarileri sanatsal açıdan bugüne dek bıraktıkları özellikleriyle incelenecektir. Bu bağlamda, çalışmada camiler incelenirken hem karşılaştırmalı bir üslup kullanılacak hem de cami örnekleri ve örneklerin inşa edildiği dönemlerin anlaşılması amaçlanmaktadır. Sonuç olarak, Türk topraklarında var olan bu önemli iki medeniyetten günümüze kadar ulaşan camilerin sanatsal açıdan karşılaştırmalı ve örneklerle incelenmesi bu araştırmanın temelini oluşturmaktadır.

Form Olarak Selçuklu Camileri

İran’da ortaya çıkan ve Türk mimarisinden daha önce ortaya çıkmış olan pek çok sanatsal gelişmeyi takip eden Selçuklular, hepsini bir arada değerlendirip, ortaya kendilerinin tasarlamış olduğu anıtsal türdeki cami mimarisine çıkmışlardır. Sonrasında, bu yeni tarz İran’ın ve Orta Asya’nın da ilgisini çekmiş olup, o dönemde pek çok toplumda “dört eyvanlı, avlusu olan ve mihrap önu kubbesiyle” cami tipi yaygınlaşmıştır. Fakat bu aslında temelde Selçuklu tarzı olarak bilinmektedir (Tanman ve Rifat 2001).

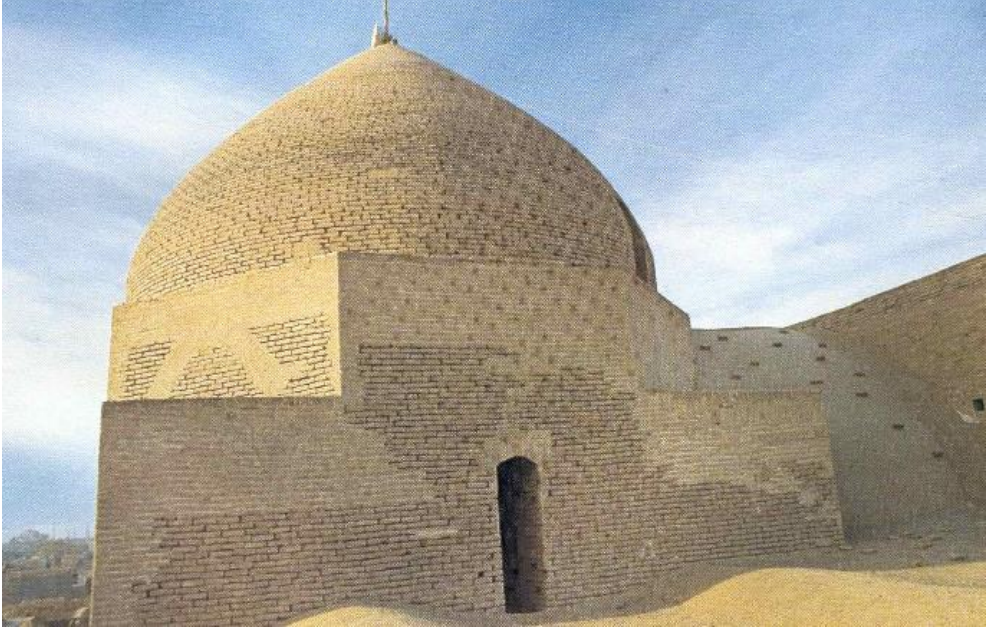
İlk olarak ortaya çıkan ve Selçuklu camileri olarak anılan en dikkate değer yapılar Sultan Melikşah (1072-1092) döneminde yapılmış bulup bunlardan en ünlü olanı “İsfahan Mescid-i Cuması” olarak bilinmektedir. Kitabelerden edinilen bilgilere göre, büyük mihrap kubbesiyle bu yapının tam karşısında avlusu dışarıda bulunan küçük kubbeli bir eklenti de yine Melikşah döneminde, “dört eyvanlı avlu ve revaklar” olarak bilinen bu eklentilerin de ilk örnekleri Selçuklularda görülmüştür. Bunun sonrasında camiler, otuza yakın kitabede belirtildiği üzere zaman zaman çeşitli değişikliklere uğrayarak genişletilmiş olup 19. ve 20. yüzyıllarda tamir görmüştür (Ögel 1994).

Resim 1: İsfahan Mescid-i Cuması

Avlulu ve mihrap önu kubbeli şekilde eklentisiz olarak bir seferde inşa edilmiş olan ilk Selçuklu cami 1135 yılında yapılmış olan “Zavvare Mescidi Cami” olarak bilinmektedir. Yapılmış olan bu caminin ardından tüm İran ve Orta Asya’da bu yapı dikkati çekmiş olup bu tarihten sonra inşa edilen camilerde bu form uygulanmaya başlamış olmakla beraber Selçuklulardan sonra da bu form pek çok camide tercih edilmeye devam etmiştir. Fakat bu şema, cami mihrabının her yerden görülmesi engellediği için, çeşitli yerlere birkaç tane mihrap yapılması gerekli olmuştur. Ayrıca eyvanların yüksek görünmesinin engellenmesi için revaklar iki katlı olarak inşa edilmiştir. Bu formun en dikkat çeken örneğiyse Selçukluların Ardistan’da 1160 senesinde yapmış olduğu “Mescid-i Cuma” camisi olarak bilinmektedir. Bu camiden önce Selçukluların İran’da yapmış olduğu camiler genel olarak tuğladan yapılmış olup hafif sivri, tromplu kubbeleriyle küçük ölçüde, İsfahan’da Melikşah döneminde başlamış olan kubbe tarzlarının devamı niteliğinde görünmektedir. Bu tarzlardan ilki olarak kabul edilen 1108-1118

tarikhlerinde inşa edilmiş olan “Gülpayegân Camii” kare bir yapının üstüne, mukarnaslı tromplarla çok hafif sivrilen bir kubbeden oluşmaktadır. Bu yapı oldukça düz, sade ve mütevazı görünmektedir. Bu cami Cami, 19. yüzyılda Kaçarlar döneminde dört eyvanlı olarak yenilenmiştir (Tanman ve Rifat 2001).

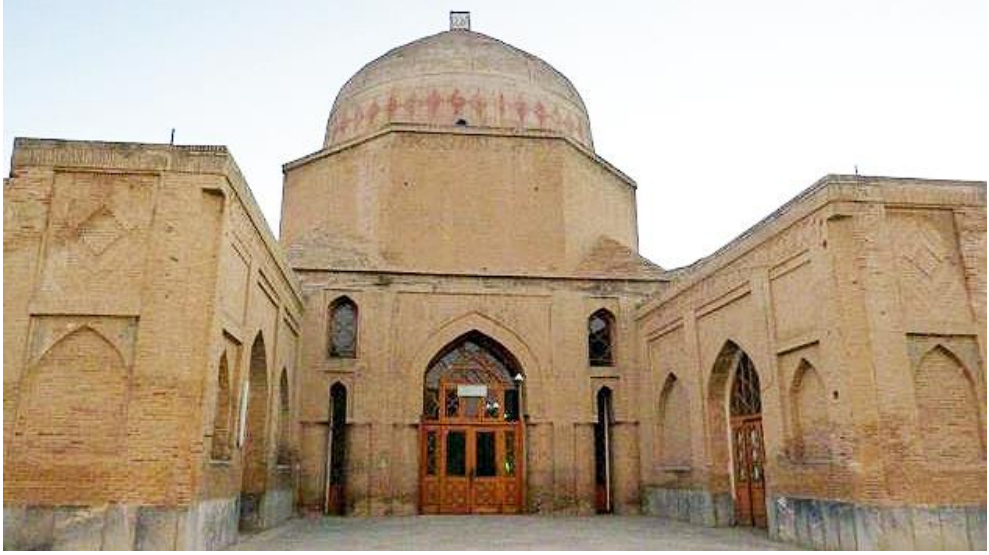

Resim 2: Zavvare Mescidi Cami

Resim 3: Ardistan Mescid-i Cuma Cami

Resim 4: Gülpayegân Camii

İlk olarak İsfahan'da gelişmiş olan Selçuklu cami kubbeleri tamamıyla gelişmiş olan zengin iç yapılar karşılık, dış görünüşleriyle de herhangi bir süslemeden uzak, sık tuğla örgülü ve kübik masif yüzeyler halinde inşa edilmiştir. Kübik blokların üstünde, sekizgen bir geçiş bölgesinin ardından hafifçe sivri devam eden kubbe kısmı, sağlam bir ifade kuvvetini temsil ettiği inancıyla zaman içerisinde Selçuklu cami kubbelerini sembolize etmeye başlamıştır. İlk olarak Gazneliler tarafından yapılmış olan kubbe-eyvan birleşimi Selçuklular tarafından oldukça başarılı bir şekilde geliştirilmiştir. Selçukluların öncesinde, İslam dininin hüküm sürdüğü ülkelerin hiçbirinden ne doğu ne de batı İran'da kubbeyle eyvanın birleşik olduğu herhangi bir örnek görülmemiş olup bu ilk defa Selçuklular tarafından bulunup denenmiştir (Ögel 1994).

Selçuklu dönemindeki cami minareleri genel şekliyle Karahanlı dönemindeki cami minarelerinin özelliklerine sahiptir. Bazı camilerde ise Gaznelilerin yapmış olduğu cami formlarına benzer örneklerin de bulunması dikkat çekicidir. Bu tarz camilerin en eski örneklerinden birinin 1058 yılında inşa edilmiş olan Damgan Mescid-i Cuması olmakla beraber, bu caminin düz silindirik şeklinde tuğladan bir gövdesinin, farklı şekilde dizilim kullanılmış olan baklava, geometrik ve küfi kabartmalardan yazıt kuşaklarıyla süslenmiş olduğu da dikkati çekmektedir. Burada yer alan süslemeler Selçuklu dönemindeki ilk çini kullanımının örneği olarak görülmektedir. Bu camiden sonra yapılanlar zaman içerisinde geliştirilmiştir (Tanman ve Rifat 2001).

Resim 5: Damgan Mescid-i Cuması

Resim 6: Damgan Mescid-i Cuması minaresindeki Selçuklu'daki ilk Çini süsleme Örnekleri

Zaman içerisinde Selçuklu'da geliştirilmiş olan çini süslemeler, seramik olarak yapılmaya başlamıştır. Dokularla tam anlamıyla bir uyum içerisinde olduğu için mimari yapıların şekline bağlı olarak tasarımlarının ve üretimlerinin yapılması da kolay olmaktadır. “Çininin, kaplanacağı yüzeylerin niteliklerine uygun tasarım ve üretiminin gerektiği olduğu bu birebir uygulama sayesinde, düz duvar yüzeyleri yanı sıra mihrap nişleri, kubbe, tonoz ve kemer yüzeylerine de kaplanabilmiştir” (Bakırcı 1985:77).

Dıştaki mekânlarda, ışığı alabilen yüzeylerde renkler ve rölyefin de birbirlerine katkısıyla ortaya çıkan ışıklı gölgeler camilere hem sanatsal açıdan hem de görsel anlatım zenginliği kattığı için önemli görülmektedir. Kimi zaman seramik duvar panolarında tercih edilen tek bir renk dahi, ışıkların ve gölgenin de etkisi ile oluşturulan tonlamalar sayesinde oldukça hareketlerin yüzeylerin oluşmasını sağlayabilmektedir. Işık ile devamlı olarak bir ilişki içerisinde bulunan yüzeyler her an farklı görünüşleri sunmaktadır. Bununla beraber, seramik birimler yapının tamamıyla organik bir içerisine girmektedir. Seramikte birbirlerinin devamlılığını sağlayabilen birimlerin özelliklerinden yararlanılmak suretiyle oluşturulmuş olan yüzeyler, kesintisiz bir kompozisyon sağlama imkânı vermektedir (Özturanlı 1994:11).

Selçuklularda seramikten yapılmış olan mozaik parçalar sayısız şekilde farklı ve çeşitli sanatsal ürünlerin oluşturulmasına imkân sağlamaktadır. “Çini süslemede geometrik ve bitkisel desenli yüzeylerin kontrastı çarpıcı bir etki yaratır. Eserlerin kubbe dışı ve içi minareler, taç kapılar, eyvanlar, iç ve dış duvarlar çini kaplanarak daha öngörülmeleyen bir zenginliğe ulaşır” (Öney ve Çobanlı 2007:21).

Mimariyle harika bir şekilde bağdaşık hale gelip organik bir şekle giren Selçuklu'nun minarelerinde kullandığı çiniler aynı zamanda sağlamlık, dayanıklılık, su ve toz tutmama, ateşten koruma, ekonomiklik ile hava şartları konusunda dayanıklı olma vb. konulardaki özellikleriyle de aynı zamanda mimari yapıya dikkate değer düzeyde katkı sağlamaktadır.

Resim 8: Erzurum Yakutiye Medresesi, Sırlı ve sırsız tuğla kaplı minare, 13. yy

“Çini İslam mimarisinde 9.yy.’da kullanılmaya başlanması ile kısa zamanda bezeyici unsurlar içindeana öğelerden biri olmuştur. Bu zengin malzeme, İslam mimarisine büyük yenilikler ve çeşitlemelergetirmiş ve kültürel bir kimlik de kazandırmıştır” (Öney 1987:13).

Anadolu topraklarında adeta abidevi bir üstünlüğe erişen “Türk Çini Sanatı”, bütün devirlerdeki üslup birliğini ifade eden yaratıcı ve kudretli önemli bir süsleme kolu şeklinden hem mimariyi hem de sanatı etkilemiş ve onların etkisini arttırmıştır. Sürekli olarak gelişme gösteren cami mimarisindeki teknikler, desen ve renk özellikleriyle de kendi devirlerine damga vurmuşlardır (Yetkin 1986:215).

Bu bağlamda “Türkiye’de Seramiğin Bugünü ve Yarını” isimli çalışmasında Hamiye Çolakoğlu, Türklerin kültürel birikimleri ele alındığında İslam sentezlerinin ve bu alanda yapılmış çalışmaların önen çıktığını vurgulamıştır. Camilerle sanatsal açıdan en iyi örneklerini veren Türkler, özellikle seramik sanatında zirveye ulaşmışlardır. İlk zaman Selçukluların camilerinde de çok fazla kullanılmış olan ve Anadolu’ya İran’da gelmiş olan sırta tuğla tekniğini 15. Yüzyılda terk eden Selçuklular, kendilerini geliştirmiş olup bu tekniğin yerine çini kaplamayı başarıyla uygulayarak dünyada adlarından söz ettirmeyi başarmışlardır (Kuban 2017:98).

Form Olarak Osmanlı Camileri

Osmanlı Dönemi’nde camilerle onların içerisinde bulunduğu külliyeler hem yapı formu olarak hem de toplumsal yaşam açısından dikkate değer bir yere sahiptir. Osmanlı toplumu içerisinde belirgin bir meydan kültürü olmadığı için, camilerin içerisinde yer alan külliyeler adeta bu boşluğun kapanması için tasarlanmış olup bir bakıma halkın bir araya toplandığı yerler haline gelmiştir (Kuban 1996).

Genel olarak Osmanlı cami mimarisinin dış düzeni, kompozisyonun kendisini ifade etmesi ve yapının formuna yönelik görüş oluşumunda etkili olmaktadır. Örneğin, Süleymaniye Camisi’nin genel kompozisyonuna bakıldığında eğri ve doğru çizgilerin bir arada kullanılması hayranlık ve beğeni uyandırmaktadır (Kara 2005:278-279). Osmanlı camilerinde kubbeler çok önemlidir ve belirli sembolleri bünyesinde barındırmaktadır. Özellikle Osmanlı camilerin gökyüzündeki sonsuzluğun hissedilmesi ve dini güçlerin varlığıyla bağlantı kurulması üzerine tasarlanmıştır (Karaesmen 2012).

Osmanlı cami mimarisinde minareler, farklı İslam ülkelerinde görülmedik bir şekilde daha ince olarak inşa edilmiştir. Minarelerde 1 ya da 3 şerefe bulunup, tek bir merdiven vasıtasıyla şerefele ulaşılır. Fakat Mimar Sinan’ın tasarlamış olduğu Selimiye Camisi’nde yer alan üç şerefe için de birbirleri ile ilişkisi olmayan üç ayrı merdiven yapılmıştır (Günay 2002:159).

Genel olarak minarelerin kullanım sebebi sembolik anlamların ifade edilebilmesidir. Bu doğrultuda, altı minareden oluşan Sultanahmet Camisi’nin “dördünde üçer, ikisinde ikişer şerefe olmak üzere toplam on altı şerefe” bulunmaktadır. Osmanlı camilerine damgasını vurmuş olan Mimar Sinan camilerinin “nonfigüratif yapılar” olduğunu ifade etmek önemlidir. Konuyla ilgili çalışmalar yapan (Ramazanoğlu 1995:4), bu durumun nedeninin Mimar Sinan’ın “tezyine (bezeme, süsleme)” önem vermemesiyle ilişkili olduğunu ortaya koymuştur.

Diğer yandan Eminönü’ndeki “Rüstem Paşa Camisi’nin” içinde çok sayıda çini süslemeleri olduğu dikkati çekmektedir. Bu durum Rüstem Paşanın Mimar Sinan’dan süsleme istemesi nedeniyle olmuş olup bunun üzerine süslemeleri bile nonfigüratif şekilde yapıp

Tebriz’de gördüğü çinileri camiye işletmesiyle sonuçlanmıştır. İslam dininde çiçek motifleri görsel olarak serbest görüldüğünden çiçek desenleri kullanılmıştır. Selimiye Camisi’nde ise benzer şekilde Sultan II. Selim tarafından caminin içerisinin çinilerle kaplanması istediği için cami bu şekilde inşa edilmiştir.

Bu durum bir çelişkiye ortaya koymamakla birlikte, genel olarak Mimar Sinan tarafından tasarlanmış olan camilerin büyük, heybetli, azametli olmasına karşın sade ve süssüz oldukları belirtilebilir. Örneğin, Süleymaniye Camisinin yapımı esnasında, padişah fermanı çıkartılıp caminin çevresinde inşa edilecek olan yapıların iki katlı, ahşap ve boyasız olmalarını sağlanmıştır. Bu sayede zamanla kararan ahşap binalar bir bakıma bir kural oluşturarak, bulunduğu arazinin içerisindeki caminin “mermer bir biblo” şeklinde gözükmesine katkı sağlamıştır. Süleymaniye Camisi’ndeki kubbelerle minarelerin birbirleri ile olan uyumları da aslında süsleme gibi görünmektedir. Mimar Sinan tarafından inşa edilmiş olan camilerde süsleme olarak “çiçek, geometrik şekiller ve çini, hat sanatı” kullanılmıştır. Kullanılan hat sanatı kalıplaştıktan uzak tutularak camilerin her birinde, aynı niteliğe sahip yerler farklı ayetlerin yerleştirilmesi sağlanmıştır. Bu durum aynı zamanda Mimar Sinan tarafından inşa edilen camilerin hiçbirinin birbiriyle aynı olmamasıyla da ilgilidir. Pek çok camide süslemesiz süsler yapılmıştır. Böylesi bir tavır alınması bazı araştırmacılara göre İslam dininde israfın haram olarak addedilmesiyle de bağlantılı bulunup, Mimar Sinan’ın inşa ettiği camilerde süslemeyi azaltarak israftan kaçınmış olması olarak da değerlendirilebilmektedir (Ramazanoğlu 1995).

Özellik yapmış olduğu cami kubbeleriyle “kubbe üstadı” olarak anılan Mimar Sinan camilerde merkezi kubbeli yapıların çok ötesine geçerek adeta cami kubbelerinde bir devrim ortaya koymuştur. Kendi tabiriyle kalfalık eseri olan Süleymaniye Camii, gün içerisinde, bilhassa “gün doğumuyla gün batımında sonsuz ışık-gölge oyunları ile yeni görüntüler” ortaya koymaktadır (Can 2009:25).

Resim 9: Süleymaniye Camii, 16. yy

Selçuklu ve Osmanlı Camilerinin Form Olarak Farklılıklarının İncelenmesi

Selçuklularda “fil gözü” camının üretimiyle ilgili ilk örneklerine karşılık, Osmanlı’da da 16. Yüzyılda cami mimarisinde cam kısmı iyice geliştirilip zirve noktasına ulaşmıştır. Camilerin pençelerindeki camlar Osmanlı mimari sanatı içerisinde oldukça önemli görülmüş olup, bu alanda büyük bir özenle çalışılmıştır (Andiç 2000:43).

Resim 9: Pencere camı yapan ustalar, minyatür, 16. yy

Selçuklu camilerinin en önemlileri arasında; “Konya Alaeddin Camii, Niğde Alaeddin Camii, Malatya Ulu Camii, Kayseri Huand Hatun Camii, Bünyan, Sinop, Develi Ulu Camileri” gibi örnekler bulunmaktadır. Bu dönemde en dikkati çeken cami tipleri arasında “ağaç direkli camiler” bulunmaktadır. Bu tarzdaki camiler ağaç direklerin üstüne düz bir damı olan bu camilerde diğer cami formlarına benzer şekilde bir tasarımla inşa edilmiştir. Bu formdaki camiler bilhassa “açıklık-ışıklık” bölümleri ile ve ağaç işçiliği örnekleri ile oldukça önemli görülen eserlerdir. “Afyon, Sivrihisar, Ankara Arslanhane, Beyşehir Eşrefoğlu Camileri” bu forma örnek oluşturmaktadır. Bu camilerden Beyşehir’de olan tuğladan yapılmış mihrabın önündeki kubbesiyle “her iki tipin” bir araya getirildiği görülmektedir. 13. Yüzyılda bilhassa Konya ve çevresinde birkaç örneği dikkat çeken tek kubbeden oluşan

küçük camiler de Selçuklunun son dönemlerini yansıtmaktadır. Selçuklu döneminde pek çok mimari denemesi yapılan camilerin son dönemdeki bu tek kubbeli hali, Osmanlı'da ve kuruluş öncesi beylikler döneminde de bazı yerlere yapılmıştır.

Diğer yandan, “kesme taş mimarisi ve taş işçiliğiyle” bezenmiş camiler 14. Yüzyılda Selçuklularda başlayıp ardından Osmanlı dönemi cami mimarisinin de temelini oluşturmaktadır. Erken Osmanlı döneminde dikkati çeken cami tipleri yukarıda bahsedildiği üzere bir bakıma Selçukludan geçiş dönemi eserleri olarak görülmektedir. Erken dönem içinde inşa edilmiş olan cami formların kendi içlerinde çeşitli gruplara ayrılmaktadır. Bu bağlamda, tek kubbeli cami tipi örnekleri arasında “İznikYeşil ve Hacı Özbek Camileri” bulunmaktadır. Bu tarz cami formları adeta kare bir mekânın üstünün tek bir kubbeyle örtülmesiyle oluşmuştur. Yine erken dönemdeki bir başka tür de “Zaviyeli/Ters T planlı” cami formlarıdır. Bu tarzdaki yapılarda mescidin alanı küçültülmüş olup basamaklar yardımıyla yükseltiye diğer kısımdan ayrıştırılmıştır. Ayrılan kısma ise “tabhane (dervişlerin konaklaması için kalma odaları)” yapılmıştır. Bu tarz camiler çok işlevli olarak görülmekte olup bunların örnekleri “Bursa ve İznik'te” bulunan “Muradiye Cami, Bursa Orhan Gazi Cami, Yıldırım Camileridir”.

Yine erken dönem Osmanlıya ait olan bir başka cami formu da Ulu camiler olarak bilinmektedir. Selçuklu döneminde yapılmış olan Ulu camilere göre bunların farklı olmasının nedeniyse Osmanlı dönemindekiler çok sayıda ayak ve düz bir damın yerine hem çok ayağa hem de çok sayıda kubbeye sahiptir. Abbasilerden beri tercih edilen “çok ayaklı ve düz damlı Ulu Camii” formunun Selçuklular vasıtasıyla Osmanlılara geçmiş olduğunu söylemek mümkündür. Tabi ki yukarıda bahsedildiği üzere bu camiler geçiş sürecinde form değişikliğine uğramıştır.

Sonuç

Camiler hem Selçuklu hem de Osmanlı döneminde mimari, form ve sanatsal açıdan çok fazla değişime uğramışlardır. Camilerde ortaya çıkan bu değişimlerin nedenleri arasında; kültürel etkileşimler, yapım teknolojisinin gelişimi, sanatsal yeni uygulamaların denenmesi gibi şeyler yer almaktadır. Selçuklu kurulduğu ilk dönemlerde Araplardan daha fazla etkilendiği için ilk cami formlarında Arapların etkisi görülmektedir. Fakat zaman içerisinde kendisini geliştirip, çini ve cam gibi sanatsal ilerlemeleri camilerine yansıtmayı başarmıştır. Selçuklunun son dönemindeki cami yapıları Osmanlı Devleti kuruluşu öncesindeki beylikleri ve Osmanlı'nın ilk zamanlarındaki yapı formları üzerinde etkili olmuştur. Genel olarak, kubbe tercihleri, minare çeşitleri ve biçimleri, cami yapısının boyut özellikleri, süsleme ve bezeme gibi çok sayıda tercih camiler arasında değişiklik göstermektedir.

Sonuç olarak hem Selçuklu hem de Osmanlı kendi dönemine göre çok sayıda formu cami inşasında denemiştir. Fakat Osmanlı döneminde camiler Mimar Sinan'la da beraber zirve dönemini yaşamıştır. Bugüne kadar gelmiş olan camilerin hepsi ayrı birer sanat eseri konumundadır. Selçuklulardan kalma camilerde bugün hala varlığını sürdürmekte olup Osmanlı yapılarıyla kıyaslayınca daha sade ve minareyle kubbe açısından farklı biçimlere sahip olmaları önemli bir farklılıktır. Nihayetinde iki toplum arasında farklılıklar olsa da her dönemde inşa edilen camilerin sanatsal formları bugüne taşıdığını söylemek yerinde olacaktır.

Kaynaklar

- Andiç, L. (2000). *Turkish Glass Culture and Its Relationship with Contemporary Glass and Education*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Heriot-Watt University, Edinburgh.
- Bakırer, Ö. (1985). “Mimaride Seramiğin Dünü ve Bugünü”. *Türkiye’de Sanatın Bugünü ve Yarını*. Hacettepe Üniversitesi. Ankara: G.S.F. Yayınları. Burak. Kayseri: Mimarlar Odası Kayseri Şubesi Yayınları. 31-87.
- Can, D. (2009). “Geçti bu demde Cihandan Piri Mimar Sinan” İSMEK El Sanatları Dergisi, 8, 24-37. Erişim tarihi: 25.07.2021. Erişim adresi: http://ismek.ist/files/ismekOrg/File/ekitap/el_sanatları/elsanatlaridergisi8y.pdf
- Günay, R. (2002). *Mimar Sinan ve Eserleri*. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları.
- Kara, F. B. (2005) “Mimar Sinan”da Kompozisyon Fikri”. *Haz. Subaşı, Muhsin İlyas, Ağırnaslı Sinan. Kayseri: Ağırnas Belediyesi Yayınları*, s. 277-280.
- Karaesmen, E. (2012). “Üç Boyutlu Eğrisel Formların Sembolik ve Yapısal Anlamı”. *1. Ulusal Cami Mimarisi Sempozyumu: Gelenekten Geleceğe Cami Mimarisinde Çağdaş Tasarım ve Teknolojileri*. 391-400.
- Kuban, D. (1996). *Bir Kent Tarihi İstanbul*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Kuban, D. (2017). *Çağlar boyunca Türkiye sanatının anahatları*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür SanatYayıncılık.
- Ögel, S. (1994). *Anadolu’nun Selçuklu çehresi*. İstanbul: Akbank Yayınları.
- Öney, G. (1987). *İslam Mimarisinde Çini*. Ada yayınları.
- Öney, G. & Çobanlı, Z. (2007). *Anadolu’da Türk devri çini ve seramik sanatı*. İstanbul: T.C. Kültür veTurizm Bakanlığı Yayınları.
- Özturanlı, G. (1994). “Nino Caruso seramik uygulamalar/yorumlar”. *Anons Plastik Sanatlar Dergisi*. 38,11.
- Parisi, N. (2009). “Mimar Sinan’ın Kubbeli Osmanlı Mimarlığı”. *Sinan İmgesi*. 31-87.
- Ramazanoğlu, G. (1995). *Mimar Sinan’da Tezyinat Anlayışı*. Ankara: T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sözen, M. (2005). “Yaşayan Sinan”. *Ağırnaslı Sinan. Haz. Subaşı, Muhsin İlyas. Kayseri: Ağırnas Belediyesi Yayınları*.
- Tanman, B & Rifat, S. (2001). *Anadolu’da Selçuklu çağı sanatı ve Alaeddin Keykubad*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Yetkin, Ş. (1986). *Anadolu’da Türk çini sanatının gelişmesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

TANG ÇİN'İNDE GÖKTÜRK BASKISI: JİEDUSHI (BÖLGE VALİSİ)
UYGULAMASININ ORTAYA ÇIKIŞI
GOKTURK PRESSURE IN TANG CHINA: OCCURRENCE OF MILITARY
GOVERNOR SYSTEM

GÖKÇEN KAPUSUZOĞLU

Arş. Gör. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Yabancı Diller Bölümü.
Res. Assist. Phd., Karamanoğlu Mehmetbey University, School of Foreign Languages, Department of Foreign
Languages

gokcenkapusuzoglu@kmu.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0001-6188-1188>

Atıf / Citation

Kapusuzoğlu, G. 2021. "Tang Çin'inde Göktürk Baskısı: Jiedushi (Bölge Valisi) Uygulamasının Ortaya Çıkışı". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül-September 2021). 189-206

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 25.01.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 16.03.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4490>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by *iThenticate* programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*
TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851
www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

TANG ÇİN'İNDE GÖKTÜRK BASKISI: JIEDUSHI (BÖLGE VALİSİ)
UYGULAMASININ ORTAYA ÇIKIŞI*
GOKTURK PRESSURE IN TANG CHINA: OCCURRENCE OF MILITARY
GOVERNOR SYSTEM

GÖKÇEN KAPUSUZUĞLU

Öz

Bu çalışmada, Göktürklerin 682 yılından sonra yeniden yükselmelerinin ardından Tang Çin'i üzerinde askerî baskı kurmaları ve bu baskı sonucunda Tang Hanedanı'nın askerî ve idari yapıda yeni düzenlemeler yapmak zorunda kalması ele alınmıştır. Jiedushi (Bölge Valisi) uygulaması, zorunlu olarak ortaya çıkan bu yeniliklerden biridir ve Hükümdar Xuanzong tarafından 712 yılında Tang topraklarındaki on ayrı bölgede görevlendirmeler yapılarak başlatılmıştır. Çalışmada, Tang yönetiminin ülke topraklarının idaresi için uzun bir süredir uyguladığı siyasi kontrol yönetimi Jimi (Gevşek Dizgin) politikasından, askerî kontrol yönetimi Jiedushi (Bölge Valisi) uygulamasına geçişini gerektiren durumlar ve bu geçişin doğrudan sebebi araştırılmıştır. Xuanzong döneminde (712-756) ortaya çıkan Jiedushi (Bölge Valisi) uygulaması, bu dönemle sınırlı kalmamış, giderek güçlenen Jiedushilar Tang Hanedanı yıkılana dek varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Jiedushi uygulaması, Tang dönemi için bir kırılma noktası olan An Lushan kalkışmasının yaşanmasındaki önemli etkenlerden biri olması ve Göktürklerin Tang üzerindeki baskısının sonuçlarını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tang Hanedanı, Tang Xuanzong, Kapgan Kağan, Jiedushi, Jimi.

Abstract

This study investigates the new military and administrative arrangements that were made by Tang Dynasty following the rise of Turkic Khanate after 682 which put pressure on the Tang borderlands. The Military Governor System, Jiedushi System in Chinese, which was one of these new arrangements occurred as a necessity and the system was instituted by the Emperor Xuanzong in 712 by making assignments in ten different regions on Tang border areas. It also examines, the conditions requiring Tang administration's transformation from loose reign policy Jimi, which was applied for administration of country's border areas for a while, to the military control management Jiedushi and the direct reason of this transformation. The Military Governor System, which occurred during Xuanzong period (712-756), was not limited to this period and military governors who became strong in time continued to exist until Tang Dynasty collapsed. Military Governor System is important in terms of being one of the significant factors of the An Lushan uprising, which was a breaking point for the Tang period and showing the results of Gokturk pressure on Tang China.

Key Words: Tang Dynasty, Tang Xuanzong, Qapaghan Qaghan, Military Governor, Jimi.

* Bu çalışma, 07.10.2020 tarihinde savunulan "Tang Hanedanı Döneminde Jiedushilik ve Türk Komutanlar (710-756)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Structured Abstract

This study investigates the new military and administrative arrangements that were made by the Tang Dynasty following the rise of the Turkic Khanate after 682 which put pressure on the Tang borderlands. The military governor system, Jiedushi system in Chinese, was one of these new arrangements occurred as a necessity and the system was instituted by the Emperor Xuanzong in 712 by making assignments in ten different regions on Tang border areas. Tang Dynasty (618-907), which is one of the most important periods in Chinese history lasting nearly three hundred years and one of the most intense periods of being interaction with the Turkic people. In almost every phase of this long-lasting period, with Turks and people from Turkic cultural environment could be encountered. In this period of intense mutual interaction, the positions and titles distributed by Chinese to the foreigners from Turkic cultural environment were quite much. The title of Military Governor, Jiedushi in Chinese, is one of these titles and main reason of occurrence this title is that the relationship between Gokturks and Chinese changed from 680 and the Gokturks became the dominant power in the north once again. In addition, Tang administration's transformation from loose reign policy Jimi, which was applied for administration of country's border areas for a while, to the military control management Jiedushi system can be explained with rearising of Gokturk Khanate. Qapaghan Qaghan, after foundation of Zhou Dynasty by Wu Zetian, forced her to abdicate, aiming one of the Li clan heir apparents ascending the throne. For this purpose, he attacked the Tang borders often and often. Qapaghan Qaghan's pressure on Tang was clearly seen during the Wu Zetian period and the same pressure was seen at the beginning of the Tang Xuanzong period. As a matter of fact, in this period, Gokturks led by Qapaghan Qaghan increased their power even more and became a danger to the borders of Tang Dynasty.

The title of Military Governor, is one of the official titles of Tang court and first mentioned in the records of Emperor Gaozong. In that period, although Jiedushi was given to envoys as a title, it was not used officially. For this reason, the first Jiedushi officially recorded in 712 became Heba Yan-si (賀拔延嗣? -?) with the title of Hexi Jiedushi. Military Governor system can basically be thought as the feudal system of Tang Dynasty. With the occurrence of system, Tang administration had to share the central power with these people who were assigned in provinces. As a result, Military Governors who got stronger gradually, with the autonomy they gained, increased their position in the provincial organisation and turned into governors who opposed to central government. When strengthening of Gokturks and their conquest of northern regions of Tang, combined with the rebellions and raids of other northern people who took courage from Gokturks' success, Jimi policy lost its function. Thus, the main reason for both the ending of Jimi and the beginning of Jiedushi system was Gokturks, who were the leaders of the region. It is seen here that the defeat and victory of the Gokturks had a massive impact on the nomads living in the northern steppes.

This study examines the beginning phase of Jiedushi system, which was conferred with the effect of rearising of Gokturks during the reign of Tang Xuanzong, the longest-standing ruler of Tang Dynasty. But the Military Governor system was not limited to this period and Military Governors who became strong in time continued to exist until Tang Dynasty collapsed. The study is important in terms of showing the point of where Turkic influence and effectiveness in Tang China reached. Jiedushi system, which was firstly established as a unit within the military structure for border defense, gradually became a part of administrative structure and Military Governors replaced administrators in their regions. The system caused central power to be shared, so it was inevitable that the power of the Tang dynasty would be dispersed from center to periphery. Military Governor system, which emerged as a result of new arrangements made in military structure in order to win victory against the Gokturks and other foreign people, did not provide the benefit which expected by Tang administration. The increasing power of Military Governors negatively affected the dynasty in long run and weakened the state.

Giriş

Çin tarihinin yaklaşık üç yüz yıl süren en önemli evrelerinden olan Tang Hanedanı (618-907), Türklerle etkileşimin en yoğun olduğu dönemlerdendir. Uzun yıllar süren bu dönemin hemen her evresinde Türklere ve Türk kültür çevresinden halklara rastlanmaktadır. Karşılıklı etkileşimin yoğun olduğu bu dönemde, Çinliler tarafından aynı coğrafyayı paylaştıkları Türk kültür çevresinden yabancılara dağıtılan makam ve unvanlar oldukça fazladır. Jiedushi (Bölge Valisi)¹ unvanı da bunlardan biridir ve bu unvanın ortaya çıkışının asıl sebebi, 680 yılından itibaren Türkler ile Çinliler arasındaki ilişkinin boyutunun değişmesi, Göktürklerin kuzeyde yeniden egemen güç olmalarıdır. Ayrıca bu

¹ Alanda yapılan çalışmalar incelendiğinde, Jiedushinin Türkçe karşılığı konusunda fikir birliği olmadığı ve unvana farklı karşılıkların verildiği görülmektedir. Örneğin, Liu Mao-tai'nin *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri* adlı eserinde, Jiedushi ifadesi olduğu gibi bırakılıp parantez içerisinde "komuta eden komiser" açıklaması yapılmıştır (Liu 2011: 405). Eberhard, *Çin Tarihi* adlı eserinde Hükümdar Xuanzong döneminden bahsettiği bir başlıkta, Jiedushi unvanına karşılık olarak yazıldığı anlaşılan "Askerî Vali" ifadesini kullanmıştır (Eberhard 1996: 209). Baykuzu'ya ait *Anlu-shan ve Büyük Yen Devleti* adlı eserde, Jiedushi karşılığı olarak "Tudun", "Askerî Valilik" ve "Komutan" ifadeleri kullanılmıştır (Baykuzu 2013: 23, 29, 78). Erkoç'un "Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri" adlı çalışmasında, Jiedushi için "Askerî Vali" karşılığı kullanılmıştır (Erkoç 2018: 71). Taşağıl'ın *Türk Model Devleti Gök Türkler* adlı eserinde, "Özel vazifeli memur" karşılığı tercih edilerek unvanın görev ve sorumluluklarına oldukça yakın bir ifade kullanılmıştır (Taşağıl 2018: 271). Hucker'a ait sözlük çalışmasında, Xie Baocheng'in *Brief History of The Official System in China* adlı eserinde ve de Skaff'ın "Barbarians at the Gates? The Tang Frontier Military and the An Lushan Rebellion" adlı makalesinde Jiedushi "Askerî Yetkili" olarak tercüme edilebilen "Military Commissioner" olarak kullanılmıştır (Hucker 1984: 144; Xie 2013: 152; Skaff 2000: 25). Aynı şekilde, Graff'ın *Reach of the Military: Tang* adlı eserinde, Twitchett'in "Hsüan Tsung (Reign 712-756)" adlı çalışmasında ve Rossabi'nin *A History of China* adlı eserinde, Jiedushi karşılığı olarak "Askerî Yönetici/Vali anlamında "Military Governor" ifadesi kullanılmıştır (Graff 2017: 247; Twitchett 2008: 837; Rossabi 2013: 154). Jiedushi unvanını oluşturan imlerin tek tek sözlük karşılıklarına bakıldığında "jie" imi kontrol etmek, "du" imi düzenlemek ve sistem, "shi" imi ise elçi anlamına gelmektedir (GDHYCD 2019: 733, 305, 1342). *Yeni Tang Kayıtları*'nın "Memurlar" başlıklı bölümünde Jiedushi unvanı açıklarken, "ellerinde tuğ taşıdıkları için bu adı almışlardır" ifadesine yer verilmiştir (XTS: 1912). Bu cümledeki tuğ anlamına gelen sözcüğün Çincesi Jingjie (旌節), "bambuya takılı tüylü tuğ" ifadesini karşılamaktadır. Tuğ sözcüğü, Kaşgarlı'ya göre sancak anlamına gelmektedir (Kaşgarlı 1992: 3/127). Clauson ise yine sancak anlamına geldiğini ifade ettiği sözcüğü, davul gibi hükümdarlık sembolü olarak nitelemiştir ki Jiedushuların ellerinde taşıdıkları tuğ da otoriteyi simgeleyen bir çeşit hükümdarlık sembolüdür. Clauson, aynı zamanda *du* iminin Orta Çince okunuşu olan *dok* sesinin de tuğ anlamına geldiğini ifade etmiştir (Clauson 1972: 464). Bu veriler doğrultusunda Jiedushi için ilk olarak Türkçe "Tuğlu Elçi" veya "Sancaklı Elçi" ifadeleri akla gelmektedir. Ancak her ne kadar unvanın son imi "elçi" anlamına gelse de görev, yetki ve sorumlulukları göz önüne alındığında "elçi" karşılığının Jiedushuların gücünü ifade etmekte yetersiz kaldığı görülmektedir. Bunun yanında unvanın geçen son im "Shi" nin elçi anlamının aslında elçi sözcüğünün akla gelen ilk anlamı yani "bir uzlaşma ve anlaşma için başka birinin yanına gönderilen kimse" olmadığı bunun yerine merkezden uzakta görevlendirilen ve hükümdar adına görev yapan elçi anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Zira unvana sahip olan kişilerin olağanüstü yetkilerle donatıldığı görülmektedir. Bu durumda, "shi" iminin sözlük karşılığı göz ardı edilip, unvana yapılan işle bağlantılı bir karşılık verilmesi gerektiği anlaşılmaktadır. Jiedushular, pek çok yetkiye sahip olan idareciler oldukları için sözcüğün tek başına askerî vali, komutan veya tudun unvanlarına karşılık gelmesi mümkün değildir. Bunun yanı sıra, Jiedushi unvanı tek biçimli yazılan bir unvan da değildir ve Çince Resmî Tarihler'de farklı yazılışları tespit edilmiştir. Ayrıca unvanın kökeni de daha eski dönemlere dayanmaktadır. Bu nedenlerle sözcüğün etimolojik özelliklerini bir kenara bırakıp görev ve yetkileri özelinde unvana başka bir açıdan bakıldığında, "Bölge Valisi" karşılığının uygun olabileceği görülmektedir. Nitekim Jiedushular, atandıkları toprakların mülki idare amiri konumunda olup bölgenin idari, askerî ve ekonomik bütün yetkilerini kendilerinde toplamışlardır (Kapusuzoğlu 2020).

dönemde, daha önce kullanılan siyasi kontrol uygulaması Jimi (Gevşek Dizgin)² politikasından, askerî kontrol uygulaması Jiedushi (Bölge Valisi) uygulamasına geçilmesi de yine Göktürklerin yeniden yükselişle açıklanabilmektedir.

710 yılında, Tang Ruizong zamanında başlayan Jiedushi (Bölge Valisi) sistemi, resmî olarak Ruizong'dan sonra tahta çıkan oğlu Xuanzong zamanında uygulanmıştır. 710 yılında, You Zhou Jiedushiliği Tang döneminin ünlü komutanlarından Xue Rengui'in (薛仁貴 614-683) oğlu Xue Na'ya (薛納 649-720) verilmiştir (ZZTJ: 6656). Fakat resmî olarak kayıtlara geçen ilk Jiedushi, Hexi Jiedushi unvanıyla Heba Yan-si (賀拔延嗣 ?-?) olmuştur. Diğer bir deyişle Jiedushi, makam unvanı olarak ilk kez Xue Na'ya, görev unvanı olarak ise ilk kez Heba Yan-si'ya verilmiştir.

Tang Hanedanı'nın en uzun süre tahta kalan hükümdarı Tang Xuanzong³ döneminde (712-756), Göktürklerin yeniden güçlenmelerinin etkisiyle tevdi edilmeye başlanan Jiedushi (Bölge Valisi) unvanının bir uygulamaya dönüştüğü sürecin başlangıç evresi bu çalışmada incelenmiştir. Türk tarihine Çin tarihi penceresinden bakılarak farklı bir yaklaşım örneği sergileyen çalışma, Tang Çin'inde Türk etki ve etkinliğinin geldiği noktayı göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Tang Hanedanı Üzerinde Göktürk Baskısı

Göktürklerin Tang'ın kuruluşuna verdikleri destek ile başlayan Göktürk-Tang ilişkisi, İllig-Taizong dönemlerinde devam etmiş; Türk etki ve etkinliği Tang Hanedanı'nın kuruluşunda olduğu gibi İllig Kağan sonrası dönemde, İltiş öncesinde ve Kapgan sonrasında da belirleyici olmuştur. Göktürklerin yaklaşık elli yıllık fetret döneminden sonra İltiş Kağan'ın (?-691) devleti yeniden güçlendirmesinin ardından uzun yıllar Göktürkleri yöneten Kapgan Kağan (?- 716) ve Tang hükümdarı Wu Zetian (624-705) dönemlerinde de ilişkiler aynı şekilde devam etmiştir.

Wu Zetian ve Kapgan Kağan, aynı yıllara denk gelen hükümdarlıkları süresince sıkça karşı karşıya gelmişler ve Kapgan Kağan, özellikle Wu Zetian Zhou Hanedanı'nı kurduktan sonra Tang tahtına kurucu sülale olan Li soyundan birinin geçmesi için Wu Zetian üzerinde baskı kurmuş, Tang sınırlarına akınlar düzenlemiştir. Örneğin, 698 yılında Wu Zetian ile yaptığı evlilik antlaşmasında kızı için gönderilen damadın Li soyu yerine Wu Zetian'in soyundan Wu Yanxiu (武延秀 ?-710) olması üzerine söyledikleri ZZTJ'de şöyle kaydedilmiştir.

² Han döneminden itibaren aralıklı olarak kullanılan Jimi (Gevşek Dizgin) politikası, bir çeşit özerk yönetim şeklidir. Çin sınırlarında farklı boylardan gelen yabancı halkların yaşadıkları bölgelerde kurulan özel yönetim merkezlerine bu ad verilmiştir. 630 yılında, Göktürklerin mağlubiyetinin ardından Tang Taizong'un "hoşgörü" politikasının da etkisiyle kuzeydeki boyların çoğu Tang'a yönelmiş ve merkeze bağlı sınır boylarının çoğalmasıyla bu halkları idare edecek bir sisteme ihtiyaç duyulmuştur. Bunun üzerine siyasi kontrol yönetimi olan Jimi (Gevşek Dizgin) politikası uygulanmaya başlanmıştır. Detaylı bilgi için bkz: (Kapusuzoğlu 2020).

³ Jiedushi uygulamasını başlatan hükümdar, Xuanzong (Li Longji), Tang Ruizong'un üçüncü oğludur. 685 yılında Luoyang'da dünyaya gelmiştir. Li Longji'ye 687 yılında Chu Beyi, 693 yılında Lin Chao Beyi unvanı verilmiştir. 708 yılında, Lu Zhou Ceza Kâtibi Yardımcısı olmuş, 712 yılında yirmi sekiz yaşındayken hükümdar olmuştur (Pan 1993: 75).

“698 yılının sekizinci ayında, Wu Yanxiu [ve beraberindekiler] Kapgan’ın ikamet ettiği Karakurum’daki Güney Otağı’na varmışlardı. Kapgan, Yan Zhiwei’i4 yanına çağırıp ‘Ben kızımı Li soyundan birine vermek istiyorum. Bu [adam] Wu soyundan [geldiğine göre] nasıl olur da Göğün Oğlu’nun soyundan olur! Biz Türkler Li soyunun dostluğunu kabul ettik. [Bu] soyun tükendiğini, yalnızca iki kişi kaldığını duydum. Asker gönderip [onlardan birinin] tahta çıkmasına yardım edeceğim’ demişti...” (ZZTJ: 6530, 6531).

Kapgan Kağan’ın “Li soyunun dostluğunu kabul ettik” cümlesi üzerinde düşünüldüğünde, Xuanzong dönemi için kullanılan “Muhteşem Tang” ifadesini mümkün kılanın Aşınalar ile Li soyu arasında süregelen ilişki olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Tang Hanedanı’nın kuruluşu da Aşınaların desteğiyle olmuştur. 618 yılında Shi-bi Kağan’ın (?-619) at ve asker desteği sayesinde Li Yuan, başkent Chang’an’ı ele geçirmiş ve Tang kurulmuştur. Bu durum Resmî Tarihler’de alenen dile getirilmemesine rağmen, Harici Tarihler’den *Huangci* içerisinde “kuruluş yıllarında Tang’ın, Göktürklerin memuru olduğu” ifadesi kaydedilmiştir (HC: Tom. 10).

Tarihsel süreç içerisinde Çin’in Göktürlere “memur” olmasına başka örnekler de vardır. Tasbar Kağan’ın (?-581) “Güneydeki iki oğlum bana sadıkken şu [ya da] bu yok diye neden endişe edeyim ki?” (BS: 3290) cümlesi duruma en belirgin örneklerdendir. Burada sözü edilen iki oğul, Çin’deki Kuzey Qi ve Kuzey Zhou hanedanlarıdır. Aynı şekilde yukarıda adı geçen Tang elçisi Yan Zhiwei’e, Kapgan tarafından “Güney Kağanı” unvanı verilmesi ve Tang’ın sahibi olarak görüldüğü bildirilmesi, Göktürklerin Çin’deki etkisini göstermesi açısından önemlidir. Kapgan, bu davranışıyla güneyinde yer alan Tang topraklarını, Göktürlere bağlı bir bölge olarak gördüğünü ifade etmiştir.

Elçi ve Kapgan Kağan görüşmesine geri dönülürse, Kapgan’ın elçi aracılığıyla Wu Zetian’e ilettiği cümleleri ve sonrasında yaptıkları asıl muhatabın Li soyu olduğunu ortaya koymaktadır. Bu olayların devamında Kapgan Kağan’ın, Tang’ın çeşitli bölgelerine akınlar düzenlemesi, Wu Zetian’i oğlu Zhongzong’u tahta çıkarmak zorunda bırakmıştır.⁵ Kapgan’ın gelenek olduğu üzere Çin’den gelin istemek yerine damat istemesi ve özellikle Li soyundan bir veliahdın gönderilmesi konusunda ısrarcı olması, Eberhard’ın belirttiği gibi “Kapgan’ın niyetinin veliahdın yardımı ile Tang’ı ele geçirip, Wu Zetian’i bertaraf etmek ve Göktürklerin himayesi altında yeniden Tang Hanedanı’nı kurmak” olduğu anlaşılmaktadır (Eberhard 1996: 209).

Benzer şekilde, Li Longji’nin (Xuanzong) 710 yılındaki darbesinin de Kapgan destekli olma ihtimali vardır. Kapgan Kağan’ın hüküm sürdüğü yirmi dört yıllık güçlü dönem düşünüldüğünde; Li Longji’nin veliaht ilan edilmeden önce Ceza Kâtibi Yardımcısı

⁴ Göktürlere sık sık elçi olarak giden Yan Zhiwei (閻知微 ?-698), Çin’in günümüzdeki Xi’an şehrinin Lin Tang bölgesindedir. Kapgan Kağan’a elçi olarak gidip geldikçe onun gücüne teslim olmuş, Göktürk Kağanlığı lehine davranışlar sergilemiştir. Detaylı bilgi için bkz: (Kapusuzoğlu 2019).

⁵ Zhongzong’un yeniden tahta çıkmasının sebeplerinden biri de 705 yılında Shenlong Darbesi (神龍政變) olarak bilinen ve Bakan Zhang Jianzhi (張柬之 625-706) ile Bakan Cui Xuanwei’in (崔玄暉 639-706) önderliğinde, Wu Zetian’in tahttan inmesi için çıkarılan ayaklanmadır. Beş bakan tarafından başlatılan, Zhongzong’un başa geçmesi ve hanedanın adının yeniden Tang olarak değişmesiyle sonuçlanan ayaklanmada, bakanlar tenzili rütbe edilerek Bey (公) statüsüne düşürülmüştür (JTS: 136).

olarak görev yaptığı Hedong Yolu'nda yer alan Lu Zhou'un Göktürk topraklarına görece yakın konumda yer alması da bu ihtimali kuvvetlendirmekte ve Kapgan'ın verdiği sözü tutarak Li soyunu gerçek anlamda tekrar başa geçirdiğini düşünmek için kapı aralamaktadır. Nitekim Xuanzong dönemi Çin'de "Muhteşem Tang" olarak anılırken; Kapgan dönemi de Göktürk tarihinin "Muhteşem" dönemidir. Ayrıca Xuanzong tahta çıkmadan iki ay önce yaşanan gelişmeler de böyle bir desteğin mümkün olduğunu düşündürmektedir. Buna göre, 712 yılının altıncı ayında, Tang ordusunun Xi ve Kitanlarla yaptığı savaşın ardından yenilgiye uğraması sonucunda esir olarak ele geçirilen Tang komutanlarının Kapgan Kağan'a sunulması (ZZTJ: 6673) Göktürklerin bölgede üstün konumda olduğunu göstermektedir.

Kapgan Kağan için *TPHYJ*'de şu ifadeler kaydedilmiştir: "...Toprakları doğudan batıya on binlerce li idi, yay gerenlerinin [sayısı] kırk bindi. İllig Kağan'dan sonra [gelen] en güçlü [kağandı]. Bu yüzden askerî gücüne güveniyor, halkına acımasız [davranıyordu]. Kapgan'ın yaşlanmasıyla boyu yavaş yavaş dağılmaya başladı..." (TPHYJ: Tom. 196'dan akt. Xue 1992: 501). Bu kayıt, Kapgan Kağan dönemini tek bir paragrafta özetlemiştir. Göktürklerin en güçlü çağını yaşatan Kapgan, aynı zamanda sert ve acımasız kişiliği ile nam salmıştır. Yaklaşık yirmi dört yıl Göktürkleri yöneterek, en uzun süre tahtta kalan Göktürk kağanı olmuştur. Bunun yanı sıra Kapgan Kağan dönemi, Göktürklerin zaferlerinin arttığı, topraklarının genişlediği kuvvetli bir dönem olmuştur.

Kapgan Kağan'ın tek başına sürdüğü uzun hükümdarlık dönemi, Tang tarihinde dört hükümdara tekabül etmektedir. Wu Zetian, Zhongzong, Ruizong ve Xuanzong. Bunlar arasında Kapgan Kağan'ın en fazla karşılıklı ilişki kurduğu hükümdar, Wu Zetian olmuştur.

Başta geçtikten sonra Kapgan Kağan'ın en önemli hedefi, Gobi'nin kuzeyi ile güneyini birleştirmek olmuştur (Xue 1992: 464). Kuzeyde sükûneti sağladıktan sonra Kitanlara⁶ ve Xilere⁷ saldırmayı hedeflemiştir. Daha önce Göktürlere bağlı olan Kitanlar, 630 yılında Tang'a bağlanmış ve Songmo Dudufu'da⁸ idareleri sağlanmıştır. Ancak 696 yılında Kitanların yaşadığı doğal afet sonucu ortaya çıkan kıtlık sorununa Tang'ın kayıtsız kalması, Kitanların ayaklanmasına sebep olmuştur.

Bu süreçte, Çin'in garnizon orduları yıprandığından Wu Zetian, Kitanlar üzerine sefere gitmesi için Kapgan'dan yardım istemiştir. Böylece Kitan ayaklanması, Göktürk ordusunun desteğiyle bastırılabilmiştir. Kapgan Kağan, zaten yapmak niyetinde olduğu bir seferi Tang'a destek vermek kisvesi altında yaparak hem Kitanları kendine bağlamış hem de Tang'dan daha önce talep ettiklerini elde etmiştir (Xue 1992: 468). Kapgan'ın bu yardım karşılığında Tang'dan talep ettikleri *ZZTJ*'de şöyle anlatılmıştır.

⁶ *Sui Kayıtları*'na göre Kitanlar, Tatabırlarla farklı boydan fakat aynı soydan gelirler. Gelenekleri Mohelarla aynıdır (SS: 1881).

⁷ *Sui Kayıtları*'na göre Xiler, aslında Kumoxiler yani Tatabırlardır. Doğu Hularından gelirler. Okçulukta ve avcılıkta iyi oldukları kaydedilmiştir. Önceleri Göktürlere bağlıyken 630 yılında İllig Kağan'ın yenilgisinin ardından Tang'a bağlanmışlardır (SS: 1881; Eberhard 1996: 55). *Eski Tang Kayıtları*'nda ise Xilerin, Hunların başka kolundan oldukları kaydedilmiştir (JTS: 5354).

⁸ Songmo Dudufu (松漠都督府), Tang döneminde Kitanların yönetiminden sorumlu Jimi bölgesine verilen addır. Bu bölge Andong Duhufu'ya bağlıdır.

“Chengshou [yönetim döneminin] (670-674) ortalarında, Göktürklerden teslim olanların tamamı Feng (豐), Sheng (勝), Ling (靈), Xia (夏), Shuo (朔), Dai (代)’dan oluşan Altı İl’e yerleştirilmişti. Şimdiyse (697) Kapgan [Kağan, bu] Altı İl’deki teslim olan halkı [ve] Chanyü Duhufuluğu’nun topraklarını istedi. Ek olarak tohumlar, ipek kurdele, tarım aletleri [ve de] demir [talep etti, ancak] hükümdar kabul etmedi. [Bu duruma] çok öfkelenen Kapgan, küfürler savurdu. [Bir zaman sonra, Çinli komutanlardan] Yao Shu (姚鑄) [ile] Yang Zaisi, 9 Kitanların [ayaklanmasını] bastıramayınca, Kapgan [Kağan’ın] taleplerinin karşılanmasını istediler. [Ancak] kütüphanedeki kayıtlardan¹⁰ [ve] hükümdarlık emirnamelerinden sorumlu, Zhanhuang 11 [ilçesinden gelen] Li Qiao: 12 ‘Rongdiler 13 açgözlüdür, [onlara] güvenilmez. Buna ‘Düşmanına asker ver, gelsin seni yağmalasın’ derler. Asker idare etmek ile onları donanımlı hale getirmek aynı şey değildir’ diye [karşı çıkmıştı]. [Buna rağmen, Yao] Shu [ve Yang] Zaisi taleplerinde ısrarcı oldular. Böylece Altı İl’deki bin hanelik halk, Kapgan Kağan’a verildi. Yanında da kırk bin yük tohum, elli bin parça karışık ipekli [kumaş], üç bin tarım aleti, on bin jin¹⁴ demir [verilerek] evlilik antlaşması teklifi kabul edildi...” (ZZTJ: 6516).

Wu Zetian döneminde, Tang üzerindeki baskısı net olarak görülen Kapgan Kağan’ın, aynı baskısı Xuanzong döneminin başlarında da (712) görülmektedir. Nitekim bu dönemde, Kapgan Kağan liderliğindeki Göktürkler, güçlerini daha da arttırmışlar ve Çin sınırları için tehlike oluşturmuşlardır. Bu dönemin önemli olaylarına göz atıldığında, Tang askerî yapısı içindeki büyük yeniliklerin yedinci yüzyılın sonunda yeni ve güçlü rakiplerin ortaya çıkmasıyla birlikte, özellikle Tibet’in ve kuzeyde yeniden egemen güç olan Göktürklerin saldırı ve akınları sebebiyle yaşandığı gözlenmektedir. Bu yenilikler silsilesi, Tang döneminin başından beri kullanılan Fubing (Garnizon Askeri)¹⁵ uygulamasının

⁹ Yang Zaisi (楊再思 634-709), Tang Hanedanı’nın Wu Zetian döneminde görev yapan memurlarındandır.

¹⁰ Unvanın Çincesi Lintao Shaojian’dır (麟台少監). Daha önceden Mishu Shaojian (秘書少監) olarak kullanılan unvan, Wu Zetian tarafından değiştirilmiştir. Her iki kullanımı da kütüphanede kayıt tutan memur anlamına gelmektedir (ZZTJ: 6516; Chen ve Xu 2010: 309).

¹¹ Günümüzde Hebei’de yer alan Zhanhuang ilçesi (贊皇縣), Sui Hanedanı döneminde Zhao Zhou’ya bağlı olarak kurulmuş ve adını Zhanhuang Dağı’ndan almıştır (ZZTJ: 6516).

¹² Li Qiao (李嶠 645-714), Tang dönemi memurlarındandır. Sarayda çeşitli unvanlar almıştır. Wu Zetian ve Tang Zhongzong dönemlerinde üç kez bakan olarak atanmıştır (JTS: 132; XTS: 108). Tang Xuanzong döneminde ise rütbesi düşürülerek harici görevleri durdurulmuştur (XTS: 1176).

¹³ Rongdi (戎狄) ifadesi, Çince kaynaklarda Kuzeyli ve Batılı halkları işaret etmek için kullanılmıştır (Kirilen 2012: 10).

¹⁴ 1 Jin yaklaşık 600 grama denk gelmektedir.

¹⁵ Tang döneminin başından beri kullanılan askerî uygulama Fubing’de (Garnizon Askeri), köylülere devlet tarafından toprak verilmiş ve bu köylüler aynı zamanda devletin askeri olmuştur. Savaş zamanında, kendi teçhizatları ile yiyeceklerini kendileri sağlayarak cepheye giden köylüler, devletin yükünü hafifletmişlerdir. Savaş bittiğinde ise tarlalarına geri dönerek çiftçilik yapmaya devam etmişlerdir. Uygulama, Xuanzong döneminde Göktürk baskısı nedeniyle yerini Mubing adı verilen başka bir uygulamaya bırakmıştır. Uygulamanın ayrıntıları için bkz.: (Kapusuzoğlu 2020).

Xuanzong döneminde sınırların savunması için yetersiz kalması ve bunun yerine Mubing (Paralı Askerlik) ¹⁶ uygulamasının getirilmesiyle başlamıştır. Aynı şekilde sınırlara yerleştirilen geçici ordular da bu dönemde sınır güvenliğinin sağlanması konusunda yetersiz kalmış, bu yüzden kalıcı karargâhlara ihtiyaç duyulmuştur (Graff 2017: 247). Böylece sekizinci yüzyılın başında garnizonlar birleştirilerek Tang toprakları on büyük bölgeye ayrılmış ve bu bölgelere Jiedushilar (Bölge Valileri) görevlendirilmiştir.

Xuanzong döneminde daha önce kullanılan askerî uygulamalar, sınır savunmasında yetersiz kaldığından kalıcı orduların ve garnizonların olduğu yeni uygulamalar başlatılmıştır. Bu ordularda görev yapanların çoğunluğu atlı konargöçer askerlerden oluşmuştur (Pletcher 2010: 115). Xuanzong'un sınır politikası dönemin etkin bakanlarından Li Linfu'nun¹⁷ da desteğiyle sınırlarda yabancı komutanların görevlendirilmesi üzerine kurulmuştur. Bu politikanın sonucunda ise bozkır kökenli Jiedushilar (Bölge Valileri) ortaya çıkmıştır.

Hükümdar Xuanzong Dönemi

Tang Hanedanı'nın altıncı hükümdarı Zhongzong'un öldürülmesi ve eşi Wei Sultan'ın (?-710) yönetimi ele geçirmesi üzerine Xuanzong (Li Longji), harekete geçerek hükümdara bağlı birliklerin, Fubing (Garnizon Askeri) ordusunun garnizonlarında görevli memurların ve Budist-Taoist din adamlarının desteğini alarak darbe yapmıştır (Liu 2017: 26).

Kademe kademe ilerleyip saraya giren Li Longji (Xuanzong) ve adamları Wei Sultan, Anle Konçuy¹⁸ ve eşi Wu Yanxiu'yu öldürmüşlerdir. Başarıyla sonuçlanan darbe sonrasında, Xuanzong'un babası Ruizong yeniden hükümdar olmuş, kendisi de veliyaht ilan edilmiştir. Ancak bu durum Taiping Konçuy'un¹⁹ hoşuna gitmediği için saraydaki sorunlar devam etmiştir. Taiping Konçuy, Li Longji'nin hükümdar olduğunda sahip olacağı güçten ve kendisine devlet işlerinde söz hakkı tanımayacağından çekindiğinden, Ruizong'a

¹⁶ Mubing (Paralı Askerlik) uygulamasında, askerler bu görevi para karşılığında iş olarak yapmışlardır. Bu uygulama ile ilk kez askerlik ve çiftçilik birbirinden ayrılmıştır. Ayrıca Mubing'e dâhil olacak erkeklerin fiziksel olarak güçlü ve temel askerî becerilere sahip olması zorunlu olmuştur. Detaylı bilgi için bkz: (Kapusuzoğlu 2020).

¹⁷ Tang Xuanzong döneminin önemli bakanlarından Li Linfu'nun (李林甫 683-753) babası, dönemin meşhur ressamlarından Li Sishun'un kardeşidir. Sarayda dünyaya gözlerini açan Li Linfu, küçük yaşından itibaren önemli görevler üstlenmiştir (Dang 2013: 174). Biyografisi için bkz: (JTS: 3235).

¹⁸ Konçuy sözcüğü, "prens" anlamına gelir ve Çince Gongzhu (公主) sözcüğünden Türkçeye geçmiştir. Anle Konçuy (安樂公主 685-710), Tang Zhongzong ile Wei Sultan'ın kızıdır. Wu-Wei ittifakının göstergesi olarak önce Wu Sansi'nin oğlu Wu Chongxun (武崇訓) ile daha sonra ise yine Wu soyundan Wu Yanxiu (武延秀 ?-710) ile evlenmiştir. Babası Zhongzong'dan kendisini veliyaht göstermesini istemiş, talebi reddedilince annesi ile birlikte hükümdar Zhongzong'u öldürmüştür. Li Longji'nin 710 yılındaki darbesi sırasında o da öldürülmüştür. Biyografisi için bkz: (XTS: 3654).

¹⁹ Taiping Konçuy (太平公主 665-713), Wu Zetian ile Tang Gaozong'un kızı, Tang Zhongzong ile Tang Ruizong'un ablasıdır. İlk eşi, Tang Gaozong'un ablası Chengyang Konçuy'un oğlu Xue Shao (薛紹 ?- 688), ikinci eşi ise annesi Wu Zetian'in amcasının torunu Wu Youji'dir (武攸暨 663-712). Taiping Konçuy, güçlü bir kadın olan annesi Wu Zetian'i örnek almış ve onun kadar güçlü olmaya çalışmıştır. Li Longji'nin tahta geçmesinin ardından öldürülmüştür. Biyografisi için bkz: (XTS: 3650; JTS: 4738). Taiping Konçuy'un ölümü Tang tarihinde bir dönemin sonu olarak nitelendirilmiştir. Çünkü onun ölümünün ardından uzun zaman boyunca Çin'de kadınlar devlet işlerine müdahil olmamışlardır (Guisso 2008: 328).

defaatle daha güçsüz olduğunu düşündüğü büyük oğlu Li Xian’i²⁰ velayet göstermesini önermiştir (Dang 2013: 139). Sonradan Ruizong, Taiping Konçuy ile oğlu arasında devam eden sorunlara bir son vermek için oğlu lehine tahttan çekilmiştir (Guisso 2008: 328). Böylece Li Longji (Xuanzong) hükümdar olmuştur. Fakat bu sırada saraydaki önemli bakanlıkların çoğu Taiping Konçuy’a yakın isimlerin elinde olduğundan Li Longji, önce onlardan kurtulmuş, ardından da sarayı Wu Zetian zamanından kalan üst düzey görevlilerden arındırarak, Taiping Konçuy ve adamlarını öldürtmüştür. Böylece Wu Zetian yönetimi ve Wei Sultan etkisinin ardından güç, yeniden Li soyuna geçmiş ve tarihte “Muhteşem Tang” olarak bilinen dönem başlamıştır (Huang 2015: 52).

Kırk dört yıla, Tang Hanedanı boyunca en uzun süre tahtta kalan hükümdar olan Xuanzong’un, tahta çıkışı sancılı olduğu gibi hükümdar olduktan sonraki süreci de ilk zamanlar zorlu geçmiştir. Sarayda, yıllardır süren taht kavgaları ve yönetim değişiklikleri merkezin gücünü zayıflatmış, memurlar arasında yolsuzluk yapanlar ve hainler türemiştir. Sınırlarda ise dört bir taraf atlı konargöçerlerin hâkimiyetine girmiştir (Pan 1993: 76).

Bu olumsuz tabloya rağmen Xuanzong, ilk olarak bilge bakanların devlet işlerini yönetmesini sağlamıştır. Ardından sarayda yönetimi güçlendirmiş, kendi destekçileri olan ve çoğu memuriyet sınavını başarıyla geçerek yolsuzluğa karışmamış kişileri yönetime getirmiştir (Rossabi 2013: 153). Yeni düzenlemelerle idari birimleri güçlendirmiş, ülkede gelir dengesini sağlamıştır. Devlet kaynaklarının gereksiz harcandığını düşünerek tasarruf politikası izlemiş ve saraydaki kadınların ipekli kumaştan elbise giyinmelerini, inci ve yeşim taşı takmalarını ve her türlü lüks harcamayı yasaklamıştır. Kendisine ait değerli eşyaları orduya kaynak sağlamak için kullanmıştır. Bu dönemde ülkedeki yasalar ve emirlere düzenleme getirildiğinden ülkede barış ortamı sağlanmıştır (Benn 2001: 7). Ayrıca çiftçilerin üzerindeki ağır vergiler azaltılmış, din adamlarının devlet işlerine müdahalesinin önüne geçilmiş, tapınak yapımı için harcanan bütçe sınırlanmıştır (Rossabi 2013: 153).

Çinli tarihçiler, Xuanzong’un ilk yıllarını bütün bu gelişmelerden dolayı Tang döneminin zirve noktası olarak nitelendirmiş ve Tang Taizong dönemiyle kıyaslanacak yeni bir altın çağ olduğunu ifade etmişlerdir. Xuanzong’u, uzun yıllar ülkeyi kendi menfaati doğrultusunda yöneten Wu Zetian’in ardından, yetenekli bakanlarla birlikte hareket eden çalışkan bir hükümdar olarak tanımlamışlardır. Ancak yönetimin ilerleyen yıllarında bu anlatı tersine dönmüştür. Çünkü yaşlanan hükümdar, devlet yönetimini güvenilir bakanlara emanet etmiş, hayatındaki bir diğer güçlü kadın Yang Guifei²¹ ile olan özel

²⁰ Ruizong’un büyük oğlu Li Xian (李宪 679-742), aslında tahtın ilk varisidir. Ancak kardeşi Li Longji’nin darbe sonrasında babasını tekrar tahta çıkarması ve başarılı bir komutan olması, Li Xian’i velayetlikten çekilmek zorunda bırakmıştır. Hükümdar Ruizong da bu çekilmeyi uygun bulmuş ve Li Longji velayetliği tekrar ağabeyine vermek istemesine rağmen Ruizong kabul etmemiştir. Kaynaklarda velayetin gözyaşları içinde tahttan feragat ettiği kaydedilmiştir. Bu sebeple sonradan adına “Feragat eden hükümdar (讓皇帝)” denilmiştir. Biyografisi için bkzn: (JTS: 3009; XTS: 3596).

²¹ Sözü edilen güçlü kadın, saraya Xuanzong’un oğullarından Li Mao’nun cariyesi olarak giren ve Çin tarihindeki dört güzel kadından biri olan Yang Guifei’dir (楊貴妃 719-756). Bir zaman sonra hükümdarın dikkatini çeken Yang Guifei, Xuanzong tarafından saraydan çıkarılmış ve bir Taoist tapınakta beş yıl süreyle keşiş olarak kalmıştır. Yang Guifei, beş yılın sonunda saraya Xuanzong’un cariyesi olarak tekrar gelmiştir. Yang Guifei ile Tang Xuanzong, An Lushan kalkışmasına kadar yaklaşık on yıl boyunca Çin’de üzerine gösteriler düzenlenip kitapların yazıldığı bir aşk yaşamışlardır. Bu sebeple Xuanzong, zamanla özel hayatına daha fazla zaman ayırmaya

hayatına ağırlık vermiştir.²²Bu durumun sonucunda ordu profesyonelleşmiş ve Jiedushilar (Bölge Valileri) güçlenmiş, An Lushan kalkışması gibi büyük çaplı ayaklanmalar baş göstermiştir (Lewis 2009: 40). Xuanzong'un son dönemlerinde ülkeye karışıklık hâkim olmuş, ordunun çoğunluğu sınırlardaki potansiyel isyancıların [Jiedushıların] eline geçmiştir (Pletcher 2010: 117). Bu dönemde pek çok konuda başarılı adımlar atılmasına rağmen sınır komşularıyla olan ilişkilerdeki sorunlar nedeniyle Tang toprakları sık sık kuzeyli halkların akınlarına uğramıştır. Böylece, Tang Taizong döneminden beri sınırlarda süregelen barış politikası zarar görmüştür (Benn 2001: 8). Bu akınlar sonucunda Tang sarayında çözüm arayışına gidilmiş, askerî ve idari yapıda yeniden şekillenme girişimleri baş göstermiş ve yeni uygulamalar başlatılmıştır.

Bütün bu olanlardan anlaşılacağı üzere, Xuanzong döneminin “Muhteşem” olarak adlandırılmasının nedeni; Taizong'dan sonra elli yıldan uzun bir süre devam eden karışıklıkların, isyanların ve taht kavgalarının son bularak düzenin hâkim olduğu bir döneme girilmesi, bunun yanında ekonomik, idari ve kültürel alanda düzenlemelerin yapılarak sosyokültürel ve sosyoekonomik gelişmelerin yaşanmasıdır. Bir önceki dönemden daha iyi olması sebebiyle Xuanzong dönemi “Muhteşem” sanına layık görülmüştür. Nitekim yalnızca “Kaiyuan” olarak adlandırılan ilk yönetim dönemi bu sıfatla anılmıştır. İkinci yönetim dönemi olan “Tianbao” yılları yine bir gerileme ve çöküş öncesi dönem olarak tarihte yerini almıştır.

Jiedushi (Bölge Valisi) Uygulamasının Ortaya Çıkışı

Tang sarayının resmî unvanlarından biri olan Jiedushi (Bölge Valisi), ilk kez Hükümdar Gaozong dönemindeki kayıtlarda geçmektedir. *Yeni Tang Kayıtları*'nın Askerî Kayıtlar bölümünde, “Gaozong'un Yongwei [yönetim döneminden] (649-655) sonra, Dudulardan²³ hükümdarlık sembolü taşıyan elçilere Jiedushi denildi. Ancak memuriyet adı olarak kullanılmadı” ifadeleri yer almaktadır (XTS: 1329). Bu dönemde Jiedushi'nin unvan olarak elçilere verilmesine rağmen resmî olarak kullanılmadığı görülmektedir. Nitekim Jiedushi'nin 710 yılında Xue Na'ya tevdi edilmesine rağmen resmî bir unvana dönüşmesi Xuanzong zamanında olmuştur. Böylece resmî olarak kayıtlara geçen ilk Jiedushi (Bölge Valisi), Hexi Jiedushi unvanıyla Heba Yan-si olmuştur.

Jiedushi (Bölge Valisi) uygulaması, temelde Tang Hanedanı'nın derebeylik sistemi olarak düşünülebilir. Uygulamanın başlamasıyla Tang yönetimi merkezî gücü taşrada görevlendirdiği bu kişilerle paylaşmak durumunda kalmıştır. Bunun sonucunda giderek

---

başlamış ve devlet işlerinden kendini çekmiştir. Bu durumun yarattığı otorite boşluğu, bakanların kişisel hırslarının devreye girerek yanlış kararların alındığı ve hanedanda bozulmaların meydana geldiği bir döneme girilmesine sebep olmuştur. Yang Guifei'in biyografisi için bkz: (XTS: 3493; JTS: 2178).

²² Wu Zetian ve Yang Guifei, Tang tarihinin ve hatta Çin tarihinin en ünlü iki kadın figürüdür. Wu Zetian'in yönetim döneminin kötü anılmasının Konfüçyanist düşüncenin kadını küçümseyen bakış açısından kaynaklandığı bilinmektedir (Keay 2011: 251). Yang Guifei ise cariyeye olmasına rağmen, hükümdarın eşini gölgede bırakarak, Xuanzong üzerindeki etkisini göstermesiyle gücünü ispatlamıştır (Lewis 2009: 188). Ancak bu, Xuanzong dönemindeki kötü gidişatın tüm sorumluluğunun Yang Guifei'e yıkılacağı anlamına gelmemektedir.

²³ Jimi yönetim birimlerinden küçük ölçekli olanlara Dudufu, Dudufuların idarecilerine ise Dudu denilmiştir. Dudular, buldukları bölgenin at ve askerlerinden, savaş aletlerinden, tapınaklarından, garnizonlarından, ambar kayıtlarından ve genel yargılama işlerinden sorumludurlar (XTS: 1315).

güçlenen Jiedushilar (Bölge Valileri), elde ettikleri özerklikle taşra teşkilatındaki konumlarını yükselterek merkezi yönetime karşı çıkan valilere dönüşmüşlerdir. Jiedushi (Bölge Valisi) unvanının bir uygulamaya dönüşmesi ise Tang siyasi yapısındaki değişiklikler sonucunda zorunlu hale gelmiştir. Bu değişikliklerin daha iyi anlaşılması için geçmişteki bazı durumların anımsanması gerekmektedir.

Geçmişte Hükümdar Taizong, yabancı halklar tarafından “Gök Kağan”²⁴ olarak görülürken ve bu halklar ona bağlıyken, Jimi (Gevşek Dizgin) politikası barış ortamını koruyarak merkez ve sınır arasındaki sükûneti sağlamıştır. Ancak 682’de Kutlug’un önderliğinde Göktürk Kağanlığı yeniden güçlenmiş ve bu sistem işlevini kaybetmiştir. Çünkü Göktürklerden güç ve cesaret alan diğer Türk boyları da başkaldırmış, Tang’ın sınırlarına tekrar karışıklık hâkim olmuştur. Bu sebeple siyasi kontrol yönetiminden askerî kontrol yönetimine geçiş yapılarak Jiedushi (Bölge Valisi) uygulaması getirilmiştir. Bu değişikliğin temel sebebi, sınırlardaki durumun değişmesi ve sarayın gücünün azalması olmuştur.

Sınırlarda meydana gelen değişikliği örneklerle açıklamak gerekirse; daha önce Tibet ile Tang arasında antlaşma yapılarak evlilik yoluyla barış sağlanmıştı. Fakat her iki tarafın da dışarıya doğru genişlemesi sebebiyle sonradan karşı karşıya gelmişlerdir (Yuan 2007: 49). Bunun yanında Göktürk Kağanlığı’nın yeniden bölgenin egemen gücü olması sınırlarda meydana gelen bir başka değişimdir. 630 yılından sonra Tang, Türk topraklarını ele geçirerek buralarda Duhufular kurmuş, Türkleri kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Fakat Göktürk Kağanlığı’nın yeniden egemen güç haline gelmesinin ardından, Türkler Tang’a karşı saldırı politikası izleyerek art arda Tang sınırlarına akınlar düzenlemişlerdir (ZZTJ: 6412).

684 yılında Göktürkler durmayan akınlarla Ordos’u ele geçirince, 685 yılında Hanhai Duhufu’ya bağlı Tongra ve Pugu boyları başkaldırmıştır (ZZTJ: 6435). Tang sarayı pek çok kez asker çıkarıp kalkışmaları bastırmaya çalışmış ancak sonuçta kaybeden taraf olmuştur. Böylece sınır bölgelerindeki asker sayısını arttırmaktan başka çaresi kalmamıştır. Göktürklerin başkaldırması sınırlardaki güçlü halkları da aynı yönde teşvik etmiş, kuzeydoğudaki bazı halklar Tang’a başkaldırmıştır.

Tang sarayı daha önce Kitanları Songmo Duhufu’ya yerleştirmiştir. Ancak 696 yılında liderleri Li Jinzhong (635-696) ayaklanarak Çin’in çeşitli bölgelerine akınlar yapmış, Tang yönetimini zora sokmuştur (ZZTJ: 6505). Daha sonradan da Kitanlar aralıklarla başkaldırmaya devam etmiştir. Bu sırada Tang’ın hem Tibet hem de Göktürlere aynı anda atlı birlikler göndermesi gerekmiş fakat sarayın gücü eskiye göre azaldığından gönderememişlerdir. Aynı gerekçeyle bu dönemde Kitanların faaliyetlerini de kontrol edecek imkânları kalmamıştır. Bunlara ek olarak, daha önceden Raole Dudufu’ya²⁵

²⁴ 630 yılında, Tang Taizong’un Doğu Göktürklerini, Li Jing komutasındaki ordusuyla mağlup etmesinin ardından, bölgedeki pek çok halk Göktürklerin yenilgisinin etkisiyle Tang’a yönelmiştir. Konargöçer komşularının kendi devletine bağlanması üzerine Taizong, aynı yıl, onların yönetici unvanı olan “Kağan” ve bütün halkları kucakladığını vurgulayan “Gök” sözcüğünü kullanarak kendini Gök Kağan (天可汗) ilan etmiştir. Bunun üzerine Taizong, kuzeybatıdaki halklar tarafından “Gök Kağan” olarak çağırılmıştır (JTS: 39).

²⁵ Raole Dudufu (饒樂都督府), 648 yılında Xi boyunun idaresi için Xian Zhou’da (鮮州) kurulan Jimi yönetim merkezidir (XTS: 1126).

yerleştirilen Xi boyu da isyan etmiştir (Yuan 2007: 50). Böylece Tang yönetimi Göktürk, Tibet, Kitan ve Xi'lerin çok yönlü kalkışmalarıyla karşı karşıya kalmış ve sınırların durumu giderek daha sarsıntılı bir hal almıştır. Bütün bu sebeplerden dolayı Tang'ın "Gök Kağanlık" konumu sona ermiş, Tang Gaozu ve Tang Taizong'un kurduğu güçlü Tang büyük darbeler almıştır. Siyasi kontrol sağlanan özel yönetim bölgeleri olan Jimi (Gevşek Dizgin) yönetim merkezleri işlevini kaybetmiş, sınırlardaki yabancı halkların gücü Tang için tehlike oluşturmaya başlayınca önlem olarak Jiedushi (Bölge Valisi) uygulaması başlatılmıştır.

Jimi (Gevşek Dizgin) politikasından Jiedushi (Bölge Valisi) uygulamasına geçişi, başka bir deyişle siyasi kontrol yönetiminden askerî kontrol yönetimine geçişi zorunlu hale getiren sebep, Göktürklerin yeniden doğuşu olmuştur. Göktürklerin kuvvetlenerek Tang'ın kuzey bölgelerini ele geçirmesi, onların başarısından cesaret bulan diğer kuzeyli halkların da başkaldırı ve akınlarıyla birleşince, Jimi (Gevşek Dizgin) politikası işlevini kaybetmiştir. Kademeli olarak Tang'dan ayrılan halkların ardından, yeniden böyle bir uygulamaya gidilememiş ve böylece Tang Hanedanı için Jimi (Gevşek Dizgin) politikasının sonlanması zamana yayılmıştır. Böylece Jimi (Gevşek Dizgin) uygulamasının olduğu gibi Jiedushi (Bölge Valisi) uygulamasının başlamasının da temel sebebi, bölgenin lideri konumunda olan Göktürkler olmuştur. Burada Göktürklerin yenilgisinin ve galibiyetinin kuzey bozkırlarında yaşayan konargöçer halklar üzerinde kitlesel bir etki yarattığı görülmektedir.

Jiedushi (Bölge Valisi) uygulaması ve Xuanzong ile bakanlardan Li Linfu'nun başlattığı sınırlarda yabancı komutan görevlendirilmesi politikasının bir sonucu olarak bozkır kökenli Jiedushilar (Bölge Valileri) ortaya çıkmıştır. Böylece Jiedushi (Bölge Valisi) görevine Çinliler yerine Türk kültür çevresinden halkların atanması politikası uygulanmıştır. O zamanlar, bu insanların savaşma becerileri daha iyi olduğundan ve saray işleriyle ilgilenmediklerinden saray için tehdit unsuru olmayacakları düşünülmüştür (Keay 2011: 272). Tang yasalarına göre Jiedushiların (Bölge Valileri) saraya bakan olarak atanabilmelerini ve asker sayılarının diğer memurlardan daha fazla olmasını kendisi için tehdit olarak gören Li Linfu, bu makama kendine rakip olarak görmediği yabancı askerlerin atanmasını önermiştir. Bu sebeple, tamamı Türk kökenli olmasa da Türk kültür çevresinden halklardan seçilen komutanlar, Jiedushi (Bölge Valisi) unvanı ile görev yapmışlardır. Bunlardan bazıları: An Lushan, An Sishun, Geshu Han, A-bu-si'dir.²⁶

Her ne kadar kayıtlarda bu görevlendirme meselesi Li Linfu'nun önerisiyle gerçekleşmiş gibi ifade edilse de (ZZTJ: 6889; JTS: 3240; TPGJ: 71; Gumilev 2011: 469) asıl sebep, o dönemde sınırlarda artan saldırı ve akınlara karşı koyacak başarılı ve cesur askerlere ihtiyaç duyulmasıdır (Wang 2006: 30). Bu sebeple sınırlardaki gücü arttırmak için uzun süreli görev yapacak Jiedushi (Bölge Valisi) ihtiyacı, bu bölgelerde yabancı askerlerin görevlendirilmesiyle karşılanmıştır (Huang 2015: 87,88). Ayrıca Tang sarayı, yabancı askerleri Jiedushi (Bölge Valisi) yaparak akınlarına maruz kalınan halkların içinden birini üst düzey yönetici ve hatta resmî olarak dile getirilmese de yönettiği toprağın beyi konumuna getirerek, onun halkını sakinleştirmeyi ve akınları bir süreliğine engellemeyi amaçlamıştır. Fakat Jiedushilar (Bölge Valileri), zamanla tüm Tang topraklarında ayrı bir güç olarak şekillenerek sarayın emirlerine karşı gelmiş ve yönetimi ele geçirmek için

²⁶ Sözü edilen Jiedushiların biyografileri için bkz.: (Kapusuzoğlu 2020).

mücadele etmişlerdir. Önceleri sınırlarda kurulan Jiedushi bölgeleri zamanla iç bölgelere doğru genişlemiş ve Jiedushilar (Bölge Valileri) bölge yöneticileri arasında en fazla güce ve en yüksek statüye sahip olan yöneticilere dönüşmüşlerdir (Sun 2018: 288).

Görevlendirilen Jiedushilar (Bölge Valileri), yetkilerinin artmasıyla yönetim alanları içerisindeki bölgelerin askerî ve idari sorumluluklarının tamamını kendilerinde toplamışlardır. Önceleri askerî yönetimden sorumlu olarak atanan Jiedushilar (Bölge Valileri), zamanla bu bölgelerin idaresinden de sorumlu olmuşlardır. Daha önce ayrı birer görev olarak icra edilen Jiedushi (Bölge Valisi) ve Denetçi görevleri, 741 yılından itibaren tek bir kişi tarafından üstlenilmeye başlanmıştır. Böylece Ceza Kâtipliği makamı Jiedushiların (Bölge Valileri) altına düşmüş; Jiedushilar, idareyi ele geçirmişlerdir. Daha sonrasında ise Jiedushilar (Bölge Valileri), idari gücün yanında ekonomik gücü ellerinde tutmaya başlamışlar ve tarlaların ekim dikiminden sorumlu görevlilerin de yerini almışlardır (Gao 1984: 30,31; Sun 2018: 288). Bu sayede kendi menfaatleri doğrultusunda işler yapmaya başlamışlar, merkezî yönetime karşı asli görevlerinden olan vergi toplayıp başkente gönderme görevini yerine getirmemişler, böylece halktan toplanan vergiler Jiedushiların (Bölge Valileri) gelir kaynağına dönüşmüştür. Özellikle bazı bölgelerdeki tuzla vergileri Jiedushiların ekonomik gücünü arttırmıştır. Ancak yetkilerini arttıran Jiedushiların (Bölge Valileri) her birinin güçlenmesi eş zamanlı ve eşit düzeyde olmamıştır. Jiedushiların bazıları at ve asker alanında güçlenirken, bazıları idari veya ekonomik açıdan güçlenmiştir ve aralarında bir güç eşitliği söz konusu olmamıştır (Wang 2006: 19). Jiedushiların (Bölge Valileri) elde ettikleri bu olağanüstü güç, Tang Hanedanı'nın merkezî yönetimden adem-i merkeziyetçi yönetime geçmesine sebep olmuş ve Jiedushi (Bölge Valisi) uygulaması uzun vadede, Tang Hanedanı'nın yıkılış sebeplerinden biri haline gelmiştir.

Sonuç

Çalışmada, Türk tarihine Çin tarihi penceresinden bakılarak farklı bir yaklaşım örneği sergilenmiş, Tang döneminde Göktürk baskısı sonucunda ortaya çıkan uygulamalardan Jiedushi (Bölge Valisi) uygulamasının başlangıç evresi incelenmiştir.

Yabancı komutan görevlendirme politikasının kurucusu olarak anılan Li Linfu, Jiedushi (Bölge Valisi) görevini ilk olarak komutanlık olarak tanımlamış ve askerî bir görev unvanı olduğuna vurgu yapmıştır. Bu yüzden uygulama başladığında bu göreve gelen kimseler yalnızca askerî yapıdan sorumlu olmuşlardır. Buna karşın uygulamanın ilk yıllardaki gibi kalmayarak değişime uğradığı ve bu sayede Jiedushiların (Bölge Valileri) buldukları bölgelerin askeriyeiden ekonomiye, arazilerin idaresinden nakliyyeye kadar hemen her alanda en yetkili kişi konumuna gelip, merkezî yönetimden bağımsız hareket eden beylere dönüştükleri görülmüştür. Böylece, ilk olarak sınır savunması için askerî yapı içerisinde bir birim olarak kurulan Jiedushilar (Bölge Valileri), zamanla buldukları bölgelerdeki yöneticilerin yerine geçmeleriyle, idari yapının da bir parçası haline gelmişlerdir. Uygulama, gücün paylaşılmasına sebep olmuş, hanedanın sahip olduğu erkin merkezden çevreye doğru dağılması kaçınılmaz olmuştur. Böylece uygulamanın sonucunda önemli bir pay Türk kültür çevresinden gelenlere düşmüştür.

Tang Hanedanı'nın hüküm sürdüğü yıllarda kullanılan hem Jimi (Gevşek Dizgin) hem de Jiedushi (Bölge Valisi) uygulamalarının başlamasının asıl sebebinin Göktürkler

olduğu tespit edilmiştir. Bu yüzden, Göktürklerin 630 yenilgisinin ardından diğer Türk boyları da Tang'a karşı direnmemiş ve Tang Hanedanı siyasi kontrol yönetimi olan Jimi (Gevşek Dizgin) uygulamasına başlamıştır. 682 yılında ise Göktürklerin yeniden kuzeye egemen olmasıyla diğer boylar da Tang'dan kopmuşlar, bu yüzden Tang, askerî kontrol yönetimi olan Jiedushi (Bölge Valisi) uygulamasına başlamıştır. Göktürklerin her hamlesi kitlesel bir harekete dönüşerek kuzey bozkırlarında yaşayan konargöçer halkları etkilemiş, Tang yönetimini yeni uygulamalar getirmek zorunda bırakmıştır. Nitekim Jimi (Gevşek Dizgin) politikası, Tang döneminde uygulamaya konulduğunda uzun yıllar kullanılması öngörülmesine rağmen yalnızca barış dönemlerinde, başka bir deyişle Tang'ın üstün konumda olduğu dönemlerde kullanıldığında işlevsel olduğu anlaşılmaktadır. Tang dönemi özelinde bakıldığında, Göktürklerin 630 yenilgisinin ardından konargöçer halklar tarafından Tang Taizong'un "Gök Kağan" olarak anıldığı dönemde oldukça işe yarar görünen politikanın, Göktürklerin yeniden kuzeyin egemen gücü haline gelmelerinin ardından işlevini kaybettiği ve başka bir uygulama arayışına gidildiği görülmektedir.

Göktürlere ve diğer yabancı halklara karşı zafer kazanmak amacıyla askerî yapıda yapılan düzenlemeler sonucunda ortaya çıkan Jiedushi uygulaması, Tang yönetiminin beklediği faydayı sağlamamış, Jiedushilerin güçlerinin artması uzun vadede hanedanı olumsuz etkilemiştir. Çin tarihinde merkezî gücün paylaşılmasıyla önemli bir etkiye sahip olan Jiedushi uygulamasının Türk kültür çevresi için önemi, ortaya çıkış sebebinin doğrudan Göktürkler olması, bunun yanında Çin'de konargöçer kültür çevresinden askerlere ihtiyaç duyulması sebebiyle, Tang askerî yapısı içerisinde yükselen konargöçer askerlerin kuzeyli geleneğinin Çin kültürüne taşınmasına aracı olmalarıdır.

Kaynaklar

- Baykuzu, T. D. (2013). *An Lu-shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti*. Konya: Kömen Yayınları.
- Benn, C. (2001). *Daily Life in Traditional China-The Tang Dynasty*. London: Greenwood.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etimological Dictionary of Prethirteenth Century Turkish*. London: Oxford UP.
- Cui, X. 崔 铎 . 洹 詞 (Huangci). Şubat 18 2020 tarihinde <https://ctext.org/library.pl?if=en&file=75302&page=16> adresinden alındı.
- Chen, Q. ve Xu, G. 忱起炜 ve 徐光烈 (2010). *中国历代职官辞典 (Çin Hanedanları Memurlar Sözlüğü)*. Shanghai: Shanghai Cishu Chubanshe.
- Dang, M. 党明放 (2013). *聆听唐朝 (Tang Hanedanı'nı Dinlemek)*, Zhongguo Shuji Chubanshe.
- Eberhard, W. (1996). *Çin Tarihi*. (N. Uluğtuğ, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Eberhard, W. (1996). *Çin'in Şimal Komşuları*. (N. Uluğtuğ, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Erkoç, H. İ. (2018). Çin ve Tibet Kaynaklarına Göre Göktürk Mitleri. *Belleten* (293), 51-90.
- Gao, F. 高风林 (1984). "略谈唐朝的节度使制度 (Tang Hanedanı Jiedushi Sistemi Üzerine Bir Tartışma)," *Shandong Eğitim Üniversitesi Dergisi*, s. 29-35.
- Graff, D. A. (2017). "The Reach of the Military: Tang." *Journal of Chinese History*, 1, 243-268.
- Guisso, R. W. (2008). The Reigns of The Empress Wu, Chung-tsung and Jui-tsung (684-712). D. Twitchett, & J. Fairbank içinde, *Cambridge History of Imperial China- Tang Dynasty* (s. 290-331). New York: Cambridge UP.
- Gumilev, L. N. (2011). *Eski Türkler*. (A. Batur, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Huang, Y. 黄永年 (2015). *唐史十二讲 (Tang Tarihi Üzerine On İki Ders)*. Pekin: Zhonghua Shuju.
- Hucker, C. O. (1984). *A Dictionary of Official Titles in Imperial China*. Taipei: Southern Materials Center.
- Kapusuzoğlu, G. (2019). "Göktürklerin 'Güney Kağanı' Yan Zhiwei." *Gazi Türkiyat* (24), 185-197.
- Kapusuzoğlu, G. (2020). *Tang Hanedanı Döneminde Jiedushilik ve Türk Komutanlar (710-756)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kâşgarlı, M. (2006). *Divanü Lûgat-it-Türk I-IV*. (B. Atalay, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Keay, J. (2011). *Çin Tarihi*. (N. Tayanç ve D. Tayanç, Çev.) İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Kırilen, G. (2012). *Çin Klasik Metinlerinde Yabancılar: Yi, Di, Rong ve Hu Terimleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Lewis, M. E. (2009). *China's Cosmopolitan Empire: Tang Dynasty*. Harvard University Press.
- Li, H. 李华 (2014). "论唐代朔方、陇右、河西之异性担任节度大使 (Tang Dönemi'nde Shuofang, Longyou, Hexi'deki Yabancı Soyadlı Jiedu Dashilar)." *乾陵文化研究 (Qianling Kültür Araştırmaları)* (8).
- Li, F. 李昉 (1780). *太平廣記 (Taiping Guang Ji)*. Si Ku Quanshu (四庫全書) içerisinde tıpkıbasım.
- Liu, M. T. (2011). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. (E. Kayaoğlu & D. Banoğlu, Çev.) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Liu, S. 刘思怡 (2017). "李隆基唐隆元年宫廷政变发微 (Li Longji'nin Tanglong İlk Yılındaki Saray Darbesinin Aydınlatılması)." (DOI.10.16721/j.cnki.cn61-1487/c.2017.05.006), 25-28.
- Liu, X. 劉詢 (1988). *舊唐書 Jiu Tang Shu (Eski Tang Kayıtları)*. Pekin: Zhonghua Shuju.
- Ouyang, X. 歐陽修 (1988). *新唐書 Xin Tang Shu (Yeni Tang Kayıtları)*. Pekin: Zhonghua Shuju.
- Pan, Y. 潘鏞 (1993). "论唐玄宗李隆基 (Tang Xuanzong Li Longji Üzerine Düşünceler)." *Yunnan Sosyal Bilimler Dergisi* (2), 75-81.
- Pletcher, K. (2010). *The History of China*. New York: Britannica EP.
- Rossabi, M. (2014). *A History of China*. Wiley Blackwell.
- Sima, G. 司馬光 (1988). *資治通鑑 Zizhi Tongjian*. Pekin: Zhonghua Shuju.
- Sun, J. 孙继民 (2018). *唐代行军制度研究 (Tang Dönemi Ordu Sistemleri Araştırmaları)*. Pekin: Zhong Guo Shehui Kexue Chubanshe.
- Skaff, J. K. (2000). Barbarians at the Gates? The Tang Frontier Military and the An Lushan Rebellion. *War and Society*, 18 (2), 23-35.
- Taşagıl, A. (2018). *Türk Model Devleti Gök Türkler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Twitchett, D. (2008). Hsüan Tsung (Reign 712-756). D. Twitchett, & J. Fairbank içinde, *Cambridge History of Imperial China-Tang Dynasty* (s. 333-453). New York: Cambridge UP.
- Xie, B. (2013). *Brief History of the Official System in China*. (C. Mirong, Çev.) Paths International.
- Xue, Z. 薛宗正 (1992). *突厥史 (Göktürk Tarihi)*. Zhongguo Shehui Kexue Chubanshe.
- Wang, Z. 王兆刚 (1997). "藩镇与节度使制度 (Askerî Vesayet Altındaki Topraklar ve Jiedushi Sistemi)." *Tarih Eğitimi Dergisi*, 36-38.
- Wang, M. 王敏 (2006). *唐代开元天宝时期十道节度使与中央的关系研究 (Tang Dönemi Kaiyuan ve Tianbao Yönetim Dönemlerinde On Jiedushi ve Merkezî Yönetimle İlişkilerinin Araştırılması)*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Xiamen: Xiamen Üniversitesi.
- Wei, Z. 魏征 (1988). *隨書 (Sui Hanedanı Kayıtları)*. Pekin: Zhonghua Shuju.

- Yuan, W. 原文静 (2007). "唐代羈密州管理体制的原因探析 (Tang Dönemindeki Jimi Zhou Yönetim Sisteminin Değişiminin Sebeplerinin Analizi)." *Ludong Üniversitesi Dergisi*, 49-52.
- Zhang, S. ve Duan, G. 张双棣&段国光 (2019). *古代汉语词典 (Eski Çince Sözlük)*. Pekin: Shangwu Yinshu Guan.

Kısaltmalar

- GDHYCD: Eski Çince Sözlük
JTS: Eski Tang Kayıtları
SS: Sui Hanedanı Kayıtları
XTS: Yeni Tang Kayıtları
TPGJ: Taiping Guang Ji
TPHYJ: Taiping Huanyu Ji
ZZTJ: Zizhi Tongjian

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ EDITÖRLÜĞÜ'NE

26.08.2021

Konu: Etik Beyan / İzin Belgesi (Tezden üretilen makale için)

Derginizin 2021 yılı 72. sayısında yayınlanmak üzere kabul edilen “**Tang Çin’inde Göktürk Baskısı: Jiedushi (Bölge Valisi) Uygulamasının Ortaya Çıkışı**” adlı çalışma, danışmanlığımı Doç. Dr. Gürhan KIRILEN’in yaptığı Gökçen KAPUSUZOĞLU tarafından Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı’nda hazırlanan “Tang Hanedanı Döneminde Jiedushilik ve Türk Komutanlar (710-756)” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir. (YÖK Tez No: 652885).

Çalışmanın etik açıdan bir sorun teşkil etmediğini beyan ederek, rızamız ve bilgimiz dâhilinde ilgili sayıda yayınlanmasını arz ederiz.

Dr. Gökçen KAPUSUZOĞLU
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Yazar

Doç. Dr. Gürhan KIRILEN
Ankara Üniversitesi
Danışman

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

İmzalı Belge (imzalar 6698 sayılı KVKK uyarınca yayımlanan makaleden silinmiştir.)

-Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir. -The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics. No potential conflict of interest was reported by the authors.

İLHANLI DÖNEMİ'NDE ŞÜREGEL (ŞIRAK) ŞÜREGEL (SHIRAK) IN THE İLKHANİD PERIOD

MEHMET ÖZMENLİ

Doç. Dr. Giresun Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü

Assoc. Prof. Giresun University Faculty of Education

mehmetozmenli@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-8616-0712>

Atıf / Citation

Özmenli M. 2021. "İlhanlı Dönemi'nde Şüregel (Şirak)". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül- September 2021). 207-224

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 16.02.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 22.08.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4499>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*

TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

İLHANLI DÖNEMİNDE ŞÜREGEL (ŞIRAK)* ŞÜREGEL (SHIRAK) IN THE İLKHANID PERIOD

MEHMET ÖZMENLİ

Öz

Coğrafya, tarih biliminin vazgeçilmez yardımcı bilimidir. Tarihi olaylar anlatılırken olayların geçtiği alanın coğrafi özellikleri dikkate alınmalıdır. Çünkü o tarihi olay o coğrafyanın ürünüdür. Tarihi olay o coğrafyaya özgüdür. Şüregel’inde coğrafi özellikleri çalışmamıza ışık tutacak niteliklere sahiptir. Anadolu’nun doğusundaki kapılarından biri olarak kabul edeceğimiz Arpaçay’ın iki yakasında varlığı bilinen Şüregel’in tarih boyunca farklı topluluklar tarafından egemenlik altına alındığı birçok tarihçi tarafından belirtilmiştir. Burada bulunan Anı kenti tarihin her döneminde askeri bir üs, konaklama merkezi, önemli bir kültür ve ticaret odağı olma özelliğini korumuş ve Ön Asya tarihinde özel bir yere sahip olmuştur.

İran’da kurulmuş olan İlhanlıların, Şüregel’de ki egemenliği kısa süreli olsa da Anı kent tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Şüregel, Anadolu’nun içlerine doğru hareket etmeye isteyenler için bir tür üs durumundadır. Ayrıca ticari faaliyetlerin asırlardır mühim bir merkezi durumundadır. Ticaretin varlığının en belirgin kanıtları İlhanlı gümüş ve bakır paralarının burada basılmış ve kullanılmış olmasıdır. 14. yüzyıldan sonra önemini yavaş yavaş kaybetmesine rağmen 18. yüzyıla kadar yaşam devam etmiştir. Arpaçay nehrinin Türkiye tarafında Anı bulunurken Ermenistan tarafında ise Gümrü bulunmaktadır. İlhanlı dönemi ile ilgili Gümrü küçük bir yerleşim yeri olmasından dolayı, sadece bölge içerisinde olduğu vurgulanmıştır. Bugün ören durumunda olan Anı kenti ve Ermenistan’ın Shriak kanyonunun başkenti durumundaki Gümrü tarih boyunca birçok seyyahın da uğrak yeri olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Şirak, Arpaçay, Anı, Gümrü, İlhanlı.

Abstract

Geography is the indispensable auxiliary science of the science of history. While describing historical events, geographical features of the area where the events took place should be taken into consideration. Because that historical event is the product of that geography. The historical event is unique to that geography. Its geographical features in Şüregel have the qualities to shed light on our work. It has been stated by many historians that Şüregel, whose existence is known on both sides of Arpaçay, which we will consider as one of the gates in the east of Anatolia, was dominated by different communities throughout history. The city of Ani, located here, has remained a military base, accommodation center, an important cultural and commercial focus in all periods of history and has a special place in the history of pre-Asia.

Although the rule of the Ilkhanids in Şüregel, which was established in Iran, was short-lived, Ani occupies an important place in the history of the city. Şüregel is a kind of base for those who want to move inland from Anatolia. In addition, it has been an important center of commercial activities for centuries. The most obvious evidence of the existence of trade is that Ilkhanid silver and copper coins were minted and used here.14. although it gradually lost its importance after the century 18. life continued until the century. Ani is located on the Turkish side of the arpaçay river, while Gyumri is located on the Armenian side. Due to the fact that Gyumri is a small settlement related to the Ilkhanid period, it was emphasized that it is only within the region. The city of Ani, which is today in ruins, and Gyumri, which is the capital of the Shriak Canyon of Armenia, have also been frequented by many travelers throughout history.

Key Words: Shirak, Arpaçay, Ani, Gyumri, Ilkhanid

* Bu makale Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2008 yılında sunulan "Orta Çağ’da Şüregel (Şirak)’in Tarihi" isimli doktora tezinden üretilmiş olup, genişletilerek hazırlanmıştır.

Structured Abstract

Its geographical features in Şüreğel have the qualities to shed light on our work. It has been stated by many historians that Şüreğel, whose existence is known on both sides of Arpaçay, which we will consider as one of the gates in the east of Anatolia, was dominated by different communities throughout history. The city of Ani, located here, has remained a military base, accommodation center, an important cultural and commercial focus in all periods of history and has a special place in the history of pre-Asia.

History is a science that studies events that are human actors. There is a geographic location where these events took place and every civilization was established on it. The natural conditions of the ground play the most important role in the spread and expansion of a civilization or its dissolution. It is certain that a political formation established in a geography with suitable climatic conditions, fertile lands, abundant rivers and rich underground waters will develop. In other words, geographical factors affect historical events positively or negatively. History has three unchanging main elements. These; are elements of time, human and place. (space). Without one of these elements, it becomes impossible to put historical events into a scientific framework.

First Geography Congress held in Turkey in the 20th century is divided into geographical regions. In the division into regions held in this congress, our field of study was limited with the region called Eastern Anatolia, Erzurum-Kars Section and the Şirak canton of Armenia. Şüreğel region, which is within the borders of Kars province, is named East Şüreğel, which includes West Şüreğel, Gümri region to the east of Arpaçay, and extends to Buğutu in the south and Elegez (Alagyaz / Aragatsotn) and Koklat mountains in the east and it is within the borders of today's Armenia.

The word "Gyumri" in question is a geographical term that means "Tepelik" (high-hill) on the river bank in the old Turkish language. Gyumri is the second largest city in present-day Armenia, and the capital of Shirak Province is located in the northwestern part of the country. It is believed that the name Kumayri bears phonetically similarity to the same word used by the ancient Armenians for Cimmerians. In accordance with Şüreğel's definition of a country of passage for centuries, M.S. In the 11th century, it became the center of the conflicts of the Abbasi-Seljuk-Byzantine States. Kumayri (Gyumri), which was an important city of Şüreğel until this time period called the late medieval period, was exposed to desolation for a long time with Mongolian attacks. Şüreğel's most important historical city is Ani. This city, which has been a settlement since ancient times, has been ruled by many feudal lords. Therefore, importance has always been given to the Şüreğel region, which is the first and most important stop of the famous Silk Road in the transition from the Caucasian plateau to the Anatolian plateau, and to the city of Ani, which is its center.

The Mongol armies continued to advance westward from the second quarter of the 13th century. Mongolian forces under the command of Curmagun Noyan, which also included Armenian soldiers, captured Kars and Ani cities in 1239 using catapults. The city of Ani was purchased in 1263 by the Iranian chief vizier of Hülagü, who was the ruler of Ilkhanid, Şemsettin Muhammet. According to the Armenian inscription dated 1270, in order to eliminate the damages made in 1239 and after, it was exempted from the tamga tax and relative peace and stability was achieved in the region. The Ilkhanians exempted many cities of commercial importance from some taxes such as "rest, kopçur". Due to the fact that Şüreğel is on the silk road, the city of Ani has become a trade center.

It is stated by Civeyni that he had a palace and an idol built in Aladağ during the time of Hülagu Han. There is also Ahmet Tegüder's summer mansion near Aladağ. The Aladağlar, which form the eastern border of Şüreğel, were the highlands of the Ilkhanians. Togan, who mentions a medieval monastery carved into the mountain at the foot of the Elegez mountains on the eastern border of Şüreğel, which is said to be built in the 4th century, states that there are Kipchaks who are Christians in this monastery and its name is Kipchak-avant and that the inhabitants of this monastery chose Islam during the time of the Ilkhanid leader Abaka Han.

In Şüregel, we can also see additions to the inscriptions they left themselves or existing works that were tried to be repaired during the Mongol invasions during the rule of İlhanlı. Tax exemptions, sometimes even concessions, have been granted so that the public can relax economically and contribute to the increase in production. İlkhanians created an atmosphere of peace during their short-term Shuregel (Shirak / Shirak) rule. Today ongoing (Shirak) region is in two parts, especially in Turkey and Armenia. Located in the center of Turkey's territory and the ongoing and now has become the most important city of Ani ruins and evaluated only for tourism. Kumayri (Gyumri), which was only a town during the medieval period on the Armenian side, is now a highly developed city.

Giriş

Tarih, aktörü insan olan olayları inceleyen bir bilim dalıdır. Bu olayların meydana geldiği ve medeniyetlerin üzerinde kurulduğu bir mekân bulunur. Bir medeniyetin yayılıp genişlemesinde veya dağılıp yok olmasında, en önemli rolü zeminin doğal şartları oynar. İklim şartları uygun, toprakları verimli, nehirleri bol, yeraltı suları zengin bir coğrafyada kurulan siyasi oluşumun gelişeceği bir hakikattir. Yani mekânsal unsurlar olumlu ya da olumsuz yönden tarihi olayları etkilemektedir. Tarihin değişmeyen üç ana elemanı vardır. Bunlar; zaman, insan ve yer (mekân) öğeleridir. Bu öğelerden biri olmadığı takdirde, tarihi olayları bilimsel bir çerçeveye oturtmak imkânsızlaşmaktadır. Anlatılan olay, tarihsel olmaktan çıkarak masallaşmaktadır.

Yöntem

Ön Asya tarihi açısından önemli bir konumda olan Şüregel ve tarihsel başkenti olan Anı kenti farklı topluluklara mekân olmuştur. Burada bulunan eserlerdeki kitabeler önemli bir kaynak olmakla beraber ören haline gelmeye başlamış olması zamanla bunların yok olma ihtimalini de göz ardı etmemek gerekliliğini bizlere hatırlatmaktadır. Kaynakçamızda bulunan birçok bilim adamının Şüregel ve özelde Anı kentindeki kitabelerden aktarımlarından yararlanılmıştır.

Şüregel (Şirak/ Shirak)'in Coğrafi Konumu

20. yüzyılda yapılan Birinci Coğrafya kongresinde Türkiye coğrafi bölgelere ayrılmıştır. Bu kongrede gerçekleştirilen bölgelere ayırmada Doğu Anadolu olarak adlandırılan bölge, Erzurum-Kars Bölümü ve Ermenistan'ın Şirak kantonu ile çalışma alanımız sınırlanmıştır. Anadolu'nun ortalarından batıdan doğuya doğru daralarak uzayan, Anatolid Birliği içinde yer almaktadır (Ketin, 1982: 502-503). Kars ili sınırlarında olan Şüregel bölgesi, Batı Şüregel, Arpaçay'ın doğusundaki Gümrü bölgesini de içerisine alan, güneyde Buğutu ve doğuda Elegez (Alagyaz/ Aragatsotn) ile Koklat dağlarına değin uzayan Doğu Şüregel diye adlandırılmış olup bugünkü Ermenistan sınırları içinde bulunmaktadır. Halk arasında, Kars çayı kavşağından yukarıdaki Arpaçay boyuna Yukarı Şüregel ve bu kavşağın güneyine de Aşağı Şüregel denilmektedir (Kırzioğlu, 1953: 6). Şüregel eski çağlardan itibaren yerleşim yeridir. Bingöl, İrekua Ülkesini, Trans Kafkasya'nın batı bölgesindeki Aleksandropol (Leninakan-Gümrü) ve İğdir Ovası civarı olduğunu belirtmektedir (Bingöl, 2003: 106-107). Eriaki Krallığının bulunduğu yerleşim yerini Kırzioğlu, Kars'ın doğu bölgesinde ve Elegez ile Yahni Tepeleri arasında kalan Arpaçay'ı nehri çevresindeki Şüregel'den ibaret olarak göstermiştir. Merkezinin de Gümrü'nün

kuzeybatısındaki Kağlıca köyü olduğunu belirtmektedir. Kırzioğlu, Eriaki tabirinin “Eria sülalesi yurdu” demek olduğunu belirtmektedir (Kırzioğlu, 1953: 53).

Bulunduğu stratejik konumu nedeniyle, Orta Çağ'da varlığını bildiğimiz Bagratid Krallığı'na başkentlik yapmış olan Anı (Vardan, 1937: 159) Shirak (Şüregel/Şirak)'ın en önemli yerleşim yeridir (Hasrat`yan, 1995: 719). Şüregel, toplulukların ele geçirme heveslerinden dolayı saldırılara uğradığı gibi çeşitli doğal felaketlere de maruz kalmıştır. Anı kenti ve Kumayr (Gümrü) yerleşim yerinin içinde bulunan bölge deprem kuşağı üzerinde bulunmaktadır. 13. yüzyılda büyük yıkımlara neden olan deprem ve 14. yüzyılda bir diğer deprem sonrası Anı kentinin boşalmasının gerekçesi olarak belirtilmektedir (Hasrat`yan, 1995: 721). 1271-1272 yılında meydana gelen depremde birçok kale yıkılmış ve 100.000 civarında insan ölmüştür (Ebû'l-Ferec, 2011: 50). Bugün Ermenistan'ın Shirak eyaletinin başkenti olan Gümrü'de aynı deprem kuşağı içinde bulunmaktadır. 1988 depreminden sonra şehir neredeyse yıkılmış, ancak 2000'lerde şehrin yeniden inşası başlamıştır. Günümüzde Ermenistan'ın önemli kentlerinden birisi olmuştur.

Eskiçağlarda bütün bu yöre ormanlarla kaplıydı, ama kırsal hayat tarzı, başka yerlerde olduğu gibi Şüregel'de de ormanların yok olmasına neden oldu. En azından vadiler, suların bolluğu ve yüksekliğe rağmen burada güneşli hava sayesinde verimliliklerinden bir şey kaybetmedi. J. de Morgan'ın ifade ettiği gibi “Küçük vadilerde, bitki örtüsü çoğunlukla Erivan'ın hemen civarındaki bitki örtüsünden ilerdendir, çünkü karayele karşı daha az korunaklı olan bu geniş ova çok şiddetli kışlara maruz kalır” (Morgan,1927: III/19-34; Grousset, 2005: 26, 27, 28). Kurkjian iklim ile ilgili farklı bir değerlendirme yapar; "Buz gibi iklim" tabii olarak ufak bir abartmadır. Kışlar, daha yüksek dağ alanlarında serttir ama tümde iklim ılımlıdır (Kurkjian, 1958: IV/24)

Çalışma alanımız olan Şüregel'in adının ortaya çıkışında birçok iddia mevcuttur. Alanların bir kolu olarak kabul edilen Sıraklar, I. Tiridat tarafından Arpaçay boylarına yerleştirildikleri, bu nedenle Kars-Arpaçay'ı boyuna Sırak denildiğini Kırzioğlu belirtmektedir (Kırzioğlu, 1953: 154). Ptolemeus, coğrafya eserinde burayı Sırakene (Sırak-yurdu) diye gösteriyor (Ptolemeus, 1901: V-XII/9). Ermeni metinlerinde bölgeye Şirak, başşehrine de Şirakavan denildiğini görmekteyiz (Sandalgian, 1917: II/538-539). Movses Khorenatsi Arpaçay boylarının tarımından bahsederken Culfa destanında geçen “Eğer senin boğazın Şara'nın boğazı ise, bizim ambarlarımız Şirak'ın ambarları değildir” söze istinaden bölgeye Şirak demektedir (Moses, 1980: 15).

Ticaret ve stratejik konumundan dolayı birçok topluluğun hedefinde bulunan ve Anadolu'ya giriş için önemli bir bölge olan Şüregel'deki (Şirak/Shirak) feodallerin, Pers ve Bizans'a ve sonrasında Türk ve Moğol saldırılarına karşı gerçekleştirdikleri güçlü direnişlerinin nedeni bölgenin sarp dağlarla çevrili olmasındandır.

Şüregel'de Gümrü Kenti

Söz konusu "Gümrü" kelimesi eski Türk dilinde nehir kenarında "Tepelik" (yükseklik-tepecik) anlamına gelen coğrafi bir terimdir (Mustafa/Mustafayev, 2002: 253). Gümrü, bugünkü Ermenistan'ın ikinci büyük şehridir ve Shirak Eyaletinin başkenti, ülkenin kuzeybatı kesiminde yer almaktadır. 3000 yıllık tarihiyle Kafkasya'nın en eski yerleşim yerlerinden biridir. Kumayri adının eski Ermeniler tarafından Kimmerler için kullanılan aynı kelimeye

fonetik benzerlik taşıdığına inanılıyor. Orta Çağ boyunca gelişen Kumayri, büyük ve önemli bir yerleşim yeri olarak biliniyordu (Harutyunyan, 2020: 5; Babakhanyans, 2016: 4). Ekonomik ve kentsel gelişimin bir sonucu olarak, ticaret ve zanaat alanlarında Kafkasya kültürünün en büyük merkezlerinden biri olmuştur. Bugün önemli bir kent olan Gümrü (Kumayr)'den Sarıkamış'a kadar uzanan yol, şüphesiz bölgenin en önemli yoludur. Anadolu'yu Kafkaslara bağlayan doğal bir yol ağıdır. Horasan'dan sonra Aras Irmağı'nın sağladığı elverişli vadiyi takip ederek Karakurt Boğazı'na ulaşan yol, çam ormanlarının arasından Sarıkamış'a varmaktadır. Urartu yazıtlarında bu bölgeye "Geçit Ülkeleri" (^{KUR}KA-Sie) adı verilmektedir. Urartular başta olmak üzere bölgeye birçok devlet ve topluluk çeşitli nedenlerle akınlar ve göçler yapmışlardır. Doğu-batı ya da kuzey-güney akın ya da göç hareketlerinde yukarıda belirtilen yol kullanılmıştır. Bu yol, Kars'tan sonra Şüregel'deki Anı kentinden sonra Türkiye topraklarından çıkarak Gümrü yolu ile Tiflis'e ulaşmaktadır (Özmenli, 2008: 12). Bu yol Orta Çağ'da bazı gezginlerin kullandıkları yoldur. Marko Polo, bu yol güzergâhında irili ufaklı köy ve kasabalarda Hıristiyanların yaşadıklarını çok az da olsa Yahudilere rastladığından bahsetmektedir. Ayrıca bahsedilen köy ve kasabalar ile Tiflis'te ipekli dokumaların önemini vurgulamaktadır (Marko Polo, tarihsiz: 23). Orta Çağ'ın önemli devletlerinden biri olan Abbasiler de bu yolu kullanarak Şüregel'de varlıklarını ortaya koymuşlardır.

Abbasi halifesi Mansur, bölge valiliğine Yez'id b. Üseyd es-Sülemi'yi tayin etmiştir (Belazuri, 1987: 300; Gewond, 2006: XXVIII, 128). Bu valinin uyguladığı ağır vergilendirmelerden bunalan halk, 771 yılında Mamikonlu Artavazd idaresinde ayaklanarak Divin bölgesine egemen olmuşlardır. Sonra da Şüregel'deki Kumayr (Gümrü) köyünü ve devlet hazinesini ele geçirmişlerdir. Bölgeye gelen Arap kuvvetlerine dayanamayınca, Aşoçlar (Akbaba) yolu ile Sami-Çikhe (Üç Kale) denilen Ahıska bölgesine kaçmışlardır. Müslümanlar tarafından, Mamikonların düşmanı olan Bagratlı ilbeğlerinden Kör-Aşot'un oğlu Simpat bu asileri takiple görevlendirilmişti. Mamikonlu Artavazd ise, Samiçikhe'de de tutunamayarak, Bizans idaresindeki Egerler (Acaralar) derelerine kaçmıştır (Gewond, 2006: XXXIV, 137-138).

Şüregel'in asırlarca bir geçit ülkesi tanımlamasına uygun olarak M.S. 11. Yüzyılda, Abbasi-Selçuklu-Bizans Devletlerinin çatışmalarına merkez olmuştur. Ön Asya'nın bu bölgesi bu yüzyılda, Vardan'ın ifadesine göre, kraliyet mülkü, has sistemine göre paylaşılmıştır. Hovhannes-Simpat, tahtın yanı sıra Anı ve Şüregel (Şirak)'i, Aşotsk/Aşoçek (Şirak ile Daşir arasında yer alan nahiye/Akbaba) (Kırzioğlu, 1953: 302), Marmaraşen'e ve daha sonraki Aleksandropol (Gümrü)'e doğru vadisiyle birlikte Aziz Krikor'un payına düşmüştür. (Honigmann, 1970: 166; Vardan, 2007: 25; Simbat Sparapet's, 2005: 25). Şüregel'in bu geç Orta Çağ denilen zaman dilimine kadar önemli kenti olan Kumayri (Gümrü) Moğol saldırıları ile uzun zaman ıssızlığa maruz kalmıştır.

Şüregel'de Anı Kenti

Şüregel'in en önemli tarihi kentidir. Eskiçağlardan itibaren bir yerleşim yeri olan bu kent birçok derebeyi tarafından idare edilmiştir. Güçlü Pers ve ardından Sasani veya Türkistan coğrafyasından Anadolu'ya gelen Arsakların, Orta Çağ'larda 5. yüzyıldan sonra Bizans ismini alan Doğu Roma'nın, Müslüman Arap ve ardından Selçuklu Türkleri ile devamı olan diğer Türk devlet ve beyliklerinin hedefinde olan Anı Kenti, 11. yüzyılda Bagratlı derebeyliğinin

kontrolünde bulunmaktaydı. Bagratlı II. Gagik, Bizans'ın baskıları karşısında vassal olmayı kabul etmekle beraber egemenlik haklarından vazgeçmeyeceğini bildirmiştir. Bizans İmparatoru X. Konstantin Monomakhos, kentin alınması için İberyaya dükü Mikhael İsites'i görevlendirdi (Sevim, 1983: 13) Ancak, İsites başarılı olamamıştır. Bunun üzerine Bizans, Nikolaos komutasında bir ordu göndermiştir. Nikolaos, ordusunu yeterli olmadığını düşündüğünden, Divin emiri Beni Şeddad hanedanından Ebu'l-Esvar'a yazarak, ondan Anı kentini istila etmesini ve II. Gagik'e olabildiğince zarar vermesini istemiştir. O da Anı üzerine yürüyüp, şehrin koruyucusu Apirat'ın karşı koymasına rağmen, katolikos ve Rumlardan yana olanların yardımıyla 1045 yazı sonlarında Anı ve bütün Şüregel'i kolayca işgal etmiştir. Bununla, Anı ülkesi "Anı Thema" (askeri/vilayeti) adıyla Bizans'a bağlanmıştır (Brosset, :2003: 280, dpn. 437; Ostrogorsky, 1995: 309; Honigmann, 1970: 173).

Böylece şimdiki Kars ilinin Kağızman ve Digor kazaları, Arpaçay'ın Kızılçakçak ve Başgedikler nahiyeleri ile bugünkü Ermenistan'daki Gümrü bölgeleri Elegez dâhil Bizanslıların eline geçmiştir. Sürmeli Çukuru ve Elegezle Zengisuyu arasındaki yerler ise Divin Şeddadlıları tarafından işgal edilmiş bulunuyordu (Kırzioğlu, 1953: 317). Anı Thema'sının valisi İsites, Divin Emiri Ebu'l-Esvar'ın tehdidi karşısında Bizans Kayserine durumu arz etti ve Kayser Oltu bölgesinde bulunan Nikolaos'a, Gregoryenler ile İberyalılar'dan topladığı kuvvetlerle Anı'ya yardım etmesini emretmiş ve Anı'da toplanan Bagratlı, Rum ve İber kuvvetleri Divin'e taarruz etmişlerdir. Emir Ebu'l-Esvar önceden şehrin etrafını göl ve bataklık haline getirdiğinden, Bizans kuvvetleri burada bozguna uğramış ve Anı'ya geri dönmüşlerdir (Togan, 1981: 190). Bu zafer üzerine taarruza geçen Emir Ebulesvar, Hıristiyanlardan birçoğunu zorla Müslüman olmalarını istemiştir. Eski Bagratlı komutan Pahlavunili seksen yaşında olan Vahram ile oğlu Grigor'da, Şeddadlılarla savaşmışlardı. Grigor vurularak, Vahram ise tutsak edildikten sonra öldürülünce Bahlavunilerin/Pahlavunilerin (Kırzioğlu, 1953: 318; Honigmann, 1970: 174; Sımbat Sparapet's, 2005: 42) Anı bölgesinde kalan erkek soyu kesilmiştir (Urfalı Mateos, 2000: LXVIII, 82).

1045 tarihine kadar Şüregel Bagratlıların kontrolünde iken 1064 tarihinde Büyük Selçukluların egemenliğine girecektir. Şeddadilere iktâ olarak verilmiş (Keleş, 2016: 178), 1161 yılından itibaren Gürcü saldırılarına maruz kalmış ve sonunda, Gürcü generaller Zakare ve İwane, Anı kentini Gürcü krallığı adına 1199'da ele geçirmişlerdir. Bu kenti yönetme görevi, kendilerine Gürcü kralı tarafından ödül olarak verilmiştir (Dashdondog, 2011: 33).

İlhanlılar Şüregel'de

İpek Yolu'nun Kafkaslardan Anadolu'ya geçişte ilk ve en önemli durağı olan Şüregel bölgesi ve merkezi konumundaki Anı Kenti'ne bu yüzden her zaman önem verilmiştir. Ön Asya coğrafyasındaki tarihi yollara egemen olan Selçuklulara karşı Moğollar da yönlerini Ön Asya'ya çevirmişlerdi. Bugün kullandığımız ifade ile Doğu Anadolu topraklarını 1236 yılında istilâ eden Moğollar burada bulunan insanları, Kazan ve Astrahan taraflarına götürmüşlerdir (Özşavlı, 2018: 95). Arran ve Mugan ovalarını kendilerine karargâh yapan Moğollar, Cormagon Noyan kumandasında 1239 yılında Gürcistan'ı işgal edip konumuz olan Şüregel'in arazisi üzerinde kurulmuş olan Anı kentini zapt edince, sultan II. Gıyâseddin derhal Sınaneddin Yakut'u Erzurum sübaşılığına gönderip Moğollara karşı doğuda asker yığmıştır. Bu dönemde Moğol merkezinde sancılı bir iktidar değişikliği yaşanmıştır. Ögeday

Han'ın eşi Töregene Hatun ya da Turakine Hatun (1241-1246), (Moğolca: Түрхан) (Turakine Hatun), kocası Ögeday'ın ölümünden sonra oğlu Güyük'ün Han seçilmesine kadar olan dönemde Moğol İmparatorluğu naibi olarak görev yapmıştır (Cüveyni, 2013: 228; Ebû'l-Ferec, 2011: 21). Naipliği döneminde tabiiyetinde olan Rus Knezliğinin lideri Yaroslav'ın oğlu Konstantin'i Karakorum'da huzuruna kabul etmiştir. Bu İlhanlılar döneminde de devam eden Moğol protokol geleneği idi. Siyasi manevralar yapacak kadar akıllı bir kadın olan Töregene Hatun. 1246 tarihinde yapılan kurultayda alınan karar sonrası hükümdarlığı oğlu Güyük'e bırakmıştır (Carpini, 2018: 147-148; Rubruk, 2012: 79; Özcan, 2017: 174). Güyük'ün iktidarı döneminde gelen konukları geleneğin bir uzantısı olarak, Töregene Hatun önce kabul etmekte ve sonra Han'ın huzuruna çıkmakta idiler (Spuler; 2011: 397).

1225 yılında Harzemli Celaleddin tarafından kuşatılmış ancak başarı elde edememiştir (Dashdondog, 2011: 51; Subaşı, 2017: 522). 1236'da Moğolların egemenliğine kadar da burayı yönetmişlerdir. Moğol orduları 13. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren batıya doğru ilerlemeye devam etmişlerdir. Moğollar, Anadolu'ya yaptıkları tüm saldırı ve akınlarda Ermeni askerlerini ön saflarda kullanmışlardır. Ermeni askerlerinin de yer aldığı Curmağun Noyan komutasındaki Moğol kuvvetleri 1239'da Kars ve Anı şehirlerini mancınık kullanarak almıştır (Dashdondog, 2011: 58). Galtsyan, Piskopos Stepanos Vakaynamesi'nden yaptığı alıntıda, Curmağun ve Çağatay'ın ve Anı, Kars ve Lori gibi ülkesinin önemli kentlerini aldıklarını belirtir (Galstyan, 2017: 63). 1242 yılında Erzurum'u iki aylık bir kuşatma sonucunda Ermeni asıllı Mühtedi'nin ihanetiyle ele geçirmişlerdir (Bibi, 1996: 62-64; Ganjakets'i, 1986: 278; Müneccimbaşı, 2001: 88; Abû'l-Farac, 1999: II/535; Galstyan, 2017: 41). Moğollar, komutan Baycu Noyan önderliğinde Türkiye Selçuklularını 1243 yılında Köseadağ'da bozguna uğratarak (Kazvini, 2015: 118-119) Anadolu'nun önemli bir kısmında egemenlik kurmuşlardır. Cengiz Han'ın oğullarından biri olan Tuluy Han'ın oğlu olan Hülagü Han (M.S. 1255-1264), 1258 tarihinde Bağdat'ı tahrip edince İlhanlı Devleti, Ön Asya'da liderliği ele geçirmiştir (Galstyan, 2017: 45; Ebû'l-Ferec, 2011: 34; Vardan, 1937: XCI/232). Hülagü zamanında Moğollar, kurucusu olduğu İlhanlı Devleti sayesinde İran'daki en parlak devrini yaşamıştır (Garthwaite, 2019: 129). Hülagü, Büyük Selçuklu ve İran'daki diğer devletlerin bastıramadığı Haşhaşi Hareketini büyük ölçüde sindirmiştir.

Anı kenti, 1263 yılında İlhanlı olan hükümdarı Hülagü'nün İranlı baş veziri Şemsettin Muhammet tarafından satın alınmıştır. 1239 ve sonrasında yapılan tahrifatları gidermek amacıyla, 1270 tarihli Ermenice kitabede belirtildiğine göre tamga vergisinden muaf tutulmuş (Dashdondog, 2011: 114) ve bölgede görece barış ve istikrar sağlanmıştır. İlhanlılar ticari önem arz eden pek çok şehri "kalan, kopçur" gibi bazı vergilerden muaf tutmuşlardır (Togan, 1981: 302). Kopçur vergisi bir sürü vergisi idi. Bu verginin oranı yüzde bir idi (Dashdondog, 2011: 112). İlhanlı kitabelerinden anlaşıldığı kadar Anı ve Ankara şehirlerinin böyle bir ayrıcalığının olduğu anlaşılmaktadır.

Şirakavan denilen yerde tarihsiz bir yazıtta belirtilen Susun veya shusun (provizyon vergisi), yine "namarı/nemeri" denilen Ermenice karşılığı "Eklenen" veya "ilişkili" denilen olağanüstü bir vergi de alınmaktaydı (Dashdondog, 2011: 116). Üzüm bağlarından alınan "kalan" (Dashdondog, 2011: 117) denilen verginin varlığı da Şüregel'de ve merkezi Anı'da bağ ve bahçelerin olduğunun göstergesidir.

Anı kenti İlhanlı hükümdarlarının hususi mülkü (hass-incü) konumunda idi (Uzunçarşılı, 1998: 236; Barthold, 1997: 436). Kent, İlhanlı Atabegleri tarafından

yönetilmeye başlanmıştır. Karmirvank Kilisenin doğu cephesindeki 1271 tarihli on altı satırlık kitabe, bölgeye 1239-1348 yılları arasında egemen olan Moğol ve devamında İlhanlı dönemini belirtmesi açısından önemlidir (Sağır, 2018: 232). Moğollar, 1239 yılında Şüregel'in önemli kenti Anı'yı ele geçirdiklerinde, kent yöneticisi Ermeni asıllı Mhargrdzel sülelesinden I. Şahaşah (1212-1261), İlhanlılara bağlılığını belirtmiştir (Vardan, 1937: 225; Kırzioğlu, 1953: 418, 437-439, 442; Ersan, 2007: 95-97, 103, 185; Oktay, 2007: 46-47, 169, 202-203; Subaşı, 2015: 54- 55; Spuler, 2011: 46.). Bölge, 1239-1256 yılları arasında Moğollara, 1256-1336 yılları arasında da İlhanlılara bağlı Ermeni Mhargrdzel sülelesinden valiler tarafından idare edilmiştir (Kırzioğlu, 1953: 440-445; Ersan, 2007: 103). Anı ve çevresi, 1271 tarihinde, I. Şahaşah'ın torunları, II. Şahaşah ve Ak-Boğa (1255-1317) tarafından yönetilmiştir (Kırzioğlu, 1953: 444; Ersan, 2007: 97; Subaşı, 2015:115). Kilisenin doğu cephesindeki kitabede, isimler, kilisede yapılanlar, bağışlar ve kime hangi gün dua edileceğine dair bilgiler vardır. Kitabede yer alan Ukan Karimatın, Babkan Vahratin ve Dabta Hatun adları, Marr'ın Anı'da bulunduğu bir kitabede de geçmektedir. Sağır, Garsaion'a atfen, 12-14. yüzyıllar arasında kitabelerde isimlerin, soylarının ve unvanlarının bilinmediğini, ancak Karmirvank'taki 1271 tarihli kitabede geçen isimleri örneklendirerek izaha çalışır. Sonuç olarak kitabede isimleri yer alan kişilerin şeceresi tam olarak bilinmese de Anı'lı zengin bir tüccar ailesi oldukları ve kiliselere cömert bağışlarda buldukları anlaşılmaktadır (Sağır, 2018: 232).

1264 yılında meydana gelen deprem şehre büyük hasar vermiştir. 1273 tarihinde Argun Atabeg, bölgeye gelmiş ve burada nüfus sayımı yaptırmıştır (Galstyan, 2017: 69). Bir aylık bebeklerin dahi sayıldığı belirtilmektedir (Dashdondog, 2011: 110). 1331 yılında daha önceki yıllarda meydana gelen depremlerin etkisiyle kent hasar görmesi ve ekonomisinin zayıflaması sebebiyle halkın bir kısmı Karadeniz'in batı kıyılarına ve Kırım'a doğru göç etmeye başlamıştır (Ural, 2011: 264-267). Moğollar, Anadolu'da siyasetin aktörü haline gelmişlerdir. Ancak, çok geçmeden karşılarında Memlûk ve Türkiye Selçuklu devletleri ile göçer Türkmenlerden oluşan bir birlik bulmuşlardır. Yine de yakıp yıkarak ele geçirmiş oldukları bölgelerde imar faaliyetlerine girişerek eski canlılıklarını kazandırmaya çalışmışlardır. Karşılarındaki birlikteliğe karşın, egemen oldukları bölgeleri kendilerine sağlam bir biçimde bağlamak zorunda olduklarını bilmektedirler. Bundan dolayı imar faaliyetleri ile birlikte ticarete de önem vermişlerdir.

13. yüzyılda İlhanlı Devleti'nin Hülagü Han tarafından temelleri atılmıştır. Hülagü'den sonraki hükümdarları, yani Abaka Han (1264-1280) iktidarı döneminde Tebriz (Reşideddin Fazlullah, 2013: 79), Olcaytu Han (1304-1316) ise Sultaniye kenti başkent olmuştur. Ticarete buna paralel olarak bu merkezlerden geçmiştir. İktisadi hayatın yanında ticaretin şekillendiği güzergâh hakkında da bilgilere baktığımızda Anı kenti bu yollar üzerinde bulunmaktadır (Togan, 1979: 107-108). Arpaçay üzerinde bulunan İpek Yolu Köprüsü bunun en önemli kanıtıdır.

İlhanlılar, yeni bir ticari yol hayata geçirmişlerdir. İlhan Argun döneminde başlayan ve başlangıçta Arghunia olarak bilinen yeni Sultaniye şehrini, Tebriz üzerinden Anadolu'da Sultaniye'yi Konya'ya bağlayan "şahrahi garbi" [batı imparatorluk karayolu], Sultaniye'yi Rey ve Sabzavar üzerinden Belh'e bağlayan "şahrahi şarki" [doğu imparatorluk karayolu] adı vermişlerdir. Alternatif yol olarak da, güney imparatorluk karayolu Tebriz'i Sultaniye üzerinden İsfahan ve Kirman'a, Şiraz'dan Hürmüz'e bağlamışlardır (Prazniak, 2014: 658).

Togan, Kazvinî'nin de yol ile ilgili şu bilgileri verdiğini belirtir. Tebriz'den Anadolu'ya, daha doğrusu dağlık mıntıkadan Erzurum'a uzatılan güzergâha da "şâhrâh-ı garbî" demektedir. Böylece, 14. yüzyılda, diğer önemli bir yol da istifadeye sunulmuştur. Kazvinî'nin belirttiği Tebriz-Erzurum yolunda Şâhrâh-ı Garbî'nin belli başlı merkezleri; Tebriz, Merend, Hoy, Sökmenâbâd, Bend-i Mâhi, Erciş, Malazgird, Hınıs, Ak Eften Geçidi, Pasin ve Erzurum'dur (Togan, 1979: II/108). İtalyanların Tebriz'de görünmeleri de bu tarihlerde olmuştur. Venedikliler, Cenevizliler, Pisahlılar bu ticari yola olan ilgilerini Akkoyunlular zamanına kadar devam ettirmişlerdir. Trabzon ile Erzurum arasındaki engebeli dağlara rağmen, Zıgana ve Kop aşılarak, Erzurum bağlantısı da bulunmakta idi. Onlar için İç Anadolu güzergâhı veya çok defa Trabzon limanı son derece ehemmiyetliydi. Erzurum'dan Kars'a ve oradan da Şüregel kanalıyla Tiflis ve Azerbaycan'a ulaşılmaktaydı.

Seyyahların verdikleri bilgiler ticarî harekete dair bilgilerdir. Rubruk, Marco Polo ve Clavijo'nun eserleri başlıca kaynak eserlerdir. Tebriz, Şâhrâh-ı Garbî'nin çıkış noktasıdır. İlhanlılar devrinde, Azerbaycan'ın en güzide şehri haline getirildi. 14. yüzyıl da, İtalyanlar Tebriz'de, Gazan Han'ın özel izni ile koloni teşkil ettiler. Şâhrâh-ı Garbinin son noktası Erzurum'dur. Sivas, Erzincan ve Trabzon'dan gelen yolların birleştiği kavşak burasıdır, buradaki ticaretin gelişmesi ve bu yolun tekrar eski günlerine dönmesi ise İlhanlılar ve sonraki zamanlarda olmuştur. Bölge jeopolitik önemi sebebi ile Türkmenlerin mücadele sahası olmuştur (Konukçu, 1992: 74). Marko Polo, Tebriz'den bahsederken şark ile garbın ortasında şarktan gelip garba giden yolun üstünde; büyük bir pazardır (Marko Polo, tarihsiz: 27-28). İlhanlılar, Çin'den gelip kendi topraklarından geçerek Trabzon üzerinden Venedik'e giden Marko Polo'ya çok kimseye verilmeyen ayrıcalıkları tanımış oldukları görülmektedir. Güzergâhı düşündüğümüzde Şüregel'i de kullandığı anlaşılmaktadır.

Rubruk'un, seyahatnamesinde anlattığı bölümde İlhanlı çağındaki Anı kentinin durumunu görebilmekteyiz. "Meryem Ana Temizliği gününden evvel, Anı adlı bir şehirde idim. Şehin Şah'a ait olup, savunmaya elverişli bir konumdadır. Burada bin Ermeni Kilisesi ve iki Müslüman Cami vardır. İlhanlılar buraya bir vali tayin etmişlerdir. Burada beş Dominik rahibine rastladım. Bunlardan dördü Fransa tarikatından olup, birisi onlara Suriye'de katılmışlar. Yanlarında biraz Türkçe, biraz da Fransızca bilen zayıf hizmetçi vardı. Papa'dan Mönge Han'a mektup götürmektedirler (Rubruk, 2012: 138). Bahsedilen camilerden biri Menuçeher Camii diğeri ise Muammeran Camiidir. Bugün ayakta olan sadece Menuçeher Camiidir.

Simon de Saint Quentin, bu Şüregel coğrafyasından bahsederken Anı kentini ön plana çıkarmaktadır. "Armenia'da Anı denilen ünlü bir kent vardır, orada bin kilise vardır ve on bin aile yâda hane yaşamaktadır. Bu kenti Tatarlar on iki günde alabilmişlerdir" (Quentin, 2006: 41). Kentin surlarla çevrili olması ayrıca bulunduğu alanın bir tarafında Arpaçay'ın varlığı, etrafında engebeli alanların olması kentin alınmasını güçleştirmektedir.

1258 Bağdat seferine de çerisiyle katıldığını gördüğümüz Anı'nın Gürcü lideri I. Şahansah'ın (1212-1230), Moğolların istilasından sonra 22 yıl daha yaşadığı ve 1239-1261 yılları arasında da Anı kentini yönettiği anlaşılmaktadır. Altınorda merkezi Saray şehrine gitmek üzere, bağlı oldukları Selçuklulardan gizlice ve kılık değiştirerek yola çıkan Kilikya-Ermeni kralı Rubenli I. Hetum, 1254'te Kars ilinden geçmiştir. Bölgeden geçerken çok teferruatlı bilgiler yoktur (Hetum, 2004: 23/44; Aknerli Grigor, 2007: 46; Vardan, 2007: 148; Simbat Sparapet's, 2005: 229-230; Abu'l Farac Tarihi, 1999: II/555-556). Kızıoğlu

Çamiçyan'a atfen, I. Hetum'un hatıralarında 1254 baharında, Moğol Hakanı (Mengü Kağan'ı ziyarete giderken) Baycu Noyan'ı ziyaret ettiği ve iltifat gördüğü, sonra yola çıkıp Elegez Eteği'nde Vartenik köyünde "Kürt" adlı bir Ermeniye misafir olduğu, 1255 baharında dönüp gelince de Baycu Noyan ile bir kez daha Şırak (Şüregel) eyaletinde (Anı'da) görüştüğünü belirtmektedir (Kırzioğlu, 1953: 443). Yuvalı, Kafkasya'daki genel Vali Baycu'ya Papa IV. Innocent'in elçiler gönderdiği ve burada görüşüklerini belirtmektedir. Papa'nın elçilik heyetine karşılık Aybek adında birini elçi olarak göndermiştir (Yuvalı, 2019: 338). Baycu'nun, Anı'da olduğu düşünülür ise bu elçilik heyetlerinin Anı'ya gelmiş olma ihtimalleri söz konusu olabilmektedir.

Gürcü lideri I. Şahaşah, oğlu Zakare'nin, Bağdat seferinde zincire vurularak öldürülmesi üzerine üzüntüsünden ölmüştür (Vardan, 2007: 153; Kirakos Ganjakets'i, 1986: 380-393). Yerine II. Şahaşah ve Gürcü Prensi Akboğa Anı kentinin yöneticileri olarak, İlhanlılar'ın Tiflis vilayetine bağlı olarak yaşamışlardır. Ermenice kitabelerde İlhanlılar adına (Barthold, 1931: 139) 1320 tarihli kitabede vergi muafiyetleri konularından bu liderlerin varlığından bahsedilmektedir (Kirakos Ganjakets'i, 1986: 263; Kırzioğlu, 1953: 443). Bu tarihlerde yaşanan deprem dolayısıyla tamamen tahrip olmadığı, kentin zarar görmesine rağmen yaşamın devam ettiğinin bir göstergesi olduğunun kanıtı olarak görülmektedir.

1282 tarihinde Ahmet Tegüder, Abaka Han'ın yerine tahta oturmuştur (İbni Tagrıberdi, 2013: 68). Aynı yıl Cüveyni'nin de katıldığı, Şürgel'de bulunan Aladağ'da Ahmed Tegüder (1282-1284) emir olarak kurultay toplamıştır. Kurultaya iştirak eden emirler 9 gün 9 gece zevk ve sefa içerisinde vakit geçirmişlerdir (Cüveyni, 2013: 228/vrk 31b). Bu dönemde İran'ın idaresi Cin Temür, Körgöz ve onun yargılanıp öldürülmesinden (Cüveyni, 2013: 418) sonra Argun Aka gibi valilere bırakıldı (Özgüdenli, 2009: 44). Emir Argun, İran'da Güyük Han'ın karargâhına giderken Bahaeddin'i Azerbaycan, Gürcistan ve Anadolu bölgelerinin yönetimine vekil olarak bırakmıştır (Cüveyni, 2013: 228: 13/vrk121b). Burada belirtilen üç coğrafi yer ismi dikkate alındığında, İlhanlı emirinin vekil olarak bıraktığı Bahaeddin'in, Şüregeli'de içine alacak şekilde görevlendirildiği görülmektedir.

İlhanlı tahtına Gazan Han geçmiştir. Moğol Devletinin merkezinden ayrılarak daha bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Gazan Han, vergileri düzenlemek, endüstriyi teşvik etmek, çorak arazileri ekime hazırlamak, askeri ve resmi sınıfların suiistimallerini ve küstahlığını azaltmak için yoğun çaba sarf etmiştir. Yerli ve yabancı tüccarlar için tesisler tefriş edilmiş, binalar inşa edilerek ve sulama kanalları kazılmıştır. Tıbbi ve meyve taşıyan bitkiler ithal edilmiş ve yerli olanları teşvik edilmiştir. Gözlemevleri inşa edilerek, iyileştirildi (Özgüdenli, 2009: muhtelif sayfalar). Nüfus sayımlarının incelikli olarak yapılmış olması vergi reformlarının da daha doğru bir şekilde yapılmasına neden olmuştur.

Gazan Han, İslamiyet'e geçerken büyük bir tören gerçekleştirilmiştir. Türk soyundan olan veziri Nevruz ile birlikte İslam dinini seçmişlerdir (Uyar, 2020: 51). Peygamberin soyundan olduğunu iddia eden seyyidler dikkate alarak Müslümanlara karşı olumlu duygular beslediği ve muhtemelen bu nedenle Müslüman olduğu düşünülmektedir. İlhanlı Moğollarının, İslam dinini seçmelerinin bir sonucu olarak batı ve doğu arasında yeniden ticaret başlamıştır. İpek yolu, Moğolların egemenliğinde daha etkin hale gelmiştir. Kanaatimizce Şürgel topraklarından geçen Çin ipeği ve Hint baharatları Avrupa'ya taşınmış, öte yandan, Avrupa malları da bu güzergâhı kullanmışlardır. Mehraby'nin

belirttiğine göre Şüregel (Şirak) topraklarından, Hıristiyan misyoner heyetleri de Moğolların haçlıların desteğini çekmek için bu rotada seyahat etmişlerdir (Mehraby, 2019: web sayfası).

Olcaytu'dan sonra 12 yaşında tahta geçen Ebû-Sa'id Bahadır Han (1316-1335) (Barthold; 1997: IV/45) Pasinler'in merkezi Avnik şehrinde darphane kurmuş ve burada gümüş para kestirmiştir. Anı, bu dönemde darphaneydi. Burada basılan paraların üzerindeki resim ve yazılar bize Anı'da kimlerin hakimiyet kurdukları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. 1336'daki iç kavgalarında bozulduğundan, Avnik'teki darphane yerine Anı'da yenisi kurularak işletildiği ve Pasinler'in merkezinin de 1296 da yeniden imar edilip, Anı ile Sürmeli şehirlerinden gelip Erzurum'a giden kervanların uğramasıyla gelişen Mıcingert'e nakledildiği, 1349-1350 yıllarına ait İlhanlı bütçesini gösteren kayıtlarda, Abnük/Avnik yerine Mıcingert'ten bahsedilmiş olmasından anlaşılıyor. Anı'da, üzerindeki kılı-surat kabartmasına göre "Maymun-Parası" dedikleri bakır ve Kıpçaklı Nuşirvan Han (1344-1355)'da Hanlığının ilk yılında, Anı'da altın para kestirmiştir. Gerek Avnik'te, gerekse Anı'da kesilen İlhanlı ve daha sonraları Calayırılı ve Karakoyunlu paralarının külçesini teşkil eden madenlerin, Kağızmanderesi ocakları işletilerek elde edildiği, anlaşılmaktadır.

Anı'nın büyük kapısında ki (kuzeydeki üç kapıdan batıdaki: Çifte-Beden Kapısı) Ermenice bir kitabe, "paytaht Anı, has-inçü" (İlhanlıların hususi mülkü) olmuştur (Barthold, 1997: I/436). Barthold, 1319 yılından sonrasına ait Ebu-Sa'id Bahadır Han'ın (1316-1335), Şedadlı Menüçehr'in (1064-1110) yaptırmış olduğu ve bugün yıkık ve taşları bile kalmamış bulunan Anı'daki camii duvarında ilan edilen bir yarlığın Farsça kısaltmasını gösteren kitabeyi incelemiş ve neşredilmiştir (Kırzioğlu, 1953: 449-450).

İlhanlı Ebû-Sa'id Han'ın yarlığında belirtilen ağır vergilerden bunalan Anı kenti halkından birçoklarının, yerlerini yurtlarını bırakarak, başka bölgelere gittikleri ve bu yüzden şehrin ıssızlaşmaya başladığı ve yıkık evlerin çoğaldığı görülmüştür. Bu olumsuz ortamda iç kavgalardan galibiyetle çıkan genç hükümdar, Anı kentine acıyarak ve onun yeniden nüfusunun artması için Tamga ve bac gibi tüccarlardan ve satış için pazara getirilen mallardan alınan vergilerden başka, "kalan" gibi mahsulün onda biri (öşür) gibi fevkalade zamanlarda istenen ve kimsenin istisna edilmediği ekleme vergi ile tarh ve Anı'ya mahsus Bagratlılar ile Şeddadlı ve Babırlılardan kalma Ermenice "t-magir/d-magir" den (Farsça Der=Kapı, Gir=Tutma, alma'dan geliyor) ibaret (şehir kapısından girenden alınan vergi) ternagir gibi adlarla hiç bir vergi alınmaması; bunu halkın da öğrenip bilmeleri için, tahtaya, taş, bakır ya da demir levhaya veya kireç levha üzerine oyma yapılarak, şehrin en işlek ve büyük camii duvarına İslâm âdetine uyularak yazılmak suretiyle ilan edilmesini istemiştir (Barthold, 1931: 135). Bu muafiyet zamanla imtiyaz haline dönüşmüştür (Spuler; 2011: 245). İlhanlılar'ın şimdiki Kars ili topraklarını üç vilayete bağladıklarını 1336 ve 1349-1350 yılları devlet bütçesini gösteren kayıtlardan öğreniyoruz. Bizi alakadar eden bölge birinci bölgedir: Aras kuzeyindeki yerlerden Kars ve Şüregel ile Diğor bölgeleri Babırlılar idaresinde merkez Anı'dır. Çünkü buralar, Bagratlı kiralığından alınmıştır (Kırzioğlu, 1953: 452-453).

İlhanlı Satı-Bek Hatun (1338-1339), vezir ailesi, Çobanoğulları'nın yardımıyla İlhanlı tahtına geçmiş, sonra bunun kocası ve Hülagu'nun Yaşmut oğlunun soyundan olan Süleyman Han (1339-1344) hükümdar olmuştu. Küçük Hasan ölünce yerine Çobanlıların başına geçip vezir olan kardeşi Melik-Eşref, İlhanlı Süleyman Hanı öldürdü. Tebriz tahtına, Altınorda beylerinden Kıpçaklı Nuşirvan'ı (1344-1356) geçirdi. Bu iktidar sahiplerinden birincisinin bakır ve ikincisinin altın olarak Anı kentinde para kestirmiş oldukları görülmektedir.

Calayırılardan Hüseyin Han, Anı'da 1375 veya 1377 tarihi okunan bakır para kestirmiş olduğundan, bunlar çağında Kars ili bölgesinin de artık Calayırılara bağlı olduğu anlaşılmaktadır (Yınanç, Erzurum, 1997: IV/350).

Şüregel'de Bulunan Eserler ve İlhanlılar

Hülagu Han zamanında, Aladağ'da saray ve puthane yaptırdığı Cüveyni tarafından belirtilmektedir (Cüveyni, 2013: 271). Yine Aladağ yakınlarında Ahmet Tegüder'in yazlık köşkü bulunmaktadır. Şüregel'in doğu sınırını oluşturan Aladağlar, İlhanlıların yaylağı durumunda idi (Nuzhat-al-Qulub, 1915: 181-182). 4. yüzyılda yapılmış olabileceği ifade edilen Şüregel'in doğusundaki sınırında bulunan Elegez dağlarının eteklerinde dağa oyulmuş bir Orta Çağ manastırından bahseden Togan, bu manastırda Hıristiyan olan Kıpçakların bulunduğu ve adının Kıpçak-avank olduğunu ve burada yaşayanların İlhanlı lideri Abaka Han zamanında İslamiyeti seçtiklerini belirtmektedir (Togan, 1981: 258). Bugünkü Ermenistan'ın Kotayk eyaleti sınırlarında olan Elegez (Alagyaz) dağına oyulmuş Geğard Manastırı bulunmaktadır. 4. Yüzyılda ilk yapının burada inşa edilmiş olabileceği, ancak 1215 tarihinde Mağara Manastırı (Ayrivank) olarak yapıldığı ve Geghardavank'ın Mızraklar anlamına geldiği bilinmektedir.

Halaskar Kilisesi veya Osmanlı Devleti'nden beri Keçeli Kilise diye adlandırılan yapı dış duvarında bulunan kitabeye göre 1035 yılında General Ebu'l-Garip tarafından Bizans İmparatoru Mikail'den almış olduğu "kutsal çarım"ın hatırasına yapılmıştır. Araştırmacı J. M. Thiery'e göre, bu kilisenin mimarı da o dönemin ünlü ismi Tradat'dır. Tradat'ın yapmış olduğu ana binaya ek olarak 1193 yılında batı girişi önüne bir Jamatun, daha sonra İlhanlılar Dönemi'nde 1291 yılında da bir çan kulesi eklenmiştir (Belli, 2019: 166-167).

Sonuç

Şüregel'de, İlhanlı egemenliği döneminde Moğol istilaları esnasında yapılan yıkımın tamir edilmeye çalışıldığı bizzat bırakmış oldukları kitabelerde ya da var olan eserlere eklentiler de görebilmekteyiz. Halkın ekonomik olarak rahatlayabilmesi ve üretimin artmasına katkı olması için vergi muafiyetleri hatta bazen imtiyazı tanınmıştır. Reformlar yapmak suretiyle idari düzenlemeler gerçekleştirmişlerdir. Camiler yapılırken, yapılmış olanlar korunmuş, kiliseler kenti olarak bilinen Anı kentinde kiliseler dokunulmadığı gibi gerektiğinde eklemeler yapılmıştır. İktidar sahipleri Şüregel'de saray ve köşkler de inşa ettirmişlerdir. Elegez Dağı eteklerinde manastır İlhanlı egemenliğinde işlevini devam ettirebilmiştir. Ticari yolların güvenliği sağlanmış ve doğu-batı yönündeki ticaret aktivitesini devam ettirmiştir. Bu güvenli yollardan seyyahlar, elçiler, misyoner Hıristiyanlar rahatlıkla yararlandıkları gibi egemenliklerini genişletmek isteyen devletlerin de kullandıkları bu yollar olmuştur. İlhanlılar kısa süreli Şüregel (Şırak/ Shirak) egemenliklerinde huzur ortamı meydana getirmişlerdir. Bugün Şüregel (Şırak) bölgesi Türkiye ve Ermenistan topraklarında olmak üzere iki parça halindedir. Türkiye toprakları içinde bulunan ve Şüregel'in merkezi ve en önemli kenti olan Anı artık ören yeri haline gelmiş ve sadece turizm amaçlı değerlendirilmektedir. Ermenistan tarafında kalan Orta Çağ boyunca sadece kasaba durumunda olan Kumayri (Gümrü) günümüzde oldukça gelişmiş bir kent özelliği taşımaktadır.

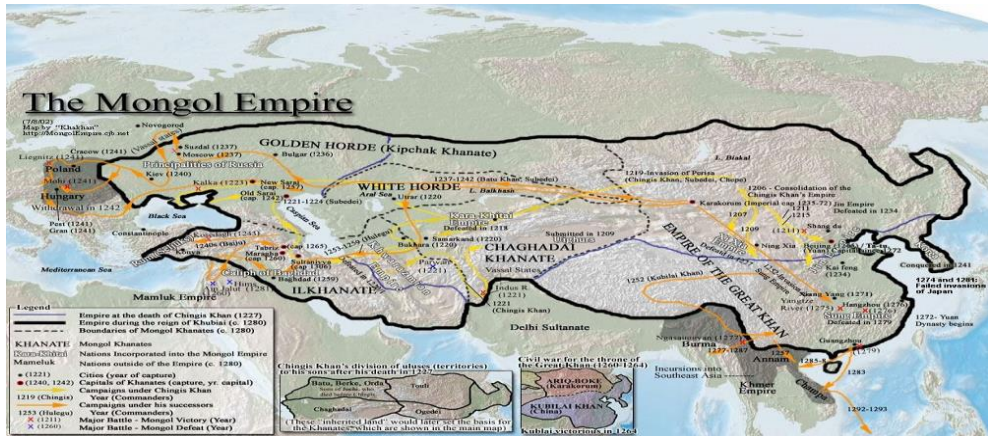
Kaynaklar

- Aknerli Grigor, (2007), Okçu Milletini Tarihi, (Hrand D. Andreasyan, Çev.), İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Alaaddin Ata Melik Cüveyni, (2013), Tarih-i Cihangüşa, (Mürsel Öztürk, Çev.), I. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Abû'l Farac (Gregory Abû'l Farac/Bar Hebraeus), (1999). Abû'l-Farac Tarihi II., (Ö. Rıza Doğru, Çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Babakhanyans, Dalar, (2016), "The problems of peculiarity regeneration of architectural spatial environment of demolished cities", *MATEC Web of Conferences*, SPbWOSCE, (1-7).
- Barthold, Vasiliy Viladimiroviç (1997). "Ani", *İslam Ansiklopedisi*, C. I, Eskişehir: Milli Eğitim Basımevi.
- Barthold, Vasiliy Viladimiroviç (1997). "Ebu Said", *İslam Ansiklopedisi*, C. IV, Eskişehir: Milli Eğitim Basımevi.
- Barthold, Vasiliy Viladimiroviç, (1931), " İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. 1, İstanbul, (131-159).
- Belazuri, (1987), Fütûhu'l-Buldân, (M. Fayda, Çev.), I. Baskı, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Belli, Oktay, (2019), Her Yönüyle Ani, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları.
- Bingöl, Akın, (2003), *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Brosset, Marie Felicite, (2003), Gürcistan Tarihi, (Hrand D. Andreasyan, Çev.), Notlar ve Yayına Hazırlayan Erdoğan Merçil, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Carpini, Plano, (2018), Moğolistan Seyahatnamesi (13. Yüzyılda Avrupadan Orta Asya'ya Yolculuk), Çev. Ergin Ayan, İstanbul: Kronik Yayınları.
- Dangles, Philippe, (2017), "Armenian Medieval Architecture along Boundary Akhurian River", *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, volume 171, Paris, France, (136-139).
- Dashdondog, Bayarsaikhan, (2011), The Mongols and the Armenians (1220-1335), Editors Michael R. Drompp Devin De Weese, LEIDEN -BOSTON: BRIL.
- Ersan, Mehmet, (2007), Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ebû'l Ferec (İbnü'l-İbri/ Gregory Abû'l Farac/Bar Hebraeus), (2011) Tarihi Muhtasari'd-Düvel, (Şerafeddin Yaltkaya, Çev.), Tıpkı Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Galstyan, A. G., (2017), Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar, (İlyas Kemaloğlu, Çev.), İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Garthwaite, Gene R., (2019), İran Tarihi, Çev. Fethi Aytuna, İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Gewond, (2006), Gewond's History, (Robert Bedrosian, Trans.), New Jersey, <http://rbedrosian.com/seb1.htm>, (Erişim Tarihi: 12.06.2007).
- Grousset, Rene, (2005), Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, İstanbul: Aras Yayınları.
- Gündoğdu, Hamza, (2006), "Kültürlerin Buluştuğu Bir Orta Çağ Şehri: Ani". *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 17, (51-84).

- Harutyunyan, M., (2020), "Gyumri: Arch,tectural And Design Observations", Polish Journal Of Science, No: 24, Vol. 1, Warszawa, Poland, (5-16).
- Hasrat'yan, Mourad, (1995), "The medieval earthquakes of the Armenian Plateau and the historic towns of Ayrarat and Shirak (Dvin, Ani, Erevan)", *Annalı Dı Geofısıca*, Vol. XXXVIII, N. 5-6. (719-722).
- He'tum. (2004). *Het'um the Historian's History of the Tartars*. (R. Bedrosian Çev.) New Jersey: Long Branch. <http://rbedrosian.com/seb1.htm> (Erişim tarihi: 12.06.2007)
- Honigman, Ernst, (1970), *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, (Prof. Dr. Fikret Iřiltan, Çev.), İstanbul: Edebiyat Fakóltesi Yayınları.
- İbn Bibi, (1996). *El Evamirü'l-Ala'ıye Fi'l-Umuri'l-Ala'ıye II (Selçuknâme)*. Cilt II, (Mürsel Öztürk, Çev.), Ankara: Kùltür Bakanlığı.
- İbni Tagrıberdi, (2013), *En-Nücümü'z-Zâhire*, (D. Ahsen Batur, Çev.),İstanbul: Selenge Yayınları.
- Kazvini (Hamdullah Müstevfi-i), *Tarih-i Güzide (Zikr-i Padiřâhân-i Selçûkiyân)*, Ed. Erkan Göksü, 1. Basım, İstanbul: Bilge Kùltür Sanat.
- Keleş, Nevzat, (2016), *Şeddadiler (951-1199)*, 1. Basım, İstanbul: Bilge Kùltür Sanat
- Ketin, İhsan, (1983) *Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış*, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, (1953), *Kars Tarihi*, İstanbul: Işıl matbaası.
- Khorenats'i, Moses, (1980), *History of the Armenians*, (Robert W. Thomson, Çev.), Harvard University Cabridge, Massachusetts London, England,
- Konukçu, Enver, (1992), *Selçuklulardan Cumhuriyete, Erzurum: Erzurum Ticaret ve Sanayi, Odası Yardım, Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayınları*.
- Konukçu, Enver, (2002) "Ani Artık Ören Yeri", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Cilt: I, Ankara: ASAM,
- Kirakos Ganjakets'i, (1986), *History of Armenians*. (R. Bedrosian, Çev.), NewYork, <http://rbedrosian.com/seb1.htm>. (Erişim tarihi: 12.06.2007)
- Kurkjian, V. M., (1958), *A History of Armenia*, Armenian General Benevolent Union of America.
- Marko Polo, (tarihsiz), *Seyahatname*, Çev. Filiz Dokuman, İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Mehrabıy, Rahman, (2019), <https://www.destinationiran.com/history-ilkhanids-invaders-iran.htm> (Erişim Tarihi 20.12.2020).
- Mustafa, Nazım-Mustafayev, Beşir, (2002), "Gümrü Tarihinden Sayfalar", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 20, Erzurum, (253-261).
- Müneccimbaşı (2001), *Câmiu'd-düvel (Selçuklular Tarihi II) (Cilt II)*, Düz. A. Öngül, İzmir: Akademik Kitabevi.
- Müverrih Vardan, (1937), *Türk Fütûhat Tarihi (889-1269)*, (Hrant D. Andreasyan, Çev.). C I, S. 2, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Yayınları
- Morgen, J.de, (1927), *La Prehistoire Orientale*, II, Paris.
- Hamd-allah Mustawfi, (1919), *Nuzhata-al-Qulûb*, (G. Le Strange, Çev.) Leyden.
- Oktay, Hasan, (2007), *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, İstanbul: Selenge Yayınları.

- Ostrogorsky, Georg, (1995), *Bizans Devleti Tarihi*, (Fikret İşıltan, Çev.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özgüdenli, O. Gazi, (2009), *Gazan Han ve Reformları (1295-1304)*, 1. Basım, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Özmenli, Mehmet, (2008), *Orta Çağ'da Şüregel (Şirak)'ın Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- Özşavlı, Halil, (2018), "Bir Makûs Talih; Göç Ve Sürgün: 'Ermenilerin Tarih Boyunca Maruz Kaldıkları Göç Ve Sürgünler Üzerine Bir İnceleme'", *Ermeni Araştırmaları*, S. 59, (87-109).
- Prazniak, Roxsann, (2014), "İlkanid Buddhism: Traces of a Passage in Eurasian History", *Comparative Studies in Society and History*, 56(3), (650-68), Oregon.
- Ptolemeus, (1901), *The Geography*, trans. Lacus Curtius, V, XII.
- Reşidüddin Fazlullah, (2013), *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, (İ. Aka, M. Ersan, A. H. Khelejani, Çev.), 1. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Rubruk, Wilhem von, (2012), *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, (Ergin Ayan, Çev.), İkinci Baskı, İstanbul: Ayışığı Yayınları.
- Sağır, Güner, (2018), "Kars'ta Orta Çağ'a Ait Bir Ermeni Manastırı: Karmirvank (Çoban Kilise)", *Journal of History Studies*, 10/3, (207-237).
- Sandalgian, J., (1917), *Histoire Documentaire de l'Arménie des Âges du Paganisme (1410 Av.-305 APR. J.-C.)* Roma.
- Saint M. (1818), *Mémoires historiques et Géographiques sur l'Arménie*, Paris: de L'imprimerie Royale
- Sevim, Ali, (1983), *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Simbat Sparapet's, (2005), *Cronicle*, trans. Robert Bedrosian, New Jersey: (<http://rbedrosian.com/seb1.htm> 12.06.2007).
- Spuler, Bertold, (2011), *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri, 1220-1350)*, Çev. Cemal Köprülü, 3. Baskı (Tıpkıbasım), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Subaşı, Ömer, (2015), *Gürcü-Moğol İlişkisi: Güney Kafkasya 1220-1346*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Subaşı, Ömer, (2017), "XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya'da Selçuklu İzleri: "Atabeglik Müessesesi ve Atabegler", *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, Kafkasya Özel Sayısı, (517-537)
- Togan, Zeki Velidi, (1979), *Azerbaycan, İslam Ansiklopedisi*, C. 2, (91-118), İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.
- Togan, Zeki Velidi, (1981), *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Ural, Selçuk, vd., (2011), *Kars Tarihi: Geçmişten Cumhuriyete*, Kars, 2011: Kafkas Üniversitesi Yayınları
- Uyar, Mustafa, (2020), *Moğollar ve Türkler (Tarihsel Bağlar)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Urfalı Mateos, (2000), *Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, (Hrant D. Andreasyan, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, (1998), *Osmanlı Devlet Teşkilatına Methal*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Vardan Arewelts'i, (2007), *Compilation of History*, trans. Robert Bedrosian, New Jersey, <http://rbedrosian.com/seb1.htm>, (Erişim Tarihi:12.06.2007).
- Yınanç, M. Halil, (1997), "Erzurum", *İslam Ansiklopedisi*, C. IV, Eskişehir: Milli Eğitim Basımevi.
- Quentin, Simon de Saint, (2006) *Bir Keşişin Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, (Erendiz Özbayoğlu, Çev.), Antalya: DAKTAV

<https://www.destinationiran.com/history-ilkhanids-invaders-iran.htm>
(Erişim tarihi 20.12.2020)

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ EDITÖRLÜĞÜNE

Konu: Etik Beyan / İzin Belgesi (Tezden üretilen makale için)

Derginizin 2021 yılı 70. sayısında yayınlanmak üzere kabul edilen “**İlhanlı Dönemi’nde Şüregel (Şirak)**” adlı çalışma danışmanlığını Prof. Dr. Enver KONUKÇU’nun yaptığı Mehmet ÖZMENLİ tarafından Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalında hazırlanan doktora tezinden üretilmiştir. (YÖK Tez No: 235829/2008)

Çalışmanın etik açıdan bir sorun teşkil etmediğini beyan ederek, rızamız ve bilgimiz dâhilinde ilgili sayıda yayınlanmasını arz ederiz.

26.08.2021

Dr. Mehmet ÖZMENLİ
Giresun Üniversitesi

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

İmzalı Belge (imzalar 6698 sayılı KVKK uyarınca yayımlanan makaleden silinmiştir.)

-Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir. -The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics. No potential conflict of interest was reported by the authors.

TARİHİ SÜREÇ İÇİNDE BEYLAKAN BEYLAKAN IN THE HISTORICAL PROCESS

AHMET TOKSOY

Doç. Dr., Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Assoc. Prof. Dr. Adnan Menderes University, Faculty of Science and Letters, Department of History
ahmet.toksoy@adu.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-9176-0165>

Atıf / Citation

Toksoy, A. 2021. "Tarihi Süreç İçinde Beylakan". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül- September 2021), 225-242

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 11.02.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 25.08.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4508>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*
TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851
www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

TARİHİ SÜREÇ İÇİNDE BEYLAKAN BEYLAKAN IN THE HISTORICAL PROCESS

AHMET TOKSOY

Öz

Beylakan, Sasani hükümdarlarından Kubad b. Firuz tarafından kuruldu. Daha sonra buraya Hazar Türkleri hâkim oldular. Aras Nehri'nin akışta solunda bulunan şehir de halk tuğladan yapılan evlerde oturmaktaydı. Selman b. Rebia, Beylakan'ı sulh yoluyla ele geçirdi. Selçuklu sultanları Alp Arslan ve Melik-şah dönemlerinde sakin bir dönem geçiren Beylakan dolayısıyla Azerbaycan, Melik-şah'ın ölümü üzerine birçok hadisenin merkezi durumuna geldi. Beylakan, Azerbaycan ile birlikte Muhammed Tapar'ın hâkimiyetine girdi. Emir Timur, Ankara Savaşından sonra geriye dönerken Karabağ'da kışladı. Timur, bu sırada harabe durumda olan Beylakan'ı imar etmeği düşündü. Beylakan bir ayda imar edilerek içine insanlar yerleştirildi. Beylakan, Berdaa, Gence, Erran ve Trabzon'a kadar olan yerleri Ak-Koyunlu hükümdarı Sultan Halil'e verildi.

Anahtar Kelimeler: Beylakan, Alp Arslan, Melik-şah, Hazar, Emir Timur

Abstract

Beylakan was founded by Kubad b. Firuz from the Sasanian Emperors. Then the Khazar Turks dominated this area. The people lived in brick-made houses in the city on the left of the Aras River. Selman b. Rebia has taken possession of Beylakan through the peace. Beylakan and Azerbaijan had a quiet period in the reigns of Alp Arslan and Malik-Shah from Seljuk Sultans. However, this region became the center of many problems after the death of Malik-Shah. Beylakan, has entered the dominion of Muhammad Tatar along with Azerbaijan. Emir Timur wintered in Karabakh on his way back after the Battle of Ankara. Meanwhile Timur was thinking of reconstruct the ruined Beylakan. Beylakan was construct in a month and people were placed in it. Beylakan, Berdaa, Gence, Erran and the places up to Trabzon were given to Sultan Halil, the ruler of Akkoyunlu.

Key Words: Beylakan, Alp Arslan, Malik-Shah, Hazar, Emir Timur

Structured Abstract

Sasanid ruler Kubad b. Firuz who has a battle with Khazar (Caspian) Khanate sent one of his great commanders with a number of 12,000 soldiers to Caucasus. This army captured the lands from the river known as Er-Res to Shirvan by entering the Erran district ruled by Khazars. Following this triumph, Sasanid ruler Kubad came baseide his army. Erran'da Beylakan şehri ile birlikte tamamen hudutta bulunan Berdea ve Hazar adı ile de anılan Kabala şehirlerini yaptırdı. He had the cities of Beylakan (Beyləqan) in Erran and fully frontier cities Berdea and Kabala (Qəbələ) also known as Hazar (Xəzər) constructed. Beylakan had been a vivid district until 1240 and then it became an archeological site. In Beylakan which is reconstructed by Amir Timur, there was cultivation of corn in the first place and also unhulled rice, grain and cotton according to the sources in which the city reported as agriculturally arable. In this city located on the left side of Aras River's flow direction, people dwelt in brick houses

The Turkic tribes Hun, Agaceri, Sabar and Khazars settled in Caucasus and established body politics in here. Some of the Sabars, who had settled in the basin of Kur/Kura River in the south of Caucasus, moved to Anatolia in 515 and 516 then came colser to the provinces of Cappadocia, Ankara and Kastamonu. However, they retreated from Anatolia to Caucasus in 527. In this period Sabars ruled the Erran and Shirvan districts and took part in struggles in the area by forming alliances occasionally with Byzantines and Sasanids. Establishment of Kök-Türk Khanate (Gokturks) in central Asia induced the move of Avars to the west. Because of the desire of Avars to achieve a dominance over Caucasus, two Turkic tribe confronted in the Derbent vicinage. In this battle Sabars lost their dominance over Derbent vicinage. But Khazars as allies of Sabars kept Erran, Georgia, Van Lake vicinage and Karabakh (Qarabag) under their rule for a long period of time.

Beylakan has been shown in the borders of Ermeniye (Armenia) province as its name noted in sources during the Islamic conquests. Berzea/Berdea, Beylakan, Shirvan, Sisecan, Ahlat, Bergeri/Bergiri/Muradiye, Kalikala/Erzurum and Vastan are considered as important cities of this province. Selman b. Rabia, who is inducted as district governor by Hz. Osman, conquered city amicably. Governor gave quarter for townspeople's lives and properties and had an agreement with them in return of jizya (poll tax). Abbasid Caliph El-Me'mûn began to take Turkic mercenaries in the caliphate's army due to some domestic policy changes in the last years of his caliphate's.

In the period of Caliph Mu'tasım (833-842) Turks had both quantitative and population-based superiority among Abbasid army. Turkic chieftains began governorship over several regions. One of them Muhammed el-Afshin from Sacogullari was appointed as governor of Azerbaijan, Erran and Beylakan following his governorship of Mekka and Madinah.

In the sequel, Yusuf b. Ebu's-Sac governed Azerbaijan for 26 years after being appointed by Abbasid Caliph. In his period, Azerbaijan is gathered in borders of a unitary state for the first time. The dominion of this state expanded to Ani and Debil in the west, Caspian Sea in the east, Zencan in the south and Babu'l-Ebvab in the north. Due to Berdea and Beylakan's being under the dominion of Sacogullari, both cities began to be considered as Azerbaijan's cities.

In Turkistan, Cagri Bey and Tugrul (Tughril) Bey, who were suppressed by Ghaznavid and Karakhanid states, kept out of the alliance of their uncles Arslan Yabgu and Ali Tekin and even got into a scrape because of Ali Tekin's assaults. Under these concerning circumstances, according to two brothers' common decision Tugrul Bey receded to stiff deserts whereas Cagri Bey headed towards Anatolia leading 3,000 cavalries and reached Azerbaijan. After the arrest of Seljuk chieftain Arslan Bey, Mahmud the Ghaznavid transferred this 1,000 household Oghuz group to Khorasan and gave the desert land between Nesa and Bavard to them as pasturage range. Subsequent to Arslan Yabgu, Turcomans got under the administration of beys such Yagmur, Kizil, Boga, Kaktash/Goktash and Anasioglu. Yet, because of the rising cruelty from

Ghaznavid state officers, Turcomans began to raid against surrounding area. In response, Sultan Mahmud set Arslan Cazib the Governor of Tus in motion to punish Turcomans in consideration of increasing complaints of Nesa, Bavard and Ferave people. As a result of this attack, defeated Turcomans took shelter in Dihistan and Balhan mountains. After averting danger, they launched attacks against Ghaznavids. As Ghaznavid statesmen were unable to banish Turcomans, Sultan Mahmud took action with his army himself in 1028. Turcomans with their growing population with the attendance of Oghuzs from Turkistan were drawn and quartered by Ghaznavid Sultan. As a result of this raid, Turcomans suffered 4,000 casualties and moved towards east and settled in Iraq and Azerbaijan.

Following Dandanakan victory and after a while of founding The Great Seljuk Empire, in accordance with agreed plan Tugrul Bey assumed the duty of waging conquests to the west by himself and conveyed the state's capital from Nishapur to Rey. Tugrul bey, who started conducting Anatolia conquest movement by himself from new capital Rey, appointed his maternal half-brother and his uncle Yusuf Yinal's son Ibrahim Yinal to conquer Cibali namely Hamedan and Esfahan provinces and their territories. He appointed his other uncle Arslan Yabgu's sons Kutalmish and Resul Tegin to conquer Caspian Sea area, another uncle Musa Inanc Bey's son Hasan Bey and his brother Cagri Bey's son Yakuti to conquer Azerbaijan. Besides, numerous Turcoman forces were given under command of those Seljuk princes. However, by the Musa Yabgu's son Hasan's being martyred on the Zap river's bank who were in charge of Azerbaijan conquest, Tugrul Bey appointed Ibrahim Yinal as Azerbaijan's general governor and charged him with Anatolia campaign in revenge for Hasan Bey. After all these actions, Azerbaijan was conquered including Beylakan and opened for the Oghuzs settlement.

Under the governance of Seljuk Sultans Alp Arslan and Malik Shah, Beylakan was in a quiet term but after Malik Shah's death the city has become center of several incidents. After Malik Shah's death, his son Berkyaruk ascend the throne. Yet Terken Hatun who wanted to enthrone her son and attempted to reign over behalf of her son, was defeated against Berkyaruk and receded to Azerbaijan. After this conflict, a peace treaty was made between siblings. In these premises, Beylakan alongside with Azerbaijan got under control of Mehmed/Muhammed Tapar.

Georgians raided Divin and did a vast pillage in the city in 1162. After destroying mosques, they either killed or captured some of the citizens and returned to Tbilisi. Ere long they raided against Gence (Gəncə) plundered here, killed and captured some of the citizens too then returned again to Tbilisi. In Georgian resources, it appears that King dispatched his soldiers unto Nakhcevan, outskirts of Mount Agri, Gokcay district, Berdea and even Beylakan vicinage. Meanwhile Atabek Il-Deniz was near Hamedan and decided to go back to Erran for Georgian attacks upon Azerbaijan. When he came to Azerbaijan, Georgians sent him a letter requesting extortion taxes of Gence and Beylakan. As a response, Atabek stated that he will advance towards Tbilisi.

With all these disasters; Sokmen Shah of Ahlat, Devlet Shah ruler of Erran, Saltuk ruler of Erzurum, Il-Deniz Atabek of Azerbaijan, Arslan Shah Sultan of Seljuks and Turcomans gathered in Gence and set a campaign against Georgians in 1163. Despite the King of Georgia sent an ambassador to request peace, it was not accepted.

Finally, Turkic army entered Georgia and defeated Georgians overwhelmingly. As 10,000 of Georgian Soldier were killed and also numerous captures and trophies collected. After the death of Atabek Il-Deniz, his son Muhammed Pehlivan ruled the Azerbaijan.

After Amir Emiran Omer's passing away and Ebubekir's becoming Amir of Gence disquited the Queen of Georgia. The Queen sent an army upon Gence. But Georgians couldn't intrude Gence and when they advanced towards Nakhcevan, Ebubekir fled to Tabriz. After that Georgians, seeing no defiance against them, laid waste to everywhere including Beylakan.

Mongolians, who dealt with Khwarezmshah issue, proceeded their route to the west. Cebe Noyan went to Mazandaran to capture Khwarezm ruler's hareem. After the invasion of the territory, Rey surrendered without battle. On the occasion of killing of the Hamedan governor who was appointed by Mongolians, Cebe Noyan organized a devastating attack upon Iraq-i Acem district in spring after spending the winter in Mugan plain. Afterwards they intruded to Azerbaijan and Caucasus. Mongolians advanced on Georgia after the fall of Gence. Right after the defeat of Georgian army, they marched on the Armenians over Tbilisi. Capturing cities one by one, Mongolians reached to the frontiers of Tabriz after seizing Erdebil. But they kept marching on Beylakan without ruining the city after Azerbaijan Atabek Pehlivan's surrender. Beylakan, where Mongolian ambassador killed, razed to the ground.

Amir Timur used to endeavor with melioration and charity issues in each and every place he reached or stayed during his campaigns. In the meantime, he thought to ameliorate Beylakan which had become a ruin while he was wintering over Karabag. Because this city had been in this ruinous condition for long while. Neither a standing building nor a living being was present in the city. So, Amir Timur enacted a firman ordering reconstruction of the city. Then architects and engineers started to prepare the plan of the city. According to plan; the whole city would be surrounded by dykes and there would be four bazaars, lots of houses, a hammam (public bathhouse), a caravansary, a shahrestan (subpart of a province), orchards and etc.

This city's fortification wall's outer side were to be used agriculturally and this wall's peripheral length was to be 2,400 gezs with Shari'a arschin calculation (a gez equals to 61-66 centimeters approximately), width was 11 gezs, length till minaret balconies was 15 gezs, dyke's width was 40 gezs and dyke depth was about 20 gezs. Alongside with these, houses would be constructed for the city guards and wardens on the ground of this fortification wall.

Shahzades (Princes) and Beys started to work with soldiers after a jobshare. Brick buildings' construction phase lasted about a month. Four bastions erected around four corners of the city wall. Digged dykes' width was 30 gezs and depth was about 20 gezs. Two main doors, guard towers and minaret balconies were built to the both sides of the city. The outer parts of the doors were covered with ornamented stones. In spite of the cold and rain, reconstruction of the city finished in a month. After the reconstruction work ended; the area from Beylakan, Berdea, Gence and Erran to Trabzon was given to the Akkoyunlu Ruler Sultan Halil. And Behram Shah was appointed as the commander of the Beylakan. After city became prosperous and residential, this time digging a runnel from Aras river to convey water and so finishing all melioration process for good was approved. By the order of Amir Timur, statesmen began to get busy themselves with it. Rank of this river was six parasang (sea league, equals to 5.55 – 6.23 kilometers approximately) and width should had been 10 gezs. Digging the runnel river lasted about a month and by the Amir-i Turan Timur's favor, this city gained province prosperity. After Beylakan's becoming the center of Islam lands, luminary people from all around the Turan and Iran gathered in the presence of Timur.

Giriş

Türklerin Bölgeye Gelişi

Beylakan/Baylakan Sasani hükümdarlarından Kubad b. Firuz tarafından kuruldu. Şehir kurulmadan önce Güney Kafkasya'da Cüzcan ve Erran bölgesi Hazarların hâkimiyetindeydi. Diğer bölgeler ise Doğu Roma/Bizans'ın elinde bulunuyordu. Hazarlar sık sık hududu geçip bu bölgeye akınlarda bulunuyordu. Sasani hükümdarı Kubad b. Firuz büyük kumandanlarından birini on iki bin askerle bölgeye gönderdi. Bu ordu Hazarların elinde bulunan Erran'a girdi ve Er-Res diye bilinen ırmak ile Şirvan'a kadar olan bölgeyi ele geçirdi. Arkadan Kubad ordusunun yanına geldi. Erran'da Beylakan şehri ile birlikte tamamen hudutta bulunan Berdea ve Hazar adı ile de anılan Kabala şehirlerini yaptırdı. 1240 yılına kadar canlı bir bölge olan Beylakan, 1240'da ören yeri haline geldi. Kaynakların bildirdiğine göre tarıma elverişli olan Beylakan'da başta mısır olmak üzere kabuklu pirinç, hububat ve pamuk yetişmekteydi. Aras Nehri'nin akışta solunda bulunan şehir de halk tuğladan yapılan evlerde oturmaktaydı¹. Kaynaklarda Beylakan'ın, Doğu Azerbaycan'da Aras Nehri'nin kuzeyinde Berzea/Berdea, Kür/Kura ve Terter'in döküldüğü her iki kol arasında kalan ada üzerinde olduğu kaydedilmektedir². Kuzeybatısında Hocavend³ ve Ağcabedi Rayonu, batısında Fuzuli Rayonu, kuzeydoğusunda İmişli bulunmaktadır.

Azerbaycan'a muhacereti katiyen sabit olan kavim Hunlar'dır. Doğu Avrupa'daki Hunların bir kısmı 445'de Kafkasları geçerek Azerbaycan'ın Mugan taraflarına gelip yerleştiler. Hatta Arap kaynaklarında Belesegân⁴ şeklinde yazılan güney Mugan şehri Ak-Hun denilen Türkler tarafından kurulduğu rivayet edilmektedir⁵.

Ağaçeri boyları 465 yılında Azerbaycan'a geldiler. Sasanilerden kalan bir kitabede Ağaçerilerden bahsedildiği gibi onların hakanlarından da söz edilmektedir. 508'de de Sabar Türkleri Kafkasya'nın güneyine geçtiler. Daha sonra Hazarlarla birleştiler. Sibirya kelimesi bu Türk boyunun adından gelmektedir ki bunlar XIV. Asırda Batı Sibirya'da yaşamlarına devam ediyorlardı. Kafkasya'nın güneyinde Kür/Kura Nehri havzasına yerleşen Sabarların bir kısmı 515-516'da Anadolu'ya geçerek Kapadokya, Ankara ve Kastamonu vilayetlerine kadar sokuldular. Ancak 527'de tekrar Anadolu'dan Kafkasya'ya çekildiler. Bu dönemde Sabarlar, Erran ve Şirvan bölgelerini idare ediyorlardı ki bölgede bazen Bizans ile bazen de Sasanilerle ittifaklar yaparak bölgede mücadelelerde bulunmuşlardır. Nüfusları Erran ve Şirvan'da yüz bin haneyi oluşturuyorlardı ki bu da takriben yarım milyon nüfusu teşkil ediyorlardı⁶.

531 yılında Sabarlar, "Sabar Hunları" adıyla Sasanilere karşı Bizans'ın müttefiki olarak görülmektedirler. 555'de de Sasanilere karşı tekrar savaşa başladılar. Orta Asya'da Kök-Türk Kağanlığının kurulması Avarların batıya hareket etmelerine neden oldu. Kafkaslarda hâkimiyet kurmak istemeleri üzerine Derbent havalisinde iki Türk boyu karşı

¹ Hamdullah Mustavfi, Nüzhetü'l-Qulûb, çev. Guy le Strange, Leiden 1919, s. 92; El-Belazurî, Fütûhu'l-Büldân, çev. Mustafa Fayda, Ankara 1987.

² Tacü's-Selmâni, Tarihname, çev. İsmail Aka, Ankara 1988, s. 42

³ Hocavend günümüzde Ermenilerin işgali altında bulunmaktadır.

⁴ Zeki Velidi Togan, bu kelimenin Orta Asya'daki Balasagun şehrinin ismi ile aynı olduğunu belirtmektedir. Bkz. A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981, s. 170.

⁵ Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 170.

⁶ Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 170-171

karşıya geldiler. Yapılan savaşta Sabarlar Derbent havalisindeki hâkimiyetlerini kaybettiler. Fakat Hazarlar, Sabarların müttefik olarak Erran, Gürcistan, Van Gölü havalisi ve Karabağ vilayetlerini uzun zaman hâkimiyetleri altında tuttular. Kür/Kura Nehri'nin kuzeyindeki Şamahı'nın batısında ve bugün harabe halinde bulunan Kabala Sabarların başkentiydi⁷.

Hazarların Kafkasya'da nüfus hareketleri fazla olduğu için Taberi, Azerbaycan'ı Hazar ülkesi olarak kabul etmektedir. Sasani Şah'ı Nuşirvan zamanında batıdan gelen ve Sasanilerle yaptıkları savaşlardan sonra on bin hane kadar önemli bir kütle teşkil eden Bulgar ve Belencer boyları Azerbaycan'ın güney bölgelerine yerleştiler. Bulgarlar ile Hazarların önemli boylarından birisinin adı Barsula/Barsul idi. İtil Bulgarları rivayetlerinde Baraç olarak anılan bu kabile Kıpçaklarda da Boroç-oğlu olarak geçmektedir. Mısır Mümluklarından bazıları bu kabileye mensup olduğu gibi Anadolu'da Diyarbakır taraflarında da bu boyun Borçoğlu olarak bulunduğu bilinmektedir. Ancak bu boyun önemli kısmı Orta Kür/Kura ırmağı sağında kendi adlarıyla Borçalı olarak adlandırılan bölgede Borçalılar olarak yaşamaktaydılar. Gence'nin batısında bulunan Şamkhur şehri Hazarların bir kasabası idi. Araplar bölgeye geldikleri zaman bu bölgede Hazarlar ile karşılaştılar. Hazarlar ve Araplar arasında vuku bulan ilk savaşlar da Hazarların yerleştiği Beylakan⁸ şehri yakınlarında gerçekleşti⁹. Hazarların ilk devirleri Kafkaslarda Arap-İslam kuvvetleriyle mücadelede geçmiştir. İlk Arap-Hazar karşılaşması daha Hz. Osman zamanında vuku bulmuştur¹⁰.

İslam Fütuhâtı

Beylakan, İslam fütuhâtı sırasında kaynaklarda geçtiği adıyla Ermeniye eyaletinin sınırları içinde gösterilmektedir. Berzea/Berdea, Beylakan, Şirvan, Sisecan, Ahlat, Bergeri/Bergiri/Muradiye, Kalikala/Erzurum ve Vastan bu eyaletin önemli şehirlerinden sayılmaktadır¹¹. Hz. Osman tarafından bölge valiliğine tayin edilen Selman b. Rebia, Beylakan'ı sulh yoluyla fethetti. Şehir halkının can ve malları için aman vererek halkla cizye karşılığında bir anlaşma sağladı¹². Emevi Saltanatı sırasında Azerbaycan valiliğine Abdulaziz b. Hâtim b. En-Nu'man'ı atadı. Yeni Vali Abdulaziz, Belâzuri'nin "şehrin dağınık ve yıkılmaya yüz tutmuş olduğu" bilgisini verdiği Beylakan'ı yeniden imar ettirdi¹³. Bundan sonra bölgeye uzun bir dönem Müslümanlar hâkim oldu.

Abbasi halifesi El-Me'mûn, hilafetinin son yıllarında iç politikadaki bazı gelişmeler sebebiyle hilafet ordusuna Türklerden ücretli askerler alınmaya başladı. Özellikle Halife Mu'tasım zamanında (833-842) gerek sayı ve gerekse nüfus bakımından Abbasi ordusundaki üstünlük Türklerin eline geçti. Abbasi ordusunda görev alan Türk kumandanları başlangıçta yalnız askeri vazifelerde bulunurken zamanla halifeler üzerindeki baskıları artınca merkez

⁷ Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 171-172

⁸ Sasani hükümdarı Anuşirvan (I. Husrev 531-579) Derbent şehrinin surlarını ve bu şehir ile Hazar Denizi arasındaki surları Hazar ve Türk akınlarına karşı yaptırmıştır. Ona göre Türkler bu surlar sayesinde Beylakan ve Azerbaycan'ın diğer şehirlerine yayılamayacaklardı. Bkz. Bayram Arif Köse, Sacoğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929, İstanbul 2017, s. 50

⁹ Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s. 172

¹⁰ Akdes Nimet Kurat, IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 2019, s. 38

¹¹ Köse, Sacoğulları ve Güney Kafkasya, s. 48

¹² Belâzuri, Fütühu'l-Büldân, s. 290

¹³ Belâzuri, Fütühu'l-Büldân, s. 293

dışında görevlere tayin edildiler¹⁴. Esasen Halifelerin siyasi ve askeri otoritelerinin zayıflaması üzerine de eyaletlerdeki Türk valiler kuvvetlenmeye ve yavaş yavaş merkezden daha bağımsız hareket etmeye başladılar. Mısır'da kurulan Tolun-oğulları ve İhşidiler, Azerbaycan'da Sac-oğulları bunların en meşhurlarıdır¹⁵.

Aslen Uşrusana menşecili olan Sac-oğullarından Muhammed el-Afşın Mekke ve Medine valiliği yaptıktan sonra Azerbaycan, Erran ve Beylakan valiliğine atandı.¹⁶ 909 yılı Mart ayında da Azerbaycan ve Ermeniyeye valiliğine Yusuf b. Ebu's-Sac atandı. O, bölgedeki problemlerle uğraşırken, Ruslar, 912-913'de Gil, Deylem, Cürcan sahili, Berzea/Berdea, Erran, Beylakan ve Azerbaycan halkıyla savaşa tutuştular. Onlar bu saldırılarda Bakü'ye kadar gelmişlerdir¹⁷.

Abbasi Halifesi tarafından Azerbaycan valiliğine atanan Yusuf b. Ebu's-Sac, 26 yıl süren valilik görevinde bulundu. Bu dönemde Azerbaycan ilk defa tek bir devletin sınırları içinde toplandı. Bu devletin hâkimiyeti batıda Anı ve Debil'e doğuda Hazar Denizi'ne güneyde Zencan'a, kuzeyde ise Bâbü'l-Ebvâb'a kadar uzandı. Sacoğullarının hâkimiyeti Berzea/Berdea ve Beylakan'ı da içine aldığı için bu iki şehir de Azerbaycan şehirleri arasında sayıldı¹⁸. Kafkasya'nın Müslüman Arapların eline geçmesinden sonra ilk fetihler döneminden itibaren Müslüman hanedanlar döneminde önem kazanan Doğu Trans-Kafkasya yolu Bakü, Bâbü'l-Ebvâb, Beylakan ve Berzea/Berdea gibi merkezlerin sürekli gelişmesine ve buradaki refahın artmasına imkân sağladı¹⁹. Abbasi Halifeliliğinin zayıflaması üzerine Azerbaycan, Şedadilerin hâkimiyetinde bulunan Gence, Nahcivan, Berzea/Berdea, Dübeyl ve Beylakan gibi Erran bölgesi Doğu Roma İmparatorluğu'na vergi vermek suretiyle bu devletin yüksek hâkimiyetini kabul ettiler²⁰.

Selçuklular ve Azerbaycan'ın Fethi

Türkistan'da Gazneli, Karahanlı devletlerinin baskılarına uğrayan Çağrı ve Tuğrul Beyler, amcaları Arslan Yabgu ve Ali Tekin ittifakının dışında kalıp hatta Ali Tekin'in saldırılarına uğradıkları için zor duruma düştüler. Bu endişeli durumda iki kardeşin verdikleri karara göre Tuğrul Bey geçilmesi zor çöllere çekilirken Çağrı Bey üç bin kişilik bir süvarinin başında Anadolu üzerine hareket etti²¹. 1018'de Horasan, Rey ve Azerbaycan yoluyla Anadolu'ya doğru yola çıktı. Çağrı Bey, Azerbaycan'a geldiği zaman burada Türkmenlerle karşılaştı. Onları da yanına alarak Anadolu girdi²². Çağrı Bey'in Azerbaycan'da faaliyette bulunup bulunmadığı kaynaklarda fazla yer almamaktadır. Burada Türkmenlerin varlığı ve

¹⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara 1985, s. 29

¹⁵ Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s. 29

¹⁶ Yıldız, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", s. 29-30; Köse, Sacoğulları ve Güney Kafkasya, s. 144

¹⁷ Köse, Sacoğulları ve Güney Kafkasya, s. 212-213, 227-228

¹⁸ Köse, Sacoğulları ve Güney Kafkasya, s. 340-341

¹⁹ Köse, Sacoğulları ve Güney Kafkasya, s. 388

²⁰ Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I, Ankara 2006, s. 26

²¹ Bu akın hakkında bakınız İbrahim Kafesoğlu, "Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti 1015-1021", İstanbul 1953, s. 260-274;

²² Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, İstanbul 1969, s. 53

Çağrı Bey'i Türkmen kuvvetleriyle desteklemeleri ciddi bir Türkmen yerleşiminin olduğunu göstermektedir.

Sultan Mahmut, 1025'de Semerkand toplantısından alınan kararlar icabı Karahanlılar ile ittifak yaptıktan sonra Oğuz Başbuğu Arslan Yabgu ve arkadaşlarını tutuklattı. Bunun ardından da yurdunu ve oymaklarını yağdırdı. Dört bin hanelik bu Oğuz grubunu Horasan'a naklederek Nesa ve Baverd arasındaki çöl bölgesini Türkmenlere otlak olarak verdi. Arslan Yabgu'dan sonra Türkmenler, Yağmur, Kızıl, Boğa, Köktaş/Göktaş ve Anasioğlu gibi beylerin idaresinde kaldılar. Diğer Oğuz gruplarından ayırmak için onlara "Irak Oğuzları" veya Arslan Yabgu'ya nispetle "Yabgulular" adı verilen Türkmenler, çok akıncı ve faal bir hayat sürdükleri görülmektedir²³. Gazneli devlet memurlarının zulüm yapmaları üzerine Türkmenler etrafa akınlar yapmaya başladılar. Bunun üzerine Sultan Mahmut, Nesa, Baverd ve Ferave halkının şikâyetlerinin artması dolayısıyla Tûs valisi Arslan Cazib'i Türkmenleri cezalandırmak için harekete geçirdi. Bu akın sonucunda bozguna uğrayan Türkmenler Dihistan ve Balhan dağlarına sığınarak tehlikeyi atlattılar. Tehlikenin atlatılmasından sonra tekrar Gaznelilere karşı akınlara giriştiler. Böylece Gazneli devlet adamlarının Türkmenleri tenkil imkânı olmayınca sultan Mahmud, 1028'de ordusuyla bizzat harekete geçti. Türkistan'dan gelerek onlara katılan Oğuzlarla gittikçe nüfusları artan Türkmenler, Gazne sultanı tarafından perişan edildiler. Bu baskında dört bin kadar zayıat veren Türkmenler batıya doğru harekete geçerek Irak ve Azerbaycan'a yerleştiler²⁴.

Arslan Yabgu'nun tutuklanmasından sonra Selçukluların lideri olarak idareyi ele alan Çağrı, Tuğrul ve Musa İnanç Yabgu Gaznelilere karşı mücadeleye atıldılar. Bu mücadeleler 28 Mayıs 1040'ta kazanılan Dandanakan Zaferi ile kurulan Selçuklu Devleti'ni kurmaya muvaffak oldular. Sistemli olarak geliştirilen fetih planları gereğince kısa süre içerisinde sınırlarını genişletmek fırsatını bularak ve XI. yüzyıl Türk Dünyasının önemli bir devleti hâline geldiler. Savaştan sonra Merv şehrinde bütün Selçuklu başbuğ ve şehzadelerinin de katıldığı büyük kurultayda alınan bir kararla, kazanılan bu tarihi zaferi bildirmek amacıyla Tuğrul Bey'in imzasıyla, başta Abbasi Halifesi olmak üzere, bütün Karahanlı hükümdarına Buhara'da Ali Tekin-oğullarına, Böri-Tegin'e ve Türkistan büyüklerine, İran'daki yöresel emirliklere (Kâkûya-oğulları) birer fetihname gönderildi. Önemli kararlardan biri de Tuğrul Bey, fiilen ve hukuken Sultan olarak başkent Nişapur'da oturacak ve batı yönündeki fetihlerini üstlenecekti²⁵. Böylece toplanan kurultayda Selçuklular bir yandan kurulan devletin teşkilatını oluşturup diğer yandan da ülkeleri paylaşmış oldular. Buna göre, Çağrı Bey'e, Merv merkez olmak üzere Horasan'ın büyük bir kısmı, Musa Yabgu'ya ise, Bust, Herat, Sistan ve etrafındaki ele geçireceği yerler, kadar uzanan bölge, Çağrı Bey'in büyük oğlu Kavurd Bey'e Tabasayn vilayeti ile Kirman bölgesine tayin edildi. Tuğrul Bey ise büyük sultan olarak batıdaki fetihleri gerçekleştirmek üzere Irak tarafına gitti. Anne bir kardeşi İbrahim Yınal, Çağrı Bey'in oğlu Yakuti ve Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış onun yanında

²³ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, Târih-i Güzide, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2018 s. 342; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi, Rahat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürur, çev. Ahmed Ateş, Ankara 2020, I, s. 88; Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti, s. 53

²⁴ İbn ü'l-Esir, El-Kâmil Fi't-Tarih, çev. Abdulkerim Özyayın, İstanbul 1987, s. 291-294

²⁵ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti s. 66; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, Ankara 1995, s. 26-27.

kalmışlardır. Rey şehri ele geçirilip başkent yapılınca İbrahim Yınal Hemedan'a, Yakuti Zengan ve Azerbaycan taraflarına, Kutalmış ise Gurgan ve Damgan'a gönderildi²⁶.

Dandanakan zaferini müteakip Büyük Selçuklu İmparatorluğunun kurulmasından bir süre sonra kararlaştırılan plan uyarınca batı yönünde gelişen fetihleri yürütme görevini bizzat üslenen Tuğrul Bey, devletin başkentini Nişapur'dan Rey kentine nakletti (1043). Böylece Azerbaycan ve Anadolu üzerine Selçuklu ordularının düzenli seferleri başladı²⁷. Özellikle Başkent'in Rey'e taşınmasından sonra Selçuklu Başbuğları arasında yeniden görev dağılımı yaptı. Anadolu'nun fetih hareketini bizzat yeni başkent Rey'den yürütmeye başlayan Tuğrul Bey, amcası Yusuf Yınal'ın oğlu ve anne bir üvey kardeşi İbrahim Yınal'ı Cibal yani Hemedan ve İsfahan il ve yörelerinin fethi için görevlendirdi. Diğer amcası Arslan Yabgu'nun oğulları Kutalmış ve Resul Tegin'i Hazar Deniz'i bölgesinin, öteki amcası Musa İnanç Bey'in oğlu Hasan Bey'i ile kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Yakuti'yi Azerbaycan'ın fethine memur etti. Ayrıca bu Selçuklu prenslerinin buyrukları altına kalabalık Türkmen kuvvetleri de verildi²⁸. Ancak Azerbaycan'ın fethiyle görevlendirdiği Musa Yabgu'nun oğlu Hasan'ın Zap kıyısında şehit edilmesi üzerine, Tuğrul Bey Azerbaycan genel valiliğine İbrahim Yınal'ı atadı ve Hasan Bey'in öcünü alması için Anadolu seferi ile görevlendirdi. Bütün faaliyetlerden sonra Beylakan da dâhil olmak üzere Azerbaycan fethedildi ve Oğuzların yerleşimine açıldı. Bundan sonra Azerbaycan Anadolu göç eden Oğuz boylarının durakladığı bir Oğuz üssü durumuna geldi. Böylece diğer Azerbaycan şehirleriyle birlikte Beylakan'da Selçuklu hâkimiyeti başladı.

Selçuklu sultanları Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde sakin bir dönem geçiren Beylakan ve Azerbaycan, Melikşah'ın ölümü üzerine birçok hadisenin merkezi durumuna geldi. Melikşah'ın vefatından sonra oğlu Berkyaruk tahta geçti. Ancak kendi oğlu thta geçirmek isteyen ve oğlu adına saltanat davasına kalkışan Terken Hatun, Berkyaruk karşısında mağlup olarak Azerbaycan'a çekildi. Burada da mücadelesini sürdürdüyse de mücadeleyi kaybederek Muhammed Tapar'ın yanına gitti. Berkyaruk Selçuklu Devletine hâkim ve Haçlılarla mücadele ettiği bir sırada Gence'ye melik olarak atadığı Muhammed/Mehmed Tapar da kendisine sığınan Terken Hatun'un tarafını tutan meliklerin yardım ve tahriki ile 1099'da isyan etti. Yapılan savaşta Sultan Berkyaruk mağlup olunca Gevherayin, Artuklu İlğazi, Gür-buğa, Çökermiş ve Horasan meliki Sancar dâhil olmak üzere önemli emirler Mehmed Tapar'ın yanına geçtiler. Buna rağmen Sultan Berkyaruk, Hemedan civarında yapılan savaşta Muhammed Tapar'ı ciddi bir mağlubiyete uğrattı²⁹.

Bunun üzerine Mehmed Tapar Horasan'a kardeşi Sancar'ın yanına gitti. Bu defa Mehmed Tapar kardeşi Sancar ile birlikte kuvvetlerini toplayarak ve Sultanı takip ederek Hilafet merkezine geldiler. Esasen Sultan Berkyaruk da kazandığı zaferden sonra kardeşlerinin birleştiğini haber alınca hasta ve yorgun olarak Bağdat'a doğru hareket etti. İki kardeş orduları 1101 tarihinde karşı karşıya geldi. Birinci gün akşama kadar savaş düzeninde beklediler, şiddetli soğuk yüzünden aralarında savaş olmadı. İkinci gün tekrar iki Selçuklu

²⁶ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi, Rahat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürur, I, s. 102-103

²⁷ Sevim, Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 34

²⁸ Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, s. 39-40

²⁹ Hamdullah Müstevfi-yi Kazvinî, Târih-i Güzide, s. 354-355; Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti s. 180

ordusu karşı kaşıya geldiler Her iki taraftan düello için çıkan askerler, birbirlerine yaklaşıncaya sarılarak kucaklaşıp ve selam verip geriye dönüler. Bu durum birbirini tanıyan askerlerin artık mücadeleden bıktığını gösteriyordu. Nitekim Mehmed Tapar'ın askerlerinden bir gurup emir Buldacı, Sultan Berkjaruk'un veziri Ebul-Mehasin ve Emir Ayaz ile görüştüler ve barışa karar verdiler (27 Aralık 1101). Bu antlaşma ile saltanat Berkjaruk'ta kalıyor, Mehmed Tapar, Gence Meliki sıfatıyla Azerbaycan, Diyarbakır ve Elcezire eyaletlerine hâkim olduğu gibi kapısında üç nöbet çalınması kararlaştırıldı. Böylece yeminle teyit edilen bu muahede ile Selçuklu Devlet'i resmen ikiye bölündü³⁰. Böylece Beylakan, Azerbaycan ile birlikte Mehmed/Muhammed Tapar'ın hâkimiyetine girdi.

Irak Selçuklu Devleti ve Beylakan Bölgesi

Sultan II. Melik-şah, Irak Selçuklu tahtına oturduktan sonra kardeşi Mesut'un emriyle yedi yıldır Ferrezin/Kazvin kalesinde hapsedilmiş bulunan Süleymanşah, kale muhafızı Emin üd-din Muhtass'ın girişimleriyle serbest bırakıldı. Süleymanşah daha sonra Azerbaycan'a giderek Atabek İldeniz, Muzaffer üd-Din Alp Argun, Meraga hâkimi Nusret üd-Din Arslanapa Hasbeg, Alpkuş Künehar, Fahr Ed-Din Zengi ve hanımının kardeşleri Harezmsah Yınal-tekin ve Yusuf gibi emirlerle birleşti³¹. Sultan Muhammed, Hasbeg'i ortadan kaldırıp rahatladığında Süleymanşah büyük bir ordu ile Hemedan'a doğru hareket etti. Esasen bu sırada Sultan Muhammed'in ordusu dağıldığından dolayı yanında çok az sayıda asker bulunuyordu. Sultan Muhammed'in ordusu dağıldığından dolayı Süleymanşah Irak'ın sultanı oldu. Ancak Süleymanşah'ın vezirini ve Emir-i Hacib Harezmsah Yusuf'un değiştirilip yerlerine Şems üd-Din Ebu Necib'in vezirliğe, Muzaffer üd-Din Alpergu'nun haciplik makamına getirmek istedi. Onun bu düşüncesi Hacib Harezmsah Yusuf tarafından duyulması üzerine sultanın eşi olan kız kardeşi ile anlaşarak ordunun isyan ettiğini ve yakalamak için hareket ettiklerini Sultan Süleymanşah'a söylemesi üzerine, sultan hazinelerini alarak kaçtı³².

Bu haber sultan Muhammed'e ulaştığı zaman habere inanmadı. Ancak güvenilir kişilerin peş peşe aynı haberi getirmeleri üzerine Hemedan taraflarına hareket etti. Burada köşkler yaptırdı ve bu arada hükümdarlığı da kabul edildi. Bu olaylar olurken tahtı bırakıp kaçan Süleymanşah ise 1155'te önce Horasan'a ardından da İsfahan taraflarına gelerek şehrin valisi Câmedar Reşid'e elçi göndererek şehre kabul edilmesini istedi. Ancak isteği kabul edilmeyince Bağdad'a gitti ve Halife'nin himayesine girdi. Halife onu iyi karşılayıp, eksiklerini tamamladı ve saltanat aletleri ile birlikte silah verdi. Durumu düzelen Süleymanşah daha sonra Bağdad'dan Azerbaycan'a gitti. Atabek İldeniz'in yanına gelen Süleymanşah için bu bölgede büyük bir ordu toplamaya başladılar. Bunlardan haberdar olan Sultan Muhammed Hemedan'da toplanan tam teçhizatlı bir ordu ile onların üzerine yürüdü. Nihayet iki ordu Aras Nehri kenarında Beylakan'ın altındaki Nâv Ağuş geçidinde karşılaştılar. Yapılan savaşta Süleymanşah mağlup olarak Musul'a kaçtı. Sultan Muhammed de savaştan sonra Atabek İldeniz'i affederek gönülünü aldı³³.

³⁰ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti s. 180; Sevim, Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 166

³¹ Reşidü'd-din Fazlullah, Cami'ü't-Tevarih Selçuklu Tarihi, çev. Erkan Göksoy, H. Hüseyin Güneş, İstanbul 2011, s. 225; Sevim, Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 264

³² Reşidü'd-din Fazlullah, Cami'ü't-Tevarih Selçuklu Tarihi, s. 226

³³ Reşidü'd-din Fazlullah, Cami'ü't-Tevarih Selçuklu Tarihi, s. 227-229

Fahr ed-Din Şeddad 1153 tarihinde Erzurum tahtında bulunan İzz ed-Din Saltuk'a elçi göndererek zayıfladığını dolayısıyla Anı'yı Gürcülere karşı müdafaa edemediğini ve şehri kendisine vererek hizmetinde kalacağını ifade etti. Esasen Şeddad daha önce Saltuk'un kızını istemiş Saltuk Bey'de bu teklifi reddetmişti. Bundan dolayı Erzurum hükümdarına kızgındı ve ona karşı oyun oynuyordu. Çünkü Şeddad, bu sırada Anı'ya bir günlük mesafede bulunan Gürcü kralı Dimitri'ye de haber göndererek onu da memleketine davet etti. Oynanan oyundan haberi olmayan Erzurum hükümdarı Anı önlerine gelince Gürcü kralının saldırısına uğradı. Tedbirsiz yakalanan Saltuklu ordusu bozguna uğradı. Bir hayli esir verildi ki Saltuk Bey'de bunların arasındaydı. Bu sebeple Erzurum hükümdarının damadı olan Ahlat şahı Sökmen³⁴ ile Artuklu hükümdarları krala yüz bin dinar altın fidye göndererek Saltuk'u kurtarmak için anlaşma yaptılar. Böylece serbest bırakılan Erzurum hükümdarı ülkesine geri döndü³⁵. Bununla birlikte Gürcüler Anı'yı alamadılar. Çünkü Anı keşişleri 1155 yılında şehri Şeddad'ın kardeşi Fazlun'a teslim ettiler. Bir müddet sonra Anı keşişleri Fazlun'a isyan ederek şehri bu sefer Gürcülere teslim ettiler. Gürcü kralı Giorgi şehre girdikten sonra Şeddadilerin servetini yağmalattıktan sonra şehrin valiliğini Hacip Sa'dun'a vererek Tiflis'e geri döndü³⁶.

Bu hadise üzerine Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da hüküm süren Türk hükümdarları orduları toplayarak 1161'de harekete geçtiler. Bunlar Ahlat şahı II. Sökmen, Erzurum hükümdarı Saltuk, Erzen ve Bitlis Bey'i Togan Arslan'ın oğlu ve Saltuk Bey'in diğer damadı Fahr ed-Din Devletşah, Kars ve Sürmeli beyleri ve Artuklu hükümdarı Necm ed-Din Alpı idi. Ancak Türk hükümdarları Artuklu hükümdarını beklemeden harekete geçerek Anı üzerine yürüyerek şehri 1161 Ağustos ayında kuşatma altına aldılar. Bu esnada Gürcü kralı Giorgi Türk ordularının üzerine saldırmaya başladı. Bu sırada Türk ordusunda beklenmedik bir olay oldu ve Erzurum hükümdarı İzz ed-Din Saltuk habersiz olarak çekildi. Saltuk Bey'in çekilmesi Türk ordusunun bozguna uğramasına neden oldu. Zira Saltuk Bey, Gürcü kralı Dimitri'ye esir olduğu zaman, hayatta olduğu müddetçe ona ve oğullarına karşı savaş yapmayacağına dair yemin etmişti. Türk ordusunda şehit ve esirler oldukça fazlaydı ki Saltuk Bey'in oğlu Bedr ed-Din de bulunuyordu³⁷.

Mağlubiyet haberini Malazgirt'e alan Necm ed-Din Alpı geriye Meyyâfârikîn'e döndü. Büyük âlim Cemal ed-Din'i Gürcü kralına göndererek Ahlat-şahı Sökmen'in esir olan askerlerini kurtardı³⁸. Gürcüler 1162 Temmuz ayında Divin'e baskın yaparak şehirde büyük bir yağma yaptılar. Camileri tahrip ettikten sonra halkın bir kısmını öldürüp bir kısmını da esir ederek Tiflis'e döndüler. Az sonra da Gence üzerine akın yaparak burayı da yağmalayıp halkı öldürerek bir kısmını da esir alarak Tiflis'e götürdüler³⁹. Gürcü kaynağında Kralı askerlerini

³⁴ Ahlat şahı Sökmen İzz ed-Din Saltuk'un kızı Şah-Banu ile evlenmişti. Yardımın toplanmasında Şah-Banu başlıca rolü oynamıştır. Bkz. Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletler Tarihi, İstanbul 2004, s. 27

³⁵ İbnü'l-Azrak Ahmed b. Yusuf b. Ali, Meyyâfârikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısımı), çev. Ahmet Savran, Erzurum 1992, s. 114; Turan, Doğu Anadolu Türk Devletler Tarihi, s. 26-27

³⁶ İbnü'l-Azrak Ahmed b. Yusuf b. Ali, Meyyâfârikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısımı), s. 127; Turan, Doğu Anadolu Türk Devletler Tarihi, s. 27-28

³⁷ İbnü'l-Azrak Ahmed b. Yusuf b. Ali, Meyyâfârikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısımı), s. 127

³⁸ İbnü'l-Azrak Ahmed b. Yusuf b. Ali, Meyyâfârikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısımı), s. 127-128

³⁹ İbnü'l-Azrak Ahmed b. Yusuf b. Ali, Meyyâfârikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısımı), s. 130; Ali El Hüseyini, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, çev. N. Lügal, Ankara 1999, s. 110

Nahçıvan'da, Ağrı Dağı çevresinde, Gökçay bölgesinde, Berza ve Beylakan⁴⁰ havalisine kadar sevk ettiği bilgileri yer almaktadır⁴¹. Bu sırada Hemedan taraflarında olan Atabek İl-Deniz, Gürcülerin Azerbaycan'a saldırımları karşısında Azerbaycan'a ve Erran'a dönmeye karar verdi. Atabek İl-Deniz Azerbaycan'a geldiği zaman Gürcüler kendisine mektup yazarak Gence ve Beylakan'ın haracını istediler. Bunun üzerine Atabek, Tiflis üzerine yürüyeceğini bildirdi⁴². Bu felaketler üzerine Ahlat şahı Sökmen, Erran hakimi Devlet-şah, Erzurum hükümdarı Saltuk, Azerbaycan Atabeği İl-Deniz, Selçuklu Sultanı Arslan-şah ve Türkmenler 1163'de Gence'de toplanarak Gürcülere karşı sefere çıktılar. Gürcü kralı elçi gönderip barış istediye de kabul edilmedi. Nihayet Gürcistan'a giren Türk ordusu Gürcüleri ağır bir bozguna uğrattı. On bin kadar Gürcü askeri öldürüldüğü gibi pek çok esir ve ganimet aldılar. Gürcü kralı kaçarak hayatını kurtardı. Gürcistan'a dağılan Türk ordusu burayı yağmaladıktan sonra Selçuklu Sultanı ve Atabek İl-Deniz Gence'ye, Sökmen Ahlat'a, Saltuk'ta Erzurum'a geri döndüler⁴³.

Azerbaycan, Atabek İl-Deniz'in ölümünden sonra oğlu Muhammed Pehlivan Azerbaycan'a hâkim oldu. Onun dört oğlu bulunuyordu. Bunlardan Kutluk İnanç ve Emir Emirân İnanç Hatun'dan, Ebubekir başka bir Türk anneden Özbek ise bir cariyeden dünyaya gelmişti. Pehlivan'ın Atabeyliği zamanında amcası Muzaffer ed-Din Kızıl Arslan da Azerbaycan'da bulunuyordu. Amcasının çocuğu olmadığı için Pehlivan'ın oğlu Ebubekir, Kızıl Arslan Bey'in yanında bulunuyordu. Ebubekir aynı zamanda Azerbaycan ve Erran'ın hâkimi durumundaydı. Diğer oğullarından Kutluk İnanç ve Emir Emirân Ömer'i Rey, İsfahan ve Irak'ın diğer bölgelerine atadı. Ayrıca amcası Kızıl Arslan'ı kendi yerine atadığı gibi oğullarına da ona itaat etmelerini söyledi⁴⁴. Böylece İldenizlilerin başına Kızıl Arslan geçti⁴⁵.

Atabek Kızıl Arslan yanında evlendiği İnanç Hatun ile Hemedan'a geldi. III. Tuğrul'un tutuklanması üzerine Sencer b. Süleyman'ı Irak Selçukluları tahtına çıkardı. Ancak Bağdat Abbasi halifesinden aldığı "tahta oturman lazım" şeklindeki tavsiye ve destekle Sencer'i hapsedirdi. Böylece Kızıl Arslan Hemedan'da Selçuklu tahtına oturarak günde beş nevbet çaldırdı. Fakat onun bu hükümdarlığı uzun sürmedi⁴⁶. Atabek Kızıl Arslan, İnanç Hatun'a gerektiği kadar iltifat ve sevgi göstermiyordu. Bu soğukluk üzerine İnanç Hatun ondan nefret etmeye başladı. Ayrıca Irak emirleri de iktalarını kaybetme korkusu yaşıyorlardı. Sonunda muhalifler birleşerek bir gece sarhoş durumda çadırında uyuyan Kızıl Arslan'ı hançerleyerek öldürdüler (1191)⁴⁷.

Kızıl Arslan'ın ölümünden sonra Azerbaycan Atabeyliğinin başına Kutluk İnanç geçmek istedi. Bunun için o, devraldığı mirası ayrı anneden dünyaya geldiği kardeşi Ebubekir'le mücadele etmek zorunda kaldı. Ebubekir, amcasının öldürüldüğü haberini alınca Azerbaycan'a gelerek Nahçıvan'a girdi. Atabek Pehlivan'ın hanımlarından Zahide hatun da

⁴⁰ Beylakan adı kaynakta Balkun olarak yer almaktadır. *Bak.* Gürcistan Tarihi, Yay. Erdoğan Merçil, Ankara 2003, s. 354

⁴¹ Gürcistan Tarihi, s. 354

⁴² Ali El Hüseyini, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 110-111; Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1998, s.74

⁴³ Ali El Hüseyini, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 111-114; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 27-28

⁴⁴ Ali El Hüseyini, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 121; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 286

⁴⁵ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 286

⁴⁶ Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 291

⁴⁷ Ali El Hüseyini, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, s. 127; Sevim, Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 291

burada bulunuyordu ve devletin hazineleri Nahçıvan civarında bulunan Alınca kalesinde toplanmıştı. Ebubekir'in gelmesi üzerine Zahide Hatun, onu Nahçıvan'ın hâkimi yaptığı gibi Alınca kalesini de ona verdi. Bundan sonra Ebubekir Gence üzerine yöneldi. Buranın emiri kendisini karşılayarak şehri teslim etti. Böylece tekrar Azerbaycan'ın hâkimi oldu⁴⁸.

Irak Selçuklu sultanı III. Tuğrul Bey, Emiri Sipehsalar Hüsam ed-Din Dizmari ve Türkmen beyi Mahmud b. Anasioğlu tarafından tutuklu bulunduğu hapisten çıkarıldı. Bunun üzerine Sultan III. Tuğrul Bey Hemedan'a gelmek üzere yola çıktığı zaman Kutluk İnanç, kardeşi Emiri Emirân ve anneleri, Sultanı takibe başladılar nihayet iki taraf arasında yapılan savaşta Sultan galip gelerek Hemedan'da tahta oturdu⁴⁹. Bu mağlubiyet üzerine İnanç Kutluk Harezşah Tekiş'ten yardım istedi. Bu fırsatı kaçırmak istemeyen Tekiş Irak'ı ele geçirmek için ordusuyla hareket etti. Ancak İnanç Kutluk ve annesi İnanç Hatun bu kuvvetli hükümdardan korkarak Sercihan kalesine çekildiler. Tekiş'te Rey ve çevresini ele geçirdi. Sultan III. Tuğrul, Tekiş ile anlaşmak zorunda kaldı⁵⁰.

Selçuklu Sultanı İnanç Hatun'a bir mektup gönderdi. İnanç Hatun bu mektuba verdiği cevapta, Sultana mail olduğunu ve kendisini cariyeliğe kabul etmesini teklif etti⁵¹. Böylece Sultan III. Tuğrul'un bu teklifi kabul etmesi üzerine İnanç Hatun Hemedan'a gelerek Sultanla nikâhlandı (1192). Fakat bir süre sonra sultanın yanında hayatını kaybetti⁵². Öte yandan Sultan III. Tuğrul, Harezmlilerin elinde bulunan Rey'i tekrar ele geçirebilmek için harekete geçti. Şehri kuşattıktan sonra buraya hâkim oldu. Kutluk İnanç, Harezmlilerden aldığı yardımla Sultanın üzerine yürüdü. Ancak mağlup olarak geri çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Sultan Tekiş bizzat harekete geçti ve kuvvetli bir öncü birliği ile Kutluk İnanç'ı Rey'e gönderdi. İki taraf arasında barış görüşmeleri sonuçsuz kalınca savaşa başladılar. Savaş sırasında Sultan III. Tuğrul yere düştü. Kutluk İnanç, onun yanına geldi. Sultan kendisinin kaldırılmasını istediyse de Kutluk İnanç bunu kabul etmeyerek Sultanın başını kesti. Bu durum Harezşah Tekiş'in hoşuna gitmedi. Böylece III. Sultan Tuğrul hayatını kaybetti ve Selçukluların ilk sultanı Tuğrul Bey'in Rey'de bulunan türbesine gömüldü. Sultanın kesik başı Bağdat'a Halifeye gönderildi⁵³.

İnanç Hatun'un oğlu Kutluk İnanç, bundan sonra Azerbaycan'a gelerek Tebriz yakınlarında kaldı. Burada kardeşi Emir Emirân Ömer ile babasının adamları da bulunuyordu. Birlikte Azerbaycan hâkimi Ebubekir'in üzerine yürüdüler. Yapılan savaşta Ebubekir tarafından mağlup edildiler. Bunun üzerine İnanç Mahmud Irak'a Emir Emirân ise Şirvan'a gitti⁵⁴. Şirvanşah kendisine hüsnü kabul göstererek ikramda bulundu. Burada Şirvanşah'ın kızı ile evlendikten sonra kraliçeden yardım istemek amacıyla Gürcistan'a gitti. Kraliçe ordusuyla Emir Emirân'ı destekledi. Türkmenlerinde katılmaları üzerine kuvvetli ordu vücuda getirildi. Müttefik ordu bundan sonra kardeşi Ebubekir'in üzerine yürümeye

⁴⁸ Ali El Hüseyini, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, s. 127

⁴⁹ Sevim, Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 292

⁵⁰ Sevim, Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 292

⁵¹ Bu teklifte elindeki hazineleri ve malları tetricen kendisine teslim edeceğini de ifade etti. Bkz. Ali El Hüseyini, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, s. 129

⁵² Rivayete göre Sultana, bu hatunun Kızıl Arslan'a yaptığı ihaneti kendisine de yapacağı telkin edildi. Bunun üzerine Tuğrul'da onun yayının kirişi ile boğdurulmasını emretti. *Bak.* Sevim, Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 292

⁵³ Sevim, Merçil, Selçuklu Devletleri Tarihi, s. 293

⁵⁴ Ali El Hüseyini, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, s. 129-130

başladılar. Beylakan'a yaklaştıkları bir sırada Ebubekir de askerleriyle karşılarına çıktı. Nihayet Beylakan yakınlarında iki ordu birbirine hücum etti. Yapılan savaşta Ebubekir mağlup oldu. Kardeşinin kölelerinden biri onu öldürmek istediye de Ebubekir'in kendisini tanıtmaması üzerine köle onu ata bindirerek Beylakan'a götürdü. Kaçan askerleriyle burada buluştuktan sonra Nahçıvan'a döndüler. Emir Emirân Ömer'de Gence'ye gelerek burayı kuşattı. Fakat şehir halkı Emirân'ın yanında Gürcü askerlerini görünce şehri teslim etmediler. Ardından da haber göndererek Gürcü askerlerini uzaklaştırması halinde teslim edebileceklerini söylediler. Bunun üzerine Emir Emirân Ömer yanındaki Gürcü ordusunu uzaklaştırarak kendisi ve üç Gürcü emiri olduğu halde Gence'ye girerek tahta oturdu. Fakat çok yaşamadı zira az sonra hayatını kaybetti. Gence halkı tekrar Ebubekir'e haber göndererek Gence'ye hâkim olmasını istediler. Böylece Ebubekir tekrar Gence'ye hâkim oldu⁵⁵.

Emir Emirân Ömer'in hayatını kaybedip Ebubekir'in Gence Emir'i olması Gürcü Kraliçesini tedirgin etti. Kraliçe Gence üzerine ordu gönderdi. Ancak Gence'ye giremeyen Gürcüler, Nahçıvan üzerine yönelince Ebubekir Tebriz'e kaçtı. Bundan sonra Gürcüler kendilerine kimsenin karşı koyamayacağını görünce her yeri yakıp yıktılar ki bu yerler arasında Beylakan da bulunuyordu⁵⁶. Gürcü kaynağında da Gürcü kraliçesi Tamara zamanında Gürcü ordularının Beylakan, kuzeyde Ağrı bölgesi ve Aras kıyılarına kadar uzanan bölgelere akınlar yapıldığı yazmaktadır⁵⁷.

Harezmsahlar meselesini halleden Moğol orduları batıya doğru yollarına devam ettiler. Cebe Noyan Harezm hükümdarının haremını ele geçmek üzere Mazandaran'a girdi. Bölgeyi ele geçirdikten sonra Rey savaşmadan teslim oldu. Kışı Mugan ovasında geçiren Cebe Noyan Hemedan'da Moğolların atadığı valinin öldürülmesi üzerine ilkbaharın gelmesi ile Irak-ı Acem bölgesine tahripkâr bir akın yaptı⁵⁸. Daha sonra Azerbaycan ve Kafkasya'ya girdiler. Moğollar Gence'nin düşmesi üzerine Gürcistan üzerine yürüdüler. Gürcü ordusunun mağlup olması üzerine Tiflis üzerinden Ermenilerin üzerine yöneldiler. Şehirleri teker teker hâkimiyet altına alan Moğollar Erdebil'i ele geçirdikten sonra Tebriz önlerine geldiler. Ancak Azerbaycan Atabeyi Pehlivan'ın teslim olması üzerine şehre dokunmayarak Beylakan üzerine yürüdüler. Moğol elçisinin öldürüldüğü Beylakan yerle bir edildi⁵⁹. Böylece Beylakan harabe bir hale geldi. Şehrin bu harabe durumu Emir-i Turan Timur'un Beylakan önlerine gelmesine kadar sürdü.

Emir Timur ve Beylakan

Ankara Savaşından dönerken Emir Timur, İslam memleketlerine zarar vermelerini önlemek amacıyla Gürcülerin üzerine akın yapmaya karar vererek harekete geçti (Temmuz 1403). O, Kars' a geldiği zaman şehzade ve emirleri topladı. Bunlardan torunu Ebu Bekir'e Bağdat vilayetini verdiği gibi Irak'ın emir ve askerlerini de ona bağladı. Timur birkaç gün sonra Berts kalesine ulaştı. Kale yüksek bir dağın tepesine bulunduğu gibi etrafı da yüz elli gez yüksekliğinde taşla örülmüş surlarla çevriliydi. Kaleye giden yollar sarp, karışık ve dardı.

⁵⁵ Ali El Hüseyini, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, s. 130-132

⁵⁶ Ali El Hüseyini, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, s. 132-133

⁵⁷ Gürcistan Tarihi, s. 370

⁵⁸ Bertold Spuler, İran Moğolları, çev. Cemal Köprülü, Ankara 1987, s. 37

⁵⁹ Spuler, İran Moğolları, s. 37-38

Kalenin etrafı dağlık ve kayalıktı. Nihayet kale kuşatma altına alındı. Kale halkı önce teslim olduklarını bildirdilerse de sonradan ok ve taş atmaya başladılar. Uzun bir mücadeleden sonra Berts kalesini ele geçirdi⁶⁰. Emir Timur buradan Ermeniler üzerine yürüterek Cizye vermeyi şartıyla onları bağışladı⁶¹.

Emir Timur, düzenlediği seferler sırasında vardığı ve bir süre kaldığı her yerde imar ve hayrat işleriyle de uğraşır. Bu sırada Karabağ'da kışladığı zaman harabe durumda olan Beylakan'ı imar etmeği düşündü. Zira bu şehir uzun zamandır harap durumdaydı. Şehirde ayakta duran bina kalmadığı gibi bir canlı da kalmamıştı. Emir Timur bunun için bir ferman çıkararak şehrin imar edilmesini emretti⁶². Bunun üzerine mimarlar ve mühendisler şehrin planını hazırlamaya başladılar. Plana göre şehrin etrafı hendeklerle çevrilecek, dört Pazar, birçok ev, hamam, kervansaray, şehristan, bağlar ve benzeri şeyler olacaktı. Bunun barusunun çevresi ziraî, şer'î ile iki bin dört yüz gez, duvarının eni on bir gez, barunun şerefelere kadar yüksekliği on beş gez, hendeğin eni kırk gez ve derinliği takriben yirmi gez idi. Bunlardan ayrı barunun arzında şehrin muhafızları ve bekçileri için haneler yapılacaktı. Şehzadeler ve beyler kendi aralarında iş taksimi yaparak askerlerle birlikte çalışmaya başladılar. Tuğladan yapılan binaların yapılması bir ay kadar sürdü. Şehrin surlarının dört bir tarafına dört burç dikildi. Kazılan hendeklerin genişliği otuz, derinliği yaklaşık yirmi gezdi. Şehrin iki tarafına iki cümle kapısı, nöbetçi kulesi ve şerefeler yapıldı. Kapıların dış kısımları bezekli taşlarla kaplandı. Soğuğa ve yağmura rağmen şehrin imarı bir ayda bitti⁶³.

Emir Timur bu işler bittikten sonra Beylakan, Berdea, Gence, Erran ve Trabzon'a kadar olan yerleri Ak-koyunlu hükümdarı Sultan Halil'e verdi. Behram-şah da Beylakan'ın komutanlığına atandı. Şehir, abâd ve meskûn hale geldikten sonra bu defa Aras Nehri'nden bir ark kazdırılarak şehre su getirmeyi ve böylece onun imarının sonuna erdirmeyi uygun buldu. Emir Timur'un fermanı ile devlet adamları bu işle de meşgul olamaya başladılar. Bu nehrin mansabı altı fersah ve eni tahminen on gez olacaktı. Nehir açılma işi bir ay kadar sürdü ve Emir-î Turan Timur'un himmetiyle bu şehir ve vilayet ümrana kavuştu. Beylakan, İslam yurdunun merkezi haline geldikten sonra İran ve Turan'ın her yanından önde gelen kişiler gelip Timur'un huzurunda toplandılar. Timur, huzurunda toplanan bütün âlimler, fazıllar ve takva ehli insanlara toplantı düzenleyerek şer'î hükümler hakkında sohbet yaptırdı⁶⁴.

Sasani hükümdarlarından Kubad b. Firuz tarafından kurulan Beylakan, Türklerin Kafkasya'ya gelmesinden sonra önemli bir Türk bölgesi haline geldi. Hunlar, Ağaçeriler, Sabarlar ve Hazarlar döneminde var oldu. Bundan sonra Müslüman Arapların hâkimiyetine girdi. Uzun bir dönem Arapların hâkimiyetinde kalan Beylakan daha sonra Selçuklular tarafından fethedildi. Bundan sonra Oğuzların yerleştiği bir bölge haline geldi. Selçuklu döneminde bayındır bir durumda olan şehir Selçukluların zayıflaması üzerine mücadele sahası haline geldi. Bu mücadeleler zaman zaman Türk melik ve başbuğları kendi aralarında yapıldığı gibi çoğu zamanda Türklerle komşuları Gürcüler arasında vuku buldu. 1240 yılına kadar canlı bir yerleşim birimi olan Beylakan bu tarihten sonra harabe haline geldi. Bu durum

⁶⁰ Nizamettin Şamî, Zafernâme, çev. N. Lügal, Ankara 1987, s. 331-337

⁶¹ Hayrunnisa Alan, Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506, İstanbul 2015, s. 77

⁶² Şerefüddin Ali Yezdi, Zafernâme, çev. D. A. Batur, İstanbul 2013, s. 420

⁶³ Şerefüddin Ali Yezdi, Zafernâme, s. 420; Şamî, Zafernâme, s. 344

⁶⁴ Şerefüddin Ali Yezdi, Zafernâme, s. 420-421; Şamî, Zafernâme, s. 346; Tacü's-Selmânî, Tarihname, s. 42

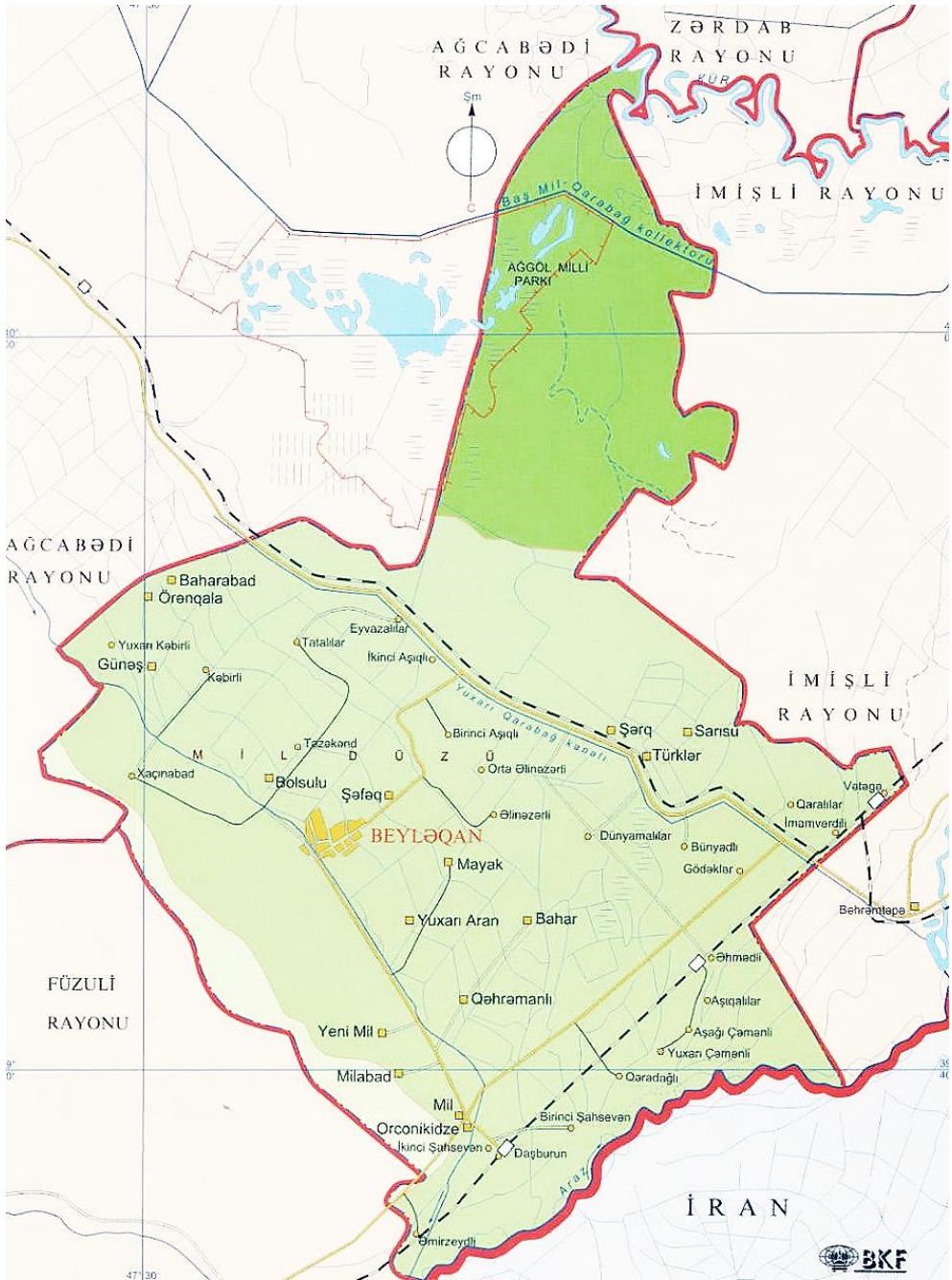
1402 yılına kadar devam etti. Emir-i Turan Timur, Ankara savaşından sonra Karabağ'a geldiği zaman buranın harabe halinde olduğunu görünce imar edilmesini istedi. Bunun üzerine Beylakan'ın yeniden imar edilmesini istedi. Böylece imar planları yapıldıktan sonra bir ay içinde şehir yeniden yapıldı. Etrafının surlarla çevrilmesinden sonra şehre Aras Nehri'nden su getirildi. Yaptığı imar işleriyle Türkistan'da Rönesans devri başlatan büyük Türk Emiri Timur, bu özelliğini burada da gösterdi. Günümüzde Azerbaycan'ın önemli şehirleri arasında bulunmaktadır.

Kaynaklar

- Ali El Hüseyini, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. N. Lügal, Ankara, 1999.
- El-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, Ankara. 1987.
- Gürcistan Tarihi*, Yay. Erdoğan Merçil, Ankara 2003.
- Hamdullah Mustavfî, *Nüzhetu'l-Qulûb*, çev. Guy le Strange, Leiden 1919.
- Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Târih-i Güzide*, çev. M. Öztürk, Ankara 2018
- İbn ü'l-Esir, *El-Kâmil Fi't-Tarih*, çev. A. Özyayın, İstanbul 1987.
- İbnü'l-Azrak Ahmed b. Yusuf b. Ali, *Meşâyirü'l-Devâir ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmet Savran, Erzurum 1992.
- Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 2019.
- Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi, *Rahat-üs-Sudur ve Ayet-üs-Sürur-I*, çev. Ahmed Ateş, Ankara 1957.
- Nizamettin Şamî, *Zafernâme*, çev. N. Lügal, Ankara 1987.
- Reşidü'd-din Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Tarihi*, çev. E. Göksu- H. H. Güneş, İstanbul 2011.
- Şerefüddin Ali Yezdi, *Zafernâme*, çev. D. A. Batur, İstanbul 2013
- Tacü's-Selmânî, *Tarihname*, çev. İ. Aka, Ankara 1988.
- Alan, Hayrunnisa, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurhular 1360-1506*, İstanbul 2015.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını ve Tarihi Ehemmiyeti 1015-1021*, İstanbul 1953.
- Köse, Bayram Arif, *Sacoğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929*, İstanbul 2017.
- Sevim, Ali- Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, çev. C. Köprülü, Ankara 1987.
- Sümer, Faruk, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara 1998.
- Togan, A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1969.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 2004.
- Yinanç, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri-I*, Ankara 2006.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "10. Yüzyılda Türk-Ermeni Münasebetleri", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara 1985.

BERÇEMOĞULLARININ BATI İRAN VE ÇEVRESİNDEKİ
SİYASİ VE ASKERÎ ROLÜ
THE POLITICAL AND MILITARY ROLE OF THE BERÇEMOĞULLARI IN
WESTERN IRAN AND ITS SURROUNDINGS

SAMET ALIÇ

Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assist. Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History
sametalic@hotmail.com.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-5618-1213>

ÖMER FARUK SEYİTHANOĞLU

Yüksek Lisans Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü
Graduate Student, Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Institute of Social Sciences, Department of History
omerseyithanoğlu1@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-9893-6672>

Atıf / Citation

Aliç, S.- Seyithanoğlu, Ö. F. 2021. "Berçemoğullarının Batı İran ve Çevresindeki Siyasi ve Askeri Rolü".
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute. 72, (Eylül- September
2021). 243-264

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 31.01.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 09.06.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4537>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by *iThenticate* programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute
TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851
www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunited>

BERÇEMOĞULLARININ BATI İRAN VE ÇEVRESİNDEKİ SİYASİ VE ASKERÎ ROLÜ

THE POLITICAL AND MILITARY ROLE OF THE BERÇEMOĞULLARI IN WESTERN IRAN AND ITS SURROUNDINGS

SAMET ALIÇ- ÖMER FARUK SEYİTHANOĞLU

Öz

Büyük Selçuklu Devleti, kuruluş safhasından itibaren Oğuz boylarından da aldığı destek ile çok kısa bir sürede sınırları Çin'den Akdeniz'e kadar uzanan büyük bir imparatorluk haline geldi. Yeni fethedilen topraklarda kalıcılık sağlanabilmesi için Oğuz boyları hızlı bir şekilde İran, Irak, Suriye ve Anadolu topraklarında meskûn edildi. Oğuzların Üçok koluna dayanan Yıvalar, Hemedan ve civarını kendilerine yurt edindiler. Selçuklu Devleti'nin ihtişamlı günlerinde Selçuklulara bağlı bir topluluk olan Yıvalar, Selçuklu Devleti'nin yıkılışı ile rahat hareket etme imkânı buldular. Yıva Türkmenlerinden Berçem Bey, İran'da bir Türk beyliği kurdu. Bu siyasi teşekkül Berçem adlı liderlerinden dolayı kaynaklarda "Âl-i Berçem" olarak zikredilmektedir.

Berçemler, Abbâsî Halifeliği ile Irak Selçukluları arasındaki çekişmelerden yararlanarak kısa süre içerisinde siyasi ve askerî açıdan güçlendiler. Bölgedeki en etkin siyasi teşekküllerden olan Abbâsîler, onların siyasi ve askerî varlığını onayladılar. Berçemler, bölgedeki diğer siyasi güçlerden olan Lurlar, Atabegler ve Harzemşahlar ile de çeşitli münasebetlerde bulundular. Moğol istilası Berçem topraklarına ulaştığında Berçemler, Süleyman Şah önderliğinde Moğollara karşı mücadele etti. Süleyman Şah'ın Moğollar tarafından katledilmesiyle Berçem Beyliği yıkıldı.

Anahtar Kelimeler: Oğuzlar, Yıva, Berçemler, İran, Abbâsîler

Abstract

Great Seljuk State, with the support of the Oghuz tribes from the foundation phase, became a great empire in a very short time, the borders of which extend from China to the Mediterranean. Oghuz tribes were quickly settled in Iran, Iraq, Syria and Anatolia in order to ensure permanence in the newly conquered lands. Yivas based on the Üçok branch of the Oghuzs, made Hamadan and its surroundings their homeland. During the powerful times of the Seljuk State, Yivas were an obedience community to the Seljuks. They found the opportunity to move freely after the collapse of the Seljuk State. Berçem, one of the Yiva Turkmens, established a Turkish principality in Iran. This political organization is referred to as "Âl-i Berçem" in the sources because of its leaders named Berçem.

The Berçems, taking advantage of the conflicts between the Abbasid Caliphate and the Iraqi Seljuks, gained political and military strength in a short time. The Abbasids, one of the most influential political organizations in the region, approved the Berçems' political and military existence. The Berçems also had various relations with the Lurs, Atabegs and Harzemshahs who were among the other political forces in the region. When the Mongol invasion reached the lands of Berçem, the Berçems fought against the Mongols under the leadership of Suleiman Shah. With the murder of Suleiman Shah by the Mongols, the Berçem Principality was destroyed.

Key Words: Oghuzs, Yiva, Berçems, Iran, Abbasid Caliphate

Structured Abstract

In order to ensure permanence in the newly conquered lands the Great Seljuk State quickly settled the Oghuz tribes in Iran, Iraq, Syria and Anatolia. The Yiva Turkmens, who belong to the Üçok branch of the Oghuzs, settled in Hemedan and neighboring places. After the collapse of the Seljuk State, these Yiva Turkmens had the opportunity to move freely. Berçem Beg, the leader of the Yiva, established a Turkish principality in Iran. This political organization was named "Al-i Berçem" (The Berçem Sons or The Berçems), since the founder's name was Berçem.

Berçem and his entourage engaged in military activities in the Cibal region during 1158-1159. The Abbasids, disturbed by these activities, sent forces against the Berçems. The Berçems were defeated by the Abbasids and had to cease their activities. The Berçems reappeared about 13-14 years after this defeat. They attacked and plundered the Dinever region in 1172. Shams ad-Din Eldiguz, the founder of the Eldiguzs dynasty, took action against the Berçems attack. The Berçems, whose strength was insufficient against Shams ad-Din Eldiguz, had to flee. The Berçems moved to as far as Baghdad and took refuge in the Abbasids. Abbasids protected the Berçems against Shams ad-Din Eldiguz.

After Berçem Beg's death, his son Mahmud took his place. In this period, there was a struggle between the Abbasids and the Iraqi Seljuks. In this struggle, the Berçems, under the leadership of Mahmud, took the side of the Abbasids. On the other hand, there was a struggle for the throne in the Iraqi Seljuks. In this internal struggle, Sultan Tugrul and Atabeg Qizil Arslan opposed. Qizil Arslan asked the Abbasids for help, and the Abbasids helped Qizil Arslan. On the left wing of these aid forces were the Berçems under the leadership of Mahmud Beg. In the war the Abbasid army and Mahmud Beg were defeated by Sultan Tugrul.

The Iraqi Seljuks were destroyed in 1194 and the Harzemshahs began to be influential in their region. Harzemshah Ala al-Din Tekish appointed administrators to the cities under his administration. When some of these rulers rebelled, Tekish sent an army against them. The rebellious rulers took refuge in Mahmud, son of Berçem Beg. Later, these rebelling rulers, went to the Abbasids and got help from them. This situation caused a war between the Abbasids and the Harzemshahs. The Berçems, who were in the Abbasid army in the war that took place in Hamadan, abandoned the Abbasid army. This caused the Abbasids to have been defeated.

The Berçems, during the Mahmud Beg period, gained power politically and economically. During the reign of Fakhr al-Din Ibrahim Bey, who became the emir after Mahmud, they achieved an active role in the region. At this time, the regent Pehlivan was governing Hemedan on behalf of Atabeg Uzbek. Nur al-Din Gökçe, one of the mamluks of the Pehlivan, wanted to plunder the Berçem lands. However, when he realized the courage of Fakhr al-Din Ibrahim to protect his lands, he did not attack the Berçems. Fakhr al-Din Ibrahim was assassinated in 1203/ 1204 by a Batini. After his death, Berçem II became the leader of the Berçems. After Berçem II, Suleiman Shah became the new leader of the Berçems. In this period, Caliph Al-Nasir li-Din Allah was the leader of the Abbasids. The relations between Suleiman Shah and al-Nasir were not good.

On the other hand, Suleiman Shah had relations with the Harzemshahs. The Berçems, who attacked the army of Harzemshahs that came to Hamadan during the reign of Ala al-Din Harzemshah, killed many people from the army of Harzemshahs and obtained a large amount of booty. After Ala al-Din died, Jalal al-Din took his place and friendly relations were established between Harzemshahs and Berçems in this period. During the period when the Mongolian invasion was affecting the Islamic world, Jalal al-Din Harzemshah came to Shuster to form an alliance against the Mongols. Suleiman Shah went to declare his loyalty to Jalal al-Din and married his sister to Jalal al-Din.

After al-Nasir, al-Zahir became the Abbasid caliph in the Abbasids. In this period, friendly relations were re-established between the Berçems and the Abbasids. Al-Mustansir became caliph after al-Zahir. During his reign, Suleiman Shah became one of the people the caliph valued. In

addition, during this period, Suleiman Shah took part in the re-establishment and organizing of the Abbasid army. In the period when the Mongol invasion troubled the Islamic world, he achieved various victories against the Mongols at the head of the Abbasid forces. On the other hand, he also fought against Atabakan-e Lorestan to protect his lands.

After al-Zahir, al-Mustasim became the Abbasid caliph in the Abbasids. During his reign, Suleiman Shah became one of the leading of the state. During the al-Mustasim period, Hulagu Khan wanted Abbasids to send an auxiliary force in his fight against the Batinids. This request was rejected due to the influence of Suleiman Shah and his supporters. Because of this, Hulagu moved to Baghdad to fight against the Abbasids in 1257. The Abbasid armies, being unable to stop even the right flank of the Mongol army, were defeated. Suleiman Shah and some other soldiers armed the people and resisted to protect Baghdad. But this resistance was not enough to stop the Mongols and the Mongols conquered Baghdad in early 1258. Caliph al-Mustasim and Suleiman Shah surrendered to Hulagu. Suleiman Shah and about seven hundred of his soldiers were arrested. Suleiman Shah and all those with him were killed by the Mongols. Thus, the Berçem Principality was subverted.

Suleiman Shah, the most important leader of the Berçems, became one of the important soldiers of the period he lived during his nearly forty-five-year rule. He, who seems to have received a good education, knew astronomy and sang rubai in Persian. After the death of Suleiman Shah, the Berçems could not create a political organization.

Giriş

Tarih boyunca büyük Türk devletlerinin kurucusu olan Oğuzlar, savaşçı bir kavim olup kendilerine has sosyo-kültürel ve idarî yapıları ile Orta Çağ Türk dünyasında önemli bir yere sahip olmuşlardır. Orta Asya'da Gök-Türk, Uygur ve Selçuklu Devletlerinin dayandığı esas unsur olmuşlardır. Üç-Ok ve Boz-Ok olarak ikiye ayrılan Oğuzlar; İran, Irak, Suriye ve Anadolu'ya yayılarak Türklerin Orta Asya'dan batıya doğru hareketlerine de öncülük etmişlerdir (Ayan 2007: 11). Oğuzlar, VII. yüzyılda Barlık bölgesinde yaşarken X. yüzyıla gelindiğinde Sir suyu kenarlarında görülmektedirler. XI. yüzyılda güneye doğru hareket ederek İran'da önemli siyasi rol oynadılar (Anadol vd. 2002: 77).

Kaşgarlı Mahmud'a göre Oğuzlar yirmi iki boydan meydana gelmektedir. Her bir kolun kendilerine has damgaları bulunmakta olup, boylar birbirlerini bu damgalardan ayırt etmekteydi (Kaşgarlı Mahmud 2005: 353). Reşidüddin ise Oğuzların yirmi dört boydan müteşekkil olduğunu belirtmektedir. Câmîu't-Tevârih'in giriş kısmında verilen malumata göre Oğuz'un altı oğlu bulunmaktadır. Bunlar Bozok ve Üçok diye isimlendirilip iki kısma ayrılmaktadır. Ordunun sağ ve sol kolu bunlara tahsis edilmiş olup her bir evladın damgası, nişanı ve yirmi dört boyun kendine özgü ongunları belirlenmiştir. Bozoklar; Gün Han, Ay Han, Yıldız Han adlı oğullardan oluşmaktayken Üçoklar; Gök Han, Dağ Han, Deniz Han adlı oğullardan meydana gelmektedir. Bu boylar da dörder alt kola ayrılarak yirmi dört Oğuz boyunu meydana getirmektedir (Gündüz 2017: 52-55).

Berçemoğullarının mensup olduğu Yıvalar, Deniz Han'ın soyundan gelmektedir. Kaşgarlı Mahmud bunları İva ya da Yıva şeklinde adlandırmaktadır (Kaşgarlı Mahmud 2005: 354). Bu kelime kaynaklarda; İva, İyva, Yıvak, İvak, Avak, Yavuk, Baduk, Yivek ve Navek gibi çeşitli şekillerde kullanılmıştır (Sümer 1951: 151; Ayan 2011: 284). Reşidüddin'e göre Yıva, "herkesten üstün derecede olan" anlamına gelmekte olup ongunları Çakır'dır (Gündüz 2017: 55). Ebu'l-Gazî Bahadır Han ise Yıva kelimesinin, "mertebesi yüksek" anlamına gelmekte olduğunu ve onların kuş sembolü olarak da beyaz şahini (Toygun) kullandıklarını belirtmektedir (Ebu'l-Gazî Bahadır Han: 52).

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasıyla beraber Oğuzlar açısından son derece mühim hadiseler yaşandı. Ayrıca bu devletin teşekkülüyle beraber İslâm'ın siyasi hâkimiyeti Oğuzlara geçti. Oğuzlar kendi soydaşları Selçukluların sancağında birleştiler ve Selçuklu ülkesine akarak bu devletin çok hızlı bir şekilde büyüyen gelişmesinde en önemli amillerden biri oldular. Akın akın gelen bu Oğuz göçlerini Selçuklu beyleri çeşitli bölgelere yönlendirdiler ve Oğuzlar, Selçuklu Devleti'nde çok geniş alanlara yayıldılar. Bu Oğuzların mühim bir kısmı da İran'da yerleşti. İran'a gelen Oğuzlardan Yıvaların bir kısmı Batı İran'da yer alan Hemedan bölgesini yurt edindiler ve Selçukluların inkırazına kadar da Hemedan'da kaldılar. Selçukluların inkırazı üzerine Yıvalar, Hemedan ve çevresinde kendi başlarına hareket eder hâle geldiler. Kısa sürede bölgede söz sahibi bir topluluğa dönüştüler. Yıvaların İran'daki faaliyetlerinin arttığı dönemde Yıvalardan Berçem (Terçem), adındaki bir bey bölgede siyasi bir teşekkül oluşturmayı başardı (Sümer 1951: 156).

1. Berçem İsminin Anlamı ve Yıvaların Yerleşim Yeri

Kaşgarlı Mahmud, Divânü Lugâti't-Türk'te Berçem ismini Beçkem kelimesini açıklarken zikretmekte ve Oğuzların buna Berçem de dediklerini ifade etmektedir. Ona göre

Beçkem: “Savaş günlerinde yiğitlerin belge olmak üzere takındıkları ipek parçası, ya da dağ sığıru kıyruğu” anlamına gelmektedir.

Ayrıca kelime şu dördlükle anlamlandırılır:

“Beçkem urup atlaqa

Uygurdaki tatlaka

Ogrı yawuz ıtlaka

Kuşlar gibi uçtımız”.

“Atlara belge vurarak Uygur’da ki Tatlara, hırsız, kötü itlere kuşlar gibi uçtuk” (Kaşgarlı Mahmud 1985: 483).

Beçkem isminden beçkemlenmek fiili de türetilmiştir. “Er Beçkemlendi: Adam (savaş günü) simgesini takınarak kendini belli etti” (Kaşgarlı Mahmud 2005: 179). Ayrıca Beçkem, özel isim olarak Oğuzlar arasında yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Örneğin; Abbâsî halifeleri Râzî ve Müttakî dönemlerinde Bağdat Emîrî’l-Ümerâsı’nın ismi Beçkem’dir (Cüveynî 2013: 594).

Batıda Mezopotamya düzlüklerinden, doğuda İnan çöllerine kadar geniş bir bölgeyi kaplayan alan Arap coğrafyacılar tarafından Cibâl (dağlar) olarak adlandırılmaktadır. İsminden de anlaşılacağı üzere bu dağlık bölge, Selçuklular döneminde Irâk-ı Acem olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Cibâl bölgesi dört büyük şehre ayrılmaktadır. Bunlar; Kirmanşah, Hemedan, Rey ve İsfahan’dır. Bu bölgelerden Kirmanşah Bölgesi, Selçuklular döneminden itibaren Kürdistan ismiyle de anılmıştır. Kazvîni, Cibâl bölgesini iki kısma ayırmakta; batıda kalan küçük kısma Kürdistan, doğuda kalan büyük kısma ise Irâk-ı Acem ismini kullanmaktadır (Strange 1905: 185-186). Berçemlerin meskûn olduğu bölgenin bir kısmı Kürdistan olarak adlandırılan yerin sınırları içerisine girmektedir. Kazvîni’nin verdiği bilgilere göre bu bölge, 16 vilâyetten meydana gelmekte ve sınırları Irâk-ı Arap, Hûzistan, Irâk-ı Acem, Azerbaycan ve Diyarbakır’a kadar uzanmaktadır. Kazvîni, Berçem reisi Süleyman Şah zamanında bu bölgenin gelirlerinin 200 tümen olduğunu; fakat kendi yaşadığı dönemde ise 20 tümen olduğunu belirtmektedir (Kazvîni 1362: 107). Bu bilgiden hareketle Berçemlerin bölgeyi iktisadî açıdan zenginleştirdiklerini söylemek yanlış olmayacaktır.¹ Kazvîni, Bahar kalesinden bahsederken burasının Berçemlerden Süleyman Şah’ın yönetim merkezi olduğunu belirtmektedir (Kazvîni 1362: 107). Bahar kalesi bugün de mevcut olup Hemedan’ın 12,8 km kuzeyinde bulunmaktadır (Strange 1905: 193).

2. Kuruluşundan Süleyman Şah Dönemine Kadar Berçemoğulları

Büyük Selçuklu sultanı Sencer’in hayatını kaybetmesinin ardından imparatorluğun dağılmasıyla birlikte bölgede bir otorite boşluğu meydana geldi. Muhtemelen bu otorite boşluğundan faydalanmak isteyen Berçemler, bu fırsatı değerlendirip isyan hareketlerine kalkıştılar. Bu dönemde yaklaşık 30.000 süvari gibi önemli bir güce sahip olan (Ayan 2011: 285) Berçem Bey’in tarih sahnesine çıkışı hakkında ilk bilgiler bu isyan vesilesiyle

¹ G. Le Strange, burada geçen Süleyman Şah ismini Sultan Sencer’in yeğeni ve Irak Selçuklu hanedanından Süleyman Şah’a nispet etmiştir. Berçem reisi Süleyman Şah’ın künyesinde geçen Yıva kelimesi birçok kaynaktan da ابو-ايوه (ebuh-eyuh) vb. şekillerde okunmuştur. G. Le Strange, muhtemelen bu yazımlardan yola çıkarak Yıva kelimesini ebuh şeklinde okuyarak İngilizce metne de “Sulayman Shah Abuh” olarak aktarmıştır (bk. Strange 1905: 192). Kazvîni’nin verdiği bilgileri de göz önünde bulundurduğumuzda muhtemelen G. Le Strange, Süleyman Şah’ı Selçuklu ailesine nispet etmekte bir sakınca görmemiştir.

zikredilmektedir. H 553 yılının olaylarını anlatırken son kısımda Berçemlere değinen İbnü'l-Esîr: “*El-Berçem el-İyvâi'nin adamları olan Türkmenler bu sene el-Cibâl'de çok fazla fitne fesat çıkardılar, bu sebeple Bağdat'tan üzerlerine el-Müstersid'e mensup emirlerden Mengüpars'ın kumandasında bir ordu gönderildi. Bu ordu yaklaşınca Türkmenler toparlandılar, Mengüpars'ın karşısına çıkıp savaşa tutuştular. Türkmenler çok fena halde bozguna uğradılar. Bir kısmı öldürüldü, bazıları da esir alındı. Öldürülenlerin başlarıyla esirler Bağdat'a götürüldü.*” (İbnü'l-Esîr 1987a: 200) ifadelerini kullanmaktadır. Böylece Berçemlerin eldeki mevcut veriler ile öğrendiğimiz ilk siyasî münasebetleri Abbâsî Halifeliği ile gerçekleşmiştir.

Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışının ardından askerî faaliyetlerini arttırdığı anlaşılan Berçemler, çevre siyasî teşekküllerin dikkatini çekmiş olmalıdır ki İmâdüddin Zengî, Berçemler ile münasebet kurdu. İmâdüddin Zengî, önce Musul ardından da Hâleb'i idaresi altına aldıktan sonra Haçlılarla mücadeleye girişti. Muhtemelen Haçlılara karşı tampon vazifesi görececek bir topluluğu Hâleb'e yerleştirmek isteyen Zengî, Yıvaların bir bölüğüne Hâleb'in sınır yurtluklarını verdi. Ayrıca Haçlılardan ele geçirecekleri topraklarında kendilerine bırakılacağını söyledi. Bu Yıva grubunun başında Yaruk adlı birisi bulunmakta olup, ileride bunlar Yarukiye olarak tanınacaklardır. Daha sonra bu grup Selâhaddin Eyyübî'ye ve diğer Eyyübî sultanlarına çeşitli hizmetlerde bulundular. Bunlar, Hâleb'in dışındaki Yarukiye isimli mahallelerde meskûn oldular ve bölgede çeşitli imar faaliyetlerinde bulundular (Sümer 2013: 548).

Doğuda kudretli bir hükümdar olan Harzemşahlardan İl-Arslan'ın 1172 yılındaki vefatıyla bölgede bir otorite boşluğu oluştu. Ayrıca batı bölgelerde ise Atabegler arası mücadeleler devam ediyordu. Bu durum Berçemlerin siyasî ve askerî hareketliliklerini artırmasına neden oldu (Ayan 2011: 286). Berçem Bey ve maiyetindeki Türkmenler, H 568 (M1172) yılında henüz İldeniz hayattayken Hemedan'a bağlı kasabalara girip Dinever'i yağmaladılar. Durumu haber alan İldeniz, yanındaki adamlarıyla Berçem Bey'i tedip için hızla yola çıktı. Bu gelişme üzerine Berçem Bey, Bağdat civarına kaçmak zorunda kaldı. İldeniz de onu takibi bırakmayıp peşinden Bağdat civarına kadar geldi. Abbasi Halifesi Müstazî-Biemrillâh, İldeniz'in buraya gelişinden kuşkulanan asker toplamaya ve surları güçlendirmeye başladı. Fakat İldeniz, amacının Bağdat üzerine yürümek olmadığını; bilakis amacının bu bozguncu taifeye hadlerini bildirmek olduğunu söyleyip halifeden özür dileyerek Hânikin'den geri döndü (İbnü'l-Esîr 1987a: 317; Aktan 2016: 128). Faruk Sümer, Berçem Bey'in İldeniz'in harekâtı üzerine Bağdat'a sığınmasına bakılırsa Berçemlerin bu dönemde Abbâsî halifesini metbû tanımış olabileceğini belirtmektedir. Hatta Berçem Bey, bu askerî harekâtı bizzat halifenin emriyle yapmış olabilir (Sümer 2013: 547). Kronolojik açıdan bu dönem Müstazî-Biemrillâh devrine rastlamaktadır (Aktan 2016: 128-129). Bu dönemde Abbâsîler ile Irak Selçuklularının arası iyi değildi. İki taraf arasında gerginlikler bu dönemde artmıştır. Büyük bir olasılıkla da bu saldırı Selçuklulara bir darbe vermek için Abbâsî Halifeliği tarafından tasarlanmıştır. Kaynaklarda net bir bilgi verilmemektedir; ancak ileride yaşanacak hadiseler bu öngörüye doğrulayacak niteliktedir (Ebu'l-Kâsımî 1396: 6).

Berçem Bey'in vefatından sonra yerine oğlu Mahmud geçti. Berçem Bey'in ne zaman öldüğü ve yerine oğlu Mahmud'un ne zaman idareyi ele geçirdiği hakkında bir malumata erişilememiştir. Ancak Abbâsîler ile Irak Selçuklularının münasebetleri sırasında 1180'li yılların sonunda Berçemlerin başında Berçem Bey'in oğlu Mahmud'un olduğu

görülmektedir. Muhtemelen 1170'li yılların sonunda veya 1180'li yılların başında Berçem Bey'in oğlu Mahmud, Berçemlerin idaresine geçmiştir.

Abbâsî Halifesi Müstazî-Biemrillâh, 1180 yılında ölünce yerine oğlu Nâsır-Lidînillâh halife oldu. Bu önemde Abbâsîler ile Irak Selçukluları arasındaki münasebetler pek de dostane değildi. Nâsır-Lidînillâh, Abbâsî Halifeliliği'nin siyasi ve dinî gücünü artırmak için çeşitli faaliyetlere girişti. Hatta 1187 yılında Bağdat'taki Selçuklu sarayını başka bir devletin vesâyeti olarak görüp yıktırdı (Hartmann 2016: 399). Diğer yandan Irak Selçuklularında Atabeg Pehlivan'ın ölümü üzerine Irak Selçuklu sultanı Tuğrul, rahat hareket etmeye başladı ve merkezî otoriteyi sağlama çabasına girdi. Fakat Pehlivan'ın kardeşi Kızıl Arslan, abisi Pehlivan gibi Atabeg sıfatıyla işlere karışmaya başladı. Devlet kendi içinde adeta Tuğrul ve Kızıl Arslan taraftarları olarak ikiye bölündü. Kızıl Arslan, Halife Nâsır-Lidînillâh ile ittifak yaparak Sultan Tuğrul'a karşı ortak mücadele sözü aldı (Alptekin 1988: 330-331). Nâsır-Lidînillâh, büyük bir ordu toplayarak veziri Celâleddin b. Yunus'u Kızıl Arslan'a yardıma gönderdi (İbnü'l-Esîr 1987b: 32). Halife, bu ordunun hazırlanması için hazinesinden 600 bin dinar gibi yüklü bir miktar sarf etti (Hüseynî 1943: 124). Anlaştıkları üzere Hilafet ordusu, Kirmanşah ve Dînever'de Kızıl Arslan'ı bekleyecek, Kızıl Arslan geldikten sonrada Hemedan'a geçip sultanı orada karşılayacaklardı. Fakat Sultan Tuğrul, Kızıl Arslan bu orduya katılmadan önce Hilafet ordusunun üzerine yürüdü. Hemedan civarında Day-Merc denilen yerde iki ordu karşılaştı. Vezir Celâleddin'in ordusunun sol kanadının komutanı Mahmud b. Berçem'di. Emir Mahmud'un maiyetinde Türkmenler ve Kürtlerden oluşan askerler bulunmaktaydı. Şiddetli bir muharebenin ardından Hilafet ordusu mağlup olup geri çekilmeye başlayınca Emir Mahmud ve adamları bu geri çekilenleri takib ederek bol miktarda ganimet elde ettiler² (Ravendî 2020: 319).

Irak Selçuklu sultanı Tuğrul, 1194 yılında Harzemşahlardan Tekiş ile yaptığı Rey muharebesinde öldürülünce Irak Selçuklu Devleti dağıldı (Harezmsahlar Devleti 1989: 39). Savaşın ardından Hemedan civarına gelen Tekiş, Irâk-ı Acem'deki bölgeleri bazı Selçuklu emirleri arasında paylaştırıp ülkesine geri döndü. Çok geçmeden bu emirler Abbâsî halifesinin de kıskırtmaları sonucunda isyan ettiler. Harzemşah'ın oğlu Yunus Han bu âsi emirlerin üzerine yürüdü ve onları bozguna uğrattı. Bozgundan kaçabilen emirler Berçemlerin reisi Mahmud'a sığındı (Sümer 1951: 157). Ravendî, Yıva melikinin yanına gelen bu emirlerin onun yanında oturup istişâreler yaptıklarını, daha sonra Hacîb-i Kebîr Şemseddin Muhammed b. Mahmud Genceî ve Irak büyüklerinin ileri gelenlerinin beraberce Hilafet merkezine gittiklerini ve Abbâsî Veziri Müeyyedüddîn ile görüşüp beş bin süvari ile tekrar Hemedan'a döndüklerini, bunun üzerine Yunus Han'ın kendilerine karşı çıkamadığını ifade etmektedir. Bölgedeki güç sahibi emirlerin Mahmud b. Berçem'in yanına gelmeleri ve onunla istişârelerde bulunmalarına bakılırsa Mahmud b. Berçem'in bölgede sözü geçen beylerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu ziyaretin ardından Bağdat yoluna düşmeleri fikrini Mahmud b. Berçem'in yol göstermesiyle almış olabilecekleri, hatta onlara Abbâsî Halifeliliği katında Mahmud b. Berçem'in aracılık etmiş olabileceği fikri makul görünmektedir.

Irak Selçuklularının yıkılışının ardından Irak ve çevresinde merkezî otorite boşluğu meydana geldi ve Abbâsîler, Harzemşahlara ve Irak emirleri arasında mücadeleler yaşandı.

² Hüseynî, savaşın bir bölümünden sonra Emir Mahmud'un mağlup olduğunu ve askerlerinin kendisini terk ederek Kirmanşah'a döndüklerini belirtmektedir (Hüseynî 1943: 124).

Hemedan civarında bulunan Abbâsî Veziri Müeyyedüddin hastalanıp ölünce bu fırsatı değerlendirmek isteyen Harzemşahlardan Tekiş'in oğlu Yunus'un atabeyi Mayacık, Hemedan'a geldi. Bağdat ordusu Müeyyedüddin'in öldüğünden habersiz olduğundan savaşmaktan kaçınıyor, Mayacık'ın kışkırtmaları ile küçük çaplı çarpışmalar yaşanıyor. Berçemler de bu sırada Abbâsî ordusu ile birlikte bulunuyorlardı. Bu otorite boşluğunu bir fırsat olarak değerlendiren Mahmud b. Berçem, iki taraf arasındaki mücadelelere müdahil olup bol miktarda ganimet elde ederek savaş alanını terk etti. Berçemlerin çekilmesi ile güç kaybeden Bağdat ordusu Mayacık karşısında çok fazla direnç gösteremedi ve Mayacık, Hemedan'ı ele geçirdi.

Mayacık, Hemedan'ı ele geçirmeden kısa süre önce eski Hemedan hâkimi Fahreddin Alâüddeve'nin oğlu Meceddeddin b. Alâüddeve'yi Rey şehrinde hapis tutuyordu. Vezir Müeyyedüddin'in ölmesi üzerine Mayacık, Rey'i hızla terk ederek Hemedan'ı kuşatmaya gittiğinde, mahpusluktan kurtulan Meceddeddin, o sıralarda savaş alanından ayrıлып yurtlarına dönmekte olan Yıvalara katıldı ve bir süre onların yanında gizlendi. Daha sonra Tekiş'in, Hemedan'ı Yunus Han'a başışlaması üzerine Berçemlerin yanından ayrılarak Hemedan'a geri döndü (Ravendî 2020: 347-356).

Mahmud b. Berçem'in ardından Berçemoğullarının başına Fahreddin İbrahim geçti. Maalesef bu taht değişikliği elde mevcut veriler ile tarihlendirilememektedir. Harzemşah Tekiş'in Hemedan idaresi için 1196 yılında görevlendirdiği Atabeg Özbek'in naibi Pehlivan döneminde Berçemlerin başında Fahreddin İbrahim'in olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda Fahreddin İbrahim'in Mahmud b. Berçem ile olan akrabalık derecesi hakkında da bir malumata erişilememiştir. Muhsin Rahmetî, Fahreddin İbrahim'i Berçem'in oğlu olarak göstermektedir (Rahmetî 1393: 107). Fahreddin İbrahim'den sonra Berçemlerin başında Mahmud'un oğlu II. Berçem'in bulunduğu göz önünde tutulursa Fahreddin İbrahim'in, Berçem b. Mahmud'un kardeşi veya amcası olma ihtimali yüksektir. Dolayısıyla Muhsin Rahmetî'nin görüşü makul görünmektedir.

Harzemşah Tekiş, Hemedan'ın idaresini önce oğlu Yunus'a sonra da Atabeg Özbek'in naibi Pehlivan'a bıraktı (Ravendî 2020: 357-358). H 593 (M 1196) yılında Atabeg Özbek adına Hemedan'ı yönetmeye başlayan Pehlivan'ın memlûklerinden olan Nureddin Gökçe, Hemedan ve civarındaki halka zulmetti. Ardından da bölgedeki Berçemlerin topraklarına göz dikerek onların hâkimiyetine son vermek istedi (Sümer 1951: 157). Ravendî, bu durumu şöyle aktarmaktadır: "*Nureddin Gökçe onların (Yıvaların) önünden kaçacağını sanarak, Eyve üzerine yürüdü. İş, vukûat zannının aksi çıktı. Süleyman gibi hırsız şeytanları bağlamış olan Yıva meliki Fahreddin İbrahim, Sadreddin Duni'yi elçi olarak, Özbek'e yollayıp, "Bu kul halife ila Harezmşah'ın bana vermiş olduğu nan'a at sürüp gelmiştir. Eğer sizin emirlerinizle gelmiş ise bileyim, yoksa cevabını vermek kolaydır" dedi. Melik, "Kovsun, biz emir vermedik" buyurdu. Gökçe savaş yapmak lazım geldiğini anladı. Birkaç yağma yapıp Hemedan'a geldi*" (Ravendî 2020: 361).

Ravendî, Fahreddin İbrahim'i Süleyman peygamber gibi hırsızları bağlamış biri olarak nitelendirerek onun, Nureddin Gökçe gibi etrafı zulüm saçmış kişilerin hakkından gelmekte tecrübeli olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Yine Fahreddin İbrahim, Özbek'e mektubunda Nureddin Gökçe'nin kendi emriyle mi bu işe kalkıştığını sormuş aksi bir durumda kendisine cevap vermenin kolay olduğunu ifade etmiştir. Buradan da Fahreddin'in, Nureddin Gökçe ile mücadele etmekten çekinmediği anlaşılmaktadır. Nitekim Gökçe, Fahreddin İbrahim'in

kararlı duruşunu görünce savaşmaktan başka çare olmadığını görmüş ve buna da cesaret edememiştir.

Fahreddin İbrahim H 600 (M 1203-1204) yılında bir Bâtûnî tarafından suikasta uğrayarak hayatını kaybetmiştir (İbnü's-Sâî 1934: 130; Sümer 2013: 547-548). Fahreddin İbrahim'in vefatının ardından yönetime II. Berçem geçmiştir.³ İbnü's-Sâî; II. Berçem'in H 605 yılının Ramazan ayında (M 1209 Mart-Nisan) Bağdat'a gittiğini, burada çok iyi karşılandığını ve halifenin kendisine atlas elbiseler, altın takılar ve 10.000 dinar hediye verdiğini belirtmektedir (İbnü's-Sâî 1934: 264). II. Berçem'in Abbâsî halifesi ile iyi ilişkiler kurduğu anlaşılmaktadır. Yine bu bilgiden hareketle Berçemler, bu dönemde Abbâsîleri metbû tanımış olabilirler. Onun dönemi ve Berçemlerin bu dönemdeki siyasi faaliyetleri hakkında başka bir malumata erişilememiştir.

3. Süleyman Şah Döneminde Berçemoğulları

Muhsin Rahmetî, II. Berçem'in ardından Berçemlerin başına ismi malum olmayan bir şahsın geçtiğini belirtmektedir. Kaynaklarda bu döneme ilişkin başka bir bilgiye rastlanılmamıştır. Onun ardından Berçemlerin idaresine Süleyman Şah geçmiştir (Rahmetî 1393: 107). Süleyman Şah ile ilgili ilk bilgilere H 610 (M 1213-1214) yılı civarlarında rastlanmaktadır.

Azerbaycan ve Haran yöneticisi olan Pehlivan'ın adamlarından Aydoğmuş; Hemedan, İsfahan, Rey bölgelerini elde etti ve buralarda hâkimiyetini kabul ettirmeyi başardı. O sıralarda ise Mengli isimli bir köle Aydoğmuş'a isyan edip yanına Pehlivan'ın adamlarından toplamayı başardı. Mengli'den çekinen Aydoğmuş, Bağdat'a kaçarak halifeye sığındı. Aydoğmuş'un kendisine karşı halifeden destek bulmasından çekinen Mengli, oğlunu halifenin nezdine gönderdi. Halife, Mengli'nin oğlunu güzel bir şekilde karşılayarak ona iyi davrandı (İbnü'l-Esîr 1987b: 253-256). Daha sonra Bağdat'tan ayrılan Aydoğmuş, Hemedan bölgesine gitti. Halife, ona Hemedan ve İsfahan hâkimiyetini bahsetti ve onu onurlandırdı (Reşidüddin 1373: 481). Halife ile anlaştıkları üzere Aydoğmuş, buraya gidecek ve halifenin yardımını bekleyecekti. Hemedan civarına gelen Aydoğmuş, burada Süleyman Şah ile görüştü. Fakat bu görüşmenin gerçekleştiği sıralarda halifenin emriyle Süleyman Şah, Yıva Türkmenlerinin reisliğinden azledildi ve yerine kardeşi tayin olundu. Halifenin bu tavrına içerleyen Süleyman Şah, Aydoğmuş'un kendi toprakları civarlarında olmasını fırsat bilerek Mengli'ye haber gönderdi. Ardından da harekete geçerek Aydoğmuş'u yakalayıp öldürdü ve onun kesik başını Mengli'ye gönderdi. Aydoğmuş'un öldürülmesi üzerine halife, Mengli'ye sitem dolu bir mektup yazdı. Siyasî ve askerî başarısı ile güçlenen Mengli, halifenin mektubuna kibar olmayan bir üslupla cevap verdi (İbnü'l-Esîr 1987b: 257). Bu gelişmeler Süleyman Şah'ın bölgede aktif bir rol oynadığına işaret etmektedir.

Süleyman Şah'ın siyasi hayatında Harzemşahlar ile münasebetler önemli bir yer tutmaktadır. Karahıtaylara karşı kazandığı zaferlerle gücünü pekiştiren Harzemşahlardan

³ Faruk Sümer, "Yıva Oğuz Boyuna Dair" isimli makalesinde Fahreddin İbrahim'in vefatından sonra Yıvaların başına Şihabüddin Süleymanşah'ın geçtiğini belirtmektedir ve II. Berçem döneminden bahsetmemektedir (Sümer 1951: 157). DİA'daki "Yıva" maddesinde de Fahreddin İbrahim'den sonra beyliğin başına oğlu Berçem'in geçtiğini belirtmektedir (Sümer 2013: 548). İbnü's-Sâî ve Muhsin Rahmetî, II. Berçem'in Fahreddin İbrahim'in değil Mahmud b. Berçem'in oğlu olduğunu belirtmektedirler (İbnü's-Sâî 1934: 264; Rahmetî 1393: 107).

Alâeddin Muhammed, Ağlamış'ı Cibâl bölgesini ve civardaki bütün şehirleri ele geçirmek ile görevlendirdi. Harzemşahlar lehine Cibâl bölgesinde başarılar kazanan Ağlamış, Bâtınîler tarafından⁴ öldürüldü. Ele geçirdiği yerlerdeki hâkimiyeti kaybetmek istemeyen Alâeddin Muhammed, Cibâl bölgesindeki hâkimiyetini pekiştirmek için 1217 yılında (Özaydın 2005: 582) harekete geçti. Diğer yandan Ağlamış'ın öldürüldüğünü duyan Fars Atabeği Sa'd, Ağlamış'ın öldürülmesiyle oluşan fırsatı değerlendirmek istedi. Civar şehirleri hâkimiyeti altına alan Sa'd, yolda karşısına çıkan Alâeddin Muhammed'in öncü kuvvetlerini kendisine karşı koymak isteyen yerel birlikler olarak düşünerek savaşa tutuştu. Fakat çok geçmeden karşısındaki kişilerin yerel birlikler olmadığını ve Harzemşah askerleri olduğunu anlayan Sa'd, Alâeddin Muhammed'den af diledi. Alâeddin Muhammed, Sa'd'ı affetti ve aralarında bir anlaşma yaptılar. Fars bölgesini ele geçiren Sa'd, elde ettiği yerlerde Alâeddin Muhammed adına hutbe okuttu. Alâeddin Muhammed de çeşitli yerleri ele geçirdikten sonra aynı yıl Hemedan üzerine yürüdü. Hemedan'ı ele geçiren Alâeddin Muhammed, buradan hareketle Bağdat'a yürümek istedi. Fakat Hemedan'dan yola çıktıktan bir süre sonra birlikleri şiddetli bir kar fırtınasıyla karşı karşıya kaldı. Harzemşah ordusunun kar felaketinde perişan bir duruma düştüğünü gören Berçem Türkmenleri de bu durumu değerlendirerek Harzemşah ordusuna baskın yaptılar ve onları mutlak bir bozguna uğrattılar. Harzemşah ordusunun çok az bir kısmı kurtulabildi. Bu mağlubiyet üzerine yaşananları uğursuzluk sayan Alâeddin Muhammed daha fazla ilerlemedi ve geri döndü (İbnü'l-Esîr 1987b: 272-274).

Alâeddin Muhammed'in bu bölgedeki faaliyetleri ve Hemedan bölgesini ele geçirdiğinden bahseden kaynaklar onun Süleyman Şah ile münasebetleri hakkında mâlûmat vermemektedir. Harzemşahların bütün Hemedan civarını itaat altına aldığı göz önünde bulundurulursa Süleyman Şah, Alâeddin'i kerhen metbû tanımış olabilir. Nitekim Alâeddin'in zor duruma düşmesiyle beraber Berçem Türkmenleri Alâeddin'e saldırmaktan çekinmemişlerdir.

1217 yılında Hemedan'da ordusunun kar fırtınasına yakalanması ve ardından Berçemlerin baskınıyla çok zor duruma düşmesi üzerine Bağdat seferini kaldıran Alâeddin Muhammed, tekrar Horasan'a döndü. Bu sıralarda Moğol istilası İslam dünyası sınırlarını tehdit eder hâle geldi. Çok geçmeden bu tehdit Hemedan civarına da uğradı. Moğollar, Hemedan civarına geldiklerinde şehrin yöneticisi onlardan eman diledi ve birtakım hediyeler verdi. Bunun üzerine Moğollar, Hemedan'a dokunmadılar. Moğolların; Hemedan ve Cibâl bölgesinde bulunduğu sıralarda şiddetli bir kış oldu. Bu sebeple Hemedan ve Cibâl civarında fazla vakit geçirmeyen Moğollar, Azerbaycan taraflarına yöneldiler, önlerine çıkan yerleri de yağmaladılar (İbnü'l-Esîr 1987b: 328-329). Moğollar, buradan giderken kendileri adına bir şahne tayin ettiler. Tekrar Hemedan civarına dönen Moğollar bölge halkından yüklü bir vergi talep ettiler, şahne de halka baskısını artırdı. Vergi verecek güçleri kalmayan halk bir fakihin önderliğinde toplanarak şahneyi öldürdü ve halk Moğollara karşı direnişe geçti. Çok çetin bir direniş göstermelerine rağmen bölge halkı Moğollara yenik düştü ve Moğollar bu civarlarda büyük çaplı tahribat gerçekleştirdiler (İbnü'l-Esîr 1987b: 335-337). Berçem topraklarının Moğolların bölgeye geldiği dönemde ne kadar zarar gördüğü ve bu hadiseler sırasında Süleyman Şah'ın Moğollara karşı faaliyetleri hakkında bir malumata erişilememiştir. Ancak Moğolların bölgeden geçişi bölgedeki diğer siyasi teşekkülleri olduğu gibi muhtemelen

⁴ Bazı kaynaklara göre bu suikastın arka planında Halife Nâsır vardır (bk. Bezer 2020: 83).

Berçemleri de zor duruma düşürmüştür. Kuvvetle muhtemel bu Moğol harekâtı Berçemlerin, Harzemşahlara yaklaşmasına neden oldu.

Alâeddin Muhammed döneminde pek dostane sayılmayan Berçemler-Harzemşahlar münasebetleri Celâleddin Harzemşah döneminde iyileşti. Celâleddin Harzemşah, H 621 (M 1224) yılında Hindistan'dan İnan'a gelerek kışlamak için Şufter'e gitti. Onu karşılayan Süleyman Şah, kız kardeşini Celâleddin'e⁵ verdi (Cüveynî 2013: 356; Reşîdüddin 1373: 550-551). Süleyman Şah'ın diğer kız kardeşi de Küçük Lur beyi Şerefüddin ile evliydi (Kazvîni 2018: 443). Muhsin Rahmetî'ye göre Süleyman Şah'ın kız kardeşinin birini Celâleddin'e, diğerini de Şerefüddin'e vermesinin sebebi Moğollara karşı üçlü bir ittifak geliştirmektir. Fakat Celâleddin Harzemşah'ın ilerleyen yıllarda ortadan kaybolması bu ittifakı yarım bırakacaktır (Rahmetî 1393: 95). Muhtemelen Süleyman Şah'ın, Celâleddin ile sıhriyet kurması Moğol istilâsı ile ilgili olabilir. Zira bu dönemde Moğol saldırıları ile bölge harap olmuştu. Süleyman Şah, Moğollara karşı Celâleddin'in gücünden faydalanmak istemiş olabilir. Nitekim Celâleddin Harzemşah'ın seferindeki ana gaye, Moğollara karşı mücadele için Bağdat'a kadar gidip halife ile ittifak yapmaktır. Fakat Halife Nâsır-Lidîmillâh, Harzemşah ailesi ile daha önceki düşmanlıklarından dolayı Celâleddin'e güvenmedi. Kuştımur'u yirmi bin kişilik bir orduyla ona karşı yolladı. Ayrıca Muzafferüddin Gökbörü'ye de haber göndererek on bin kişilik bir kuvvetle Kuştımur'a yardım etmesi emrini verdi. Celâleddin, amacının saldırı olmadığını, eğer halifenin yardımını ve desteğini sağlarsa Moğollara karşı koyabileceğini belirtmesine rağmen Kuştımur, Gökbörü'yü bile beklemeden Celâleddin üzerine saldırıya geçti. Neticede Celâleddin kesin bir galibiyet aldı ve hilafet ordusu Bağdat'a kaçtı. Daha sonra gelen Gökbörü'yü de yakalayan Celâleddin ona iltifatlar etti, Gökbörü de sultana çeşitli hizmetlerde bulundu (Reşîdüddin 1373: 550-552; Cüveynî 2013: 356-357). Böylece bölgede Moğollara karşı kurulabilecek olası bir ittifak başlamadan bitmiş oluyordu.

Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidîmillâh H 622 (M 1225) yılında öldü ve yerine oğlu Zâhir-Biemrillâh geçti. Yeni halife, Celâleddin'e tahta geçtiğini bildiren bir mektup gönderdi. Celâleddin, gelen elçileri oldukça iyi ağırladı ve çeşitli hediyelerle onları tekrar Bağdat'a yolladı. Fakat kafilere Bağdat'a ulaşmadan önce halife hayatını kaybetti. Onun ardından yeni halife Müstânsır-Billâh oldu. Müstânsır-Billâh, hilafete geçtikten 3 yıl sonra H 625 (M 1228)'te, Celâleddin'in Ahlat kuşatması sırasında ona elçi gönderdi (Simmânî 1375: 241). Gönderilen mektupta halife, Celâleddin'e şöyle yazmaktaydı: “*Sultan, Musul hâkimi Bedreddin Lü'lü, Erbil hâkimi Muzafferüddin Gökbörü, Yıva meliki Şihâbeddin Süleyman Şah ve Cibâl meliki Hezaresf'in oğlu İmâdeddin Pehlivan üzerine hâkimiyet kurmasın. Bilakis onları Dîvan-ı Azîz'in velîsi, onun hizmetinde tabiiler olarak saysın...*” (Nesevî 1384: 200). Bu mektuptaki şartları kabul eden Celâleddin, halifeye yollanmak üzere hediyeler hazırlattı. Kafilere Bağdat'ta hediyeleri sunduktan sonra halifenin Celâleddin'e gönderdiği hil atleri takdim etti. Fakat bu olayların üzerinden çok geçmeden Celâleddin, Süleyman Şah ve Pehlivan b. Hezaresf için ettiği yeminden pişman oldu. Irak naibi Şerefüddin Ali'nin telkinleriyle kuşukları daha da arttı. Eyyübî Şerefü'l-Mülk'ün bu işe karışmış olabileceğini

⁵ Celâleddin'in bu kadından Kıymar Şah isimli bir oğlu olmuş fakat 3 yaşında ölmüştü. Nesevî'nin Necip Asım çevirisinde Süleyman Şah, Eyyübî Prenslere biri olarak zikredilmektedir. Süleyman Şah'ın bazı kaynaklarda Şihâbeddin Süleyman olarak zikredilmesi (bk. Cüveynî 2013: 594) onun Eyyübî Prenslere Şihâbeddin Gazî ile karıştırılmasına neden olmuş olabilir (Detaylı bilgi için bk. Nesevî 1934: 118).

düşündü. Bu yüzden bu iki emir kendisine karşı ne gibi bir tutum içindeler öğrenmek istedi. Fakat bunu alenî bir şekilde yapmaktan kaçındı. Nesevî'yi görevlendirerek ondan bu konuda bilgi almasını istedi. Çeşitli iş birlikleri yapılarak bu iki emirin yanına gizlice adamlar gönderildi. Bu adamlar geri dönünce bu iki emirin sultana bir düşmanlık içinde olmadıklarını ve itaatte olduklarını bildirdiler. Bu haber üzerine Celâleddin rahatladı (Nesevî 1384: 226-228). Moğollar, ilerleyen dönemlerde Celâleddin'i takiple Anadolu içlerine dâhil olup, daha sonra Erbil civarına ilerleyip burada bulunan Yıvaların birçoğunu katlettiler. Bu katliamın asıl nedeni Yıvaların Celâleddin'e gösterdikleri sadakatten kaynaklanmaktadır (Rahmetî 1393: 95). Celâleddin öldükten sonra da Süleyman Şah, Moğollar ile mücadele etmeye devam etti.

Süleyman Şah döneminde Berçemler, Küçük Lur Atabegleri ile de çeşitli münasebet ve mücadelelerde bulundular. Lur Atabeglerine kısaca değinmek gerekirse: Şeref Han'a göre; Kürt toplulukları ve aşiretleri gelenek ve görenekleri açısından dört büyük kola ayrılmaktadır. Bunlardan birinci kısım Kurmanç, ikinci kısım Lur, üçüncü kısım Kelhur, dördüncü kısım Goran olarak adlandırılmaktadır (Şeref Han 1971: 20). Şeref Han, Lur isminin kökeni ve Büyük ve Küçük Lur olarak ikiye ayrılması hakkında da şöyle söylemektedir: "*Manrûd vilayetinde Kürt adında bir köy vardır. Aynı bölgede bir geçit (Derbent geçidi) vardır ki, Lur dilinde buna kol denir; bu geçitte de Lur denilen bir yer vardır. İşte bu halk aslında buradan göçtükları için onlara Lur denmiştir... Luristan bölgesi iki kısma ayrılır: Büyük Lur ve Küçük Lur. Bunun nedeni aynı çağda yaşamış olan iki kardeşin 300 yılı dolaylarında ülkelerini yönetmeleriydi?*" (Şeref Han 1971: 35).

Küçük Lur Atabegi Şerefüddin, Süleyman Şah'ın kız kardeşi Melike Hatunla evliydi. Bu bey öldükten sonra yerine geçen kardeşi İzzeddin Gerşasf, dul kalan yengesi Melike Hatun'u kendine nikâhladı. İzzeddin Gerşasf'ın Lur Atabegi olmasına karşı çıkan Hüsâmeddin Halil, ona karşı bir ordu toplayarak hücumla geçti. Lurların da kendisini desteklemesi ile Hüsâmeddin galip geldi. Daha sonra Melike Hatun'un bulunduğu Kerit kalesini de kuşatan Hüsâmeddin Halil, Melike Hatun'u serbest bıraktı. Mağlup olan İzzeddin Gerşasf, tahtı Hüsâmeddin'e bırakıp onun veliahdı olmaya mecbur kaldı.

Hüsâmeddin Halil, tahta çıktıktan takribî bir yıl sonra İzzeddin Gerşasf'ı yanına çağırıldı. Melike Hatun bu durumdan şüphelenerek kocasının gitmesine engel olmaya çalıştı. Fakat onu dinlemeyen İzzeddin Gerşasf, Hüsâmeddin'in yanına gittiğinde tuzağa düşerek öldürüldü. Bunun üzerine Melike Hatun, küçük yaşlardaki üç oğlunu kardeşi Süleyman Şah'a gönderdi. Hüsâmeddin Halil'in bu faaliyetleri Süleyman Şah ile Hüsâmeddin'i karşı karşıya getirdi. Kaynakların verdiği bilgilere göre aralarında, bir ayda otuz bir defa çarpışma meydana geldi. Bu savaşların sonunda yenilen Süleyman Şah, Bahar kalesi ile bazı vilayetlerini kaybetti (Kazvîni 2018: 443-444; Şeref Han 1971: 52-23).

Câmiu't-Tevârîh'te bu durum şöyle izah edilir: "*Hüsâmeddin Halil, Kürtler'in büyüklerinden idi. Halifenin emrinden çıktı ve Moğollar'a sığındı. Ondan önce kendisi süfilerin yanındaydı ve kendini onlardan sayıyordu. O sıralarda bir grup Moğol ile kengeş yaptı ve Hulencân'a gitti. Necef bölgesinden Süleyman Şah'a bağlı bir topluluğa saldırıp yağma ve katliam yaptı. Oradan Süleyman Şah'a ait Bahar kalesine gitti ve kaleye oturdu*" (Reşîdüddin 1373: 857). Hüsâmeddin'in tahta geçtikten sonra Moğol taraftarı bir tutum içine girdiği göze çarpmaktadır. Daha öncede bahsedildiği üzere Süleyman Şah, Celâleddin ve Şerefüddin'e kız kardeşlerini vermekle Moğollara karşı bir ittifak kurmaya çalışmış, fakat bu ittifak amacına ulaşamamıştı. Şerefüddin'in ölmesinden sonra Küçük Lur hâkimi olan

Hüsâmeddin ise aradaki dostluğu bozarak Moğollara meylettii. Ayrıca Süleyman Şah'a karşı aldığı bu galibiyette Moğollardan destek aldığı da anlaşılmaktadır (Rahmeti 1393: 98).

Süleyman Şah, mağlubiyetin ardından kısa sürede ordusunu toparlayarak Hüsâmeddin Halil'in üzerine yürüdü. Dehliz'de meydana gelen çetin muharebenin ardından Süleyman Şah, Hüsâmeddin Halil'i mağlup etti. Alicenaplık gösteren Süleyman Şah, düşmanına bir şey yapmadan geri döndü. Mağlubiyeti kabullenemeyen Hüsâmeddin Halil, Süleyman Şah'ın kendisine iyi davranmasına rağmen Süleyman Şah'ın kardeşi Ömer Bey ve yakınlarını katletti (Kazvîni 2018: 444; Şeref Han 1971: 53).

Süleyman Şah, kardeşinin katli üzerine hilafetten yardım istedi ve altmış bin süvari ve dokuz bin piyadelik büyük bir orduyla Hüsâmeddin'e karşı savaşmak üzere geri döndü. Hüsâmeddin de üç bin süvari ve dokuz bin piyadelik bir orduyla Şapur Hast ovasında onu karşıladı.⁶ İki taraf H 640 (M 1242/1243) veya H 643 (M 1245/1246) yılında tekrar karşı karşıya geldi (Kurtuluş 2003: 226). Savaşın başlarında Süleyman Şah'ın ordusu yenilmek üzereyken onun dirayeti sayesinde üstünlük Berçemlere geçti.⁷ Savaş sonunda Hüsâmeddin esir düştü. Onu yakalayan askerler başını keserek Süleyman Şah'a takdim ettilerse de Süleyman Şah yine büyük bir alçakgönüllülikle "eğer onu canlı getirseydiniz canını bağışlardım" dedi (Şeref Han 1971: 53-54; Kazvîni 2018: 444-445). Sonra da ağzından şu rubâi döküldü:

*"Zavallı Halil-i Bedir şaşkın oldu; Bahar hevesi tohumunu canına ekti.
Heves devî, Süleyman'ın mülkünü arıyordu; devlerin avucunun içinde
Süleyman oldu"* (Kazvîni 2018: 445).

Savaş esnasında Hüsâmeddin'in kardeşi dağa kaçmış ve Süleyman Şah'tan eman istemişti. Savaşın ardından ona eman verildi. Berçemler, Şîgân kalesi ve Şapur şehrinin arasında bulunan Dizbez kalesini de Lurlardan aldı (Reşîdüddin 1373: 857). Hüsâmeddin'in öldürülmesinin ardından Moğollar onun intikamını almak üzere harekete geçtiler. Süleyman Şah'ın üzerine bir ordu gönderildi. Süleyman Şah, Moğolları mağlup etmeyi başardı. Süleyman Şah bu zafer sayesinde Luristan bölgesindeki bazı bölgeleri ele geçirdi (Rahmeti 1393: 98-99).

Berçemoğullarının şüphesiz en çok münasebette bulunduğu siyasi teşekkül Abbâsilerdi. Süleyman Şah'ın tarih sahnesine çıkışı Abbâsilerden Nâsır-Lidîmillâh dönemine rastlamaktadır. Bu dönemde Berçemler ile Abbâsilerin ilişkileri pek dostane sayılmazdı. Nitekim Nâsır-Lidîmillâh, Süleyman Şah'ı Berçem Beyliği'nin idaresinden azletti ve yerine onun küçük kardeşini atadı. Bu durum Süleyman Şah'ın halifeye karşı tavır almasına neden oldu. Yukarıda zikredildiği üzere Süleyman Şah, halifenin destek verdiği Aydoğmuş'u öldürerek bir nevi ondan intikam aldı. Nâsır-Lidîmillâh'ın vefatından sonra Abbâsi halifesi

⁶ Reşîdüddin, Hüsâmeddin'in ordusuna Moğolların da katıldığını belirtmektedir (Reşîdüddin 1373: 857).

⁷ Tarih-i Güzide ve Şerefnâme'de Süleyman Şah'ın askerlerinin bir müddet savaştıktan sonra geri kaçtıkları, Süleyman Şah'ın ayak direyip yerinde kaldığı ve onun direnmesi ile askerlerin geri döndüğü ifade edilmektedir (Kazvîni 2018: 444; Şeref Han 1971: 54). Reşîdüddin bu hamlenin Süleyman Şah'ın bir tuzağı olduğunu ve kaçan askerlerin maksadının düşmanı pusuya düşürmek olduğunu belirtmektedir. Nitekim bu hamle Türk savaş taktikleri arasında sıklıkla görülen sahte ricat olduğu anlaşılmaktadır. Yine Reşîdüddin bu tuzağın ardından Halil'in ordusunun çoğunun öldüğünü ve Halil'in de esir düştüğünü belirtmektedir (Reşîdüddin 1373: 857).

olan Zâhir-Billâh dönemi oldukça kısa sürdü ve onun vefatının ardından Müstansır-Billâh halife oldu.

Müstansır-Billâh döneminde Abbâsilerle Berçemler arasında yeniden dostane münasebetler başladı. Müstansır-Billâh, Celâleddin Harzemşah'ın Ahlat kuşatması sırasında ona gönderdiği mektupta Süleyman Şah'ı kendi bendelerinden sayıyor ve Celâleddin'in onlar üzerinde hakimiyet kurmamasını istiyordu (Nesevî 1384: 200). Süleyman Şah ve bazı devlet adamlarının Müstansır'ın yerine geçecek oğlu Müsta'sım'a yazdıkları şikâyet mektubunda yer alan şu ifadeler: "*O (Vezir), soytarıların ve mugannülerin dostudur, askerlerin düşmanıdır. Biz ise babanın zamanında değiştirip kurduğumuz ordunun emirleriyiz*" (Reşîdüddin 1373: 1002) Süleyman Şah'ın Müstansır döneminde Abbâsiler ile olan yakınlığını göstermektedir. Süleyman Şah, Halife Müstansır ile dostane münasebetler kurup hilafet sarayının en önemli kişilerinden biri haline geldi. Abbâsî emirlerinden olan Kuştımur'un oğlu Muzaffereddin Muhammed, M 1238 yılı civarlarında Süleyman Şah'ın kızı ile izdivaç etti (Ayan 2013: 294). Müstansır, Moğollar ile mücadelede civardaki askerî güçlerden yararlanmak istiyordu. Muhtemelen onun bu politikası ile kurulan dostane münasebetlerde etkili olmuştur. Cüzcânî, bu bilgiyi destekler nitelikte Süleyman Şah'ın mücadelelerini şöyle aktarmaktadır: "*Emîrî 'l-mü'minîn'in oğlu Emîrî 'l-mü'minîn Ebû Bekr ve hilafetin emîr-i 'alemdârî Türkmen Süleymanşah Eyvâ'î, otuz yıl boyunca Moğol küffarına kılıç çalıyorlardı ve gazveleri adet haline getirmişlerdi. Her ikisi de birbiri ile uyum içinde birçok kere küffara saldırıp küffar ordusunu hezimete uğrattılar. İlk seferinde Moğol küffarını Bağdat sınırından İsfehan'a kadar takip etmişti ve küffar askerinden çoğu cehenneme gitmişti. Bu Dârü 'l-Hilâfe emîr-i 'alemi Süleymanşah Eyvâ'î bir melik idi, kalabalık bir kabileden olup Türkmen taifesindendi. Gayet atik ve mücadeleciydi. Emîrî 'l-mü'minîn'in meyseresi⁸ onlardan müteşekkildi. Çurmagun'un Irak'a gitmesinden bu zamana değin otuz yıl müddetle, Câhiliye günlerinde Rüstem-i Destân'ın, İslâm dönemlerinde ise 'Alî Murtazâ'nın yaptığı gibi savaştı.*" (Cüzcânî 2016: 156).

Müstansır-Billâh 1242 yılında vefat edince yerine Müsta'sım-Billâh geçti (İbnü'l-Esîr 1987b: 401). Süleyman Şah, Müstansır'ın cenazesinde ve Müsta'sım'ın hilafete geçişinde hazır bulundu. Bu tarihten itibaren Süleyman Şah'ın Bağdat'ta yerleştiği görülmektedir (Rahmetî 1393: 97). Müstansır ölünce Müsta'sım-Billâh'ın halife olmasında devâtdârların ve devletin ileri gelenlerinin etkisi göze çarpmaktadır. Devlet büyüklerinin Müstansır'ın Hafâcî adlı kardeşi yerine Müsta'sım'ı seçmelerinin sebebi Hafâcî'nin daha baskın bir karaktere sahip olmasından kaynaklanıyordu. Hafâcî gibi baskın karakterli birisinin yerine Müsta'sım gibi daha uysal birini seçmeleri ileri gelenlerin yönetimde daha rahat hareket etmek için aldıkları bir karardı (Özdemir 1999: 207). Süleyman Şah'ın kuvvetle muhtemel bu tercihte rolü bulunmaktadır. Müsta'sım-Billâh döneminde Süleyman Şah, Abbâsiler ile olan ilişkilerini daha da geliştirdi ve Süleyman Şah, Abbâsî ordularında başkomutan oldu (Cüzcânî 1342: 130).

Süleyman Şah'ın M 1242/1245 yılında Küçük Lur hükümdarı Hüsâmeddin'i mağlup etmesinden birkaç yıl sonra Batı Moğollarından bir grup Bağdat havalisine gelme niyetindeydiler. Moğollar, Süleyman Şah'ın tâbillerinin bulunduğu Fuci şehrine ve Hânegîn şehrine hücum ettiler. Bu durum üzerine Halife Müsta'sım; Şerefeddin İkbâl Şarâbî,

⁸ Ordunun sol kanadı.

Mücahidüddin Aybek-Devâtdâr-ı sağır, Alâeddin Altuntaş-Devâtdâr-ı Kebîr'i büyük bir ordu hazırlamalarını ve Bağdat burçlarına mancınıklar kurmalarını istedi. Bu ordunun içinde bulunan Süleyman Şah da savaş hazırlıklarını tamamladı. Ancak Moğollar Ca'feriye yakınlarına kadar gelip Bağdat'a saldırmadan geri döndüler (Reşîdüddin 1373: 858).

Moğol hükümdarı Hülâgû, Bâtînilere karşı gerçekleştirdiği seferde Abbâsilerden ordu göndermelerini isteyen bir mektup gönderdi. Mektubu alan halife önce vezirinin telkini üzerine Hülâgû ile anlaşma yoluna giderek sınırlı sayıda bir orduyu Hülâgû'nun hizmetine yollamak istedi. Ancak Süleyman Şah ve diğer devlet adamlarının, özellikle Devâtdâr-ı sağır Mücahidüddin'in olaya müdâhil olmasıyla bu fikrinden vazgeçti. Hülâgû'nun ordu istemesi pek de hayra alamet değildi. Mücahidüddin Aybek, Hülâgû gibi kudretli bir hükümdarın halifenin ordusuna ihtiyaç duymayacağını, bunun Bağdat savunmasını zayıflatmak için kurgulanmış bir tuzak olduğunu belirtti. Bunun üzerine diğer komuta kademesi ve halife onun fikrini kabul etti. Bu yüzden ordu gönderilmedi. Hülâgû'nun sert mektubuna aynı şekilde sert bir cevap hazırlatan Müsta'sım elçilerle birlikte mektubunu gönderdi. Hülâgû, gelen mektuba oldukça sinirlendi ve elçileri huzurundan kovarak halifeye bir mektup daha yazdı (Özdemir 1999: 176-179). Bu mektubunda tehditlerinin dozunu arttıran Hülâgû, halifeyi korkutmayı başardı. Müsta'sım, Hülâgû ile anlaşmak istediğini Vezir İbnü'l-Alkamî'ye bildirerek ne yapmaları gerektiğini sordu. İbnü'l-Alkamî, Hülâgû'yu sakinleştirmek için hazineleri bu uğurda sarf etmeleri gerektiğini bildirdi. Ona göre kıymetli hediyeler ve özür dilediklerini belirten bir mektup ile Hülâgû'nun Bağdat'a saldırmasını engelleyebilirlerdi. Fakat Devâtdâr-ı sağır Mücahidüddin Aybek, İbnü'l-Alkamî ile arasında yaşanan çekişmelerden dolayı onun bu görüşüne şiddetle karşı çıkarak onun amacının kendisini Hülâgû'ya şirin göstermek olduğunu belirtti. Diğer komuta kademesinden de destek alıp, toplanması muhtemel mallara askerlerle birlikte el koyacaklarını belirttiler. Bu gelişmeler üzerine Süleyman Şah şunları ifade etti: *“Eğer halife bu güçlü düşmanı def etmek için adım atmayıp önceden hamle yapmazsa, çok kısa sürede Moğol ordusu Bağdat'a musallat olacak ve diğer yerlerde yaptıkları gibi hiçbir canlıya merhamet etmeyecekler. Şehirli-bedevisi, güçlü-zayıf kimseyi sağ koymayacaklar, örtülü kadınları iffet örtüsünden çıkaracaklar. Moğollar bütün etrafı ele geçirmeden harekete geçilseydi ordu toplamak kolay olur ve ben gece baskını yapıp onları gafil avlardım. Eğer planlandığı gibi olmaz aksi yaşanırsa civanmerd, cenk meydanında haysiyetiyle ölür”*.

Halife, Süleyman Şah'ın sözlerinden etkilenecek şekilde vezire, Süleyman Şah'ın takrînce orduyu hazırlatmasını, kendisinin de orduya altın vereceğini söyledi. Vezir, halifenin altın vermeyeceğini biliyordu ama bunu belli etmedi ve Ârız'a orduyu hazırlamasını söyledi. Daha sonra Ârız, ordunun ihtiyaçları için halifenin para vermesi gerektiğini bildirdi. Vezir, durumu halifeye arz ettiğinde halife bahaneler bularak parayı vermedi. Vezir, onun sözünde duracağından ümidi kesti (Reşîdüddin 1373: 1002). Halife orduya para harcamak yerine Moğolları, Abbâsî Hanedanının kutsallığı ile tehdit edip korkutarak bu seferden vazgeçirme yoluna başvurdu. Çünkü daha önce Abbâsîler üzerine sefere çıkan Alâeddin Muhammed kar fırtınasına yakalanmış ve ordusu bozguna uğramış olduğundan bu hadisenin yaşanması halifeliğin kutsallığına atfedilmişti. Halife de buna güveniyordu. Süleyman Şah ve diğer emirler halifenin bu tutumundan hayal kırıklığına uğradılar (Yuvalı 1994: 71). Vassaf, burada Vezir İbnü'l-Alkamî'yi ihanetle itham etmektedir. Vassaf'a göre olaylar özet olarak şöyle gelişti: Vezir İbnü'l-Alkamî, Hülâgû'ya elçiler göndererek onu Bağdat'ı ele geçirmesi

yönünde kışkırttı. Hülâgû başlangıçta vezirin bu davetlerine inanmadı. Elçiler yollamaya devam eden İbnü'l-Alkamî, Abbâsî ordusunun güvenini sarsacağına dair Hülâgû'ya güvence verdi. Bu arada halifeyi de kandırmaya devam eden İbnü'l-Alkamî, bütün civar meliklerin halifelîğe tâbi olduğuna ve bu yönden kuşkulanan bir durum olmadığına, bunun için bu kadar ordunun el altında tutulmasının çok mal kaybına sebep olacağını bildirip orduların her birini bağlı buldukları yerlere gönderilmesini istedi. Halife, bu konuda ona ruhsat verdi. Böylece kısa sürede İbnü'l-Alkamî ordunun çoğunu dağıttı (Vassaf 1346: 15-18). H. Ahmet Özdemir, kaynaklarda geçen bu ve benzeri tarzdaki rivayetlerin nedenini mezhep taassubuna bağlamakta ve İbnü'l-Alkamî'nin Şii olmasından dolayı iftiralara maruz kaldığını belirtmektedir. Ayrıca ordudan sorumlu kişiler Devât-dâr-ı sağîr Mücahidüddin ve Süleyman Şah idi ve bunların İbnü'l-Alkamî ile araları açıldı. Onun sözleriyle orduyu lağv etmeleri pek mantıklı görünmemekte, ayrıca böyle bir ordunun varlığı da şüpheli görünmektedir. Bütün bunların asılsız ve veziri karalamak için ortaya atıldığı anlaşılmaktadır (Özdemir 1999: 216-217).

Halife Müs'tasım, Hülâgû 'ya sadece ufak tefek hediyelerle birlikte bir mektup göndermekle yetindi. Mektubun içeriğinde de Abbâsîlerin kutsallığından dem vurarak Huğlu'yu bu seferinden vazgeçirebileceğini umuyordu. Hülâgû, oldukça hiddetlenip harekete geçerek Bağdat'a doğru yöneldi (Özdemir 1999: 181). Hülâgû, Ramazan H 655 /M 1257'de Hemedan'a geldi ve Halife Müsta'sım'a bir mektup daha yolladı. Oldukça hiddetli olan Hülâgû, halifeye gazâbından sakınmasını, bizzat yanına gelmesini, eğer gelmeyecekse Vezir, Süleyman Şah ve Devât-dâr-ı kendisine yollamasını istedi. Söz dinlemeyecekse ordusunu hazırlamasını bildirdi. Halife, aldığı tehdit mektubuna rağmen Hülâgû'nun isteğini yerine getirmedi (Cüveynî 2013: 593-594; Reşîdüddin 1373: 997; Özdemir 1999: 182).

Hülâgû, Bağdat üzerine hemen gitmek yerine Hemedan'dan Tebriz civarına geçerek burada hazırlıklarını tamamladı. Yaklaşık iki ay boyunca burada konakladı. Bağdat'a geçiş noktası sarp dağlar ve kalelerle doluydu ve Hülâgû'nun buraları temizlemeden Bağdat'a ilerlemesi oldukça riskli bir hareket olacağından öncelikle bu bölgenin ele geçirilmesi gerekiyordu (Özdemir 1999: 184,186). Hülâgû'nun ele geçirmek istediği bölge Berçemlerin meskûn olduğu topraklardı. Berçemler daha önceleri bu bölgede Alâeddin Muhammed'in şiddetli soğuklardan kırılan ordusuna baskın düzenlemişler ve Harzemşahlara Bağdat'a ilerlemelerine engel olmuşlardı. Tıpkı Alâeddin Muhammed gibi Hülâgû da Bağdat'a yürümek niyetinde olduğundan daha önce yaşananlardan ders çıkarmış olmalı ki öncelikle bu bölgenin temizlenmesi gerektiğini hesaba katmıştır. Hülâgû, bölgede etkin olan beylerden Hüsâmeddin Akka ile anlaştı. Hüsâmeddin Akka, Hülâgû'nun teklifini kabul ederek ona itaatini bildirdi. Bölgenin önde gelen Kürt beylerinden olan Hüsâmeddin Akka, Süleyman Şah'ın bölgedeki rakiplerinden birisiydi. Süleyman Şah ile arası iyi olmadığı için Hülâgû'nun teklifini tereddüt etmeden kabul etti. Zira Hülâgû ona stratejik yerler teklif etmişti ki bu yerlerin arasında Süleyman Şah'ın sahip olduğu alanlar da bulunuyordu. Fakat daha sonra etrafında toplanan Kürtlerin ve Yıvaların etkisiyle bu karardan dönmek zorunda kaldı. Yanındakiler Moğollarla mücadele edilmesini istiyorlardı (Rahmetî 1393: 100). Kürtlerin ve Yıvaların telkinleri sonucu Hülâgû ile mücadele etmeye ikna olan Hüsâmeddin Akka, Erbil hâkimi İbn Salâye'ye de haber yollayarak kendisinin yüz bin kişilik piyade birlik meydana getirebilecek gücünün olduğunu, halifenin de kendisine süvari desteği sağlar ise Moğolları durdurabileceğini söyledi. İbn Salâye bu haberi Bağdat'a bildirirse de Müsta'sım ve İbnü'l-Alkamî dikkate almadı. Hülâgû, Hüsâmeddin Akka'nın bu faaliyetlerini öğrenince yaklaşık

üç bin kişilik bir birliği göndererek hileyle Hüsâmeddin Akka'yı ele geçirdi. Daha sonra aile fertlerini ikna ederek sığındıkları kalelerden indirip hepsini öldürttü. Etraftaki kaleleri yıktırarak olası savunmaları engellemiş oldu (Reşîdüddin 1373: 1005-1006). Süleyman Şah Bağdat'ın etrafındaki dağ bölgelerine ordu gönderilmesini istiyordu. Çünkü oralarda Yıvalar bulunuyor, Yıvalar da Abbâsî ordusunun önemli bir unsurunu teşkil ediyordu. Hülâgû bunu bildiği için harekete geçti ve bahsi geçen bölgede tahribat yaptı (Rahmetî 1393: 99-100).

Hülâgû, gerekli tedbirleri aldıktan sonra Abbâsîler üzerine yürüdü. Baycu Noyan önderliğinde ordusunun sağ kanadını harekete geçirdi. Hülâgû'nun ordusunu karşılamak için Abbâsî ordusunun başında ise Devâtâr-ı sağır Mücâhidüddin Aybek ve İbnü'l-Ker bulunuyordu. Sahte ricat taktiği ile Abbâsî ordusunu zor duruma düşüren Moğollar kolay bir zafer elde etti. Abbâsî ordusunun çoğu öldürüldü. Devâtâr-ı sağır savaş alanından kaçmayı başararak Bağdat'a geri döndü. Baycu komutasındaki Moğol ordusunun sağ kanadı, bu zaferin ardından Bağdat'ın batı taraflarına varırken, Kid Buka önderliğindeki sol kanat Luristan ve Huzistan bölgelerini ezip geçerek Bağdat'ı güney yönünden kuşattı. Hülâgû önderliğindeki merkez kuvvetler ise bütün ihtişamıyla birlikte Bağdat'ı doğu yönünden kuşatma altına aldılar. Bu üç ordu 22 Ocak 1258 günü Bağdat'ı kuşattı. Neticede Moğollar yoğun bir kuşatmanın ardından Bağdat'ı düşürmeyi başardılar. Süleyman Şah ve Mücâhidüddin Aybek durumu görerek halifeye gelip hazineleri ve haremîni alarak gemiye binmelerini ve Dicle nehrinden Basra'ya kaçmayı teklif ettiler. Fakat Müsta'sım bu teklife sıcak bakmadı (Özdemir 1999: 191-199). Vezir İbnü'l-Alkamî, artık şehri teslim etmekten başka bir seçenekleri kalmadığını halifeye söyleyerek teslim olmaları gerektiğini bildirdi (Spuler 2011: 62). Süleyman Şah ve emirler bu fikre karşı çıkarak vezire inanmaması gerektiğini söyleseler de halife onları dinlemedi ve teslim olmak üzere Bağdat'tan dışarı çıktı (Cüzcânî 1342: 196).

4. Berçemoğullarının Yıkılışı

7 Şubat 1258 tarihinde Süleyman Şah ve Devâtâr-ı sağır Mücâhidüddin Aybek de şehirden çıkarak teslim oldular. Hülâgû, onları tekrar şehre gönderip bütün adamları ile gelmelerini söyledi (Özdemir 1999: 200). Moğollar, Süleyman Şah ve ona bağlı olan yedi yüz kişilik bir grubu yakalayarak elleri bağlı olduğu halde Hülâgû'nün yanına getirdiler. Hülâgû, Süleyman Şah'a şöyle dedi: “*Sen gökbilimci ve nücüm ilminde bilgi sahibi biriydin. Nasıl oldu da kendi kara gününü görmedin ve sahibine sulh yolunu tercih edip hizmetimize gelmesini öğütmedin?*” Süleyman Şah ise şöyle cevap verdi: “*Halife, zalim ve saadetsiz idi. İyilik severlerin öğütünü dinlemiyordu*”. Bu konuşmanın ardından Süleyman Şah ve adamlarının hepsi katledildi. Süleyman Şah, Mücâhidüddin Aybek ve Devâtâr-ı Büzürge'nün oğlu Hâcüdün'in kafalarını keserek Bedreddin Lü'lü'ye gönderdiler. Bedreddin'in Süleyman Şah ile dostluğu bulunduğundan onun kesik başını görünce ağladı. Fakat Moğolların korkusundan teslim almak zorunda kaldı (Reşîdüddin 1373: 1015). Böylece Berçem Hanedanı sona erdi.

Süleyman Şah, Berçemlerin en meşhur idarecisi oldu. Onun döneminde Berçemler idarî, askerî ve ekonomik anlamda gelişme kaydettiler. Süleyman Şah, ilim ve edebiyata da önem vermiştir. Nitekim Hülâgû ile yaptığı konuşmadan anlaşılacağı üzere nücüm ilmine sahiptir. Kendisi rubâiler söylediği gibi sarayında ediplere yer vermiştir. Bunlardan en meşhuru Esîrüddin-i Umânî'dir.

Kazvîni, Esîrüddin-i Umânî'nin hayatını anlatırken ondan “Kürdistan hükümdarı Süleyman Şah-ı İve'nin methiyecisi” olarak bahsetmektedir (Kazvîni 2018: 587). Dîvanı ile meşhur olan Esîrüddin'in birçok şiiri bulunmaktadır (Devletşah 1977: 225). Esîrüddin'in, H 618/M 1221-22 yılındaki Moğol saldırısından önce Süleyman Şah'ın sarayına girdiği tahmin edilmektedir. Esîrüddin, bir şiirinde Yıva ülkesine yerleşmesinin sebebini maddi konulara bağlamaktadır. Saraya girdikten sonra Süleyman Şah ve yakınlarının malî himayesini gören Esîrüddin, bir süre sonra birtakım iftiralar üzerine Süleyman Şah'ın gözünden düştü. Ayrıca Süleyman Şah'ın eşinin de bundan sonra Esîrüddin'e olan alakasını kestiği anlaşılmaktadır. Esîrüddin, bunu telâfi etmek için Süleyman Şah'a sayısız şiirler sundu, nitekim yoğun çabalarının sonucunda onun gönlünü tekrar kazandı. Fakat bazı devlet adamlarının fesadı ile çok kısa süre sonra yine gözden düştü. Esîrüddin, Süleyman Şah ile arası bozulduktan sonra geçim sıkıntısına da düşünce Harzemşah sarayına gitti ve Sultan Alâeddin Muhammed, Celâleddin Harzemşah gibi sultanların yanında kendine yer buldu. Celâleddin ile Süleyman Şah'ın kızının evlenmesi, Esîrüddin ile Süleyman Şah'ın arasını yeniden düzeltti. Harzemşahlar'ın yıkılmasıyla beraber Esîrüddin, Süleyman Şah'ın sarayına döndü; fakat kalıcı olamadı. Küçük Lur Atabeglerinin saraylarına da giden Esîrüddin; Şerefüddin, İzzeddin Gerşaf gibi Atabeglere hizmet verdikten sonra Süleyman Şah'ın düşmanı olan Hüsâmeddin Halil'in de bir dönem yanında bulundu (Pashaei 1392: 105-106).

Süleyman Şah, Farsça rubâi okuyacak düzeyde Farsçaya hâkimdi. Küçük Lur Atabegi Hüsâmeddin'in öldürülmesinin ardından şu rubâiyi okumuştur:

*“Zavallı Halil-i Bedir şaşkın oldu; Bahar hevesi tohumunu canına ecti.
Heves devi, Süleyman'ın mülkünü arıyordu; devlerin avucunun içinde
Süleyman oldu”* (Kazvîni 2018: 445).

Atabeg Sa'd Zengî'ye esir düştüğü sıralarda ise şöyle bir rubâi okumuştur:

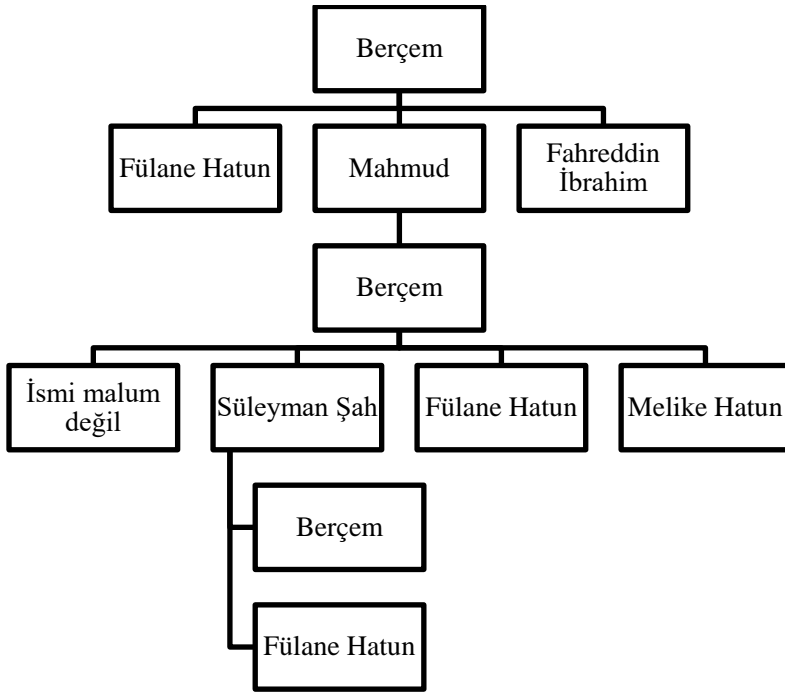
*“Allah korusun ben Zengî'nin ordusundan korkmam; ne de savaş
meydanından ve aslanla savaşmaktan
Ey Padişah Zengî (zenci) ile beni niye korkutmak istiyorsun? Ben çocuk
muyum da Zengî'den (zenci) korkayım”* (Cüveynî 2013: 596).

Başka bir rubâisi de şöyledir:

*“Her ne kadar yüreğim yansa da: her nefeste sana daha çok bağlantıyorum
Gönül ocağında beni körükleme; ateş nefesimi daha da alevlendiriyor”* (Ebu'l-
Kâsimî 1396: 13).

Küçük Lur emiri Hüsâmeddin, Süleyman Şah tarafından öldürüldükten sonra kardeşi Bedreddin Mes'ud Lur emiri oldu. Bedreddin daha sonra Kaan'ın yanına giderek asker yardımı istedi, Kaan'da onu Hülâgû'nun hizmetine gönderdi. Hülâgû'nun Bağdat seferi sırasında yanında bulunan Bedreddin, Süleyman Şah'ın kendisine verilmesini istedi; fakat Hülâgû onu geçiştirdi. Daha sonra Süleyman Şah, Hülâgû tarafından öldürülünce Bedreddin bu kez de Süleyman Şah'ın yakınlarını istedi. Teklifi kabul edilen Bedreddin, Süleyman Şah'ın yakınlarını Luristan'a götürdü. Burada onlarla yakından ilgilenen Bedreddin gereken misafirperverliği gösterdi. Bedreddin, Bağdat tekrar toparlanınca isteyenlerin Bağdat'a geri dönebileceklerini, kalmak isteyenleri de yakınlarıyla evlendireceğini söyledi. Bazıları

Luristan'da kalmayı tercih edip onun yakınlarıyla evlendiler, bazıları ise Bağdat'a gitmeyi tercih etti (Kazvîni 2018: 445; Şeref Han 1971: 55). Bağdat'a gidenlerden biri de Süleyman Şah'ın Berçem adındaki oğluydu. Bağdat'a dönen Berçem, Kutbeddin lakabını alarak İlhanlılar dönemindeki nüfuzlu kişilerden biri oldu. Fakat Abaka Han zamanında Berçem ile birlikte yakınlarının çoğu idam edildi (Ebu'l-Kâsimî 1396: 13). Minorsky, Karakoyunluları oluşturan aşiretlerden biri olan Baharlu aşiretinin adının Berçemoğullarının meskûn olduğu Bahar kalesinden ortaya çıkmış olabileceğini iddia etmiştir. Ayrıca bazı Karakoyunlu paralarında Yıva boyunun damgalarının bulunmasını da bu yönde güçlü bir delil olarak görmektedir (Minorsky 1986: 919). Peter Golden da Baharlu aşireti ile Berçemlerin Bahar kalesini ilişkilendirmektedir (Golden 1992: 367).

Berçemoğulları Şeceresi⁹ (Rahmetî 1393: 107).

⁹ İsmi bilinmeyen hatunları zikretmek için kaynaklarda, falan-fılan kelimesinden türetilen fülane kelimesi kullanılmaktadır.

Sonuç

Selçukluların yıkılmasıyla rahat hareket etme fırsatı yakalayan Berçemler, tarihi kayıtlarda ilk olarak 1158 yılından itibaren kendilerine yer bulmuşlardır. Bu tarihten itibaren başlayarak özellikle Büyük Selçuklu Devleti'nin parçalanmasının ardından Hemedan ve Bahar kalesi civarındaki faaliyetlerini arttırmışlardır. Başarılı siyasî-askerî faaliyetleri ile Berçem Bey, İran'da bir siyasî teşekkül oluşturmayı başarmıştır. Maalesef Berçemlerin siyasi tarihini kronolojik olarak verebilmek ve onların faaliyetlerini takip etmek kaynak yetersizliği nedeniyle pek mümkün değildir. Onların faaliyetleri, münasebet kurdukları güçlü komşu siyasî teşekküllerin, kaynaklardaki bahisleri kadar takip edilebilmektedir. Eldeki mevcut verilere göre, takribî bir asırlık siyasi hayatları boyunca Berçemlerin altı emiri bilinmektedir. Bunların ne zaman beyliğin başına geçtiği ve ne zaman tahttan indikleri hakkında tam bir tarihlendirme yapılamamaktadır.

Berçemler, yaklaşık bir asırlık siyasî hayatları boyunca Abbâsiler, Irak Selçukluları, Lur Atabegleri, Harzemşahlar ve Moğollarla çeşitli münasebetlerde bulunmuşlardır. Şüphesiz onların en çok münasebet kurdukları devlet Abbâsiler olmuştur. Bazı kısa dönemler bir kenara bırakılırsa genel hatları ile Abbâsiler ile Berçemler arasındaki münasebetlerin dostane olduğu görülmektedir. Kanaatimizce Berçemler uzun müddet Abbâsileri metbû tanımışlardır. Abbâsiler, dönem dönem Berçemlerin askerî ve siyasî gücüne ihtiyaç duymuştur. Abbâsî ordusunun zor zamanlarında Berçemler, bunu kendi lehlerinde kullanıp siyasî ve askerî açıdan güç kazanmış ve ekonomik olarak da kazanç elde etmişlerdir. Abbâsî ordusunun muharip unsurları olarak hizmet verip, yeri geldiğinde de Abbâsî ordusundan yardım alarak bölgedeki rakiplerine üstün gelmeyi başarmışlardır.

Berçemler, Fahreddin İbrahim ve Süleyman Şah gibi kudretli beylerle birlikte bölgedeki siyasi teşekküllerin çekindiği bir topluluk olmuşlardır. Beyliğin en güçlü dönemi son emir olan Süleyman Şah dönemidir. Özellikle Süleyman Şah döneminde Berçemlerin, Abbâsiler nezdindeki mevkilerinin yükseldiği görülmektedir. Nitekim Süleyman Şah'ın siyasî ve askerî kabiliyeti Abbâsî ordularında başkomutanlık mevkinde getirilmesini sağlamıştır. Moğollarla mücadele konusundaki duruşu onun cesur bir idareci ve asker olduğunu göstermektedir. Ancak Moğollara karşı mücadele onun ve beyliğinin sonunu getirmiştir.

Berçemlerin, sosyo-kültürel yaşantılarına dair kayıtlar çok sınırlıdır. Emaretleri süresince Berçem şehirlerinin gelişimi, bu şehirlerin idari ve sosyo-ekonomik durumlarının ne durumda olduğu hakkında pek fazla malumat bulunmamaktadır. Süleyman Şah döneminde sarayda edip-şair yetiştirmeleri Berçemlerin sosyo-kültürel hayata önem verdiklerine delâlet edebilir. Yine Süleyman Şah'ın nücüm ilmüne vâkıf olması ve kendisinin rubâiler söylemesi hanedan üyelerinin eğitimlerinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Netice olarak Berçemler, İran'da kurdukları bir asırlık emâret ile bölgenin siyasî tarihinde çok aktif rol oynamışlardır. Moğolların 1258 yılındaki Bağdat kuşatmasında Süleyman Şah'ın Moğollar tarafından katledilmesi ile Berçemlerin kurduğu emaret sona ermiştir. Süleyman Şah'tan sonra yakınları Luristan'a gitmiş, daha sonra bir kısmı tekrar Bağdat'a dönmüştür. Ancak Berçemler, yeniden bir emaret tesis edememişlerdir.

Kaynaklar

- Aktan, Ali. (2016). "Müstazî-Biemrillâh". *DİA*-32. Ankara: TDV. 128-129.
- Alptekin, Coşkun. (1988). "İrak Selçukluları". *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*-7. (ed. Kenan Seyithanoğlu) İstanbul: Çağ Yayınları. 291-337.
- Anadol, Cemal vd. (2002). *Türk Kültür ve Medeniyeti*. İstanbul: Bilge Karınca Yayınları.
- Ayan, Ergin. (2007). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Ayan, Ergin. (2011). "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Dağılma Sürecinde Batı İnan'daki Yıva Boyu". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 17, 282-296.
- Bezer, Gülay Öğün. (2020). "İldenizliler". *DİA*-22. Ankara: TDV. 82-84.
- Cüveynî. *Tarih-i Cihangüşâ*. (Çev. Mürsel Öztürk). 2013. Ankara: TTK.
- Cüzcânî. *Tabakât-ı Nâsirî-1*. 1342. Kâbil: Encümen-i Târîh-i Afganistan.
- Cüzcânî. *Tabakât-ı Nâsirî (Moğol İstilasına Dair Kayıtlar)*. (Çev. Mustafa Uyar). 2016. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Devletşah. *Devletşah Tezkiresi-2*. (Çev. Necati Lügal). 1977. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları.
- Ebu'l-Gazî Bahadır Han. *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*. (Haz. Muharrem Ergin). Tercüman Gazetesi Yayınları.
- Ebu'l-Kâsimî, Ali. (1396). "Âl-i Perçem ez Âğâz tâ Fercâm". *Târîhnâme-i Harezmi*, 18, 2-17.
- Gregory Abu'l-Farac. *Abu'l-Farac Tarihi-2*. (çev. Ömer Rıza Doğrul). 1987. Ankara: TTK.
- Golden, Peter. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Webden: Huberd & Co.
- Gündüz, Tufan. (2017). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Hartmann, Angelika. (2016). "Nâsir-Lidînillâh". *DİA*-32. Ankara: TDV. 399-402.
- Hüseynî. *Ahbâr üd-Devlet İs-Selçukıyye*. (Çev. Necati Lügal). 1943. Ankara: TTK.
- İbnü'l-Esîr. *El-Kâmil fi't-Târîh-11*. (Çev. A. Özaydın-A. Ağırakça). 1987a. İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Esîr. *El-Kâmil fi't-Târîh-12*. (Çev. A. Özaydın-A. Ağırakça). 1987b. İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü's-Sâî. *El-Câmiu'l-Muhtasar*. (Haz. Mustafa Cevâd). 1934. Bağdat: Matbaatü's-Süryâniyyetü'l Kâsûlîkiyye.
- Kâşgarlı Mahmûd. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi-1*. (çev. Besim Atalay). 1985. Ankara: TDK.
- Kâşgarlı Mahmûd. *Divanü Lugâti't-Türk*. 2005. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Kazvîni. *Nüzhetu'l-Kulûb*. 1362. Tahran: Dünyâ-yı Kitâb.
- Kazvîni. *Târîh-i Güzide*. (Çev. Mürsel Öztürk). 2018. Ankara: TTK.
- Kurtuluş, Rıza. (2003). "Lur-ı Kûçek". *DİA*-27. Ankara: TDV. 226-227.
- Minorsky, Vladimir. (1986). "Baharlu". *The Encyclopaedia of Islam (New Edition)-1*. (ed. H. A. R. Gibb vd.) Leiden: E. J. Brill. 919.
- Nesevî. *Celâliittin Harezemşah*. (Çev. Necip Asım). 1934. İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası.
- Nesevî. *Sîret-i Celâleddîn-i Mingburnî*. (Çev. Anonim, haz. Müctebâ Mînovî). 1384. Tahran: Şirket-i İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî.

- Özaydın, Abdulkerim. (2005). “Muhammed b. Tekiş”. *DİA*-30. Ankara: TDV. 581-583.
- Özaydın, Abdulkerim. (2016). “Muktefi- Liemrillâh”. *DİA*-31. Ankara: TDV. 145-146.
- Özdemir, H. Ahmet. (1999). *Moğol İstilâsı ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı (Cengiz ve Hülgû Dönemleri) (612-656/1216-1258)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pashaei, Mohammed Reza. (1392). “Zendeğînâme-i Esrûddîn-i Umânî”. *Târîh-i Edebiyât*. 73. 100-122.
- Rahmetî, Muhsin. (1393). “Süleyman Şah-ı İyve ve Hamle-i Moğol”. *Mütaalat-ı Tarih-i İslam*, 22, 84-107.
- Râvendî. *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr-2*. (çev. Ahmed Ateş). 2020. Ankara: TTK.
- Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî. *Câmiu't-Tevârîh-2*. 1373. Tahran: Neşr-i Elburz.
- Simnânî, Penâhî. (1375). *Sultan Celâleddîn Harezmsâh*. Tahran: Neşr-i Nedâ.
- Spuler, Bertold. (2011). *İran Moğolları*. (çev. Cemal Köprülü). Ankara: TTK.
- Strange, G. Le. (1905). *The Lands Of The Eastern Caliphate*. New York: Barnes & Noble Inc.
- Sümer, Faruk. (1951). “Yıva Oğuz Boyuna Dair”. *Türkiyat Mecmuası*, 9, 151-166.
- Sümer, Faruk. (2013). “Yıva”. *DİA*-43. Ankara: TDV. 547-549.
- Şeref Han. *Şerefnâme-I*. (çev. Mehmet Emin Bozarslan). 1971. İstanbul: Ant Yay.
- Taşagıl, Ahmet. (2018). *Kök Tengri'nin Çocukları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Vassaf. *Târîh-i Vassaf*. 1346. Tahran: İntişârât-ı Bünyâd-ı Fereng-i İran.
- Yuvalı, Abdulkadir. (1994). *İlhanlılar Tarihi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- (1989). “Harezmsâhlar Devleti”. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi-9*. (Ed. Kenan Seyithanoğlu). İstanbul: Çağ Yayınları. 19-61.

İLHANLI DEVLETİ TARİHİNDE BAĞDAD HATUN
(HAYATI VE SİYASİ YAŞAMA ETKİLERİ)
BAGHDAD KHATUN IN ILKHANATE HISTORY
(HER LIFE AND IMPACT ON THE POLITICAL LIFE)

CEM TUYSUZ

Dr. Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Dr. Trakya University Faculty of Letters Department of History
ctuysuz70@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-2345-6789>

Atf / Citation

Tuysuz, C. 2021. "İlhanlı Devleti Tarihinde Bağdad Hatun (Hayatı ve Siyasi Yaşama Etkileri)". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül- September 2021). 265-276

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 02.02.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 07.07.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4548>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by *iThenticate* programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*

TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

İLHANLI DEVLETİ TARİHİNDE BAĞDAD HATUN
(HAYATI VE SİYASİ YAŞAMA ETKİLERİ)
BAGHDAD KHATUN IN ILKHANATE HISTORY
(HER LIFE AND IMPACT ON THE POLITICAL LIFE)

CEM TUYSUZ

Öz

İlhanlı Devletinde Emiru'l-umera'lık görevine kadar yükselmiş olan Emir Çoban ve Sultan Ebu Said ile evlenen kızı Bağdad Hatun, İlhanlı Devletinin siyasi- sosyal tarihinde önemli bir konuma sahiptirler. Özellikle Emir Çoban'ın İlhanlı Sultanı Ebu Said dönemindeki siyasi ve askeri başarıları, devlet yönetimindeki otoritesi ayrıntıları ile araştırılması gereken bir konudur.

Sultan Ebu Said, toplumsal etik kuralları göz ardı ederek Bağdad Hatun'a sahip olma ihtirası ve sonrasında yaşanan gelişmeler İlhanlı Devletinin siyasi kaderinde belirleyici bir faktör olmuştur.

Çalışmamızda, Bağdad Hatun'un özel yaşamının, siyasi ve sosyal açıdan İlhanlı Devletini etkileyen yönünü ortaya koymaya çalıştık.

İncelememiz de Bağdad Hatun-Ebu Said olayına salt bir tarihi gerçeklik penceresinden bakmamaya, sosyolojik ve kültürel boyutlarıyla, yönetici ve bürokrat kesiminin bu duruma karşı sergilediği tutumu da yansıtmaya çalıştık. Bu durumun ayrıntılı bir incelemesi ve eleştirisinin yapılması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bağdad Hatun, Emir Çoban, Sultan Ebu Said

Abstract

Amir Chupan who rose to the office of military commander at Ilkhanate State and his daughter Baghdad Khatun who married to Sultan Abu Sa'id had prominent roles in political and social history of the Ilkhanate State. Particularly, political and military successes of Amir Chupan during the reign of Ilkhanate Sultan Abu Sa'id, his authority in government must be studied in detail.

Desire of Sultan Abu Sa'id to marry Baghdad Khatun ignoring the social ethics and following events became determining factors in destiny of Ilkhanate State.

In this study, the authors tried to display private life of Baghdad Khatun in a way that it politically and socially impacts the Ilkhanate State.

The authors tried to go beyond sole historicity in Baghdad Khatun-Abu Sa'id event that they studied and discuss attitude displayed by governing and bureaucratic circles against this event in its sociologic and cultural dimension

Key Words: Baghdad Khatun, Amir Chupan, Sultan Abu Sa'id

Structured Abstract

Through history, women played an important role in social life, government, and politic Baghdad Khatun who had a significant place in Ilkhanid political life is a good example of this her father was Chupan b. Malek b. Tudahun Noyan of Suldus clan. While sources do not include any information about her place and year of birth: It is noted that she married Jalayirid Amir Shaikh Hasan b. Amir Husain b. Aq Buqa in 1323.

in 1325 on Ujan uplands Abu Sa'id Bhadur Khan fell in love with Baghdad Khatun who would leave a deep impact on Ilkhanid political history knowing that she was married with Jalayirid Shaikh Hasan. Following this meeting, Abu Sa'id closed himself to his palace and retiring from government affairs, spent his time writing poems describing his irresistible love for Baghdad Khatun. The Sultan sent word for Amir Chupan and requested him to find a solution to this complicated state. However, Amir Chupan thought this was only a whim. Amir Chupan sent Abu Sa'id to Baghdad to keep him away from Baghdad Khatun while he sent Baghdad Khatun and Jalayirid Shaikh Hasan to Qarabagh to keep them away from Abu Sa'id.

The political approach that Amir Chupan displayed towards Abu Sa'id's wish hurt and provoked the Sultan against him. Turning this disorder into opportunity, his political rivals increased resentment between the Amir and the Khan even further. While Amir Chupan was outside Tabriz intervening in unrest in Khorasan, his son Demasq Kaja was killed on the orders of the Sultan based on allegations of having illegitimate affairs with women in Abu Sa'id's harem. Sultan sent an army to kill Amir Chupan as well considering he would want to revenge his son's death. Seeking refuge with Herat ruler Ghiyath ud-Din Kartid, Amir Chupan was killed in 728 (1327-1328) on orders of Abu Sa'id.

Sultan Abu Sa'id removed the biggest obstacle to come together with Baghdad Khatun with ordinary excuses after which he focused on divorcing Jalayirid Shaikh Hasan from his wife. He assigned Qadi Mubarak Shah to solve this issue. Qadi Mubarak Shah approached Jalayirid Sheikh Hasan and described Sultan Abu Sa'id's will and requested that he applies Genghis law – according to this law, men that were married to women that the khan falls in love with had to divorce them right away. Desperate, Sheikh Hasan agreed to divorce Baghdad Khatun. After the wait period according to Islamic law, Abu Sa'id married Baghdad Khatun in a flashy wedding, gave her the title "khodawandigar".

With this marriage, Baghdad Khatun gained prestige in Ilkhanid governance. She and the Suldus family gained control of the government. She sent yarlighs to all around the state and collected the dispersed Suldus family under an umbrella to open them space in Ilkhanid government.

The Amir and begs that could not accept this started to play political games and spread the gossip that Baghdad Khatun was secretly writing letters to her former husband Jalayirid Sheikh Hasan. When Abu Sa'id heard the gossip, he ordered to kill Sheikh Hasan without inquiring the source and authenticity of the gossip. However, Sheikh Hasan's mother Oljetei Khatun appeared before the Sultan and requested forgiveness for her son. Abu Sa'id did not hurt his aunt Oljetei Khatun and exiled Sheikh Hasan to Kemah Castle. On the other hand, he lost his love and confidence in Baghdad Khatun that was dear to him. However, a year later it was revealed that this was only a gossip. The slanderers were killed by Abu Sa'id and Baghdad Khatun was rehabilitated. Baghdad Khatun reclaimed her glorious position in the government, the power and status that she lost. She wanted to win support of different political and social circle. In this context she established a remarkable political and cultural connection with Sheikh Safi al-din Ardabili who enjoyed political and religious power in Ardabil. Sultan Abu Sa'id's participation in meetings with Sheikh Safi al-din Ardabili must be assessed as a political maneuver of Baghdad Khatun.

At the top of her political power, Baghdad Khatun used her power and authority over government effectively which caused opposition to raise its voice. The fact that numerous people died in problems involving her and unrest in the country due to her governance, Abu Sa'id disfavored Baghdad Khatun. Although it was only two years into their marriage, this time Abu Sa'id married Dilshad Khatun, daughter of Damasq Kaja. He died in 736 (1335- 1336), a short while after this marriage. Ibn Battuta and some resources that use his writings as source argued that Baghdad Khatun was jealous over Abu Sa'id's marriage with Dilshad Khatun and poisoned Abu Sa'id also to revenge deaths of her father Amir Chupan and her brother

Baghdad Khatun's ambition to continue governing the state after Abu Sa'id's death and the fact that she did not recognize Arpa Khan as ilkhan was not acceptable to Arpa Khan or state dignitarieIn such an environment Baghdad Khatun was charged with poisoning Abu Sa'id and collaborating with Öz Beg Khan against Arpa Khan. Upon this, Arpa Khan ordered her death. Having a major influence over shaping of Ilkhanid political history in 1325-1336 period, Baghdad Khatun was dramatically killed by Khwaja Lulu in 736 (1336).

In our study passion of Abu Sa'id towards Baghdad Khatun ignoring social ethics and the political developments that followed were not considered from a sole historicity perspective. Baghdad Khatun's private life was described to underline its political and social impact on the Ilkhanid State. Attitude of administering and bureaucratic cadre towards this situation requires a detailed research and critic in its sociological and cultural dimensions with an interdisciplinary study.

Giriş

Bagdad bnt. Noyan Çoban (بغداد خاتون), güzelliği ile dillere destan, Sultanların, ona duydukları aşk ve elde etmek için akıttıkları kan ile ün salmış Moğolların Suldus boyundan Çoban b. Melik b. Tudun Noyan'ın kızıdır. Emir Çoban, Gazan Han'ın 1303-1304 yılında ölümü üzerine Şehzade Olcaytu'nun ilhan olmasında etkili olmuş, Sultan'da bu hizmetlerine karşılık onu ikinci emir olarak görevlendirmişti (Vassaf, 1338 hş: vr. 470-471; Howorth, 1876-1892: III/534-536; Sümer, 1970: 73; Uzunçarşılı, 1967, 602). Emir Çoban, devlet yönetiminde ki bu yükselişini 1306'da Dolandı Hatun (دولندی) ile evlenerek Sultan Olcaytu'nun damadı olarak (Uzunçarşılı, 1967: 602) kendisi ve çocuklarının İlhanlı Devletindeki mevkiini ve konumunu sağlamlaştırmış oluyordu.

1306-1307 yılında Sultan Olcaytu, İran coğrafyasında ele geçirilemeyen tek bölge olan Gilan'ın fethine Beylerbeyi Kutluğşah'ı ve Emir Çoban'ı görevlendirdi. Ancak bu sefer sırasında İlhanlının en güçlü devlet adamlarından biri olan Emir Kutluğşah öldü (Kâşânî, 1348, 66-69; Hâfız Âbrû, 1317 hş: 70-76; Mîrhând, 1338 hş: V/440-445; Hândmîr, 1362, hş: III/191-194; Kazvînî, 1363 hş: 241; Howorth, 1876-1892: III/540-542; İkbâl, 1312 hş: 311-313; Âzzâvî, 1936-1939: I/404; Beyani, 1345 hş: 9). Emir Kutluğşah'ın ölümü: İkinci adam konumunda olan Emir Çoban'ın beylerbeylik (Emiru'l-umera) mevkiine yükselmesine ve İlhanlı Devletinde ki engellenemez yükselişinin önünü açtı (Hâfız Âbrû, 1317 hş: 104-105).

Bu tarihten itibaren Emir Çoban ve Suldus kabilesi, İlhanlı Devletinin siyasi ve sosyal kaderinde etkisini derinden hissettirecektir.

Olcaytu'nun, 1317'de ölümü ile Şehzade Ebu Said, İlhanlı tahtına oturdu (Benâketî, 1348 hş: 477; Vassaf, 1338 hş: vr. 616-618; Şabânkâreî, 1376 hş: 273; Hâfız Âbrû, 1317 hş: 119-123; Mîrhând, 1338 hş: V/478-480; Hândmîr, 1362 hş: III/196-198; Âzzâvî, 1936-1939: I/444-447; Semerkandî, 1372 hş: I/20-30; Cheref Han Bidlisi, 1860: II/27, Cheref

Han Bidlisi, 1873: II/378, ; Münecimbaşı, h. 1285: III/1-3; İbn-i Haldûn, 1375 hş: IV/789; Fâikî, 1375 hş: 445-446; Spuler, 1957: 133; Boyle, 1968: V/406-407; Howorth1876-1892: III/585-586). Emir Çoban'ın koruması ve tahakkümü altında olan çocuk yaştaki sultanın saltanatının ilk yıllarında (1318) İlhanlı ülkesinin birçok noktasında kargaşa ve isyanlar ortaya çıktı. Çağatay Prensi Yasâvur, 1317'de Horasan'ı, ertesi yıl da Mâzenderan'ı işgal etti. Emir Çoban komutasında İlhanlı kuvvetleri Yasâvur'u geri çekilmeye mecbur etti (Hâfız Âbrû, 1317 hş: 158; Semerkandî, 1372 hş: I/84; Mîrhând, 1338 hş: V/502-503; Hândmîr, 1362 hş: III/204; Spuler, 1957: 135; Beyânî, 1345 hş: 11-12; İbn-i Haldûn, 1375 hş: IV/789). Bu arada Memlük Sultanı el-Melikü'n-Nâsır Muhammed'in sevkettiği kuvvetler Doğu Anadolu bölgesindeki bazı yerleri yağmaladığı gibi Altın Orda Hükümdarı Özbek Han da 1319 yılında Derbend'i geçerek Şirvan'a girmiş, ancak Emir Çoban'la Kür nehri kıyısında yaptığı savaştan sonra Deştikıpçak'a geri dönmek zorunda kalmıştı. Memlük Devleti ile yıllardan beri devam eden mücadeleye son veren antlaşma da bu dönemde imzalandı (1323). Altın Orda ve Çağatay hanlarından gelen tehlikeler bertaraf edildi ve böylece doğuda Gazne şehrine, kuzeyde Terek nehrine kadar uzanan topraklarda barış sağlandı (el- Eherî, 1954: 153).

Emîr Çoban, İlhanlı Devletinin içine düştüğü bu zor durumdan çıkmasında üstün gayret gösterdi. İlk eşi Dolandı Hatun'un ölümü üzerine Ebu Said'in kız kardeşi olan Satıbeg Hatun'la (ساتى بيك) (Semerkandî, 1372 hş: I/53-54; Mustevfi, 1372 hş: 616) evlenerek (1319) İlhanlı Devleti üzerinde tartışmasız mutlak bir otorite kurdu (Vassaf, 1338 hş: vr. 632-633; Hâfız Âbrû, 1317 hş: 133; Semerkandî, 1372hş: I/30-39; Hândmîr, 1362 hş: III/203-205; Mîrhând, 1338 hş: V/495-946; Spuler, 1957: 134-135; Priyev, 1978: 22; Gökbilgin, 1972, 13-15, Mustevfi, 1362 hş: 614; İbn-i Haldûn, 1375 hş: IV/790; Semerkandî, 1372hş: I/30-39, 85-92; Hâfız Âbrû, 1317 hş: 163, Hândmîr, 1362 hş: III/205-207; Mîrhând, 1338 hş: V/492-502; Piriye, 1978: 15; Ali-zade, 1956: 326; Boyle, 1968: V/408; Gökbilgin, 1972: 16). Devlet yönetiminde kendisine yardımcı olmak üzere atamalarda da oğullarını görevlendiriyordu. Bayram Hâce, Emir Hasan Horasan bölgesinin Emiri idiler. Timurtaş, Anadolu genel valiliği Dimaşk Hâce: İse Sultan naibi görevinde bulunuyordu (Şabânkâreî, 1376 hş: 281-282).

Aklı, zekâsı ve yetenekleri ile ün salmış olan Bağdad Hatun'un (بغداد خاتون), annesi Sultan Olcaytu'nun kızı Dolandı Hatun'dur (دولندی). Doğum tarihi ve yeri bilinmemektedir. Onun hakkında kaynaklar; 1323 yılında Ebu Said Bahadır Han'ın emirlerinden Celayirli Şeyh Hasan ile evlendiğini kaydederler (İbn-i Battûta, 1376 hş: I/280; Şabânkâreî, 1376 hş: 285; Hâfız Âbrû, 1317 hş: 163; Semerkandî, 1372 hş: I/84-85; Âskallânî, 1966: II/95; el-Makrîzî, 1956-1973: V/310, 406; İbn-i Kerbelâî, 1344 hş: I/523; Mîrhând, 1338 hş: V/507; Hândmîr, 1362 hş: III/209; Kazvîni, 1363 hş: 242; Münecimbaşı, 1285 h: III/6; Deguignes, 1923: VI/66; Howorth, 1876-1892: III/605; Browne, 1969: III/170-171; Spuler, 1957: 138; İkbâl, 1312 hş: 325; Ğanî, 1340 hş: I/19; Konukçu: IV/444).

Takvim yaprakları 1325 yılını gösterdiğinde Sultan Ebu Said, henüz 21 yaşında genç bir sultan iken, Ucan yaylasında Bağdad Hatun'u görmüş -evli bir kadın olmasına rağmen- karşı konulamaz bir tutku ile âşık olmuştu (Hâfız Âbrû, 1317 hş: 163; Âskallânî, 1966: II/95; Mîrhând, 1338 hş: V/507; Hândmîr, 1362 hş: III/210; Münecimbaşı, 1285 h: III/6; Howorth, 1876-1892: III/605; Browne, 1969: III/171; Ğanî, 1340 hş: I/19; Beyânî,

1345 hş: 13-14; Boyle, 1968: V/410). Genç İlhan, devlet yönetimi ile ilgilenmek yerine bütün zamanını Bağdad Hatun'a duyduğu aşkı anlatan şiirler yazmakla geçiriyordu:

“Gönül sarhoş nergis çiçeğinin başucuna gittiğinde Şah da olsa köle de olsa fark etmez, eriyip kaybolur,

Gönül köşküme gel! Canımın içinde Şam'ın bulunduğunu, ancak gönlümün arzusunun yine de Bağdad'a heves ettiğini görürsün.

(el- Eherî, 1954: 156; Hâfız Âbrû, 1317hş: 163; Mîrhând, 1338 hş: V/507; Hândmîr, 1362 hş: III/210; Ğanî, 1340 hş: I/20; Beyânî, 1345 hş: 13-14).

Ruhunda fırtınalar kopan Ebu Said evli olan Bağdad Hatun'a kavuşmak için çıkış yolları aramış ve sonunda arzusuna varmak için de Cengiz Han Yasa'sına sığınmıştı.¹ Bu yasadan faydalanmak isteyen Ebu Said –İslam dinini seçmiş olmasına rağmen- mülazımlarından birini, Beğlerbeği Emir Çoban'a gönderdi ve Bağdad Hatun'a olan aşkı ilan ederek bu sorunu ortadan kaldırmasını istedi. Emir Çoban, politik ve soğukkanlı bir yaklaşımla bu teklife, olumsuz yanıt göndermişti.

Sultan, beklemediği bu tutum karşısında, dış dünya ile bağlarını kopardı, sarayına kapanıp Bağdad Hatun'un aşkıyla melankolik bir ruh hali ile yaşamayı tercih etti. Devlet yönetimindeki etki ve nüfuzunun son derece güçlü olmasından dolayı Emir Çoban, yaşananları görmezden gelerek, Ebu Said'i, saplantılı tutkusundan uzaklaştırmak için Bağdat'a götürmeye karar verdi. Bağdad Hatun'u ve kocasını da gözden uzak olmaları içinde Karabağ'a gönderdi. Ancak olaylar Emir Çoban'ın düşündüğü yönde gelişmedi (Hâfız Âbrû, 1317 hş: 164-165; Mîrhând, 1338 hş: V/507-509; Hândmîr, 1362 hş: III/209-210; Nafiz- Uzunçarşılı, 1928: 63; Beyânî, 1345 hş: 14; Turgal, 1937: I/63; İkbâl, 1312 hş: 335; Ğanî, 1340 hş: I/19-20). Aksine kendisinin ve bütün Çobanlı ailesinin felaketine, İlhanlı Devleti'nde iç karışıklıklara davetiye çıkardı.

Ebu Said, Emir Çoban'na Bağdad Hatun konusundaki tutumundan dolayı içten içe kin besliyordu. Emir Çoban ve Ailesinin İlhanlı devlet yönetimindeki konularından da rahatsızlık duymaya başlamıştı. Emirlerin ve bürokratların Emir Çoban ve Dımaşk Hâce aleyhindeki tahrikleri de Ebu Said'in Emir Çoban ve Çobanlı ailesine karşı nefretini artıyordu. Emir Çoban'ın Horasan'daki karışıklıkları ortadan kaldırmak için Tebriz'de olmadığı bir sırada Dımaşk Hâce'nin, Ebu Said Han'ın haremdeki kadınlarla gayri meşru ilişki içerisinde olduğu haberi ona aradığı fırsatı yakalama şansını verdi. Dımaşk Hâce, Ebu Said'in emriyle, yakalanarak 1327 yılında öldürüldü (İbn-i Battûta, 1376 hş: I/278-279; el-Eherî, 1954: 153; Hâfız Âbrû, 1317 hş: 168-170; Fasîh-i Havâfi, 1341 hş: III/37; Mîrhând, 1338 hş: V/512-513; Hândmîr, 1362 hş: III/211; Deguignes, 1923: VI/67-68; Howorth, 1876-1892: III/605-606; İkbâl, 1312 hş: 336; Ğanî, 1340 hş: I/21; Boyle, 1968: V/410; Sümer, 1970: 89-90; Zerrînküb, 1375 hş: 236).

¹Evli bir kadın, hükümdarın beğenisini kazanır ise kadının kocasının eşini boşayarak onu sultana göndermesi gerekiyordu. Bak. Hâfız Âbrû, 1317 hş: 164-165; Mîrhând, 1338 hş. V/507-509; Hândmîr, 1362 hş. III/209-210; Münecimbaşı, 1285 h. III/6; Deguignes, 1923, VI/66-67; Howorth, 1876-1892, III/605; Spuler, 1957: 15; İkbâl, 1312 hş: 335; Ğanî, 1340 hş. I/19-20; Beyânî, 1345 hş: 14; Boyle, 1968, V/410; Sümer, 1970: 59; Konukçu, IV/444; Zerrînküb, 1375 hş: 236

Ebu Said, oğlunun intikamını almak için harekete geçeceğini bildiği, gücünün zirvesinde olan Emir Çoban'ın da ortadan kaldırılmasına hükmetti. Horasan'da Emir Çoban'la birlikte bulunan Ekrenç, Mahmud, İsen Kutluğ ve Emir Nevruz'a haber göndererek Emir Çoban'ı ortadan kaldırmalarını emretti. Ancak bu emirler, Çoban'ın yanına giderek onu durumdan haberdar ettiler ve kendisi ile beraber olduklarını söylediler.

Yaşanan bu gelişmeler üzerine Emir Çoban, Horasan'dan da topladığı takviye birliklerle beraber büyük ve donanımlı bir ordu ile Azerbaycan'a yöneldi. Yolda Ebu Said'e elçi ile konsensüs sağlamak istese de olumlu bir sonuç alamadı. Nihayet iki ordu arasında bir günlük mesafe kaldığında Emir Çoban'ın ordusunda dağılmalar meydana geldi. Bu dağılma ve çözülme gece boyunca devam etti. Emir Çoban, bu olumsuz görüntü içinde, ordusunu tekrar toplamak için, Herat Melik'i Gıyasüddin Kert'e sığındı. Gıyasüddin Kert, kendisini yetiştiren, hamiliğini üstlenen, Herat Meliki yapan Emir Çoban'ı, 1328'de istemeyerek de olsa Ebu Said'in emri ile öldürdü (İbn-i Battûta, 1376 hş: I/279; El-Eherî, 1954: 153-155; İbn-i Haldûn, 1375 hş: IV/791; Hâfız Âbrû, 1317 hş: 168-180; Fasîh-i Havâfi, 1341 hş: III/38; Mîrhând, 1338 hş: V/512-523; Hândmîr, 1362 hş: III/211-213; Deguignes, 1923: VI/68-70; Howorth, 1876-1892: III/608-611; İkbâl, 1312 hş: 337-338; Ğanî, 1340 hş: : I/22-26; Boyle, 1968: V/411; Sümer, 1970: 90; Cheref Han Bidlisi, 1873: II/385-386, Arp. Text, 1860 II/32-33; Browne, 1969: III/55; Beyânî, 1345 hş: 15).

Emir Çoban'ın ölümü üzerine, İlhanlı Devleti'nin Anadolu eyalet valisi olan oğlu Emir Timurtaş'ta isyan etti. Onun isyan edebileceğini önceden tahmin eden Ebu Said, kendi dayısı ve Uyrat kabilesi reisi olan Emir Ali Padişah'ı Anadolu Eyaleti Genel Valisi olarak bu bölgeye göndermişti. Emir Ali Padişah kalabalık bir kuvvetle Anadolu'ya gelerek Kemah Kalesi'ne yerleşti. Timurtaş'ın naibi Emir Eretna ise Ali Padişah'ın huzuruna gelerek ona ve Ebu Said'e itaatini bildirdi. Timurtaş isyan teşebbüsünde başarı elde edemeyince, Memluk Sultanı Melik Nasır'a sığındı. Sultan Ebu Said ile arasının bozulması ihtimalini göze alamayan Melik Nasır da aynı yıl içinde (1328-1329) Timurtaş'ı öldürttü.

Ebu Said, Emir Çoban ve Çobanlı Ailesi muhalefeti sorununu çözdükten sonra Bağdad Hatun'a ulaşmak yolunda en büyük engeli ortadan kaldırmıştı. O, Kadı Mübarekşah'ı (قاضى مبارکشاه) Emir Şeyh Hasan'ın yanına göndererek Bağdad hatun'dan ayrılmasını istedi (Hâfız Âbrû, 1317 hş: 184; Semerkandî, 1372 hş: I/84-85; Mîrhând, 1338 hş: V/526-527; Hândmîr, 1362 hş: III/215; Kazvîni, 1363 hş: 242; İkbâl, 1312 hş: 338; Ğanî, 1340 hş: I/30). Emir Şeyh Hasan, bu teklif karşısında, çaresizce Bağdad Hatun'dan ayrıldı (Şabânkâreî, 1376 hş: 285; İbn-i Battûta, 1376 hş: I/280; Hâfız Âbrû, 1317 hş: 184; Âskallânî, 1966: II/95; Makrîzî, 1956-1973: V/406; Mîrhând, 1338 hş: V/526-527; Hândmîr, 1362 hş: III/215; Kazvîni, 1363 hş: 242; Deguignes, 1923: VI/70-71; Howorth, 1876-1892: III/611; Nafiz, 1928, 63; İkbâl, 1312 hş: 338; Ğanî, 1340 hş: I/30; Boyle, 1968: V/411).

Şer-i hukuka göre bekleme süresi olan üç ay on gün geçtikten sonra Sultan Ebu Said dillere destan bir düğün töreni ile Bağdad Hatun'la evlendi (1328), eşine "Hüdavendigâr" (Semerkandî, 1372 hş: I/77) (خواندگار / خاندگار) unvanını verdi (Şabânkâreî, 1376 hş: 285; İbn-i Battûta, 1376 hş: I/280; Hâfız Âbrû, 1317hş: 184; Makrîzî, 1956-1973: V/406; Âskallânî, 1966: II/95; Mîrhând, 1338 hş: V/526-527; Hândmîr, 1362 hş: III/215; Kazvîni, 1363 hş: 242; Deguignes, 1923: VI/70-71; Münecimbaşı, 1285 h: III/6; Howorth, 1876-1892: III/611; Nafiz, 1928, 63; Ğanî, 1340 hş: I/30; V/411; Sümer, 1970: I/90-92).

Bağdad Hatun, Hüdavendigâr unvanına sahip olarak Ebu Said'in kendisine sunduğu ülke yönetiminde aktif rol alma fırsatını kaçırmadı ve yönetimde söz sahibi konumuna yükseldi. Ülkenin dört bir yanına Yarlıg'lar göndererek: İhsanlarda bulundu. Babasının ölümünden sonra dağılan Çobanlı ailesini yeniden toparlamaya ve ülke yönetiminde etkin hale getirmeye uğraştı (Şabânkâreî, 1376 hş: 285; İbn-i Battûta, 1376 hş: I/280-281; Hâfız Âbrû, 1317 hş: 185; Mîrhând, 1338 hş: V/527; Hândmîr, 1362 hş: III/215; Kazvînî, 1363 hş: 243; Deguignes, 1923: VI/71; Browne, 1969: III/56; İkbâl, 1312 hş: 338; Âzzâvî, 1936-1939: I/493).

Emir Şeyh Hasan Celayir, Bağdad Hatun ile boşanmasından sonra Ebu Said Han tarafından Arran, Kuzey Azerbaycan, Muğan ve Şirvan bölgeleri valisi ve “*Ulus Beyi*” tayin edilmişti (Naḥcevanî, 1976: II/48-51). Bağdad Hatun ve ilk eşi Emir Şeyh Hasan Celayir'in ülke yönetiminde etkin bir konuma gelmeleri, yönetici ve bürokratlar arasında dedikodu ve iftira çarkının yeniden işlemesine neden oldu. 1330-1331 yılında, Bağdad Hatun'un, Emir Şeyh Hasan Celayir ile gizlice görüştüğü ve işbirliği yaparak Ebu Said Bahadır Han'ı öldürmek istedikleri dedikodusunu ortaya attılar. Bu dedikodu, Ebu Said'in kulağına gidince, Emir Şeyh Hasan'ın öldürülmesi emrini verdi. Fakat Ebu Said'in halası olan Şeyh Hasan Celayir'in annesi Olcaytu Hatun (اولجايتو), oğlunun bağışlanmasını istedi. Sultan Ebu Said de bu isteği kabul etti ve Emir Şeyh Hasan Celayir'i Kemah Kalesi'ne sürgüne gönderdi (Şabânkâreî, 1376 hş: 285; İbn-i Battûta, 1376 hş: I/540; el- Eherî, 1954: 153-156; İbn-i Haldûn, 1375 hş: IV/792; Hâfız Âbrû, 1317 hş: 185; Hândmîr, 1362 hş: III/214-215; Deguignes, 1923: VI/72; Howorth, 1876-1892: III/623; Nafiz, 1928: 63; Spuler, 1957: 143; İkbâl, 1312 hş: 344; Böyle, 1968: V/412; Sümer, 1970: 92-93; Konukçu: IV/444). Bağdad Hatun, sultanın itibarını, güvenini ve sevgisini kaybetti.

Fakat bütün yaşananların İftiradan başka bir şey olmadığı anlaşıldı. Dedikoduyu çıkaranlar idam edildi, Bağdad Hatun eski ihtişamlı günlerine geri döndü (Hâfız Âbrû, 1317 hş: 186-187; Mîrhând, 1338 hş: V/532; Hândmîr, 1362 hş: III/215; Deguignes, 1923: VI/72; İkbâl, 1312 hş: 344; Sümer, 1970: 93; Turgal, 1937: I/885).

Ölümü

Bağdad Hatun-Ebu Said Bahadır Han evliliğinin üzerinden iki yıl kadar bir süre geçtikten sonra, Sultan saplantılı tutkusundan uzaklaşmaya, onu bir kenara bırakıp ölüm emrini verdiği Dimaşk Hâce 'nin kızı Dilşad Hatun ile evlendi. Devlet yönetimini Bağdad Hatun ve Vezir Hâce Gıyaseddin Muhammed'e bırakarak bütün zamanını Dilşad Hatun ile geçirmeye başladı (Şabânkâreî, 1376 hş: 292-293; İbn-i Battûta, 1376 hş: I/281; Hândmîr, 1362 hş: III/219; Kazvînî, 1363 hş: 242-243; Howorth, 1876-1892: III/623; Ğanî, 1340 hş: I/13-14; Âzzâvî, 1936-1939: I/493; Beyânî, 1345 hş: 16; Konukçu: IV/444). Ebu Said'in bu mutlu günleri de fazla uzun sürmedi. Bir süre sonra hastalanarak² 1335-1336 yılı Kasım ayının 13'ünde öldü (El- Eherî, 1954: 158; Hâfız Âbrû, 1317 hş: 188; Fasîh-i Havâfî, 1341 hş: III/42; İbn-i Tağrıberdî, 1992: IX/226; Mîrhând, 1338 hş: V/534; Hândmîr, 1362 hş:

² Ebu Said'in ölüm nedeni hakkında kaynaklarda, Dilşad Hatun'la evliliğini kıskanan Bağdad Hatun tarafından zehirlenerek öldürüldüğünü iddia edilir. *Bak.* İbn-i Battûta, 1376 hş. I/281; Howorth, 1876-1892, III/624; Muhammed Hasan Han, 1366-1368 hş I/418; Browne,1969, III/57; Spuler, 1957: 143; İkbâl, 1312 hş: 345; Beyânî, 1345 hş: 16; Boyle, 1968, V/412.

III/219; Browne, 1969: III/171; Âzzâvî, 1936-1939: I/516; Boyle, 1968: V/412; Cheref Han Bidlisi, Cheref-Nameh, 1873: II/391, 1860: II/38).

Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra Arpa Han İlhan oldu. Fakat İlhanlı devletinin yönetiminde tartışmasız hâkim Bağdad Hatun'du. O, Hülagü neslinden olmadığı için Arpa Han'ın ilhanlığını tanımıyordu. Arpa Han ise Bağdad Hatun'un bu tavrından nefret ediyor, devlet yönetimindeki müdahalesinden de kurtulmak istiyordu. Bu nedenle Arpa Han taraftarı olan Emirler ve devlet erkânı Bağdad Hatun'u Sultan Ebu Said'i zehirleyerek öldürmek ve Özbek Han ile gizlice mektuplaşarak Arpa Han'a karşı ittifak yapmakla suçladılar. Arpa Han da Bağdad Hatun'un öldürülmesi emrini verdi. Hâce Lûlû isimli bir saray mülazımı Bağdad Hatun'u banyoda bulunduğu bir sırada topuz ile döverek öldürdü (1336). Bir döneme damgasını vuran Bağdad Hatun'un cenazesi, üzerinde sadece mahrem yerlerini örten bir kumaş parçası olduğu halde, Tebriz meydanında halka teşhir edildi (Şabânkâreî, 1376 hş: 298-299; el- Eherî, 1954: 158; Hâfız Âbrû, 1317 hş: 191; Makrîzî, 1956-1973: V/406; Mîrhând, 1338 hş: V/535; İbn-i Kerbelâî, 1344 hş: I/519; Deguignes, 1923 hş: VI/72-73; Howorth, 1876-1892: III/634; Browne, 1969: III/171; Âzzâvî, 1936-1939: I/516; Boyle, 1968: V/413; Sümer, 1970: 93; Konukçu: IV/444; Âskallânî, 1966: II/13, 95; Halîl b. Aybeg, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, www.alvaraq.com; Halîl b. Aybeg, A'yânu'l-'Asr ve A'yânu'n-Nasr, www.alvaraq.com).

Sonuç

Antik Mısır'ın son Helenistik kraliçesi VII. Cleopatra'nın güzelliği ve otoritesinin yansımaları Tebriz'de Bağdad Hatun'da hayat bulmuştur. Hüdavendigar makamından hiçliğe sürüklenmiş, hak etmediği bir şekilde yaşamı elinden alınmış: İyiliği, hoşgörü ve tevazusu, güzelliği, siyasi zekâsı ve dirayeti ile ünlenen (Âskallânî, 1966: II/13) Bağdad Hatun'a bir avuç toprak bile çok görülmüştür.³

1336 yılında Ebu Said ve Bağdad Hatun'un ölümünden sonra İlhanlı Devleti'nde uzun süre devam edecek olan bir kargaşa dönemi başladı. İlhanlık makamı, çok sayıda liyakatsiz ve feodal emirlerin kuklası durumundaki Moğol şehzadeleri ile birbirine rakip kabile beğleri ile devlet adamlarının iktidar ve hesaplaşma aracı haline geldi. Bu şehzade ve emirlerin birbirlerine tam anlamıyla bir üstünlük kuramamaları sonucunda ise İlhanlı Devleti toprakları parçalanarak Horasan'dan Anadolu'ya, Azerbaycan'dan Irak ve Suriye'ye kadar uzanan coğrafyada çok sayıda devlet, beylik veya atabeylik seviyesinde siyasi teşekküller ortaya çıktı (İbn-i Battûta, 1376 hş: I/281; İbn-i Haldûn, 1375 hş: IV/792-793; Howorth, 1876-1892: III/624-634; İkbâl, 1312 hş: 349, 365; Ğanî, 1340 hş: I/31-32; Beyânî, 1345 hş: 16; Boyle, 1968: V/413-414; Togan, 1981: 231; Zerrînkûb, 1375 hş: 257).

Hülagü Han'la beraber Moğolların (İran merkezli) Batı Asya'da yerleşmeleri; İslamiyet'le tanışmaları, yerleşik hayata geçmeleri ve hâkimiyet alanlarının genişlemesi: İkinci derecede yönetim kadrolarına duyulan ihtiyaç, değişen siyasi-askeri, sosyo-kültürel durumla yüzleşmek zorunda bırakmıştır. Bu karşılaşılan yeni durum siyasetten ekonomiye kültürden sanata her alanda yönetenden yönetilene kadar toplumun her tabakasında kökten

³ Bağdad Hatun'un na'sının Şeyh Hasan Celayir'in oğlu Uveys tarafından yaptırılan - türbe ve içinde bulunduğu Kerkük kalesi günümüzde çatışmalardan dolayı harap haldedir- Gök Kümbet'te olduğu belirtilmektedir. Bu bilgi kaynaklarda bulunamamıştır.

bir anlayış ve yaşayış değişim ve dönüşümünü ortaya çıkarmıştır (İkbâl, 1312 hş: 496; Muhammed Hassan, 1328 hş: 61; Âzzâvî, 1936-1939: II/333; Togan, İ. A. II/91-118: II/110; Wilber, 1955: 11-17; Beyânî, 1345 hş: 325, Çiftçi, 2002: 126). Bu değişim ve dönüşüm, Moğolların kendi yönetim anlayışı: İnanç ve yaşam formlarından sıyrılıp İranlılaşmak (Tacikleşme) diye adlandırılan farklı bir yönetim anlayışı: İnanç ve yaşam şeklini doğurmuştur (Lambton, 1339 hş: 163; Togan, 1981: 251; Wilber, 1955: 7-29; Togan, İA: II/109).

İlhanlı, İncular (1344-1357), Muzafferiler (1313-1393), Celayirliler (1336-1411) ve diğer hanedanların saltanatları süresince yönetici ve aristokrat sınıflar arasında toplum tarafından kabul edilmeyen birçok davranış ve olaya rastlanır. Bu dönem içinde yönetici kesim arasında yalan: İhanet, hırsızlık, baba-kardeş-eş ve çocuk katli, zevk ve eğlenceye düşkünlük, sapkın ilişkiler gibi olaylar sıradanlaşmıştır. Birçok kaynaktan, İlhanlıların ve yönetici sınıfın yaşam biçimleri anlatılırken onların alkol, kadın, ay yüzlü oğlanlar ile zevk-ü sefaya düşkünlüklerinden söz edilmektedir. Anlatılan bu tablo, bu coğrafyadaki Arap ve İranlı unsurların yaşam biçimlerinden başka bir şey değildi (Mustevfi, 1372 hş: 72, 83; Hâfiz Âbrû, 1317 hş: 239, 243; Semerkandî, 1372 hş: I/333, 415-417; Mîrhând, 1338 hş: V/572, 575; Hândmîr, 1362 hş: III/240-241; İbn-i Kerbelâî, 1344 hş: II/546; Münecimbaşı, 1285 h: III/10; Âzzâvî, 1936-1939: II/102-103; Sümer, 1989, LIII-206/196-197). Bu olaylar yaşanırken çoğu şair, bilgin, kadı ve bürokrat kesim, bu tür davranışları, erdemin: İnançın, hakkın bir parçası olarak değerlendirmişlerdir.

Kısaca siyasi panoramasını çizmeye çalıştığımız Bağdad Hatun- Ebu Said olayına salt bir tarihi gerçeklik penceresinden bakılmamalı, sosyolojik ve kültürel boyutlarıyla, yönetici ve bürokrat kesiminin bu duruma karşı sergilediği tutum, yaşanan kültürel değişim ve dönüşüm penceresinden de bakılmalı, farklı disiplinlerin çalışmaları ile değerlendirilmeli, ayrıntılı bir incelemesi ve eleştirisinin yapılması gerekmektedir.

Kaynaklar

- Ali-zade, Abdu'l-Kerim, Soşialno-Ekonomiçeskaya i Politiçeskaya İstoriya Azerbaycana XII-XIV vv. Bakü 1956.
- Àskallâni, Şahabe'd-dîn ibn-i Hâcer, ed-Dureru'l-kâmine fi `Âyân el-mieye es-sâmine: I-VI, neşr. Muhammed Sayed Câd el-Hak, Kahire, 1966.
- Àzzâvî, Abbas, Târîhu'l- İrâk Beyne'l-ihtilâleyin: I-III, Bağdad, 1936-1939
- B. Z. Priyev, Hülâgûlar Devletinin Tenazülü Devrinde Azerbaycan, Bakü 1978.
- Benâketî, Fahrû'd-dîn Ebû Süleyman b. Tacu'd-dîn, Ravzatu evlâu'l-elbâb fî mârifeti't-tevârîh ve'l- ensâb, neşr. Câfer Şi'âr, Tahran, 1348 hş.
- Beyani, Şirin, Târîh-i Âl-i Celayir, Tahran, 1345 hş.
- Boyle, J. A. "Dynastic and Political History of the Ilkhans", *The Cambridge History of Iran*: V/303-421, Cambridge, 1968.
- Browne, Edward G. A. Literary History of Persia: I-IV, Cambridge, 1969.
- Cheref Han Bidlisi, (1873) Cheref-Nameh, I-II, Far. Neşr. François Bernard Charmoy, St. Petersburg. Fr. Text: II/378.
- Cheref Han Bidlisi, Cheref-Nameh, (1860) Cheref-Nameh: I-II, Arap. Text. Neşr. V. Velaminof-Zernof, St. Petersburg. Arp. Text: II/27.
- Çiftçi, Hasan, Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri, Ankara 2002.
- Deguignes, Joseph, Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Târîh-i Umumisi: I-VIII, Paris, 1756-1758, çev. H. Cahid Yalçın, İstanbul, 1923.
- Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed Ali Kâşânî, Târîh-i Olcaytu, neşr. Mahin Hambly, Tahran, 1348 hş.
- el- Eherî, Ebubekr el-Kutbî, Târîh-i Şeyh Uveys, neşr. J. B. Van Loon, Lahey, 1954.
- Fâikî, İbrahim, Azerbaycan der Mesîr-i Târîh-i İnan: I-II, Tebriz, 1375 hş:
- Fasîh-i Havâfî, Ahmed b. Celaleddin Muhammed, Mucmel-i Fasîhî: I-III, neşr. Mahmud Ferruh, Meşhed, 1341 hş.
- Gökbilgin, Ö. "1313-1357 Yılları Arasında Altın Ordu Devleti", *AÜEFAD*: IV-V /1972, (1-52).
- Ğani, Kasım, Târîh-i Âsr-i Hâfiz: I-II, Tahran, 1340 hş.
- Hâfiz Âbrû, Zeyl-i Câmîu't-tevârîh-i Reşidî, neşr. Hânbâbâ Beyânî, Tahran, 1317 hş: Mîrhând, Muhammed Seyyid Burhaneddin Hâvendşâh Belhî, Târîh-i Ravzatu's-safâ I-XII, neşr. Abbas Pervîz, Tahran, 1338 hş.
- Hâfiz Huseyn-i Tebrîzî İbn-i Kerbelâi, Ravzatu'l-cinân ve Cennâtu'l-cinân: I-II, neşr. Câfer Sultan el- Karâi, Tahran, 1344 hş.
- Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ es-Safedî, A'yânu'l-'Asr ve A'yânu'n-Nasr, www.alvaraq.com.
- Halîl b. Aybeg b. Abdullâh Selâhu'd-Dîn Ebû's-Safâ es-Safedî, el-Vâfi bi'l-Vefeyât, www.alvaraq.com.
- Hândmîr, Ğiyâsu'd-dîn Muhammed el-Huseynî, Târîh-i Habîbu's-siyer fi Ahbâr-i Efrâd-i Beşer: I-IV, neşr. Muhammed Debîrsiyâkî, Tahran, 1362, hş.
- Howorth, Henry, H. History of The Mongols: I-IV, New York, 1876-1892
- İbn-i Battûta, Muhammed b. Abdullah Tancî, er-Rihle, Farçaya çev. Muhammed Ali Muvehhed, (Sefernâme-i İbn-i Battûta I-II), 1376 hş.

- İbn-i Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, el-`İber, Farsçaya çev. Âbdu'l-Muhammed Âyetî, (Târîh-i İbn-i Haldûn I-VI) Tahran, 1375 hş.
- İbn-i Tağrıberdî, Cemaleddin Ebi'l-Mahâsin Yusuf, en-Nucûmu'z-zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhire: I-XVI, neşr. Muhammed Hüseyin Şemsu'd-dîn, Beyrut, 1992.
- İkbâl, Âştiyânî Abbas, Târîh-i Moğûl u Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî, Tahran 1312 hş: Kazvîni, Yahya b. Abdullatif, Kitab-i Lubbu't-tevârîh, tıpkıbasım, Tahran, 1363 hş.
- Kemalu'd-dîn Âbdurrezzâk Semerkandî, Matlâu's-sâdeyn ve Mecmâu'l-bahreyn, c. I, neşr. Âbdulhuseyn Nevâî, Tahran, 1372 hş.
- Konukçu, Enver, “*Bağdad Hatun*”, DAİ: IV/444.
- Lambton, Ann K. Landlord and Peasant in Persia, London, 1952, Farçaya çev. Menüçehr Emîrî, (Mâlik u Zâre der İnan) Tahran, 1339 hş.
- Muhammed Hassan, Zekî, et-Tasvîr fî'l-İslam ind el-Furs, Kahire 1936, Farsçaya çev. Ebu'l-Kâsim Sahâb, Tahran, 1328 hş.
- Muhammed Hindûşâh Nahcevanî, Düsturu'l-kâtib fî Tayîni'l-merâtib: I-II, neşr. A. A. Alizade, Moskova, 1976.
- Muhammed Hasan Han, İtimadu's-saltana, Mirâtu'l-buldân: I-IV, neşr. Âbdulhuseyn Nevâî- Mîr Haşim Muhaddis, Tahran, 1366-1368 hş.
- Mustevfî, Hamdullah b. Ebibekr b. Ahmed, Târîh-i Guzîde, neşr. Âbdulhuseyn Nevâî, Tahran, 1362 hş.
- Mustevfî, Zeynu'd-dîn b. Hamdullah Mustevfî, Zeyl-i Târîh-i Guzîde, neşr. İrec Afşâr, Tahran, 1372 hş.
- Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah, Sahâyifu'l-ahbâr: I-III, çev. Şair Ahmed Nedim, İstanbul, h. 1285
- Nafiz, Rıdvan- Uzunçarşılı İ. Hakkı, Sivas Şehri, İstanbul, 1928.
- Özalp Gökbilgin, “1313-1357 Yılları Arasında Altınordu Devleti”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*: II/4, Ankara 1972: 1-52.
- Spuler, Bertold, Die Mongolen in Iran, Gottingen, 1939, çev. Cemal Köprülü, (İnan Moğolları), Ankara, 1957.
- Sümer, Faruk, “*İlhanlı Hükümdarlarından Abaka, Argun Hanlar ve Ahmed-i Celayir*”, Bell. LIII/206, Ankara, 1989, LIII-206/196-197.
- Sümer, Faruk, “*Anadolu'da Moğollar*”, SAD I/1969, 1-147, Ankara, 1970.
- Şabânkâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, Mecmau'l- ensâb, neşr. Mîr Hâşim-i Muhaddis, Tahran, 1376 hş:
- Takıyuddin Ebul Abbas Ahmed b. Ali b. Abdulkadir el-Ubeydi Ahmed b. Alî el-Makrîzî, Kitâbus'-sulûk li Mârifeti Duvelu'l-mulûk: I-XII, neşr. Mustafa Zeyyâde-Saîd Âbdu'l-Fettâh Âşûr, Kahire, 1956-1973.
- Togan, A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981.
- Togan, A. Zeki Velidi, “Azerbaycan”, *İA*: II/91-118: II/110.
- Turgal, Hasan Fehmi, “*Camiu'd-Düvele Göre İlhaniler*”, Konya Mecmuası, 2 (14-15), 864-885, Konya 1937: I/884.
- Uzunçarşılı, İ. H. “*Emir Çoban Soldoz ve Demirtaş*”, Bell. Ankara 1967, XXXI/124 601-646
- Vassaf, Şahâbu'd-dîn Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî, Tecziyetu'l-emsâr ve Tecziyetu'l-âsâr, Muhammed Mehdi İsfahânî, tıpkıbasım, Tahran, 1338 h. ş.

Wilber, Donald Newton, *The Architecture of Islamic Iran The Ilkhanid Period*, New Jersey 1955, Farsçaya çev. Abdullah Faryâr, (*Mimari-yi İslami-yi İran der Dovre-i İlhanân*), Tahran 1346 hş.
Zerrînkûb, Âbdulhuseyn, *Donbâle-i Rûzgârân-i Îrân*, Tahran, 1375 hş.

ORTA ÇAĞ'DA SİYASİ MEŞRUIYET KAYNAĞI OLARAK RÜYA DREAM AS A SOURCE OF POLITICAL LEGITIMACY IN THE MIDDLE AGES

SERDAR GÜNDOĞDU

serdargundogdu76@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-9269-2061>

Atıf / Citation

Gündoğdu, S. 2021. "Orta Çağ'da Siyasi Meşruiyet Kaynağı Olarak Rüya". *Türkîyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül- September 2021). 277-286

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 29.12.2019
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 07.05.2021
Yayın Tarihi-*Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4314>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate programında bu makale taranmıştır.

Türkîyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*

TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

ORTA ÇAĞ'DA SİYASİ MEŞRUIYET KAYNAĞI OLARAK RÜYA DREAM AS A SOURCE OF POLITICAL LEGITIMACY IN THE MIDDLE AGES

SERDAR GÜNDOĞDU

Öz

Rüya, tarih boyunca insanların hayal ve gelecek için ümit etikleri arzularının gerçekleştiği saha olarak karşımıza çıkmaktadır. Devletlerin var olmasıyla birlikte yöneten ve yönetilen unsurlar arasında hâkimiyet unsurunun varlığı belirli kriterler üzerinden sahih hale getirilmeye çalışılmıştır.

Türk mitolojisinde rüyanın yeri Türklerin İslamiyet'i kabulü ve sonrasında oluşturulan destanlar, menkıbeler, halk hikâyeleri, efsaneler ve tarihi kaynaklarda fazlaca yer almaya başlamıştır. Hz. Peygamber (S.A.V)'in rüya ile ilgili sözleri, İslam ulemasının rüya üzerine düşünceleri ve rüyaların siyasi meşruiyet oluşturmak için gözle görülür bir temele dayanmadan halkın kültürel ve inançsal yapısı dikkate alınarak aktarılması bunun en önemli sebeplerinden olmuştur. Orta Çağ kaynakları incelendiğinde sadece Türkler değil Türkler ile aynı coğrafyalarda hâkimiyet sürmüş bazı hanedanlar da siyasi meşruiyetlerini Türkler de yaygın şekilde kullanılan rüya kültürü üzerine kurmuştur. Siyasi meşruiyet sağlamaya çalışan kişilerin rüyalarını rüya yorumcuları üzerinden ikna edici hale getirmeleri ve bu yorumların İslam âlimlerinin tabirleri ile uyuşması da hâkimiyetin kolay hale gelmesine sebebiyet vermektedir.

Çalışmamızda rüyaların genel tanımları ve özellikleri üzerinden durmadan nakledilen rüyaların anlatımı ile başlayıp, Orta Çağ süresi boyunca Orta Asya'dan İran'a ve oradan Anadolu'ya kadar yayılan rüyaların örnekleri incelenmiştir. Bu incelemeler yapılırken rüya gören kişilerin rüyalarından geçen imgelerin anlamları ise İslam ulemasının tabirleri ile karşılaştırılarak meşruiyet unsuru haline gelirken orta koyduğu etkisi anlaşılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rüya, Hâkimiyet, Orta Çağ, Meşruiyet

Abstract

Dreaming appears as the field where people's dreams and their hopes for the future come true throughout history. With the emergence of states, the existence of the element of sovereignty among the governing and governed bodies has been tried to be authenticated based on certain criteria.

The place of the dream in Turkish mythology has started to take place in the epics, legends, folk tales, legends and historical sources created after the acceptance of Islam by the Turks. Hz. The words of the Prophet (pbuh) about dreams, the thoughts of the Islamic scholars on dreams, and the transfer of dreams by taking into account the cultural and religious structure of the people without any visible basis to create political legitimacy are the most important reasons for this. When medieval sources are examined, not only the Turks but also some dynasties that dominated the same geographies with the Turks have based their political legitimacy on the dream cult that is widely used by the Turks. The fact that those who tried to gain political legitimacy made their dreams convincing through dream interpreters and that these interpretations were compatible with the terms of Islamic scholars also caused the dominance to become easy.

In our study, starting with the narration of dreams transmitted through the general definitions and characteristics of dreams, the examples of dreams published throughout the Middle Ages from Central Asia to Iran and from there to Anatolia were examined. While conducting these investigations, the meanings of the images that pass through the dreams of the dreamer are compared with the expressions of the Islamic scholars, and the effect it exerts while becoming an element of legitimacy is tried to be understood.

Key Words: Dream, Domination, Medieval, Legitimacy.

Structured Abstract

Many motives and arguments were used as a source of political legitimacy in Turkish-Islamic states in the Middle Ages. Dream has a very important place among these sources of legitimacy.

We see that the concept of dream is among the most reliable sources of information used by dynasties and power-seekers to persuade the society and provide authority during the Middle Ages.

Since dreams are a source of legitimacy for political powers, they contain many elements in terms of mythological origins, social and religious structure and folk culture of the societies they emerged from.

Sigmund Freud, born in Austria, made the first scientific studies of the subject of "dream", which should be dealt within the subject of historically very important sciences. Carl Gustav Jung, one of Freud's students, said that "the subconscious is a functional order that is passed from generation to generation and always exists" while describing the dream. Based on this definition of Jung, it is a natural situation that we take into account both the religious structure and the mythological origins of the society to be dominated while establishing political legitimacy. Bilgin Saydam, on the other hand, states that "tales, myths and dreams are cut from the same fabric" and reveals the source of the dream, which is shaped on Jung's definition, more clearly.

Although the issue of whether the dreams that create power in medieval sources are actually seen or not is outside the scope of our article, the images used in dreams and how these images are interpreted in the works of Muslim dream interpreters constitute the main skeleton of our article. Whether or not the political powers had these dreams, they had to choose the way of benefiting from the important scholars and clergy of the period in order to create the necessary social influence and legitimacy. Dreams also have an important place in the field of theology in terms of being attributed to the name of god/gods to create political legitimacy.

In the pre-Islamic period, epics, which are a very important source for Turks, have a very important place in the transfer of herald dreams, which are a source of legitimacy. Among these epics, Oguz Kağan Epic, Migration Epic and Manas Epic are some of the most important ones, but besides these, main works such as Oguzname and Secer-i Terâkime have survived as important sources in the transmission of prophetic dreams.

While Uluğ Türk, the vizier of Oğuz Kağan, is the person who sees the dream in the Oğuz Kağan Epic, the Uyghur Khan Buğu Han saw the dream himself in the Migration Epic. In these epics, images such as arrows, bows, hunting and expeditions, which have a very important place in social life for pre-Islamic Turks, were used predominantly. In the works named Oğuzname and Şecer-i Terâkime, together with the Manas Epic, the tree or the branches of the tree were used as images emphasizing the element of dominance while conveying the dreams.

In the herald dreams, which are the source of political legitimacy in the Islamic period, the dreams of Seljuk's ancestor Dukak, Tugrul and Cagri Bey's grandfather Seljuk Bey, Ghaznavid ruler Sebük Tegin, founder of the Great Mongolian Empire Cengiz Khan, Karakoyunlu Kara Yusuf and finally Osman Gazi, the founder of the Ottoman State, occupies a very important place. While two dreams about Dukak, the ancestor of the Seljuks, were narrated, in one of them, the tree motif and in the other, his acceptance of Islam was emphasized, and the fact that he saw the Prophet in his dreams and reading the Qur'an was discussed. As Dukak's son, Selçuk Bey, is the ancestor of the Seljuks, in the dream attributed to him, the motif of urinating on a fire and sparks enveloping the world is depicted. The use of genitalia as an element of progeny and fire as an element of dominance in these motifs shows that it has similar features to the common herald dreams of the period. The hearth and tree motifs are also used in the dream attributed to Ghaznavid Sebük Tegin. The dream of Karakoyunlu ruler Kara Yusuf, on the other hand, is based on the ring image, unlike the herald dreams of the period. According to the dream; One night, Kara Yusuf had a dream that he was taken to Emir Timur's presence and Timur took the ring off his own finger and put it on Kara Yusuf's finger. Although the dream is analyzed as Kara Yusuf will dominate some lands under Timur's rule, in fact, it

fully complies with the criterion of "what is desired to happen" expressed in the definition of the messenger dream.

Among the dreams narrated in the Middle Ages, the dream attributed to the Mongol Emperor Genghis Khan differs from other dreams in several points. In the dream quoted by Hayton of Korykos; Genghis Khan saw a poor blacksmith in his dream, and he is also said to have been a blacksmith before he sat on the throne. In addition, in Cengiz's dream, he heard the will of the god from the voice of the god and conveyed it to the seven lords of the Tatars in order to establish dominance. A different feature about Genghis's dream is that although dreams, which are a tool of political legitimacy transferred from the Middle Ages, are generally transmitted as seen by the ancestor of the dynasty, Genghis Khan saw the dream himself. In addition to this difference, the transferred images are out of the general form, and images such as the blacksmith, soldier and the god conveying his will with his own voice are used. The images in Cengiz's dream appear as an important narrative in terms of the time-space relationship in which the dream is used and the definition of society, which is its sphere of influence.

When these dreams, which are in the form of herald dreams, are analyzed in terms of interpretations by Islamic scholars, they are generally interpreted as dominance, luck, wealth, increase and strengthening of lineage.. In addition to all these, dreams hold a very important place in Islam in terms of being a source of divine wisdom given to prophets and are described as "heralds".

Muhammed Mirhand (1385: 2976-77) Orta Çağ'ın en önemli kaynaklarından olan eseri Ravzat'üs- Safa'da Büveyhîlerin atası Ebû Şücâ (Büveyh/ Buye) ve onun rüyası hakkında Şehriyar b. Rüstem Deylemî'nin ağzından güzel bir olay aktarmaktadır. Deylemî diyor ki; “*Ebû Şücâ orta halli bir adamdı ve onun Ali, Hasan ve Ahmet adında üç oğlu vardı. Bu çocukların annesi vefat edince Ebû Şücâ eşinin vefatından dolayı helak olacak derecede üzgündü. Ben Ebû Şücâ'nın dostuydum ve onun yanına gittiğimde onu çok üzgün bir şekilde gördüm. Ona dedim ki; Sen bundan önce birçok zorluğa sabrettin bu feryat nedir? Senin görevin sabretmek ve çocuklarının selameti için şükretmektir. Allah korusun onlardan birisinin başına bir şey gelirse annelerinin üzüntüsünü unutursun. Bu sözleri söyleyerek onu teselli ederek kendi evine götürdüm ki üzüntüsü dinsin.*

O esnada yıldızların ilmini ve rüya tabirlerini iyi bildiğini iddia eden bir şahıs bizimle görüştü. Ebû Şücâ ona şöyle dedi: Rüyamda tenasül aletimden büyük bir ateş çıktığını ve kentlerden bazularına yayıldığını ve her an daha da çoğaldığını gördüm. Öyle ki onun aydınlığı gökyüzüne ulaştı. Daha sonra ateş üç kola ayrıldı ve kentlerin kullarının o kolların önünde huşu ile ihtiram gösterdiklerini gördüm. Müneccim: Bu çok acayip bir rüyadır. Eğer bana at ve elbise vermezsen tabir etmem dedi. Ebû Şücâ Büveyh: Allah'a ant olsun ki; bu giyindiğim elbiseden başka bir şeyim yoktur ve bunu sana veririm çıplak kalırım dedi. Bunun üzerine müneccim on dinar istedi. Ebû Şücâ tekrar acziyetini belirtince Müneccim ona şöyle dedi: Senin üç evladın olacak ve ateşin aydınlattığı o üç beldede hâkim olacaklar. Onların zikri (ismi) aynen o ateşin aydınlığının gökyüzüne yükseldiği gibi dünyaya yayılacak. Müneccimin bu sözlerine karşılık Ebû Şücâ Büveyh şöyle dedi: Benimle alay etmen reva mıdır? Ben fakirim ve bu gördüğün evlatlarım hangi delile göre hâkim olabilir? Müneccim: Eğer çocuklarının doğum vaktini belirtirsen açıklarım dedi. Bunun üzerine Büveyh her birinin hangi yıl, ay ve saatte dünyaya geldiğini söyledi. Müneccim yıldızların durumunu düşünüp araştırdıktan sonra büyük oğlu İmaduddevle Ali'nin elini tutarak öptü ve saltanat ilk bu oğluna ulaşacak dedi. Ondan sonra da diğer kardeşleri padişah olacak. O sırada Muiziddevle'nin de elini öptü. Çocuklar babalarına müneccime bir şey vermesini söylediler. Büveyh sinirlenerek, bu adam sizinle alay ediyor dedi. Müneccim: Benim sözüme inanmıyorsanız bari o makamlara ulaştığınızda bana şefkatini gereğini yapma sözünü verin dedi. Ebû Şücâ Büveyh ona on dirhem verdi.”

Orta Çağ dünyasında *Haberci Rüya* denilen ve sözlükte gerçekleşmesi beklenen ve istenen şey, umut, gerçekleşmesi olanaksız ve hayal olarak anılan rüya türü, yaygın şekilde hanedanların hâkimiyet gücünü perçinleştiren unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. (Kurt ve Kurt 2015: 240) Ebû Şücâ'nın hikâyesinde olduğu gibi Asurlarla beraber başlayan; Mısır, Yunan ve Hind medeniyetlerinde sıklıkla görülen rüya tabiri Orta Çağ boyunca insanların hayatında çok önemli bir yere sahip olmuştur. (Çelebi 2008: 306; Öteleş 2019: 140) Örneğin, Babilliler cinlerden korunmak için Babil Rüya Tanrıçası Mamu'dan yardım istedikleri aktarılırken, Mısırlılara göre ise tanrıların rüyada üç görevleri vardı. Bunlar; Günah işleyenlerin tövbe etmelerini istemek, rüya gören kişileri gelecek tehlikelere karşı uyarmak ve rüya gören kişilerin rüyadaki sorularını yanıtlamak. (Bars 2015: 76)

İslamiyet Öncesi Türk Tarihinde Oğuz Kağan ve Göç Destanı gibi edebi türlerde kendine yer bulan rüya, daha sonraları ise tarih ana kaynaklarında da kendisine yer edinmiştir. Modern dönemlere geldiğimizde ise psikoloji bilimi içerisinde kabul gören rüya konusunda Sigmund Freud ve öğrencilerinden Carl Gustav Jung tarafından önemli çalışmalar yapılmıştır. Nitekim Jung, rüyayı “*bilinçaltının kuşaktan kuşağa geçen ve her zaman var olan bir işlevsel düzen*” olarak izah etmiştir. (Temizkan- Aktaş 2012: 14; Bars 2015; 77)

Jung'un bu tanımından yola çıkacak olursak Orta Çağ Tarihi boyunca kurulan birçok devletin iktidarlarını ilk aşamada ya da sonra yazılan kaynaklarda meşrulaştırma yollarından birisi olarak rüyayı etkin olarak kullandıklarını görmekteyiz. Bu rüyalar sadece devletlerin tarihini yazan ana kaynaklarda değil destan ve menkıbelerde de önemli derecede işlenmiştir. Mesela Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz Kağan'ın veziri Uluğ Türk, rüyasında: “*Altın bir yayın gün doğusundan gün batısına; üç gümüş okun ise kuzeye doğru gittiğini görür. Bu rüyasını Oğuz Kağan'a anlatırken de Gök Tanrı düşümde verdiğimi hakikate çıkarırsın! Tanrım bütün yeryüzünü senin nesline bağışlasın diye dua eder. Oğuz Kağan, Uluğ Türk'ün rüyasını ve yorumunu çok beğenmiştir. Onun öğütleri üzerine oğullarını çağırarak gönlünün av istediğini söyler. Gün, Ay ve Yıldız'ı gün doğusuna; Gök, Dağ ve Deniz'i de gün batısına gönderir. Gün, Ay ve Yıldız, bu yolculukta pek çok av avladıktan sonra buldukları altın bir yayı babalarına getirirler. Oğuz Kağan çok sevinir ve yayı üçe bölerek onların da yay gibi olmalarını, okları göklere atmalarını öğütler. Diğer yandan Gök, Dağ ve Deniz de yine pek çok av avladıktan sonra yolda üç gümüş ok bulurlar. Buldukları bu okları tıpkı diğer kardeşleri gibi babalarına verirler. Oğuz Kağan, okları üçe bölüp küçük oğullarına verirken, yayın oku atacağını ve onların da oklar gibi olmaları gerektiğini söyler.*” Aslında anlatıda geçen bu rüya ve yorumunun sembolik bir mahiyeti vardır. Burada kastedilen şey Oğuz Kağan'ın devletinin büyük bir devlet olacağıdır. (Kuzubaş 2007: 306- 307; Bang- Rahmeti 1998: 23)

Oğuz Kağan Destanı yanında rüya motifinin işlendiği bir diğer önemli destan Göç Destanıdır. Destanda “*Uygur hakanı Buğu Han, yedi yıl altı ay yirmi iki gece sürekli rüyasında bir peri kızı görür. Peri kızı her gece ona dünyanın efendisi olacağını söyler. Han uyanınca ordusunu toplar kardeşlerini çeşitli ülkelere seferler yapmak üzere ordunun başına geçirir. Kardeşleri dört bir yana seferler yaparlar ve Orhun vadisini ganimetlerle doldururlar. Bir müddet sonra Buğu Han bir rüya daha görür. Bu kez rüyasında beyazlara bürünmüş, başında beyaz şerit, elinde ya da taşı olan bir kişi Buğu Han'a bu Yada taşını alması ve saklaması halinde dünyanın dört bir yanındaki milletleri buyruğu altına alabileceğini söyler.*” Aynı rüyayı Buğu Han'ın veziri de görmüştür. Bunun üzerine Buğu Han ordusunu toplayarak yeni seferler düzenlemiş, pek çok ülke fethetmiş ve bütün milletleri buyruğu altına almıştır. (Kuzubaş 2007: 307- 308)

Bu iki destanın yanı sıra dünyanın en uzun destanı olan Manas Destanında da Manas'ın dirileceği rüyada görülürken Manas'ın evinin ocağından çıkıp göklere yükselen bir ağaçtan söz edilmektedir. (Ergun 2004: 175)

Bu destanların yanı sıra Reşideddin, *Oğuzname* isimli eserinde “*Türklerin menkıbevi hükümdarlarından olan Tuğrul ve iki kardeşinden bahsedilir; bu çocukların babası, daha oğulları devlet kurmadan evvel bir rüya görür: kendi göbeğinden çıkan üç*

büyük ağaç gövdesi büyüyerek her tarafa gölge salar ve tepeleri göğe erişir. Kabilenin kamı rüyayı, kabile içerisinden büyük bir kağan çıkacağına yorar ve bu sırrı kimse ile paylaşmamasını söyler.” (Köprülü 1991: 7) Oğuzname’de geçen bir başka rüya da ise Kara-Han’ın çok talihli ve padişahlığa layık bir oğlu dünyaya gelir.

“Üç gün ve üç gece anasının sütünü emmedi. Anası artık onun hayatından ümidini kesmiş, kederli ve endişeli idi. Bir gece rüyâsında oğlunun kendisine bir şeyler söylediğini gördü: ‘Eğer sütünü emmemi istiyorsan biricik Tanrı’ yı ikrar ve itiraf et; üzerine olan hakkını olduğu gibi farz bil’. Kadın üç gece bu hâli rüyâsında gördü. Bu kavim kâfir dininde olduğu için kadın meseleyi onlara anlatamadı. Kocasından gizli olarak Tanrı’ya imân etti. Elini göğe kaldırıp dua etti ve dedi ki: ‘Ey Tanrım, bâri ben biçârenin sütünü bu çocukcağızın zevkine uydurup tatlı kıl’. Oğuz o anda anasının göğsüne yapışıp emmeye başladı.” (Togant 1972: 17)

Oğuzname eserinde geçen menkıbevi hükümdar Tuğrul ve iki kardeşi hakkında anlatılan rüya Şecere-i Terâkime’de şöyle geçer. Toğurmuş adından cesaretli birisi vardır. Bir rüya görür. *“Rüyâsında göğsünden bir ağaç göğermiş, yükselerek çıkmış, dallanmış, budaklanmış ve yapraklarla dolmuş”* Toğurmuş, rüyasını Miran Kâhin’e anlatır. Miran Kâhin’de ona: *“Sakin bu rüyayı hiç kimseye anlatma! Bu çok iyi bir rüyadır”* der. Daha sonra Toğurmuş’ın üç oğlu olur ve oğullarından Toğrul yıllar sonra han olur. (Bars 2015: 79)

Oğuz Kağan Destanı ve Göç Destanı gibi edebi ürünler üzerinden değerlendirildiğinde İslamiyet Öncesi devirlerde de rüyanın iktidarı sağlama noktasında güvenilir kaynaklar arasında önemli bir yer tuttuğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Orta Çağ’ın İslamiyet Öncesi devirlerinde önemli yer tutan rüyanın İslam sonrası dönemlerde de önemini korumakta olduğu kaynaklardan görmekteyiz. Nitekim Büyük Selçuklu Devleti’nin ortaya çıkışı ile ilgili rüyalarda İslami dönemde rüyanın hâkimiyet unsuru olarak kullanılmaya devam ettiğini görülmektedir.

Bu rüya rivayetlerinden ilki Selçuklu Devletinin atası sayılan Selçuk Bey’in babası Dukak ile ilgili olanlardır. İlk rivayette Selçuk’un babası Dukak, rüyasında göbeğinden üç ağaç çıktığını, her tarafı saran dalların göklere yükseldiğini görmüş ve bunun üzerine Korkut- Ata da kendisine evlatlarının cihan padişahı olacağını müjdelemiştir. Dukak ile ilgili rivayet edilen bir başka rüya ise, İslamiyet’i kabul eden Dukak olup, Kur’an’ı çok iyi ta’zim ettiğinden rüyasında Hazret-i Peygamber kendisini ve oğullarını takdis etmiş; ashabının da dualarını almıştır. Büyük Selçuklu Devletinin iktidar ve hâkimiyet unsuru olarak kullanılan rüyalar sadece Dukak ile sınırlı kalmayıp oğlu Selçuk Bey ile ilgili de bir rüya nakledilmiştir. Bu rüyada ise İslamiyet’i kabul eden Selçuk rüyasında ateşe idrarını yapmış ve bu suretle sıçrayan kıvılcımlar dünyayı sarmıştır. Bu da Selçuk Oğullarının dünyaya hâkim olacağı şeklinde tabir edilmiştir. (El- Hüseyinî 1999: 2; Turan 2003: 101)

Orta Çağ’ın en önemli devletlerinden birisi olan Gazneli Devleti için de rüya unsuru önem arz etmektedir. Cürcanî, *Tabakat* isimli eserinde Gazneli Mahmut’un doğumundan önce gördüğü bir rüyayı aktarmaktadır. Bu rüyada *“Sebük Tegin rüyâsında evindeki ocağın bir ağaç çıkararak bütün dünyaya gölge salmıştır. Bu rüyayı tabir ettiren Sebük Tegin’e rüya tabircisi Oğlumun fatih olacağına delalet ettiğini söylemiştir.”* (Köprülü 1991: 7)

Orta Çağ'ın en önemli hükümdarlarından birisi olan Cengiz Han ile ilgili bir rüya rivayet edilmektedir. Cengiz ile ilgili olan rüya rivayeti diğer hâkimiyet unsuru olan rüyalardan şekil yönünden ayrılmaktadır. Diğer rüyalar hâkimiyeti sağlayacak kişilerin ataları tarafından görülürken Cengiz ile ilgili rüyayı direkt kendisi görmektedir. Ayrıca bir diğer fark ise diğer rüyalarda hâkimiyet imge ve işaretler üzerinden görülürken bir rüya tabircisi vasıtasıyla hâkimiyet unsuru olacak haberci rüya şeklini almaktayken, Cengiz rüyada Tanrı'nın kendisini görmüş ve bu şekilde rüya imge ve işaretlerden sıyrılarak tabire ihtiyaç duyulmadan kabul edilmiştir. Cengiz'in rüyası Korykoslu Hayton eserinde şöyle aktarılmaktadır:

“Tatarlar komşularının hâkimiyetinde bulunuyorlarken fakir bir demirci¹ rüyasında beyaz zırhlı ve beyaz atlı bir asker gördü. Bu kişi ona adıyla seslendi ve dedi ki; Cengiz ölümsüz Tanrı'nun isteği, senin diğerleri arasında Moğol halkının efendisi ve yöneticisi olman, yıllardır komşularına hizmet edenleri özgür kılman, bir zamanlar hediye alan komşuları üzerinde hâkimiyet kurman ve vergi toplayanlardan vergi toplamaştır. Cengiz, Tanrı'nın sesini duymaktan büyük memnuniyet duydu ve doğrularak herkese gördüğü rüyayı anlatmaya başladı. Tatarların yedi efendisi bu rüyaya inanmak istemedi, aksine alay ettiler. Ancak bir sonraki gece herkes rüyasından Cengiz'in herkese içini açtığı beyaz ata binmiş askeri gördü. Bu yedi efendi, beyaz askerin ölümsüz Tanrı'nın bir parçası olduğuna iman ettiler ve emirlerini yerine getirdiler.” (Hayton 2015: 73- 74)

Orta Çağ'da hâkimiyet unsuru olarak kabul edilen ve az bilinen rüyalardan birisi de Karakoyunlu Devleti'nin hükümdarı olan Kara Yusuf'a aittir. Emir Timur 1399 yılında Azerbaycan'ı fethedince Kara Yusuf ve Celâyirli Sultan Ahmed bölgeyi terk ederek Şam taraflarına kaçmış ve orada hâkim olan Emir Şeyh'e esir düşmüşlerdir. Bu esaret sırasında Kara Yusuf bir gece rüyasında kendisinin Emir Timur'un huzuruna götürüldüğünü ve o sırada Timur kendi parmağında bulunan yüzüğü çıkararak Kara Yusuf'un parmağına taktı. Kara Yusuf sabah uyandığında bu rüyayı Celâyirli Sultan Ahmed'e anlattı. Celâyirli Sultan Ahmed bu rüyanın tabirini *“Sen onun bazı vilayetlerine sahip olacaksın.”* şeklinde yaptı. (Rumlu 2017: 53)

Hâkimiyet unsuru olarak kabul edilen rüyaların en bilineni ise Osmanlı Devleti'nin kurucusu olan Osman Gazi'nin rüyasıdır. Osman Gazi'nin rüyası Âşıkpaşazâde'nin eserinde Yahşi Fakih ve Şeyh Edebalı'nın oğlu Mahmut Paşa'nın rivayetlerine dayanılarak aktarılır. Bu rivayete göre *“Osman Gazi bir gece Şeyh Edebalı'nın zaviyesinde kalır ve o gece Osman Gazi uyuyunca rüyasında gördü ki bu azizin koynundan bir ay doğar, gelir, Osman Gazi'nin koynuna girer. Bu ayın Osman Gazi'nin koynuna girdiği demde göbeğinden bir ağaç çıkar. Gölgesi dünyayı tutar. Gölgesinin altında dağlar var. Her dağın dibinden sular çıkar. Bu çıkan sulardan kimi içer, kimi bahçeler sular, kimi çeşmeler akıtır.”* Osman Gazi uykudan uyandı. Sürdü geldi. Şeyhe haber verdi. Bunun üzerine şeyh der ki: *‘Oğul Osman! Sana müjde olsun ki Hak Teâlâ sana ve nesline padişahlık verdi. Mübarek olsun. Ve benim kızım Malhun Hatun senin helalin oldu* diyerek hemen nikâh edip kızını

¹ Bazı kaynaklarda Cengiz'in Moğol tahtına oturmadan önce demircilik yaptığı aktarılmaktadır.

Osman Gazi'ye verdi.” (Turan 2003: 101; Temizkan- Aktaş 2012: 16) Kaynaklar genellikle bu rüya olduğu gibi aktarılırken Oruç b. Adil, *Tevârih-i Âl-i Osmân* isimli eserinde bu rüyayı Osman Gazi'nin değil babası Ertuğrul Gazi'nin gördüğünü aktarır ve şeyhin Osman Gazi ile evlenen kızının Râbia Hatun olduğunu yazar. (Şahin 1999: 393)

Orta Çağ Devletlerinde hâkim olmuş bazı devletlerin hâkimiyet unsuru olarak kullanılan rüyalara bazı örnekler verdikten sonra bu rüyalarda göze çarpan imge ve işaretlerin bazı İslam âlimleri tarafından nasıl tabir edildiği konusu üzerinde duracağız.

Hâkimiyet unsuru olan rüyaları dikkatle incelediğimizde ilk karşımıza çıkan Ebû Şücâ Büveyh'in rüyasında cinsel organından çıkan ateş ve bu ateşin bazı memleketlere yayılması dikkati çekmektedir. Yine Büyük Selçuklu Devletine atfedilen hâkimiyet rüyalarından Selçuk Bey'in rüyasında ise Selçuk Bey ateşin üstüne idrarını yapar ve bu suretle çıkan kıvılcımlar dünyayı sarar. Bu iki rüyanın ortak özelliği hâkimiyet unsuru olarak yorumlanan cinsel organ ve çıkan ateştir. İslam uleması rüyada ateş veya kıvılcım görmeyi birçok şekilde tabir etmiş olsa da Hz. Cafer-i Sadık ateş veya kıvılcım görmenin 25 tabiri olduğundan bahsetse de bunlar içerisinde hizmet, rızık ve menfaat gibi tabirlerin varlığı dikkat çekmektedir. (El- Tiflisî 2006: 135) Bunun yanı sıra ünlü rüya yorumcularından İbn-i Sîrîn ateş ve kıvılcımı bahtın açılması ve kariyer bakımından yükselme şeklinde tabir etmiştir. İbn-i Sîrîn ayrıca rüyada ateş yakmayı, söz sahibi kimsenin güce erişeceği şeklinde tabir etmiştir. (El- Tiflisî 2006: 136, 139) Bu tabirlerin yanı sıra Bir başka İslam uleması olan Kirmanî ise kıvılcımın bir yere düşmesini o bölgede savaş veya fitne çıkacağına yormuştur. Cabir Mağribî ise elde tutulan parlak ateşin hükümet işlerinde görev almaya delalet ettiği şeklinde yorumlamıştır. (El- Tiflisî 2006: 137)

Ateş veya kıvılcım tabirlerinin yanı sıra Selçuk Bey'in ateşe idrarını yaptığı rüyada ise idrar imgesi Hz. Cafer-i Sadık tarafından zenginlik olarak tabir etmiştir. (El- Tiflisî 2006: 356)

Dukak, Sebük Tegin ve Osman Bey'in rüyalarından göbeklerinden çıkan ağacın dallarının her yeri sardığını görmesinden yola çıkarak ağacın tabirine baktığımızda Kirmanî ağaç dallarının kardeş, akraba ve evlada işaret ettiğini ve dalların çok olmasının ise ailenin genişliğine delalet ettiğini söylemiştir. Bunu tabirin yanı sıra Ağaç Kültürünün Türk kültüründe çok önemli bir yeri olduğu da bilinmektedir. Ağaç kaynaklarda hayatın kaynağı olarak ele alınıp, var oluşun merkezinde kendisine yer bulmuştur. Hayat ağacının inançsal olarak önemli özelliklerinden birisi de Gök Tanrı'nın yeryüzündeki sembolü olmasıdır. Bu sebeple ki “*Hayat Ağacı*” mefhumu Türk kültüründe çok önemli bir yere sahiptir. (El- Tiflisî 2006: 109; Temizkan- Aktaş 2012: 19)²

Rüyalar arasında en bilinenlerden birisi olan Osman Gazi'nin rüyasında ise Şeyh Edabali'nin koynundan çıkan ayın kendi koynuna girmesi ise Cabir Mağribî tarafından da güzel bir kadınla evlenmeye işaret ettiği şeklinde tabir edilmiştir. (El- Tiflisî 2006: 143)

Rüyalarda görülen en önemli imgelerden birisi de *ocak*'tır. Sebük Tegin'in rüyasında merkez nokta olarak kullanılan ocak, Selçuk Bey'in rüyasında ise ateşin kaynağı

² “Her üç âlemi kaplayan ve her üç âleminde merkezinde bulunan *Hayat Ağacı*; doğu yönündedir. Cennetin doğusunda tanrı mekânının doğusunda, yeryüzü hakanın evinin doğusundadır. Bütün ağaçlardan daha büyük, daha gösterişlidir ve hepsini de bünyesinde barındırır. Bu sebepler, “*Han Ağacı*” ve “*Hakan Ağacı*” diye adlandırılır. (Ergun 2004: 40)

olarak yorumlanmaktadır. İslam âlimlerinden olan Allame Meclisî, rüyada yanan bir ocak görmenin bahtın açıklığına delalet ettiğini aktarmıştır. (El- Tiflisî 2006: 497)

Karakoyunlu Hükümdarı Kara Yusuf'un rüyasında ise merkez imge olarak yüzük karşımıza çıkmaktadır. Hz. Cafer-i Sadık rüyada yüzük görmenin dört tabiri olduğunu belirtir ve bu tabirler; Memleket, kadın, evlat ve maldır. Bunun yanı sıra Hz. Danyal (a.s) ise yüzüğün sahibi tarafından kişiye hayır ulaşacağı şeklinde tabir edilmiştir. Çağdaş ulema tarafından yapılan tabirler de ise yüzük hediye almak bir arzunun gerçekleşeceğine delalet etmektedir ki Kara Yusuf'un arzusu Timur'un hâkim olduğu topraklara hâkim olmaktı. Bu açıdan bakıldığında istenilen bir arzunun gerçekleşme hayali olarak yorumlamak daha doğru olacaktır. (El- Tiflisî 2006: 700-702)

Sonuç olarak rüyaları peygamberlere verilen hikmetin bir kaynağı olarak gören insanlara göre rüyalar "*Mübeşşirat*" yani müjdeleyici olarak adlandırılıp nübüvvetin kırk altıda biri (1/46) sayılmıştır. Rüya konusuna bu açıdan bakacak olursak özellikle İslamiyet'in gelişi ile birlikte insanların rüya ve tabirlerine verdiği değer bir nebze de olsa daha iyi anlaşılacaktır. Orta Çağ Devletlerinde hâkimiyet unsuru olarak değerlendirilen *haberci rüyalar*'ın tamamına yakını siyasi içerikli olmakla beraber kurulan devletlerin hâkimiyet gücünü pekiştirmeye yönelik olduğu kesindir. Rüyaların özellikle Orta Çağ toplumlarında etkin unsur tarafından görülen veya görüldüğü iddia edilen rüyaların hâkimiyet altındaki halkın kültür ve inanç yapısına farklılık göstermesi de önemli noktalardan birisidir. Rüyaların eski zamanlardan beri sufiler tarafından üretilen menkıbelerin en önemli parçalarından biri olduğunu ve iktidar tarafından hâkimiyet sağlanmasında önemli roller oynadığı bilinen bir gerçektir. (Ocak 2004: 80)

Orta Çağ'da siyasi rüyalar sadece iktidarı pekiştirmek adına kullanılmamış bunun yanı sıra savaş ve antlaşma gibi devletlerin kaderini belirleyen önemli noktalarda, siyasilerin ölüm ve yaşamlarını etkileyen hayati konularda da kaynaklarda sıkça kendisine yer edinmiştir. Rüyalar ile ilgili kaynaklarda aktarılan rivayetlerin tamamına göz atıldığında *Âlem-i misâl* (Misal âlemi) ya da *Berzâh âleminde* gerçekleştiğine inanılan (Öteleş 2019: 143) rüyaların o dönem insanları için ne kadar değerli ve bağlayıcı olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

Kaynaklar

- Bang, Willy- Arat, R. Rahmeti. (1998). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: Hülbe Basım ve Yayın A.Ş.
- Bars, Mehmet Emin. (2015). “Türk Kültüründe Rüya ve Battal Gazi Destanı’nda İşlevleri”. *International Journal of Language Academy*.3/1. 73-93.
- Çelebi, İlyas. (2008). “Rüya”. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35. 306-309.
- El- Hüseyinî, Şadrüddîn Ebu’l- Hasan Ali İbn Nâsır İbn Ali. (1999). *Ahbârü’l-Devleti’s- Selçukkiyye*. (Çev. Necati Lügal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- El- Tiflîsî, Hüseyin b. Muhammed İbrahim. (2006). *A’dan Z’ye Rüya Tabirleri Külliyyatı*. (Çev. L. Yılmaztekin- M. Atam- S. Aytekin). İstanbul: Neva Yayınları.
- Ergun, Pervin. (2004). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Hayton, Korykoslu. (2015). *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*. (Çev. Altay Tayfun Özcan). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Köprülü, Fuad. (1991). *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Kurt, Savaş – Kurt, Beyza. (2015). “Türk Devlet Kültüründe Rüya”. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 8/2. 239- 246.
- Kuzubaş, Muhammet. (2007). “İlkellere Ait Anlatılarda Rüya Motifi”. *Turkish Studies*. 2/1. 305- 316.
- Mirhand, Muhammed b. Havendşah b. Muhammed. (1385). *Razvat’us- Safa 4/2*. Tahran: İntişar-ı Kitaphane-i Milli.
- Ocak, Ahmet Yaşar. (2004). “Osmanlı Devleti’nin Kuruluşunda Dervişlerin Rolü”. *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu Efsaneler ve Gerçekler*. (Ed. Suavi Aydın vd.). Ankara: 75-89.
- Öteleş, Zeliha. (2019/2). “Tasavvufun Metazfizik Omurgası: Rüya- Fusûs Merkezli Bir Değerlendirme”. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 43. 139-147.
- Rumlu, Həsən Bəy. (2017). *Əhsənüt-Təvarix*. (Tərc. Oqtay Əfəndiyev- Namiq Musalı). Kastamonu. yy.
- Sepetçioğlu, Necati. (1995). *Karşılaştırmalı Türk Destanları*. İstanbul: İrfan Yayınevi.
- Şahin, Kamil. (1994). “Edebâlî”. *Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 10. 393- 394. İstanbul.
- Temizkan, Abdullah- Aktaş, Erhan. (2012). “Türk Devlet Geleneğinde İktidarın Meşrulaştırılmasında Rüyanın Kullanımı”. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. 33. 13-22.
- Togan, Z. V. (1972). *Oğuz Destanı, Reşidettin Oğuznâmesi, tercüme ve tahlil*. İstanbul: Ahmet Sait Matbaası.
- Turan, Osman. (2003). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

OSMANLI DEVLETİ'NDE BİR CEZA YÖNTEMİ OLARAK SÜRGÜN:
YANYA VİLAYETİ ÖRNEĞİ (1867-1913)
EXILE AS A METHOD OF PUNISHMENT IN THE OTTOMAN STATE:
THE SAMPLE OF THE PROVINCE OF IOANNINA (1867-1913)

İLKAY ERKEN

Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Assist. Prof., Ondokuz Mayıs University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History
ilkay.erkenn@omu.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-7049-1058>

Atıf / Citation

Erken, İ. 2021. "Osmanlı Devleti'nde Bir Ceza Yöntemi Olarak Sürgün: Yanya Vilayeti Örneği (1867-1913)".
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute. 72, (Eylül- September
2021). 287-313

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 27.02.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 04.04.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4505>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*
TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851
www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunited>

OSMANLI DEVLETİ'NDE BİR CEZA YÖNTEMİ OLARAK SÜRGÜN:
YANYA VİLAYETİ ÖRNEĞİ (1867-1913)
EXILE AS A METHOD OF PUNISHMENT IN THE OTTOMAN STATE:
THE SAMPLE OF THE PROVINCE OF IOANNINA (1867-1913)

İLKAY ERKEN

Öz

Osmanlı toplumunda sürgün, ceza ve zorunlu iskân yöntemleri arasındaydı. İlk dönemlerde iskân yönü ağır basan uygulamalar daha çok kitlesel ve zorunlu göçler kapsamındaydı. Toplulukların yaşadıkları yerler güvenlik, sosyal ve ekonomik nedenlerle değiştirilmiştir. Zorunlu ve kitlesel göçlerle Osmanlı Devleti sosyal ve ekonomik faydalar elde etmeyi düşünmüştür. Nitekim bu şekilde fethedilen yerlerin nüfus yapısı Osmanlı Devleti lehine değişmiştir. Sürgün, zamanla bireysel cezalandırma yöntemi olarak tercih edilmiştir. Kişilerin işledikleri suçlar ve uygunsuz davranışları sürgün nedeniyd. Böylece yaşadıkları yerlerden uzaklara sürgün gönderilmişlerdir. Suçun kapsamı ceza süresini belirlemiştir. Süreli sürgün cezası sürenin bitimiyle sonlanmaktaydı. Ömür boyu sürgünlerin cezaları ölümleriyle sonlanmaktaydı. Genel olarak bu şekilde tanımlanabilen sürgünler Osmanlı Devleti'nin pek çok merkezinde görülebildiği gibi Yanya vilayetinde de tespit edilmektedir. Vilayette, özellikle asayiş ve güvenlik sorunlarına neden olanlar sürgün edilmiştir. Bunların içerisinde din adamları da mevcuttu. Ayrıca Yanya vilayetinin farklı kaza-sancak merkezlerine sürgünler yapılmıştır. Bunlar vilayetin dışından gönderilen ve vilayetin içindeki sürgünler olabilmıştır. Yani, Yanya da bir sürgün yeri idi. Bu çalışmada ceza yöntemi olarak sürgünün Yanya'da nasıl uygulandığını örneklerle tespit etmek amaçlanmıştır. Yöntem olarak arşiv vesikalarında Yanya'ya ve Yanya'dan yapılan sürgünler tespit edilmiş ve bunlar tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Güney Arnavutluk, Güvenlik, Düzen, Ceza.

Abstract

Exile in the Ottoman society was among the punishment and obliged settlement methods. In the early days, the practices that dominated the settlement were mostly within the scope of mass and forced migrations. The places where communities live have been changed due to security, social and economic reasons. The Ottoman Empire thought of obtaining social and economic benefits through forced and mass migrations. As a matter of fact, the population structure of the places conquered in this way changed in favor of the Ottoman Empire. Exile, had been preferred over time as an individual punishment method. The crimes and inappropriate behaviors of the individuals were the reasons for exile. Thus, they were exiled away from where they lived. The scope of the crime determined the duration of the sentence. The penalty for temporary exile was ending with the end of the period. The punishment of lifelong exiles ended with their deaths. In general, exiles that can be defined in this way can be seen in many centers of the Ottoman Empire as well as in the province of Ioannina. In the province, especially those who caused public order and security problems were exiled. There were also religious leaders among them. In addition, exiles were made to different county-sanjak centers of the province of Ioannina. These could be exiles sent from outside the province and within the province. So, Ioannina was also a place of exile. In this study, it was aimed to determine how exile is applied in Ioannina as a punishment method with examples. As a method, the exiles to and from Ioannina were determined in the archive documents and these were discussed.

Key Words: Southern Albania, Security, Order, Punishment.

Structured Abstract

The Ottoman State made various arrangements in order to ensure social order. One of these regulations was to change the place where communities live. With this mandatory application, the population of some regions was increased. Collective exile seen mostly in the classical period turned into individual exiles over time. This shows that exile was applied as a method of punishment. It was not only intended to punish the individual exiled. With this method, the person was asked for reintegrate into society. In addition, the priority was to prevent public order problems.

The exile applied by the Ottoman Empire as a method of punishment can also be found in the province of Ioannina. The exiles in the province of Ioannina were primarily made out of the province. Especially those who caused security problems in Ioannina were removed from the province. These people were usually exiled to other provinces because of their improper activities on the Greek border. People who caused problems on the border between the Ottoman Empire and Greece were exiled and security was tried to be maintained in the region. Another reason for the exile of those who were exiled from the province was the threat of border security, as well as crimes such as animal theft, murder and road blockage. The exile of those who had misbehaved in the provincial boundaries was cared for in order to ensure security. However, in addition to those who were exiled for security reasons, people who engage in unwanted behavior with their religious actions and discourses should also be mentioned. Exiles of reverend who engage in unwanted activities in religious matters within the province are also detected.

Those who committed these crimes were sent to various provinces far from Ioannina such as Fezzan, Konya and Diyarbakır. It is not possible to say that the provinces listed here are particularly preferred for the exiles from Ioannina. However, the point to be noted here was that the places as far away from Ioannina were preferred as places of exile. Thusly, this approach was compatible with the general functioning of exile application.

Those who were exiled due to the crimes they committed and the unrest they created in Ioannina were not sent to different provinces each time. The people who were decided to be exiled by the provincial administration could be exiled within the province. These people were exiled to sanjak-kazas centers far from where they lived within the boundaries of the province. However, it is not possible to say that the type of crime and the period of punishment taken are effective in the decision of exile within or outside the province. In other words, it cannot be said that those who committed some crimes were exiled inside the province and those who committed some crimes were exiled outside the province. It can be said that a personal decision was made here. However, in some cases, in line with the decisions taken by the central administration, there were cases where the places of exile were predetermined according to the punishment period imposed on individuals. For example, according to the decision taken in 1886, those who were sentenced to exile for 5 years or more would be exiled to Fezzan.

In the province, exiles were frequently used to prevent various unrest. On the other hand, the province of Ioannina itself was a place of exile. Those who were exiled from other provinces were also sent to Ioannina. Looking at these people, it was seen that they were either clergymen or public officials. Public officials were sent to other provinces as a result of their improper actions regarding their duties. In this way, there were public officials who were sent to Ioannina by changing their places of duty to perform their duties. In addition, there were various clergymen exiled from the Arabian region to Ioannina. It should be added that these people were not sent to Ioannina in order to be punished. However, the term exile was also used for people who were removed from their places of residence as a result of some administrative arrangements made in their places. These people were sent to places where they could feel comfortable instead of being punished.

There is an issue that needs to be addressed in the examples of exile practice. Exile applied to those who had a court decision. In other words, a person should have been taken to court for the crime he committed. The punishment given to the person by the court had to be followed. The

provincial administration of Ioannina has applied different practices in this regard. The provincial administration wanted to exile those who disturbed peace and cause security problems with administrative decisions. Thus, the provincial administration of Ioannina even asked the central government for permission. The provincial administration was thinking of providing security in the province with this authority it wanted to exile people without a court order. However, the central administration stated that this was not possible and that people should be exiled by court decision.

Although it was notified to the province that individuals could not be exiled without a court decision, this was violated. Exiles were made as a result of administrative decisions. This is encountered in requests made to return from exile. The individuals stated that they were not guilty, stating that they had been exiled without a court decision. In this way, they demanded that the exile decision be abandoned. Thus, people who were given an exile decision without a court decision were also forgiven, like those who were forgiven before their exile period expired. Similarly, there were those who wanted to return to their homeland because of their elderliness. It can be said that the requests for amnesty made to the administration are generally answered positively. As a matter of fact, the aim of the exile was to harmonize the people with the society. However, the amnesty requests made by the exiles before their exile sentences were not responded positively in some cases. On the other hand, those who thought they were exiled even though they were not guilty were fleeing their places of exile. However, both those who were in exile and those who fled frequently sought amnesty in order to end their economic misery. When these demands were not welcomed or for other reasons, the number of people who fled from exile was quite high. This situation caused the idea of ensuring order in the province through exile to not be realized. Because those who escaped from the places of exile continued to commit crimes.

The provincial administration of Ioannina wanted to take various measures in order to capture those who fled from the places of exile. The easiest way to apply was to confiscate the property of the fugitives. However, such a thing was prevented by the central administration without a court order. It should be said that the central administration paid attention to act within the framework of the existing laws, especially in the period of Abdulhamid II. What the province wanted to do by prioritizing security measures was almost always denied by the central administration. It was requested that the transactions be settled through the existing laws. The fact that the province wanted practical reasons, and actually not allowing illegal measures, also caused the exile punishments not to contribute to the provision of public order in the province. As a matter of fact, those who were given an exile decision had fled their places of exile. For this reason, situations where the exile decision could not be implemented were frequently encountered. Because those who were decided to be exiled were fleeing before the decision was implemented. This situation generally does not allow us to say that exile practices are beneficial in ensuring security in the province of Ioannina.

Giriş

Toplumların çeşitli nedenlerle meskûn buldukları topraklardan farklı yerlere yerleştikleri tarih boyunca ve farklı coğrafyalarda tespit edilebilir.¹ Nitekim siyasî, askerî, dinî ve malî gerekçelerle toplumlar ikametlerini değiştirmek zorunda kalarak göç olgusunun öznesi olmuşlardır.² Sürgünün de fiziki anlamda göçle alakalandırılması mümkündür. Zira göç kişinin/kişilerin yaşamakta olduğu mekandaki değişikliklerle ilgilidir.³ Yine sürgünün bir ceza olarak tatbiki onu hukuki bir müeyyide haline getirmektedir.⁴

Osmanlı Devleti'nde daha kuruluş yıllarında sürgünden bahsedilebilir.⁵ Bilhassa fethedilen yerlerin şenlendirilmesi⁶ için belirlenen mahallerdeki ahali sürgün edilmiştir.⁷ Bu

¹ Hüseyin Arslan, 16. yy. *Osmanlı'da Nüfus Hareketleri (XVI. yüzyıl)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001, 150-152, 157-163.

² Kişinin-topluluğun ceza ya da güvenlik amacıyla yaşadığı yerden başka yere rızası dahilinde ya da dışında gönderilerek meskûn edilmesidir. Sürgün aynı ülke içerisinde olabilirken farklı ülkeye de olabilmekteydi. Toplu sürgünler siyasal-içtimai nedenlerle doğması muhtemel zararların önlenmesi amacıyla tatbik edildiğinde buna *tehcir* denilmiştir. Göçebelere yerleşik hale getirilmesi *iskân amacıyla* yapılan sürgünlerdir. Zorunlu sürgünlere savaşların ardından tesadüf edilebilmektedir. (Bak. Talip Türcan, "Sürgün", *DİA*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, 164.) Savaşlar neticesindeki zorunlu göç ya da sürgüne dair örnekler hem eski hem de modern dönemlerde görülmektedir. 19. ve 20. yüzyıllardaki zorunlu göçler bu açıdan sürgün olarak değerlendirilebilir. Bak. Ali Fuat Öreç, *Balkanlarda İlk Dram Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2011, 98-116; Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Fatma Sarıkaya (çev.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012, 87-94, 141-142, 173-187; Cengiz Mutlu, "Balkan Savaşları'ndan Lozan Konferansı'na Osmanlı Devleti'nde Rumların İç ve Dış Göçleri", *History Studies*, Vol. 4/2, Temmuz 2012, 257-288; Tuncay Ercan Sepetcioğlu, "Sürgün ve İskân Kısılcacında Giritli Müslüman Kadın (1896-1913)", *History Studies*, Vol. 6/2, Şubat 2014, 103-123; Seçil Öraz, "The Struggle and the Response in Stalin's Deportation Policy: The Case of Crimean Tatars", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VI, S. 2, İzmir 2006, 411-422.

³ Kişinin/kişilerin rızası dahilindeki göç, *serbest göç*; rızası dışındaki göç *mecburi göç*'tür. Bak. Nedim İpek, *Selanik'ten Samsun'a Mübadiler*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2010, 1.

⁴ Osmanlı'da fethedilen yerlere nüfusun yerleştirilmesinde iskân; kişisel suçların cezalandırılmasında ceza yöntemidir. (Bak. Nedim İpek, "Osmanlı'da Sürgün: Trabzon Örneği", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 26, Bahar 2019, 364.) İskân amaçlı sürgün edilen ahalinin geri dönmemesi için sahibi oldukları malları satılarak bedelleri kendilerine verilmekte ve iki yıl boyunca vergi muafiyeti tanınmaktaydı. Bak. Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18-19. Asırlar)*, Emin Yayınları, Bursa 2009, 33.

⁵ Asayiş sorunlarına neden olan, eşkıyalık yapan aşiretler sürgün edilmiş ve fethedilen yerlerin iskanı sağlanmıştır. (Bak. Karataş, *Osmanlı Dönemi Bursa...*, 35.) Rodos'un ve Kıbrıs'ın fethinde olduğu üzere bir anlamda insan vergisi olarak belirli yerlerden buraya sürgünler yapılmıştır. Bak. Arslan, 16. yy. *Osmanlı'da Nüfus Hareketleri...*, 317.

⁶ Erdal Taşbaş, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet Görevlilerinin Sürgün Edilmesi:19. Yüzyıl Kıbrıs Örneği", *Mediterræen Journal of Humanities*, II/1, 2012, 194.

⁷ Ahalinin daha iyi şartlarda yaşayabileceği yerlere gitmesi amacıyla malî ve askerî muafiyetler verilmekte ve bu şekilde gönüllü sürgün gerçekleşmekteydi. Fakat bazı hallerde buna rıza göstermeyen ahali idarî tasarrufla zorla sürgün edilmekteydi ki bu bir cezaydı. (Bak. Abdullah Acehan, "Osmanlı Devleti'nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol. 1/5, Sonbahar 2018, 13.) Anadolu Selçukluları yurda gelen Türkleri çeşitli bölgelere yerleştirmiş, Türkleşme ve İslamlaşmaya katkı sağlamıştır. Ayrıca gayrimüslimler de bu iskân sürecinin parçasıydı. (Bak. Karataş, *Osmanlı Dönemi Bursa...*, 23-24.) Anadolu'da asayişin temini, Rumeli'nin fethiyle şenlendirilmesi zorunlu göç örnekleridir. (Bak. Mucize Ünlü, "Tanzimat Sonrasında Balkanlardan Karadeniz'e Sürgünler", *History Studies*, Vol. 2/2, 2010, 306.) Trabzon'un fethiyle Rum ahalinin Anadolu'ya; İstanbul'un fethi ardından İstanbul'a, Safeviler'e yardım eden Türkmenlerin Rumeli'ye göçleri toplu sürgündür. Ancak toprak kayıplarıyla birlikte iskân amaçlı sürgünler buralardan gelen içe dönük göç şeklini almıştır. (Bak. Kemal Daşcıoğlu, "Sürgün (Osmanlılar'da)", *DİA*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,

açından tespit edilen sürgünlerin sosyal ve ekonomik gerekçeleri öne çıkmaktadır.⁸ İdari tasarruflarla şekillenen sürgünlerin tatbiki sonraki yüzyıllarda da sürmüştür. Özellikle asayişin temini gerekçesiyle huzur bozanların yaşadıkları ortam değiştirilmiştir.⁹ Bu yolla kişilerin *ıslah-ı nefis* etmesi amaçlanmıştır.¹⁰ Bu yaklaşım, sürgünün ceza olarak tatbikine sıklıkla başvurulmasında etkiliydi.¹¹ Öyle ki 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin hazırladığı ve zamanla yenilediği ceza kanunnamelerindeki¹² ceza yöntemlerden birisiydi. Burada sürgün cezası, kalebend¹³, prangabend ve kürek¹⁴ cezalarıyla birlikte hürriyeti kısıtlayıcı ağır cezalar dahilindeydi.¹⁵

Tanzimat Devri'nde¹⁶ sürgün sıklıkla başvuru ceza yöntemlerdendi.¹⁷ Bu dönemde sürgün cezasının gerekçeleri çeşitlenmiştir.¹⁸ Bunda Osmanlı Devleti'nin

---

İstanbul 2010, 168.) 1793 Kırım Harbi ve ardından artık, önceleri iskân edilmiş Rumeli gibi bölgelerden Anadolu'ya geriye-ıçe göç başlamıştır. *Bak.* Karataş, *Osmanlı Dönemi Bursa...*, 27.

⁸ İdari tasarrufla icrasına rağmen aslında cezalandırma niyetini taşımaktadır. *Bak.* Osman Köksal, "Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hattı-ı Hümayunları", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 19, 2005, 284.

⁹ 18. yüzyılda Erzurum'da yaşanan asayiş sorunlarının ve bilhassa hırsızlık vakalarının sorumlularının cezalandırılmasında sürgün başvuru yöntemlerdendi. Küreğe konulmak ve kalebendlik diğer yöntemlerdi. (*Bak.* Feyzanur Susam ve Yılmaz Karadeniz, "18. Yüzyılın Ortalarında Erzurum'da Güvenlik Meselesi (H. 1155-1162/M. 1742-1749 Tarihli 1 Numaralı Erzurum Ahkâm Defteri'ne Göre)", *Asia Minor Studies*, C.7, S. 2, 2019, 227.) Bu, Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnameleri'nde görülür. Bulunduğu mahalde *huzur bozanlar* ahalinin isteğiyle sürgün edilecekti. *Bak.* Karataş, *Osmanlı Dönemi Bursa...*, 41-42.

¹⁰ İpek, "Osmanlı'da Sürgün: Trabzon Örneği", 364.

¹¹ Sürgün cezasının takdir edilebilir cezalardan olması önemliydi. İslam Hukukunda *had*, *kıyas* ve *ta'zir* olarak tasnif edilen suç ve cezalardan *had* ve *kıyas* içeriği itibarıyla Kuran ve Sünnetle belirlenmişti. Yani cezada ve tatbikinde değişiklik yapılamazdı. Böyle olmayan *ta'zir* suçlarında ceza usulleri devlet başkanı ya da onun atadığı kişilerce tanımlanmaktaydı. *İdam*, *teşhir*, *tehtid*, *nasihat*, *prangabend*, *kalebend*, *hapis*, *kınama*, *para* ve *kürek cezaları*, *alın dağlama*, *sakal kesme* yaptırımlarına *sürgün* cezası da dahildi. *Bak.* Karataş, *Osmanlı Dönemi Bursa...*, 37-39.

¹² Tanzimat'tan önce hukuki yapı nedeniyle benzer suçlara farklı cezalar verilmiş, kişiler sorgulanmadan cezalandırılmıştır. Tanzimat'la kişinin savunma yapması, hak ve hürriyetleri gözetilmiştir. *Bak.* Harun Çoban, "Nefy-ü Kıyas Defterlerine Göre Tanzimat Sonrasında Balkanlardan Yapılan Sürgünler (1848-1883)", *Vakamüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Vol. 3/2, Güz 2018, 140-141.

¹³ Kaleye bağlanmış, hapsedilmiş anlamındaki cezadır. Adam öldürme, yaralama, hırsızlık, yol kesicilik, eşkıyalık, gibi suçlar kalebendlikle cezalandırılırdı. *Bak.* Ömer İşbilir, "Kalebend", *DİA*, C. Ek. 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2019, 5.

¹⁴ Osmanlı'da donanmanın ihtiyacı olan insan gücünü temin maksadıyla uygulanan ceza yöntemi. Bu ceza İslam hukukunda ve örfi kanunlarda bulunmaz. Vergi muafiyeti karşılığında ve esir düşenlerden yararlanılması usulüne sonradan suçlular eklenmiştir. *Bak.* Mehmet İpşirli, "Kürek Cezası", *DİA*, C. Ek. 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2019, 112.

¹⁵ 1838, 1840, 1851 ve 1858 yıllarında ceza kanunnameleri hazırlanmıştır. Farklılıklarına rağmen suçların tanımlandığı kanunnamelerden 1840 ve sonrakilerde sürgün, ceza yöntemleri arsındadır. 1858 Kanunnamesi 68 yıl kadar yürürlükte kalmıştır. Suçlar *cinayet*, *cünha* ve *kabahat* olarak tasnif edilmiştir. *Cinayet* suçları *ıdam*, *müebbet* veya *muvakkat kürek*, *müebbet* veya *muvakkat kalebendlik*, *nefy*, *müebbeden rütbe* ve *memuriyetten mahrumiyet*; *cünha* suçları bir haftadan üç seneye kadar *hapis*, *muvakkat nefy*, *memuriyetten tard* ve *para* cezalarını kapsamaktaydı. *Kabahat* suçları 24 saatten bir haftaya kadarki *hapis* ve 100 kuruşa kadarki *para* cezalarını içermekteydi. *Bak.* Özlem Poyraz, "Abdülmeccid Dönemi Hürriyet Bağlayıcı ve Kısıtlayıcı Ceza Uygulamalarına Dair Bir İnceleme", *SEFAD*, S. 43, 2020, 499-501.

¹⁶ Edirne Valisi Nafiz Paşa, şikayetler üzerine 1840'ta Kütahya'ya sürgün edilmiş, sonra affedilerek yeniden görevlendirilmiştir. *Bak.* Abdullah Saydam, "Edirne'de Tanzimat'ın İlk Ayları ve Vali Nâfiz Paşa'nın Muhakemesi", *History Studies*, 12/5, Ekim 2020, 2573, 2575.

geçirdiği siyasî ve içtimai değişikliklerin tesiri vardır. Tanzimat ve Islahat Devri düzenlemeleriyle politik söylemlerin dillendirildiği Osmanlı Toplumunda merkez idareye aykırı fikirler artmıştır. İşte bu kişilerin klasik manada ekonomik ve idari gerekçelerle yapılan zorunlu iskandan-sürgünlerden farklı olan siyasal nedenlerle sürgünleri başlamıştır. II. Abdülhamid Devri'nin göze batan ceza usullerinden sürgün bu açıdan önemlidir.¹⁹ Zira politik gerekçelerle birçok Osmanlı aydınının ülkenin çeşitli yerlerine sürgün²⁰ edildiği bir dönem olmanın yanında ülkeden firar ederek başka ülkelere gidenlerin de arttığı dönemdir.²¹ Kânûn-ı Esâsî'nin 113. maddesiyle padişaha tanınan sürgün etme hakkı²² merkez idarece yasal dayanak olarak kullanılmış ve muhalifler idari tasarruflarla sürgün edilmiştir.²³

Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemleri'nde politik yönü itibariyle müracaat edilen ceza yöntemlerinden sürgün bu özelliğini II. Meşrutiyet ve sonrasında korumuştur.²⁴ Bu dönemlerde siyasî nedenlerle²⁵ sürgün edilenlerin içerisinde bilhassa devlet adamları yer

¹⁷ Özellikle merkez idareyle fikir ayrılıkları içindeki kişilerin sürgünleri söz konusudur. Kalem erbabı olarak değerlendirilebilen ve aralarında edebiyatçıların olduğu sürgünler menfalarında çalışmalarını sürdürmüştür. Namık Kemal çalışmalarına sürgünde devam etmiştir. (Bak. Abdullah Acehan, "Tanzimat Fermanı'ndan Bugüne Edebî Sürgünler", *TÜBAR*, S. XXII, Güz 2007, 10-13.) Sürgündeki Jön Türkler hakkındaki çalışmalar da bu dönemde artmıştır. Yakup Kadri'nin *Bir Sürgün* adlı romanı yurtdışındaki Jön Türkleri konu edinmiştir. Bak. Ali Çakır, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Türk Romanında Basın Algısı", *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi*, S. 5, Güz 2020, 109, 118.

¹⁸ Kamu düzenine karşı suçlar, kalpazanlık, mezhep değiştirmeye zorlamak, yalancı şahitlik, adam öldürme-yaralama, fuhuş, ırza tecavüz, iftira, küfür, hırsızlık, rüşvet, veraset anlaşmazlığı, müneccimlik, eşkıyalık, asayiş bozmak, şekavet, fal bakmak, kaçakçılık, devleti zarara uğratmak, görevi ihmal, çekememezlik gibi suçlar sürgün gerekçesiydi. Bak. Mehmet Güneş, "Osmanlı Devleti'nde Sürgün Cezası ve Karahisar-ı Sahib'e Yapılan Sürgünler (1815-1839)", *History Studies*, 8/1, Mart 2016, 51.

¹⁹ Sürgün edilen itihatchılar, buralarda faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. İttihatçıların sıklıkla sürüldüğü Trablusgarb zamanla cemiyetin 7. şubesi olmuştur. II. Abdülhamid Devri'nde buraya sürgün edilen Jön Türkler *Şeref Kurbanları* olarak anılmışlardır. Aralarında Yusuf Akçura, Ahmet Cevad gibi isimler ve öğrenciler bulunmaktaydı. (Bak. Hasan Taner Kerimoğlu, *Osmanlı'da Devrim ve Fedakâran-ı Millet, İstibdat Dönemi Sürgün ve Firarilerinin Devri-Hürriyet'te Mücadeleleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2018, 23, 26, 28-29.) Bu sürgünler arasındaki Ali Fahri, *Emel Yolunda* isimli eserinde sürgünde yaşadıklarını aktarır. Buraya *Şeref* adlı vapurla gittiklerinden kendilerine *Şeref Kurbanları* denilmiştir. Mayıs 1898'de affedildiler. Bak. Ali Fahri, *Emel Yolunda Kandil ve Muhtar Paşa*, Yücel Yiğit ve Mehmet Narlı (haz.), Hitabevi Yayınları, Ankara 2015, X-XI.

²⁰ Tahsin Uzer'in Selanik vilayetinin Pürsican nahiyesi müdürü tayinindeki gibi kişiler vazifelerendirilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Bak. Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkıyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, 20-21.

²¹ Mısır'da/Kahire'de sürgündeyken Afgan Emiri'nin davetiyle Afganistan'a gitmiş ve burada birçok yeniliğe imza atmış Mehmet Fazlı bunlardan birisiydi. Bak. Mehmet Fazlı, *Afganistan'da Bir Jöntürk Mısır Sürgününden Afgan Reformuna*, Kenan Karabulut (çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, 3-7.

²² Mehmet Akif Aydın, "Kânûn-ı Esâsî", *DİA*, C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, 329.

²³ 1897'de 77 İttihatçı'nın Fizan'a sürgünü gibi. Bak. Seydi Vakkas Toprak, "Fizan'da Sürgün Bir İttihatçı: Cami Bey", *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20, Ağustos 2015, 688.

²⁴ Politik özelliğiyle öne çıkan sürgünlerin klasik devirlerdekine yakın anlamıyla yeniden tatbiki bu dönemdedir. Ermenilerin Suriye'ye zorunlu göçü bu açıdan değerlendirilebilir. Osmanlı Devleti cephe güvenliğini ve asayiş temin amacıyla toplu ve zorunlu göçe müracaat etmiştir. Bak. Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden Soykarıma Ermeni İddiaları*, Babiali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2006, 51-52.

²⁵ İttihat ve Terakki'ye karşı muhalefetiyle tanınan Gümülcinelî İsmail Bey, Damat Ferit Hükümeti'nin yanında yer almış ve Bursa valisi yapılmıştır. Burada önce destek verdiği milli mücadeleye sonradan karşı olmuştur.

almıştır. Hatta II. Abdülhamid'in bizzat kendisi Selanik'e sürgün edilmiştir.²⁶ Osmanlı Devleti'nin I. Cihan Harbi'nden mağlup olarak ayrılması üzerine yeni hükümetin kendisine muhalifleri sürgünü de bu açıdan değerlendirilebilir. Zira iktidar değişiklikleriyle birlikte muhalifler merkezden uzaklaştırılmıştır.²⁷ Cumhuriyet'in ilanıyla yaşanan rejim değişikliğiyle yine sürgüne müracaat edilmiştir.²⁸

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde kitlesel ve daha çok iskân amacıyla tatbik ettiği sürgün, kayıtlarda Arapça *nefy* imlasıyla belirtilirken *iclâ*, *tağrîb*, *teb'id* kelimeleriyle de ifade edilmiştir.²⁹ Zamanla kişisel mesuliyet çerçevesinde uygulanan ceza yöntemlerinden birisi olan sürgün cezalarında sürgün edilen kişiye *menfi* ve sürgün edildiği yere *menfa* denilmiştir.³⁰ Tanzimat ve ardından daha sık tatbik edildiği söylenebilen sürgün cezasının Yanya'da nasıl uygulandığını tespit etmek bu çalışmanın amacıdır. Yanya'da, Yunanistan'la sınır olmasının da etkisiyle, asayiş sorunlarının sıklıkla yaşanmasının sürgün uygulamalarına etkisi olmuş mudur? Sürgün edilen kişiler hangi sebeplerle sürgün edilmiştir? Genellikle gönderildikleri yerler nerelerdir? Yanya'dan bir sürgün yeri olarak bahsetmek mümkün müdür? Şeklindeki soruların açıklanması amacıyla arşiv vesikalarından elde edilen veriler değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1. Yanya'da Sürgün Gereçleri ve Örnekler

Yanya vilayetinde sürgüne genellikle asayişin temini gerekçesiyle başvurulmuştur.³¹ Bu açıdan kişilerin *asayiş bozan hareketleriyle* ilgili teferruat verilmeden sürgünleri gerçekleştirilmiştir. 1849'da Tepedelen kazası sakinlerinden Süleyman, Osman, Veyis ve

---

Birçok kişiyi sürgün ederek Bursa'dan uzaklaştırmıştır. Bekir Sami Bey'in milli mücadeleye katkı sunmak girişimleri karşısında İsmail Bey'in olumsuz hareketleri Nutuk'a da yansımıştır. Nitekim İsmail Bey Bursa'daki faaliyetleri nedeniyle Ağustos 1920'de yargılanarak sürgün edilmiştir. *Bak.* Hasan Ali Polat ve Osman Akandere, "Gümlücineli İsmail Bey'in Bursa Valliliği", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Vol. XIX/39, Güz 2019, 522-523, 525.

²⁶ Selanik'te *Alâtini Köşkü*'ne yerleştirilmiştir. Buradaki ikameti sırasında kendisine aylık 1000 ve beraberindekilere günlük 10'ar kuruş yevmiye verilmiştir. *Bak.* Şadiye Osmanoğlu, *Babam Abdülhamid*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009, 52-53, 57, 60.

²⁷ Bu şekilde İttifak Devletleri'nin girişimleriyle İttihatçılar ve bazı subaylar sürülmüşlerdi. Malta sürgünlerinden Ahmet Ağaoğlu yolda, Limni'de bırakılmıştır. Burada 12 kişiyle birlikte sürgünde kalmış, sonradan Malta'ya nakledilmiştir. Bu dönemde Malta'ya sürgün edilenlerin sayısı 150 kadardır. Mart 1919- Kasım 1921 arasında burada bulunmuşlardır. (*Bak.* Ahmet Ağaoğlu, *Mütareke ve Sürgün Hatıraları*, Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan (haz.), Doğu Kitabevi, İstanbul 2013, 20.) Sürgün kararından evvel yurt dışına kaçabilen İttihatçılar vardı. Talat Paşa, Enver Paşa, Cemal Paşa, Nazım Bahattin Şakir gibi isimler İttihat ve Terakki Partisi'nin kendisini feshi ardından Odessa'ya geçmişlerdir. Damat Ferit Paşa hükümetinin İttihatçılardan öç alacağı beklenmekteydi. Nitekim yakalananlar Malta'ya sürülmüştü. *Bak.* Yalçın Tokar, *Malta Sürgünleri'nden Portreler*, Tokar Yayınları, İstanbul 2006, 10, 13.

²⁸ Hilafetin kaldırılmasıyla son Halife II. Abdülmecid 4 Mart 1924'te İsviçre'ye sürgün edilmiştir. *Bak.* Salih Keramet Niğâr, *Son Halifenin Sürgün Yılları*, Derin Tarih Kültür Yayınları, İstanbul 2013, 9, 12.

²⁹ Her biri *memleketinden uzaklaştırma*, *gurbete yollama* ve *sürgün etme* anlamındadır. *Bak.* Karataş, *Osmanlı Dönemi Bursa...*, 15.

³⁰ Sürgün için *nefy* ve *irsal*, *sarf* ve *tahvil*, *inha*, *ikamete memur* ifadeleri de kullanılır. Sürgün zamanı *nefy-i muvakkat* veya *nefy-i müebbed* imlasıyla açıklanır. *Bak.* İpek, "Osmanlı'da Sürgün: Trabzon Örneği", 365.

³¹ Sürgün dışında asayişin temininde kürek cezası da uygulandı. Vilayette tespit edilen bu gibi suçlular, suçlarının maiyetleri doğrultusunda 5, 10, 13, 15 yıl gibi farklı sürelerde kürek cezasına çarptırılmışlardı. *Bak.* Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT.) 1625-129*, 4 Şevval 1306/3 Haziran 1889.

Hamdi Beylerin Konya'ya sürgünlerinde asayiş bozdukları ifadesi detaylandırılmamıştır.³² Aslında bu durum Osmanlı Devleti'nde klasik dönemden itibaren tespit edilebilir.³³ Yanya vilayetinde sürgün uygulamalarında genelde bu usul izlenmiştir. Sürgün yerinin seçiminde cezalandırılacak kişiye özel tercihler yapılmıştır. Yani suçlara ya da sürgün sürelerine mahsus sürgün yerlerinin önceden belirlendiğini söylemek genelde güçtür. Fakat bazen kimi suçlar ve belirli süreli³⁴ cezalarda sürgün yerleri tanımlanmıştır.³⁵ Bu karar sonraki yıllarda uygulanmıştır.³⁶

Vilayette sürgün uygulamasına başvurulmasındaki diğer gerekçe sınır sorunlarıydı. Yanya'nın, Yunanistan ile sınır olan Tırhala'da köy ahalisinden bazılarının eşkıyaya yataklık ettiği vali tarafından tespit edilmiştir. Bunun ardından özellikle sınır bölgesinde asayişin temini amacıyla bu kişilerin aileleriyle³⁷ birlikte 20 kadarının sürgünü kararlaştırılmıştır.³⁸ Yunanistan sınıрыyla ilgili bu hassasiyet ilerleyen yıllarda devam etmiştir. Tepedelen kazası Mariçe köyü sakinlerinden Veliko Nuraldi'nin Tırnova'da bir Hristiyan'ı alıkoymak suçundan Divan-ı Harb kararıyla Akka'ya sürgünü bunu gösterir. Kararın tatbiki ardından Veliko'nun firaren Yunanistan'daki Yenişehir'e dönmesi üzerine yakalanarak yeniden geri dönmek üzere Diyarbakır'a sürgünü buna iyi bir örnektir. Nitekim *bu gibi mevkilerde* asayiş sorunlarına neden olan kişilerin bulunmaması *emniyet-i umumiye* için gerekliydi.³⁹ 93 Harbi ardından Yenişehir ve civarının Yunanistan'a terkiyle bölgede asayiş sorunlarının giderilmesine çalışılmıştır. Vilayetin bölgede asayişin temini kaygıları Tesalya'nın Yunanistan'a terki ardından da sürmüştür. 1899'da eşkıyalık yapan Arnavut Nozoz'un yakalanması teşebbüsleri bunu açıklar. Nozoz, sürgün yeri Trablusgarb'tan firar etmiştir. Tesalya'da yapmayı düşündüğü yol kesme eylemlerini gerçekleştirmeden yakalanması Dahiliye Nezareti'nce Yanya vilayetinden istenmiştir. Ancak O, Tırhala'dan ayrılarak Korfu'ya firar etmiştir.⁴⁰

Yanya'da asayiş sorunlarına dair önlemler sadece vilayetin sınırlarıyla ilgili değildi. Vilayette hırsızlık vakalarıyla ilgili tedbirlerde sürgün cezasına başvurulmuştur. Himare

³² BOA, *Sadâret Meclis-i Vâlâ Evrakı (A.MKT.MVL.) 19-80*, 10 Şevval 1265/29 Ağustos 1849.

³³ Suç, somut olarak tanımlanmaz. *Kamu düzenini bozan filler* bu kapsamdadır. Bak. Neşe Erim, "Osmanlı İmparatorluğunda Kalebendlik Cezası ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları*, C. 4, S. 4, İstanbul 1984, 82.

³⁴ Geçici sürgünler üç aydan beş yıla kadardır. Kalebend cezası sürgüne tahvil edildiğinde süre 15 yıla kadar çıkabilmektedir. Bak. Poyraz, "Abdülmeccid Dönemi Hürriyet Bağlayıcı...", 502.

³⁵ 1886'da Yanya, Selanik, Manastır, Kosova, Edirne vilayetleriyle Serfiçe mutasarrıflığına Dahiliye Nezareti tarafından bildirildiği üzere *dağa adam kaçırarak fidye isteme* suçları neticesinde 5 yıl ve üzeri sürgün cezasına çarptırılanlar Fizan'a gönderilecekti. Bak. BOA, *DH.MKT. 1381-56*, 2 Rabiulevvel 1304/28 Kasım 1886.

³⁶ Yanya'nın Bahçe köyü sakinlerinden *Mahmud İslam* ile uygunsuz hareketler içerisindeki *İskender Goçe* hakkındaki sürgün kararı. *İskender Goçe* bir manastırı basmış, Tepedelen ahalisinden bir çocuğu kaçırarak 800 lira istemiştir. Ergiri Zabtiye Tabur Ağası Rıza Bey'in baskısıyla teslim olmuştur. *İskender*'in Ceza Kanunnamesi'nin 62. maddesi gereğince 7 yıl süreyle Fizan'a sürülmesi ve küreğe konulması kararlaştırılmıştır. 13 Haziran 1885'ten itibaren 7 yıl sürgünde kalacaktı. Bak. BOA, *DH.MKT. 1450-16*, 4 Muharrem 1305/22 Eylül 1887.

³⁷ Menfiler, menfalarında kalebend cezasından farklı olarak hareket imkanına sahipti. Beraberlerinde ailelerini de menfalarına götürülebilmişlerdi. Bazı hallerde buna müsaade edilmemiştir. Bu da cezanın ağırlığı ve asıl amacı olan ıslah etme özelliğindedir. Bak. Köksal, "Osmanlı Hukukunda Bir Ceza...", 288.

³⁸ BOA, *Şîrâ-yı Devlet Evrakı (ŞD.) 2086-35*, 23 Recep 1289/26 Eylül 1872.

³⁹ BOA, *İrâde Dahiliye (İ.DH.) 822-66277*, 29 Teşrinisani 1296/11 Aralık 1880.

⁴⁰ BOA, *DH.MKT. 2189-77*, 2 Zilhicce 1316/13 Nisan 1899.

kazasının Vuno köyü ahalisinden Ovsiyantori *haddi aşan tavırlarından* Konya'ya sürgün edilmiştir. Sürgün gerekçesi Yunanistan tabiiyeti iddiasında bulunmasıydı. Dahiliye Nezareti'nin, Korfu Şehbenderliği ile yazışmalarında Ovsiyantori'nin Tabiiyet Nizamnamesi'nin neşrinden evvel hırsızlık suçları işlediği, ardından tabiiyet iddiasında bulunduğu görülmüştür. Asıl sürgün gerekçesi hırsızlıktı.⁴¹ Ovsiyantori sonradan affedilmiş, Himare'ye dönmüştür. Ancak 1899'da Palermo'dan patlayıcılar naklederken yakalananlara yardım ve yataklık etmiştir. Böylece mahkeme süreci başlatılmış, Ovsiyantori örneğinde görüldüğü üzere bu gibi uygunsuzluklar önlenmeye çalışılmıştır.⁴²

Vilayette asayişle ilgili sıkıntılar sınır sorunları, hırsızlık ve yaralama-cinayet gibi suçlar şeklinde sıralanabilir. Lakin bazı hallerde vilayet idaresinin sürgün edilmelerini istediği başkaca kişiler bulunmaktaydı. Bu kişiler sayılan açık suçların dışında *huzuru bozan hal ve hareketler* içerisindeydi. Bu anlamda *ağzı bozuk* olanların da sürgün edildiği söylenebilir. Aydonat kazası dahilindeki Penkar Çiftliği ahalisinden Dimo ve Nikola isimli kişiler bu nedenle Konya'ya sürgün edilmişlerdi. Bu kişiler 21 Ekim 1899 tarihli arzuhallerinde affedilerek Yanya'ya dönmeyi talep etmişlerdi. Ancak geri dönmeleri Yanya vilayetinin görüşleriyle uygun görülmemiştir. Durum Dahiliye Nezareti tarafından Konya vilayetine tebliğ edilerek talep reddedilmiştir.⁴³

Vilayette asayiş ve emniyeti bozan hareketlerin sonlandırılması amacıyla bundan mesul tutulanlar sürgün edilmiştir. Ancak bu suçların açık bir tanımı bahsedildiği üzere yapılmamaktaydı. Nitekim Delvineli Yahya Ağa ve civarındakilerin *uygunsuzluklarından* ötürü Anadolu'daki bir vilayete sürgünü kararlaştırılmıştır.⁴⁴ Yahya Ağa ve yanındakiler hakkındaki hükmün icrasında Dahiliye Nezareti'nin Sadâret ile olan yazışmalarında konu açıklanmıştır. Yahya Ağa'nın bütün Arnavutluk ahalisini rahatsız eder derecede hırsızlık dahil birçok uygunsuz hal ve hareketlerinin olduğunu vilayet idaresi beyan etmiştir. Ancak vilayetin Yahya Ağa'nın sürgün talebi üzerine bunun mahkeme kararıyla icrasına işaret edilmiş ve yargılanmaları sürmüştür.⁴⁵ Muhakeme neticesinde Yahya Ağa suç ortakları İsmail Ağa ve Kolonyalı Yusuf Bey ile birlikte Adana'ya sürgün edilmiştir.⁴⁶

İlerleyen yıllarda idarenin sürgün taleplerindeki genel ifadelerin detaylandırılması Dahiliye Nezareti'nce vilayetten istenmiştir. Ergiri sancağında yaralama, cinayet, yol kesme ve hayvan hırsızlığı vakalarının artmasıyla asayişin temini amacıyla bazı kişilerin sürgünleri istenmiştir. Sancak idare meclisi mazbatasının vilayet vasıtasıyla nezarete iletilmesi ardından bu talebin *açıklanması* istenmiştir. Buna göre Ergiri'deki asayiş ve emniyet sorunları vilayetin genelini de olumsuz etkilemekteydi. Bunun, jandarma kuvvetinin eksikliğinden kaynaklanıp kaynaklanmadığı, asayiş bozuların Müslüman mı Hristiyan mı oldukları vilayetten sorulmuştur. Dahiliye Nezareti'nin sorularında bahsedilen

⁴¹ Konya yerine Diyarbakır zikredilir. Ancak muamelelerde Konya'ya sürgünü açıktır. *Bak.* BOA, *DH.MKT.* 70-20, 23 Zilkade 1310/8 Haziran 1893; BOA, *DH.MKT.* 70-20, 27 Zilkade 1310/12 Haziran 1893; BOA, *DH.MKT.* 70-20, 6 Zilkade 1309/20 Haziran 1892.

⁴² BOA, *Bâb-ı Âli Evrak Odası Evrakı (BEO.)* 1360-101975, 17 Rabiulahir 1317/25 Ağustos 1899.

⁴³ BOA, *DH.MKT.* 2269-29, 8 Recep 1317/12 Kasım 1899.

⁴⁴ BOA, *İrâde Hususi (İ.HUS.)* 86-84, 19 Şevval 1318/9 Şubat 1901.

⁴⁵ BOA, *DH.MKT.* 2450-93, 27 Kanunusani 1316/9 Şubat 1901.

⁴⁶ Adana'da geçim sıkıntısı yaşamaları üzerine Adana vilayetinin konuyla ilgilenmesi Dahiliye Nezareti'nce talep edilmiştir. *Bak.* BOA, *DH.MKT.* 2487-76, 3 Safer 1319/22 Mayıs 1901.

kişilerin kimliklerinin ve suçlarının açıklanması istenmiştir. Böylece konunun genel olarak değerlendirilmesinden kaçınılmış, meselenin kalıcı bir şekilde halline çalışılmıştır. Ayrıca suça ilişkin önleyici tedbirlerin alınması önemsenmiştir. Nitekim asayiş sorunları jandarma sayısının yetersizliğinden kaynaklanmaktaydı. Hatta vilayet idaresi, jandarma efradından bazılarının bizzat suça iştirak ettiğini, yaşlı olduklarını ve ahlak dışı bazı işlemlerinin bulunduğunu belirtmiştir. Bu nedenle suçluların yakalanması işi aksamaktaydı. Vilayetteki jandarma-zabtiye sayısının artırılmasıyla buna çözüm bulunabilirdi. Ancak vilayetin talepleri netice vermemiş, bahsedilen asayiş sorunları artmıştır. Bunlarla beraber Kurveleş nahiyesinin Progonat, Kolonya ve Gulem köylerinin muhtarlarının da suçlulara yardım ve yataklık ettiğine dikkat çekilerek bölgede emniyetin tesisinin zorluğu anlatılmıştır. Ergiri sancak idaresi suça karışanlardan tutuklanmış yedi kişinin *ıslah-ı nefis* edene kadar sürgününün yararlı olacağını düşünmüştür.⁴⁷

Yanya vilayetinde asayiş ve emniyete ilişkin sıkıntılar içerisinde hayvan hırsızlığı dikkat çekmekteydi. Artan hayvan hırsızlığı vakalarından şikâyet edilen vilayet idare meclisi mazbatasında bunun özellikle Aydonat ve Margılıç ahalisi tarafından yapıldığı belirtilmiştir. Aydonat ve Margılıç halkından olan bu kişiler ele geçirdikleri hayvanları deniz yoluyla Korfı ve Yunanistan'a nakletmekteydi. Aydonat ve Margılıç ahalisi nezdinde hırsızlığa karışanların sayısındaki çokluk *söylentiden ibaret* olarak değerlendirilmiştir. Bu şekilde yakalan 8-10 kişinin *siyaseten ve idareten* başka bir yere sürgünü vilayetten talep edilmiştir. Ancak bu kişiler hakkında bir mahkeme kararı yoktu. Bu nedenle *kamunen tebidleri caiz değilse de* konunun halledilmesi vilayete bildirilmiştir. Vilayet idaresiyse emniyet ve asayışı teminde yaşadığı sıkıntılara sürgünden başka çare bulamamıştır.⁴⁸

Yanya vilayetindeki asayiş sorunlarının diğer bir örneği din adamlarının istenmeyen faaliyetleriydi. Vilayet idaresi bazı kişileri *batıl inançlar* yaydığı gerekçesiyle sürgün etmiştir. Tepedelen kazasında Şemseddin Baba batıl inançlar yaymaya çalıştığından, ahalinin bu gibi *fesad* düşüncelerden uzak tutulması amacıyla girişimlerde bulunulmuştur. Şemseddin Baba önce vilayet merkezine getirilmiştir. Burada Şemseddin Baba'nın *dinen ve mülken* zararlı düşüncelerinde ısrarlı olduğu anlaşılmıştır. Bu nedenle sadece Yanya vilayeti değil Arnavutluk taraflarının da bekası amacıyla Anadolu ya da Arabistan vilayetlerinden birisine sürgünü istenmiştir. Böylelikle İstanbul'a gönderilmiş, orada gözüyle alakalı yaşadığı bir sorun nedeniyle hastaneye sevk edilmiştir.⁴⁹ Şemseddin Baba'nın buradaki durumu iyileşmiş olacak ki Zabtiye Nezareti tarafından Çankırı'ya sevk edilebileceği Dahiliye Nezareti'nden Sadâret'e bildirilmiştir.⁵⁰ Sadâret, Şemseddin Baba'nın Çankırı'ya sürgününü uygun bulmuştur.⁵¹

Yanya'da din adamlarıyla alakalı sorunların diğeri Avlonya kazasındaydı. Kozes köyü sakinleri Sadâret'e çektikleri telgrafla Salih Baba'nın köyde *fitne çıkardığını*

⁴⁷ BOA, *DH.MKT.* 567-52, 19 Rabiulahir 1320/26 Temmuz 1902; BOA, *DH.MKT.* 567-52, 29 Cemaziyellevvel 1320/3 Eylül 1902.

⁴⁸ BOA, *ŞD.* 2100-13, 10 Kanunusani 1311/22 Ocak 1896.

⁴⁹ BOA, *DH.MKT.* 2402-11, 30 Ağustos 1316/12 Eylül 1900.

⁵⁰ BOA, *DH.MKT.* 2411-52, 23 Eylül 1316/6 Ekim 1900; BOA, *BEO.* 1561-117035, 11 Cemazeyilahir 1318/ 6 Ekim 1900.

⁵¹ BOA, *BEO.* 1561-117035, 15 Cemazeyilahir 1318/10 Ekim 1900.

bildirmiştir. Salih Baba incelemeler neticesindeki irâde-i seniyye gereğince Trablusgarb'a sürgün edilecekti.⁵² Dahiliye Nezareti, konuyla alakalı olarak Yanya'dan aldığı cevapla Trablusgarb vilayetini bilgilendirmiştir.⁵³ Burada Salih Baba'yı şikâyet edenler detaylandırılmıştır. Buna göre bahsedilen telgrafi çekenler yerel ulema idi. Salih Baba, Trablusgarb'a gönderilmek üzere jandarma mülazımı Tefik Efendi nezaretinde Selanik üzerinden İstanbul'a ulaştırılacaktı. Ardından Trablusgarb'a vardığında firar etmemesi için gerekli önlemlerin alınması da ayrıca vilayetten istenmiştir.⁵⁴

Yanya vilayeti dahilinde ahalinin yanlış ve şeriata uygun olmayan dinî bilgiler edinmelerinin önüne geçilmesinde sürgün etkili bir araçtı. Zira tekke ve dergahlarda uygunsuz faaliyetlerde bulunanların sürgünlerine sıklıkla rastlanmaktaydı. Bu anlamda Berat sancağının Iskarapar kazası dahilindeki Priştine köyündeki Bektaşî Tekkesi'nden bahsedilebilir. Tekkenin postnişininin vefatı üzerine tekkeye mensup 200'ü aşkın kişi tarafından Derviş Naib seçilmiştir. Ancak Yanya vilayeti *Baba* olarak seçilen Derviş'in sürgününü istemiştir. Bu gibi postnişini vefat eden Bektaşî Tekkeleri'nde görevlendirilecek kişiler *hal ve hareketleriyle diyanet ve şeriat-ı İslamiyeye uygun kişiler* olmalıydı. Bu sebeple Derviş'in ya vilayet merkezine ya da uygun başka bir vilayete sürgünü istenmiştir. Dahiliye Nezareti, Yanya vilayetinin bu talebini Şûrâ-yı Devlet'e havale etmiştir. Burada mülkiye dairesinde yapılan değerlendirmede mahkeme kararı olmaksızın yapılacak sürgünün uygunsuzluğu belirtilmiştir. Ancak vilayetin işaret ettiği husus vurgulanmıştır. Anadolu ve Rumeli'de bazıları hariç olmak üzere lağvedilmiş Bektaşî Tekkeleri sonradan ahali tarafından *Berat-ı Ali* olmadan açılmış ve baba namında kişiler seçilmiştir. Bahsedilen tekkenin *Berat-ı Ali* olmayan bir tekke olup olmadığının tespiti gerekmektedir. Ayrıca Derviş Naib'in şeriat ve İslam'a aykırı davranışlarının bulunduğu tespitinde vilayetin girişimi gerekliydi. Öyle ki Derviş Naib'in Iskarapar'ın Priştine köyünde durması uygun görülmezse vilayet merkezinde gerektiği kadar tutulabileceği Dahiliye Nezareti vasıtasıyla Yanya vilayetine bildirilmiştir. Yani hakkında mahkeme kararı bulunmadığı halde Bektaşî Tekkesi postnişini seçilen Derviş Naib'in buradan sürülmesi uygun görülmüş ve tekkeye Nakşibendi tarikatından uygun birisinin tayini istenmiştir.⁵⁵

Sürgün cezalarının uygulanmasında dikkat çeken diğer bir husus bazı hallerde kararının tatbikinden vazgeçilmesiydi. 1903 yılında Halep'e sürgünlerine hükmedilmiş Avlonyalı Müftüzade Mahmud Efendi ile Feyzibeyzade Adem Bey'in konuya ilişkin resmi yazışmalardaki durumları bunu gösterir. Sürgün kararının nedeni Avlonya'da *bazı tezvîrata* başlamalarıydı. Tezvîrat ile kastedilenin ne olduğuna dair hem Berat mutasarrıflığının hem

⁵² BOA, *BEO*. 2018-151344, 11 Zilhicce 1320/11 Mart 1903.

⁵³ BOA, *DH.MKT*. 682-52, 23 Mart 1321/3 Nisan 1903.

⁵⁴ 10 Ekim 1903'te sürgün yeri Trablusgarb'a vardığı Dahiliye Nezareti'ne iletilmiştir. *Bak.* BOA, *DH.MKT*. 682-52, 10 Muharrem 1321/8 Nisan 1903; BOA, *DH.MKT*. 682-52, 19 Recep 1321/10 Ekim 1903.

⁵⁵ Vilayetin sürgün talebi Dahiliye Nezareti'nin değerlendirmeleriyle Sadâret'e ve Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi'ne gönderilmiştir. Burada konu ele alınmıştır. Mahkeme kararı olmadığı halde konunun hassasiyeti ve ahalinin yanlış-uygunsuz fikirlerden uzak tutulması amacıyla böyle bir karar verilmiştir. *Bak.* BOA, *DH.MKT*. 833-15, 3 Mart 1320/16 Mart 1904; BOA, *DH.MKT*. 833-15, 7 Muharrem 1322/24 Mart 1904; BOA, *DH.MKT*. 833-15, 13 Muharrem 1922/30 Mart 1904; BOA, *DH.MKT*. 833-15, 21 Muharrem 1322/7 Nisan 1904; BOA, *DH.MKT*. 833-15, 14 Rabiulahir 1323/18 Haziran 1905; BOA, *DH.MKT*. 833-15, 20 Rabiulahir 1323/24 Haziran 1905.

de Yanya Jandarma Kumandanı Galip Bey'in tahkikatıyla vilayet idaresi sürgün kararına ilişkin görüşlerini açıklamıştır. Buna göre bu kişiler Avlonya'da Sadrazam Paşa ve kardeşinin müştereken sahibi oldukları bir tarlaya tecavüz etmişlerdi. Bunun dışında herhangi bir uygunsuz hareketleri olmamıştı. Yanya valisi, Sadrazam Paşa'nın Avlonya ve civarında çok sayıda emlakının olduğundan ve bunlara sıklıkla ahali tarafından benzer tecavüzler yapıldığından verilen sürgün kararının tatbikinin yeniden değerlendirilmesini istemiştir. Nitekim Arnavutluk'ta bu dönemde bu şekilde oldukça önemsiz miktarda bir tarla hakkındaki bu karar ahali nezdinde hoş karşılanmayacaktı.⁵⁶

Sürgün kararının tatbikinden vazgeçilmesine dair diğer bir örnekte yine vilayetin hususiyetlerine dikkat çekilmiştir. Vilayette göçebe Ulah taifesine mensup olup sürekli işledikleri suçlar nedeniyle Yanya'dan uzak vilayetlere sürgünleri istenen kişiler bulunmaktaydı. Bunlar, Yunanistan tarafına geçerek oradaki eşkıya ile birleşmekte, sınır köylerindeki vilayet ahalisine saldırmaktaydı. Sürgünleri istenen bu kişilerin arazi sahibi olup olmadıkları ve aileleri hakkındaki bilgiler Dahiliye Nezareti'nce vilayete sorulmuştur. Vilayetin değerlendirmesinde bunların göçebe oldukları ve arazi işlemedikleri belirtilirken ailelerine dair ifade bulunulmamıştır. Ardından konu Şûrâ-yı Devlet'e havale edilmiştir. Burada, bu kişilerin başka vilayetlere sürgünlerindense Yanya vilayeti dahilinde gözetimde tutulmalarına da imkân tanıyacak şekilde ikametleri kararlaştırılmıştır. Böylelikle vilayetin Yunanistan sınırına uzak mahallerinden Berat ve Ergiri sancaklarında iskanları uygun görülmüştür. Bu yaklaşım sürgün kararlarının sadece cezalandırmak amacıyla alınmadığını, iskân amaçlı sürgünlerin sürdüğünü ve kişilerin ıslahının önemsendiğini gösterir.⁵⁷

2. Sürgün Yeri Olarak Yanya

Yanya'da suç işleyenlerin farklı bölgelere-vilayetlere sürgünleri yanında Yanya vilayetinin kendisi de bir sürgün mahalliydi. Vilayetteki sürgünlerin ilki vilayette ikamet edenlerin yine vilayet dahilindeki sürgünleriydi. Bunlar, vilayetin diğer kaza-sancak merkezlerine sürgün edilmişlerdi. Diğerleri ise farklı vilayetlerden Yanya'ya gelen sürgünlerdi. Bunlardan daha nadir tatbik edileni vilayet içerisindeki sürgünlerdi. Kişiler suçları nedeniyle vilayetin uzak kısımlarına sürgün edilmişlerdi. Bu açıdan Tırhala'da⁵⁸ Yunanistan sınırındaki köy ahalisinin eşkıyaya yardım ve yataklık yaptığı gerekçesiyle aileleriyle birlikte Berat'ın Mezakiye kazasına sürgünleri örnektir.⁵⁹ Benzer şekilde hayvan hırsızlığından suçları sabit olan Margılıç ve Aydonat kazaları ahalisinden 7-8 kişinin Berat sancağına sürgünleri vilayet idare meclisi mazbatasında beyan edilmiştir.⁶⁰ Burada Yanya ve Tırhala sancakları dahilinde işledikleri suçlar nedeniyle meskûn buldukları yerlerden

⁵⁶ BOA, *Yıldız Parakende Evrakı Umumî Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.)* 64-33, 9 Safer 1321/7 Mayıs 1903.

⁵⁷ Vilayet idaresi Diyarbakır, Adana ve Sivas gibi uzak vilayetlere sürgünlerini istemiştir. *Bak.* BOA, *DH.MKT.* 842-20, 29 Muharrem 1322/15 Nisan 1904; BOA, *DH.MKT.* 842-20, 11 Rabiulahir 1322/25 Haziran 1904; BOA, *DH.MKT.* 842-20, 1 Cemazeyilahir 1322/13 Ağustos 1904; BOA, *DH.MKT.* 842-20, 8 Cemazeyilahir 1322/20 Ağustos 1904.

⁵⁸ Tırhala, 1872'de Yanya vilayetinin bir sancağıdır. *Bak.* İlkay Erken, *Yanya Sancağının İdari Yapısı ve Yerleşim Birimleri (1867-1913)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2019, 58.

⁵⁹ BOA, *ŞD.* 2086-35, 23 Recep 1289/26 Eylül 1872.

⁶⁰ BOA, *ŞD.* 2100-13, 1 Ramazan 1313/15 Şubat 1896.

uzaklaştırılmak istenenler mesafe ve konum olarak vilayetin kuzeyine, Berat'a sürgün edilmişlerdir. Fakat bazı hallerde mesafe dikkate alınmamıştır. Avlonya'da meskûn olup Berat'a sürgün edilenler bulunmaktaydı.⁶¹

Vilayet dahilindeki sürgün vakaları genellikle bir mahkeme kararı olmadan, idari tasarruflarla gerçekleşmiştir. Tespit edilen sürgün örneklerinde sıklıkla *bir suçtu bulunmadığı ve mahkeme kararı olmaksızın* sürgün edildiğinden şikâyet edenler mevcuttur. Hatta vilayet idaresi merkez idareden vilayette *huzuru bozan ve güvenlik sorunlarına yol açanları* idari tasarruflarla sürgün edebilmek üzere izin istemiştir.⁶² Bu gibi kişiler vilayet idaresi nezdindeki teşebbüslerinden netice alamadıklarında merkez idareye müracaat etmişlerdir. Bunlardan birisi Avlonya'nın Kanine köyü sakinlerinden Abbas Nureddin Efendi'ydi. Kendisi hükümete yaptığı yardımlardan sebeple mükafatlandırılmayı beklerken *sebepsiz yere* amcası Mehmed'le birlikte Berat'a sürgün edilmişti. Durumu Sadâret'e ileterek haklarının müdafaasına girişmişler ve konu Yanya vilayetinden sorulmuştur.⁶³ Vilayet idaresi Sadâret'in tahkikat talebi neticesinde bu kişilerin *bazı ahval ve esbabdan dolayı* Berat'a sürgünlerinin gerçekleştiğini ve bunun mahkeme kararı olmadan yapıldığı belirtilmiştir. Ardından bahsedilen kişilerin dokuz ay kadar süren sürgünleri sonlanarak Avlonya'ya dönmelerine ilişkin tasarruf Berat mutasarrıfına bildirilmiştir.⁶⁴

Vilayet içindeki sürgünlerde Berat'a sıklıkla karşılaşılr. Lakin bundan dolayı Berat'ın sürgün yeri olduğu genellemesi yapmak mümkün değildir. Zira farklı dönemlerde Ergiri sancağı dahilindeki Tepedelen kazasına da sürgün edilenler vardır. 1902'de Yanyalı Ahmed Hulusi Efendi, İbrahim Efendi ve Pertev Efendi *hükümet-i seniyye icraatlarına muhalefet etmek üzere her türlü fesad tertibi* nedeniyle ve ahali tarafından gelen şikayetlerle Tepedelen'e sürgün edilmişlerdi.⁶⁵ Yine Leskovik kasabasına sürgün edilenler mevcuttu. Bunlardan birisi Yanya vilayeti dışından sürgün edilmiş Ermeni⁶⁶ milletinden Azfanor Efendi iken diğeri Yanya vilayeti ahalisinden Hasan Efendi'ydi.⁶⁷

⁶¹ Yanya Valisi Hıfzı Paşa'nın emriyle Avlonya'ya gelerek buradaki 20 kişiyi kanuni bir dayanak olmadan Berat'a sürgün eden Yanya Alaybeyi'nin uygulaması. Mehmet Ağa ve Abbas Ağa durumun netleştirilerek yapılan haksızlığın giderilmesini dilekçelerinde belirtmişlerdi. Dahiliye Nezareti vilayet idaresinden durumun incelenmesini istemiştir. *Bak. BOA, DH.MKT. 178-42, 27 Cemazeyilevvel 1311/6 Aralık 1893.*

⁶² Vilayetin talebi Dahiliye Nezareti'nce değerlendirilmiştir. Buna göre bir kişinin, hakkında mahkeme kararı ve hüküm olmadan sürgünü kanunen mümkün değildi. Buna ilişkin 13 Aralık 1898'de yapılan talep Şûrâ-yı Devlet'in 24 Haziran 1899 tarihli tezkiresinde uygun görülmemiştir. İdarenin sürgün kararı uygun görülmemiştir. *Bak. BOA, DH.MKT. 2220-99, 2 Rabiulevvel 1317/11 Temmuz 1899.*

⁶³ BOA, BEO. 473-35404, 30 Ağustos 1310/11 Eylül 1894.

⁶⁴ BOA, BEO. 473-35404, 11 Rabiulahir 1312/12 Eylül 1894.

⁶⁵ Tahkikat neticesinde işledikleri suçlar nedeniyle sürgünlerindense tutuklanmaları gerektiği Dahiliye Nezareti'nce Yanya vilayetine bildirilmişti. Bu suçların kanunen karşılığı sürgün değildi. Bu nedenle muhakemelerine değin tutuklanacaklardı. (*Bak. BOA, DH.MKT. 2575-104, 6 Şevval 1319/16 Ocak 1902*) Dahiliye Nezareti'nin Adliye Nezareti'nden edindiği bilgilere göre bu kişiler davanın nezaketi nedeniyle Yanya'dan farklı bir vilayette yargılanacaktı. *Bak. BOA, DH.MKT. 2586-64, 28 Kanunusani 1317/2 Zilkade 1319/10 Şubat 1902.*

⁶⁶ Bundan daha önce Halep'ten Agob adında Ermeni milletine mensup bir kişi *ahlaka mugayir hal ve hareketlerinden* sebeple Yanya'ya sürgün edilmiştir. Yanya'ya 20 Ocak 1895'te getirildiği halde vilayetin Yunanistan'a yakınlığı nedeniyle firar etmesi ihtimalinden ve kendisinin teminat da vermemesinden sebeple Yanya valisi tarafından muntazam bir kalesi bulunan başka bir mahalle nakledilmesinin uygun olacağı merkez idareye bildirilmiştir. (*Bak. BOA, Sadâret Mektubî Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM.) 719-23, 19 Mart 1311/31 Mart 1895.*) Bunun üzerine Sadâret makamı Dahiliye Nezareti'ni durumdan haberdar etmiştir. (*Bak.*

Burada Yanya vilayeti dışından vilayet dahiline gönderilen sürgünlere ayrıca işaret etmekte fayda vardır. Ermeni milletinden Azfanor Efendi gibi farklı vilayetlerde meskûn bulunan ve buralardaki suçlarından sebeple Yanya'ya sürgün edilenler vardı. Bunların içerisinde dikkat çekenler çoğunlukla din adamları-şeyhlerdir. Bilhassa Arabistan'dan sürgün edilenlerin görüldüğü Rumeli vilayetlerinden birisi Yanya'dır. 1872'de Asir'in⁶⁸ önde gelen şeyhlerinden *birisi* ve oğlu ile Abdülrahman ve Ahmet isimli kişiler Yanya'ya sürgün edilmişlerdi. Burada sürgün nedenleri açıklanmamıştır. Ancak geride bıraktıkları taşınır-taşınmaz mallarıyla nakitlerinin kendilerine iadesini talep etmelerinden süresiz sürgün edildikleri anlaşılmaktadır. Bu nedenle Asir'de sahip oldukları varlıklarının satılarak elde edilen meblağın kendilerine teslimini istemişlerdir. Böylelikle satılanların ve karşılıklarının tutulduğu bir defterle birlikte 16.430 kuruş 30 para Alay Kâtibi Nuri Efendi vasıtasıyla Yanya'ya gönderilmiştir.⁶⁹ Bu miktar bahsedilen kişilerin Asir'deki mülklerinin tamamının karşılığı değildi. Zira *Şeyh-i Lâhik'in* vefatı üzerine oğlu Ali'nin arzualı bunu gösterir. Ali Efendi babasının vefatı üzerine Asir'de kalan emlakını işleyecek kimse olmadığından vatanına dönmek istemiştir. Bunda bir sakınca olup olmadığı Yemen vilayetine Şûrâ-yı Devlet ifadesiyle sorulurken konu açıklanmıştır. Yanya'da sürgünde buldukları vakit kendilerine yevmiye verilmekte, hayatlarını idame etmelerine yardımcı olunmaktaydı. Buna göre Şeyh-i Lâhik'e 30, oğlu Ali'ye 25 ve diğer 14 aile efradına da 140 kuruş yevmiye verilmekteydi. Ali Efendi vatanına dönmek üzere izin talebiyle birlikte babasına verilen 30 kuruşun da kendisine-ailesine verilmesini istemektedir. Şûrâ-yı Devlet tarafından bu talep kabul görmüş olacak ki 30 kuruşun Ali Efendi'ye ve ailenin diğer 14 üyesine verilmesinin uygun olduğu Malîye Nezareti'ne bildirilmiştir.⁷⁰

Yanya'ya sürgün edilenler Asirlilerden ibaret değildi. Hatta Yanya'ya sürülen Asir şeyhleri içerisinde Asirli olmayanlar tespit edilmektedir. Asirli Şeyhlerle birlikte Yanya'ya sürgün edilen Şeyh Abdulrauf, Asir'de bulunduğu vakit gerekli incelemeler yapılmadığından gözden kaçırılarak sürgün edilmişti. Bu nedenle memleketi Afganistan'a dönmek amacıyla müsaade talebini Sadâret'e gönderdiği arzualıyla açıklamıştır. Sadâret'in durumu 3. Ordu-yı Humayun Müşiri Ahmed Muhtar Paşa'ya iletmesiyle birlikte

BOA, *A.MKT.MHM.* 719-22, 21 Şevval 1312/17 Nisan 1895) Ardından Yanya vilayetine gönderilen şukka ile Agob'un memleketi Halep'e gitmemek üzere tahliyesi gerçekleşmiştir. *Bak.* BOA, *A.MKT.MHM.* 719-23, 21 Nisan 1311/3 Mayıs 1895.

⁶⁷ Dahiliye Nezareti'nin Yanya'da kaç sürgün bulunduğu sorusuna vilayetin cevabı. Vilayette 1901-1905 arasında iki sürgün vardı. Bunlardan Ermeni milletinden olanı Berat sancağı, diğeri Leskovik kasabasıındaydı. (*Bak.* BOA, *Yıldız Parakende Evrakı Dahiliye Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.DH.)* 13-54, 12 Ağustos 1321/25 Ağustos 1905.) Azfanor Efendi, Mütercim Esad Efendi'nin hizmetindeyken polis hizmetine konularak firarına müsaade edilmemek üzere Berat sancağına, Hasan Efendi memleketi Leskovik'e gönderilmişti. *Bak.* BOA, *Y.PRK.DH.* 12-71, 30 Zilhicce 1321/18 Mart 1904.

⁶⁸ Suudi Arabistan'ın Güneybatısında, Necran ile Nimas arasında, ismini dağılı kabilelerden alan bölge adı. *Bak.* Yusuf Halaçoğlu, "Asir", *DİA*, C. 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, 482. (482-484.)

⁶⁹ *Şeyh-i Lâhik* ifadesinin yanında isim bulunmamaktadır. Asir'in muteber şeyhlerinden olduğu ifadesi de işlediği suçtan sebep sürgün edilmediğini düşündürmektedir. İlgili kayıtlarda açıklama yoktur. (*Bak.* BOA, *ŞD.* 609-32, 17 Temmuz 1288/29 Temmuz 1872.) Sonraki muamelelerde Sadâret tarafından kendilerine Asir'de kalan taşınmazlarının satılarak bedellerinin ödenmesinden mizaçlarına uygun havaya sahip Adana ve Yenişehir gibi yerlerden Emlak-ı Humayun'a ait arazilerden verilmesi istenmiştir. Buna dair görüşleri ise Yanya vilayeti vasıtasıyla öğrenilmek istenmişti. *Bak.* BOA, *A.MKT.MHM.* 459-45, 25 Cemazeyilevvel 1290/21 Temmuz 1873.

⁷⁰ BOA, *ŞD.* 262-52, 10 Rabiulahir 1293/5 Mayıs 1876; BOA, *ŞD.* 262-52, 15 Mayıs 1292/27 Mayıs 1876.

Şeyh Abdulrauf'un Asir'e uğramadan memleketi Afganistan'a dönmesinde bir sakınca olmadığı anlaşılmıştır. Nitekim buna ilişkin karar Yanya vilayetine tatbik edilmek üzere ulaştırılmıştır.⁷¹

Yanya'ya sürgün edilen Asir şeyhlerinin geride kalan taşınır-taşınmaz varlıklarının nakde dönüştürülerek kendilerine verilmesi talepleri sürmüştür. Bunlarda *Şeyh Said bin Gaiz'in* talebi kısmen diğerlerinden ayrılmaktadır. Kendisi Asir'de kalan ve hükümet tarafından el konulan eşya, nakit ve emlakının mukabili yerlerin kendisine verilmesini ya da bunlara denk bir maaşın kendisine bağlanmasını talep etmiştir.⁷² Şûrâ-yı Devlet'e havale edilen mesele araştırılmak ve Şeyh Gaiz'in iddia ettiği emlakın gerçekten sahibi olup olmadığı ve var ise asıl bedelinin tespiti amacıyla konu Yemen vilayetine sorulmuştur.⁷³

Görüldüğü üzere Yanya'ya sürgün edilen Yemen-Asir şeyhlerinin sürgün nedenleri açık değildir. Ancak aileleriyle birlikte Yanya'ya süresiz olarak sürgün edildiklerine dair işaretler mevcuttur. Geride kalan mallarının nakde çevrilerek kendilerine verilmesi çalışmaları bunu açıklar. Mallarının nakde çevrilmesi yanında başka vilayetlerden kendilerine sahip oldukları mülklerine denk arazi verilmesiyle aylık yevmiye tahsisi dikkat çekmektedir. Nitekim bu sadece sürgün edilen şeyhlere değil beraberindeki aile efradına da tatbik edilmiştir. Daha önemlisi yazışmalarda şeyhlerden bahsedilirken *efrad-ı muzıradan* olmadıkları, devlete olan *sadakat ve faydaları* sıklıkla dillendirilmiştir. Nitekim sürgün nedenleri af talebinde bulunarak vatani Asir'e dönmek isteyen *Şeyh Ali bin Tami Efendi'nin* arzuhalinden anlaşılmaktadır. Buna göre Yanya'ya sürgün edilen Asir şeyhlerinin *Asir ıslahatı esnasında gösterilen lüzum üzerine Asir'den kaldırılmaları münasib görülmüştü*. Yani asayiş ya da dinî meselelerle ilgili uygunsuzlukları olmadığı halde idari düzenlemelerle bahsedilen şeyhler sürülmüştür. Bu bakımdan sürgünün sadece cezai anlamda tatbik edilmediği söylenebilir. Zira söz konusu Şeyh Ali bin Tami Efendi'nin af talebi Seraskerî nezdindeki tahkikat neticesinde hükümete olan faydalarına işaretle münasip görülmüştür.⁷⁴

3. Yine ve Yeniden Suç: Fırar

Yanya vilayetinden sürgün edilenlerden bazıları sürgün mahallerinden firar etmişlerdir. Bu ise yeni bir suçun ortaya çıkmasına neden olurken, firarilerin yakalanarak yeniden sürgünlerine çalışılmıştır. Bu durum asayişin temini gerekçesiyle başvuru yöntemlerinden sürgün uygulamasının işlerliğinin sorgulanmasının nedeniydi. Nitekim genellikle firariler suç işlemeye devam etmişlerdir. Tırhala'da, Yunanistan sınırındaki köy ahalisinden bazılarının eşkıyaya yataklık etmelerinden sebeple aileleriyle birlikte Berat'ın Mezakiye kazasına sürgünlerinden bahsedilmişti. 20 kişiden oluşan suçlularla aileleri buradan Yunanistan'a firar etmişlerdi. Ayrıca Yunanistan'a geçmeden önce *uygunsuz hareketlerini* sürdürmüşlerdi. Önce Kardice kazasında yol keserek 1500 kuruş, 30 kıyye

⁷¹ Yardımlar Şeyh-i Lâhik'e ve ailesine mahsus değildi. Yine Asir sürgünlerinden ismi zikredilmeyen müftüye 35 ve sekiz kişiden ibaret ailesine 80 kuruş yevmiye verilmekteydi. *Bak.* BOA, *A.MKT.MHM.* 461-93, 27 Haziran 1289/9 Temmuz 1873; BOA, *A.MKT.MHM.* 461-93, 19 Cemazeyilevvel 1290/15 Temmuz 1873.

⁷² BOA, *ŞD.* 2878-44, 15 Şubat 1289/27 Şubat 1874.

⁷³ Yemen vilayeti 24 Mart 1872'de gelen suale aradan geçen iki yıla rağmen cevap vermeyince durum yeniden hatırlatılmıştır. *Bak.* BOA, *ŞD.* 2878-44, 18 Rabiulahir 1291/4 Haziran 1874.

⁷⁴ BOA, *İ.DH.* 731-50932, 2 Haziran 1292/14 Haziran 1876; BOA, *İ.DH.* 731-50932, 25 Safer 1293/22 Mart 1876.

sabun ve iki yük hayvanını gasp etmelerinden dolayı zaptiyelerin takibine maruz kalmışlardı. Üç Cuma Çiftliği'nde bir hanede saklanmışlar, çıkan çatışmada zaptiye mülazımı Haşım Ağa'yı da şehit ederek Yunanistan'a firar etmişlerdi.⁷⁵

Tırnova civarında adam kaçıran Tepedelen ahalisinden Veliko Nuraldi mahkeme kararıyla Akka'ya sürgün edilmiştir. Ancak Akka kalesinden üç ay bulunduktan sonra kendisi gibi Akka'ya sürgün edilmiş Yenişehir, Alasonya, Kardiçe kazaları ile Derelü nahiyesinden altı kişiyle birlikte firar etmiştir. Veliko'nun yeniden Yenişehir'de yakalanmasıyla firarında bazı muhafızların görevlerini suiistimal ettiği tespit edilmiştir.⁷⁶ Bu nedenle yeni bir firara neden olmamak üzere Veliko Nuraldi'nin bu sefer sürgün edildiği Diyarbakır'a naklinde daha dikkatli davranılmasına işaret edilmiştir.⁷⁷ Veliko'nun sürgün yerinden firarıyla yeni bir suç işlemediği halde daha önceden verilen sürgün cezasının icrası için yeniden sürgün edildiği ve böylece asayişin teminine çalışıldığı söylenebilir.

Veliko'ya benzer şekilde eşkıyalık yaptığından sürgün edildiği Fizan'dan firar eden Preveze kasabası ahalisinden Yorgi yakalanarak yeniden sürgün edildiği Zor sancağına gönderilmek üzere Yanya vilayeti tarafından Zaptiye Nezareti'ne teslim edilmiştir. Ancak mahkeme kararında Yorgi'nin, *Aleksandır*'ın kardeşi olduğu belirtilirken mahkûmiyet süresi hakkında bir açıklama yoktu. Ayrıca Yorgi, Zor sancağından da firar etmiştir. Dahiliye Nezareti durum hakkında vilayeti bilgilendirerek Yorgi'nin memleketine gitmesi ihtimalinden hareketle yakalanmasını istemiştir.⁷⁸

Yorgi'nin yeni sürgün yeri Zor sancağından da firarıyla ilgili olarak Dahiliye Nezareti'nin vilayeti bilgilendirmesiyle bu mesele yeniden gündeme gelmiştir. Burada Yorgi'nin, *Aleksandır*'ın kardeşi olup olmadığına dair tereddüt yaşansa da asıl sorun sonraki yıllarda ortaya çıkmıştır. Nitekim *Aleksi*⁷⁹ ilk olarak sürüldüğü Fizan'dan firar etmiştir. Ancak bahsedilen sürgün kararı mahkeme tarafından değil Preveze meclis idaresi tarafından alınmıştı. İşlediği çok sayıda suç ve cinayet yüzünden *ıslahı nefis* etmesi amacıyla *mülkiyece siyaseten tebid* edilmiştir. Ancak firar ederek yeniden memleketi Preveze'de ele geçirilmesi üzerine ne yapılacağı Dahiliye Nezareti vasıtasıyla Sadâret'ten sorulmuştur. Zira Ceza Kanunnamesinin 7. maddesi bir mahkeme kararı üzerine sürgün edildikleri yerden firar edenlerle ilgiliydi. Bu şekilde mülki bir tasarrufla *siyaseten tebid* edilenlerin sürgün yerlerinden firarlarına dair gerek bu madde ve gerekse ilgili nizamnamenin diğer maddelerinde hüküm yoktu.⁸⁰ Dahiliye Nezareti, sualine açık bir yanıt alamamıştır. Aleksi hakkındaki ayrıntıları bu sefer Şûrâ-yı Devlet'e iletmiştir. Buradan anlaşıldığı üzere Aleksi sürgün edildiği Fizan'da 3,5 yıl kalmış ve ardından firar etmiştir. Preveze'ye geri döndüğünde ise *ıslahı nefis* etmeyerek eski halinde ısrarcı olmuştur. Preveze sancak idaresi, orada bulunmasının uygunsuzluğundan bahisle Aleksi'yi tutuklayarak

⁷⁵ BOA, ŞD. 2086-35, 17 Safer 1289/26 Nisan 1872.

⁷⁶ BOA, İ.DH. 822-66277, 30 Kanunuevvel 1296/11 Ocak 1881.

⁷⁷ BOA, İ.DH. 822-66277, 8 Kanunusani 1296/20 Ocak 1881; BOA, İ.DH. 822-66277, 9 Kanunusani 1296/21 Ocak 1881

⁷⁸ BOA, DH.MKT. 1733-121, 4 Şevval 1305/14 Haziran 1888.

⁷⁹ Belgelerde *Aleksandır*, *Aleks*, *Aleksi*, *Aleksi Kafabet*, *Maltiyadi Kafabet* imla ve isimleriyle belirtilenler aynı kişidir.

⁸⁰ BOA, DH.MKT. 2185-52, 23 Zilkade 1316/4 Nisan 1899.

vilayet merkezine göndermiştir.⁸¹ Bu işlemlere rağmen Aleksî hakkında icra edilecek hükmün karara bağlandığını beyan etmek güçtür. Zira Ocak 1901'de Dahiliye Nezareti konuyla alakalı olarak Yanya vilayetine yapılması gerekenleri bildirmiştir. Aleksî'nin sabıkalı bir kişi olması nedeniyle idare tarafından siyaseten ve mahkeme kararı olmaksızın Fizan'a sürgün edildiği ve bir şekilde Trablusgarb üzerinden memleketine ulaştığı tespit edilerek fenalıklarında da ısrarcı olduğu açıklanmıştır. Bu nedenle Aleksî'nin uygun bir mahkemeye sevkiyle yargılanması gerektiği anlatılmıştır.⁸²

Vilayette asayişin temini amacıyla tatbik edilen sürgünler, firarîler nedeniyle istenilen faydayı sağlamıyordu. Bu nedenle Yanya vilayet idaresi sürgün yerlerinden firar ederek geri dönenlerin tutuklanmalarına çalışmıştır. Ancak firar edenler her defasında yeniden sürgün edilmezden evvelki yerlerine-yurtlarına da dönmemekteydi. Bu şekilde Adana'ya sürgün edilmiş Delvineli Yahya Ağa⁸³ ve ailesi ile kardeşi Kolonyalı⁸⁴ Yusuf Bey Yunanistan'a firar etmiştir. Bunun üzerine Dahiliye Nezareti yakalanmaları amacıyla Yanya vilayetinin talebini Adliye Nezareti'ne iletmış ve ne yapılması gerektiğini sormuştur. Zira bahsedilen kişilerin memleketlerindeki emlak ve mahsulleri ile hayvanlarının zaptı Yunanistan'dan dönmelerini *hızlandırılabilir*.⁸⁵ Dahiliye Nezareti'nin sualine karşılık Adliye Nezareti'nin cevabı vilayete bildirilmiştir. Firar etmelerinden sebeple bu kişilerin mallarının zapt edilmesinden vazgeçilmesi istenmiştir. Ceza Kanunnamesine göre bu gibi meselelerde müddeiumumi vasıtasıyla kanuni işlemler yürütülmeliydi. Fakat bu kararın ardından vilayet konuyla alakalı yeni bilgileri Dahiliye Nezareti'ne iletmıştır. Yahya Ağa ve kardeşi bu esnada Korfu'da bulunan İsmail Kemal ve destekçileri ile birlikte hareket etmekteydi. Özellikle Kurveleş ahalisini tahrik etmek üzere yaptıkları çalışmalara dikkat çekilmiştir. Bu gerekçelerle birlikte vilayet idaresi tekrar Yahya Ağa'nın Korfu'ya da yakın olan Delvine'deki mülkünün zaptını istemiştir. Böylelikle Korfu'da malî olarak sıkıntıya düşecek ve faaliyetlerine son verecekti.⁸⁶ Dahiliye Nezareti'nin Yahya Ağa ve kardeşiyle ilgili bu bilgileri de naklederek yapılması gerekenleri sorduğu Adliye Nezareti'ne ayrıca açıklamalar yapmıştır. Buna göre o vakte kadar resmi muamelelerde yapılan bir hataya işaret edilmiştir. Yahya Ağa'nın kardeşinin adı İsmail'dir. Delvine'de ziraat ve ticaretle meşgul olan İsmail Bey abisi Yahya Ağa ve Kolonyalı Yusuf Bey ile birlikte Adana'ya

⁸¹ BOA, ŞD. 2102-14, 4 Recep 1317/8 Kasım 1899.

⁸² BOA, DH.MKT. 2447-100, 10 Şevval 1318/ 31 Ocak 1901.

⁸³ Yahya Ağa bizzat suç işlerken diğer suçlulara da yardım etmekteydi. Premedi'de görevli reji memurunu şehit eden ve Korfu'ya firar etmeden önce Yahya Ağa'nın evinde saklanan Fraşarlı Malîk Bey gibi. *Bak.* BOA, *Dahiliye Nezâreti Şifre Evrakı (DH.ŞFR.)* 254-110, 16 Kanunuevvel 1316/29 Aralık 1900.

⁸⁴ Yanya sancağının idarî sınırlarında Kolonya yoktur. Ancak Kolonya bu ve farklı belgelerde Yanya vilayetiyle ilgili yazışmalara konudur. Buradaki işlemde Delvineli Yahya Ağa nedeniyle Kolonyalı Yusuf Bey'den bahsedilir. Lakin Manastır vilayetinin kazası olan Kolonya'nın güvenlik-asayiş meselelerinde Yanya ile irtibatlandırıldığı belgelerin sayısı çoktur. Kolonyalı Nevruz'la ilgili işlemler bunlardan birisidir. Yol kesmek ve eşkıyalık gibi suçlardan Trablusgarb'a sürgün edilen Nevroz firar ederek Kolonya'ya dönmüştür. Buna ilişkin yazışmalar Yanya vilayetiyle yürütülmüştür. Firar ederek memleketine dönen Kolonyalı Nevruz affedilmiştir. (*Bak.* BOA, DH.MKT. 2197-14, 23 Zilhicce 1316/4 Mayıs 1899; BOA, DH.MKT. 2206-82, 14 Muharrem 1317/25 Mayıs 1899.) Kolonya idarî açıdan Manastır; askerî -güvenlik bakımından Yanya'dan idare edilmektedir. Ancak bundan vazgeçilerek Kolonya askerî işleriyle de Manastır'a 1879'da bağlanmıştır. (*Bak.* Erken, *Yanya Sancağının İdari Yapısı...*, 110.) Uygulamada bunun sonraki yıllarda da sürdüğü ileri sürülebilir.

⁸⁵ BOA, DH.MKT. 2522-78, 29 Rabiulahir 1319/15 Ağustos 1901.

⁸⁶ BOA, DH.MKT. 2536-76, 12 Eylül 1317/25 Eylül 1901.

sürgün edilmiş ve oradan birlikte Yunanistan'a firar etmişlerdi. Üstelik bu firarlarında yanlarında Fraşarlı Malîk Bey de bulunmaktaydı. İşte bu kişilerin hızlı bir şekilde yakalanması için yapılması gerekenler Adliye Nezareti'nden sorulmaktaydı.⁸⁷ Bunun üzerine Yahya Ağa ve kardeşi İsmail ile Delvineli Yusuf Beylerin uygunsuz hareketlerinin önlenmesi amacıyla mallarına el konulması düşüncesi yeniden uygun görülmemiştir. Mahkeme kararı olmaksızın idari bir tasarrufla böyle bir uygulamanın uygun olmayacağı Sadâret'ten bildirilmiştir. Ancak bu kişilerin firar ettikleri Korfu'dan dönerek mahkemeye çıkarılmaları için bu yolun tatbikinin ne derece uygun olduğu hakkında Hariciye Nezareti'nin de görüşü alınmalıydı. Nitekim Yahya Ağa ve beraberindekiler Yanya vilayetinin haklarında yaptıkları muameleden rahatsız olduklarını ve mahkeme mahallinin de değiştirilerek İstanbul'da yargılanmak istediklerini beyan etmişlerdi.⁸⁸ Firar ettikleri halde yurda dönmeleri amacıyla mallarına el konulmasının mahkeme kararıyla yapılmasına dikkat edilerek mevcut nizamnamenin dışına çıkılmamıştır. Ayrıca kişilerin idari tasarruflarla sürgünlerinden sarfinazar edilmesine zamanla daha sık tesadüf edilmiştir.

4. Sürgünün Sonlanması: Geri Dönme

Kişiler işledikleri suçlar ya da yaptıkları uygunsuzluklar nedeniyle belirli bir süreliğine ya da hayat boyu sürecek şekilde sürgün edilmekteydi.⁸⁹ Belirli bir süre için sürgün edilenlerin bu sürenin sonunda memleketlerine dönmesi beklenen bir durumdu.⁹⁰ Bazı hallerde hem bu süre dolmadan hem de hayat boyu⁹¹ sürgün edilen kişiler çeşitli gerekçelerle geri dönmek taleplerini idareye iletmişlerdi. Bazen de sürgün edilen kişinin yaşadığı yer ileri gelenlerinin ya da ahalisinin verdikleri dilekçelerinde sürgünün sonlanması talep edilmiştir. Bu durumda sürgün edilen kişinin suçsuzluğu vurgulandığı gibi bazı hallerde bir daha suç işlemeyeceğine dair ahalice teminat verilmiştir.⁹² Bir diğer

⁸⁷ BOA, *DH.MKT.* 2556-26, 1 Teşrinisani 1317/14 Kasım 1901.

⁸⁸ BOA, *DH.MKT.* 2566-97, 25 Teşrinisani 1317/8 Aralık 1901.

⁸⁹ Sürgün kararlarının tatbikinde bazen yanlışlıklar yapılmaktaydı. Bunun düzeltilmesiyle de sürgün sonlanmaktaydı. Prevezeli Mustafa, Davud ve Ahmed isimli kişilere Preveze'deki Fransa Konsolos vekiline *layıksız muamele* etikleri gerekçesiyle Yanya'daki Fransa konsolosunun şikâyetiyle dörder ay hapis ve 80 kuruş ceza verilmişti. Bu kişiler belirtilen sürede cezalarını çektikleri ve 80 kuruşu da yatırdıkları halde ayrıca sürgün edilmişlerdi. Kendileri yeniden Yanya'ya getirilmiş ve aileleri memleketlerinde kalarak bir yıl kadar bu şekilde yeniden cezalandırılmışlardı. Durumdan haberdar olunması üzerine adı geçen kişilerin mahkeme tarafından verilmiş cezalarının tamamlanması nedeniyle Yanya'daki sürgünlerinin sonlanması kararlaştırılmıştı. *Bak.* BOA, *Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemî Evrakı (HR.MKT.)* 296-94, 22 Şevval 1275/23 Temmuz 1859.

⁹⁰ Sürgün kararı idareciler ve memurlar hakkında da icra edilmişti. Bu şekilde kişiler sürgünleri sonunda işlerine dönmüştür. Kale-i Sultani'ye sürgün edilmiş Avlonyalı Mustafa Paşa ile isimleri zikredilmeyen Berat ve Yanya paşaları bu şekilde değerlendirilebilir. Affedilmeleri üzerine Avlonyalı Mustafa Paşa Aydın vilayetinin Mentеше sancağına mutasarrıf yapılmış, havasına uyum sağlayamadığı ve gözlerinden de rahatsızlık yaşadığından Yanya ve Berat beyleri gibi memleketine dönmek istemişti. *Bak.* BOA, *Yıldız Yaverân ve Maiyyet-i Senîyye Erkân-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD.)* 3-74, 17 Zilkade 1301/8 Eylül 1884.

⁹¹ Sürgün, sürgün süresinin sonlanması ya da kişinin vefatıyla bitmekteydi. Trabzon Askerî Zaptiyesi'nde görevli Tufan bin Mehmed uygunsuz davranışlarından sürgün edildiği Yanya vilayetine Meçova kazasında yerleştirildiği işte çalıştığı esnada hastalanarak vefat etmiştir. Durumdan Trabzon vilayeti haberdar edilmiştir. *Bak.* BOA, *Zabtiye Nezâreti Evrakı (ZB.)* 457-23, 17 Şaban 1310/6 Mart 1893.

⁹² Yanya'da Filat kazasının Penaya Manastırı'nda (*Bak.* İlkay, Doktora, 176.) İlorya isimli keşiş Tırhala'ya sürgün edilmişti. *Kastri, Şolaş, Çiflik, Mavroder* köyleri ahalisinden 50 kişinin imzasıyla yapılan af talebinde keşişin 30 yıldan beri bu manastırda bulunduğu ve bölgedeki Hristiyanlara yardımcı olduğu, herhangi bir uygunsuzluğunun

mesele ise sürgün kararının tatbikinden evvel kararın yeniden gözden geçirilerek af edilmek talepleriyle ilgiliydi. Burada hakkında sürgün kararı verilen kişinin hükümetin-yetkililerin elinde olmadığı ve kararın gıyaben verildiği görülmektedir. İlgili kişiler gıyaplarındaki sürgün kararından suçsuz olduklarından bahisle vazgeçilmesini istemişlerdi.⁹³

Sürgün vasıtasıyla kişinin hürriyeti bağlayıcı bir şekilde cezalandırılması dışında bulunduğu mekân değiştirilmiş ve benzer suçları işlemesinin önlenmesi amaçlanmıştır. Bu ise sürgünün önleyici tedbir olarak da uygulandığını gösterir. Suça karışanlara, suça iştirakleri oranında verilen cezalar aynı zamanda suçun şahsiliği ilkesiyle de uyumlu idi. Ancak kişiler hayatlarının belirli bir kısmını ya da tamamını geçirecekleri yerlere ailelerini götürebilmişlerdi.⁹⁴ Bu ise aslında suçla irtibatı olmayan aile fertlerinin de bir anlamda cezalandırılmasıydı. Bu yüzden sürgünden geri dönmek-af talepleri sürgün edilen kişinin ölmesi üzerine onunla birlikte sürgünde bulunan aile efradı tarafından yapılmıştır. Buna dair örneklerden birisi Tepedelen kazasının Dragot köyü sakinlerinden Tahir ve ailesiyle ilgiliydi. Tahir isimli kişi işlediği suçlar nedeniyle Konya'ya sürgün edilmiştir. Bu sırada Dragot köyünde ikametleri uygun görülmeyen ailesi de Yanya'ya yerleştirilmiştir. Tahir'in Konya'da vefatıyla ailesi Yanya valisine ilettiği dilekçede geçimlerini temin edemediklerini, sefil olduklarını, Yanya'dan ayrılarak Dragot köyüne geri dönmelerine izin verilmesini istemiştir.⁹⁵

Tırhala'da ve Yunanistan sınırındaki köy ahalisinden eşkıyaya yardım ve yataklık edenler aileleriyle birlikte Mezakiye'ye sürülmüş, buradan Yunanistan'a firar etmiş, sonradan geri dönmek istemişlerdir. Aileleriyle Yunanistan'a firar eden 20 kişi, aslında iddia edildiği üzere eşkıyaya yataklık etmediklerini beyan etmişlerdi. Mezakiye'den içinde buldukları sefaletten kurtulmak ümidiyle Yunanistan'a firara mecbur kalmışlardı. Burada da sefaletleri sürdüğünden kefalet karşılığında memleketlerine geri dönmek istemişlerdi. Ancak firarları nedeniyle kefaletle geri dönmelerine izin verilemeyeceği Yanya vilayetinden bildirilmiştir. Ayrıca eşkıyaya yardım ve yataklık etmedikleri iddiası bir yana bizzat suç işlemişlerdi. İçlerinde cinayet dahi işleyenler bulunmaktaydı. Vilayetin bu ifadelerine çaresizlik nedeniyle Yunanistan'a firar ettikleri ve burada teşkil ettikleri çete vasıtasıyla suç işlemeye mecbur kaldıklarına işaret edilmiştir. Vilayetin beyanlarında sürgün ile ıslahı amaçlanan suçluların ayrıca suça mecbur bırakılmasının da önlenmesi

---

görülmediği anlatılmıştı. Keşişin 7-8 yıl önce haksız yere sürgünü bazı kişilerin asılsız ifadeleriyle olmuştu. Zira hem patrikhane hem de Yanya piskoposluğunun yaptığı tahkikatta bir suça rastlanmamıştı. Bu nedenle keşişin affıyla manastıra dömesi talep edilmişti. *Bak. BOA, Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL) 517-100, 19 Şaban 1283/24 Şubat 1867.*

⁹³ Aydonatlı Mustafa'nın sürgün kararı İdare-i Örfiye'ce verilmişti. Mustafa, suçsuz olduğundan itiraz etmiş ve konu Dahiliye Nezareti tarafından Yanya vilayetine iletilerek durum netleştirilmek istenmişti. *Bak. BOA, DH.MKT. 1727-87, 11 Şevval 1307/31 Mayıs 1890.*

⁹⁴ Bazı durumlarda sürgün edilenlerin eşleri, kendilerinin menfalarına varmaları ardından yola çıkmıştı. Buna dair müsaadeyle yola çıkan eş ve çocuklar yolculukları sırasında hastalık nedeniyle sıkıntılar çekmiş ve gidecekleri yere varmadan geri dönmek istemişlerdi. Tepedelen ahalisinden Süleyman, Veyis, Hamid ve Osman asayiş bozdukları nedeniyle Konya'ya sürülmüşlerdi. Aileleri arkalarından yola çıkmıştı. Yenişehir civarındayken hastalıktan sekizinin ölmesi üzerine Tepedelen'e dönmek isteyerek Konya'ya gitmekten vazgeçmişlerdi. *Bak. BOA, A.MKT.MVL, 19-80, 10 Şevval 1265/29 Ağustos 1849.*

⁹⁵ Sadâret, bunun Yanya valiliği tarafından kararlaştırmasını istemiştir. *Bak. BOA, Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM.) 46-100, 21 Rabiulevvel 1267/24 Ocak 1851.*

düşünülmüştür. Böylece firarlarına rağmen suça iştirak etmediği halde zor duruma düşenlerin memleketlerine dönmelerine ve *edepleriyle ikametlerine* müsaade edilmesi yerinde olacaktı. Ancak bunların Yunanistan sınırındaki köylerinde ikametlerinin uygun olup olmayacağını kararı Tırhala mutasarrıflığının beyanlarıyla verilecekti.⁹⁶ Burada idarenin sürgün kararlarının tatbikiyle aslında suçluların yakın çevrelerinden ve bu yolla suçtan uzaklaştırılmalarının ve ıslahlarının önemsendiği anlaşılır. Kişilerin sürgün edildikleri yerlerden firarlarından dolayı geri dönmek taleplerinin dikkate alınmaması uygulamasına rağmen neden suç işledikleri sorgulanmış ve içinde buldukları güçlüklerin suç işlemelerinde etkili olması ihtimalinden hareketle doğrudan suça iştirak etmeyenlerin vatanlarına geri dönmelerinin yolu açılmıştır.

Sürgün yerlerine aileleriyle birlikte gönderilenlerin yanında sürgün edilen kişilerin ailelerinin yerlerinin değiştirilmediği örneklerden bahsedilebilir. Tırhala ahalisinden Haşim ve İbrahim yedi senedir sürgün buldukları Diyarbakır'dan geri dönmek istemiştir. Bu kişiler idareye ilettikleri arzuhallerinde ailelerinin Yenişehir'de ve kendilerinin Diyarbakır'da sefil ve perişan halde bulunduğunu beyanla af taleplerini bildirmişlerdir. Ancak bu kişilerin Diyarbakır'a sürgünleri ardından Yenişehir'in de içinde bulunduğu mahaller Yunanistan'a terk edilmiştir. Bahsedilen kişilerin affedildiği ve gereğinin ifası Dahiliye Nezareti tarafından Diyarbakır vilayetine bildirmiştir. Böylece İbrahim ve Haşim, yedi yıl süren sürgünleri ardından yaptıkları af talebinden olumlu yanıt almışlardır.⁹⁷

Sürgün edilen kişilerin aileleriyle birlikte sürgün edildiği mahalde bulunmaması gerekçesi yanında yaşlılık nedeniyle af talepleri yapılmaktaydı. Ancak bu gerekçeyle yapılan af taleplerinde de vilayet idaresinin görüşü alınmakta, yapılan af talebi etraflıca incelenmekteydi. Bu şekilde Himara ahalisinden *Ozıfsi Kazancı* sürgün edildiği Konya'dan affedilerek memleketine dönmek istemiştir. Vilayetin, Sadâret'in sualine verdiği yanıtta *Ozıfsi*'nin Konya'ya sürgün kararının Korfu Şehbenderliği, Ergiri Mutasarrıflığı ile Dahiliye ve Hariciye Nezaretleri'nin de görüşleriyle verildiği anlatılmıştır. Nitekim sürgün gerekçesi *siyaseten memleketinde bulunmasının uygunsuzluğu*du.⁹⁸ Bunun üzerine Sadâret makamı vilayete, *Ozıfsi*'nin bir daha uygunsuz hareketlerde bulunmayacağına dair Himara'dan çekilen telgrafta isimleri bulunanların kefalet vermeleri halinde affının ve memleketine geri dönmesinde mahsur olup olmayacağını sormuştur.⁹⁹ Bunun üzerine konu biraz daha teferruatlandırılmıştır. Söz konusu *Ozıfsi*'nin Rum milletinden olduğu, eşkıyaya karşı koyan askerlere çok defa yardım ettiği ve bunlardan birisinde yaralandığı, sonradan Konya'ya sürgün edildiği açıklanmıştır. Böylece Himara kazasının Vuno köyü ahalisinden *Ovsiyantori*, yaşlılığı nedeniyle memleketine geri dönmek istemiştir. Konya'ya sürgün edildiği dönem boyunca han ve kahvehane köşelerinde perişan olduğunu beyan eden *Ovsiyantori* artık yaşlılığının da etkisiyle buna dayanacak mecalinin kalmadığını belirtmiştir. Ayrıca 15 kadar üyesi bulunan ailesinin de Vuno köyünde kaldığı sürede fakir ve yardıma muhtaç durumda olduğuna dikkat çekmiştir. *Ovsiyantori*'nin bu talebi Dahiliye

⁹⁶ BOA, ŞD. 2086-35, 17 Safer 1289/26 Nisan 1872.

⁹⁷ BOA, DH.MKT. 1388-99, 4 Rabiulahir 1304/31 Aralık 1886.

⁹⁸ BOA, BEO. 421-31559, 7 Zilkade 1311/12 Mayıs 1894.

⁹⁹ BOA, BEO. 421-31559, 15 Zilhicce 1311/19 Haziran 1894.

Nezareti tarafından Yanya vilayetine iletilmiş ve affedilerek vilayete geri dönmesinde bir sakınca olup olmadığı yeniden sorulmuştur.¹⁰⁰

Ovsiyantori'nin af talebinin detaylı bir şekilde değerlendirilme gerekçelerinde metin içinde de anlaşıldığı kadarıyla isim konusundaki ayrılıklar etkiliydi. Nitekim *Ozifsi Kazancı*, *Ovsiyantori* imlalarının yanında af talebinde bulunduğu telgrafında *Yanyalı Odifi Katırcı* imlası görülmektedir. 70 yaşında olduğunu ve iki seneden beri Konya'da bulunduğunu açıkladığı af talebini içerir telgrafı Konya vilayetine gönderilmiştir. Burada konunun açıklığa kavuşturulması istenmiştir. Nitekim konu hem içerik hem de isim bakımından karışıklıklar içermekteydi. Konya vilayetinin *Odifi Katırcı* ile yaptığı görüşmeye göre kendisi Yanya vilayeti Ergiri sancağının Himara kazası dahilindeki Vuno köyü sakinlerindendi. Sürgün nedeni ise *tabiiyet-i Yunaniye iddiası* ile giriştiği uygunsuz hareketlerdi. Zira kendisi Tabiiyet Nizamnamesi'nin neşri ardından bu iddiada bulunmuş ve siyaseten Himara'da kalması idarece uygun bulunmamıştı. Bu şekilde 10 Temmuz 1893'te Yanya'dan Konya'ya sürgün edilmişti. İşte bunun ardından kendisi *Ovsiyantori* ismini kullanmıştı ki asıl adı *Odifi Katırcı*'ydi. Dahiliye Nezareti, Konya vilayetinden aldığı bilgilerle Yanya vilayetinden yeniden görüş istemiştir.¹⁰¹

Kimi zaman basit birer imla hatası olarak değerlendirilmesi mümkün olan isim meselesindeki karmaşanın açıklığa kavuşturulması çabalarının gerekçesi ortaya çıkmaktaydı. Zira *Odifi Katırcı* af talebinde bulunduğu dilekçesinde neden sürgün edildiğini beyan etmez iken yaşlılığına işaret etmişti. Üstelik bunun basit bir yalan olmadığı ve talep ettiği üzere affedildiği anlaşılmaktadır. Ancak memleketine dönen *Odifi*, çoğu sürgün gibi, affı ardından asayiş bozan hareketlerine devam etmiştir. Bu belgede *Orifsi Kazancı* imlasıyla zikredilen *Odifi Katırcı*, arkadaşı *Hristo Nestori* ile birlikte *iyi hallerinden* sebeple *ırz ve namuslarıyla kalmak* üzere affedilmişti. Lakin yine rahat durmayarak ülkeye patlayıcı sokmuşlardı. Ele geçirilmeleri ardından yeniden Konya'ya ya da Yanya vilayet merkezine gönderilmeleri konusunda vilayetin görüşü istenmiştir.¹⁰² Bu kişilerin işledikleri suçun muhtevası bakımından vilayet merkezine gönderilmeleri hususundaki yaklaşımın ardından daha teferruatlı işlemler yapılmıştır. Patlayıcı maddeleri Palermo'dan Himare nahiyesine soktukları açık olan kişilerin bu *havalinin güvenliği ve siyaseten selameti* açısından buralarda bulunmaları uygun görülmemişti. Ayrıca mevcut kanun ve nizamnameler doğrultusunda ilgili mahkemelere sevkleri Şûrâ-yı Devlet tarafından Yanya vilayetine tebliği edilmiştir.¹⁰³

Burada, affedilen kişilerin çoğu zaman ıslah olmadığı ve suç işlemeye devam ettiği durumda dahi sürgün vasıtasıyla buldukları bölgeden uzaklaştırıldığı ve asayişin teminine çalışıldığı söylenebilir. Ayrıca yapılan muamelelerde isim konusundaki imla farklılıkları da konuya ilişkin tahkikat sırasında incelenmiştir. Zira kişilerin bürokratik işlemlerde farklı isim kullanarak menfaatleri doğrultusunda kararlar almaya çalıştıkları ve

¹⁰⁰ BOA, *DH.MKT.* 70-20, 2 Ağustos 1310/14 Ağustos 1894; BOA, *DH.MKT.* 70-20, 20 Teşrinievvel 1310/1 Kasım 1894; BOA, *DH.MKT.* 70-20, 22 Recep 1312/19 Ocak 1895.

¹⁰¹ BOA, *DH.MKT.* 358-51, 8 Şevval 1312/4 Nisan 1895; BOA, *DH.MKT.* 358-51, 28 Şevval 1312/24 Nisan 1895; BOA, *DH.MKT.* 358-51, 13 Zilkade 1312/8 Mayıs 1895.

¹⁰² BOA, *ŞD.* 2102-8, 30 Zilhicce 1316/11 Mayıs 1899; BOA, *ŞD.* 2102-8, 26 Ramazan 1316/7 Şubat 1899.

¹⁰³ BOA, *BEO.* 1360-101975, 10 Rabiulahir 1317/18 Ağustos 1899.

ihtimal bunda başarılı oldukları düşünülebilir. Bilhassa gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının isimlerinin imla ve telaffuzunda buna dikkat edilmesi gerektiği söylenebilir.

Sürgün edilenlerin sürgün gerekçeleri vatanlarına geri dönmek taleplerinde dikkate alınmaktaydı. Burada suçun niteliğiyle birlikte kişinin sürgün yerindeki hal ve hareketleri de önemsenmekteydi. Bu yaklaşım Yanya dahilindeki sürgünlerde tatbik edilmiştir. Yanyalı Kostantin Çakmakinis'in kendi ifadesiyle asılsız birtakım ifadelerle Yanya Divan-ı Harb kararıyla Yenişehir'e sürgünü bu anlamda değerlendirilebilir. Kostantin, sürgününü onun ticari faaliyetlerini önlemek isteyenlerin girişimlerinin neticesi olarak görmekteydi. Nitekim Kostantin, af talebini Atina Sefareti vasıtasıyla Hariciye Nezareti'ne iletmış ve bunu beyan etmiştir.¹⁰⁴ Hariciye Nezareti, Kostantin'in talebini Yanya vilayetine iletmış ve görüşlerini öğrenmek istemiştir. Yanya vilayeti konu hakkındaki tahkikat neticesinde Kostantin'in 1879-1880 yılı içerisinde Yenişehir'e sürgün edildiğini ve o tarihten itibaren ticari faaliyetlerini orada sürdürdüğünü belirtmiştir. Ayrıca bazı *erbab-ı fesadın* ifadeleri üzerine İdareyi Örfiye kararıyla sürgün edilen Kostantin'in Yanya'ya dönmesinde mahsur olmadığı açıklanmıştır.¹⁰⁵

Yanya vilayetinden sürgün edilenler sürgünde buldukları sürede ıslah oldukları yönündeki ifadelerin ardından affedilmişlerdir. Bu anlamda Adana'ya sürgün edilmiş Delvine ve Kolonya ahalisinden üç kişi *anlık bir cehaletle* buradan Korfu'ya firar etmiştir. Ancak Korfu'da buldukları sürede sefaletten kurtulamadıklarını beyan eden bu kişilerden Halil ve İsmail Ağalar annelerinin de imzası bulunan arzuhalde affedilmek istemişlerdir. Diğer yandan aileleri de zor durumda olan bu kişilerin artık uygunsuzluklarda bulunmayacaklarını beyanları üzerine konu Yanya vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne iletilmiştir. Bahsedilen kişilerin affedilmelerinin uygun olduğu Ergiri mutasarrıfı gibi Yanya valisinin de görüşlerinde açıkltı. Vilayet idaresinin bahsedilen kişilerin affedilmeleri yönündeki ifadelerinin temelinde işledikleri suçlara rağmen Osmanlı Devleti'ne *sadakate mugayir* bir davranışlarının olmaması bulunmaktaydı. Vilayetin tespitleri ve incelemeleri neticesindeki kanaatleri Dahiliye Nezareti'nden Adliye Nezareti'ne iletilmiş, affedilmeleri hususundaki nihai değerlendirme beklenmiştir.¹⁰⁶

5. Malî Açıdan Sürgün Cezaları

Sürgün cezalarının tatbikinde sürgüne gönderilecek kişilerin sürgün yerlerine ulaştırılmasında masraflar yapılmaktaydı. Bunlar öncelikle ulaşım giderleriydi. Ayrıca mesafeye göre barınma ve gıda masrafları da azalıp artabilmekteydi. Sürgün edilenlerin sürgün yerlerine güvenli bir şekilde ulaştırılmalarında görevlendirilenlerin harcırah ve masrafları da önemli bir kalemdi. Vilayet bütçelerinde sürgün edilecek kişilerin sayısının öngörülmesi zor olduğundan buna ilişkin giderlerin ihtiyaç halinde teminine çalışılmıştır.

¹⁰⁴ BOA, *BEO*. 632-47382, 13 Mayıs 1311/25 Mayıs 1895.

¹⁰⁵ BOA, *BEO*. 879-65868, 13 Teşrinisani 1312/25 Kasım 1896.

¹⁰⁶ Üçüncü kişi Kolonya ahalisinden Yusuf Bey'dir. *Bak.* BOA, *DH.MKT*. 662-4, 31 Kanunuevvel 1318/13 Ocak 1903; BOA, *DH.MKT*. 662-4, 8 Kanunusani 1318/21 Ocak 1903; BOA, *DH.MKT*. 662-4, 26 Zilkade 1320/24 Şubat 1903.

Bu işe merkez idareyle yapılması gereken yazışmaların haline bağlı iken bazı hallerde yapılan yanlış-fazla ödemelerin de düzeltilmesi gerekmiştir.¹⁰⁷

Sürgün giderlerinin temininde taşradan sürgün edileceklerin sürgün yerlerine ulaştırılmak üzere Dersaadet'e getirilerek Zabtiye Nezareti'ne teslimleri halledilmesi gereken konuydu. Nitekim Dersaadet'te bulunan ve taşraya götürülecek kişilerle ilgili giderler Zabtiye Nezareti bütçesi dahilindeydi. Lakin vilayet idareleri vilayetlerinden Dersaadet'te-Zabtiye Nezareti'ne sürgün yerlerine götürülmek üzere teslim ettikleri kişilerle ilgili süreçte yaptıkları masrafları talep etmekteydi. Yanya vilayeti sürgün kararı verilmiş 14 kişiye eşlik eden 9 sevk memuruna ödenecek harcırah, yevmiye ve diğer masrafların tamamı olan 4227,5 kuruşu nezaretten talep etmiştir. Ancak bu miktarın yarısı kadarının, 2495 kuruşun, vilayete gönderildiği gerekçesiyle vilayetin kalan kısmı talebinde durum yeniden değerlendirilmiştir. Merkez idare vilayete eksik olarak gönderilen miktarın da aslında vilayet bütçesinde bu işlere ayrılan dokuz bin kuruş civarındaki tahsisattan karşılanmasını ve 2495 kuruşun iadesini istemiştir. Yanya vilayetine durum açıklanırken sürgünlerin sürgün yerlerine götürülmesinde mümkünse kara yolunun kullanılması önerilerek tasarrufta bulunulmasına işaret edilmiştir.¹⁰⁸

Yanya vilayeti, sürgünlerin sürgün edildikleri mahallere ulaştırılması amacıyla yapılan masrafları karşılamakta zorlanmıştı. Zira bunun için vilayet bütçesinde öngörülen miktar genelde yetersizdi. 1888'de vilayete sevk edilen suçlular ve onlara eşlik edenlerin masrafları toplamı 9129 kuruştı. İlgili yıl vilayet bütçesinde buna 2400 kuruş ayrılmıştı. Eksik kalan miktarın bütçe dahilinde karşılanması gerekmekteydi. İşte bu nedenle Dahiliye Nezareti Yanya vilayetine bir çözüm iletmiştir. Bu yıl vilayetin hapisane giderlerine ayrılan miktar 13.320 kuruştı. Hapisane müdür ve tabip maaşlarından tasarrufla eksik kalan 7.000 kuruş kadar tahsisat vilayetin hapisane bütçesinden karşılanabilirdi.¹⁰⁹

Vilayetin, sürgün yerlerine gönderilen sürgünlerle bunlara eşlik eden memurların giderlerini merkez idareden talebi sonraki yıllarda da sürmüştür. Vilayetin taleplerinde bütçenin yetersizliğini ileri sürmesi fayda etmemiştir. Vilayetin hapisane giderlerinin bütçe dahilinde karşılanamadığı gerekçesiyle 1889'da sürgün yerlerine götürülmek üzere Dersaadet'e-Zabtiye Nezareti'ne ulaştırılan kişilerin ve memurların masrafı olan 1407,5 kuruşun ödenmesi talebi kabul edilmemiştir. Hatta bu miktarın nezarete ulaştırılması istenmiştir.¹¹⁰

¹⁰⁷ Yanya vilayetinin kısa bir süre de olsa sancağı konumundaki Tırhala'nın müstakilen idaresi sırasında İdare-i Örfiye Divân-ı Harbî kararıyla sürgün edilenlerin sevkine memur olanlara verilen harcırahlar yanlışlıkla fazla ödenmişti. Memurlara verilecek 11.000 kuruş sancak bütçesinde bulunmadığından Dahiliye Nezareti'nden yanlışlıkla 29.000 kuruş gönderilmişti. Sevk memurları dışındaki giderlere kullanılan paranın iadesi istenmiştir. *Bak. BOA, ŞD. 2090-15, 19 Muharrem 1299/11 Aralık 1881.*

¹⁰⁸ BOA, *DH.MKT. 1574-39*, 9 Rabiulahir 1306/13 Aralık 1888.

¹⁰⁹ BOA, *DH.MKT. 1652-31*, 16 Ağustos 1305/28 Ağustos 1889.

¹¹⁰ BOA, *DH.MKT. 1727-70*, 10 Şevval 1307/30 Mayıs 1890.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin asayişini temin ve suçluların ıslahı amacıyla başvurduğu ceza yöntemlerinden birisi olan sürgün Yanya'da benzer gerekçelerle tatbik edilmiştir. Vilayet dahilinde özellikle sınır güvenliğinin ve asayişin temini gerekçesiyle çeşitli vilayetlere sürgünler yapılmıştır. Vilayet ahalisinden sürgün edilenlerin özellikle sürgün edildiği bir vilayet yoktur. Ancak Anadolu'nun çeşitli vilayetleriyle Trablusgarb'a yapılan sürgünler çoğunluktadır. Vilayet dışına yapılan sürgünlerde kişilerin tanındıkları çevreden uzaklaştırılması amaçlanmaktaydı. Fakat bazı hallerde vilayet sınırları dahilindeki sürgünlerde görüleceği üzere kişilerin uzak diyarlara sürgünlerine ihtiyaç duyulmamaktaydı. Burada dikkat edilen husus sürgün edilen kişiye verilen ceza süresiyle suçun içeriğiydi.

Yanya'dan sürgün edilenlerin çoğunluğunun huzur ve düzene ilişkin uygunsuzluklar içerisindeki şahıslar oldukları görülürken bunları din adamları ile ufak huzursuzluklara neden olanlar takip etmiştir. Vilayetin Yunanistan ile sınır olması güvenlik önlemlerine ve dolayısı ile suçluların cezalandırılmasında etkiliydi. Sınırdan yaşanan asayiş sorunlarının tekrar etmemesi amacıyla sürgün tercih edilmiştir. Bu nedenle suçluların sınırdan uzaklaştırılmasına çalışılmıştır. Vilayetin kuzeyinde ve bahsedilen Yunanistan sınırına uzak noktaları bu anlamda sürgün yeri olarak tercih edilmiştir. Bunda Berat öne çıkmaktadır. Ancak Berat'ın sürgün mahalli yolarak tercihi onu genel bir sürgün yeri olarak düşünmemize yetmez. Berat, vilayet dahilindeki sürgünlerde sıralanan güvenlik gerekçesiyle tercih edilmekteydi. Nitekim Berat kadar olmasa da vilayetin kuzey kısımlarında sürgün mahalli olarak kayıtlara geçmiş yerler mevcuttur.

Vilayet idaresinin asayiş ve güvenlik gerekçesiyle bazı kişileri sürgün etme kararı bazı hallerde merkez idarenin denetimine takılmıştır. Vilayet idaresi huzur bozan ve uygunsuzluklarıyla bilinen kişilerin idari tasarruflarla uzaklaştırılmasından yanaydı. Bu şekilde güvenlik sorunlarının önlenebileceği düşüncesini taşıyan vilayet idaresi buna ilişkin uygulamalarda merkez idareden izin dahi istemiştir. Aslında idari tasarruflarla yapılan sürgünlere tesadüf etmek gayet mümkündür. Ancak zamanla merkez idarenin bu konuda hassasiyet gösterdiği söylenmelidir. Mevcut yasal düzenlemeler doğrultusunda mahkeme kararı neticesinde sürgün cezalarının tatbikine dikkat çekilmiştir. Vilayet idaresinin güvenlik gerekçesiyle uygulamak istediği sürgün kararlarının usulüne uygun muhakeme süreci neticesinde verilebileceğini vurgulaması bunu göstermektedir.

Kaynaklar

1. Arşiv Vesikaları

1.1. Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- Bâb-ı Âlî Evrak Odası Evrakı (BEO.):* 1360-101975, 1561-117035, 2018-151344, 421-31559, 473-35404, 632-47382, 879-65868.
- Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT.):* 1381-56, 1388-99, 1450-16, 1574-39, 1625-129, 1652-31, 1727-70, 1727-87, 1733-121, 178-42, 2185-52, 2189-77, 2197-14, 2206-82, 2220-99, 2269-29, 2402-11, 2411-52, 2447-100, 2450-93, 2487-76, 2522-78, 2536-76, 2556-26, 2566-97, 2575-104, 2586-64, 358-51, 567-52, 662-4, 682-52, 70-20, 833-15, 842-20.
- Dahiliye Nezâreti Şifre Evrakı (DH.ŞFR.):* 254-110.
- Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi Evrakı (HR.MKT.):* 296-94.
- İrade Dahiliye (İ.DH.):* 731-50932, 822-66277.
- İrade Hususi (İ.HUS.):* 86-84.
- Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL.):* 517-100.
- Sadâret Meclis-i Vâlâ Evrakı (A.MKT.MVL.):* 19-80.
- Sadâret Mektubî Kalemi Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM.):* 46-100.
- Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.):* 459-45, 461-93, 719-22, 719-23.
- Şûrâ-yı Devlet Evrakı (ŞD.):* 2086-35, 2090-15, 2100-13, 2102-8, 2102-14, 262-52, 2878-44, 609-32.
- Yıldız Yaverân ve Maiyyet-i Senîyye Erkân-ı Harbîye Dairesi (Y.PRK.MYD.):* 3-74.
- Yıldız Parakende Evrakı Dahiliye Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.DH.):* 12-71, 13-54.
- Yıldız Parakende Evrakı Umumî Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM.):* 64-33.
- Zabtiye Nezâreti Evrakı (ZB.):* 457-23.

2. Tetkik Eserler

- Acehan, Abdullah, "Osmanlı Devleti'nin Sürgün Politikası ve Sürgün Yerleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol. 1/5, Sonbahar 2018, ss. 12-29.
- Acehan, Abdullah, "Tanzimat Fermanı'ndan Bugüne Edebî Sürgünler", *TÜBAR*, S. XXII, Güz 2007, ss. 9-27.
- Ahmet Ağaoglu, *Mütareke ve Sürgün Hatıraları*, Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan (haz.), Doğu Kitabevi, İstanbul 2013.
- Ali Fahri, *Emel Yolunda Kandil ve Muhtar Paşa*, Yücel Yiğit ve Mehmet Narlı (haz.), Hitabevi Yayınları, Ankara 2015.
- Arslan, Hüseyin, 16. yy. *Osmanlı'da Nüfus Hareketleri (XVI. yüzyıl)*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001.
- Aydın, Mehmet Akif, "Kânûn-ı Esâsî", *DİA*, C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, ss. 328-330.
- Çakır, Ali, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Türk Romanında Basın Algısı", *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi*, S. 5, Güz 2020, ss. 102-123.
- Çoban, Harun, "Nefy-ü Kıyas Defterlerine Göre Tanzimat Sonrasında Balkanlardan Yapılan Sürgünler (1848-1883)", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Vol. 3/2, Güz 2018, ss. 137-167.

- Daşcıoğlu, Kemal, “Sürgün (Osmanlılar’da)”, *DİA*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss. 167-169.
- Erim, Neşe, “Osmanlı İmparatorluğunda Kalebendlik Cezası ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Değerlendirme”, *Osmanlı Araştırmaları*, C. 4, S. 4, İstanbul 1984, ss. 79-88.
- Erken, İlkay, *Yanya Sancağının İdari Yapısı ve Yerleşim Birimleri (1867-1913)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2019.
- Güneş, Mehmet, “Osmanlı Devleti’nde Sürgün Cezası ve Karahisar-ı Sahib’e Yapılan Sürgünler (1815-1839)”, *History Studies*, 8/1, Mart 2016, ss.-49-70.
- Halaçoğlu, Yusuf, “Asîr”, *DİA*, C. 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 482-484.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Sürgünden Soykırımı Ermeni İddiaları*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2006.
- İpek, Nedim, “Osmanlı’da Sürgün: Trabzon Örneği”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 26, Bahar 2019, ss. 363-386.
- İpek, Nedim, *Selanik’ten Samsun’a Mübadiller*, Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Samsun 2010.
- İpşirli, Mehmet, “Kürek Cezası”, *DİA*, C. Ek. 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2019, ss. 112-114.
- İşbilir, Ömer, “Kalebend”, *DİA*, C. Ek. 2, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2019, ss. 5-7.
- Karataş, Ali İhsan, *Osmanlı Dönemi Bursa Sürgünleri (18-19. Asırlar)*, Emin Yayınları, Bursa 2009.
- Kerimoğlu, Hasan Taner, *Osmanlı’da Devrim ve Fedakâran-ı Millet, İstibdat Dönemi Sürgün ve Firarilerinin Devr-i Hürriyet’te Mücadeleleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2018.
- Köksal, Osman, “Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hattı-ı Hümayunları”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 19, 2005, s. ss. 283-341.
- McCarthy, Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Fatma Sarıkaya (çev.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012.
- Mehmet Fazlı, *Afganistan’da Bir Jöntürk Mısır Sürgününden Afgan Reformuna*, Kenan Karabulut (çev.), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.
- Mutlu, Cengiz, “Balkan Savaşları’ndan Lozan Konferansı’na Osmanlı Devleti’nde Rumların İç ve Dış Göçleri”, *History Studies*, Vol. 4/2, Temmuz 2012, ss. 257-288.
- Osmanoğlu, Şadiye, *Babam Abdülhamid*, Timaş Yayınları, İstanbul 2009.
- Öraz, Seçil, “The Struggle and the Response in Stalin’s Deportation Policy: The Case of Crimean Tatars”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VI, S. 2, İzmir 2006, ss. 411-422.
- Öreñç, Ali Fuat, *Balkanlarda İlk Dram Unuttuğumuz Mora Türkleri ve Eyaletten Bağımsızlığa Yunanistan*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2011.
- Polat, Hasan Ali ve Akandere, Osman, “Gümülcineli İsmail Bey’in Bursa Valiliği”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Vol. XIX/39, Güz 2019, ss. 509-532.

- Poyraz, Özlem, “Abdülmecid Dönemi Hürriyet Bağlayıcı ve Kısıtlayıcı Ceza Uygulamalarına Dair Bir İnceleme”, *SEFAD*, S. 43, 2020, ss. 497-518.
- Salih Keramet Nigâr, *Son Halifenin Sürgün Yılları*, Derin Tarih Kültür Yayınları, İstanbul 2013.
- Saydam, Abdullah, “Edirne'de Tanzimat'ın İlk Ayları ve Vali Nâfiz Paşa'nın Muhakemesi”, *History Studies*, 12/5, Ekim 2020, ss. 2557-2576.
- Sepetcioglu, Tuncay Ercan, “Sürgün ve İskân Kısı kacında Giritli Müslüman Kadın (1896-1913)”, *History Studies*, Vol. 6/2, Şubat 2014, ss. 103-123.
- Susam, Feyzanur ve Karadeniz, Yılmaz, “18. Yüzyılın Ortalarında Erzurum'da Güvenlik Meselesi (H. 1155-1162/M. 1742-1749 Tarihli 1 Numaralı Erzurum Ahkâm Defteri'ne Göre)”, *Asia Minor Studies*, C.7, S. 2, 2019, s. 220-230.
- Taşbaş, Erdal, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet Görevlilerinin Sürgün Edilmesi:19. Yüzyıl Kıbrıs Örneği”, *Mediterranean Journal of Humanities*, II/1, 2012, ss. 193-204.
- Toker, Yalçın, *Malta Sürgünleri'nden Portreler*, Toker Yayınları, İstanbul 2006.
- Toprak, Seydi Vakkas, “Fizan'da Sürgün Bir İttihatçı: Cami Bey”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20, Ağustos 2015, ss. 683-710.
- Türcan, Talip, “Sürgün”, *DİA*, C. 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, ss. 164-166.
- Uzer, Tahsin, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.
- Ünlü, Mucize, “Tanzimat Sonrasında Balkanlardan Karadeniz'e Sürgünler”, *History Studies*, Vol. 2/2, 2010, ss. 305-320.

HALİL HALİD BEY VE “ŞEHZADE CEM VAK’ASINDA MESELE-İ HAMİYET”
ADLI RİSALESİ
HALİL HALİD BEY AND HIS TRACTATE WHICH NAMED “SEHZADE
CEM VAK’ASINDA MESELE-İ HAMİYET”

YAKUP ŞAHİNER

Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
R.A. Atatürk University, Faculty of Letters, Department of History
yakup.sahiner@atauni.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0003-2530-3326>

Atıf / Citation

Şahiner, Y. 2021. “Halil Halid Bey ve “Şehzade Cem Vak’asında Mesele-i Hamiyet” Adlı Risalesi”. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül- September 2021). 315-345

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 05.02.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 29.06.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4521>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*
TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851
www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

HALİL HALİD BEY VE “ŞEHZADE CEM VAK’ASINDA MESELE-İ HAMİYET” ADLI RİSALESİ

HALİL HALİD BEY AND HIS TRACTATE WHICH NAMED “SEHZADE
CEM VAK’ASINDA MESELE-İ HAMİYET”

YAKUP ŞAHİNER

Öz

Halil Halid Bey 1868 tarihinde Ankara’da dünyaya gelmiştir. İlk ve orta öğrenimini burada tamamlamış ve yükseköğrenim için İstanbul’a hareket etmiştir. İstanbul’da yükseköğrenimini tamamladıktan sonra gördüğü ve yaşadığı olaylar İngiltere’ye kaçmasına sebep olmuştur. İngiltere’de kısa sürede ilim ve kültür çevreleriyle ilişki kurmuştur. Bu ilişkisi Cambridge Üniversitesi’nde 1902 tarihinde hoca olmasını sağlamış ve Cambridge’deki hocalığı 1911 tarihine kadar sürmüştür. Daha sonra ülkesine dönerek sırasıyla Ankara Mebusluğu, Bombay Başkonsolosluğu ve İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi hocalığı yapmış ve 1931 tarihinde vefat etmiştir. Halil Halid Bey ilim âlemine çeşitli alanlarda yazdığı çok sayıda kitap, makale, çeviri, risale ve gazete yazısı gibi eserler kazandırmıştır. Bu eserlerden biride Sultan II. Bayezid ve Cem Sultan arasındaki taht mücadelesini kendine has bir bakış açısıyla ele aldığı “Şehzade Cem Vak’asında Mesele-i Hamiyet” adlı risalesidir.

Anahtar Kelimeler: Halil Halid, Cem Sultan, Sultan II. Bayezid, Cambridge.

Abstract

Halil Halid Bey was born in Ankara in 1868. He completed his primary and secondary education here and moved to Istanbul for higher education. After completing his higher education in Istanbul, the events he saw and experienced caused him to flee to England. In a short time in England, he established relations with scientific and cultural circles. This relationship enabled him to become a lecturer at Cambridge University in 1902 and his teaching at Cambridge continued until 1911. Later, he returned to his country and served in Ankara Deputy, Bombay Consulate General and Istanbul University Faculty of Letters and passed away in 1931. Halil Halid Bey has brought many books, articles, translations, tractates and newspaper articles he wrote in various fields to the world of science. One of these works is his work titled “Şehzade Cem Vak’asında Mesele-i Hamiyet” in which he deals with the throne struggle between Sultan Bayezid II. and Cem Sultan with a unique perspective.

Key Words: Halil Halid, Cem Sultan, Sultan Bayezid II, Cambridge.

Structured Abstract

Halil Halid Bey was born in Ankara in 1868 as the son of Ahmet Refi Efendi and Refika Sıdıka Hanım. It is based on Çerkeşeyhizades from the father's side, Çerkeşeyhizadeler is one of the well-known ulama families during the reign of Sultan Mahmud II. and later periods. Their maternal grandfather was the Ottoman soldier who was tasked with guarding the borders in the Bosnia-Herzegovina region. Halil Halid Bey lost his father when he was 9 years old and his uncle Mehmet Teyfik Efendi became his guardian. He graduated from Ankara Rüştiyesi [Junior High School] in 1883 and completed his primary and secondary education in Ankara. Later, with the guidance and assistance of his uncle, he started his education in Bayezid Madrasah [school with classical education system] in Istanbul. However, in the following years, his interest in Europeans left him from the madrasah school and caused him to study in a European-style modern school. For this purpose, he won the Istanbul Mekteb-i Hukuk [Faculty of Law] in 1887 and graduated from there in 1893. Halil Halid Bey, who started working as a lawyer after graduating from Mekteb-i Hukuk, also started to go to the publishing office of Ebuzziya Mehmet Teyfik Bey. Meeting with the Istanbul correspondent of The Times newspaper in this publishing office also enabled him to meet many Europeans in Istanbul. Halil Halid Bey's rapprochement with the Europeans in Istanbul caused him to be followed by the Ottoman spies called hafıye. He decided to flee to England in order to escape the spy chase and improve himself. Eventually, with the help of The Times correspondent, he achieved his goal of fleeing to England in 1894.

In England, Halil Halid Bey met Abdülhak Hamid (Tarhan) with the advice of Ebuzziya Mehmet Teyfik Bey. In 1897, he was appointed as the deputy consul to the London Embassy of the Ottoman Empire. However, his criticism to write about the London consul caused his dismissal. During this period, he met Elios John Wilkinson Gibb who one of the well-known English orientalist through Abdülhak Hamid (Tarhan). Through E.J.W. Gibb, he met Edward Granville Brown who a professor at Cambridge University. His meeting with E.G Brown enabled him to become the first Turkish lecturer at Cambridge Pembroke College, where he completed his master's degree in 1902, and he continued this duty until 1911. During his tenure at Cambridge University, he organized many travels to many countries such as Sudan, Egypt and Algeria, as well as published many books, articles and tractates.

Halil Halid Bey returned to Istanbul after resigning from his job at Cambridge University. After returning to Turkey, he was assigned various duties. He was the Ankara Deputy in 1912 and the Consulate General in Bombay in 1913. In 1914, he resigned from the Bombay Consulate General and returned to Istanbul. Shortly after returning to Istanbul, the Ottoman Empire participated in the First World War alongside Germany. Halil Halid Bey also went to Germany in 1915. He stayed in Germany until the end of the First World War and returned to Istanbul after the war. In 1922, he was appointed as a lecturer to the Istanbul Darülfünunu [Istanbul University] Faculty of Letters. Later, he was transferred to the Faculty of Theology of the same university. Halil Halid Bey, who also gave lectures at Mekteb-i Harbiye [Military School], He passed away in Istanbul in 1931, suffering from pneumonia.

Halil Halid Bey dealt with the power struggle that took place between Sultan Bayezid II. and Cem Sultan in his tractate titled "Şehzade Cem Vak'asında Mesele-i Hamiyet" which he wrote while he was working at Cambridge University and which is the subject of this article. Today, the original text of the work is in the Seyfettin Özege hall of the Atatürk University Prof. Dr. Fuat Sezgin library. This tractate was created based on works written in science branches such as history, sociology, medicine and literature. While doing this, the author not only touched on the struggle for the throne, but also evaluated issues such as patriotism, international relations, and criticism of historical events. In short, in this historical tractate, written without any concern for chronological history, the Cem Sultan incident was evaluated in terms of unity, togetherness and patriotism. In his tractate of Halil Halid Bey, while explaining the reason for criticizing Cem Sultan in terms of patriotism, he stated that he wrote the Cem incident with a criticized language, not to insult Cem Sultan, but to reveal historical truths.

Giriş

1868 tarihinde dünyaya gelen Çerkeşseyhizade Halil Halid Bey milli ve manevi değerlerine bağlı kültürlü bir Osmanlı aydını olarak anılmıştır.¹ Halil Halid Bey’in Ulema ailesinden gelmesi, iyi bir eğitim alması, uzun yıllar çeşitli ülkelerde bulunması, ilim öğrenmeye ve araştırmaya olan derin arzusu ve çeşitli görevler alması böyle bir şahsiyet kazanmasında önemli bir rol oynamıştır.² 1931 de vefat edene kadar çok sayıda ve birçok dilde kitaplar, risaleler, makaleler ve gazetelerde köşe yazıları kaleme almıştır.³ Halil Halid Bey’in kaleme aldığı eserler incelendiğinde İngiliz, Fransız ve diğer sömürgeci devletlere karşı anti-emperyalist bir tutum içerisinde olduğu görülür. Anti-emperyalist olmasından dolayı da kaleme aldığı eserlerinin büyük bir çoğunluğunda sömürgeci güçler tarafından sömürülen başta Osmanlı halkı⁴ ve İslam beldelerinin halkları olmak üzere Afrikalı, Asyalı ve Hindistanlı halklarında savunucusu olmuştur⁵. Bu gaye ile de eserlerini çeşitli dillerde yayımlayarak İngiltere ve Fransa gibi sömürgeci politika izleyen devletlere karşı kalemi ile sesini duyurmaya çalışmıştır. Anti-emperyalist⁶ ve Pan-islamist⁷ olarak tanınması hasebiyle Sultan II. Abdülhamid Han ile fikirsel olarak aynı safta yer almasına rağmen bazı eserlerinde Sultan II. Abdülhamid Hanı ülkeyi yanlış politikalar ile yönettiği düşüncesiyle eleştirmiştir⁸.

Bu çalışmada latinize edilen “Şehzade Cem Vak’asında Mesele-i Hamiyet” adlı risale Halil Halid Bey tarafından çeşitli dillerde ve bilim dallarında yayınlanan eserlerden istifade edilerek kaleme alınmıştır. Faydalandığı eserleri gelişmiş güzel kullanmayan Halil Halid Bey bu eserlere eleştirel bir şekilde yaklaşmıştır. Risalesini yazarken tarih, edebiyat, kimya gibi alanlarda kaleme alınmış ilmi eserlere müracaat eden Halil Halid Bey,

¹ Çerkeşseyhizade Halil Halid, *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul 2005, 20. Çerkeş Şeyhi-zade Halil Halid Bey, *Hilal ve Haç Kavgası*, (çev. Gazanfer Şahin), Babiali Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017, 9.

² Halil Halid Bey’in Türkçe’ye çevrilen otobiyografisi için bk. Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), Klasik Yayınları, İstanbul 2008, 3-160.

³ Halil Halid Bey’in eserleri hakkında detaylı bilgi için bk. Kurtuluş Öztürk, *Cambridge’de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, 142-166.

⁴ Halil Halid, *Halil Halid’in Mücadelesi*, (çev., Mustafa Ünal), Yakın Plan Pro. Yayıncılık, İstanbul 2018, 8-9.

⁵ Çerkeşseyhizade Halil Halid, *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), 20-28.

⁶ Halil Halid Bey’in anti-emperyalist görüşleri hakkında detaylı bilgi için bk. Taha Niyazi Karaca, “Osmanlı Aydını Halil Halid Bey’in Emperyalizme Dair Düşünceleri ve İngiliz Başbakanı William Ewart Gladstone’a Anti-Emperyalist Tepkisi”, *XVI. Türk Tarih Kongresi Ankara 20-24 Eylül 2010*, c. IV, K.III, Ankara 2015, 1347-1354.

⁷ Halil Halid Bey, İngiliz ve Hindistan’da alanının uzmanlarıncı Pan- İslamizm’in en önemli savunucularından biri olarak adlandırılmıştır. Bk. Azmi Özcan, *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İSAM Yayınları, Ankara 1997, 217.; Fakat Halil Halid Bey, *The Times* gazetesine gönderdiği 6 Ağustos 1908 ve 11 Ağustos 1908 tarihli yazılarında Pan-İslamizm kavramını şöyle eleştirmiştir : 1-“*Bendeniz bu zarar verici terimin kullanımına ilk karşı çıkan Osmanlılardan biriyim*”, 2-“*Pan-İslamizm’in İslam’ın dostu olmayan kişilerce icat edilmiş zararlı ve içi boş bir siyasi deyim olduğunu iddia ediyorum*” diyerek bu tabiri reddetmiştir. Halil Halid Bey’in *The Times* gazetesine gönderdiği ve Pan-İslamizm hakkında görüşlerini ortaya koyan mektupları için bk. Çerkeşseyhizade Halil Halid, *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), 53-56.

⁸ Halil Halid Bey’in, Sultan II. Abdülhamid Han hakkında otobiyografisinde yer alan eleştirileri ve görüşleri hakkında detaylı bilgi için bk. Halil Halid, *Halil Halid’in Mücadelesi*, (çev., Mustafa Ünal), 194-223.; Bazı araştırmacılara göre ise Halil Halid Bey’in Sultan II. Abdülhamid Han’a karşı kızgınlığındaki esas sebep toprak meselesiydi. Bk. Taha Niyazi Karaca, “Osmanlı Aydını Halil Halid Bey’in Emperyalizme Dair Düşünceleri ve İngiliz Başbakanı William Ewart Gladstone’a Anti-Emperyalist Tepkisi”, 1343.

faýdalandyğı eserlere de (Chicago adı verilen modern atıf yöntemini sade bir şekilde kullanarak) atıf yapmıştır. Bu yönüyle ele alınan risalenin Osmanlı literatüründe batılı atıf sistemi ile kaleme alınmış ilk tarih risalelerinden biri olduğu söylenebilir.⁹ Halil Halid Bey'in Cambridge Üniversite'sinde hocalık yapması modern atıf sistemini kullanmasında önemli rol oynamış olmalıdır.

Bugün Atatürk Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Kütüphanesi Seyfettin Özege salonunda yer alan “Şehzade Cem Vak'asında Mesele-i Hamiyet” adlı risale incelendiğinde Halil Halid Bey'in Sultan II. Bayezid ve Cem Sultan arasındaki taht kavgasını taraflı bir şekilde ve eleştirel bir dille kaleme aldığı görülecektir. Bu yönüyle Halil Halid Bey tarafsızlık ilkesine riayet etmeyerek modern akademik tarih anlayışından taviz vermiştir. Zaten Halil Halid Bey'in de akademik tarihçilik yapmak gayesinde olduğu söylenemez. Zira Halil Halid Bey risalesinin mukaddime kısmının son satırlarında risaleyi kaleme alma amacını şu sözlerle açıklıyor: *Bu risalenin tahririnden maksad asla Cem vak'asının bir tarih-i muhtasarını zikr eylemek değildir, belki hamiyet-i vatanperverane nokta-i nazarından mezkûr vak'a hakkında muhakemat da bulunmaktadır.*

1. Halil Halid Bey

Osmanlı döneminde tanınmış ulema ailelerinden olan Çerkeşşeyhizadelerin¹⁰ (Kendisi de bu elkabı eserlerinde kullanmıştır)¹¹ soyundan gelen Halil Halid Bey kendi ifadesi ile *Küçük Asya Angora'da* (Ankara)¹² 1868 yılında dünyaya gelmiştir¹³. Ahmet

⁹Chicago usulü dipnot sistemi ilk olarak University of Chicago Press tarafından 1906 tarihinde kullanılmasından itibaren yaygınlaşmıştır. (“The Chicago Manual of Style”, Erişim Adresi: Wikipedia. Erişim Tarihi 02.05.2021.) Halil Halid Bey'in bu çalışmanın da konusu olan risalesini birkaç yıl sonra kaleme aldığı düşünüldüğünde Chicago usulü dipnotu ilk kullanan Osmanlı aydınlarından biri olduğu söylenebilir.

¹⁰ Halil Halid Bey kendisinin de mensup olduğu Çerkeşşeyhizadelerin kökeni ve yaşadıkları yerler hakkında otobiyografisinde şu bilgilere yer vermiştir: “*Ecdadım Orta Asya'dan çıkmış ve ilk olarak gelip Horasan'a yerleşmişler. Fakat burada gördükleri muamele ..... neticesinde Anadolu'ya göç eden ecdadım ancak burada hüsn-ü kabul görmüş. Dedemin babası [Çerkeşi Mustafa] Halveti Şeyhi idi. .... Ankara ile Karadeniz sahili arasında küçük bir kasaba olan Çerkeş'e”* yerleşmiş ve burada dergahını kurmuştur. Halil Halid Bey'in bazı eserlerinde kullandığı Çerkeşşeyhizade elkabı dedelerinin yerleştiği ve bugün Çankırı'ya bağlı Çerkeş'ten gelmektedir. Halil Halid Bey dedelerinin Ankara'ya yerleşmesini ise şöyle anlatır: “*Dedem [Osman Vehbi] ise çocukluğunda, tarikat hakkındaki nokta-i nazarı babasından [Çerkeşi Mustafa] farklı olduğu için büyük dedeme intisap etmemiş ve büyük dedem de ona bu takdirde dergâhta kalmasının meşreplerince artık mümkün olamayacağını söylemiş. Böylece dergâhu terk etmek mecburiyetinde kalan dedem, Ankara'ya varmak üzere yola koyulmuş bir kafileye rast gelerek onlara ilihak etmiş ve son durakta yerleşmeye karar vermiş.”* Bk. Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), 4-5.

¹¹ Halil Halid (Teşkilat-ı Mahsusa Üyesi), *İngilizlerin Osmanlıyı Yok Etme Siyaseti Musul-Kerkük –Arabistan*, (haz. Orhan Sakin), Ekim Yayınları, İstanbul 2008, 6.

¹² Halil Halid, *Halil Halid'in Mücadelesi*, (çev., Mustafa Ünal), 125.

¹³ Halil Halid Bey hakkında araştırma yapan araştırmacıların büyük çoğunluğu eserlerinde onun 1869 yılında dünyaya geldiğini belirtmişlerdir. Fakat Halil Halid Bey'in vefatı dolayısıyla ölüm ilanının verildiği, 30 Mart 1931 tarihli *Vakit* ve *Cumhuriyet* gazetelerinde yer alan taziye yazılarına bakıldığında onun 1868 de dünyaya geldiği yazılıdır. Bk. “Halil Halid Bey”, *Vakit Gazetesi*, İstanbul 30.03.1931, 1,2.; “Büyük Bir Ziya”, *Cumhuriyet Gazetesi*, İstanbul 30.03.1931, 1,4.; Muhtemeldir ki konuya yönelik araştırma yapan araştırmacılar Halil Halid Bey'in *The Diary Of A Turk* [Bir Türk'ün Ruznamesi]” adlı otobiyografik eserinde geçen “*Babam öldüğünde ben 9 yaşındaydım*” cümlesinden hareketle babasının 1878 tarihinde öldüğünü tespit edip Halil Halid Bey'in 1869 da doğduğunu belirtmişlerdir. Fakat *Vakit* ve *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan ölüm ilanının yakınları tarafından yayımlatıldığı düşünüldüğünde 1868 tarihinde dünyaya geldiğinin daha isabetli bir bilgi olduğu söylenebilir.

Refi Efendi ile Refika Sıdika Hanım’ın¹⁴ oğlu olan Halil Halid Bey dokuz yaşındayken babasını kaybetmiştir. Erken yaşta babasını kaybedince kendisine amcası vasi olmuş ve tahsiliyle ilgilenmeye başlamıştır.¹⁵

1883 yılında Ankara Rüştiyesi’ni bitirerek ilk ve ortaokul eğitimini tamamlayan Halil Halid Bey, vasisi olan amcası Mehmed Tevfik Efendi’nin¹⁶ yardım ve yönlendirmesi ile İstanbul’daki Bayezid Medresesi’nde eğitime başlamıştır.¹⁷ Amcasının maddi desteğiyle Bayezid Medresesini bitiren Halil Halid Bey askerlikten muafiyet çabaları, Ankara’ya dönüş ve Beyrut gezisi gibi nedenlerden dolayı 2 yıl eğitiminden istediği verimi alamamıştır. Bu tarihlerde Ayasofya Camii önünde gördüğü Avrupalılardan etkilenen Halil Halid Bey’in, Avrupalılara karşı var olan ön yargısı kırılmış ve batı giyim-kuşamı vb. karşı ilgi duymaya başlamıştır. Beyrut gezisi sırasında gördükleri de medrese ekolünde uzmanlaşmak yerine modern tarzdaki Hukuk mektebine girmek konusunda fikir değiştirmesine sebep olmuştur.¹⁸

1887 yılında Mekteb-i Hukuk-u kazanan Halil Halid Bey, aynı mektepten 1893 yılında mezun olmuştur.¹⁹ Mekteb-i Hukuktan mezun olduktan sonra avukatlık yapan Halil Halid Bey, Ebuzziya Mehmet Tevfik Bey’in “ *‘Imprimérie Ebuzzia*” adlı yayın ofisine giderek de onun çıkardığı dergilerin metinlerinin okunup düzeltilmesi konusunda katkıda bulunmuştur. Burada The Times gazetesinin muhabiri olarak çalışan bir Avrupalı ile tanışmış ve onun vasıtası ile de İstanbul’da bulunan diğer bazı Avrupalılar ile tanışarak onların resmi makamlar ile olan işlerini yapmıştır. Bu aracılık işlerinde bulunması Halil Halid Bey’in, Osmanlı Devleti’nin ve sarayın İstanbul’daki yönetim mekanizması hakkında çeşitli bilgiler elde etmesini sağlamıştır.²⁰

İstanbul’daki Avrupalıların işlerini yaparak kendi ifadesi ile iyi para kazanmaya başlayan Halil Halid Bey de bir süre sonra sarayın hafiyeleri tarafından takip edildiği izlenimi oluşmaya başlamıştır. Bu yüzden The Times muhabiri olan İngiliz arkadaşına şüphelerinde haklı olduğunu ve İngiltere’ye gitmek istediğini söylemiştir. İngiliz arkadaşı yabancı ülkeye gitmesi gerektiği konusunda Halil Halid Beyle hem fikir olduğunu ifade

---

Ayrıca müellifin otobiyografisinde de doğum tarihini kesin olarak belirttiği bir bilgiye rastlanılmamıştır. bk. Halil Halid, *The Diary Of A Turk*, Adam and Charles Black [A&C Black], London 1903. 13.

¹⁴ Babası Çerkeşşeyhizadeler mensup olan Halil Halid Bey’in annesinin kökeni ise kendi ifadesi ile şu şekildedir: “Annemin atalarının damarlarında bir miktar Avrupalılık kanı olduğuna inanıyorum. Annem, Osmanlı padişahları tarafından Bosna-Hersek şehirlerinin ve sınırlarının savunulmasıyla görevlendirilen bir asker ailesine mensuptu.” bk. Halil Halid, *Halil Halid’in Mücadelesi*, (çev., Mustafa Ünal), 133.

¹⁵ Halil Halid, *The Diary Of A Turk*, 13, 36-39.; Çerkeş Şeyhi-zade Halil Halid Bey, *Hilal ve Haç Kavgası*, (çev. Gazanfer Şahin), 7.

¹⁶ Halil Halid Bey otobiyografisinde amcası Mehmet Tevfik Efendi’yi şu şekilde tanıtmaktadır: “Amcam ailemizde devlet hizmetine giren ilk kişiydi. Halep, Şam, Kahire, Medine ve Mekke ve Osmanlı İmparatorluğu’nun diğer merkezlerindeki yarı-dini mahkemelerde yaklaşık kırk yıl kadılık yaptıktan sonra, geçici olarak devlet hizmetinden emekli oldu.” bk. Halil Halid, *Halil Halid’in Mücadelesi*, (çev., Mustafa Ünal), 142. Aynı zamanda o dönem amcasının Ankara azası olarak mecliste görevli olduğunu fakat Meclis-i Mebusan’ın bir süre tatil edilmesinden dolayı bir süredir Ankara’da bulunduğunu ifade etmiştir. bk. Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), 143.

¹⁷ Halil Hâlid, *Cezayir Hatıratı*, (çev. Cemil Çiftçi), Hece Yayınları, Ankara 2007, 9.

¹⁸ Halil Halid, *Halil Halid’in Mücadelesi*, (çev., Mustafa Ünal), 171-179.

¹⁹ Çerkeş Şeyhi-zade Halil Halid Bey, *Hilal ve Haç Kavgası*, (çev. Gazanfer Şahin), 7.

²⁰ Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), 82-84.

etmesine rağmen yabancı bir ülkede maddi sıkıntılar gibi bazı zorluklarla da karşılaşacağını söylemiştir. Bu nedenle şimdilik kafa dinlemek için İstanbul'dan uzaklaşması gerektiğini belirtmiş ve kendisine memleketi Ankara için bilet almıştır. Böylece memleketi Ankara'ya giden Halil Halid Bey burada annesi ile kısa bir zaman geçirdikten sonra tekrar İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'a gelmesinin üstünden bir yıl geçmişti ki hamamda karşılaştığı bir kişinin kendisini itham eder şekilde sorular sorması üzerine o kişinin saray hafiyesi olduğuna emin olmuş ve İngiltere'ye kati olarak kaçmaya karar vermiştir²¹. Bu gaye ile de hamam olayının sabahı İngiliz muhabir arkadaşının ofisine giden Halil Halid Bey olayı anlatmış ve İngiltere'ye kaçması konusunda kendisine yardımcı olmasını söylemiştir. Sonuçta kargo gemileri işleten bir İngiliz'inde araya girmesi ile Halil Halid Bey, Rusya'dan İstanbul'a gelen bir İngiliz kargo gemisine binmiştir. Gemi 22 Nisan 1894 öğle vakti İstanbul'dan hareket ederek 9 Mayıs 1894'te İngiltere'nin Hull limanına varmıştır.²²

Hull Limanına ulaşan kargo gemisinden inen Halil Halid Bey buradan trene binerek Londra'ya hareket etmiştir. Londra'ya varışının ertesi günü ilk iş olarak Sultan II. Abdülhamid Han'a (ailesine Sultan II. Mahmut tarafından verilen fakat mevcut dönemde el konulan topraklarının alınmasından dolayı ailecek maddi sıkıntılar yaşadıklarını ve toprakların iadesi konusunda)²³ bir mektup göndermiştir. Yirmi gün sonra cevaben gelen mektubun içeriğinin kendisine bildirilebilmesi için Londra Sefiri Rüstem Paşa tarafından sefarete çağrılmıştır. Halil Halid Bey'in padişaha karşı bir fiil içinde olmadığını ispatladığı takdirde taleplerinin olumlu karşılanarak padişah tarafından mükâfatlandırılacağı ve eğer İstanbul'a dönmeye karar verirse de istediği zaman tekrar Avrupa'ya gitmek konusunda sorun yaşamayacağı kendisine bildirilmiştir. Londra Sefiri Rüstem Paşa'yı ziyaretinden 15 gün geçmişti ki hala Londra'daydı. Fakat maddi sıkıntıların kendisini sıkmaya başlamasından dolayı İstanbul'a dönmeye karar vermiştir²⁴. Ağustos 1894'te İstanbul'a ulaşan Halil Halid Bey burada kendisini saray hafiyelerinin İngiltere'ye ilk kaçışından daha sıkı bir şekilde takip ettiğini görmüş ve İstanbul'da rahat edemeyeceğini anlayarak Kasım 1894'te tekrar Londra'ya kaçmıştır.²⁵

İngiltere'ye tekrar dönen Halil Halid Bey, Ebuzziya Mehmed Tevfik Bey'in tavsiyesiyle Abdülhak Hamid (Tarhan) ile yakınlık kurarak onun yardımlarını görmüştür.²⁶

²¹ Halil Halid Bey'in İngiltere'ye kaçmak istemesinde; Eğitimine devam etme gayesiyle askerlikten muaf olmak için bulunduğu girişimlerde yaşadığı sorunlar, dönem aydınlarının Sultan II. Abdülhamid'e karşı olan tutumları, kendisinin İngiliz ve Avrupalılar ile yakın teması sonucu tutuklanma endişesi ve İngiltere'ye giderse eğitimini rahatça sürdürebileceği düşüncesi önemli rol oynamış olmalıdır. Bk. Halil Hâlit, *Cezayir Hatıratı*, (çev. Cemil Çiftçi), 9.; Çerkeşşeyhizade Halil Halid, *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), 14.

²² Halil Halid Bey'in otobiyografik olarak İngiltere'ye kaçış olayı hakkında detaylı bilgi için bk. Halil Halid, *Halil Halid'in Mücadelesi*, (çev., Mustafa Ünal), 224-239.

²³ Halil Hâlit, *Cezayir Hatıratı*, (çev. Cemil Çiftçi), 9.

²⁴ Halil Halid Bey'in Londra'dan İstanbul'a dönmeye karar vermesinde Ebuzziya Mehmet Tevfik Efendi'nin vesilesi ile tanıştığı Londra'daki Abdülhak Hamid'in (Tarhan) teşviki önemli rol oynamıştır. Bk. Çerkeşşeyhizade Halil Halid, *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), 15.

²⁵ Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürtingüz), 148-160.

²⁶ Çerkeş Şeyhi-zade Halil Halid Bey, *Hilal ve Haç Kavgası*, (çev. Gazanfer Şahin), 8.; Abdülhak Hamid'in (Tarhan), Halil Halid Bey'in vefatı dolayısıyla *Cumhuriyet Gazetesine* gönderdiği mektupta: "Halil Halid Bey ile ilk karşılaşmalarının 1885'te Ebuzziya Tevfik Bey'in matbaasında olduğu ve ikinci karşılaşmalarının ise Halil Halid Bey'in Ebuzziya Tevfik Bey'in tavsiyesi ile Londra'da kendisi ile görüşmesi üzerine olduğunu belirtmiştir." Bk. Abdülhak Hamid (Tarhan), "Halil Halit Bey", *Cumhuriyet Gazetesi*, İstanbul 31.03.1931, 3.

İngiltere’de İngilizceyi öğrenen Halil Halid Bey, İngiliz gazetelerinde Osmanlı’nın sosyo-ekonomik durumunu anlatan yazılar yazmaya başlamasının²⁷ yanında Selim Faris Bey’in Londra’da çıkarmış olduğu *Hürriyet* gazetesinde de çalışmaya başlamıştır. *Hürriyet* gazetesinde iş olarak İngiltere’de çıkan gazete yazılarının tercümesini ve Türkçe olarak tashihini yapmıştır.²⁸ Londra’da Jöntürkler ile yakınlık kurmasına rağmen²⁹ sultanın aleyhinde yayın yapan gazetelerde yazı yazmayacağına dair söz vermesi üzerine³⁰ 1897 yılında Londra büyükelçiliğine konsolos yardımcısı olarak atanmıştır. Konsolos yardımcılığı sırasında Basra Körfezi hakkında kaleme aldığı 7 Mart 1898 tarihli³¹ raporu Sultan II. Abdülhamid Han’a sunmuştur. Fakat daha sonra Londra sefiri ve konsolosu hakkında kaleme aldığı aleyhte eleştiri yazısından dolayı bu görevine son verilmiştir.³²

Halil Halid Bey XIX. yüzyılın son yıllarında Abdülhak Hamid’in (Tarhan) vesilesiyle meşhur İngiliz şarkiyatçılardan Elias John Wilkinson Gibb ile tanışmış³³ ve kendisine *A History of Ottoman Poetry* adlı eseri hazırlarken yardımcı bulunmuştur.³⁴ E. J. W. Gibb de Halil Halid Bey’i Cambridge Üniversitesi Profesörlerinden Edward Granville Browne’a tavsiye etmiştir. E. G. Browne’da Halil Halid Bey’in 1897’de Cambridge Üniversitesi’nde konsolos namzetlerine Türkçe muallimlik yapmaya başlamasına yardımcı olmuştur. Halil Halid Bey 1902 yılında Cambridge Pembroke College’de yüksek lisansını tamamlamasıyla “Üstad-ı Ulûm” unvanını alarak burada hocalığa başlamış ve Cambridge Üniversitesi’ndeki hocalığını 1911 yılına kadar sürdürmüştür.³⁵ Bu yönüyle Cambridge Üniversitesi’nde ilk ders veren Türk aydını olmuştur.³⁶ Halil Halid Bey, İngiltere’deki ilk önemli eserini de bu dönemde kaleme almıştır. “*The Diary of a Turk [Bir Türk’ün Günlüğü]*” adı ile 1903 tarihinde Londra’da basılan ve E. J. Gibb’e ithaf olunan³⁷ eserde Halil Halid Bey gençlik dönemi ile ilgili hatıralarını anlatırken Osmanlı’nın siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik yapısına da değinmiştir. Bu eser yayınlandığı dönemde *The Times* ve

²⁷ Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), XI.

²⁸ Çerkeşşeyhizade Halil Halid, *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), 15.

²⁹ Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), XI.

³⁰ Kurtuluş Öztürk, *Cambridge’de Bir Türk Eğitimi (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)*, 27.

³¹ Çerkeşşeyhizade Halil Halid, *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), 15.

³² Halil Hâlit, *Cezayir Hatıratı*, (çev. Cemil Çiftçi), 10.

³³ Doğu edebiyatına çocukluğundan beri ilgili olan E.J. W Gibb’in Türkçe, Farsça ve Arapça kitaplar ile dolu olan evindeki kütüphanesinde Türk edebiyatına yoğunlaşmıştır. Bu durum Londra’da bulunan sanatseverlerle yakın ilişki kurmasına sebep olmuştur. Yakın ilişki kurduğu kişilerden biri Abdülhak Hamid (Tarhan) iken diğeri Halil Halid Bey’dir. Bk. Christopher Ferrard, “Elias John Wilkinson Gibb”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 14, İstanbul 1996, 64-65.

³⁴ Halil Halid Bey bu eser ve yazar hakkında *Sırat-ı Müstakim*’de yayınlanan bir mukaddime kaleme almıştır. Bk. Çerkeşşeyhizade Halil Halid, *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), 16.; Ayrıca İlk cildi 1900 tarihinde yayınlanan *A History of Ottoman Poetry* adlı eserin 1909’da tamamlanan altıncı cildinin önsözünü de Halil Halid Bey yazmıştır. Bk. Kurtuluş Öztürk, *Cambridge’de Bir Türk Eğitimi (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)*, 44-45.

³⁵ Kurtuluş Öztürk, *Cambridge’de Bir Türk Eğitimi (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)*, 32.; Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), XIII.; *Sırat-ı Müstakim* dergisinde *Near East* adlı İngiliz gazetesinden alıntı yapılarak 13 Temmuz 1911 tarihinde kaleme alınan ve Halil Halid Bey’in Cambridge’de göreve başlaması hakkında da bilgi veren “*Halil Halid Bey’in İstifası*” başlıklı yazının transkripsiyonu için bk. Çerkeşşeyhizade Halil Halid, *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), 16-17, 39-41.

³⁶ Çerkeş Şeyhi-zade Halil Halid Bey, *Hilal ve Haç Kavgası*, (çev. Gazanfer Şahin), 8.; Halil Halid (Teşkilat-ı Mahsusa Üyesi), *İngilizlerin Osmanlı’yı Yok Etme Siyaseti Musul-Kerkük –Arabistan*, (haz. Orhan Sakin), 7.

³⁷ Halil Hâlit, *Cezayir Hatıratı*, (çev. Cemil Çiftçi), 10-11.

The Daily Telegraph gibi İngiliz gazete ve dergilerinde esere yönelik çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. Özellikle eserin dili İngiliz kamuoyunca beğenilmiştir.³⁸

Halil Halid Bey 9 Ocak 1904 tarihinde Sudan ve Mısır seyahatine çıkmıştır. Kendisi seyahatırken İngiltere'deki Türk ve İslam karşıtı grupları analiz eden “*A Study in English Turcophobia [İngiltere’de Türk Düşmanlığı Üzerine Bir Araştırma]*” adlı eseri 1904’te Londra’da yayınlanmıştır. 16 Şubat 1905’te seyahatini tamamlayarak İngiltere’ye dönmüştür.³⁹ Sudan ve Mısır seyahatlerinden kısa bir süre sonra 1905 tarihinde Cezayir’de düzenlenen XIV. Şarkiyatçılar kongresine Cambridge Üniversitesini temsilen katılmış ve buradaki izlenimlerini hakkında bilgi veren “*Cezayir Hatıratından*” adlı kitabı 1906 yılında Kahire’de yayınlanmıştır.⁴⁰ Ayrıca Halil Halid Bey bu tarihlerde Londra’da bir Camii yapımı için faaliyetler yürütmüş fakat bazı siyasi ve ekonomik sorunlardan dolayı başarılı olamamıştır.⁴¹

1907 yılında Londra’da yayınlattığı *The Crescent Versus the Cross [Hilal ve Haç Kavgası]* adlı kitabında ise İslam karşıtlığı, emperyalizm, sömürgecilik ve mezhep çatışmaları gibi konular hakkında teferruatlı bilgiler vermiştir.⁴² İngilizce yazılan bu eser daha sonra sırasıyla Urduca, Türkçe ve Arapçaya da çevrilerek neşredilmiştir.⁴³ 1908 tarihinde Bosna’nın Avusturya tarafından işgali üzerine Halil Halid Bey, *Servet-i Fünun* dergisinde “*Horasani*” mahlasını kullanarak kaleme aldığı “*Londra Muhâbirimizden Mektub-ı Mahsus Avusturya’ya Karşı Mukabele-i İktisadiye ve Âlem-i İslam*” adlı makalesi ile Âlem-i İslam’ı Avusturya’ya karşı boykota çağırmıştır. Halil Halid Bey aynı boykot çağrısını İtalyanların 1911’de Trablusgarp’ı işgali üzerine de yapmıştır. Bu boykot çağrısını ise *Sırat-ı Müstakim* dergisinde “*Memalik-i Ecnebiye Müslümanları ve Donanma İanesi*” adlı makale ile yapmıştır.⁴⁴

1908-1911 tarihleri arasında başta *Sırat-ı Müstakim* ve *Servet-i Fünun* dergisi olmak üzere çok sayıda dergi ve gazetede siyasi, dini, ekonomik, sosyal, kültürel, edebi ve uluslararası ilişkiler konusunda onlarca yazı kaleme almıştır.⁴⁵ Yine bu tarihler arasında İslam ve Hristiyan âlemi arasındaki ilişkiler, Türk ve İngiliz ilişkileri, Kanuni Sultan Süleyman’ın Rodos siyaseti ve bu çalışmanın da konusu olan Şehzade Cem Vak’ası ile alakalı dört farklı risale kaleme almıştır.⁴⁶ 1911’de Cambridge Üniversitesi’ndeki görevini

³⁸ Halil Halid, *The Diary Of A Turk*, A&C Black, 1-269.; Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), XI, 3-160.; Halil Halid, *Halil Halid’in Mücadelesi*, (çev., Mustafa Ünal), 125-250.

³⁹ Kurtuluş Öztürk, *Cambridge’de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)*, 32, 145.

⁴⁰ Halil Hâlit, *Cezayir Hatıratı*, (çev. Cemil Çiftçi), 10-11, 15-92.

⁴¹ Halil Halid Bey’in Londra’da Camii yapımı için yürüttüğü faaliyetler hakkında detaylı bilgi için bk. Kurtuluş Öztürk, *Cambridge’de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)*, 39-44.

⁴² Çerkeş Şeyhi-zade Halil Halid Bey, *Hilal ve Haç Kavgası*, (çev. Gazanfer Şahin), 15-204.

⁴³ Çerkeşşeyhizade Halil Halid, *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), 23.

⁴⁴ Kurtuluş Öztürk, *Cambridge’de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)*, 104-106.

⁴⁵ Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), XIII.; Kurtuluş Öztürk, *Cambridge’de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)*, 164-165.

⁴⁶ Risaleler için bk. Halil Halid, *Füsûl-i Mütenevvi’ a I, İslâm ile Nasrâniyyetin Münâsebât-ı Aslıyyesi*, Kostantiniye (İstanbul) 1326.; Halil Halid, *Füsûl-i Mütenevvi’ a II, Türkler ile İngilizlerin İlk Teması*, Matbaa-ı Ahmed İhsan, Kostantiniye (İstanbul) 1326.; Halil Halid, *Füsûl-i Mütenevvi’ a III, Rodos Fethinde Sultan Süleyman’ın Tedâbir-i Siyâsiyyesi*, Matbaa-ı Ahmed İhsan, Kostantiniye (İstanbul) 1326.; Halil Halid, *Füsûl-i Mütenevvi’ a IV, Şehzâde Cem Vâk’asında Mes’ele-i Hamiyyet*, Matbaa-ı Hayriye, Kostantiniye (İstanbul) 1327.

bırakan Halil Halid Bey aynı yıl içerisinde Türkiye’ye dönmüş ve 1912’nin Nisan ayında İttihat ve Terakki Fırkasının Ankara mebusu olmuştur.⁴⁷ Mebusluğu döneminde Encümen-i Maârif Reisliği yapmış olan Halil Halid Bey’in Tedrisât-ı İbtidaiye kanununun çıkarılmasında büyük çabaları olmuştur. Fakat Meclis-i Mebusan’ın 5 Ağustos 1912 tarihinde feshedilmesiyle 4 aydır yürüttüğü mebusluğu sona ermiştir.⁴⁸

Halil Halid Bey’in daha öncesinde İngiltere’de Hindistanlı Müslümanlarla yakın teması olmasından olsa gerek İngilizcenin yanında Urducaya da vakıf olmuştur. İngilizce ve Urduca bilmesi ve aynı zamanda Hindistanlı Müslüman cemiyetlerle İngiltere’deki teması onun Eylül 1913 tarihinde Bombay başkonsolosu olarak atanmasını sağlamıştır. Yaklaşık 8-9 ay burada başkonsolosluk yapan Halil Halid Bey, buradaki Hindistanlı Müslümanların sempatisi ile karşılanmış olsa da Mayıs 1914 yılında istifa ederek İstanbul’a dönmüştür.⁴⁹

Halil Halid Bey, Osmanlı Devleti 27 Ekim 1914’de Almanya yanında I. Dünya Savaşına girdiğinde İstanbul’da bulunuyordu. Savaşın gazetecilik mesleğini yapmasına engel olduğu gerekçesi ile Temmuz 1915’te Almanya’ya gitmiştir. Burada gazeteciliğe devam eden Halil Halid Bey çeşitli Alman gazetelerinde ve “*Die İslamische Welt*” gibi Almanya’da çıkan dergilerde de yazılar neşretmiştir. Aynı zamanda İstanbul’daki gazete ve dergilere de çeşitli yazılar göndermiştir.⁵⁰ Berlin’de bulunduğu süre içerisinde Berlin’deki müesseseleri inceleme imkânı bulmuş ve bu incelemelerini “*Bazı Berlin Makâlatı*” adı ile 1918 yılında Berlin’de neşretmiştir. 1919 yılında ise I. Dünya savaşı sonrası İngiltere’de kurulan İşçi partisinin, İngiliz kolonilerini refaha ulaştıracağını en sonunda da kolonilerin bağımsızlığına vesile olacağını ortaya koyduğu “*The British Labour and the Orient [İngiliz İşçisi ve Doğu]*” adlı eserini İsviçre’nin Bern şehrinde bastırmıştır.⁵¹

I. Dünya Savaşı boyunca Almanya’da bulunan Halil Halid Bey savaşın akabinde İstanbul’a gelmiş ve 1922’de İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi’ne muallim olarak atanmıştır. Buradan da etnografya gibi dersler okutacağı İlahiyat Fakültesi’ne geçmiştir. İlahiyat Fakültesi’nde bulunduğu dönemde bu etnografya dersleri vermenin yanında 1926’da yayın hayatına başlayan fakültenin mecmuasında din, tarih ve etnografya üzerine yaklaşık 12 tane araştırma ve çeviriden oluşan makale yayınlamıştır.⁵² İstanbul Darülfünununda verdiği etnografyaya giriş ve İslam felsefesi dersleri yanında Mekteb-i Harbiye’de de İngilizce dersi veren Halil Halid Bey⁵³, 1925’te Geçmişten günümüze Türk-İngiliz ilişkilerine değinip, İngiliz sömürgeciliğini ele aldığı “*Türk Hâkimiyeti ve İngiliz*

⁴⁷ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, C.1, D.2, İS. 1, 5 Nisan 1328 (1912) Perşembe, 2.; Halil Hâlit, *Cezayir Hatıratı*, (çev. Cemil Çiftçi), 10.

⁴⁸ Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), XIII.

⁴⁹ Azmi Özcan, *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere*, 216-217.; Çerkeş Şeyhi-zade Halil Halid Bey, *Hilal ve Haç Kavgası*, (çev. Gazanfer Şahin), 9.; Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), XIII.

⁵⁰ Kurtuluş Öztürk, *Cambridge’de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)*, 56-58. Halil Halid Bey’in “*Die İslamische Welt*” dergisinde çıkan makaleleri için bk. a.g.e, 166.

⁵¹ Çerkeşşeyhizade Halil Halid, *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), 26.

⁵² Kurtuluş Öztürk, *Cambridge’de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)*, 58. Ayrıca Halil Halid Bey’in Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuasında çıkan makaleleri için bk. a.g.e, 164-166.

⁵³ Mustafa Uzun, “Halil Halid Bey”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul 1997, 314.

Cihangirliği” adlı eserini İstanbul’da yayınlamıştır.⁵⁴ Ayrıca 1925-1926 tarihleri arasında İslam dininin yayılışı ve sosyo-ekonomik yaşamla ilgili dört farklı eseri de İngilizceden Türkçeye çevirmiştir.⁵⁵

Muallimliği sırasında zatürree hastalığına yakalanan Halil Halid Bey, emekliliğinin gelmiş olması ve hastalığında şiddetinin artmasından dolayı verdiği dersleri bırakmıştır. Havasının sıcak olmasından ötürü Kahire’ye gitmesinin hastalığına iyi geleceği düşüncesiyle dostu olan Said Halim Paşa’nın oğlu ve aynı zamanda kendisinin de talebesi olan Mısırlı Halim Bey’in teşviki ve refakatiyle Kahire’ye gitmiştir. Kahire hastanesinde tedavi altına alınmış⁵⁶ fakat burada daha fazla rahatsızlanması üzerine İstanbul’a gitmek istemiştir. Neticede 20-21 Mart 1931’de deniz yoluyla İstanbul’a hareket eden Halil Halid Bey, 27-28 Mart’ta İstanbul’a ulaşmış ve 29 Mart 1931’de vefat etmiştir.⁵⁷ Naaş Merkezefendi kabristanlığına defnedilmiştir.⁵⁸

Yukarıdaki satırlarda hayatı kronolojik olarak ele alınan Halil Halid Bey, 63 yıllık yaşamında çok sayı da ülkede bulunmuş ve buralarda avukatlık, gazetecilik, akademisyenlik, konsolosluk ve mebusluk gibi çeşitli mesleklerde çalışmıştır. Avukatlık, konsolosluk, gazetecilik ve mebusluk gibi görevleri kısa süreli olmasına rağmen hayatının büyük bir dönemini gerek Cambridge üniversitesinde ve gerekse İstanbul Darülfünunu’nda yaptığı hocalığa ayırmıştır. Bu iki üniversite’de sadece öğrenci yetiştirmekle kalmayan Halil Halid Bey ömrü boyunca sosyal, ekonomik, kültürel, din, tarih ve uluslararası ilişkiler vb. gibi alanlarda çeşitli dergi ve gazetelerde onlarca yazı ve makale kaleme almıştır. Yine bu alanlarda çok sayıda kitap ve risale de yayınlayan Halil Halid Bey kendine has bir bakış açısı ve değerlendirmesi ile konuları ele alması hasebiyle ilim dünyasına çok mühim eserler kazandırmıştır.⁵⁹ Bu eserlerden biriside tarafımızca transkripsiyonu yapılan ve aşağıdaki satırlarda yer alan Şehzade Cem Vak’ası ile ilgili risalesidir.

⁵⁴ Çerkeşşeyhizade Halil Halid, *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), 18-19, 26.

⁵⁵ Sir Thomas Walker Arnold’un, *The Preaching of Islam: A History of the Propagation of the Muslim Faith*” adlı eserini “*İntişâr-ı İslâm Târîhi*” adı ile 1925’te İstanbul’da yayınlamıştır.; Gerard Fienes ve L.g Pilkington’un, “*Getting Our Living An Elementary Introduction to Economics of Daily Life*” adlı eserini “*Maişetimizi İstihşâl Her Günkü İktisâdiyâta İbtidâi Bir Medhal*” adıyla 1925’te İstanbul’da yayınlamıştır. Sir Thomas Henry Penson’un, “*The Economics of Everyday Life*” adlı eserini “*Her Günkü Hayâtın İktisâdiyâtı I-II*” adı ile 1926’da İstanbul’da yayınlamıştır.; M. Clark’tan 1926’da tercüme ederek yine İstanbul’da yayınlattığı eserine ise “*Mübtediler İçin Tâcirliğin Mebâdisi*” adını vermiştir. Tercümelerin künyeleri için bk. Çerkeş Şeyhizade Halil Halid Bey, *Hilal ve Haç Kavgası*, (çev. Gazanfer Şahin), 11. ; Tercümelere hakkında detaylı bilgi için bk. Kurtuluş Öztürk, *Cambridge’de Bir Türk Eğitimci (Halil Halid Bey: 1869-1931)*, 161-163.

⁵⁶ Halil Halid, *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), XV-XVI.

⁵⁷ Ahmed İhsan Tokgöz, “Rahmetli Halil Halid Bey ve Mister Gibb ile Mister Browne” *Servetifünun Uyanış Gazetesi*, nr.1807/122, İstanbul 2.4.1931, 274.

⁵⁸ S. Tanvir Wasti, “Halil Halid: Anti-İmperialist Muslim Intellectual”, *Middle Eastern Studies*, 29/3, London 1993, 561.

⁵⁹ Halil Halid Bey’in eserlerinin önemini ortaya koyması bakımından “*Hilal ve Haç Kavgası*” adlı eseri örnek olarak verilebilir. Zira bu eser yayımlandıktan sonra başta İngiltere olmak üzere Fransa ve Belçika gibi ülkelerin gazetelerinde bu esere yönelik onlarca değerlendirme yazısı kaleme alınmıştır. Gazeteler ve değerlendirmeleri hakkında detaylı bilgi için bk. Çerkeş Şeyhizade Halil Halid Bey, *Hilal ve Haç Kavgası*, (çev. Gazanfer Şahin), 203-204.

2. Risalenin Çevirisi

Füsul-u Mütenevvi’-a-1

Şehzade Cem Vak’asında Mesele-i Hamiyet

Eser: Halil Halid

Her Hakkı Mahfuzdur.

Yayın Yeri: Cağaloğlunda, Matbaa-ı Hayriye ve Şürekâsı, Kostantiniye
[İstanbul]

1327

Mukaddime⁶⁰

Mükemmel bir tarih-i millimiz yoktur diye çok kere şikâyet ederiz. Tabii bu şikâyetimiz maarif-i umumiye’nin ihtiyacatına elverişli surette telif olunmuş topluca bir eser tarihinin mefkudiyetinden dolayıdır, yoksa Osmanlılığın edvar-ı maziyesine dair – perakende olmakla beraber- yine hayli asar vücuda getirilmiş olduğu inkâr edilemez. Şehzade Cem vak’ası hakkındaki rivayat-i tarihiye işte böylece perakende surette mevcut olan asarda mufassalen mündericidir. *Hoca Tarihi*⁶¹, *Hayrullah Efendi Tarihi*⁶² gibi bir nice asar-ı ma’rufa hakkında ma’lumat-ı müfideye havidir, Fransız mü’elliflerinden *L. Thuasane* [Louis Thuasne] – ki tasavir-i şahanesini yaptırmak üzere Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul’a celb edilmiş olan İtalyalı (*Centil Bellini*) nam ressamın şarktaki sergüzeştine dair bir eser yazmıştı. Şehzade Cem vak’ası hakkında dahi tedkikat-ı amika da bulunmuş ve (mesele-i şarkiye’nin on beşinci asrın sonlarındaki devri üzerine tettebbuât) ûvanıyla mühim bir eser vücuda getirmiştir. [^]⁶³ Bu eser vak’a-ı mezkure hakkında tarih kitaplarının hiç birisinde görülemeyen nice tafsilata havidir. Osmanlı ashab-ı mutalaası arasında ketb-i kadime ve asar-ı Efrenciyeye müracaat için vakit veya fırsatı bulunmayanlara gelince: Bunlarda merhum Şemseddin Sami’nin *Kamus-i El-Aman*’ında muharrer (Cem) kelimesine müracaat ederlerse o bab da muhtasır ve fakat hayli müfid ma’lumata tesadüf eylerler. Bu risalenin tahririnden maksad asla Cem vak’asının bir tarih-i muhtasarını zikr eylemek değildir, belki hamiyet-i vatanperverane nokta-i nazarından mezkûr vak’a hakkında muhakematda bulunmaktır. Tarih sırası gözetilmek matlub olsa idi

⁶⁰ Halil Halid Bey, Sultan Bayezid ve Şehzade Cem arasında cereyan eden muharebeye dair <<*Caorsini Obsidionis Rhodiae Urbis Descriptio*>> adlı eserden alıntı yaparak eserine muharebenin temsili bir resmi ile başlamıştır. Muharebeye ait temsili resim bu makalenin ekler kısmında verilmiştir. Eserinin ilk sayfasını (2. sayfaya tekabül ediyor. Çünkü risalenin kapak sayfası 1. sayfa olarak kabul edilmiştir.) bahsedilen resme ayıran müellif 3. sayfasından itibaren mukaddime kısmı ile eserine giriş yapmıştır.

⁶¹ Halil Halid Efendi’nin, *Hoca Tarihi* olarak bahsettiği eser Hoca Sadeddin Efendi’nin *Tâcü’t-Tevârih* adlı eserine verilen diğer isimdir. Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan başlayarak Yavuz Sultan Selim devrinin sonuna kadar olan olayları anlatır. Sultan III. Murad’a sunulmuştur. 1862-1863 tarihinde iki cilt olarak *Matbaa-i Âmire*’de de basılmıştır. Bk. Mehmet İpşirli, “Tâcü’t-Tevârih”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, 357-359.

⁶² Hayrullah Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Eserin asıl adı *Devlet-i Aliyye-i Osmâniye* olmasına rağmen literatüre *Hayrullah Efendi Tarihi* olarak geçmiştir. Hayrullah Efendi eserinde Ertuğrul Gazi döneminden Sultan I. Ahmed’in saltanatının sonuna kadar ki olaylardan bahsetmiştir. Daha sonra Hayrullah Efendi Tarihine Ali Şevki Efendi tarafından zeyiller yapılmıştır. Bk. Ömer Faruk Akün, “Hayrullah Efendi Tarihi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, 76.

⁶³ Eserin 3. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [^] (*L. Thuasane*) “*Djem Sultan*”, *Etude sur la Question d’Orient a la Fin du Xve Siecle*.

bu fasılın mevzu'ı üçüncü faslı teşkil eden << Rodos Fethinde Sultan Süleyman'ın Tedabir-i Siyasiyesi>> mebhasına takdim edilmek iktiza eylerdi, fasılın birbirine merbutiyyeti mültezim değildir.

Halil Halid Londra

Dördüncü Fasl

Şehzade Cem'in hayatı hem rikkat-i kalbi mucib olacak derecede bir sergüzeşt-i hazini havidir, hem de fikre bir intibah-ı siyasi bahş eyleyecek vakayi' mühimme-i cami'. Vak'a-i Cem – Rahat ikbali bertaraf edipte mülk-ü Osmanî'nin te'min-i bekası için canlarını siper edecek derecede fedakârlıkta bulunmuş bunca zevata menba'-ı zuhur olanhanedan-ı saltanatımız arasında dâiye-i tefevvuk ile vatanın temamiyet-i mülkiyesini tehlikelere uğratabacak kadar hırs-ı cah âsârı gösterenler dahi bulunduğuna bir misal arz eder.

Şehzade Cem cismen kavi ve tab'en hayli zeki idi, binaenaleyh hilme ve sükûnet-i müttakiyaneye mâil olan biraderi Şehzade Bayezid'e nefsinde tefavvuk-ı âsârı görmüş olmalıdır ki kuvve-i hâkimiyeti onun elinden almağa kalkışmıştı. Bu teşebbüs-i ka'ide-i mer'iyeye-i istihlafa rağmen vuku' bulmuş idi, zira Şehzade Bayezid kendisinden on üç yaş büyük idi. Hazret-i Fatih 886 sene-i hicriyesi recebinin birinci günü [Miladi:1481] âlem-i ebediyete intikal eylemiş idi. Taht-ı saltanat bu vechile münhall olunca müteneffizan-ı rical-i devletten kimisi Şehzade Bayezid'a kimisi de Şehzade Cem'e ihbar-ı hal için sâ'iyeler çıkardılar. Bu tarafgirani rical de'b-i dirin-i istihlafa mürâatdan ise intisabıyla müntefi' olmak istedikleri zatın makam-ı saltanatı ele almasını iltizam ediyorlardı. Bu misilli siyasiye tarafgir başka memleketlerin tarihinde dahi zuhur ede gelmiş vakayi'dendir. Ma'mafih bu makule-i temayülât tarih-i Osmanî'de daha çok tesadüf olunur. Fikr-i âcizanemce tarafgirlik emel-i harisanesinin ahval-i siyasiyemizde kesret zuhuruna başlıca sebep müteneffizan-ı devlet arasında rıkiyyetden yetişmiş olanların pek çok bulunmasıdır. Eyyam-ı sabavetlerinden beri kulluk hissiyle perverde olmuş bulunan kimseler tebdil-i saltanat misilli bir hal vuku'unda varis-i meşru' saltanat kim ise onun tabiiyetine girmekle kanaat etmek istemezler, çünkü böyle bi vecibe-i siyasiyeye riayetden ziyade doğrudan doğruya sayesinde mütena'im ve müreffeh olmak istedikleri amirlerin tahkimini iltizama mâil bulurlar ve çünkü âdet-i rıkiyyet bir tabiat-ı saniye denilecek derecede zihinlerinde yerleşmiş olmakla – âmme-i nâs gibi- hükümdarlığa tabi' bulunmaktan ise bir baba ihtisası vasıta-i temyiz ve tagallüb bulurlar, kulluktan yetişmiş olan kimselerin ekserisinin ise ellerine fırsat geçince kendilerinin dahi az çok birer mütegalib kesilmeyi temayül etmeleri daima dikkate çarpan halatdandır.

İşte Şehzade Cem'e haberler itare ederek münhall olan makam-ı saltanatı hemen elde eylesin diye çalışanların maksadı da kendileri için bir vasıta-i igtinam ve tahkim peydası bulunmuş olsa gerektir. Şehzade Cem'in heves-i civanisi tefavvuk-i zatisi hususundaki fart-ı i'timadına inzımam eylediğinden taraftarlarının tergibatı ile müteheyyic oldu. Taht-ı hükümdariye oturmak emniyesiyle valisi bulunduğu Karaman eyaletinden hemen hareket etti. Bir kuvve-i kâfiye ile payitahta doğru müteveccih oldu. Hâlbuki Şehzade Bayezid dahi vali bulunduğu Amasya'dan kıyama şıtaban olmakla İstanbul'a biraderinde evvel yetişti ve taht-ı pedere yerleşti. Buna << Hak yerini buldu>> demek münasiptir, zira ekber evlad bulunması cihetiyle kudret-i saltanat kendisine müstehak idi. Bu halden haberdar olan Şehzade Cem ise Bursa'yı zabt ile orada namına hutbe okuttu ve

sikke [ʾ]⁶⁴ kestirdi. Mutlakıyyet ile icrayı hükümet eden bir makamın sahibi memalik-i eccad da elbette bir rakib görmeğe tahammül edemezdi, binaenaleyh Sultan Bayezid kuvvetli bir ordu ile Bursa üzerine yürüdü ve rakibinin asakirini perişan eyledi. 26 Rebi’ül Ahir 886 -20 Haziran Efrenci 1481

Şehzade Cem yirmi bir gün kadar bir saltanattan sonra cenuba doğru firar eyledi, hem de öyle bir meşi-i isti’cal ile firar eyledi ki ta Halep’e yetişip de Mısır Kölemenlerinin hududuna ayak basıncaya kadar tehlike-i tevkif ile muazzeb oldu. Halep’ten Şam’a ve Şam’dan Mısır’a gitti. İltica eylediği Mısır Sultanı kendisine bedbaht düşmüş bir hükümdar(a) müstakill bir istikbal ve ikram ile mu’ammele etti, haline acıdı ve teselliyet verdi. Bu âsâr-ı terhim belki samimi idi. Ma’mafih zamanımız tarz-ı tefekkürü ile meseleyi muhakeme edersek Sultan Memlük’ün felaket-i şehzadeye acımdan ziyade müşarünileyhin mücadele-i saltanatındaki mağlubiyet-i seri’asından müteessir bulunmuş idüğüne [olduğuna] hüküm olunabilir, zira Devlet-i Osmaniye’nin i’tıla-i şevketine mani’ olabilecek bir tefrika-i âzimenin zeval-i mazarratı ümerayı Memlükçe bit-tabî’ ba’is-i telhif olacak halatdan idi.

Şehzade Cem bir müddet Mısır’da oturduktan sonra Hicaz’a gitti. –Ki müverrih Hammer’in rivayetince-: Hanedan Al-i Osman arasında ifayı hac etmiş kendisiyle Çelebi Sultan Mehmed’in bir kerimesinden maada hiçbir kimse yoktur. [ʾ]⁶⁵ Şehzadenin ifayı hacdan maksadı acaba hatayı vak’a-i siyasisinden dolayı istiğfar mı idi? Yoksa teşebbüsât-ı mütesevvire-i atiyesi için ruhu Hazret-i Peygamberden isti’ane mi? Müşarünileyhin sagir-üs sinn ve gerek ma’lum olan hevesat-ı hayatiyesi mülhaza edilirse maksad-ı hacın ağrâz-ı dünyeviyeden külliyyen mücerred bir fariza-i müttakiyane olduğu ihtimali akıldan biraz tebâüd eder. Hicaz’dan avdetinden sonra bir kere daha tecrübe-i tali’ etmek istedi. Cenab-ı Fatih’in Devlet-i Osmaniye’yi gailelerinden kurtarmış olduğu Karamanoğulları’ndan Kasım Beg’in tesevvülâtı ve Osmaniyyetin rakib-i cahidi olan Devlet-i Memlük’enin teşvikatı üzerine şehzade bir kere daha biraderi aleyhinde harekete hazırlandı. Bundan naşi kendisinin ifayı hacdan muradı ruh-u Hazret-i Peygamberiden isti’ane olmak suretinde tefsir edilebilir. Fakat (*Men ferreka feleyse minna*⁶⁶ [“Tefrika çıkaran bizden değildir”]) buyurmuş olan Cenab-ı Risaletpenah teksir-i efrad-ı ümmeti mani’ olan ahvalde elbette îna-yet-i maneviye de bulunmaz. Osmaniyyet ibtida-i teşkilinden beri <<Din ve millet birdir>> diye bayrağı altında ecnâs-ı muhtelifeye mensub ve ehemmiyet-i siyasiyeleri mahdud bir nice tavâif-i sağireyi birbirine mezc ile cihangirane bir ümmet meydana çıkarmaya çalışmış idi. Binaenaleyh istiklâl-i siyasisi altında biriktirdiği milyon-milyon efrad-ı beşer için vesile-i emin ve iftihar olan büyük bir heyet-i ictima’iyenin tamamıyet-i mülkiyesine çalışan bir kimse elbette daha ziyade layık-ı îna-yet olur. (*Yedullahi Ali Ecmaate*⁶⁷ [Allahın eli(rahmeti) topluluk üzerinedir]).

⁶⁴ Eserin 7. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [ʾ] *Pek nadir olan bu sikkenin nev’i merhum İsmail Galib Beg’in (Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniye) nam eserinde ta’rif olunmuştur. 61’inci Sahife*

⁶⁵ Eserin 8. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [ʾ] (Joseph Von) Hammer’in ‘‘Histoire de l’Empire Ottoman’’, unvanlı eserine bakıla. Cild 2. Sahife 351.

⁶⁶ [Hadis-i Şerif]

⁶⁷ [Hadis-i Şerif]

Hâlbuki o bedbaht şehzadenin arzuyu hâkimiyet ile basireti bağlanmış olduğundan mülkü devleti biraderiyle taksim eylemek teklifinde bulundu. Devlet-i Osmaniye'nin esasî teczie kabul etmeyecek bir vaz'da kurulmuştur. Ondan bir cüzün vechen min-el vücuh tefriki eczâ-ı sa'iresinin atiyen taksimi ve sailine yol açar. Şehzade Cem yalnız hevesat-ı nefsanîye ile iştiğal etmezdi, tedkikat-ı ilmîyeye dahi merakı olduğundan etrafında danışmend ve edib bir hayli ashab-ı kemal bulundururdu. Bu cihetle Çelebi Sultan Mehmed'in memâlik-i Osmaniye'nin ötesinde berisinde ed'ayı saltanat etmiş olan biraderlerinin tefrik-i memleket sadedindeki teşebbüslerine ne derece şiddetle mümanaat eylemiş olduğu ve tevhid-i siyasiyi devlet uğrunda ne kadar fedakârlıklar göstermiş bulunduğu musahibleri tarafından fikr-i ibretine ilkâ edilmiş bulunmak gerekti.

***

Sultan Bayezid-i Sani pek büyük mevâid-i in'am ile biraderini ed'ayı saltanattan tevli edebileceği fitneden vazgeçirmek istedi, fakat Şehzade Cem o bab da vuku' bulan müracaatlara rağbetten istinkâf eyledi.

*“Sen bister-i gülde yatasın şevk ile handan,
Ben küil döşenem küilhan-ı mihnette sebeb ne”*

Beyti biraderine irsal eylediği bir serzenişdir ki meleke-i tefekkürünün derecesine delalet eder. Osmanlıların selatin-i salifesi öyle şevk ile, zevk ile rahat döşeğinde imrar-ı hayata hasr-ı zihin etmezlerdi, bilakis i'layı şan-ı devlet için nice meşakk-ı seferiyeyi ihtiyardan çekinmezlerdi. Taht-ı saltanatın esasını kuran Gazi Osman Han'ın firaş-ı mevdi de iken oğluna vermiş olduğu nasihat Şehzade Cemce ma'lum değil mi idi acaba? Tâcü't-Tevârihde nazmen irad olunduğu vecihle o müessis-i beyan-ı devlet:

*“Matlabımız din-i hüdadır bizim
Mesleğimiz rah-ı hüdadır bizim
Yoksa kuru mihnet ve kavga değil
Şah cihan olmağı da'vâ değil”*

Yollu Sultan Orhan'a nasihatler vermişti. Bu kavlı-nasih Şehzade Cem'in iddiasının ne kadarına layık olduğunu isbata medardır. Bazı tezakir-i şiiiranenin iş'arına göre Sultan Bayezid biraderinin balade-i münderic iddia-ı manzumuna şu beyitlerle cevap vermiş:

*“Çün rüz-i ezel kısmet olunmuş bize devlet
Taktire rıza vormeyesin böyle sebeb ne
Haccü'l-Haremeynüm deyüben da'va kılarsun
Bu saltanat-i dünyeviye bunca taleb ne”*

Hırs-ı cah ve ağvayı müfsidin gümrâh sebepleriyle muvazene-i iz'anı hüsn-i isti'male muvaffak olamamış bulunan şehzade ikinci def'a olarak biraderi aleyhine bir harb açtı, fakat tedarik edebildiği hizb-ı zaif padişahın kuva-i müctemi'ası ile Ankara civarında telaki ettiği zaman yine hak yerini buldu: Şehzadenin muînleri başından dağıldı, kendisinde hevl can ile kaçıp kurtuldu. Sultan Bayezid bir kere daha mevaid-i taltifiyede bulunarak da'vâyı saltanattan vazgeçmesini kendisine teklif etti. Bu teklif-i in'am – nice zamanlar makam-ı saltanatça bir meslek müttehaz olan ve bizim geçirdiğimiz << Devr-i İstibdadda tatbikatı pek çok görülen >> niyet-i ianete pek de isnad olunamaz, zira Sultan Bayezid'in

hasmını mevaid-i taltif ile tuzağa düşürüpte andan gadirane intikam almak istemediği şununla sabittir ki Şehzade Cem’in dâhil-i memlekette değil - o zamanlar nüfus-u Osmaniye’nin ihata eylediği yerlerden pek uzak bulunan- Kudüs’te ikametini şart koydu. Bu ikinci mağlubiyet dahi şehzade’nin hüsn-ü îbretini uyandırmaya yardım eylemedi. Binaenaleyh rahm ve hilm ile tesviye-i ihtilaf edilmek tedbirinin fâide vermeyeceğini iyice anlayan padişah şehzade’yi şiddetle ta’kib ettirdi, o da tekrar firar ile şövalyelerin cemiyetine iltica eylemek üzere İçil [İçel] sahilinden Rodos ceziresine geçti ki müverrih (Hammer) tarihi ilticayı 3 Camaziyel-ahir 887 ve 20 Temmuz Efrençi 1482 olmak üzere kayd eyliyor. Şehzade Cem’in şövalyelere iltica etmesi kuzunun kurda tevdi’-i hayat eylemesi gibi bir hal idi. Vak’a şövalyeler kendisini ihtiramat-ı fâik ile kabul ettiler, fakat arası çok geçmedi şehzadece iddiâ-yı Devlet-i Osmaniye’den ümid-i necat gelemeyeceği anlaşıldı. Kendisinin Rodos’ta mevcudiyeti şövalyeler için bir nev’i ganimet-i siyasiye idi, zira onun vücudu Türkler tarafından adanın istilayı melhuzunu mani’ bir rehin makamında telakkî edildiği gibi zabt ve tevkifi dahi Sultan Bayezid’den mesârif-i tevkifiyesi namına hayli para çekmeğe bir vesile add edildi. Ma’mafih şövalyeler şehzadenin uzun bir müddet adada kalmasının istilayı dâvet eyleyebileceğini dahi piş-i mülâhazaya aldılar ve ellerine düşen bu avı daha emin bir yerde tutmak için Avrupa’ya aşırıya tensib eylediler. İlticâgâhın bu vecihle tebdilinden maksad-ı mahza kendisini daha iyi muhafaza etmek olduğuna ve zira Rodos’ta kaldıkça İstanbul’dan hafiyeye gönderilebilecek icraatlı katillerin ya hançer veya zehirlerinden masun olamayacağına ve eğer Avrupa’ya giderse Fransa kralının istihsâl-i tac-ı saltanat hususunda kendisine yardımcı dokunacağına şehzadeyi ikna’ eylediler. Müşarünileyh otuz dört gün Rodos’ta kaldıktan sonra Fransa’nın Nis [Nice] şehrine gönderilmiş idi. Avrupa’ya giderken bindiği geminin pek müthiş bir fırtınaya tutulması ve Napoli korsanları tarafından zabt edilmek istenilen gemisinin şiddetle tazyik ve ta’kib edilmesi bu bedbaht şehzade için mukadder olan alam-ı hayatiye sırasında zikre sezadır.

Nis’te bulunduğu sırada dahi şövalyeler mesârif-i tevkifiye için Sultan Bayezid’den ücret istihsâl ettikleri gibi şehzade’nin Mısır’da bulunan valide ve zevcesinden dahi kendisine harçlık olmak bahanesiyle külli miktar para dolandırdılar. İş’ar-ı Osmaniye tarihi hakkında İngilizce müdakkıkane bir eser yazmış olan ve daha genç iken zıya’-ı ebdisiyle bu muhibb-i kadimini dahi müstagra-k-i alam etmiş bulunan müteveffa-ı Gibb bu hali ta’yib sadedinde müstehziyane olarak derki: “Şövalyelerin reis’ül rüesası olan o dindar ve merd (Dö Büsön) Şehzade Cem ağzından bir mektub oydurarak Mısır’da mukim valide ve zevcesine gönderdi. Bu sahte mektubda şehzade güya onlardan yirmi bin filorin göndermelerini rica ediyordu ve güya Avrupa’da kendi rızasıyla kaldığını ve eğer meblağ-ı mezkûr irsal olunursa masarîf-i lazimeyi bi-tesviye avded eyleyeceğini bildirdi. Bu madde Vatikan’a gelmiş olan Mısır sultanının bir elçisi vasıtasıyla şehzade’nin ma’lumu olunca Papa’nın mahkemesinde şövalye reisü’l rüesası sahtekârlıkla tecrim ettirmek istediği zaman müttehim cürmünü inkâra mecal bulamadı, fakat müttehimin kefareti akçesi olarak Papalığa beş bin filorin te’diye eylemesi afv-u zünub için kâfi geldi” [1]⁶⁸

***

⁶⁸ Eserin 15. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [1] E.G.W.Gibb’in, “A History of Ottoman Poetry”, ünvanlı kitabından. Cild 2. Sahife 81.

Avrupa'ya gittiği zaman şehzadenin evvâk-ı hayatiyeden gayri mu'tedil surette hissedar olacak çağları henüz geçmemiş idi. Binaenaleyh Frengistan'ın serbestiyi mu'aşeret-i mübadi de kendisine pek hoş geldi, Asilzad(e)kandan bulunan gençlerle iş u sahbine daldığından bir aralık ne Mısır'daki efrad-ı ailesinin hasret iştiyakını kayıd eder oldu ne de iktisab-ı hâkimiyet hususundaki hevesinin tervecine ihtimam eyledi: “*Acâib şehri imiş bu şehri Nitse [Nice]/ Ki kalur yanına her kim ne itse*” Beyti -ismi kadimi lisanımızda dahi nitse olan- yeni şehirde ikameti sırasında yazdığı iş'ardandır ki orada ta'kib olunan suret-i hayat-ı hakkındaki hissiyatının nev'ini gösterir. Ma'mafih arası çok geçmedi- tarz-ı tefekkürü bu sübutun başka olan bir şarklı için- yalnız Nis'in değil bütün Avrupa'nın hakikaten pek acabi olduğunu ve orada sürdüğü az vakit mübeddil-i talih-i alam olduğunu gördü, zira Avrupa'da misafir suretinde değil esir sıfatında bulunduğunu hisse başladı. Şövalyelerden, krallardan, prenslerden maada Papa dahi kendisini ya Sultan Bayezid'den para çekmek için veya Devlet-i Osmaniye'nin felaketini mucib olacak bir alet-i nifak suretinde kullanmak istediler. Nice âmâl-ı hissiyesi ve desais-i siyasiyenin tervecine vasıta yapılmak istenilen biçare şehzade şövalyelerden sonra Papalığın yed-i zabtına ve ondan sonra Fransa kralının taht-ı rabtına düştü. Ahlak-ı reddiyesinden dolayı tarihi âlemce bed nam olan *Papa Altınca Aleksander* Roma makam-ı ruhaniyesine geçtiği zaman bir taraftan Şehzade Cem vak'asını Avrupa'da Türkler aleyhinde ehl-i salib teşkiline hadim fırsatlardan add eylediği gibi diğer taraftan da *Giorgio Buzardo* isimdeki kâtibini me'muriyet-i hafiyeye ile İstanbul'a göndererek Şehzade Cem'in izale-i vücudu için müzakereye girişmek istedi. Taraf-ı padişahîden Papa'ya yazıldığı rivayet olunan Latince bir namede eğer şehzadenin re's-i maktû İstanbul'a gönderilebilirse üç yüz bin duka altını(n) verileceği va'd olunmuş, hatta *Castel Leon* isminde bir baronun yine o maksad-ı cinayetın tezkiri için İstanbul'a kadar gidip geldikten sonra Vatikan'da bulunan bir kuyunun suyunu zehirlediği ve fakat cürm-ü tesmim meydana çıkıp da muhakemesi icra edildiği zaman <<bazı zevat-ı aliyenin >> bu cürümde zey'-i dahli olduğuna dair imalarda bulunduğu mervidir. [^]⁶⁹

Venedik Cumhuriyeti'nin dahi Cem vak'ası münasebetiyle terveci desaisden geri kalmadığı ve şehzadenin tesmimi için mezkûr cumhuriyetin dahi tasaddiyat da bulunduğunu müsbit vesâik-i tarihiye vardır. Venedik hazine-i evrakındaki muhasebat-ı hafiyeye-i tarihiye hakkında tetebbüât de bulunmuş olan Rusyalı bir müellif diyor ki:

“*Venedik hazine-i evrakında bir hayli tahrirat-ı resmiye-i hafiyeye cem' istedim ki bunlar Sultan Cem hakkında ehemmiyet-i azimeye haizdirler. Suretlerini burada neşre ediyorum; zira bu evrak-ı sair bir nice Avrupa devletleri gibi İtalya'daki hükümetlerce dahi müşarünileyhin hayatına kastın bir vasıta-i kesb zelilâne ittihaz olduğunu irae eder*”. [^]⁷⁰

***

Şehzade Cem'in yedi sene kadar bir müddet mihnet-i gurbet ve azab-ı tevkife düşer olduktan sonra vefat eylediği ve na'sının vasiyeti vecihle Bursa'ya nakil edildiği ma'lum

⁶⁹ Eserin 17. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [^] *Creighton nam zatın*, “*A History of Papacy During Reformation*”, ünvanlı kitabından. Cild 3. Sahife 134.

⁷⁰ Eserin 17. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [^] *Vladimir Lamansky nam zatın*, “*Secrets d'Etats de Venise*”, ünvanlı kitabından. Sahife 202.

olan vakayı’-i tarihiyedir. Eyyam-ı ilticasının en mihnetli o anında alam-ı nevmidisini – velev ki bir müddet için olsun- unutturmayacak bir hal bulabildi ise o da bir zamanlar mevkuf kaldığı kal’ada (Sasenaz)⁷¹ Dukası’nın kızı (Filipin Helen) in şefkat-ı âşıkane sine mazhariyetidir. Macerayı âşıkânın “*Zisimi, Prince Ottoman, amoureux de Philippine Helene de Sassenage*” ünvanıyla tarihe müstenid bir hikâye suretinde te’lif edildiği 1673 sene-i miladiyesinde neşrolunduğu mürurü ise de nüshasını elde etmeye muvaffak olamadım.⁷²

Osmanlı müverrihleri Şehzade Cem’in tesmim edildiğine kaildirler. Sergüzeşt-i ömrü hatimeye eriştikten sonra bir hayli Avrupa vak’anüvisleri dahi sebep-i mevtin tesmim olduğunu mübeyyen rivayette bulundular. Ma’mafih mevt-i müşarünileyh suikasd ile vuku’a geldiğini inkâr eden müverrihlerde mevcuddur. Papalığın belade ünvanlı mezkûr bir tarihini yazmış olan İngiliz ruhban-ı fazilesinden *Creighton*, Papa Aleksanderi cürm-ü tesmimden tebriye eyliyor ve “*Şehzade Cem Fransa kralı yediyle Papa’nın taht-ı tevkîfînden çıkarıldıktan sonra yevm-i vefatına kadar bir aya yakın müddet mürur etti, binaenaleyh Papa tarafından verilmiş olmasa farz edilen zehirin o kadar zaman mürurundan sonra bir te’sir-i itlafi kalamaz*” yollu mülâhazada bulunuyor. Fikrimce bu müellif kavli-i mezkûruyla semumun te’siratı mütehalifesine misal olmak üzere tarih-i âlemde kaydedilen bunca rivayeti hükümden ıskat eyliyor. Zehirlerin evkat-ı fa’aliyesine, te’sirat-ı tedriciyesine dair âlem-i tıbb ve kimya erbabından serd eyledikleri mütâlaâta vakıf değilim. Bu bab da istihsal-i ma’lumat için *Dixon Mann*⁷³ nam zat tarafından yazılan ve İngiliz tıbbasınca muanber olduğu zikredilen enva’-i semumdan bahis bir esere müracaat ettim. Eczayı kimyeviyeden (Fosfor)’un cism-i beşer üzerine olan te’sirinin bazen hafif bir halde başlayıp geçtikten sonra iki ve hatta üç hafta sonra hatarnâk bir surette avdet eylediğine dair izahat buldum. Papa Altıncı Aleksander’in insan zehirlemek hususundaki maharet ve tecarübünün vesaik-i tarihiye ile ma’ruf olması dahi Şehzade Cem’in mesmumen vefat eylediği kuvâyı i’timada daha ziyade şayan gösterir.

***

Ma’lumdur ki Şehzade Cem’in Sultan Bayezid ile münazaası İstanbul’un fethiyle payitaht ittihazından az bir müddet sonra vuku’a geldi. Saltanat-ı Osmaniye ümem-i âlem arasındaki mevki’ siyasiyesi feth-i cedidin ehemmiyeti nisbetinde kesb-i nezaket ettiği ve binaenaleyh esas devletin tahkimiyle uğraşılmaya eşedd-i ihtiyaç bulunduğu bir devirde tac u taht mücadelesine kalkışmak bir hatayı hatarnâk idi. Serir-i Osmaniye’nin saray-ı Kostantiniye’de kurulmasından dolayı telaş ve heyecana düşmüş olan akvam-ı efrenciyenin o ihtilaf-ı dâhilinden naşi cerenleri? ve binaenaleyh Osmanlıları Avrupa’dan teb’id eylemek

⁷¹ Fransa’nın Sassanage bölgesidir.

⁷² Halil Halid Bey’in ulaşamadığı kitap 2006 yılında “*Philippine-Helene de Sassenage*’in Aşığı Osmanlı Şehzadesi Cem Sultan” başlığı ile Türkçeye çevrilerek İletişim yayımları tarafından basılmıştır. Bk. Guy Allard, *Philippine-Helene de Sassenage’in Aşığı Osmanlı Şehzadesi Cem Sultan*, (Çev. Işık Ergüden), İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

⁷³ Halil Halid Efendi’nin bahsettiği kişi Adli tıpcı olan J. Dixon Mann’in, *Forensic Medicine and Toxicology* [Adli Tıp ve Toksikoloji] adlı kitabı tespit edilmiştir. Halil Halid Bey’in, Dixon Mann’in hangi eserini kullandığı yazarın ismi dışında malumat vermediği için muallakta kalmıştır. Fakat bu kitabın içerdiği konuların kimya ile alakalı olması Halil Halid Bey’in bahsettiği zehirlenme olayı konusunda müracaat ettiği kitabın bu olabileceğini ortaya koymaktadır. Bk. J. Dixon Mann, *Forensic Medicine and Toxicology* 1893.

hevesleri artmıştı. Kezalik o ihtilafın Mısır Memlüklerine, Rodos şövalyelerine ve tevaif-i müllük bekayasına tecavüzat-ı müstakbele için cüret bahş olması tabi'i idi. Avrupa'nın garb-ı cenubundan asırlardan beri temevvüc eden liva-yı İslam o sıralarda sernigün olmak üzere bulunduğu kahr ve tenkil vartalarına doğru sürülmüş olan İspanya Müslümanlarına imdad kaydından Devlet-i Osmaniye'yi bu gibi gavail-i dâhiliye men' eyliyordu. Filvaki' bir müddet sonra İspanya Müslümanları tarafından varid olan bir kaside-i garra ile tazallüm-i hal olundu ve istimdad edildi, filvaki' Sultan Bayezid Han, Kemal Reis kumandasında bir donanma göndermekle imdad eylemek istedi. Ne çare ki gavail-i müteaddide sebebiyle kuvayı bahriyesine henüz hal-i tekâmüle isal edememiş olan Devlet-i Osmaniye'nin Akdeniz'in ta öbür ucunda şemşir-i taassub a'daya ma'ruz kalan Müslümanları izmihlal-i Galya'dan kurtarabilmesi muhal idi. İzale-i rekabet mülâhazasıyla bir müddet evvel hanedan-ı saltanatca ta'kibine başlanmış olan itlaf-ı ihvan meslek-i müdhîşi şehzade Cem'in siyanet-i nefsi kaydına düşüpte huruc-u alessultan eylemesine sebep add olunabilir. Ma'mafih birinci mağlubiyetten sonra firara tahlis-i nefse muvaffak olmuş iken yine iddiayı saltanattan vaz geçmemesi ve teklif olunan aidatı alıpta Kudüs'te köşe-i istirahatı çekilmemesi öyle bir ma'zeretin makbuliyetini hükümden ıskat eder. Bilakis şehzade'nin kısmen olsun istihsal-i saltanat eylemek ümidiyle teşebbüsat-ı mütecevizânesinde ısrar eylemesi saray-ı saltanatça vesvese-i rekabet-i teşeddüd-i atisine ve binaen itlaf u ta'zib-i ihvan hususundaki i'tiyad-ı mezmumun asırlarca iltizamına vesile oldu denilebilir.

Şehzadenin Mısır'a ilticasıyla Sultan Memlük'ten istimdadı – eğer o zaman ahvaline hasr-ı zihin eylersek- pekte cemiyetsizliğe misal olacak vakaya'dan sayılamaz, zira Kölemenler hâkimiyet-i Osmaniye'nin Suriye ve Mısır'a doğru tevsi'i-daire edebileceğinden havfen adavet gösterdikleri halde Osmanlılar gibi onlar dahi istiklal-i İslam'ı muhacemat-ı garbiyyuna karşı müdafaa ile uğraşır bir taife idiler. Hâlbuki o zamanlara kadar def'atle ehl-i salib seferleri teşkil eyleyerek istiklal-i İslam'ı imha etmek ve mezheb-i Muhammediye sâlik olan efradını beşerî Avrupa'da yaşatmak isteyen Fatih'in vefatı üzerine kuvvet-i kalb peydasıyla memalik Osmaniye'ye hücum tasviratında bulunan garbiyyunun pişdarlarından yani şövalyelerden istimdadın pek çirkin görünmesi tabi'i idi.

İkbal-i zati uğrunda ecanibden istimdadla bulunmak- eğer vatanın zararını mucib ise- vatanperverlik şanından değildir. Ma'mafih – müteveffa Gill'in, Şehzade Cem hakkında dediği gibi- on altıncı asırda yaşamış olan bir adamın ef'âlî asrı hazırın vatanperverlik hakkındaki mi'yar tefekkürü ile teayyün edilmek pek de mahk olmayabilir.

Vatanperverlikten maksad nedir? O asırlarda şimdi bizim vatanperverlik dediğimiz şeyden eser yok mu idi?

Zamanımızda büyük küçük bütün ümem-i mütemeddine âlem arasında mer'ıyye olan vatanperverliğin aslı taharri etmek ister isek eski Yunanlıların mensub oldukları <<Belde>> hakkındaki rabita, takayyüd-i muhibbanelerini tahattur etmekteyiz iktiza eder. Karun-u vusta da ise cemaat veya ta'ifenin hamiyeti en ziyade hamiyet-i diniye suretinde tecelli eder olmuş idi. Zamanımızda kalıp amma pek ziyade yerleşmiş olan hamiyet-i vatanperverane ise on altıncı karn-ı efrenciden sonra şüyu' bulmaya başladı. Ma'mafih gerek belde, gerek din gerek vatan namlarına gösterilen o <<hiss-i irtibat>> daima âynı maksadla mevcut ola geldi: Yani insanların hodgâmlığı o muhabbeti irtibatı vücuda getirdi. Filozof meşhur (*Herbert Espenser*) [Spencer] *The Study of Sociology*

unvanlı eserinin dokuzuncu faslında diyor ki: “*Milli olarak vatanperverlik ne ise şahsi olmak üzere hodgâmlıkta hakikatte aynı esasa maliktir. Bir adamın kendi heyet-i ictimaiyesini takdir etmesi kendi nefsinin takdir etmesinin in’ikasıdır ve bir adamın kendi heyet-i ictimaiyesinin metalibini iltizam ise kendi metalibinin – ondan bir cüzü olarak dolayısıyla iltizamı demektir. Efraddan birinin muvaffakiyet-i milliye ile müftehir olması öyle bir muvaffakiyete kabiliyeti olan bir millete mensub bulunmasındandır, zira öyle bir millete mensub olmaklık tezahür eden ulviyet-i tabi’atın nefsinde mevcudiyetini zımnen ifade eyler. Kezalik milletine edilen bir tecavüze karşı vuku’ bulan hiddeti milletini mutazarrır eylemekle kendisine de zarar vermek muhatarasını havi olan bir şeye karşı hiddettir*”. [1] ⁷⁴ İşte bu nazariyeye ittiba’ edersek bâlâ da mezkûr irtibat-ı hamiyetimizdenenin veçhen min-el vücuh on altıncı asırda dahi mer’iyeti tabi’i görünür. Binaenaleyh Şehzade Cem vak’asının cemiyet nokta-i nazarından tenkidi gayri mahk olamaz.

***

Tenkid denilen şeyi ta’riz-i makamında Telakki eylemek lazım gelir, tenkide âdem-i tahammül ise istibdada meyelan ifşa eden bir hiss-i mağrurane-i alasındandır. Kezalik tenkid-i şedid- hakikate müstenid oldukça- tel’in maksadına azv edilmemek iktiza eder. Tenkid tarihi ise mu’asırın için ba’is-i ibret bulunmak gibi bir fa’ideyi intaç eyler. Biz burada tarihe istinaden Şehzade Cem’in ef’alini tenkid ettik, izzeti nefse malikiyet ve hüsn-ü niyete i’timad gibi mekarim-i merdanesini takdiri de vecibeden add ederiz. ‘Özür-i makam-ı ruhaniyesini adeta me’mur-ı rabbani denilebilecek bir mertebe de i’zam eden Papalık muvacehesinde mensub olduğu kavmin adab-ı vakurane-i diniyesini gayr-i mütezelzil bir cesaret ile muhafaza etmesi ise zikre şayan olan harekât-ı necibesindedir. “*De Mortuis nil Nisi Bonum*”⁷⁵ [Ölüler hakkında iyiden başka bir şey söyleme!] kelamı min-el kadim emvatın namlarını bir hiss-i cemil ile yâd eylemeyi nasihdir ki bizde bu nasihi (رباخانکرو موتاکم) –[Uzkuru mevtakum bilhayr]⁷⁶- [Ölülerinizi hayır ile yâd edin] diye irad ederiz.

⁷⁴ Eserin 22-23. sayfasında bulunan müellife ait alıntı: [1] [Herbert Spencer, The Study of Sociology, 9. Fasil.] Espenser’in bâlâdaki mülâhazatı münasebetiyle bizde şu haşiye-i serd ederiz ki hodgâmlığı ve tefâ’-ı âmme uğrunda fedayı amade bulunmak büyük bir necabettir, şarkta bu necat-ı vatanpersitanenin asar-ı fa’aliyesi en ziyade Japonyalılar arasında görünür. Bundan böyle menafi’ ve ağraz-ı şahsiyeyi feva’id-i amme ve vataniyye uğrunda fedaya hazır necib zevatın bizde dahi kesrete zuhuratı olur.

⁷⁵ Latince özdemiş

⁷⁶ Hadis-i Şerif

Sonuç

Halil Halid Bey, Cambridge Üniversitesi'nde hocalık yaptığı dönemde dört ayrı fasıl/risaleden oluşan *Fusûl-i Mütenevvia* serisinin bu dördüncü⁷⁷ ve serinin son risalesini 1909/1910 tarihinde kaleme almıştır. Eserin ilk bölümünde Cem Sultan Vakasına dair evrak ve eserlerin dağılık olduğu ve müellifler tarafından konuya dair az sayıda toplu bir eser meydana getirildiği için eleştiri yapmıştır. Osmanlı müelliflerinden Hoca Sadeddin Efendi ile Hayrullah Efendi'ye ait tarih kitaplarından Cem Sultan'a dair malumat elde edilebileceğini belirten Halil Halid Bey, Avrupalı tarihçilerden de Louis Thuasne adlı müellifin "*Djem Sultan*", *Etude sur la Question d'Orient a la Fin du Xve Siecle* adlı eserinde konu hakkında diğer eserlerde olmayan tafsilatlı bilgilerin olduğunu zikretmiştir. Osmanlı ve Avrupa kaynaklarını incelemeye zamanı veya imkânı olmayanların (biyografi, coğrafya ve tarih ile ilgili bilgilerin bulunduğu) *Şemseddin Sami'nin "Kamus El-Aman"* adlı eserine müracaat edebileceklerini ifade etmiştir. Cem Sultan ile ilgili risaleyi yazmak için Halil Halid Bey, yukarıdaki eserler dışında olaya tarihi yaklaşım için Joseph Von Hammer'ın "*Histoire de l'Empire Ottoman*", sosyolojik yaklaşım için Herbert Spencer'in "*The Study of Sociology*" ve edebi yaklaşım için E.G.W. Gibb'in "*A History of Ottoman Poetry*" adlı eserlerine başvurmuştur. Risalenin bir bölümünde Cem Sultan'ın Bursa'da kendi adına sikke basımından bahseden Halil Halid Bey bu bilgiyi Nümismat İsmail Galip Bey'in "*Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniye*" adlı eserinden alıntı yapmıştır. Yine eseri görmediği halde okuyucuyu bilgilendirmek için hakkında malumat verdiği Guy Allard tarafından kaleme alınan ve Cem Sultan'ın, Sassenageli Filipin Helen'e aşkını anlatan "*Zisimi, Prince Ottoman, amoureux de Philippine Helene de Sassenage*" adlı hikâye 1673 tarihinde yayımlanmıştır.

Halil Halid Bey'in aktardığı bilgiye göre; Creighton adlı tarihçi *A History of Papacy During Reformation* adlı eserinde Cem Sultan'a yönelik çeşitli süikast girişimlerinde bulunulduğu bilgisine yer vermiştir. Ayrıca Creighton, Cem Sultan'ın Fransa'da vefat etmesinden ötürü Papa Altıncı Aleksandre'nin Cem Sultanı zehirlemesinin mümkün olmadığını belirterek onu aklamaya çalışmıştır. Halil Halid Bey ise Creighton adlı müellifin görüşlerini çürütmek için Cem Sultan'ın Papalıkta kaldıktan sonra Fransa'ya gitmesini hesaba katarak tıp alanında yazılmış bir esere müracaat ederek zehrin etki ve etki süresine dair araştırmalar yapmıştır. J. Dixon Mann adlı yazarın *Forensic Medicine and Toxicology* [Adli Tıp ve Toksikoloji] adlı eserinden faydalanarak Cem Sultan'ın zehirlenerek katledildiğini ispat etmeye çalışmıştır. Bunun yanında Vladimir Lamansky'in Venedik arşivine dayalı olarak yaptığı "*Secrets d'Etats de Venise*" adlı çalışmada Cem Sultan'ın zehirlendiği yönünde çok sayıda delil sunduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Papa Aleksandre'nin başka zehirleme olaylarına da karışması Halil Halid Bey'in hem tarihi vesikalar hem de bahsedilen tıbbi esere dayanarak Cem Sultan'ın adı geçen Papa tarafından zehirlendiği yönündeki bilgilerin ağır bastığını belirtmesine ve kendisinin de bu kanaatte

⁷⁷ Bu risalenin kapağında *Fusûl-i Mütenevvia I* diye yazmaktadır. Muhtemeldir ki baskı hatası yapılmıştır. Halil Halid Bey'in *Fusûl-i Mütenevvia* şeklinde kaleme aldığı risalelerin ilki Bilal Patacı'nın Latin harflerine transkripsiyonunu yaptığı "*İslam ile Nasraniyet'in Münasebât-ı Asliyesi*" adlı risaledir. Bk. Bilal Patacı, "Halil Halid Efendi ve İslam ile Nasraniyet'in Münasebât-ı Asliyesi", *Milel ve Nihal (İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi)*, c.9, s. 3, İstanbul Eylül-Aralık 2012, 204.

olmasına sebep olmuştur. Bu paragrafta bahsedilen bilgiler Halil Halid Bey’in kullandığı kaynakları eleştiri süzgecinden geçirerek kullandığını ve araştırmacı kişiliğini ortaya koymaktadır.

Halil Halid Bey risalesinde Cem Sultanın iktidar hırsı ile kardeşi Sultan II. Bayezid ile savaşın yenilmesinin ardından Memlükler, Rodos, Papalık ve Fransa gibi devletlere sığınmasından bahsetmiştir. Cem Sultan’ın Memlüklere sığınmasını Müslüman bir devlet olması ve Haçlılara karşı gaza yürüten bir devlet olması hasebiyle normal karşılamıştır. Fakat Rodos şövalyelerine sığınmasını şu sözler ile tenkid etmiştir: “*İkbal-i zati uğrunda istimdadda bulunmak-eğer vatanın zararını mucib ise- vatanperverlik şanından değildir.*” Bunun yanında Cem Sultanı vatanperverlik noktasında tenkid etme gerekçesini ortaya koyan Halil Halid Bey, Cem Sultanı aşağılamak için değil tarihi hakikatler ortaya çıksın diye Cem Vakasını tenkidi bir dille kaleme aldığını belirtmiştir. Daha sonra ölümlerin arkasından iyi konuşulmasına dair ilk önce Latince bir özdeyiş sonrada Hz. Peygamber’in bir Hadis-i Şerifini paylaşması manidardır. Zira Halil Halid Bey bu iki sözde yaptığı sıralama ile Cem Sultan’ın Papalığın teşvik ve baskılarına karşı durarak din değiştirmeyip Müslüman olarak vefat etmesini vurguluyor olmalıdır.

Kısacası Halil Halid Bey’in kronolojik tarih kaygısı gütmeyen yazdığı bu tarihi risalede Cem Sultan olayı üzerinden birlik, beraberlik, vatanperverlik ve uluslararası ilişkiler değerlendirilmiştir. Değerlendirme yapılırken yukarıda bahsedildiği üzere tarih, sosyoloji, tıp ve edebiyat gibi bilim dallarında yazılmış çeşitli eserler kullanılarak ortaya atılan görüşlerin doğruluğu ispatlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca Halil Halid Bey’in eseri kaleme aldığı dönemde İngiltere’de bulunuyor olması risalede kullandığı çeşitli yabancı kaynaklara ulaşmasını kolaylaştırmış olmalıdır.

Ekler

Ek 1: Risalede Geçen Bazı Kelimler ve Anlamları [A-H]

A

A'da: Düşmanlar, Düşmanlık
 Adavet: Düşmanlık, Husumet
 Add: Hesaplamak, Saymak, Sayılmak
 Adet-i Rılayyet: Kölelik alışkanlığı
 Afr-u Zünub: Günah veya kabahatlerin affı
 Agva: Delalate sapan veya giden, Sapık
 Agrâz-ı Dünyevi: Dünyevi maksatlar
 Ahlak-ı Redd: Kabul görmeyen ahlak
 Ahval: Haller, Vaziyetler, Oluşlar
 Ahval-i Siyasiye: Siyasi durum veya haller
 Alçkam-ı Efrenci: Avrupa kavimleri veya devletleri
 Alam-ı Hayatiye: Yaşanılan keserler veya üzüntüler
 Alam-ı Nevmid: Cesaret kırıcı elemeler
 Âlem-i Ebediyete: Öteli dünya
 Alet-i Nifal: Fitne aracı
 Âmâl-ı Hissiyeye: Duygulu istekler veya arzular
 Âmme-i Nâs: İnsanların hepsi
 Asakir: Askerler
 Asar: Eserler
 Asâr: İzler, Eserler
 Asar-ı Efrenciye: Avrupa yazın eserleri
 Asar-ı Ma'ruf: Bilinen eserler
 Asâr-ı Terhim: Yumuşaldık izleri veya eserleri
 Ashab-ı Kemal: Olgun veya Faziletli kimseler
 Ashab-ı Mutalaa: Okuma içmeğine sahip kişiler
 Atiyen: Gelecekte, İlerde
 Avdet: Geri dönme, dönme
 Avdet: Dönüş, Geri gelme
 Azab-ı Tevkif: Tutulduğun verdiği ıstırap
 Azv: İftira, Nisbet etme

B
 Ba'is-i Telhif: Acınmaya sebep olma
 Bahş: Verme, Bağış
 Bâla: Yukarı
 Balade-i Münderic: Kısa lirik şiir içermek
 Bed: Kötü, Fena, Çirkin
 Bekaya: Geride kalanlar
 Bertaraf: Bir yana atmak

Binaenaleyh: Ondan dolayı
 Bister: Yatak, Döşek
 Bi-Tesviye: Şartsız
 Bit-Tabî': Doğal olarak

C
 Celb: Yazı ile çağırılma, Kendine çekmek
 Cem': Birleştirmek
 Cenab-ı Risaletpenah: Hz. Muhammed (A.S.M)
 Cenub: Güney
 Cism-i Beşer: İnsan vücudu
 Cürm: Suç, Hata, Kabahat
 Cürm-ü Tesmim: Zehirleme suçu

D
 Dâiye-i Tefevvuk: Üstünlük iddiası
 Danişmend: Bilgili, İlimli
 De'b-i Dirin-i İstihlaf: Halef bırakma adeti veya töresi
 Desais-i Siyasiye: Siyasi desiseler veya hileler
 Düçar: Uğramış, Maruz kalmış

E-F
 Ecanib: Yabancılar, Ecnabiler
 Ecuâs-ı Muhtelif: Çeşitli, Türlü cinsler
 Eczâ-ı Sa'ir: Diğer parça
 Edib: Güzel söz söyleyen veya yazar
 Edvar-ı Maziye: Geçmiş devirler
 Efâl: Fiiller, İşler
 Efrad: Ferler, Askerler
 Efrad-ı Aile: Aile fertleri
 Efrad-ı Beşer: İnsan fertleri
 Ehemmiyet-i Azime: Büyük önem
 Ehl-i Salib: Hristiyan ordusu, Haçlılar
 Ekber: Büyük
 Emel-i Harisane: Hırslı istek veya arzu
 Emvat: Ölüler
 Enva'-i Semum: Zehirlerin çeşitleri veya türleri
 Erbab: Bir işin ehli, Maharet sahibi
 Eşedd-i İhtiyaç: Şiddetli ihtiyaç
 Evkat-ı Fa'aliye: Geçerli vakitler
 Eyyam-ı İltica: Sığınma günleri
 Eyyam-ı Sabavet: Çocukluk günleri

Ervâk-ı Hayatiye: Yaşam zevkleri
 Fariza-i Müttalâyane: Dini borç
 Fart-ı İ'timad: Aşırı güven
 Filvalî': Ashında, Gerçekte

Fıraş-ı Mevt: Ölüm döşegi
 Frengistan: Avrupa, Batı memleketleri

G
 Gâdirane: Zulmedici bir şekilde
 Garb-ı Cenub: Güney batı
 Garbiyyun: Batılılar, Avrupalılar
 Gavail-i Dâhiliye: İç musibetler veya felaketler
 Gavail-i Müteddid: Türlü türlü eziyetler
 Gayr-i Mütazelzil: Oynamaz, Sarsılmaz

H
 Haccü'l-Haremeyn: Mekke ve Medineyi Haccetmiş
 Hadim: Hizmet eden, İşe yarayan
 Hair: Sahip, Sahip olmak, Yer tutmak
 Halat: Haller, Suretler, Keyfiyetler
 Hal-i Telamül: Gelişme durumu
 Hamiyet: Bir kimsenin yurdunu, ailesini vs. koruma gayret ve çabası
 Hamiyet-i Dini: Dini koruma gayret ve çabası
 Hamiyet-i Vatanperverane: Vatan severce gayret
 Handan: Mutlu, Mesut
 Harekat-ı Necibe: Yüce huylu veya erdemli hareket
 Hasr-ı Zihin: Düşünmeye zaman ayırmak
 Hasr-ı Zihin: Düşünmeye zaman ayırmak
 Hatarnâk: Korkunç, Tehlikeli
 Hatime: Son, Nihayet
 Havfen: Çekinerek, Korkarak
 Havi: İçeren, İhtiva eden
 Havi: İhtiva eden, İçeren
 Heves-i Civani: Gençlik hevesi
 Hevl Can: Can korkusu
 Hırs-ı Cah: Malkam ve Rütbe hırsı
 Hilm: Vakar, Sakinlik
 Hiss-i Cemil: Güzel duygu
 Hiss-i İrtibat: Bağlanma duygusu
 Hizb-ı Zaif: Güçsüz ordu veya grup
 Hodgâm: Kendi keyfini düşünen, Kendini beğenmiş
 Huruc-u Alessultan: Meşru iktidara İsyan etme
 Hüsn-i İsti'mal: İyi kullanmak

Ek 2: Risalede Geçen Bazı Kelimler ve Anlamları [I-M]

I-İ

İskat: Hükümsüz bırakılmak, Silmek
 İ'layı Şan-ı Devlet: Devletin şanını yüceltmek
 İ'tıla-i Şevket: Kudretinin gelişmesi
 İ'tiyad-ı Mezzum: Ayıplanmış adet
 İ'zam: Büyük görmek, Büyük bilmek
 İbtida-i Teşkil: Kuruluşun ilk zamanları
 İcra: Bir işi yürütmek, Yerine getirmek
 İddia-ı Manzum: Düzenlenmiş veya sıralanmış İddia
 İffihar: Övünmek
 İhata: İçine almak, Kuşatmak
 İhbar-ı Hal: Durumu bildirmek
 İhtilaf-ı Dâhil: İç çatışma veya iç ihtilaf
 İhtiramat-ı Fâik: Üstün saygılar veya hürmetler
 İhtisab: Kendine mahsus kalmak
 İhtiyar: Katlanmak
 İhtilal: Tali, Mutluluk
 İhtisab-ı Hakimiyyet: Yönetimi elde etmek
 İlkâ: Öne atmak, Koymak, Atma, Bırakma
 İltica: Sığınma, Sığınmak
 İltica: Sığınma, Sığınmak
 İhticâğâh: Sığınacak yer, Sığınak
 İhtizam: Gereldi bulma
 İhtizam: Gereldi bulma, Birinin tarafını tutma
 İmrar-ı Hayat: Ömür sürmek
 İn'ikas: Alçık, Tersine çevrilme
 İna'yet-i Manevi: Manevi yardım
 İntaç: Meydana getirme, Doğurma
 İntibah-ı Siyasi: Siyasi uyanış
 İntikal: Göçmek, Geçmek
 İntisab: Bir kimseye mensub olmak
 İnzam: İnanma, Bağlanma
 İrad: Söylemek
 İrad: Söylemek
 İrae: Göstermek, Göz önüne koymak
 İsal: Ulaştırmak, Ulaştırılmak
 İsti'ane: Dua, Yardım istemek
 İstif'ar: Tevbe etmek, Afv dilemek
 İstihlaf: Halef buralmak
 İstihsal-i Ma'lumat: Bilgi elde etmek
 İstihsal-i Saltanat: Saltanatı ele geçirmek

İstihsal-i Tac-ı Saltanat: Yönetimi elde etmek
 İstikbal: Gelecek
 İstilayı Melhuz: Düşünülen veya planlanan istila
 İstimdad: Yardım istemek
 İstinkâf: kabul etmemek, Red
 İş U Sahb: Yalın dostlarla eğlenme veya yaşama
 İş'ar: Bildirmek, Haber vermek, Anlatmak
 İşigal: Uğraşmak, Meşgul olmak
 İştiyak: Arzu, Özlem
 İtare: Yollamak, Uçurmak
 İttiba': Tabii olma, Arkasından gitme, İtaat
 İttihaz: Alma, Almak
 İttihaz: Kabullenmek, Öyle diye bakmak
 İzale: Yok etmek, Mahvetmek
 İzale-i Vücut: Oldürmek, Katletmek
 İzmihlal: Yok olmak, Perişan olmak
K
 Kâfi: Yeten, Yeterli
 Kâh: Ezme, Mahvetme
 Kail: Naldeden, Söyleyen, İnanmış
 Kar-ı Efrenci: Miladi takvim
 Kaside-i Garra: Güzel Kaside
 Kavi: Güçlü, Kuvvetli
 Kavl-i Mezkûr: Bahsedilen söz cümlesi
 Kavl-i Nasih: Öğüt veren söz
 Kayıd: Çelmek, Çelici, Çelken
 Kesb: Kazanma, Elde etme
 Kesret: Sıklıkla
 Ketb-i Kadim: Eski yazmalar
 Kezalik: Böylece, Bunun gibi
 Kıyam: Ayağa kalkmak, Ayaklanmak
 Kuvâ: Güçler, Kuvvetler
 Kuva-i Müctemi': Toplanmış veya toplu kuvvet
 Kuvayı Bahriye: Deniz kuvveti
 Kuvve-i kâfi: Yeterli kuvvet
 Kuvvet-i Kalb: Sahte veya hileli kuvvet
 Külli: Çok, Fazla
 Külliyyen: Tamamen
L
 Layık-ı İnâyet
 Liva-yı İslam: İslam saucığı

M

Ma'lumat-ı Müfid: Faydalı veya yararlı bilgiler
 Ma'mafih: Bununla birlikte
 Maarif-i Umumiye: Genel eğitim
 Mağlubiyet-i Seri'a: Çabuk yenilgi
 Mahdud: Sınırlanmış, Çevrilmiş
 Mahk: Eksik, Noksan
 Mâil: Meyilli, Hevesli, Düşkün
 Makbuliyet: Beğenilmişlik
 Maksad: Amaç, Gaye
 Maksad-ı Mahza: Tek amaç
 Makule-i Temayülât: Eğilim çeşitleri
 Mani': Engel
 Masarif-i Lazime: İhtiyaç masrafları
 Masum: Korunmuş, Emin
 Matlab: İstek, İstenilen şey
 Matlub: İstenilen şey
 Mazhariyet: Mail olma, Elde etme
 Me'mur-ı Rabbani: Yaratıcı tarafından görevlendirilmiş
 Me'muriyet-i Hafiyeh: Casusluk görevi
 Mebhaz: Kısım, Bahis, fasıl
 Meblağ-ı Mezkûr: Bahsedilen miktar
 Mefkudiyet: Bulunmama
 Mekarim-i Merdane: Üstün yiğitlik
 Meleke-i Tefekkür: Düşünme yetisi
 Memalik-i Ecdad: Atadan deden kalma topraklar
 Menba': Kaynak
 Mer'iyye(t): Makbul olma, Muteber olma
 Merbutiyyet: Bağlılık, Eldilik
 Mervi: Rivayet edilen, Naldedilen
 Mesârif-i Tevliyye: Tutma veya tutuldama masrafları
 Mesele-i Şarhiyye: Doğru meselesi
 Mesmumen: Zehirlenmiş olarak
 Meşakk-ı Seferiyye: Sefer sıkıntıları veya eziyetleri
 Meşi-i İsti'cal: Acele gidiş
 Metalib: Arzular, İsteldir
 Mevâid-i İn'am: Söz verilen ihsan veya iyilik
 Mevî-ı Müşarunileyh: Adı geçen merhumun
 Mevzu': üzerinde durulan mesele
 Meyelan: Bir tarafa eğilmiş olmak, Meyil gösterme
 Mezc: Katma, Karıştırma

Ek 3: Risalede Geçen Bazı Kelimeler ve Anlamları [M-T]

M Mezkur: Adı geçen, Bahsedilen Mi'yar: Ölçü Min-El Kadim: Eskiden beri, Çok evelden Misilli: Benzeri, Gibi, Aynı Mu'asırin: Aynı zamanda yaşayanlar Mu'aşeret-i Mübadi: Birlikte yaşama adeti Mu'tedil: Ora halli, İtidalli Muanber: Güzel kokan, Güzel kokulu Muazzeb: Eziyet çeken Mucib: İcab eden, Gerektiren Mufassalen: Geniş malumatlı olarak Muhacemat-ı Garbiyyun: Batının hücumu Muhakemat: Hüküm yürütmeler Muhal: İmkansız, Boş söz Muharrer: Yazılı, Yazılmış Muhasebat-ı Hafiyeh: Casusların hesap işleri Muhatarah: Tehlike, Zarar, Ziyah Muhibb-i Kadim: Eskiden dost Muhtasir: Kısa, Kısaltma Muin: Yardımcı Mukim: İkamet eden Musahib: Sohbet arkadaşı, Yanında bulunan kişiler Mutazarrir: Zarar ve ziyana uğrayan Muvacebe: Huzurunda olmak, Yüz yüze gelmek Muvaffakiyet-i Milliye: Milli başarı Muvazene-i Iz'an: Akıl veya idrak ölçüsü Mübeddil: Değiştiren Mübeyyen: Açıklanmış şekilde Mücerred: Arınmış, Soyulmuş, Tek Müdafikokane: Dikkatle araştırılarak Müellif: Kitap yazar Müessis-i Beyan-ı Devlet: Devleti kuranın sözü Müfid: Faydalı, Yararlı Müfsid: Nifak çıkarıcı Müftehir: İftihar eden, Öğünen Mühim: Önemli Mülhaza: Tefekkür, Düşünce Mültezim: Gereldi, Elzem Mümnaat: Onleme, Muhalefet, Mani olma Münasip: Uygun Münazaa: Mücadele, Çelişmek, Ağız kavgaası	M Münderic: Yer almış, İçinde bulunan Mühall: Boş Müntefi': İstifade eden, Fayda gören Müraat: Riayet etmek, Saygı göstermek Müreffeh: Huzura kavuşmuş olan Mürur: Sona ermek, Nihayet bulma, Geçmek Müsbüt: İspat eden, Tespit eden Müstagrak-i Alam: Elemlere dalmış Müstalil: Bağmsız Müstehal: Hak etmiş, Hak eden Müstehziyane: Alay ederek, Eğlenererek Müstemid: Dayanan, İsnat eden Müşarüniyleh: İsmi evvelce söylenmiş olan Mütâlaâta: Tetkikler, Düşünceler Mütegalib: Zorba Mütehalif: Birbirini tutmayan, Birbirine uymayan Müteheyic: Heyecanlı, Coşan Mütene'im: Nimetler içinde Müteneffizan-ı Devlet: Devlette sözü geçen kişiler Müteneffizan-i Rical-i Devlet: Sözü geçen devlet adamları Müteveccih: Yola çıkmak, Yönelmek Müteveffa: Ölmüş, Vefat etmiş Müttebah: kabul edilen, Yürürlükte olan Müttehim: Şüphelenen, Töhmefli Müverrih: Tarihçi, Tarih yazar N Nasih: nasihat eden, Öğüt veren Naşi: Dolaylı, Ötürü Nazmen: Nazım olarak Nev': Cins, Çeşit Niyet-i İanet: Yardım amacı P Payitaht: Yönetim merkezi Perverde: Terbiye görmüş Peyda: Mevcut, Var olan, Aşkar Piş: On, Huzur Pişdar: Öncü, Öncü kuvvet R Rabıta: Bağ, İlişki Rah-i Hüda: Allah yolu Rakib-i Cahid: Cihatta rekabet eden Re's-i Malkut': Kesilmiş başı Reisül Ruesası: Reislerin başı	R Rıyayet: Kölelik, Kulluk Riayet: Uymak, Tâbi olmak Rikdât-i Kalb: Kalp yufcalığı, Kalp acıması Rivayat-i Tarihiye: Tarihi rivayetler Rüz: Gün S Sâ'i: Mektup götüren kişiler Sagir-üs Simn: Yaşlı küçük Sail: İsteme, İstek, Dilenci, Soru Sâlik: Yolunda giden, Bir inanç yolunda gitmek Sani: İkinci Sebeb-i Mevt: Ölüm sebebi veya nedeni Selatin-i Salife: Oncelci sultanlar Semum: Zehirli şey Serd: Dile getirmek Sergüzeşt: Baştan geçen haller, Macera Sergüzeşt-i Hazini: Hüzünlü serüven Sergüzeşt-i Ömr: Maceralı hayat Serir-i Osmaniye: Osmanlı tahtı Sernigün: Baş aşağı, Tepe taldak olmak, Yenilmek Seza: Layık, Münasip Siyane't-i Nefsi: Canını koruma Sükünet-i Müttaliyane: Takvadan gelen durgunluk Şefkat-ı Aşık: Aşıkçasına şevkat Şemşir-i Taassub: Taassub Kılıcı Şitaban: Koşma, Koşmak, Seğirten Şüyu' Bulma: Yayılmak, Herkesçe duyulmak T Ta'riz-i Makam: Yeriinde söylenen söz Ta'yib: Ayıplamak, Kötülüğünü söylemek Ta'zib-i İhvan: Kardeşlere eziyet etme Tab'en: Doğal olarak, Tabiatıyla Tabiat-i Saniye: İkinci huy Tabiiyet: Bir kimseye mensup olmak Tafsilat: Açıklamalar, İzahlar Tagallüb: Zorbalık Taharri: Aramak, Araştırmak, İncelemek Tahattur: Hatırlamak Tahkim: Kuvvetlendirme, Sağlamlaştırma Tahlis-i Nefis: Canını kurtarmak Tahrir: Yazmak, Yazılmak
--	--	---

Ek 4: Risalede Geçen Bazı Kelimeler ve Anlamları [T-Z]

Tahrirat-ı Resmîye-i Hafîye: Casusların resmî yazışmaları	Tefsîr: Anladığını anlatmak, Açıklamak	U-Ü
Taht-ı Pedere: Babadan kalma taht	Tebhike-i Tevkîf: Tutulduurma tehlikesi	Ülvîyet-i Tabî'at: Yaratılış veya karakter yüceliği
Takayyüd-i Muhibbane: Severek bağlı olmak	Teldîfi In'âm: İyilik veya ihsan teldifi	Umem-i Âlem: Dünyadaki milletler
Taksim: Bölme, Parçalara ayırma	Telkîr-i Efrad-ı Ümmet: Müslüman fertlerin sayıca artması	Ünem-i Mütemeddîn: Medeni mîllede
Taltif: Gönül almak, Yumuşatmak	Tel'in: Lanetlemek, Lanet etmek	Umîd-i Necat: Kurtuluş ümidi
Tarafgîran-ı Rical: Taraf tutan devlet adamları	Telâki: Kavuşma, Buluşma	V
Tarih-i Muhtasar: Kısa tarih, Özlü tarih	Telâki: Karşılama, Kabul etmek	Vak'a: Hadise, Olay
Tarz-ı Tefekkür: Düşünce şeldi	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Vak'a-ı Mezkr: Adı geçen hadise
Tarz-ı Tefekkür: Düşünme şeldi	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Vakayî'î Mühimme-i Camî': Önemli olayların toplanması
Tasaddiyat: Saldırımlar, Girişimler, İşler	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Vakayî': Olan olaylar veya hadiseler
Tavâif-i Sağîre: Küçük kavimler veya milletler	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Varîd: Ulaşan, Yetişen
Tazallüm-i Hal: Durumdan şikâyetçi olmak	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Varîs-i Meşru': Kabul gören mirasçı
Tazyik: Sıkıştırma, Zorlama, Basla	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Varta: Uçurum
Te'diye: Eda etmek, Borcunu vermek	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Vasîta-i İğtinâm: Fırsatçı ganîmet bilme aracı
Te'mîn-i Bekası: Devamlılığını sağlamak	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Vasîta-i Kesb: Kazanç yolu
Te'sîrat-ı Tedricî: Yavaş yavaş etkileme	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Vasîta-i Temyîz: İyiyi kötüden ayırma vasıtası
Te'sîr-i İttîaf: Oldürme etkisi	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Vaz': Tarz, Duruş, Konulma
Te'nyün: Anlaşılmama, Anlaşılma olma, Belirtmek	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Vecen Min-el Vücut: Hiçbir suretle
Teb'id: Uzaldırma, Kovma	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Vecibe-i Siyasiye: Devlet görevi, Siyasi görev
Teb'ûd: Uzaldırma, Uzaldırma	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Vesâik-i Tarihi: Tarihi vesikalar
Tebdil: Değiştirmek	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Vesvese-i Rekabet-i Teşeddüd-i Atisi: Gelecekte şiddetli rekabet şüphesi
Tebdil-i Saltanat: Hükümdar değiştirmek	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Z
Tebriye: Suçsuzluğunu meydana çıkarmak	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Zelilâne: Alçakça, Alçaklık
Tecarüb: Tecrübeler	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Zeval-i Mazarrat: Zararın sona ermesi
Tecavüzat-ı Müstakbel: Gelecekte yapılacak saldırı	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Zevât-ı Ahîye: Rütbeli kişiler
Tecrim: Cezalandırma, Suçlandırma	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Zey'-i Dahl: Bir işe karıştığını duyulması
Tecrübe-i Tali': Bahtını veya kaderini denemek	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Zimnen: Dolayısıyla, İma yolu ile
Teczie: Bölme, Parçalama	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	Ziya'-ı Ebedî: Olmuş
Tedkikat-ı Amika: Detaylı incelemeler	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	
Tedkikat-ı İlmîye: İlmî araştırmalar veya incelemeler	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	
Tefavvuk-ı Asâr: Üstünlük eserleri veya izleri	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	
Tefavvuk-ı Zatisi: Kendisinin üstün olduğu	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	
Tefrik: Ayrılmak, Birbirinden ayırmak	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	
Tefrika-ı Azîme: Büyük bölünme	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	
Tefrik-i Memleket: Ülkeyi bölme	Telâki: Karşılama, Kabul etmek, Anlayış	

Ek 5: Risalenin Kapak Sayfası

455

356.0722

11. 5. 1976

Karahanoğlu Muhtar
Kitapları (1976)

فصول متنوعه

461

K=458

شہزادہ جم و قصہ زندہ مسئلہ احیاء

تر
خلیل خالد

مرحق محفوظلدر .

طبعة

بفعل اولادہ « مطبعة تبریه » وشرکائی

۱۳۲۷

Atatürk Üniversitesi
Kütüphanesi
Um. No: 39166/1

Ek 6: Sultan Bayezid İle Şehzade Cem Askerleri Arasında Bir Muharebe
(Risalenin ilk Sayfası)

سلطان بایزید ایله شهزاده جم عساکری
آره سنده بر محاربه

Caorsini Obsidionis Rhodiae Urbis
Descriptio . .

Halil Halid, Şehzade Cem Vakasında Mesele-i Hamiyet, s.1

Ek 7: Risalenin Mukaddimesi ve Müellifin Dipnot Kullanımı

مقدمه

مکمل بر تاریخ ملیزم بوقدر دبه چوق کره شکایت ایدرز. طیبی بو شکایت مز معارف عمومیه نك احتیاجاتنه الویریشلی صورتده تلفیق اولمش طویلجه بر اثر تاریخینک مفقودیتدن طولاییدر؛ یوقسه عثمانلینک ادوار ماضیه نه دائر — پراکنده اولمقله برابر — ینه خیلی آثار وجوده کتورلمش اولدینی انکار ایدبله مز ، شهزاده جم وقعه سی حقنده کی روایات تاریخیه ایسته بویله جه پراکنده صورتده موجود اولان آثارده مفصلاً مندرجدر ، خواجه تاریخی ، خیرالله افسدی تاریخی کی بر نیجه آثار معروفه بوقعه حقنده معلومات مفیدینی حاویدر ، فرانسوز مؤلفلرندن L. Thuasane — که تصویر شاهانه سی یابدیرمق اوزره فاتح سلطان محمد طرفدن استانبوله جاب ایدلمش اولان ایतालالی (جنتیل بلایی) نام رسامک شرفده کی سرگذشته دائر بر اثر بازمشیدی — شهزاده جم وقعه سی حقنده دخی تدقیقات عمیقده بولمش و (مسئله شرقیه نك اون بشیجی عصرک صوکلرنده کی دوری اوزرینه نقبات) عنوانیه مهم بر اثر وجوده کتوره شدد [۱] بو اثر وقعه مذکورده حقنده تاریخ کتابلرینک هیچ بریسنده کوریه مین نیجه تفصیلاتی حاویدر . عثمانلی اصحاب مطالعه سی آره سنده کتب قدیمه و آثار

“ Djem Sultan . [۱]

Etude sur la Question d'Orient à la Fin du
Xve Siècle .

Halil Halid, Şehzade Cem Vakasında Mesele-i Hamiyet.

Ek 8: Rodos'ta Şövalyeler Tarafından Şehzade Cem'e Çekilen Bir Ziyafet

رودوده شوالهله طرفندن شهزاده جمه
جکین برضیافت
" Caorsini Obsidionis Rhodiae Urbis
Descriptio . "

Halil Halid, Şehzade Cem Vakasında Mesele-i Hamiyet, s.12

Kaynaklar

- (Tarhan), Abdülhak Hamid (31.03.1931), “Halil Halit Bey”, İstanbul: *Cumhuriyet Gazetesi*, 1-6.
- “Büyük Bir Ziya”, (30.03.1931), *Cumhuriyet Gazetesi*, İstanbul, 1-6.
- “Halil Halid Bey”, (30.03.1931), *Vakit Gazetesi*, İstanbul, 1-8.
- “The Chicago Manual of Style”, Erişim Adresi: Wikipedia. Erişim Tarihi: 02.05.2021.
- Akün, Ömer Faruk (1998). “Hayrullah Efendi Târîhi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 17, 76-79.
- Allard, Guy, *Philipine-Helene de Sassenage'in Aşığı Osmanlı Şehzadesi Cem Sultan*, (Çev. Işık Ergüden), İletişim Yayınları, İstanbul 2006. Erişim Adresi: <https://iletisim.com.tr/kitap/osmanli-sehzadesi-cem-sultan/8024> (Künye bilgisi için bakıldı. Kitap incelenmedi).
- Çerkeş Şeyhi-zade Halil Halid Bey (2017). *Hilal ve Haç Kavgası*, (çev. Gazanfer Şahin), İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılık.
- Çerkeşşeyhizade Halil Halid (2005). *Türk ve Arap*, (çev. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları.
- Ferrard, Christopher (1996). “Elias John Wilkinson Gibb”, İstanbul: *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 14, , 64-66.
- Halil Halid (1327). *Füsûl-i Mütenevvi'a IV, Şehzâde Cem Vâk'asında Mes'ele-i Hamiyyet*, Kostantiniye (İstanbul): Matbaa-ı Hayriye. Erişim Adresi: Atatürk Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Kütüphanesi, Seyfettin Özege Salonu.
- Halil Halid (1326). *Füsûl-i Mütenevvi'a I, İslâm ile Nasrâniyyetin Münâsebât-ı Asliyyesi*, Kostantiniye (İstanbul). Erişim Adresi: Atatürk Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Kütüphanesi, Seyfettin Özege Salonu.
- Halil Halid (1326). *Füsûl-i Mütenevvi'a II, Türkler ile İngilizlerin İlk Teması*, , Kostantiniye (İstanbul): Matbaa-ı Ahmed İhsan. Erişim Adresi: Atatürk Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Kütüphanesi, Seyfettin Özege Salonu.
- Halil Halid (1326). *Füsûl-i Mütenevvi'a III, Rodos Fethinde Sultan Süleyman'ın Tedâbir-i Siyâsiyyesi*, Kostantiniye (İstanbul): Matbaa-ı Ahmed İhsan. Erişim Adresi: Atatürk Üniversitesi Prof. Dr. Fuat Sezgin Kütüphanesi, Seyfettin Özege Salonu.
- Halil Halid (1903), *The Diary Of A Turk*, London: Adam and Charles Black [A&C Black].
- Halil Halid (2008). *Bir Türkün Ruznamesi ve İngiliz Siyaseti Üzerine Yazılar*, (çev. Refik Bürüngüz), İstanbul: Klasik Yayınları.
- Halil Halid (2018). *Halil Halid'in Mücadelesi*, (çev., Mustafa Ünal), İstanbul: Yakın Plan Pro. Yayıncılık.
- Halil Halid (Teşkilat-ı Mahsusa Üyesi) (2008). *İngilizlerin Osmanlıyı Yok Etme Siyaseti Musul-Kerkük –Arabistan*, (haz. Orhan Sakin), İstanbul: Ekim Yayınları.
- Halil Hâlit (2007). *Cezayir Hatıratı*, (çev. Cemil Çiftçi), Ankara: Hece Yayınları.
- <https://dervaze.com/> (Erişim Tarihi: 12.12.2020-26.12.2020).
- <https://www.kamusiturki.com/> (Erişim Tarihi: 12.12.2020-26.12.2020).
- <https://www.luggat.com/> (Erişim Tarihi: 12.12.2020-26.12.2020).
- İpşirli, Mehmet (2010). “Tâcü't Tevârih”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.39, 357-359.

- Karaca, Taha Niyazi (2015), “Osmanlı Aydını Halil Halid Bey’in Emperyalizme Dair Düşünceleri ve İngiliz Başbakanı William Ewart Gladstone’a Anti-Emperyalist Tepkisi”, *XVI. Türk Tarih Kongresi Ankara 20-24 Eylül 2010*, c. IV, K.III, Ankara, 1119-1641.
- Mann, J. Dixon (1893), *Forensic Medicine and Toxicology*,. Erişim Adresi: <https://www.amazon.com/Forensic-Medicine-Toxicology-1893-Dixon/dp/1519087020> (Sitede kitabın içindekiler kısmı var).
- Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi (1912), C.1, D.2, İS. 1, 5 Nisan 1328 (1912) Perşembe, 1-3.
- Özcan, Azmi (1997). *Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, Ankara: İSAM Yayınları.
- Öztürk, Kurtuluş. (2005). *Cambridge’de Bir Türk Eğitimci (Halil Hâlid Bey: 1869-1931)*. (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Patacı, Bilal (2012). “Halil Halid Efendi ve İslam ile Nasrâniyet’in Münasebât-ı Asliyesi” İstanbul: *Milel ve Nihal (İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi)*, c.9, s. 3, 201-215.
- Tokgöz, Ahmed İhsan (2.4.1931). “Rahmetli Halil Halit Bey ve Mister Gibb ile Mister Browne” İstanbul: *Resimli Uyanış Servetifünun*, nr.1807/122, 274-288.
- Uzun, Mustafa (1997). “Halil Halid Bey”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 15, 313-316.
- Wasti, S. Tanvir (1993), “Halil Halid: Anti-İmperialist Muslim Intellectual”, London: *Middle Eastern Studies*, 29/3, 559-579.

MEMDUH ŞEVKET BEY'İN TAHRAN BÜYÜKELÇİLİĞİ DÖNEMİ
TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ (1925-1930)
TURKEY-IRAN RELATIONS DURING MEMDUH ŞEVKET BEY'S TEHRAN
EMBASSY PERIOD (1925-1930)

CEVDET TEKE

Öğr. Gör. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Özalp Meslek Yüksekokulu
Lect. Dr. Van Yüzüncü Yıl University, Vocational High School of Özalp
cevdetteke@yyu.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-6496-5915>

ERDAL AYDOĞAN

Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
Prof. Dr., Atatürk University, Graduate School of Atatürk Principles and Revolution History
erdalaydogan@atauni.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-1343-951X>

Atıf / Citation

Teke, C- Aydoğan A. 2021. "Memduh Şevket Bey'in Tahran Büyükelçiliği Dönemi Türkiye-İran İlişkileri (1925-1930)". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül- September 2021). 347-370

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 26.02.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 07.04.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4517>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by *iThenticate* programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*
TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851
www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

MEMDUH ŞEVKET BEY'İN TAHRAN BÜYÜKELÇİLİĞİ DÖNEMİ
TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ (1925-1930)
TURKEY-IRAN RELATIONS DURING MEMDUH ŞEVKET BEY'S
TEHRAN EMBASSY PERIOD (1925-1930)

CEVDET TEKE- ERDAL AYDOĞAN

Öz

Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşundan itibaren uluslararası ilişkilerde eşitliğe dayanan karşılıklı dostlukların tesisine büyük önem verdi. Türkiye konumu dolayısıyla, Avrupa, Asya ve Afrika kıtaları arasında bir geçiş özelliği arz ediyordu. Dolayısıyla Türkiye, bir Balkan, bir Kafkas ülkesi olduğu gibi, aynı zamanda bir Orta Doğu ülkesiydi. Bu durağan ve değişmez faktör, Türkiye'yi daha kuruluşundan itibaren sınır komşularıyla ortak sorunlar ve konular üzerinde ilişki kurmaya zorladı. Bu bağlamda Türkiye'nin takip ettiği politikalarından biri de sınır komşusu İran ile ilişkilerin tesisini sağlamaktı. Erken Cumhuriyet döneminde Türkiye ve İran'ın yürüttüğü harici siyasetteki gayeleri ve menfaatleri uyuşturmaktadır. Bu süreçte birlikte komşu iki ülkenin ilişkilerinde yeni bir dönemin başladığı görülmektedir.

1922'de başlayan Türkiye-İran resmi ilişkileri, 29 Temmuz 1925'te ılımlı ve sanatkar yaradılışlı Memduh Şevket (Esental) Bey'in Tahran Büyükelçisi olarak atanmasıyla yeni bir yön kazanmıştır. Bu çalışmada, 1925-1930 yılları arası Tahran Büyükelçiliği görevini ifa eden Memduh Şevket Bey'in, Türk-İran yaklaşmasına hukuki zemin teşkil edecek münasebetleri başlatması yanında, komşu iki ülkenin halledilemeyen sınır problemlerinin giderilmesi yönündeki gayretlerinin Türkiye-İran ilişkilerine yansımaları irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Memduh Şevket, Türkiye, İran, Büyükelçi

Abstract

The Republic of Turkey, since its establishment, has attached great importance to the trust of mutual friendship based on equality in international relations. Turkey had a transitional location among the continents of Europe, Asia, and Africa. Therefore, Turkey was a Balkan country, a Caucasian country, as well as a Middle Eastern country. This static and unchanging factor has forced Turkey, since its establishment, to establish relations with its border neighbors on common problems and issues. In this context, one of the policies followed by Turkey was to ensure the establishment of relations with its border neighbor Iran. During the early republican period, the goals and interests of Turkey and Iran in external politics were consistent. With this process, it is seen that a new era began in the relations of the two neighboring countries.

The official relations between Turkey and Iran, which began in 1922, took a new direction on 29 July 1925 with the appointment of Memduh Şevket (Esental) Bey, who was moderate and artistic, as ambassador to Tehran. This study aims to examine Memduh Şevket Bey's, who served as ambassador in Tehran between 1925 and 1930, efforts to initiate the relations that served the legal basis for Turkish-Iranian rapprochement, and the reflection of his efforts on resolving the unresolved border problems of the two neighboring countries.

Key Words: Memduh Şevket, Turkey, Iran, Ambassador

Structured Abstract

When the historical process of the relations between Turkey and Iran is observed, which has been strategically dependent on each other due to similar geopolitical characteristics, it has been seen that there is a constant religious, political, strategic and financial rivalry and wars from time to time. This struggle softened in the 19th century and switched to a different mood in 1918.

After the First World War, while Turkey was carrying out the National Struggle movement, Iran was also struggling to be free from the British and Russian hegemony. A new political process was initiated under the leadership of M. Kemal Pasha and the Republican regime was started in Turkey, where the armed action aspect of the National Struggle was successfully concluded and the National Pact borders were partially completed. Iran, on the other hand, faced problems at home and outside after World War I. The central government was weak and the army was powerless. The effects of the war exacerbated the existing political and social fragmentation. In addition to the uprisings of large tribes and ethnic groups in the country, the country's long-term influence under Soviet Russia and England was dragging the country into chaos. This unstable structure in Iran caused a nationalist officer named Reza Khan (Pahlavi) to take action in February 1921 and to eliminate political instability by overthrowing the current government. Rıza Khan, first as the army commander and the Minister of National Defense, and then as Reis'ül Vüzerâ (Prime Minister) became authorized in the internal and external politics of Iran. Reza Khan's becoming the Prime Minister (28 October 1923) coincides with the proclamation of the Republic in Turkey. In this period, the aims and interests of Turkey and Iran in foreign policy were congruous. With this process, it is seen that a new era began in the relations of the two neighboring countries.

The official relations between Turkey and Iran, which started during the National Struggle Period, gained a new direction with the appointment of Memduh Şevket (Esendal) Bey, with a moderate and artistic nature, as the Tehran Ambassador on July 29, 1925. Appointed to Tehran as ambassador, Memduh Şevket Bey rendered important services on behalf of the Republic of Turkey during his mission. His memories of the first three months he was in Tehran, the political relations he established with Turkey-Iran relations, are important in terms of setting an example for his positive works. Memduh Şevket Bey tried to provide as much political stability as possible with the bilateral relations he established in the person of Shah Reza Pahlavi.

The situation of Iran after the First World War, which was exposed to the pressures of foreign powers, was similar to the occupation period that Turkey faced. In this context, the reforms carried out by M. Kemal Pasha in Turkey constituted a model for Rıza Han. Although the characteristic structures of the two neighboring countries are different, the views and aims of Rıza Han and Mustafa Kemal Pasha were consonant. Turkey wished the abolition of the sultanate in Iran and the establishment of the republican regime. Thus, the Turkish revolution could be a model for other Islamic countries. In this direction, the Ankara Government gave instructions to Muhiddin Pasha, the first Ambassador appointed to Tehran, and to Memduh Şevket Bey, who took over the task after Muhiddin Pasha, on the inculcation of the idea of the Republic to Reza Han. Memduh Şevket Bey was well-versed in Persian geography and political functioning, as well as knowing Persian at an advanced level. Due to this feature of Memduh Şevket Bey, his appointment as Tehran Embassy is important in terms of bringing a new direction to Turkish-Iranian relations. Being aware of this, Memduh Şevket Bey tried to inculcate the issue of Iran's transition to the Republican regime, within the special relationship he established with Rıza Khan. However, despite the wishes of Rıza Khan, the characteristic structure of Iran prevented the transition to the Republican governance. However, as a result of Memduh Şevket Bey's attempts, the Turkey-Iran Security and Friendship Agreement, which was signed in 1926 in order to put Turkey and Iran's relations on a legal basis, formed the basis for the later Turkey-Iran agreements.

During the Tehran Embassy period of Memduh Şevket Bey, the developments in Turkey-Iran economic relations followed a course dependent on political relations. In this context, it is seen that

during the years of Memduh Şevket Bey's Embassy in Tehran, some tensions appeared in the political relations between Turkey and Iran, preventing the development of economic relations, especially security and border problems. The unsolved border problems of the two neighboring countries were at the forefront of the issues that occupied Memduh Şevket Bey, who ensured the positive atmosphere of Turkey-Iran relations with the agreements and protocols signed between the two neighboring countries. These problems caused the tribes in the region to move freely and the security to be interrupted. The problems in the border region prevented the Turkish-Iranian relations to settle into a certain order and created a constantly tense environment. In particular, the Ağrı Rebellions between 1926 and 1930 became an important problem for Turkey and the Turkish army's operation that included the Iranian border lands in order to eliminate the rebellions brought the relations to the breaking point. The failure to ensure stability in the Turkey-Iran border issues prepared the process that would lead Memduh Şevket Bey to resign. However, the seed that Memduh Şevket Bey planted in the relations between the two neighboring countries would begin to bear fruit in the following years. As a result, when we look at the course of Turkey-Iran relations in 1930, it is seen that political diplomacy has reached a dead end and the military dimension has come to the fore. Therefore, in the aforementioned period when politics came to a deadlock, the ambassadorship of the mild-mannered and artistic natured Memduh Şevket Bey was entrusted to Hüsrev Bey, who was a military origin. It is possible that the Republic of Turkey made this change in order to be more effective on Iran regarding border disputes.

Memduh Şevket Bey was a valuable diplomat of the early Republican period. Although he was dismissed in accordance with his state policy of Turkey with Iran, he would serve the state successfully for many years as an ambassador in the future.

Giriş

Türklerin İslamiyet’i kabulünden önce başlayan Türk-İran ilişkileri, İslamiyet’in kabulünden sonra daha çok yoğunlaştı. Selçukluların İran topraklarına yaptıkları fetihler neticesinde Türkler İran topraklarına yerleşerek dini ve kültürel anlamda temasta bulundular. Selçukluların İran coğrafyasında devlet kurmasıyla da Türk nüfusu bu bölgede arttı (Sümer 2009: 371). Fars ve Türk kültürünün harmanlandığı bu bölgeden Anadolu’ya kültürel miras intikal etti.

Sosyal ve siyasal açıdan başlayan bu ilişkiler, Osmanlı Devleti döneminde de devam etti. Bu dönemde yaşanan ilişkilerin iyi geçtiği söylenemez. Osmanlı ile İran arasında başlayan uzun soluklu mücadeleler, ilişkilerin inişli çıkışlı bir seyir izlemesine ve çoğu zaman sertleşen çatışmalara sahne oldu. XVI. Yüzyılın başından itibaren olumsuz seyreden Türk-İran ilişkileri uzun süren savaflara sebebiyet verdi. 1623’ten 1639 Mayıs’ına kadar on altı sene süren savaflardan sonra Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalandı. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti ve Safevi Devleti’nin sınırları belirlendi (Uzunçarşılı 1988: 2014).

İran ile yapılan antlaşmalara bakıldığında genel olarak sınır güvenliğiyle ilgili girişimler olduğu görülmektedir. Sınır köylerinde aşiretlerin birçok kez sınır ihlallerinde bulunması, genel olarak Türk-İran ilişkilerini meşgul eden konular arasında yer aldı. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti ile İran arasında ilişkiler iyi hale geldi. Bu durumu fırsat bilen devletler, sınır güvenliğini oluşturmak için bir araya gelmesine karşın netice alınmadı. 1869’da sınır güvenliği için protokol imzalanmasına karşın 1890’da İran sınırında bulunan aşiretler sınır ihlalleri yapmaya başladı. Bunun için tekrar sınır konusunu tartışmak için İran Hudud-u Heyet-i Tahkikiyesi Riyaseti oluşturularak başına Tahir Paşa getirildi. Yapılan çalışmalar neticesinde İran sınırı 17 Kasım 1913’te imzalanan İstanbul Protokolü’yle karara bağlandı (Bozkurt 2019: 247-249).

Millî Mücadele Dönemi Türk-İran ilişkilerine bakıldığında, ilk resmi temasların 1922 Haziran’ında başladığı görülmektedir. TBMM Hükümeti, kuruluşundan itibaren bir taraftan istiklal mücadelesi verirken diğer taraftan da uluslararası ilişkilerde eşitliğe dayanan karşılıklı dostlukların tesisine ve diplomatik ilişkilere önem verdi. Türkiye konumu dolayısıyla, Avrupa, Asya ve Afrika kıtaları arasında bir geçiş özelliği arz ediyordu. Dolayısıyla Türkiye, bir Balkan, bir Kafkas ülkesi olduğu gibi, aynı zamanda bir Orta Doğu ülkesiydi. Bu durağan ve değişmez faktör, Türkiye’yi daha kuruluşundan itibaren sınır komşularıyla ortak sorunlar ve konular üzerinde ilişki kurmaya zorladı. Bu bağlamda TBMM Hükümetinin takip ettiği politikalarından biri de Sovyet Rusya ve Afganistan’dan sonra sınır komşusu olan İran ile ilişkilerin tesisini sağlamaktı. M. Kemal Paşa, 1 Ocak 1921 tarihinde, Sovyet Misyonu Sekreteri Uptumal ile gerçekleştirdiği görüşmede, Tahran Hükümetiyle ilgili şunları söylüyordu:

“Biz, İran’la dostluk münasebetleri içindeyiz... Osmanlı hükümetinin önceki elçilik personeli Tahran’da kaldı. Elçinin kendisi, gerçekten kaçtı, fakat onun sekreteri ve bütün kadrolar Ankara hükümetine bağlılıklarını açıkladılar. Onlar aracılığıyla, İngilizlerin bütün baskılarına rağmen, bize, kendilerinin bizim doğal müttefiklerimiz olduklarını ve İngiliz zulmünden kurtulmaya can attıklarını bildiren Tahran hükümetiyle şu an düzenli dostluk münasebeti içerisindeyiz.” (Atatürk’ün Bütün Eserleri 2003: 237).

Kısa bir süre sonra İran ile ilişkilerin başladığı görülmektedir. Tahran Hükümetinin 28 Haziran 1921'de Ankara'ya bir elçilik heyeti yollamayı arzu etmesi üzerine, Ankara da buna mukabil, Tahran Hükümeti nezdine bir elçi gönderilmesi ve konsoloslukların oluşturulması girişiminde bulundu (BCA, 30.18.1/3.26.20). Türkiye-İran arasındaki ilk resmi temas Haziran 1922'de İran Eğitim Nazırı Mümtaz-üd Devle'nin başkanlığındaki bir heyetin Ankara'ya gelmesiyle başladı. Buna karşılık iade-i ziyaret yapmak için Muhiddin Paşa (Akyüz) liderliğinde bir Türk heyeti İran'a gitti. Bunun üzerine İran 22 Haziran 1922'de, TBMM Hükümetini meşru gördüğünü ve Mofakhan Eshag'ı Ankara Büyükelçisi olarak tayin ettiğini bildirdi. Buna karşılık Ankara'da, İcra Vekilleri Kurulunun 7 Kasım 1922 tarihli oturumunda, Muhiddin Paşa'nın Tahran Sefaretine elçi olarak atanmasına karar verildi (BCA, 30.18.1/6.34.19).¹ İki hükümet arasındaki siyasi ilişkilerin bu şekilde başlamasından sonra İran, TBMM Hükümetine yaptığı müracaatta, Trabzon'da konsolosluk açmak istediğini belirtti. İcra Vekilleri Heyetinin 12 Kasım 1922 tarihli oturumunda, İran Hükümetinin bu isteği, Tebriz'de Türk konsolosluğunun açılması koşuluyla kabul edildi (BCA, 30.18.1/6.36.8).

TBMM Hükümeti ile İran ilişkileri bu seyrirde devam ederken, Tahran Hükümetinin, İstanbul Hükümeti nezdinde büyükelçi olan Prens Moufahhamoddovleh'yi, Babialı vasıtasıyla Ankara'ya daimî elçi olarak ataması gerginliğe sebebiyet verdi. İran Hariciye Nazırı Kavamossaltenah, 22 Aralık 1922'de TBMM Reisi M. Kemal Paşa Hazretlerine diye çektiği telgrafta: "*Osmanlı Hükümeti nezdinde Sefirikebir sıfatıyla Prens Moufahhamoddovleh'yi Zatı Âlinize takdim ile şerefyab olurum. İran kavmile gayri kabili izale revabıtın bağladığı Türk milletinin saadet ve refahı hakkında Hükümeti İraniye'nin en hararetili temenniyatını Zatı Âlilerine arz ve ifade için bu vesileyi ittihaz eylerim*" şeklinde yazmaktaydı (Şimşir 2001: 415). Dolayısıyla Osmanlı Hükümeti sanıyla gelen mezkûr telgraf kabul edilmedi ve iadesine dair karar kılındı. Bunun üzerine İran Hariciye Nazırının telgrafına 3 Ocak 1923'te TBMM Hükümeti Hariciye Vekili Hüseyin Rauf (Orbay) Bey imzasıyla karşılık verildi ve Prens Moufahhamoddovleh'in Ankara Hükümeti nezdine görevlendirilmesi gerektiği aktarıldı (2001: 416). Tahran Hükümeti, itimatnamenin hariciye dairelerinde sehven yazılmış olduğunu bildirdi. Türk-İran ilişkilerini bir müddet meşgul eden itimatname sorunu bir yıl kadar sürdü. Tahran Hükümetinin, TBMM'nin istediği doğrultuda bir itimatname hazırlaması sorunun çözülmesini sağladı (Şimşir 2001: 433).

İran'ın diplomatik ilişki öncesi bazı kaygılar yaşadığı görülmektedir. Batılı ülkelerin henüz meşru görmediği Ankara Hükümetini, İran tanımakta acele etmek istemiyordu. Dolayısıyla Tahran Hükümetinin, ağır davranarak resmi yazışmalarda kasti bir şekilde yanlışlıklar yapmış olması muhtemeldir. Bir süre sonra uluslararası arenada Lozan Antlaşması'nın imzalanması İran'ın kaygılarını bertaraf etti ve antlaşmanın imzalanmasından sonra Ankara'ya elçisini gönderdi.

¹ Muhiddin Paşa'nın 7 Şubat 1923'te başlayacağı Tahran Büyükelçiliği görevi, 3 Ekim 1925 tarihine kadar devam edecektir.

Memduh Şevket Bey'in Tahran Büyükelçiliği ve Faaliyetleri

Millî Mücadele'nin silahlı eylem yönünün başarılı bir şekilde nihayete ermesi ve Misak-ı Milli sınırlarını kısmen de olsa tamamlayan Türkiye'de, M. Kemal Paşa önderliğinde yeni bir siyasal süreç başlatıldı ve Cumhuriyet rejimine geçildi. İran ise I. Dünya Savaşı'ndan sonra dâhili ve harici problemlerle karşı karşıya kaldı. Merkezi yönetim zayıf, ordu ise güçsüzdü. Harbin tesirleri, var olan politik ve toplumsal parçalanmaları daha da arttırdı. Ülkedeki büyük aşiretler ve etnik grupların ayaklanmaları yanında, ülkenin uzun süre Sovyet Rusya ve İngiltere'nin nüfuzu altında kalması, ülkeyi kaosa sürüklüyordu. İran'daki bu istikrarsız yapı Şubat 1921'de Rıza Han (Pehlevi) adında ulusçu bir subayın harekete geçmesine ve mevcut hükümeti devirerek siyasi istikrarsızlığı bertaraf etmesine sebep oldu. Rıza Han, evvela ordu kumandanı ve Millî Savunma Nazırı, akabinde Reis'ül Vüzera (Başbakan) olarak İran'ın dâhili ve harici siyasetinde yetkili oldu. Rıza Han'ın Başbakan olması (28 Ekim 1923) Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanına denk gelir. Bu dönemde, Türkiye ve İran'ın yürüttüğü harici siyasetteki gayeleri ve menfaatleri uyuşmaktadır. Bu süreçle birlikte komşu iki ülkenin ilişkilerinde yeni bir dönemin başladığı görülmektedir.

Rıza Han, İran siyasetinde söz sahibi olmasını müteakip Ankara'ya yeni bir sefir yollamak arzusundaydı. Bu bağlamda, 1924 Ocak'ında Ankara Büyükelçiliğine Seyyid Tabatabai tayin edildi (Çetinsaya 2000: 789). Tahran'ın, Ankara'daki büyükelçisini değiştirmesinin ardından, Ankara da bölgeyi iyi bilen Memduh Şevket Bey'in Tahran Büyükelçiliğine atanmasını uygun gördü. Bakü Mümessillığının kapanmasından sonra yurda dönen Memduh Şevket Bey, birkaç ay açıkta kaldıktan sonra bir yıla yakın Galatasaray, İstanbul Kabataş ve İstanbul Erkek liselerinde öğretmenlik yaptı. 29 Temmuz 1925'te Büyükelçilik kararnameyi çıkınca, öğretmenlikten Tahran Büyükelçiliğine atandı. Memduh Şevket Bey'in atanma kararı şöyle idi: *“Bakü mümessil-i sabıkı Memduh Şevket Beyefendi'nin şimdilik Ortaelçi maaş ve tahsisatıyla Tahran Büyükelçiliği'ne tayini, Hariciye Vekâlet-i Celilesi'nin 29 Temmuz 1341 tarih ve Sicil Müdüriyeti 259 numaralı tezkiresiyle vuku bulan teklifi üzerine, İcra Vekilleri Heyeti'nin 29 Temmuz 1341 tarihli içtimanda tasvip ve kabul edilmiştir”* (BCA,30.18.1/14.47.1).²

Tahran Büyükelçisi olarak atanmış Memduh Şevket Bey'in imatnamesi 19 Ağustos 1925'te Cumhurbaşkanı Gazi M. Kemal Paşa tarafından imzalandı ve kendisine ağustos sonunda Tahran'a gitmesi hususunda bilgi verildi (Cumhuriyet, 21 Ağustos 1925: 1; Şimşir, 1996: 85). Bunun üzerine yola koyulmak üzere hazırlıklarına başlayan ve 12 Ekim 1925'te İstanbul'dan yola çıkan Memduh Şevket Bey, 6 Kasım'da Tahran'a vardı. Memduh Şevket Bey, anılarında³ yolculuğunu şöyle anlatır:

“Küçük deftere bakıyorum: 12 Teşrinievvel 925'de henüz İstanbul'da imişim. Günler ne çabuk geçiyor, hatırdaki tutmak mümkün değil. İstanbul'dan ne gün

² Memduh Şevket Bey Ortaelçi maaş ve tahsisatıyla Tahran Büyükelçiliğine atanmasına rağmen, yazışmalarda genellikle *“Büyükelçi”* tabiri kullanılmaktadır. Oysa Memduh Şevket Bey'in Büyükelçilik unvanına haiz olarak yeniden atanması, 11 Aralık 1927 tarihli kararname ile gerçekleştirildi (BCA, 30.18.1/26.68.9).

³ Memduh Şevket Esendal'ın Tahran Anıları, günlük şeklinde olup, kendisinin göreve başladığı ilk 3 aya tekabül eder. 14 Kasım 1925'te İran'daki izlenimlerini yazmaya başlayan Esendal'ın, 14 Şubat 1926'da yazılarına son verdiği görülmektedir.

çıkışımı tahattur edemiyorum. 25-26'da Batum'da bulunduğum anlaşılıyor; 29 Cumhuriyet Bayramı günü, Bakû'da bulundum. Fakat Bakû'dan ne zaman hareket ettiğimi yine bilmiyorum; yalnız defterdeki kayda göre, 3 Teşrinisani 925'de Enizli'ye varmışım. Bir Enizli'de bir gece Reşt'te, bir gece Kazvin'de, dördüncü günü Tahran'a geldiğime nazaran Teşrinisani 6'da Tahran'a varmış oluyorum” (Esendal 1999: 9).

Memduh Şevket Bey'in, Bakû Mümessilliginden gelen bir tecrübesi vardı. Bakû Mümessili iken İran'da meydan gelen gelişmeleri yakından takip ettiği, hatta Enver Paşa'yla mektuplaşmalarında, İran'ın siyasi vaziyetiyle alakalı malumat verdiği bilinmektedir (TTK Arşivi, Kutu: 7, Gömlek: 25, Belge: 25). Dolayısıyla Memduh Şevket Bey, coğrafyasına ve siyasetine yabancılik hissi duymayacağı bir memlekete elçi tayin edilmişti.

Rıza Han Başbakan olduktan sonra, Şah Ahmet, devletin yönetimini kardeşi Muhammed Hasan Mirza'ya bırakarak uzun bir Avrupa seyahatine çıktı. 1925'e geldiğinde Ahmet Şah, İran'a dönme kararı aldı. Ülke içinde de şahın dönmesi lehine çeşitli gösteriler yapılıyordu. Fakat Ahmet Şah, iktidarı tekelinde bulunduran Rıza Han'dan çekindiği için İran'a dönüşünü erteledi. Bununla birlikte Rıza Han 31 Ekim 1925'te meclisi toplattı. İran Meclisi, Kaçar hanedanlığının tasfiyesine, Rıza Han'ın Saltanat Naibi olmasına ve yeni bir hükümet teşkil etmesine oy çokluğuyla karar verdi (BOA, HR.İM., Dosya No: 251, Gömlek No: 27). İran tahtına oturan Rıza Han, Kaçarların veliahdı olan Muhammed Hasan Mirza'yı, Gülistan Sarayı'ndan çıkarttı ve Kazvin üzerinden Bağdat'a sürdü (Brockelmann 1992: 424). Böylece Kaçar hanedanlığı tarihe karıştı ve elli dört yıl hüküm sürecek bir Pehlevi hanedanlığı dönemi başlamış oldu.

İran'daki iktidar değişikliği Memduh Şevket Bey'in Tahran'a varmasından önce gerçekleşti. Bu da Memduh Şevket Bey'in görevine resmi olarak başlamasına engel bir durumdu. Çünkü Memduh Şevket Bey'in itimatnamesi İran Şah'ı Ahmet Şah'a hitaben yazılmıştı. Oysa bu itimatname şaha sunulmadan Ahmet Şah devrilmişti ve Rıza Han, “Rıza Pehlevi” adıyla İran tahtına oturmuştu. Memduh Şevket Bey, gelişmeleri şöyle ifade etmektedir:

“Ben Bakû'da idim. Kaçar Hanedanı hallolundu, bir muvakkat hükümet teşekkül etti, Rıza Han Pehlevi Reis-i Ulâ ilan olundu. Bu vaka üzerine duayen olması hasebiyle İngiliz Sefiri süferayı toplamış ve bir karar vermişler. Bu karara göre vakayı hükümetlerine haber vereceklerini, oradan alacakları emre göre hareket edeceklerini İran Hükümetine bildirmişler. Bizim hükümetin haberi olduğu halde, her neden ise tasdik geç kalmış... Vürudumun ertesi ve daha ertesi günü bizim hükümetin İran Muvakkat Hükümetini tanıdığına dair telgraf gelmediğinden vaziyetim güç oldu. Vürudumun ertesi günü Hariciye Nezareti Teşrifat Müdürü beni ziyarete geldi; Türkiye'nin İran Muvakkat Hükümetini tanınması üzerine Hariciye ile temasa girmenin fevkalade suhulet peyde edeceğini söyledi” (Esendal 1999: 10).

İran'da meydana gelen iktidar değişikliği ve siyasi gelişmeler, Büyükelçi Memduh Şevket Bey'in itimatname sunmasını da geciktiriyordu. Büyükelçiliğin resmiyet kazanabilmesi için yeni bir itimatnameye ihtiyaç vardı. İran'da Ahmet Şah devrildikten

sonra rejim sorunu bir süre netleşmedi. Kurucu meclis toplanacak ve rejimi çözecekti (Şimşir 1996: 89). Şah ilan edilen Rıza Han'ın resmi unvanı belli olmadan yeni itimatname hazırlanamıyordu Rıza Şah, Nisan 1926'da taç giyecekti. Meydana gelen belirsizlik Memduh Şevket Bey'in işlerini güçleştiriyordu. Memduh Şevket Bey, Tahran'dan Ankara'ya çektiği ilk telgrafta, bazı hükümetler gibi bizim de İran Geçici Hükümetini tanımamız gerektiğini belirtmekteydi. Rıza Han da Memduh Şevket Bey'e haber göndererek, eğer M. Kemal Paşa bir telgraf yazıp kendisini tebrik eder ve Memduh Şevket Bey'in de mezkûr telgrafta memur ettiğini bildirir ise itimatname getirmiş sefir gibi kabul edileceğini ifade ediyordu (Esental 1999: 68). Belli ki Ankara temkinli yaklaşarak acele etmek istemiyordu.

Bu arada Ankara'daki İran elçiliği, 11 Ocak 1926'da Rıza Pehlevi'nin tahta çıkışını bildiren takririni Ankara Hükümetine takdim etti (BOA, HR.İM., Dosya No: 171, Gömlek No: 71). Nihayet 20 Ocak 1926'da Riyaset-i Cumhur Başkâtipliği, Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey'in itimatnamesinin Reis-i Cumhur tarafından imzalandığını Hariciye Vekâletine bildirdi (CA, A IV-6, D 54, F 18-19; CA, A IV-6, D 54, F 18-18). Fakat hazırlanan itimatnamenin Tahran'a ulaşmasının zaman alacağı göz önüne alınarak 26 Ocak 1926'da Cumhurbaşkanı Gazi M. Kemal Paşa tarafından İran Şahı Rıza Pehlevi'ye bir telgraf çekildi. İtimatname takdim edilinceye dek Memduh Şevket Bey'in büyükelçi olarak tanınmasını Şah'tan rica etti. Cumhurbaşkanı Gazi M. Kemal Paşa'nın bu ricası Şah Rıza Pehlevi tarafından hüsnü kabul ile karşılanarak hemen bir kabul töreni düzenletti ve Memduh Şevket Bey'i Türkiye Büyükelçisi olarak kabul etti (Şimşir 2001: 442). Böylece Memduh Şevket Bey, itimatname gelmeden Tahran Büyükelçiliği görevine resmen başladı.

Türkiye Cumhuriyeti, Rıza Han'ın samimi jestini karşılıksız bırakmak istemedi. Bu sırada Rıza Pehlevi'nin 25 Nisan 1926'da yapılması planlan taç giyme töreni Mayıs ayına ertelenmişti (BOA, HR.İM., Dosya No: 253, Gömlek No: 45). Türkiye Cumhuriyeti, Rıza Pehlevi'nin taç giyme töreninde, sınır komşusuna dostluğunu göstermeyi arzu ediyordu. Bu bağlamda Türkiye, Rıza Şah'ın taç giyme merasiminde gösteri yapmaları için iki junkers tayyare göndermeye karar verdi. Alınan karar, dostane ilişkilerin pekişmesinin yanı sıra Millî Mücadele'den yeni çıkmış genç Türkiye'nin güç ve itibarının bir dış ülkede gözlemlenmesi bakımından dikkate değerdi. Nitekim Hariciye Vekâleti tarafından 27 Nisan 1926'da hem Memduh Şevket Bey'e hem de Tebriz Konsolosluğuna çekilen telgrafta: *"İran Şehinşahi resmi tetevvücünde hazır bulunmak üzere, iki Junkers tayyaresi 30 Nisan'da Ankara'dan kalkarak, hava müsait olduğu takdirde, 1 Mayıs'ta Tebriz'e ve 2'sinde Tahran'a vasıl olacak ve Tahran'da bir hafta kaldıktan sonra avdet edecektir"* denilerek tayyarelerin karşılanması için gerekli hazırlıkların yapılması isteniyordu (Şimşir 2001: 442). Ayrıca taç giyme merasimi nedeniyle Rıza Pehlevi'ye, çok kıymetli taşlarla süslü bir kılıç armağan edilmesi kararlaştırıldı (BCA, 30.18.1/18.28.6).

Hariciye Vekili Tevfik Rüştü (Aras) Bey, 2 Mayıs 1926'da Memduh Şevket Bey'e çektiği telgrafta, Cumhurbaşkanı tarafından şahın taç giymesi münasebetiyle tebrik telgrafi çekildiğini, iki askeri tayyarenin Ankara'dan hareketle Diyarbakır'da bir gece kaldıktan sonra Tebriz üzerinde Tahran'a varacaklarını ve Rıza Pehlevi'ye hediye edilmek üzere değerli taşlarla süslenmiş modern bir kılıç gönderildiğini belirtmektedir (Şimşir 2001: 444).

3 Mayıs'ta Ankara'dan yola çıkan tayyareler, olumsuz hava koşulları sebebiyle 6 Mayıs'ta Tahran'a varabilmişlerdir. Bundan sonra Ankara'yı memnun eden unsur, Tahran

Büyükelçisi Memduh Şevket Bey'den gelen 27 Mayıs 1926 tarihli malumdur. Tayyarelerin zamanında Tahran'a vardığını, pilotlarımızın kusursuz bir gösteri yaptığını, değerli kılıcı şaha takdim ettiğini, pilotlarımızın da huzura kabul olunduğunu, Şah'a dönük irat ettiği söyleye mukabil Şah'ın da Türkçe ve Farsça karşılık verdiğini belirtmektedir (Şimşir 1996: 94).

Türkiye-İran arasında meydana gelen gelişmeler bir dostluk havasının doğmasını sağladı ve gittikçe gelişecek gibi görünüyordu. Tabii Memduh Şevket Bey'in buradaki rolü yadsınamaz. Çünkü Memduh Şevket Bey'in Rıza Pehlevi'nin huzuruna çıktığı 14 Kasım 1925 gününden itibaren ikisi arasında samimi bir muhabbetin oluşması, komşu iki devletin ilişkilerine olumlu yansımaları açısından önem arz eder.

Gazi M. Kemal Paşa'nın Türkiye'de yaptığı inkılaplar, Rıza Han için bir model teşkil etmekteydi (Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu 2004: 357). Türkiye, İran'da saltanatın kaldırılması ve Cumhuriyet rejiminin tesis edilmesini arzu ediyordu. Böylece Türk devrimi diğer İslâm ülkelerine de model olabilirdi. Ankara Hükümeti, bu doğrultuda gerek Tahran'a atadığı ilk Büyükelçi Muhiddin Paşa'ya ve gerekse Muhiddin Paşa'dan sonra görevi devralan Memduh Şevket Bey'e, Rıza Han'a Cumhuriyet fikrinin telkini konusunda talimat vermişti. İran'daki siyasi gelişmeleri yakından takip eden Ankara, Cumhuriyeti ilan etmeye yatkın görünen Rıza Han'a umut bağlamıştı. İran'dan Ankara'ya gelen istihbarat bilgileri de İran'ın Cumhuriyet idaresine geçileceği yönündeydi (BCA,30.10.0./260.753.40; BCA,30.10.0/260.753.41).

Büyükelçi sıfatıyla Tahran'a atanan Memduh Şevket Bey, Rıza Han ile kuracağı hususi münasebet dâhilinde, İran'ın Cumhuriyet idaresine geçmesini amaçlayan bir gayret içinde olması, onun Tahran'daki faaliyetlerinin temel önceliğiydi. Bu bağlamda, Ankara'dan aldığı talimat üzerine 14 Kasım 1925'te Rıza Pehlevi ile görüşme imkânı buldu. İkili arasındaki görüşme Türkçe olarak yapıldı. Rıza Han, Cumhurbaşkanı Gazi M. Kemal Paşa ve İsmet Paşa ile ilgili samimi sözler sarf etti. Ayrıca geçici hükümetin, evvela Ankara tarafından tanınmış olduğuna kalben itimat ettiğini ifade etti. Memduh Şevket Bey konuyu rejim meselesine getirdiğinde Rıza Han, Hariciye Vezirinin de hazır bulunduğu görüşmede, bu meseleyi hususi olarak görüşmeleri gerektiğini belirtti (Esental 1999: 18-19). Bu durum, Rıza Han'ın kimseye itimadı olmadığını göstergesiydi.

16 Kasım'da Rus Sefiri, Memduh Şevket Bey'i ziyarete geldiğinde, Rus ve İngiliz hegemonyasının İran siyaseti üzerindeki etkisine vurgu yaparak İran'da Cumhuriyet rejiminin tesisini konusunda Türkiye'nin geç kaldığını ifade ederek: "*Siz çok geç kaldınız. Burada şahlık oluyor, bizim politikamız sukut ediyor*" dedi. Rus Sefiri, Rıza Han'ın şah olmaya ve bir sülale kurmaya karar verdiğini, çevresinin de onu bu yola sevk etmekte olduğunu, İngilizlerin de bu hareketi desteklediğini ifade etti. Memduh Şevket Bey, Rus Sefiri'nin bu sözlerine karşılık olarak Rıza Han'ın Cumhuriyet ilan edeceğini, bunu başaramazsa birkaç sene için şahlığı yürüteceğini belirterek, şartların olgunlaşmasıyla birlikte Cumhuriyeti tesis edeceğini inancını taşımaktadır (Esental 1999: 23).

Urmiye Mebusu Avşar, Memduh Şevket Bey'i 18 Kasım 1925 tarihli ziyaretinde, Rıza Han'ın Cumhuriyet taraftarı olduğunu; fakat bir yandan mollaların, diğer taraftan İngilizlerin muhalefetine uğradığını ve İngilizlerin, mollaları tahrik edeceğinden korktuğunu belirtmekteydi (Esental 1999: 26). Rıza Han'ın, Memduh Şevket Bey üzerinde etki bıraktığı görülmektedir. Ona göre Rıza Han'ın ilan edeceği rejimin adı Cumhuriyet

olmasa da kendi Cumhuriyet olacaktır. Memduh Şevket Bey, Ankara'nın isteği doğrultusunda Rıza Han'a yaptığı telkinlerin amacına ulaşması halinde İran'ın genel siyasetine önemli bir yansıması olacaktır. Böylece, Türkiye ile İran arasında sıkı bir ittifakın olması anlamına geliyordu ki, bu ittifak, Doğu milletlerine yansıması açısından önem arz ediyordu. Dolayısıyla İran'da ilan edilecek rejimin, komşu iki ülkenin ilişkilerine etkisi bakımından önemliydi. Memduh Şevket Bey, bu amaçla fırsat buldukça Rıza Han'la görüşme talebinde bulunuyordu. Fakat Memduh Şevket Bey'in, Rıza Han ile gerçekleştirdiği 29 Kasım 1925 tarihli görüşmesi, Türkiye'nin İran'da Cumhuriyet tesisine ilişkin beklentilerini zayıflatmaya başlamıştı. Mezkûr görüşmede, İran'da İngiliz hegemonyasının devam ettiği, istikrarın sağlanamadığı ve iç çekişmelerin hâkim olduğu sonucu ortaya çıkıyordu (Esendal 1999: 53-54).

Memduh Şevket Bey, Cumhuriyet tesis edilmese dahi, hanedan saltanatından ziyade Rıza Han'ın sağ olduğu süre zarfında şah olmasında bir sakınca görmemiştir. Kaçarlar'dan sonra İran'ın yeni bir hanedanın hâkimiyetine geçmesinden endişe duymaktaydı. Memduh Şevket Bey, hanedan meselesini İran Nafia Nazırı Timurtaş'a bahsettiğinde, Timurtaş: *"Yahşidir, ancak bizde birçok sahib-i mansablar var. Birçok zabıtlar var, birçok generaller var; o zaman hepsi buna göz koyacaktır. Bu da bizim için çetin olur"* cevabını verdi. Fakat Timurtaş'ın cevabı Memduh Şevket Bey'i tatmin etmedi. Çünkü Rıza Han'ın şahlığı hanedan şeklinde de olsa aynı ihtirasları kaçınılmaz kılacaktı (Esendal 1999: 61). Fakat Memduh Şevket Bey'in yaptığı telkinlerin sonuç vermediği kısa süre sonra anlaşılmaya başlandı. Elde edilen duyumlara göre İran yönetimi Rıza Han nezdinde Pehlevi hanedanına geçeceği görüşü hâkim olmaya başlamıştı. Nitekim Rıza Han 15 Aralık 1925 tarihinde şahlık yemini etti ve Pehlevi hanedanını resmen kurdu.

Memduh Şevket Bey 24 Aralık 1925 tarihinde Şah Rıza'nın huzuruna çıkarak Cumhurbaşkanı Gazi M. Kemal Paşa'nın selamını iletikten sonra kendisini tebrik etti. Şah Rıza, evvela Cumhuriyeti neden ilan edemediğinden bahsederek şöyle devam etti: *"Ben Cumhuriyet ilan edememiş isem bu fikrimde teceddüdatı unuttuğumdan değil fakat Cumhuriyet ilanının çetin olduğundandır. Bu usul ile de biz İran'ı kurtarabiliriz ve Türkiye ile münasebatı kuvvetlendirebiliriz... Hükümetlerin fevkinde bizim Mustafa Kemal Paşa ile aramızda da bir münasebet olmalıdır"* (Esendal 1999: 74). Yine 24 Ocak 1926 tarihli Memduh Şevket Bey'le olan görüşmelerinde Şah Rıza, Muhiddin Paşa'nın kendisine; *"Türkiye'de top atırlar Cumhuriyet ilan olundu"* dediğini hatırlatarak İran'ın Türkiye olmadığını ve İran'da top atmakla Cumhuriyet ilan edilemeyeceğini belirtti (Esendal 1999: 86).

Memduh Şevket Bey, Rıza Han'ın mutlaka Cumhuriyet tesis edeceğine dair bir beklenti içerisindeydi. Ancak Şah Rıza'nın, Pehlevi hanedanlığının saltanatını resmen başlatması, Ankara Hükümetinin ve onun Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey'in bütün beklentilerini boşa çıkardı. Yine de bu durum, komşu iki ülkenin ilişkilerine fazla olumsuz etki etmedi. Bunda Memduh Şevket Bey'in Şah Rıza ile daima hususi ve samimi münasebette bulunması ve Tahran yönetimiyle kurmuş olduğu ikili ilişkilerin etkili olduğu söylenebilir. Sonuç itibarıyla Şah Rıza'nın arzusu ve Memduh Şevket Bey'in girişimleri sonucu Türkiye ve İran, ilişkilerine hukuki bir zemin oluşturmak adına bir dostluk antlaşmasına adım atıldı.

Türkiye-İran Emniyet ve Muhadenet Muahedesi ve Memduh Şevket Bey

Memduh Şevket Bey'in Tahran Büyükelçisi sıfatıyla İran'daki ilk önemli hizmeti, Türkiye-İran Emniyet ve Muhadenet Muahedesi'nin vücuda gelmesinde önemli bir rol üstlenmesi oldu. Lozan Barış Antlaşması'yla savaş dönemini kapatan, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet idaresine geçen Türkiye, ulus-devlet modeliyle uluslararası sahadaki yerini aldı. Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşundan itibaren diplomatik ilişkilerine ehemmiyet verdi. Bu bağlamda, yabancı ülkelerle ilişkilerini birer dostluk antlaşmasına dayandırarak geliştirme gayretinde oldu.

Lozan Antlaşması'nın imzalanması akabinde, Musul Meselesi'nin de etkisiyle İngilizler Türkiye'nin dikkatini iç meselelere yoğunlaştırmayı amaçladılar. Musul'u elde tutmayı öncelikli bir amaç olarak gören İngiltere, bir karşı hareket olarak bölgedeki etnik yapıyı harekete geçirmek amacıyla, Türkiye-İran hududunu bir problemler yumağına dönüştürdü (Arslan, 2003: 38). İngiliz tahrikleri sonucunda, Musul anlaşmazlığı esnasında Türk-İran sınır boylarında ikamet eden muhtelif aşiretlerin saldırı gerçekleştirmeleri Ankara-Tahran yönetimlerinin birbirlerini mütekabil suçlamalarına ve itirazlarına neden oldu (Gönlübol vd. 1987: 90; Gönlübol ve Sar 2013: 101). Özellikle 1925 yılında zuhur eden Şeyh Sait İsyanı esnasında bir takım Kürt aşiretler Türkiye'nin egemenliğini kabul etmediklerini belirterek isyan etmeleri sonucu, Ağrı Dağı'nın çıkılması ve geçilmesi güç bölgelerine sığınmaları veya İran sınırına geçmeleri kontrolü güçleştiriyordu (Erdal 2012: 83). Aynı durum, İran topraklarında bulunan aşiretler için de geçerliydi. Dolayısıyla ortak temel sorunlar ve karşılıklı güvensizlik problemleri yaşayan Türkiye ve İran'ın, söz konusu sorunları çözmek ve sınırlarını güvence altına almak için yakınlaşmaları kaçınılmazdı. Bundan sonra yapılması gereken, ilişkilerin geliştirilmesi ve mevcut problemlerin çözümü için hukuki bir zemin oluşturmak iki ülkenin de temel amacıydı (Çetinsaya 1999: 149). Türkiye ve İran arasında olumlu havanın oluşması ve müzakerelerin başlamasında, Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey'in önemli katkıları oldu. Memduh Şevket Bey, Türkiye adına dostluk antlaşmasını müzakere etmek, sonuçlandırmak ve imzalamakla yetkilendirilmişti.

Türkiye ve İran arasında anlaşmazlıklara ve huzursuzluklara sebep olan hali hazırdaki problemleri gidermek amacıyla harekete geçilerek müzakerelere başlandı. Antlaşma talebi öncelikle İran'dan geldi. İran tahtına oturan Şah Rıza Pehlevi, mevcut hal edilmesi gereken sorunların ele alınarak komşu iki ülke arasında dostluk ve emniyet muahedesi ifa etmek gerektiğini ifade etmekteydi. Şah Rıza, Memduh Şevket Bey'le 29 Kasım 1925 tarihli görüşmesinde: "*Siz benimle daima hususi münasebette bulunur, benim sözlerimi yazarsınız, bu suretle de aramızda ayrı ve hususi bir münasebet, samimi ve sıkı bir rabita lazımdır*" diyerek Türkiye ile kurulacak ilişkilere önem verdiğini göstermekteydi (Esendal 1999: 56).

Sovyet Rusya Sefiri Şvestikiya'nın Memduh Şevket Bey'e aktardığına göre, Şah Rıza'nın Türkiye ile muahede yapmak istediğini; fakat Türkiye'nin yakınlık göstermediğini nakletmekteydi. Bunun üzerine Saray Nazırı Timurtaş ile görüşen Memduh Şevket Bey, Şah hazretlerinin bir muahededden bahsettiğini, bunu unutmadığını ve muahede esaslarının hazırlanmasıyla meşgul olduğunu belirtti. Memduh Şevket Bey, hazırlanması esas olan hususların başında kapitülasyonlar meselesi geldiğini, hudut meselelerine bir çare bulmak gerektiğini bildirdi. Görüşme bittikten sonra Timurtaş, muahede meselesini Şah Rıza'ya

aktardı. Şah, bu durumdan memnuniyetini dile getirerek müzakerelere başlanması için Reis-ül Vüzera (Başvezir) ile Timurtaş'ı memur etti (Esendal 1999: 82).

19 Ocak 1926'da Reis-ül Vüzera ve Timurtaş ile bir araya gelen Memduh Şevket Bey'e muahede hakkında fikri sorulduğunda; Türkiye'nin, İran ile her türlü muahede yapabileceğini belirtti. Devam eden müzakerede Memduh Şevket Bey, muahede ile ilgili İran temsilcilerinin önüne üç seçenek sundu:

- Birinci seçenek, bir muhadenet (dostluk) ahidnamesi,
- İkinci seçenek, bir emniyet muahedesi,
- Üçüncü seçenek, tedafüi (savunma) tecavüzi (saldırı) bir ittifak akti.

Timurtaş'ın fikrine göre, bir emniyet muahedesi yapılabilirdi. Reis-ül Vüzera da bu fikri tasdik ettiğini belirtti (Esendal 1999: 85).

Büyük bir gizlilikle yürütülen müzakereler sırasında özellikle İran'ı endişeye sevk eden bazı konular üzerinde anlaşmazlık yaşandı. Birincisi, kapitülasyonlar meselesiydi ki, Ankara nezdinde Memduh Şevket Bey, başlangıçta kapitülasyonların devamını savundu. Uzun zamanlar kapitülasyonlara maruz kalan Türkiye'nin kendisi daha yeni bütün kapitülasyonları kaldırmışken, İran'dan bunun devamını istemesi ilginçti ve İran tarafının tepkisine sebep oldu. İran, söz konusu meseleyi Türkiye'ye kabul ettirmeyi başardı. İkincisi ve en fazla tartışılan konu ise İran'ın Cemiyet-i Akvama olan yükümlülüklerine aynen uyma meselesiydi. Türkiye, muahede İran'ın Cemiyet-i Akvama olan mükellefiyetlerine en küçük bir atıfta bulunulmasına karşıydı. Çünkü Türkiye sonraki süreçlerde Milletler Cemiyeti ile bir sorun yaşadığında ve Cemiyetin Türkiye'ye karşı olası bir kararında İran'ın tutumunun ne olacağını kestiremiyordu (Çetinsaya 2001: 152). Türkiye nezdinde Memduh Şevket Bey, İran'ın Cemiyet-i Akvama bağlılığını ifade edecek bir oyun içinde olma ihtimalini göz ardı edemezdi. Memduh Şevket Bey, Hariciye Vekâletine çektiği 18/19 Mart 1926 tarihli telgrafta, İran temsilcisiyle yaptığı hususi müzakerede ihtilafli maddenin tekrar görüşüldüğünü belirterek şöyle devam etmekteydi:

“(İran temsilcisi) muahedenin imzasıyla İngiltere'ye açıkça muhalefet eylediklerini ve bu fıkraların ilavesiyle olsun hiç olmazsa lafzi bir müdafaa ve tevil yolunu açık bırakmadıkça İran siyasetinde İngiltere ve Rusya devletleri arasında mevcut olan muvazenevi muhafaza mümkün olamayacağını söyledi. Bendeniz de böyle muvazene matlup ise bunu muhafaza, bu muahede sahası haricinde olması lazım geldiği, İran'ın istediği devletlere taahhüdatı dairesinde istediği teminatı vermekte serbest bulunduğunu ve bizim Cemiyet-i Akvam'da aza olunanlarla da akd-i muahede ve mukavele ettiğimizi, hiç birisinin böyle bir kayd ilavesine lüzum görmemiş olduklarını söyledim ve böyle bir fıkranın ilavesiyle İran'ın daha müsâ'adesiz bir mevki'e düşmüş olacağını ilave ettim. Müzakere hususu ve dostane olduğu cihetle netice verilemez idi. Tekrar ne zaman görüşüleceği de tayin olunamayarak ayrıldık” (BCA, 30.10.0/12.71.45-1).

Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey, söz konusu mülakattan sonra İran tarafının karar vereceğini ve ne dereceye kadar ısrar edileceklerini tahmin edebilmek için bir-iki gün beklemenin, onların müracaatlarını görmek açısından daha doğru olacağı kanaatindeydi (BCA,30.10.0/12.71.45-1). Esas olan unsur, İran'ın İngiliz etkisinden

kurtulmadığıdır. Müzakerelerin uzaması İngiliz siyasi baskısının bir tezahürüydü. Memduh Şevket Bey'e göre, İranlılar İngiltere'yi ihmal edemedikleri gibi Türkiye'yi de ihmal edemezlerdi (BCA, 30.10.0/12.71.45-2).

Memduh Şevket Bey, muahedenin imzalanması için mümkün olan her türlü tedbire müracaat ederek büyük çaba sarf etti. Şah Rıza'nın huzuruna kadar giderek mevcut ihtilafın bir çözüme kavuşturulmasını istedi. Meseleden haberdar olan Şah Rıza da İran'ın Cemiyet-i Akvama üye olduğuna dair bir maddenin ilavesinin münasip olacağını ifade etti (BCA, 30.10.0/12.71.45-2). Dolayısıyla Türkiye, İran'ı bu fikrinden caydırmak istediye de İran tarafı, Cemiyet-i Akvama olan yükümlülüklerinin en başta gelen şartları olduğunu vurguladılar. İran tarafı ayrıca, bu muahedede belirlenen çerçevenin dışına çıkılmayacağını ve tarafsızlık ilkesine riayet edeceklerini belirttiler (BCA, 30.10.0/12.71.34). Müzakerelerin daha fazla tıkanmasını istemeyen Türkiye, İran'ın verdiği sözlü teminat doğrultusunda Cemiyet-i Akvam yükümlülüğü şartını kabul ederek muahedenin önünü açtı (BCA, 30.10.0/12.71.58).

Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey ve Saray Nazırı Timurtaş, devam eden müzakerelerde muahede maddelerine son şekli verdiler. Akabinde Memduh Şevket Bey, durumu Ankara'ya rapor etti. Ankara verdiği cevapta: "*İkamet, şehbenderlik, gümrük vesaire mukavelatı tanziminde hukuken yekdiğerine müsavi milletlerde teamül olan şekilde muamele olunmasını*" belirterek muahede maddelerinin uygun olduğunu belirtti (Esental 1999: 86).

Nihayet hükümetlerinden "olur" alan temsilciler, 22 Nisan 1926'da Türkçe, Farsça ve Fransızca olarak yazılan ve iki örnek olarak düzenlenen Türkiye ile İran arasındaki ilk resmî belge olan Emniyet ve Muhadenet Muahedesi imzalandı (BCA, 30.18.1/19.34.3).

Tahran'da imzalanan, Türkiye-İran Emniyet ve Muhadenet Muahedesi'ni, Türkiye adına tek yetkili sıfatıyla Büyükelçisi Memduh Şevket Bey, İran adına Reis-ül Vüzera Mehmet Ali Han Furugi ile Hariciye Nazırı Vekili Davut Meftah imzaladı (Soysal 2000: 284-286).

Türkiye-İran Emniyet ve Muhadenet Muahedesi, 22 Mayıs 1926'da TBMM'nin onayından geçerek yürürlüğe girdi. Memduh Şevket Bey'in girişimleri sonucu imzalanan muahede, Türkiye ve İran ilişkilerine hukuki bir boyut kazandırdı ve bundan sonra iki ülke arasında yapılacak muahedelerin temelini teşkil etti. Hatta muahedenin bir müddet sonra komşu iki ülkenin hudut sorunlarını tahkik ve görüşmek üzere girişimlere başlandı. Ankara tarafından iki general ve bir subaydan oluşan bir heyet teşkil edilerek Bakü'ye gönderildi (BCA, 30.18.1/20.57.14).

Muahede sonrası dönemde Gökhan Çetinsaya'nın ifade ettiği gibi, komşu iki ülke arasında geçici bir "balayı" yaşandığı görülmektedir (Çetinsaya 1999: 153). Hatta her iki ülke, birbirlerine karşılıklı jestlerde dahi bulundular. Şöyle ki, Tahran Hükümeti, muhitin en iyi binasını seçerek Türkiye Büyükelçiliğine tahsis etti (BCA, 30.18.1/25.39.20). Aynı şekilde Ankara Hükümeti de Kavaklıdere'de bulunan ve Tunalı Hilmi Bey'e ait bir arazinin bedeli ödenerek Tahran Sefaretinin kullanımına verdi (BCA, 30.18.1/19.42.18). Bu dönemde İran'ın, Türkiye'den beklentileri vardı. Memduh Şevket Bey'in aktardığına göre Şah Rıza, İran'ın Türkiye ile hareket etmesi gerektiğini, böylece Sovyet Rusya'yı elde tutabileceklerini ve ondan azami istifade edebileceklerini belirtmiştir (Esental 1999: 55). Şah Rıza, Türkiye'nin arabulucu olmasını umut ediyordu. Bu bağlamda Türkiye'nin,

İran'ın beklentisine karşılık verdiği ve Sovyet Rusya ile İran arasında bir rol üstlendiği görülmektedir. Şah Rıza 1926 Temmuz'unda Timurtaş başkanlığında son derece gizli ve özel bir komisyon oluşturdu. Oluşturulan komisyon, İran-Sovyet Rusya ilişkilerine yeni yön vermek amacıyla Moskova'ya gönderildi. Şah Rıza, komisyonu Moskova'ya gönderdiğinde, arabuluculuk yapmak amacıyla Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey de bu komisyona eşlik etti. Memduh Şevket Bey'e, Tahran'da verilen 9 Ağustos 1926 tarihli diplomatik pasaport, aslında bir nevi komisyonun güzergâhını belirtiyordu. Fransızca olarak kaleme alınan diplomatik pasaportta, Türkiye Cumhuriyeti'nin Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey'in Moskova ve Ankara yolculuğu esnasında Türkiye Cumhuriyeti'ne dost devletlerin sivil ve askeri yetkililerinden serbestçe geçişine izin vermeleri ve gerekirse kendisine yardım etmeleri istenmekteydi (ATAM Arşivi, Dosya: 31, Belge: 46).

Memduh Şevket Bey'in eşlik ettiği Timurtaş'ın Moskova müzakereleri Türk basınına da yansdı. Örneğin; Cumhuriyet gazetesinin 17 Ağustos 1926 tarihli haberine göre, Sovyet Rusya, Türkiye ve İran arasında güvenlik muahedesi görüşüleceği ve Sovyet Rusya ile İran'ın sorunlarının çözüleceği yazılıyordu (Cumhuriyet, 17 Ağustos 1926: 3). Hâkimiyet-i Millîye gazetesi de Rusya ile komşu Şark devletleri arasında münasebetlerin tesisi noktasında önem arz eden bu müzakerelerde bulunmak üzere Tahran Sefiri Memduh Şevket Bey'in de Moskova'ya vardığını belirtmektedir (Hâkimiyet-i Millîye, 21 Ağustos 1926: 1). Fakat Memduh Şevket Bey'in eşlik ettiği İran heyetinin Moskova temasları bir gelişme kaydetmedi. Müzakereler bittikten sonra Memduh Şevket Bey ve Timurtaş Türkiye'ye hareket ettiler (Çetinsaya 1999: 154). Timurtaş yaklaşık 15 gün Ankara'da kaldıktan sonra Tahran'a döndü. Timurtaş'ın Türkiye ziyareti boyunca Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey'in kendisine eşlik etmiş olması, Sovyet Rusya liderliğindeki Asya Paktı ile ilgili dedikoduların doğmasına neden olur (Erdem 2016: 391).

İran ve Sovyet Rusya müzakereleri istenilen neticeyi vermemişse de Türkiye'nin arabulucu rol üstlenmesi, Türk-İran ilişkilerinin pekişmesi açısından önemlidir. Bununla birlikte Komşu iki ülke münasebetlerinin karşılıklı iş birliğine dayanan olumlu bir havada devam ederken, 1927 yılı itibarıyla sınır problemlerinin tekrar zuhur etmesi olumlu havayı sekteye uğratacaktır.

Memduh Şevket Bey'in Büyükelçiliği Dönemi Türk-İran Ekonomik İlişkileri

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye Millî Mücadele hareketini yürütürken, İran da İngiliz ve Rus hegemonyasından kurtulma mücadelesi vermekteydi. Mezkûr dönemde komşu iki ülkenin ticari ilişkileri gelişmemişti. 1923 yılı itibarıyla Gazi M. Kemal Paşa liderliğindeki Türkiye ve Rıza Şah liderliğindeki İran, ekonomik ve ticari ilişkiler tesis etmek arzusunda idi. İran yönetiminin Trabzon'da, Türk yönetiminin de Tebriz'de konsolosluk açmak istemeleri, ekonomik ilişkilerin canlandırılması arzusunun yansımasıydı. Çünkü komşu iki ülke arasındaki ekonomik münasebetlerin dayanaklarından biri ve İran-Avrupa postasının en kısa yolu Trabzon-Tebriz transit yoludur. Anadolu içlerine, Doğu Anadolu üzerinden Kafkasya'ya ve İran'a ulaşan geniş bir hinterlanda sahip olan Trabzon Limanı bu bağlamda önem arz etmekteydi. I. Dünya Savaşı'ndan önce İran'dan Avrupa'ya sevkiyat daha kolaylıkla Trabzon yolu ile yapılmaktaydı. Buna mukabil Türkiye'den İran'a yapılan sevkiyat da yine bu yolla büyük bir miktarı

kapsamaktaydı. Bu durum I. Dünya Savaşı esnasında bittabi değişmiş ve takip eden yıllarda da çok aşağı inmiştir.

Memduh Şevket Bey'in Tahran Büyükelçiliği döneminde ekonomik ilişkilerin canlandırılması hususunda sarf edilen gayretlere rağmen, Türk-İran sınırında bilhassa asayiş noktasında görülen eksikliklerden ötürü istenilen seviyeye gelinemedi. Örneğin 1926'da 43.015 parça İran transit eşyası Trabzon-Tebriz yolunda gelip geçmiş iken, bu sayı 1927'de 36.627, 1928'de 23.801, 1929'da 19.867, 1930'da 9.033 ve 1931 yılında ise 6.872'ye düşmüştür. 1932 yılında Trabzon-Tebriz transit yolun tamir edilmesi ve Türk-İran ticari ilişkilerinin tekrar olumlu bir seyir yakalamasıyla birlikte transit eşya nakliyatı da kademeli olarak arttı (BCA, 30.10.0/168.171.1-3). Bununla birlikte 1934 yılında Rıza Şah'ın Türkiye'yi ziyaret etmesi, Türkiye ile İran arasındaki diplomatik ve ekonomik ilişkilere de bir ivme kazandıracaktır (Aydoğan 2004: 11).

İran'la yapılması ön görülen ticaret antlaşması neticeleninceye kadar 1926'da geçici bir ticaret muahedesi imzalanmıştı (BCA, 30.18.1/19.34.2). Muhtelif tarihlerde sürekli uzatılan geçici muahede 1928'de tekrar gündeme geldi. 1 Haziran 1928 tarihinde Türkiye ve İran arasında geçici ticaret muahedesi imzalanarak tekrar uzatıldı (BCA, 30.18.1/29.34.7; Düstur, 1929: 1093). Tabii Türkiye ve İran devletleri geçici ticaret anlaşmalarını uzatırken, kapitülasyonları ilga eden İran ile yapılmasını tasarladığı bir ticaret ve ikamet mukavelesinin imzalanması için müzakerelerde bulunmak üzere, 22 Temmuz 1928'de Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey'e yetki verdi (BCA, 30.18.1/29.46.8). Tahran yönetimiyle sürdürdüğü ticaret muahedesi müzakerelerini nihayete erdirip Türkiye'ye dönme planları yapan Memduh Şevket Bey, oğlu Suat Şevket'e gönderdiği 9 Ağustos 1929 tarihli mektupta şöyle yazıyordu: *"Benim şimdi burada esaslı bir işim kaldı ki o da ticaret muahedesini imza etmektir. Bu işi, Eylül nihayetinde buradan hareket edebilecek surette hazırlıyorum. Mühim tarafları zaten bitmiştir. Faaliyete başlamış olan hudut komisyonu da o zamana kadar işlerini bitirir yahut gelecek seneye bırakır, çünkü kışın hudut üstündeki dağlarda çalışılmaz"*⁴ (Esental 2003: 413).

Memduh Şevket Bey uzun süredir üzerinde çalıştığı ticaret muahedesi taslağını hazırlayıp Ankara'nın olurusu sundu. Memduh Şevket Bey süreci şöyle ifade etmektedir: *"İmza edilecek ticaret mukavelesi için Ankara'ya yazdığım projenin cevabını bekliyorum. İki senedir çalıştığım bu işi yarıda bırakıp eli boş, sallana sallana memlekete dönmek istemem. Ama bu defa da müşkülât çıkar, işin halli tekrar bir sene yahut bilmem ne kadar geri kalırsa, artık kabahat benim değil. O zaman İran hükümeti Ankara'da müzakere etsin"* (Esental 2003: 419). Fakat Memduh Şevket Bey'in başlattığı müzakereler, beklediği şekilde sonuç vermeyecek, onun büyükelçiliğinden sonra da devam edecektir.⁵

Memduh Şevket Bey'in Tahran Büyükelçiliği dönemi Türkiye-İran ekonomik ilişkilerindeki gelişmeler, siyasi ilişkilere bağlı bir seyir takip etmiştir. Bu bağlamda Memduh Şevket Bey'in Tahran Büyükelçiliği yıllarında Türkiye ve İran arasındaki siyasi

⁴ 1929'da Türk-İran sınırını belirlemek için Hudut Komisyonu teşkil edildi (BCA, 30.18.1.2/4.35.15). Komisyonun Türk heyeti, Bayezit Valisi Ethem Bey başkanlığında çalışmalarını yürütmekte iken, 18 Aralık 1929'dan itibaren Türk temsilci heyeti başkanlığını Erkan-ı Harp Binbaşısı İbrahim Bey yürüttü (BCA, 30.18.1.2/7.61.8).

⁵ Süren müzakereler sonucunda Türkiye-İran Ticaret Muahedesi 1932 yılında imzalandı (BCA,30.18.1.2.32.77.3).

münasebetlerde, başta güvenlik ve sınır problemleri olmak üzere ekonomik münasebetlerin gelişmesini engelleyici birtakım gerginliklerin zuhur ettiği görülmektedir.

Türkiye- İran Sınır Anlaşmazlıkları ve Asayiş Sorunu: Ağrı İsyanları

Türkiye ve İran ilişkilerinde bir denge unsuru olan, Büyükelçi Memduh Şevket Bey'i en çok uğraştıran konuların başında hiç şüphe yok ki sınır anlaşmazlıkları geliyordu. 22 Nisan 1926 tarihli Türkiye-İran Emniyet ve Muhadenet Muahedesi, İran'ın batısındaki Simko Ağa ve Türkiye'nin doğusundaki Şeyh Sait isyanlarının verdiği kaygıyla artan sınır anlaşmazlığının giderilmesini amaçlayan muahededir. Fakat imzalanan muahedeyle baş gösteren Türk-İran yakınlaşması, bir süre sonra sınır problemlerinin tekrar ortaya çıkmasıyla sekteye uğradı (Saray 2019: 119-120). Esasen Türkiye ve İran sınır anlaşmazlığının temeli, bölgedeki Kürt isyanlarıydı. İki ülkenin Kürt politikası farklılık arz etmekteydi. İran sınır bölgesindeki isyancı Kürt grupları sınır ötesi çapulculuk yapmakta, Türkiye sınır bölgesindeki Kürt gruplar da İran'dan rahat bir şekilde silah tedarik etmekteydiler. İran penceresinden bakıldığında ise kendi sınırındaki Kürtlerin, Türkiye tarafından tahrik edilmesinden kuşkulandı. Meydana gelen siyasal gelişmeler iki ülkenin basınına da sirayet etti. İran basını Türkiye'nin bahaneler ürettiğini ve Türkiye'nin asıl maksadının Azerbaycan bölgesini işgal etme teşebbüsü olarak yorumlamıştır (National Archives, File No: 767.91, p.1). İran'da Türkiye'ye yönelik emperyalist yaklaşımlar yapılması Türk basınına da yansdı. Türk basını, İran'ın bağımsız hareket edemediğini, İngiltere ve Sovyet Rusya hegemonyasının etkin olduğunu, dolayısıyla sınır anlaşmazlığının ve sınır sorunlarının İran'dan kaynaklandığını belirtmekteydi (Nadi 1927: 1; Cumhuriyet, 10 Ağustos 1927: 1; Milliyet, 11 Ağustos 1927: 1). Komşu iki ülkenin birbirlerine karşı şüpheyle yaklaşmaları ve özellikle Türkiye sınırında Kürt isyanlarının artması ve İran'ın politik ve askeri sebeplerle gizlice asi Kürt gruplarına destek vermesi, ikili ilişkilerin de dozu giderek artan gerilmelere sebebiyet verdi (Çetinsaya 1999: 155).

Şeyh Sait İsyanı'nın bastırılmasından sonra kaçmak zorunda kalan asilerin bir bölümü Ağrı Dağı'na sığınmışlardı. Burada tekrar örgütlenme imkânı bulan asilerin, eşkıyalık faaliyetlerine girişmeleri sonucu I. Ağrı İsyanı patlak verdi. I. Ağrı Hadisesi, Mayıs 1926 başlarında Yusuf Taşo ve adamlarından müteşekkil bir takım şakinin, Beyazıd'ın Muson nahiyesine tabi Kalecik köyünden bir miktar hayvan gasp edip Ağrı Dağı'na sığınmaları üzerine başladı. Görünürde çapulculuk olarak görünen bu hadise sonucunda Beyazıd'a intikal eden 28. Alay, tertiplemediği operasyon ile birlikte Ağrı Dağı'nın tepelerini kontrolüne almasına karşın, Demirkapı adlı mntıkada mevcut bir asi grubun imdada gelmesi üzerine zor bir vaziyette kaldı (Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları 1992: 231). Akabinde Türkiye'nin başlattığı yeni harekâtlar, sınır boyunca devam edince, asiler İran sınırına kaçmak zorunda kaldılar. Ankara tarafından, her ne kadar Tahran Hükümetinden sınırdaki gerekli tedbirleri alması ve sınır geçişlerinin engellenmesi belirtilmişse de İran gelişmeleri izlemekle yetindi (Değerli 2010: 103). Ankara, bunun üzerine Türk-İran ilişkilerini gözden geçirme ve kendisine danışılmak üzere Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey'i Ankara'ya çağırıldı. Tahran da o sırada Avrupa'da bulunan eski Başbakan Ali Furugi'ye Türkiye'ye gitmesi talimatını verdi (Çetinsaya 1999: 155).

1926 Temmuz'un sonuna doğru sınır boylarındaki eşkiya akınları durduruldu; fakat Türk-İran arasındaki gerginlik devam ediyordu (BCA, 30.10.0/89.592.3). Memduh Şevket Bey, İngiltere Tahran Sefiri ile yaptığı 29 Temmuz 1927 tarihli görüşmesinde, sınır meselesini Tahran Hükümeti ile bir çözüme kavuşturmanın çok da zor olmayacağını, ifade etmekteydi. Memduh Şevket Bey'e göre, asıl mesele; "*Sınırdaki Kürtlerle nasıl başa çıkılacağıdır*" (Çetinsaya 1999: 156). Memduh Şevket Bey, Ankara'ya gitmeden önce İran hükümet yetkilileriyle yaptığı görüşmelerde, Türkiye'nin hassasiyetini dile getirerek Kürt ve sınır meselelerinin çözüme kavuşturulması için gerekli adımların atılmasını istemekteydi. Memduh Şevket Bey ayrıca Ankara'ya verdiği malumatta, sabık Başbakan Ali Furugi'nin Ankara'ya gelmesinin ihtimal dâhilinde olduğunu da belirtmiştir (BCA, 30.10.0/260.754.27).

Bununla beraber, komşu iki ülkenin sınır bölgelerinde baş gösteren hadiselerin meydana getirdiği gerginlikler, Ankara tarafından Memduh Şevket Bey'in yetkilendirildiği ve Türkiye ile İran arasında yapılması ön görülen posta ve telgraf, ikamet ve suçluların iadesi antlaşmalarına yönelik görüşmelerin tehir edilmesine sebebiyet verdi (BCA, 30.18.1/21.64.9). Meydana gelen gelişmelerin Türk-İran ilişkilerine etkisi, hiç şüphe yok ki, Memduh Şevket Bey'i zor bir duruma soktu. Hatta Memduh Şevket Bey, tıkanan ilişkiler sebebiyle Ankara'ya çağrıldıktan sonra istifa girişiminde dahi bulunduysa da göreve devam etmesi sağlandı (Esendal 2003: 373-374).

1927 yılında baş gösteren II. Ağrı İsyanı'ndan sonra Türk ordusunun gerçekleştirdiği II. Ağrı Harekâtı esnasında şakilerin bir kısmının tekrar komşu ülkeye kaçması, ikinci büyük gerginliğe sebebiyet verdi. Türkiye'nin İran'dan talep ettiği hususlar, şakilerin huduttan geçmelerinin engellenmesi ve askeri operasyonlar esnasında İran sınırına geçen şakilerin İran'a iltica etmelerinin önlenmesiydi (Şener 2012: 392).

Türkiye, II. Ağrı İsyanı'ndan sonra sınırdaki boylarındaki gelişmelerden ve İran'ın sergilediği politikadan rahatsızdı. Bu sıralarda Şah Rıza, İsviçre'de bulunan Cemiyet-i Akvam temsilcisi Ali Furugi'yi, ihtilafın çözüme kavuşturulması için acil olarak Ankara'ya gönderdi (Şener 2012: 393; Erdem 2016: 392). Memduh Şevket Bey'in aktardığına göre Şah Rıza, Türkiye Cumhuriyeti Hükümetiyle dostluk münasebeti tesisine gayret göstermiştir (BCA, 30.10.0/261.755.25-4). Ankara'ya gelen Furugi, ilgisizlikle karşılandı. Türkiye böyle davranmakla, İran'ın yanlış politika sergilediğini ve bu politikasında düzeltme yapması lazım geldiğini belirtmeye çalışmaktaydı (Özgiray 2010: 303).

Bu arada Ankara Hükümeti 25 Ekim 1927 tarihli kararnamede, İran hududunda emniyet ve güvenliğin sağlanması ve hâlihazırdaki sınırla alakalı alınacak tedbirleri belirlemek için İran temsilcisi Ali Furugi ile müzakerelere başlamak üzere Hariciye Vekili Dr. Tefvik Rüştü Bey ve Büyükelçi Memduh Şevket Bey'e yetki verdi (BCA, 30.18.1/26.58.17). Furugi uzun bir müddet Ankara'da bekletildikten sonra nihayet müzakereler başlatıldı. Ankara Hükümeti nezdinde Tefvik Rüştü Bey ve Memduh Şevket Bey'in gerçekleştirdikleri müzakerelerde, İran temsilcisinden iki şey istemişlerdir: "*Birincisi, Türk birliklerine saldıran Kürt gruplar hemen İran sınırını geçerek kolayca kaçmasınlar. İkincisi, Sınır çizgisi hukuki bir temele oturtulmalıdır*" (Çetinsaya 1999: 158).

Türkiye'deki ikili görüşmelerde bir sonuç alınamamıştı. Türkiye'de bulunan Memduh Şevket Bey, 1928 Mart sonunda Tahran'a gittikten sonra müzakereleri tekrar

başlatma imkânı buldu. Memduh Şevket Bey'in gayretleri sonucu komşu iki ülke uzlaşma sağlayabildi. Bu arada Ankara, İran'la yapılacak işbirliği muahedesi için Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey ve Moskova Büyükelçisi Mehmet Tevfik Bey'i Türk Hükümeti adına yetkili kıldı (BCA, 30.18.1/29.35.8). Müzakereler sonunda 15 Haziran 1928'de, 1926 tarihli, Türkiye-İran Emniyet ve Muhadenet Muahedesi'ni tamamlayan Ek Protokol imzalandı. Türkçe, Farsça ve Fransızca dillerinden ikişer örnek olarak hazırlanan bu Ek Protokolü Türkiye adına Memduh Şevket Bey ve Mehmet Tevfik Bey imzalarken, İran adına da Hariciye Veziri Vekili Fethullah Han Pakrevan imzaladı (Ayın Tarihi, 1928, 1929: 4118-4119). 1926 Muahedesi tamamlayan Ek Protokol dayanışma ve ekonomik işbirliği konularını kapsamaktaydı (Düstur, 1934: 44-45).

1927'deki II. Ağrı İsyanı'ndan 1930 yılına kadar geçen sürede Kürt isyanlarının durgunluk dönemine girmesi, Türkiye-İran politik ilişkilerine bir süre için olumlu yansıdı. Bu durum Türkiye'nin sınır konusunda daha rahat hareket etmesine sebep oldu. Fakat Haziran 1930'da baş gösteren III. Ağrı İsyanı, Türk-İran sınır sorununu tekrar gündeme getirdi. Mezkûr gelişmeler, 1925'ten beri ifa ettiği Tahran Büyükelçilik göreviyle, Türk-İran ilişkilerinin seyrine olumlu katkı sağlamaya gayret gösteren Memduh Şevket Bey'in istifa etmesine sebep olan süreci doğurdu.

III. Ağrı İsyanı'nın kısa sürede büyümesi ve isyancıların İran sınırını rahat kullanmaları, iki ülke ilişkilerini kopma noktasına getirdi. Türk tarafına göre şimdiki kadar Ağrı isyanlarına karşı yapılan baskıların tam netice vermemesini, Tahran Hükümetinin ciddiyet ve samimiyetle sınırlarını kapatmaması ve gerekli önlemleri almamasına bağlıyordu. Asiler böylece İran'ın kendilerine verdiği kolaylıktan istifade ederek takipten kurtuluyorlardı (Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları II 1992: 89). İsyanı bertaraf etmek için harekât başlatan Türk birlikleri, istikameti İran iç sınır bölgesine genişleterek, Küçük Ağrı'yı tamamıyla kuşattı. Akabinde de Ağrı Dağı'nın tamamını kontrol altına almadıkça bu sorunun nihayete erdirilmesinin mümkün olmadığını gören Türk birlikleri, bu bölgeyi işgal etti (Akgül 2005: 8).

III. Ağrı İsyanı'nın yayılması ve Türk-İran ilişkilerinin gerginliği basına da yansıdı. Türk basını temmuz ayından itibaren İran aleyhinde sert bir kampanya başlattı. Türk basını ortak bir tavır takınarak Tahran yönetiminin isyancılara açıkça destek vererek cephane ve yiyecek temin ettiğini belirtmekteydi (Nadi 1930: 1; Vakit, 7 Temmuz 1930: 1; Hâkimiyet-i Millîye, 8 Temmuz 1930: 1; Akşam, 3 Temmuz 1930: 1-3).

Bununla beraber Ankara, Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey vasıtasıyla Tahran Hükümetine nota vermeyi ihmal etmedi (Cumhuriyet, 5 Temmuz 1930: 1; Akşam, 6 Temmuz 1930: 1). İran yönetimine verilen notadan sonra İran Maslahatgüzarı Mehmet Sait Han'ın 8 Temmuz 1930'da basına yansıyan bir açıklamasında, iyi komşuluk ilişkilerine vurgu yaparak Türkiye aleyhinde herhangi bir faaliyetin İran'da karşılık bulduğuna ihtimal vermediğini belirtmekteydi (Akşam, 8 Temmuz 1930: 2).

İran, bir müddet sonra eşkıyalığı bertaraf etmek amacıyla sınırda birtakım önlemler alarak bir nebze olsun gerginliğin azalmasını sağladı (Cumhuriyet, 28 Temmuz 1930: 1). Büyükelçi Memduh Şevket Bey vasıtasıyla İran'a verilen notaya nihayet olumlu bir sonuç alınıyordu. Böylece, temmuz ve ağustos aylarındaki sert politikalar, yerini diplomasiye dayalı çözüm yoluna bıraktı.

Memduh Şevket Bey'in Tahran Büyükelçiliğinden İstifası

Türk-İran münasebetleri hassas bir dönem içindeyken, Cumhuriyet gazetesinin 24 Temmuz 1930 tarihli nüshasında, Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey'in sağlık problemleri sebebiyle istifa ettiği ve Tahran Büyükelçiliğine, Sofya Büyükelçisi Hüsrev (Gerede) Bey'in atandığına dair haber yer almaktaydı (Cumhuriyet, 24 Temmuz 1930: 1). Hüsrev Bey, Tahran Büyükelçiliğine tayini gerçekleşikten sonra, Yalova'da bulunan Cumhurbaşkanı Gazi M. Kemal Paşa'yı ziyaret edip gerekli talimatı aldıktan sonra Ankara'ya hareket etti (Cumhuriyet, 26 Temmuz 1930: 1). Gelişmeler hızlı bir seyir almıştı. Komşu iki ülkenin ilişkilerine olumlu katkısı bulunan Memduh Şevket Bey'in sağlık açısından bir problemi olsa da resmi makamlara sunduğu bir istifası söz konusu değildi. Bu durum, usulüne uygun bir elçi değişikliği değildi. Belli ki, Memduh Şevket Bey'in benimsediği yöntemler, hükümetler nezdinde anlaşılammış ve fikir ayrılıkları böyle bir yol ayrımına sebep olmuştur. Memduh Şevket Bey 29 Temmuz 1930'da, Hariciye Vekâletine gönderdiği şifreli telgrafla istifasını sundu. Telgrafta şöyle yazıyordu: *"Beş senedir Tahran'da Hükümetimiz siyasetinin tatbikine ihtiyar ettiğim tarzın İran'da anlaşılammamasından son günlerde istenilmeyen vaziyetler husule gelmekte olduğunu görerek Tahran Büyükelçiliği'nden çekilmeyi doğru ve lüzumlu buluyorum. Şimdiye kadar hakkımda gösterilen itimada arzı şükran ile istifamın kabulüne müsaade ve delaleti devletlerini rica ederim"* (Şimşir 1996: 95)

Memduh Şevket Bey'in istifa telgrafı, Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey tarafından Başbakanlık ve Cumhurbaşkanlığına arz edilerek istifanın uygun görülmesi ve Memduh Şevket Bey'i gönlünü okşayacak bir irade buyurulmasını istihham etti. Cumhurbaşkanı Gazi M. Kemal Paşa, Memduh Şevket Bey'in ifa ettiği hizmetlerinden dolayı memnuniyetini dile getirdi. Başbakan İsmet Paşa da Memduh Şevket Bey'in istifasının üzüntüyle kabul edildiğini ifade etmekteydi (Şimşir 2001: 461-462). Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey, 2 Ağustos 1930'de istifanın kabul edildiğini bildiren telgrafı çekti:

"İstifa telgrafınızı İstanbul'da bulunan Reisicumhurumuz Hazretlerine ve Başvekil Paşa Hazretlerine arz ettim. Cevap olarak aldığım irade ve emirlerinin şahs-ı devletlerine taalluk eden kısmını aynen nakil etmeği faydeli buldum ki şudur: 'Memduh Şevket Bey'in istifasını tüzütiyle kabul ediyoruz. Tahran Elçiliği sırasında gösterdiği yüksek hizmetlerden müteşekkirdüğümüzü ve kendisine her suretle itimadımız bulunduğunu beyan etmenizi...' Benim hissiyatıma gelince ona pek vakıf olduğumuz kanaatindeyim. Keyfiyeti arz ederim." (Şimşir 1996: 97).

Memduh Şevket Bey'in istifasını müteakip, Hariciye Vekâletinin 13 Ağustos 1930 tarihli tezkeresi gereğince verilen teklif üzerine, İcra Vekilleri Heyeti, 17 Ağustos 1930 tarihli kararnameyle, boşalan Tahran Büyükelçiliğine Sofya Büyükelçisi Hüsrev Bey'i atadı (BCA,30.18.1/13.58.12).

Hariciye Vekâletinden Memduh Şevket Bey'e çekilen şifreli telgrafta, Hüsrev Bey'in yakında Tahran'a hareket edeceğini, işlerin aksamasına mahal vermemek için Hüsrev Bey'in muvasalatına kadar Tahran'dan ayrılmaması istendi (Şimşir, 1996: 98). Fakat Memduh Şevket Bey, Hüsrev Bey'in gelişini beklemeden Tahran'dan ayrıldı. Memduh Şevket Bey ve Hüsrev Bey'in Kazvin civarında karşılaştıkları görülmektedir.

Memduh Şevket Bey'in kendisini bekleyememesinin sebebini aramanın faydasız olduğunu belirten Hüsrev Bey, bu âlim, fadil, sempatik dostu hayırlı seyahatler temenni ederek, Tahran'a bir an önce gitmek için yola koyuldu (Gerde 1952: 32).

Memduh Şevket Bey'in görevden alınmasında, Ankara Hükümeti siyasetinin tatbiki konusunu İran makamlarına kabul ettirememesinin yanı sıra, Ankara Hükümeti ile görüş ayrılığına düştüğü de muhtemeldir. Oğlu Suat Esendal'ın aktardığına göre, Ağrı İsyanı esnasında Türk birliklerinin İran iç bölgelerine ilerleyişini münasip görmemiş, bu durumun bir politik aksilik olduğunu belirterek Büyükelçilik görevinden feragat etmek istemiştir (Uyguner 1991: 19). Çetinsaya, Türkiye'nin İran'a karşı uygulanacak siyaset hususunda iki farklı görüşün oluştuğunu belirtmektedir: "*Şahinler*" ve "*Güvercinler*." Şahinleri Başbakan İsmet Paşa ve Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey, güvercinleri ise M. Kemal Paşa ve İbrahim Tali Bey temsil etmekteydi. Çetinsaya, mutedil Memduh Şevket Bey'in görevden azledilip asker kökenli Hüsrev Bey'in Tahran Büyükelçisi sıfatıyla tayin edilmesinde şahinler grubunun etkili olduğunu iddia etmektedir (Çetinsaya 1999: 163-164). İran Saray Nazırı Timurtaş ise Memduh Şevket Bey'in görevden alınmasını, Türk Genelkurmay Başkanlığı ile düştüğü fikir anlaşmazlığına bağlamaktadır (Çetinsaya 1999: 165).

Sonuç

Memduh Şevket Bey, Tahran Büyükelçiliği süresince Türkiye Cumhuriyeti adına önemli hizmetlerde bulundu. Tahran'da bulunduğu ilk üç aya ait hatıraları, Türkiye-İran ilişkileri nezdinde kurduğu ikili ilişkiler, yaptığı olumlu işlere örnek teşkil etmesi bakımından önem arz eder. Memduh Şevket Bey, Şah Rıza Pehlevi şahsında kurduğu ikili ilişkilerle mümkün mertebe siyasi istikrar sağlama gayreti içinde oldu. Dış güçlerin baskılarına maruz kalan İran'ın I. Dünya Savaşı'ndan sonraki ahvali, Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı işgal dönemine benzemektedir. Bu bağlamda M. Kemal Paşa'nın Türkiye'de gerçekleştirdiği inkılaplar, Rıza Han için bir model teşkil etmekteydi. Bunun bilincinde olan Memduh Şevket Bey, Rıza Han ile kurduğu hususi ilişki dâhilinde, İran'ın Cumhuriyet rejimine geçmesi konusunu telkin etme çabası içinde oldu. Fakat Rıza Han'ın arzu etmesine rağmen İran'ın karakteristik yapısı, Cumhuriyet idaresine geçmeye engel teşkil etti. Bununla birlikte Memduh Şevket Bey'in girişimleri sonucu Türkiye ve İran, ilişkilerini yasal bir zemine oturtmak amacıyla imzalanan antlaşma, daha sonraki Türkiye-İran antlaşmalarına temel teşkil etti.

Türkiye-İran ilişkilerinin olumlu bir havada seyir etmesini sağlayan Memduh Şevket Bey'i meşgul eden konuların başında, komşu iki ülkenin halledilemeyen sınır problemleri gelmekteydi. Bu problemler, bölgedeki aşiretlerin serbestçe hareket etmelerine ve asayişin sekteye uğramasına sebebiyet veriyordu. Sınır bölgesindeki sorunlar Türk-İran ilişkilerinin belli bir düzene oturmasını engelliyordu ve sürekli gerginleşen ortamları doğuruyordu. Özellikle 1926-1930 tarihleri arasındaki Ağrı İsyanlarının Türkiye için önemli bir sorun haline gelmesi ve isyanları bertaraf etmek amacıyla Türk ordusunun İran sınır topraklarını da içine alan harekâta bulunması, ilişkileri kopma noktasına getirdi. Türkiye-İran sınır sorunlarında istikrarın sağlanamaması, Memduh Şevket Bey'i istifaya götürecek süreci hazırladı.

Sonuç olarak 1930'da Türkiye-İran ilişkilerinin seyrine bakıldığında, siyasi diplomasiğin çıkmaza girdiği ve askeri boyutun ön plana çıktığı görülmektedir. Dolayısıyla

siyasetin tıkanma noktasına geldiği mezkûr süreçte, yumuşak huylu ve sanatkâr yaradılışlı Memduh Şevket Bey'in Büyükelçilik görevi, asker kökenli Hüsrev Bey'e tevdi edildi. Türkiye Cumhuriyeti, sınır anlaşmazlıkları hususunda İran üzerinde daha etkin olabilmek için bu değişikliği yaptığı muhtemeldir.

Memduh Şevket Bey, erken Cumhuriyet döneminin kıymetli bir diplomatydı. Türkiye'nin İran ile takip ettiği devlet politikası gereğince görevden alınmış olsa da ileriki safhalarda yine büyükelçi olarak uzun yıllar başarılı bir şekilde devlete hizmet edecektir.

Kaynaklar**Arşivler**

- Atatürk Araştırma Merkezi Arşivi (ATAM).
 Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA).
 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA).
 Cumhurbaşkanlığı Arşivi (CA)
 National Archives (ABD Ulusal Arşivler).
 TTK (Türk Tarih Kurumu Arşivi).

Resmî Yayınlar ve Tutanaklar

- Ayın Tarihi
 Düstur

Sürelî Yayınlar**Gazeteler**

- Cumhuriyet
 Hâkimiyet-i Millîye
 Akşam
 Millîyet
 Vakit

Kitaplar, Makaleler

- Akdevelioğlu, A. ve Kürkcüoğlu, Ö. (2004). Orta Doğu'yla İlişkiler. B. Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919-1980)* (C. 1: 357-369). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akgül, L. H. (2005). Rıza Han'ın Türkiye Ziyareti. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*. 4(7), 1-42.
 Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuydta/issue/949/10697>.
- Arslan, E. (2003). *Türk Dış Politikasında Ödün Değil, Uzlaş*. Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri (1920-1921). (2003). İstanbul: X, Kaynak Yayınları.
- Aydoğan, E. (2004). Üçüncü Umumi Müfettişliğinin Kurulması ve III. Umumi Müfettiş Tahsin Üzer'in Bazı Önemli Faaliyetleri. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. 33-34, 1-14.
 Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/20607>.
- Bozkurt, U. (2019). II. Abdülhamid'in Valilerinden İşkodralı Tahir Paşa'nın (1848-1913) Hayatı ve Devlet Adamlığı. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18. 237-254.
 Erişim adresi: http://sosbilder.igdir.edu.tr/Makaleler/1920921268_13_Bozkurt.
- Brockelmann, C. (1992). *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*. (N. Çağatay, Çev.). Ankara: TTK Yayınları.
- Çetinsaya, G. (1999). Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri (1926-1938). *Avrasya Dosyası*. 5(3), 148-175. doi:
- Çetinsaya, G. (2000). Millî Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran İlişkileri (1919-1925). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. 16(48), 769-796.
 Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1159501>.

- Değerli, E. S. (2010). Amerikan Basınında Doğu İsyancıları (1925-1938). *Akademik Bakış*. 3(6), 97-121. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/73978>.
- Erdal, İ. (2012). Atatürk Dönemi (1923-1938) Türk-İran İlişkileri ve Sadabad Paktı. *Karadeniz Araştırmalar*. 34, 77-88.
Erişim Adresi: http://www.karamdergisi.com/Makaleler/271663839_007erdal.pdf.
- Erdem, U. (2016). İngiliz Yıllık Raporlarında Türk-İran İlişkileri (1924-1934). *Yeni Türkiye*. 87. 390-401.
- Esendal, M. Ş. (1999). *Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Esendal, M. Ş. (2003). *Oğullarıma Mektuplar*. Haz. Muzaffer Uyguner, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyancıları*. (1992) (C. 1). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyancıları*. (1992) (C. 2). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Gerede, H. (1952). *Siyasi Hatıralarım I (İran)*. İstanbul: Vakıf Basımevi.
- Gönlübol, M. & Sar, C. (2013). *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Gönlübol, M. Vd. (1987). *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)*. (C.1). Ankara: AÜSBF Yayınları.
- Nadi, Y. (1927, 10 Ağustos). Komşumuz İran. *Cumhuriyet*: 1.
- Nadi, Y. (1930, 13 Temmuz). Şark'taki Hâdise ve İran. *Cumhuriyet*: 1.
- Özgiray, A. (2010). İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran Siyasi İlişkileri (1920-1938). B. Türkoğan (Ed.), *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (Makaleler)*. (s. 301-313). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Saray, M. (2019). *Türk-İran İlişkileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Soysal, İ. (2000). *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*. (C. 1). Ankara: TTK Yayınları.
- Sümer, F. (2009). Selçuklular. *İslâm Ansiklopedisi* (C. 36, 365-371). İstanbul: TDV Yayınları.
- Şimşir, B. N. (1996). *Bizim Diplomatlar*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Şimşir, B. N. (2001). *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, (C. 2), Ankara: TTK Yayınları.
- Uyguner, M. (1991). *Memduh Şevket Esendal-Yaşamı Sanatı yapıtlarından Seçmeler*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1998). *Osmanlı Tarihi*. (C. 3), Ankara: TTK Yayınları.

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ EDITÖRLÜĞÜNE

Konu: Etik Beyan/ İzin Belgesi (Tezden üretilen makale için)

Derginizin 2021 yılı 70. sayısında yayınlanmak üzere kabul edilen “**Memduh Şevket Bey’in Tahran Büyükelçiliği Dönemi Türkiye-İran İlişkileri (1925-1930)**”adlı çalışma danışmanlığını Prof. Dr. Erdal Aydoğan’ın yaptığı Cevdet Teke tarafından Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Ana Bilim Dalında hazırlanan doktora/ tezinden üretilmiştir.(YÖK Tez No: 676939 /10.05.2021)

Çalışmanın etik açıdan bir sorun teşkil etmediğini beyan ederek, rızamız ve bilgimiz dâhilinde ilgili sayıda yayınlanmasını arz ederiz.

27.08.2021

Dr. Cevdet TEKE

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

1. Yazar

Prof. Dr. Erdal AYDOĞAN

Atatürk Üniversitesi

Danışman / 2. Yazar

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

İmzalı Belge (imzalar 6698 sayılı KVKK uyarınca yayımlanan makaleden silinmiştir.)

-Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir. -The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics. No potential conflict of interest was reported by the authors.

KIBRIS İDADİSİ'NDE MUALLİM İSTİHDAMI, OKUL BÜTÇELERİ VE
EĞİTİM SÜRECİNDE YAŞANAN SORUNLAR
THE TEACHER EMPLOYMENT, BUDGET, AND EDUCATIONAL
PROBLEMS OF THE CYPRUS İDADI

CEMİL ÇELİK

Dr.

cemilcelik736@yahoo.com.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-8831-0913>

Atıf / Citation

Çelik, C. 2021. "Kıbrıs İdadisi'nde Muallim İstihdamı, Okul Bütçeleri ve Eğitim Sürecinde Yaşanan Sorunlar". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül-September 2021). 371-400

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 12.01.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 22.03.2021
Yayın Tarihi-*Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4479>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*
TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

KIBRIS İDADİSİ'NDE MUALLİM İSTİHDAMI, OKUL BÜTÇELERİ VE EĞİTİM SÜRECİNDE YAŞANAN SORUNLAR THE TEACHER EMPLOYMENT, BUDGET, AND EDUCATIONAL PROBLEMS OF THE CYPRUS İDADI

CEMİL ÇELİK

Öz

1869 tarihli Maarif Nizamnamesi Osmanlı Devleti'nin eğitim faaliyetlerini bir bütün olarak ele alan ilk düzenlemedir. Bu nizamname çerçevesinde kurulan “Büyük Dârümuallimîn” kurumu bünyesindeki Rüşdiye, İdadi ve Sultani şubelerinin öğretmen yetiştirilmesi planlanmıştır. Ancak bu durum dönemin şartları gereği kısa sürede gerçekleştirilememiş, asıl atılım II. Abdülhamid döneminde yapılmıştır. Ayrıca aynı dönemde Osmanlı coğrafyasında birçok eğitim kurumu açılmıştır.

Kıbrıs'ta 1897 yılında açılan idadi bunlardan biridir. İngiliz yönetimi döneminde Kıbrıs'ta Rumların lise seviyesinde okul açmaları eğitim seviyesi olarak daha düşük durumda olan Kıbrıs Türklerini gelecekle için endişeye sevk etmiştir. Ada Türklerinin talebi ile Maarif Nezareti tarafından Kıbrıs İdadisi açılmasına kararı verilmiş ve bu durum İngiliz yönetimince kabul edilmiştir. 1897 yılında açılan Kıbrıs İdadisi için Maarif Nezareti iki öğretmen göndermiştir. Öğretmen nakli çeşitli sebeplerle zaman zaman aksaklığa uğramıştır.

Kıbrıs İdadisinin nitelikli öğretmen ihtiyacı okul bütçesi yetersiz olduğu için ağırlıklı olarak Kıbrıs Türklerinden sağlanmıştır. Kıbrıs İdadisi bütçeleri; ada yönetiminin tahsis ettiği bütçe, Kıbrıs Evkaf İdaresi'nin yapmış olduğu kısıtlı yardım ve hayırsever Kıbrıs Türklerinin destekleri ile düzenlenen yardım kampanyalarından toplanan katkı ile oluşturulmuştur. Kıbrıs İdadisi'nin en büyük sorunları bütçe problemi sebebiyle nitelikli öğretmen temini, okul binasının kapasite olarak yetersizliği ve ikamet problemidir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim Tarihi, Kıbrıs, İngiliz Yönetimi, II. Abdülhamid, idadi

Abstract

The 1869 Education Regulation is the first regulation that deals with the educational affairs of the Ottoman Empire as a whole. It was planned to train teachers for the Rushtiyeh, Idadi, and Sultani schools by the corresponding branches of the “Büyük Dârümuallimîn” Institution established within the framework of this regulation. However, it could not be achieved in a short time due to the conditions of that period, and the real move was made during the reign of Abdulhamid II. In addition, many educational institutions were opened within the Ottoman geography during this period.

Idadi, opened in Cyprus in 1897, was one of them. The fact that Greek Cypriots opened high schools during the British administration worried less educated Turkish Cypriots about their future. At the request of the Turkish Cypriots and approval of the British administration, the Ministry of Education decided to open a Cyprus Idadi. Two teachers were sent by the Ottoman administration for the Cyprus Idadi that opened in 1897. From time to time, this was hindered for various reasons.

Although there was the need for qualified teachers, the teachers were mostly provided by the Turkish Cypriots due to the insufficient budget of the Cyprus Idadi. The budget of the Cyprus Idadi consisted of the budget allocated by the island administration, the limited assistance provided by the Directorate of the Cyprus Evkaf, the support of the charitable Turkish Cypriots, and the money collected in fund-raising campaigns. The biggest problems for the Cyprus Idadi were the provision of qualified teachers, the inadequacy of the school building, and the residence problems.

Key Words: History of Education, Cyprus, British Administration, Abdulhamid II, idadi

Structured Abstract

The 1869 Education Regulation is the first regulation that deals with the educational affairs of the Ottoman Empire as a whole. It was planned to train teachers for the Rushtiye, Idadi, and Sultani schools by the corresponding branches of the “Büyük Dârülmualimîn” Institution established within the framework of this regulation. However, this could not be achieved within a short time due to the conditions of that period, and the real move was made during the reign of Abdulhamid II. In addition, many educational institutions were opened in the Ottoman geography during this period.

The Idadi, that opened in Cyprus in 1897, is one of them. The fact that Greek Cypriots opened high schools during the British administration worried less educated Turkish Cypriots about their future prospects. At the request of the Turkish Cypriots and with the approval of the British administration, the Ministry of Education decided to open a Cyprus Idadi.

In order to plan and execute the activities of the Cyprus Idadi, the Administrative Board was established. The qadı/mufti presided over the Idadi Administrative Committee at different times. In line with the request of the Administrative Committee, in order to increase the education level of the island's Turks, two teachers (a director and an assistant director) were assigned to Cyprus by the Ministry of Education, even though they were disrupted from time to time. Since the budget of the Cyprus Idadi could not meet the salaries of many more teachers, there was consequently a constant shortage of qualified teachers. In addition, although the course load was higher than the teachers working in other regions of the Ottoman Empire, the insufficient salaries made working in the Idadi not an attractive job. In order to meet this need for teachers, it was met mainly from the Turkish Cypriots who had received a classical madrasah education or from newly graduated inexperienced teachers. In addition, the fact that the assigned teachers were among the various groups existing on the island caused problems. The fact that teachers are a party to the conflict between local groups has a negative impact on education.

According to Müçteba Efendi, who had been the administrative director for many years; Idadi, the largest Islamic school in Cyprus, had four goals: to educate, to train teachers, to train civil servants and to train individuals to be employed in trade. When evaluated in general, the high school did its part and contributed to the training of people who would lead the island's Turkish society. In addition, there are various problems in the administration. The first of these was the insufficient level of education in the primary schools for the Turks on the island and this negatively affected high school education. The second problem was the accommodation problem for students coming from towns and villages outside Nicosia. In order to overcome this problem, an attempt was made in the beginning to rent a joint house. The students, who had to spend the night in madrasahs, were in a difficult situation. In the following period, with the initiatives of the Higher Education Board, although a building where all students could stay was kept as a dormitory for a fee, this proved insufficient due to the increase in the number of students.

Since the Greeks living in Cyprus were financially wealthier, they supported their own educational institutions with funds. On the other hand, the low income level of the Turkish Cypriots prevented them from providing sufficient support for education. Although bridging this deficit was attempted by the Foundations Administration, it proved insufficient. In addition, the greatest support of the Foundations Administration was to make the Hagia Sophia School suitable and transfer the secondary school classes within the Idadi there. In this way, a certain contribution was made to the solution of the problem of space within the Idadi building.

In the beginning, in order to increase school income, according to the financial situation of the family of the student, the fee was not taken from the families of the poor students. However, due to the fact that different amounts of education fee (duhuliye) caused various problems, it was decided to take a standard education fee in the following periods.

After the British obtained the island administration, it fell from the ruling class to the minority. Cyprus Idadi, which has an important place within Turkish society's struggle for existence on the

island, experienced many difficulties, especially due to the insufficient size of the budget allocated by the British administration. It was completed through the foundations established by the open benevolent Turks in the Idadi budget. The efforts of Cyprus Mufti, Hacı Hafız Mehmet Ziyaeddin Efendi, who was a member and chairman of the Idadi for many years, had an important place in the development of the Cyprus Idadi. Especially the efforts of the manager Müçteba Efendi, who did not leave Cyprus during the First World War, and the efforts of Turkish Cypriot teachers contributed significantly to the struggle of the Turks to exist on the island.

Giriş

Türk eğitim tarihinin bir parçası olan Osmanlı dönemi eğitim tarihi hakkında çok sayıda akademik çalışma yapılmıştır. Son yıllarda Osmanlı Devleti'nin geç dönem eğitim tarihine yönelik akademik yayınların sayısı artmıştır. Özellikle yerel eğitim tarihi ile ilgili konular ele alınmaya başlanmıştır. Bu türdeki çalışmalar merkezden verilen kararların yerelde nasıl uygulandığı, problemleri ve çözüm yollarını kavramada faydalı olmaktadır. Bu çalışma böyle bir amaçla ve yöntemle son dönem Osmanlı eğitim tarihi çalışmalarının ışığı doğrultusunda merkezde yapılan düzenlemelerin taşraya yansımalarının bir örneği olarak Kıbrıs İdadisi'nin açılışı, muallim temini, okulun bütçeleri, yaşanan sıkıntılar ve bunların çözümüne dair yapılan faaliyetleri ele almaktadır.

Kıbrıs İdadisi açıldığı dönemde adada her ne kadar fiilen bir İngiliz yönetimi bulunsa da ada resmî olarak Osmanlı Devleti'ne aitti. Diğer yandan Kıbrıslı Türkler Osmanlı yönetiminde adada yönetici ve hâkim unsur iken bir anda azınlık durumuna düşmüşlerdi. Adanın Osmanlı yönetiminde olmayışı Kıbrıslı Türklerin eğitim tarihlerini Osmanlı (Türk) eğitim tarihinden ayırmamıştır. Bu yönüyle Kıbrıs adasında açılan idadi mektebi son dönem Osmanlı eğitim tarihinin en iyi örneklerinden birini teşkil etmektedir.

Konu özelinde Kıbrıs eğitim tarihine ilişkin bazı akademik çalışmalar bulunmaktadır. Bunlar genel olarak Kıbrıs eğitim tarihi ile ilgilidir ve Kıbrıs İdadisi kapsamlı bir şekilde ele alınamamıştır. Meryem Öksüzoğlu tarafından kaleme alınan *LeFKoşa Türk Lisesi'nin Tarihsel Süreç İçinde Yönetimi* (2003) isimli yüksek lisans tezinin bir kısmı idadi ile ilgilidir. Tezin ilgili kısmında muhtemelen birinci elden kaynakları okuma probleminden dolayı ağırlıklı olarak ikinci elden kaynaklardan istifade edilmiştir.

Bu çalışmada ise incelenen dönemde Kıbrıs'ın özel durumu sebebiyle Osmanlı Devleti'nin adada temsilcisi konumunda olan Kıbrıs kadılığının doğrudan doğruya sadaret ile yazışmaları, ada yönetimini elinde tutan İngilizlere ait İngiliz arşivlerindeki kayıtlar, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Milli Arşivi ve Vakıflar İdaresi Arşivi'nde bulunan mevcut belgelerden istifade edilmiştir. Çalışmada kullanılan İdadi İdare Heyeti Karar Defteri Kıbrıs'ta idadide yaşanan gelişmeleri, daha genel bir ifade ile Kıbrıs Türk eğitim sistemini yansıtması açısından ayrı bir değere sahiptir. Bu belgeler ve dönemin Kıbrıs Türk basınında konu ile ilgili çıkan haberlerden de faydalanılarak özelde Kıbrıs Türk eğitim tarihine genelde Türk eğitim tarihine katkı sunulmaya çalışılmıştır.

Tanzimat döneminde mektep ve medrese dışında modern tarzda okullar açılmış olsa da bunların çoğu şahsi gayretler sonucu eğitim hayatına katılmıştı. 16 Mart 1848 yılında Dârümuallimîn, 15 Kasım 1868'de Dârümuallimîn-i Sıbyan açılmıştı. Bu okulun

açılışından sonra Dârümuallimîn'in ismi Dârümuallimîn-i Rüşdiye'ye çevrilmişti.¹ Bunun bir devlet politikası haline getirilmesi ve plansız uygulamalar yerine bir plan dâhilinde yapılması ise ancak 30 yıl sonra Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile gerçekleşmişti.²

1 Eylül 1869 tarihli Maarif Nizamnamesi büyük oranda Fransız eğitim sisteminden adapte edilmişti. Bu nizamname Osmanlı maarif sisteminde modern eğitim kurumlarının meydana gelmesinde önemli bir yere sahipti. Bu nizamname sayesinde eğitim faaliyetleri 198 madde ve beş bölüm halinde kapsamlı bir şekilde ele alınmıştı.³ Saffet Paşa'nın Maarif Nazırlığı sırasında düzenlenen bu Maarif Nizamnamesi ile Osmanlı eğitimini uzun süreli olarak şekillendirecek bir sistem meydana getirilmişti.⁴ İstanbul'da ve taşrada genel eğitimi düzene sokmaya hedefleyen kapsamlı ilk yasal metin idi.⁵ Nizamname ile merkezi maarif teşkilatı yeniden yapılandırılmıştı. Bu göre Maarif-i Umumiye Nezareti, ilmiye ve idari dairelerinden oluşan Meclis-i Kebir-i Maarif, Tahrirat Kalemi ve Muhasebe Kaleminden oluşturuldu.⁶

Bu nizamname eğitim sisteminde o güne kadar yaşanan kargaşaya bir parça da olsa düzen getirmişti. Nizamname ile köylerde ve mahallelerde sıbyan, beşyüz haneli kasabalarda rüşdiye, bin haneli kasabalarda idadiye ve vilayet merkezlerinde sultaniler açılması planlanmıştı.⁷

1869 Maarif Nizamnamesine göre mevcut muallim okullarının yanında “Mükemmel muallimler yetiştirilmek üzere” Büyük Dârümuallimîn⁸ ve Dârümuallimât⁹ isimli iki öğretmen okulu daha açılmıştı. Büyük Dârümuallimîn, rüşdiye, idadi ve sultaniler için erkek muallim yetiştirecekti. Bu okulun iki şubesi bulunacak, bunlardan birisi Edebiyat diğeri ise Ulûm ve Fünûn şubesi olacaktı. Kızların eğitimi için Dârümuallimât ve içerisindeki bölümlerde Sıbyan ve Rüştiyelerde görev yapacak kadın muallimlere eğitim verilecekti. Bu eğitim süresi 2-3 yıl arasında değişecekti. Ancak bu kararları uygulamada aksaklıklar yaşanmış, çeşitli değişikliklerle Büyük Dârümuallimîn idadi kısmı 1874'de açılabilmişse de 1880'de kapanmıştı.¹⁰ 1891 tarihli nizamname ile idadiler hakkında yeni düzenleme yapılmıştı. Nizamname gereği Dârümuallimînlerin ismi Dârümuallimîn-i Âliye'ye çevrilmişti. Bu okullar İbtidadiye, Rüştiye ve Âliye bölümlerinden oluşturulan yeni teşkilat kapsamında iki yıl eğitim verecekti. Bu sayede ilk Yüksek Öğretmen Okulu açılmış oldu.¹¹

1871'de Dârümualliminde toplam öğrenci sayısı 200'dü. Aynı yılda Dârümuallimât'daki öğrenci sayısı ise 37 idi. 1874 yılında Osmanlı coğrafyasında sadece 300'ü geçkin rüşdiye bulunduğu göz önüne alındığında öğrenci sayısının çok yetersiz olacağı

¹ Özcan 1992: 443-444; Öztürk 1993: 551; Duman 1999: 309.

² Sakaoğlu 2003: 75; Kenan 2013: 13.

³ 1869 tarihli Nizamname için *bak.* Düstur, 1. Tertip, II, : 184-219; Arşiv Belgelerine 2014: 101-125; Uygun 2018: 73-77.

⁴ Tekeli-İlkin 1999: 67.

⁵ İskit 1943: 59; Çayır-Türk 2017: 63; Uygun 2018: 73.

⁶ Erdoğdu 1996: 208-209; Ürekli 2002: 398.

⁷ Ergin 1977: 425; Altın 2008: 274.

⁸ Bu okul vilayetlerde açılacak Merkez Dârümuallimînlere öğretmen yetiştirme görevini de üstlenmişti. İhsanoğlu 2004: 375.

⁹ Bilgi için Altın 2017: 20-37.

¹⁰ Öztürk 1993: 551; Duman 1999: 310; Taşdemirci 2002: 276; Taşer 2010: 40; Somel 2015: 169.

¹¹ Akyüz 2007: 248.

aşikârdı.¹² Muallim okullarının ihtiyacı karşılayamaması sonucu ihtiyaç eskiden olduğu gibi medreseden karşılanmıştı.¹³

1876 yılında Dârümuallimîn İdadi şubesi ders programında, Cebir, Usûl-i defterî, Hesap, Kozmografya, Tabii Bilimler, Hendese, Hıfzıssihha, Mantık, Türkçe Kitâbet ve İnşâ, Belagat, Tarih ve Yabancı Dil dersleri mevcuttu.¹⁴

Maarif-i Umumi Nizamnamesinde, Darümuallimînde idadî şubesinden mezun olanlara rüşdiye öğretmenlerinden 200 kuruş daha yüksek maaş verilmesi dile getirilmişti. Ayrıca idadilerde en az 10 muallim olması, ihtiyaç olduğu takdirde müdür ile iki hademe tayin edilmesi istenmişti.¹⁵ Buradan Osmanlı yönetiminin idadilere verdiği önem anlaşılakta ise de ilerleyen süreçte çeşitli imkânsızlıklar yüzünden Darümuallimîn idadi şubesi 1880 yılında kapatılmıştı. Darümuallimîn'de idadî ve sultani muallim adaylarının 2 yıl süre ile eğitim gördüğü âliye şubesi ancak 3 Kasım 1891'de açılmıştı.¹⁶ İdadi öğretmen adaylarının da eğitim göreceği âliye şubesinin (Edebiyat ve Fünûn) müfredatında Arapça ve dini dersler ağırlıklıydı.¹⁷ Zaten bu dönem taşrada görev yapacak yeterli yetişmiş kadro olmadığından eğitim geleneksel zihniyet ve öğretim metotlarına sahip din görevlileri tarafından üstlenilmişti.¹⁸

1903 yılında âliye şubesinin edebiyat kısmında; Belagat-ı Arabî, Belagat-ı Türkîye, Belagat-ı Farişî, Kitâbet-i Resmiyye, Coğrafya, Tarih, Kavânin dersleri verilmişti. Fünûn kısmında; Hesab-ı Âli, Cebir-i Âdi ve Âli, Usûl-i Defteri, Kimya, Tabakatü'l-Arz, Kozmografya, Müsellesat, Hikmet-i Tabîiyye, Hendese Tersimat-ı Riyâziye, Hayvanat ve Nebatat, Ziraat dersleri mevcuttu. Ortak dersler ise; Akaid, Ahlâk, Fransızca, İlm-i Servet ve Fenn-i Malî, İlm-i Ahval-ı Nefs idi. Aynı dönemde Darümuallimînde talebe sayısı 178, mezun 67, muallim sayısı ise 40'dı.¹⁹ Bu sayılardan da gerek öğrenci gerekse mezun sayısının Osmanlı Devleti bünyesindeki okulların muallim ihtiyacının karşılanmasına yetmeyeceği görülmektedir. Ancak kısıtlı talebe sayısına rağmen muallim sayısının fazlalığı bu okula verilen önemi göstermektedir.

Kıbrıs İdadisi'nin Açılışı, Müdür ve Muallim İstihdamı

4 Haziran 1878 tarihinde Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında imzalanan antlaşma ile Kıbrıs Adasının idaresi İngiliz yönetimine “geçici” olarak devredilmişti.²⁰ Bu dönemde Kıbrıs Türklerinin eğitim kurumları arasında en yüksek seviyede eğitim veren ve adadaki Müslüman okullarına da öğretmen yetiştiren kurum Kıbrıs Rüşdiyesi idi.²¹

¹² Akyüz 2007: 187; Somel 2015: 30.

¹³ Kodaman 1991: 147.

¹⁴ Sakaoğlu 2003: 78.

¹⁵ Kodaman 1991: 117.

¹⁶ Kodaman 1991: 148; Ünal 2015: 3.

¹⁷ Akyüz 2007: 248.

¹⁸ Gündüz 2010: 109.

¹⁹ Kodaman 1991: 149-150.

²⁰ Konu hakkında bk. Çelik 2021.

²¹ Osmanlı döneminde Kıbrıs Rüşdiyesi için bk. Samani 2006: 298-309.

Kıbrıs Adasında İngiliz idaresinin başlaması ile başlangıçta durum tespiti yapılmış, Rumların eğitim seviyesinin Türklere göre daha iyi durumda olduğu raporlara yansımıştı.²² Bu dönemde adada Müslümanlara ait 65 okul bulunurken, Hristiyanların okul sayısı 83 idi.²³ İngiliz yönetiminin ilk yıllarında Kıbrıs Rüşdiyesi'nde görev yapan muallimler; birinci muallim Hacı Hafız Mehmet Ziyaeddin,²⁴ ikinci muallim Ahmet Şükrü ve üçüncü muallim Mehmet Ziyai Efendilerdi.²⁵ Rüşdiyeden idadiye geçiş döneminde ise başmuallim Hacı Hafız Mehmet Ziyaeddin Efendi, Şükrü Efendi, Fehim Efendi, Bodyamyalyzade Şevket Bey ve Vedova isimli Maltalıdan oluşuyordu. Bu dönemde rüşdiyede dersler medrese usulü verilmeye devam ediyordu. Rüştiyede muallim mindere bağdaş kurar, öğrenciler sıralarda otururdu. Ders başladığında öğrenciler de hocalarının önünde diz çökerek dini ağırlıklı eğitim alırlardı.²⁶ Bu dönemde başmuallim Hacı Hafız Mehmet Ziyaeddin Efendi İngiliz yönetiminin yanlış yönlendirilmesi sonucu İngilizler tarafından görevden alınmıştı.²⁷

1893 yılında Rumların eğitim seviyesini yükseltmek için adadaki Rumların ileri gelenleri tarafından Yunanistan'dan öğretmenler getirilme kararı alınmıştı. Bunlar fen bilimleri ve din dersleri verecekti.²⁸ Kıbrıs Başpiskoposu ve Lefkoşa Belediye Başkanı ile ada dışında yaşayan Rumların katkılarıyla Lefkoşa'da 1893'de lise seviyesinde Gymnasium'un açılmasıyla Rumların eğitim durumu daha iyi seviyeye gelecekti.²⁹ Bu durum zaten eğitim seviyesi olarak daha geride olan ada Türklerini rahatsız etmiş, geleceklerinin teminatı olan gençlerin eğitimi geliştirmek için çare aramaya yönelmişlerdi. Bu doğrultuda İslam Maarif Encümeni üyesi Mehmet Faik Bey 10 Ağustos 1896 tarihinde Sadrazam Halil Rıfat Paşa'ya adadaki Türklerin genel durumu, eğitimde yaşanan sıkıntılar ve ihtiyaçları hakkında bir dilekçe kaleme almıştı. Dilekçede birçok konunun yanında adada Türklerin eğitim seviyesini yükseltmek amacıyla idadi açılması ve İstanbul'dan iki veya üç muallim gönderilmesini talep etti. Bu okuldan mezun olanlar istedikleri takdirde adadaki ilkokullarda muallim olabilmeliydi.³⁰ Bu talep doğrultusunda çalışmalar başlatıldı. Kadızade Faik Bey'in yanında Kıbrıs Kadısı Ataullah Efendi'de idadinin açılışı için büyük emek harcamışlardı.³¹

26 Ekim 1896 tarihinde Maarif Nezareti'nce Kıbrıs kadılığına Müslüman köylerinde ilkokullar ile merkezde gündüzlü/yatsız bir idadi açılması talimatı verildi.³² 14 Kasım 1896'da Maarif Encümeni tarafından yapılan toplantı sonucunda; rüşdiyenin mevcut sınıflarına iki sınıf daha ilave ederek beş yıllık idadi açılması kararı, Yüksek Komiser Walter J. Sendall'ce uygun görüldü.³³ Zaten bu tarihten önce alınan karar gereği ibtidai mekteplerine

²² NA. FO.78/5116: 66-67; Orr 1918: 125.

²³ Özkul vd. (2017): 126-127.

²⁴ Farklı kayıtlarda Ziyaeddin ve Ziyai isimleri kullanılsa da Meşihat kayıtlarında Ziyaeddin ismi kullanıldığı için Ziyaeddin ismi tercih edilmiştir.

²⁵ [C.2930] 1881: 28; N.A., FO., 78-3374, Nr.17'ye Ek.

²⁶ Korkut 2000: 19-20.

²⁷ NA. CO. 69/13 1900: 205-209.

²⁸ Kıbrıs, 41, 5 Haziran 1893.

²⁹ Newman 1905: 421 (769); Özkul vd. 2018: 77.

³⁰ Altan 2000: 52-54; An 2006: 9; An 2007: 10.

³¹ Korkut 2000: 20.

³² BOA, MF. MKT. 856/8-13.

³³ Mirat-ı Zaman, 318,1 Şubat 1909; Behçet 1969: 79; Korkut 2000: 118; Öksüzöglü 2003: 19, 33.

eğitim bütçesinin daha fazla aktarılması için rüşdiyelerle idadilerin birleştirme kararı gündemdeydi.³⁴

Kıbrıs İdadisi'nin eğitim faaliyetleri için Dersaadet Mekteb-i Âli'sinden mezun iki muallim çağırılması zorunlu görülmüştü. Bunun için İstanbul Sultani mezunu Ali Rıza Efendi Kıbrıs'a getirildi.³⁵ Kıbrıslı Ali Rıza Efendi daha önce değişik bölgelerde idadi müdürü olarak görev yapmıştı.³⁶

Kıbrıs İdadisi, rüşdiyeden dönüştürülerek 26 Aralık 1897'de Yüksek Komiser Walter J. Sendall'ın da katıldığı törenle resmî olarak açıldı.³⁷ İlk idadi müdürü ve başmuallimi olan Kıbrıslı Ali Rıza Efendi ile birlikte Maltalı Victor Vidova İngilizce öğretmeni olarak görev yaptı.³⁸ Arapça, Farsça ve Akaid-i Diniyye muallimliğine Hacı Velizade Mehmet Ziyai Efendi seçildi.³⁹ Kıbrıs İdadisi'nin muallim eksikliğini tamamlamak için Maarif Encümeni tarafından Beyrut İdadisi'nde eğitim almış Mehmet Mesbah Efendi eğitim yılı içerisinde muallim olarak Kıbrıs'a getirildi.⁴⁰ Ekim 1898'de İdadi Müdürü Ali Rıza Efendi'nin vefatı⁴¹ ile İstanbul'dan, Mekteb-i Âli mezunu ve gerekli şartlara haiz müdür aranmaya başlandı.⁴² Bu dönemde adada Zaman gazetesi⁴³ yazarı eski Adana İdadisi müdürü ve Seyhan gazetesinde de yazılar yazmış Hafız Ali Rıza Efendi'nin idadi müdürü olması uygun görüldü.⁴⁴ Onun müdürlük yaptığı 1898-1900 yılları arasında okulda; Mehmet Mesbah, Fevzi Hoca, Ali Rıfki, Hacı Velizade Mehmet Ziyai Efendiler ve İngilizce-Fransızca öğretmeni Victor Vedova görev yaptı. 17 Ekim 1899'da İngilizce öğretmeni olarak John V. Thompson⁴⁵ atandı. Mr. Thompson İngilizce dersi ile birlikte Matematik dersi de verdi.⁴⁶

İdadi müdürü Hafız Ali Rıza Efendi hakkındaki şikâyetler yüzünden 1900 yılında İngiliz Yüksek Komiserliği tarafından görevden alındı ve John V. Thompson müdürlüğe vekâlet etti. Bu dönemde idadinin eğitim kadrosu; Mehmet Mesbah, Hacı Vahid ile Ahmet Raik, Ahmet Derviş ve Ahmet Zihni isimli üç stajyer muallimden oluşuyordu.⁴⁷ Ali Rıza Efendi'nin adadan ayrılmak zorunda kalması zaten yetersiz olan muallim kadrosunu daha da zayıflatmıştı. Eksik muallimlerin yeri stajyer muallimlerle tamamlanmaya çalışılmıştı. Bu da doğal olarak idadi eğitimi için olumsuz bir durumdu. Zaten bu durum öğrenci sayısına yansımıştı.⁴⁸

³⁴ Ünal 2007: 136.

³⁵ Kıbrıs, 269, 8 T. Sani 1897.

³⁶ Kıbrıs, 274, 13 K. Evvel 1897.

³⁷ Zaman, 291, 31 K. Evvel 1897; Kıbrıs, 276, 27 K. Evvel 1897.

³⁸ Korkut 2000: 19-20.

³⁹ Zaman, 291, 31 K. Evvel 1897; Kıbrıs, 276, 27 K. Evvel 1897.

⁴⁰ Kıbrıs, 292, 25 Nisan 1898; Zaman, 308, 29 Nisan 1898.

⁴¹ Kıbrıs, 317, 24 T. Evvel 1898.

⁴² Kıbrıs, 318, 31 T. Evvel 1898.

⁴³ Gazete hakkında bk. Demiryürek 2000: 119-134; Mert 2003: 61-87.

⁴⁴ Altay 1969: 2; Mert 2003: 80.

⁴⁵ Cyprus Blue Book 1900-1901: 283.

⁴⁶ Öksüzöğlü 2003: 20.

⁴⁷ Cyprus Blue Book 1901-1902: 280-281; Öksüzöğlü 2003: 48.

⁴⁸ Ali Rıza Efendi döneminde 135 e ulaşan öğrenci sayısı bu dönemde 70'e düşmüştü. Cyprus Blue Book 1899-1900: 276; Cyprus Blue Book 1901-1902: 280.

Ada yönetimi, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği aracılığı ile Hariciye Nezaretine idadi müdürü ihtiyacını bildirdi. 17 Aralık 1900 tarihli yazıda; istenilen idadi müdürünün özellikleri şöyle ifade edildi: İyi bir aile sahibi, mesleğinde kendini ispatlamış, iyi halli, otuz beş yaşını geçmiş ve eğitim seviyesi olarak 1314 tarihli nizamnamede gösterilen şartlara haiz olması beklenmekteydi.⁴⁹ Maarif Nezareti tarafından Manisa eski idadi müdürü hâlihazırda Mekri rüştiye müdürü Halil Efendi'nin ismi teklif edildi. Halil Efendi'nin 21 Eylül 1901'de göreve başlayacağı bildirildi.⁵⁰ Halil Efendi göreve başladıktan sonra idadideki görevlerinin yanında adadaki ilköğretim okullarının yetersizliği hakkında Maarif Nezaretine bilgi verdi.⁵¹ Ayrıca Maarif Nezareti ile yaptığı yazışmada; en son kabul edilen idadi programlarından birkaç nüsha ile her sınıfta okutulan kitaplardan birer adet talep etti.⁵²

Halil Efendi'nin müdürlüğü döneminde okulda görev yapan muallimler; Mehmet Mesbah, John V. Thompson, Hasan Tahsin,⁵³ Ahmet Raik⁵⁴ ve Ahmet Derviş idi.⁵⁵ 1902 yılında İngilizce öğretmeni John V. Thompson tarafından okul futbol takımı kuruldu.⁵⁶ İlerleyen yıllarda okulun futbol takımı Osmanlı basınında yerini aldı ve diğer idadilere örnek gösterildi.⁵⁷ Thomson'un görevden alınmasından sonra futbol takımı sorumluluğu Mithat Efendi'ye bırakıldı ve maçlara başlaması kararı alındı.⁵⁸

Halil Efendi'nin müdürlüğü döneminde Kıbrıs Türklerinin ileri gelenleri idadinin eğitim seviyesinden memnun değildi. Halil Efendi'nin görevden alınması için Maarif Nezaretine dilekçe gönderildi.⁵⁹ Ancak bir gelişme olmadı.

Kıbrıs Türklerinin ileri gelenleri tarafından kurulan “*İslah-ı Maarif-i İslamiye*” Komisyonu tarafından idadi eğitiminin yetersizliği, programının düzeltilmeye ihtiyaç duyulduğu ancak müdür Halil Efendi'nin yetersizlik ve ilgisizliği sebebi yüzünden bunun gerçekleştirilemediğini ifade eden bir dilekçe ile durum Maarif Nezaretine tekrar sunuldu.⁶⁰ Bu teşebbüsler sonucunda idadi eğitiminin geliştirilmesi ve düzenlenmesi için Halil Efendi görevden alındı. Onun yerine Muğla İdadisi'nden Abdülfettah Efendi müdür olarak atandı.⁶¹ 21 Ağustos 1906 tarihinde ise İngiliz Büyükelçiliğinin talebi ile Abdülfettah Efendi'nin müdür görevinin yanında edebiyat ve tarih dersleri vermesi kararlaştırıldı. Fünûn-ı Tabiiyye ve Riyâziye derslerini Şemsettin Efendi⁶² verecekti. Şemsettin Efendi, Dârümuallimîn

⁴⁹ BOA, HR. SYS. 902/15.

⁵⁰ BOA, KB. MAA. FE., 3/21/3/4; BOA, MF. MKT. 526/77; BOA, DH. MKT. 2505/98.

⁵¹ BOA, MF. MKT. 856/8-15-1.

⁵² BOA, MF. MKT. 695/35.

⁵³ 23 Ekim 1901 tarihinde Rumca öğretmeni olarak atanmıştı. Cyprus Blue Book 1902-1903: 266-267.

⁵⁴ Raik Efendi Mr. Thomson ile birlikte Matematik derslerine girmişti. Behçet 1969:116.

⁵⁵ Cyprus Blue Book 1902-1903: 266.

⁵⁶ Öksüzoğlu 2003:179.

⁵⁷ Şehbal, 40, 28 Mayıs 1911: 307- EK:1.

⁵⁸ MİTD, 15 Teşrin-i Sani 1912: 39(13). Defterin temini sırasında her türlü kolaylığı sağlayan KKTC Milli Arşiv ve Araştırması Dairesi Müdürü Ejdan Sadrazam'a ve Arşiv Personeli Esin Fatma Doğan'a müteşekkirim.

⁵⁹ BOA., MF.MKT., 715/60, 22 Nisan 1319 (5 Mayıs 1903).

⁶⁰ BOA., MF.MKT., 913/32, 21 K. Sani 1321 (3 Şubat 1906).

⁶¹ BOA., MF.MKT., 913/32/1, 11 Şubat 1321(24 Şubat 1906).

⁶² Uzun yıllar Türk Tarih Kurumu Başkanlığı da yapan Şemsettin Günaltay, 1949 yılında Başbakan oldu. bk. www.tbmm.gov.tr/eyayin/GAZETELER/WEB/MAZBATALAR/TBMM/d09/HT_618_1_9.pdf (Erişim Tarihi: 16.05.2020); Özçetin 2015: 413-449.

Fünûn Şubesi'ninden 1905 yılında birincilikle mezun olup,⁶³ Darüşşafaka'da Hendese muallimliği yaptı.⁶⁴ 22 Eylül 1906'da ilgili muallimlerin ilk gemi ile Kıbrıs'a gidecekleri bildirildi.⁶⁵ Halil Efendi'nin görevden ayrılıp Kudüs'e tayinin çıkması ve yeni muallimlerin göreve başladıkları döneme kadar olan süreçte Hürremzâde Hakkı Efendi vekâleten müdürlüğe görevlendirildi.⁶⁶

Abdül Fettah Efendi'nin müdürlüğünde; Şemsettin Efendi ile birlikte ulûm-i dîniyye ve Arapça muallimi Hakkı Efendi, İngilizce öğretmeni Vigar, Rumca öğretmeni Tahsin ve Rüştiye sınıfları muallimi Selahaddin Efendilerdi.⁶⁷

1907-1908 eğitim yılı devam ederken Kıbrıs Müslümanlarının ileri gelenlerinden bir kısmı Maarif Nezaretine adadaki eğitim faaliyetlerinin yetersizliğini içeren bir dilekçe gönderdi. Dilekçede adadaki idadinin eğitim seviyesinin Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerindeki rüştiyelerden daha geri olduğu izah edildi.⁶⁸ Osman Cemal Efendi, idadinin eğitim seviyesinin ülkedeki diğer idadiler ile aynı seviyeye getirilmesinin gerekliliğini açıkladı. Bunun için ilave muallim olarak Kıbrıs Osmanlı Mektepleri Müfettişi, Dârülmualimîn mezunu Mevlit Efendi'ye ek görev verilmesini istedi. Bu isteği uygun gören Maarif Nezareti, Kıbrıs kadılığına gerekli işlemlerin yapılması için talimat verdi ve idadiler de okutulan dersler ile kitapları gösteren iki cetveli gönderdi.⁶⁹

23 Aralık 1907 tarihli talimat gereği Mevlit Efendi ayda yirmi gün süren müfettişlik görevinin yanında düşük bir ücret karşılığında idadide Türkçe dersleri vermeye başladı. Bu görevi 1909 yılı Nisan ayına kadar sürdürdü. Ancak bu tarihten sonra Mevlit Efendi, yetersiz ücret nedeniyle ders vermeyi bırakmıştı.⁷⁰ Aynı dönemde İdadi Müdürü Abdül Fettah Efendi on sekiz yıldır aynı işi yaptığını belirtip, terfi ederek başka bir yere tayinini istedi.⁷¹ Şemsettin Efendi'nin de başmuallimlik yerine yurtdışında eğitimi tercih etmesi sonucu adada bulunan Morali Derviş Efendi başmuallimliğe atandı. Bu dönemde idadide ulûm-i dîniyye, Osmanlıca, Arapça ve Farsça, İngilizce, Rumca muallimleri mevcuttu. Derviş Efendi de ulûm-i ri'yâziyye dersini mükemmel derecede verdi. Ancak yeni öğretim yılı ulum-i tabîyye derslerini verecek bir muallim olmadan başladı.⁷²

İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği aracılığıyla boş kadroya talip olan Darülfünûn mezunlarından muallim yardımcısı Avni Bey'den okul işlerinde yardımcı olmanın yanında, Kimya ve Fen derslerine girmesinin beklendiği kendisine ifade edildi.⁷³ Ancak Avni Bey bu sırada terfi ettiği için teklifi kabul etmedi.⁷⁴ Avni Bey'in görevi kabul etmemesi üzerine Kastamonu İdadisi muallimlerinden Süleyman Efendi ilgili kadroya talip olmuşsa da o da

⁶³ Şemsettin Efendi Kıbrıs İdadisi'nde görev yaparken Dârülmualimîn'i birincilikle bitirdiği için bir adet altın maarif madalyası ile ödüllendirilmişti. *BOA.,KB.MAA.FE., 3/21/8/1.*

⁶⁴ *BOA., MF. MKT., 949/23.*

⁶⁵ *BOA., MF. MKT., 526/77/12.*

⁶⁶ Öksüzöğlü 2003: 48.

⁶⁷ Mirat-ı Zaman, 242, 22 Temmuz 1907.

⁶⁸ *BOA., İ.MF.13/79/1; BOA.,KB.MAA.FE., 3/21/15/1.*

⁶⁹ *BOA., KB.MAA.FE. 3/21/15/1.*

⁷⁰ *BOA., KB.MAA.FE. 3/21/16/1; 3/21/33/1.*

⁷¹ *BOA., MF.MKT., 1112/20/2.*

⁷² Vatan, 42-43, 22 Temmuz 1912.

⁷³ *BOA., HR.SYS., 899/42.*

⁷⁴ *BOA., KB.MAA.FE., 3/21/46/1; BOA., HR.SYS., 899/42.*

daha sonra vazgeçti. İngiliz Büyükelçiliğinden 13 Ocak 1910 tarihinde Hariciye Nezaretine gönderilen yazıda; idadının bayram tatilinden sonra tamamen yetersiz bir öğretim kadrosuyla öğretime yeniden başlamak zorunda kaldığı belirtildi. Gelecek muallimlerin aralarında paylaşarak vermeleri gereken dersler, diğer idadilerde olduğu gibi Türkçe, Genel Tarih, Genel Coğrafya, Matematik, Doğa Tarihi, Fizik ve Kimya dersleriydi.⁷⁵

Eksik muallimin bulunması adada İdadi İdare Heyeti hakkında olumsuz hava oluşmasına neden oldu. Öğrenciler tarafından yapılan gösterilere İdadi Müdürü Derviş Efendi de katılınca görevden alındı. Yerine muallimlerden Hürremzâde Hakkı Efendi vekâlet etti.⁷⁶

28 Şubat 1910 tarihinde Maarif Nezareti tarafından başmuallimliğe Tevfik, muallimliğe ise İzzet Efendiler seçildi.⁷⁷ Tevfik Efendi Kıbrıs'a 21 Nisan 1910, yardımcısı İzzet Efendi ise 16 Nisan 1910'da geldi.⁷⁸ Hürremzâde Hakkı Efendi vekâlet görevini 1910 Mayısına kadar yürüttü.⁷⁹ Tevfik Efendi, müdürlük görevinin yanında Coğrafya, Tarih ve Türkçe derslerini de verdi.⁸⁰

1910-1911 eğitim yılında Fransızca ve Sağlık Bilgisi derslerini ücretsiz olarak vermek isteyen Dr. Hafız Cemal'in teklifi kabul edildi ve göreve başladı.⁸¹ Ayrıca öğrencilere yürüyüş ve beden eğitimi öğretmeni olarak bir polis çavuşu istendi.⁸²

İngilizce öğretmeni Mr. Hamilton'un öğrencilere sınavda dayak attığı için 31 Ağustos 1912 tarihinden itibaren okul ile ilişkisi kesildi. Mr. Hamilton'un yerine İngilizce derslerine Mithat Efendi görevlendirildi.⁸³

Aynı dönemde Müdür Tevfik ve yardımcısı İzzet Efendiler ada içerisinde hizipleşmelerde taraf olduğu gerekçesiyle görevden alındı.⁸⁴ Tevfik Efendi Pıriştine'ye; yardımcısı İzzet Efendi Muş İdadisi'ne atandı⁸⁵ ve 9 Eylül 1912'de adadan ayrıldı.⁸⁶ Bu dönemde idadiyi Rüştüye Müdürü Sabahattin Efendi yönetti.⁸⁷ Maarif Nezaretinden ise yeni muallimlerin 22 Eylül'e kadar gelmeleri talep edildi.⁸⁸ Ayrıca bu dönemde Doktor Hafız Cemal Efendi'nin okul ile ilişkisi kesildi, yerine Doktor Behiç Bey'in görevlendirilmesi kararı alındı.⁸⁹

Tevfik ve İzzet Efendiler görevden alınıp yerlerine yeni muallimler beklenirken Seyf gazetesinde konu ile ilgili;

⁷⁵ BOA., HR.SYS., 899/43.

⁷⁶ Vatan, 42-43, 22 Temmuz 1912; Öksüzoğlu 2003: 49.

⁷⁷ BOA., HR.SYS., 899/43; MİTD, 13 Mayıs 1910: 27 (1).

⁷⁸ MİTD, : 1; BOA., A.İMTZ.KB., 1E/1-27/51.

⁷⁹ MİTD, 13 Mayıs 1910: 27 (1).

⁸⁰ Öksüzoğlu 2003: 49.

⁸¹ MİTD, 10 Teşrin-i Evvel 1910: 30(4).

⁸² Behçet 1969: 117.

⁸³ MİTD, 4 Temmuz 1912: 35(9); BOA., A.İMTZ.KB., 1E/1-27/37, 38; İlerleyen dönemde idadide dayak olayı yine tekrar etmiş ve bu durum Kıbrıs Türk basınına yansımıştı. Vatan, 6-7, 23 Nisan 1920.

⁸⁴ MİTD, 19 Temmuz 1912: 36(10); BOA., A.İMTZ.KB., 1E/1-27/37.

⁸⁵ BOA., A.İMTZ.KB., 1E/1-27/34.

⁸⁶ MİTD, :1 ; BOA., A.İMTZ.KB., 1E/1-27/51.

⁸⁷ MİTD, 21 Teşrin-i Evvel 1912: 38(12); Behçet 1969: 118.

⁸⁸ BOA., A.İMTZ.KB., 1E/1-27/35,36.

⁸⁹ MİTD, 25 Eylül 1912: 37(11).

*“Ayasofya Mektebi muallimi Veli Efendi, tedavi için İstanbul’a gitmiş, orada iken Maarif Müsteşarından Kıbrıs İdadisi’ne müdür ve muavinliğine tayin olup olmadığını sormuştu. O da Veli Efendi’ye parti güvültülerinden Kıbrıs’a muallim beğendirmek mümkün değildir. Nezaret, hoca tayinine katiyen müdahale etmeyecektir. Her gelen müdür hakkında bir leke isnat etmek işte böyle bir netice doğurmuştur”.*⁹⁰

şeklinde bir haber çıktı. Haberin basında yer alması üzerine Kıbrıs kadılığı sadarete; gazeteye güvenilmese de haberin Kıbrıs Müslümanlarını üzdüğünü bildirdi. Bu durum üzerine Sadrazam Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Kıbrıs kadılığına; Lefkoşa İdadisi’ne müdür ve muallim tayinine nezaretçe karışılmayacağına dair müsteşar tarafından Veli Efendi’ye herhangi bir açıklamada bulunulmadığını bildirdi. Ancak Veli Efendi, müdür tayin edilip edilmediğini sorduğunda, uygun birinin arandığını, ahali arasındaki ihtilaftan dolayı idadi muallimlerinin sık sık değiştirildiğinden, uygun birinin bulunmasında zorluk çekildiği ifade edildi. Ayrıca bu görev kime teklif edilse kabul etmediği ilave edildi. Bu sıkıntılı süreç sonunda müdürlüğe Eskişehir İdadisi Müdürü Müçteba Efendi⁹¹ tayin edildi.⁹²

Aynı dönemde Kıbrıs kadılığından sadarete gönderilen yazıda; gelecek müdür ve yardımcısının hiç bir siyasi faaliyete katılmayıp, kulüp faaliyetlerinde bulunmaması konusunda uyarılması istendi.⁹³ Ayrıca Müçteba Efendi’nin yanında Konya İdadisi ikinci sınıf ulum-i tabiiyye muallimi Muhittin Efendi de Kıbrıs İdadisi’ne tayin edildi.⁹⁴ Müçteba ve Muhittin Efendiler 1912 yılı Ekim ayının sonunda görevlerine başladılar.⁹⁵

Müdür Muavini olan Muhittin Efendi, İngiliz yönetimi tarafından Ziraat Müfettişi Muavinliğine tayin edildiğinden verdiği dersler için iki muallime ihtiyaç olduğu 28 Nisan 1913 tarihinde İdadi Müdürü Müçteba Efendi tarafından İdadi İdare Heyetine bildirilmiş, Kıbrıs kadısından gereğinin yapılması istenmişti.⁹⁶ Beklenen muallimlerin haftalık ders dağılımı şu şekildeydi: Coğrafya 6, Tarih 8, Türkçe 10, Mâlûmat Medeniyye 4, Fransızca 13, Ulum-ı Hakimiyye 2, Tarih-i Tabii 5, Kimya 4 olmak üzere toplam 52 saattir.⁹⁷ Bu dönemde okul muallimlerinden Mısrılızâde Ahmet Hulusi Efendi 1 Haziran 1913’de görevinden istifa etmişti.⁹⁸ Okuldaki muallim sıkıntısı kadılık tarafından sadarete bildirilmişti. Maarif Nezareti tarafından 16 Eylül 1913 tarihinde Tarih, Coğrafya, Türkçe, Ma’lûmât-ı Medeniyye dersleri için Darülfünûn Edebiyat Şubesi mezunlarından Mehmet Sabri Efendi atanmıştı.⁹⁹ Mehmet Sabri Efendi 17 Ekim 1913’de adaya gelip 18 Ekim’de göreve başlamıştı.¹⁰⁰

⁹⁰ BOA., A.İMTZ.KB., 1E/1-27/56 (Seyf, 299, 22 Eylül 1912).

⁹¹ Bartın’da 1880 yılında doğdu. Bartın’da İlkokul ve rüştiye eğitimini tamamladıktan sonra Ulus nahiyesinde medresede Arapça öğrendi. İstanbul’da da bir süre medrese eğitimi aldıktan sonra İstanbul Muallim Mektebi’ni birincilikle bitirdi. Numune-i Terakki, Darüşşafaka, Sivas İdadisi, İzmir İdadisi ve Edime İdadisi müdür yardımcılığı yaptı. 1912 yılında Kıbrıs İdadisi’ne müdür olarak atandı. Öksüzöğlü 2003: 49; Şen 2017: 122.

⁹² BOA., A.İMTZ.KB., 1E/1-27/54; BOA.,KB.MAA.FE., 2/14/12/1.

⁹³ BOA., A.İMTZ.KB., 1E/1-27/57; 58, 59; BOA.,KB.MAA.FE., 2/14/73/1.

⁹⁴ BOA., HR.SYS., 899/52.

⁹⁵ BOA.,KB.MAA.FE., 2/22/3/1.

⁹⁶ BOA., A.İMTZ.KB., 1E/1-27/64, 65.

⁹⁷ BOA., A.İMTZ.KB., 1E/1-27/66.

⁹⁸ MİTD, : 1.

⁹⁹ BOA., HR.SYS., 899/57; BOA., A.İMTZ.KB., 1E/1-27/63.

¹⁰⁰ MİTD, : 1.

Haftada 28 saat derse giren Sabri Efendi 21 Şubat 1914 tarihinde yani eğitim yılı ortasında maaşının artırılması için dilekçe yazınca durum müftü başkanlığında oluşturulan İdadi İdare Heyetince görüşülmüştü.¹⁰¹ Ders yoğunluğu ve maaşının artırılmaması sebebiyle Kıbrıs İdadisi'nde bir yıl ders veren Mehmet Sabri Efendi 1914 Temmuzunda istifa ederek adadan ayrılmıştı.¹⁰²

Müdür Muavini olan Muhittin Efendi'nin görev yerinin değişmesinden sonra Ulum-ı Tabiiyye Muallimliğine Dârümuallimîn'in mezunu Arif Efendi seçildi. Maarif Nezareti tarafından muallim atamalarının gecikme sebebi olarak da verilen maaşa karşı yoğun ders programı gösterildi.¹⁰³ Nitekim seçilen Arif Efendi görevi kabul etmedi, yerine Dârümuallimîn-i Âliye'nin o yıl Tabiiyat Şubesi mezunlarından 1891 doğumlu Numan Efendi Lefkoşa İdadisi Ulum-ı Tabiiyye Muallimliğine atandı.¹⁰⁴ Numan Efendi adaya 13 Kasım 1913 tarihinde ulaştı.¹⁰⁵ Yeni muallim gelene kadar Darülfünûn öğrencilerinden Eczacı Şevket Efendi'nin Ulum-ı Tabiiyye muallimliğine görevlendirilmesi kararlaştırıldı.¹⁰⁶ Bir önceki yıl altıncı sınıf öğrencilerinin alamamış oldukları matematik ve fen bilimleri derslerinin haftanın iki günü, dersler bittikten sonra iki saat muallimlerinin yardımıyla tamamlaması uygun görüldü.¹⁰⁷

Yeni müdürün teklifi ile idadide Fransızca dersi mecburi oldu, Çavşayan Efendi de öğretmenliğine görevlendirildi.¹⁰⁸ Arapça, Farsça ve din dersi muallimi olan Hacı Ziyai Efendi'nin okuldan ayrılmasından sonra bir dönem Müftü Mehmet Ziyaeddin Efendi bu dersleri fahri olarak vermeyi kabul etti.¹⁰⁹ İlerleyen dönemde din dersine Hacı Münir Efendi verdi.¹¹⁰ Bu dönemin sonunda okul muallimlerinden Mısırlızade Ahmet Hulusi Efendi 1 Haziran 1913'de görevinden istifa etti.¹¹¹

Muallim görevlendirmelerinden de anlaşılacağı gibi Kıbrıs İdadisi'nin en önemli sorunlarından birisi yoğun ders programı olmasına rağmen yetersiz maaş tahsisidir. Bu adaya gelmeyi düşünen muallimler için cazip bir durum değildir. Yaşanan muallim sıkıntısı yüzünden ya geçici muallimler görev yapmış ya da tecrübesizler bu görevi kabul etmiştir.

5 Ocak 1914 tarihinde idadide görev yapan muallimler ve maaşları; Müdür Müçteba Efendi (180), Sabri Efendi (90), Numan Efendi (90), Mithat Efendi (100), Tercüme Muallimi(12), Rumca Muallimi(12), Fransızca Muallimi (20), Buvap Efendi (24), Fehim Efendi (12) pound almaktaydı. Din dersi ve Arapça mualliminin maaşı evkaf sandığı

¹⁰¹ *MİTD*, 4, 17 Mart 1914: 46(21).

¹⁰² *BOA.,KB.MAA.FE.*, 2/14/44/1; ; 18 Nisan 1914 tarihli emeklilik kesintisi yazışmaları ile ilgili olarak Müçteba ve Mehmet Sabri Efendi'nin adları geçmektedir. *BOA.,KB.MAA.FE.*, 3/21/64/1.

¹⁰³ *BOA., A.)MTZ.KB.*, 1E/1-27/76; *BOA.,KB.MAA.FE.*, 2/14/28/1.

¹⁰⁴ *BOA., HR.SYS.*, 899/58; Taşer 2010: 195.

¹⁰⁵ *MİTD*, : 1.

¹⁰⁶ *MİTD*, 7 *Teşrin-i Evvel* 1913: 44(18).

¹⁰⁷ *MİTD*, 5 *Kanun-ı Sani* 1914: 45(19).

¹⁰⁸ Fransızca öğretmenin maaşı öğrencilerden alınacak duhuliyeye ücretinden temin edilecekti. *MİTD*, 15 *Teşrin-i Sani* 1912: 39(13).

¹⁰⁹ *MİTD*, 3 Mart 1913: 41(15).

¹¹⁰ *MİTD*, 22 Eylül 1913: 43(17).

¹¹¹ *MİTD*, : 1.

aracılığıyla ödendi. Arapça ve din dersi muallimi ile Fransızca öğretmenin maaş artış talepleri ise bütçenin yetersiz olması sebebiyle gerçekleştirilemedi.¹¹²

Birinci Dünya Savaşı arifesinde Sabri Efendi'nin adadan ayrılması ile dönemin şartları gereği Kıbrıs'a muallim gönderilemeyeceği değerlendirildi.¹¹³ Sabri Efendi'nin derslerinin bir kısmına Mithat Efendi'nin,¹¹⁴ geri kalan derslerine ise idadiden mezun olmuş Salih Zeki Efendi'nin yardımcı muallim olarak girmesi kararlaştırıldı. Din dersleri için yardımcı muallim olarak Kufizade Asaf Bey aylık 2,5 pound ücret, ilave İngilizce öğretmeni olarak Akil Efendi haftada 9 saat karşılığında 3 pound almayı kabul etti.¹¹⁵ Salih Efendi defterhanede işe başlaması üzerine idadideki görevinden istifa etmiş yerine 17 Ocak 1915'te Ratib Efendi aylık 2,5 pound ile yardımcı muallimliğe başlamıştı.¹¹⁶

Birinci Dünya Savaşı ile birlikte Osmanlı Devleti'nden muallim ve kitap gelmemiş, şartlar daha da zorlaşmıştı. Bu dönem Müçteba Bey ve Mithat Bey büyük hizmetlerde bulunmuştu.¹¹⁷ Ailesi Müçteba Efendi'den haber alamayınca durumu hakkında Amerikan Elçiliği aracılığı ile bilgilendirilmiş ve durumunun iyi olduğu, idadide görevine devam ettiği bildirilmişti. Müçteba Efendi'nin de on aydır İstanbul'dan haber alamadığı ifade edilmişti.¹¹⁸

Birinci Dünya Savaşı gibi zor bir dönemde Müçteba Efendi eldeki imkânları en iyi şekilde değerlendirerek teşkilatlanmaya çalıştı. Müçteba Efendi'nin gerek yardımcı muallimlerle eğitime devam etmesi, gerekse okul saatleri dışında yatakhane öğrencileri kontrol altında tutması İdare Heyetinin takdirini kazandı.¹¹⁹

Birinci Dünya Savaşı sırasında İstanbul'dan muallim görevlendirilmesi yapılamadığı için Müçteba ve Mithat Efendiler üzerindeki ders yükü arttı. Okulda muallim sayısını arttırıp ders yükünü azaltmak için İngilizce derslerine takviye etmek amacıyla 1915 yılının sonunda Mr. Swale(?) ilave İngilizce dersleri vermeye başladı.¹²⁰ 1917 yılında Müftüzade Dâna Efendi'nin¹²¹ din derslerine girmesi kararı alındı. Yeni muallimin maaşı evkaf idaresi tarafından karşılandı.¹²²

1918-1919 yılı toplantısında; Kufi Efendi'ye herhangi bir dersi vermek şartıyla senelik 60 lira maaş verilmesine; Mithat ve Dâna Efendilerin görevlerine devam etmesine; Said Hoca'nın da Rumca ve Türkçe eğitimi verip, maaşının 60 lira olmasına karar verildi. Hilmi Efendi veya Mehmet Efendi'ye 48 liralık muallimlik teklif edilmesi uygun görüldü.¹²³

¹¹² MİTD, 5 Kanun-ı Sani 1914: 45(19).

¹¹³ MİTD, 21 Eylül 1914: 51(26).

¹¹⁴ Müçteba Efendi gibi gayretli çalışmaları ile İdadi İdare Heyetinin takdirini kazanan Mithat Efendi 10 pound ile ödüllendirilmişti. Bir sonraki yılda Mithat Efendinin maaşına zam yapılmıştı. MİTD, 8 Ağustos 1916: 67(42); MİTD, 4 Teşrin-i Evvel 1917: 79(53).

¹¹⁵ MİTD, 14 Teşrin-i Sani 1914: 56(31).

¹¹⁶ MİTD, 26 Nisan 1915: 59(34).

¹¹⁷ Öksüzoğlu 2003: 20.

¹¹⁸ BOA., DH.İ.UM., 84/1/24.

¹¹⁹ MİTD, 26 Nisan 1915: 60(35).

¹²⁰ MİTD, 1 Aralık 1915: 62(37).

¹²¹ Bilgi için bk. Ateşin 1996: 264-272.

¹²² MİTD, 4 Teşrin-i Evvel 1917: 79(53).

¹²³ MİTD, 7 Teşrin-i Evvel 1918: 88(61); (Kayıt tutanağında belirtilen tutarlar lira olarak ifade edilmişse de pound olarak değerlendirilmelidir.)

1919 yılında Said Hoca muallimliğe devam etti, tecrübe kazanması için M. Necati Efendi talebe muallim olarak görevlendirildi. A. Cemal Efendi'ye de muallimlik teklifi edilip, Tahsin Efendi'nin maaşının artırılması kabul edildi. Din dersi muallimi Dâna Efendi'nin maaşının diğer muallimler gibi yıllık 60 liraya çıkarılmasının evkaftan talep edilmesi uygun görüldü.¹²⁴ Aynı yıl içerisinde başarılı çalışmalarından dolayı Müçteba Efendi'ye 20, Mithat Efendi'ye 15 ve müftünün teklifiyle Dâna Efendi'ye 12 pound ilave ücret ödenmesine karar verildi.¹²⁵

Savaş sona erdiğinde Müçteba Efendi İdadi Müdürlüğünden ayrılp İstanbul'a dönmek istedi.¹²⁶ Durum İngiliz Fevkalade Komiserliğinden Hariciye Nezareti aracılığı ile Maarif Nezaretine iletildi. İngiliz yönetimi de Müçteba Efendi'nin Kıbrıs'taki vazifesini gerektiği şekilde yaptığını, Maarif Nezaretinden adı geçen kişinin görevine devam etmesi yönünde değerlendirmede bulunulması arzusunda olduğunu bildirdi.¹²⁷ Bu dönemde idadideki din derslerine mualliminin ayrılması nedeniyle geçici olarak Salih Efendi görevlendirildi. Müftü Mehmet Ziyaeddin Efendi de bazı din derslerine girdi.¹²⁸

Kıbrıs İdadisi Bütçesi

İngiliz yönetimi adanın genel bütçesinden rüşdiyeye yaptığı gibi idadinin ihtiyaçları için de dönem dönem değişen bir bütçe tahsisi yapmıştı. Bu bütçelerin bir kısmı Ada İngiliz yönetiminin almış olduğu vergilerden, bir kısmı da evkaf idaresi, duhuliye ve hayırsever Türklerin yapmış olduğu yardımlardan oluşmuştu. Okulun açıldığı tarihten itibaren tespit edilen bütçeler şu şekildeydi:

Öğretmen Adı	Maaşı (£) (s) (cp)	Ayrıca gönüllüler tarafından finans edilen 42 poundluk harcama kalemi mevcuttur. Bunlar kapı görevlisi (15), beklenmedik harcamalar (5), iki emekli öğretmene verilen maaş (24) (£) idi. Toplam Harcama Kalemleri: 336 (£)
Hafız Ali Rıza Efendi	120 0 0	
Mehmet Mesbah	72 0 0	
Fevzi Ali Rıfki Efendi Efendi	36 0 0	
Hacı Velizade Mehmet Ziyai Efendi	24 0 0	
Victor Vedova	40 0 0	
Toplam Öğretmen Maaşı: (Yönetim tarafından karşılanıyor)	292 (£)	

Tablo: 1 1899-1900 yılı Bütçesi

Kaynak: Cyprus Blue Book 1899-1900: 276-277.

¹²⁴ MİTD, 13 Kanun-ı Sani 1919: 90(63).

¹²⁵ MİTD, 17 Haziran 1919: 94(67).

¹²⁶ Bu talepte İrfan Bey'in okuldaki bütün muallimlerin ve programının büyük ölçüde değiştirilmesi gerektiği, ancak dönemin buna müsaade etmediğini içeren iddiasının özellikle tutanaklara geçirilmesini istemesi etkili olmuş olabilir. MİTD, 17 Haziran 1919: 95(68).

¹²⁷ BOA., HR.TO, 609/15.

¹²⁸ MİTD, 25 Eylül 1919: 96(69).

Öğretmen Adı	Maaşı (£) (s) (cp)	Kapı görevlisi (15), iki emekli öğretmene verilen maaş (24) Kitap ve Kırtasiye Giderleri (13), alınan borcun faiz tutarı (34), v.b. harcamalar ile birlikte 114(£) 14 s(şilin) 1 cp(pens)'dir Toplam Harcama Kalemleri: 502(£) 7 s 8 cp
Hafız Ali Rıza Efendi	120 0 0	
Mehmet Mesbah	72 0 0	
Fevzi Ali Rıfki Efendi Efendi	36 0 0	
Hacı Velizade Mehmet Ziyai Efendi	24 0 0	
John Thompson	150 0 0 135 13 7 (aldığı maaş)	
Toplam Öğretmen Maaşı:	402 (£) (387 13 7)	

Tablo: 2 1900-1901 yılı Bütçesi

Kaynak: Cyprus Blue Book 1900-1901: 282-283.

Öğretmen Adı	Maaşı (£) (s) (cp)	Kapı görevlisi (15), iki emekli öğretmene verilen maaş (24), İngilizce öğretmenin evinin kirası (15), alınan borcun faiz tutarı (34 5 1), v.b. harcamalar ile birlikte 127 £ 11 s 4 cp'dir Toplam Harcama Kalemleri: 421(£) 3 s 8 cp
Baş Öğretmen (-)		
Mehmet Mesbah	72 0 0	
Hacı Vahid	43 2 4	
John Thompson	150 0 0	
Ahmet Raik	Stajyer Öğretmen 12 0 0	
Ahmet Derviş	Stajyer Öğretmen 9 0 0	
Ahmet Zihni	Stajyer Öğretmen 7 10 0	
Toplam Öğretmen Maaşı:	293 12 4	

Tablo: 3 1901-1902 yılı bütçesi

Kaynak: Cyprus Blue Book 1901-1902: 280-281.

Öğretmen Adı	Maaşı (£) (s) (cp)	Halil Efendi'nin maaşı Evkaf tarafından ödenecektir. İki emekli öğretmene verilen maaş (24), İngilizce öğretmenin evinin kirası (15), alınan borcun faiz tutarı (34 5 1), v.b. harcamalar ile birlikte 95 £ 14 s 0 cp'dir Toplam Harcama Kalemleri: 519 £ 14 s 0
Halil Efendi	144 0 0	
Mehmet Mesbah	72 0 0	
John Thompson	150 0 0	
Hasan Tahsin(Rumca Öğretmeni)	24 0 0	
Ahmet Raik	12 0 0	
Ahmet Derviş	9 0 0	
Abdullah Akil	Kapı Görevlisi 7 10 0	
Toplam Maaş:	426 0 0 (*418 pound 10 şilin olmalı)	

Tablo: 4 1902-1903 yılı bütçesi

Kaynak: Cyprus Blue Book 1902-1903: 266-267.

1903-1904 yılına ait resmî kayıtlarda idadi bütçesi 555 pounddu. Okul müdürü ve başmuallim Halil Efendi'nin 144 poundluk maaşı evkaf idaresi tarafından karşılandı. Ayrıca bu kayıta idadının İngiliz yönetiminin kontrolü altında olduğu vurgulandı. Aynı dönemde Rumların Okulu ise İngiliz yönetiminden 200 poundluk yardım aldı. Bunun yanında gönüllü ücretleri ve öğrencilerden alınan ücretler 1062 pounddu. Bu okulun toplam bütçesi 1262 pound olarak, bir komite tarafından idare edildi.¹²⁹

¹²⁹ Cyprus Blue Book 1903-1904: 242-243.

1904-1905 yılındaki kayıtlarda idadının toplam bütçesi 567 pound olup, bu bütçe içerisinde yer alan 151 poundluk müdür maaşını evkaf idaresi ödedi. Bütçenin geri kalan kısmı ise İngiliz yönetimi tarafından karşılandı. Bu yılda da idadının doğrudan İngiliz yönetiminin kontrolünde olduğu belirtildi.¹³⁰ 1905-1906 yılında toplam bütçe 504 pounddu. Bunun 345 pound 12 şilinlik kısmı İngiliz idaresi tarafından, 158 pound 8 şilinlik kısmı ise evkaf tarafından ödendi. Bu dönem okulun idaresi yine İngiliz yönetimindeydi.¹³¹

1906-1907 yılındaki kayıtlarda evkafın idadi bütçesine ayırdığı miktar 60 pounddu. İngiliz yönetimi idadi için 384 poundluk pay ayırırken toplam bütçe 444 pound oldu. Yeni kanuna göre okul yönetimi Müslüman Orta Okullar İdaresi'ne geçti.¹³²

1907-1908 yılındaki kayıtlarda rüştiye kısmının idadiden ayrılması sonrası evkaf idaresince idadiye 71 pound bütçe tahsis edildi. Evkaf idaresi ile birlikte gönüllü yardımları, öğrenci ücretleri toplamı 131 pounddu. Ayrıca 384 pound yönetim tarafından olmak üzere toplam idadi bütçesi 515 pounddu.¹³³

1908-1909 yılında toplam bütçe 545 pound idi. Bunun 384 poundluk kısmı İngiliz yönetimi tarafından karşılanırken, geri kalan kısmı ise evkaf, öğrenci ücretleri ve gönüllü yardımlarından oluştu.¹³⁴

1909-1910 yılı kayıtlarında 36 pound evkaftan temin edilirken, eğitim kanunu gereğince oluşturulan okul yardım fonundan ise 126 pound tahsis edildi. Yönetim tarafından tahsis edilen 384 pound bütçeye önemli oranda katkı sunuyordu.¹³⁵ Bir sonraki yılda yönetim tarafından yine 384 pound verilirken, evkaf idaresi, öğrenci ücretleri ve gönüllü yardımları toplam 120 pounddu. Toplam İdadi bütçesi 504 pounddu.¹³⁶

1911-1912 yılında yönetim tarafından idadi bütçesine tahsis edilen tutar 384 pound idi. Ayrıca eğitim vergisi, öğrenci ücretleri, gönüllü yardımları ve evkaf desteği ile toplam bütçe 516 pound oldu.¹³⁷ Ertesi yıl yönetimden yine 384 pound tahsis edilirken, diğer kalemlerle birlikte toplam bütçe 524 pounda çıkmıştı.¹³⁸

1913-1914 yılı kayıtlarında toplam idadi bütçesi 553 pound idi. Bunun yine 384 poundluk kısmı yönetim tarafından karşılandı. Geri kalan 169 poundluk kısım ise yardımlardan, vergilerden, öğrenci ücretlerinden ve evkaftan tahsis edilen tutardan oluştu.¹³⁹ Bir sonraki yıl ise; toplam bütçe, 596 pounddu. Bu tutarın 384 poundluk kısmı yönetim tarafından geriye kalan 212 poundu ise toplanan vergiler, öğrenci ücretleri, evkaf desteği ve gönüllü yardımlarından ibaretti¹⁴⁰

1915-1916 yılındaki kayıtlarda toplam bütçenin 617 pound olduğu tespit edildi. Bu tutarın yükselişindeki neden artan öğrenci sayısıydı. Bu kalemde 74 pound gelir sağlandı.

¹³⁰ Cyprus Blue Book 1904-1905: 202-203.

¹³¹ Cyprus Blue Book 1905-1906: 214-215.

¹³² Cyprus Blue Book 1906-1907: 222- 223.

¹³³ Cyprus Blue Book 1907-1908: 228-229.

¹³⁴ Cyprus Blue Book 1908-1909: 222-223.

¹³⁵ Cyprus Blue Book 1909-1910: 214-215.

¹³⁶ Cyprus Blue Book 1910-1911: 224-225.

¹³⁷ Cyprus Blue Book 1911-1912: 224-225.

¹³⁸ Cyprus Blue Book 1912-1913: 230-231.

¹³⁹ Cyprus Blue Book 1913-1914: 230-231.

¹⁴⁰ Cyprus Blue Book 1914-1915: 230-231.

Aynı dönemde evkaf yardımı 24 pounddu. Ayrıca vergilerle bu tutar 266 pounda ulaştı. İngiliz yönetimi tarafından tahsis edilen tutar 384 olarak devam etti.¹⁴¹

1917-1918 yılındaki kayıtlarda idadi bütçesi 849 pounda yükseldi. İngiliz yönetiminin verdiği 384 pound sabit kalırken, eğitim için alınan vergi, evkaf tarafından tahsis edilen 30 pound hemen hemen aynı idi. Asıl artış öğrenci sayısındaki yükselişe bağlı olarak velilerden alınan tutardıydı. Bu tutar 252 pounda ulaşmış olup, diğer gelirlerle birlikte 465 pound olarak gerçekleşti.¹⁴² 1918-1919 dönemi kayıtlarında bütçe 882 pounda yükseldi. 384 poundluk tutar sabit kalırken, diğer gelirlerin toplamı 498 pounda yükseldi. Bu tutarın sadece 30 poundu evkafın iken, velilerden alınan ücret 252 pounddu. Bu da öğrencilerden alınan ücretin arttığını göstermektedir.¹⁴³ Bu dönem idadi bütçesinin asıl artış nedeni Debbağ Derviş Efendi¹⁴⁴ Vakfı tarafından idadiye tahsis edilen tutardı. İlgili vakıf 3000 poundu geçkin bir bütçeye sahipti. Bunun yıllık faizi 180 pounddu. Ayrıca mezkûr vakıf idadi için yaklaşık 375 pound ayırmıştı.¹⁴⁵ Hayırsever Debbağ Derviş Efendi'nin idadi için büyük öneme sahip bu bağışı mali kriz içerisinde bulunan ve başta yeterli muallim temin edemeyen ve fiziki olarak yetersiz olan okul binasının gelecek yıllarda değiştirilmesi için büyük bir fırsat oldu.

1919-1920 yılına ait kayıta idadi bütçesi 860 pounda ulaştı. Bu tutarın 384 poundluk kısmı yönetim tarafından verilmeye devam etti. Bunun yanında 486 poundluk diğer gelirler mevcuttu. Bu tutarın sadece 30 poundu evkaf tarafından, 250 poundu velilerden alınan ücret, vergi geliri ve hayırseverlerin yaptıkları yardımlardan oluştu.¹⁴⁶

1920 yılında yayımlanan eğitim kanunu ile ilgili bazı hususlar idadinin maddi ihtiyaçlarını karşılayacak konuları içeriyordu. Yayımlanan kanuna göre; evlerden alınan kıymet vergisi ile koyun, keçi ve domuzlardan alınan vergi oranları artırılarak eğitim fonuna aktarılacaktı. İhtiyaç durumunda okulun bakımı için bu fondan istifade edilecekti.¹⁴⁷ 1920 yılı tarihli kayıta yönetim tarafından verilen 384 pound devam etmişti. Aynı yıl içerisinde yeni kanuna göre okul vergisi olarak 566 pound bütçeye ilave edilmiş, toplam bütçe ciddi oranda arttırılarak 950 pounda yükselmişti.¹⁴⁸

Osmanlı yönetimi döneminde ada bütçesinden rüştiyeye tahsis edilen bütçe değişikliklerle İngiliz döneminde de devam etmiştir. İdadinin açılışı ile yönetim tarafından rüştiyeye tahsis edilen bütçe idadi için verilmiştir. Ancak bu bütçe yeterli olmamıştır. Bu nedenle dönem dönem değişmekle birlikte evkaf idaresi tarafından bir miktar para öğretmen maaşı ve okul giderleri için idadi bütçesine eklenmiştir. Evkaf idaresi tarafından yapılan yetersiz yardım bir çözüm olamamıştır. Bütçe açığını kapatmak için duhuliye alınmak zorunda kalmıştır. Bütün bunlara rağmen Rumların gymnasiumu ile karşılaştırıldığında idadi bütçesi yetersiz kalmış, başta muallim temini, eğitim için gerekli malzeme vb. ihtiyaçlar yeteri kadar karşılanamamıştır. Hayırsever Kıbrıs Türklerinden Debbağ Derviş Efendi adına kurulan vakfın okula tahsis edilen gelirleri idadi bütçesi için ayrı bir öneme sahiptir.

¹⁴¹ Cyprus Blue Book 1915-1916: 230-231.

¹⁴² Cyprus Blue Book 1917-1918: 230-231.

¹⁴³ Cyprus Blue Book 1918-1919: 230-231.

¹⁴⁴ Debbağ Derviş Efendi'nin cenaze töreni EK: 2.

¹⁴⁵ *MİTD*, 5 Mayıs 1919: 91-92(64-65).

¹⁴⁶ Cyprus Blue Book 1919-1920: 230-231.

¹⁴⁷ The Cyprus Gazette, 1448, Extraordinary, 16 Eylül 1920: 427-428.

¹⁴⁸ Cyprus Blue Book 1920: 152-153.

Maarif İane Sandığı, Yardım Kampanyaları ve Evkaf Desteği

Kıbrıs İdadisi'nin açılmasıyla birlikte adada yaşayan ve sıbyan mektebini bitirmiş çocuğu olan Müslüman aileler, çocuklarını idadiye göndermeye başladı. İdadi'de öğrenciler tek tip elbise giyerlerdi. Bu elbiseler kışlık ve yazlık olmak üzere iki çeşit olup, okulda elbise yaptırmaya gücü yetmeyenler vardı. Bu öğrenciler için ada Müslümanlarının ileri gelenleri ile eğitime önem veren halktan yardım toplama kararı alındı. Bu amaçla kurulan komiteye Kıbrıs Müftüsü Hacı Ali Rıfki Efendi başkanlık yaptı.¹⁴⁹ Bu amaçla düzenlenen yardım kampanyası ada Türk basınında yer aldı ve iki hafta içerisinde 179 şilin 7 kuruş toplandı.¹⁵⁰ İlerleyen günlerde toplanan yardımlarla kimsesiz ve fakir öğrencilerden elbise almaya gücü yetmeyen 17 öğrencinin elbise ihtiyacının giderildiği haberi yapılmıştı. Haberin devamında bu öğrencilerin medreselerde kuru ekmek ve biraz mercimekle karınlarını doyurdukları; kalem, kâğıt, kitap masraflarının yönetim tarafından ödenmesinin beklenmemesi ifade edildi. Bu ihtiyaçlar için Lefkoşa'da sadece 500 kişinin ayda “sadece bir kuruş” verdiği takdirde yılda 6.000 kuruş ile vatan evlatlarının bütün ihtiyaçlarının karşılanacağı belirtildi.¹⁵¹ Nitekim bu çağrı karşılık bularak idadi öğrencilerinden kimsesiz ve fakir olanların ihtiyaçlarını gidermek üzere 10 Mart 1898 akşamı Darülitthah'ta “Maarif İane Sandığı” oluşturuldu. Başkan ve azalar seçilerek Müslümanlardan ayda bir kuruştan aşağı olmamak üzere yardım toplanması kararlaştırıldı.¹⁵² Bu kampanya ada dışında da yankı buldu. Kıbrıs İdadisi'nin açılmasında önderlik yapıp dönemin Kıbrıs kadısı iken Beyrut kadılığına atanan Ataullah Efendi de yardım kampanyasında yer alacağını duyurdu.¹⁵³ Ataullah Efendi, Zaman gazetesi imtiyaz sahibi Ahmet Derviş Paşa'ya bu amaçla 20 şilin gönderdi. Bir hafta içerisinde yapılan yardımlar 188,5 kuruşa ulaştı.¹⁵⁴ Gazetelerde yer alan habere göre; bu yardımlar sayesinde ihtiyaç sahibi öğrencilerin elbise, kitap ve diğer eğitim malzemelerinin temini sağlandı. Nihayetinde eğitimin önemli oranda geliştiği ifade edildi.¹⁵⁵

Kıbrıs kadısı Vecihi Efendi'nin başkan, Kıbrıs müftüsü Ali Rıfki Efendi'nin de üye olduğu komite tarafından toplanan yardım kampanyasından Müslüman köylerinin de haberdar olması için duyuru yapıldı. Duyuru yazısında; birkaç aydır idadi öğrencileri için toplanan yardımın sadece Lefkoşa şehir merkezindeki maarif-perverler tarafından yapıldığı¹⁵⁶, 29 fakir öğrencinin elbise ihtiyaçlarının ve İstanbul idadilerinde okutulan kitapların bu sayede temin edildiği açıklandı. Yazının devamında bu 29 öğrencinin 14'ünün köylerden geldiği, sayının arttığı ve köy halkından maarif-perverlerin de bu yardım kampanyasına katılmasının uygun olacağı, harman zamanında her isteyenin az çok istediği kadar zahireyi köyün ileri gelenleri ve imamı vasıtasıyla toplayarak maarif iane sandığına vermesi istendi. Yazının sonunda ise yardımda bulunan köylerdeki fakir öğrencilerden

¹⁴⁹ Zaman, 296, 28 K. Sani 1898.

¹⁵⁰ Başta Müftü Hacı Ali Rıfki (15 şilin) olmak üzere, Zaman Gazetesi imtiyaz sahibi Ahmet Derviş Paşa (20 şilin), Evkaf Deleşesi Sadık Efendi (10 şilin) ve adanın önde gelen Müslümanları da yardım kampanyasına katılmışlardı. Zaman, 297, 4 Şubat 1898; Zaman, 298, 11 Şubat 1898.

¹⁵¹ Kıbrıs, 285, 7 Mart 1898.

¹⁵² Zaman, 301, 11 Mart 1898.

¹⁵³ Kıbrıs, 286, 14 Mart 1898.

¹⁵⁴ Zaman, 302, 18 Mart 1898.

¹⁵⁵ Zaman, 317, 1 Temmuz 1898.

¹⁵⁶ Lefkoşa merkezinden istenen seviyede yardım toplanamaması eleştirilmişti. Kıbrıs, 305, 1 Ağustos 1898.

sıbyan mektebi diploması olan veya okuma bilgisi bulunanların Eylül ayının başında idadiye kayıt olabileceği ve bu öğrencilerin elbise ve kitap ihtiyaçlarının temin edileceği¹⁵⁷ ilan edildi. Ancak bu çağrı beklenen ölçüde karşılık bulmadı. Toplanan yardım miktarıyla elbise alınamayacağı için öğrencilerin kışın yazlık elbiseleri ile "titreyecekleri", köylülerin yapacakları yardımı en kısa süre içerisinde gerçekleştirmeleri talep edildi.¹⁵⁸

Maarif İane Sandığı fakir öğrencilerin ihtiyaçlarını bir miktar giderse de uzun vadede çözüm olamadı. Müslüman/Türk eğitimi ve idadinin eksikleri için evkaf idaresinden yardım talep edildi. Basında yer alan habere göre; Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Kıbrıs'ta da evkaf gelirlerinin Müslüman eğitime terk edilmesi, bu sayede eğitim işlerinin düzeleceği dile getirildi. Bu durum İslam Maarif Encümen üyeleri tarafından da defalarca yazılı olarak ifade edildi. Evkaf Sandığından senelik eğitime hiç olmazsa 400 lira kadar bir tutar ayrılması kararı alınarak durum valiye yazılı olarak bildirilmiş olsa da evkaf memurlarının isteksizliği sonucu bu teşebbüs yarım kaldı. Konu basında tekrar gündeme getirilip evkaf sandığından verilecek tutara Lefkoşa'da yaşayanlardan alınacak maarif hissesi ilave edilmesi teklif edildi. Böylece idadi ile diğer okulların ihtiyaçları karşılanacaktı. Yönetim tarafından verilen tutar ile de köylere yeni okullar açılması teklif edildi.¹⁵⁹

Evkaf idaresinin Kıbrıs Türklerinin eğitimini destekleme çağrısı geç de olsa karşılık buldu ve 21 Eylül 1901'de adada göreve başlayan idadi müdürü Halil Efendi'nin 144 pound olan maaşı evkaf bütçesinden karşılandı.¹⁶⁰ Bu dönemde okul bütçesinin yetersiz olması nedeniyle evkaf idaresi tarafından idadi müdürünün maaşı ödendi.¹⁶¹ Ayrıca idadide görev yapan din dersi mualliminin maaşı¹⁶² ve din dersleri kitaplarının bedeli de evkaf idaresi tarafından karşılandı.¹⁶³

İdadinin ekonomik olarak desteklenmesi için ev vakfedenler oldu. Bunlardan birisi Derviş Efendi idi. Derviş Efendi'nin vakfettiği ev bahçesi ile beraber iki yıllığına 42 liraya kiralandı. Bu işlemleri müftü takip ederek, konu hakkında yeri geldiğinde heyeti bilgilendirdi.¹⁶⁴ Derviş Hacı Şükrü tarafından İdadi için vakfedilen senet ve nakit tutarın İslam İddihar Sandığında¹⁶⁵ muhafaza edildiği Müftü Mehmet Ziyaeddin Efendi tarafından ayrı bir toplantıda açıklandı.¹⁶⁶ İdadi İdare Heyetinin kararıyla vakfa müteveli Müftü Ziyaeddin Efendi seçildi.¹⁶⁷ Derviş Şükrü Vakfı tarafından sağlanacak gelirlerin karşılığı olarak İdadi binasının fiziki olarak yetersiz olması nedeniyle 10 dönümden az olmamak üzere yeni arazi alımı yapılması kararlaştırıldı.¹⁶⁸ Debbağ Derviş Efendi'nin vakıf hesapları Evkaf

¹⁵⁷ Zaman, 321, 29 Temmuz 1898.

¹⁵⁸ Kıbrıs, 307, 15 Ağustos 1898.

¹⁵⁹ Zaman, 334, 21 T. Evvel 1898.

¹⁶⁰ Cyprus Blue Book 1902-1903, s. 266-267.

¹⁶¹ The Cyprus Gazette 782, 12 Şubat 1904; Diğer bir belgede Halil Efendi'nin maaşının 4 yıl boyunca ödendiği bildirildi. *BOA, MF. MKT., 913/32 (21 K. Sani 1321-3 Şubat 1906)*.

¹⁶² The Cyprus Gazette 782, 12 Şubat 1904.

¹⁶³ The Cyprus Gazette 812, 30 Aralık 1904.

¹⁶⁴ *MİTD*, 26 Nisan 1915: 59(34).

¹⁶⁵ Önemli değişikliklerle birlikte Türk Bankası'nın temelini oluşturmuştu. İslam İddihar Sandığı için bk., Ateşin 1996: 152 ve Özkul ve Akcansoy 2014: 4-5.

¹⁶⁶ *MİTD*, 5 Nisan 1917: 72(47).

¹⁶⁷ *MİTD*, 4 Teşrin-i Evvel 1917: 81(numarasız).

¹⁶⁸ *MİTD*, 1 Mart 1918: 83(56).

İdaresi tarafından incelendi. 30 Ekim 1918'de mütevellilerin elinde 2.414 pound 18 şilin olup, toplantı tarihine kadar 600 pound daha ikraz edildi. Gelirlerinden yıllık olarak 180 pound faiz kazancı elde edildi. Faiz geliri hariç olmak üzere İdadi için ayrılan tutar yaklaşık 375 pounddu.¹⁶⁹ Derviş Efendi Vakfı, İdadi için önemli bir gelir kaynağı idi. Böylece okulun daha büyük bir şekilde inşası için farklı bir mevkide arazi arama çalışmaları başlatıldı.

Kıbrıs Türklerinden eğitime destek verenlerden birisi de Barutçuzade Hafız Ahmet Vasıf Efendi idi. Lefkoşa'nın Arabahmedpaşa, Ayasofya, Korkudefendi, İplikpazarı mahalleleri ile Balcıyazması köyü ve Magosa'da Debbaghane, Altın-tepe, Kızılkule, Mustafapaşa mevkilerinde bulunan çeşitli ev, dükkân, tarla ve diğer mülklerini vakf etmişti. Buna göre, Lefkoşa medreselerinde eğitim alanlar ile ihtiyaç sahibi idadi öğrencilerine, her sene hatim ve mevlit okumaları şartıyla eğitimlerini destekleyecekti. Bu vakfın mütevelliliğine Kıbrıs müftüsü Hacı Mehmet Ziyaeddin Efendi'yi tayin etti.¹⁷⁰

İdadi öğrencilerine destek verenler sadece erkekler değildi. Sözelimi Attar Mehmet Emin Efendi Vakfı'nın mütevellisi Hacı Mustafa Sufi Efendi kızı Hatice Hanım vakfın gelirlerinden belirli bir kısmının İdadi İdare Heyeti ve Müdürü aracılığı ile okula harcanmasını istedi.¹⁷¹ Kıbrıs Türklerine özellikle Birinci Dünya Savaşı dönemi ve sonrasında Osmanlı Devleti'nin destek olamaması sonucunda hayırsever Kıbrıs Türkleri bu açığı kurdukları vakıflar aracılığı ile kapatmaya çalışmıştır.

İdadi ile ilgili olarak çeşitli dernekler tiyatro ve oyunlar düzenleyip, elde edilen geliri idadideki fakir öğrencilerin masraflarına harcadılar. Bunun dışında da şahsi olarak yardım kampanyaları düzenlenip toplanan tutar aynı amaçla kullanıldı. Bu kampanyalara düzen getirmek isteyen Müftü Mehmet Ziyaeddin Efendi; İdadi İdare Heyetine konu hakkında bir teklifte bulundu. Ziyaeddin Efendi, herhangi bir cemiyet, şahıs veya heyet fakir öğrenciler veya okul için gerekli fenni aletler gibi okul yararına tiyatro vb. etkinlik yapmak isterse gelirinin İdadi İdare Heyeti Kâtibi Fahri'ye yatırılması, dağıtım şekli veya harcamasının idare heyeti tarafından kararlaştırılmasını önerdi. Aksi takdirde izin verilmemesi gerektiğini ifade etti.¹⁷² Bu durum gelen yardımların okulun ihtiyaçlarına göre, daha sistemli şekilde harcanmasını sağlayacaktı.

Duhuliye

İngiliz yönetiminin eğitim için tahsis ettiği bütçe yetersiz kaldığından idadideki eğitim seviyesinin yükseltilmesi, müdür ve müdür yardımcısı dışında görev yapan muallimlerin maaşlarının ödenmesi için ek bütçeye ihtiyaç vardı. Bu amaçla okula gelen fakir öğrenciler dışında kalanlardan duhuliye adı altında belirli bir oranda para alınması kararlaştırıldı.

Okulun açılışını takip eden yıllarda duhuliye konusu gündeme gelmiş ve 1898-1899 eğitim öğretim yılında idadi giriş sınavında başarılı olanlar arasından idadiye devam edeceklerden bir ile beş lira arası duhuliye alınması uygun görülmüştü.¹⁷³ Halil Efendi'nin müdürlüğü döneminde okulun eğitim seviyesini artırmak amacıyla yeni muallim getirilmesi

¹⁶⁹ MİTD, 5 Mayıs 1919: 91-92(64-65).

¹⁷⁰ Kıbrıs Vakıflar İdaresi Arşivi, Zabıt 115, 111/1, 28 Haziran 1918.

¹⁷¹ Kıbrıs Vakıflar İdaresi Arşivi, Zabıt 115, 265/1, 3 Şubat 1919.

¹⁷² MİTD, 5 Mayıs 1919: 93(66).

¹⁷³ Behçet 1969: 78-80, 114.

için ek bütçeye ihtiyaç duyulmuş, bunu temin için 1905'te yeni çıkan kanuna dayanarak Kavanin Meclisi ve İdadi İdare Heyeti Üyesi Şevket Bey konuyu İdare Heyeti toplantısında gündeme getirmişti.¹⁷⁴

2 Mart 1909 tarihinde komisyonca alınan karara göre duhuliyeye ödemeyenlerin okula alınmayacağı İdadi Müdürlüğüne bildirildi.¹⁷⁵ 15 Kasım 1912 tarihinde İdare Heyeti, velilerinin maddi durumuna göre öğrencilerden alınacak 3 farklı orandaki duhuliyenin miktarını belirlemek amacıyla Mehmet Ziyaeddin Efendi, Fahri Bey, Mısırlızade Ahmet Hulusi Efendi ile İslam Mektepleri Müfettişi İbrahim Hakkı Efendi'¹⁷⁶ den oluşan bir komisyon kurulmasını kararlaştırdı.¹⁷⁷ Ertesi yıl eğitim başladığında İdare Heyeti alınacak duhuliyeyi birinci kategori için 30, ikinci kategori için 15, üçüncü kategori için 6 şilin olarak belirledi. Bu miktarların üç taksit olarak tahsil edilmesi kararı alındı.¹⁷⁸

1914 yılında İdadi İdare Heyeti, sonraki eğitim yılı için duhuliyeyi 5 farklı kategoride belirledi. Bunlar; 6, 12, 21, 30 ve 42 şilindi. Ancak fakir olanlardan bu ücretin alınmaması kararlaştırıldı.¹⁷⁹

1916 yılında belirlenen duhuliyeye idadi için; 12, 24, 36, 48 ve 60 şilindi. İdadi öğrencilerinin %20'den fazlası fakir olduğu için onlardan duhuliyeye alınmayacaktı.¹⁸⁰

1917 yılındaki duhuliyeye ile ilgili heyet toplantısında, o güne kadar duhuliyeye oranının öğrenci velisinin maddi durumuna göre tespit edildiği, bunun çeşitli sakıncalarının görüldüğünden bu usulün değiştirilmesi gerektiği ve sabit ücret alınmasının doğru olacağı belirtildi. İdadi İdare Heyeti tartışmalı görüşmeden sonra idadi için duhuliyeyi 30 şilin olarak belirlerken, %20'yi geçmemek üzere fakir öğrencilerin durumlarını belgelenmeleri şartıyla onlardan duhuliyeye alınmaması kararlaştırıldı.¹⁸¹ 1918 yılında alınan kararla sadece o seneye özel olmak üzere sınıf tekrarı yapan öğrencilerden duhuliyeye alınmaması, fakirliği nedeniyle duhuliyeye alınmayacak öğrenci oranının da %30'a çıkarılması uygun görüldü.¹⁸² İdadi İdare Heyeti 1919 yılının başında, sadece o yıl geçerli olmak üzere bir üst sınıfa geçemeyen öğrencilerden duhuliyeye alınmamasını kararlaştırdı.¹⁸³

Bütçesi yeterli olmayan Kıbrıs İdadisi'nin öğretmen ücretleri ve çeşitli masraflarını temin edebilmek için öğrencilerden belirli bir oranda para almak zorunda kalmıştır. 1917 yılına kadar velilerin maddi durumlarına göre duhuliyeye farklı miktarlarda alınmıştır. Bu tarihten sonra bunun sakıncalı olduğu değerlendirilmiş ve duhuliyenin sabit olması kararlaştırılmıştır. Bazı yıllarda sınıf tekrarı yapan öğrencilerden o yıla mahsus duhuliyeye alınmamıştır. Bunun yanında özellikle maddi sıkıntı içerisinde olan öğrencilerden bu ücretin alınmaması yoluna gidilmiş, böylece fakir öğrencilerin eğitimine katkı sağlanmıştır.

¹⁷⁴ BOA., KB.MAA.FE., 3/21/3/2.

¹⁷⁵ BOA., KB.MAA.FE., 13/83/3.

¹⁷⁶ Bk. Özkul vd. (2017), 125-153.

¹⁷⁷ MİTD, 15 Teşrin-i Sani 1912: 39(13).

¹⁷⁸ MİTD, 22 Eylül 1913: 43(17).

¹⁷⁹ MİTD, 15 Mayıs 1914: 47(22).

¹⁸⁰ MİTD, 20 Teşrin-i Evvel 1916: 68(43).

¹⁸¹ MİTD, 3 Teşrin-i Evvel 1917: 75-77(50-51).

¹⁸² MİTD, 7 Teşrin-i Evvel 1918: 89(62).

¹⁸³ MİTD, 13 Kanun-ı Sani 1919: 90(63).

Yatakhane Problemi

İdadinin açılışıyla beraber köy ve kasabalardan gelen öğrencilerin en büyük sorunlarından biri de okul yatılı olmadığı için kalacak yer problemiydi. Bu problemi çözmek adına nispeten maddi durumu iyi olan öğrenci velileri okul idaresiyle işbirliği içerisinde, belirli bir ücret karşılığında bir konak kiralanması için gazetelere ilanlar verdi. Bu ilanlarda öğrencilerin temizlik ve yemek işlerini yapmak amacıyla aşçı ve temizlikçi temin edileceği belirtildi.¹⁸⁴ Maddi durumu iyi olmayan öğrenciler ise Lefkoşa’da bulunan çeşitli medreselerde zor şartlar altında kalmaktaydı.¹⁸⁵ Lefkoşa dışından köylerden ve kasabalardan gelen öğrenciler okul sonrasında değişik mekânlarda konaklamak zorundaydı. Bu durum doğal olarak onların eğitim hayatını olumsuz yönde etkilemiş ve süreç uzun yıllar boyunca devam etmiş, okulun bütçe sıkıntısından dolayı ayrı bir yatakhane temin edilememiştir.

1909 yılında taşradan gelen öğrencilerin iskânı için Büyük Medrese’nin tanzim ve ıslah edilmesi kararı alındığı İdare Heyetince İdadi Müdürlüğüne tebliğ edilmişti.¹⁸⁶ 13 Haziran 1910 tarihli toplantıda öğrencilerin idadiye daha yakın olması nedeniyle Küçük Medrese’nin ıslah edildikten sonra kalmasının uygun olduğu belirtildi.¹⁸⁷ 2 Mayıs 1912 tarihinde yapılan toplantıda ise Lefkoşa dışındaki köy ve kasabalardan gelen öğrencilerin kalabileceği koğuş hakkında çalışma yapılması için okulun batısında kalan arsa değerlendirilmek istenmiş ve inceleme yapmak için Müftü ile Mısırlızade Ahmet Efendi görevlendirilmişti.¹⁸⁸ Yeni koğuş yapılanaya kadar öğrencilerin kontrolsüz şekilde farklı farklı yerlerde gecelemleri yerine toplu bir şekilde kalmaları için kiralık yer aranması kararı alınmıştı.¹⁸⁹ İlerleyen dönemde Lefkoşa dışından gelen öğrencilerin yatma problemi ile ilgili olarak; idadi ve rüştiye öğrencilerinin ayrı ayrı medreselerde iskân edilmesinin daha uygun ve faydalı olacağı değerlendirildi. İdadi öğrencilerinin Büyük Medrese’de, rüştiye öğrencilerinin Arapahmet Medresesi’nde kalması talep edildi. İdadi öğrencilerinin Büyük Medrese’de kalması halinde okul müdürü Müçteba Efendi öğrencilerine nezaret edeceğini taahhüt etti.¹⁹⁰ Bazı idadi öğrencilerinin geceleri ahlaka uygun olmayan davranışlarda buldukları diğer öğrencilerden öğrenilmiş ve toplantıda problemin çözülmesi için alınacak en büyük tedbirin koğuş yapılarak öğrencilerin gözetim altında tutulması olacağı değerlendirilmişti.¹⁹¹

1914 yılında müftü başkanlığında toplanan İdadi İdare Heyeti’nin çözdüğü sorunlardan birisi de yine öğrencilerin kalacak yer konusuydu. Yatakhane olarak kullanılacak binanın sahibi Ahmet Hulusi Efendi ile 2 yıllığına 30 pound ücret karşılığı anlaşılmış, sonraki iki yılın da isteğe bağlı olacağı belirtilmişti. Yatakhane ücreti olarak öğrencilerden yıllık; 12, 24, 36 şilin ücret alınması, öğrencilerin aileleriyle ya da akrabalarıyla kalabileceği bunun

¹⁸⁴ Kıbrıs, 307, 15 Ağustos 1898; Zaman, 325, 26 Ağustos 1898.

¹⁸⁵ Kıbrıs, 285, 7 Mart 1898.

¹⁸⁶ BOA., KB.MAA.FE., 13/83/3.

¹⁸⁷ MİTD, 13 Haziran 1910: 28 (2); Behçet 1969: 117.

¹⁸⁸ MİTD, 10 Teşrin-i Evvel 1910: 33(7).

¹⁸⁹ MİTD, 4 Teşrin-i Evvel 1912: 37(11).

¹⁹⁰ MİTD, 15 Teşrin-i Sani 1912: 39(13); Behçet 1969: 118.

¹⁹¹ MİTD, 5 Kanun-ı Sani 1914: 45(19).

dışında başka yerlerde kalamayacağı belirtilmişti.¹⁹² Ayrıca yatakhane için 2 lira maaşla Hacı Mustafa bekçi olarak görevlendirilmişti.¹⁹³

Koşu problemini tamamen çözmek için 1 Haziran 1914 tarihinde Kıbrıs yönetiminden idadi öğrencilerinin kalmaları için koşu yapılması şartıyla eski tumarhane arazisinin idadiye tahsis edilmesi talep edilmişse¹⁹⁴ de bu talep uygun görülmemişti. 1916 yılındaki toplantıda yatakhane ücretlerinde artış olmamıştı.¹⁹⁵ Birinci Dünya Savaşı başlarında İdare Heyeti yatakhane aydınlatmasını gündemine aldı. O zamana kadar yatakhane aydınlatması daha maliyetli ve zor olan petrol ile yapılıyorken bundan sonra elektrikle yapılması üyelerin oyları ile kabul edilmişti.¹⁹⁶ Yatakhane açıldıktan sonra okul müdürü Müçteba Efendi gönüllü olarak yatakhaneyi kontrol etmiş ve bu durum heyet üyelerinin takdirini kazanmasına neden olmuş, kadı ve evkaf temsilcisinin teklifi ile maaşına 12 lira zam yapılmıştı.¹⁹⁷

Birinci Dünya Savaşı sırasında idadinin öğrenci sayısında önemli bir artış yaşandı. Lefkoşa dışından gelen öğrencilerin sayısı arttığından kiralanan yatakhane kapasitesi yetersiz kalmış, yatakhane sahibi ile anlaşarak mukavele süresi uzatılmış ve yatakhane kapasitesi artırılmıştı.¹⁹⁸ Ancak 1917 yılında arttırılan yatak kapasitesi yine yetersiz kalınca, öğrencilerin yatacak yer probleminin çözülmesi İrfan Efendi tarafından yeniden İdadi İdare Heyeti'nin gündemine getirilmiş,¹⁹⁹ maddi imkânsızlıklar nedeniyle yatakhane arayış çalışmalarına rağmen uzun vadeli bir çözüm bulunamamıştı. 1920–1922 yılları arasında İdadi İdare Heyeti, evkaf idaresine yeni bina temin edilinceye kadar öğrencilerin Büyük Medrese'de kalmasını kabul ettirmişti. Öğrenciler yemeklerini kaldıkları yerlerde kendileri yapmaktaydı.²⁰⁰

Lefkoşa dışından gelen öğrenciler için en büyük problemlerden birisi de eğitim saatleri dışında iskân problemi olmuştur. Maddi olarak daha iyi durumda olan aileler çocukları için ortak konak tutarak bu problemi çözmüştür. Ancak maddi olarak bu imkâna sahip olmayanlar Lefkoşa'daki farklı medreselerde ikamet etmiştir. İdadi yönetimi maddi imkânsızlıklar sebebiyle ayrı bir yatakhane tesis edememiştir. Fakir öğrencilerin daha iyi şartlarda ikamet edebilmesi için evkaf idaresi ile görüşmeler yapılmıştır. Bu sayede mevcut medreselerde öğrencilerin daha iyi şartlara iskânı düşünülmüştür. İlerleyen dönemde ücretleri öğrencilerden alınmak şartıyla konak tahsis edilse de yeterli olmamıştır.

Disiplin İşleri

İdadi İdare Heyetinin meşgul olduğu konulardan birisi de öğrencilerin disiplin işleriydi. İdadide her sınıf için ayrı ayrı ceza defterleri bulunmaktaydı.²⁰¹ Öğrencilerin işlemiş

¹⁹² MİTD, 15 Mayıs 1914: 47(22).

¹⁹³ MİTD, 2 Ekim 1914: 52(27).

¹⁹⁴ BOA., KB.MAA.FE., 11/77/187.

¹⁹⁵ MİTD, 20 Teşrin-i Evvel 1916: 68(43).

¹⁹⁶ MİTD, 22 Aralık 1914: 59(34).

¹⁹⁷ MİTD, 26 Nisan 1915: 60(35).

¹⁹⁸ MİTD, 20 Teşrin-i Evvel 1916: 68(43).

¹⁹⁹ MİTD, 4 Teşrin-i Evvel 1917: 80(54).

²⁰⁰ Behçet 1969: 123; Öksüzöğlü 2003: 140.

²⁰¹ MİTD, 4 Teşrin-i Evvel 1917: 80-81(54- numarasz).

olduğu farklı suçlara karşı farklı cezalar uygulanırdı. Cezalar İdadi İdare Heyeti tarafından kararlaştırılır ve toplantı defterine kaydedilirdi. Özellikle idare heyetine ve öğretmenlerine karşı işlenen suçlar en ağır şekilde cezalandırılırdı. Nitekim okul idaresine ve heyet üyelerine hakaret eden bir öğrencinin örnek olması açısından heyet kararı ile okuldan ilişkisi kesilmişti.²⁰²

Disiplinin sağlanması için heyetin müsamaha göstermediği konulardan biri de hırsızlıktı. Hırsızlık yaptığı tespit edilen öğrencinin okulla ilişkisi kesilirdi. Örneğin bir öğrencinin fotoğraf makinesini çalan iki öğrencinin okuldan atılması kararlaştırılmıştı. Makineyi çalmakla suçlanan çocuklar ilk ifadelerinde suçlarını inkâr etmişler, ertesi gün o makine ile uygunsuz fotoğraflarının çekildiğini, makinenin içindeki filmi almak için bunu yaptıklarını ifade etmişlerdi. Ancak heyet tarafından öğrencilerin ifadelerine güvenilmediğinden haklarında atılma kararı verilmiştir.²⁰³

Yılsonu sınavında kopya çektiği tespit edilen öğrencilerin durumunu değerlendirmek için de heyet toplanmış, kopya çekilen sınavdan öğrenciler başarısız sayılmış ve bütünleme sınav notunun tasdiknamelerine işleneceği bildirilmişti.²⁰⁴

Öğrencilerin disiplin durumu sadece okul içindeki hareketleri ile sınırlı değildi. Öğrencilerin bir dönem yatakhane olarak kullandığı Küçük Medrese’de yaptığı disiplinsizlik sebebiyle bir öğrenci hakkında müdür tarafından tahkikat yapılmış, suçlu bulunan öğrenci cezalandırılmıştı.²⁰⁵ Bu durum sonrasında öğrencilerin dersler bittiğinde de takip edilmesi kararlaştırıldı. İdadi İdare Heyeti tarafından okul dışında da öğrencilerin olumsuz hareketlerinin kaydedildiği bir şikâyet defteri tutulması, şikâyet olunan öğrencilerin ismi, şikâyetin sebebi, şikâyet edenin imzası, müdür tarafından yapılan tahkikatın sonucunun ve ne yapıldığının yazılması kararı alınmıştı. Bu defterin heyet üyelerinin okulu ziyareti sırasında kontrol edileceği belirtilmişti.²⁰⁶

İdadi İdare Heyeti üyelerinden bazıları, Okul İdare Tahkikat Komisyonunun yaptığı araştırma sonucunda “*okulun ahlakına ait bazı meselelerin görüşülmesi hakkında*”, heyeti toplantıya çağırılmıştı. 31 Mayıs 1918’de yapılan toplantıda hükümet kaza doktoru tarafından yapılan muayene sonucunda belsoğukluğu hastalığına yakalandıkları tespit edilen iki öğrencinin derhal okuldan atılması kararlaştırılmıştı. Bu kararın ertesi gün heyet üyelerinin ikisi tarafından bütün öğrencilere ihtar olması için duyurulması uygun görülmüştü. Bu olayla ilgili olarak adı karışan diğer bir öğrencide doktor muayenesi sonucu bir şey tespit edilememesi nedeniyle konu hakkında daha fazla bilgi alınana kadar hiçbir şey yapılmaması kararı alınmıştı. Ayrıca gece saat onda tatlıcı dükkânında görülen iki öğrenciye iyi hallerinden dolayı, aleni şekilde tekdir edilme cezası verilmişti.²⁰⁷

1918 yılında alınan kararlar disiplinsizlik yapan öğrencilerin durumunun müftü, M. Fahri ve İ. Hakkı Efendilerden oluşan müstakil “*İdare-i Mekteb*” adında bir komisyon tarafından değerlendirilmesi ve bu komisyonun isterse konu hakkında İdare Heyetinden toplantı talep edebilmesi kararı alınmıştı.²⁰⁸

²⁰² MİTD, 22 Eylül 1913: 43(17).

²⁰³ MİTD, 1 Mart 1918: 82-83(55-56).

²⁰⁴ MİTD, 14 Temmuz 1913: 42(16).

²⁰⁵ MİTD, 22 Eylül 1913: 43(17).

²⁰⁶ MİTD, 4 Teşrin-i Evvel 1917: 80-81(54- numarasız).

²⁰⁷ MİTD, 31 Mayıs 1918: 84-85(57-58).

²⁰⁸ MİTD, 1 Mart 1918: 82(55).

Kıbrıs Türk toplumunun en yüksek eğitim kurumu olması sebebiyle idadi öğrencileri, ada Türklerinin bir açıdan “geleceği” olarak görülmüş, öğrencilerin olumlu veya olumsuz davranışları Türkler arasında dikkatle takip edilmiştir. Öğrencilerin hareketleri kısa süre de İdadi İdare Heyeti ve muallimlerine bildirilmiş, gerekli çalışmalar yapılarak uygun adımlar atılmıştır.

Sonuç

Kıbrıs'ta İngiliz idaresinin başladığı dönemde Rumların eğitim seviyesi olarak Türklere göre daha iyi durumda olduğu İngiliz raporlarında tespit edilmiştir. II. Abdülhamid döneminde Müslümanların/Türklerin eğitim seviyelerini yükseltmek için Osmanlı Devleti'nin birçok bölgesinde idadiler açılmıştır. Bu doğrultuda Mehmet Faik Bey'in de Babıali'den talebi doğrultusunda Kıbrıs'ta da idadi açılmasına karar verilmiştir. İdadideki faaliyetleri planlamak ve icra etmek amacıyla İdadi İdare Heyeti kurulmuş, kadı/müftü bu heyete başkanlık etmiştir. İdare Heyetinin talebi doğrultusunda ada Türklerinin eğitim seviyesini yükseltmek amacıyla Maarif Nezareti tarafından Kıbrıs'a dönem dönem aksaklığa uğrasa da 2 muallim (müdür ve müdür yardımcısı) görevlendirilmiştir. Kıbrıs idadisinin bütçesi çok daha fazla muallimin maaşını karşılayamadığı için sürekli olarak muallim sıkıntısı çekilmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde görev yapan muallimlere göre ders yüklerinin daha fazla olmasına rağmen maaşların yetersiz olması idadide görev yapmayı cazip bir iş olmaktan çıkarmıştır. Bunun yanında görevlendirilen muallimlerin adada var olan çeşitli gruplar içerisinde yer alması problemlere yol açmıştır. Mahalli gruplar arasındaki çekişmeye muallimlerin taraf olması eğitime olumsuz olarak yansımıştır.

Uzun yıllar idadi müdürlüğü yapmış olan Müçteba Efendi'ye göre; Kıbrıs'ın en büyük İslam mektebi olan idadinin dört hedefi vardır: Tahsil, muallim yetiştirmek, memur yetiştirmek ve ticarete istihdam olunacak fertler yetiştirmek. Genel olarak değerlendirildiğinde idadi üzerine düşeni yapmış, ada Türk toplumuna önderlik edecek kişilerin yetişmesine katkıda bulunmuştur. Bunun yanında idadide yaşanan çeşitli problemler de mevcuttur. Bunlardan birincisi adadaki Türklere ait ilkokullardaki eğitim seviyesinin yetersiz olması ve bunun idadi eğitimini olumsuz etkilemesidir. İkinci problem, Lefkoşa dışındaki kasaba ve köylerden gelen öğrencilerin kalacak yer sorunudur. Bu sorunu aşmak için başlangıçta ortak konak tutma teşebbüsünde bulunmuştur. Medreselerde dağınık şekilde geceyi geçirmek zorunda kalan öğrencilerin zor durumda kaldıkları bilinmektedir. İlerleyen dönemde İdadi İdare Heyetinin girişimleriyle ücreti karşılığında bütün öğrencilerin kalabileceği bir bina yatakhane olarak tutulsa da mevcudun artması sonucu bu da yeterli olmamıştır.

Kıbrıs'ta yaşayan Rumlar maddi olarak daha varlıklı olduklarından kendi eğitim kurumlarına destek olmuşlardır. Buna karşın Kıbrıs Türklerinin gelir seviyesinin düşük olması, eğitime yeteri kadar destek olmalarına engel olmuştur. Bu açık Evkaf İdaresi tarafından karşılanmaya çalışılsa da yeterli olamamıştır. Bunun yanında Evkaf İdaresinin en büyük desteği Ayasofya Mektebini uygun hale getirerek idadi bünyesindeki rüştiye sınıflarının buraya naklidir. Bu sayede idadi binasındaki yer probleminin çözümüne belirli bir oranda katkı sağlanmıştır.

Başlangıçta okul gelirlerini artırmak amacıyla öğrencinin ailesinin maddi durumuna göre duhuliyeye alınırken, fakir öğrenci ailelerinden bu ücret alınmamıştır. Fakat duhuliyenin

farklı miktarlarda alınması çeşitli olumsuzluklara neden olduğundan ilerleyen dönemlerde standart duhuliyeye alınması kararlaştırılmıştır.

İngiliz yönetiminin ada idaresine sahip olmasından sonra yönetici sınıfından, azınlık durumuna düşen Türk toplumunun adada var olma savaşında önemli bir yer tutan Kıbrıs İdadisi özellikle İngiliz yönetiminin tahsis ettiği yetersiz bütçe sebebiyle birçok sıkıntı çekse de hayırsever Türklerin kurdukları vakıflar aracılığı ile bunu bir şekilde aşmayı başarmıştır. Kıbrıs İdadisi'nin gelişmesinde uzun yıllar İdadi İdare Heyeti üyeliği ve başkanlığı yapmış Kıbrıs Müftüsü Hacı Hafız Mehmet Ziyaeddin Efendi'nin emekleri önemli yer tutmaktadır. Özellikle Birinci Dünya Savaşı sırasında Kıbrıs'ı terk etmeyerek görevine devam eden müdür Müçteba Efendi'nin ve Kıbrıslı Türk muallimlerin gayretleri Türklerin adada var olma mücadelesine önemli katkılar sağlamıştır.

Kaynaklar

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi /İstanbul (BOA)

BOA., A.}MTZ.KB.

1E/1-27/34, 35, 36, 37, 38, 51, 54, 57; 58, 59, 63, 64, 65, 76.

BOA., DH.İ.UM.

84/1/24.

BOA, DH. MKT.

2505/98.

BOA., HR.SYS.

899/42, 43, 52, 57,58; 902/15.

BOA., HR.TO.

609/15.

BOA., İ.MF.

13/79/1.

BOA., KB.MAA.FE.

2/14/12/1; 2/14/28/1; 2/14/44/1; 2/14/73/1; 3/21/3/2; 3/21/3/4; 3/21/8/1; 3/21/15/1; 3/21/16/1; 3/21/33/1; 3/21/46/1; 3/21/64/1; 11/77/187; 13/83/3.

BOA., MF. MKT.

526/77/12; 526/77; 695/35; 715/60; 856/8-13; 856/8-15-1; 913/32; 913/32/1; 949/23; 1112/20/2.

KKTC Milli Arşiv ve Araştırma Dairesi/ Girne (MAA)

Mekteb-i İdadi İdare Heyetinin Toplantı Tutanakları Kayıt Defteri (13 Mayıs 1910- 4 Mayıs 1920), (*MİTD.*).

Cyprus Blue Book

1899-1900; 1900-1901; 1901-1902; 1902-1903; 1903-1904; 1904-1905; 1905-1906; 1907-1908; 1908-1909; 1909-1910, 1910-1911; 1911-1912; 1912-1913; 1913-1914; 1914-1915; 1915-1916; 1916-1917; 1917-1918; 1918-1919; 1920.

The Cyprus Gazette

Nr. 782, 12 Şubat 1904; Nr. 812, 30 Aralık 1904; Nr. 1448, Extraordinary, 16 Eylül 1920.

KKTC Vakıflar İdaresi Arşivi/ Lefkoşa

Kıbrıs Vakıflar İdaresi Arşivi, Zabıt 115.

National Archive Kew/ London

Cyprus Correspondence Respecting the Affairs of Cyprus [C.2930], Printed by George Edward Eyre and William Spottiswoode, London 1881.

NA.FO.78/5116.

N.A., FO., 78-3374.

NA.CO. 69/13, *Legislative Council Cyprus Minutes of the Session of 1900, 12 Haziran 1900.*

Gazete ve Dergiler

Kıbrıs Gazetesi

Nr. 41, 5 Haziran 1893; Nr. 269, 8 T. Sani 1897; Nr. 274, 13 K. Evvel 1897; Nr. 276, 27 K. Evvel 1897; Nr. 285, 7 Mart 1898; Nr. 286, 14 Mart 1898; Nr.292, 25 Nisan 1898; Nr. 305, 1 Ağustos 1898; Nr. 307, 15 Ağustos 1898; Nr. 317, 24 T. Evvel 1898; Nr. 318, 31 T. Evvel 1898;

Mirat-ı Zaman Gazetesi

Nr. 242, 22 Temmuz 1907; Nr. 318,1 Şubat 1909.

Seyf Gazetesi

Nr. 299, 22 Eylül 1912.

Şehbâl Dergisi

Nr. 40, 28 Mayıs 1911.

Vatan Gazetesi

Nr. 42-43, 22 Temmuz 1912; Nr. 6-7, 23 Nisan 1920.

Zaman Gazetesi

Nr. 291, 31 K. Evvel 1897; Nr. 296, 28 K. Sani 1898; Nr. 297, 4 Şubat 1898; Nr. 298, 11 Şubat 1898; Nr. 301, 11 Mart 1898; Nr. 302, 18 Mart 1898; Nr. 308, 29 Nisan 1898; Nr. 317, 1 Temmuz 1898; Nr. 334, 21 T. Evvel 1898; Nr. 325, 26 Ağustos 1898.

Kanunlar

Düstur, 1. Tertip, C. II, s. 184-219 (24 C.Evvel 1286).

Araştırma Eserleri ve Makaleler

Akyüz, Y. (2007). *Türk Eğitim Tarihi, M.Ö. 1000-M.S. 2007.* (11. B.) Ankara: Pegem Akademi Yayınevi.

Albayrak, M.-Şeker, K. (haz.). (2014). *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme.* Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

Altan, M. H. (2000). *Kıbrıs'ta Rumlaştırma Hareketleri Ortodoks-Katolik Misyonerliği ve Türk Toplumuna Yönelik Baskılar.* KKTC: Milli Arşiv Yayınları.

Altay, H. Ş. (1969). *Kıbrıs Türk Basın Kaynakları.* Lefkoşa.

Altın, H. (2008). "1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/1, 271-283.

Altın, H. (2017). "Osmanlı Eğitim Tarihinde Dârülmualimât (Açılışı ve Gelişim Süreci)". *Akademik Matbuat*, 1/1, 20-37.

An, A. (2006). *Kıbrıs Türk Toplumunun Geri Kalmışlığı (1892-1962).* Girne: Şadi Kültür ve Sanat Yayınları.

- An, A. (2007). “20. Yüzyılın İlk Yarısındaki Gazetelere Göre Kıbrıs Türk Toplumunun Ekonomik Durumu”. *Halk Bilimi*, 55, 9-13.
- Ateşin, H. M. (1996). *Kıbrıs'ta İslâmi Kimlik Dâvâsı*. İstanbul: Marifet Yayınları.
- Behçet, H. (1969). *Kıbrıs Türk Maarif Tarihi (1571-1968)*. Lefkoşa.
- Çayır, M.-Türk, İ. C. (2017). “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*, 4/11, 62-75.
- Çelik, C. (2021). *İdari ve Sosyal Dinamikleriyle İngiliz Yönetiminde Kıbrıs (1878-1914)*. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Demiryürek, M. (2000). “Kıbrıs Türk Basını ve Türkiye Hükümetleri I (Osmanlı Dönemi) (1878-1910)”. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 25-26, 119-134.
- Duman, T. (1999). “Osmanlıda Öğretmen Yetiştirme Sistemi”, *Osmanlı Ansiklopedisi-5*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 306-314.
- Erdoğan, T. (1996). “Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı-I”. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 51/1, 183-247.
- Ergin, O. N. (1977). *Türkiye Maarif Tarihi I-II*. İstanbul: Eser Matbaası.
- Gündüz, M. (2010). *Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar*. Ankara: Lotus Yayınevi.
- İhsanoğlu, E. (2004). “Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim”. *Osmanlı Uygarlığı* 1. (haz. H. İnalçık-G. Renda). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. 344-385.
- İskit, S. (1943). *Türkiyede Matbuat İdareleri ve Politikaları*. İstanbul: Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü Yayınları.
- Kenan, S. (2013). “Türk Eğitim Düşüncesi ve Deneyiminin Dönüm Noktaları Üzerine Bir Çözümleme”. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 41, 1-31.
- Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. (2. B.). Ankara: TTK Yayınları.
- Korkut, F. N. (2000). *Hatıralar*. (Haz. H. Fedai, M. H. Altan). KKTC: Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Mert, Ö. (2003). “Osmanlı Belgelerine Göre Bir Kıbrıs Gazetesi: Zaman”. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 4, 61-87.
- Newman, F.D. (1905). “The System of Education in Cyprus”. *Board of Education Special Reports on Educatinal Subjects, Vol. 12, Part I, West Indies and Central America; St. Helena; Cyprus and Gibraltar*, Wyman&Sons Ltd., 408- 444 (755-792).
- Sakaoğlu, N. (2003). *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Samani, H. (2006). *Tanzimat Devrinde Kıbrıs (1839-1878)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Somel, S. A. (2015). *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*. (Çev. O. Yener). (2. B.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şen, C. (2017). “Kıbrıs Türk Eğitim Tarihinde Bartınlı Bir Öğretmen: Müçteba Öktem”. *Bartın Üniversitesi, Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E- Dergisi*, 4/1, 121-129.
- Taşdemirci, E. (2002). “20. Yüzyılda Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Sisteminde Çağdaş Pedagoji Akımları”. *Erdem*, 14/ 40, 269-304.

- Taşer, S. (2010). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Öğretmen Yetiştiren Kurumlarda Eğitim Yönetimi ve Denetimi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tekeli, İ.-İlkin, S. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. (2. B.). Ankara: TTK Yayınları.
- Orr, J. (1918). *Cyprus, Under British Rule*. London: Robert Scott Roxburghe House Paternoster Row.
- Öksüzöğlü, M. (2003). *Lefkoşa Türk Lisesi'nin Tarihsel Süreç İçinde Yönetimi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Özcan, A. (1992). "Tanzimat Döneminde Öğretmen Yetiştirme Meselesi". *150. Yılında Tanzimat*. Ankara: TTK Yayınları, 441-474.
- Özçetin, Y. (2015). "M. Şemsettin Günaltay'ın Hayatı, İlmi, İdarî ve Siyasî Faaliyetleri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/38, 413-449.
- Özkul, A. E.- Akcansoy, Y. (2014). "Türk Bankası ve Kıbrıs Türk Toplumundaki Rolü". *Kıbrıs Araştırmaları Dergisi*, 18/42, 1-12.
- Özkul, A. E.-Özsezer, M.-Tufan, H. (2017). "Kıbrıs Eğitim Tarihinde Önemli Bir Müfettiş: İbrahim Hakkı Bey". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 32/1, 125-153.
- Özkul, A. E.-Akcansoy, Y.-Ülvay, G. F. (2018). "Viktorya İslâm İnas Sanayi Mektebi ve Kıbrıs Türk Kadınının Yaşamındaki Rolü". *CTAD*, 27, 71-96.
- Öztürk, C. (1993). "Dârülmuallimîn". *TDVİA*-8. 551-552.
- Öztürk, C. (2000). "İdadi". *TDVİA*-21. 464-466.
- Uygun, S. (2018). *Türkiye'de Eğitimde Millilik Yönelik ve Yaklaşımları*. Ankara: Maya Akademi Yayınevi.
- Ünal, U. (2007). "Osmanlı Hukukçularından Büyük Ali Haydar Efendi (1837-1903)-Hayatı ve Çalışmaları". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 26/41, 131-143.
- Ünal, U. (2015). *II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Ürekli, F. (2002). "Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları". *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, 382-406.

İnternet Kaynakları

https://www.tbmm.gov.tr/eyayin/gazeteler/web/mazbatalar/tbmm/d09/ht_618_1_9.pdf (erişim tarihi: 16.05.2020)

<https://lefkosaturklisesi.org/galeri/> (erişim tarihi: 21.05.2020)

لفقوشه اعدادیسنده فوتبول تیمی

تورکار آراسنده اسپوره و آجیق هوا اؤیونلرینه غانده هوسلرک تعدم ایتکده اولدیغی منونیتله کورولویور. بوکون قبریسندهکی مکتب اعدادی طلبهسنک فوتبول تیمی قارئلره تقدم ایتکجه مفتخرز. بر معیشت قاعدانه کچیرنلر ایچون انکلیز اویونلری او قدر لازمدرکه عینی تیملرک بورلردهکی مکتبهده تشکله تخی خوان اولقدن منع نفس ایدهمه یوزز. رسمیزک اورتاسنده کورولین ذات لفقوشه اعدادی مدیری در.

Le Team de foot-ball de l'école İdadié de Nicosie, Chypre.

Ek:1-Lefkoşa İdadisi Futbol Takımı Şehbal, 40, 15 Mayıs 1327 (28 Mayıs 1911), 307.

Ek:2-Debbağ Derviş Efendi'nin Cenaze Töreni Erişim Tarihi: (21.05.2020)

<https://lefkosaturklisesi.org/galeri/>

MİLLÎ MÜCADELE YILLARINDA
MİLLÎ EGEMENLİK İLKESİNİN DOĞUŞU
THE BIRTH OF THE NATIONAL SOVEREIGN PRINCIPLE
IN THE YEARS OF NATIONAL STRUGGLE

HÜSEYİN BULUT

Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü
Dr. Lecturer, Erzincan Binali Yıldırım University, Faculty of Education, Department of Basic Education
hbulut@erzincan.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0001-9158-2883>

Atıf / Citation

Bulut, H. 2021. "Millî Mücadele Yıllarında Millî Egemenlik İlkesinin Doğuşu". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül- September 2021). 401-408

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 04.03.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 09.07.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4506>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*
TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851
www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

MİLLÎ MÜCADELE YILLARINDA
MİLLÎ EGEMENLİK İLKESİNİN DOĞUŞU
THE BIRTH OF THE NATIONAL SOVEREIGN PRINCIPLE
IN THE YEARS OF NATIONAL STRUGGLE

HÜSEYİN BULUT

Öz

Anlam bakımından Hâkimiyet ile Egemenlik benzer kelimelerdir. Önceleri daha çok hâkimiyet kelimesi kullanılırken, günümüzde egemenlik kelimesi tercih edilmektedir. “Hâkimiyet” kelimesi 1921 ve 1924 anayasalarında kullanılırken, 1961 ve 1982 anayasalarında “Egemenlik” kavramı tercih edilmiştir.

Millî egemenlik Türk inkılabının ana ilkesidir. Yeni Türk Devleti'nin kuruluş aşamasında hem düşünce ve hem de uygulama açısından oluşan ve gelişen bu ilke Amasya Genelgesi, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde olgunlaşmıştır. Bu tarihten sonra Millî egemenlik ilkesi tam anlamıyla benimsenmiş ve egemenlik yetkisinin sadece millete ait olduğu esası kabul edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Millî Mücadele, Millî Egemenlik, Millet, Atatürk.

Abstract

Dominance and Sovereignty are similar words in terms of meaning. While the word dominance was used more in the past, today the word sovereignty is preferred. While the word "domination" was used in the 1921 and 1924 constitutions, the word "sovereignty" was preferred in the 1961 and 1982 constitutions.

National sovereignty is the main principle of the Turkish revolution. This principle, which was formed and developed in terms of both thought and implementation during the establishment of the new Turkish State, matured in the Amasya Circular, Erzurum and Sivas Congresses. After this date, the principle of national sovereignty was fully adopted and the principle that sovereignty belongs only to the nation was accepted.

Key Words: National Struggle, National Sovereignty, Nation, Atatürk.

Structured Abstract

Sovereignty and domination are synonyms. While the word sovereignty was used more in the past, the word sovereignty is preferred today. National sovereignty can be expressed as the sovereignty, the supreme power that establishes and governs the state, belongs directly to the people, not to individuals or certain groups. National sovereignty or national sovereignty means that the nation governs itself, choosing a committee to govern itself. National sovereignty refers to the democratic regime, that is, sovereignty belongs to the nation unconditionally. With its external appearance, national sovereignty indicates the free and independent life of the nation, the unity and integrity of the nation against the outside. Sovereignty is a characteristic of state power. The highest power in domestic law also means an independent power in international law. Sovereignty was used as dominance in the 1921-1924 Constitutions. In the 1961-1982 Constitutions, it began to be used as sovereignty. According to the principle of national sovereignty, when electing representatives, voters use only electoral authority, not a sovereign right. Concepts such as national will and national sovereignty have entered our political life together with the national struggle. It was Atatürk who brought into our state life the mentality that sovereignty belongs not to the sultan, not to a class or a group, but to the Turkish Nation.

In order to ensure the success of the national independence struggle, Atatürk considered it necessary for the newly established state to be based on principles such as national sovereignty and national will, taking into account the determination and decision of the nation, the sovereignty of the nation and the administration of the nation as the only solution. The place of the principle of national sovereignty, which is the basic principle of the Turkish revolution, in Turkish political life and its entry into public law, neither the Tanzimat and Islahat Fermans nor the I. and II. It started with Atatürk's arrival in Samsun, not with the constitutional monarchies. The principle of national sovereignty, which developed and formed in the intellectual and theoretical aspects within the preparations for the establishment of the new Turkish State, showed itself in the Amasya Circular, Erzurum and Sivas Congresses.

According to the theory of national sovereignty, the owner of sovereignty is the nation. National sovereignty is the ability of a nation to determine its own destiny and political order independently from all kinds of pressure and influence. Sovereignty is the general will of the entity called the nation. This will belongs to the nation as the supreme power and power. The source of sovereignty is not based on divine will, but on national will. The will of the people is not equal to the sum of individual wills. It consists of the coming together, fusion and synthesis of individual wills. National sovereignty is the will of the nation depending on the event of nationalization and at the same time the indivisible and inalienable will of the nation. According to the theory of national sovereignty, the owner of sovereignty is the nation. National sovereignty is the ability of a nation to determine its own destiny and political order independently, away from all kinds of pressure and influence.

Sovereignty is the general will of the entity called the nation, the community. This will belongs to the nation as the supreme power and power. The source of sovereignty is not based on divine will, but on national will. The will of the people is not equal to the sum of individual wills. It consists of the coming together, fusion and synthesis of individual wills. National sovereignty is the will of the nation, depending on the event of nationalization, as well as the indivisible and inalienable will of the nation. He showed the manifestation of this idea as soon as he set foot in Anatolia, and in his report dated May 22, 1919, which he sent from Samsun to the Grand Vizier, his first statement based on the principle of national sovereignty was stated as follows. "The nation has accepted the principle of national sovereignty and Turkish nationalism. It will work for it". Thus, for the first time, the principle of national sovereignty is expressed in an official document and national sovereignty is stated as a goal for the nation. With this report, M. Kemal Pasha both opposes the sultanate and reveals his revolutionary intellectual structure and true identity. "National sovereignty is such a light

that in front of it chains melt, crowns and thrones sink and perish. Institutions built on the bondage of nations are doomed to collapse everywhere.”

While Atatürk was processing the principle of national sovereignty, he handled, developed and succeeded in meeting the needs of the Turkish nation with a great skill and power of knowledge. In this sense, “The whole world should know that there is no power, no authority above this state and this nation. There is only one force. It is also national sovereignty. There is only one rank and that is the heart, conscience and existence of the nation. The principle of national sovereignty is both an unchanging fundamental element of our Constitution and a permanent principle of our state practices today, as it was in the past. Continuity and protection of freedom, equality and justice in society is only possible with full and absolute national sovereignty.

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi incelenirken üzerinde durulması gereken en önemli konu, milli hâkimiyettir.

Millî Hâkimiyet kavramını tam anlamıyla açıklığa kavuşturabilmek için, ilk önce hâkimiyet kavramı üzerinde durmalıyız. Sözlük'te hâkimiyet, hükmeden anlamını ifade etmekle; hâkimlik, amirlik ve üstünlük anlamında da kullanılmaktadır. Millî Hâkimiyet en üstün irade veya otorite olarak tanımlanır. Egemenlik olarak da adlandırılmaktadır. (Kapani 1988: 54) Esasen, milli hâkimiyet, çağdaş batı demokrasilerinin temeli olduğu gibi serbest düşünme, inanma ve araştırma ortamını hazırlayan faktörlerden de birisidir. (Cin 1985: 1)

Bir başka deyişle egemenlik bir milletin, ülkesi üzerinde kendi kendisini yönetmek üzere kurallar ve kaideler koyabilmesi; bu kural ve kaideleri içte ve dışta uygulayabilmesi gücü olarak da tanımlanabilir. (Mumcu 1988: 98)

Devlet kurabilmiş topluluklarda, müesseseseleşmiş bir ‘üstün otorite’ vardır. Bu otorite, çeşitli isimlerle ifade edilmektedir. Hâkimiyet veya egemenlik, iktidar, devlet kudreti gibi terimler bu amaçla kullanılmaktadır. (Güler 1966: 2) Devlet, toplumun siyasal örgütlenmesidir. (Teziç 1991: 115) Kendinden daha üstün ve daha yüksek bir güç tanımama, buyruğunu yürütme, egemenliğin bir vasfı, bir niteliğidir. İç hukukta (millî hukukta) en üstün kudreti, milletler arası hukukta ise bağımsız bir gücü ifade eder.

Bu anlamda Türk Devleti'nin temel dayanağı ve yapıcı gücü de doğal olarak millî egemenlik ilkesidir (Eroğlu 1984: 137). Bu egemenliğin gerçek sahibi millettir ki bu bir milletin kendi kaderini ve siyasi düzenini her türlü baskı ve etkiden uzak bağımsız olarak belirleyebilmesidir (Eroğlu 1984: 139, Giritli 1996: 348). Bu iradenin kayıtsız şartsız doğrudan doğruya Türk Milleti'ne ait olduğu fikrini devlet yaşantısına kazandıran ve onu kamu hukukunun bir temel ilkesi haline getiren lider Atatürk'tür. (İnan 1977: 26). Bu anlamda Millî egemenlik kavramı siyasi hayatımıza ilk defa Millî mücadele ve ulu önder Atatürk'le beraber girmiştir (Kitapçı 1987: 19).

Millî hâkimiyet, Millî Mücadelenin ve yeni Türk Devlet ve Demokrasinin temelidir. (Gül 1994: 391) M. Kemal Paşa, Millî egemenlik ilkesine dayanan ilk açılışını Samsun'dan sadarete gönderdiği 22 Mayıs 1919 tarihli raporunda şöyle belirtilmiştir. “*Millet, Millî hâkimiyet esasını ve Türk Milliyetçiliğini kabul etmiştir. Bunun için çalışacaktır*” (Bıyıklıoğlu 1959: 50, İnan 1977: 43-44, Kitapçı 1987: 19). M. Kemal Paşa bu raporu ile hem saltanata karşı gelmekte ve hem de ihtilalci düşünce yapısını ve gerçek amacını ortaya koymaktadır (Kocaturk 1971: 45). “*Millî hâkimiyet öyle bir nurdur ki onun karşısında*

zincirler erir, taç ve tahtlar batar, mahvolur. Milletlerin esareti üzerine kurulmuş müesseseler her tarafa yıkılmaya mahkûmdur”.

Daha sonra 21-22 Haziran 1919 da yayımladığı Amasya Tamimi ile “*Milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır*” ilkesini kabul etmiştir. Millî egemenlik esasına dayanan hükümet fikrini oluşturmaya başlamış (Orsoy 1994: 94, İnan 1977: 26) Millî iradeye ve millet hâkimiyetine dayanmayan bir Millî bağımsızlıktan söz edilemeyeceğini ortaya koymuştur. Nitekim 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihlerinde toplanan Erzurum Kongresi aldığı kararlarla Millî birlik ve beraberlik esası içinde Millî sınırlar içinde vatanın bütünlüğünü ve hiçbir ayrılığın kabul edilemeyeceğini tüm dünyaya duyurmuştur. “*Kuvayı Millîye’yi amel, İrade-i Millîye’yi hâkim kılmak esastır*” ibaresi ile Amasya’da deklare edilen Millî egemenlik ilkesini pekiştirmiştir. (Nutuk 1982: 31).

4-11 Eylül 1919 tarihli Sivas Kongresinde de Amasya Tamimi ve Erzurum Kongresi kararları aynen kabul edilmiştir. Bu arada Erzurum ve Sivas Kongreleri ile oluşan Heyet-i Temsiliye Millî egemenliğin bir tezahürü olarak ortaya çıkmıştır. (Bedük 1989: 160).

M. Kemal Paşa, Sivas Kongresinden sonra daha da cüretkâr davranarak Heyet-i Temsiliye adına İstanbul’da Damat Ferit Paşa kabinesini istifaya davet etmiş, ayrıca Meclis-i Mebusa’nın da toplanmasını istemiştir. Bir süre gelişmeleri bekleyen Mustafa Kemal Paşa, Heyet-i Temsiliye’nin, aldığı bir kararla İstanbul Hükümeti ile bütün ilişkilerini kesmiştir. M. Kemal Paşa’nın başkanlığında sürdürülen bu hareket Anadolu’da gelişmekte olan millî egemenlik düşüncesinin de önemli bir işaretidir.

Bu gelişmeler sonucunda Damat Ferit Paşa Hükümeti düşmüş ve bu hükümetin yerine Ali Rıza Paşa Hükümeti kurulmuştur. Bu sırada üç hafta süreyle Anadolu’nun kendi kendini yönetmesi de ulusal egemenlik açısından önemli bir gelişmedir. (Bedük 1989: 161). Yeni kurulan Hükümet ile önce karşılıklı yazışmalar başlatılmış, sonra görüşmelere geçilmiştir. İstanbul Hükümeti adına Amasya’ya gelen Bahriye Nazırı Salih Paşa ile Temsil Heyeti adına Mustafa Kemal Paşa arasında 20-22 Ekim 1919 tarihlerinde yapılan görüşmeler sonunda taraflar karşılıklı olarak birbirlerinden beklentilerini protokol şeklinde tanzim ederek imzalamışlardır. Salih Paşa İstanbul’a döndükten sonra taahhüt ettiği esasların pek çoğunu yerine getirememiş ama bu isteklerin içerisinde olan, Meclis-i Mebusa’nın yeniden toplanması çalışmalarını başlatmıştır. Bu açıdan önemli olan Amasya görüşmeleri ayrıca, şimdiye kadar isyancılar olarak nitelendirilen Kuva-i Milliyecilerin, İstanbul Hükümetince resmen muhatap kabul edilmesi, Temsil Heyeti’nin varlığını meşrulaştırmıştır (Turan vd 2011: 108). Yapılan seçimlerin sonucunda, seçilen milletvekilleri İstanbul da toplanmaya başlamışlardır.

12 Ocak 1920 tarihinde İstanbul’da Meclis-i Mebusan ilk toplantısını yaparak açılmıştır. Ancak İstanbul işgalci güçlerin kontrolünde olduğu için bu durum milletin iradesinin serbestçe temsil edilmesine izin vermemekteydi. Buna rağmen Meclis-i Mebusan tarihi kararını yani “*Misak-ı Milli*” kabul ederek son görevini yerine getirmiştir. Bu kararın alınmasından hemen sonra 16 Mart 1920 tarihinde işgalci güçler Meclis-i Mebusan’ı basarak meclisi dağıtmışlardır. (Eroğlu 1984: 141; Turan 1994: 114).

Bütün bu gelişmeler M. Kemal Paşa tarafından değerlendirilmiş ve sonucunda Ankara’da olağanüstü yetkilere sahip bir meclis kurmaya ve Millî iradeyi bu meclis aracılığıyla gerçekleştirmeye karar vermiştir.

Yeni Devletin Kuruluşu Ve Millî Egemenlik İlkesinin Anayasalarda Yer Alması

M. Kemal Paşa'nın 19 Mart 1920 tarihli tamimi ile Millet Meclisi için seçimler yapılmasına karar verilmiş, 22 Nisan da mülki ve askeri makamlara gönderdiği bir telgraf ile B. M. Meclisi'nin göreve başlayacağını ve bu tarihten itibaren mülki ve askeri makamların ve bütün milletin müracaat edeceği tek makamın meclis olacağını duyurmuştur. (Feyzioğlu 1987: 88; Erzurumlu: 132). Büyük Millet Meclis 23 Nisan 1920 de Ankara'da açılmıştır. Meclis açıldıktan sonra Millî hâkimiyet ilkesi daha da güçlenerek gelişmiştir. (Tünay 1986: 167; Karaduman 1985: 317). Bu meclis, milletin gerçek temsilcilerinden oluşmuş, millet iradesi ile gerçekleşmiş bir meclistir. (Eroğlu 1984: 144).

M. Kemal Paşa'nın Meclis Başkanlığı'na seçilmesi ile göreve başlayan meclis aynı zamanda millî hâkimiyet ilkesini de hayata geçirmiştir. Büyük Millet Meclisi, Mustafa Kemal Paşa'nın önerileri ile şu kararları almıştır;

1) Mecliste beliren Millî iradeyi bilfiil (gerçekten) vatanın mukadderatına (alinyazısına) hâkim kılmak esas umdedir (ilkedir). Büyük Millet Meclisi'nin fevkinde (üstünde) bir kuvvet mevcut değildir.

2) B. M. Meclisi yasama ve yürütme yetkilerini kendisinde toplamıştır. Meclisten seçilecek ve vekil olarak görevlendirilecek bir kurul hükümet işlerine bakacaktır, Meclis başkanı bu hükümetin de başkanıdır.

Atatürk'ün Nutuk'ta da belirttiği bu hükümet, Hâkimiyet-i Millîye esasına müstenit halk hükümetidir. (Nutuk 1982: 438-439). B. M. M.'nin kabul ettiği bu esaslar daha ilk gündün itibaren millet egemenliğinin temel ilke olarak benimsendiğini göstermektedir. Yeni kurulan Meclis milletin tek temsilcisi sıfatı ile kuvvetler birliği sistemini benimsemiştir. Aynı bir devlet başkanlığı mevcut değildir. Meclis başkanı aynı zamanda hükümet ve devlet başkanıdır. Hükümeti teşkil eden üyeler, vekil diye adlandırılıyorlardı. Bunlar doğrudan doğruya Meclis tarafından ve üyeler arasından seçilmekteydi. (Eroğlu 1984: 142, Öztürk 1990: 907-908). B. M. M. nin, görevi sadece yasa çıkarmak değil, aynı zamanda memleketi saran tehlikeler karşısında, milleti kurtarmak ve bağımsızlığını sağlamaktır. Meclisin açılışından itibaren 20 Ocak 1921 tarihli Anayasanın kabulüne kadar, ülkenin yönetimini ele alan “*Büyük Millet Meclisi'nin şekil ve mahiyetine*” yönelik önemli kanun tasarıları görüşülmüştür. (Tekinşen 1986: 30). Nitekim BMM tarafından kabul edilen kanunların hemen hepsinde, “işbu kanunun icrasına BMM memurdur” ibaresi yer alacak, böylece yasaların yürütülmesi yetkisini dahi meclis kendi elinde tutacaktır (Tanör 1998: 237). Ancak o günün şartları gereği şimdilik saltanata dokunulmayacak, zaman ve zemin oluşturulduktan sonra saltanat kaldırılıp millet egemenliği olan Cumhuriyet ilan edilip sonra da hilafete son verilecektir. 20 Ocak 1921' de BMM tarafından kabul edilen ilk anayasa, yok olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine yeni bir devletin kuruluşunu öngörüyordu. Bu anayasa aynı zamanda Millî hâkimiyeti esas kılan ve vatanın kaderini Millî hâkimiyetin temsilcisi olarak BMM'ine bırakan bir hukuki ve siyasi belge olarak ortaya çıkıyordu. Nitekim M. Kemal Paşa Mecliste yaptığı bir konuşmasında: “*Efendiler millet bizi buraya gönderdi, fakat ömrümüzün sonuna kadar biz burada ve bu milletin idaresini ve hâkimiyetini, miras kalmış mal gibi, temsil etmek için toplanmış değiliz. Ve sizi toplamak ve dağıtmak kudretine hiç kimse sahip değildir. Millet bilmelidir ki, bir günde vekilleri toplar ve gönderir. Burayı hiç kimsenin kayıt ve şarta bağlamaya hak ve salâhiyeti yoktur ve olmamalıdır*” demektedir. (TBMM Zabıt

Ceridesi: 120). Buradan da anlaşılacağı üzere M. Kemal Paşa, milletin ve Millî iradenin her şeyden daha üstün olduğunu savunmaktadır. Bu ise Cumhuriyet'in ta kendisidir.

20 Ocak 1921 Anayasası'nda hayat bulan "*Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir. İrade usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir*" kararı ile hâkimiyet padişahattan alıp millete verilmiştir. Bu da Millî mücadelenin ruhuna resmi bir hüviyet kazandırmıştır. Ancak 1921 Anayasası'na rağmen hilafet ve saltanat kaldırılmamış, Büyük Taarruz'un kazanılması ve imzalanan Mudanya Mütarekesi'nden sonra Lozan'da bir barış antlaşmasının yapılacağı kararı saltanatın kaldırılmasının da gerekçesini oluşturmuştur. Avrupa devletleri hem İstanbul Hükümetini hem de Ankara Hükümetini barış konferansına davet etmişlerdir. Hem bu iki başlılığı ortadan kaldırmak hem de zaferin gerçek sahiplerinin hakkını vermek için saltanatın kaldırılması hakkında kanun tasarısı Büyük Millet Meclisi'ne sunulmuştur. Mecliste bazı milletvekillerinin hilafetle saltanatın birbirinden ayrılmayacağı fikrini ileri sürerek engellemeye çalışmaları karşısında, M. Kemal Paşa tarihi öneme haiz konuşmasını yaparak (Nutuk 1982: 690-691) üyelerin dikkatini çekmiştir. Bu konuşmadan sonra komisyon tarafından hazırlanan kanun tasarısı hemen kabul edilmiş ve 1 Kasım 1922 de Saltanat kaldırılmıştır. Ayrıca bu kanunla hilafetle saltanat birbirinden ayrılmış, saltanat yerine halk hükümeti kurulmuştur. Karar aynı zamanda, Millî egemenlik teorisine de uygun olarak millet adına konuşacak yegâne makamın da BMM olduğunu ilan etmiştir. Millî mücadele devrinin zaruretlerinden ileri gelen Meclis Hükümeti sistemi, artık işleyemediğinden ve hükümet bunalımlarını da çözmeye elverişli olmadığından Cumhuriyet'i ilan etmek tarihi bir zorunluluk olmuştur.

29 Ekim 1923 tarih ve 364 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun bazı maddelerinin değiştirilmesi ile ve eski I. Maddeye son bir fıkra eklenerek "*Türkiye Devleti'nin şekli-hükümeti Cumhuriyet'tir*" denilerek Cumhuriyet ilan olunmuştur. Anayasa'da yapılan değişiklikle Cumhurbaşkanı Devlet Başkanı olarak adlandırılmakta ve Başbakanı Meclis âzası arasından seçer denilmekle parlamenter rejime doğru yönelinmiştir (Eroğlu 1984: 150).

Cumhuriyetin kurulması ile halk idaresi gerçekleşmiştir. Bundan sonra sıra halifelik makamına gelmiştir. Cumhuriyetin ilanından sonra bu makamın devam etmesi mümkün değildi. Ancak memleket şartları göz önünde bulundurularak bir süre beklenilmiş ve 3 Mart 1924'te kabul edilen bir kanunla halifelik de kaldırılmıştır. Şimdi, kurulan devlete yeni bir şekil ve nitelik kazandıracak ve bu gelişmelere cevap verecek bir anayasaya ihtiyaç vardır. Bu da 20 Nisan 1924'de yapılan Anayasa ile tamamlanarak, Millî egemenlik ilkesi anayasanın baş tacı edilmiştir.

20 Nisan 1924 Tarihli Teşkilatı Esasiye Kanunu

1924 Anayasası kuvvetler ayrımına yer vermekle, parlamenter rejime geçişte 1921 Anayasasına göre bir adım daha ileri gitmiştir. (Eroğlu 1984: 151, Giritli 1998: 628). 1924 Anayasası, "*Hâkimiyet bilâkaydüşart milletindir*", "*Türkiye Büyük Millet Meclisi milletin yegâne ve hakiki mümessili olup millet namına Millî hâkimiyeti temsil eder*", prensiplerini kabul ederek milleti tek söz sahibi yapmıştır. 1924 Anayasası genel olarak tarihî ve sosyal değişimlerin bir sonucudur. Bu anayasa, ruhunu ve sistemini doğrudan doğruya memleketin ihtiyaçlarından ve hayatın gerçeklerinden almıştır. 1924 Anayasasına göre yasama ve yürütme erkleri meclise, yargı erk'i ise millet adına usul ve kanuna göre bağımsız mahkemeler tarafından kullanılır hükmüne bağlamıştır. (Okandan: 324-325).

1961 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 1921 ve 1924 Anayasaları gibi Türk inkılabının temel prensiplerinden Millî egemenliğe gereken yeri vermiştir. Ancak 1961 Anayasasındaki Millî egemenlik ile ilgili maddenin muhteviyatı önceki anayasalara göre değişikliğe uğramıştır. Şöyle ki. *“Egemenlik kayıtsız şartsız Türk Milletindedir. Millet, egemenliğini, Anayasanın koyduğu esaslara göre yetkili organlar eliyle kullanır. Egemenliğin kullanılması hiçbir suretle belli bir kişiye, zümreye veya sınıfa bırakılamaz. Hiçbir kimse veya organ, kaynağını anayasadan almayan bir devlet yetkisini kullanamaz”*. Bununla birlikte 1924 Anayasasında egemenliği TBMM kullanacak denirken 1961 Anayasasında ise Millî egemenlik yetkili organlar eliyle kullanılacaktır denmiştir. Böylelikle güçler ayrılığı sistemi ilkesi ülkemize girmiş ve tatbik edilmiştir. (Gümüştü 1989: 184).

1982 Tarihli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası 9 Kasım 1982’de Resmî Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (Kili vd 2000: 262). 1982 Anayasasında, Millî Egemenlik ile ilgili hükümde 1962 Anayasa’sından farklı bir ifade yoktur. Millet iradesinin mutlak üstünlüğü, egemenliğin kayıtsız şartsız Türk Milletine ait olduğunu ve bunu millet adına kullanmağa yetkili bulunan hiçbir kişi ve kuruluşun bu Anayasa’da gösterilen hürriyetçi demokrasi ve bunun icaplarıyla belirlenmiş hukuk düzeni dışına çıkamayacağı, Türk Vatani ve Milletinin ebedi varlığını ve Yüce Türk Devletinin bölünmez bütünlüğünü belirleyen bu Anayasa, Dünya milletleri ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi olarak, Türkiye Cumhuriyetinin ebedi varlığı, refahı, maddi ve manevi mutluluğu ile çağdaş medeniyet düzeyine ulaşma azmi yönünden ve mutlak sadakatle yorumlanıp uygulamak üzere tevdi olunmuştur. 1982 Anayasası içeriği ile Millî Egemenlik ilkesinin devletin bütün faaliyetlerine de hâkim olduğunu göstermektedir. 1982 Anayasası da içeriği itibarı ile Millî egemenlik ilkesini temel ilke olarak kabul etmiştir. (Eroğlu 1984: 160).

Sonuç

Atatürk, Millî egemenliği Millî mücadelenin daha başında benimseyip, savunarak bunun için her şeyden önce Millî birliği sağlamayı amaç edinmiştir. Böylece Millî hâkimiyetin üstünlüğünü ileri sürülerek, milletin kararına uyulması zorunluluğunu ortaya koymuştur.

Atatürk, Millî egemenlik ilkesini işlerken bunu büyük bir beceri ve bilgi gücü ile Türk milletinin ihtiyacına cevap verecek şekilde ele almış, geliştirmiş ve başarıya ulaştırmıştır (Eroğlu 1984: 163).

Bu anlamda, *“Bütün cihan bilmelidir ki artık bu devletin ve bu milletin üstünde hiçbir kuvvet yoktur, hiçbir makam yoktur. Yalnız bir kuvvet vardır. O da Millî egemenliktir. Yalnız bir makam vardır o da milletin kalbi, vicdanı ve mevcudiyetidir”* (Kocatürk 1984: 26) demiştir.

Millî egemenlik ilkesi geçmişte olduğu gibi, bugün de hem Anayasa’mızın değişmeyen temel bir ögesi hem de devlet teamüllerimizin süreklilik taşıyan bir ilkesidir.

Toplumda hürriyet, eşitlik ve adaletin devamlılığı ve korunması ancak tam ve kat’î manasıyla millî egemenliğin sağlanması ile mümkündür.

Bütün devlet teamüllerinde Millî egemenliği değerlendirmek, demokrasinin bir gereği olduğu kadar Anayasa’mızın da kaçınılmaz bir emridir.

Kaynaklar

- Atatürk, M. K. (1982). *Nutuk- 1*, İstanbul.
- Atatürk, M. K. (1982). *Nutuk- 2*, İstanbul.
- Bedük, N. (1989). *Milli Egemenlik ve Tam Bağımsızlık*. Gazi Üniversitesi, Atatürk'ün 50. Ölüm Yılı Anma Konferansları. Ankara.
- Bıyıkoğlu, T. (1959). *Atatürk Anadolu'da*. Ankara.
- Cin, H. (1985). “*Milli Hâkimiyet ve Atatürk*”, Konferans (Selçuk Üniversitesi, 26.04.1985), Konya.
- Eroğlu, H. (1984). “*Milli Egemenlik İlkesi ve Anayasalarımız*”. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. C. I, Sayı;1. Kasım, Ankara.
- Erzurumlu, F. (yy). *Atatürk ve Milli Egemenlik, Atatürk Haftası Armağanı*. Ankara.
- Feyzioğlu, T. (1987). *Atatürk ve Milliyetçilik*. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Ankara.
- Giritli, İ. (1996). “*Ulusal Egemenlik ve Atatürk*”. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi-XII, Ankara.
- Giritli, İ. (1998). “*Günümüz Işığında Laiklik, Millî Egemenlik ve Millî Birlik ve Beraberlik İlkeleri*”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XIV (41), Ankara.
- Gül, M. (1994). “*Türkiye Cumhuriyeti'nin Temelini Teşkil Eden Değerler*”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi-X, Ankara.
- Güler, A. (1996). *Türk Yönetim Anlayışının Kaynakları (Başlangıçtan XII. Yy'a)*, Ankara.
- Gümüşsu, M. (1989). “*Türkiye'de Milli Egemenlik Düşüncesinin Gelişmesi*”. Gazi Üniversitesi, Atatürk'ün 50. Ölüm Yılı Anma Konferansları, Ankara.
- İnan, A. (1977). *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*. Ankara.
- Karaduman, N. (1985). “*Milli Egemenlik*” Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi-I, Ankara.
- Kapanım. (1988). *Politika Bilimine Giriş*. Ankara.
- Kili S, Gözübüyük A. Ş. (2000). *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İşbankası Yay, İstanbul.
- Kitapçı, Z. (1987). “*Atatürk'te Milli Birlik- Milli Hâkimiyet Anlayışı ve Onun Tarihi Realitesi*”. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, I (1) Ankara.
- Kocatürk, U. (1971). *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*. Ankara.
- Mumcu, A. (1988). *Atatürkçülükte Temel İlkeler*, İstanbul.
- Okandan, R. G. (yy). *Hükümdarlık Kudreti ve Buna Dâhil Yetkiler Bakımından 20 Nisan 1340 Esas Teşkilat Kanununun Hususiyetleri*, İÜFM, XXVIII, İstanbul.
- Orsay, R. (1994). “*Türklerde Milli Egemenlik ve Atatürk*”, *Atatürk ve Milli Egemenlik Paneli* (bildirileri), M. Kemal Üniversitesi Yayınları, Antakya.
- Öztürk, K. (1990). *Atatürk'ün TBMM'deki Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları-II*, Ankara.
- TBMM Zabıt Ceridesi, I. İçtima, 2. Toplantı, S. 120.
- Tanör, B. (1998). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, Yapı Kredi Yay, İstanbul.
- Tekinşen, C. (1986). *Atatürk ve Milli Hâkimiyet, Atatürk Haftası Armağanı*, 10.11.1986, Atatürk Dizisi, Ankara.
- Teziç, E. (1991). *Anayasa Hukuku*, İstanbul.
- Turan. R- Safran. M. (1994). *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, Yargı Kitapevi. Ankara.
- Turan. R, Safran. M vd. (2011). *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, Okutman Yayıncılık. Ankara.
- Tünay, B. (1986). “*Milli Egemenlik*”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi- III, Ankara.

I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA İNGİLİZ GAZETELERİNE YANSIYAN BAZI OLAYLAR VE OSMANLI ALGISI

SOME INCIDENTS IN BRITISH JOURNALS DURING THE FIRST WORLD WAR AND SENSATION OF THE OTTOMAN STATE

SUNGUR DOĞANÇAY

Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Asst. Prof. Dr., Dicle University Faculty of Letters, History Department
sungurdogancay@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-8291-3775>

MEHMET SERKAN ŞAHİN

Öğr. Gör. Dr. Dicle Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü
Dr., Dicle University, Department of Atatürk's Principles and History of Turkish Revolution
serkansahin44@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0003-3417-8635>

Atıf / Citation

Doğançay, S.- Şahin, M. S. 2021. "I. Dünya Savaşı Yılları İngiliz Gazetelerine Yansıyan Bazı Olaylar ve Osmanlı Algısı". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül- September 2021). 409-432

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 27.02.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 30.08.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4526>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate® programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*
TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851
www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

I. DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA İNGİLİZ GAZETELERİNE YANSIYAN BAZI OLAYLAR VE OSMANLI ALGISI

SOME INCIDENTS IN BRITISH JOURNALS DURING THE FIRST WORLD WAR AND SENSATION OF THE OTTOMAN STATE

SUNGUR DOĞANÇAY- MEHMET SERKAN ŞAHİN

Öz

Toplumların haber alma ihtiyacını karşılayan kitle iletişim araçları, insanların gerek çevrelerinde gerekse dünya genelinde meydana gelen gelişmeleri takip edebilmelerini sağlar. Bu araçların temelini oluşturan ve günlük haber alma olanağı sağlayan gazeteler yüzyıllardır bu işlevlerini yerine getirmektedirler. Gazeteler toplumları aydınlatma görevinin yanı sıra kitleleri harekete geçirecek kamuoyu oluşturma gücüne de sahiptirler. 19. yüzyıl ile birlikte hızlı bir dönüşüm sürecine giren modern dünyada gazetelerin etkisini keşfeden büyük devletler bu gücü ulusal hedefleri doğrultusunda kullanmaya başladılar. Böylece kitleleri yönlendirme şansını yakalayan emperyalist güçler ötekileştirdikleri devletleri ve milletleri “şeytanlaştıran” haberler yaptırarak kitle mobilizasyonunu sağlamayı başardılar. Birinci Dünya Savaşı yılları dünya çapında basın yayın organlarının en yoğun şekilde seferber edildiği dönemlerden biri oldu. İngiliz gazeteleri savaş yıllarında yayınladığı haberlerle başta müttefik olan devletlerin toplumları olmak üzere dünya kamuoyunu İttifak devletleri karşılığında birleştirmeye çalıştı. Bu süreçte İngiliz gazetelerinin özel hedefi Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında yaşayan topluluklara yaptığı kötülüklerin (!) herkese duyurulması idi. Böylece dünya kamuoyu İngiliz sömürgeciliğinin temel hedefi olan Ortadoğu'nun Osmanlı Devleti'nden koparılma sürecini ateşli bir şekilde destekleyecek kıvama getirilmiş olacaktı.

Bu çalışmada 1914-1918 yılları arasında İngiltere'de yayımlanan otuz altı gazetenin savaşın seyri içerisinde önemli görülen ve yukarıda belirtilen yaklaşımın izlerini taşıyan haberleri incelenecektir. Bu sayede İngiliz gazeteciliğinin dünya kamuoyunu Osmanlı karşıtlığı üzerine manipüle etme süreci ve gerçeklerin dışında yaratılan algı ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti, İngiliz gazeteciliği, Enver Paşa, Cemal Paşa

Abstract

Media, which informs the communities, enables people to follow the developments in their environment and around the World. Newspapers, that are the basic elements to serve news, have been functioning for centuries. Besides their duty to enlighten the societies, newspapers have power to create public opinion by mobilising the masses. The Great Powers, which discovered the influence of newspapers, started to use this power in line with their national goals. Having the chance to direct the masses, the Imperialist Powers achieved mass mobilisation thanks to the newspaper reports. The years of World War I were one of the most intense mobilisation of media around the World. British newspapers tried to unite the people of both the Allied Powers and the World in the opposition of the Central Powers with the news they published during the war. In this process, the special goal of British newspapers was to publicize the evil the Ottoman State did to the communities living under the rule of it (!). In this way, the World public opinion would support the process of separation of the Middle East from the Ottoman State, which was the main target of British colonialism.

In this paper the news of thirty-six newspapers published in the British Empire between 1914-1918 during the war were analyzed. Thus, it was tried to reveal the process of British journalism manipulating the World opinion on the anti-Ottomanism.

Key Words: World War I, Ottoman State, British Journalism, Enver Pasha, Cemal Pasha

Structured Abstract

Mass media serve the need for information in every society and also allow people to keep up-to-date with the latest developments both in their environments and around the world. Newspapers, which form the basis of these media and provide the opportunity to receive daily news, have been holding this function for centuries. Newspapers also have the power to create public opinion by mobilizing masses beside their role of enlightening the society. In the 19th century, the modern world entered a rapid transformation process, and powerful imperialist nations that discovered the overwhelming power of newspapers began to exploit this power in line with their national goals. In this way, they gained the power to direct the masses and also succeeded in ensuring mass mobilization by fabricating news stories that “demonized” the states and nations they marginalized.

In the 19th century, when global politics was rapidly reshaped and the foundations of colonialism were laid, the concept of “The Sick Man of Europe” reflected the West’s perspective towards the Ottoman Empire. This concept, together with the term “Oriental Issue”, provided clues regarding the viewpoint of the world of Western diplomacy towards the Ottomans. These imperialist states, which showed their intention to cooperate through the Congress of Vienna so that their nationalist views did not affect the ethnic elements living in their own lands, adopted a contrary attitude in their approach towards the Ottoman Empire. In other words, they supported the spread of nationalism in Ottoman minorities. With the Tanzimat period, Western diplomacy showed an ambivalent attitude towards the attempts of the Ottoman Empire to keep up-to-date with the modern world and at times stretched its policies by acting in line with the course of events. Of note, it was at this point that the influence of the press became remarkably visible. While British and French statesmen supported the Ottoman reforms from time to time, the measures taken by the Ottoman administration in the face of the Bulgarian rebellion that flared up with the influence of Russia were portrayed as massacre (!) in British newspapers, which even demanded that the European great powers take drastic measures against the Ottoman Empire. In a related manner, this atmosphere would later form the basis of the support given to Russia by the Western public opinion on the way to the '93 War. Similarly, the black propaganda war instigated by the European press over the Armenian revolts and the operations conducted to suppress this war during the reign of Sultan Abdülhamid II had an extraordinary effect in the direction of hostility to Ottoman Empire. This process had such a deep impact that newspaper stories captured the minds of not only the European public opinion but also the Turks (Young Turks) who were against the sultan. As a result, the 20th century commenced with the substantiation of the strong influence of the developments in the printed media on the determination of the policies of the states and the public opinion. Although the Ottoman administration took steps to influence the European public opinion, which was conditioned to anti-Ottomanism, by contacting western journalists during the reign of Sultan Abdülhamid II, it could not obtain the anticipated outcomes. On the other hand, the events taking place in the Balkans within the framework of “the Macedonian Problem” continuously fed the hostility to Ottoman Empire with one-sided news stories published every passing day until the Balkan Wars.

World War I, which started under these conditions in 1914, marked the beginning of a new, planned, and comprehensive process in which British Empire mobilized its worldwide printed media activities for war propaganda. During the war years, British newspapers initiated an intense struggle to unite the public opinion both in the Entente Powers and in the world against the Central Powers. The main argument of the British press in this struggle was that the Ottoman Empire had intensified the atrocities it had been committing in the minorities living under its rule (!) under war conditions. British newspapers tried to maintain such arguments by exemplifying three elements during the war. The first element was Armenians, which had been employed for a long period of time. With this element, the Armenian Revolt, which started in 1915, was portrayed in the newspapers as a planned genocide operation of the Ottoman government. The second element was the Jews, which gained momentum particularly with the start of the British Army’s Palestinian operation and was announced

to the public based on the thesis that the Ottoman Jews would be subjected to a massacre similar to that of Armenians. The third element was the Arabs, by which the newspapers tried hard to announce to the world the belief that Cemal Pasha, who was the symbol of Ottoman domination in the region during the war years, deliberately starved the people and implemented policies that would create famine in order to destroy the Arabs. As a corollary of these allegations, the Ottoman administration was portrayed to have an oppressive and primitive state order and this misperception was disseminated to the European and US public opinion during the war.

The atmosphere created by the British press within the framework of this basic argument also had a great impact on both the Entente nations and the US public opinion, which had remained neutral for a long time, during the war. This effect, on the one hand, tended to foster the understanding that the Entente bloc was waging the war based on humanitarian ideals (!) and, on the other hand, referred to the goal of ensuring the US participation in the war through these ideals in support of the Entente. Particularly after 1917, the Zionists' support for the British military offensive against Palestine and the intensification of such activities conducted by the US administration and public were highly noteworthy. In other words, the aspiration of the British Empire to end the Ottoman domination in the region was being materialized in parallel with the support for the perception of the "savior" status of the British army, a misperception which the newspapers were trying to create.

In addition to this main argument, British newspapers frequently resorted to mind games on some trivial issues. Of note, they commonly noted several unfounded allegations that Enver and Cemal Pashas were in a continuous struggle in the Committee of Union and Progress, there were problems with the Ottoman-German alliance, Cemal Pasha was planning to declare his independence in Syria, and that Enver and Cemal Pashas had been murdered.

In the present study, a large collection of newspapers published in England during World War I were reviewed and the news stories that were considered important regarding the course of the war and that bore the traces of abovementioned notions were examined in order to investigate the process of the British press' manipulation of the world's public opinion towards anti-Ottomanism and to reveal the perception of the Ottoman Empire which was created based on black propaganda and whose traces can be seen even today.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'na 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile imzalanan antlaşma gereğince İttifak devletleri blokunda katılan Osmanlı Devleti dört yıl süren küresel savaş boyunca büyük mücadeleler verdi. Uzun savaş yılları beraberinde yalnızca siyasi ve askerî açıdan değil, aynı zamanda sosyoekonomik yönden de aşılması gereken ağır yükler getirdi. Kafkas cephesinden Çanakkale'ye, Irak ve Filistin cephelerinden Hicaz ve Yemen'e kadar geniş bir coğrafyada her türlü fedakârlığı göstererek vatan savunması için mücadele eden Osmanlı yöneticileri ve askerleri karşı blokta yer alan emperyalist devletlerin tahminlerinin çok ötesinde bir direniş sergiledi. Öyle ki İngiltere'nin başını çektiği İtilaf devletleri açısından 1914 yılı sonlarında Osmanlı Devleti karşı cephenin en zayıf halkası olarak görülmekte idi. Bu yaklaşım İngilizlerin İstanbul'u işgal hedefi çerçevesinde Çanakkale harekât planını hazırlarken rakiplerine karşı sergiledikleri küçümseyici tavırda da kendisini gösteriyordu. Boğazı aşarak başkente hâkim olma hedefini son derece kolay, kayıpsız ve kısa süreli bir taarruzla gerçekleştirebileceğini düşünen fakat Birinci Dünya Savaşı'nın en ağır mağlubiyetini yaşayan İngilizler hezimetin nedenini Osmanlı ordusunun başarısından ziyade Osmanlı askeri yönetiminde yer alan Alman misyonuna bağlayarak küçümseyici tavırlarını sürdürdüler. Çünkü dünya Müslüman nüfusunun büyük bir bölümü üzerinde egemen bir sömürge imparatorluğu kuran İngiltere'nin Halife tarafından yönetilen ve tüm sıkıntılara rağmen küresel siyasette varlığını koruyan tek İslam devleti olma özelliğine sahip olan Osmanlı Devleti karşısında yenilgi yaşamaması İngiliz emperyalizmini yöneten karar vericilerin kabul edebileceği bir durum değildi.

İngiltere hükümeti Dünya Savaşı süresince imparatorluğun emperyal hedeflerinin merkezinde yer alan Osmanlı coğrafyasına yönelik sadece cephe faaliyetleri icra etmedi; aynı zamanda çok güçlü ve kesintisiz bir karşı propaganda faaliyeti yürüttü. Bu faaliyet zincirinin başlangıcını resmi düzeyde görevli sivil ve askerî birimler oluşturuyordu. Parlamente'ye bağlı olarak görev yapan *Wellington House* adlı gizli büro karşı propaganda çalışmalarının merkezinde yer alıyor ve İngiliz hedefleri doğrultusunda dünya kamuoyunu manipüle edecek kitap ve broşürler yayınlıyordu.¹ Diğer yandan kamuoyunu etkileme ve yönlendirme noktasında çok büyük bir gücü olduğu bilinen medya organları da savaş yıllarında İngiliz emperyalizmine hizmet ediyordu.

İngiliz gazeteleri Birinci Dünya Savaşı süresince Osmanlı yönetim kadrolarını temel alan çok sayıda haber yaptı. Gazeteler özellikle Harbiye Nazırı Enver Paşa ve IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'yı merkeze alan bilgiler vermeye özen gösterdi. İngiliz gazetelerinin bu iki ismi seçmesinde bu kişilerin savaş yıllarında üstlendikleri üst düzey görevler ile birlikte Osmanlı yönetim ve ordu birimleri üzerindeki tartışılmaz ağırlıkları etkili olurken, diğer yandan bu isimlerin savaş yılları boyunca İngiliz emperyalizmine karşı İslam dünyasını harekete geçirmeye çalışmış olmaları da önemli bir etkendi.

İngiliz hükümetinin odak noktası olan Ortadoğu coğrafyasına yayılma hedefi doğrultusunda söz konusu bölgedeki Osmanlı hakimiyetinin sonlandırılması projesi İngiliz

¹ Dünyaca ünlü tarihçi Arnold Toynbee savaş yıllarında bu büroda görev yapmış ve dünya kamuoyunun Osmanlı'ya karşı organize edilmesinde günümüze kadar süregelen bir etki yaratan *Mavi Kitap*'ı tam olarak bu amaçla kaleme almıştır. bk. Bayram Bayraktar, "Tarih ve Propaganda: Morgenthau'nun Öyküsü ve Mavi Kitap Örneği", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. XVI/33 (2016-Güz), s. 141-148.

karşı propaganda birimlerinin özel faaliyet alanlarından biri idi. İngiliz yönetimi Gertrude L. Bell ve Thomas E. Lawrence gibi ajanları ile sahada isyanlar çıkarmak için çalışırken, İngiliz gazeteleri de Batı kamuoyunun Osmanlı karşıtlığı temelli bu sürece dahil edilmesi noktasında psikolojik altyapının oluşturulmasına yönelik bir yayım politikası izledi.

Savaşa Giderken Osmanlı Donanmasını Yenileme Çabaları

II. Meşrutiyet yılları Osmanlı ordusu üzerinde çeşitli reform adımlarının atıldığı bir dönem oldu. İttihat ve Terakki'nin yüksek eğitimli ve genç subay kadroları bu konuya özel önem verirken, geçmiş dönem ordu yapılanmasını ve ordu içi yükselme süreçlerini eleştirerek birtakım düzenlemeler yaptılar. Özellikle Balkan Savaşlarının ardından Harbiye Nazırı ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi olan Enver Paşa ordu reformunu hızla ele alarak radikal adımlar attı. Bu süreçte ordu komuta kadrosu gençleştirilirken, çok sayıda subay emekli edildi. Alman Genelkurmayı ile yapılan anlaşma gereğince Liman von Sanders'in başında bulunduğu uzman heyet İstanbul'a getirilerek ordu reform planlarının oluşum ve uygulamasında hizmete alındı.²

Birinci Balkan Savaşı'nda Yunan donanması karşısında Ege denizinde yaşanan kayıpların etkisiyle Osmanlı donanmasının da yetersizliği görülüyordu. Bu bağlamda Cemal Paşa'nın 9/10 Mart 1914 tarihinde Bahriye Nezareti'ne atanması ile birlikte donanma modernizasyonu çalışmaları büyük bir hız kazandı.³ Bu süreçte İngiliz gazeteleri de Cemal Paşa öncülüğünde yürütülen donanma güçlendirme faaliyetlerini takip ediyordu. *The Birmingham Daily Mail* gazetesi 25 Haziran 1914 günü yayınladığı haberde Cemal Paşa'nın faaliyetlerine değinirken, Bahriye Nazırı'nın Osmanlı hükümetinin bir İngiliz şirketine sipariş ettiği dreadnotun* 15 Temmuz günü teslim edilmesine dair bir ihbarname sunduğunu belirtiyordu. Haberde aynı zamanda Paşa'nın bir Fransız şirketine hızlı teslimat yapılması koşulu ile 30 adet deniz uçağı* siparişi verdiği de yer almaktaydı.⁴

Cemal Paşa'nın IV. Ordu Kumandanlığına Atanması

Osmanlı Devleti'nin Ekim (1914) ayının son günlerinde Karadeniz'de yaşanan gelişmeler sonucunda İtilaf devletleri ile savaşa girmesi üzerine Enver Paşa'nın talebi doğrultusunda Cemal Paşa IV. Ordu Kumandanlığı ve Suriye Genel Valiliği görevine getirildi. 8 Aralık 1914 günü Şam'a ulaşan Cemal Paşa yukarıda belirtilen hedefler doğrultusunda kanal seferinin hazırlıklarını yapmaya başladı ve Ocak (1915) ayının ilk haftasında Kudüs'e giderek burada IV. Ordu karargâhını kurdu.⁵ Paşa'nın harekât hazırlıklarını yaptığı günlerde birçok İngiliz gazetesi Kahire kaynaklı bir haber yayınladı.

² Söz konusu Alman Askeri Misyonu için bk. Liman von Sanders, Türkiye'de Beş Yıl, çev.: Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 7-20.

³ Nevzat Artuç, Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s. 145-149.

* Haberde adı geçen dreadnot *Sultan Osman* olsa gerektir. bk. Serhat Güvenç, Osmanlıların Dreadnot Düşleri, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 115-123.

* Gazetede sipariş edilen deniz uçağı sayısı 30 olarak belirtilirken, Cemal Paşa hatıratında 12 deniz uçağı siparişi verildiğini ifade etmektedir. bk. Cemal Paşa, Hatıralar İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları, haz.: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s. 123.

⁴ *The Birmingham Daily Mail*, 25 June 1914.

⁵ Artuç, Cemal Paşa, s. 211, 217.

Söz konusu haberde Yafa'dan gelen mültecilerden elde edilen bilgilere göre Cemal Paşa'nın yeterince silahlandırılmamış beş bin asker ile birlikte Kudüs'e geldiği ve kente gelişinin ertesi günü konakladığı odada ölü bulunduğu belirtiliyordu.⁶ Bazı gazeteler ise Paşa'nın kendisine muhalif bir kişi tarafından öldürüldüğünü iddia ediyordu.⁷ Gerçek dışı olan⁸ bu ve benzeri haberler savaş yıllarında İngiliz gazetelerinde sıkça yer alırken, bu asparagası sayfalarına taşıyan gazetelerden birinde Paşa'nın son yıllardaki siyasi kariyeri üzerine dikkat çekici yorumlar yapıyordu. Cemal Paşa'nın *işler acısı* bir durumda olduğunu öne süren *The Liverpool Echo* gazetesi Türkiye üzerindeki Alman nüfuzuna karşı çıkan Paşa'nın bu yaklaşımı nedeniyle başta Enver Paşa olmak üzere Osmanlı yönetimi tarafından kenara itilerek göz ardı edildiğini ve hatta kabinede görev aldığı süreçte dahi bu durumun sürdüğünü belirtiyordu. Gazeteye göre Osmanlı donanmasının Rus limanlarını bombalayarak devleti savaşa sürükleyiş hadisesini Bahriye Nazırı olmasına rağmen en son Cemal Paşa duydu ve bu olayı "*müstehtcen, ilginç ve kaleme alınamaz*" şeklinde yorumladı. Sürecin devamında devletin savaşa girişi ile birlikte Almanların istenmeyen adam ilan ettiği *zavallı* Cemal Paşa -*Filistin'den toplanan ayaktakımı ve bedevilerden oluşturulmuş düzensiz bir ordunun başında*- Mısır'ı fethetmekle görevlendirilerek İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Haber, Paşa'nın nazırlık ve valilik görevleri öncesinde *onurlu ve yararlı* bir siyasi kariyere sahip olduğu vurgusu yapılarak sona eriyordu.⁹ Aynı günlerde *The Courier* gazetesinde yayınlanan bir haberde ise Cemal Paşa'nın Osmanlı donanması üzerindeki Alman nüfuzunu protesto ettiği belirtilerek, ölümünün Almanlara karşı bir antipati uyandırdığı öne sürülüyordu.¹⁰

Cemal Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'na giriş süreci öncesinde belli bir süre tarafsızlıktan yana tavır sergilediği ancak İtilaf devletlerinin Rus tehdidi karşısında Osmanlı yönetimine güvence vermemeleri üzerine Alman ittifakını benimsediği bilinmektedir.¹¹ Buradan hareketle Cemal Paşa üzerine kaleme alınan yukarıdaki gazete haber-analizinin kaynağı muhtemelen devletin savaşa giriş sürecinde İstanbul'da yayılan çeşitli dedikodulardı. Enver Paşa ile Cemal Paşa'nın Alman ittifakı içerisinde savaşa girme konusunda fikir ayrılığına düştükleri, Enver Paşa savaşa girme yanlısı iken Cemal Paşa'nın tarafsızlıktan yana olduğu ve bu yaklaşım farkı nedeniyle iki ismin birbirlerine kabine toplantısında silah çektikleri o günlerde başkentte yaygın olan söylentilerden biri idi.¹² Diğer taraftan Cemal Paşa hatıratında donanmanın Rus limanlarına yönelik harekâtından

⁶ The Faringdon Advertiser-Reading Mercury, Oxford Gazette, Newbury Herald And Berks County Paper, 2 January 1915.

⁷ The Daily Express, 4 January 1915; The Londonderry Sentinel, 5 January 1915.

⁸ Cemal Paşa'nın Kudüs'te öldürüldüğü haberinin Bulgaristan'da çıkarılan *Otto* gazetesinde de yayınlanması üzerine Osmanlı'nın Sofya Sefareti İstanbul'dan haberi tekzip edebilmek için bilgi isteyecek ve cevaben sefarete haberin asılsız olduğu belirtilecektir. BOA, HR.SYS. 2405/44.

⁹ The Liverpool Echo, 2 January 1915.

¹⁰ The Courier, 7 January 1915.

¹¹ Artuç, Cemal Paşa'nın 11 Ekim 1914'ten itibaren savaşa giriş fikrini benimsediğini ifade etmektedir. Artuç, Cemal Paşa, s. 193.

¹² Cemal Paşa bu iddianın tamamen gerçek dışı ve dedikodudan ibaret olduğunu ifade etmektedir. bk. Cemal Paşa, Hatıralar, s. 155.

beş altı saat önce bizzat Enver Paşa tarafından bilgilendirildiğini açıkça ifade etmektedir.¹³ Cemal Paşa'nın Osmanlı-Alman ittifakına karşı olduğu yaklaşımı ise yine 1914 yılında İstanbul'un siyasi atmosferinde kimi kesimlerin Paşa'yı Fransız yanlısı olarak görme eğiliminden kaynaklanıyordu. ABD'nin İstanbul Büyükelçisi Henry Morgenthau'nun Cemal Paşa'yı Temmuz 1914'te gerçekleştirdiği Paris ziyaretinden hareketle "*Fransız severliğiyle ün yapmıştı*" şeklinde nitelemesi bu durumun sonucu olsa gerektir.¹⁴

Birinci Kanal Harekâtı

Osmanlı Devleti ile Almanya arasında imzalanan 2 Ağustos 1914 tarihli gizli ittifak antlaşması ile birlikte Almanlar Osmanlı ordusunun bir an önce savaşa dahil edilmesini isteyerek Enver Paşa üzerinde her geçen gün yoğunlaşan bir baskı kurmaya başladı. Alman Genelkurmayının savaş planlarında İngilizlerin Asya sömürgeleri ile olan bağlantılarını kesme stratejisi önemli bir yer tutuyordu. Öyle ki Almanlar bu hedefe İngiliz kontrolündeki Süveyş Kanalı'nın ele geçirilmesi ile ulaşılabileceğine inanıyorlardı. Bu durum gerçekleştirilirse İngilizlerin Batı cephesine sömürgelerinden sevk ettikleri asker ve her türlü malzemenin geçiş güzergâhı kapatılmış ve İngiliz savaş gücüne büyük bir darbe indirilmiş olacaktır.

Osmanlı ordusunun Mısır'a yönelik bir harekât hazırlığı içerisinde olduğuna dair İngiliz basınında çıkan ilk haberler Ocak (1915) ayının ilk haftasında görüldü. Söz konusu haberde Türklerin iki haftadan beri harekete geçmek için önemli noktalarda yoğun bir hazırlık içinde oldukları, taarruzun şubat ayının ilk iki haftası içerisinde gerçekleştirileceği, Cemal Paşa'nın komutası altında Lübnan'da on yedi bin, Suriye'de ise yetmiş bin civarında askerin bulunduğu ve Lübnan'daki Türk garnizonunun güçlendirildiği ifade ediliyordu. Diğer yandan Almanların Suriye kıyılarına yerleştirildiği bilgisi de haberde yer alıyordu.¹⁵ 29 Ocak 1915 günü bazı İngiliz gazeteleri Türk ordusunun Mısır üzerine üç koldan ilerlediği bilgisini verirken,¹⁶ bazıları da Paris kaynaklı olarak sundukları haberde *İstila Ordusunun Lideri* olarak niteledikleri Cemal Paşa'nın İttihatçılar tarafından öldürüldüğünü belirtiyorlardı.¹⁷ Böylece İngiliz gazeteleri Cemal Paşa'nın ölümü üzerine kısa sürede ikinci defa gerçek dışı bir haber yayınlamış oluyordu.

Cemal Paşa komutasındaki IV. Ordu Birinci Kanal Harekâtı'nın ana taarruzunu 2-3 Şubat 1915 tarihinde gerçekleştirdi ancak başarı sağlanamayınca orduya çekilme emri verildi. Harekâta ilişkin Kahire kaynaklı bilgiler veren *The Birmingham Daily Mail* gazetesi Osmanlı ordusunun kaybını 2.400 ölü ve 600 esir olarak açıkladı. Gazete esirlerden alınan bilgilere göre Türk komutanın (Cemal Paşa kastediliyor olsa gerek) yaralı halde kaçtığını belirtirken, esir alınan askerlerin de ameliyat ve tedavi edildiğini ve kendilerine gösterilen ilgi karşısında şaşırarak "*Böyle bir muamele yapılacağı hiç düşünmemiştik*" dediklerini

¹³ Cemal Paşa, Hatıralar, s. 160. Ayrıca bk. Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, C. III/I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 240-244.

¹⁴ Henry Morgenthau, Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü, çev.: Atilla Tuygan, Belge Yayınları, İstanbul, 2005, s. 84.

¹⁵ The Birmingham Daily Mail, 8 January 1915.

¹⁶ Western Mail, 29 January 1915.

¹⁷ The Daily Mail, 29 January 1915. Haber içerisinde birkaç hafta önce Cemal Paşa'nın öldüğüne dair bilgiler alındığı ancak bu bilgilerin yanlışlığının ortaya çıktığı vurgulanıyordu.

vurguluyordu.¹⁸ Haber incelendiğinde Osmanlı ordusunun kayıplarının ciddi oranda abartıldığı göze çarpmaktadır. Zira arşiv belgeleri ve döneme ilişkin hatıratlar bir arada incelendiğinde ordunun ilk kanal harekâtındaki şehit, yaralı, kayıp asker sayısının azami 1.410 olduğu görülür.¹⁹ Diğer yandan Cemal Paşa bu harekâta yaralanmadığı gibi kaçtığına dair iddia da tamamen gerçek dışıdır. Paşa, harekâtın seyri üzerine kolordu kumandanı Mersinli Cemal Paşa ile kurmay başkanları von Kressenstein ve von Frankenberg ile görüşükten sonra planlı çekilme emri vermiştir.²⁰ Haberin en dikkat çekici yönlerinden biri de esir düşen askerlere gösterildiği iddia edilen iyi muameledir. Bu konuda TBMM içinden verilecek bir örnek İngilizlerin Birinci Dünya Savaşı yıllarında Mısır'daki Seydibeşir esir kampına götürdükleri Osmanlı askerlerine yönelik uygulamalarının şeklini net bir biçimde sergileyecektir. Edirne milletvekilleri Faik (Kaltakkıran) Bey ile Mehmed Şeref (Aykut) Bey 27 Mayıs 1921 günü meclis başkanlığına sundukları önergede “...Mısır'da bililtizam İngilizin tathiratu fenniye bahanesiyle miktarı muayyeninden fazla (Krizol) banyosuna sokarak gözlerini kör ettikleri on beş bin evladının üzerinde irtikâbedilen bu cinayetin müteammit failleri olan İngiliz tabipleriyle garnizon kumandan ve zabitlerinin tecrim edilmesini” istiyorlardı.²¹

Birinci Kanal Harekâtı'ndan kısa süre sonra İngiltere'de Cemal Paşa'nın sağlığına yönelik yine gerçek olmayan haberler yayımlandı. Roma kaynaklı olarak yayınlanan bir haberde otomobili ile seyir halinde iken yaşanan bombalı saldırı sonucu Cemal Paşa'nın ayağından yaralandığı bildiriliyordu.²² Son derece ses getirecek ifadelerle dolu diğer bir haberde ise Cemal Paşa'nın kendisini *Sultan* ilan edip bölgede egemenlik kurarak İtilaf devletleri ile barış antlaşması yapmak için gizli görüşmeler yürüttüğü iddia ediliyordu. Habere göre Asya toprakları ile sınırlı bir Türkiye'nin yaratılması karşılığında Mezopotamya İngiltere'ye, Filistin Mısır'a ve Ermenistan coğrafyası Rusya'ya bırakılacaktı. Dahası *Daily Copenhagen* muhabirinin verdiği bilgilere göre bu gizli pazarlıklardan haberdar olan İttihatçı hükümetin emri üzerine Cemal Paşa öldürülmüştü.²³ Böylece İngiliz basınında Cemal Paşa'nın ölümü üzerine sürekli yayınlanan gerçek dışı haberlere bir yenisi daha eklendi. Ancak söz konusu iddialar 1915 ve 1916 yıllarında gündemi yoğun bir şekilde işgal etti. Öyle ki Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov ve Rus hükümeti adına Ermeni sorununun -Rusya lehine- çözümü için İtilaf devletleri nezdinde temsilci olarak görevlendirilen Zavriev'in Cemal Paşa'yı sultanlık vaadiyle yanlarına çekip hayata geçirmeye çalıştıkları bir plan İngiltere ve Fransa'nın itirazı ile kâğıt üzerinde kalacak ve Cemal Paşa'nın haberi dahi olmayacaktı.²⁴

¹⁸ The Birmingham Daily Mail, 6 February 1915.

¹⁹ İsmet Üzen, *Birinci Dünya Savaşında Kanal Seferleri (1915-1916)*, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2007, s. 245; Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 188.

²⁰ Yusuf Hikmet Bayur'un tabiriyle böyle yaparak makul davranan Cemal Paşa harekâta devam etseydi birkaç yüz kişinin bile kurtulması çok güç olacaktı. bk. Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III/I, s. 418-419.

²¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, C. 10, (28.5.1337), s. 328-329.

²² The Manchester Evening News, 18 February 1915; Huddersfield Daily Examiner, 18 February 1915.

²³ The Londonderry Sentinel, 2 March 1915.

²⁴ Yusuf Hikmet Bayur, Cemal Paşa'nın hiçbir şekilde içinde olmadığı bu tasarıların tamamen hayal ve boş ümit üzerine kurulduğunu belirtmektedir. Sürecin detayları için bk. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III/III, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Ankara, 1991, s. 224-235.

Birinci Kanal Harekâtı'nın yankıları İngiliz basınında uzun süre gündemdeki yerini korudu. *The Edinburgh Evening News* gazetesi Cemal Paşa'ya sefer sırasındaki hizmetlerinden dolayı madalya verilerek yaşanan başarısızlığın İstanbul'da gizlenmeye çalışıldığını vurgularken, harekâta katılan yirmi binden fazla bedevinin de silahlarıyla birlikte firar ettiklerini savunuyordu.²⁵ Şam'da Birinci Kanal Harekâtı'nın sonuçları üzerine Cemal Paşa'yı rahatsız eden söylentilerin yayıldığı görülmektedir. Kentte harekâtın hezimetle noktalandığı ve Paşa'nın görevden alınarak yerine Liman von Sanders'in atanacağı konuşulması üzerine Cemal Paşa Harbiye Nazırı'na 25 Şubat 1915 tarihinde bir telgraf gönderdi ve dedikoduların önlenerek tehzibinin sağlanması için kendisine madalya verilmesi teklifinde bulundu. Bunun üzerine Enver Paşa'nın talebi ile Sultan Reşad tarafından Cemal Paşa'ya Muharebe Altın Liyakat madalyası verildi.²⁶ Harekâta katılan binlerce Arap askerinin firarı iddiasını ise IV. Ordu Kumandanı'nın harekâtı değerlendirirken ifade ettiği şu sözler çürütmektedir: "...hepsi Suriyeli ve Filistinli Arap erlerinden oluşan bu menzil kollarındakilerden hemen hiçbirinin firar ettiği veyahut bir ihanete teşebbüs ettiği olmamıştır."²⁷

Ermeni İsyanı

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişinin ardından Taşnak örgütü Anadolu'da terör faaliyetlerine başlayarak cephe gerisinden Osmanlı ordusuna saldırdı. Dahası Anadolu'yu işgale başlayan Rus ordusunun öncü birlikleri olarak hareket eden çok sayıda Ermeni gönüllü birlikleri faaliyete geçerken, Osmanlı ordusundan firar eden Ermeni askerler bu gönüllü birliklere katılımı yoğunlaştırdı. *The Liverpool Echo* gazetesi 24 Mayıs 1915 tarihli sayısında Osmanlı hükümetinin Hamidiye Alayları'nın yardımı ile Ermenileri öldürdüklerini iddia ederken, Cemal Paşa'nın Zeytun'u kuşatma altına aldığı, Van'ın *bir avuç kahraman Ermeni* tarafından savunulduğunu belirtiyordu. Osmanlı hükümetinin kendi halindeki Ermeni nüfusa karşı çok zalimce davrandığını vurgulayan gazete Osmanlı Ermenilerinin asker alma işlemlerinden kaçtıklarını da ifade ediyordu.²⁸ İngiliz basını tüm dünyayı etkisi altına alacak ve günümüze kadar yansımaları devam edecek sözde soykırım propagandasını işlemeye savaşın başlangıcında bu tarz tek yanlı haberler kaleme alarak başladı. Gazete Hamidiye Alayları üzerinden Kürtlerin Ermenileri öldürdüğünü iddia ediyordu ancak olayların üzerinden bir asır geçtikten sonra eldeki tüm veriler ile geçmişe bakıldığında Justin McCarthy Van'da yaşananları şöyle ifade etmektedir: "...Van'ı ele geçiren isyancılar, Müslümanların yaşadığı semt ve mahalleleri yakıp yıkmaya ve ellerine düşen çok sayıda Müslümanı katletmeye başladılar. Van'da çok sayıda Kürt köylü öldürülmüştü. Mesela binlerce Müslüman Kürt, Van dışında bulunan Zeve çukurunda toplanarak öldürüldü. Bu insanlar, Ermeni birlikleri tarafından Zeve çukurunun

²⁵ The Edinburgh Evening News, 12 March 1915.

²⁶ Artuç, Cemal Paşa, s. 226-227. Cemal Paşa bu konuyu Dahiliye Nazırı Talat Paşa ile de görüşti. Talat Paşa Cemal Paşa'ya gönderdiği 3 Mart 1915 tarihli telgrafta İngiliz yalanlarına yönelik tehzibin basında yayınlanmasının sağlandığını ve madalya hususunda Enver Paşa ile görüşeceğini bildiriyordu. BOA, DH.ŞFR. 50/156.

²⁷ Cemal Paşa, Hatıralar, s. 190.

²⁸ The Liverpool Echo, 24 May 1915.

*çevresindeki tepelerden açılan tüfek ve makineli tüfek ateşiyle katledildiler. Kaçmaya çalışan Kürtler yollarda öldürüldü...*²⁹

Haberde dikkat çeken bir ifade de Van'ın *bir avuç kahraman Ermeni* tarafından savunulduğunun vurgulanması idi. Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılında Van merkezde 45.119 Müslüman ile 33.789 Ermeni'nin yaşadığı³⁰ göz önüne alındığında, kentte azınlığı oluşturan bir grubun çoğunluğa karşı Van'ı savunduğu şeklinde ilginç bir yaklaşım sergilendiği görülmektedir. Bu çelişkinin temelinde ise Avrupa kamuoyunda var olan Doğu Anadolu'da Ermenilerin çoğunluğu oluşturduğu algısı yatmaktadır. Diğer yandan Zeytun'un Cemal Paşa tarafından kuşatıldığını ifade eden İngiliz gazeteleri bölge Ermenilerinin ordudan firar ettiklerini belirtiyor fakat bu firarilerin Zeytun'da yoğunlaştıklarını ve Rusya'ya "...15.000 Ermeni'nin silahlarına sarılmaya ve Osmanlı ordusunun Erzurum'daki iletişim hatlarına karşı saldırıya geçmeye hazır oldukları..." bilgisini verdiklerini göz ardı ediyordu. Böyle bir ortamda Cemal Paşa 22. Alay'a bağlı bir taburu Zeytun'a sevk etti.³¹

Çanakkale Savaşı Günlerinde İngiliz Propagandası

Birinci Dünya Savaşı'nın kaderini belirleyen muharebelerden biri olan Çanakkale Savaşları sırasında İngiliz basını Osmanlı yönetimine ve Alman ittifakına yönelik propaganda haberleri servis etmeye devam etti. İtilaf donanmasının Çanakkale harekâtını başlatmasına kısa bir süre kala yayınlanan haberlerde İstanbul'da Alman karşıtlığının hızla arttığı, sokaklarda halkı Alman askerini öldürmeye çağıran afişlerin yer aldığı ve binlerce kişinin tutuklandığı vurgulanıyordu.³²

İngiliz ve Fransız filusunun 18 Mart 1915'te yaşadığı hezimetin ardından başlatılan Gelibolu çıkarmasının ilk aylarında yayınlanan Roma kaynaklı bir haberde Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın tehdit altında olduğu ve ölüm korkusu içinde yaşadığı belirtiliyordu. Paşa'nın askerlerle temas kurmamak için askeri görevlerinden ayrılıp başkentte Kızılay müfettişliği görevine atandığı vurgulanırken, bu durumun bile Paşa'yı tehlikeden kurtaramadığı açıklanıyordu. Haberde Enver Paşa'nın iki hafta önce gerçekleştirdiği bir hastane ziyareti sırasında yaralı askerler tarafından kendisine tepki gösterildiğine, ülkeyi harap ettiği ve sattığı yönlü eleştiriler aldığına ve bu nedenle ziyaretini sonlandırmak zorunda kaldığına dikkat çekiliyordu.³³ Enver Paşa'nın 1915 yılında askeri görevlerini terk ettiği iddiası tamamen gerçek dışı iken, 3 Ocak 1914 tarihinde Ahmet İzzet Paşa'nın yerine Harbiye Nazırı olarak hükümete giren Enver Paşa Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile

²⁹ Justin McCarthy, Osmanlı'ya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları, çev.: Mehmet Tuncel, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 206.

³⁰ Vilayet genelinde ise 179.380 Müslüman ile 67.792 Ermeni bulunmaktaydı. bk. Kemal H. Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri, çev.: Bahar Tınakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 220.

³¹ Edward J. Erickson, Osmanlılar ve Ermeniler Bir İsyanın ve Karşı Harekâtın Tarihi, çev.: İbrahim Türkmen, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s. 267, 269.

³² The Faringdon Advertiser, 2 January 1915; The Daily Express, 4 January 1915; The Londonderry Sentinel, 5 January 1915.

³³ Sheffield Evening Telegraph, 21 June 1915.

birlikte Başkumandan Vekili olarak Osmanlı ordusunun en tepesindeki isim haline gelmiş ve bu görevlerini 14 Ekim 1918 tarihine kadar sürdürmüştü.

İngiliz basını Çanakkale Cephesi'nde çatışmaların devam ettiği günlerde Osmanlı yönetimini baskıcı göstererek hem kendi toplumu ile birlikte müttefiklerinin kamuoyunu konsolide etmeyi hem de başta Siyonistler olmak üzere dünya siyasetinde etkili olan siyasal grupların desteğini çekmeyi hedefleyen haberlere geniş yer ayırdı. İtilaf devletleri ile iş birliği yaparak Osmanlı Devleti'ne karşı Anadolu'da isyanlar çıkaran Taşnak Ermenilerinin tehcir edilmesi dünyaya katliam olarak sunuluyor ve onların Kuzey Suriye'den Port Said'e Fransız savaş gemileri ile taşınarak kurtarıldıkları belirtiliyordu. Diğer yandan ABD savaş gemilerinin İngiliz, Fransız ve Rus uyruklu dört yüz kişiyi Yafa'dan İskenderiye'ye getirdikleri ve Cemal Paşa'nın pek çok Siyonist lider ile birlikte iki yüz Yahudi mülteciyi Filistin'den sürdüğü vurgulanıyordu.³⁴ Yahudi kamuoyunu saflarına çekmek için Birinci Dünya Savaşı boyunca Siyonistlerle sürekli temas halinde olan başta İngiltere olmak üzere İtilaf devletleri Osmanlı topraklarında etkili casusluk faaliyetleri yürüttüler. Öyle ki Cemal Paşa 9 Aralık 1914 tarihinde Başkumandanlığa gönderdiği raporda "*Suriye ahvali hakkındaki tedkikatım neticesinde edindiğim kanaata nazaran Suriye casuslarla doludur ve bunların ekserisi düvel-i muazzama şubesindedir*" diyordu.³⁵ İtilaf devletlerinin savaşın ilk günlerinden itibaren yoğun bir şekilde başlattıkları casusluk faaliyetleri Suriye ve Filistin'de yaşayan kendi vatandaşları başta olmak üzere Filistin'de devlet kurmak isteyen yerli Siyonistler ve çeşitli devletlerin diplomatik temsilcileri üzerinden yürütüldü. Bu durumu önlemek için büyük bir çaba sarf eden Cemal Paşa casusluk yapan kişileri bölgeden uzaklaştırıp çeşitli yerlere iskân ettirerek engel olmaya çalıştı.³⁶ Ancak Paşa'nın bu kararları İngiliz basını başta olmak üzere Batı gazeteleri tarafından sıradan insanların yerlerinden yurtlarından sürülmesi şeklinde lanse edildi.

Çanakkale Savaşı günlerinde İngiliz denizaltıları sık sık Marmara denizine açılarak İstanbul Boğazına girme teşebbüsünde bulunuyordu. Osmanlı gemilerine saldırarak Çanakkale'ye yardım götürülmesini engellemeyi amaçlayan bu denizaltıların faaliyetleri de³⁷ İngiliz gazetelerinde yer aldı. Konuya ilişkin *İstanbul Panikte* başlıklı haberde Galata köprüsü saldırısından sonra halk arasında *Şeytan Makinesi* olarak adlandırılmaya başlanan İngiliz denizaltılarının paniğe yol açtığı belirtiliyordu. Adalar ile boğaz ulaşımının durdurulduğuna vurgu yapılan haberde Enver Paşa ile diğer nazırların da torpidobotların refakatinde ulaşım sağladıklarına işaret edilmekteydi.³⁸

Cemal Paşa- Hükümet Ayrılığı İddiası

³⁴ The Yorkshire Post, 9 October 1915. Cemal Paşa'nın bölücü faaliyetleri nedeniyle Filistin'den uzaklaştırdığı Siyonist liderler arasında Antebi, Grasowsky, Dr. Mossinson, Aronotiz, Rabbi Fishmann, Ridnik, Dr. Bogratoschof ve Dr. Arthur Ruppın bulunmaktaydı. bk. M. Talha Çiçek, Cemal Paşa Suriye'de Birinci Dünya Savaşı Yılları, Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s. 146-150.

³⁵ Artuç, Cemal Paşa, s. 281.

³⁶ Hükümet de Cemal Paşa'ya casusluk faaliyetleri konusunda bilgi veriyordu. Dahiliye Nazırı Talat Paşa 14 Haziran 1915 tarihinde Cemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta Selanik konsolosu ile İttihat ve Terakki Genel Merkezi'nin yaptığı araştırma sonucunda Selanik hahamı Yakob Mayer'in Osmanlı Devleti'ne karşı olan radikal bir Siyonist olduğunun tespit edildiğini bildiriyordu. BOA, DH.ŞFR. 54/8.

³⁷ Çanakkale Savaşı günlerinde İtilaf denizaltılarının faaliyetleri ve Osmanlı yönetiminin aldığı tedbirler için bk. Figen Atabey, Çanakkale Muharebelerinin Deniz Cephesi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 141-190.

³⁸ Sheffield Daily Telegraph, 21 August 1915.

Birinci Dünya Savaşı süresince Osmanlı yönetimi içinde sürekli çatışma olduğu iddialarını gündeme getiren İngiliz basınında 17 Kasım 1915 günü *Türkiye'de Karmaşa* başlıklı bir haber yer aldı. Haberde Cemal Paşa'nın hükümete karşı bir isyan başlattığı, görev bölgesinde yaşayan Dürzileri isyana destek vermeleri için ikna ettiği ve böylece kendisini İstanbul'dan uzaklaştıran Enver ve Talat Paşa'dan intikam almaya çalıştığı bildiriliyordu. Arapların da desteklediği isyanın lideri Cemal Paşa'nın aynı zamanda İtilaf devletleri ile iş birliği içerisinde olduğuna da haberde vurgu yapılıyordu. Diğer yandan İstanbul'daki hükümet ise isyanı bastırmak için Pertev Paşa'yı* bölgeye göndermişti.³⁹ Benzerleri gibi bu haber de tamamen hayal ürünü idi. 1915 yılı ortalarından itibaren tüm mesaisini İkinci Kanal Harekâtı'nın hazırlıklarına ayıran Cemal Paşa söz konusu haberin yayımlandığı günlerde harekât hakkında Enver Paşa ile görüşmek üzere İstanbul'a gitmek için hazırlık yapıyordu. 5 Aralık 1915 günü Enver Paşa ile Harbiye Nezareti'nde görüşen Cemal Paşa Sultan Reşad tarafından da kabul edilecek⁴⁰ ve iki hafta kadar İstanbul'da kaldıktan sonra Şam'a dönecektir.⁴¹ Diğer yandan bazı İngiliz gazeteleri *The Liverpool Echo*'da yayımlanan bu haberin doğru olmadığını iki hafta sonra sayfalarına taşıyarak Cemal Paşa ile Enver Paşa arasında bir sorun bulunmadığını ve Cemal Paşa'nın Mısır üzerine yeni bir askerî harekât için hazırlık yaptığını vurguladılar.⁴²

Enver Paşa'ya İlişkin Ölüm Haberleri

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na katılımının ilk aylarında Bahriye Nazırı ve IV. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın öldürüldüğüne dair gerçek dışı haberler yayımlayan İngiliz gazeteleri savaşın devamında benzer haberleri Harbiye Nazırı Enver Paşa için de yayımladı. 1915 yılının ortalarında Enver Paşa'nın koleraya yakalandığını duyuran İngiliz basını,⁴³ 9 Mart 1916 tarihinde ise Atina kaynaklı bir suikast haberini sayfalarına taşıdı. "*Enver Paşa Gizemi*" başlıklı haberde Enver Paşa'nın Harbiye Nezareti'nde bir asker tarafından silahla vurulduğu ve ağır şekilde yaralandığı vurgulanırken, Paşa'nın korumaları tarafından intihar etmesi engellenen suikastçı askerinin de öldürüldüğü belirtiliyordu. Saldırının ardından Enver Paşa'nın öldüğüne dair söylentilerin yaygınlaştığı ifade edilirken,* haberin devamında Enver Paşa'nın Cemal Paşa ile birlikte bir hafta önce Medine'ye giderek Hz. Peygamber'in kabrini ziyaret ettiğine de dikkat çekiliyordu.⁴⁴ Ancak birkaç gün sonra yayımlanan haberlerde Enver ve Cemal Paşa'nın birbirlerine dargın olduklarının çok iyi bilindiği ve bu nedenle birlikte Medine'ye

* Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas cephesinde görev yapan ve sonrasında Viyana ataşeliğine atanan Sait Pertev (Demirhan) Paşa kastediliyor olsa gerektir.

³⁹ The Liverpool Echo, 17 November 1915. Babıalı de İtilaf devletleri basınında yer alan bu türden haberleri takip ediyordu. bk. BOA, HR.SYS. 2289/39.

⁴⁰ Artuç, Cemal Paşa, s. 239.

⁴¹ Cemal Paşa, Hatıralar, s. 195.

⁴² Hamilton Daily Times, 30 November 1915; The Scotsman, 30 November 1915.

⁴³ OxfordMail, 22 July 1915.

* Bu İngiliz basınında Enver Paşa'nın öldüğüne dair gerçek dışı ilk haberi değildi. Trablusgarp Savaşı günlerinde Enver Paşa'nın aldığı bir yaranın kangrene dönüşmesi nedeniyle hayatını kaybettiği bilgisi İngiliz gazetelerinde yer almıştı. bk. Western Times, 24 April 1912; Derby Daily Telegraph, 23 April 1912; Aberdeen Press and Journal, 24 April 1912; Dublin Daily Express, 24 April 1912.

⁴⁴ The Evening News, 9 March 1916.

gittikleri bilgisinin güvenilir olmadığı ifade ediliyordu.⁴⁵ Böylece İngiliz basını savaşın başından beri ısrarla sürdürdüğü Enver ve Cemal Paşa arasında sorunlar yaşandığı tezine devam ederken, Başkumandan Vekili ve IV. Ordu Kumandanı 1916 yılı Mart ayında Medine'yi ziyaret ettiler.⁴⁶

İngiliz basını savaşın devamında da Enver Paşa'nın öldüğüne dair haberler yayınlamayı sürdürdü. Gazeteler 11 Nisan 1916 tarihinde Paşa'nın Kudüs'te bulunan Amron Cami avlusuna defnedildiği bilgisine yer veriyor ve cenaze merasimine Cemal Paşa ile Liman von Sanders'in katıldığını vurguluyordu.⁴⁷ Belki de bu gerçek dışı habere Enver Paşa'nın 1916 yılının ilk aylarında IV. Ordu bölgesine yaptığı ziyarete dair bilgiler neden oldu. Zira Başkumandan Vekili'nin Medine'ye kadar uzanan bu ziyaretine ait duraklardan biri de Kudüs idi. Suikast haberinde de Paşa'nın Medine'ye gittiğine vurgu yapılmıştı. Ancak verilen bilgilerin tamamı birleştirildiğinde Paşa'nın Medine'de olduğu bilgisinden bir hafta sonra İstanbul'da öldürüldüğü sonucu çıkıyordu. Birkaç gün içinde Medine bilgisi tektip edilirken, bir ay sonrasında ise Enver Paşa'nın yine Orta Doğu'da olduğu ve orada öldüğü bilgisi geçiliyordu. Görüldüğü gibi İngiliz gazeteleri farklı kaynaklardan beslenerek okuyucularına duyurduğu bu haberleri pek de süzgeçten geçirmiyor ve aldığı tüm duyumları yayınlama politikası takip ediyordu.

İkinci Kanal Harekâtı

Birinci Kanal Harekâtını keşif taarruzu olarak niteleyen Cemal Paşa ikinci harekâtın hazırlıklarını çok daha kapsamlı bir şekilde ele aldı. 1915 yılının ikinci yarısından itibaren yoğunlaşan söz konusu hazırlıklar İngiliz gazetelerinin de gündeminde yer aldı. 1916 yılının ilk günlerinde Cemal Paşa'nın yaklaşık üç yüz bin askerle Mısır seferine çıkmak üzere hazırlandığını belirten gazeteler, Paşa'nın harekâta yönelik hazırlıklar kapsamında kısa süre önce gerçekleştirdiği İstanbul ziyaretine de değiniyorlardı. Cemal Paşa'nın İkinci Kanal Harekâtına özellikle Alman askerinin katılmasını istemediğini⁴⁸ ve tam teçhizatlı yirmi beş bin Alman askerini dahi reddettiğini⁴⁹ vurgulayan İngiliz basını, Paşa'nın daima Fransız hayranı olduğunu ve savaşın başlangıcında Türk donanmasının Alman kontrolüne girmesi üzerine -İstanbul'dan uzaklaştırmak için- Suriye'ye gönderildiğini belirtiyordu.⁵⁰

Cemal Paşa ikinci harekâtın hazırlık sürecinde Enver Paşa ile yaptığı yazışmalarda ilk harekâta da görev yapan von Kressenstein'in Birinci Kuvve-i Seferiye Kumandanlığı'na atanmasını özellikle talep etti. Diğer yandan Paşa Mısır'ın alınmasının Almanların savaş planları açısından da son derece önemli olduğunu ve bu nedenle ciddi bir mali destek sağlayacaklarını belirtiyordu. Öyle ki yapılan görüşmeler sonucunda Almanya İkinci Kanal Harekâtı için IV. Ordu'ya bir uçak birliği, makineli tüfek bölüğü, obüs havan

⁴⁵ The Globe, 13 March 1916; Evening Telegraph and Post, 13 March 1916.

⁴⁶ Cemal Paşa Medine'ye gitmek üzere Enver Paşa ile 1 Mart 1916 akşamı hareket edileceğini Halep vilayetine bildirmiştir. BOA, TŞR.HL. 2/93. Ziyarete yaşananlar için bk. Falih Rıfkı Atay, Zeytindağı, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2004, s. 59-63.

⁴⁷ Pall Mall Gazette, 11 April 1916; The Lancashire Daily Post, 11 April 1916.

⁴⁸ The Nottingham Daily Express, 18 January 1916; Dumfries & Galloway Standard & Advertiser, 16 January 1916; Evening Telegraph and Post, 17 January 1916.

⁴⁹ The Devon and Exeter Gazette, 10 January 1916.

⁵⁰ The Liverpool Daily Post and Mercury, 18 January 1916.

ve top bataryası, uçaksavar takımı ile birlikte 140 subay ve 1.500 er gönderdi.⁵¹ Bu gelişmeler Cemal Paşa'nın hazırlıklarını yaptığı harekâta Alman askerinin katılmasına karşı olmadığını göstermektedir. Buradan hareketle İngiliz gazetelerinde yer alan söz konusu haberlerin Osmanlı-Alman ittifakı içerisinde çatlak olduğuna dair algı yaratmak amacıyla yapıldığı düşünülebilir.

Suriye'de Yaşanan Kıtık

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Suriye ve Lübnan'da büyük acılara yol açan ve halkı perişan eden bir kıtık yaşandı. Gerek asker gerekse halk bu durumdan muzdarip olurken, Cemal Paşa ordunun ve sivillerin iâşesini temin etmek için büyük çaba gösterdi. Ancak bu çabalar İtilaf devletleri tarafından yok sayıldığı ve engellendiği gibi, Cemal Paşa'nın Suriye halkını kasten aç bırakarak ölüme terk ettiği algısı dünyaya yayıldı. Öyle ki İngiliz gazeteleri 1916 yılı sonlarında Suriye halkının yeterli gıda stokları olmasına rağmen açlığa terk edildiğini ve bunun sonucunda yüz elli bin kişinin öldüğünü belirtiyordu. Cemal Paşa'nın gıda stoklarını açıktan kırılan halka dağıtmaktansa çürümeye terk ederek insanları yok ettiğini vurgulayan gazeteler Suriyeli şair Chekri Ganem'in İspanya Kralı'ndan halka yardım etmesi için yardım istediğini de ifade ediyordu.⁵²

Hatratında "...Suriye ve bilhassa Lübnan halkını kasten açlıktan öldürmüş olduğuma dair harp sırasında aleyhimde birçok yalan havadisler neşredilmiş..." diyen Cemal Paşa Maruni Patriği aracılığıyla Papa'ya ve Beyrut Amerikan Üniversitesi Müdürü ile ABD Kudüs Konsolosu aracılığıyla ABD Başkanı Woodrow Wilson'a gıda yardımı talebiyle başvurduğunu, yine İspanya Kralı'ndan da yardım talebinde bulunulması için Babıali ile görüşüğünü belirtmektedir. İspanya ve ABD'den gönderilen iki bin ton zahire yüklü yardım gemisinin İskenderiye'ye kadar geldiğini ancak İtilaf devletlerinin bu yardımların Beyrut'a gelmesine izin vermediklerini vurgulayan Cemal Paşa, birçok yardım gemisinin de düşman savaş gemileri tarafından özellikle batırıldığını ifade etmektedir. Cemal Paşa, İtilaf devletlerinin böyle yaparak Suriye ve Lübnan'da yaşanan iâşe sıkıntısını daha da ağırlaştırmaya ve bunun sonucunda kitlesel bir ayaklanmanın çıkmasını sağlamaya çalıştıklarını söylemektedir.⁵³

İngilizlerin Filistin İlerleyişi ve Yahudiler

İngilizler İkinci Kanal Harekâtının başarısızlıkla sonuçlanması ve Şerif Hüseyin isyanının başlamasını takiben Filistin üzerine yürüme kararı aldılar. 15 Aralık 1916'da Sina Çölü üzerinden harekete geçen İngiliz ordusu el-Ariş, Magadaba (Magdabe) ve Refahiye'yi (Tellü'r-Refah) alarak Kudüs hedefli ilerleyişini sürdürdü. 26 Mart ve 17 Nisan'da Gazze üzerine iki büyük taarruz gerçekleştiren İngilizler IV. Ordu birlikleri tarafından art arda yenilgiye uğratıldılar.⁵⁴ İngiliz ordusunun bu harekâtı savaşın başından itibaren bölgede

⁵¹ Artuç, Cemal Paşa, s. 234-237.

⁵² Northern Daily Mail, 25 November 1916; The Globe, 25 November 1916.

⁵³ Cemal Paşa, Hatıralar, s. 331-344.

⁵⁴ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. IX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 514-515. Bu iki muharebede İngilizlerin toplam kaybı on bin civarındaydı. bk. Edward J. Erickson, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu Çanakkale, Kutü'l-Amare ve Filistin Cephesi, çev.: Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 153-156.

İtilaf devletleri lehine casusluk yapan örgütlerin ve yerli Siyonistlerin faaliyetlerini hızlandırırken, Cemal Paşa da önleyici tedbirleri genişletti. Birinci ve İkinci Gazze muharebelerinde alınan yenilginin sonrasında *Western Mail* gazetesi “*Filistin Yahudileri Ermenilerin Kaderini Paylaşıyor*” başlığını attı. Londra’da yayınlanan *Jewish Chronicle* adlı Siyonist gazeteyle atfen verilen haberde Yafa’dan sekiz bin, Kudüs’ten üç yüz Yahudi’nin sürgün edildiği, Yafa’nın kuzeyinde bulunan binlerce Yahudi mültecinin açlıkla mücadele ettiği, Tel Aviv yakınlarında yaşayan çok sayıda zengin Yahudi’nin ölü bulunduğu belirtiliyor ve *çok büyük ihtimalle* bu insanları öldüren ve soyan kişinin Cemal Paşa olduğu vurgulanıyordu. Dahası gazetenin iddiasına göre Paşa’nın “*İngiliz kuvvetlerinin yaklaşmalarına sevinen Yahudilerin bu sevinçleri kısa sürecek zira onların kaderi de Ermenilerinkine benzeyecek*” dediği iddia ediliyordu.⁵⁵

İngiliz gazetelerinin Yahudiler üzerinden Osmanlı Devleti’ne karşı başlattıkları kara propaganda Mayıs ayı boyunca hız kesmeden devam etti. “*Filistin’de Vahşet Yahudi Soykırımına Karşı Reichstag’da Protesto*” başlığını atan *The Leeds Mercury* gazetesi Sosyalist milletvekili Oskar Cohn’un* parlamentoya sunduğu önergede Cemal Paşa’nın Yafa’dan ve bölgedeki tarım kolonilerinden Yahudilerin uzaklaştırılması için emir verdiğini belirtiyordu. Bölgeden uzaklaştırılan insanlara yağma ve zulüm yapıldığını, sürgüne gönderilen insanların işlerinin temin edilmediğini öne süren Siyonist milletvekili Ermeni katliamının benzerinin Filistin’de yapıldığını iddia ederek kalıcı çözüm için Şansölye’yi Türk hükümetinin etkisini sonlandıracak bir adım atmaya çağırıyordu.⁵⁶ Diğer yandan İngiliz basını 22 Mayıs 1917 tarihinde Cemal Paşa’nın bir hafta içinde Kudüs’ün boşaltılması emrini verdiğine dair gerçek dışı bir iddiada da bulunuyordu.⁵⁷

İngiliz ordusunun Kudüs’e yaklaşması 1917 yılı sonlarında İngiliz basınının Osmanlı aleyhtarlığını yeni bir boyuta taşıdı. Yafa’nın İngiliz işgaline uğramasından bir hafta sonra “*Yahudi Katliamı*” ve “*Filistin’de Vahşet*” başlıkları ile yayınlanan İngiliz gazetelerine göre Osmanlılar Almanlarla beraber Filistin Yahudilerine en ağır zulümleri uygulamışlardı. Bir ay önce Yafa’daki Yahudi koloni liderleri casusluk suçlamasıyla Alman askeri mahkemesi tarafından mahkûm edilmiş ve bu kişiler Alman askerinin gözetimi altında idam edilmişlerdi. Halkın önünde dövülerek bölgeden uzaklaştırılan bazı Amerikan vatandaşlarının akıbetleri ise bilinmiyordu.⁵⁸

Bölgeye ulaştığı ilk günden itibaren Batılı devletlerin Suriye’deki nüfuzlarını kırmak ve bölge halkı üzerinde Osmanlı egemenliğini tesis etmek için mücadele eden Cemal Paşa bu doğrultuda Siyonistlerin Filistin’deki etkisini de sona erdirme yolunda ciddi adımlar

⁵⁵ *Western Mail*, 8 May 1917. Sean McMeekin, Yafa tahliyesinin ardından başlayan bu kara propagandanın mimarlarının Osmanlı Yahudisi ve İngiltere için casusluk yapan Nili örgütünün kurucusu Aaron Aaronsohn ile 1916 tarihli gizli Ortadoğu paylaşım anlaşmasının hazırlayıcılarından Mark Sykes olduğunu belirtir. Yazara göre Batılı Siyonistlerin İtilaf devletlerine yönelmesinde Osmanlı aleyhtarı bu propagandanın büyük katkısı olmuştur. bk. Sean McMeekin, *Osmanlı’da Son Fasil Savaş, Devrim ve Ortadoğu’nun Şekillenışı 1908-1923*, çev.: Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 352-353.

* 1912-1918 yılları arasında Reichstag’da görev yapan Alman parlamenter Oskar Cohn Sosyal Demokrat Parti üyesi ve Siyonizm savunucusu idi. bk. https://en.wikipedia.org/wiki/Oskar_Cohn

⁵⁶ *The Leeds Mercury*, 17 May 1917. Aynı haber *Yafa’dan Yahudilerin İhracı* başlığı ile başka bir gazetede de yayınlandı. bk. *The Newcastle Daily Journal*, 17 May 1917.

⁵⁷ *The Birmingham Daily Post*, 22 May 1917.

⁵⁸ *Pall Mall Gazette*, 24 November 1917; *Sunderland Daily Echo*, 24 November 1917.

attı.⁵⁹ Bu doğrultuda Siyonist liderler ve Osmanlı vatandaşı olmayan -İtilaf devletleri uyruklu- Yahudiler/Siyonistler bölgeden uzaklaştırıldı. Kendi silahlı kuvvetleri ve mahkemeleri olan Yahudi kolonilerinin bu özerkliklerine son verildi ve idari açıdan devlete bağlandı. 1917 yılına gelindiğinde ise Filistin üzerine İngiliz taarruzunun başlaması ve ilk Gazze muharebesinin ardından Paşa askerî açıdan tedbirler almaya başladı. Bu noktadan hareketle sivil kayıpları engellemek ve güvenlik sebepleriyle Yafa ve Gazze'nin tahliye edilmesi kararı alınarak şehir halkı göç ettirildi.⁶⁰ Bu uygulama sadece Filistin Yahudilerine yönelik değildi, Yafa'daki Araplar da söz konusu askeri tedbirler bağlamında göçe tabi tutuldu.⁶¹ Bu durum askeri koşullar bahane edilerek Yahudi nüfusun tehcir edildiği iddiasının geçerli bir dayanaktan yoksun olduğunu da gösteriyordu. Diğer yandan Cemal Paşa Filistin Yahudilerince kurulan ve savaş boyunca İngiltere lehine casusluk faaliyetleri yürüten *Nili* ve *Hashomer* adlı örgütlerle mücadele etti ve *Nili* örgütünün üst düzey yöneticileri yakalandı.⁶² Filistin'de Osmanlı egemenliğini sağlamak ve casusluk faaliyetlerini engelleyerek askeri açıdan savunma tedbirleri almak amacıyla atılan bu adımlar Batı basını ve Siyonistlerin Cemal Paşa'yı dünyaya, yukarıda görüldüğü gibi, son derece olumsuz bir figür olarak lanse etmesi sonucunu doğurdu. Ancak öne sürülen ithamların doğru olmadığı ve Cemal Paşa'nın Yahudilerin de Ermenilerin akıbetine uğrayacaklarına dair sözler sarf ettiği iddiasının gerçek dışı olduğu Kudüs Ermeni Katolikosu Sahak Efendi tarafından Avrupa gazetelerine gönderilen tekzip mektuplarında belirtildi.⁶³ Keza Paşa da Yafa'nın boşaltılması sürecinde yaşananlara ilişkin yabancı basında çıkan haberlerin gerçek dışı olduğunu, Alman ve Avusturyalı Yahudi gazetecilerin Filistin'e gelmeleri halinde söz konusu ithamlara ilişkin gerekli bilgilendirmenin yapılacağını beyan eden bir açıklama yayınladı.⁶⁴

İngiliz ordusunun Filistin'deki varlığı gazetelerin 1917 yılı boyunca Cemal Paşa aleyhtarı yayınları arttırmalarını sağladı. Böylece İngiliz hükümetinin, Filistin ilerleyişine bölgedeki Yahudi kolonilerinin beşinci kol olarak içeriden destek vermelerini sağlamak ve Siyonistlerin ABD'deki gücünü harekete geçirerek bu devleti İtilaf kanadına bağlamak doğrultusundaki politikasının basın ayağı oluşmaya başlıyordu. Ermeni soykırımı propagandası ile Osmanlı Devleti'ne düşmanlaştırılmış kamuoyu artık Yahudilerin de benzer bir muameleye maruz bırakıldıkları iddiası üzerinden manipüle ediliyordu. Bu noktadan hareketle dünyaya -en çok da Siyonistlere ve ABD kamuoyuna- verilmek istenen

⁵⁹ Cemal Paşa Dahiliye Nezareti'ne çektiği şifre telgrafta "...*Tebaa-yı ecnebiyeden Siyonist olan memalik-i Osmaniye'ye gidemez. Memalik-i Osmaniye'de bulunanlar ihraç olunurlar...*" ifadesine yer veriyordu. BOA, DH.ŞFR. 544/29. Dahiliye Nazırı Talat Paşa ile Cemal Paşa arasında Filistin'e Yahudi yerleşiminin ve emlak ediniminin engellenmesi ve yabancı uyruklu Yahudilerin Osmanlı vatandaşlığına alınma prosedürlerine ilişkin 8 Nisan 1915 tarihli yazışma için bk. BOA, DH.ŞFR. 51/236.

⁶⁰ Çiçek, Cemal Paşa Suriye'de, s. 136-156.

⁶¹ David Fromkin, *Barışa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922*, çev.: Mehmet Harmancı, Epsilon Yayınları, İstanbul, 2016, s. 274.

⁶² Necmettin Alkan, *Ortadoğu'da Casuslar Savaşı Nili*, Kronik Kitap, İstanbul, 2017, s. 47-95; Celil Bozkurt, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nili Casusluk Örgütü", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S. 99 (2019-Bahar), s. 1-30.

⁶³ BOA, HR.SYS. 2884/52.

⁶⁴ BOA, DH.ŞFR. 555/30. Hariciye Nezareti de Cemal Paşa'dan konu hakkında detaylı bilgiler veren bir fezleke yayınlayarak Avrupa kamuoyunun dikkatinin çekilmesi talebinde bulundu. BOA, DH.ŞFR. 78/77.

mesaj Filistin'i işgale başlayan İngiliz ordusunun "kurtarıcı" misyonu ile hareket ettiğini ve bu nedenle Osmanlı Devleti'ne karşı girişeceği her türlü siyasi ve askeri faaliyetin tereddütsüz desteklenmesi gerektiği yönünde olacaktı.⁶⁵ Zira öyle de oldu. İngiltere Dışişleri Bakanı Balfour'un 2 Kasım 1917'de yayınladığı deklarasyon savaşın son yılında Batı kamuoyunda itirazsız kabul edildi. 1918'de Filistin'in her yanında mavi beyaz Siyonist bayrakları görülmeye başlanırken, Yafa'da toplanan Siyonist konferansında bölgenin adının *Eretz Israel* (İsrail Ülkesi) olarak değiştirilmesi öneriliyordu.⁶⁶ ABD Başkanı Wilson ise 31 Ağustos 1918'de ülkesinin Başhahambası Dr. Stephen Wise'a içerik olarak Balfour Deklarasyonu ile aynı olan bir mesaj gönderdi.⁶⁷

Arap İsyanı

Türk-Arap ilişkilerinin Birinci Dünya Savaşı içindeki seyri bölgenin hem savaş sürecindeki konumunun şekillenmesine hem de savaş sonrası geleceğinin oluşumuna ciddi etki etti. Cemal Paşa Suriye'deki Arap milliyetçi cemiyetlerinin faaliyetlerini savaşın başından itibaren yakından takip ediyordu. Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi üzerine İtilaf devletlerinin ülkedeki diplomatları sınır dışı edilirken, diplomatik birimlerde Osmanlı yönetiminin kontrolüne geçti. Bu süreçte Suriye'deki Fransız konsolosluğunda yapılan aramalarda -aralarında Osmanlı meclislerinde görev yapmış isimlerin de olduğu- Arap milliyetçilerinin Fransızlar ile olan ilişkilerini belgeleyen dokümanlar ele geçirildi. Bu belgelerin ışığında kurulan Divan-ı Harb'de yapılan yargulamalar sonucunda bazı Arap milliyetçileri idam edilirken, yakınları da Cemal Paşa tarafından Anadolu'ya sürgün edildi. Bu yargulamalar ve sürgünler Fransızlarla işbirliği içindeki Arapçı cemiyetlerin savaş esnasında bölgede yaratabilecekleri bir isyana engel olarak önemli bir işlev gördü ancak İngiltere'nin Osmanlı karşıtı propagandasına yeni bir malzeme oldu.⁶⁸ İngilizler ilerleyen yıllarda Şerif Hüseyin'in başlattığı ayaklanmanın bastırılması için Cemal Paşa'nın aldığı tedbirleri de katliam olarak nitelerken, Ermeniler ve Yahudilerden sonra şimdi Araplar üzerinden Osmanlı bütünlüğüne karşı küresel bir kamuoyu yaratma sürecini başlattılar. Daha önce görüldüğü gibi Suriye'de yaşanan kıtlığı Cemal Paşa'nın halkı kasten aç bırakmasına bağlayarak bu söylemin propagandasını yapan İngiliz gazeteleri 1917 yılının sonlarına gelindiğinde Cemal Paşa'nın kontrolü sağlama çabalarını "*Arap Katliamı*" ve "*Suriye'de Terör Saltanatı*" olarak nitelendiriyor ve yaşananların *Ermeni katliamını* hatırlattığını vurguluyordu.⁶⁹ Böylece İngiltere yıllardır baskı ve ayrımcı politikalara tabi tuttuğu İrlandalıların 1916 yılında başlattığı ayaklanmayı egemenliğine yönelik başkaldırı olarak görüp kanlı bir şekilde bastırırken,⁷⁰ -kendisinin de yönlendiricileri arasında olduğu-

⁶⁵ Mim Kemâl Öke, *Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1923)*, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 213-214.

⁶⁶ Margaret Macmillan, *Paris 1919*, çev.: Belkıs Dışbudak, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 412.

⁶⁷ Öke, *Siyonizm ve Filistin Sorunu*, s. 253.

⁶⁸ Ü. Gülsüm Polat, *Türk-Arap İlişkileri Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken (1914-1923)*, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s. 83-84.

⁶⁹ *The Globe*, 29 September 1917; *Dumfries & Galloway Standard & Advertiser*, 3 October 1917; *The Courier*, 10 October 1917.

⁷⁰ Osman Köse, "1916 İrlanda İsyanı ve Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere Politikasına Etkileri", 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı, ed.: Ümit Özdağ, Kripto Yayınları, Ankara, 2014, s. 317-348.

benzer bir ayaklanmaya maruz kalan Osmanlı Devleti'nin savunma tedbirlerini dünyaya katliam ve terör olarak servis edebiliyordu.

Şerif Hüseyin isyanı süresince İngiliz yanlısı Arap kabileler Osmanlı ordusunun lojistiğini engelleyip ulaşım ağını kesmek amacıyla Hicaz demiryoluna yoğun saldırılar düzenlediler. İngiliz hükümeti de Hindistan ve Mısır'daki esir kamplarında tuttuğu Müslüman savaş esirlerini Şerif Hüseyin ordusuna katılmak üzere bölgeye gönderdi.⁷¹ Bu süreçte yaşanan saldırılara ilişkin haberler İngiliz gazetelerinde son derece olumlu bir tonda işleniyordu. İngiliz gazetelerinin günü gününe izlediği saldırılara ilişkin 28 Aralık 1917 tarihli ve Kahire kaynaklı bir haberde *“Araplar Türklerin Canına Okuyor”*, *“Askeri Tren Havaya Uçuruldu”*, *“Tren Yıkıcıları”*, *“Araplar Tarafından Faydalı Operasyonlar”* başlıkları altında şu ifadeler yer alıyordu:

“8 Kasım ve 12 Kasım tarihleri arasında bir kısım Arap Detaa-Amman arası demiryoluna saldırdı. İki lokomotif, bir miktar vagon, kamyon ve bir köprü havaya uçuruldu ve 6 gün boyunca trafik engellendi.

11 Kasım'da Cemal Paşa'nın da içinde bulunduğu Kudüs'e giden tren mayınla havaya uçuruldu. Cemal rütbe ve armalarını sökerek kaçtı ama ona eşlik eden emir subayı ve kurmay subayı öldürüldü. 7 Arap ölürken, 4'ü yaralandı. Türklerin kaybı ise 120 idi.

14-18 Kasım tarihleri arasında başka bir müfrezenin Amman-Maan arasında önü kesildi. İki motorlu, kuzey istikametinde hareket halinde olan tren 60 adamla birlikte havaya uçuruldu ve El Hasa İstasyonu yakınlarındaki bir taş köprü imha edildi ve gardiyanlar esir alındı. Sonraki operasyonlarda bir miktar adam ve yüksek rütbeli Türk subayı yakalandı.

*22 Kasım'da Maan'dan bir Türk karakolu Maan'ın 15 mil güneybatısındaki Batra çevresindeki bazı Arap çadırlarına saldırı düzenledi ama bu saldırı zaiyat verilmek zuretiyle savuşturuldu. Arap güçleri sonra Fuveile'de ve Batra'da, Maan'ın batısı ve güneybatısında yönetimi ele geçirdi. Bu noktalar Ağustos'un sonunda Türkler tarafından Akabe bölgesindeki Arapları kontrol altında tutmak amacıyla takviye edilmişti”*⁷²

Haberde Cemal Paşa'ya ilişkin verilen bilginin doğru olmadığı açıktır. Zira 1917 ortalarında General von Falkenhayn'ın komutasında Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı'nın kuruluşu ile Suriye Filistin ve Irak cephelerinin birleştirilmesi Cemal Paşa'nın bölgedeki etkinliğinin her geçen gün kaybolmasına neden oldu. 27 Eylül 1917 tarihinde IV. Ordu lağvedilerek yerine -yine Cemal Paşa'nın başında bulunacağı- Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanlığı'nın kurulması da Paşa'nın etkisizleşen konumunu değiştirmede. 20 Kasım 1917'de Başkumandan Vekili'ne gönderdiği telgrafta mevcut koşullarda Suriye'de kalmasının mümkün olamayacağını belirten Cemal Paşa 12 Aralık

⁷¹ Eugene Rogan, Osmanlı'nın Çöküşü Ortadoğu'da Büyük Savaş 1914-1920, çev.: Özkan Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s. 339.

⁷² The Courier, 28 December 1917; Sheffield Daily Telegraph, 28 December 1917; The Derby Daily Telegraph, 28 December 1917.

1917'de Suriye'den ayrıldı.⁷³ Bu bağlamda 11 Kasım 1917'de Paşa'nın Kudüs'e gittiğine ve bu yolculuk sırasında saldırıya uğradığına dair iddia temelsiz görülmektedir.

Mütarekeye Doğru

3 Mart 1918 tarihinde Rusya'nın Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalayarak savaştan çekilmesi İttifak devletleri lehine pozitif bir tablo ortaya çıkardıysa da yılın ikinci yarısından itibaren İtilaf devletlerinin zaferi netleşmeye başladı. Talat Paşa'nın başında bulunduğu İttihat ve Terakki hükümetinin mütareke ortamını sağlayabilmek adına istifa hazırlıkları içinde olduğu günlerde İngiliz basını Enver Paşa hakkında dikkat çekici bir haber yayınladı. *Enver Paşa Alman Ordusunda mı?* başlıklı yazıda -kimliği belirtilmeyen bir Türk kaynağına dayandırılarak- Paşa'nın Alman ordusunda komuta kademesinde görev yapmak için talepte bulunduğu belirtiliyor ve neden olarak "...Türk mahkemesi tarafından istenmeyen adam ilan edilmesinden ve sultanın kendisini güçlü bir şekilde ve düşmanca manifesto etmesinden ileri gelmektedir" deniliyordu.⁷⁴ 19 Eylül 1918 tarihli bu haberin asılsızlığı aşikârdır. Zira belirtilen tarih itibarıyla Enver Paşa hâlâ Harbiye Nazırı olarak görev yapıyordu ve hakkında, savaş sonrası yaşanacak tarzda, herhangi bir yargılama süreci söz konusu değildi. Padişah ile Paşa arasında düşmanca bir gerginlik olduğuna yönelik vurgu ise 4 Temmuz 1918'de tahta çıkan Sultan Vahdettin'in ordu yönetimini üstlenerek Başkumandanlığı üzerine almasından yola çıkılarak ulaşılan bir sonuca benzemektedir.

Mütareke yaklaşırken İngiliz basını Osmanlı hükümet üyeleri ve ordu kumandanlarına yönelik haberlere yoğunlaştı. 5 Ekim tarihli ve Zürih kaynaklı bir haberde "*Filistin faciasının bir sonucu olarak Türkiye'de askeri bir kriz patlak verdi*" denilerek Liman von Sanders'in Berlin'e çağrıldığı, Cemal Paşa'nın ise emekli edildiği vurgulanıyordu.⁷⁵ Ancak haberin yayınlandığı gün von Sanders -Yıldırım Orduları Grup Kumandanı olarak- Humus üzerine taarruza geçmesi beklenen İngiliz ordusu karşısında Osmanlı birliklerinin Hama üzerinden Halep'e çekiliş harekâtının organizasyonu ile ilgileniyor ve aynı gün öğleden sonra Halep'e doğru yola çıkıyordu.⁷⁶ Öyle ki von Sanders mütarekenin ardından Alman askerinin Türkiye'yi tahliye sürecini yönetecek ve bu sürecin sonunda 29 Ocak 1919 günü İstanbul'dan ülkesine dönmek üzere ayrılacak fakat İngilizler tarafından savaş esiri olarak bir süre Malta'da alıkonacaktı.⁷⁷ Cemal Paşa ise söz konusu tarihte Bahriye Nazırı olarak görevine devam ediyordu. Dolayısıyla bu haber de gerçeği yansıtmamakta idi.

Enver Paşa'ya yönelik İngiliz basınında yer alan bir suikast haberi de mütarekeye sayılı günler kala yayınlandı. 14 Ekim tarihli ve Selanik kaynaklı haberde Paşa'ya birkaç el ateş edildiği, kendisine isabet etmeyen kurşunların beraberindeki bir askeri yaraladığı ifade ediliyordu.⁷⁸ Talat Paşa hükümetinin son bulduğu dolayısıyla Enver Paşa'nın da görev süresinin sonlandığı gün yayımlanan bu haberde de gerçeklik payı bulunmamaktadır.

⁷³ Artuç, Cemal Paşa, s. 249-260.

⁷⁴ Evening Despatch, 19 September 1918.

⁷⁵ The Birmingham Mail, 5 October 1918.

⁷⁶ von Sanders, Türkiye'de Beş Yıl, s. 411.

⁷⁷ von Sanders, Türkiye'de Beş Yıl, s. 428-429.

⁷⁸ Western Daily Press, 14 October 1918.

İttihat ve Terakki hükümetinin istifası sonrasında İngiliz gazeteleri İttihatçıların yargılanması konusunu ısrarlı bir şekilde gündeme taşıdılar. 17 Ekim tarihli ve *Enver Paşa Yargılanabilir* başlıklı haberde “İstanbul’dan mesaj her an çok önemli gelişmeler olmasının beklendiğini ifade ediyor. Tevfik Paşa kabineyi kuramadı ve General İzzet Paşa’ya yetki verilmedi. İtilaf Partisi Cemal Paşa ve Enver Paşa’nın askeri mahkemede yargılanmasını talep etti ve etkili politikacılar eski kabinenin bütün üyelerinin dışlanmasını talep ettiler. Alman taraftarı devlet adamlarının durumu kritik” deniliyordu.⁷⁹ Bilindiği gibi Enver, Talat ve Cemal Paşa başta olmak üzere savaş yıllarında devleti yöneten İttihatçı kadrolar, yoğun İngiliz baskısının da etkisiyle, savaş suçlusu olarak mütareke döneminde Divan-ı Harb-i Örfi’de yargılandılar. Ancak henüz mütarekenin imzalanmadığı bir tarihte yayınlanan bu haberin içeriği birçok yanlış bilgi içermekle birlikte İngiliz gazetelerinin İttihatçılara yönelik linç kampanyasının başlangıcını teşkil edecekti. Diğer yandan haberin ayrıntılarına inilecek olursa söz konusu tarih itibarıyla Tevfik Paşa’nın kabineyi kuramaması üzerine görevlendirilen Ahmet İzzet Paşa yeni hükümeti kuralı üç gün olmuştu.⁸⁰ Yani yetki verilmemesi gibi bir durum bulunmamaktaydı. Diğer yandan haberde İtilaf Partisi olarak ifade edilen ve İttihat ve Terakki liderlerinin yargılanmasını talep ettiği belirtilen partiden kasıt muhtemelen Hürriyet ve İtilaf Fırkası idi. Ancak haberin yayımlandığı tarihte bu fırka henüz başkentte -yeniden- teşkilatlanmaya başlamamıştı. Mahmut Şevket Paşa suikastı sonrası İttihat ve Terakki hükümetinin baskı ve sürgünleri sonucunda siyasi hayattan tasfiye edilen Hürriyet ve İtilaf Mondros’un imzalanmasından sonra İstanbul’da ve ülke içinde yeniden organize olmaya başlayacaktı.⁸¹ Başkentte İttihatçılara karşı siyasi bir muhalefet dalgasının Talat Paşa hükümetinin istifası sonrasında başladığı doğru olmakla birlikte yukarıda belirtildiği gibi bu muhalefet henüz resmi oluşum düzeyine ulaşmamıştı.

Sonuç

Uygarlık tarihinin modern zamanlarda gördüğü ilk kitlesel yıkım olan Birinci Dünya Savaşı dört yıl boyunca yerkürenin her yanını sardı. Emperyalist devletler arası dünya egemenliği mücadelesi olan bu savaş başta Osmanlı coğrafyası olmak üzere sömürgeleştirilmeye çalışılan ana hedef noktalarını çaresiz bir şekilde içerisine çekti. Osmanlı yönetimi savaşa giriş kararını verdikten sonra bir yandan cephede İtilaf orduları ile savaşırken, bir yandan da küresel ölçekte maruz kaldığı algı operasyonları ile mücadele etmeye çalıştı. Örneğin İngiliz hükümeti basın organları aracılığıyla kendi kamuoyunu ve Avrupa - ABD toplumunu Osmanlı karşıtlığı noktasında konsolide etmenin yollarını aradı. Böylece hem İtilaf safları sıklaştırılıp genişletilecek hem de dünyaya İngiliz askerinin Osmanlı tarafından ezilen (!) halkların kurtuluşu için mücadele ettiği inancı aşılanacaktı.

İngiliz gazeteleri bu hedefler doğrultusunda İttihat ve Terakki hükümetine dört yıl sürecek psikolojik bir savaş açtı. İlk olarak Ermeni isyanının başlaması üzerine hükümet soykırım yapmakla itham edildi ve dünya kamuoyunda Osmanlı karşıtı bir nefret dalgası

⁷⁹ Western Mail, 17 October 1918.

⁸⁰ Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele Mutlakiyete Dönüş 1918-1919, C. I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s. 4-5.

⁸¹ Tank Zafer Tunaya, Türkiye’de Siyasî Partiler 1859-1952, İstanbul, 1952, s. 334.

yaratılmaya çalışıldı. Savaşın devamında önce Suriye Müslüman halkı sonra da Filistin’de yaşayan Yahudiler öne çıkarılarak zalim, baskıcı ve insan hakları ihlalleri yapmayı sıradanlaştırmış bir Osmanlı algısı oluşturma çabalarına hız verildi. İngilizlerin bu çabaları müttefiklerinin benzer faaliyet ve yayınları ile beslendiği gibi ABD yönetim ve kamuoyundan da büyük destek gördü.

İngiliz ordusunun Filistin harekâtı cephe savaşından önce psikolojik savaşla başlatıldı. Savaşın başından itibaren Osmanlı Yahudilerinin baskı altında oldukları tezini işleyen İngiliz gazeteleri 1917 yılı ile birlikte Osmanlı Yahudilerinin eğer müdahale edilmezse Ermeniler benzeri bir katliama maruz kalacakları tezini yoğunlaştırarak hayata geçirdi. Böylece bir yandan Siyonistlerin diğer yandan da ABD’nin desteğini kazanmak amaçlanıyordu ve öyle de oldu.

İngiliz gazeteleri sadece gayrimüslim toplumlar üzerinden Osmanlı karşıtlığı yaratmadı. Arapları kendi yanına çekebilmek için de Osmanlı yönetimi üzerine algı operasyonları uygulandı. Öyle ki İngiliz yönetimi Henry McMahon üzerinden Şerif Hüseyin ile anlaşma zemini ararken, İngiliz gazeteleri de bölgedeki Osmanlı hakimiyetinin simgesi olan Cemal Paşa’nın Arapları yok etmek için kasten açlık ve kıtlık yaratacak politikalar yürüttüğünü dünyaya duyuruyordu. İngiltere böylece savaş sonrası Ortadoğu hedeflerine ulaşma noktasında diplomatik müzakerelerde sıkça kullanacağı “Osmanlı barbarlığı” (!) tezinin de içeriğini genişletmeye başlıyordu. Başka bir deyişle Osmanlı Devleti yönetimi altında bulunan, kendi inancına mensup olan olmayan, tüm toplumlara karşı acımasızca davranan ve yok edilmesi gereken bir düzenin simgesi haline getirildi. Zira oluşturulan bu algı Sevr Antlaşması’nı yaratacak olan müzakereler sürecinde İngiltere’nin temel argümanı olurken, diğer devletlerin de Osmanlı Devleti üzerindeki İngiliz paylaşımına muhtemel itirazlarının önünün baştan kesilmesini sağlayacaktı.

İngilizler Osmanlı Devleti’ne yönelik bozgunculuklarını sadece etnik ve dini gruplar üzerinden yürütmediler. İttihat ve Terakki yönetimi içerisinde sorunlar olduğu ve özellikle Enver ve Cemal Paşaların birbirlerine karşı egemenlik mücadelesi verdikleri algısı sürekli işlenirken, diğer yandan Osmanlı-Alman ittifakında çatlaklar olduğu iddiası da sıcak tutuldu. Bu iddialar Cemal Paşa’nın Suriye’de bağımsızlığını ilan etmeye hazırlandığı noktasına kadar vardı. Enver ve Cemal Paşa’nın iç çekişmeler nedeniyle öldürüldüğüne ilişkin haberler ise savaş yılları boyunca sürekli tekrarlandı.

Osmanlı yönetimi özelde İngiliz genelde Avrupa kamuoyunda etkili olan bu çok çeşitli manipülasyonlara karşı Hariciye Nezareti aracılığıyla çeşitli tekzipler yayımlayarak mücadele etmeye çalıştıysa da Batı kamuoyunda kendi lehine bir atmosfer yaratması mümkün olmadı. Başka bir deyişle İngiltere dünya kamuoyunda Osmanlı karşıtlığı hatta nefreti yaratma operasyonunu başarıyla sonuçlandırdı. Zira İtilaf devletlerinin Sevr Antlaşması gibi -neresinden bakılsa bir milletin varlığına son vermek amacıyla hazırlandığı aşikâr olan- bir metni Osmanlı Devleti’ne dayatması sürecine Avrupa kamuoyunun verdiği destek savaş yıllarında yapılan kara propogandanın sonucu idi.

Kaynaklar**Arşivler****T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

DH.ŞFR. 555/30

DH.ŞFR. 78/77

DH.ŞFR. 51/236

DH.ŞFR. 544/29

DH.ŞFR. 50/156

DH.ŞFR. 54/8.

HR.SYS. 2405/44

HR.SYS. 2289/39

HR.SYS. 2884/52

TŞR.HL. 2/93

Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 10

Sürelî Yayınlar

Aberdeen Press and Journal

Derby Daily Telegraph

Dublin Daily Express

Dumfries & Galloway Standard & Advertiser

Evening Despatch

Evening Telegraph and Post

Hamilton Daily Times

Huddersfield Daily Examiner

Northern Daily Mail

Oxford Mail

Pall Mall Gazette

Reading Mercury, Oxford Gazette, Newbury Herald And Berks County Paper

Sheffield Daily Telegraph

Sheffield Evening Telegraph

The Birmingham Daily Mail

The Birmingham Daily Post

The Courier

The Daily Express

The Daily Mail

The Derby Daily Telegraph

The Devon and Exeter Gazette

The Edinburgh Evening News

The Evening News

The Faringdon Advertiser

The Globe

The Lancashire Daily Post

The Liverpool Daily Post and Mercury
The Liverpool Echo
The Londonderry Sentinel
The Manchester Evening News
The Nottingham Daily Express
The Scotsman
The Yorkshire Post
Western Daily Press
Western Mail
Western Times

Araştırma İnceleme Eserleri

- Akşin, S. (2010). İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele Mutlakiyete Dönüş 1918-1919, C. I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Alkan, N. (2017). Ortadoğu'da Casuslar Savaşı Nili, Kronik Kitap, İstanbul.
- Artuç, N. (2008). Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.
- Atabey, F. (2014). Çanakkale Muharebelerinin Deniz Cephesi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Atay, F. R. (2004). Zeytindağı, Pozitif Yayınları, İstanbul.
- Bayrakdar, B. (2016). "Tarih ve Propaganda: Morgenthau'nun Öyküsü ve Mavi Kitap Örneği", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, S. XVI/33, 135-161.
- Bayur, Y. H. (1991a). Türk İnkılabı Tarihi, C. III/I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Bayur, Y. H. (1991b), Türk İnkılabı Tarihi, C. III/III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Bozkurt, C. (2019). "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nili Casusluk Örgütü", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 1-30.
- Cemal Paşa. (2006). Hatıralar İttihat ve Terakki, I. Dünya Savaşı Anıları, haz.: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Çiçek, M. T. (2020). Cemal Paşa Suriye'de Birinci Dünya Savaşı Yılları, Kronik Kitap, İstanbul.
- Erickson, E. J. (2015). Osmanlılar ve Ermeniler Bir İsyanın ve Karşı Harekâtın Tarihi, çev.: İbrahim Türkmen, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Erickson, E. J. (2009). I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu Çanakkale, Kutü'l-Amare ve Filistin Cephesi, çev.: Kerim Bağrıaçık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Fromkin, D. (2016). Barışa Son Veren Barış Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? 1914-1922, çev.: Mehmet Harmancı, Epsilon Yayınları, İstanbul.
- Güvenç, S. (2011). Osmanlıların Drednot Düşleri, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Karal, E. Z. (1999). Osmanlı Tarihi, C. IX, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karpat, K. H. (2003). Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri, çev.: Bahar Tınakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

- Köse, O. (2014). “1916 İrlanda İsyanı ve Birinci Dünya Savaşı’nda İngiltere Politikasına Etkileri”, 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı, ed.: Ümit Özdağ, Kripto Yayınları, Ankara, 317-348.
- Macmillan, M. (2004). Paris 1919, çev.: Belkıs Dişbudak, ODTÜ Yayıncılık, Ankara.
- Mccarthy, J. (2008). Osmanlı’ya Veda İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları, çev.: Mehmet Tuncel, Etkileşim Yayınları, İstanbul.
- Mcmeekin, S. (2019). Osmanlı’da Son Fasıl Savaş, Devrim ve Ortadoğu’nun Şekillenışı 1908-1923, çev.: Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Morgenthau, H. (2005). Büyükelçi Morgenthau’nun Öyküsü, çev.: Attila Tuygan, Belge Yayınları, İstanbul.
- Öke, M. K. (2012). Siyonizm ve Filistin Sorunu (1880-1923), Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul.
- Polat, Ü. G. (2019). Türk-Arap İlişkileri Eski Eyaletler Yeni Komşulara Dönüşürken (1914-1923), Kronik Kitap, İstanbul.
- Rogan, E. (2017). Osmanlı’nın Çöküşü Ortadoğu’da Büyük Savaş 1914-1920, çev.: Özkan Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Tunaya, T. Z. (1952). Türkiyede Siyasî Partiler 1859-1952, İstanbul.
- Üzen, İ. (2007). Birinci Dünya Savaşında Kanal Seferleri (1915-1916), (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Von S. L. (2011). Türkiye’de Beş Yıl, çev.: Eşref Bengi Özbilen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Web Kaynakları

https://en.wikipedia.org/wiki/Oskar_Cohn

**BİRİNCİ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN ADALET
VEKİLLERİNDEN AHMET RİFAT (ÇALIKA) BEY VE FAALİYETLERİ**
AHMET RIFAT (ÇALIKA), ONE OF THE MINISTERS OF JUSTICE OF THE
FIRST GRAND NATIONAL ASSEMBLY OF TURKEY, AND HIS
ACTIVITIES

TARIK ÖZÇELİK

Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Asst. Prof. Dr., Kırklareli University, Faculty of Science and Letters, Department of History
tozcelik06@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0001-7097-9558>

Atıf / Citation

Özçelik, T. 2021. "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Adalet Vekillerinden Ahmet Rifat (Çalık) Bey ve Faaliyetleri". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül- September 2021). 433-462

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 15.02.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 06.04.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4498>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute
TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851
www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

BİRİNCİ TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN ADALET
VEKİLLERİNDEN AHMET RİFAT (ÇALIKA) BEY VE FAALİYETLERİ
AHMET RIFAT (ÇALIKA), ONE OF THE MINISTERS OF JUSTICE OF
THE FIRST GRAND NATIONAL ASSEMBLY OF TURKEY, AND HIS
ACTIVITIES

TARIK ÖZÇELİK

Öz

Yakın tarihimizde önemli roller oynamış fakat sonrasında unutulup neredeyse kimsenin hatırlamadığı bazı simalar vardır. Ahmet Rifat (Çalık) Bey de bunlardan biridir. 1914'te daha yirmi yedi yaşındayken Kayseri Belediye Reisi olmuş ve 1919 tarihine kadar bu makamda kalmıştır. Ayrıca, Kayseri Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetini kurmuştur. Sivas Kongresi'nin ardından son Osmanlı Mebusân Meclisi'ne Kayseri mebusu olarak seçilmiş, ardından 23 Nisan 1920'de açılan Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Kayseri'nin mebuslarından biri olmuştur. Kurtuluş Savaşını yöneten Meclis'te, İkinci Grupta bulunmasına rağmen otuz beş yaşında Adalet Bakanı olarak seçilmiş ve Meclis fesih kararı alınca kadar da bu görevde kalmıştır. 1924-1925 yıllarında tekrar Kayseri Belediye Reisliği yapan Ahmet Rifat Bey, bu tarihten itibaren siyasi hayatını noktalamıştır. Daha sonrasında özel sektöre atılmış burada da başarılı olmuştur. Böylesine parlak bir kariyere sahip olmasına rağmen unutulmuşluğa terk edilen Ahmet Rifat Bey, büyük oğlu Hurşit Çalık'ın 1992'de yayımladığı Kurtuluş Savaşında Adalet Bakanı Ahmet Rifat Çalık'ın Anıları adlı eser ile biraz gündeme gelebilmiştir. Bu çalışma ile Türkiye'nin kuruluş sürecinde önemli roller üstlenmiş bir şahsiyetin faaliyetleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Rifat (Çalık), Birinci Meclis, Adalet Vekili, Mebus, Kayseri, Belediye Reisi

Abstract

There have been figures in our recent history who played crucial roles but were forgotten and almost no one remembers. Ahmet Rifat (Çalık) Bey is one of those figures. He became Mayor of Kayseri in 1914 when he was only twenty-seven and served until 1919. He also led the foundation of Kayseri Committee of Defense of National Rights (Kayseri Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti). He was elected for the last Ottoman Parliament after the Sivas Congress. Then he was elected for the Grand National Assembly as one of the Kayseri deputies in 23 April 1920. While he was in the Second Group of the First Assembly which led the War of Independence he was elected as the Minister of Justice when he was 35. He acted as Minister until the Assembly abolished itself. Ahmet Rifat Bey ended his political career after he served as the Mayor of Kayseri during 1924-1925. Afterwards, he worked successfully in private sector. Ahmet Rifat Bey who was left to forgottenness despite his successful career, came to light a bit after his eldest son, Hurşit Çalık, published his father's biography "Memoirs of Ahmet Rifat Çalık: Minister of Justice During the War of Independence" in 1992. In this study, we will present the deeds of a character who played important roles during the foundation of Turkey.

Key Words: Ahmet Rifat (Çalık), First Assembly, Minister of Justice, Deputy, Kayseri, Mayor

Structured Abstract

There have been figures in our recent history who played crucial roles but were forgotten and almost no one remembers. Ahmet Rifat (Çalika) Bey is one of those figures. Ahmet Rifat Bey, who was born in Istanbul in the last years of the Ottoman Empire, completed his primary, secondary and high school education in various cities of the state due to his father's working in the state service. While continuing his higher education at Istanbul Law School, he had the opportunity to practice his profession by working in different courts. He was appointed as the mayor of Kayseri while he was the prosecutor of Eceabat and he was the mayor of Kayseri from 1914 to 1919. In addition, he founded Kayseri Hukuk-ı Millîye Cemiyeti (Association for Defence of National Rights). He not only served Kayseri in the difficult conditions of World War I, but also pioneered the establishment of some non-governmental organizations.

While he was serving as the Mayor of Kayseri, he was elected as the Deputy of Kayseri to the Last Ottoman Parliament. The activities of Ahmet Rifat Bey, who participated in legislative activities for the first time, give clues about what kind of patriot he is. During the two-month period in which the Assembly was active, although he had just started his parliamentary life, he assumed a very active role. Upon the occupation of Istanbul, the Last Ottoman Parliament was closed, and the deputies had to leave Istanbul. Ahmet Rifat Bey also left Istanbul and returned to Kayseri and later joined the First Grand National Assembly of Turkey on 31 July 1920, again as a Kayseri Deputy. Members of the First Assembly, all of whom were members of the Anatolian and Rumelian Associations for Defense of Rights and affiliated to the National Pact, had some disagreements over the functioning of the Assembly over time. As a result, The First Group and then The Second Group was formed. Therefore, with the establishment of The Second Group, an organized opposition had emerged. The majority in the Assembly was in The First Group, headed by Mustafa Kemal Pasha. Ahmet Rifat Bey, who stood out in The First Group before, later became the II. He was among the founders of the group. Himself, II. Despite being a group member, with the support of some I. Group deputies, the Minister of Justice was elected. Of course, this was realized thanks to the good relations he established with other deputies and the trust he provided. He served as the Minister of Justice for a short period of time, such as nine months, until the closing of the First Assembly. Although it is really a short time; many historical events such as the Great Offensive and the Mudanya Armistice Agreement signed after it, the abolition of the sultanate, the parliamentary debates of the Lausanne negotiations, and the murder of Trabzon Deputy Ali Şükrü Bey took place in this period.

Since the Lausanne negotiations occupied the agenda in the Turkish Grand National Assembly, deep divergences of opinion began to emerge between the government and the opposition. While the months of February and March of 1923 were the scene of fierce debates in the Assembly, a disastrous event occurred. Trabzon Deputy Ali Şükrü Bey had suddenly disappeared in those days. Later, when it was understood that Ali Şükrü Bey had been murdered, morale had deteriorated, and the Assembly decided to renew the election. It was criticized that Ahmet Rifat Bey, who was the deputy of the courthouse at the time of the murder, voted to hold the elections without fully clarifying the event.

After the parliament was dissolved, an election bureau was established in Ankara under the presidency of Mustafa Kemal Pasha, and Ahmet Rifat Bey, who was actually a member of the Second Group, was also included in this election committee. However, he was very upset by the thoughts of his friends in Kayseri about him and stated that he did not want to be a deputy. Although Mustafa Kemal Pasha said that he could be appointed as a governor after he left politics, he thanked him and returned to Kayseri. After returning to Kayseri, he became the Mayor of Kayseri for the third time in 1924-1925 and then left politics completely.

Two years after the end of the mayor's office, he was thrown into the private sector, and in 1927, together with five or six businessmen from Kayseri, he pioneered the establishment of a woolen yarn factory in Bünyan district. After the factory was established, it took over the management and

developed the business. In addition to being the manager of the factory, which was later transferred to Simerbank, he also worked as an auditor in a private bank and as the president of the Kayseri Red Crescent Branch. However, it is understood that on February 4, 1934, Ahmet Rifat Bey had to leave his duties, which he had undertaken and successfully carried out, upon the request of the Governor of Kayseri. After this event, which would cause financial and moral troubles for himself and his family, he destroyed the documents and notes that he had carefully kept in fear, perhaps preventing some points in the dark from being illuminated. When he received the offer to be manager of the Vegetable Oil Factories to be established in Adana at the end of 1938, he evaluated it, continued his relations with the factory until 1947, despite various adversities, and then left. His economic relief has been with the additional pension the state has given to the members of the First Grand National Assembly since 1949 from the national service arrangement.

Ahmet Rifat Bey, as it can be understood from the legislative activities in both the last Ottoman Parliamentary Assembly and the First Assembly, he is indeed a politician who worked for the country and the nation and did not pursue personal interests. Looking at his political background, he has the profile of a politician who gained the trust of almost everyone. Thus, he set an example for those who entered and will enter politics after him. At the young age of thirty-seven, perhaps at his most productive age, what actually happened behind his abandonment of politics is in need of explanation. It was a loss for Turkey that he did not or could not carry the political knowledge he had gained by that time to the future. The industrial move he initiated and pioneered for the development of the newly established Republic of Turkey after politics is also admirable.

Giriş

Çalıkağaoğlu Mustafa Rahmi Efendi ile Vesile Hanım'ın oğlu Ahmet Rifat (Çalıka), 1888'de İstanbul'da dünyaya geldi. Babası Mustafa Sabri Efendi'nin memuriyetinden dolayı çocukluğu oldukça hareketli geçmiştir. Ahmet Rifat Bey, Alay Kâtibi olan babasının çeşitli şehirlere tayini dolayısıyla çocukluğunu ve ilk gençlik yıllarını İstanbul, Girit, Drama, Selanik ve Adana'da geçirmiştir. İlk tahsiline Girit'te başlamış, orta tahsilini Selanik Askerî Rüştiyesinde, idadiyi Adana'da, yüksek tahsilini de İstanbul Hukuk Mektebinde tamamlamıştır. Tahsiline devam ederken çeşitli mahkemelerde, farklı görevler üstlenmiştir. 1904-1913 tarihleri arasında Drama, Selanik ve İstanbul vilayetlerinde Adliye Nezareti teşkilatında kâtiplik, başkâtiplik ve benzeri görevlerde bulunmuştur¹. 26 Ekim 1913 tarihinde atandığı Akçaabad (Eceabat)² Bidayet Mahkemesi Müdde-i Umûmiliği (Savcılığı) vazifesini de 24 Temmuz 1914'e kadar sürdürmüştür³.

1. Kayseri Belediye Reisliği Süreci ve Çalışmaları

Ahmet Rifat Bey, Eceabat savcılığı görevini yürütürken 20 Temmuz 1914'te Mutasarrıf Mithat Bey tarafından Kayseri Belediye Reisliği'ne tavsiye edilmişti. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti tarafından Ahmet Rifat Bey, 23 Temmuz'da Belediye Kanunu'nun 4. maddesine istinaden Kayseri Belediye Reisliği'ne atandı⁴. 2 Ağustos 1914'te ise Kayseri Belediye Reisliği görevine başladı. Ahmet Rifat Bey, I. Dünya Savaşı'nın başladığı o sıkıntılı günlerde belediye başkanı olmuş ve Meclis-i Mebusân'a vekil seçildiği tarihe kadar vazifesine devam etmiştir.

Belediye Reisliği yaptığı dönemlerdeki faaliyetleriyle ilgili çok fazla bilgi bulunmayan Ahmet Rifat Bey, I. Dünya Savaşı'nın Kayseri'deki feci koşullarını şöyle anlatmaktadır:

“Kayseri Belediye Başkanı olarak, Birinci Dünya Savaşı içinde, akşamdan ekme bekleyip sabaha çıkarları, çıkamayib ölenleri gördüm. Ölenleri kaldırdım ve kalanların yaralarına merhem olmaya çalıştım. 23.000 nüfusa kadar belediyeden ekme temin etmeye çalıştım. Belediye namına birçok defalar bulduğum zahireye askerler el koydu. Ordu'ya şikâyet ettim. Ordu komutanı Vehib Paşa'dan cevap aldım: “cephedekilerin doyması, geridekilerin kanaatkârane yaşamaları lazımdır” dedi. Paşa bir gün Kayseri Belediyesinde sabahleyin üç yumurta, reçel, tereyağı vesaireden oluşan kahvaltısını yaptıktan sonra, aç, sefil toplanan ve birçokları otuz kuruştan ibaret muhtaç maaşını elde etmek için memurlara namusunu satan kadınlar tarafından Kaleönünde kuşatıldı. Hepsi bir ağızdan: “aız” dediler. Paşa bir taşın üzerine çıktı. Ben de bir şey söyleyecek sandım. “az yiyecek, az! Ben 24 saatte el kadar ekmele yetiniyorum” dedi ve yürüdü. Bense belediyenin kokmuş olduğu

¹ Hurşit Çalıka, *Kurtuluş Savaşı'nda Bir Adalet Bakanı Ahmet Rifat Çalıka'nın Anıları*, İstanbul 1992, s.12; Mehtap Dağcı, *Ahmet Rifat Çalıka'nın Hayatı ve Faaliyetleri*, (Erciyes Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2004, s. 11.

² Oğlu Hurşit Çalıka, babasının Eceabat'taki görevi boyunca hayatının en mutlu ve en rahat devresini geçirdiğini kendilerine anlattığından bahsetmektedir (Çalıka, a.g.e., s. 12).

³ Dağcı, a.g.e., s.11.

⁴ Hurşit Çalıka, babasının aynı tarihlerde Kayseri'ye gelerek Belediye Reisliği görevine seçimle getirildiğini yazmaktadır (Çalıka, a.g.e., s.11).

için el koyub toprağa gömdüğü etleri yiyenleri, salhanede (mezba) kesilen koyunların kanlarını dilleri ile yalayanları görmüştüm.⁵

Öte yandan Osmanlı Hükümeti'nin aldığı kararla Ermenilerin tehciri gereği, tehcir işlerini layıkıyla gerçekleştirecek kişilere ihtiyaç vardı. Asli işi olmadığı halde, Kayseri Mutasarrıfı Zekâi Bey'in ricasını kırmayan Ahmet Rifat Bey, tehcir işinde de görev aldı. Kayseri'ye bağlı Bünyan ilçesindeki Ermenilerin tehcir işlemleri için bir komisyon kurup, on beş askerle beraber Bünyan'a gittiler. Komisyon, Bünyan ve köylerinden bir araya getirdikleri tehcire tabii ahaliyi gayet muntazam bir şekilde ilk menzilleri olan Felâhiye kasabasındaki karakola devir teslimini tamamlamıştır. Ahmet Rifat Bey, daha sonra maiyetindekilerle beraber Ermenilerden geriye kalan malların tespitini yaparak devlet hazinesine aktarılmasını sağlamıştır⁶. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra, Kayseri'de diğer mülkî erkân ile birlikte Rifat Bey için de tehcire katılma ve kanunsuz işlem yapmaktan, Bünyan Sorgu Hakimliği ve İstanbul Birinci Sıkı Yönetim Mahkemesi Sorgu Hakimliği tarafından tutuklama emri verilmişti. Ancak, kendisi adına herhangi bir kanıt ve işlenmiş bir suç olmadığı için hakkındaki kovuşturma kaldırılmıştı. Fakat başta Kayseri mutasarrıfı Zekâi Bey, Develi Kaymakamı Zeki Bey, Develi Kadısı Sezai Efendi, Bünyan Kaymakamı Halil Bey olmak üzere birçok memur ve eşraftan bazı kişiler çeşitli suçlardan yargılanıp hüküm giymiştir⁷. Diğer taraftan Kayseri'deki bazı ahalinin birçok Ermeni komşu ve tanıdıklarını tehcirden kurtardığı gibi, Rifat Bey de bir Ermeni aileyi evinde saklayıp tehcirden kurtarmıştır. Bu aile, Kayseri Belediyesi'nde sandık emini olarak çalışan Kasakian Efendi'nin ailesi ile baldızı ve çocuklarıdır. Daha sonra yurt dışına çıkacak olan bu ailenin mensuplarının Rifat Bey'e olan minnet duyguları, O'na gönderdikleri mektuplardan anlaşılmaktadır⁸.

Kayseri Belediye Reislîği'ne ilk olarak atama ile gelen Ahmet Rifat Bey, 1918'de yapılan yerel seçimler sonucu ikinci kez aynı görevi üstlenmiştir. Seçimin ardından Dâhiliye Nezareti adına Mülkiye Müfettişi Nedim Bey, 5 Haziran 1918 tarihinde Kayseri'yi teftişe gelmişti. Nedim Bey, 13 Haziran 1918'de Sadarete sunduğu raporda o günlerde şehirde yapılan belediye seçimlerinin kanunlara uygun olarak yapıldığını ifade etmiştir. Ayrıca bu rapor, genel itibarıyla şehir ile ilgili bazı küçük aksaklıklar ve ihtarlara rağmen denetlemenin başarılı geçtiğini ortaya koymuştur⁹.

Ahmet Rifat Bey'in belediye reisliği yaptığı dönemde, İstanbul Hükümeti'nin diğer yerlerde olduğu gibi Kayseri'den de bazı talepleri oluyordu. 16 Nisan 1919'da Dâhiliye Nezareti'nden Adliye Nezareti'ne gönderilen gizli bir resmi yazıda, hükümetin fikir ve isteklerinin propagandasını yapmak üzere *Yeni Gazete* adlı gazetenin seçildiği yazılmıştı¹⁰. Ayrıca yine Dâhiliye Nezareti, 30 Nisan 1919 tarihinde Adana, Maraş, Urfa ve Antep hariç bütün vilayetlerden bu gazeteye elli abonenin temin edilmesini istemekteydi¹¹. İstanbul'da

⁵ Çalika, a.g.e., s. 18.

⁶ A.g.e., s. 23-25.

⁷ Çalika, a.g.e., s. 23-24; 34-35.

⁸ A.g.e., s. 26-28.

⁹ Süleyman Beyoğlu, "Adalet Vekili Kayserili Rifat Çalika", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 4, İstanbul 2001, s. 114.

¹⁰ BOA, DH. KMS, 52-5/71-2.

¹¹ BOA, DH. KMS, 52-5/71-1.

yayımlanan bu gazeteye Kayseri'den ilk etapta otuz kişi abone edilmiştir. Bu aboneler içinde Ahmet Rifat Bey ikinci sırada yer almıştır¹². Daha sonra Kayseri'de abone sayısı 25 Mayıs itibarıyla kırk beşe ulaşmıştır¹³. Abonmanlığın ilk zamanlarında gazeteler düzgün gönderilmesine rağmen, 12 Ocak 1920 tarihinde Sivas Valisi Mehmet Reşit tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, son üç aydır gazetenin abonelere hiç gelmediğinden bahsedilmiş ve ücretlerin iadesi istenmiştir¹⁴. Sivas Kongresi sonrasında denk gelen bu zaman diliminde gazetenin abonelerine -ücretini aldığı halde- gönderilmemesi dikkat çekicidir.

Bilindiği üzere İzmir Yunanlılar tarafından 15 Mayıs 1919'da işgal edilince, Anadolu'nun birçok yerinde mitingler düzenlenerek işgal protesto edilmiştir. Ayrıca yurdun her tarafından Osmanlı Hükümetine ve İtilaf devletlerine protesto telgrafları çekildi. Kayseri'de de başta belediye başkanı Ahmet Rifat Bey olmak üzere şehrin ileri gelenleri bir araya gelerek bir metin kaleme aldılar. Mayıs 1919'da İtilaf devletleri temsilcilerine Kayseri adına gönderilen bu telgraf ile işgal protesto edilmiştir¹⁵.

Ülkenin içinde bulunduğu bu zor koşullarda fikri ve siyasi mücadele veren Ahmet Rifat Bey, Belediye Reisliği görevi esnasında bir cemiyetin kuruluşuna da öncülük etmiştir. *Kayseri Tanışma Yurdu* adlı bu cemiyetin kurulduğu tarih ise ilginçtir. Erzurum Kongresi'nden (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) sonra, Sivas Kongresi'nden (4-11 Eylül 1919) ise hemen önce 27 Ağustos 1919 tarihinde kurulmuştur. Cemiyet, Kayseri Belediye Başkanı Ahmet Rifat Bey, Karaman eski Kaymakamı Hallaçzâde Ahmet Hilmi, Tavlasunlu Doktor İsmail, Dava Vekili Mustafa Kemal ve Ahmet Zeki Bey gibi şehrin ileri gelenleri tarafından kurulmuştur. Cemiyet'in Nizamname-i Esasisine göre *Kayseri Tanışma Yurdu*'nun amaçları; ilmî ve içtimâî vasıtalarla ahalinin aydınlatılması ve birliğini sağlamak, ilmî ve tarihî araştırmalar yapıp Kayseri'yi tanımak ve tanıtmak, hayırlı işlere ve eğitime hizmet etmek, toplumun sağlığını korumaya çalışmak, Kayseri'ye gelecek yabancıların idarece lüzum görülenlerine misafirperverlik etmektir. Cemiyetler kanunu gereği istenilen şartlara sahip olanlar yurda üye olabilecekler, maddi ve manevi hizmet edenler "azâ-yı faâle", sadece maddi destek olanlar ise "azâ-yı muâvene" namını alacaklardı. Yurt, siyaset ile asla ilgilenmeyecekti. Yurdun gelirleri; üyelerinin giriş ve aylık aidatları, bağışlar, yardımlar, mûsamere ve eser neşirleri tarafından sağlanacaktı. Yurdun idarî heyeti daha önce bahsedildiği gibi beş kişiden oluşmaktaydı. Yurt, fikirlerini yaymak

¹² BOA, DH. KMS, 52-5/71-11.

¹³ BOA, DH. KMS, 52-5/71-18.

¹⁴ BOA, DH. KMS, 52-5/71-25.

¹⁵ Çalika, a.g.e., s. 42-43. Telgraf metni şöyledir: "Güzel yurdumuz, öztürk memleketimiz olan İzmir'in Yunan'a verildiğini büyük üzüntü ve şaşkınlıkla haber aldık. Üzüntümüz kutsal vatanımızın her parçasını koruma hususundaki azim ve kesin kararımızdan kök almaktadır. Zekâ ve adaletlerinden emin olduğumuz İtilaf Devletlerince hiçbir zaman unutulmamalıdır ki büyük İslâm çoğunluğa karşı girişilen bu işgal asla devamlı olamaz (bunu zaman ispat edecektir) ve bu Yunanlılarla aramızda ebedi bir ayrılık ve uyuşmazlık sebebi olacaktır. Şimdiye kadar çıkmamasına çalıştığımız, Osmanlı halkları arasında fenalıkların burada da ortaya çıkmasına yol açacaktır. Hak ve adalete isyandan başka mana veremediğimiz bu işgalin süratle durdurulmasına ve açık olan haklılığımızın tamamıyla tanınmasına İtilaf Devletlerinin gayret edebileceklerine ve Osmanlı hükümetimizin de haklı görevini tam olarak yerine getirmeye giriştiğine kesin olarak güvenerek, sükûnet ve soğukkanlılığımızı korumaya büyük gayret gösteriyoruz. Bu sebeple yapılan işgali bütün gücümüzle protesto ediyor ve tartışmasız Osmanlı haklarının güven altına alındığı müddesini makine başında bekliyoruz."

üzere bir gazete neşredecekti. Yurdun ayrıca iç işleyişiyle ilgili dâhili bir nizamnamesi de vardı¹⁶. *Kayseri Tanışma Yurdu* hakkında Arşivde bulunan bu tek belgeden başka literatürde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yukarıda belirtildiği üzere cemiyetin kurulduğu tarih dikkate şayandır. Nitekim 27 Ağustos 1919 tarihi Sivas Kongresi'nin toplandığı tarihin bir hafta kadar öncesidir. Ahmet Rifat Bey'in hatıralarında bahsetmediği bu oluşumu, Sivas Kongresi öncesinde yapılan bir ön hazırlık çalışması olarak değerlendirmek mümkündür. Zira Kongre için oluşturulan idare heyeti içinde Kayseri Tanışma Yurdu'nun kurucularından olan üç önemli isim Ahmet Rifat Bey, Hallaçzâde Ahmet Hilmi ve Ahmet Zeki Bey bulunuyordu. Ardından Sivas Kongresi'nde Kayseri'yi temsil etmek üzere seçilen üç isimden biri olan Hallaçzâde Ahmet Hilmi de yine Yurdun idarecilerinden biri idi¹⁷.

Erzurum Kongresi'nden sonra, ikinci ve daha geniş kapsamlı bir kongrenin Sivas'ta yapılacağı haberi bütün yurttan olduğu gibi Kayseri'de de duyuldu. Müdafaa-i Hukuk Teşkilatından delegelerle ilgili gelen talimat üzerine Kayseri'de bir idare heyeti, ayrıca kongre ve Heyet-i Temsiliye ile Kayseri adına görüşmeler yapmak üzere üç delegenin seçilmesi istenmişti¹⁸. Ahmet Rifat Bey'in de aralarında bulunduğu idare heyeti oluşturulduktan sonra Kayseri'yi Sivas Kongresi'nde temsil etmek üzere İmamzâde Ömer, Halaçoğlu Ahmet Hilmi ve Kâtipzâde Nuh Naci Beyler seçilmişti. Sivas Kongresi tamamlandıktan sonra dönüşte delegelerin şehrin ileri gelenlerini bilgilendirmesi için bir toplantı yapıldı. Mustafa Kemal Paşa ile yapılan görüşme ve kongrede alınan kararlar burada paylaşıldı. Toplantıya katılanların ortak kararıyla Kayseri'de Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasına karar verildi¹⁹. Gizlice yapılan idare heyeti seçimi sonunda; Ahmet Hilmi (Kalaç), Nuh Naci (Yazgan), Müftü Ahmet Remzi, Mazhar (Karakaya), Faik (Seler), Mustafa (Ağırnaslı), Uşâki Osman ve birkaç kişi daha idare heyetine seçildi²⁰.

Hem Erzurum hem de Sivas Kongrelerinde seçim konusunun ve Meclis-i Mebusan'ın bir an önce açılmasının ne denli önemli olduğu vurgulanmış ve buna İstanbul Hükümeti daha fazla kayıtsız kalamamıştır. 20 Ekim 1920'de Amasya'da Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları ile İstanbul Hükümeti adına Bahriye Nazırı Salih Paşa bir araya geldiler. Yapılan görüşmeler sonucunda seçimlerin bir an önce yapılıp Meclis-i Mebusân'ın açılması gerektiği üzerine bir karar alınmıştı.

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesinin ardından 21 Aralık 1918'de Padişahın emriyle kapatılıp dağıtılan Meclisin yeniden açılabilmesi için gerekli çalışmalar yapıldı. 1919 yılı Kasım-Aralık aylarında gerçekleştirilen genel seçimlerle Meclis-i Mebusân'ın yeni üyeleri belirlenmeye başladı. Ahmet Rifat Bey, Kayseri Belediye Reislîği

¹⁶ BOA, *DH. EUM. AYŞ.*, 20/4; Beyoğlu, a.g.m., s. 119-120.

¹⁷ Çalıka, a.g.e., s. 37-38.

¹⁸ A.g.e., s. 37.

¹⁹ Ahmet Rifat Bey ise hatıralarında; Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Kayseri ve civarında kendisi tarafından kurulduğundan bahsetmektedir (Çalıka, a.g.e., s. 11). Başka bir kaynak; Sivas Kongresi sonrasında Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne dâhil olduğunu yazmaktadır (Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923*, Cilt: III, Ankara 1995, s. 641).

²⁰ Ahmet Nedim Kilci, *Ahmet Hilmi Kalaç (1888-1966)*, (Erciyes Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2005, s. 65.

görevi devam ederken 2 Kasım 1919 yapılan seçimlerde Kayseri mebusu olarak seçildi²¹. Kayseri adına mebus olarak seçilen diğer isim ise Mevlevî Şeyhi Ahmet Remzi (Akgöztürk) Efendi idi²². Fakat 22 Ocak 1920'de Ahmet Remzi Efendi istifa edince ara seçim yapılmış ve onun yerine Ahmet Hilmi (Kalaç) Bey seçilmiştir²³. Kayseri'yi temsil etmek üzere son Osmanlı Mebusân Meclisi'ne gönderilen Ahmet Rifat Bey, 32 yaşında mebus olmuş ve 22 Ocak 1920'de mazbatasını onaylanarak 331 sicil numarası ile Mecliste görevine başlamıştır²⁴.

2. Son Osmanlı Mebusân Meclisi'ndeki Faaliyetleri

Son Osmanlı Mebusân Meclisi 12 Ocak 1920 günü İstanbul'da Fındıklı Sarayındaki kendi binasında açıldı. Bu, 23 Temmuz 1908'de İkinci Meşrutiyetin ilanından sonra Meclis-i Mebusân'ın dördüncü ve son dönemi idi²⁵. İki ay kadar açık kalabilen Meclis'in ilk toplantısına 72 mebus katılabiliyordu. Hâlbuki düşman işgali dışındaki bölgelerden 172 mebus seçilmişti. Buna rağmen 12 Ocak'taki ilk toplantıda çoğunluk sağlanamamıştı²⁶. 25 Ocak 1920'de Dahiliye Nezareti'nden Meclis Başkanlığına gönderilen yazıda birçok mebusun Meclis'e katılmak üzere yolda olduğundan bahsetmektedir. Erzurum mebuslarından Ziya Bey gibi bazılarının mevsimin kış olması ve yoğun kar yağışı dolayısıyla beklemekte olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'da olduğu, bazı milletvekillerinin de İstanbul'da olduğu bildirilmiştir. Yine aynı yazıda Ahmet Rifat Bey'in bir ay evvel İstanbul'a hareket ettiği yazılmıştır²⁷. Ancak Meclis'in ilk oturumuna katıl(a)madığı açıktır. 22 Ocak 1920'de 25 mebus daha Meclis'e katılmış ve nihayet çoğunluk sağlanabilmiştir²⁸. Bu 25 kişi arasında Ahmet Rifat Bey de bulunmaktadır ve aynı gün mazbatasını almıştır²⁹.

Ahmet Rifat Bey, bu iki aylık dönemde parlamento hayatına yeni başlamış olmasına rağmen, oldukça aktif bir rol üstlenmiş ve önemli sayılabilecek konuları gündeme getirmiştir. Dolayısıyla bu çok kısa mebusluğu boyunca ilk defa yasama faaliyetlerine katıldığı halde hiç acemilik çekmediği söylenebilir. Yaklaşık beş yıldır sürdürdüğü belediye reisliği ona önemli ölçüde siyasi tecrübe kazandırmış olmalıdır. Ahmet Rifat Bey, Meclis-i Mebusân'da bir kanun teklifi ve bir soru önergesi vermiş, iki defa da söz almıştır. 23 Şubat 1920 tarihli Meclis toplantısında hem bir kanun teklifinde bulunmuş hem de bir kez söz almıştır. Anılarında bahsetmediği bu kanun teklifi oldukça enteresan bir konu ile ilgilidir. Kanun teklifi, Anadolu'da kadın oynatmak âdetinin yasaklanması hakkında ve yedi maddelik bir tekliftir. İçinde bu kanunun niçin gerektiğine dair layihası da bulunan teklif,

²¹ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923*, Cilt: III, Ankara 1995, s. 642.

²² Kilci, a.g.t., s. 70.

²³ Ahmet Demirel, *İlk Meclis'in Vekilleri Millî Mücadele Döneminde Seçimler*, İstanbul 2014, s. 42.

²⁴ A.g.e., s. 205.

²⁵ Bu son Meclis, İstanbul'un İngilizler tarafından işgal edilmesinden iki gün sonra yani 18 Mart 1920 tarihinde, Sinop Mebusu Dr. Rıza Nur Bey'in verdiği takdir ile toplantılarına ara vermek zorunda kalmış ve bir daha açılmamıştır.

²⁶ M. Cemil Özgül, *Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları (27 Aralık 1919-23 Nisan 1920)*, Ankara 1989, s. 125-128.

²⁷ BOA, DH. İ. UM. EK., 117/73-6.

²⁸ Özgül, a.g.e., s. 126.

²⁹ Demirel, a.g.e., s. 205.

vekillerin reyiyile Lâyiha Encümenine havale edilmiştir³⁰. Muhtemelen Encümende görüşümeden kalan bu kanun teklifi ve içeriği hakkında başka bir bilgiye sahip değiliz. Bu konu daha sonra Birinci Meclis'in 1 Eylül 1921 tarihindeki birleşiminde Konya Mebusu Vehbi Efendi tarafından tekrar gündeme getirilmiştir. Vehbi Efendi'nin kadın oynatanların cezalarının arttırılması hakkında Başkanlığa sunduğu kanun önerisi, önce Layiha ve sonra Adliye Encümenlerinde görüşülüp olumlu raporlanmıştır. 23 Ekim 1922'deki birleşimde Meclis Başkanı tarafından Meclis'in gündemine alınacağı açıklanmışsa da dönem sonuna kadar yetişmediğinden görüşülmesi mümkün olmamıştır³¹. Memleketin içinde bulunduğu zor koşullar dikkate alındığında böyle bir meselenin her iki mecliste de gündeme gelmesi oldukça düşündürücüdür. Böylesine sıkıntılı günlerde bile vazgeçilmeyen kadın oynatma âdetinin önüne geçilememesi sosyal bir yara olarak devam etmiş olmalıdır.

Yine 23 Şubat 1920'teki Meclis toplantısında, Ahmet Rifat Bey bir kere de söz almıştır. Gelibolu Mebusu Celal Nuri Bey'in meclisin iç işleyişi hakkındaki üç maddelik teklifiyle ilgili, hukukçu kimliğiyle öne çıkarak görüşlerini bildirmiştir. Meclisin iç işleyişi ile ilgili kanun maddesinin çok açık olduğu dolayısıyla teklifin müzakere edilmeksizin doğruca Layiha Encümenine gönderilmesinin gereği üzerinde durmuştur³². Meclis'in gündeminin tartışılmaya gerek duyulmayan konularla meşgul edilmesinin Ahmet Rifat Bey'i rahatsız ettiği anlaşılmaktadır.

Ayrıca, 1 Mart 1920 tarihinde söz alan Ahmet Rifat Bey, soru önergesinde Mondros Mütarekesinden sonra Kayseri'den İstanbul'a getirilen yetimlerin ne durumda olduğunu sormaktadır. Maarif Vekili Said Bey'in verdiği cevabın Rifat Bey'i tatmin etmediği ve Bakan'ın şahsında hükümetin acizetine tepki gösterdiği anlaşılmaktadır³³. Said Bey'le sözlü münakaşaya girmesi, Kayseri yerel yönetimiyle bağlantısının devam etmesi ve yetimlerle ilgili meseleye hâkim olmasından kaynaklanmaktadır. Yetimlerin işlemlerinin Sivas ve Kayseri'de hem de Ermeni yetkililerin olduğu bir ortamda yapılmış olduğunu iyi bilen Ahmet Rifat Bey, buna rağmen onların direk Ermeni Patrikhanesi'ne götürülmelerini kabul edememektedir³⁴. Bu konu biraz farklı olmakla beraber Rifat Bey'in anılarında da yer almaktadır³⁵.

Diğer taraftan İngilizlerin İstanbul'u işgalinden beş gün önce yani 11 Mart 1920'de toplanan Meclis'te tartışılan ve yasal bir düzenleme yapılması talep edilen konular arasında, mebus maaşlarının artırılması da yer almaktaydı. Meclis idare heyetinin gündeme getirdiği

³⁰ *Meclis-i Mebusan 4. Dönem Tutanak Dergisi*, C. I, Birleşim 13, s. 193.

³¹ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923*, Cilt: I, Ankara 1994, s. 709.

³² *Meclis-i Mebusan 4. Dönem Tutanak Dergisi*, C. I, Birleşim 13, s. 191-192.

³³ *Meclis-i Mebusan 4. Dönem Tutanak Dergisi*, C. I, Birleşim 17, s. 303. "Efendim, Kayseri'de birtakım eytam Belediye tarafından toplanılmış; fakat Belediye, onları iâşeden âciz kaldığı için bize yazdılar, biz de buradan adam gönderdik. Vesait-i lâzime ile buraya, Haydarpaşa'ya geldiler. Haydarpaşa'ya çıktuktan sonra itilâf mümessillerinin zabıtası tarafından müdahale edilmiş. Çocukları alıp Beyoğlu'nda bir Ermeni Kilisesine götürmüşler. Orada bunları tefrik etmişler. Bu çocuklar üçyüzyirmi kadardı. Bunların ikiyüzünden fazlasını bize verdiler. Mütebakisini de bunlar Ermenidir; dediler ve Ermeni Patrikhanesine teslim ettiler. Vak'a budur. Fakat bunların içerisinde ahiren İslâm olduğu anlaşılanlar veyahut bize evrakından İslâm olduğu tebeyyün edenler hakkında muamele cereyan etmektedir. Bu muamele, zannederim, birkaç gün daha sürer. Mesele bundan ibarettir."

³⁴ *Meclis-i Mebusan 4. Dönem Tutanak Dergisi*, C. I, Birleşim 17, s. 302-303

³⁵ Çalka, a.g.e., s. 65-66.

bu kanun teklifi, *Meclis-i Mebusan Reisi ile azasına tahsisat-ı fevkalâde itasına dair* idi. Bu teklife karşı çıkan az sayıda mebusdan biri de Ahmet Rifat Bey idi³⁶. Hak etmediklerini düşündüğü bu maaş zammına şiddetle tepki gösteren Rifat Bey, hatıralarında bu olayı şöyle anlatmaktadır:

“Son İstanbul meclisinde mebus idim. Milletvekilleri o vakit 50 lira aylık (ücret değil) tazminat alırlardı. Bütün Anadolu’yu elim vaziyette bırakıp milletin haklarını korumaya, savunmaya giden milletvekilleri ilk teklif olarak aylıklarının çoğaltulmasını istediler. Söz aldım. Aleyhte mütalaaada bulundum. Biz bu şartı bilerek buraya geldik, bu şartla seçildik. Millettin böyle bir kara gününde maaşla uğraşmak ayıptır. Esasen böyle bir karar çıksa da bizi kapsamaması lâzım dedim. Kim dinler! Kürsüden inip yerime giderken Mebus Mazhar Müfit Bey millete hoş görünmek için mi bunları söyledin? dedi. Çok ağrıma gitti. Gözlerim doldu. Demek ki ben riyakâрім. Öyle mi? dedim ve ağzımdan alçak sözü çıktı. Araya girdiler. Kanun sonunda kabul edildi.³⁷”

Bundan başka, Ahmet Rifat Bey’in anlarında bahsettiği ve dört mebus arkadaşı ile 3 Şubat 1920 tarihinde meclis başkanlığına verdiğini söylediği önergeye, Meclis-i Mebusân tutanaklarında rastlanamamıştır. Önerge, kanun hükmündeki kararnamelerin uygulamada meydana getireceği aksaklıklardan bahsetmektedir³⁸.

Son Osmanlı Meclis-i Mebusân’ı, İstanbul’un İtilaf Devletlerine mensup kuvvetler tarafından 16 Mart 1920’de işgali üzerine, 18 Mart 1920 tarihinde son kez toplanabilmiş ve bir daha açılamamıştır. İyi bilindiği üzere Meclis-i Mebusân, iki ay gibi çok kısa bir dönem geçirmesine rağmen daha sonrasında Millî Mücadelenin en önemli dayanağı olan Misak-ı Millîyi kabul ederek aslında çok önemli bir vazifeyi yerine getirmiştir. Meclis, yaklaşık iki

³⁶ *Meclis-i Mebusan 4. Dönem Tutanak Dergisi*, C. I, Birleşim 22, s. 443-444. “Kanun u Esasinin «76» ncı maddesinde Mebusanın tahsisatı beş yüz lira olmak üzere tayin ve takyid edilmiştir. Bunu, her ne nam ile olursa olsun, tezyid etmek için Kanun u Esasiyi tadil etmeliğimiz lazımdır. Gerçi Muvazene Encümeninin teklif ettiği layihada «tahsisat» denilmemiş, «tazminat» denilmiş. Ben bir defa «tahsisat» ile «tazminat» ı anlayamadım. Evet aralarındaki farkı anlayamadım. Bir kere Kanun u Esasi tadil edilmeli, ondan sonra bu Kanun müzakere edilmeli. Sonra bu parayı almak için yaptığımız işi bir kere düşünelim. 12 Kanunuevvelden beri burada içtima etik. Zannederim, şimdiye kadar daha hiçbir iş görmedik. Ben kendi hesabıma müntehiblerime karşı mahcubum, hiçbir vazife yapmadım. Her türlü fedakârlığı gözüme alırdır, diye buraya geldiğim halde henüz hiçbir iş görmedim. İlk iş olarak böyle bir kanunu kabul etmeyi pek garip buluyorum. Biz, namzetliğimizi koyarken Kanun u Esasinin ahkâmını nazarı itibara alarak ve bu Kanun mucibince verilecek tahsisatı kabul ederek buraya geldik. Adeta milletle aramızda bir mukaveleli zimniye akdettik. Bile bile kabul ettiğimiz halde bugün fazla tahsisat istemeye neden lüzum gösterelim.”

³⁷ Çalık, a.g.e., s. 65.

³⁸ “Anayasa’nın 36’ncı maddesi gereğince, Meclisin toplu olmadığı zamanlarda devleti tehlikeden korumak veya genel güvenliği devam ettirebilmek için çok önemli bir gerek varsa ve Meclis’i toplamaya zaman da yoksa iktidarda bulunan hükümetler kanun gücünde kararlar alıp uygulayabilirler ise de, bu şartlara uymayan ve Meclis’te tedkik edilmekte olan 441 kararnamenin mevcut olduğu anlaşılmalıdır. Bunların usule göre birer birer tedkiki yıllar alır. Meclis kararı olmadan uygulanmaları da hem Anayasa’ya aykırı olur hem de (vergi kararnamelerinde olduğu gibi) ileride bunlar red olunursa red tarihine kadar uygulanmak, ondan sonra da uygulanmamak gibi bir adaletsizlik doğurur. Bu sebeple bu 441 kararnamenin özel bir komisyona verilerek Anayasa’ya aykırı olanların derhal reddi ve geri kalanların da acele kaydı ile Mecliste müzakere edilmesi lüzumunun teklif ederiz” (Çalık, a.g.e., s. 66-67.)

ay kadar toplarını Fındıklı Sarayına çevirmiş işgal donanmasının tehdidi altında çalışmalarını sürdürmüştür. İşgal kuvvetleri Meclis-i Mebusân binasını kuşatıp zorla içeriye girmişler, Rauf Bey'i, Kara Vasıf Bey'i ve diğer bazı milletvekillerini tutuklamışlardı. Tutuklanan mebuslar Malta'ya sürgüne gönderildiler³⁹. Ahmet Rifat Bey o günlerde yaşadıklarını şu şekilde anlatmıştır:

“İstanbul limanında, Harem ile Fındıklı sarayı önünde, toplarını İstanbul'a çevirmiş ecnebi dritnotları dolu. Bir gün Erzurum Mebus Celalettin Arif Bey'den, İngilizler tarafından meclisin basılacağını ve tedbirli olmamız gerektiğini işittim. Beş gün sonra idi. Pangaltı'da sinema yanında bir evde pansiyoner idim. Sabahleyin kalktım. Gördüm ki caddeden bir hayli İngiliz askeri geçmekte. Köşe başları süngü takmış (...) nöbetçilerle dolu. Evden çıktım, (Fındıklıda) Meclis'e vardım. Kimseler yok. Beyazıt'ta Harbiye Nezaretine gittim. Kapıda ecnebi nöbetçiler; bina işgal altında. Sonra bütün resmi dairelerin kontrol altında olduğunu öğrendim. Mağazaların çoğu kapanmıştı. Gayri ihtiyari sokaklarda gezdim. Fatih'e kadar gitmiştim. Fatih'in türbesini ziyaret ettim. O mübarek adamın huzurunda işgali ve memleketin durumunu düşündüm; gözlerim yaşardı. Şişli'ye döndüm. Kafkas birahanesine birader (M. Asım Çalıka) gelirdi. Onu görmek istedim. Birahanedekiler benden, her tarafı gezdiğim için, havadis istediler. İngilizlerin, Şehzadebaşı'ndaki karakolumuzu işgal sırasında askerlerimizi yataklarında öldürdüklerini işittiğimi ve diğer işgalleri anlattım. Oradan tekrar Meclis'e gittim. Yeni bir hükümet iktidara gelmiş. Meclisin fesh olduğunu (kapatıldığını) bildirdiler. Arkasından tutuklamalar başladı. Rauf (Orbay) ve Kara Vasıf Beyler hapsedildi. Ermeniler, ömrü içinde Suriye'yi bile bilmeyen bir adama: “Babamı Umman'da öldürdü” diyor, hapsettiriyorlardı. Galata'da, Beyoğlu'nda oteller hapisane oldu. Ermenilerden başka, birçok Türk de casusluk, hafiyelik yaptılar. Ben de aşağı yukarı her gece yattığım yeri değiştirerek kısa bir süre İstanbul'da kaldım, sonra bir gün, milletvekillerinden Bahri, Ahmet Hilmi ve Şükrü Beylerle beraber gizlice İnebolu vapuruna atlayarak Mudanya'ya çıktım.”⁴⁰

Daha sonra buradan hareketle Ahmet Rifat Bey ve arkadaşları Kayseri'ye ulaşmayı başarmışlardır.

Öte yandan artık Meclis-i Mebusân'ın faaliyette bulunabilme ihtimali kalmamıştı. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, 19 Mart 1920'de yayınladığı bir genelge ile Ankara'da olağanüstü yetkilerle donatılmış bir meclisin açılacağını ve yeni seçimler yapılması gerektiğini bütün yurda duyurdu. Yeni seçilecek mebusların yanında Meclis-i Mebusân'da görev yapan milletvekilleri de isterlerse Ankara'ya gelerek Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne katılabileceklerdi. TBMM, 23 Nisan 1920 tarihinde açılmış olmasına rağmen bazı seçim bölgelerinde seçimler tamamlanamamış, Meclis-i Mebusân milletvekillerinin çoğu da Ankara'daki Meclis'e henüz katılamamıştı. 9 Mayıs 1920'de

³⁹ Özgül, a.g.e., s. 127-128, Demirel, a.g.e., s. 70-71.

⁴⁰ Çalıka, a.g.e., s. 67.

Meclis'te yapılan gizli toplantıda o tarihe kadar Ankara'ya gelmemiş Meclis-i Mebusân milletvekillerinin TBMM'ye katılabilmelerine ilişkin esaslar ele alınmıştır. Netice olarak Celal (Bayar) Bey'in teklifiyle Meclis-i Mebusân üyelerinin Heyet-i Vekile ile irtibatlarından sonra, yine Heyet-i Vekile tarafından Meclis'e takdim edilerek göreve başlamaları uygun görülmüştür. 2 Haziran tarihinden itibaren de bahsi geçen mebuslar TBMM'ye takdim edilmeye başlanmıştır. Ahmet Rifat Bey de 31 Temmuz 1920'de TBMM'ye arz edilerek 272 sicil numarasıyla Kayseri mebusu olarak Birinci Meclis'te yerini almıştır⁴¹.

3. TBMM'deki Faaliyetleri

Ahmet Rifat Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne katıldıktan sonra Mecliste Defter-i Hâkanî (Tapu-Kadastro), Bütçe ve Sayıştay komisyonlarında çalıştı. İkinci ve üçüncü yasama yıllarında ise Defter-i Hâkanî Komisyonu'nun Başkanlığını yaptı⁴². Genel olarak bakıldığında Ahmet Rifat Bey, 23 Nisan 1920-28 Şubat 1921 tarihli birinci ve 1 Mart 1921-28 Şubat 1922 tarihli ikinci yasama dönemlerinde Meclis'teki çalışmalarında çok faal görünmemektedir. Tarihin hızla aktığı bu yıllarda cephelelerde önemli gelişmeler meydana gelmiş, bir taraftan iç isyanlar önemli ölçüde bastırılmış peşi sıra Kuvayı Milliye teşkilatından düzenli orduya geçilmişti. Ayrıca TBMM'nin çıkardığı kanun ve kararlarla TBMM Hükümeti rejiminin temellerinin atıldığı zamanlardı. Birinci yasama yılında dört defa söz alan Ahmet Rifat Bey, 8 Şubat 1921'de Müdafaa-i Milliye Vekâleti bütçesi görüşülürken Müdafaa-i Milliye Vekili Fevzi (Çakmak) Paşa'ya hitaben Rusya'daki esirler için herhangi bir teşebbüs olup olmadığını sormuştu. Paşa da kendisine eldeki imkânlar çerçevesinde bazı teşebbüslerde bulunduğu uzun uzadıya izah etmiştir⁴³. 14 Şubat 1921 tarihli oturumda Nafia Vekâleti'nin bütçesi müzakere edilmişti. Bu toplantıda söz alan Rifat Bey, yapılan ve yapılacak işlerin daha açık bir şekilde izah edilmesini ve Meclis'in bilgilendirilmesini istemiştir⁴⁴. Ahmet Rifat Bey, Dâhiliye Vekâleti'nin 22 Şubat 1921'de yapılan bütçe görüşmelerinde de söz alarak, diğer bazı milletvekillerinin şikâyet ettiği gibi yerel idarecilerden bazılarının, ahalden zorla yardım topladıklarından bahsetmişti. Kayseri örneğini Dâhiliye Vekili Dr. Adnan (Adıvar) Bey'e iletmış ve Adnan Bey de gerekli denetlemeler yapıldıktan sonra neticenin kendisine bildirileceğini söylemiştir⁴⁵. Birinci yasama yılında en son olarak 26 Şubat 1921 tarihli Adliye Vekâleti bütçe görüşmelerinde söz almış ve yine açık olmanın gereğini belirterek, Vekâletçe yapılan kanunun anlaşılmadığından şikâyet etmiştir⁴⁶. Zaten bu oturumdan iki gün sonra da Meclis'in birinci yasama yılı sona ermiştir.

Ahmet Rifat Bey'in, 1 Mart 1921 tarihinde başlayan TBMM'nin ikinci yasama yılı görüşmelerinde üç kez kayıtlara geçtiği görünmektedir. İki defa söz almış ve bir önerge vermiştir. 7 Mart 1921'de üç arkadaşı (Kayseri Mebusu Sabit Bey, Yozgat mebusu Bahri

⁴¹ Demirel, a.g.e., s. 74-76.

⁴² Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923*, Cilt: III, Ankara 1995, s. 642.

⁴³ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, C. 8, Birleşim 147, s. 135-136.

⁴⁴ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, C. 8, Birleşim 150, s. 227.

⁴⁵ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, C. 8, Birleşim 155, s. 371.

⁴⁶ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, C. 8, Birleşim 157, s. 456.

Bey ve Çankırı Mebusu Yusuf Ziya Bey) ile birlikte bir kanunun düzenlemesiyle ilgili Meclis Başkanlığına teklifte bulunmuşlardı. Bayezid Mebusu Dr. Refik (Saydam) Bey ve arkadaşlarının düzenlenmesini istedikleri kanun, Nisâb-ı Müzâkere Kanunu (Görüşme Yetersayısı Kanunu) idi⁴⁷. TBMM açıldığından beri tartışma konusu olan bu Kanun, 20 Eylül 1920'de kabul edilmiş ama tartışmalar bir türlü gündemden düşmemiştir⁴⁸. Kanun hazır düzenlenecek iken daha kullanışlı olması için bazı milletvekilleri sürece katkıda bulunmak istemişlerdi. Aynı şekilde Ahmet Rifat Bey ve arkadaşları bu düzenleme yapılırken Kanun-ı Esasi'nin de dikkate alınarak özel komisyonda görüşülmesini teklif etmişlerdi. Netice olarak Refik Bey ve arkadaşlarının kanunda yapılmasını istedikleri düzenleme ret olundu. Dolayısıyla Ahmet Rifat Bey ve arkadaşlarının teklifi de sonuçsuz kaldı.

Rifat Bey, Malta'da sürgünde bulunan eski Meclis üyesi arkadaşlarına para yardımı yapıp yapılmadığını sorduğuna dair⁴⁹ anılarında geçen ifadeler bulunmaktadır; ancak Meclis tutanaklarında böyle bir kayda rastlanmamıştır.

23 Mart- 1 Nisan 1921 tarihleri arasında gerçekleşen İkinci İnönü Savaşı'nın Türk Kuvvetlerinin zaferiyle sonuçlandığı günlerin ardından Ahmet Rifat Bey, Meclis'e bir önerge sundu. Bu önerge İkinci İnönü Savaşı esnasında Yunanlıların muhtelif köy ve kasabalarda yaptıkları insanlık dışı vahşetlerin fotoğraflarının çekilerek ülkedeki yabancılara gösterilmesi ve neşredilmesi hakkındaydı⁵⁰. Benzer bir teklif Bolu Mebusu Dr. Fuat (Umay) Bey'den de gelmişti⁵¹. Bu önergeler Meclis'te yapılan konuşmalar neticesinde reddedildi, çünkü bu hususta hem ordunun hem de hükümetin tekliflerden önce gerekeni yaptığı anlaşılmıştı.

25 Nisan 1921 tarihinde gerçekleşen oturumda, ordu maaşları ile seferberlik ve cephe zamlarının tesviyesi kanunu görüşülürken pek çok mebus gibi Ahmet Rifat Bey de söz almıştır. Daha önce de yakındığı gibi, kanun maddesinin kendince yeteri kadar açık olmadığını söylemiştir⁵².

Diğer taraftan 10 Temmuz 1921 ile 24 Temmuz 1921 arasında cereyan eden Kütahya-Eskişehir Muharebelerinde Türk Ordusu ciddi bir yenilgi almıştı. Afyon, Eskişehir ve Kütahya Yunanlıların eline geçince, Meclis'te TBMM'nin Kayseri'ye taşınması gündeme geldi. Yapılan görüşmelerden sonra taşınmak için hemen harekete geçildi. Kayseri'de gerekli organizasyonu gerçekleştirmek üzere beş mebus görevlendirildi. TBMM tarafından ve Mustafa Kemal Paşa'nın imzasıyla çıkan 24 Temmuz 1921 tarihli

⁴⁷ Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, C. 9, Birleşim 4, s. 41-42.

⁴⁸ Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup*, İstanbul 2015, s. 176-181.

⁴⁹ "...TBMM'ye katıldıktan sonra Rifat Bey, İngilizler tarafından yakalanarak Malta'ya sürülen eski Meclis-i Mebusan arkadaşlarını unutmamış. TBMM'nin 17 Mart 1921 tarihli gizli oturumunda Malta'da sürgün bulunan eski Meclis üyelerine para yardımı yapılmakta olup olmadığını sormuş. Başkan (Mustafa Kemal Paşa) genel olarak milletvekillerine verilmekte olduğu yanıtı vermiştir." (Çalika, a.g.e, s. 68).

⁵⁰ Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, C. 9, Birleşim 17, s. 382-384. "Riyaseti Celileye İkinci İnönü Meydan Harbine müsadif bulunan kur'a ve kasabatta Yunanlıların her türlü ahkâmı diveliye ve insaniyeye muhalif olarak irtikâp ve tatbik etikleri mezalim ve fecayiini, memleketimizde bulunan ve kendilerine müracaat mümkün olan ecanibin davet ve irasini ve Meclisten müntehap heyetler; izamiyle fotoğraflarının aldırılması ve bu baptaki meşhudatı nâtk yazılacak eserin muhtelif lisanlara tercüme ettirilerek neşir ve tevzi ettirilmesini arz ve teklif eyerim."

⁵¹ Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, C. 9, Birleşim 17, s. 382-384.

⁵² Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, C. 10, Birleşim 25, s. 105.

belge⁵³ ile görevlendirilen ve aralarında Kayseri Mebusu Ahmet Rifat Bey'in de bulunduğu milletvekillerine gerekli kolaylığın gösterilmesi isteniyordu⁵⁴. Ahmet Rifat Bey ve arkadaşları Kayseri'ye giderek gerekli çalışmaları yapmışlar, ancak bilindiği üzere daha sonra bu girişimden vazgeçilmiştir.

Birinci Meclis'in üçüncü yasama yılına (1 Mart 1922-28 Şubat 1923) gelindiğinde Ahmet Rifat Bey'in daha faal olduğu görülmektedir. Çünkü bu yasama yılında hiç beklenmedik bir şekilde Adalet Vekili olarak seçilecektir.

3.1. Birinci Grup'un Kurulması

Birinci Türkiye Büyük Meclisi, Millî Mücadele yıllarında faaliyette bulunduğu için olağanüstü yetkilere sahipti. Kuvvetler birliği esasına dayanan dolayısıyla yasama, yürütme ve yargı yetkilerini elinde tutan kurucu bir meclistir. Bütün güç Meclis'in uhdesinde temerküz etmiştir. Dolayısıyla hükümet işlerini, Meclis'ten seçilmiş bir heyet yürütecek ve Meclis Başkanı, bu heyetin yani Heyet-i Vekile'nin de başkanlığını yürütecekti. Derhal çalışmalara başlanmış, Meclis Layiha Komisyonu'nun hazırladığı ve Meclis tarafından kabul gören kanunla, vekillerin (bakanların) Meclis üyeleri arasından salt çoğunlukla⁵⁵ seçilmesi prensibi 2 Mayıs 1920'de karara bağlanmıştı. Kanunun kabulünün ardından 3-4 Mayıs 1920 tarihlerinde ilk Heyet-i Vekile teker teker seçilerek oluşturuldu⁵⁶. Bu kanun yürürlükte olduğu süreçte Mustafa Kemal Paşa'nın beraber çalışmayı istemediği bazı mebusların vekil (bakan) seçilmeleri üzerine, 4 Kasım 1920'de İcra Vekillerinin Seçim Şekline Dair Kanun'da değişiklik yapılmıştır. Buna göre; vekillerin Meclis üyeleri arasından salt çoğunlukla seçilmesi prensibinden vazgeçilerek, vekillerin Meclis Başkanı'nın göstereceği adaylar arasından seçilmesi usulüne geçildi. Bu yöntem, daha sonra Meclis içinde temel çatışma konularından birini oluşturacaktı. Mebusların bir kısmı bu değişikliğin Meclis'in yetkilerinin sınırlandırılması olarak değerlendirmişler ve bu yönetime muhalefet etmeye başlamışlardır⁵⁷.

20 Ocak 1921'de kabul edilen ve 1921 Anayasası olarak da bilinen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile devlet yapısını belirleme ve meclisin hükümet etme şekli ortaya konmuştur. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun dokuzuncu maddesi TBMM Başkanı'na çok önemli yetkiler veriyordu⁵⁸. Yeni Anayasa'nın verdiği bu yetkiler ile Mustafa Kemal Paşa hem yasamanın hem de yürütmenin başı olduğundan daha da güçlü bir lider olarak öne

⁵³ “Kayseri’de toplanması kararlaştırılan Türkiye Büyük Millet Meclisi için gerekli organizasyonu yapmak, Meclis müzakere salonu, sekretaryası ve sair ihtiyaçlar için gerekli tedbir ve hazırlıkları tamamlamak üzere, Büyük Millet Meclisi üyelerinden Konya mebus Hacı Bekir Efendi, Kayseri mebus Rifat, Yozgat milletvekili Feyyaz Âli, Muş milletvekili Mahmut Sait, Kütahya milletvekili Haydar beyefendiler Meclis Divan Başkanlığına seçilmiş ve görevlendirilmiş olduklarından, bu kurulun şahsi seyahat, girişim ve hazırlık ve başvurularını kolaylaştırmak hususunda bütün askeri ve sivil görevlilerin her surette yardım etmeleri gerektiğini gösterir belgedir.” (Çalika, a.g.e., s. 82-83.)

⁵⁴ Çalika, a.g.e., s. 82-83.

⁵⁵ Salt çoğunluk: Bir oylamada, katılanların yarısından bir fazlasıyla elde edilen çoğunluk.

⁵⁶ Ahmet Demirel, *İlk Meclis'in Vekilleri Millî Mücadele Döneminde Seçimler*, İstanbul 2014, s. 103-105.

⁵⁷ Demirel, a.g.e., s. 105.

⁵⁸ Bu madde ile TBMM Başkanı, Meclis adına imza koyma ve Vekiller'in kararlarını onaylama yetkisine sahip oluyordu. Ayrıca Heyet-i Vekile (Bakanlar Kurulu) içlerinden birini reis olarak seçeceklerdi. Fakat yine de Meclis Başkanı aynı zamanda Heyet-i Vekile'nin de tabii reisi olacaktı.

çıkacaktır. İlerleyen süreçte Mustafa Kemal Paşa, Meclis'te işlemlerin daha hızlı gerçekleşebilmesi için önemli bir adım attı. Kendisine yakın gördüğü mebuslarla görüşerek, Sivas Kongresi'nde kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Meclis Grubunu yani Birinci Grup'u oluşturdu. 10 Mayıs 1921 tarihinde kurulan Birinci Grubun genel kurulunda Mustafa Kemal Paşa grup başkanlığına seçildi. Bir tür parti disipliniyle hareket etmek üzere kurulan grubun programı; Misak-ı Milli'nin gerçekleştirilmesi ve Devlet teşkilatının Anayasa sınırları içinde peyderpey oluşturulması şeklinde belirlenmişti⁵⁹. Birinci Grubun kurucuları arasında Ahmet Rifat Bey de göze çarpıyordu⁶⁰.

10-11 Mayıs 1921 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığı altında, Darümuallimin Konferans Salonu'nda toplanan Grup, aralarında yaptığı gizli oylama neticesinde, Ahmet Rifat Bey 61 oyla yönetim kuruluna seçilmişti⁶¹. Seçimin akabinde Sandık Emini olarak yönetim kurulu üyeleri arasındaki yerini almıştır⁶². Bu vazifesini Kasım 1921'e kadar devam ettirmiş sonrasında da istifa etmiş olmalıdır. Zira Grubun nizamnamesinin 16. maddesine göre yönetim kurulu seçiminin altı ayda bir yenilenmesi öngörülmüştü. Zaten bu tarihte yeni Sandık Emini olarak İstanbul Mebusu Rıza Bey görülmektedir⁶³.

Öte yandan Birinci Grubun dışında kalan milletvekilleri bu duruma çok tepki gösterdiler. Çünkü programda belirtilen *Misak-ı Milli'nin gerçekleştirilmesi ve Devlet teşkilatının Anayasa sınırları içinde peyderpey oluşturulması* şeklindeki maddeler mebusların ortak hedefiydi. Zaten TBMM açıldığında Meclis'in bütün üyeleri Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin üyesi sayılmıştı⁶⁴. Grup dışında kalan mebuslardan Erzurum Mebusu Hüseyin Avni (Ulaş) Bey, 12 Mayıs 1921'de bir önerge vererek Meclis içinde bulunan bütün milletvekillerinin, aynı esas gaye ile toplandıklarını söylemişti. 16 Mayıs'ta görüşülen bu önerge ile Hüseyin Avni Bey, bu grubun kurulması ile sanki diğer mebusların bu esas gayenin muhalifiymiş gibi bir izlenim meydana getirebileceğini ilave etmiştir. Yine bu yanlış anlama ihtimalini ortadan kaldırmak için de grubun esas maddesinin Meclis'te bir daha kabul edildikten sonra zaptın gazetelerde yayımlanmasını istemiştir⁶⁵.

⁵⁹ Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup*, İstanbul 2015, s. 220-221.

⁶⁰ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923*, Cilt: I, Ankara 1994, s. 303.

⁶¹ Rıdvan Akın, *TBMM Devleti (1920-1923)*, İstanbul 2001, s. 60.

⁶² Ahmet Rifat Bey'in anılarında bu hususta bir kayıt bulunmamaktadır.

⁶³ Çoker, a.g.e., s. 297-298.

⁶⁴ Demirel, a.g.e., s. 222.

⁶⁵ Hüseyin Avni Bey'in konuşmasının bir bölümü şöyledir: "... 16 Mart 1336 tarihinde Hâkimiyeti Milliyemize fiilen vurulan darbe üzerine millet kudretini izhar etmiş ve salıflarız amalinin istihsalini temin için vekillerini izam edip Büyük Millet Meclisini vücuda getirdi. Meclisi Âli mezkûr esasatı gaye-i amal ittihaz edip bütün mevcudiyetiyle bu mukaddes gayenin istihsaline müttefikan çalışmaktadır. 11 Mayıs 1337 tarihinde intişar eden Hâkimiyeti Milliye Gazetesinde Büyük Millet Meclisi âzasından mühim bir kısmının Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk unvanı altında yeni bir grup teşkil ederek zirde muharrer madde-i esasiye program olarak kabul edildiği muharrerdir. Halbuki: Madde-i esasiye muhteviyatı arz ettiğim veçhile bütün millet'in ve Meclisi Âli heyeti umumiyesinin kabul edip kendimize mukaddes gaye ittihaz etmiş ve rehberi hareketimizi bununla tâyin ederek çalışmakta bulunmuş olduğumu düsturu esastır. Buna rağmen bâzî arkadaşlarımız bu desatiri yalnız bir zümrenin gayesi olarak ilân eylemişlerdir ki, bununla Meclisi Âlide bu gaye-i mukaddeseye muhalif efkâr mevcudolduğu zehabını ve binnetice aramızda teşettüü

TBMM’de Birinci Grup’un kurulmasından itibaren Grup ile dışarda kalan milletvekilleri arasında bazı temel konularda sürekli tartışmalar yaşanmaya başladı. Tartışmalar özellikle Meclis’in üstünlüğü, vekil seçimlerinde Meclis başkanınca aday gösterilmesi, Başkumandanlık Kanunu’yla Başkumandana verilen olağanüstü yetkiler ve İstiklal Mahkemeleri hakkında idi. Ayrıca; Heyet-i Vekile’nin görev ve sorumlulukları, Meclis Başkanlık Divanı’nın tarafsızlığı ile temel hak ve özgürlüklerle ilgili meseleler de yine ana çatışma konularındandı⁶⁶. Aslında tartışmalar tek bir başlık altında toplanacak olsa bu başlık, Meclis üstünlüğü olurdu. Daha sonra kurulacak olan İkinci Grup’un da en önem verdiği konu bu idi; Meclis üzerinde hiçbir kuvveti tanımamak. Yani yapılacak işlerin muhakkak Meclis’te görüşülüp onayının alınması en çok önem verdikleri husustu.

3.2. İkinci Grup’un Kurulması

Birinci Grup dışında kalan milletvekilleri bir yılı aşkın bir süre müstakil hareket etmişler, bireysel faaliyetlerle netice almanın zorluğunu yaşayarak görmüşlerdi. Nihayet Temmuz 1922 tarihinde İkinci Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunu yani İkinci Grup’u kurarak teşkilatlandılar. İkinci Grup’un lideri Erzurum Mebusu Hüseyin Avni (Ulaş), 30 Nisan 1923’te *Tevhîd-i Efkâr* gazetesine bir demeç vermişti. Bu demeçte Grup’un kurucularının, kendisiyle birlikte Erzurum Mebusu Süleyman Necati (Güneri), Mersin Mebusu Selahattin (Köseoğlu), Sivas Mebusu Vasıf (Karakol), Canik Mebusu Emin (Geveci), Kastamonu Mebusu Mehmet Besim (Fazlıoğlu) ve Kayseri Mebusu Rifat (Çalık) ile toplamda yedi kişi olduğunu belirtmiştir⁶⁷.

Daha önce de bahsedildiği gibi Meclis’te bazı hassas konularda temel görüş ayrılıkları vardı. Bununla birlikte İkinci Grup’un örgütlü bir şekilde kurulmasına karar vermede bir-iki sebep öne çıkmaktadır. En önemli sebep; Selamet-i Umumiye Komitesi adı verilen gizli bir yapı idi. Bu yapı Birinci Grup’tan bazı milletvekillerince oluşturulan ve Meclis içinde müzakere edilecek önemli konularda ön görüşme yapılarak daha çabuk netice alabilmek için kurdukları gizli bir oluşum idi. Bu gizli yapı sayesinde Birinci Grup, Meclis çoğunluğunu kontrol edebilecekti. Selamet-i Umumiye Komitesi, 1922 İlkbaharı başlarında faaliyete geçmiş ve çok geçmeden muhalif mebuslar tarafından varlığından haber alınmıştı⁶⁸. Konu, Kastamonu Mebusu Besim (Fazlıoğlu) Bey tarafından bir soru önergesi olarak Meclis gündemine getirilmiş ve 3 Nisan 1922 tarihli genel kurul toplantısında görüşülmüştür⁶⁹.

---

efkâr bulunduğu zu'munu yâr ve ağıyara verebilecek bir şekil meydana gelmiştir. Bu gibi telâkkilere mahal bırakılmamak için gayeî aslimizi teşkil eden maddeî esasiye muhteviyatının Heyeti ümumiyece bir daha kabul buyurularak buna ait zaptın gazetelerle aynen neşrinin tahtı karara alınmasını teklif eylerim.” (Bkz.: *Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, C.10, Birleşim 34, s. 296; İhsan Güneş, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, Ankara 1997, s. 181-182.)

⁶⁶ Ahmet Demirel, *İlk Meclis’in Vekilleri Millî Mücadele Döneminde Seçimler*, İstanbul 2014, s. 117-125.

⁶⁷ Ahmet Demirel, *Birinci Meclis’te Muhalefet İkinci Grup*, İstanbul 2015, s. 380-381.

⁶⁸ Ahmet Demirel, *İlk Meclis’in Vekilleri Millî Mücadele Döneminde Seçimler*, İstanbul 2014, s. 126-131.

⁶⁹ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, C. 18, Birleşim 19, s. 484-485. “*Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine (Selâmeti Umumiye Komitesi) namıyla bir cemiyetin teşekkülü sahih midir; maksat ve mesele nedir? Dahiliye Vekilinden şifâhen sual ediyorum.*” Kastamonu Mebusu Besim.

İkinci Grup'un kurulmasında diğer bir sebep ise Mustafa Kemal Paşa'ya Başkumandanlık yetkisi veren ve daha önce 5 Ağustos 1921'de geçici olarak verilmiş olan Başkumandanlık Kanunu'nun üçüncü kez uzatılması ile ilgiliydi. Daha önce bir kez uzatılan ve Meclis'in yetkilerini kullanma hakkı gibi olağanüstü yetkiyi içinde barındıran bu Kanunun tekrar uzatılmak istenmesi tartışmaları alevlendirmişti. Bazı milletvekilleri, TBMM'nin yetkilerinin bir kişiye devrolunmasına baştan beri karşıydılar. Daha doğrusu başkumandanlığa değil, Kanunun ikinci maddesine yani Meclis'in yetkilerinin bir kişi üzerine toplanmasına karşıydılar. 4 Mayıs 1922'de yapılmaya başlanan üçüncü uzatma görüşmeleri, önekilere nazaran daha şiddetli tartışmalara sahne oldu. Mustafa Kemal Paşa'nın katılmadığı bu toplantıda, uzun münakaşalardan sonra yapılan oylamada kanun Meclisten geçmemişti. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa meseleyi ele almak üzere 6 Mayıs 1922'de gizli bir oturum yapılmasını istedi. İkinci Grup'un önde gelen milletvekillerinden Mersin Mebusu Selahattin (Köseoğlu) Bey'in hatıralarında anlattığı gibi, 6 Mayıs sabahından itibaren oturum çok gergin başlamıştı⁷⁰. Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı sert konuşmanın⁷¹ ardından 6 Mayıs 1922'de Başkumandanlık Kanunu tekrar üç ay uzatıldı⁷². O gün içinde meydana gelen gelişmeler, özellikle muhalif milletvekilleri için İkinci Grup'un kurulması ihtiyacını ortaya koymuştu.

İkinci Grup'un kurulmasından itibaren muhalifler, Meclis'te daha etkin olmaya başlamışlar ve karşı çıktıkları uygulamaların bazılarında kendi görüşleri doğrultusunda başarılı netice almışlardır. 8 Temmuz 1922'deki oturumda, İkinci Grup milletvekillerinin Meclis'te artık daha etkili yasama faaliyetinde buldukları görülmektedir. Neticede önceden beri karşı çıktıkları bakan seçiminde aday gösterme yöntemi kaldırılmış ve daha önce olduğu gibi doğrudan bakan seçimi esasına geri dönmüştür. Kanun, yapılan oylamada 14 çekimsiz ve 46 karşı oya karşı 124 oyla kabul edilmiştir⁷³. Bu arada aynı

⁷⁰ Ahmet Demirel, *İkinci Grup'un Kurucularından Salâhattin Köseoğlu'nun Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul 2017, s. 255. "... 6 Mayıs'ta mecliste sabahın erken vaktinden itibaren bazı fevkalade tedbirler görülmüştür. Meclisin etrafında ve karşısındaki bahçede muhtelif noktalarda ve meclis kapılarında müsellaah Giresunlular milli kıyafetleriyle görülmekte ve meclis koridorlarında bazı zabitan dolaşmakta, mebusânın asabına tesir icra edilmek istendiği zamanı hatıra gelmekte idi..."

⁷¹ "... Meclisi kendisinin kurduğunu, azasına kendi salahiyet-i fevkalade verdirdiğini, nasıl olup da kendisine başkumandanlık verenlerin bu salahiyeti almaya lüzum gördüklerini, vermeseler de kullanacağını sarih surette ifade ve izhar etti ve bilâhare bu noktadaki bir cümleyi tashih için kapalı bir cümle söyledi..." (Demirel, a.g.e., s. 258). Mustafa Kemal Paşa gizli oturumda yaptığı konuşmada şunları söylemiştir: "... Bu münasebetle deminki mütalâama bir cümle ilâve etmek istiyorum. Başkumandanlığın muhafazası ve idamesi o kadar çok lüzumlu demiştim ki bunu bırakmam demiştim. Yani Meclisi Âliniz bu lüzumu behemahal anlamıştır ve bana bırakmaz..." T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları, C.III, Devre I, İçtima III, 6 Mayıs 1338 (1922), s. 345.

⁷² "... Kendilerine Selâmet-i Umumiye Komitesi ismini verdikleri işitilen bazı mebusların müzakere salonu kapılarında ahz-ı mevki eyledikleri görüldü. Meclisin dışından ve içinden alınan tertibat ve beyanat sonunda 177 reyî muvafıkla kanun temdit olundu..."

... Bu şekildeki mübarezenin ve meclisin şeref ve haysiyetine karşı ağır söz kullanılmasının mukabili biraz sonra belirdi. Mebusların hissi teyakkuz ve takdiri değişti. Aralarında toplanmaya, kanaatlerine muvafık gelmeyen hususta müttehiden oy vermeye ve bir amir hareket eden birinci fırkaya mukabi l bir grup teşkiline hazırlık başladı. İkinci grubun manevi temeli bugün atıldı..." (Demirel, a.g.e., s. 255-258).

⁷³ Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, C. 21, Birleşim 70, s. 318-338. Daha öncesinde 18 Haziran 1922 tarihinde Kayseri Mebusu Sabit (Gözüğeçgel) Bey, aralarında Ahmet Rifat Bey'in de olduğu altı arkadaşıyla beraber bu konu hakkında önerge vererek; "Heyeti Vekilenin vazife ve mesuliyetine dair kanun lâyhâsının hemen müzakere

kanunla, ayrı bir Heyet-i Vekile Reisinin Meclis tarafından doğrudan seçilmesi esası getirilerek kuvvetler ayrılığına yönelik önemli bir adım atılmıştır. Bu gelişmelerden ardından İkinci Grup'un üye sayısı 35'e ulaştınca, 16 Temmuz 1922'de üç maddelik bir programı kabul ettiler. Birinci maddesinde meclisteki bütün mebusların üzerinde görüş birliği içinde bulunduğu Misak-ı Milli çerçevesinde milli birlik ve bağımsızlığa ulaşmak amaçlanırken, ikinci maddede mevcut kanunların milli egemenlik ilkesine göre değiştirilmesi veya düzeltilmesi öngörülmüştür. Üçüncü olarak da temel hak ve özgürlükler konusundaki hassasiyet ifade edilerek; bireylerin hukukunun saygınlığı ve dokunulmazlığı maddesi programa girmiştir⁷⁴.

3.3. Adliye Vekili Ahmet Rifat Bey

Yeni kanunun kabulüyle aday gösterme yöntemi iptal edilerek vekiller istifa etmişler ve ardından bütün vekillikler için yeniden seçim yapılmıştır. Vekil seçiminde aday gösterme sistemi kaldırıldıktan sonra, muhalif milletvekilleri daha önce Meclis'te yaptıkları engellemelerden de vazgeçmişlerdi. Dolayısıyla vekil seçimlerinde sonuç alınması kolaylaşmıştı. Heyet-i Vekile Reisinin Meclis tarafından doğrudan seçilmesi esası getirilip kanun kabul edildikten sonra ismi üzerinde ittifak edilen Rauf (Orbay) Bey, Heyet-i Vekile Reisi (bir nevi başbakanlık) olarak seçildi. Seçimler sonucunda Adliye Vekâleti haricinde ilk turda seçimler tamamlanmış ve diğer vekiller belli olmuştu. Adliye Vekilliğine Celalettin Arif Bey seçilmiş olmasına rağmen kendisi Roma'da diplomatik temsilci olarak görev yapmaktaydı. Kendisi bu görevi kabul edemeyeceğini bildirince yeniden seçim yapılması gereği ortaya çıktı. 16 Ağustos 1922'de yapılan Adliye Vekilliği seçiminde İkinci Grup'un aday olan Kayseri Mebusu Ahmet Rifat Bey, 162 oydan 66 oy, Birinci Grup'un adayları Karahisar-ı Şarkî Mebusu Ali Sururi (Tönük) Efendi ise 58 oy almıştı. Hiçbir mebus salt çoğunluğu sağlayamayınca aynı gün ikinci kez yapılan turda bu defa 165 kişiden 83 oy alıp gerekli çoğunluğu sağlayan Ahmet Rifat Bey Adliye Vekili seçilmiştir⁷⁵.

Kendisi İkinci Grup mebusu olmasına rağmen Birinci Grup üyelerinden de oy almayı başaran Ahmet Rifat Bey, kabinede İkinci Grup'un tek temsilcisi olarak Adliye Vekili seçilmiştir. Ayrıca kendisi Birinci Meclis'in son Adliye Vekili olmuştur denilebilir⁷⁶. Ahmet Rifat Bey, İkinci Grup'ta yer almasına rağmen diğer milletvekilleri ile kurmuş olduğu iyi ilişkiler sayesinde 16 Ağustos 1922 tarihinde Adalet Bakanı olmuştu. Kendisi anılarındaki 13 Ağustos 1936 tarihli günlüğünde bu durumu şöyle anlatmıştır: “*On üç sene önce bugün Büyük Millet Meclisi çoğunluk oyu ile Adalet Vekili (Adalet Bakanı) seçilmiştim. İkinci Gruptan oy verenler olduğu gibi, Tevfik Rüşti (Aras), Mahmut Esat*

edilmesini” istemişler ve yeterli destek alamamışlardı (Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, c. 20, Birleşim 57, s. 490).

⁷⁴ Ahmet Demirel, *İlk Meclis'in Vekilleri Milli Mücadele Döneminde Seçimler*, İstanbul 2014, s. 134-140.

⁷⁵ Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup*, İstanbul 2015, s. 420-425.

⁷⁶ Birinci Meclis'te toplamda on isim adalet bakanı olarak görev yapmıştır. Bunlar sırasıyla: *Celâlettin Arif Bey (Erzurum)*, üç günlük bir süre için *Abdülkadir Kemali Bey (Kastamonu)*, *Zekâi Bey (Adana)*, *Muhtar Bey (İstanbul)*, *Yusuf Kemal Bey (Kastamonu)*, *Hafız Mehmet Bey (Trabzon)*, *Refik Şevket Bey (Saruhan)*, tekrar *Celâlettin Arif Bey (Erzurum)* (Seçilmiş olmasına rağmen görevi kabul etmemiştir.), *Behçet Bey (Çankırı)*, *Rifat Bey (Kayseri)* ve *İsmail Safa Bey (Mersin)* (İsmail Safa Bey, Rifat Bey'in izin almasından dolayı Heyet-i Vekilece 11 Nisan 1923'de atanmıştır, zaten beş gün sonra Meclis kapanmıştır.) (Çoker, a.g.e., s. 818-828).

(Bozkurt) beyler gibi bazı Birinci Grup mensuplarının da oylarını almıştım.⁷⁷ Adana milletvekillerinden Damar (Arıkoğlu) Bey de hatıralarında bu durumu teyit etmektedir⁷⁸. Meclis'te iki zıt grup olmasına rağmen her iki grubun üyeleri oturumlarda kıyasıya mücadele ediyorlar fakat bunu Meclis dışına taşıyor ve birbirlerine centilmence davranıyorlardı. Yine Damar (Arıkoğlu) Bey hatıralarında bunu överek anlatmaktadır⁷⁹:

“...O vakit Birinci ve İkinci Grup üyeleri Meclis'te tartışmalarını sert yapmakla beraber, dışarı çıktıkları zaman her şey, her söz Meclis'te kalır, birbirleri ile gayet dostane arkadaşlıklarına devam ederlerdi. Bir küçük misal vereyim: Kayseri milletvekillerinden ikisi (Ahmet Hilmi ve Sabit Beyler) Birinci Grup'tan, (Rifat ve Osman Beyler de) İkinci Grup'tan idi. Bir evde otururlar ve bir sofrada yemek yerlerdi. Hiçbir vakit kin ve düşmanlık, kuru partizanlık mevcut değildi. Hücumlar sert olur, fakat tartışmalar Meclis'in dışına çıkmazdı...”

Diğer taraftan seçim sonrasında TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa, Kayseri mebusu Rifat Bey'e gönderdiği 16 Ağustos 1922 tarihli yazı ile kendisine Adalet Bakanı olduğunu bildirerek başarılar dilemiştir⁸⁰.

12 Temmuz 1922'de Rauf Bey'in başbakan olduğu yeni kabineye daha sonra Ahmet Rifat Bey de Adalet Bakanı olarak katılmış ve kabine şu isimlerden oluşmuştur:

- İcra Vekilleri Heyeti Reisi: Sivas Mebusu, Rauf (Orbay) Bey,
- Hariciye Vekili: Edirne Mebusu, İsmet (İnönü) Paşa,
- Maliye Vekili: Gümüşhane Mebusu, Hasan Fehmi (Ataç) Bey,
- Maarif Vekili: Adana Mebusu, İsmail Safa (Özler) Bey⁸¹,
- Nafia Vekili: İzmir Mebusu, Mahmut Esat (Bozkurt) Bey,
- Sihhiye Vekili: Sinop Mebusu, Rıza Nur Bey,
- Şer'iyeye Vekili: Konya Mebusu, Vehbi (Çelik) Bey,
- Müdafaa-i Milliye Vekili: Balıkesir Mebusu, Kazım (Özalp) Paşa,
- Adalet Vekili: Kayseri Mebusu, Rifat (Çalık) Bey,

⁷⁷ Çalık, a.g.e., s. 100.

⁷⁸ Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, İstanbul 1961, s. 286-287. “... 16 Ağustos 1922 tarihinde Celalettin Bey'in istifası ile açılan Adliye Vekâletine, Birinci Grup umumi toplantısında yapılan 32 yaşlarında Ali Sururi Efendiye Adliye Vekili adaylığına namzet gösterdi. Ali Sururi Efendi, sarıklı, zarif, sözü sohbeti yerinde, ülemalar arasında görünen bir zattı. İkinci Grup'un adayı da Kayseri Mebusu Rifat Çalıkaoğlu 35 yaşında hukukçu, az konuşur, kibar, yakışıklı, dostluğuna güvenilir, vicdanının emrettiği yolda yürümeyi kendine düstur itihaz eden bir insandı. Birinci Grup'tan da kendisi ile pek sıkı dostluk ve arkadaşlık eden samimi arkadaşlara da malikti. Akşamları sessiz sedasız birkaç kadeh parlatır, hoş sohbet, kimsenin kalbini karmaz, şuurlu bir gençti. Birinci Grup'un ilk teşkilinde idare heyetine intihab edilmişti, aynı zamanda grubun Sandık Eminliğini de yapmıştır. Rifat Beyin karşısında Birinci Grup'un namzedi Ali Sururi Efendi nedense hafif geldi, seçim gizli olduğundan Birinci Grup'tan birçok kimseler Rifat Beyi tercih ettiler, reylerin tasnifinde, Ali Sururi Efendinin kaybettiği Rifat Beyin çoğunlukla vekâleti kazandığı anlaşıldı. Mustafa Kemal Paşa da buna ses çıkarmadı. Rifat Bey ikinci seçime kadar Adliye Vekilliğini, Birinci Grup arkadaşları vekillerle gayet dürüst idare etti O devirde vekiller heyetinin kararı müttefikten verildi. İçlerinden birisi karara itiraz ederse, mesele meclisin hakemliğine arz edilirdi. Dokuz ay devam eden vekâlet müddetinde ise hiçbir mesele meclisin hakemliğine arz edilmemişti...”

⁷⁹ A.g.e., s. 282-283.

⁸⁰ Çalık, a.g.e., s. 101.

⁸¹ Kendisi Adana doğumlu olup Mersin mebusudur. Şevket Süreyya Aydemir sehven böyle kaydetmiş olmalıdır.

-Dahiliye Vekili: İstanbul Mebusu, Ali Fethi (Okyar) Bey⁸².

Ahmet Rifat Bey, 1922-1923 yılları arasında yaklaşık dokuz ay kadar Adalet Bakanlığı yapmıştır. Bakanlığı sürecinde kabinenin diğer bütün üyeleri Birinci Grup'tan olmasına rağmen onlarla uyum içinde çalışmıştır. Nitekim o vakit Heyet-i Vekile'nin kararları oybirliğiyle alınmaktaydı. Dolayısıyla içlerinden birisi bir karara karşı çıksa meselenin meclisin hakemliğine götürülmesi durumu vardı. O'nun Adliye Vekilliği süreci tam bir uyum ile devam etmiş ve hiçbir meselenin meclisin hakemliğine götürülmesine gerek kalmamıştır⁸³. Heyet-i Vekile içindeki bu ahenkli işleyiş çok mühim bir olayla başlamıştı. Adalet bakanı olduktan çok kısa bir süre sonra, içinde bulunduğu hükümetle sorumluluğunu paylaştığı olay; 26 Ağustos 1922'de başlayacak olan Büyük Taarruz'dur. Aynı zamanda Türk tarihinin en önemli zaferlerinden olan ve Mustafa Kemal Paşa tarafından başlatılıp başarıyla tamamlanan harekâtın arka planı hakkında da hatıralarında bahis vardır⁸⁴.

Ahmet Rifat Bey, bakan olmadan önce Meclis'te çok fazla aktif görünmemekle birlikte, Adalet Bakanı olduktan sonra bu durumun değiştiği anlaşılmaktadır. *Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi*'nden elde edilen verilere göre, öncesinde yedi ve Bakan olduktan sonra da on yedi olmak üzere Birinci Meclis'te toplamda yirmi dört defa söz almıştır. Bakan olduktan sonraki konuşmalarının kapsamına bakıldığında daha ziyade hukuki meselelerle ilgili olduğu görülmektedir. 1 Ocak 1923 tarihli meclis görüşmelerinde, Lozan Konferansı hakkında Meclis'i bilgilendirmek için Ankara'ya gelen Trabzon Mebusu Hasan (Saka) Bey, Lozan görüşmelerinin tamamı hakkında uzun uzadıya açıklamalar yapmıştı. Bu açıklamaların bir kısmı adli konuları da içermekteydi. Hasan (Saka) Bey, İtilaf devletlerinin adli makamlar üzerindeki mevcut kapitülasyonları kaldıracaklarını ama bunun yerine Türk mahkemelerinde yabancı hâkimlerin görev yapmaları konusunda ısrarcı olduklarını izah etmişti⁸⁵. Daha sonra bu konu üzerine söz alan Ahmet Rifat Bey, sulh

⁸² Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938*, C. III, İstanbul, 1999, s.84.

⁸³ Çalık, a.g.e., s. 105.

⁸⁴ Çalık, a.g.e., s. 105-106. Kendisi anılarından 13 Ağustos 1936 tarihli günlüğünde bu durumu şöyle anlatmıştır: "... On üç sene önce bugün Afyon Karahisar taarruzu başlamıştı. Taarruz kararı veren hükümet üyelerinden birisi de bendim. Ordumuz binbir zorlukla meydana getirilmiş, çok emekler sarf edilmiş, bir avuç Anadolu Türkünün varı, yoğu cepheye yığılmış idi..."

... Büyük taarruzun başladığı, milletvekillerinden bile saklanıyordu. Daha önce, bakan olduğum sırada tebrik ziyareti yapanlar arasında Ali Bey (Afyon), İhsan Bey (Cebelibereket), Ali Saib Bey (Cebelibereket), Kılıç Ali Bey (Antep) birlikte gelmişler, eğer savaşta başarısızlık olursa benim İkinci Grup adına hükümete girdiğim bir uğursuzluk sayılarak hakkımda fena muamele yapılacağını yarı ciddi, yarı latife tarzında söylemişlerdi. Taarruz hareketinde, sıkı bir top atışı üzerine hücumla kalkan piyadeler düşmanı takibe başladı. Sekizinci ve daha bir tümenenden haber alınmadı. Gece ve gündüz Bakanlar Kurulu toplantı halinde uykusuz, heyecan dolu günler yaşadık..."

⁸⁵ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923*, Cilt: II, Ankara 1995, s. 412. "...her millet kendi memleketinde sakin ecebilere hukuku dâvel ahkâmına tevfikan aynı hukuku vermiştir. Biz de onu veriyoruz. Fakat onlar bununla iktifa etmiyorlar. Çünkü onlar, zaten kendilerine verdiğimiz bu şeyi, İngiltere'nin Fransa'ya, Fransa'nın da diğer devletlere verdiği şeylerdir diyorlar. Adli vaziyette maalesef ehemmiyetli müşkilât karşısındayız. Kıymeti hukukîyesi olmayan eşkâr ve mütaalat dolayısıyla hakikatte adli kapitülasyonların Türkiye'ye hâkimiyeti aleyhine ve kendi müdahaleleriyle yine muahedat üzerine mahiyeti siyasilerini muhafaza emelinden ibaret bir teminatı adliye şeklinde bazı tekliflerde bulunmuşlardır. Bunların haddi asgarisi üzerinde fevkalâde musirdirler. O da Türkiye eski usul adli kapitülasyonları mülğadır. Fakat onun yerine kavanininizin ecanibe karşı tamamen ademi navakası noktai nazarından böyle bir teminatı lâzime verilmesi icabeder. Onun için böyle Türkiye mahkemelerine ecebî hükkâmından ki, muayyen bir iki yerde olacaktır gerek hukukî ve gerekse cezaî mahkemelere, yani kendi,

görüşmeleri sırasında Türk mahkemelerinde yabancı hâkimlerin görev yapmaları ve Türk kanunlarının çok geri kaldığı yönündeki iddiaları kesin bir dille reddederek mevcut adli kapitülasyonların bile daha az zararlı olduğunu savunmuştur⁸⁶. Yine konuşmasına devam ederken onların, mevcut kanunların 1300 yıl önce hocalar tarafından yapılan ve bugünün ihtiyaçlarına cevap vermeyen içtihatlar olduğu ithamına karşı, hukukçu kimliğiyle cevap vererek iddiaları çürütmüştür:

“... Orada söylenen şeyi de söyleyim bendeniz. Efendim, bir kere bütün kanunlarımız ahkâmı şeriyeden alınmış değildir. Fakat kavaidi umumiye ve hututu esasiye itibariyle diğer kanunlardan ayrı bir şey değildir. Elimizde bulunan ticaret, belediye ve ticareti bahriye, usulü muhakeme kanunu (Ceza Kanunu Avrupa'dan sesleri) sonra yine kendilerinin gerek Fransa (Kotsivilinde) olsun, gerek diğer memleketlerin ve hükümetlerin kanunu medenilerinde olsun, eğer hükümetlerin kanunu medenileri arasındaki fark ise bu her iki memlekette mevcut ve her memleketin muhtelif teamüllerinden muhtelif anânattan ve kanaatlardan toplayarak hepsinden bizim kanunu medenimizi vücuda getiriyor... ”⁸⁷.

Türk mahkemelerinde yabancı hâkimlerin bulunması talebinin kesinlikle kabul edilemeyeceğini savunan Ahmet Rifat Bey'in, mevcut kanunların güncellenmesiyle ilgili hemen çalışmalara başladığı *Tan*⁸⁸ gazetesine verdiği röportajdan anlaşılmaktadır. Kendisi

---

hizmeti adliyemize ecnebi hâkimler olarak bu hâkimlerin dahil olduğu Türkiye mahkemelerinde ecnebilerin davaları halledilecektir ve bunu istiyorlar. Bunun için ileriye sürdükleri yerler de Bursa, İzmir, İstanbul'dur. Bu üç yerde bu şekilde mahkemeler bulunacaktır. Bu mahkemeler münhasıran Türkiye'nin ecnebi hükkâm arasından, meselâ hukuku düvel enstitüsü gibi herhangi bir müessesenin göstereceği namzetler meyânından ecnebi hâkimler olarak mahkemelerde Türk hâkimleriyle beraber bunları bulundursunlar ve ecnebilerin alakadar oldukları deavii hukukiye ve cezaiyede bu üç mahkeme yani nevama muhtelit mahkeme, ecnebilerin davasına baksın, teklifindedir...”

⁸⁶ Çoker, a.g.e., s. 431. “... Efendim senelerin teamül ve tekasülü ile uhudu atika namıyla adli mahkemeler üzerinde mevcut kapitülasyonları kaldıracaklarını düveli müttefika teklif ediyor. Fakat onun yerine tadilen teklif ettikleri eski kapitülasyonlardan daha ağır olduğu tabii Heyeti Celilenizin manzuru âlileri oldu. Bunda Bursa, İzmir, İstanbul elhasıl üç yerde ekseriyeti hâkimi mecma usulü kabul edildiği vakit ekseriyeti ecnebilerden mürekkep Lahey'de müteşekkil beynelmil mahkemenin tespit edeceği hâkimlerden istihdam edebileceğimizi teklif ediyorlar ve bu hâkimler yalnız dairei kazaları kendilerinin bulunduğu aynı şekildeki hâkimlerin dairei kazasında mahdud kalmayacak bilfarz Erzurum'da tevkif edilen bir ecnebi celbedildiği zaman 48 saat zarfında bu hâkimlerden birinin huzuruna girmek ve teslim etmek mecburiyetinde kalacağız. Soma bu hâkimler ecanibe karşı ahzı girift tevkif emri gibi bütün ecanip hakkındaki bu emirleri bu hâkimlere verecektir. Hâsılı bendeniz tetkik ettim. İkisini de mukayese ettim. Bilfarz eski kapitülasyonlardan daha ağır şekilde gördüm. Bilfarz eskiden dokuz saat buud ve mesafede konsoloshane mahkemesi bulunmayan bir ecnebi tebaasında herhangi bir şubece olursa olsun bizim mahkemelerimiz vaziyet eder, o işe bakarlar. Fakat bu vaziyete her nerede olursa olsun o adam o mahkemenin nezdine getirilecek. Halbuki istiklâlin en mühim şeyi olan hakkı kazamızı doğrudan doğruya ecanibe terk edeceğiz. Tabii bu şekilde kabili kabul değil. Sonra bizim mahkemelere karşı gördüğüm ve öğrendiğim doğrudan doğruya mantıkî çürüklüğümünden ziyade sırf siyasi esbaptan dolayı müdahale etmek istiyorlar...”

⁸⁷ Çoker, a.g.e., s. 432.

⁸⁸ *Tan* Gazetesi; Birinci Meclis'te Trabzon mebusu olan Ali Şükrü Bey'in sahibi ve başyazarı olduğu ve İkinci Grup'un görüşlerini yaymak amacıyla neşredilen yayım organıdır. 19 Ocak 1923 tarihinde Ankara'da yayınlanmaya başlayan *Tan*, Cumartesi hariç haftada altı gün ve 4 sayfa olarak çıkmaktaydı. Toplamda 68 sayı çıkabilen gazete, Ali Şükrü Bey'in öldürülmesinden kısa bir süre sonra 8 Nisan 1923'te yayım hayatını durdurmak zorunda kaldı (Ahmet Demirel, *Ali Şükrü Bey'in Tan Gazetesi*, İstanbul 2017, s. 39-40). *Tan* koleksiyonu, İkinci Grup'un neleri savunup neleri kabul etmediğini günümüze yansıtan çok önemli vesikalardır.

mevcut kanunların o günün şartlarına uygun hale getirilmesi için İstanbul'da uzmanlardan oluşan komisyonlar kurdurduğunu, bu çalışmalarını incelediğini ve Meclis'e sunduğunu belirtmektedir. Bundan başka Mecelle'yi⁸⁹, yine o günün şartlarına uygun hale getirmek için de beşer kişiden oluşan yedi tane İhzâr-ı Kavânin Komisyonu oluşturmak üzere çalışmalara başladığını söylemiştir. Ayrıca aynı mülakatta, temyiz mahkemelerinin sayısının artırılması, mahkemeler ile adliye dairelerinin kontrol ve denetimleri ve Sükna⁹⁰ Kanunu hakkındaki düşüncelerini de ifade etmiştir⁹¹.

Kısa sayılabilecek bir zaman diliminde hükümette yer almasına rağmen, Büyük Taarruz ve sonrasında imzalanan Mudanya Ateşkes Anlaşması, saltanatın kaldırılması, Lozan görüşmelerinin meclis içi tartışmaları ve Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in öldürülmesi gibi birçok tarihi olay Ahmet Rifat Bey'in adalet bakanı olduğu dönemde vuku bulmuştur. Bütün bu olup bitenlerin meclise yansımaları kimi zaman çok sert tartışmalar şeklinde olmuş, fakat kendisi muhalif kanadın Mebusu olsa da hükümetteki uyumun bozulmamasına gayret etmiştir.

Lozan görüşmelerinin başlamasından sonra iktidar ile muhalefet arasında derin görüş ayrılıkları baş göstermeye başlamıştır. Özellikle Misak-ı Milli'den tavizler konuları gündeme geldiğinde bu görüş ayrılıkları daha da alevleniyordu. Muhalefetin yayın organı olan Ali Şükrü Bey'in *Tan Gazetesi*, bu tartışmaları kamuoyunun gündemine taşıyordu. TBMM'de 1923 senesinin özellikle Şubat ve Mart ayları işte bu şiddetli tartışmalarla geçerken feci bir olay meydana geldi. Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey, 27 Mart günü aniden ortadan kaybolmuş ve 2 Nisan 1923'te cesedi bulunmuştu⁹². -Muhafız alayı komutanı Topal Osman ve adamları tarafından katledildiği anlaşılmışna rağmen cinayetin arka planı günümüze kadar müphem kalmıştır-. Bu olay TBMM üyelerinin morallerini bozmuş, aynı zamanda gerginliği de artırmıştı. Lâzistan Mebusu Necati (Memişoğlu) Efendi, 31 Mart 1923'te hükümetin meclise konuyla ilgili açıklama yapması için önerge verdi⁹³. Bu önerge üzerine söz alan Adalet Bakanı Ahmet Rifat Bey, soruşturmanın gizli olarak yürütüldüğü için bu aşamada bir açıklama yapılmasının doğru olmadığını ifade etmişti⁹⁴. Cinayetten sonra ortaya çıkan huzursuz ve olumsuz hava neticesinde Meclis, seçimi yenileme kararı aldı. Birinci Grup'un 1 Nisan 1923'te verdiği teklif, İkinci Grup ve bağımsızların destek vermesi sonucu oybirliğiyle kabul edilerek seçime gitme kararı alındı⁹⁵. Sadece Saruhan Mebusu Reşat (Kayalı) Bey seçime gidilmesine itiraz etmişti. Çünkü Ali Şükrü Bey cinayetin aydınlatılmadan seçime gidilmesinin yanlış olduğunu savunuyordu. Buna mukabil Adliye Vekili Ahmet Rifat Bey de seçimin yenilenmesine

⁸⁹ Asıl adı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye olup şer'î hukuku temel alan ve 1868-1876 yılları arasında Ahmet Cevdet Paşa başkanlığında bir komisyon tarafından oluşturulan hukuk metinleridir.

⁹⁰ Oturum hakkı, ikamet etme, iskân edilme gibi anlamlara gelmektedir.

⁹¹ Gazetedeki röportajın tam metin transkripsiyonu eklerde verilmiştir. (Bkz.: *Tan Gazetesi*, 1 Şubat 1923, No: 12.)

⁹² Demirel, a.g.e., s. 34-35.

⁹³ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, C. 28, Birleşim 14, s. 243. "Birkaç günden beri herkesin ve betahsis Meclisi Ali azasının zihin ve fikrini tehyic ve tahdiş eden Trabzon Mebusu Ali Şükrü Beyin esrarengiz bir surette gaybubeti müessifesi hakkında Hükümetin itilâatı nedir? Hepimiz birgünna yekdiğerini mükezzip malûmat işitmekteyiz. İşe bihakkin vazulyed olan Heyeti Vekilemizin hakikati mesele hususunda bizi tenvir ve tatmin etmeleri için resmen beyanatta bulummalarını teklif eylerim. Lâzistan Mebusu Mehmed Necati."

⁹⁴ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, C. 28, Birleşim 14, s. 243.

⁹⁵ Demirel, a.g.e., s. 35.

kabul oyu kullanmıştır. İkinci Grup'un hükümetteki tek temsilcisi olan adalet bakanının divan toplantısında kendi grubuna danışmadan seçim kararını imzalamasını, Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey sahibi olduğu *Tanin* gazetesinde şiddetle eleştirmiş ve Ahmet Rifat Bey hakkında ağır yazılar yazmıştı⁹⁶.

Seçim kararı alındıktan sonra, Meclis'in son toplantısını yaptığı 16 Nisan 1923'ten bir gün önce yani 15 Nisan'da *Hıyanet-i Vataniye Kanunu*'nda önemli bir değişiklik yapıldı. Bu değişiklikle Birinci Grup haricinde herhangi bir siyasi oluşumun faaliyette bulunması ve Birinci Grup adaylarının rakipleri olarak seçimlere katılmaları imkânsız hale getirilmişti⁹⁷. O günlerin sıcak gündemi içinde İstanbul gazetelerinde İkinci Grup'un dağılacağıyla ilgili haber-yorumlar yapılmaya başlanmıştı. 13 Nisan 1923 tarihli *Vakit* gazetesi ve 15 Nisan 1923 tarihli *Tevhid-i Efkâr* gazetesinde İkinci Grup'un dağılmaya yüz tuttuğu ve Adliye Vekili Rifat Bey'in Birinci Grup'a geçtiğine dair haberler neşredilmişti. Fakat, 16 Nisan 1923 tarihli *İleri* gazetesi muhabirinin haberine göre Rifat Bey'in kendi ağzından "*Birinci Grup'a dahil olmadım. Suret-i kat'iyede tekzip ederim*" dediğini yazmış ve kendisiyle ilgili iddiaları boşa çıkarmıştır⁹⁸. Bununla birlikte, TBMM dağıldıktan sonra, Ankara'da Mustafa Kemal Paşa başkanlığında bir kısım icra vekiliyle, Müdafaa-i Hukuk Grubu yönetim kurulu üyelerinden bir seçim bürosu kurulmuş ve İkinci Grup'tan olmasına rağmen Adliye Vekili Rifat Bey de bu seçim komitesine alınmıştı⁹⁹. Mustafa Kemal Paşa bu kurulla beraber çalışarak aday listesini oluşturmuştur. Yeni Kayseri Milletvekilleri tespit edilirken Milletvekilleri Ahmet ve Sabit Beyler ve Mutasarrıf Muammer Bey'in, Ahmet Rifat Bey hakkında "*seçilme kabiliyeti yok*" vurgusu yapmış olmaları, özellikle Ahmet Hilmi (Kalaç) Bey'in bu şekildeki ifadesinin kendisinde büyük bir yıkıma sebep olduğu anlaşılmaktadır¹⁰⁰. Geçmişte Kayseri'de memleket için birçok ortak projede beraber

⁹⁶ Arkoğlu, a.g.e., s. 321-322.

⁹⁷ Demirel, a.g.e., s. 35.

⁹⁸ Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup*, İstanbul 2015, s. 552; 554.

⁹⁹ Arkoğlu, a.g.e., s. 323; Çalika, a.g.e., s. 152; Demirel, a.g.e., s. 571.

¹⁰⁰ Çalika, a.g.e., s.152-153. Ahmet Rifat Bey, bu durumu anılarında şöyle anlatmaktadır: "...Milletvekili Halaçoğlu Ahmet Hilmi Bey ziyaretime geldi. Evde başka ziyaretçiler de vardı. Milletvekilliği ve seçim konularını görüştük. Çok yakınlık gösterdi. Bu Ahmet Hilmi Beyle İstanbul ve Ankara'da iyi arkadaşlık etmiştik. Hatta uzun süre aynı evde oturduk, yedik, içtik. Aramızız bozacak birşey olmamıştı.

Millet Meclisi birinci devrenin feshinde ben, Bakan olmam dolayısı ile Ankara'da kalmış, Ahmet Hilmi Bey Kayseri'ye gitmişti. Ben aynı zamanda, Atatürk'ün başkanlığındaki seçim bürosunda da üye idim. Sıra Kayseri'ye geldiği vakit Katip Recep Peker Bey Kayseri'den milletvekilliği isteyenlere ait telgrafları okudu. Milletvekilleri Ahmet ve Sabit Beyler ve Mutasarrıf Muammer Bey telgraflarında isimlerinden bahsediyorlar, benim içinde "seçilme kabiliyeti yok" diyorlar. Akşam üzeri eve geldim. Adana Milletvekili Safa Beyle (Milli Eğitim Bakanı) oturuyorduk, "Mutasarrıf Muammer Bey memurdur, belki özel talimat aldı. Sabit Bey kim ne derse desin peşi sıra gider, fakat bu Ahmet Hilmi Bey ne oluyor?" dedik. ...

... Toplantıda okunan kâğıtlar üzerine Atatürk, "benim neden milletvekilliğine talip olmadığını" sordu. "Bu telgraflar üzerine siyasetten büsbütün çekilmeyi kararlaştırdım" dedim. Israr etti. Cevaben: "Siz bu zatı aday olarak seçtiniz. Ben onunla beraber çalışmam. Aksine bir grup yapmak mecburiyetindeyim ki, seçilme kabiliyetinin ne demek olduğunu ona göstereyim, kendisini açıkta bırakayım. Ama bunu siz partinize karşı bir hareket telakki edersiniz. Bir ikilik olur. Ona da siz razı değilsiniz" dedim. ...

... Seçim bürosu toplantılarında binlerce başvuru okundu. Onlar arasında Atatürk bir bana bir de Adana Milletvekili Muhtar Beye adaylığımızı koymak için ısrar etti. Kabul etmedik. İstemediğim yere adaylığım ilân edilirse ertesi günkü gazetede ret edeceğimi söyledim. Buna rağmen Kayseri halkının 300 imzalı başvurusu ile adaylığım konuldu. Seçim

çalıştığı Ahmet Hilmi (Kalaç) Bey'den böyle bir tavır ve ifade beklemediği aşıkardır. Yakın bir gelecekte siyaseti bırakmasına da muhtemelen onu devre dışı bırakmaya yönelik bu hamle sebep olacaktır. Mustafa Kemal Paşa, siyaseti bıraktıktan sonra isterse vali olarak atanabileceğini söylemesine rağmen teşekkür ederek Kayseri'ye döneceğini bildirmiştir¹⁰¹. Ahmet Rifat Bey, Kayseri'ye döndükten sonra 1924-1925 yıllarında üçüncü defa Kayseri belediye reisliği yapmıştır. Fakat bu görevde bir sene kadar kaldıktan sonra hem belediye reisliğini hem de siyaseti ebediyen bırakmıştır. Niçin böyle bir şey yaptığına dair elde bir bilgi olmamasına rağmen; 1924-1925 yılları Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın muhalefette güçlendiği bir zamanda kendisine gelen ısrarlı teklifleri reddetmesi¹⁰², siyaseti zihninden tamamen çıkardığını düşündürmektedir.

4. Aktif Siyasetin Ardından

Başarılı bir siyasi geçmişin ardından otuz yedi gibi çok genç sayılabilecek bir yaşta aktif siyasi hayatını sonlandıran Ahmet Rifat Bey, iki yıl kadar işsiz kaldıktan sonra bu kez özel sektörde yoluna devam edecektir. 1927 yılında yürürlüğe giren *Teşvik-i Sanayi Kanunu*; sınaî yatırımlara ve işletmelere çok geniş ve çok cömert muafiyet, imtiyaz ve teşvikler sağlamakta idi¹⁰³. Ahmet Rifat Bey, kanunun sağladığı bu büyük imkanları değerlendirerek Kayserili 5-6 iş adamı ile birlikte, Bünyan ilçesinde bir yün iplik fabrikası kurulmasına öncülük etmiş ve şirketin idare kurulu başkanlığı ile fabrika müdürlüğü görevlerini üzerine almıştır. Daha sonra ekonomik zorlukların artması ile -muhtemelen 1929 büyük ekonomik buhrandan kaynaklanan- şirketin bütün hisseleri Sümerbank'a geçmiş olmasına rağmen kendisinin idaresinden memnun kalınmış olmalıdır ki fabrika müdürlüğüne devam ettirilmiştir. Fabrika müdürlüğü yanında aynı zamanda özel bir bankada denetçilik ve Kayseri Kızılay Şubesi Başkanlığını da birlikte yürütmüştür¹⁰⁴.

Diğer taraftan yaşamına böyle devam ederken, 4 Şubat 1934'te Atatürk'ün Kayseri'yi ziyareti ile Ahmet Rifat Bey'in hayatının olağan akışı değişmiştir¹⁰⁵. Ahmet Rifat Bey anılarında Bünyan İplik Fabrikası'ndaki müdürlük görevinden ayrılması üzerine şu anekdotu aktarmaktadır: "...*Tam iki sene evvel, 5 Şubat 1934'te Kayseri Valisi Nazmi (Toker) bey sabahleyin erkenden beni polisle çağırılmış ve (Sümerbank İplik ve Dokuma) fabrikası (müdürlüğünden) çekilmemin icap ettiğini söylemişti. Sebebinin ne o söyledi ne de ben sordum. Zaten bu işten yorulduğumu söyledim. Bir gün evvel Gazi Kayseri'ye gelmiş*

çevresinde bulunmadığım halde, milletvekili seçilenlerin üç beş oy noksanı oy aldım; fakat azınlıkta kaldım. Kalması idim de yine milletvekilliğinden çekilecektim. Kararım kesin idi...

¹⁰¹ Çalika, a.g.e., s.155-156. Oğlu Hurşit Çalika, bakanlıktan ayrıldıktan sonra Atatürk ile yapmış olduğu görüşmeyi şu şekilde anlatmaktadır: "...*Atatürk, Rifat Bey'e politikadan ayrıldıktan sonra ne yapacağını sorar. Kendisine İzmir ve Manisa dâhil yedi ili içeren bir liste gösterir. Bu illerden hangisini isterse oraya vali olarak atanabileceğini söyler. Rifat Bey Atatürk'e teşekkürle beraber öziir diler ve memleketi olan Kayseri'de oturup çalışmayı yeğlediğini anlatır. Onun bu tok tutumu Atatürk tarafından "muhalefette devam" ve Kayseri'de "siyasi güç toplama" niyeti olarak nitelendirilir ve kuşku uyandırır. Kayseri'de ikinci devre TBMM milletvekili seçimlerinde 300 seçmenin başvurusu ile adaylığı konulduğu zaman da Atatürk kendisine: "Sen politikadan çekildim diyorsun ama bak, Kayseri'de adamların çalışıyor" demiştir...*"

¹⁰² A.g.e., s. 161-162.

¹⁰³ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, İstanbul 1993, s. 36.

¹⁰⁴ Çalika, a.g.e., s. 162.

¹⁰⁵ Çalika, a.g.e., s. 162-163,195; Beyoğlu, a.g.m. s. 119-120.

ve henüz ayrılmamıştı. Valinin tarif ettiği gibi, istifanameyi yazdım ve kendisine verdim. (Daha sonra, durumu posta ile Sümerbank Genel Müdürlüğüne de bildirdim). İstifanamemi makamına götürdüğüm zaman, valinin yanında, durumdan (geceden) haberi olan Kayseri milletvekilleri Reşit, Ahmet Hilmi (Kalaç) ve Ahmet Teyfik beyler vardı. Vali: "pek ala" dedi, belgeyi elimden aldı "otur" diyen bile olmadı. Valinin arzusu hiç gecikmeye uğratılmamış iken, istifanameyi verinceye kadar ve onu takip eden bir müddet polis nezareti altında bulundurdum. Kayseri İktisad Müdürüne de hemen işten el çektirilmeliğim lüzumu resmen yazıldığı gibi, Polis Müdürlüğüne de bildiri yapıldığını ve Gazi Kayseri'den ayrılırken, teşyi için Kayseri Erkanı'nın (önde gelen görevliler) gittikleri Niğde Araplı istasyonunda, Gazi'ye işten el çektirildiğimin Vali tarafından arz edildiğini (milletvekili) Ahmet Teyfik beyden işittim. Doğruluktan, çok çalışmaktan başka kabahatim yoktu. Özellikle, Kayseri Bünyan İplik Fabrikası T.A.Ş. İdare Kurulu Başkanı ve şirketin genel kurulunca seçilmiş tasfiye memuru idim. Resmi azil ve tayinlerle hiçbir alakam yoktu. Bir süre sonra istifanamemi alan Sümerbank Genel Müdürlüğü, konuya önem vererek, Muhaberat Şefi Baha beyi Kayseri'ye göndermekte olduğunu telgrafla bildirdi. Baha bey geldi. Daha önce fabrika işletme şefi Hilmi beyi yerime tayin etmiştim. Hilmi bey, İl İktisad Müdürü vasıtasıyla, Validen de vekaleti devir alması için emir aldığını söyledi. O gündenberi elimde: "çok çalıştın, teşekkür ederiz. İstifanızı kabul ettik" diyen Sümerbank tezkeresinden başka bir şey kalmadı..."¹⁰⁶

Ahmet Rifat Bey aynı zamanda özel banka denetçiliğinden ve Kayseri Kızılay Şubesi başkanlığından da ayrılmak durumunda kalmıştır. Bu dönemde yaşadıklarını iki sene sonra anılarına kaydetmiştir¹⁰⁷. Oğlu Hurşit Çalika da bu olaydan sonra babasının hayatından ciddi şekilde endişe duyulduğunu ve yakın dostlarının uyarısı ile Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliğine "cezamı kâfi görün" mealinde bir mektup yazdığını, ertesi günden başlayarak bazı tarihi belge ve notlarını yaktığını hatırladığını yazmaktadır¹⁰⁸. Anılarından anlaşıldığına göre hayatının en sıkıntılı günlerini bu tarihten itibaren yaşamaya başlamıştı. Dönemin Kayseri Valisi Nazmi (Toker) Bey tarafından koordine edilen çeşitli baskı ve entrikaları anılarında anlatmaktadır¹⁰⁹. Ahmet Rifat Bey, o zamanki uygulamaya göre siyasi polis fişine geçirilip daimî takip ve gözetleme altında tutulmuş, çalışmasına ve bir iş tutmasına müsaade edilmemişti. Sadece emekli aylığı ile ailesinin geçimini sürdürmek zorunda kalmıştır. Bu zor yıllar, İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı olması ve Kayseri Valisi Nazmi (Toker) Bey'in Sivas'a tayin olması ile sona ermeğe başlamıştır. Çok zor geçen dört yılın ardından İçişleri çalışanları ile yaptığı görüşmelerle adının siyasi takip fişinden çıkarılacağı güvencesini alır. Bu güvence ile artık istediği gibi çalışma seyahat etme gibi özgürlüklere sahip olur¹¹⁰.

Çok geçmeden 1938 yılı sonlarında Adana'da yerleşmiş bulunan Kayserili iş adamlarından olan Nuh Naci Yazgan, Nuri Has, Hacı Ömer Sabancı ve Mustafa Özgür Beylerden bir iş teklifi alır. Kendisinden Adana'da kurulacak olan Türk nebati yağları

¹⁰⁶ Çalika, a.g.e., s. 164-165.

¹⁰⁷ Çalika, a.g.e., s. 164-165.

¹⁰⁸ Çalika, a.g.e., s. 163. Ahmet Rifat Bey de anılarında, sakladığı belgeleri 1934 Şubat'ında yok etmek zorunluluğunda kaldığını belirtmiştir (Çalika, a.g.e., s. 16).

¹⁰⁹ A.g.e., s. 162-170.

¹¹⁰ A.g.e., s. 174-175.

fabrikasının müdürü olmasını isterler. Teklifi kabul eden Ahmet Rifat Bey, Şubat 1939'da Adana'da fabrika müdürlüğü görevine başlar. Yaptığı anlaşmaya göre, müdürlük aylığı haricinde, ileride şirket kârı karşılanmak üzere şirketin %20 hissesine de ortak olacaktı. Fakat fabrikanın kuruluş aşaması tamamlanırken İkinci Dünya Savaşı'nın 1939'da başlamasıyla Almanya'dan sipariş edilen makineler teslim alınamamıştı. Makinalar, ancak 1943-1944 yıllarında Adana'ya peyderpey ulaşmış, montajları yapılmış ve fabrika çalışmaya başlamıştı. Zamanla ortaklar arasında çıkan anlaşmazlıklar ve bazı olumsuzlukların ardından, ikinci eşi Hafize Hanım'ın Kayseri'de ani ölümü ile 1947 yılında şirketle ortaklık ilişkisini sona erdirir. Daha sonra Kayseri'deki evini kapatıp, gayrimenkullerini satarak İstanbul'a oğullarının yanına taşınır. 1949 yılından itibaren devletin Birinci TBMM üyelerine vatani hizmet tertibinden verdiği ek emekli aylığı, ekonomik olarak rahatlamasını sağlamıştır. 1950 yılında Şişli'de bir ev satın almış ve son yıllarını burada geçirmiştir. Daha öncesinde geçirdiği rahatsızlığı 1960'ta tekrar nüksedip tedavisinden ümit kalmayınca 1962 tarihinde memleketi Kayseri'ye kızının yanına gitmiş ve 23 Şubat 1963'te 76 yaşında burada vefat etmiştir¹¹¹.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında İstanbul'da dünyaya gelen Ahmet Rifat Bey, babasının devlet hizmetinde çalışıyor olmasından dolayı ilk, orta ve lise eğitimini Ülkenin muhtelif şehirlerinde tamamlamıştır. Yükseköğrenimine İstanbul Hukuk Mektebinde devam ederken farklı mahkemelerde çalışarak mesleğini icra etme fırsatı bulmuştur. Eceabat savcılığı yaptığı sırada Kayseri Belediye Reisliği'ne getirilmiş ve 1914'ten 1919'a kadar Kayseri'de belediye reisliği yapmıştır. I. Dünya Savaşı'nın zor koşullarında Kayseri'ye hizmet etmekle kalmamış ayrıca bazı sivil toplum kurumlarının teşekkülüne öncülük etmiştir.

Kayseri Belediye Reisliği görevi devam ederken, Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na Kayseri Mebusu seçilmiştir. İlk defa yasama faaliyetlerine katılan Ahmet Rifat Bey'in burada yapmış olduğu faaliyetler, kendisinin nasıl bir vatanperver olduğuna dair ipuçları vermektedir. İstanbul'un işgali üzerine Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı kapanmış ve milletvekilleri İstanbul'dan uzaklaşmak zorunda kalmışlardı. Ahmet Rifat Bey de İstanbul'dan ayrılarak Kayseri'ye dönmüş ve daha sonra 31 Temmuz 1920'de Birinci TBMM'ye yine Kayseri Mebusu olarak katılmıştı. Hepsisi Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyesi olan ve Misâk-ı Milli'ye bağlı olan Birinci Meclis'in üyeleri zamanla Meclis'in işleyişle ilgili bazı anlaşmazlıklar yaşadılar. Neticede I. Grup ve ardından II. Grup kuruldu. Dolayısıyla II. Grup'un kurulmasıyla artık örgütlü bir muhalefet ortaya çıkmıştı. Meclis'te çoğunluk, başlarında Mustafa Kemal Paşa'nın olduğu I. Grup'ta idi. Daha önce I. Grup içinde göze çarpan Ahmet Rifat Bey, sonrasında II. Grup'un kurucuları arasında yer almıştır. Kendisi, kurucuları arasında bulunduğu II. Grup mebus olmasına rağmen, bazı I. Grup vekillerinin de desteğiyle Adliye Vekili seçilmiştir. Tabii bu kendisinin diğer milletvekilleri ile kurmuş olduğu iyi ilişkiler ve sağladığı itimat sayesinde gerçekleşmiştir. Birinci Meclis kapanana kadar dokuz ay gibi kısa sayılabilecek bir zaman diliminde Adalet Bakanlığı yapmıştır. Fakat, Büyük Taarruz ve sonrasında imzalanan

¹¹¹ Çalık, a.g.e., s. 175-178.

Mudanya Ateşkes Anlaşması, saltanatın kaldırılması, Lozan görüşmelerinin meclis içi tartışmaları ve Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in öldürülmesi gibi birçok tarihi olay bu kısa zaman diliminde meydana gelmiştir.

Lozan görüşmelerinin TBMM'de gündemi işgal etmesinden itibaren iktidar ile muhalefet arasında derin görüş ayrılıkları baş göstermeye başlamış, Ali Şükrü Bey cinayeti ile moraller iyice bozulmuş ve Meclis seçimi yenileme kararı alınmıştır. Meclis dağıldıktan sonra Ankara'da Mustafa Kemal Paşa başkanlığında bir seçim bürosu kurulmuş ve aslında İkinci Grup'un üyesi olan Ahmet Rifat Bey de bu seçim komitesine alınmıştı. Fakat Kayseri'deki arkadaşlarının kendisi hakkındaki düşüncelerine çok üzülmuş mebus olmak istemediğini belirtmişti. Mustafa Kemal Paşa, siyaseti bıraktıktan sonra isterse vali olarak atanabileceğini söylemesine rağmen teşekkür ederek Kayseri'ye dönmüştür. Kayseri'ye döndükten sonra 1924-1925 yıllarında üçüncü defa Kayseri Belediye Reisliği yapmış ve sonrasında siyaseti tamamen bırakmıştır.

İki yıl kadar sonra özel sektöre atılmış, 1927 yılında Kayserili beş-altı iş adamı ile birlikte, Bünyan ilçesinde bir yün iplik fabrikası kurulmasına öncülük etmiştir. Fabrika kurulduktan sonra da idaresini ele almış ve işleri geliştirmiştir. Ancak, 4 Şubat 1934'te Ahmet Rifat Bey'in üstlenmiş olduğu ve başarıyla sürdürdüğü vazifelerinden Kayseri Valisi'nin talebi üzerine ayrılmak durumunda kaldığı anlaşılmaktadır. Kendisi ve ailesi adına maddi ve manevi sıkıntıların başlayacağı bu olaydan sonra, korkuya kapılarak belge ve notlarını imha etmesi, belki de karanlıkta kalan bazı noktaların aydınlanmasına mâni olmuştur. 1938 yılı sonlarında Adana'da kurulacak olan Nebati Yağ Fabrikaları'nın müdürü olma teklifini alınca bunu değerlendirmiş, çeşitli olumsuzluklara rağmen fabrikayla ilişkilerini 1947'ye kadar devam ettirmiş ve daha sonra ayrılmıştır. Ekonomik olarak rahatlaması, devletin 1949 yılından itibaren Birinci TBMM üyelerine vatani hizmet tertibinden verdiği ek emekli aylığı ile olmuştur.

Hem Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde hem de Birinci Meclis'teki yasama faaliyetlerinden anlaşılacağı üzere, gerçekten de vatan ve millet için çalışmış, herhangi bir şahsi çıkar peşinde koşmamıştır. Siyasi geçmişine bakıldığında hemen herkesin itimadını kazanmış bir siyasetçi profili çizmiştir. Böylece kendinden sonra siyasete giren ve girecek olanlara örnek teşkil etmiştir. Otuz yedi gibi genç bir yaşta, belki de en verimli çağında siyaseti tamamen bırakmasının arka planında esasen neler olduğu ise izaha muhtaçtır. O zamana kadar edindiği siyasi birikimini geleceğe taşıyamaması ya da taşıyamaması Türkiye için bir kayıp olmuştur.

Kaynaklar**Arşiv Belgeleri****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi**

- (DH. KMS. 52-5/71-2)
- (DH. KMS. 52-5/71-1)
- (DH. KMS. 52-5/71-11)
- (DH. KMS. 52-5/71-18)
- (DH. KMS. 52-5/71-25)
- (DH. EUM. AYŞ. 20/4)
- (DH. İ. UM. EK. 117/73-6)

Resmî Yayınlar

- Meclis-i Mebusan 4. Dönem Tutanak Dergisi, C. I, Birleşim 13, s. 193.
 Meclis-i Mebusan 4. Dönem Tutanak Dergisi, C. I, Birleşim 13, s. 191-192.
 Meclis-i Mebusan 4. Dönem Tutanak Dergisi, C. I, Birleşim 17, s. 302-303.
 Meclis-i Mebusan 4. Dönem Tutanak Dergisi, C. I, Birleşim 22, s. 443-444.
 Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, C.8, Birleşim 147, s. 135-136.
 Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, C.8, Birleşim 150, s. 227.
 Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, C.8, Birleşim 155, s. 371.
 Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, C.8, Birleşim 157, s. 456.
 Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, C.9, Birleşim 4, s. 41-42.
 Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, C.9, Birleşim 17, s. 382-384.
 Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, C.10, Birleşim 25, s. 105.
 Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, C.10, Birleşim 34.
 Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, C.18, Birleşim 19, s. 484-485.
 Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, C. 21, Birleşim 70, s. 318-338.
 Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, C. 20, Birleşim 57, s. 490.
 Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, C.28, Birleşim 14, s. 243.
 TBMM Gizli Celse Zabıtları, C.III, Devre I, İçtima III, 6 Mayıs 1338 (1922).

Gazeteler

Tan Gazetesi, 1 Şubat 1923, No: 12.

Kitaplar

- Akın, Rıdvan, *TBMM Devleti (1920-1923)*, İstanbul 2001.
 Arıkoğlu, Damar, *Hatıralarım*, İstanbul 1961.
 Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938*, c. III, İstanbul 1999.
 Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-1985*, İstanbul 1993.
 Çoker, Fahri, *Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923*, Cilt: I, Ankara 1994.
 Çoker, Fahri, *Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923*, Cilt: II, Ankara 1995.
 Çoker, Fahri, *Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923*, Cilt: III, Ankara 1995.

Demirel, Ahmet, *İlk Meclis'in Vekilleri Millî Mücadele Döneminde Seçimler*, İstanbul 2014.

Demirel, Ahmet, *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup*, İstanbul 2015.

Demirel, Ahmet, *İkinci Grup'un Kurucularından Salâhaddin Köseoğlu'nun Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul 2017.

Demirel, Ahmet, *Ali Şükrü Bey'in Tan Gazetesi*, İstanbul 2017.

Güneş, İhsan, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, Ankara 1997.

Özgül, M. Cemil, *Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları (27 Aralık 1919-23 Nisan 1920)*, Ankara 1989.

Makaleler

Beyoğlu, Süleyman, “Adalet Vekili Kayserili Rifat Çalika”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 4, İstanbul 2001, s.113-121.

Tezler

Dağcı, Mehtap, *Ahmet Rifat Çalika'nın Hayatı ve Faaliyetleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2004.

Kilci, Ahmet Nedim, *Ahmet Hilmi Kalaç (1888-1966)*, Erciyes Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2005.

EK-1

ADLIYE VEKİLİ'NİN GAZETEMİZE MÜHİM BEYÂNÂTLARI

Kanunlarımızın İhtiyâcâta Tevâfuku – Ta'dil Komisyonları – Mecelle'nin Ta'dili – Usûl-i Muhâkemât-ı Şer'îye – Hukûkiyenin Tevhîdi – Mehâmi Kanunu – İstînaf Mahkemelerinin Lağvı – Mahkeme-i Temyizin Ta'addüdü – Mehâkimin Teftîşâtı – Süknâ Kanunu – Yenigün'ün Suâli

Adliye Vekili Rif'at Beyefendi'yi dün ziyaret eden muharrirlerimizden birinin suallerine bervech-i âfi cevap vermişlerdir.

--*Kanunlarımızı ihtiyâcât-ı hâzırâyı tatmin edecek bir şekle ifrâğ ve ta'dil için ne düşünüyorsunuz?*

Vakit vakit İstanbul'da erbâb-ı ihtisâsdan mürekkeb komisyonlar teşkil ve bazı evrak ve levâiyih ihzâr edilmiştir. Bunları kâmilen celb ettirdim ve bu bâbda erbâb-ı ihtisâsın mütalaâtını da aldım. Tedkik ediyorum. Bunlar meyanında Mecelle'nin "*Kitabü'l- Büyu*" ta'dilâtı ihzâr edilmiş olduğu cihetle bi'l-mütâlaa Meclis-i Âli'ye takdim ettim.

Bunlardan başka Mecellemizi ihtiyâcât-ı hâzıraya göre bir kere daha tedkik ederek muhtâc-ı ta'dil bulunan mevâddı ta'dil etmek ve henüz kanun haline tedvin edilmemiş bulunan, vesayet ve veraset gibi ahkâmı da muhtevi olarak tam bir [Kanun-ı Medeni] vücuda getirmek için üç, kezâlik ticaret kanunlarıyla usul-ı muhâkemât-ı şer'îye ile usul-ı muhâkemât-ı hukukiyeyi tevhîden vücûda getirmek için de birer ki cem'an beşer zâtından mürekkeb yedi tane İhzâr-ı Kavânin Komisyonu teşkil için muktezi tahsisât talep edilmiştir. Bunlardan başka Mehâmi Kanunu lâyihasını ve bir müddet kararname halinde mer'iyeti kabul edilmiş olan Hukuk-ı Aile Kanunu lâyiha olarak Meclis-i Âli'ye arz ettim.

-- *Mahkeme-i Temyiz'in merkezî bir mahalle nakli için ne düşünüyorsunuz?*

Mahkeme-i Temyiz'in naklinden ziyade ta'dâd ettirilmesi ve bunun fevkinde tevhîd içtihadı te'min için bir hey'et-i âliye vücûda getirilmesi ve mehâkim-i istinâfiyenin ilgasıyla turuk-ı kanuniyenin iki dereceye indirilmesi ve icab eden mahallerde mehâkim-i ibtidâiyenin seyyar halinde ifâ-yı vazife edebilmesi, müstantık karamâmelerinin suret ve merci-i tedkiki esasları düşünölmekte ve bu bâbda icab eden ma'lumât ve mutâla'ât toplanmaktadır. Kuvve-i karîbeye gelmiş olan iş bu istihzârâtın hitâmında Büyük Millet Meclisi'ne arz ve teklif edilecektir.

-- *Mehâkim ve devâir-i adliyeyi murâkabe ve teftîş hakkındaki düşünceleriniz nedir?*

Emr-i teftîşe bi't-tabî suret-i mahsûsada itina edilmekte ve evvelce tanzim edilmiş olan Hey'et-i Teftîşîye Nizamnâmesinin tamamı-ı mer'iyetine çalışılmaktadır. Hâlen müfettişlerimizin adedi ondan yirmibire iblâğ edilmiş ve hâl-i tabî'iyede muntazaman herhangi bir mahkemenin teftîş imkanı te'min olunmuştur.

Merkezde de bir Hey'et-i Teftîşîye Müdüriyeti teşkil için icab eden tahsisât Meclis-i Âli'den talep olunmuştur.

-- *Süknâ Kanunu hakkındaki mütâla'anız?*

Hâlen mer'î bulunan Süknâ Kanunu ahkâmı hakikaten eshâb-ı emlâkı mutazarrır etmektedir. Meclis-i Âli Rûznâmesinde müsta'ciliyetle müzâkeresi kabul edilen bu bâbdaki teklif-i kanunun mevzu'bahis olduğu sırada bi't-tabî mütâla'âtını arz edeceğim.

-- *Geçenlerde Yenigün'de Vekâlet-i Câyile'ye bazı suâller irâd olunmuştu. Cevapsız kaldı. Bu bâbda izâhât lütf buyurulur mu?*

Mes'ele Vekâlet'in hâiz olduğu salâhiyete binâen mevcud kavânini takkiye ve te'yid için ta'mim edilmiş bir ta'limâtıdan ibarettir. Mezkûr suâllerin muharrir-i muhteremi ta'limâtı da aynen neşr etmiş olduğu için cevabdan müstağni gördüm.

Muharririmiz Adliye Vekili Beyefendi'ye teşekkürler ederek nezdlerinden ayrılmıştır. (Tan, 1 Şubat 1923, No: 12, S. 2.)

İRANLI BİR TÜRK LİDER MİR CAFER PİŞEVERİ
AN IRANIAN TURKISH LEADER MİR CAFER PİŞEVERİ
SADIK SARISAMAN

Prof. Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Prof. Afyon Kocatepe University, Faculty of Science and Letters, Department of History
ssadik@aku.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0001-7317-195X>

Atıf / Citation

Sansaman, S. 2021. "İranlı Bir Türk Lider Mir Cafer Pişeveri". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül- September 2021). 463-490

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 29.01.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 13.06.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4494>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by *iThenticate* programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*
TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851
www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

İRANLI BİR TÜRK LİDER MİR CAFER PİŞEVERİ AN IRANIAN TURKISH LEADER MİR CAFER PİŞEVERİ

SADIK SARISAMAN

Öz

Mir Cafer Pişeveri 1892 yılında İran'ın Güney Azerbaycan bölümünde dünyaya gelmiştir. 1905 yılında ailesiyle birlikte Bakü bölgesine göç etmiştir. Gençliğinde Rusya'da gerçekleşen Bolşevik İhtilaline ilgi duymuş olup bu hareketin görüşlerini benimsemiştir. Bolşevizm ve Komünizm ile ilgili siyasi hareketlere katılmış, çeşitli gazetelerde bu fikirleri öven yazılar yazmıştır.

1924 yılında İran'a dönmüş, 1930 yılında Rıza Pehlevi'nin komünistlere yönelik tutuklama furyası neticesinde o da hapse atılmıştır. II. Rıza Pehlevi'nin çıkardığı af neticesinde serbest kalmıştır. Hapisten çıkınca İran Demokrat Partisine üye olmuş, bu partiden Tebriz'den milletvekili seçilmiştir. Ancak, şahın müdahalesi neticesinde İran Meclisine kabul edilmemiştir.

Pişeveri bundan sonra Sovyet desteği ile Güney Azerbaycan'da kontrolü ele geçirmeye çalışmıştır. Azerbaycan Demokrat Partisinin kurulmasını sağlamış, 12 Aralık 1945 tarihinde açılan Azerbaycan Milli Meclisi'nde Başbakanlık görevine getirilmiştir. Pişeveri bu dönemde sınıf merkezli bakış açısını tamamen değiştirmiştir. Komünizm fikirlerinin Azerbaycan'da uygulanamayacağını görmüştür. Ancak, Sovyetler Birliği İran ile petrol anlaşması imzalayarak askeri birliklerini geri çekince Pişeveri ve adamları Sovyetler Birliğine sığınmak zorunda kalmışlardır. Pişeveri 11 Temmuz 1947 tarihinde Kuzey Azerbaycan'da Şeki yakınlarında geçirdiği bir trafik kazası neticesinde hayatını kaybetmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mir Cafer Pişeveri, İran, Azerbaycan, Rusya, Türkiye.

Abstract

Mir Cafer Pişeveri was born in 1892 in Iran in South Azerbaijan. He immigrated to Baku region with his family in 1905. During his youth, he was interested in Bolshevik Revolution occurring in Russia and adopted its views. He took part in political movements of Bolshevism and Communism and wrote articles praising these opinions for some newspapers.

Pişeveri went back to Iran in 1924, and he was put in prison in 1930 in consequence of the Rıza Pehlevi's action against the communists. He was released as a result that Rıza Pehlevi II granted an amnesty. After getting out of the prison, he became a member of Iranian Democratic Party, and he was elected to the parliament from Tabriz and this party. However, due to the intervention of Shah, he was not admitted to the Iranian Parliament.

After that, Pişeveri tried to seize control in South Azerbaijan with the Soviet support. He enabled the establishment of the Azerbaijan Democratic Party, and he was appointed to the duty of Prime Ministry in the Azerbaijan National Parliament opened on 12 December 1945. In this period, Pişeveri changed the class-centred perspective completely. He noticed that ideas of communism could not be applied in Azerbaijan. However, when the Soviet Union signed a petroleum agreement with Iran and drew its troops, Pişeveri and his men had to defect to the Soviet Union. Pişeveri passed away on 11 July 1947 as a result of a traffic accident in a place near Şeki in North Azerbaijan.

Key Words: Mir Cafer Pişeveri, Iran, Azerbaijan, Russia, Turkey.

Structured Abstract

Mir Cafer Pişeveri was born in 1892 in Zaviye-Sadat village of Halhal district in South Azerbaijan. There is no information about his mother and father's names. Pişeveri immigrated to Baku region with his family in 1905. He had his first education in the village that he was born in. Afterwards he continued his education in Bülbüle village in Absheron Peninsula following that they immigrated to North Azerbaijan. He completed his education in 1913, and then he started to teach. He taught in the school that he established in Hirdalan city until 1918. He also worked in a school called İttihad.

In the meantime, Pişeveri began adopting the views of Bolshevik Revolution occurring in Russia. He became a member of Iran Justice Party and wrote articles for some newspapers. He published Hurriyet newspaper in Baku. He was against Azerbaijan Operation of the Turkish Army in 1918. He claimed that Turks going to Baku did not allow different opinions and political activities. He also criticised Müsavat government.

He argued that Taşnak and Müsavat parties were in charge of Armenian-Azerbaijani conflict. According to him, these parties started hostility by evoking national and religious fanaticism in their countries. Additionally, he interpreted the seizing power of Bolsheviks in Armenia and Azerbaijan as a victory against imperialism.

At this time, Pişeveri was appointed to the duty of Minister of Foreign Affairs of the Gilan Socialist Republic under the leadership of Mirza Küçük Han in 1920. While performing this duty, he carried out the first Congress of Iran Communist Party in Enzeli. For the reason that Gilan Socialist Republic was collapsed in February 1921, his duty of Minister of Foreign Affairs ended. After that, he came back to Baku.

It was estimated that Pişeveri went back to Iran in 1924. He was put in prison in 1930 during the Rıza Pehlevi's detention run against communists. When the armies of the United States, England, and Russia went into Iran, Rıza Pehlevi's son who took over the throne granted an amnesty. Due to this amnesty, Pişeveri was released after eleven years. He published a Persian newspaper called "Ajir" for the reason that publishing in Turkish was forbidden in Tehran. Also, he was among the founders of the organisation called "Azadlık Cephesi" by journalists from South Azerbaijan.

One of the milestones in Pişeveri's life was that he went to Tabriz. He increased his political activities there. He became a member of Iran Democratic Party, and he was elected to the parliament from Tabriz and this party in 1943. However, due to the intervention of Shah Muhammed Rıza Pehlevi in June 1944, certificates of election of Tabriz members of parliament including Pişeveri's were repudiated in Iranian National Parliament.

At that time, Pişeveri went secretly to Baku and met Mir Cafer Bağirov who was the First Secretary of Azerbaijan Communist Party in July 1945. In this meeting, it was decided that Azerbaijan Democratic Party would be founded and Seyid Cafer Pişeveri would be the head. In this direction, Azerbaijan Democratic Party was established on 3 September 1945 and its centre was in Tabriz.

Pişeveri becoming the head of party as it was planned did not want that it was considered as a communist formation. For this reason, he did not allow the use of expressions "proletarian dictatorship" and "communism". He gave the message that they adhered to the independency of Iran but they demanded self-government. He got the elections held in which women voted for the first time in Iran and South Azerbaijan.

Meanwhile, he got protests and meetings organised in order to seize control in South Azerbaijan. Eventually, the Iranian soldiers had to leave Tabriz. Then other cities were seized by the national movement. He was appointed to the duty of Prime Ministry in the Azerbaijan National Parliament opened on 12 December 1945.

On the other hand, Pişeveri's ideas during the period of Azerbaijan National Parliament were very different. He changed the class-centred perspective completely. This change took place

especially during the propaganda activities in Tabriz due to the Iranian National Assembly elections. He found the chance of better knowing and realistically analysing the Azerbaijan public. He noticed that ideas of communism could not be applied in Azerbaijan. Therefore, the influence of the Bolshevik ideas declined and reached to a moderate point for him.

He considered the Azerbaijan Democratic Party and the Azerbaijan National Government as his child and tried to protect them. He identified his party with the liberation movement/enfranchisement movement. He stated that the doors of the Azerbaijan Democratic Party were open to everybody but the comers certainly needed to leave their previous ideas behind.

He considered his party and the national movement as the assurance of constitutionalism in Iran. He attached great importance to state committees in terms of continuation of constitutionalism and self-government. He frequently emphasised that they were respectful to the territorial integrity of Iran. However, he replied to Iran government's resistance to self-government with threats of total independence.

On the other hand, the Pişeveri movement remained unsupported when the Soviet Union signed the petroleum agreement with Iran and drew its troops from Iran in May 1946. The Russians recommended Pişeveri to make an agreement with Iran. The Iranian State introduced the Pişeveri Government as a rebellious and communist movement and preferred to use force since it could not be sincere in making an agreement with the Pişeveri Government. Pişeveri and his men left South Azerbaijan in December 1946 and took refuge in North Azerbaijan which was a part of the Soviet Union. Pişeveri passed away at this place as a result of a traffic accident on 11 July 1947.

If we evaluate the leadership of Pişeveri, we can state the following. He appeared as a leader following his meeting with Bağırov. Namely, he did not become a leader by clawing his way up or starting a political movement from scratch. He was a person who emerged with the Soviet support. This aspect constituted the weakest point of his leadership. Since he started the movement with his own national opportunities but could not bring it to a certain state, this movement disappeared when the foreign support was lost.

On the other hand, Pişeveri was slightly different from the classic Turkish leader profile. As it is known, persons and rulers of military origin are generally at the forefront in the Turkish world leader profile. Pişeveri was far from this profile. He was an intellectual who worked as a teacher and journalist. However, he also had the attitude of prioritizing the national issues as the Turkish world's leaders in occupied regions. He showed sensitivity in the issues including Azerbaijan language, culture, and history.

Giriş

İran ile Rusya arasında imzalanan 12 Ekim 1813 tarihli Gülistan ve 10 Şubat 1828 tarihli Türkmençay anlaşmaları ile Azerbaycan toprakları ikiye bölündü. Kuzey Azerbaycan Rusya yönetimine geçerken Güney Azerbaycan İran'da kaldı. Bu bölünmüşlük Azerbaycan meselesinin ortaya çıkmasına yol açtı.

Bununla birlikte Kaçar hanedanının son dönemlerinde Tebriz'in geri plana atılması Güney Azerbaycan'da rahatsızlık yarattı. Söz konusu rahatsızlık ilk olarak demokratik talepler ve Meşrutiyet mücadelesi şeklinde kendisini gösterdi. 1906'da Tebriz halkı Muhammed Ali Şah'a karşı harekete geçti. 5 Ağustos 1906'da İran'da meşrutiyetin ilan edilmesinde Tebrizlilerin de katkısı oldu.

Diğer taraftan meşrutiyetin ilanı İran'da problemlerin çözülmesini temin edemedi. 1907'de İngiltere ve Rusya Anlaşması ile İran'ı aralarında nüfuz bölgelerine ayırmışlardı. Bu durum Tebriz'de rahatsızlık yarattı. İran Milli Meclisi'nin Kazak Tugayları tarafından 22 Haziran 1908'de bombalanması Birinci Meşrutiyet'in sona ermesine yol açtı. İran hükümeti Tebriz hariç diğer şehirlerde kontrolü ele geçirdi. Tebriz'de Settar Han ve Bağır Han liderliğinde meşrutiyetçiler mücadeleye devam ettiler. Meşrutiyetin ikinci defa ilan edilmesinin temininde ciddi katkı sağladılar. Kendileri meşrutiyet kahramanı olarak anıldılar Bu yüzden onlar Güney Azerbaycan davasının ilk liderleri sayılırlar¹.

Güney Azerbaycan milli liderlerinden bir başkası Muhammed Hiyabani'dir. Hiyabani Azerbaycan Demokrat Partisi'ni kurmuş ve bu parti adına altı milletvekili İran Milli Meclisi'ne göndermeyi başarmıştır. Ancak İran yönetimi Azerbaycan Demokrat Partisi'ni yasadışı ilan edince Muhammed Hiyabani'ye ayaklanmaktan başka bir yol kalmamıştır.

Ayaklanma 6 Nisan 1920'de başlamış ve iki gün içinde Tebriz'de dahil olmak üzere Azerbaycan'da tüm devlet dairelerinin kontrolü Hiyabani'nin eline geçmiştir. 1920 yılı Temmuz ayında da Hiyabani, Azadistan adlı bağımsız bir devlet kurulduğunu ilan etmiştir. Bilahare Tahran yönetimi Azerbaycan'a ordu sevk etmiş ve 13 Eylül 1920 tarihinde Azadistan Cumhuriyeti yıkılmıştır. Hiyabani Tebriz'de bir arkadaşının evinde ölü bulunmuştur. İntihar ettiği ya da öldürüldüğü düşünülmektedir.

Güney Azerbaycan davasının üçüncü lideri Mir Cafer Pişeveri'dir. Bu çalışmanın amacı Mir Cafer Pişeveri'yi tanıtmak ve bütün yönleri ile objektif bir şekilde ortaya koymaktır. O'nun liderlik özelliklerinin zayıf ya da üstün yönlerini tartışmaktır. Türkiye'de sadece Azerbaycan Milli Hükümetini konu alan birkaç kitap ya da makale mevcuttur. Ancak sadece Pişeveri'yi ve liderliğini konu alan hiçbir araştırma mevcut değildir. Bu makale söz konusu boşluğu doldurma arzusunun bir sonucudur.

Araştırmanın kapsamı sadece Pişeveri ile sınırlıdır. O'nun oluşturduğu Azerbaycan Milli Hükümeti araştırmanın ana konusu değildir. Yine Pişeveri'nin dava arkadaşlarının tanıtılması da araştırmanın kapsamı dışındadır. Ancak, Pişeveri'nin daha iyi anlaşılabilmesi için gerekli olduğu hallerde Azerbaycan Milli Hükümeti'ne ve yakın çalışma arkadaşlarına değinilecektir. Araştırmada sadece Cafer Pişeveri'nin hayatı, kişiliği ve düşünceleri etrafında yoğunlaşacaktır.

1. Biyografisi

¹ Bu kişiler hakkında geniş bilgi için bkz. Gökhan Bolat, "İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri: Settar ve Bager Hanlar", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 5/1, (2013), 47-64.

Pişeveri'nin doğum yeri konusunda farklı görüşler vardır. Attar, Halhal bölgesinde bir köyde doğduğunu ifade etmektedir². Kafkasyalı, Hoy veya Halhal bölgelerinden birinde doğmuş olabileceğini söylemektedir³. Pişeveri'nin Seçilmiş Eserleri adlı eserde ise 1892 yılında Güney Azerbaycan'da Halhal bölgesinde Zaviye- Sadat köyünde dünyaya geldiği belirtilmiştir. Bu bilginin en doğrusu olduğu düşünülebilir⁴.

Ancak babasının ve annesinin adı hakkında her hangi bir bilgi yoktur. Ailesi Şahseven Bekri tarafından soyulduğu ve malları talan edilmiş olduğu için 1905 yılında Bakü'ye hicret etmişlerdir⁵. Keskin ve Bayır ise ailenin Bakü'ye göç etme sebebini yaşanan geçim sıkıntısı olarak belirtmişlerdir⁶.

Eğitim öğretim hayatına gelince ilk tahsilini doğduğu köyde almıştır⁷. 1905 yılından 1913 yılına kadar Abşeron Yarımadasındaki Bülbüle köyünde tahsil hayatı devam etmiştir⁸. Bu sırada aynı zamanda okuduğu okulda çalışarak ailesine ekonomik katkı sağlamaya çalışmıştır. Pişeveri kitap okumayı çok seviyordu. O, bu yönünü şöyle anlatmıştır: "*Kitap okumaya olan büyük hevesim sayesinde 20 yaşa çatana dek bütün boş vakitlerimi kitabhanelerde geçirdim. Tarih, edebiyat ve felsefe sahalarına ait kitaplara daha çok meyl gösterdim*".

1913 yılında tahsil hayatı sona eren Pişeveri bu yılın ortalarından itibaren Abşeron yarımadasındaki Hırdalan kentinde bir okul açmıştır. Bu okulda 1918 yılına kadar öğretmen olarak ders vermiştir⁹.

Açıksöz gazetesinde Mir Caferzade imzası ile yayınlanan bir yazıdan anlaşıldığına göre¹⁰, 1917 Rus devrimi sırasında kitle hareketlerine o da iştirak etmiştir. "*Men Rusya'da yaşayan milletlerin azadlık mübarezesinde yakından iştirak etmiş İran gençlerinden idim. Meni büyük şerefli işe celb eden amil azadiahlık mübarezesinden başka bir de mensup olduğum millet hakkındaki düşüncelerim olmuştur. Men bilirdim ki vatanımın ve milletimin necati ve saadeti Rusya inkılabçılarının istedikleri kurtuluşun elde edilmesine bağlıdır. Men bilirim ki eğer Rusya'da şanlı Lenin bayrağından başka bir bayrak yükselirse İran halklarının istiklali ve azadlığı hermiş tehlike altında olacaktır*" demiştir¹¹.

Bilahare Pişeveri "*İttihad*" adlı okulda öğretmen olarak görev yapmıştır. Bu arada siyasi faaliyetler içerisinde daha yoğun yer almaya başlamıştır. Bakü'de İran Adalet Partisine

² Aygün Attar, *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*, Ankara: Divan Yayıncılık, 2006, 283.

³ Ali Kafkasyalı, *İran Türkleri*. İstanbul: Bilgeoğuz yayınları, 2010: 85,

⁴ *Mir Cafer Pişeveri (Cevadzade Halhali) Seçilmiş Eserleri*, Bakı: Azerbaycan Ruznamesinin Neşriyyesi, (Haz: Ahmed Eminzade, Taki Musevi, Hüseyin Ceddi), 1965, 5; Arif Keskin, "Güney Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-1946) ve Seyyid Cafer Pişeveri, 17, erişim 06.02.2019), https://docplayer.biz.tr/8163128-Guney-azerbaycan-mill-i-hukumeti-1945-46-ve-seyit-cafer-piseveri.html#show_full_text.

⁵ *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 5

⁶ Emre Bayır, "Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi", *Avrasya Dosyası*, 5/3,(1999), 113; Arif Keskin, "Güney Azerbaycan Milli Hareketinin Tarihi Temelleri", *Gelecek Bir Tasarımdır* 2023, 25,(2011), 69.

⁷ *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 5

⁸ *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 5; Keskin, "Güney Azerbaycan Milli Hareketinin Tarihi Temelleri", 69

⁹ *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 6.

¹⁰ *Açıksöz*, 26 Eylül 1917, No: 458 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 8.

¹¹ *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 6.

katılmış¹², "*Himmet*" adlı sosyal demokrat grup ile ilişki kurmuştur. Açıksöz, Azerbaycan ve Himmet gazetelerinde yazılar yazmıştır¹³.

Pişeveri İslam Ordusu'nun Bakü'yü ele geçirmesi ile 18 Mayıs 1918 tarihinde kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde Bolşeviklerle yakın ilişkiye girmiştir. Adalet Partisi genel merkezinin onayı ile Bakü'de Hürriyet gazetesini çıkarmaya başlamıştır¹⁴. Aynı zamanda bu gazetenin genel yayın yönetmenliği görevini yürütmüştür.¹⁵ Ardından "Azerbaycan Cüze Layentek İran" gazetesi redaktörü olmuş, Açıksöz, Adalet, İkinci, Encümen, Hakikat, Yoldaş, Kominist, Kızılkalem, Şark Kadını, Kendli, Zafer gibi gazete ve dergilerde yazılar yazmıştır.

Pişeveri 1920 yılında Adalet Partisi'nin talimatı ile Bakü'den Gilan'a hareket etmiştir. Yanındaki 30 kişi ile birlikte 4 Temmuz 1920 tarihinde Reş'te gelmiştir¹⁶. Mirza Küçük Han Pişeveri'yi Gilan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı görevine getirmiştir. O, bu görevi sırasında Gilan Hükümeti'nin dış politikalarını yönlendirmeye çalışmıştır.¹⁷ Bu hükümetin diğer önemli şahsiyetleri içerisinde Sultanzade, Gaffarzade ve Haydar Han da bulunmaktaydı¹⁸.

Bu arada Pişeveri 23 Temmuz 1920 tarihinde yanındaki 23 kişi ile birlikte Enzeli'de İran Kominist Partisi 1. Kurultayını yapmış, Moskova'da yapılan 3. Kominist enternasyonele de katılmıştır. Gilan Sosyalist Cumhuriyeti Sovyetler ile İran Hükümeti arasında yapılan Şubat 1921 tarihli Dostluk ve Kardeşlik Anlaşması ile ortadan kalkınca Pişeveri'nin Dışişleri Bakanlığı da sona ermiştir.

O, bundan sonra yeniden Bakü'ye dönmüştür. "Hürriyet" gazetesinin yöneticiliğini yapmaya ve burada yazılar yazmaya devam etmiştir¹⁹. Bilahare Tahran'a gitmiş ve orada Hakikat gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Ali Kafkasyalı. 32 yaşında İran'a dönerek Pehlevi yönetimine karşı mücadeleye başladığını yazmıştır²⁰. Bu durumda 1924 yılında Tahran'a döndüğüne hükmedilebilir.

Öte yandan 1929'da Rıza Şah'ın parlamentodan geçirdiği bir tasarıyla, İran'da komünistlerin bütün faaliyetleri resmen yasaklanmıştır²¹. Bu çerçevede O da 1930 yılında hapse atılmıştır. 11 yıl hapiste yatmıştır²². Hapse girmesinin sebebi bazılarına göre komünizm propagandası yapmak²³, bazılarına göre ise Azerbaycan'ın haklarını savunmaktır²⁴. Kasrı Gece zındanında hapis hayatını geçirmiştir²⁵.

¹² İran Adalet Partisi 1917 Ağustos ayında kurulmuştur. Rusya'da gerçekleşen Bolşevikler lehindeki gelişmeler İran'da komünizme taraftar olan insanların sayısının hızla artmasına yol açmıştır. "İran Komünistlerinin Hikayesi: Tudeh" erişim tarihi 4 Mayıs 2020, <https://www.gzt.com/mecra/iran-komunistlerinin-hikyesi-tudeh-3346004>.

¹³ Bayır, " ...Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi", 113.

¹⁴ Selçuk Duman, *Güney Azerbaycan Türklerinin Demokratik Hak ve Özgürlük Mücadelesi*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2017, 56.

¹⁵ "Sosyalist Gilan Cumhuriyeti", erişim tarihi 4 Mayıs 2020, <https://istiraki.blogspot.com/2015/11/sosyalist-gilan-cumhuriyeti.html>.

¹⁶ Duman, *Güney Azerbaycan Türkleri...*, 56.

¹⁷ Bayır, " ...Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi", 113-114; Keskin, "Güney Azerbaycan Milli Hükümeti...", 17

¹⁸ "Sosyalist Gilan Cumhuriyeti".

¹⁹ Duman, *Güney Azerbaycan Türkleri...*, 55,56.

²⁰ Kafkasyalı, *İran Türkleri*, 222.

²¹ "İran Komünistlerinin Hikayesi: Tudeh".

²² Mehmet Metin Öran, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, haz. Selçuk Alkın, (İstanbul: Mars yayımları, 1998),93-94.

²³ Kafkasyalı, *İran Türkleri*, 222.

²⁴ Öran, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, 93-94.

²⁵ Duman, *Güney Azerbaycan Türkleri*, 56.

Bu arada İkinci Dünya savaşı sırasında ABD, İngiliz ve Rus orduları İran'a girince babasından tahtı devralan oğul Rıza Pehlevi af çıkardı. Bu af sayesinde Pişeveri de serbest kaldı. Seyyid Cafer Pişeveri hatıralarında o günleri şöyle anlatmaktadır. "*Eylül 1941'de en son kaldığım Kaşan zindanından salıverilerek Tahran'a geldim ve Süleyman Mirza Muhsin İskenderi'nin evinde toplandığımız zaman İran'da inkılapçı teşkilat, basın, dernek vb. hiçbir şeyin kalmadığını gördüm*".²⁶

Kafkasyalı 11 yıllık hapis hayatının Pişeveri'yi değiştirdiği görüşündedir. Ona göre hapisaneye komünist olarak giren Pişeveri oradan sosyal adaletçi ve demokrasiden yana bir milliyetçi olarak çıkmıştır.²⁷ Arif Keskin de Pişeveri'nin İran'da yaşadığı tecrübeler neticesinde komünizmin İran'daki kurtuluş mücadelesinin ideolojisi olamayacağını farkına vardığı görüşündedir. Bu yüzden O, Pişeveri'nin hapisanede komünizm ile arasına mesafe koyduğunu iddia etmiştir. Tudeh Partisi'nin kurucuları içerisinde yer alan 53 kişilik gruba katılmadığını 1941'de kurulan bu partiye de üye olmadığını yazmıştır.²⁸

Buna karşılık bazı eserlerde bunun tam zıddı görüşler ifade edilmiştir. Azerbaycan'da komünist yönetimin egemen olduğu dönemde yazılan bir kitapta O'nun için "*Azerbaycan Komünist Fırkasının banilerinden*" ifadesi kullanılmıştır. Pişeveri'nin hayatı ile İran emekçi kitlelerinin irtica ve emperyalizm aleyhindeki savaşının paralel gittiği belirtilmiştir.²⁹ Buna paralel olarak Rıza Heyet de Pişeveri'nin Tudeh Partisi'nin kuruluşunda önemli rol oynadığını yazmıştır.³⁰

Öte yandan hapisaneden çıkan Pişeveri önce Tahran'a gitmiştir. İran'da Türkçe yayın yasak olduğundan "Ajir" isimli Farsça bir gazete çıkarmaya başlamıştır.³¹ Ayrıca Güney Azerbaycan'ın temel sorununun basın özgürlüğünü çözmek olduğunu iddia eden ve "*Azadlık Cephesi*" adını alan bir teşkilatın kurucuları içerisinde yer almıştır. Bu teşkilat Güney Azerbaycan kökenli gazeteciler tarafından vücuda getirilmişti.³² Temmuz 1943'de oluşturulan teşkilatın 15 adet yayın organı mevcuttu.³³ Pişeveri Azerbaycanlıları ilintili olduğu Ajir gazetesi ve Azadlık Cephesi etrafında toplamaya çalışmıştır.³⁴

O, 1943 yılında yapmak istediklerini şu şekilde sıralamıştır;1. Ülke genelinde halk düşmanları tespit ve ifşa edilecek. 2. Geçmiş diktatörler döneminde görev yapan ve katkı sunan grup ve kişilere karşı mücadele edilecek. 3. İran'da Marksizm, Leninizm fikirleri anlatılacak. 4. Milli bağımsızlık hareketlerini boğan faşistlere karşı durulacak. 5. Halk demokratik ve milli ananelere yönlendirilecek.³⁵

²⁶ Öran, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, 93-94.

²⁷ Kafkasyalı, *İran Türkleri*, 85.

²⁸ Keskin, "Güney Azerbaycan Milli Hükümeti..", 17, 18.

²⁹ *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 5

³⁰ Rıza Heyet, "Azerbaycan Milli Hükümetinin Kuruluşu ve Dil Politikası", TEBERERAN (Tebriz Araştırmaları Enstitüsü) erişim tarihi 06.02.2019. <http://tebaren.org/?p=121>

³¹ Öran, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, 93-94; Kafkasyalı, *İran Türkleri*, 222.

³² Bayır, "Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi", 115.

³³ Duman, *Güney Azerbaycan Türkleri...*, 58.

³⁴ Ekrem Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, Bakı: Meqa Neşriyat, 2003, 55.

³⁵ Duman, *Güney Azerbaycan Türkleri...*, 58.

Pişeveri'nin hayatındaki dönüm noktalarından birisi de Tebriz'e gitmesidir. O, Ali Şebesteri'nin³⁶ daveti üzerine Ajir gazetesini bırakarak Tebriz'e geldi³⁷. Keskin'e göre teklifi yapan kişiler arasında Sadık Padiğan da vardır³⁸.

Pişeveri'nin siyasi faaliyetleri Tebriz'de yoğunlaştı³⁹. İran Demokrat Partisine üye oldu. Bu partiden 1943 yılında 14. dönem için Tebriz'den milletvekili adayı yapıldı. O, seçim çalışmalarını Haziran 1944 tarihli Ajir gazetesinde değerlendirmiştir. 6 aylık seçim sürecinde her yere gittiğini, herkesle tanışıp konuşma fırsatı bulunduğunu ifade etmiştir. Böylece Güney Azerbaycan'ı yakından tanıma imkânı bulmuştur. Nihayetinde 15.780 oyuyla Tebriz'den İran Meclisine milletvekili olarak seçilmiştir⁴⁰. Pişeveri Tebriz milletvekilliği için yarışan 12 aday arasından 2. sırada seçilmeyi başarmıştır⁴¹.

Ancak, Şah Muhammed Rıza Pehlevi, Pişeveri ve arkadaşlarını meclise sokmamıştır. Şah'ın müdahalesi ile Haziran 1944'de 47'ye karşı 48 oyla İran Milli Meclisi'nde Tebriz milletvekillerinin mazbataları reddedilmiştir⁴². Pişeveri'nin güven oyu alamamasıyla sonuçlanan oylama sonrasında kendisini desteklemeyen Tudeh Partisinden istifa etmiştir⁴³.

Şahı Muhammed Rıza Pehlevi "*Tarihe Cevap*" adlı hatıratında Pişeveri'yi Rus maşası olarak takdim etmiştir. O, Pişeveri'nin komünist olduğu için meclisteki oturumlara gelmesine izin verilmediğini ifade etmiştir⁴⁴.

Abrahamian'a göre İran meclisine alınmaması onun hayatında bir dönüm noktası olmuştur. "*ansızın Azeri köklerini keşfetmiş*" ve Anayurdu Azerbaycan'ın uzun yıllardır ulusal haklarından yoksun bırakıldığının farkına varmıştır⁴⁵.

Bu sıralarda Azerbaycan Komünist Partisi Birinci Kâtibi Mir Cafer Bağirov Pişeveri ile irtibata geçti. Bu ilişki onun hayatında yeni bir dönem başlattı. Zira, Bağirov, Sovyet ordularının Güney Azerbaycan'da bulunmasından istifade ile birleşik Azerbaycan'ı gerçekleştirmek istiyordu. Bu fikrini bir plan halinde Stalin'e de sunmuştu⁴⁶.

Selçuk Duman'a göre Pişeveri de benzer düşünceleri taşıyordu. Azerbaycan halkının Fars zulmünden kurtarılması, Güney Azerbaycan'ın ya bağımsız olması ya da Sovyet Azerbaycan'ı ile birleşmesi gerektiğini, bağımsızlık sürecinin Hitler'in yenilgi dönemine rast getirilmesi lazım geldiğini bir vesile ile Bağirov'a bildirmişti⁴⁷.

Nihayetinde Bağirov, Güney Azerbaycan'dan Seyid Cafer Pişeveri'nin de içinde bulunduğu bir heyeti gizlice Sovyet Azerbaycanı'na davet etti. Bu kişiler Temmuz 1945'te

³⁶ Ali Şebesteri İran'da Baba Rıza Şah tahttan ayrıldıktan sonra Güney Azerbaycan'da "Cemiyet-e Azerbaycan" adlı milli teşkilatın kurucularındandır. Samira Mirzadad Barjough, *İran'da Siyasi ve Ekonomik Çıkar Çatışmaları (1921-1950)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, 75.

³⁷ Bayır, " ...Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi", 115; Keskin, "Güney Azerbaycan Milli Hareketinin Tarihi Temelleri", 69.

³⁸ Keskin, " Güney Azerbaycan Milli Hükümeti..", 20.

³⁹ Kafkasyalı, *İran Türkleri*, 85; Öran, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, 93-94.

⁴⁰ Duman, *Güney Azerbaycan Türkleri...*, 62.

⁴¹ Heyet, "Azerbaycan Milli Hükümetinin Kuruluşu ve Dil Politikası".

⁴² Öran, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, 93-94; Ali Kafkasyalı, *İran Coğrafyasında Türkler*, İstanbul :Bilgeoguz Yayınları, 2011, 46.

⁴³ Heyet, "Azerbaycan Milli Hükümetinin Kuruluşu ve Dil Politikası".

⁴⁴ Öran, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, 104.

⁴⁵ Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, çev. Dilek Şendil, 3. Baskı, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2004), 147.

⁴⁶ Aygün Attar, " Yeni Belgeler Eşiğinde II. Dünya Savaşı Sırasında Türk-Sovyet İlişkilerinde İran Gerginliği", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, 2/2, (2004), 139-140.

⁴⁷ Duman, *Güney Azerbaycan Türkleri...*, 62-63.

Bakü'ye geldiler. Görüşmede Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın kurulması ve başına da Seyid Cafer Pişeveri'nin geçmesi kararı alındı. Attar, Bağirov'un heyete ilk aşamada muhtariyet ve nihayetinde de bağımsız bir hükümet oluşturma talimatı verdiğini, her türlü destek vaadinde bulunduğunu yazmıştır⁴⁸.

Bakü'den Tebriz'e dönen Pişeveri siyasi faaliyetlerini hızlandırdı.⁴⁹ Türkçe ve Farsça olarak 12 maddelik bir bildiri hazırladı. Bu bildiri 48 kişi tarafından imzalanarak 3 Ağustos 1945 tarihinde yayınlanmıştır.⁵⁰ Ardından 3 Eylül 1945 tarihinde merkezi Tebriz'de olmak Azerbaycan Demokrat Partisi kurulmuştur⁵¹. Parti tarihi sürekliliğe işaret etmek için Hıyabani'nin siyasi hareketinin de adı olan Demokrat Partisi ismini almıştır. Böylece bu hareket kendisini Hıyabani ve Meşrutiyet devriminin devamı olarak göstermek istemiştir⁵². Ayrıca, Pişeveri Settar Han ve Hıyabani hareketine katılanların çocuklarının ve torunlarının firka içerisinde yer alması için de çaba göstermiştir⁵³.

Azerbaycan Demokrat Partisi Beyannamesinde: " Tarihte bağımsızlığın bayrağını kaldıran Azerbaycan, artık Tahran Hükümetinin zulmü ve fitnesi altında ezilmeyecektir. Azerbaycan geçmişte parlak bir kültüre sahip olduğu halde, şimdi geride kalmaz. Azerbaycan'ın zengin kaynakları Azerbaycan'ın olmalıdır. ...Azerbaycan her yönden bağımsız ve imar olunmalıdır" denilmiştir⁵⁴.

5 Eylül 1945 tarihinde partinin yayın organı olan Azerbaycan gazetesi yayın hayatına başlamıştır. İlk sayıda Pişeveri'nin de bir yazısı yer almıştır. Pişeveri "Partimiz İşe başladı" başlıklı makalesinde "Partimiz milli bir parti olduğu için sınıf ve katman ayırmadan bütün halkımızı kendi bayrağı altına çağırıyor" demiştir⁵⁵. Buna karşılık Brenda Şaffer bu partinin tıpkı Tudeh gibi komünist ve Sovyet güdümlü olduğunu iddia etmiştir⁵⁶.

13 Eylül 1945 tarihinde Tebriz'de Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın ilk toplantısı yapılmıştır. Toplantıda 11 kişiden oluşan Kurucular Komitesi teşkil edilmiştir. Pişeveri bu kurulun başkanlığına getirilmiştir⁵⁷.

ADF'nin Birinci Kongresi 2 Ekim 1945 tarihinde Tebriz'de toplanmıştır. Pişeveri bu toplantıda yeniden başkanlığa seçilmiştir. Kongrede komünist bir oluşum izlenimi verilmemesine özen göstermiştir. Bu yüzden delegeler bütün sosyal tabaka ve zümreleri temsil edecek şekilde belirlenmişlerdir⁵⁸. Yönetim ve Teftiş kurullarında 10 partili, 4 işçi, 7 köylü, 1 sanatçı, 11 eğitimci, 10 toprak ağası, 4 tüccar, 2 fabrikatör yer almıştır⁵⁹.

⁴⁸ Attar, *İran'ın Etnik Yapısı*, 283.

⁴⁹ *Akşam*, No. 9710, 29 Ekim 1945, 2.

⁵⁰ Bayır, "...Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi", 115; Keskin, " Güney Azerbaycan Milli Hükümeti...", 21.

⁵¹ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 56.

⁵² Brenda Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler İran ve Azerbaycan Kimliği*, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları, İstanbul 2008, 62-68.

⁵³ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 59.

⁵⁴ Attar, *İran'ın Etnik Yapısı*, 284.

⁵⁵ Duman, *Güney Azerbaycan Türkleri...*, 64.

⁵⁶ Shaffer, *...İran ve Azerbaycan Kimliği*, 62-68.

⁵⁷ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 64-65;. Arif Keskin ise kurucular komitesi teşkil edilmesi tarihini 12 Eylül olarak vermiştir. Keskin, " Güney Azerbaycan Milli Hükümeti...", 21; Attar ise bu toplantının 14 Eylül'de yapıldığını ve Pişeveri liderliğinde 9 üyeden oluşan parti yönetim kurulu oluşturulduğunu ifade etmiştir. Bkz. Attar, *İran'ın Etnik Yapısı*, 284-285. Bayır 11 kişilik kurulun oluşma tarihini 12 Ağustos olarak yazmıştır. Bkz. Bayır, "...Güney Azerbaycan Milli Direniş Hareketi", 115.

⁵⁸ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 64-65.

⁵⁹ Attar, *İran'ın Etnik Yapısı*, 284-285.

Pişeveri kongrede proleterya diktatörlüğü ve komünizm ifadelerinin kullanılmasına müsaade etmemiştir.⁶⁰ Hatta bir konuşmasında *"Bütün tabakaların vahdetini yaratmak lazımdır. İster fehle olsun ister mülkedar ister tüccar olsun ister kendli olsun farkı yoktur. Onların düşmanı birdir"* demiştir.

Partinin ikinci kongresi 20 Kasım 1945 tarihinde Tebriz'de toplanmıştır. Pişeveri kongrede yaptığı konuşmada İran'ın istiklaline bağlı olduklarını, bir karış toprağı başka bir ülkeye verme düşüncesi taşımadıklarını söylemiştir. *"Bizim isteğimiz Kanuni esasının bize verdiği dahili hak ve muhtariyetten ibarettir. Dil meselesi de bunun bir parçasıdır"* demiştir⁶¹.

Kongre önce kendisini Kurucu Meclis ilan etmiş, ardından da 39 kişiden oluşan bir kurul seçerek yetkilerini bu kurula devretmiştir. *"Milli Heyet"* adı verilen bu kurul Azerbaycan parlamentosunu kurmak üzere faaliyete geçti. Bütün siyasi partilere seçimlere girme hakkı tanındı. 27 Kasım'da Azerbaycan Milli Meclisi seçimleri başladı.⁶² İlk defakadınların da oy kullandığı seçimler⁶³. 1 Aralık 1945'de sona erdi. 32 seçim bölgesinden 100 temsilci seçildi⁶⁴. Pişeveri, 23.500 oyla en çok tevecüh gösterilen aday olmuştur⁶⁵.

Bu arada Pişeveri Güney Azerbaycan'da kontrolü ele geçirmek için gösteri ve miting ağırlıklı bir halk hareketi başlattı.⁶⁶ Azerbaycan'ın birçok kent ve kazasında gösteriler ve mitingler düzenlendi.⁶⁷ İlaveten silahlı halk gönüllüleri fedai destelerinin oluşturulmasına karar verildi. Rejim memurlarının ve jandarmaların zorbalıklarına karşı çıkılacağı duyuruldu.

Bu arada ilk olarak Tebriz'de polis ve jandarma merkezleri fedailer tarafından ele geçirildi. Tahran tarafından görevlendirilmiş olan Tebriz valisi Bayat baskılar neticesinde 11 Aralık 1945 günü Azerbaycan'ı terk etmeye mecbur kaldı. 13 Aralık'da İran askeri garnizonu teslim alındı.

Bilahare Azerbaycan'ın diğer şehirleri de Fedai teşkilatının girişimleri neticesinde kontrol altına alınmıştır. Karadağ, Erdebil, halhal, Keleyber ve Miyandab'da kontrol milli hareketin eline geçmiştir. Birkaç gün kuşatılan Urmiye Garnizonu da 19 Aralık günü teslim olmuştur.

Diğer taraftan Güney Azerbaycan'da kontrolü sağlayan Pişeveri muhtar yönetimi ayakta tutabilmek için büyük devletlerin de desteğini sağlamaya çalıştı. Bu amaçla 29 Aralık günü ABD'nin Tebriz konsolosu Robert Rossou ile görüştü. Amerika Birleşik Devletleri'nin muhtariyetin garantörü olmasını istedi⁶⁸.

Bu gelişmelerle paralel olarak 12 Aralık 1945 günü Azerbaycan Milli meclisi açıldı. Meclis 9 kişiden oluşan bakanlar kurulunu seçti. Pişeveri hükümetin başbakanlığa getirildi⁶⁹. Başbakan Pişeveri 20 maddelik hükümet programı hazırladı. Bu program 13 Aralık 1945 tarihinde meclis tarafından onaylandı. Programın bazı önemli maddeleri şunlardır: 1. Güney Azerbaycan'a muhtariyet, İran'ın toprak bütünlüğüne saygı. 2. Eyalet ve vilayet encümenleri

⁶⁰ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 66-67; Arif Keskin kurultay tarihini 1 Ekim olarak göstermiş, kongrenin üç gün sürdüğünü ifade etmiştir. Keskin, ..." Güney Azerbaycan Milli Hükümeti...", 21.

⁶¹ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 64-67.

⁶² Öran, *İran Türkleri Hüriyet Hareketleri*, 93-95.

⁶³ Keskin, " Güney Azerbaycan Milli Hükümeti..", 24.

⁶⁴ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 71-72.

⁶⁵ Duman, *Güney Azerbaycan Türkleri...*, 68; Attar, *İran'ın Etnik Yapısı*, 288.

⁶⁶ Shaffer, ...*İran ve Azerbaycan Kimliği*, 62-68.

⁶⁷ Keskin, " Güney Azerbaycan Milli Hükümeti..", 22.

⁶⁸ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 67-83.

⁶⁹ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 72; Heyet, "Azerbaycan Milli Hükümetinin Kuruluşu ve Dil Politikası".

teşkili.3. Azerbaycan'da Azerbaycan dilinde eğitim verilmesi.4. Ticaret ve sanayi hamleleri yapılması, işsizliğin azaltılması, gelir eşitsizliğinin ortadan kaldırılması. 6. Tebriz'in su sorununun çözülmesi, mamur bir hale getirilmesi. 7. Toprak reformu ile topraksız köylülerin topraklandırılması. 8. Azerbaycan'da toplanan vergilerin çoğunun bölgeye harcanması. 9. Dünya daki demokratik devletler ile ilişkiler kurulması⁷⁰.

Pişeveri hükümetinin ilk icraatı ise şahsi hürriyetleri, konuşma, basın ve fikir hürriyetini kanun koruması altına alınması olmuştur. Ancak Azerbaycan'ın muhtariyeti aleyhine faaliyet göstermek yasaklanmıştır. İbadethanelere ve ziyaretgahlara gitmenin tamamen serbest olduğu duyurulmuştur. İran hazinesine dahil olan vergi ve diğer gelirlerin Tahran'a gönderilmesi durdurulmuştur. Tahran'a kaçmış yönetim aleyhtarları kişilerin malları 15 gün içinde müsadere edilmiş, haraç mezat yoluyla satılmıştır.

Bunlara ilaveten Pişeveri, topraksız köylüye toprak vermek amacıyla 3 kanun çıkarmıştır. Bunlar "*Müsadere Toprağı Hakkında Kanun*", "*Halise toprakların bölünmesi hakkında kanun*" ve "*Arik ve Masrafsız toprakların bölünmesi hakkında kanun*"dur. Müsadere edilen topraklar Milli Hükümete aleyhtar olup Azerbaycan'dan kaçmış kişilerintoprakları idi. Bundan başka ekilmeyen topraklar da sahiplerinden alınıp topraksız köylüye verilmiştir.

Pişeveri ayrıca toprak sahibi ile köylü arasındaki ilişkileri düzenleyen 21 maddelik bir kanun çıkarmıştır. Bu kanunla mahsulün paylaşımını adaletli bir hale getirmeye çalışmıştır. Çiftçiden alınan bütün vergileri lağvetmiştir. Toprak sahibinin icara verdiği toprağı istediği zaman geri alması uygulamasına son vermiştir.

1946 Nisan ayında çıkarılan 6 maddelik bir kanunla da madenlerin, yer altı kaynaklarının, ormanların millileştirilmesi, devlet desteği ile sanayi kooperatiflerinin kurulması, işletilemeyen devlet sanayi tesislerinin özel teşebbüse kiraya verilmesi, milli sanayi için ham madde temininde korumacı vergi uygulamasına geçilmesi, orta ve küçük sanayi için mali ve teknik yardım yapılması kabul edilmiştir. Kredi ve sigorta sistemleri devreye sokularak sanayileşmeye destek verilmeye çalışılmıştır⁷¹.

Kültürel alanda yapılan faaliyetlerin en önemlisi ise Azerbaycan dilinin resmi devlet dili yapılmasıdır. Hatta bunun için 6 Ocak 1946 tarihinde 10 maddelik bir kanun çıkarılmıştır. Buna göre bütün devlet dairelerinde yazışmalar, eğitim öğretim, her türlü yayın Azerbaycan dilinde yapılacaktır⁷². Azerbaycan dilini bilmeyenlere öğrenmeleri için süre konulmuştur⁷³. Diğer unsurlar kendi okullarında kendi dillerinde eğitim alabileceklerdir. Fakat, bu okullarda da Azerbaycan dilinin okutulması zorunludur⁷⁴.

Bu arada Tebriz'de devlet üniversitesi açılmıştır. Üniversitede öğrencilere ücretsiz yemek verilmiş, şehir dışından gelen talebeye yatakhane imkânı sunulmuştur. Yatakhane yer bulamayanlara dışarıda kalmaları için para verilmiştir.

Pişeveri sanata büyük önem veriyordu. Bu sebeple Azerbaycan Devlet Dram Tiyatrosunu açmıştır. Açılış töreninde yaptığı konuşmada tiyatronun gelişimi için devletin yardımını esirgemeyeceğini söylemiştir. 1946 yılında Azerbaycan'ın bütün şehirlerinde yerli tiyatro grupları faaliyet göstermeye başlamıştır.

Bunun yanında 2 Eylül 1946'da Azerbaycan Devlet Flarmoniyası açılmıştır. Burada kadınlardan oluşan bir dans grubu mevcuttu. Ayrıca müzik aleti çalan kadınlar da bulunuyordu.

⁷⁰ Duman, *Güney Azerbaycan Türkleri...*, 66-69.

⁷¹ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 83-91.

⁷² Sonay Ünal, *Azerbaycan Milli Hükümeti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2019, 101.

⁷³ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 93.

⁷⁴ Heyet, "Azerbaycan Milli Hükümetinin Kuruluşu ve Dil Politikası"

Pişeveri açılış törenine de bizzat iştirak etmiş ve bir de konuşma yapmıştır. O demiştir ki: " *Biz çalışmalıyız ki tazece açtığımız bu sanat ocağı medeniyetimizin kadim salnamesinde yeni bir sahife açsın*".

Kültürel alanda Milli müze kurulmuş, Türk dilinde ders kitapları hazırlanmış, Milli kütüphane oluşturulmuş, yer, köy, kasaba, nehir, dağ vs isimlendirmelerde Azerbaycan dili ve Tarihiyle ilintili isimler verilmiştir⁷⁵.

Pişeveri eğitim öğretim faaliyetlerine de büyük önem vermiştir. Köylerde 2000'den fazla, şehirlerde ise 500'e yakın ilk ve orta okul açmıştır⁷⁶. 400'e yakın okul tamir ya da inşa edilmiştir⁷⁷.

Bununla birlikte O, Güney Azerbaycan'ın muhtariyetini güçlendirmeye çalışırken Sovyet-İran anlaşması bütün planlarını alt üst etti. ABD'nin de baskısıyla imzalanan petrol anlaşmasına göre⁷⁸, Sovyet Birliklerinin İran arazisini terk etmesi 1946 Mayıs ayının ilk haftasında başlayacaktı. Azerbaycan'a muhtariyet verilmesi İran Anayasasına uygun olmadığı için İran'ın iç işi olarak kabul edilmişti. İran, Birge- İran Sovyet Şirketinin petrol imtiyazını kabul etmişti⁷⁹. Kuzey İran petrollerinin %51 hissesi Sovyetlere verilecekti⁸⁰.

Sovyet-İran Anlaşması Pişeveri ve hükümeti üzerine şok etkisi yapmıştır. Durumu öğrenmek isteyen Pişeveri 5 Nisan 1946'da Sovyet elçisi ile görüşmüştür. Sovyetler'i İran'ın petrol imtiyazı sözünü tutmayacağı hususunda uyarmıştır.

Bu arada Sovyet ordusu 1946 Mayıs ayının 10'una kadar İran topraklarını tamamen boşaltmıştır. Ruslar Azerbaycan Milli Hükümetine sorunlarını İran Hükümeti ile halletmeleri önerisinde bulunmuşlardır⁸¹. Bu öneri Pişeveri'yi son derece endişelendirmiştir. O, 1920 yılında kurulan Gilan Hükümeti'nin başına gelenleri hatırlamış, "*Devrimci dostlarımız o zaman da bizi kandırdılar ve o dönemdeki rejim hepimizi baskı altına aldı, yok etti, kurtulabilenler kendini ülke dışına attı. Şimdi de aynı şey yapılmaktadır. Bizi kendi kaderimizle başbaşa bırakıyorsunuz*" demiştir⁸².

İran Hükümeti Azerbaycan'a 22 Nisan 1946'da bir heyet göndermiştir. Heyet Başbakan Pişeveri tarafından kabul edilmiştir. Pişeveri bu görüşme sonucunda Tahran'da yapılacak görüşmelere katılmaya razı oldu⁸³.

Sovyet Büyükelçisi İ. Sadçikov'un 4 Mayıs tarihli raporuna göre Pişeveri Sovyet baskısı nedeni ile Tahran'a gitmeye razı olmuştur. "*Ben buraya kendi irademle gelmedim, gelmeye zorladılar... Beni Azerbaycan halkı önünde gözden düşürdüler... Önce bizi göklere çıkardınız, şimdi de uçurumdan yuvarlıyorsunuz*" demiştir⁸⁴.

29 Nisan 1946 günü Tahran'da görüşmeler başladı. Azerbaycan Heyetine Pişeveri başkanlık etti⁸⁵. 15 gün kadar görüşmeler neticesinde anlaşmaya varılamadığı için 13 Mayıs 1946 günü Azerbaycan heyeti Tebriz'e geri döndü.

⁷⁵ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 83-102.

⁷⁶ Heyet, "Azerbaycan Milli Hükümetinin Kuruluşu ve Dil Politikası".

⁷⁷ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 94.

⁷⁸ Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, 20. baskı, Ankara, 2011, 261.

⁷⁹ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 111.

⁸⁰ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1980*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 1984, 424-426. Oral Sander anlaşmada Azerbaycan'a özerklik verileceği maddesinin de yar aldığını belirtir. Bkz. Sander, *Siyasi Tarih*, 261.

⁸¹ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 115, 120.

⁸² Ünal, *Azerbaycan Milli Hükümeti*, 121.

⁸³ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 121.

⁸⁴ Ünal, *Azerbaycan Milli Hükümeti*, 129.

⁸⁵ Attar, *İran'ın Etnik Yapısı*, 297-299.

Tahran görüşmeleri devam ederken Stalin'den Pişeveri'ye sitemkâr bir mektup geldi. Stalin mektubunda öncelikle İran Başbakanı Kıvamüssaltana'nın ıslahatlara taraftar demokrat bir kişi olduğunu, onunla görüşmelerin sürdürülmesini önermiştir. "*Sizi evvela göklere çıkardığımızı sonra uçuruma yuvarladığımızı söylemişsiniz*" diyerek Pişeveri'nin eleştirilerine sitem etmiştir. Onu İran'daki siyasi gelişmeleri sağlıklı değerlendirememekle suçlamıştır. Azerbaycan'ın bütün inkılap taleplerini gerçekleştirmek istediğini, fakat, mevcut şartların buna imkân vermediğini belirterek "*Siz şimdiki halde Lenin'i taklit etmek istiyorsunuz. Bu çok yahşi ve tarife layıktır. Fakat İran'da vaziyet hazırda tamamıyla başkadır*" demiştir. Stalin müttefik devletlerle yapılan anlaşmalar gereğince Rus ordusunu daha fazla İran'da tutamayacaklarını, böyle yapacak olurlarsa İngilizlerin ve Amerikalıların da Mısır, Suriye, Endonezya, Yunanistan, Çin ve İzlanda'daki askerlerini çıkarmayacaklarını söylemiştir. Bağırov da Stalin'i destekleyen bir mektup göndermiştir.⁸⁶

Öte yandan Tahran'da oturan muhalif Azerbaycanlılar İran Başbakanına Kıvamüssaltana'ya bir mektup göndererek İran hükümetinin Azerbaycanlıların bütün temsilcileriyle istişarede bulunmadan ADF ile anlaşma imzalamamasını istemişlerdir. Onlar Demokrat Partisi liderlerinin sadece kendi partilerini temsil ettiklerini ileri sürmüşlerdir.⁸⁷

Bu şartlarda görüşmelerin ikinci aşaması Tebriz'de gerçekleşti. Sovyet desteğini yanında göremeyen Pişeveri ılımlı davranmak zorunda kaldı. 11 Haziran'da başlayan görüşmeler neticesinde 14 Haziran 1946'da alınan kararların önemlileri şunlardır: 1. Azerbaycan'a azadlık ve medeni muhtariyet. 2. Eyalet ve vilayet encümenlerinin teşkili. 3. Tedrisatın Fars dili ile beraber Azerbaycan dilinde yapılması. 9. Seçim kanununda ıslahat yapılması, 11. Azerbaycan'dan gelen gelirin Azerbaycan'a sarf olunması, 12. Bütün demokratik devletlerle dostluk ilişkilerinin geliştirilmesi. 13. Zülfikari/Dulkadirli kuvvetlerinin bölgede faaliyet göstermelerine izin verilmemesi kaydıyla Zencan'ın İran'a ait olduğunun kabulü.

Bu çerçevede 14 Haziran 1946 tarihinde Azerbaycan Milli Meclisi faaliyetlerine son verdi. Azerbaycan encümeni olarak çalışmaya başladı. Pişeveri aynı gün encümene başbakanlıktan istifa ettiğini bildirdi. Pişeveri'nin teklifi ile Selamulla Cavid Azerbaycan valiliğine aday gösterildi. Cavid valiliğinin onaylanmasını sağlamak amacıyla Tahran'a hareket etti. Beraberinde bir heyet de gönderildi. Heyet 1 Ağustos 1946'da Tahran'a ulaşmıştır. 14 Ağustos'a kadar merkezi hükümetin çeşitli makamları ile 12 görüşme gerçekleşmiştir. Bu görüşmelerde anlaşmaya varılamamıştır.⁸⁸

Öte yandan İran yönetimi Pişeveri ve taraftarları yüzünden millet meclisi seçimlerinin serbest bir şekilde yapılamayacağını gerekçe göstererek Güney Azerbaycan'da kontrolü sağlamaya çalıştı. Bu amaçla İran kuvvetleri 10 Aralık 1946 günü Azerbaycan'a girdi. 12 Aralık 1946 günü Tebriz İran ordusunun eline geçti. Pişeveri Sovyet Azerbaycan'ı topraklarına geçti.⁸⁹

Türk basınında Pişeveri'nin Rusya'ya iltica ettiğine dair ilk haberler 12 Aralık 1946 tarihinde yansımıştır. Pişeveri'nin Tebriz'den kayb olduğu, askeri müşavirleri ile birlikte Rusya'ya geçtiği bilgisi verilmiştir.⁹⁰ O'nun 11 Aralık gecesi Tebriz radyosunda halkı tek bir kişi kalıncaya kadar savaşa devam davet ettikten sonra taraftarlarıyla birlikte ortadan kaybolduğu

⁸⁶ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 125-130.

⁸⁷ *Aynı Tarihi*, Haziran 1946, 151, 253.

⁸⁸ Rehimli, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, 127-134.

⁸⁹ Kafkasyalı, *İran Türkleri*, 87,

⁹⁰ *Son Posta*, 12 Aralık 1946, 1-3

bildirilmiştir⁹¹. 16 Aralık tarihli haberde Pişeveri ile diğer liderleri ve İran ordusundan kaçan subayları taşıyan 120 kamyonun Sovyet hududunu geçtiği bilgisi verilmiştir⁹².

Bu süreçte basınının Pişeveri hareketine bakışı tamamen olumsuzdur. Bir haberde İran Hükümetine meydan okuyan "*Pişeveri Çetesi'nin*" Kızılordu Azerbaycan'dan çekildikten sonra sadece blöfle Tebriz'de tutunabilmiş olduğu yorumu yapılmıştır⁹³. Bir köşe yazısında ise İran ordularının Tebriz'e girerek "*Sovyet ajanlarını*" kaçırmak zorunda bıraktığı ifadesi kullanılmıştır⁹⁴.

Buna karşılık basınında İran ordusunun Tebriz'e girmesinden ise övgü ile bahsedilmiştir. Tebriz halkının, şehre giren İran askerlerini omuzlarında taşıdıkları ve ellerinde İran bayrakları bulunduğu halde sokaklarda gösteriler yaptıkları belirtilmiştir⁹⁵. Halkın Tahran'da "*Yaşasın Azerbaycan, Yaşasın Şahımız*" diye bağırarak sokaklarda gösteriler yaptıkları duyurulmuştur⁹⁶. Bu olayın İran için büyük bir başarı olduğuna işaret edilerek "*İran toprakları bütünlüğüne kavuşmuş bulunuyor. Azerbaycan hâdisesinin nasıl çıktığını ve çıkarıldığını, bu bölge halkının ne gibi heveslere âlet edildiğini herkes biliyor. Bu hareketin başı olan Pişeveri, İran hududunu geçerek efendilerinin yanına kaçmıştır. Azerbaycan halkı da, yer yer ayaklanarak İran ordusuna yardım etmiş, Azerbaycan Demokrat partisi komitesi de Tebriz'i Tahrandan ayıranların bazı vatan hainleri olduğunu radyoda ilân etmiştir*" denilmiştir.

Ancak Türk basınında Şah Rıza Pehlevi'nin Azerbaycan Türklerini ezmeye çalışması, ana dillerini unutturma gayretlerine de dikkat çekilmiştir. Bu olaylar sırasında Türkiye kamuoyunun İran Hükümeti'nden yana tavır almış olduğu vurgulanarak bundan sonrası için "*Türk milleti, dost İran'ın Azerbaycan Türklerine karşı medeni milletler gibi hareket edeceğine emin bulunmaktadır*" temennisinde bulunulmuştur⁹⁷.

Öte yandan Pişeveri ömrünün kalan kısmını Sovyet Azerbaycanı'nda geçirmiştir. 11 Temmuz 1947 tarihinde bir araba kazası sonucu hayatını kaybetmiştir⁹⁸. Bazı yazarlara göre bu olay kaza değil Stalin'in emri ile gerçekleştirilen bir cinayettir⁹⁹. Zira, Pişeveri Gence yakınlarındaki Hacikend ormanında fedailerini eğitmekteydi. Onlarla Tebriz'e yürümek ve vatanını işgalden kurtarmak amacındaydı. Stalin ondan adamlarını dağıtmasını istemiştir. Pişeveri bu talebi reddetmiştir. Bu sebeple Şeki'ye giderken Yevlak şehri yakınlarında trafik kazası süsü verilerek öldürülmüştür¹⁰⁰.

Balaş Azeroğlu, "Piseveri'nin Mezarı Başında" adlı şiirinde "Heykelinin önüne bir çiçek koydum bir deste, Bir kucak şeh (çiy) töküldü mermer kebrinin üste" diyerek onu anmıştır¹⁰¹. Buna karşılık O'nun ölümü Türkiye'de hiçbir yankı uyandırmamıştır. Basında ne ölümünden bahsedilmiş ne de haber konusu yapılmıştır.

⁹¹ *Akşam*, No: 10111, 12 Aralık 1946, 1.

⁹² *Akşam*, No: 10115, 16 Aralık 1946, 1

⁹³ *Cumhuriyet*, 13 Aralık 1946, 2.

⁹⁴ Necmeddin Sadak, "Sovyet Rusya Siyasetinin Değişmesi Bakımından İran Hâdiseleri", *Akşam*, No: 10114, 14 Aralık 1946, 1

⁹⁵ "Azerbaycan'da Son Durum", *Akşam*, No: 10112, 13 Aralık 1946, 1.

⁹⁶ "Azerbaycan Milli Kumandanı Yakalandı" *Akşam*, No: 10114, 14 Aralık 1946, 2

⁹⁷ "Komşuluk ve Dostluk Adına İran'da Duyulmasını Temenini Etdiğimiz Samimi Bir Ses", *Akşam*, No: 10112, 13 Aralık 1946, 1.

⁹⁸ Aygün Attar "İran Türkleri", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, 2/1, (2004), 56.

⁹⁹ Öran, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, 102-103.

¹⁰⁰ Kafkasyalı, *İran Türkleri*, 87.

¹⁰¹ Ali Kafkasyalı, "XIX. ve XX. Yüzyıl Siyasi ve Sosyal Olaylarının Güney Azerbaycan Edebiyatına Yansımaları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25, (2006), 192-193.

2. Fikirleri*

2. 1. Mir Cafer Pişeveri'nin Gençlik Dönemi Fikirleri

Pişeveri'nin fikir adamı olarak ortaya çıkması 1918 yılından itibaren gazetelerde görüşlerini yazmaya başlamasıyla olmuştur. İlk yazısı 28 Şubat 1918 tarihli olup "*Maarife Hizmet Lazımdır*" başlığını taşımaktadır¹⁰².

O, Rusya'da gerçekleşen Bolşevik İhtilalından büyük oranda etkilenmiştir. Bu yüzden gençlik dönemi görüşleri ağırlıklı olarak Komünizm ve Bolşevizm merkezlidir. Bolşevik ihtilalı konu alan ve öven çok sayıda yazı kaleme almıştır. Bunlardan ilki 22 Aralık 1919 tarihli Hürriyet Gazetesinde yer alan "*Bugün*" başlıklı yazısında inkılabın Rusya'dan bütün dünyaya yayılacağını ve fakir emekçi sınıfının başarısı ile neticeleneceğini iddia etmiştir¹⁰³.

Pişeveri "*İran'da Komünist Fırkası*" başlıklı bir yazıda "*Biz İran komünistleri*" ifadesini kullanmıştır. Komünist Partisi aleyhinde yazı yazarların imat edilir kişiler olmadıklarının halk tarafından bilinmesi gerektiğini belirtmiştir. İran'da sınıflara dayalı İranlılık anlayışının Komünist Partisini iktidara taşıyacağını iddia etmiştir. Pişeveri "*İran gerek garb müstemlekeçilerinin siyaseti altından çıksın. İran Fukarayı kasibesi gerek şahlar, hanlar, mülkedarlar müftehorlar tahtı fişarından azad olsun. İran komünist partiyasında inkılabı aparmak, inkılab fikrinin kuvveden file gelmesine çalışmağa layık olmayan bir pare şahıslar da vardır ki. Bugün onların düşüncesiz işlemeleleri ile hiçbir kes fırkayı lekelendirmeye hakları yoktur. Bunların önu alınmalıdır*" demiştir...¹⁰⁴

Bununla birlikte Pişeveri emperyalizmin merkezi olarak gördüğü İngiltere'yi hedef alan yazılar kaleme almıştır. Bunun bir nedeni de İngiltere'nin İran üzerinde giderek artan bir şekilde nüfuz sahibi olmasıdır. O, "*İran'da İslahat*" başlıklı yazılarında ülkesindeki İngiliz nüfuzuna işaret ederek ıslahat diye kamuoyuna aktarılanların aldatmacadan ibaret olduğunu yazmıştır. O'na göre İran'ın bu günkü idare tarzı halkın çoğunluğunu teşkil eden sınıfların ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktır. Bu "*köhne*" yönetim tarzını mahv etmek ve ortadan kaldırmak gerekir¹⁰⁵.

Pişeveri batı dünyasının kapitalistlerini can düşmanı, İran mülkedarlarını (toprak ağalarını) da düşman olarak değerlendirmiştir. Ona göre İngiltere'nin dünya daki istibdadını yıkmalıdır. Bunun yanında İran'da İngiliz nüfuzunun artmasına yol açan İran hanlarını da ezip yok etmelidir. Verilen mücadele temelde millî değil sınıftır. Avrupa kapitalizmi İran'ı sınıftı ticaret açısından esaret altına almak istemektedirler. Bu sebeple Rusya proleteryası ile ittifak yapmalıdır¹⁰⁶.

Pişeveri'nin yazılarından hareketle onun materyalist görüşe sahip olduğunu anlamak mümkündür. Ona göre Bolşevik ihtilalı neticesinde ecirlik (ücret, sevap) devresi sone ermiş, komina devresine girilmiştir. Elbette ki bir devirden diğer bir devire geçmekten ötürü birçok engellerle karşılaşılacaktır. Bu engelleri ortadan kaldırmak için güçlü durmak ve sebat etmek gerekir. Başarı yorulmak bilmeyen işçiler sayesinde elde edilecektir. O, "*Mürteciler ne derlerse*

* Makalenin bu bölümü 5. Uluslararası Kültür ve Medeniyet Kongresinde sunulan "20. Yüzyıl Güney Azerbaycan Fikir Adamlarından Mir Cafer Pişeveri'nin Fikirleri" başlıklı bildirinin yeniden düzenlenmiş hâlidir. Bu bildirinin tam metni için Bak. Sadık Sarısan, "20. Yüzyıl Güney Azerbaycan Fikir Adamlarından Mir Cafer Pişeveri'nin Fikirleri", 5. Kültür ve Medeniyet Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Hatay 2019, s.88-107.

¹⁰² Pişeveri Seçilmiş Eserleri, 25.

¹⁰³ Pişeveri Seçilmiş Eserleri,78.

¹⁰⁴ Komünist, No. 78, 17 Ekim 1920 naklen Pişeveri Seçilmiş Eserleri,135-137.

¹⁰⁵ Hürriyet, No: 56,17 Mart 1920 naklen Pişeveri Seçilmiş Eserleri,106-107.

¹⁰⁶ Hürriyet, No: 60, 26 Mart 1920 naklen Pişeveri Seçilmiş Eserleri, 112-114.

desinler biz materyalist daha doğrusu hakikatçi her bir şeyi tabiat kanununa muvafık gören siyaset ve iktisat alimlerinin keşfiyât-ı akilanelerine mutekid (inanana) olub edvarın tagyiri icbarı olduğunu ecirlik devrinin mabadı kollektivizm devri geldiğini yakın etmiştik. Bu itikad dahi bir hayalden değil aşikâr bir hakikatten mütevelliddir" demiştir.

Pişeveri "*Dünya İnkılabı*" başlıklı yazısında materyalist ve hakikatçi, tabiat kanunlarının varlığına, siyaset ve iktisat alimlerinin yaptıkları keşiflere inandığını belirterek ecirlik devrinin sonunda kollektivizm devrinin geleceğini belirtmiştir.¹⁰⁷ O bu görüşleri ile aslında Materyalist tarih felsefesini kabul ettiğini göstermiştir¹⁰⁸.

Pişeveri gençlik yıllarında özel mülkiyete de karşıdır. Ona göre herkesin topraktan, sudan eşit bir şekilde istifade etmeye hakkı vardır. Birilerine verilen imtiyazlardan dolayı insanlık mahvolmaktadır. Şahsi malikiyeti ortadan kaldırmak gerekir. Zira bundan sonra ne fakir ne de ağa olmamalıdır.¹⁰⁹ O, "*Yoldaş men faaleyim, zahmetkeşim, özüm de çok işleyib azirim*" demiştir¹¹⁰. Buna rağmen bir yazısında Bolşevizmin sınıf egemenliği anlayışını da eleştirmiştir. O, "*Men de zahmetkeş sınıfın ağalığı değil bütün insanıyetin bir hukuka malik olmasını isteyirim*" diyerek insanlığın eşitliğini savunmuştur.¹¹¹

Pişeveri yazılarında İran ulemasını da eleştirmiştir. Ona göre ulema menfaat kaygısı ile hareket etmiş ve dini değerleri para ile değiştirmiştir. Önceden İslam ülkesine küffar ayak basınca cihat için fetva veren ulema bu defa İran'da İngilizlere itaat edilmesi için fetva vermiştir. İngilizlere karşı gelenlerin müfteri olacağını ilan etmişlerdir. Bu durum onlara güvenilemeyeceğinin kesin bir delilidir.¹¹²

O yazılarında İran toplumunun cehaletine ve vurdum duymazlığına da tepki göstermiştir. "*İstiare yol verse hareket ederiz. Yol vermezse kıyamet kopsun yerimizden kımıldamayız*" anlayışını eleştirmiştir¹¹³.

Pişeveri "*Muharrem ayında Kişi Gerek Ne Etsin*" başlıklı bir yazısında Şiilerin cahilliği ve gösterişçiliğini gündeme taşımış ve kendince hicvetmiştir. O'na göre Muharrem ayında kendisine zincirle acı verenlerin ve başlarını yaranların amacı Müslüman bayanların rağbetini kazanmaktır. Öz ailesinin maaşından kesip mersiyehanlara şarlatanlık pulu verenlerin amacı merhum atası ve merhume annesi için kasırlar, huriler satın almaktır¹¹⁴.

Pişeveri 1920'li yıllarda İran'da da inkılap beklentisine girmiştir. O'nun değerlendirmelerine göre İran'da topraklar bir yığın beyler ve hanların elindedir. Köylüler bir arşın ziraat toprağına dahi sahip değildirler. Köylülerin bu işler acısı durumu kendilerine yeterince anlatılabilirse onların da harekete geçmeleri sağlanabilir¹¹⁵.

20 Şubat 1920 tarihli bir yazısında da İran halkının ancak bir inkılap ile özgürleşip ilerleyebileceğini dile getirmiştir¹¹⁶. İran'ın muhtaç olduğu ıslahatı hayata geçirecek olanın İran

¹⁰⁷ *Hürriyet*, No: 61, 30 Mart 1920 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 115-116.

¹⁰⁸ Materyalist tarih felsefesi hakkında geniş bilgi için bkz. Çiğdem Yurdakul, "Marx'ın Tarih Anlayışı: tarihsel Materyalizm" *Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 1/ 3, (2019), 1-19

¹⁰⁹ *Kızıl Kalem*, No: 45, Mart 1924 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 527-531.

¹¹⁰ *Hürriyet*, No: 10, 29 Eylül 1919 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 554- 555.

¹¹¹ *Meş'al*, No: 4, 3 Aralık 1919 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 572.

¹¹² *Hürriyet*, No: 27, 30 Ekim 1919 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 561-562.

¹¹³ *Hürriyet*, No: 35, 3 Aralık 1919 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 567-569.

¹¹⁴ *Teykan* (Kendici gazetesinin ilavesi), No: 52, Ağustos 1924 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 578.

¹¹⁵ *Hürriyet*, No: 76, 21 Mayıs 1920 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 130-132.

¹¹⁶ *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 93-94.

işçileri olduğunu, malik, hâkim yahut müftehorlardan (beleşçiler) bir şey beklenemeyeceğini ifade etmiştir¹¹⁷.

Pişeveri 15 Mart 1920 tarihli bir başka yazında da Rus inkılabının dünyanın her yerinde fukara hakimiyeti ve komünizm fikrini uyandırmış olduğunu iddia etmiştir. İnkılabın yıldırım hızıyla büyüyüp kapitalizm-emperyalizm kalesini kuşattığını belirterek "*O kalenin yıkılacağına katıyın iman etmelidir*" demiştir¹¹⁸.

Pişeveri kadınların da inkılap mücadelesine katılmaları gerektiği düşüncesindedir. Yoldaş gazetesinin 11 Mart 1920 tarihli nüshasında yer alan "*Zahmetkeş Kadın Yoldaşlar*" başlıklı yazısı önemlidir. O, bu yazıda genç işçiler ittifakının kadınlar şubesine Müslüman bayanların üye olmalarından duyduğu memnuniyeti dile getirerek "*Bundan sonra bizde dahi ictimai hayat düzelecek biz dahi evimizde bekar vakitlerimizi kadın yoldaşlarımız ile beraber siyasi sohbetlerle geçireceğiz*" ifadesini kullanmıştır¹¹⁹.

Öte yandan Pişeveri komünist ihtilal için Rusya'nın desteğine ihtiyaç olduğu düşüncesinde idi. O, bir yazısında işçi emekçi sınıfı için Rusya'nın önemine işaret ederek "*Rusya dünya faalelerine dünya fealaları de Rusya'ya lazımdır*" demiştir.¹²⁰

Ona göre Azerbaycan'da Müsavat Hükümeti yıkıldıktan sonra İran'da da inkılap beklemek gerekir. Çünkü Azerbaycan İran'ın ve doğu ülkelerinin inkılap geçididir. Nitekim Enzeli, Astara kırmızı koşunlar tarafından işgal edilmiş ve İngilizler bölgeden firar etmişlerdir. İngilizlerin İran'ı tamamıyla tahliye etmeleri ihtimali vardır.

İran'ın proleter sınıfı Avrupa sermayedarlarından ziyade İran muhtekir (vurguncu) ve mülkedarlarından (varlıklılar) baskı görmektedir. Bu noktada dayanılacak güç Rus kızıl ordusudur. Rusya dünya mazlumlarının kurtuluşu için çalışmayı taahhüt etmiştir. Pişeveri "*Ey İran zahmetkeşleri gelin gidin. Öz ülkemize hâkim olub öz ziraat yerlerimizi mülkedarlardan alak*" demiştir.¹²¹

2. 2. Türkiye, Azerbaycan ve Kafkaslardaki Siyasi Gelişmelere Bakışı

Pişeveri Birinci Dünya Savaşı sonlarında Bakü'yü ele geçiren Türkleri yerli hükümet yaratamadıkları gerekçesiyle eleştirmiştir. Ona göre şehrin mukadderatı yalnız askeri kumandanın eline verilmiştir. Türklerin işgali döneminde şehirde hiçbir farklı fikre ve siyasi faaliyete izin verilmemiştir. Türk ordusu Bakü'yü boşalttıktan sonra Müsavat Hükümeti yönetimi ele almıştır. İngiliz donanması ve birlikleri de şehre gelmiştir. İngiltere ordularının Bakü'ye gelmesi ile şehirde siyasi hayat yeniden başlamakla beraber İngilizler Müsavat Hükümetini himaye etmişlerdir.

Pişeveri Müsavat yönetiminin zaman geçtikçe daha fazla irtica tarafına yöneldiğini iddia etmiştir. Demokrat fırkaları ve teşkilatları baskı altına almağa çalıştığı, cihangirlik hülyasına kapılarak Türk ve Fars meselelerini ortaya attığı eleştirisini getirmiştir. İran arazisinde Azerbaycanlıların yaşadığı mıntıkaları kendi toprağı kabul ederek İran Devleti ile sorun yaşadığı görüşüne yer vermiştir¹²².

¹¹⁷ *Hürriyet*, No: 57, 19 Mart 1920 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 108-109.

¹¹⁸ *Hürriyet*, No: 55, 15 Mart 1920. naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 104-105.

¹¹⁹ *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 102-103.

¹²⁰ *Komünist*, No: 14, 19 Mayıs 1920. naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 129-130.

¹²¹ *Azerbaycan*, (Azerbaycan Muvakkat Harbi İnkılab Komitesinin İhbarı), No: 3, 23 Mayıs 1920 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 133-134.

¹²² *Azer*, 6 Azer 1323/ 27 Kasım 1944 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 399-403.

Öte yandan Pişeveri Kafkasya'daki Ermeni-Azeri çatışmalarının sorumlusunun Taşnak ve Müsavat partileri olduğu görüşündedir. Ona göre bu partiler ülkelerinde milli ve dini taassubu harekete geçirerek ayakta kalmaya çalışmışlardır. Ermenistan Hükümeti Kazak, Ordubad taraflarında Azerbaycan köylülerine tecavüz eden silahlı kuvvetlerine izin vermiştir. Buna karşılık Azerbaycan Hükümeti de Karabağ'da Ermenileri düzenli ordu ile kırmaktadır. Bu ülkelerde yapılması gereken Taşnak ile Müsavat partilerine karşı mücadele etmektir. Emperyalist güçler Tiflis'de bir konferans gerçekleştirerek Taşnak ve Müsavat fırkaları arasında barış ve iş birliği sağlamaya çalışıyorlar. Buna engel olmalıdır¹²³.

Bu anlamda Pişeveri Rus ordusunun Azerbaycan'daki Müsavat iktidarını devirmek üzere harekete geçmesini sevinçle karşılamıştır. O, Azerbaycan halkının, köylülerin ve askerlerin arasında Rusya'ya yardım edecek inkılapçı kuvvelerin bulunduğu iddiasındadır. Azerbaycan'da Bolşeviklere karşı çıkanları şahsi menfaatlerini korumak isteyenler olarak değerlendirmiştir. Ona göre söz konusu menfaat çevreleri menfi propagandalar yaparak halkı kandırmaya çalışmaktadırlar. Bolşevik kuvvetlerinin Ruslar ve Ermenilerden oluştuğunu, Azerbaycan'ın istiklalini ortadan kaldırmaya çalıştıklarını propaganda etmektedirler. Yapılması gereken Azerbaycan hükümetinin derhal iktidarı Bolşeviklere bırakmasıdır. Servet sahiplerinin de servetlerinden vaz geçip işçi- köylü şurasının toplanmasına katkı sağlamaları gerekir¹²⁴.

Pişeveri, bilahare Azerbaycan'da Müsavat iktidarının devrilmesinden de büyük mutluluk duymuştur. Bu ülkede Bolşevikler hâkim olduktan sonra "*Yaşasın Müstakil Azerbaycan Şurayı Hükümeti*" başlıklı bir yazı kaleme almıştır. O, bütün dünya da emekçi sınıfının hakimiyetinin kurulacağını iddia ederek "*inkılapçı kırmızı Azerbaycan*", "*Yaşasın Azerbaycan fukarayı kesibesi, yaşasın kırmızı ordu*" sloganları ile yeni yönetime destek olmuştur¹²⁵.

Pişeveri Azerbaycan'da Bolşevik iktidarına karşı canlı tutulmaya çalışılan muhalefet hareketini ise şiddetle eleştirmiştir. O, Müsavatçılar, İttihatçılar ve Taşnaklar tarafından fitne fesat yayılarak karışıklık çıkarılmaya çalışıldığını iddia etmiştir. Muhaliflere "*İmdi nahakk yere zahmet çekmek lazım değildir. İnsan gibi işleyin başka çareniz yoktur. Aksi takdirde Sosyalizm inkılabı sizi ezip mahvedecektir*" şeklinde hitap etmiştir.

Pişeveri, Azerbaycan'ın ünlü Bolşevik lideri Neriman Nerimanofun Bakü'ye dönüşü nedeni ile de bir yazı kaleme almıştır. O'nun ifadesine göre Nerimanof, Bakü'yü terk etmek mecburiyetinde kalınca Azerbaycan Türk komünistleri muallimsiz kalmışlardır. Nerimanofun dönmesiyle yalnız Azerbaycan değil bütün şark alemine yeni ışık, yeni ruh gelmiştir. O, yazısını "*Yaşa kırmızı Azerbaycan, yaşa İslam fukarayı kesibesi*" cümlesi ile tamamlamıştır¹²⁶.

Diğer taraftan Pişeveri Anadolu'daki Millî Mücadele Hareketi'ni Türkiye zahmetkeşlerinin (emekçiler) direniş mücadelesi olarak değerlendirmiştir. Ona göre İran'da ve Azerbaycan'daki emekçiler de kırmızı bayrak altına toplanmalı batı kapitalizmini ezmeye çalışan Rusya ve Türkiye kuvvetlerine iltihak etmelidir.

Batum'un Gürcistan'daki Menşeviklerin kontrolüne geçmesini ise eleştirmiştir. Ona göre Batum İstanbul, Boğazlar ve şark meselesi ile birlikte ele alınmalıdır. Zira Batum'daki bu gelişmeler bölgeye felaket, ölüm ve esaret getirecektir. Bu felaketin önlenmesi için mutlaka kırmızı bayrağa iltica etmeli ve ona sarılmalıdır. Bundan başka çare yoktur¹²⁷.

¹²³ *Hürriyet*, No: 67,22 Nisan 1920 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*,120-122.

¹²⁴ *Hürriyet*, No: 62, 2 Nisan 1920 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*,117-119.

¹²⁵ *Hürriyet*, No: 69, 30 Nisan 1920 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*,123-124.

¹²⁶ *Komünist*, No: 13, 17 Mayıs 1920 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 125-127.

¹²⁷ *Hürriyet*, No: 56, 17 Mart 1920 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*,110-111.

Pişeveri Türkiye'deki inkılapların Rıza Şah tarafından taklit edilmesini ise eleştirmiştir. O, bu hususta "*Körü körüne surette taklit ederek giyimleri değişmek, kadınların zorla çarşaflarını çıkarmak*" ifadesini kullanmıştır. Ayrıca O, Rıza Şahı başarısız bulmuştur. O'nun başkalarının bir yıl içinde hayata geçirdiklerini yirmi bir yılda uygulamaya koyamadığı eleştirisinde bulunmuştur. Tahran'da artan lüks otomobil sayısının artışının kalkınmaya değil, israfa işaret ettiği görüşünü öne sürmüştür¹²⁸.

2.3. Azerbaycan Demokrat Fırkası ve Azerbaycan Milli Hükümeti Dönemi Fikirleri

Pişeveri'nin hapisten çıktıktan sonraki fikirleri öncekine nazaran farklılıklar göstermektedir. Zamanla O'nun düşünceleri olgunlaşmış komünizm fikrinin yerini İranlılık ve Azerbaycanlılık almıştır. Azerbaycanlı kimliğini temel alan modern bir devlet kurulmasını amaçlamıştır. Bu sebeple 1940'lı yıllardaki yazıları ağırlıklı olarak Azerbaycan muhtariyetini elde etme çabaları ve mücadeleleri ile ilgilidir.

O'na göre Azerbaycan'ın geri kalmasının tek sebebi Tahran politikalarıdır. Tahran yönetimi Azerbaycan halkının ana dilinde okuyup yazmasını engellemiş, Tebriz'in dünya ile iktisadi ve ticari bağlarını keserek halkın maddi olarak fakirleşmesine yol açmıştır. ADF Azerbaycan'daki bu makus kadere son verecektir. Zira ADF öz şiarını halkın sinesinde alevlenen otlardan almıştır¹²⁹.

O, başka bir yazısında İran'ın sanayileşememesinin yarattığı sıkıntılara ve geri kalmışlığa işaret etmiştir. Ona göre İran'ın "*hayretengiz ve azameli sanayii ülkeleri*" karşısında rekabet etmesi mümkün değildir. Buralarda yoksulların acı sesi İran'da olduğu gibi ayyuka çıkmamıştır. Onların hükümetleri sadakat ve samimiyetleri ile halkın bütün tabakalarının güvenini kazanabilmişlerdir. Devlet başkanları toprak almak, şahsi kazanç elde etmek, zulm ve tecavüzkarlık yapmak fikrinde değillerdir¹³⁰.

"*Biz Ne Diyrik Millet ne İstiyir*" başlıklı bir yazıda altı aylık seçim yarışının kendisine halkı yakından tanıma imkanını verdiğini ifade etmiştir. Seçim çalışmaları sırasında Tebriz ahalsinin bütün tabakaları ile tanışma imkânı bulduğuna söylemiştir. O, her yere gittiğini, zenginlerin gösterişli evlerine, köylülerin dahmalarına (harabe), faalelerin menzillerine (evleri) misafir olduğunu belirtmiştir. Kalpağını önüne koyup fikirleştirdiğini, halktan uzaklaşmış olduklarını gerçeği ile karşılaştığını itiraf ederek şunları söylemiştir: "*Men ister istemez itiraf etmeliyim ki cemiyete yol göstermek ve rehberlik etmek iddiasında olan bizler onu yahşi tanımamış, onun ihtiyaçlarına istek ve arzularına yahşi beled olmamışık. Devlet ve meclis gibi matbuatın da katıyyen milletle düzgün rabıtası yoktur. Tahran'dan hariçteki vaziyetten haberimiz yoktur. Sanki biz hususi bir kürede İran'ın esas kitleleri de ayrı bir kürede yaşiyir*".

Ona göre halk ile hiçbir bağı kalmamış olan aydınların millete rehberlik etmesi beklenmemelidir. Ülkenin hâkimi ve gerçek idarecileri aydınlar değil millet olmalıdır. Halk siyasilerin uzun programları ve partilerin meramnameleriyle ilgilenmemektedir. Gündelik ihtiyaçları ve yaşayışı dahilinde meselelere bakmaktadır. Kanunlar köylerde uygulanmamaktadır. Köylülerin mukadderatı jandarmaların, bahşdarların, hempaların ve kend hüdaların elindedir. Şehirli de kanunun koruyuculuğundan istifade edememektedir.

¹²⁸ Dad, 3 Azer 1321/ 24 Kasım 1942 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 519-524.

¹²⁹ *Azerbaycan*, No: 6, 27 Şehriver 1324/ 18 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 225-226.

¹³⁰ Kendili, No: 1-2, 1-2 Hordad 1322/ 23-24 Mayıs 1943 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 192-195.

Pişeveri "*Gazetelerde hamımız alakasız yazırık. Hamımız suni ve gayri tabii danışırık*" diyerek kendisinin de bugüne kadar halktan kopuk yaşamış olduğunu itiraf etmiştir. O, ilk fırsatta milleti terbiye etmek, onu öz hukukuyla tanıştırmak lazım geldiğini ifade etmiştir¹³¹.

O yazılarında İran'daki kötü yönetim nedeni ile yurt dışına göçlere de değinmiştir. İran merkezi yönetiminin ve onun şehirlerdeki valilerinin zulmünden kurtulmak için İran halkının öz vatanlarından kaçıp İstanbul'a, Kafkasya'ya hatta Afganistan'a sığındıklarına dikkati çekmiştir¹³².

Bu sebeplerden dolayı Azerbaycan'da kanun egemenliğini hâkim kılmayı amaçlamıştır. Halkın mahkemelerden ve kanunlardan eşit surette faydalanmasını temin etmeyi temel prensip kabul etmiştir. Halkın arasında çıkarılan ihtilafları ortadan kaldırmak için güçlü bir hukuk sistemi vücuda getirilmesi gerektiği görüşündedir¹³³.

Pişeveri İran'da Türkçe yasağına son verilmesini ısrarla dile getirmiştir. Azerbaycan halkının Fars dilinde yazılan gazeteleri anlamadığını, Maarifi kökünden düzeltmek ve halkın hakiki ihtiyaçlarını göz önünde bulundurmak lazım geldiğini belirtmiştir.¹³⁴ "*Azerbaycanlı Faris değil ve özüne mahsus dili var. Zor ile de onu Faris eylemek olmaz*" demiştir¹³⁵. O "*Ruznamemizin Dili*" başlıklı bir yazısında Azerbaycan dilini güçlendirmeden bahsederek "*Biz onu ana sütü ile emip tanımızın ruhnevez (ruhu yakalayan) havası ile teneffüs etmişik*" demiştir¹³⁶.

Bu dönemde Pişeveri'nin sınıf merkezli bakış açısını tamamen değiştirmiş olduğu görülmektedir. Bütün sosyal tabakalara eşit mesafede olan bir anlayışa bürünmüştür. Bunun en önemli sebebinin İran Azerbaycan'ında komünist fikirlerle bir başarı elde etmenin mümkün olmadığını görmüş olmasıdır. O "*Biz milli azadlığı temin etmek için herkesin fedakarlığını talep edirik. Malik, raiyyet, erbab, kargir hepsi Azerbaycan'ın terakki ve saadeti yolunda bu fedakarlığı göstermelidir. Biz arada çıkan ihtilafları seziş yolu ile halletmek istiyoruz. Kim azadlık ve terakkiye muhalefet ederse o milletimizin gaddar düşmanıdır. Kim emniyeti ihlal edib halk arasına nifak salırsa hangi tabakadan olursa olsun o halk arasından ihrac olunub ictimai hukukdan ihrac olunacaktır*" demiştir.¹³⁷

Pişeveri İran'daki en önemli sorunlardan birisinin yolsuzluk olduğunu biliyordu. Bu sebeple Azerbaycan Milli Hükümeti'nde asla yolsuzluğa müsaade etmeme kararındaydı. "*Büyük Belalardan Biri*" başlıklı yazısını yolsuzlukla mücadele amacıyla kaleme almıştır. O, yazısında "*Bizim akidemize göre iradgirler (aşırnak) (yolsuzluk) ve ayıbular halka töhmet atan adamlar en gaddar müstebitlerden zararlıdır*" ifadesini kullanmıştır¹³⁸.

Pişeveri'nin bu dönemde ısrarla üzerinde durduğu konulardan birisi de Azerbaycan'ın muhtariyeti ve azatlığıdır. O'nun "*İki Yol Ayrıcında*" başlıklı yazısında yol ayrımına gelindiği ve karar verme zorunluluğunun ortaya çıktığı ifade edilmiştir. Yazıda Azerbaycan'ın öz işlerini idare etmeye kadir olduğu, eğer Tahran hokkabazları azatlığı mahvetmeye devam ederlerse bir adım daha atarak tamamıyla Tahran ile bağı koparmaya mecbur kalacakları tehdidinde bulunulmuştur. Pişeveri "*Tahran Hükümeti bilsin ki iki yol ayrımına dayanmıştır. Azerbaycan öz*

¹³¹ *Ajir*, No: 150-155, 21 Hordad 1323/ 11 Haziran 1944 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 196-203.

¹³² *Azerbaycan*, 10 Aban 1324/ 1 Kasım 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 328-329.

¹³³ *Azerbaycan*, No: 4, 25 Şehriver 1324/ 16 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 221-222.

¹³⁴ *Ajir*, No: 150-155, 21 Hordad 1323/ 11 Haziran 1944 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 196-203.

¹³⁵ *Azerbaycan*, 22 Bahman 1324/ 11 Şubat 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 336-339.

¹³⁶ *Azerbaycan*, No: 2, 14 Şehriver 1324/ 5 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 214.

¹³⁷ *Azerbaycan*, No: 6, 27 Şehriver 1324/ 18 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 223-224.

¹³⁸ *Azerbaycan*, No: 2, 17 Şehriver 1324/ 8 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 211-212.

yolunu intihab etmiştir. Azadlık ve demokrasi usulüne doğru gidecektir. Eğer Tahran irtica yolunu intihab ederse hüda hafız buyurub Azerbaycansız yoluna devam etsin. Budur bizim ahir sözüümüz" demiştir¹³⁹.

Pişeveri azatlık için eyalet encümenlerine büyük önem vermiş ve bu encümenleri muhtariyetin garantisi olarak görmüştür. Bu sebeple "*Eyalet Encümeni*" başlıklı bir yazı kaleme almıştır. Bu yazısında "*Eyalet encümeni bizim kanunu hakikimizdir. Azerbaycanlılar onu silah gücü ve kurbanlıklar vermekle kazanmışlardır. Biz onu teşkil etmek için hiçbir kuvveden icaze almağa mecbur değiliz*" demiştir.

Ona göre dünya da bütün medeni milletler milliyet azatlığı prensibini kabul etmişlerdir. Atlantik Sözleşmesi'nde de bütün milletlerin mukadderatlarını tayin etmek, dillerini kullanabilmek, milli medeniyetlerini korumak gibi haklar onaylanmıştır. Azerbaycan milleti dünyanın en kadim ve medeni halklarından birisi olup üç bin yıllık parlak bir tarihe sahiptir. Ancak Azerbaycan halkı çürümüş faşizmin taraftarı Tahran yönetimi yüzünden ana dillerinde eğitim öğretim hakkından mahrum kalmışlar. Öz varlığını ADF'de gören Azerbaycan halkı artık bu zulümlere son verecektir. Anayasa gereğince vilayet ve eyalet encümenlerini oluşturarak muhtariyetini ele alacaktır¹⁴⁰.

Pişeveri, özgürlüğün oluşturulan teşkilatlar vasıtasıyla korunması gerektiğine de dikkati çekmiştir. Komünizmin büyümesi ve güçlenmesinin Azerbaycan'ın azadlığının garantisi olabileceğini belirtmiştir. Ancak, ona göre Azerbaycan geleceği için sadece Rusya'ya ve komünizme güvenmemelidir. Azatlığın garantisi eyalet encümeni olacaktır. Bu encümen demokrasi yöntemiyle halk tarafından seçilecektir. Bütün devlet yönetimi ve teşkilatı ona tabi olacaktır. Onun emirlerini uygulamaya mecburdurlar¹⁴¹.

Pişeveri Rus ordularının İran'a girmesiyle Azerbaycan halkının eline büyük bir fırsat geçtiği görüşündedir. Ona göre bundan istifade etmemek cinayettir. Bu defa Azerbaycan'ı kimse kandıramayacaktır. Geçmişteki hatalar tekrar edilmeyecektir. Eğer Serdarı Milli Tahran'a inanmasaydı, Şeyh Muhammed Hıyabani "*hain, yalancı ve bin yüzlü müşavirlerinin*" sözlerine ehemmiyet vermeseydi şimdiye dek Azerbaycan belki bütün dünyanın "*en müterakki, en demokrat*" ülkelerinden biri olmuştu¹⁴².

O, "*Sağrılar İşitsin Körler de Görsün*" başlıklı yazısında Azerbaycan'ın özgürlük hususundaki kararlılığına bir kez daha işaret etmiştir. Hali hazırda bu bölgede kanun ve adaletin mevcut olmadığı eleştirisini getirmiştir. Azerbaycan'ın halkının kendi kendini yönetme kararında olduğunu, ADF bayrağı altında toplanarak zulüm ve esarete son vereceğini belirtmiştir¹⁴³.

O'nun düşüncesine göre tarım, tabii kaynaklar açısından çok zengin olup Coğrafi açıdan ticaret yolları üstünde bulunan Azerbaycan'ın¹⁴⁴ serveti mahallinde kalmalı, Azerbaycan halkının ihtiyaçları için sarf olunmalıdır¹⁴⁵.

Pişeveri "*Şehirler Meselesi*" başlıklı yazısında Azerbaycan şehirlerini abad etmenin esas politikaları olduğunu belirtmiştir. O, ilgisizlik yüzünden harabeye dönen Tebriz'in nüfusunun 700.000'den 200.000'e düştüğünü bildirmiştir. Pişeveri sanayiye de önem vereceklerini,

¹³⁹ Azerbaycan, No: 1, 14 Şehriver 1324/ 5 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 209-210.

¹⁴⁰ Azerbaycan, No: 3, 21 Şehriver 1324/ 12 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 216-217.

¹⁴¹ Azerbaycan, No: 2, 17 Şehriver 1324/ 8 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 213.

¹⁴² Azerbaycan, No: 3, 21 Şehriver 1324/ 12 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 218-220.

¹⁴³ Azerbaycan, 23 Aban 1324/ 14 Kasım 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 287-288.

¹⁴⁴ Azerbaycan, 22 Bahman 1324/ 11 Şubat 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 336-339.

¹⁴⁵ Azerbaycan, 17 Aban 1324/ 8 Kasım 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 283-284.

sanayileşmeyi destekleyeceklerini, devletin de fabrika açarak sanayileşmeye katkı sağlayacağını, özel teşebbüsün fabrika açmasına da destek olacağını açıklamıştır. Devlet gelirlerinin nüfus oranlarına göre adaletli bir şekilde harcanacağını ifade etmiştir.¹⁴⁶

O, İran'dan hiçbir şekilde ayrılmak istemediklerini, İran meşrutiyet rejimine samimi olarak bağlı olduklarını belirtmiştir. Ancak, özerk idareden asla vazgeçmeyeceklerini, hiç bir tehdide kulak asmayarak azatlık uğrunda sonuna kadar mücadele etmeye ant içtiklerini söylemiştir¹⁴⁷. Pişeveri Tebriz'deki encümen faaliyete geçtikten sonra Tahran'ın bu bölgeden keyfine göre vergi toplayamayacağını, encümenin onayı olmadan vergi vermeyeceklerini ilan etmiştir¹⁴⁸.

Pişeveri "*Daldan Atılan Taş Topuğa Değer*" başlıklı yazısında da İran'ın istiklal ve tamamiyetine bağlı olduklarını defalarca tekrar ettiklerini, Tahran hükümetinin Azerbaycan'a yönelik olumsuz davranışlarında herhangi bir değişiklik olmadığını belirtmiştir. O, "*İş böyle giderse biz tamamiyle ayrılmış müstakil bir devlet teşkil etmeye mecbur olacağız. Ayrı çare yoktur. ...Sizinki siz de bizimki biz de yakamızdan el çekip koyun. Bildiğiniz gibi öz evimizi idare edek*" diyerek Tahran'ı uyarmıştır¹⁴⁹.

Pişeveri bir başka yazısında İran Hükümeti'nin Azerbaycan'daki muhtar idareyi tanımadığını ilan etmesinin Tebriz radyosunda duyurulması üzerine Azerbaycan halkının heyecana kapılarak kendilerinden silah talep ettiğini açıklamıştır. ADF mensuplarının, devlet işçilerinin, Azerbaycan askeri birliklerinin partinin ve devletin emrini beklediklerini belirtmiştir. On dakikada Tebriz'de firka, devlet, fedai, koşun destelerinin muntazam bir makine gibi harekete geçme becerisini gösterdiğinden övgü ile bahsetmiştir¹⁵⁰.

O, Azerbaycan Milli Meclisi'nin açılması münasebetiyle yazdığı bir yazıda bu meclisin taze bir devlet yaratmak ve milli muhtariyeti bina etmek gibi ağır ve önemli görevleri olduğunu bildirmiştir. Meclisten çıkarılacak kararların basınında desteğiyle halka anlatılması ve benimsetilmesinin önemi üzerinde durmuştur. Azerbaycan'ın bütün dünyaya kendi kendisini idare etmeye layık olduğunu ispat etmek mecburiyetinde olduğunu bilinmesini istemiştir¹⁵¹.

Pişeveri'ye göre genç nesillere milli bilinç kazandırılmasında milli kahramanların tanıtımı önemlidir. Bu sebeple O, Settar Han'ın kabri başında gerçekleştirilen mitingde yaptığı konuşmada 30 yıllık siyasi tecrübelerinden bahsetmiştir. Azatlık için en büyük tehlikenin nifak olduğuna dikkati çekmiştir. Cengel hareketinin bu yüzden kötü bir son yaşadığını, Mirza Küçük Han'ın tek başına bırakıldığını ve amcaoğlu Haydar Han tarafından öldürüldüğünü, kesilmiş başının sokaklarda dolaştırıldığını ifade etmiştir¹⁵².

Pişeveriye göre Milli Hükümet sayesinde Azerbaycan'da birlik ve beraberlik ortaya çıkmıştır. Ancak, bu birliği korumak için askeri güç lazımdır. Milli orduyu vücuda getirerek azatlık korunmalıdır. Bunun için silah ve eleman temin etmek gerekmektedir. Bu ordu ile yeri geldiğinde Tahran'a gidip azatlık aleyhine mücadele eden irtica ocakları dağıtılmalıdır. Tahran'da da demokratik hükümet kuralmalıdır. Azatlık birileri tarafından bağışlanır ve zahmetsizce elde edilirse bir kıymeti olmaz. Önemli olan özgürlüğü halkın talep etmesi ve onu koruma kararlılığı içerisinde olmasıdır. Bu sebeple eğer Azerbaycan'a herhangi bir tecavüz

¹⁴⁶ *Azerbaycan*, 18-27 Farvardin 1325/11-20 Şubat 1946 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 340-354.

¹⁴⁷ *Azerbaycan*, 8 Azer 1324/ 29 Kasım 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 296-297.

¹⁴⁸ *Azerbaycan*, 27 Aban 1324/ 18 Kasım 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 291-293.

¹⁴⁹ *Azerbaycan*, 2 Dey 1324/ 23 Aralık 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 304-305.

¹⁵⁰ *Azerbaycan*, 2 Ordibehesht 1325/ 22 Nisan 1946 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 306-308.

¹⁵¹ *Azerbaycan*, 17 Azer 1324/ 8 Aralık 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 302-303.

¹⁵² *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 315-321.

gerçekleşecek olursa hep birlikte savaşılmalıdır. Kadınlı erkekli halk, gençler askeri elbiseyi giyip savaşa katılmalıdır. O, "*Men özüm de giyeceğim*" demiştir¹⁵³.

Pişeveri Milli Meclis'in ikinci yılı açılış toplantısında yaptığı konuşmada da öncelikle Azerbaycan milli devletinin silah vasıtası ile ve Azerbaycan halkının mücadelesi ile kurulduğunu hatırlatmıştır. Kısa zamanda şehir merkezleri başta olmak üzere ülkenin tamamında emniyet sağlandığını bildirmiştir. O'nun ifadesine hükümet kurulmadan önce halkın ekseriyetini teşkil eden köylülerin mal ve namus güvenlikleri yok idi. Şimdi ise köylüler kendilerini özgür ve emniyette hissetmektedirler. Her kim ki emniyet ortamını, Azerbaycan halkının azatlığını yok etmeye çalışırsa kanun çerçevesinde cezalanacaktır. Büyük fedakarlıklarla elde edilen muhtariyetin ortadan kaldırılmasına asla izin verilmeyecektir.

Pişeveri konuşmasında eski dönem yeni dönem kıyaslamasını da sıklıkla yapmıştır. Ona göre eski hükümet döneminde halk tamamıyla devletten ayrı tutulurdu. Devlet halkın başı üstünde bir yumruk gibi idi. Halkın devlet işlerine katılımı kesinlikle söz konusu değildi. Devletin gönderdiği resmi yazı ve emirler ile millet ezilirdi. Kurulan yeni sistemde ise meclisin ve hükümetin halk hükümeti olduğu, halkla bütünleştiğini ifade etmiştir. Milli Hükümet zamanında işlerin halkın güçlü katılımı ile yürütüldüğünü iddia etmiştir. Buna delil olarak makamlara atama ile değil de seçim ile gelinmesini örnek göstermiştir. Eyalet ve vilayet encümenlerine değinmiştir. Seçimle gelen belediye encümenleri vasıtasıyla halkın belediye işlerine müdahil olduğu hatırlatılmıştır.

Pişeveri, kendileri gibi muhtariyetini ilan eden Kürdistan Mahabad Cumhuriyeti ile iyi ilişkiler kurmanın gerekliliğine inanmıştı. O yüzden Azerbaycan Milli Hükümeti ile Kürdistan hükümetini birbirine düşürme gayretlerine karşı uyanık olunması uyarısında bulunarak "*Kürdistan ile dostane ilişkileri güçlendirmeye çalışıyoruz*" demiştir¹⁵⁴.

Rusya ile İran'ın anlaşması Azerbaycan Hükümeti'ni zor duruma düşürdü. Zira bu anlaşma ile Rusya Güney Azerbaycan'daki kuvvetlerini geri çekecekti. Pişeveri bu şartlarda yeni gelişmeleri Azerbaycan halkı ile paylaştı. Tebriz Radyosunda yaptığı bir konuşmada "*Ben her şeyi İran hükümeti ile görüşmeleri bütün açıklığı ile sizlere anlattım. Kazandıklarımızı saklayabilmek son derece önemlidir. Tahran sıkıntı yaratmaya devam ederse yine de silahı ele alıp vuruşma ile maksadımızı elde edek. ...Mahv olsun onun azadlığını mahdud etmek isteyen hain ve mürteci istiar nökerleri. Yaşasın Azerbaycan*" diyerek halkı motive etmeye çalışmıştır¹⁵⁵.

Pişeveri mevcut İran anayasasının değişmesi düşüncesindedir. Ona göre İran'ın 40 yıl önce hazırlanmış olan anayasası çağdaş ihtiyaçlara cevap vermemektedir. Bu anayasa ile Azerbaycan halkının talepleri karşılanamaz. Anayasa değişikliği ile eyalet encümenleri öz gücü ile eyaletleri mamur hale getirmelerine imkân verilmelidir. Halk eyaletlerde kendi yönetimini gerçekleştirmelidir. Tahran ile mütekabiliyet esasına dayanan bir kardeşlik tesis edilmelidir. İran nüfusunun üçte birini teşkil eden Azerbaycan hükümet işlerine bu oranda katılmalı ve söz sahibi olmalıdır¹⁵⁶.

Pişeveri ADF'nin kurucusu olduğu için bu teşkilatı evladı gibi görüyordu. Bu yüzden partiyi halka anlatmaya ve sevdirmeye özel gayret göstermiştir. Parti ile ilgili çok sayıda yazı yazmıştır. "*Fırkamız İşe Başladı*" başlıklı yazısında ADF'nin 3 Eylül 1945 tarihli

¹⁵³ Azerbaycan, 22 Bahman 1324/ 11 Şubat 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 336-339.

¹⁵⁴ Azerbaycan, 18-27 Farvardin 1325/ 7-16 Nisan 1946 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 336-339.

¹⁵⁵ Azerbaycan, 17 Hordad 1325/ 7 Haziran 1946 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 355-360.

¹⁵⁶ Azerbaycan, 27 Mordad 1325/ 15 Ağustos 1946 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 366-367.

müracaatnamesine (program) Azerbaycan halkının gösterdiği büyük rağbet ve ilgiye işaretle *"Bu alaka tuttuğumuz yolun ve seçtiğimiz hedefin doğru olduğunu göstermiştir"* demiştir¹⁵⁷.

O, partinin üye sayısını da yakından takip etmiş, 15 gün içerisinde Tebriz'de ve diğer şehirlerde her tabakadan 10.000'den fazla üyeye ulaşıldığı müjdesini vermiştir. Tudeh Partisi'nin 50.000'i aşkın mensubunun da katılımıyla büyük rakamlara ulaşılacağını duyurmuştur¹⁵⁸. Bütün İran halkının kurtuluş ve saadetini ADF'de gördüğünü iddia etmiştir. Güney şehirlerinden parti merkezine gönderilen mektuplardan örnekler vererek halkın umudu olduklarını söylemiştir¹⁵⁹.

Pişeveri başka bir yazısında ADF'nin milli bir fırka olduğu için sınıf ve sosyal tabaka ayırmaksızın bütün Azerbaycanlıları öz bayrağı altına davet ettiğini duyurmuştur. Azerbaycan gazetesinin partinin resmi yayın organı olduğunu haber vermiştir. Parti programının yeri geldikçe bu gazetede tefsir edilerek açıklanacağını, belirterek *"Biz reşid bir milletin hak ve ihtiyarı için mübareze edirik. Azerbaycan halkı öz azadlığını almakla bütün İran halklarını da esaretten halas edecektir"* demiştir

O, partisinin uygulayacağı politikaları şu şekilde sıralamıştır. 1. İran'ın bağımsızlığı 2. Azerbaycan halkının kültürel ihtiyaçlarının karşılanması. 3. Azerbaycan'ın geleceğinin öz gücü ile tayin etmesi. 4. Azerbaycan dilinde ferheng (kültür), behdaşet ve devlet idaresi. 5. İran Kanuni esasisine göre eyalet ve vilayet encümenlerinin oluşturulması¹⁶⁰.

Pişeveri ADF'nin geri bırakılmış olan Azerbaycan halkının medeni ve siyasi yönden terbiye edilmesi gibi önemli bir görevi olduğunu partilere açıklamıştır. ADF adına çete ve jandarma kuvvetleri oluşturmak fikrinde olmadıklarını özellikle vurgulamıştır. Köylerdeki ve şehirlerdeki zahmetkeşlerin ADF teşkilatlarının içine alınıp eğitilmesini istemiştir. O, partililerine şu talimatları da vermiştir: Parti rehberleri kesinlikle vurmak, dövmek vb. kötü muamelelerden uzak duracaklardır. Köylerdeki ve şehirlerdeki parti mensuplarının ilk görevi tebligatçılıktır. İkincisi ise teşkilatçılıktır. Azerbaycan halkını ADF etrafında toplanmalıdır.

Pişeveri bir başka yazısında da partide hizipleşmelerin önüne geçmeye çalışarak, ADF'ye katılanların mutlaka eski fikirlerini geride bırakmaları gerektiğini söylemiştir. Partiye katılanların ADF'nin fikir ve ilkelerini kabul etmek mecburiyetinde olduklarına dikkati çekmiştir. Bütün parti mensuplarının milli azatlık yolunda çalışmalarını, davranış ve konuşmalarını tam manasıyla demokratlaştırmalarını istemiştir. Halk üzerinde olumsuz etki bırakacak davranışlarda bulunanların partide yeri olamayacağını açıklamıştır¹⁶¹.

Pişeveri *"Siyasi Fırkaların Afeti"* başlıklı yazısında ise ADF'nin kendisini menfaatçilerden koruması gerektiğine işaret etmiştir. O, bir siyasi parti teşkil edildiğinde çıkarıcıların hemen partiye yuvalanmaya çalışacakları uyarısında bulunmuştur. Bunların menfaat için hiç bir rezalet ve alçaklıktan çekinmeyecekleri, her türlü töhmet, iftira ve yalana başvurarak partide ön plana geçmeyi başarabilecekleri uyarısında bulunmuştur. O, bu parazit unsurları siyasi düşmanlardan daha tehlikeli olarak değerlendirmiştir¹⁶².

Pişeveri Azerbaycan'da ADF politikalarına karşı çıkanları ise ihanetle ve Rıza Han siyasetini takip etmekle suçlamıştır. Bu tür tavır içerisine girenlerin ortaya çıkarılarak

¹⁵⁷ Azerbaycan, No: 1, 14 Şehriver 1324/ 5 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 207-208.

¹⁵⁸ Azerbaycan, No: 6, 27 Şehriver 1324/ 18 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 223-224.

¹⁵⁹ Azerbaycan, 15 Azer 1324/ 6 Aralık 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 298-299.

¹⁶⁰ Azerbaycan, No: 1, 14 Şehriver 1324/ 5 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 207-208.

¹⁶¹ Azerbaycan, No: 6, 27 Şehriver 1324/ 18 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 223-226.

¹⁶² Azerbaycan, No: 4, 25 Şehriver 1324/ 16 Eylül 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 221-222.

Azerbaycan'dan sürüleceklerini ifade etmiştir. Bu hususta uyanık olmaları hususunda parti teşkilatlarını uyarmıştır¹⁶³.

Diğer taraftan Pişeveri Tahran'da ve İran'ın başka şehirlerinde kendilerini ADF'nin şubesi veya temsilcisi olarak adlandıranlara itibar edilmemesi uyarısında bulunmuştur. O, bu kişi ya da grupların partinin halk nazarında kazandığı nüfuz ve itibardan faydalanmaya çalıştıklarını duyurmuştur. Azerbaycan dışında ADF'nin hiçbir şube veya temsilcisinin bulunmadığı açıklamasını yapmıştır¹⁶⁴.

Pişeveri Azerbaycan seçimleri tamamlandıktan sonra milletvekillerini uyaran bir yazı kaleme almıştır. O, vekillerden iş ve fedakârlık beklediklerini, halk tarafından verilen vazifeyi yapmak istemeyenlerin derhal istifa etmelerini talep etmiştir. Onlardan kanun çerçevesinde fedakârca görev yapmalarını beklediğini ifade etmiştir¹⁶⁵.

O, partisini ve Azerbaycan milli hareketini meşrutiyetin güvencesi olarak görmüştür. ADF'yi teşkil eden Azerbaycan halkı yaşadıkça azatlığının devam edeceğini, bunun da İran'ın bağımsızlığının güvencesi olduğunu belirtmiş, "Yaşasın Azerbaycan Demokrat Fırkası, yaşasın halkımız. Yaşasın halkımızın bütün İran Azerbaycanının tamamıyeti için başladığımız büyük demokratik nühzetimiz" demiştir¹⁶⁶.

Sonuç

Pişeveri, dönemindeki pek çok Türk ve Müslüman aydın gibi Bolşevizm'den etkilendi. Komünist fikirlerinin içinde yaşadığı toplum için faydalı olduğuna inandı. Bu yüzden ömrünün uzunca bir bölümünü bu fikre hizmet yönünde harcadı. Pek çok gazetede çok sayıda yazılar yazdı. Gilan Sosyalist Cumhuriyeti'nde dışişleri bakanlığı yaptı. O, bu dönemde özel mülkiyete karşıdır. Bolşevik inkılabının Rusya'dan bütün dünyaya yayılacağı, fakir emekçi sınıfının başarısı ile neticeleneceği düşüncesindedir.

1924'de İran'a dönen Pişeveri aynı tutumu göstermeye devam etti. Ancak Şah Rıza Pehlevi ülkedeki komünistlerin tutuklanması talimatını verince o da tutuklandı. 11 yıl hapis yattı. Rus orduları İran'a girince serbest bırakıldı. Ardından İran Demokrat Partisi'nden Tebriz milletvekili seçildi. Ancak, milletvekilliği Şah Rıza Pehlevi'nin müdahalesi ile onaylanmadı. İran Milli Meclisi'ne kabul edilmedi.

Öte yandan Pişeveri 1918 yılında Türk ordusunun gerçekleştirdiği Azerbaycan hareketinin lehinde bir görüş serdetmemiştir. Bakü'ye giren Türklerin farklı fikir ve siyasi faaliyetlere izin vermedikleri iddiasındadır. Müsavat iktidarını da eleştirmiştir. Bu yönetimin birleşik Azerbaycan fikri dolayısıyla hiç yoktan İran ile karşı karşıya geldiği düşüncesindedir. Ermeni-Azeri çatışmalarının sorumlusunun Taşnak ve Müsavat partileri olduğunu öne sürmüştür. Ona göre bu partiler ülkelerinde milli ve dini taassubu harekete geçirecek düşmanlık yaratmışlardır. Bununla birlikte Azerbaycan'da ve Ermenistan'da Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmelerini emperyalizme karşı bir zafer olarak değerlendirmiştir.

Ancak Pişeveri'nin Azerbaycan Milli Hükümeti dönemindeki fikirleri çok farklıdır. Sınıf merkezli bakış açısını tamamen değiştirmiştir. Bu değişiklik özellikle İran Millet Meclisi seçimleri nedeni ile Tebriz'deki propaganda çalışmalarını sırasında gerçekleşmiştir. Azerbaycan halkını yakından tanıma ve gerçekçi çözümlene imkânı bulmuştur. Komünizm fikirlerinin Azerbaycan'da uygulanamayacağını görmüştür. Bu yüzden onda Bolşevik fikirlerin etkisi

¹⁶³ Ajir, No: 150-155, 21 Hordad 1322/12 Haziran 1943 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 196-203.

¹⁶⁴ *Azerbaycan*, 20 Hordad 1325/ 10 Haziran 1946 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 309.

¹⁶⁵ *Azerbaycan*, 27 Aban 1324/ 18 Kasım 1945 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 291-293.

¹⁶⁶ *Azerbaycan*, 14 Mordad 1325/ 5 Ağustos 1946 naklen *Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, 361-365.

zayıflamış ve mutedil bir noktaya gelmiştir. Toprak sahipleri de dahil bütün sosyal tabakalara eşit mesafede olan bir anlayışa bürünmüştür. Yazılarında yolsuzluk gibi sosyal hastalıkları ön plana çıkarmıştır. Yine onun düşüncesinde İranlılık ve Azerbaycanlılık giderek önem kazanmıştır.

Kendi eseri olan Azerbaycan Demokrat Fırkasını ve Azerbaycan Milli Hükümeti'ni evladı gibi görmüş ve korumaya çalışmıştır. Partisini azatlık hareketi ile özdeşleştirmiştir. Bu yüzden partisi ile ilgili her türlü gelişmeyi basın aracılığıyla halka duyurmuştur. Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın kapılarının herkese açık olduğu, ancak gelenlerin mutlaka eski fikirlerini geride bırakmaları gerektiğini söylemiştir. Partisini ve milli hareketi İran'da meşrutiyetin güvencesi olarak görmüştür.

Bu dönemde Azerbaycan muhtariyeti ve bu muhtariyetin korunması onun için en önemli mesele olmuştur. Bu çerçevede eyalet encümenlerini muhtariyetin garantisi olarak görmüş ve büyük önem vermiştir. İran'ın toprak bütünlüğüne saygılı olduklarını sıklıkla vurgulamıştır. Ancak İran yönetiminin muhtariyete karşı çıkmasına ise tam bağımsızlık tehditleri ile cevap vermiştir.

Pişeveri'nin liderliğini değerlendirecek olursak şunları söyleyebiliriz. O'nun lider olarak ortaya çıkması Bağırov ile görüşmesinden sonradır. Yani Pişeveri turnakları ile kazıyarak, sıfırdan bir siyasi hareket başlatarak lider olmuş değildir. Sovyet desteği ile ortaya çıkmış bir kişidir. Bu yönü liderliğinin en zayıf noktasını oluşturur. Hareketi kendi milli imkanları ile başlatıp bir yerlere getiremediği için dış destek yitirilince bu hareket de ortadan kalmıştır. Ruslar, Pişeveri liderliğindeki Güney Azerbaycan milli hareketini Batı dünyasına ve İran'a karşı tehdit olarak kullanılmışlar, menfaatlerini temin ettikten sonra da onları harcamakta hiçbir beis görmemişlerdir.

Diğer taraftan Pişeveri klasik Türk lider profilinden biraz farklıdır. Bilindiği üzere Türk dünyası lider profilinde asker kökenli kişiler ya da silahlı milis güçleri yönetenler ön plandadır. Pişeveri bu profilden uzaktır. O, öğretmenlik ve gazetecilik yapmış olan aydın bir kişiliktir. Ancak, Türk dünyasının esaret altında bulunan bölgelerindeki liderlerin milli meselleri önceleyen anlayışı onda da mevcuttur. Bu yüzden Azerbaycan dili, kültürü ve tarihi vb. konularda o da hassasiyet göstermiştir.

Kaynaklar Gazeteler

Akşam

Ayın Tarihi

Cumhuriyet

Son Posta

Kitaplar ve Makaleler

- Abrahamian Ervand, *Modern İran Tarihi*, (Çev: Dilek Şendil), 3. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2004.
- Armaoğlu Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2. Baskı, 1984.
- Attar Aygün, *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*, Ankara: Divan Yayıncılık, 2006.
- Attar Aygün, "Yeni Belgeler Eşliğinde II. Dünya Savaşı Sırasında Türk-Sovyet İlişkilerinde İran Gerginliği", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, 2/2 (2004): 135-147.
- Attar Aygün, "İran Türkleri", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, 2, 1, (2004): 39-62.
- Barjough Samira Mirzadad, *İran'da Siyasi ve Ekonomik Çıkar Çatışmaları (1921-1950)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Bayır Emre, "Fars Milliyetçiliğinin Gelişimi ve Güney Azerbaycan Milli Direnişi", *Avrasya Dosyası*, 5, 3, (1999): 90-124.
- Bolat Gökhan, "İran Meşrutiyet Hareketinin Türk Liderleri: Settar ve Bager Hanlar", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 5/1, (2013): 47-64.
- Duman Selçuk, *Güney Azerbaycan Türklerinin Demokratik Hak ve Özgürlük Mücadelesi*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2017.
- Hesenli Cemil, "Güney Azerbaycan Milli Harekâtı", *Türkler Ansiklopedisi*, C.20, (ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri), Ankara: 2002: 640-650.
- Heyet Rıza, "Azerbaycan Milli Hükümetinin Kuruluşu ve Dil Politikası", [http://tebaren.org/?p=121\(ET: 06.02.2019\)](http://tebaren.org/?p=121(ET: 06.02.2019)).
- "İran Komünistlerinin Hikayesi: Tudeh" erişim tarihi 4 Mayıs 2020, <https://www.gzt.com/mecra/iran-komunistlerinin-hikyesi-tudeh-3346004>.
- "Sosyalist Gilan Cumhuriyeti", erişim tarihi 4 Mayıs 2020, <https://istiraki.blogspot.com/2015/11/sosyalist-gilan-cumhuriyeti.html>.
- Kafkasyalı Ali, *İran Türkleri*, İstanbul: Bilgeoguz Yayınları, 2010.
- Kafkasyalı Ali, *İran Coğrafyasında Türkler*, İstanbul: Bilgeoguz Yayınları, 2011.
- Kafkasyalı Ali, "XIX. ve XX. Yüzyıl Siyasi ve Sosyal Olaylarının Güney Azerbaycan Edebiyatına Yansımaları", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25, (2006): 165-208.
- Keskin Arif, "Güney Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-1946) ve Seyyid Cafer Pişeveri, erişim tarihi 06.02.2019. https://docplayer.biz.tr/8163128-Guney-azerbaycan-milli-hukumeti-1945-46-ve-seyit-cafer-pieveri.html#show_full_text.
- Keskin Arif, "Güney Azerbaycan Milli Hareketinin Tarihi Temelleri", *Gelecek Bir Tasarımdır* 2023, 25 (2011): 62-80.

- Mir Cafer Pişeveri Seçilmiş Eserleri*, (Haz. Ahmed Eminzade, Taki Musevi, Hüseyin Ceddi), Bakı: 1965.
- Öran Mehmet Metin, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, (Haz. Selçuk Alkın), İstanbul: Mars Yayınları, 1998.
- Rehimli Ekrem, *Güney Azerbaycan'da Milli Demokratik Harekât*, Meqa Neşriyat, Bakı, 2003.
- Sadak Necmeddin, "Sovyet Rusya Siyasetinin Değişmesi Bakımından İran Hâdiseleri", *Akşam*, No: 10114, 14 Aralık 1946.
- Sander Oral, *Siyasi Tarih 1918-1994*, 20. baskı, Ankara: 2011.
- Sarisaman Sadık, "20. Yüzyıl Güney Azerbaycan Fikir Adamlarından Mir Cafer Pişeveri'nin Fikirleri", 5. *Kültür ve Medeniyet Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Hatay 2019, s. 88-107.
- Shaffer Brenda, *Sınırlar ve Kardeşler İran ve Azerbaycan Kimliği*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları, 2008.
- Ünal Sonay, *Azerbaycan Milli Hükümeti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2019.
- Yurdakul Çiğdem, "Marx'ın Tarih Anlayışı: tarihsel Materyalizm" *Uluslararası Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 1, 3, (2019): 1-19.

STALİNGRAD SAVAŞI DÖNEMİNDE TÜRKİYE-SOVYET RUSYA
İLİŞKİLERİ (1941-1943)
SOVIET RUSSIA-TURKEY RELATIONS DURING BATTLE OF
STALINGRAD (1941-1943)

MEHTAP BAŞARIR

Dr. Öğr. Üyesi, Kayseri Üniversitesi, Develi Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü
Assist Prof. Kayseri University, Develi Faculty of Social Sciences and Humanities, Department of History
mehtapbasarir@kayseri.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0001-6317-7469>

Atıf / Citation

Başarır, M. 2021. "Stalingrad Savaşı Döneminde Türkiye-Sovyet Rusya İlişkileri (1941-1943)". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül- September 2021). 491-522

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 22.02.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 29.06.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4515>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*

TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunited>

STALİNGRAD SAVAŞI DÖNEMİNDE TÜRKİYE-SOYJET RUSYA
İLİŞKİLERİ (1941-1943)
SOVIET RUSSIA-TURKEY RELATIONS DURING BATTLE OF
STALINGRAD (1941-1943)

MEHTAP BAŞARIR

Öz

Bu çalışmada, İkinci Dünya Savaşı'nın merak uyandıran bir dönemini kapsayan 1941-1943 Alman-Sovyet Savaşı (Stalingrad) kapsamında Türk-Sovyet ilişkileri hakkında bilgiler verilmektedir. Değişen dünya şartlarına paralel olarak 1936 yılında imzalanan Montreux Boğazlar Rejimi ile sarsıntı geçiren iki ülke ilişkileri İkinci Dünya Savaşı döneminde de bir belirsizlik ve güvensizlik içerisinde devam etmiştir. Nitekim savaş döneminde Sovyetler, Türkiye ile ilgili taleplerini fırsat buldukça dile getirmekten çekinmemiştir. Aslında Boğazlar sadece Sovyetler tarafından değil Almanlar tarafından da bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Güç dengesinin değişmesine bağlı olarak özellikle Boğazlar her iki ülkenin çıkarlarına alet edilmiştir. Mevcut Sovyet çekincesini uyandırarak Türkiye'nin Sovyetlere kuşkuyla bakmasını isteyen bir Almanya'nın yanı sıra; Almanların Balkanlarda tahşidat yaptığı söylemleriyle Türkiye'yi kendi safında savaşa dâhil ederek yükünü hafifletmek isteyen bir Rusya karşımıza çıkmaktadır. Çalışmaya, Milli Kütüphane Süreli Yayınlar Şubesi'nden doküman incelemesi metoduyla dönemin ulusal basınında yer alan haberlerle, başyazarların değerlendirmeleri ve tetkik eserler esas teşkil etmiştir. Sonuçta anlaşılmaktadır ki, Stalingrad Savaşı sürecinde Almanların güçlü olduğu dönem üzerinde Alman baskısını hisseden Türkiye; Almanların gerileme göstermesinin ardından bu kez Müttefik baskısını hissedecektir. Ancak bitaraf politikasını sürdürmeye çalışan Türkiye bu politikayı uygularken çoğu zaman İngiltere'ye yakın olmasına karşın Sovyet çekincesini her zaman ön planda tutmuş ve Almanya'ya karşı da net bir tavır almaktan kaçınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İkinci Dünya Savaşı, Türkiye-Sovyet Rusya İlişkileri, Stalingrad Savaşı, Boğazlar, Eden, Molotov.

Abstract

In this study, information is given about Turkish-Soviet relations within the scope of "1941-1943 German-Soviet War (Stalingrad)", which covers an intriguing period of the Second World War. Parallel to the changing world conditions, the relations between the two countries, which were shaken by the "Montreux Convention Regarding the Regime of the Straits, signed in 1936", continued in an uncertainty and distrust during the "Second World War". During the second world war, the Soviet Union, did not hesitate to bring every opportunity to voice their demands on Turkey. In fact, "Straits" were not used as a "propaganda tool" only by the Soviets, but also by the Germans as well. Due to the change in the balance of power, the Straits have been used for the "interests of both countries". Here we see a Germany strives to arouse concern in Turkey against the Soviet Union and also wants Turkey to approach the Soviets with suspicion and distrust; while the Soviet trying to involve Turkey into the war on it's own side by using the retoric that "Germans are causing conflict and disturbance in Balkans" in order to lighten his burden. The study was based on the news published in the national press of the period with the method of document analysis from the National Library Periodicals Department, as well as the reviews of the lead authors and study works. Ultimately, it is understood that, Turkey was feeling the pressure of the Germans when the Germans were strong during the period of the Battle of Stalingrad, and after the Germans were in decline, Turkey was going to feel the pressure of the Allies this time. On the other hand, while seeks to pursue its policy of neutrality, Turkey was standing close to England most of the times, however, it has kept the Soviet concern in the foreground and has avoided taking a clear stance against Germany.

Key Words: World War II, Turkey-Soviet Russia Relations, Battle of Stalingrad, Straits, Eden, Molotov.

Structured Abstract

The Turkish-Soviet friendship, which started in the “period of national struggle” and reinforced with the 1925 friendship treaty, continued without any problems until the mid-1930s. However, in parallel with the changing world conditions, the priorities of the two countries have also changed since the beginning of the 1930s. In the said period “increased international tension and danger of the appearance of a war” has encouraged Turkey to follow a balanced foreign policy. In such a complex environment, Turkey who was often keeps on the agenda that the articles of the Lausanne Treaty regarding Turkish Straits (Disarmament of the Straits) threatens it’s own security; with the Montreux Straits Agreement signed in 1936, enabled the signatory states to accept that Straits regime should be established within the framework that prioritizing the safety of Turkey, the Black Sea and the littoral states. European countries (except Italy who did not attend the conference) has welcomed Turkey’s security concerns. However, Turkey’s largest northern neighbor, Soviet Russia; supported the thesis that “the Straits must completely be open to the warships of the states coastal to the Black Sea”. With this approach Soviet Russia, has moved away from the idea that “Turkey is the sole authority over the straits”.

In addition, Soviet Russia started to bring up the classical demands of the old Tsarist Russia, such as the joint defense of the Straits. This situation has significantly shaken the relations between the two countries, in this case, because of “declining confidence and sincerity” against it’s northern neighbor, Turkey; began to look more positively to requests for cooperation from the West. As a result, the years when the world rapidly approached war and formed blocks on the brink of a new war, has not been very bright in terms of Turkish-Russian relations. While the world countries were blocking against Italy and Germany, who are getting more aggressive with each passing day, Turkey was also in efforts to create the most suitable alliance for itself. Due to it’s prudent foreign policy, Turkey, while was trying to set the Turkish-British-French alliance- at the same time it also continued to its calls to provide Soviet Russia to be involved into the alliance. In line with this purpose, the coldness that started in Turkish-Soviet relations after the “1939-Moscow Trip” of Prime Minister Saracoğlu, has been moved to the top level with some territorial claims of Stalin against Turkey and with his demands about the Straits. Turkey; began to think that “Tsarist Russia’s aims to capture the Straits, which were the most important purpose for Tsarist Russia” were put into effect by Soviet Russia, and thus began to watch its northern neighbor in uneasiness. After all, during the Second World War, the Soviet Union did not hesitate to express it’s demands against Turkey whenever possible. Turkey relaxed for a certain period of time, in the new period that started with Germany’s attack on the Soviet Union in 1941 by the idea that its northern neighbor would wear out. However, at the very beginning of the war, when Hitler brought Molotov’s imperialist policy on the Straits to the agenda, Turkey will rightly begin to look at the Soviet Union with suspicion. Because of the issue of the Straits has come back to the agenda in a war environment, this has led Turkey to a suspicion against the Soviets, and with the attack of the Germans to Soviets; this suspicion has also been used by both countries as the most important propaganda tool. The aim of this study is to reveal, in terms of Turkey-Soviet Russia relations, how the Straits -which is the most sensitive issue for Turkey- is used frequently in the form of propaganda by combatants, in the new process named as Battle of Stalingrad and started in June of 1941 with Germans attack against USSR.

In the study, it is understood that both Germany and Soviet Russia, want to see Turkey as an ally next to them during the Battle of Stalingrad. Both prefer propaganda over the theme of uneasiness to achieve these goals. In this context; while Germany was emphasizing “the Soviet demands on the Straits”; Soviet Russia was stressing “The military buildups realized at the Thrace (Trakya) border and Germany’s aggressiveness” in order to pull Turkey to their side. Turkey’s defiance against this form of propaganda varies according to the course of the Battle of Stalingrad. That is to say, at the beginning of the Stalingrad War, Hitler’s statement, in order to win supporters on his side, which mentioned “the existence of a Soviet Russia that kept the aspirations of Tsarist

Russia on the Straits”, was immediately accepted by the Turkish press. In these evaluations, anti-Soviet feeling was heavily addressed and emphasized.

The fact that the eyes of its northern neighbor is still on the Straits and that its ally Britain stands by the communist Russia, which was attacked by Germany, and declared all kinds of support caused uneasiness among the Turkish ruling part. In order to resolve this unrest, with the “note of the August 1941” Britain and Soviet Russia have declared that they are not in any kind of cooperation against Turkey. However, due to the it’s geography, Turkey who always kept in mind; this time was confronted with propaganda published by Soviet Russia. Soviet Russia brought the rumors that the Germans are having military buildups in Bulgaria against Turkey in order to remove Turkey through this propoganda from side of the Germans. Against the propaganda of Soviet Russia, this time a joint Turkish-German communiqué was shared with the public. Turkey declared by press that; “Turkey would only be involved in the war to defend it’s rights and interests and except this situation no any propoganda which aims to remove Turkey away from Germany will be affective”.

Turkey has continued insistence of it’s impartial policy, and put forward it’s desire to live friendly with Germany; as well as with Soviet Russia and therefore with it’s ally Britain -who fought jointly against Nazism- in it’s joint communiqué. However, depending on the course of the war propaganda against Turkey also continued. The German press evaluating the visit of the British Foreign Minister Eden in Moscow in December 1941, accelerated its propaganda activities by stressing that “in this meeting the Straits were presented in the form of a gift, to Soviet Russia” by Turkey’s ally England. The Turkish press, which took German propaganda about the Straits seriously at the beginning of the war, did not take such action this time. Because, “after the defeat of Germany by its northern neighbor Soviet Russia in Moscow”, the Turkish press did not dictate the German propaganda on the Straits and evaluated these discourses as propaganda and “revealed through the press that the northern neighbor did not have a bad intention on its own land”.

As a result “during the Battle of Stalingrad” Turkey remain vigilant against all kinds of propaganda by claiming territorial integrity and the right to draw their own destiny on its own territory, and conducted Turkish foreign policy in this context.

Giriş

İki dünya savaşı arasındaki dönemde Türk-Sovyet ilişkileri ilginç bir tarihsel gelişim sürecinden geçmiştir. 1920'lerde aynı tarihsel kaderlerini paylaşan her iki ülke de, uluslararası ilişkiler sistemi içinde yerlerini alarak hem ikili ilişkilerini sürdürmeye hem de çok çeşitli konularda işbirliği yaparak uluslararası konularını sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Buradan hareketle 1930'ların ortalarına kadar Türk-Sovyet ilişkileri dostça nitelendirilebilir. Daha sonraki yıllarda Türkiye'yi ihtiyatlı ve dengeli bir dış politika izlemeye teşvik eden, söz konusu dönemde artan uluslararası gerilimler ile savaş tehlikesiydi (Hasanlı 2011a: 15-16).

Bu dönemde uluslararası ilişkiler kapsamında, Boğazlar meselesinin yeniden ele alınmasını sağlayan Türkiye, Lozan Anlaşması'nda Boğazların silahsızlandırılması meselesinin gözden geçirilmesini defalarca İngilizlerden talep etmiş ancak bu amacına 1936'da erişmiştir. Lozan Anlaşması'nı imzalayan devletlere gönderdiği notada, konferans kararlarının yeniden gözden geçirilmesini, barış ve savaş döneminde ticaret gemilerinin Boğazlardan serbest geçişini sağlamaya hazır olduğunu belirten Türkiye, Boğazların güvenlik rejiminin düzenlenmesi gerektiğini de dile getirmiştir. Lozan Anlaşması sırasında Avrupa'da silahsızlanma süreci yaşandığı için bir savaş tehdidi de düşüktü ancak Akdeniz bölgesinde durumunun değişmesi uluslararası konjonktürde endişeleri artırdığı için meydana gelen tehlikeli durum Boğazlarda asker bulunduramayan Türkiye için tehditti. 20 Temmuz 1936'da Boğazlar rejimine ilişkin Montrö Sözleşmesi imzalandı. Buna göre İtalya hariç Türkiye, Sovyetler Birliği, Bulgaristan, Romanya, İngiltere, Fransa, Japonya, Yunanistan ve Yugoslavya imzaladığı Montrö Sözleşmesi ile Boğazlar rejiminin "Türkiye'nin Karadeniz'in ve kıyıdaş devletlerin güvenliği" çerçevesinde kurulması gerektiğini onayladılar. Böylece Lozan Konferansı'nda Boğazlarla ilgili kabul edilen Uluslararası Komisyon Montrö'de iptal edilmiştir. Montrö Sözleşmesi, Sovyetlerin Boğazlar üzerindeki çıkarlarını herhangi bir şekilde karşılamadı. Nitekim Sovyetler Birliği, Karadeniz devletlerinin denizaltı ve hava kuvvetleri hariç, gemilerinin Boğazlardan her iki istikamete serbest geçiş hakkının saklı tutulması konusunda ısrar etmiş ve kendi çıkarlarının Türkiye tarafından dikkatlice ele alınacağını da beklemiştir. Sovyet hükümeti, savaş döneminde Türkiye tarafsız kaldığı takdirde Türkiye ve Milletler Cemiyeti'nin kararı ile savaş mağdurlarına yardım durumları dışında, Boğazların tüm ülkelerin askeri gemilerine kapatılmasından yanaydı. Sovyetler Birliği'nin çıkarlarının tam karşılanamaması daha çok aslında Boğazların özelliğinden kaynaklanmıştır. Boğazlar ülke sınırları itibarıyla Türkiye'nin ayrılmaz bir parçasıydı ve her iki sahili de Türkiye'ye aitti. İlaveten Boğazlar yeteri kadar dar bir alandı ve onu kapatmak kolaydı ancak açık deniz –Akdeniz- ile kapalı –Karadeniz- denizi birleştirdiği için Boğazlar konusunda ayrıcalığa sahip olamayan Sovyetler Birliği ile Türkiye'nin ilişkileri Montrö görüşmelerinde olumsuz etkilenmiştir (Hasanlı 2011a: 19-26; Gürün 1999: 148-156). Rusya, Lozan'da Boğazların her devletin savaş gemilerine mutlak şekilde kapalı olması ve Boğazların sadece Türk kontrolü altında bulunması tezini korumaktayken Montrö'de Boğazların Karadeniz'e sahildevletlerin harp gemilerine tamamen açık olması tezini savunmuş ve ayrıca Boğazlar üzerinde Türkiye'nin tek söz sahibi olması düşüncesinden uzaklaşmıştır. İtalya'nın konferansta olmamasıyla meydanın kendisine kaldığına hükmeden Rusya bu tez içerisine girmiştir. Gürün'e göre İtalya konferansa katılmış olsaydı İngiltere gibi geçiş serbestisi fikri üzerinde

ısrar edecek, yani bir bakıma İngiltere ile aynı çizgide bulunacak, Fransa'nın da İtalya'yı desteklemesiyle Rusya tek kalacaktı (Gürün 1999: 150-151). Neticede dünyanın hızlı adımlarla savaşa yaklaştığı seneler Türk-Rus ilişkileri açısından pek parlak olmamıştır. Montrö'den sonra iki ülke ilişkilerinde itimat ve samimiyet azalırken, Türkiye Batı'dan gelen iş birliği taleplerine daha sıcak yaklaşacaktır çünkü Ruslar, Boğazların ortak savunması gibi eski Çarlık Rusya'sının klasik taleplerini gündeme getirmeye başlamıştır. Dünya ülkelerinin, yeni bir savaş eşiğinde bloklaşması ve her geçen gün daha saldırgan bir politika içerisine giren İtalya ve Almanya karşısında, İngiltere ve Fransa ile yakınlaşmaya çalışan Rusya adına Türkiye'nin de aynı ülkelerle temasa geçmesi artık olağan bir durumdu (Gürün 1999: 168,169). Almanya'nın 1 Eylül 1939'da Polonya'ya saldırmasının ardı sıra İngiltere ve Fransa'nın 3 Eylül'de Almanya'ya savaş ilan etmesiyle başlayan İkinci Dünya Savaşı'nın ilk evrelerinde bir taraftan Türk-İngiliz-Fransız ittifakı oluşturma çabaları bir taraftan da Türk-Sovyet görüşmeleri devam etmiştir. Dışişleri Bakanı Saracoğlu'nun Eylül 1939 Moskova ziyaretinde Molotov'un amacı, Ağustos 1939'da Almanya ile bir anlaşma imzalamış bulunan Sovyetler Birliği'nin Montrö Sözleşmesi'ni kendi lehine değiştirmek ve imzaya hazır Türk-İngiliz-Fransız Üçlü İttifakı'nın içeriğini tam olarak öğrenmek ve Türkiye'nin tarafsızlığını sağlamaktır. Molotov'un aksine Saracoğlu'nun amacı ise yine imzaya hazır hale gelmiş bulunan Üçlü İttifak ile Türk-Sovyet dostluğu arasında bir bağlantı noktası oluşturmaktır. Neticede görüşmelerde Molotov her defasında sözü Montrö'de Sovyetler Birliği lehine değişiklik yapılmasına getirdiği (Aydm 2014: 418-419) için bir sonuç çıkmayacaktır.

Dış politikası gereği İngiltere ve Sovyet Rusya'ya dayanmak isteyen Türkiye bu amaç için çabalasa da İngiltere ile kurmaya çalıştığı ittifaka Sovyet Rusya'yı dâhil edememiş ve 19 Ekim 1939'da İngiltere ile içerisinde Fransa'nın da yer aldığı Karşılıklı Yardım Antlaşması'nı imzalamıştır. Ancak Türkiye, imzaladığı Üçlü İttifakın iki numaralı protokolüne göre; Sovyetler Birliği ile savaşa meydan verebilecek her durumda antlaşmayı vurgulamaktan muaf tutulmuştur (Deringil 2014: 96-97). Türkiye'nin bu ek protokolü ilave ettirmesine yol açan en önemli gelişme, Rusya'nın Ağustos 1939'da Almanya ile bir Saldırmazlık Paktı imzalaması ve Türkiye'nin de Sovyet tehdidinden emin olmamasıdır (Sadak 1948-1949: 453). Çünkü güç dengesinde bu beklenilmeyen gelişme tedirginlik ve şaşkınlık yarattığı için haber doğal olarak Türkiye'de de bomba etkisi yapmıştır (Deringil 2014: 80). Nitekim Almanlarla yaptığı görüşmelerde Molotov'un Boğazlar meselesini gündeme taşıdığı bilinmektedir. Bu görüşmelerde Molotov, yine Montrö Sözleşmesi'nin Sovyetler Birliği lehine değiştirilmesini ve Sovyet ticaret ve savaş filolarına bazı özel imtiyazlar verilmesini talep etmiştir (Semiz ve Akgün: 2007: 241). Boğazlar meselesinin böylece savaş ortamında yeniden gündeme gelmesi Türkiye'nin Sovyetlere karşı çekincesinin doğmasına yol açmış ve Almanların Sovyetlere saldırmasıyla birlikte bu çekince her iki ülke tarafından en önemli propaganda aracı olarak da kullanılmıştır. Bu çalışmanın amacı, Stalingrad Savaşı adıyla adlandırılan ve Almanya'nın 1941 Haziran'ında Sovyetler Birliği'ne saldırmasıyla başlayan yeni süreçte, Türkiye açısından en hassas mesele olan Boğazların muhariplerce sık sık propaganda aracı biçiminde nasıl kullanıldığını Türkiye-Sovyet Rusya ilişkileri açısından ortaya koymaktır. Stalingrad Savaşı boyunca Türkiye her türlü propagandaya karşı tetikte kalarak, toprak bütünlüğü ve

kendi toprakları üzerinde kendi kaderini çizme hakkına sahip çıkarak, Türk dış politikasını yürütmüştür (Weisband 2000: 23).

Alman-Rus Savaşı (Stalingrad) Karşısında Türkiye

Alman kıtalarının 22 Haziran 1941 sabahı hiçbir sebep göstermeden ve ilanı harp etmeden Sovyetler Birliği'ne taarruz etmesi Alman-Sovyet savaşını başlatmıştır. (Beevor 1999: 10). Böylece İkinci Dünya Savaşı, Türkiye'nin batı ve kuzeyine yayılmıştır (Aydın 2014: 445). Sovyetler Birliği'nin Almanya'nın işgale uğramasıyla Türkiye'nin görüşü ikiye ayrıldı. Saldırı, Türkiye için en büyük tehlike oluşturan iki ülkenin birbiriyle savaşırken her ikisinin de birden zayıflayacağı ve böylece Türkiye'ye yönelik olası saldırıyı geciktirebileceği anlamına geliyordu. Ancak uzun vadede bir gücün yok edilmesi bir diğerinden gelen tehlikeyi artırabilirdi. Eğer Almanya sonbaharda Sovyetler Birliği'ni yenebilirse Türk liderler bir sonraki hedef olacaklarını tahmin ediyorlardı. Ayrıca Türk planlamacılar bir Sovyet zaferinin Kızıl Ordu'nun Doğu Avrupa ve Balkanları işgal ederek Türkiye'yi Batı Avrupa'dan koparacağını düşünüyorlardı. Ancak kısa vadede Alman-Sovyet çatışması savaşın Boğazlara veya Doğu Anadolu'ya yayılma tehlikesini artırabilir ve kendisini çatışmanın ortasında bulan Türkiye, topraklarından asker veya erzak geçişi için güçlü taleplerle yeniden yüzleşmek zorunda kalabilirdi (VanderLippe 2005: 64-65). Neticede bu savaş Türkiye için, Türkiye Büyük Millet Meclisi üyesi Faik Ahmet Barutçu'nun anılarında da belirttiği gibi kısa vadede bir rahatlama meydana getirmiştir: *"Alman-Rus savaşı ülkede bir şenlik havası yarattı. ... Herkes bir kutlama çağrısı yaparak birbirini tebrik etti."* Türk politikacıları, Sovyetler Birliği'nin savaşın başlangıcından bu yana açıkça Türk topraklarında tavizler talep eden tek güç olduğuna işaret ettiler. Böylece Türk hükümeti, uzun vadede en büyük tehlikeyi Almanların değil Sovyetlerin oluşturduğunu ileri sürmüş ve Alman ilerleyişi karşısında biraz da olsa rahatlamıştır (VanderLippe 2005: 65).

Alman saldırısının gerçekleştiği günün gecesinde radyoda bir konuşma yapan Churchill, İngiltere'nin Rusya'ya her yardımı yapacağını, çünkü bu davanın hür insanların davası olduğunu söylemiştir (Tan 23 Haziran 1941: 1-5). Ayrıca Churchill¹'in (Gürün 1999: 239) aynı radyo konuşmasında Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin müttefiki olan ancak savaştan pay alamayan Sovyet Rusya'nın durumunu hatırlatması dolayısıyla Türkiye Başbakanı Saracoğlu bu payın Boğazlardan başka bir şey olmadığını yorumlayarak, 27 Haziran 1941'de İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Knatchbull-Huggessen'e bu konuşmanın manasını sormuştur. İngiliz Büyükelçisi de bu konuşmanın Türkiye ile hiçbir ilgisi bulunmadığına açıklık getirmiştir. Rus harbi başlar başlamaz Almanya da Molotov'un Berlin'de ve daha sonra Moskova'da, Boğazlar hakkında ileri sürdüğü taleplerini açığa vurmuştur (Gürün 1999: 239-240). Anlaşılacağı üzere, savaş alanlarındaki savaş operasyonlarına hem savaşan hem de tarafsız ülkeleri içine alan diplomatik savaşlar eşlik etmiştir. Nitekim Almanya, 1940 Berlin görüşmelerinde Molotov'un Türkiye ile ilgili

¹ Churchill'in konuşmasının bu kısmı şöyledir (Gürün 1999: 239): *"Hatıram yıllar arasında dolaşarak Rus ordularının aynı düşmana karşı müttefikimiz olduğu günlere, o kadar kahramanlıkla çarpıştıkları ve kendi kusurları olmaksızın bir payını dahi alamadıkları zaferin kazanılmasına yardım ettikleri zamana geliyor. Bütün bunlar hafızamdadır. Bu eski hatıraları tazelediğim şu anda hislerimle konuştuğum için beni mazur görünüz."*

planlarını derhal duyurdu (Hasanlı 2011a: 23). Ancak Türkiye, Alman-Rus savaşının daha başlangıcında Boğazlar meselesinin gündeme gelmesinden rahatsızlık duysa ve endişelense de bitaraflığını korumuştur.

Almanların, Rusya'ya yönelik gerçekleştirdiği saldırı üzerine İngiliz Avam Kamarası'nda söz alan İngiliz Dışişleri Bakanı Anthony Eden, bu saldırının arkasındaki esas hedefin İngiliz İmparatorluğu olduğunu söylemiştir. Eden, Hitler'in İngiltere'yi, takip ettiği dünya tahakkümüne giden yolda başlıca engel biçiminde yorumladığını bu nedenle Sovyet Rusya'nın istilasının aslında bir netice değil aksine bir vasıta olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu münasebetle Eden, Sovyetler Birliği'ne saldıran Hitler'in öncelikle Sovyetlerin askeri kudretini kırmak suretiyle hedefini İngiltere'ye yönelttiği vakit arkasında doğudan gelebilecek herhangi bir tehlike endişesinden kurulmak ümidiyle hareket ettiğine vurgu yapmıştır. Hitler'in niyetinin farkında bulunan İngiliz hükümetinin, Sovyet hükümetiyle müzakerelere devam ettiğini ancak mevcut müzakerelerin bütün neticelerini söyleyecek vaziyette olmadığını ifade eden Eden, neticede Sovyetler Birliği Büyükelçisinin Rusya'ya askeri ve iktisadi birer heyet göndermek hususundaki İngiliz teklifinin, Sovyet hükümetinin kabul ettiğini bildirmiştir. Bu heyetlerin ise hem İngiltere'nin hem de Sovyetlerin müşterek gayesine hizmet ederek, Almanya'yı mağlup etmek hususunda bir arada çalışacaklarına açıklık getiren Eden, Sovyet hükümetinin, ilerde yapılacak olan askeri işbirliğinde yardımın müteakabiliyet esasına dayanacağını İngiliz hükümete açıklıkla bildirdiğine değinmiş ardından İngiltere'nin Türkiye ile mevcut ilişkisini şu şekilde değerlendirmiştir (House of Commons (HC) Debate (Deb.) 24 June 1941 (The Full Date) Volume (vol.) 372 Column (c.) 975):

“Türkiye bu yeni savaşta bitaraflığını ilan etmiştir. 1939 Ekim’inde imzaladığımız Karşılıklı Yardım Anlaşması’ndan beri Türkiye ile ilişkilerimiz çok özel bir esasa dayanıyordu. Türkiye bizim dostumuz ve müttefikimizdir. Türk hükümeti, Alman hükümeti ile yaptığı son müzakerelerin seyrinden bizi tamamiyle haberdar etmiştir. Bu nedenle yaptıkları anlaşma² bizim için bir sürpriz olmamıştır. Ancak hiçbir anlaşmanın imzalanmamış olmasını tabiatıyla tercih ettiğimizi söylersem herhâlde bir sır ifşa etmiş olmam. Bununla beraber bu anlaşma iki taraf arasında mevcut karşılıklı taahhütleri açık biçimde korumaktadır. Türk hükümeti birçok defa İngiliz-Türk anlaşmasının bu anlaşmaların başında geldiğini açıkça ifade etmiştir. Anlaşmanın imzalanmasından sonra Türk hükümeti büyükelçimize teminat vermiş ve son 24 saat zarfında anlaşmamızın bozulmadan kalacağını bir kere daha teyit etmiştir.”

² 18 Haziran 1941’de Almanya ve Türkiye arasında imzalanan anlaşma gereği taraflar; toprak bütünlüğüne ve ulusal sınırların dokunulmazlığına saygı göstermeyi ve birbirlerine karşı düşmanca faaliyetlerde bulunmaya yönelik doğrudan veya dolaylı girişimlerden kaçınmayı taahhüt ettiler. İlaveten anlaşma, Türkiye’nin diğer ülkelere, ilk olarak İngiltere’ye karşı yükümlülüklerini geçersiz kılmadı. Türkiye’nin talebi üzerine, bu hüküm anlaşma metnine dâhil edildi. Saracoğlu başta olmak üzere Türk devlet adamları, Türkiye ile Almanya arasındaki dostluğun Türkiye’nin İngiltere ile olan ittifakına ters düşmediğini açıkladı (Hasanlı 2011a: 23).

Daha sonra İngiltere'nin değişmez hedefine sözü getiren Eden şöyle demiştir (HC Deb 24 June 1941 vol 372 c976): *“Hedefimiz Hitler'in ve Nazi rejiminin imhasıdır. Bu vazifede, nihai zaferi kazanuncaya kadar asla sendelemeyeceğiz.”*

Eden bu söylemiyle hem Sovyet Rusya'ya yakınlaşan İngiltere'nin Sovyetlere sağladığı desteğin altında sadece Nazizm ile savaşmak olduğunu teyit etmiş, hem de İngiltere'nin müttefiki Türkiye'nin endişelerini gidermeyi amaçlamıştır. Bir bakıma Eden doğuda başlayan yeni savaş karşısında İngiltere'nin hareket tarzını ortaya koymaya çalışmıştır. Ayrıca Eden, İngiltere'nin müttefiki konumunda yer alan Türkiye'nin bizzat İngiltere'nin düşmanı Almanya ile bir anlaşma imzalamış olmasını, Türkiye'nin Alman hükümeti ile yaptığı müzakerelerin bütün aşamalarından İngiltere'yi haberdar etmesi münasebetiyle bir sürpriz etkisi yaratmadığına da açıklık getirmiştir.

İngiliz Avam Kamarası'nda, Alman-Sovyet savaşı çerçevesinde devam eden oturumlarda, İngiltere'nin müttefiki Türkiye'nin vaziyeti de gündeme gelmiştir. Bu noktada muhafazakâr mebus Earl Winterton Türklere karşı büyük bir hayranlık duyduğunu söylemiş, Türklerin karşı karşıya kaldığı zorlukları kabul etmiş ve konuşmasına şöyle devam etmiştir: *“Türkiye gibi ehemmiyetli ve şerefli bir memleketin bugün bulunduğu vaziyette devam edeceği zamanlar geçmiştir. Er geç hangi tarafta olduğunu açıklamak zorundadır.”* Bunun üzerine Başbakan Churchill, *“bu çok talihsiz düşüncelerdir”* sözleriyle müdahale etmiştir. Ancak sözlerine devam eden Winterton, yukarıdaki sözlerinin talihsiz bir açıklama olduğunu hiç düşünmediğini ve Türkiye'nin nerede durduğunun bilinmesinin, Suriyeliler, Araplar ve Orta Doğu'daki tüm İngiliz dostları için son derece önemli olduğunu söylemiştir (HC Deb 24 June 1941 vol 372 c983).

Churchill, yeniden araya girerek, *“Müzakerenin bu yolda devam etmesi İngiltere'nin genel menfaatlere uygun değildir. Çok ağır güçlüklerle çevrelenmiş olan ve vaziyetlerini açıklamak istemeyen veya bunu yapamayan bazı devletlerin tuttuğu yolu çok açık bir şekilde araştırmaya ve tanımlamaya çalışmamalıyız”* (İkdam 24 Haziran 1941: 1, 4; (HC Deb 24 June 1941 vol 372 c985.) diyerek tartışmayı kapatmıştır.

Türkiye ise Alman-Rus savaşında bitaraf bulunduğunu ilan etmekte tereddüt etmemiştir. Bu bağlamda, Türk hükümeti, resmi bir tebliğ yayınlamıştır (Ulus 23 Haziran 1941: 1): *“Cumhuriyet hükümeti Almanya-Sovyetler Birliği harbi dolayısıyla hâsıl olan vaziyet karşısında Türkiye'nin bitaraflığını ilana karar vermiştir.”*³

İkdam'da yazan Abidin Daver'e göre Türkiye bitaraf kalmakla hem kendi hem de Yakın Doğu barışının menfaatlerine en uygun tarzda hareket etmiştir. Bu siyaset, yazarın yorumuyla en doğru, en tabii ve en dürüst siyasettir (Daver, İkdam, 24 Haziran 1941: 1). Alman-Rus savaşının İkinci Dünya Savaşı'nın en önemli safhasını teşkil edeceğine değinen Akşam'da yazan Necmeddin Sadak, bu yeni mücadelede Türkiye'nin siyasetinin tam bitaraflığı muhafaza etmek olduğunu altını çizmiştir (Sadak, Akşam, 23 Haziran 1941: 1, 7). Cumhuriyet'te yazan Yunus Nadi ise, yeni sahalara yayılan savaşın, dünyayı sardığı bu yeni buhran karşısında, Türkiye'nin kendi sınırları içerisinde nöbetçiliği daha sıkı ve daha dikkatli

³ İlaveten Ankara Radyo gazetesinin bildirdiğine göre Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Ali Haydar Aktay, Sovyet Hariciye Komiserliği'ne, meydana gelen Alman-Sovyet harbi karşısında Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin bitaraf kalacağını Sovyetler hükümetine bildiren notayı tebliğ etmiştir (Yeni Sabah, 27 Haziran 1941: 1).

yapması ve şimdiye kadar yaptığı gibi bundan sonra da dünyayı saran harp ateşinden kendisini koruması gerektiğini yazmıştır (Nadi, Cumhuriyet, 23 Haziran 1941: 1, 5).

Anlaşılabacağı üzere, Türkiye'nin, izlediği siyaset etrafında Alman-Rus savaşında bitaraf kalması, basın kanalıyla da en doğru siyaset şeklinde değerlendirilerek, bu durumun Orta Doğu barışına hizmet edeceği de tekrarlanmıştır. Ancak neticede Avrupa'nın doğusunda önemli bir mücadelede başlamış oldu. Bu bağlamda, savaşan güçler etrafında, yeni gelişen savaşı değerlendiren Türk basınına göre, İkinci Dünya Savaşı'nın en dikkate değer safhası başlamıştır. Yaptığı değerlendirmelerle Türk basını, birbirine denk iki düşmanın karşı karşıya gelmesinin, bu savaşın en önemli ve meraklı aşamasını oluşturacağına dikkat çekmekle kalmamış, yaratacağı sonuçlar açısından da dünyanın en dikkat çekici gelişmesi karşısında bulunulduğuna vurgu yapmıştır. Ulus'ta yazan Atay, bu son gelişmeyi kısaca şöyle değerlendirmiştir: "*Unutmamak lazım gelir ki, yalnız içinde bulunduğumuz harbin değil, içinde yaşadığımız asrın en büyük hadisesi karşısında bulunuyoruz.*"⁴ (Atay, Ulus, 23 Haziran 1941: 5; Nadi, Cumhuriyet, 23 Haziran 1941: 1, 5; Sadak, Akşam, 23 Haziran 1941: 1, 7; Sertel, Tan, 23 Haziran 1941: 1). Doğuda başlayan savaş dikkatle izlenirken Sertel'e göre öteden beri birbirlerini düşman niteleyen muhtelif ideolojilere bağlı devletlerin ortak düşman Almanya'ya karşı aynı safta yer almaları şüphesiz İkinci Dünya Savaşı'nın en garip cilvesidir. Bu garipliğin ise en önemli sebebi yine Sertel'e göre, Sovyetlerin mağlup olmasına izin vermek istemeyen Demokrasilerin, Nazi ve Faşist devletlerin Asya ve Avrupa'nın bütün kaynaklarını ele geçirmesine mâni olmak arzusudur (Sertel, Tan, 27 Haziran 1941:1-5).

Gözlerin doğu savaşına yöneldiği bir aşamada, Hitler yayınladığı beyanname ile Sovyet Rusya'nın Türkiye üzerinde güttüğü emperyalist siyasete dikkat çekmiştir. Böylece uzun soluklu bir savaşın başlamasıyla rahatlayan Türk basını, Sovyet Rusya'nın emperyalist politikalarının Hitler tarafından ifşa edilmesi sebebiyle bu kez Sovyet Rusya'ya karşı ciddi söylemler içeren bir yayım politikası sergileyecektir. Hitler, savaşla ilgili yayınladığı beyannamesinde, Ağustos 1939 Saldırmazlık Paktı'na rağmen Sovyet Rusya'nın Finlandiya ile bir harbe girişmesini, Baltık devletleri ve Besarabya'yı ilhak etmesini, Almanya'nın emniyeti aleyhine gelişmeler biçiminde değerlendirmiştir. Bu değerlendirmeleri neticesinde Hitler, Alman milletini, dile getirdiği tehditten kurtarmak ihtiyacıyla hareket ederek Sovyet Rusya'ya niçin saldırdığına açıklık getirmiştir (Atay, Ulus, 23 Haziran 1941: 1). Ardından Hitler, Molotov'un Berlin'de ve daha sonra Moskova'da, Boğazlar hakkında ileri sürdüğü talepleri de açığa vurmuştur.⁵ (Gürün 1999:

⁴Sertel'e göre, Almanya'nın Sovyetlere saldırmasını sebebi: Avrupa'da sulhu ve Yeni Nizamı kurmak ve sonra Anglosakson milletlerine karşı uzun bir kıta harbine girebilmek için Sovyet Rusya'nın zengin ve sınırsız kaynaklarına sahip olmak ihtiyacıdır. Bu münasebetle Sertel, Almanya'nın bu savaşı kısaca ekonomik nedenlerle başlattığının altını çizmektedir. Öte taraftan Sovyet Rusya'nın sahip olduğu coğrafyada, sonsuz insan ve malzeme kaynağına sahip olmasını değerlendiren Sertel, Sovyetlerin bu savaşta dayanabileceği sebebiyle İkinci Dünya Savaşı'nın en önemli ve meraklı aşamasının başladığını, yaratacağı sonuçlar açısından da dünyanın en dikkat çekici gelişmesi olacağını öne çıkarmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Sertel, Tan, 23 Haziran 1941: 1.

⁵1940'a gelindiğinde, Türkiye kendisini Moskova'da karmaşık diplomatik çekişmenin bir parçası olarak buldu. Kasım 1940'ta Molotov başkanlığındaki Sovyet hükümet heyeti Berlin'i ziyaret etti. Molotov'un ziyaretinin arifesinde, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Türkiye ile Yakın Doğu'yu Almanya ile Rusya arasında bölmeyi gerekli gördüğüne dair söylentiler zaten mevcuttu. 12-13 Kasım tarihlerindeki görüşmelerde Sovyetlerin Almanya, İtalya ve Japonya (27 Eylül 1940'ta kuruldu) ittifakına katılma planlarına ve dünyanın dört müttefik arasında nüfuz

240; Hasanlı 2011a: 21). Buradan hareketle Hitler, Sovyetlerin Boğazlarda üsler istediğini belirtmiştir. Bu durum karşısında Atay'ın (Atay, Ulus, 23 Haziran 1941: 1): *“yirmi seneden fazladır komşu ve dost olarak kendisine tam emniyet verdiğimiz Sovyetler Birliği'nin Boğazlara ait teklifleri hakkında doğru olması lazım gelen Hitler'in beyanatının, Almanya'da dahi hayret uyandırdığını”* söylemesi, Sovyet aleyhtarı bir tavır takındığını öne çıkarmaktadır. Bu durum sadece Atay ile sınırlı kalmayacaktır. Nitekim basın, Hitler'in beyanatını doğru kabul ederek, Sovyetlere karşı, cephe almaktan geri durmayacaktır. Böylece Sovyetler Birliği'ne karşı Almanların, Molotov'un Türkiye'nin Boğazları hakkında düşüncelerini ifşa etmesiyle, Türk basınında da doğal olarak anti-Sovyet hissiyatı yorumlarda ön plana geçecektir. Akşam gazetesinde yazan Necmeddin Sadak da Türkiye'nin yirmi yıldan fazladır Sovyetlerle dostluğuna zarar verebilecek en küçük hareketlerden çekinirken, Sovyetlerin Boğazlarla ilgili taleplerini sıcak tutmasını, Türk kamuoyunda Alman-Sovyet savaşının uyandırdığı hayretten çok daha fazlasını uyandırdığını söylemiştir. İlaveten yazar, Türkiye'nin kuvvetli olmasının ve uyanık durmasının da altını çizmiştir (Sadak, Akşam, 24 Haziran 1941:1, 7).

Hitler'in Boğazlar hakkındaki ifşaatı karşısında şaşkınlığını gizlemeyen Daver ise Türkiye'nin kendisine dostluk gösterdiği bir sırada Sovyetler Birliği'nin aksi vaziyette hareket ederek *“el altından Türkiye'ye karşı suikast hazırladığını”* dile getirmektedir (Daver, İkdam, 23 Haziran 1941: 1-4). Hitler'in Sovyetlere saldırdıktan sonra, Türkiye üzerinde Sovyet taleplerini ortaya sermesi Sadak'a göre tesadüf değildir. Nitekim Hitler bu sayede Türkiye'nin korkularını uyandırarak, Türkiye'yi Sovyetler Birliği'nden uzaklaştırmak istemiştir. Yine Sadak'ın nazarında, Alman basınıının özellikle Rusların Çanakkale Boğazı ve Bulgaristan üzerindeki hırslarını geniş biçimde ele alması, Türkiye'nin Ruslara karşı savaşa girmesi için bir neden olarak, Almanlar tarafından ortaya çıkarılmıştır (Sadak 1948-1949: 457). Savaşa girmeme konusunda arzulu olan Türkiye, Hitler'in beklediği gibi Sovyet Rusya'ya savaş ilan etmemiştir ancak bu Alman iddiaları karşısında Türk matbuatı Sovyetleri eleştirmekten de çekinmemiştir. Buradan hareketle, Türk matbuatı, Sovyet Rusya'nın, Boğazlar üzerindeki emellerine dair Hitler tarafından yapılan ifşaata karşı, serzenişte bulunarak içeriği henüz herkes tarafından iyice anlayamayan bu müphem ve gizli politikadan dolayı Moskova hükümetini tenkit etmiştir.

Yeni Sabah gazetesinde yazan Hüseyin Cahit Yalçın, kendileri hakkında ortaya çıkan ve doğru olmayan en ufak havadisleri bile derhal tekip etmeyi adet edinmiş Sovyet Rusya'nın, Boğazlarda birer üs ele geçirmek için Almanya'nın cihan savaşında muvaffakiyetini istediklerine dair, Hitler'in resmi beyanatını sessizlikle karşılamasını, açığa

---

alanlarına yeniden pay edilmesine değinildi. Görüşmelerde Sovyetler, Boğazların kontrolünü de ele geçirmek istedi. Buna göre, Sovyet birliklerinin Boğazlara erişimini desteklemek için Bulgaristan ile bir anlaşmaya büyük önem verdiler. Görüşmeler sırasında Molotov, Hitler'in bazı konularda, özellikle de sözde “Büyük Asya” hakkındaki görüşünü öğrenmeye çalıştı çünkü Türk meselesinin açıklığa kavuşturulması gerektiğine inanıyordu. Molotov, Montrö Boğazlar Antlaşması'nın revize edilmesinin ve Sovyet savaş gemilerinin Karadeniz'e serbest geçiş ve dönüşüne izin vermenin gerekli olduğunu düşündü. Molotov, Sovyetlerin Boğazlardaki askeri üslerini sürdürme hakkına sahip olması gerektiğini öne sürdü. Ayrıca, Bulgaristan'ın Ege Denizi'ne erişimini sağlamanın gerekli olduğunu düşündü. Molotov, İngiltere ile iş birliğini önlemek ve Mihver güçleriyle ittifak kurması için Türkiye'ye baskı yapılmasını önerdi. Bunu yaparken, ülkesinin uygun bir protokolü imzalamaya hazır olduğunu belirtti. (Hasanlı 2011a: 21).

vurulan taleplerin doğruluğuna hükmederek değerlendirmektedir. Yalçın, üstelik Sovyetlerin, haysiyet ve şereflerini ihlal eden bu haberin tezkibinde geç kalmasını da savaşa pek ziyade meşgul olmalarıyla izah edilmesinin kabul edilemeyeceğini öne çıkararak, bu haberi, topraklarında vuku bulan maddi tecavüzdən ziyade Sovyetler için çok daha zararlı ve çirkin bir gelişme biçiminde nitelendirmektedir. Türkiye'ye karşı, fena niyetlerinin, riyakârlığının ve düşmanlığının sabit olduğunu söylediği Sovyetlerin, Alman saldırısıyla karşı karşıya kaldığı çetin durumda bile, Türkiye'nin hiç vakit kaybetmeksizin ilan ettiği bitarafılık siyasetiyle adeta Sovyetlere dürüstlük dersi verdiğini söyleyen Yalçın, tersi durumda Sovyetlerin fırsattan istifade ederek, taahhütlerine rağmen Türk topraklarına tecavüz edeceğinden şüphe duymamaktadır. Netice itibarıyla Yalçın, Bolşevik Rusya'nın Türk topraklarına saldırarak eski Çarların hülyasını diriltmek üzere fırsat beklemeleri karşısında, Türkiye'nin, asla buna benzer bir siyaset gütmeyeceğini; milli prensiplerine sadık kalarak, daima realiteyi göz önünde tutan Türk liderlerinin, ülkenin menfaatinin emrettiği yolda ilerleyecek olmasına dayandırmaktadır (Yalçın, Yeni Sabah, 26 Haziran 1941:1).

Aynı konuda Vakit gazetesinde yazan Asım Us, her ülkenin kendine özel propaganda vasıtaları bulunduğunu ve bu vasıtalarından çıkan rivayetler, şayialar, neşriyatlar arasında kalan yanlış sözler olabileceğini söylemekte, ancak diğer taraftan resmi mahiyette neşredilen sözlerin aksi sabit olmadıkça hakikat biçiminde değerlendirileceğini kaydetmektedir. Buradan hareketle Hitler'in Boğazlar ile ilgili yaptığı resmi ifşaattan sonra da Moskova hükümetinin sessiz kalmaya devam etmesi durumunda, bunu, hadisenin doğruluğuna delil sayacağına söyleyen Us: *"Bu durumda Sovyetler Birliği, Türk kamuoyunda böyle bir kanaatin yerleşmesini hoş görür mü? Böyle bir vaziyet Alman-Rus harbi karşısında bitaraflığını ilan etmek suretiyle Sovyetler Birliği'ne karşı dostluğunu fülen göstermiş olan bir memlekete karşı doğru olur mu?"* (Us, Vakit, 25 Haziran 1941:1) biçimindeki soruları Sovyet hükümetine yöneltmiştir. Böylece sıraladığı sorularına Sovyet yetkililerinin cevap vermesini bekleyen Us, neticede Hitler'in ifşaatı karşısında Moskova'nın sessizliğini korumasını, Türk-Rus dostluğu ile uzlaşamayacağına ve bu dostluğa doğrudan zarar vereceğine açıklık getirmiştir. Görüldüğü üzere tarihi Rus yayımlacılığının tekrar hortlaması Türkiye'de tedirginlik yaratmış ve bu bağlamda Türk matbuatı da buna dair yazılar kaleme almıştır. Hatta Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmasının ardından basın genel manada, yakından hissettiği Sovyet tehdidine cephe almış ve Hitler'in beyanatını doğru kabul etmiştir. Neticede, Hitler'in beyanatında da belirttiği üzere, Sovyetlerin Boğazlarda üs elde etmek niyetinin, Türkiye'nin hassas noktası Boğazlar meselesiyle alakadar bulunması, basının Sovyet Rusya'ya cephe almasını açıklamaktadır.

Basının, Hitler'in beyanatı karşısında Sovyet resmi kaynaklarının olayın sıcaklığı etrafında sessiz kalmasını eleştirmesi ve bunun üzerine beyanatın doğruluğuna hükmederek Sovyet Rusya'yı emperyalist Çarlık Rusya dönemiyle eş tutmasının ardından Sovyet Rusya'nın resmi organı TASS Ajansı Boğazlar için Almanların ileri sürdükleri iddiaları tezkip etmiştir. Ajansın tezkibi, Türk basınının, Sovyet Rusya'nın Boğazlar konusundaki niyeti hakkında rahatsızlığını öne çıkaran değerlendirmeler yaptığı sırada gerçekleşmiştir. Basının beklediği, geç gelen tezkip aşağıdadır (İkdam, 28 Haziran 1941:1, 3):

“Sovyetler Birliği’nin güya Karadeniz ve Çanakkale Boğazları üzerinde iddiaları olduğu ve güya Bulgaristan’ı işgal etmek niyetinde bulunduğu hakkında Hitler tarafından sırf kendi hareketinin doğruluğunu ispat etmek maksadıyla ve hadiseden sonra yanlış ve tahrik edici bir şekilde ileri sürülen isnatları, Dışişleri Halk Komiseri Molotov 22 Haziran’da söylediği nutukta⁶ tekzip ettiği halde bazı Türk gazeteleri Hitler’in Sovyetler Birliği aleyhindeki bu iftirasını alıntılararak neşretmişlerdir. Sovyet yetkililerinin Sovyetler Birliği’nin gerek Türkiye ile Boğazlara ve gerek Bulgaristan’a karşı takip ettiği siyaset hakkında Sovyetler Birliği aleyhine yöneltilen bu menfur iddiayı şiddetle reddettikleri beyana, TASS Ajansı yetkilidir.”

TASS Ajansı Hitler’in beyanatını kesin bir biçimde tekzip etmekle kalmayarak, kasıtlı yayımlanan bildiride maksadın Türkiye’yi Sovyetler Birliği’ne karşı tahrik etmek ve Türk milletinin hissiyatında kötü bir tesir bırakarak, her ne pahasına olursa olsun Almanya’ya taraftar kazanmak, olduğunu beyan etmiştir.

TASS Ajansı’nın yayınladığı tezkipte Sovyet Rusya; Hitler’in resmi beyanatında Boğazlar üzerine sarf ettiği sözleri açık biçimde “yalan ve iftira” biçiminde nitelemekle kalmamış ilaveten Hitler’in bu beyanatını alıntılararak haber ve yorumlarına taşıyan Türk basınına da serzenişte bulunmuştur. Bu serzenişin akabinde bu kez Türk basını, TASS Ajansı’nın tezkibinden duyduğu memnuniyeti dile getirse de hissedilen Sovyet tehdidinin sıcaklığını köşe yazılarına taşıyacaktır. Bu bağlamda altı gündür beklenen geç kalmış tezkibin TASS Ajansı kanalıyla yapılmasından memnuniyet duyan Daver, böyle bir tezkibin yapılmaması durumunda, Sovyet Rusya’nın Türkiye’nin aleyhinde gizli düşmanca emeller beslediği ve bu doğrultuda fırsat kolladığı kanısına varacağını söylemektedir.⁷ (Daver, İkdam, 29 Haziran 1941: 1).

⁶ Sovyetler Birliği’nin tezkibine delil olacak biçimde, Molotov’un bu nutkunda, Boğazlarda üs talebinin asılsızlığına dair hiçbir açıklık söz konusu değildir. Ayrıca Türk kamuoyunu ilgilendiren önemli meselede, bizzat kamuoyunu tatmin etmek ve Rus diplomasisinin adını temizlemek yerine, Türk gazetelerinin teessürle karşıladığı olayı ele alarak şikâyetle dönük yaptığı yayımları kınamak yerine, ancak pişmanlık duyması gerektiği Hüseyin Cahit Yalçın tarafından belirtilmiştir. Diğer taraftan Yalçın, TASS Ajansı’nın mezkûr tezkibinin ardından Berlin’den meseleyi teyit eden yeni resmi bir tebliğ gelmesinden sonra Türkiye’nin karşı karşıya kaldığı iddia, tekzip ve teyit doğrultusunda ne düşüneceğini şaşırdığını belirtmektedir (Yalçın, Yeni Sabah, 30 Haziran 1941:1). Almanya’nın eşzamanlı olarak Sovyet-Türk ilişkilerini kötüleştirmeye çalıştığının farkında hareket etmek suretiyle, bu propaganda eylemini hafifletmek ve Türk kamuoyunu yatıştırmak için, Sovyet hükümeti Sovyetler Birliği’nin böyle bir niyeti olmadığını söyleyen özel bir açıklama yaptı. Ancak Sovyet karşıtı kampanya kapsamında sözlü açıklama yeterli gelmeyince, 27 Haziran’da TASS, Hitler’in Sovyetlerin Boğaziçi ve Çanakkale Boğazı üzerindeki iddiaları ve Bulgaristan’ı işgal etme arzusu hakkındaki kışkırtıcı açıklamalarını resmen reddetti (Hasanlı 2011a: 23).

⁷ Hitler Sovyet Rusya seferine başladığı zaman neşrettiği beyannamede, Sovyet Hariciye Komiseri Molotov Yoldaş’ın Berlin’i ziyaret ettiği sırada öne sürdüğü dört istekten Türkiye’yi ilgilendiren son iki maddesi Daver’in makalesinde şöyledir: “3. Molotov, Sovyet Rusya’nın da Bulgaristan’a garanti vermesine ve bu maksatla mezkûr memlekete Sovyet kıtaları gönderilmesine Almanya’nın razı olup olmayacağını sordu. Aynı zamanda bu vesile ile Bulgar Kralını tard etmek niyetinde olduğunu da tasrih etti. Cevaben, Bulgaristan’ın hükümlerlik haklarına sahip, müstakil bir devlet olduğunu ve Romanya’nın Almanya’dan talep ettiği gibi Sovyet Rusya’dan garanti istediğine vakıf bulunmadığımı söyledim. Ayrıca bu mesele hakkında müttefikimle görüşmek zorunda bulunduğumu ilave ettim. 4. Molotov, Sovyet Rusya’nın Çanakkale’den serbestçe geçmeye kati surette muhtaç olduğunu ve kendi himayesini temin maksadıyla Çanakkale Boğazı ile Karadeniz Boğazı sahilleri üzerinde bazı mühim üsleri işgal

Çeşitli kaynaklar aracılığıyla, Boğazlar üzerinde çıkan şayiaları tekzip eden Sovyet Rusya'ya karşı, izlediği denge politikasıyla Türkiye, aslında bir taraftan Almanya ve İngiltere'yi kendi başına dengelerken, diğer taraftan geleneksel düşmanı Sovyet Rusya'nın savaşı kaybetmesini arzulamaktaydı. Çünkü özellikle 1941 Nisan'ının sonunda bütün Avrupa'yı işgal eden Alman kuvvetlerinin hızla ilerlemesi karşısında Türkiye; Almanya'nın Irak, İran hatta Kafkasya üzerinden beklenmedik bir saldırısı ile bir sonraki hedefi olacağını ihtimal dâhilinde görmekteydi. Bu bağlamda Almanya'nın Rusya'yı yenmesi ve Büyük Britanya'nın da Almanya'yı yenmesi Türkiye'nin arzusu idi (Özden 2013: 99). Türkiye'deki karar alıcılar bir taraftan Türk-İngiliz ittifakının sorunsuz bir biçimde yürütmeye özen gösterirken, bir taraftan da komşu Sovyet Rusya'nın durumunu, Doğu Cephesi'ndeki Alman-Sovyet Rusya savaşı bağlamında yakından takip etmiştir. Üstelik Türkiye, kendi müttefiki İngiltere'nin Alman-Rus savaşında Rusya'yı desteklemesini de yakından ve tedirginlikle takip etmiştir. Nitekim İngiltere hükümeti adına tam yetkiyle hareket eden Büyükelçi Sir Stafford Cripps ve Rusya adına tam yetkiyle hareket eden Dışişleri Bakanı Molotov arasında 12 Temmuz 1941'de imzalanan siyasi antlaşma ile taraflar, kalite ve miktar belirtmeden birbirine yardım edeceğini ve ayrı barış imzalamayacağını ortaya koymuştur (Tan, 14 Temmuz 1941: 1-5). Buradan hareketle, İngiltere'nin Sovyetlere derhal ve kayıtsız şartsız desteğini bildirmesi Türkiye'de birçok çevrede menfi tepkilere yol açmıştır. Nitekim İngiliz-Sovyet yakınlaşması Türkiye için tehlikeli bir gelişme addedilmiştir. Bu noktada, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Hugessen, Londra'ya gönderdiği raporda: *"Türkiye'nin, bizim Sovyetlere fazla yaklaşmamızdan çekindiğini işaret eden gelişmeler var"* (Deringil 2014: 150) diyerek Türkiye'nin bu gelişme karşısındaki rahatsızlığını ifade etmiştir. Nitekim Türkiye, Rusya ile bir antlaşma yapan müttefiki İngiltere'nin imzaladığı antlaşmada gizli hükümler bulunup bulunmadığını şüpheyle karşılamıştır. Sovyet Rusya da Türkiye ile imzaladığı 1925 Antlaşması gereği İngiltere ile imzaladığı antlaşmadan Türkiye'yi haberdar etmemiştir (Gürün 1999: 240). Türkiye'nin tereddütlerinin farkında bulunan İngiltere Dışişleri Bakanı Eden, Avam Kamarası'nda savaşın genel vaziyetinden bahsederken sözü Türkiye'ye getirmiştir. Eden, İngiltere'nin Türkiye'nin zararına hiçbir anlaşmaya razı olmadığına ve olmayacağına açıklık getirerek, bu konudaki propagandalar karşısında şöyle demiştir (HC Deb 06 August 1941 vol 373 c2041; Tan, 7 Ağustos 1941: 1):

"Türkiye ile olan münasebetlerimizin esası İngiliz-Türk antlaşmasıdır. Bu antlaşmaya içtenlikle riayet ettik ve etmekte devam edeceğiz. İngiltere ile Türkiye arasındaki dostluk sadece harp esnasında değil, harpten sonra da Avrupa anlaşmasına kalıcı bir tarzda hizmet edebilir. Bu nedenle sadece savaş sırasında değil, savaştan sonra da tam bir dostluk ve anlayış içinde birlikte çalışmayı umacağız. Avam Kamarası'ndaki üyeler, zaman zaman düşman propagandası tarafından yapılan ve Türkiye'nin hesabına bazı düzenlemelere katılabileceğimize ve bazı düzenlemeleri kabul edeceğimize dair

---

etmek istediğini söyledi ve Almanya'nın bu hususta mutabık olup olmadığını sordu. Bu soruya cevaben, Almanya'nın, Montrö antlaşmasında Karadeniz'de sahildevletleri lehinde tadilat yapılmasına daima taraftar olduğunu fakat Rusya'nın Boğazlar üzerinde üsler almasına rıza göstermekten imtina etmekte bulunduğunu söyledim. Bu meselede Almanya'nın mesul şefi sıfatıyla fakat aynı zamanda medeniyet ve kültürün şuurlu bir mümessili haysiyetiyle itihaz edebileceğim tek hatıhareketi tuttum".

fikirleri gördüler. Elbette böyle herhangi bir fikirde gerçeğin gölgesi yoktur. Bu türden hiçbir şeyi asla kabul etmeyeceğiz ve aslında herhangi bir tarafça bize bu türden herhangi bir öneri de bulunulmadı. Harp sonu dünyası, büyük küçük birçok devletlerin iş birliğine muhtaç olacaktır. Atatürk'ün dehasıyla vücut bulan modern Türkiye de bu âlemde asil bir rol oynayacak ve Türkiye bunu yaparken kendi Türkiye kendi yoluna karar verecek ve kendi işbirlikçilerini seçecektir.”

Avam Kamarası'ndaki konuşmasıyla Türkiye'yi çeşitli propagandalar noktasında temin eden Eden'e karşı İngiltere'nin önemli gazetecilerinden Vernon Bartlet Türkiye'yi içine alan yeni bir tehlikeden şöyle bahsetmiştir: “*Almanların Kafkas petrol kuyularına varmak için Kief yolundan başka Türkiye ve İran'dan geçen yol vardır. Nazilerin, Kief mintukasında devam eden taarruzlarında başarısız olması durumunda, bu iki ülkeye taarruz etmeleri muhtemel dâhilindedir. Nitekim Alman uzamanlar, Bulgar liman ve hava meydanlarını tahkim etmek suretiyle hazırlıklarını sürdürmektedir.*” Aynı süreç içerisinde İngiltere'nin Suriye ve Irak'taki kuvvetlerini takviye ederek Yakın ve Orta Doğu'da harekete geçmekteki amacı, Orta Doğu'da Almanlara ikinci bir cephe açmak ve Suriye, Mısır ve Irak'taki kuvvetlerini bu amaç doğrultusunda kullanmaktır. Türkiye ve İran hakkında yapılan bu değerlendirmeleri dedikodular biçiminde zikreden Sertel'e göre ne Türkiye ne de komşusu İran bugünkü dünya savaşını sonuçlandıracak büyük devletler arasındaki dava ile alakalıdır. Ancak herhangi bir saldırıya karşı her iki ülkenin sınırlarını ve topraklarını müdafaa edeceklerine değinen Sertel için savaşı Yakın ve Orta Doğu'ya yaymak her iki taraf adına bir zaaf işaretidir (Sertel, Tan, 11 Ağustos 1941: 1-2). Ancak sözde dedikodular gün yüzüne çıkacaktır. Bu nedenle Türkiye'nin tereddütlerinin farkında bulunan İngiltere ve Sovyet Rusya kendi aralarında doğrudan karasal ilişki kurmak maksadıyla İran'ı işgal etmeden önce 10 Ağustos 1941'de Türkiye'ye yönelik ortak bir nota vermiştir.⁸ (Cumhuriyet, 8 Ağustos 1941: 1; Yalçın, Yeni Sabah, 8 Ağustos 1941:1; Gürün 1999: 240).

İngiliz ve Rus Hükümetleri, Ankara'daki Büyükelçileri aracılığıyla Türkiye bir saldırıya uğrarsa her türlü yardımı yapacaklarını beyan ettiler. Aynı zamanda Türkiye'nin toprak bütünlüğüne ve Boğazlarla ilgili sözleşmelere saygı gösterme taahhüdünü yenilediler. Rusya Büyükelçisi, yaptığı sözlü açıklamada, Türkiye ile Sovyetler Birliği

⁸ Nota öncesinde, bir Alman gazetesinde İngiliz-Rus ittifakıyla, Boğazlar meselesinde muvaffakiyet kazanmak arzusuyla hareket eden Stalin'e İstanbul ve Boğazların vaat edilmesinin öne çıkarılması üzerine; İngiliz Dışişleri Bakanı Eden, Türkiye'nin zararına olarak herhangi bir anlaşmaya İngiltere'nin şimdiye kadar muvafakat etmediğini ve bundan sonra da etmeyeceğini en açık ve kati bir dille bildirmiştir. Ayrıca Eden, zaman zaman Alman gazetelerinde, İngiltere'nin Türkiye aleyhine birtakım tertiplere razı olacağı yönünde çıkan haberleri düşman propagandası biçiminde niteleyerek, bu tip faraziyeleri yalanlamıştır. Bu dönem Türk basını da bu tip propagandalardan rahatsızlığını dile getirmekten çekinmemiştir. Alman-Sovyet savaşı başladığı günden beri Türkiye etrafında devam eden bu propaganda mücadelesinden Türk kamuoyunun da sıkıldığını ifade eden Sertel, Türk hükümetinin ve halkının bu tarz propagandalara kapılmayacak kadar olgun olduğunu, Türk hükümetinin de savaşın başından beridir takip ettiği kararlı ve bağımsız siyasetini, propagandalar üzerine değiştirmeyeceğini vurgulamıştır (Sertel, Tan, 9 Ağustos 1941: 1. Boğazlar üzerinde İngiliz-Sovyet antlaşması bulunduğu dair Stockholm Tidningen gazetesi Ankara muhabirinin, özellikle, Karadeniz ve Çanakkale Boğazları üzerinde bir kontrol tesis etmek üzere Rus iddialarının tanınmasına ve Sovyetler Birliği ile Büyük Britanya arasında gizli bir antlaşmanın imzalandığına dair neşrettiği haberi, TASS Ajansı, bir Alman propagandası olduğunu belirterek tekip etmiştir (Akşam, 10 Ağustos 1941: 1).

arasına ihtilaf ekmeyi amaçlayan Alman entrikalarını da kınadı (The Times, 13 Ağustos 1941: 4). Bu bağlamda Ankara'daki İngiltere ve Sovyet Rusya Büyükelçileri 10 Ağustos günü Türkiye Dışişleri Bakanı Saracoğlu'na müşterek bir beyanname sundular. İngiltere'nin beyannamesinin esasları şöyledir (Akşam, 13 Ağustos 1941: 1; Yeni Sabah, 14 Ağustos 1941:1; Sadak 1948-1949: 458).

“Büyük Britanya hükümeti, Montreux Antlaşması'nın hükümlerine sadık kalacağını, Boğazlara yönelik aleyhte hiçbir vaat ve taahhütte bulunmadığını, Türkiye'nin coğrafi ve mülki birlik ve bütünlüğüne özellikle hürmet ve riayet edeceğini beyan eder. Türkiye'nin bugünkü Avrupa harbine karışmamaktaki arzusunu takdir eden Büyük Britanya ile Sovyet Rusya hükümetleri bir Avrupa devletinin taarruzuna uğradığı takdirde Türkiye'ye yardıma hazırdırlar.”

İngiliz ve Sovyet Rusya Büyükelçileri tarafından Türk Dışişleri Bakanlığına verilen ortak deklarasyon aynı ifadelerle sunulmuştur. İngiliz bildirgesinin metni kısaca şöyle özetlenebilir: *“Türk Hükümeti'nin savaşa katılmama arzusunu tam olarak takdir eden Büyük Britanya Hükümeti ve aynı zamanda Sovyet Hükümeti, bir Avrupa Gücü tarafından saldırıya uğraması durumunda Türkiye'ye her türlü yardım ve desteği sunmak için hazırdır.”* Ayrıca yazılı bildirimlerini sunmadan önce her Büyükelçi, hükümetinin görüşlerini sözlü olarak açıklamıştır. Sovyet Büyükelçisi sözlü olarak şunları söylemiştir:

“Türkiye savaşa girmeye mecbur kaldığı takdirde, Sovyetlerin Türkiye'nin zor durumundan istifade ederek kendisine saldıracağına dair yaygın raporlarla ilgili olarak 1941 yılı mart ayının sonlarına doğru, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Sovyet Hükümeti arasında yapılan antlaşma sırasında her iki hükümet karşılıklı olarak güvence verdi. Sovyet Hükümetinin kendi adına bu tür raporları hiçbir şekilde Sovyetler Birliği'nin tutumuna karşılık gelmediğini beyan etmeyi gerekli gördüğü hatırlanacaktır. Eğer Türkiye saldırıya uğrar ve topraklarını savunmak için savaşa girmeye zorlanırsa iki ülke arasındaki saldırmazlık paktı temelinde Sovyetler Birliği'nin tam tarafsızlığına güvenebilirdi.”

Böylece Sovyet Rusya Türkiye ile kendi arasındaki ilişkilerde fena bir hava yaratmak üzere propaganda faaliyetlerine hız veren Alman propagandalarının bütünüyle asılsız olduğuna vurgu yaparak Türkiye nezdindeki kafa karışıklığına son vermeyi amaçlamıştır (The Times, 13 Ağustos 1941: 4).

Fark edileceği üzere, ortak bildiri ile Sovyet hükümeti, Alman propagandasının etkinliğini zayıflatmak için Montrö Sözleşmesine olan bağlılığını yeniden teyit etmiş ve Türk hükümetine, Boğazlara yönelik hiçbir saldırgan niyetinin veya iddiasının bulunmadığına dair güvence vermiştir. Sovyet tarafı, Türkiye'nin bir Avrupa devletinin saldırısına uğraması durumunda Türkiye'ye yardım etmek için kendilerinin tarafsız kalmalarının Türkiye'nin arzusu olduğunu fark ettiklerinin altını çizmiştir. Hasanlı'ya göre, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin Türkiye hakkında ortak bildirisi, Türkiye'nin tarafsızlığını diplomatik olarak sağlamayı ve Türkiye'deki Alman nüfuzunu zayıflatmayı amaçlamıştır (Hasanlı 2011a: 24).

Her iki ülkenin Türkiye'ye sunduğu ortak bildirin en önemli amacı şüphesiz Almanya'nın kötü amaçlı propagandasıdır. The Times gazetesine göre, Nazi Almanyası'nın Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında anlaşmazlık yaratmayı amaçlayan propagandası üzerine Sovyetler Birliği, Türkiye ve Büyük Britanya arasındaki ilişkiler konusunda İngiliz hükümeti bu deklarasyonu yapmak için harekete geçmiştir. Böylece mezkûr gazeteye göre, Britanya Hükümeti'nin, Almanlar tarafından Rus karşıtı propagandayı göz önüne alarak, İngiliz Hükümeti ve Sovyet Hükümeti'nin kendi politikalarını oluştururken Türk Hükümeti'nin hiçbir yanılmaya girmemesi için Türkiye'ye karşı tutumlarını kategorik olarak yeniden teyit etmeleri olumlu, sıcak gelişmedir (The Times, 13 Ağustos 1941: 4).

İngiliz-Sovyet ortak beyannamesini The Times gazetesi, Boğazlar üzerinde beslenen bir emelin mevcut olmadığı, hücumu uğradığı takdirde de Türkiye'ye yardım vadeden bir garanti biçiminde değerlendirmiştir. Bir diğer İngiliz gazetesi Daily Telegraph ise başmakalesinde mezkûr beyannameyi: *"Bu Türkiye'yi harbe sürüklemek isteyen üçüncü bir devlete ihtardır."* şeklinde yorumlamıştır. Aynı gazeteye göre ortak notanın en yakın tesiri Türkiye'yi bir harp sahnesi olmak ihtimalinden daha fazla uzaklaştırması ve onu sadece bitarafılığı hakkında değil aynı zamanda istiklali hakkında da temin etmesidir. Mezkûr ortak nota, Türkiye'yi Nazi hücumundan korumak ve Hitlerin Yakın ve Orta Doğu'da açmak isteyebileceği bir harbe karşı kuvvetli bir cephe kurmak için İngiltere ile Rusya tarafından atılan bir adım olmasının yanı sıra karşılaşacağı zorluklara karşın dışişlerinde İran'ı da kuvvetlendirecektir (Tan, 14 Ağustos 1941: 1, 2).

Daily Herald gazetesinin siyasi muhabirine göre ise ortak nota, Londra ve Moskova arasında Türklere karşı gizli bir anlaşmanın mevcut bulunduğuna Türkleri inandırmak isteyen Alman propagandasına karşı kesin cevap niteliğindedir. Daily Express gazetesinin siyasi muhabiri M. Guygn ise ortak nota ile İngiltere ve Rusya'nın Boğazlara veya Türkiye arazisinin herhangi bir kısmına karşı saldırgan niyetler beslediğine dair Naziler tarafından yapılan iddiaların sıfıra ineceğini belirtmektedir (Tan, 14 Ağustos 1941: 2).

İngiltere'nin ve Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye yönelik ortak notalarını ele alan Türk Dışişleri Bakanlığı, dış teşkilata yaptığı genel bir değerlendirmede, mezkûr notanın Türkiye'ye verilen İngiliz-Sovyet garantisi biçiminde asla yorumlanmaması gerektiğine dikkat çekmiştir (Gürün 1999: 242). Ardından basında da bu mealde yazılar kaleme alınmıştır.

Asım Us, İngiltere ve Rusya'nın verdiği ortak beyannamenin, Türkiye'ye yönelik asla garanti manası taşımadığına açıklık getirerek, Avrupa savaşının başından beri Türk hükümetinin, çizdiği siyaset yolundan ayrılmamakla birlikte ülke için tek garantinin de millî birlik ve bütünlüğünün yanı sıra sınırlarını sağlayan Mehmetçikten geçtiğine ve ancak onun garantisine güvenilebileceğine vurgu yapmıştır. Us'a göre ortak beyannamenin verilmesinin sebebi radyoların ve ajansların hatta gazetelerin zaman zaman İngilizlerle Sovyetlerin Türkiye aleyhinde anlaşmış bulduklarına dair dünya kamuoyunu inandırmaya çalıştıkları mide bulandırıcı haberlerin tesirini yok etmektir. Bu nedenle Us, ortak beyannamenin kısaca hedefinin, iki ülkenin Türkiye aleyhinde herhangi bir anlaşma içerisinde bulunmadığı şeklinde yorumlanmasını isabetli bir hareket şeklinde nitelendirmektedir (Us, Vakıf, 14 Ağustos 1941: 1-4).

Aynı şekilde Necmeddin Sadak da ortak beyannameye yönelik “Türkiye’ye verilen İngiliz-Sovyet garantisi” şeklindeki yorumları tamamen yanlış bulmaktadır. Makalesinde Sadak şöyle demektedir (Sadak, Akşam, 15 Ağustos 1941: 1):

“Bir defa İngiltere için Türkiye’ye “garanti” vermek bahsi söz konusu değildir. Çünkü İngiltere ile Türkiye arasında karşılıklı bir ittifak var. Sovyet garantisi ise akla gelir bir şey değildir. Garanti teminattır bunu isteyen devletlere verilir. Türkiye’nin siyasetinde ancak eşit şartlar içinde karşılıklı taahhütlere yer vardır. Mukabilini vermeden herhangi bir menfaat beklemeyi dış politikamıza sokmadık. Garanti kelimesinde bir derece kudretsizdik veya önleyemeyeceğimiz bir tehlike manası sezeriz. Bundan dolayı Türkiye kimseden ne garanti ister ne de verilecek garantileri kabul eder.”

Böylece ortak beyannamenin, neden garanti anlamına gelmediğine açıklık kazandıran Sadak da tıpkı Us gibi, mezkûr beyannameyi: Türkiye’ye karşı aynı siyaseti güttüğünü gösteren İngiltere ve Sovyet Rusya arasında Türkiye aleyhinde bir antlaşmanın mevcut bulunmadığı manasında yorumlamıştır (Sadak, Akşam, 14 Ağustos 1941: 1).

Hüseyin Cahit Yalçın’a göre müşterek notanın dikkate değer noktası Türkiye’nin bugünkü Avrupa harbine karışmamaktaki arzusunun Türkiye’nin müttefikleri ve dostları tarafından takdir edilmesidir. Nitekim son zamanlarda Türkiye’nin harbe karışmamak yolundaki çizgisinin Londra ve Ankara arasında bir soğukluk yarattığına dair mevcut dedikoduların, bu ortak beyanname ile ortadan kalkmasından Türkiye’nin memnuniyet duyduğunu aktaran Yalçın, İngiltere ile Sovyetler Birliği arasında Türkiye aleyhinde bazı anlaşmalar yapıldığına dair söylentilerin de bu notalarla ortadan kalktığını belirtmektedir. İlaveten, İngiliz hükümetinin bir Avrupa devletinin taarruzuna uğrayacağı zaman Türkiye’ye yardımda bulunacağı yolundaki Ankara Antlaşması’nın hükmünü bu ortak nota ile yeniden teyit ettiğini söyleyen Yalçın, Türk-İngiliz ilişkileri bakımından yeni bir durumun söz konusu bulunmadığını da söylemektedir. Sovyetler Birliğinin dostluk tezahürünün de Türkiye’ye karşı tek taraflı bir garanti addetmeye imkân bırakmadığını öne çıkaran Yalçın, ortak notanın böylece garanti gibi yeni bir durum yaratmadığını belirtmektedir. Yalçın, Türkiye’nin hiçbir zaman hiçbir devletten tek taraflı bir garanti istemediğini ve kabul etmediğini de ilave ederek, her iki ülkenin müşterek notalarla Türkiye’ye besledikleri sempatiyi ve bağlılığı ifade ettiklerini söylemektedir. Neticede Yalçın, ortak notanın, Türkiye’nin müstakil ve milli siyasetinin isabeti hakkında bir delil teşkil etmesi itibarıyla memnuniyet yarattığını öne çıkarmaktadır (Yalçın, Yeni Sabah, 14 Ağustos 1941:1).

Aynı konuyu başmakalesine taşıyan bir başka isim Ulus’ta yazan Atay’dır. Atay’a göre, notaların Türkiye’ye verilmesinde, son zamanlarda, İngiltere ve Sovyetler arasında Türkiye aleyhinde yapılan konuşmalar ve neşriyatların yanı sıra Sovyetler Birliği’ne Boğazlar konusunda atfolunan bazı teklif ve müzakere söylentilerinin ortadan kaldırılmak istenilmesi etkindir. Ortak notaların bu maksatla verilmesinden dolayı hareketin yerinde ve doğru olduğunu belirten Atay, Türkiye’nin böyle bir durumdan ancak memnun olacağını söylemektedir (Atay, Ulus, 14 Ağustos 1941: 1).

Ortak notalardan memnuniyet duyan Türk hükümetinin kafasını karıştırmak niyetiyle Alman Hariciyesi, Molotov’un son Berlin ziyareti esnasında çok yetkili ağızlardan

çıkan ve açık delillere dayanan vesikalara sahip bulunduğunu ve bu vesikaların Türk toprağı üzerindeki Sovyet emellerini reddedilemez tarzda ispat ettiğini söylemiştir (Tan, 16 Ağustos 1941: 1). Anlaşılacağı üzere muhariplerin Türkiye üzerindeki propaganda yarışı sona ermiş değildir.

Stalingrad Savaşı Sırasında Rusya'ya İran'dan Kapı: İran'ın İngiliz-Rus İşgaline Uğraması ve Türkiye

Amerikan Başkanı Roosevelt ile İngiliz Başbakanı Churchill arasında Atlantik'te⁹ (Sertel, Tan, 3 Eylül 1941: 1, 3) gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde pasif mevkiide kalarak sadece hadiselerin gelişimine göre hareket eden demokrasiler, aktif bir siyaset takibine başlayarak teşebbüsü ele almaya karar vermiştir (Sertel, Tan, 26 Ağustos 1941: 1). Aktif olarak nitelendirebileceğimiz siyasetlerinin biri de İran'ın İngiliz ve Rus kıtaatı tarafından işgale uğramasıdır. Böylece Sovyet Rusya'ya mümkün olduğu kadar esaslı bir surette yardım edileceği hususunda demokrasiler tarafından yapılan vaatler fiiliyat sahasına konulmuştur. Daily Telegraph gazetesi bu konuda şu yorumu yapmaktadır: “*Bugün her zamandan ziyade Amerika ve İngiltere'deki fabrikalar Rusya meydan muharebesi için silah yetiştirmelidir. Churchill, Sovyet mukavemetinin bütün kış devam edeceği kanaatiyle Amerikan seyahatinden dönmüştür. Rus cephesini takviye etmek için yapılacak herhangi sevkıyat çok iyi neticeler verecektir.*” (Tan, 26 Ağustos 1941:1). İran'ın işgali üzerine Avam Kamarası'nda söz alan Mr. Price, İngiliz hükümetinin, İran'da yaptığı eylemi gerçekleştirmesine sevindiğini ve neticede İran genelinde mevcut karayolu ve demiryolu irtibatı sayesinde, dost Rusya'ya rahatlıkla yardım edeceğini bildirmiştir. Öte yandan Price, Almanların Türkiye üzerinden geçmeye kalkması veya Doğu cephesindeki olayların Müttefikler adına iyi gitmemesi durumunda bir tehlikenin yeniden ortaya çıkabilmesi ihtimalinden dolayı İngiliz hükümetinin dikkatli davranması gerektiğini de belirtmiştir (HC Deb 09 September 1941 vol 374 c106).

İran'ın işgali etrafında İngiliz hükümeti hem girişilen harekâtı hem de harekâtın sebeplerini İran'ın komşuları Türkiye, Mısır, Irak, Afganistan ve Suudi Arabistan'a bildirmiştir. Türk hükümetine teminatta bulunan İngiltere, her durum ve şartta Türkiye'nin menfaatlerine aykırı hareket etmeyeceğini söylemesinin yanı sıra İran'ın siyasi istiklali ve toprak bütünlüğü hususunda da Türkiye'ye teminat sunmuştur. İran'a yönelik İngiliz ve Sovyet hükümetinin giriştiği harekâttan Amerika da bütünüyle haberdar edilmiştir. Radyo gazetesine göre Londra ve Moskova'dan gelen haberler kapsamında bu askerî harekâtın sebepleri şöyle açıklanmıştır (Tan, 26 Ağustos 1941: 1-2):

“İngiltere ve Rusya'nın İran'da herhangi bir emelleri yoktur. Bu ülke, Sovyet Rusya'nın emniyeti ve Sovyet petrolünün müdafası için stratejik bir mevkiide bulunmaktadır. Bu kadar önemli bir ülkede Alman ajanslarının bulunması tehlikeli görüldüğünden, bu tehlikenin ortadan kaldırılması amacıyla harekete geçilmiştir.”

⁹Roosevelt-Churchill müşterek deklarasyonu 8 maddeden oluşmaktadır. İki büyük devlet adamı sekiz maddelik müşterek deklarasyonlarında milletlerin istiklal ve hükümranlık haklarına hürmet edileceğini vadetmiş ve devamlı bir sulhun temelini milletlerin istiklal ve hürriyetine riayette bulduklarını bildirmişlerdir.

Reuters'e göre İngiltere'nin İran'daki ileri harekâtının ilk neticesi, Sovyetler Birliği ile Büyük Britanya arasında coğrafi açıdan sıkı bir iş birliği temin etmesidir. Böylece Filistin ve Suriye yoluyla Mısır'dan doğuya doğru Irak'a kadar uzanan İngiliz kontrolü sayesinde yakında İran'da ve sonra da Kafkasya'da Ruslarla birleşilerek devamlı bir cephe teşkili mümkün olacaktır. Ayrıca bu cephe Türkiye'yi Alman tehditlerine ve Nazi tecavüzüne karşı da takviye edebilecektir (Tan, 26 Ağustos 1941: 1).

Türkiye, İngiltere'nin verdiği teminatlara rağmen kendisi gibi bitaraf ülke İran'ın İngiliz ve Rus ortak saldırısına uğramasını hoş görmemiş basın kanalıyla da bu düşüncesini desteklemiştir. Bu işgali, totaliter yani harbi kazanmak uğruna her türlü haksızlık ve adaletsizliğin bir emaresi şeklinde niteleyen Sertel, işgalciler tarafından öne sürülen sebep ne olursa olsun Orta Doğu'da sulh için bitaraf kalmak dışında başka bir gayesi olmayan küçük bir milletin işgale uğramasını hukuken de doğru bulmamaktadır (Sertel, Tan, 27 Ağustos 1941:1). İran'ın hem İngiliz hem de Sovyet işgaline uğraması neticesinde Almanların nasıl hareket edebileceğine dair Amerika'da çıkan bir yazı Boğazların ehemmiyetini ortaya serdiği gibi Türkiye'nin hükümranlıklarını da sorgulamıştır. Buna göre Amerika'da çıkan United Press gazetesine düşüncelerini açıklayan sabık Amerika Deniz Genelkurmay Başkanı A. Sterling; Almanların Kafkasya'ya yakın petrolere ancak denizden hücum edebileceklerini, buna mâni olmak için Türkiye'nin Boğazları İngilizlere rızasıyla açmasını, aksi takdirde İngilizlerin Boğazlara hücum etmeleri gerekeceğini çünkü şimdiki durumun eski harplerdeki durumlardan farklı olduğunu söylemiştir (Yeni Sabah, 3 Eylül 1941: 1-3). Tan gazetesine göre durum ve şartlar ne olursa olsun Türkiye, Boğazlar üzerinde Montreux Antlaşması'nın kendisine verdiği hakları kullanmak hususunda bugüne kadar olduğu gibi şimdiden sonra da kimsenin müdahalesini kabul etmeyecektir (Tan, 3 Eylül 1941: 1). Dolayısıyla Tan, Türkiye'nin istiklal ve hükümranlıklarına tecavüz nitelendirdiği bu açıklamaya bütünüyle karşı çıkmıştır.

Washington Star gazetesi de "Rusya'ya İran'dan Kapı" başlığı altında neşrettiği makalede Rusya'nın diğer kısımlarla bağlantısını sağlayabilmesi için bir sıcak su kapısına olan ihtiyacı üzerinde durmuştur. Gazetede ana düşünce, Sovyetlerin Birinci Dünya Savaşı sırasında Boğazlara hâkim olmak imtiyazına eriştiği ancak neticede bu isteğinden mahrum bırakıldığı yönündedir. Bu nedenle Sovyetlerin bu mahrumiyetinin giderilmesi amacıyla İstanbul şehrinin beynelmil bir şehir statüsüne kavuşturulmasıyla, bütün medeniyet âleminin bu durumdan istifade edebileceği öne çıkarılmıştır. Star gazetesinde çıkan bu makaleyi, Sovyet-Türk dostluk ilişkisini bozmaya yönelik zararlı hatta kundakçı yazı şeklinde niteleyen Ankara Radyo gazetesine göre, tahrik edici mezkûr yazı Türkiye'de olduğu kadar Sovyetlerde de müteessir etki uyandırmıştır (Yeni Sabah, 3 Eylül 1941: 1-3). Nitekim böyle bir yorumda, İstanbul'un beynelmil bir şehir statüsüne kavuşturulması ileri sürülerek Rusların Boğazlar üzerinde hırslarını tahrike gayret söz konusudur. Böylece gazete, Sovyetlerle Türkler arasına bir kundak sokmaya çalışmaktadır. Bu yazıyı neşreden gazetecinin cehaletine veren ve harbin gelişimi karşısında Boğazların kazandığı yeni ehemmiyetten habersiz bulunduğunu söyleyen Sertel, özellikle Boğazların Türkiye'nin hâkimiyetinde bulunması sayesinde Yakın Doğu'nun harp tehlikesinden korunduğunu belirtmektedir. Sertel'in ölçsüz zararlar verebilecek bu yazının üzerinde durmasının sebebi ise Amerika'da bazı kimselerin kendi Başkanlarının ana prensiplerini (milletlerin istiklal ve

hükümlerlik haklarına hürmet) dahi inkâr edecek derecede gaflet içerisinde bulunmalarıdır (Sertel, Tan, 4 Eylül 1941: 1-2).

Boğazlar hakkında çıkan bu tarz yorumlar ve savaş sürecinde Boğazların kazandığı ehemmiyet karşısında Türkiye, hükümlerlik haklarına sahip çıktığı gibi Yakın Doğu bölgesinin bir savaş tehlikesinden korunduğu üzerinde de sıklıkla durmuştur. Boğazların giderek artan ehemmiyeti karşısında Türkiye, Müttefik gemilerine Boğazları kapatma yolundaki Alman-Sovyet baskısının yerine, bu kez Boğazları Müttefiklere açma yolundaki İngiliz-Sovyet baskısıyla karşı karşıya gelebilirdi. Nitekim İngiltere ve Sovyet Rusya'nın arasında hiçbir antlaşma bulunmamasına rağmen Almanya'nın Sovyet Rusya'ya saldırısıyla, bu iki ülke ortak düşman kabul ettiği Almanya'ya karşı el ele savaşır hale gelmiştir (Aydın 2014: 446). Savaş ortamında ilişkilerin hızlı bir şekilde değişmesi neticesinde üzerinde hem Mihver hem de Müttefik baskısını hisseden Türkiye ise bitaraflık tezini yeniden gündeme taşıyarak kendini güvende hissetmek isteyecektir (Coşar, Ulus, 18 Eylül 1941: 1).

Boğazlar üzerindeki gelişmeler hiç şüphesiz Almanlarla savaş halinde bulunan Ruslar tarafından da dikkatle izlenmiştir. Özellikle Almanların işgalinde bulunan Bulgaristan'daki askeri hazırlıkları yakından takip eden Sovyet Rusya bu bölgede askeri tahşidat yaptığını öne sürmüştür. Bulgaristan'da Alman hazırlığının arttığını ve Bulgaristan'ın askeri bir üs vazifesini görmesine müsamaha edilmeyeceğini bildiren Moskova, protestosunu bildiren bir notayı Bulgar hükümetine sunmuştur (Tan, 12 Eylül 1941: 1). Moskova'nın sunduğu protesto notası üzerine Alman Dışişleri Bakanlığı sözcüsü Türk-Bulgar sınırında sözde Alman askeri yığınağı yapıldığı hakkındaki haberleri resmen tekdiz etmiştir. Berlin'e göre Sovyetlerin çıkardığı bu şayialar, Türk-Alman ilişkilerini bozmak ve gözleri Suriye'de cereyan eden hadiselerden çevirmek amacıyla yapılan propaganda neşriyatıdır (Tan, 13 Eylül 1941: 1). Türkiye de sınır komşusu olması münasebetiyle Bulgaristan'daki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Bu itibarla Bulgaristan'la arası açılan Sovyet Rusya hava kuvvetleriyle Bulgar limanlarını bombardıman ederek buradaki gemileri dağıtmaya teşebbüs edebilir ve hatta belki de Bulgaristan'a harp ilan edebilirdi. Bu durum Karadeniz'de ve hatta Türkiye'nin Trakya sınırında bir takım karışıklıklara sebebiyet verebileceği için Bulgaristan'daki hazırlıklar Türkiye tarafından da dikkatle takip edilmiştir (Sertel, Tan, 14 Eylül 1941: 1). Nitekim Doğu savaşında Almanya karşısında gerileyen Sovyet Rusya tarafından sık sık Türkiye'nin kendi bloklarında Almanya karşısında savaşa girmesi tekrar edilirken, kaynağı Sovyet Rusya merkezli Türkiye'ye yönelik birtakım propagandalar yine basında yerini almıştır. Bu propagandalardan bir tanesi Bulgar bayrağını taşıyan bazı İtalyan gemilerinin Boğazlardan geçmesi meselesi üzerinedir. Bu konuda, Avam Kamarası'nda bir beyanatta bulunan İngiliz Dışişleri Bakanı Eden: *"Türkiye hükümetinin Montreux Antlaşması gereğince Boğazların muhafazası sıfatıyla gerekli taahhütlerini bütün manasıyla yerine getirecek tedbirleri alacağına Britanya hükümetinin tam itimadı var."* demiştir. İlâveten de Türkiye'nin, Bulgar hükümetinin bir miktar İtalyan destroyeri olarak Boğazlardan geçirmek istediğine dair bir talebinin olmadığını da bildirdiğini söylemiştir (Ulus, 9 Ekim 1941: 1; Vakit, 9 Ekim 1941: 1).

Basında çıkan bu tarz haberlerin ardından Türk-Alman hükümetleri müşterek bir tebliğ yayınladılar. Ankara'da yayınlanan müşterek tebliğ şöyledir (Tan, 9 Ekim 1941: 1):

“Son haftalar zarfında yabancı yayınlar ve radyo haberleri, defalarca muhtelif tarzlarda Almanya'nın birtakım taleplerde bulunduğu, tazyikler yaptığı, Bulgaristan'da tahşidatta bulunduğu ve Türkiye'ye karşı bir taarruz hareketine geçmek üzere olduğu sanılarını oluşturmaya çalışmaktadırlar. Türk ve Alman hükümetleri bu maksatla öne çıkarılan rivayetlere hiçbir zaman en küçük bir ehemmiyet atfetmemiş olmakla beraber, her türlü asılsız ve gerçek olmayan yayınların iki memleket arasında 18 Haziran 1941 tarihli antlaşma ile teyit edilmiş olan karşılıklı dostluk ilişkisine hiçbir durumda zarar vermeyeceğini beyan etmek hususunda mutabık kalmışlardır.”

Tasvir-i Efkâr gazetesindeki isimsiz başmakale, Türk-Alman ortak tebliğinin çıkmasına neden olan propagandalar silsilesine açıklık getirmektedir. Buna göre, propagandalardan ilki Bulgaristan'da ya Bulgarların veyahut İtalyanların yığınak yaptıkları ve maksatlarının Trakya'ya hücum olduğuna yöneliktir. Propagandaların ikinci ise, İtalyan zırhlılarının Bulgar bayrağı altında Boğazlardan geçeceği söylentileridir. Bunların yanı sıra, Almanların Kafkasya'yı arkadan vurmak için Anadolu'dan yol istemek mecburiyetinde oldukları propagandalarının arkasından, yine Almanların, İngilizleri Suriye ve Irak'tan çıkarmak amacıyla, Anadolu topraklarını üs yapacakları söylentileri söz konusudur. Bu tarz söylentiler etrafında Türkiye'yi içine alan propagandalar karşısında çıkartılan Türk-Alman ortak tebliğini değerlendiren Tasvir-i Efkâr gazetesine göre, gerek Türkiye gerek Almanya bu tarz rivayetlere en küçük ehemmiyet vermediğini ortaya sermiştir. Buradan hareketle gazetenin yorumuyla, iki hükümet tarafından neşredilmiş olan tebliğ nihayet yukarıda belirtilen propagandaları kökünden silip süpürecektir (Tasvir-i Efkâr, 9 Ekim 1941: 1).

Türk-Alman müşterek tebliği üzerine değerlendirme yapan Daver, bu tebliği, iki ülkenin dostluğunu pekiştiren bir gelişme biçiminde ele alarak, ortak tebliğin, iki dost ülke arasına nifak sokmak yolundaki gayretlerin yararsız olduğunu ortaya serdiğini söylemektedir (Daver, İkdâm, 9 Ekim 1941: 1).

Buradan hareketle basın, Türk-Alman dostluğunu teyit etmek üzere yayınlanan ortak tebliğden sonra bu iki ülkenin dostluklarına zarar vermek için öne çıkarılan birtakım propagandaları boşuna gayret biçiminde değerlendirmektedir (Us, Vakit, 9 Ekim 1941: 1). Ortak tebliğin, Avrupa harbinin yeni yeni safhalara girdiği, yeni yeni hadiselerle gebe olduğu bir zamanda yayınlanmasıyla, Türkiye'nin tutumunda hür ve milli politikasında müstakil bulunduğunu ilan ettiğini söyleyen Son Telgraf gazetesi yazarı Etem İzzet Benice'ye göre Türkiye'yi harbe dâhil edecek tek neden hak ve menfaatlerini müdafaa kararı olabilir (Benice, Son Telgraf, 9 Ekim 1941: 1). Anlaşıyor ki, Benice birtakım söylentilerin ya da propagandaların Türkiye'yi savaşa sürüklemeyeceğinden emin vaziyettedir. Bu durumda, Türkiye'nin bağımsız bütünlüğü içerisinde kendisine saran ve propaganda söylemleriyle de içine alan ihtilafların dışında kalma niyeti söz konusudur.

Sadak'a göre de Türkiye kendisi hakkında çıkarılan propagandaları bu kez kendi kamuoyundan ziyade yabancı muhitleri aydınlatmak üzere bir ortak tebliğ ile tekzip etmiştir. Yazara göre bu tekzip Türkiye'nin dostlarına da emniyet vererek, onların da tehlikede olmadığımızı anlamasına yardım ve hakkımızdaki endişeleri gidermeye hizmet edecektir. Yine yazara göre, bu müşterek tebliğ, Türkiye'nin izlediği dürüst bitarafılık politikanın ürünü olan Türk-Alman dostluğunun sadece açık bir göstergesi değil aynı

zamanda bu antlaşmanın geçici ya da aldatıcı olmadığına da bir delildir (Sadak, Akşam, 9 Ekim 1941: 1). Türk basınının, ortak tebliğ üzerinden aslında Türkiye'nin, kendi müttefiki İngiltere'yi herhangi bir tehdit altında bulunmadığına dair rahatlattığına vurgu yapmasının yanı sıra İngiltere'nin düşmanı Almanya ile yine İngiltere'nin müttefiki Türkiye'nin imzaladığı Haziran 1941 Saldırmazlık Paktı'nın çeşitli söylemlerle yıkılmayacağını da öne çıkarması söz konusudur.

Müşterek Alman-Türk tebliğ ile ilgili Ulus'ta yazan Atay'ın değerlendirmesi de şöyledir (Atay, Ulus, 9 Ekim 1941: 1-2):

“Alman ve Türk hükümetleri tarafından yayınlanan tebliğ, yalnız iki dost ülke kamuoyu üzerinde mesut bir tesir yapmakla kalmayacaktır: bu iki memleket arasındaki dostluk münasebetlerinin ve bu nazik bölgede barış nizamının devam etmesinde menfaat gören herkesi yeniden ferahlandıracaktır. Ayrıca Türkiye'ye samimi yakınlık duyanların, içten dostluk besleyenlerin ve savaş faciasının bulaşma sahasını ne kadar mümkünse o kadar sınırlamak isteyenlerin bundan ancak memnun olacaklarına da şüphe etmeyiz”

İkinci Dünya Savaşı başladığı andan itibaren coğrafi vaziyeti nedeniyle savaşta önemli rol sergilemeye müsait bulunan Türkiye üzerine bazen gizli bazen de açıktan sergilenen propaganda gürtlütüleri arasında yayınlanan Türk-Alman tebliğinin kamuoyuna hakikatleri ortaya serdiğini söyleyen Yalçın, bu ortak tebliğden ancak fayda beklenebileceğini söylemektedir. Buradan hareketle Yalçın, Türk kamuoyunu telkin ve teskin etmesinden dolayı yayınlanan ortak tebliğden memnun bulunduğunu kamuoyuna bildirmektedir. Neticede Yalçın, muharip tarafların birbirleri aleyhinde hissiyat uyandırmak amacıyla özellikle bitaraf ülkelerde nahoş haberler yaymalarına alışık bulunan Türkiye hükümeti ve kamuoyunun birtakım propagandaların etkisinde kalmamayı öğrendiğine açıklık kazandırmıştır (Yalçın, Yeni Sabah, 10 Ekim 1941: 1)

Anlaşılabileceği üzere ortak tebliğ sadece Türk basınında değil Alman basınında da memnuniyetle karşılanmıştır. Alman gazetelerine göre müşterek tebliğ Türkiye ile Almanya arasındaki kati itimadın göstergesidir. Berlin'de çıkan Berliner Börsen Zeitung gazetesi bu münasebetle yazdığı yazıda şu değerlendirmeyi yapmaktadır (Ulus, 9 Ekim 1941: 1):

“Duruma bakılırsa bu beyanname Türkiye'yi İngiltere'ye kölelik yapmaya zorlamak yolundaki bütün teşebbüslerin şiddetli reddi demektir. Gözleri olan herkes görür ki, İngiltere bugünkü harbi hazırladığı zamanlarda bile her çareye başvurarak Türkiye'yi tecavüz cephesine sokmaya çalışmıştır.”

Alman basınında çıkan bu yazıyı, “Türk-Alman Müşterek Deklarasyonu” başlıklı makalesinde değerlendiren Sertel, Türkiye'nin, Almanya ile olduğu kadar İngiltere ile de dost yaşamak arzusunda bulunmasından dolayı, her iki ülkeye karşı kendi bitarflığını bozacak tarzda dedikoduların çıkarılmasından rahatsızlık duyduğunu aktarmaktadır. Buradan hareketle, İngiliz basınında çıkan dedikoduların, Türkiye'yi ve Berlin'i rahatsız ederken; Alman basınında çıkan dedikoduların da İngiltere'yi rahatsız ettiğine değinen Sertel, netice itibarıyla muharip ülke basınında çıkan yazıların, her iki ülke ile de bitaraf

kalmak isteyen Türkiye açısından, dostluk ve itimat havasını zedelemeyecek biçimde olmasını temenni etmektedir (Sertel, Tan, 10 Ekim 1941: 1-2).

Müşterek beyanname ile ilgili olarak Bulgaristan da memnuniyetini dile getirmiştir. Sofya kaynaklı habere göre, müşterek beyanname Sofya siyasi yetkilileri tarafından ehemmiyetli görülen, Türk ve Alman hükümetlerinin, Balkanlar'ın güney doğusunda barışı muhafaza için gösterdikleri iyi niyetlerin bir delili biçiminde değerlendirilmiştir. Bulgar siyasi yetkilileri de bu beyannameyi, Bulgaristan'ın Mihver devletleriyle birlikte Türkiye'ye saldırmak için hazırlıklarda bulunduğu yabancılara dair yabancı basında yer alan haberlerin tam ve kesin tekdibi şeklinde ele almışlardır (Tan, 11 Ekim 1941: 1). Türk-Alman müşterek deklarasyonu yayınlandığı sıralarda, Alman saldırısı karşısında sıkışan Rusya için Sovyet gazetesi Pravda ise şunları yazmaktadır (Tan, 13 Ekim 1941: 1):

“Tehlike büyüktür. Bu tehlikeyi küçümsemek cinayet olur. Hitler'in Yıldırım Harbi'nin sonuçsuz kaldığı ve onu süratli ve kısa bir darbe ile yenmeye muvaffak olacağız ümidine kapılmayalım. Hayır! Alman faşistliğini mahvedecek olan harp uzun bir harp olacak ve bizden büyük bir kuvvet ve cesaret isteyecektir. Ahval ne olursa olsun Faşizm yıkılacaktır.”

Rus cephesinde Alman harekâtının genişlemesi doğrultusunda Times gazetesi, bu durumun Türkiye için tehlike arz ettiğini yazmıştır (Yeni Sabah, 7 Kasım 1941: 3). Berlin, Times'da çıkan bu yazıyı; Türk-Alman dostluğunun baltalanmak istenmesi gibi yeni bir İngiliz propagandası biçiminde değerlendirilerek, özellikle yetkili Türk siyasetçilerin bu teşebbüslerin arkasında gizlenen politikaları anladıklarına dikkat çekmiştir (Akşam, 7 Kasım 1941: 1). Dolayısıyla Berlin, Türkiye'ye yönelik bir Alman tehdidinin bulunmadığı ve Türk-Alman dostluğunun sağlamlığı üzerinde durmuştur.

Türkiye'nin siyaseti hakkında bir makale neşreden İsviçre'de yayınlanan Journal de Geneve gazetesi de, üç şekilde öngörülebilir bulunmuştur. Buna göre Türkiye ya Mihvere katılacak ya hiç olmazsa kara ve deniz sahalarından Alman ve İtalyan kuvvetlerinin serbest geçmelerine müsaade edecek ya da bitaraf kalacak ya da Anglosaksonlarla iş birliği yapacaktır. Gazetenin, Türkiye'nin izleyebileceği siyaset hakkındaki değerlendirmelerini Nadi, bitarafa hariç diğer öngörülerini faraziye biçiminde ele almış ve bir kere daha dünya harbi karşısında Türkiye'nin vaziyeti ve siyasetini yenilemiştir: “Harpe harici, bitaraf” (Nadi, Cumhuriyet, 12 Kasım 1941: 1).

Türkiye bitaraf siyaseti üzerinde dururken, Reuters kaynaklı bir haber, Lordlar Kamarası'nda bir nutuk veren Mareşal Birdwood'un konuşmasında Türkiye'den bahsetmiş olduğunu bildirmektedir. Buna göre (Yeni Sabah, 14 Kasım 1941: 1; HL Deb 12 November 1941 vol 121 c7, HL Deb 12 November 1941 vol 121 c8):

“Pek çok arkadaşımın güvenle baktığı, kimilerine göre ise biraz kaygıyla izlenen bir ülke var. Türkiye şu an için sakin ve sürekli tetikte, ancak kesinlikle tecridin birden fazla kez felakete sonuçlanan bir istilayı davet ettiğinin tam olarak bilincinde. Koşullar Türkiye'yi yanımıza çekebilir ve Türkiye çok yardımsever bir tarafsız, güçlü ve sadık bir Müttefike dönüşebilir.”

Mareşal Birdwood böylece, değişen şartlarla beraber Türkiye'nin endişeye kapılmadan Müttefik safına katılmasını beklemektedir.

Görüldüğü üzere Alman ilerleyişi devam ettiği için gerek Sovyet Rusya'da ve gerekse onun müttefiki haline gelen İngiltere'de endişe arttığı sürece Türkiye'ye yönelik yine birtakım iddialar basın aracılığıyla gündeme taşınmıştır. Ancak 1941 yılı Aralık ayında hem Alman ordularının Moskova civarındaki yenilgisi hem de Amerika Birleşik Devletleri'nin Müttefikler safında savaşa girmesi Türk siyasi çevresinde, Müttefiklerin savaşın galibi olacağı yönündeki tereddütleri ortadan kaldırmıştır. Olayların bu şekilde bürünmesi Türkiye'nin tarafsızlığının önemini daha da artırdığı gibi Almanya tarafında savaşa katılma ihtimalini de sıfıra indirmiştir (Hasanlı 2011b: 78).

Stalingrad Savaşı Sırasında Eden'in Moskova Ziyareti ve Türkiye

Rusya'da artan endişeler etrafında İngiliz Başbakanı Churchill, Sovyet Rusya ile doğrudan temas kurmak üzere Dışişleri Bakanı Anthony Eden'i Moskova'ya göndermiştir. 15 Aralık'ta Moskova'ya ulaşan Eden, Stalin ile ilk görüşmesini 16 Aralık 1941 günü gerçekleştirmiştir. Eden bu görüşme ile alakalı ilk raporunu 5 Ocak 1942'de vermiştir. Eden'in raporuna göre Stalin savaş sonrası dünyasıyla ilgili görüşlerinin¹⁰ yanı sıra Türkiye ile ilgili de görüşlerini şöyle ortaya koymuştur: "...Türkiye, Ege'de, Yunanistan için önemli adalarda onun lehine muhtemel ayarlamalardan sonra 12 Adaları almalıdır. Türkiye, Bulgaristan'dan ve mümkünse kuzey Suriye'den bazı kısımları da almalıdır." Gürün'e göre Stalin bu teklifleri yaparken Türkiye'nin savaşa gireceği faraziyesiyle hareket etmiştir. Nitekim Türkiye savaşa dâhil olursa Rusya üzerindeki Alman kuvvetlerinin bir bölümü doğal olarak Türkiye üzerine kaydırılacağından dolayı Rusya doğrudan menfaat elde edecektir (Gürün 1999: 242-243). Stalin'in Türkiye üzerindeki söylemleri Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Haydar Aktay tarafından doğrulanmıştır. Neticede Ankara hükümeti, Stalin'in Türkiye'ye yönelik toprak tavizine kuşku ile yaklaşmış, bunun arkasından Boğazlar meselesinin gündeme taşınacağına dair şüphelerini ortaya koymuştur (Bilge 1992: 162).

Nitekim Eden'in Moskova ziyareti hakkında Alman propagandası da boş durmamıştır. Bu noktada Eden'in Rusya ziyareti, İngiltere ve Rusya'ya karşı doğu ülkelerinde bir şüphe uyandırmak için Alman propagandası tarafından istismar edilen meselelerin içinde yerini almıştır. Alman yayınları, Moskova görüşmeleri sırasında Rusya'ya İran'ın kuzeyinde ve Türkiye'de hareket özgürlüğü sözü verildiğini kesin olarak belirtmiştir. Almanya'dan gelen bu ifşaatlar, Eden tarafından Boğazların Rusya'ya ücretsiz bir hediye olarak verildiğini ima eden yerel Alman ajanslarının fısıltılı propagandasıyla tamamlanmıştır. İngiliz basınına göre, Türk resmi çevreleri ve Türk basınının sorumlu bir kesimi bu hikâyeleri fazla ciddiye almamış ve bu beceriksiz fesat girişimine omuz silkmıştır. Yeni Sabah gazetesinde yazan Yalçın da bu propagandaya alaylı bir şekilde eğilmiş ve Türkiye'nin, İngiliz sadakatine ve savaştan sonra da devam edecek olan Türk-İngiliz ittifakının birliğine dair inancını bütünüyle koruduğunu belirtmiştir. Yalçın

¹⁰ Müttefiklerin zaferinden sonra yapılacak sınır değişiklikleri konusunu gündeme getiren Stalin, Türkiye'yi de unutmamıştır. Buna göre Stalin, tarafsızlığa uyduğu takdirde Türkiye'nin ödüllendirilmesi, Almanya'nın yanında yer aldığı için Bulgaristan'ın cezalandırılması gerektiği üzerinde durmuştur (Hasanlı 2011b: 79).

makalesini, son savaş sırasında o zamanlar Türkiye'nin müttefiki olan Almanların, kendileriyle ayrı bir barış yapmaya rıza göstermesi halinde Boğazları Çar'a teklif ettiklerini ancak İngilizlerin ise tarihinde kendi müttefiklerine yanlış yaptıklarına dair bir örneğin olmadığını söyleyerek bitirmektedir (Yalçın, Yeni Sabah, 4 Ocak 1942: 1; The Times, 6 Ocak 1942: 4). Türk basını savaşın giderek Almanya aleyhine dönmesi ile birlikte Alman karşıtı yayınlar yapmaya başlamıştır.

Türk Hükümeti'nin Moskova görüşmelerinin Türkiye'yi ilgilendiren kısmından tam olarak haberdar edildiğine inanması için nedenler olduğunu öne çıkaran Times gazetesi, mevcut süreçte Ankara'ya dönüşü beklenen İngiliz Büyükelçisi'nin bu konuşmaları doğrudan anlatarak Türk hükümetini aydınlatma fırsatına sahip olacağını belirtmektedir (The Times, 6 Ocak 1942: 4). Boğazlar meselesine dair kuşkuları dağıtmak niyetiyle hareket eden Eden 8 Ocak 1942'de Avam Kamarası'nda Türkiye üzerine şöyle konuşmuştur (Bilge 1992: 162; HC Deb 08 January 1942 vol 377 c173, HC Deb 08 January 1942 vol 377 c174):

“Moskova'dayken Tahran ve Ankara'daki temsilcilerimizle istişare istemenin faydalı olacağını düşündüm ve Sovyet hükümeti de gerekli düzenlemeleri yaptı. Türkiye Büyükelçimiz söz konusu olduğundan, Almanların Moskova ziyaretinden dolayı fesat çıkarmaya çalışmasının ihtimal dışı olmadığını düşündüğüm için bunu yaptım ve bu beklentide hayal kırıklığına uğramadım. Müzakerelerimizin Türkiye'yi ilgilendiren kısımları hakkında Ankara temsilcimize bizzat bilgi vermek istedim. Büyükelçimiz geri döndü. Zamanı gelince Türk Bakanlara rapor verecek ve onlara mesajımı ileticek. Şimdilik şunları söyleyebilirim ki görüşmelerimizde Türkiye'den her bakımdan dostça bahsettik. Türkiye'nin Müttefiklerin zaferinden korkacak bir şeyleri yoktur. Türkiye'nin toprak bütünlüğü hiçbir tehlikeye maruz değildir. Türkiye'nin toprak bütünlüğü o mahalden hiçbir şekilde tehdit altında değildir. Geçen sonbaharda Türkiye'ye verdiğimiz İngiliz-Sovyet vaatleri tam anlamıyla karşılanacaktır. Sovyetler Birliği ve biz Türkiye'yi kuvvetli ve müreffeh görmek isteriz. Rusya ile Türkiye arasında sıkı bir anlaşma lüzumu, Atatürk tarafından yeni Türkiye için konulmuş bir prensiptir. Bu siyasetin doğruluğu harbin safhaları arasında her geçen gün biraz daha belirgin hale geliyor.”

Böylece Eden, Moskova görüşmelerinde Türkiye'den dostça bahsedildiğini konuşmasında ortaya koymuştur. İlâveten Eden'in Moskova görüşmelerinde Ankara'daki İngiliz Büyükelçisinin hazır bulunmasının Türkiye'de ne kaygı ne de telaş uyandırdığını belirten Sertel, Türkiye'nin hem İngiliz müttefikinin dürüstlüğünden hem de Sovyetlerin Türkiye'ye karşı hiçbir fena niyet beslemediğinden emin olduğunu söylemiştir. Böylece Eden'in bu açıklamalarının, Moskova görüşmeleri etrafında propaganda yapanların maksatlarını bozduğunu belirten Sertel, mevcut beyanatın vaziyeti aydınlatması bağlamında duruma hizmet ettiğini ifade etmiştir (Sertel, Tan, 10 Ocak 1942: 1).

Genel itibarıyla Türk basını Eden'in Avam Kamarası'nda Türkiye hakkında gerçekleştirdiği konuşmasını; İngiliz-Rus iş birliğinin Türkiye adına hiçbir gizli kapaklı tarafı bulunmadığının açık ifadesi şeklinde kamuoyuyla paylaşmıştır (Nadi, Cumhuriyet, 10 Ocak 1942: 1-3; Sadak, Akşam, 11 Ocak 1942: 1-2).

Eden'in nutkunda da belirttiği ve kendisiyle birlikte Moskova görüşmelerine katılan İngiliz Elçisi Sir Knatchbull-Hugessen Ankara'ya dönüşünde basın sorularını yanıtlarken, Moskova'da Stalin, Molotov ve Eden arasında gerçekleşen konuşmalarda Türkiye'den dostane bir şekilde bahsedildiğini, Türkiye'nin izlediği bitaraflik siyasetinin İngiltere'de olduğu gibi Rusya'da da tamamen onaylandığını ve takdir edildiğini belirtmiştir (Cumhuriyet, 14 Ocak 1942: 1).

Eden'in ve ardı sıra Büyükelçi Sir Knatchbull-Hugessen'in Moskova'da Türkiye hakkında dostane bahsedildiğini ortaya koymalarına rağmen, Almanlar tarafından mezkûr görüşmelerde İngilizlerin Sovyetlere- Çanakkale ve Boğazlar- bir takım arazi terki iddiaları gündeme taşınmış (Ulus, 19 Ocak 1942: 1) ve bu doğrultuda Alman basını, Eden'in Moskova Görüşmelerinde Boğazları Sovyetlere vadettiği konusunda ısrarcılığını da sürdürmüştür (Cumhuriyet, 21 Ocak 1942: 1).

Türkiye'nin "yumuşak karnı" Boğazlar hakkında Almanların gündeme taşıdığı bu tarz iddialar bitaraf Türkiye'yi Müttefiklerden soğutarak Mihver cephesinde yer almasını sağlamak için oldukça akıllıcadır. Bu bağlamda, Orta Doğu'nun anahtarını elinde tutan Türkiye'nin sahip olduğu konumdan faydalanmak isteyen Almanya'nın bu tarz propagandalardan fayda beklediği açıktır. Ancak menfaatleri gereği hareket eden Türkiye çizdiği bitaraflik siyasetini de -her türlü propagandaya rağmen- değiştirmeyecektir. Böylece Türkiye kendi gücüyle savaş dışı kalma politikasından ayrılmayacağına dikkat çekerek, hakkında her söylenen ve yazılana itibar göstermeyeceğini ifade etmektedir.

Bu tarz propagandalar karşısında Türkiye'yi rahatlatmak isteyen İngiltere, Sovyetler Birliği ile yaptığı görüşmelerin ana hatlarını Ankara Büyükelçisi Sir Knatchbull-Hugessen vasıtasıyla 27 Mayıs 1942'de Türk hükümetine aktarmıştır. Mezkûr ziyaretiyle Sir Knatchbull-Hugessen, 10 Ağustos 1941'de Sovyetler Birliği ile birlikte Türkiye'ye, Montreux Sözleşmesi'ne ve toprak bütünlüğüne saygı gösterileceğine ilişkin olarak verdikleri güvenceyi bu kez yeniden yazılı olarak teyit etmiştir.¹¹ Mayıs 1942'den itibaren Alman-Sovyet cephesindeki durum giderek ağırlaştı. Kırım ve Harkov'da ağır kayıplar yaşayan Sovyetler, Türkiye'ye karşı askeri hazırlıklarını (5 Mayıs'ta kırk beşinci ve kırk altıncı ordu komutanlarına Türk topraklarına girmeye hazırlanmaları emri) ertelemek zorunda kaldı ve bu da Türkiye'nin sınırdaki konumunu güçlendirdi. Yani bir bakıma Alman birliklerinin Kafkasya'ya yaklaşması, Türkiye'nin savunma hattını güçlendirmesine yol açtı (Hasanlı 2011a: 24).

Stalingrad Savaşı'nın Sonuna Doğru Türk-Rus İlişkileri

Türk-Rus ilişkileri ile ilgili olarak 1942 Ağustos'unda önemli bir olay gerçekleşmemiştir. 21 Ağustos'ta Moskova Büyükelçisi Cevat Açıkalın, Molotov ile ilk görüşmesini yaptığı sıralarda Almanlar Kafkasya'ya doğru ilerlediği için Türkiye Hopa ve Trabzon havalisinde bazı askeri tedbirler almıştır. Bu tedbirlerin Sovyet hükümetinde, Alman başarısı halinde Türkiye'nin fırsattan yararlanarak Rusya'ya saldıracağı yolunda

¹¹Gerek Eden'in Moskova ziyaretinde gerekse Molotov'un Mayıs 1942'de Londra'ya yaptığı ziyarette sınırlar meselesi bir anlaşmaya bağlanamamıştır. 23 Mayıs 1942'de Eden'in sınır meselesini dışarda bırakan bir anlaşma teklifi Stalin tarafından kabul edilince 26 Mayıs'ta İngiltere ve Sovyetler Birliği arasında bir ittifak anlaşması imzalanmıştır (Bilge 1992: 162-163; Aydın 2014: 448).

kuşku yarattığı gündeme taşınmıştır (Gürün 1999: 243). Türkiye ise Karadeniz çevresindeki bütün askeri tedbirleri Almanya ve İtalya'ya karşı aldığını Sovyet Rusya'ya bildirmiştir. Türkiye, Sovyetler Birliği aleyhine bir tertibin içerisinde yer almadığı gibi Anadolu'yu Almanya'ya kapatarak hem Sovyetler Birliği'ne İran üzerinden ulaşan yardım yolunu hem de İngiltere'nin imparatorluk yolunu korumuştur (Bilge 1992: 164).

Ancak ne var ki Müttefiklerin Afrika'ya yaptıkları çıkarma başarıya ulaşıp, General Rommel ordusunun yenilgisi belirginleşince Churchill, Genelkurmay'a gönderdiği bir talimatla, Türkiye'nin Müttefikler safında yer alması için birtakım tedbirlerin alınmasını istemiştir. Bu konuda Amerikan Başkanı Roosevelt ile istişarede bulunan Churchill 24 Kasım 1942'de Stalin'e bir mektup göndermiştir (Gürün 1999: 244). Türkiye'nin savaşa katılması düşüncesini öne süren Churchill, ülke bütünlüğü ve statüsünün korunması yolunda hem İngiltere ve Sovyet Rusya hem de Amerika'nın Türkiye'ye verilecek güvenceye katılmasını istemiştir. Böylece Türkiye savaşa katılırsa Suriye'de önemli bir kuvvet meydana getirilecek, Sovyetler Birliği'ne Karadeniz'den denizyolu ile yardım sağlanacak ve Romanya'daki petrol kuyuları bombalanabilecektir. Stalin de Türkiye konusunda aynı fikirde bulunduğunu dolayısıyla ilkbahara kadar Türkiye'nin savaşa katılması için mümkün olan her girişimin yapılmasını talep etmiştir (Bilge 1992: 166). Türkiye'nin savaşa girmesi planlanma aşamasındayken, talimat almak üzere Ankara'ya çağrılan Moskova Büyükelçisi Cevat Açıkalın Molotov'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede Molotov: *"Kuzey Afrika harekâtı ve Akdeniz'de ortaya çıkan yeni durum dolayısıyla Türkiye'nin siyasetinde bir değişiklik var mıdır? Akdeniz'de bugün vaziyet eskisi gibi değildir. Türkiye'nin durumu deneniyle Almanlar asabileşiyor. Onun vaziyetine çok önem veriliyor. Acaba büyükelçi bu hususta bir şey söylemek ister mi, yoksa bu konu etrafında konuşmayı ileriye mi bırakmak ister"* demiştir. Aynı görüşmenin devamında Molotov, Almanlara karşı bir takım harekâta giriştiklerinden ve Stalingrad önünde Alman kuvvetlerini çevirdiklerini ve bunları yok etmek üzere bulduklarını da belirtmiştir (Gürün 1999: 245-246). Böylece Molotov, savaşa girmesi beklenen Türkiye'nin hem Kuzey Afrika'da hem de Doğu'da (Stalingrad) Almanya'ya karşı üstünlük elde eden Müttefiklerin yanında rahatlıkla yer alabileceğinin sinyallerini üstü kapalı bir biçimde vermiştir. Çünkü bu görüşme, Churchill ve Stalin'in Türkiye'nin savaşa girmesi hususunda hemfikir buldukları süreç içerisinde cereyan etmiştir.

Türkiye bulunduğu mevki dolayısıyla Almanya'ya karşı "ikinci cephenin" açılmasında anahtar ülke konumunda zikredilmiştir. Bu bağlamda Roosevelt ve Churchill 14 Ocak'ta Casablanka'da bir araya gelmişler, görüşmeler neticesinde iki devletin genelkurmay başkanlarının hazırladığı ortak plan 23 Ocak 1943'te kabul edilmiştir. Sovyetler Birliği'ne yeni bir yardım yolu açmak ve Almanya'yı güney kanadından vurmak için fikir birliği içerisinde bulunan Roosevelt ve Churchill, bu minval üzere Akdeniz'de girişilecek hareketler bölümünde Sicilya'nın işgali ile Türkiye'nin faal müttefik haline getirilmesini öngörmüşlerdir (Bilge 1992: 166). Casablanka Konferansı'nın kararını Türkiye'ye anlatmak üzere Churchill Adana'da Cumhurbaşkanı İnönü ile bir araya gelmiştir. Churchill 30-31 Ocak 1943'te gerçekleşen genel görüşmelerin savaş sonrası dünyası ve milletlerarası bir teşekkül kurulması ile Türk-Rus ilişkilerin geleceği olmak üzere iki konu üzerinde yoğunlaştığını belirtmektedir (Gürün 1999: 247). Adana Görüşmeleri'nde Churchill, Türkiye'nin Ankara Pakti doğrultusunda derhal savaşa

katılmasını ve Boğazları açmasını istemiştir. Geliş amacının Türkiye'den herhangi bir talepte bulunmak olmadığını sadece Türkiye'nin silah ve askeri mühimmat ihtiyaçlarını öğrenmek niyetinde bulunduğunu söylemiştir. Cumhurbaşkanı İnönü de Türkiye'nin Ankara Paketi'na bağlı kaldığını, fakat bir ordunun yeteri kadar teçhizat ve modern silahlara sahip bulunmadan gireceği savaştan sadece yenilgi alacağını ifade ederek, İngiltere'nin Türk ordusunu mühimmat ve modern silah açısından desteklemesi durumunda Türkiye'nin de savaşa gireceğine vurgu yapmıştır. Başbakan Saracoğlu da savaştaki zaferlerin Rusya'yı emperyalist devlete dönüştürebileceğini ve bu nedenle Türkiye'nin tedbirli davranması gerektiğini söylemiştir. Bu konuda Churchill, dünyada barışı ve güvenliği sağlayacak güçlü bir uluslararası birliğin kurulacağından dolayı komünizmin tehlike yaratamayacağını ifade etmiştir. Ayrıca Churchill, herhangi bir neden olmadan Rusya'nın bir saldırıda bulunması halinde, bütün uluslararası kuruluşların Türkiye'yi savunacağını, savaş sonrası dönemde sadece Türkiye ile ilgili değil tüm Avrupa'yla ilgili daha da sağlam güvencelerin olması gerektiğini belirtmiştir. Yine Churchill, Rusya'nın Almanya'yı taklit etmesi durumunda ona karşı birleşeceklerini ve bunu hiç çekinmeden Stalin'e de söyleyeceğini ifade etmiştir. İngiliz Başbakanı Churchill bütün çabalarına rağmen Türkiye'yi savaşa girme konusunda ikna edemedi. Bunun sebepleri arasında Türk siyasi çevrelerinin Sovyetlere güvenmemesi, Almanya'nın yenilgisi ile Sovyetler Birliği'nin Avrupa'ya hâkim olacağı, Türk ordusunun gereken silah ve mühimmatla teçhiz edilmemesi yer almaktadır (Hasanlı 2011b: 90-91). Adana'da görüşmeler sona erdiği zaman herhangi bir askeri anlaşma yapılmamış ve 2 Şubat 1943 tarihinde Stalingrad'da Mareşal von Paulus'un 6. Ordusu Sovyetler Birliği'ne teslim olmuştur (Gürün 1999: 249). Böylece Doğuda verilen ve yaklaşık iki buçuk yıl süren savaşın galibi Sovyetler Birliği olmuştur. Bu galibiyetle birlikte Churchill de İnönü'nün Türkiye'nin tarafsızlığı konusundaki tutumuna katılmak zorunda kalmıştır. 2 Şubat'ta yaptığı açıklamayla Churchill, Türkiye'nin tarafsızlığının Türkiye ve müttefiklerinin çıkarlarını karşıladığını ve Büyük Britanya'nın bu konumu kabul ettiğini söylemiştir (Hasanlı 2011a: 26).

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı sürecinde bitaraflik politikası izleyen Türkiye hem Mihver hem de Müttefik devletlerle dostluk anlaşmaları imzalayarak savaş dışı kalma pozisyonunu sürdürme gayreti içerisinde olmuştur. Bununla birlikte savaşın seyrine bağlı olarak hem Mihver hem de Müttefik devletlerin zaman zaman Türkiye'den yanlarında durma pozisyonunu daha net göstermesini istedikleri görülmektedir. Bu isteğin hem Almanya hem de Rusya tarafından en belirgin biçimde ortaya çıktığı dönem savaşın önemli kırılma evrelerinden biri olan Stalingrad Savaşı zamanıdır. Söz konusu zamanlarda bilhassa Boğazlar mevzusu üzerinden her iki ülkenin de Türkiye'ye yönelik propaganda faaliyetlerinin artırdığı; Türkiye'nin de bu faaliyetlere dair takındığı tavır ve söylemlerinde savaşın seyrine göre farklılıklar sergilediği anlaşılmaktadır.

Boğazlara dair istekler üzerinde Türkiye'nin verdiği tepkilerdeki farklılık özellikle Stalingrad Savaşı'nın başlangıcında Hitler'in Boğazlara dair Sovyet Rusya'nın emperyal arzularını açığa vurduğu dönem ile İngiliz Dışişleri Bakanı Eden'in Moskova'da gerçekleştirdiği görüşmeler özelinde belirginleşmektedir. Hitler'in Stalingrad Savaşı'nın hemen başında Molotov'un Berlin ve Moskova'da Boğazlarla ilgili taleplerini açığa

vurması ile Türk basını bu ifşaatı doğru kabul ederek yorumlamış ve anti-Sovyet yorumlarla meseleyi değerlendirerek Sovyetler Birliği'nin Çarların rüyasını diriltmek niyetini sert bir dille eleştirmiştir. Türkiye, Alman propagandasının Çarlık rüyasıyla beslenen bir Sovyet Rusya ortaya koymasının yanı sıra müttefiki İngiltere'nin Alman-Rus savaşında Rusya'yı desteklemesini de tedirginlik içerisinde takip etmiştir.

10 Ağustos 1941 notasıyla hem İngiltere hem de Sovyet Rusya Türkiye'nin toprak bütünlüğüne saygı göstereceklerini dolayısıyla Türkiye aleyhine bir anlaşmaya varmadıklarına açıklık getirerek Alman propagandasının sesini kesmek istemiştir. Bitaraf politikasını koruyan Türkiye ise Boğazların kendi hâkimiyetinde bulunması sayesinde hem hükümlerlik haklarına sahip çıkmış hem Orta Doğu bölgesinin bir savaş tehlikesine bürünmesini engellemiştir. İkinci Dünya Savaşı başladığı andan itibaren coğrafi vaziyeti nedeniyle savaşta önemli rol sergilemeye müsait bulunan Türkiye üzerinde bazen gizli bazen açıktan propaganda gürültüleri devam etmiştir.

Stalingrad Savaşı etrafında da Boğazlar üzerine hem Alman hem de Sovyet Rusya kaynaklı propagandalar söz konusudur. Savaş ortamında güç dengesinin değişimine paralel biçimde zaten var olan Sovyet çekincesini uyandırarak Türkiye'nin Sovyetlere kuşkuyla bakmasını isteyen bir Almanya'nın yanı sıra; Almanların Balkanlarda tahşidat yaptığı söylemleriyle Türkiye'yi kendi safında savaşa dâhil ederek yükünü hafifletmek isteyen bir Rusya karşımıza çıkmaktadır. Her iki ülkeyle de bitaraf kalmakta ısrarcı bulunan Türkiye ise kendi bitaraflığını bozacak tarzda propagandaların çıkarılmasından yana rahatsızlığını ortaya koymaya özen göstermekte ve basın aracılığıyla aksiyonlara girişmektedir.

Almanların Türkiye aleyhine Trakya sınırında askeri hazırlıklar içerisinde bulunduğuna dair Sovyet propagandası üzerine Türk-Alman müşterek tebliği yayımlanmıştır. Türkiye ortak tebliğ vasıtasıyla propagandalar etrafında harbe dâhil olmayacağını sadece hak ve menfaatlerini müdafaa amacıyla savaşa girebileceğinin altını basını vasıtasıyla kamuoyuna lanse etmiştir. Ne var ki Türkiye Almanya ile olduğu kadar Sovyet Rusya ve dolayısıyla onunla birlikte Nazizm'e karşı ortak mücadele veren müttefiki İngiltere ile dost yaşamak arzusunda bulunduğu için kaynağı fark etmez çıkarılan propagandalardan da oldukça rahatsızdır.

Stalingrad Savaşı'nın ilerleyen aşamasında Moskova'da yenilgi alan Almanya, İngiliz Dışişleri Bakanı Eden'in Moskova'da gerçekleştirdiği ziyareti; Boğazların Rusya'ya ücretsiz bir hediye olarak sunulduğuna dair fisiltularla kamuoyunun dikkatine sunmuştur. Boğazlar üzerindeki Alman propagandasını bu kez Türkiye ciddiye almamıştır. Görülmektedir ki bir bakıma Stalingrad Savaşı'nın başında Boğazlar hakkındaki Hitler'in beyanatını propaganda olarak nitelemeyip ağır dille eleştiren Türk basını bu kez Eden'in Moskova ziyareti üzerine gerçekleştirdiği yayınları Alman propagandası olarak kabul etmiştir.

Buradan anlaşılmaktadır ki Türkiye birbirine denk iki düşmanın karşı karşıya geldiği Stalingrad Savaşı'nın uzun soluklu olacağını ve dolayısıyla hem Almanya'nın hem de Sovyet Rusya'nın yıpranacağını beklediği için mezkûr savaşın başında Sovyet Rusya'yı Çarlık Rusya'sıyla eşdeğer niteleyerek eleştirmiştir. Güç dengesinin değişmesine paralel olarak bu kez Boğazlar üzerindeki Alman söylemlerini sadece propaganda biçiminde değerlendirerek kuzey komşusunun kendi toprakları üzerinde fena bir niyet beslemediğini ortaya koymuştur. Nitekim Aralık 1941'de Almanya Sovyet Rusya karşısında yenilgi almış

ve Müttefikler lehine ABD savaşa dâhil olmuştur. Gelişmelerin Müttefikler lehine çevrilmesi Türk siyasi çevresinde, Müttefiklerin savaşın galibi olacağı yönündeki tereddütleri ortadan kaldırmıştır. Olayların bu şekilde bürünmesi Türkiye'nin tarafsızlığının önemini daha da artırdığı gibi Almanya tarafında savaşa katılma ihtimalini de sıfıra indirmiştir. Ancak diğer taraftan Türkiye coğrafi konumu itibariyle bu kez Sovyetler Birliği'ne yeni bir yardım yolu açılmasında- ikinci cephe- Müttefikler nazarında önemli bir ülke biçiminde zikredilecek ve bu yönde çeşitli kanallar yoluyla savaşın içine çekilmek istenecektir. Buradan anlaşılmaktadır ki, Stalingrad Savaşı'nın birbirine denk iki düşmanın karşılaşması neticesinde uzun soluklu olacağına dair inanç taşıyan Türk karar alıcılar, Almanların 1941 Aralık'ta Moskova'da yenilgi almasıyla güçlenen kuzey komşuna yönelik Alman propagandasına karşı bu kez sessiz kalacaktır. Fark edileceği üzere Türkiye, güç dengesinin değişimine paralel olarak kendi topraklarına yönelik propagandaları farklı bakış açılarıyla yorumlamıştır.

Kaynaklar**Resmi Yayınlar****Records of the House of Commons (Avam Kamarası Zabıtları);**

- HC (House of Commons) Deb (Debate) 24 June 1941 (The Full Date) vol (volume) 372 c. (Column) 975.
 HC Deb 24 June 1941 vol 372 c976.
 HC Deb 24 June 1941, vol 372 c983.
 HC Deb 24 June 1941 vol 372 c985.
 HC Deb 06 August 1941 vol 373 c2041.
 HC Deb 09 September 1941 vol 374 c106.
 HC Deb 08 January 1942 vol 377 c173
 HC Deb 08 January 1942 vol 377 c174.
 HL (House of Lords) Deb 12 November 1941 vol 121 c7
 HL Deb 12 November 1941 vol 121 c8.

Sürelî Yayınlar (Gazeteler)

Akşam, Cumhuriyet, Tan, The Times, Ulus, Vakit, Yeni Sabah.

Kitap ve Makaleler

- Aydın, M. (2014). “İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye, 1939-1945”, *Türk Dış Politikası*, C. 1. (ed. B. Oran) İstanbul: İletişim Yayınları. 399-479.
 Antony Beevor, A. (1999). *Stalingrad*. Penguin Books.
 Bilge, S. (1992). *Güç Komşuluk: Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri 1920-1964*. Ankara. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
 Deringil, S. (2014). *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası*. İstanbul. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
 Gürün, K. (1999). *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*. Ankara. TTK Yayınları.
 Hasanlı, C. (2011a). *Stalin and the Turkish Crisis of the Cold War, 1945–1953*. Lexington Books.
 Hasanlı, C. (2011b). *Tarafsızlıktan Soğuk Savaşa Doğru Türk Sovyet İlişkileri (1939-1953)*. (Çev: Ali Asker). Ankara. Bilgi Yayınevi.
 Özden, H. (2013). “The Diplomatic Maneuvers of Turkey in World War II”. *Karadeniz Araştırmaları*. 37. 91-110.
 Sadak, N. (1948-1949). “Turkey Faces The Soviets”. *Foreign Affairs*. 27. 449-461.
 Semiz, Y. Akgün, B. (2007). “Dosluktan Krize: İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türk-Rus İlişkileri”. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*. 7. 14. 239-270.
 VanderLippe, John M. (2005). *The Politics of Turkish Democracy : İsmet İnönü and the Formation of the Multi-Party System, 1938-1950*. State University of New York Press.
 Weisband E. (2000). *İkinci Dünya Savaşı'nda İnönü'nün Dış Politikası I*. (Çev: M. Ali Kayabal). Cumhuriyet.

Sürelî Yayın Makaleleri

- (9 Ekim 1941). “Tam Vaktinde Neşredilen Müşterek Tebliğ”. *Tasvir-i Efkâr*.
 Atay, F. R. (23 Haziran 1941). “Almanya ile Sovyetler Birliği Arasında Harp”. *Ulus*.
 Atay, F. R. (14 Ağustos 1941). “İngiliz-Sovyet Notaları Etrafında”. *Ulus*.
 Atay, F. R. (9 Ekim 1941). “Müşterek Alman-Türk Tebliği”. *Ulus*.

- Benice, Etem İ. (9 Ekim 1941). “Türk-Alman Tebliğinin Manası”. *Son Telgraf*.
- Coşar, Hüseyin S. (18 Eylül 1941). “İnsanca Bir Bitarafılık”. *Ulus*.
- Daver, A. (23 Haziran 1941). “Almanya ve Sovyet Harbi”. *İkdam*.
- Daver, A. (29 Haziran 1941). “Nihayet Tekzip Edebildiler”. *İkdam*.
- Daver, A. (9 Ekim 1941). “Türk-Alman Münasebetleri”. *İkdam*.
- Daver, A. (24 Haziran 1941). “Türkiye’nin Bitarafılık Kararında Tam Bir İsalet Vardır”. *İkdam*.
- Nadi, N. (10 Ocak 1942). “Moskova Görüşmelerinde Türkiye”. *Cumhuriyet*.
- Nadi, Y. (23 Haziran 1941). “Alman-Rus Harbi”. *Cumhuriyet*.
- Nadi, Y. (12 Kasım 1941). “Türkiye Ne Yapacak?”. *Cumhuriyet*.
- Sadak, N. (24 Haziran 1941). “Führerin İfşa Ettiği Hakikatler Sovyetlerin Politikası Bakımından Hayret Uyandırıcıdır”. *Akşam*.
- Sadak, N. (23 Haziran 1941). “Hem Askeri Bakımdan Hem Neticeleri İtibariyle Avrupa’nın En Büyük Kara Harbi Karşısındayız”. *Akşam*.
- Sadak, N. (14 Ağustos 1941). “İngiltere ile Sovyet Rusya’nın Müşterek Notaları Etrafında”. *Akşam*.
- Sadak, N. (11 Ocak 1942). “Moskova Görüşmelerinde Türkiye Bahsi ve M. Eden’in Nutku Dolayısıyla”. *Akşam*.
- Sadak, N. (15 Ağustos 1941). “Türkiye, Kimseden Ne Garanti İster Ne De Böyle Bir Şeyi Kabul Eder”. *Akşam*.
- Sadak, N. (9 Ekim 1941). “Türkiye-Almanya Dostluğu Türkiye’nin Bitarafılık Siyasetine Dayanıyor”. *Akşam*.
- Sertel, M. Z. (3 Eylül 1941). “A. Sterling’in Hayal Ettiği Tehlike”, *Tan*.
- Sertel, M. Z. (26 Ağustos 1941). “Atlantik Mülakatı Hakkında Churchill’in İzahatı”. *Tan*.
- Sertel, M. Z. (11 Ağustos 1941). “Balkan Harbinden Evvelki Vaziyeti Hatırlatan Dedikodular”. *Tan*.
- Sertel, M. Z. (9 Ağustos 1941). “Bu Propagandaya Artık Nihayet Verilmesini İstiyoruz”. *Tan*.
- Sertel, M. Z. (14 Eylül 1941). “Bulgaristan’daki Hazırlıkların Hedefi Nedir?”. *Tan*.
- Sertel, M. Z. (27 Haziran 1941). “Demokrasilerin Sovyetlerle Birleşmelerinin Sebep ve Manası”. *Tan*.
- Sertel, M. Z. (10 Ocak 1942). “İngiliz Avam Kamarasında Aydınlatılan Meseleler”. *Tan*.
- Sertel, M. Z. (27 Ağustos 1941). “İngiltere ve Sovyetler İran’a Niçin Girdiler?”. *Tan*.
- Sertel, M. Z. (4 Eylül 1941). “Kundakçı Gazeteciler”. *Tan*.
- Sertel, M. Z. (23 Haziran 1941). “Sovyetlerle Almanlar Harp Halinde”. *Tan*.
- Sertel, M. Z. (10 Ekim 1941). “Türk-Alman Müşterek Deklarasyonu”. *Tan*.
- Us, A. (25 Haziran 1941). “Boğazlar Meselesi”. *Vakit*. 1.
- Us, A. (14 Ağustos 1941). “İngiliz-Rus Beyannamesinin Manası”. *Vakit*.
- Us, A. (9 Ekim 1941). “Türk-Alman Dostluğunun Teyidi”. *Vakit*.
- Yalçın, Hüseyin C. (8 Ağustos 1941). “İzahat”. *Yeni Sabah*.
- Yalçın, Hüseyin C. (10 Ekim 1941). “Muhtelif Propaganda Karşısında”. *Yeni Sabah*.
- Yalçın, Hüseyin C. (4 Ocak 1942). “Propaganda Faaliyetleri”. *Yeni Sabah*.
- Yalçın, Hüseyin C. (26 Haziran 1941). “Alman-Rus Harbinde Türk Bitarafılığı”. *Yeni Sabah*.
- Yalçın, Hüseyin C. (14 Ağustos 1941). “Türkiye Hakkında Yeni Dostluk Tezahürleri”. *Yeni Sabah*.

ULUSÖTESİ HAYATLAR: HOLLANDA'DA YAŞAYAN TÜRK
VATANDAŞLARININ SOSYAL GÜVENLİĞİ
TRANSNATIONAL LIVES: SOCIAL SECURITY OF TURKISH CITIZENS
LIVING IN THE NETHERLANDS

GİZEM KOLBAŞI MUYAN

Dr., Bağımsız Araştırmacı
Dr., *Independent Researcher*
gkolbasi@yahoo.com

 <https://orcid.org/0000-0003-0403-5836>

Atf / Citation

Kolbaşı Muyan, G. 2021. "Ulusötesi Hayatlar: Hollanda'da Yaşayan Türk Vatandaşlarının Sosyal Güvenliği". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 72, (Eylül-September 2021). 523-539

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 09.02.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 10.04.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4496>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by iThenticate programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*

TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

ULUSÖTESİ HAYATLAR: HOLLANDA'DA YAŞAYAN TÜRK
VATANDAŞLARININ SOSYAL GÜVENLİĞİ
TRANSNATIONAL LIVES: SOCIAL SECURITY OF TURKISH CITIZENS
LIVING IN THE NETHERLANDS

GİZEM KOLBAŞI MUYAN

Öz

Bu çalışma, göçmenlerin ulusötesi hayatları ile sosyal güvenlik alanındaki hakları arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Bu ilişki, Hollanda sosyal güvenlik sistemi ve birinci nesil Türklerin ulusötesi hayatları bağlamında yasalar, politika belgeler ile Hollanda mahkemelerinin ve Avrupa Birliği Adalet Divanı'nın kararları üzerinden ele alınmaktadır. Hollanda'da göçmen entegrasyonunda refah devleti politikalarından neo-liberal politikalara dönüşüm ile sosyal güvenlik mevzuatında da değişiklikler olmuştur. Bu değişikliklerin Hollanda'da yaşayan göçmenlerin ulusötesi yaşamlarına etkisi kaçınılmazdır. Makale dört bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde göçmenlerin ulusötesiciliği ile geri-dönüş göçünün kavramsal ve kuramsal çerçevesi aktarılmaktadır. İkinci olarak Türkiye'den Hollanda'ya göç, Türklerin durumu ve geri dönüş göçü eğilimleri ortaya konmaktadır. Üçüncü bölümde ise Hollanda'daki sosyal güvenlik mevzuatı, Hollanda yasaları ve uygulamaları bağlamında ele alınmakta ve birinci nesil Türklerin ulusötesi yaşamlarına etkisi incelenmektedir. Son bölümde ise Hollanda'da yaşayan birinci nesil Türklerin, sosyal güvenlik yardımlarının transferine getirilen kısıtlamalara karşı verdikleri hukuk mücadelesi ve mahkeme kararları tartışılmaktadır. Makalede, Hollanda'daki birinci nesil Türklerin ulusötesi yaşam pratiklerine ilişkin Hollanda'nın sosyal güvenlik politikaları bağlamında çelişkili davrandığı sonucuna varılmıştır. Hollanda bir taraftan istihdama katılmayan birinci nesil Türkleri geri dönmeye teşvik ederken, diğer taraftan sosyal yardımların transferine kısıtlamalar getirerek geri dönüşü cazip olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ulusötesicilik, Türk göçmenler, geri dönüş göçü, sosyal güvenlik, Hollanda.

Abstract

This study elaborates the relationship between transnational lives of migrants and social security. In this regard, the social security scheme of the Netherlands and transnational lives of first-generation Turkish immigrants in the Netherlands will be discussed by employing legal and policy documents and case law of Dutch courts and European Court of Justice. The first part of the article points out the conceptual and theoretical background by highlighting the relationship between transnationalism, return migration and social security. Second part analyses the migration between Turkey and the Netherlands and Turks in the Netherlands. Third, the shift in the Dutch social security scheme and its impact on the transnational lives of Turkish immigrants are elaborated. The last part discusses the restrictive regulations on the export of social benefits and rights of Turkish citizens for pursuing their transnational lives by highlighting the case law. The article finds out that despite of the support of the Netherlands for the return of the unemployed first-generation Turkish immigrant, the restrictions on the transfer of the social benefits makes return less attractive. This could be interpreted as the outcome of conflicting nature of the migration and social security policy perspectives.

Key Words: Transnationalism, Turkish immigrants, return migration, social security, Netherlands.

Structured Abstract

Since the beginning of 1990s, transnationalism has been introduced as “a new analytic framework for understanding migration” (Schiller vd. 1992). It has come to the agenda of diaspora studies later and focused on the migrants transnational practices and identities (Faist 2010). The social security schemes of the countries of destination and exportability of benefits have received limited attention in the context of transnationalism.

Transfer of social benefits draw the attention of the intergovernmental organisations with the increase in international labour migration. It has been considered as the performance indicators of the United Nations (UN) Sustainable Development Goals (Hagen-Zanker vd. 2017). The social benefits whose transfer is on the agenda have been limited with the contributory ones and the rest mainly based on territoriality principle. Therefore, non-contributory benefits which supplements the benefits up to minimum subsistence level have been excluded from the transfer scheme (Holzmann ve Wels 2020: 66). Recently, the issue has started to be discussed in the European Union (EU) and with the coordination of social security in the EU, the rights of third country nationals (TCNs) have tried to be regulated (Guild vd. 2013). Although the limitations to the export of some social benefits targets not only TCNs, but also EU citizens and citizens of EU member states who has never used their right to free movement, TCNs, more specifically Turkish immigrants in the context of this study have been influenced most.

The change in the transfer of social benefit have an inevitable influence on the return decision of immigrants and reshape their transnational practices (Kunuroğlu vd. 2018: 424). Although the feeling of belonging to Turkey is important in the decision of return migration of Turkish immigrants, the transfer of their social security rights is vital to bring the return discussion on their agenda. The number and content of the researches which focus on the return migration in relation with the social security dimension is limited. This study aims to discuss the relation between return decision of the immigrants and transfer of their social security rights by focusing on the first generation Turkish immigrants in the Netherlands. The social security perspective of the Netherlands which has introduced in 2000 had influenced the lives of Turkish immigrants since the transfer of social benefits has been restricted. The issue of export of social benefits has been also brought to not only Dutch courts but also European Court of Justice (ECJ) in the contest of first generation Turks residing in the Netherlands and/or Turks residing in Turkey and subject to Dutch social security. Limitations have been elaborated in the context of Turkey-EU association law and Bilateral Social Security Agreement between Turkey and the Netherlands

The analysis in this article mainly stems from statistic of Turks in the Netherlands, national and international regulations and case law. The article consists of four main parts. The first part elaborates the conceptual and theoretical framework by focusing on the transnational lives and return migration in relation with the social security. The second part points the migration from Turkey to the Netherlands since 1960s by highlighting their transfer from guest worker to citizens and now returnees after retirement. The transnational lives of Turks have been discussed in the third part with a specific focus on the influence of the restrictions introduced to the social security scheme of the Netherlands since 2000s. In this regard, the dilemma between “should I stay or should I return” with the introduction of restrictions to the periods spent out of the Netherlands has been highlighted. The last part highlights the legal battle of Turks in the Netherlands for obtaining their transnational rights back in the context of the transfer of their social benefits.

It has been concluded that the introduction of the restrictive regulations in the context of social security are important elements which limits the transnational lives of first generation Turks in the Netherlands. When the rights derived from Turkish citizenship at the case law have taken into consideration, it is argued that the more durable and strong transnational ties, networks and practices of Turkish immigrants are inevitable.

Giriş

Uluslararası işçi göçünün artması ile sosyal yardımların taşınabilmesi konusu, tüm dünyada giderek daha fazla ilgi çekmektedir. Konu, Birleşmiş Milletler'in Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri arasında da performans göstergeleri arasında kabul edilmektedir (Hagen-Zanker *vd.* 2017). Taşınması gündemde olan sosyal yardımlar ise katkı paylı olanlarla sınırlandırılmakta, ikamet prensibi öne çıkmaktadır. Asgari geçim tutarını tamamlayan primsiz nakdi yardımlar bu kapsamda değerlendirilmemektedir (Holzmann ve Wels 2020: 66).

Son dönemde konu Avrupa Birliği içerisinde de gündeme gelmiştir. AB içi sosyal güvenlik sistemlerinin koordinasyonu ile üçüncü ülke vatandaşlarının hakları da düzenlenmeye çalışılmıştır (Guild *vd.* 2013). Ancak bu düzenlemelerin sınırlılıkları bulunmaktadır. Bu sınırlılıklardan biri de sosyal yardımların bir kısmının ülke dışına transferi ile ilgilidir. Bazı kısıtlamalar, üçüncü ülke vatandaşlarının yanı sıra, AB vatandaşlarını ve Hollanda vatandaşlarını da hedef almaktadır. Ancak kuşkusuz kısıtlamalardan en çok etkilenen Türklerin de içinde bulunduğu üçüncü ülke vatandaşlarıdır.

Hollanda'daki Türklerin ulusötesi yaşamlarının şekillenmesinde ekonomik unsurlar öne çıkmaktadır (Kunuroğlu *vd.* 2018: 424). Geri dönüş göçü bağlamında Türkiye'ye duyulan aidiyet her ne kadar geri dönüş kararının şekillenmesinde öne çıksa da sosyal güvenlik yardımlarının transferi ile ilgili hakları, bu konunun gündemlerine gelmesi için önem teşkil etmektedir. Buna rağmen, konunun sosyal güvenlik boyutuna yer veren araştırmaların sayısı ve kapsamı sınırlıdır (Balkır ve Böcker 2012; Gehring 2019). Yapılan çalışmaların amacı da birinci nesil Türklerin ulusötesi yaşamları ile sosyal güvenlik düzenlemeleri arasındaki ilişkiye Hollanda örneğinde makro düzeyde işaret etmektir. Bu çalışmada, birinci nesil Türklerin geri dönüş göçünde sosyal güvenlik yardımlarının transferi konusuna Hollanda özelinde odaklanılmaktadır. Hollanda'da 2000 yılından itibaren yürürlüğe giren ve temelde sosyal yardımların transferini kısıtlayan uygulamaların, Hollanda'da yaşayan Türklerin hayatlarına ciddi etkileri olmaktadır. Son dönemde sosyal yardımların transferi konusu, hem Hollanda iç hukukunda hem de Avrupa Birliği Adalet Divanı nezdinde Hollanda'da yaşayan birinci nesil Türkler ve/veya Hollanda'da sigortalı Türkiye'de yaşayan Türkler bağlamında gündeme gelmeyi sürdürmektedir. Yardımların transferine getirilen kısıtlamalar, Türkiye-AB Ortaklık Hukuku ve Türkiye-Hollanda İkili Sosyal Güvenlik Sözleşmesi kapsamında tartışılmaktadır.

Makaledeki analizler, Hollanda'daki Türklere ilişkin istatistiklere, ulusal ve uluslararası yasal düzenlemelere ve mahkeme kararlarına dayanmaktadır. Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. İlk olarak, kavramsal ve kuramsal çerçevede ulusötesi hayatlar ve geri dönüş göçü ele alınmaktadır. İkinci bölümde, önce misafir, sonra vatandaş, şimdi de geri dönüş yaşayan Türklerin, 1960'lardan bu yana Hollanda'daki serüveni satırbaşlarıyla aktarılmaktadır. Üçüncü bölümde, Hollanda'daki Türklerin ulusötesi yaşamları, Hollanda yasal mevzuatında 2000'lerden bu yana getirilen kısıtlamalar üzerinden analiz edilmektedir. Bu çerçevede kısalan Türkiye tatilleri ile sosyal yardımların transferine getirilen sınırlamalar nedeniyle Hollanda'daki Türklerin yaşadığı dönmeli mi kalmalı mı ikilemi tartışılmaktadır. Son bölümde ise Hollanda'daki birinci nesil Türklerin "ulusötesi" haklarını arama mücadelesi mahkeme kararları çerçevesinde incelenmiştir.

Bu makalede, sosyal güvenlik alanındaki kısıtlayıcı yasal düzenlemelerin, Hollanda'daki birinci nesil Türklerin ulusötesi hayatlarını etkileyen önemli bir unsur olduğu değerlendirilmektedir. Aynı zamanda hukuki süreçler dikkate alındığında, Türk vatandaşlığı ve Türkiye ile ilişkili haklarının savunulmasıyla bağlantılı olarak, Hollanda'daki Türklerin ulusötesi ağlarının ve bağlarının güçlenmesi ve ulusötesi gündelik yaşam pratiklerinin artmasının kaçınılmaz olduğu sonucu varılmıştır.

Ulusötesi Hayatlar ve Geri Dönüş Göçü

Göç çalışmalarında asimilasyonist bakış açısının göçmenlerin hayatlarını ve kimliklerini anlama konusunda yetersiz kalması ile ulusötesi yaklaşımın önemi artmaya başlamıştır. Ulusötesicilik (transnationalism) 1990'ların başında göçmenlerin birden fazla ülke ve topluma duydukları bağları ve onlarla geliştirdikleri gündelik yaşam pratiklerini anlatmak için kullanılmıştır (Faist 2000; Glick Schiller vd. 1995) Ulusötesi yaklaşım, göçmenlerin gündelik yaşamlarının ve ilişkilerinin bir devlet, bir toplum ya da bir ülke ile sınırlandırılmayacağını savunmaktadır. Göçmenler ve göç sonrası nesiller hem yaşadıkları hem de köken ülke ve toplum ile kurdukları ulusötesi ilişkiler farklı biçimler altında ele alınmaktadır: Sosyo-kültürel, ekonomik, siyasi hukuki ve dini (Özkul 2019: 435-437; Portes vd. 99; Ip vd. 1997). Kuşkusuz göçmenlerin ulusötesi ağları ve bağlarının gelişmesinde iletişim (uydu, internet, sosyal paylaşım siteleri) ile ulaşım (hava yolu taşımacılığının gelişmesi ve ucuzlaması) alanlarındaki teknolojik ve ekonomik gelişmelerin etkisi önemlidir. Ulusötesi bağlar sadece göçmenlerin motivasyonları çerçevesinde ("tabandan ulusötesicilik"- "transnationalism from below"-) gelişmemektedir. Aynı zamanda "tepeden ulusötesicilik" (transnationalism from above) çerçevesinde makro seviyedeki devlet politikaları da ulusötesi yaklaşımların gelişmesinde ya da göçmenlerin ulusötesi pratiklerinin engellenmesinde etkili olabilmektedir.

Literatürde daha çok tepeden ulusötesi yaklaşım, anavatan politikaları ile ilişkilendirilmekte ve olumlu şekilde ele alınmaktadır. Ancak kimi zaman göçmenlerin yaşadıkları ülkeler ulusötesi hayatları ve bağları entegrasyonun alternatifi olarak görmekte ve engellemeye yönelik politikalar geliştirmektedir. Literatürde konu özellikle aile birleşimi bağlamında ele alınmakta, göçmenlerin anavatandan yaptıkları evlilikler entegrasyona engel olarak değerlendirilmekte ve bunlar devlet politikaları ile kısıtlanmak istenmektedir (Kolbaşı Muyan 2017). Bu çalışmada ise göçmenlerin sosyal güvenlik alanındaki haklarının ulusötesi hayatları ile ilişkisi ele alınmaktadır

Ulusötesicilik içerisinde sosyal koruma (social protection) son dönemde ilgi çekmeye başlasa da (Faist vd. 2015; Bilecen 2019) sosyal güvenlik ilginç biçimde dikkat çeken bir alan olmamıştır. Oysa göçmenlerin ulusötesi hayatları ile sosyal güvenlik kapsamında aldıkları ödeneklerin transferi arasında yakın ilişki bulunmaktadır. Sosyal güvenlik alanındaki yasal düzenlemeler, göçmenlerin ulusötesi yaşam stratejilerinde çok önemli bir değişkendir. Sahip oldukları haklar, göçmenleri geri dönüş göçünü değerlendirmeye itmekte ya da iki ülkeli bir hayatı sürdürmeye yöneltmektedir.

Ulusötesi yaşamlar, özellikle geri dönüş göçü bağlamında son dönemde ilgi çekmeye başlasa da hala geri dönüş göç literatüründe fazla ele alınmamaktadır (Kunuroğlu 2018; Bakır ve Böcker 2012; Tezcan 2019; Carling ve Pettersen 2014; Carling ve Erdal 2014). Bunun, temelde, geri dönüşlerin ulusötesi yaşam pratikleri çerçevesinde yeni yeni

gelişiyor olmasıyla ve zaten işgücü göçünde hiç bitmeyen bir geri dönüş miti olduğu için durumun sıradanlaşması ile ilişkilendirilebileceği düşünülmektedir. Ancak göçmenlerin anavatanlarına geri dönmeleri, onların ulusötesi yaşamlarının bittiği anlamına gelmemekte, aksine geride bıraktıkları yakınları çerçevesinde yeni ulusötesi yaşam pratikleri geliştirmelerine yol açabilmektedir. Bu çalışmada, birinci nesil göçmenlerin yaşlandıklarında anavatana geri dönmeleri ya da yılın belirli bir kısmını anavatanda geçirmeleri ulusötesi yaşamlarıyla ilişkilendirilmekte ve geri dönüş bağlamında tartışılmaktadır.

Araştırmalar, geri dönüş göçünün birinci nesil göçmenler için emeklilik (istihdam piyasasına katılamama) ile doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır (Klinthäll 2006: 154-155). Klinthäll (2006: 155-156), istihdam piyasasına artık katılmayan, alım gücü düşük göçmenlerin yaşadıkları yer ile bağlarının azaldığını ve geri dönüş göçünü seçenek olarak değerlendirmeye başladıklarını savunmaktadır. Emeklilik göçü kapsamında Tezcan (2019: 5-10) aile birleşimi yoluyla Almanya'ya giden Türk göçmenlerin, geri dönüş göçü ile ilgili temel değerlendirmelerini beş ana başlıkta ele almıştır: Ekonomik ikilem, yabancı düşmanlığı ve din temelli ayrımcılık, anavatanda ölüm beklentisi, çakışan kimlikler ve cesaret kıran etmenler şeklinde gruplandırmıştır.

Ulusötesi yaşam içerisinde sosyal güvenlik, sağlık gibi alanlarda yasal düzenlemeler karşısında kaybedilen hakların yeniden kazanımı için dava açmak ve ilgili durumlarda uluslararası hukuka başvurmak, göçmenlerin uyguladıkları stratejiler arasında yer almaktadır (Gehring 2016: 339). Bu çalışmada da Hollanda'daki Türklerin ulusötesi yaşamları, asıl olarak, makro perspektiften yasal düzenlemeler ve Türklerin hukuk mücadelesi çerçevesinde analiz edilmektedir. Hollanda'da sigortalı ve Hollanda'da ya da Türkiye'de yaşayan Türklerin ulusötesi yaşamları onların ulusötesi hukuk mücadelesi çerçevesinde ele alınmaktadır.

Misafirlikten Vatandaşlığa ve Şimdi Geri Dönüşe: Hollanda'daki Türkler

Bu bölümde, Hollanda-Türkiye arasındaki göç ve Hollanda'daki Türkler iki alt başlıkta ele alınmaktadır. İlk olarak işgücü göçü ile başlayan Türkiye'den Hollanda'ya göç ve Hollanda'daki Türklerin misafirlikten vatandaşlığa geçişi aktarılmaktadır. İkinci bölümde ise Hollanda'daki Türklerin ulusötesi ilişkileri ve geri dönüş göçü incelenmektedir.

Misafirlikten Vatandaşlığa Hollanda'daki Türk Toplumu

Türkiye'den Hollanda'ya işgücü anlaşması 1964 yılında imzalanmıştır. Ancak Türk işçiler, bu tarihten önce de Almanya ve Belçika üzerinden Hollanda'ya çalışmak için gitmeye başlamıştır. İşgücü anlaşmasının imzalanması ile Hollanda'daki Türk göçmen sayısında kayda değer bir artış gerçekleşmiştir. Türk işçi göçü, iki döneme ayrılmaktadır. 1966'ya kadar olan ilk dönemde, Türk işçilerin büyük bir çoğunluğunun resmi olmayan yöntemlerle Almanya üzerinden Hollanda'ya gittikleri ve 1966 yılındaki ekonomik krizde birçoğunun geri dönüşe zorlandığı ifade edilmektedir (Böcker 2000: 154; Abadan Unat 2002: 46). 1968 yılında ekonominin toparlanmasıyla başlayan ve 1974 yılına kadar süren ikinci dönemde ise yasal Türk işçi göçü ivme kazanmıştır. 1966-1973 yılları arasında

Hollanda'ya gelen yaklaşık 57 bin Türk işçinin dörtte üçü erkektir (van Amersfoort ve Surie 1987: 171).

Petrol krizi ile yaşanan ekonomik daralma, göçmen işçi alımının durmasına neden olmuştur. Ancak Türkiye'den Hollanda'ya göç azalmamış, sadece boyut değiştirmiştir. İşgücü yerine aile birleşimi bu dönemdeki göçün temel dayanağı olmuştur. 1975 yılında Hollanda'da hukuki statüden yoksun göçmenlere af çıkması da aile birleşimi yoluyla göçü arttırmıştır. 1983-1984 yıllarında Türkiye'den Hollanda'ya net göç azalmaya başlamıştır. Yani Hollanda'dan Türkiye'ye dönen göçmen sayısı, Hollanda'ya giden Türk sayısını geçmiştir (van Amersfoort ve Surie 1987: 171). Bu durum, Türk işçilerin aile birleşiminin artık tamamlanmaya başlamasıyla ilişkilendirilmektedir (van Amersfoort ve Doomernik 2002: 60). Ancak 1985 yılından itibaren Türkiye'den Hollanda'ya göç, tekrar ivme kazanmıştır. Literatürde bu durum, aile oluşumuyla yani Hollanda'daki Türk işçi çocuklarının evlilik çağına gelmesi ve Türkiye'den eş seçimleri ile açıklanmaktadır (Böcker 2000: 155). Türkiye'den Hollanda'ya göç, işgücü anlaşmalarının sona ermesinin ardından özellikle iltica yolu ile de artmıştır. Toplam Türk göçmenler içerisinde mültecilerin oranı ihmal edilebilir görünse de Hollanda'ya yapılan iltica talepleri arasında Türkiye, öne çıkan ülkeler arasında yer almıştır.

Hollanda'nın çifte vatandaşlığa ilişkin yaklaşımı dönemsel olarak değişiklik göstermiştir. Göçmenlerin Hollanda vatandaşlığını almalarına imkân sağlayan ilk yasal düzenleme, 1985 yılında yapılmıştır. Hollanda'daki Türkler uzun süre Hollanda vatandaşlığına geçme konusunda çekimser davranmıştır. Bu, temelde Hollanda vatandaşlığına geçmeden önce kişiden, önceki vatandaşlığından ayrılmasının istenmesi ile ilişkilidir. Hem anavatanına geri dönüş beklentisi hem de aidiyet duygusu yüksek olan Türkler için, Türk vatandaşlığını bırakarak Hollanda vatandaşlığını almak cazip gelmemiştir (de Heer 2004: 179-180). Ancak 1992 yılında Hollanda'da çifte vatandaşlığa imkân sağlanması ile birlikte Hollanda'daki Türkler, Hollanda'da vatandaşı olmaya başlamıştır (Böcker ve Thränhardt 2007). 1997'de çifte vatandaşlığa kısıtlamalar getirilmesine rağmen istisna hükümleri sayesinde Hollanda'daki Türk toplumunun çifte vatandaşlığı artmaya devam etmiştir.

Hollanda İstatistik Kurumu'nun Temmuz 2020 verilerine göre, Hollanda'da Türkiye kökenli göçmen sayısı yaklaşık 417 bindir.¹ Bunların yüzde 47'sini birinci nesil oluşturmaktadır. Veriler, AB dışından gelen en büyük göçmen grubun da Türkler olduğunu göstermektedir.² Hollanda'da yaşayan Türk göçmenlerin 77 bininin Hollanda vatandaşlığına sahip olmadığı anlaşılmaktadır.³ Bu durumun, temelde, Hollanda'nın çifte vatandaşlığı gittikçe zorlaştıran uygulamaları ile ilişkili olduğu değerlendirilmektedir. Hollanda'da yaşayan Türklerin dörtte birinin 20 yaşından küçük olduğu, yüzde 5,84'ünün ise 65 yaş üzeri olduğu anlaşılmaktadır.

¹ Bakınız Hollanda İstatistik Kurumu verileri, opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/37325/table?ts=1612358991468 (Son erişim tarihi 05 .01.2021)

² Türklerin ardından ikinci büyük göçmen grup ise yaklaşık 409 bin nüfus ile Faslılardır.

³ Bakınız Hollanda İstatistik Kurumu verileri, opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/84727NED/table?ts=1612358835479 (Son erişim tarihi 05 .01.2021)

Ulusötesi Türkler ve Geri Dönüş Göçü

Hollanda'ya işgücü anlaşmaları ile giden birinci nesil Türklerin, 1990'ların ikinci yarısından itibaren yaşlanmaya başlaması ve ağır çalışma koşullarının olumsuz sonuçları nedeniyle istihdama aktif katılımında düşüş başlamıştır. 1996-2003 yılları arasında 60 yaşın üzerindeki Hollanda'daki Türklerin sayısı yüzde 111 artmıştır (White 2006, 1289). Hollanda nüfus tahminleri, 2070 yılına kadar Hollanda'daki 65 yaş üzeri Türk nüfusunun çoğunluğunu birinci neslin oluşturacağını,⁴ bu tarihten sonra ikinci neslin⁵ 65 yaş üzeri Türk nüfus içerisinde daha baskın olacağını öngörmektedir.⁶

Araştırmalar, Hollanda'da yaşayan Türklerin, emeklilik zamanları geldiğinde Türkiye'ye dönmeyi tercih ettiklerini ortaya koymaktadır (Balkır ve Böcker 2012). Türkiye'ye dönüş kimi zaman kesin dönüş olsa da çoğu zaman yılın bir kısmını (genellikle yarısını) Türkiye'de geçirme şeklinde gerçekleşmektedir.⁷ Bu durum, temelde iki neden ile ilişkilendirilmektedir. İlk olarak yaşlanan nüfus, çoğunlukla işgücü göçü ya da aile birleşimi ile gelen birinci nesildir. Birinci nesilde geri dönüş umudu ve ulusötesi bağlar ve yaşamlar daha belirgindir. İkinci neden ise Hollanda'nın geri dönüş politikaları ile ilişkilidir.

Araştırmalar, öncelikle, birinci neslin ulusötesi bağlarının ve Türkiye'ye aidiyetlerinin çok daha güçlü olduğunu ortaya koymaktadır. Hollanda İstatistik Kurumu'nun 2011 verilerine göre Hollanda'daki birinci nesil Türklerin %81'i daha çok Türkiye'ye aidiyet hissettiğini, %49'u sık sık, %42'si ise bazen anavatana özlem duyduğunu belirtmiştir.⁸ Türkiye'de ikamet eden birinci nesil göçmenlere ilişkin istatistik verilerini de Hollanda sosyal güvenlik sistemi verilerinden ele etmek, yakın zamana kadar transferler çerçevesinde mümkündü. Balkır ve Böcker (2012: 21) emekli göçü ile ilgili çalışmaları kapsamında birinci nesil Türklere ilişkin önemli istatistikler ortaya koymuştur. Buna göre 2010 yılında Türkiye'de ikamet eden Türkiye doğumlu ve Hollanda'dan yaşlılık aylığı alan (65 yaş üstü) 18.658 kişi bulunmaktadır. Hollanda'da 2009 yılında geri dönüş teşvik programından yararlananların %40'ını Türkler oluşturmaktadır (Bakır ve Böcker 2012: 22). 1996-2009 yılları arasında Hollanda'dan Türkiye'ye geri dönen Türkiye doğumlu 65 yaş üstü 2.155 kişi bulunurken, 45-65 yaş arasında 6.639 kişi vardır (Bakır ve Böcker 2012: 23).

⁴ Hollanda istatistik kurumunun nüfus tahminlerine göre 65 yaş üzerinde birinci nesil Türk göçmen sayısı, 2050'de 81.689, 2060'da 78.939, 2070'de ise 73.713; 65 yaş üzeri ikinci nesil Türk göçmen sayısı ise 2050'de 30.316, 2060'da 72.022, 2070'de 110.034 olarak öngörülmektedir.

opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/84872NED/table?ts=1612533068726 (Son erişim tarihi: 24.01.2021)

⁵ Hollanda istatistik kurumu verilerinde anne babasından en az biri Türkiye doğumlu olan Hollanda doğumlu kişiler ikinci nesil olarak tanımlanmaktadır.

⁶ Bakınız Hollanda İstatistik Kurumu verileri

opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/84872NED/table?ts=1612533068726 (Son erişim tarihi: 24.01.2021)

⁷ Bu nedenle istatistiklere kişiler Türkiye'ye göç etmişler gibi yansımaktadır.

⁸ Bakınız Hollanda İstatistik Kurumu verileri:

opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/80270NED/table?fromstatweb (son erişim tarihi 25.01.2021)

Hollanda'daki Türklerin Ulusötesi Yaşamları ve Ulusal Sosyal Güvenlik Uygulamaları

Bu bölümde, Hollanda'nın sosyal yardımların transferine ve yardım alanların yurtdışında geçirdiği süreye getirdiği kısıtlamalar ile geri dönüş programı, Hollanda'da yaşayan birinci nesil Türklerin ulusötesi yaşamlarına etkisi çerçevesinde incelenmiştir. Söz konusu kısıtlamalar, kaçınılmaz olarak birinci nesil Türklerin ulusötesi yaşam pratikleri çerçevesinde onları tercih yapmaya zorlamaktadır. Ya Türkiye'de daha fazla zaman geçirecek ancak sosyal yardımdan daha az yararlanacaklar ya da Hollanda'da daha çok bulunacaklar ve daha fazla sosyal yardım alacaklar. Bu çerçevede, Hollanda'daki birinci nesil Türklerin kısalan Türkiye tatiller ve gitmek ile kalmak arasındaki ikilemleri sosyal güvenlik politikaları ile doğrudan ilişkilidir.

Ulusötesi Yaşamlar: Kısalan Türkiye Tatilleri

Hollanda'nın sunduğu yasal imkânlar çerçevesinde birinci nesil Türkler, genellikle ulusötesi yaşam pratiklerini her iki ülkede de sürdürmektedir.⁹ Bu çerçevede birinci nesil Türkler; aile bağları, anavatana duyulan özlem, hayatın daha ucuz olması, hava koşulları, sağlık ve sosyal güvenlik gibi nedenlerle yılın belirli bir kısmını Türkiye'de geçirmeyi tercih ediyorlar. Türkiye'de geçirdikleri süre, oturma izinleri ve sosyal yardımlara ilişkin Hollanda mevzuatı ile doğrudan ilişkilidir (Fokkema *vd.* 2016;). Zira Hollanda vatandaşı olmayan Türkler, bir yıl içerisinde altı aydan uzun süre Türkiye'de kalırlarsa ikametlerinin değiştiği varsayıldığı için Hollanda'da oturma izinleri geçersiz olmaktadır.¹⁰ Daha önce, sosyal yardım alan 65 yaş üstü kişilerin yardımları kesilmeden yurtdışında 26 hafta kalmalarına izin verilirken, bu süre 2012 yılında yapılan değişiklikle 13 haftaya indirilmiştir. Bu çerçevede 13 haftadan uzun süre Türkiye'de kalacak kişilerin sosyal yardımlarında kesintiler yapılmakta, Hollanda'ya döndükten sonra tam yardım alabilmek için tekrar başvuruları beklenmektedir. Hollanda ile Türkiye arasındaki ikili sosyal güvenlik sözleşmesi çerçevesinde Hollanda'da sağlık sigortasına sahip biri, Türkiye'de sağlık hizmetlerinden sadece acil durumlarda ücretsiz yararlanabilmektedir.¹¹ Konuya ilişkin yasal bir değişiklik olmamasına rağmen, geçmişte, Hollanda'da yaşayan Türkler tatil dönemlerinde veya kesin dönüş durumunda Türkiye'deki sağlık hizmetlerinden ücretsiz yararlanabilmekteydi. Bunun, veri paylaşımı ve teknolojinin de etkisi ile son yıllarda artık mümkün olmadığı belirtilmektedir (Gehring 2016: 332). 65 yaş üstü Türklerin Türkiye'de geçirdikleri sürenin son yıllarda kısalmasında bu durumun da etkisi olabileceği değerlendirilmektedir (Balkır ve Böcker 2012).

Son Dönemdeki Büyük İkilem: Dönmeli mi Kalmalı mı?

Hollanda İstatistik Kurumu verilerine göre, 55 yaş üstü Türklerin %70'inden fazlası çalışmamakta ve sosyal yardımlarla yaşamaktadır (Balkır ve Böcker 2012: 21-22).¹² Hem

⁹ Literatürde konu "sarkaç göçü" ("polder migration") kavramı ile de ele alınmaktadır.

¹⁰ Bakınız Hollanda Göç ve Vatandaşlık Kurumu internet sitesi: ind.nl/en/Pages/main-residence.aspx (Son erişim tarihi: 02.02.2021)

¹¹ www.hollandavesen.nl/seyahat-ve-yasam/hollanda%E2%80%99da-ya%C5%9Famak/hollanda%E2%80%99da-sosyal-guvenlik (Son erişim tarihi: 01.02.2021)

¹² Bakınız Hollanda İstatistik Kurumu verileri,

ulusötesi bağları hem de istihdam piyasasına katılmadan sosyal yardımlarla yaşarken karşı karşıya kalınan geçim sıkıntısı Hollanda'daki birinci nesil Türkleri, geri dönüş göçünü seçenек olarak değerlendirmeye itmektedir. (Balkır ve Böcker, 2012; Kunuroglu vd.2018).

Hollanda, petrol krizinin hemen ardından işgücü göçü ile gelenlerin geri dönüşünü teşvik amacıyla programlar geliştirip uygulamaya başlamıştır. 1973 yılında başlayan ilk uygulamada Hollanda'da yasal olarak ikamet eden kişilere geri dönüşlerini teşvik amacıyla 5000 florin teklif edilmiştir (Can-Engin ve Can 2003: 138). Kısacası, Türk işçiler bu dönemde dönmek ile kalmak arasında bilinçsiz de olsa tercih yapmıştır. Bu dönemde ailelerini Hollanda'ya götürönlör için geri dönüş zamanla güçleşmiştir. Hollanda, 1983 yılında başlattığı geri dönüşü teşvik uygulaması çerçevesinde ise işgücü göçü ile Hollanda'ya giden ancak yaşlılık, malullük gibi nedenlerle istihdam piyasasına katılmayan Türkleri hedef almıştır. Bu kişilerin, Hollanda'da aldıkları yardımları (Türkiye'deki yaşam standartlarına göre düzenlendikten sonra) Türkiye'ye dönmeleri durumunda almaya devam etmelerine imkân sağlanmıştır (Böcker 2000: 157).

Hollanda'da 2000'lerle birlikte, göçmenlere yönelik sosyal refah politikaları yerini istihdama katılımı hedefleyen işgücü piyasası odaklı neoliberal politikalara bırakmıştır (Kolbaşı-Muyan 2019). Göçmen politikalarındaki bu dönüşümün benzeri, sosyal güvenlik alanında da yaşanmıştır. 2000 yılına kadar oldukça liberal olarak tanımlanabilecek Hollanda sosyal güvenlik sistemi bu tarihten sonra sıkılaşımaya başlamıştır.¹³ O zamana kadar kişiye bağlı olan sosyal güvenlik yardımları, bu tarihten sonra bulunulan toprak ile ilişkilendirilmiştir (Minderhoud 2015: 171-172; Çağlayankaya 2016).¹⁴ Son dönemde Türklerin geri dönüş planları çerçevesinde dikkate alabileceği beş yasal (ANW) düzenleme bulunmaktadır: (1) Geri dönüş yasası, (2) yaşlılık aylığı (AOW), (3) geride kalanlar ödeneği (ANW) -dul aylığı-, (4) malullük aylığı (IVA ve WGA) ile (5) tamamlayıcı yardımlar.

İlk olarak 2014 yılından itibaren Hollanda'da yürürlüğe giren yeni geri dönüş yasası ile hedef kitle daraltılmıştır (Canatan vd. 2015: 57). En önemli değişiklik yasadın yararlanma yaşının 45'ten 55'e yükseltilmesidir. 55 yaş üstü, çalışmayan, en az bir yıldır sosyal yardım alan ve sekiz yıldan uzun süredir Hollanda'da bulunan birinci nesil göçmenler yasadın faydalanabilmektedir.¹⁵ Yasadan yararlanarak Türkiye'ye geri dönenlerin, varsa Hollanda vatandaşlığından ayrılması gerekmektedir. Yasa, kişilerin pişman olmaları durumunda bir yıl içerisinde fikrini değiştirerek Hollanda'ya geri dönebileceğini ortaya koymaktadır.

opendata.cbs.nl/statline/#/CBS/nl/dataset/82149NED/table?fromstatweb (Son erişim tarihi: 30.01.2021)

¹³ Aslında sosyal güvenlik politikasındaki ilk kısıtlayıcı düzenlemelerin 1998 yılında yürürlüğe giren Birleştime Yasası ile hayata geçirilmek istendiği değerlendirilmektedir. Hollanda'da sosyal güvenlik haklarının kişi bakımında kapsamı 1998 yılına kadar Hollanda'da yasal olarak bulunan şekilde değerlendirilirken, 1998 sonrasında Hollanda'da geçici ya da uzun süreli oturum iznine sahip kişiler ile sınırlanılmak istenmiştir (Minderhood 2000: 187; Çağlayankaya 2016). Ancak bu çalışmada sosyal güvenlik alanındaki yardımlardaki kısıtlama Hollanda'daki Türklerin ulusötesi hayatları bağlamında ele alındığı için konu, 2000 yılında getirilen transfer kısıtlamasından itibaren ele alınmaktadır.

¹⁴ Yardımların Transferini Kısıtlayan Kanun (Act Restricting Export of Benefits) 2000 yılında yürürlüğe girmiştir.

¹⁵ Hollanda Sosyal Sığortalı Bankası www.svb.nl/tr/geri-donus/ne-zaman-geri-donus-odeneği-alabilirsiniz/sartlar (Son erişim tarihi: 24.01.2021)

Hollanda'daki Türklerin geri dönüş kararını etkileyen ikinci düzenleme sosyal güvenlik alanındaki yaşlılık aylığının (AOW) transferine ilişkindir. Hollanda'da yasal olarak ikamet eden herkes yasal olarak çalışıp çalışmamasından bağımsız olarak yaşlılık aylığı kapsamında değerlendirilmektedir. Aylığı almaya hak kazanmak için sigorta primlerinin ödenmesi zorunluluğu bulunmaktadır. AOW aylığını almaya hak kazanma yaşı, aşamalı olarak 67 yaşa yükseltilmiştir. Son 50 yıl şartları yerine getirenler tam aylık almaya hak kazanmaktadır. AOW aylıkları kişilerin Türkiye'de ikamet etmeleri durumunda da kesinti yapılmadan üç ayda bir ödenmektedir.¹⁶

Gerri dönüş göçü ile ilgili öne çıkan üçüncü yasal düzenleme, sosyal güvenlik sistemi içerisindeki geride kalanlar aylığıdır (ANW). Geride kalanlar aylığının kapsamına, 1996 yılında kadınların yanı sıra dul erkekler de eklenmiştir. Ancak aylık, 2000'lerden itibaren giderek kısıtlanmıştır: Bugün sadece 1950 ve öncesinde doğanlar ile 18 yaşından küçük çocuğu olan dullar bu aylığı alabilmektedir (Balkır ve Böcker 2012: 36).

Dördüncü olarak, maluliyet aylığı alanlar da geri dönüş göçü bağlamında aylıklarının Türkiye'ye transferi ile ilgilenmektedir. Malullük aylığı, çalışanların işverenlerinin ya da kendi işinde çalışanların kendilerinin sigorta şirketleri aracılığıyla ödediği sigorta primleri çerçevesinde finanse edilmektedir. Kişinin tamamen (en az %80) ya da kısmen (en az %35) iş göremez durumda olması durumunda, koşulları sağladığı takdirde, sırasıyla IVA ya da WGA aylıkları bağlanmaktadır. Maluliyet aylığı, işe dönüş planı (WGA) çerçevesinde üç çeşit yardım kalemi üzerinden düzenlenmektedir.

Son olarak, Hollanda'da sigortalıların ulusötesi yaşamlarını ve geri dönüş kararlarını etkileyen en önemli konu, tamamlayıcı yardımların Türkiye'ye transferidir. Hollanda'daki birinci nesil Türklerin çoğunluğu, koşulları sağlayamadıkları için sosyal yardımların tamamını alamamaktadır. Bu nedenle aldıkları primli yardımlar, sosyal yardım seviyesinin altında kalmaktadır. Hollanda sosyal güvenlik sistemi, bu tür durumlarda Tamamlayıcı Yardımlar Yasası¹⁷ kapsamında düzenlenen özel primsiz yardımlar ile kişileri desteklemektedir. Tamamlayıcı yardım tutarı, sosyal yardım tutarının %30'dan fazlası olamamaktadır (ABAD 2015: 25). Tamamlayıcı Yardımlar Yasası kapsamındaki primsiz yardımların Türkiye'ye transferi 2000 yılından itibaren Yardımların Ülke Dışına Çıkarılmasını Kısıtlayan Yasa¹⁸ çerçevesinde aşamalı olarak kaldırılmıştır (Minderhoud 2016: 271; ABAD 2015: 26-28). Bu kapsamda, Türkiye'de alınan yaşlılık, malullük ile geri kalanlar aylıklarında toplam tutarda kesintiler başlamıştır. Aslında kesinti sadece tamamlayıcı yardımlarda yaşamakla birlikte, kişiler tamamlayıcı yardımların varlığının ayırına bile bankadan çektikleri toplam tutardaki farklılık sayesinde varmıştır. Bu durumun, Türkiye'ye geri dönen Hollanda'da sigortalı Türklerin hayatına ve Hollanda'daki Türklerin ulusötesi yaşamına ve geri dönüş kararına büyük etkisi olmuştur. Bu nedenle kesintilere Hollanda'da sigortalı Türkler tarafından, Türkiye-AB Ortaklık hukukundan kaynaklanan hakları çerçevesinde itiraz edilmiştir. Mahkeme süreci ve ABAD değerlendirilmesi sonraki bölümde ele alınmaktadır.

¹⁶ Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı

www.ailevecalisma.gov.tr/digm/contents/sosyalguvenlik/kekunyeleri/hollanda/ (Son erişim tarihi 05.02.2021)

¹⁷ Toeslagenwet, 6 Kasım 1986, Stb. 1986, No. 567

¹⁸ Wet beperking export uitkeringen (BEU), 27 Mayıs 1999

Ulusötesi Yaşamlara “Ulusötesi” Koruma: Türkiye -AB Ortaklık Hukuku

Hollanda'daki Türklerin sosyal güvenlik alanındaki haklarının dört uluslararası dayanağı bulunmaktadır. Avrupa Sosyal Güvenlik Sözleşmesi, Hollanda ile Türkiye arasında İkili Sosyal Güvenlik Anlaşması, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 118 No'lu Sosyal Güvenlik Alanında Muamele Eşitliği Sözleşmesi¹⁹ ile Türkiye-AB ortaklık hukuku. Bu çalışmada, birinci nesil Türklerin sosyal güvenlik alanındaki hakları ve yardımların Türkiye'ye transferi konusu ele alınmaktadır. Bu çerçevede analizler, Türkiye-AB Ortaklık hukuku kaynaklarından Katma Protokol ve Ortaklık Konseyi'nin 3/80 sayılı kararı (OKK 3/80) ile Türkiye-Hollanda Sosyal Güvenlik Anlaşması ile ilişkilidir. Bu bölümde Hollanda'da sigortalı Türklerin sosyal güvenlik haklarının transferi ile ilişkili üç konu, mahkeme kararları ve gerekçeleri çerçevesinde incelenmiştir: (1) Maluliyet aylığı ve tamamlayıcı yardımın transferine getirilen kısıtlama, (2) dul aylığı ve çocuk yardımında ikamet edilen ülke sınırlaması bağlamında getirilen kısıtlamalar ile (3) Hollanda'da sigortalı işçinin Türkiye'deki eşinin yaşlılık aylığı

Sosyal Yardımların Transferine Yönelik Kısıtlama – ABAD Kararları

Maluliyet aylığının sosyal yardım seviyesinin altında kalması durumunda uygulanan özel primsiz nakdi yardımın (special non-contributory cash benefits) Türkiye'ye transferi, 2000 yılında getirilen kısıtlamalar çerçevesinde durdurulmuştur. Hollanda'da sigortalı Türkler, Hollanda Tamamlayıcı Yardımlar Yasası kapsamındaki kısıtlamaya karşı hukuk mücadelesine başlamıştır. Hollanda Yüksek İdare Mahkemesi'nde 2007 yılında konuya ilişkin çok sayıda dava biriktiği ifade edilmektedir. Mahkeme konuyu Türkiye-AB Ortaklık hukukundan kaynaklanan sosyal güvenlik haklarını aydınlatılması ve OKK 3/80 madde 6'nın açıklanması için *Akdaş* davasında (ABAD 2011) ABAD'a taşımıştır.

Hollanda hükümeti, kısıtlamanın Türkiye-AB Ortaklık Hukukundan kaynaklanan hakları ihlal etmediğini savunmaktadır. Bu durumu, OKK 3/80'de de referans verilen 1408/71 sayılı Tüzükte söz konusu yardımın Hollanda dışına transferine izin verilmeyen primsiz nakdi yardımlar kategorisinde ele alınması ile açıklamaktadır (ABAD 2011). Bu çerçevede, AB içerisinde AB vatandaşlarının da transferine izin verilmeyen söz konusu aylığın (ABAD 1997; ABAD 1998; ABAD 1999), OKK 3/80 çerçevesinde Türk vatandaşları için Türkiye'ye transferine izin verilmesinin Katma Protokol'ün taraflar arasında eşit muamele hakkındaki 59. Maddesi ile çelişeceğini savunmaktadır.

ABAD (2011) ise söz konusu tamamlayıcı yardımların transferine ilişkin *Akdaş* kararında, OKK 3/80 m.6'nın doğrudan etkili olduğu, Türk vatandaşlarının malullük ve tamamlayıcı yardımlarını Türkiye'ye transfer edebileceğini, Türk vatandaşlarına tanınan hakların AB vatandaşlarına tanınmamasının eşitlik ilkesinin ihlali anlamına gelmediğini açıklamıştır. Karar incelendiğinde beş konunun öne çıktığı sonucuna varılmıştır. İlk olarak, ABAD Katma Protokol m. 39(4)'e atıf yaparak sosyal yardımların davaya konu tamamlayıcılar da dâhil transfer edilebileceği sonucuna varmıştır (ABAD 2011: 89). İkincisi, Mahkeme OKK 3/80 m.2'ye atıfla söz konusu hakların kişi bakımından kapsamını netleştirmiştir (ABAD 2011: 90). Üçüncü olarak, ABAD, kararında 1408/71 sayılı Tüzük

¹⁹ Vatandaşlarla vatandaş olmayan kimselere sosyal güvenlik konusunda eşit muamele yapılması hakkındaki Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 118 No'lu sözleşmesi, 28 Haziran 1962, Trb. 1962, 122.

ile OKK 3/80 arasında paralel değerlendirme yapmaktan kaçınmıştır. Bu temelde, ilgili yardımların konu bakımından ve transferine getirilen istisna yönüyle Tüzüğe sonradan yapılan tadilat yoluyla (1247/92 sayılı Tüzük) eklenmesi ile ilişkilendirilmiştir (ABAD 2011: 84-86). Bu durum 1408/71 sayılı Tüzüğün yerine geçen 883/2004 sayılı Tüzükte aynen kabul edilmektedir. Dördüncü olarak, ABAD, OKK 3/80’de atf yapılan AB yönetmeliğinde sonradan değişiklik yapılması durumunda bu değişikliğin OKK 3/80 bakımından geçerliliği olmadığını ifade etmiştir. Bu durumu temelde Türkiye-AB Ortaklık Konseyi karar alma prosedürlerine ilişkin Ankara Anlaşması m.8 ve 22 ile açıklamıştır (ABAD 2011: 91). ABAD’ın *Akdaş* kararında beşinci ve son olarak öne çıkan konu ise malullük ve tamamlayıcı yardımların transferine kısıtlama getirilmeden önce davacıların kendi istekleri dışında Hollanda’dan ayrıldıklarına ve hukuki olarak Hollanda’ya geri dönme haklarının olmadığına yapılan vurgudur. Kısacası ABAD serbest dolaşım ile sosyal yardımların transferi arasında ilişki kurmuş ve davacılar serbest dolaşım hakkına sahip olmadıkları için yardımların transferine izin verilmesinin eşitlik ilkesinin ihlali anlamına gelebileceğini açıklamıştır (ABAD 2011: 94-95).

Akdaş kararı sonrasında ABAD, malullük aylığı ile tamamlayıcı yardımın Türkiye’ye transferi konusunu *Demirci* davasında (ABAD 2015), Hollanda vatandaşlığı almış Türkler nezdinde, *Çoban* kararında (ABAD 2019), uzun süreli oturum iznine sahip Türk vatandaşları bağlamında ve *Solak* kararında ise (ABAD 2020) geri dönüş göçü öncesinde Hollanda vatandaşlığından ayrılan Türk vatandaşları bağlamında tekrar ele almıştır. Bu davalarda ABAD’ın, *Akdaş* kararında öne çıkardığı beş unsurdan sadece sonuncusu çerçevesinde karar verdiği değerlendirilmektedir: Sosyal güvenlik ile serbest dolaşım arasında kurduğu ilişki. Zira bu üç kararda da Mahkeme, davacıların ilk bir yıl içerisinde mevcut ödeneklerle geçemediğini fark ederek Hollanda’ya geri dönüş kararı verebileceğini vurgulamış ve sosyal yardımların Türkiye’ye transferine getirilen kesintinin OKK 3/80’in ihlali anlamına gelebileceğine karar vermiştir. Bu çerçevede OKK 3/80’in konu ve kişi bakımından kapsamı, OKK 3/80’in içeriğinin sadece yeni bir OKK ile yapılabileceği gibi konular değerlendirilmemiştir. Bu durumun temelde Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanan ve Türkiye’ye sunulan Ortaklık Konseyi’nin 3/80 sayılı kararının tadiline yönelik teklif ile ilişkili olduğu düşünülmektedir.²⁰ Teklifin olduğu gibi kabul edilmesi halinde OKK 3/80 ile sosyal güvenlik alanında Türk vatandaşlarına sağlanan haklarda farklı ülkelerde ciddi gerilemeye yol açacağı sonucuna varılmıştır (Melin 2020: 90-92). Teklifin Türk vatandaşlarının sosyal güvenlik alanındaki haklarına olası etkileri bir başka çalışmanın konusudur.

İkamet Edilen Ülke Prensibi

2011 yılında yürürlüğe giren “İkamet edilen ülke” prensibi kapsamında, Türkiye’ye gönderilen çocuk yardımları, geride kalanlar ödeneği ve maluliyet yardımında kesintiye gitmek istenmiştir. Buna göre, söz konusu yardımları almaya hak kazananlar, Türkiye’de bulunmaları durumunda Hollanda’da ödenen tutarın sadece %60’ını alabilmektedir. Söz konusu kesinti tutarı, AB dışındaki ülkelerdeki yaşam masrafları dikkate alınarak hesaplanmaktadır.

²⁰ Konsey Kararı için Teklif COM(2012)152 [2012] OJ L171/5

Çocuk yardımları ile ilgili konu, Türkler açısından geride kalanlar ödeneği (dul aylığı) ve maluliyet yardımından daha karmaşık ve farklı hukuki temele dayanması nedeniyle ayrı ele alınmıştır. Hollanda'daki bir Türk derneğinin Avrupa Komisyonu'na çocuk yardımlarında yapılan %40 kesinti ile ilgili başvurusu sonrasında Komisyon başvuruyu kısmen haklı bulmuştur. Komisyon ikamet edilen ülke prensibinin OKK3/80 n. 6 kapsamında uygulanmasına izin verilmediğini belirtmiş ancak çocuk yardımının OKK 3/80 m. 6'nın konu bakımından m.3'ün ise kişi bakımından kapsamında olmadığı değerlendirmesini yapmıştır. Kesintiler, Hollanda Amsterdam Bölge Mahkemesi (2014) ve Hollanda Yüksek İdare Mahkemesi (2014b) tarafından da ele alınmıştır. Her iki mahkeme de kesintinin OKK 3/80 m. 6'nın konu bakımında kapsamında olmadığını ifade etmiştir. OKK 3/80 m. 3 ayrımcılık yasağının ise AB'de ikamet edenler için geçerli olduğunu savunmuştur (Çağlayan 2016: 93-94). Hollanda konuya ilişkin 2012 yılında yeni bir tasarı hazırlamıştır.²¹ Buna göre çocuk paralarının AB dışına transferinin durdurulması amaçlanmıştır. 2012 yılında tasarının hedefinde Türkiye bağlamında 2.100 çocuk olduğu ifade edilmektedir (Minderhoud 2016: 274). 2015 yılından itibaren yürürlüğe giren tasarı ile AB dışına yapılan çocuk yardımları aşamalı olarak durdurulmuştur.²² Çocuk paralarının transferi Türkiye-Hollanda İkili Sosyal Güvenlik Anlaşması ya da OKK 3/80 kapsamında yer almamaktadır. Ancak söz konusu yasağın ABAD'm *Akdaş* kararı (2011: paragraf 96-102) çerçevesinde Ankara Anlaşması'nın tarafların vatandaşlık temelli ayrımcılık yapmasını yasaklayan 9. Maddesinin ihlali anlamına gelebileceği değerlendirilmektedir. Zira yasak Türk vatandaşlarını Hollanda vatandaşlarına göre daha fazla etkilemekte ve Türk çocukları Hollandalı yaşlıları gibi serbest dolaşım hakkına sahip değildir, istedikleri zaman Hollanda'ya gelememektedir (Minderhoud 2015).

Geride kalanlar ödeneği çerçevesinde dul aylığında yapılan ikamet edilen ülke prensibi kapsamındaki %40 kesinti ile ilgili Hollanda Amsterdam Bölge Mahkemesi (2013), kesintinin OKK 3/80 m. 6'nın ihlali anlamına geldiğini ve ilgili hükmün amacı ile çeliştiği hükmüne varmıştır. Konu, Hollanda Yüksek İdare Mahkemesi'ne (2014a) taşınmış ve yine uygulama haksız bulunmuştur. Yüksek Mahkeme kararını, OKK 3/80 m.6'nın yanı sıra Avrupa Sosyal Güvenlik Sözleşmesi m.11'e dayandırmıştır.

Hollanda'da Sigortalı Türk İşçilerin Türkiye'deki Eşlerinin Hakları

1 Ocak 2000'den itibaren yaşlılık (AOW) ve geride kalanlar aylıkları (Anw), Türkiye'de ikamet eden Hollanda sigortalıları için durdurulmuştur. Bu kişilere gönüllü sigortalı olma imkânı verilmiştir. Gönüllü sigortalılık durumu eşler için geçerli sayılmamıştır. Ancak Türkler tarafından verilen hukuk mücadelesi sonucunda, ikili sosyal güvenlik sözleşmesi kapsamında, Türkler bu kısıtlamadan muaf tutulmuştur (Türkkol 2014). Bu çerçevede Hollanda'da gönüllü sigortalı olan kişinin Türkiye'de ikamet eden eşi de Hollanda'ya hiç gitmemiş olsa bile başvurması halinde AOW ve ANW almaya hak kazanabilmektedir. Söz konusu hak, mahkemenin Türkiye-Hollanda Sosyal Güvenlik Sözleşmesi m.24 kapsamındaki değerlendirmesi neticesinde elde edilmiştir.

²¹ Kamerstukken II, 2012/2013, 33162

²² Kamerstukken II, 2012/2013, 33162, no G. ve *Srb.* 2014, 238; www.hollandavesen.nl/seyahat-veyasam/hollanda%E2%80%99da-ya%C5%9Famak/hollanda%E2%80%99da-sosyal-guvenlik

Sonuç

Hollanda'daki Türkler için, özellikle birinci nesil için, ulusötesi hayatları çerçevesinde sosyal güvenlik alanında almaya hak kazandıkları yardım, aylık ve sigortaları büyük önem taşımaktadır. Yılın yarısını Türkiye'de geçiren ya da geri dönüş göçü hedefleyen Türkler, Hollanda'nın 2000'lerden bu yana sosyal güvenlik alanında uyguladığı özellikle sosyal yardımların transferine ilişkin kısıtlayıcı politikalardan olumsuz etkilenmektedir.

"Ulusötesi" haklarının farkında olan Hollanda'daki Türk toplumu ve/veya Türkiye'deki Hollandalı sigortalılar ile Türkiye'deki aile bireyleri Hollanda tarafından uygulanmak istenen bu kısıtlayıcı kanunlara karşı hukuk mücadelesi vermektedir. Açtıkları davalar neticesinde Hollanda'nın uygulamak istediği sosyal yardımların transferine ilişkin kesintilerden muaf olan Türklerin bir kısmı, ulusötesi yaşamlarını "ulusötesi" hakları sayesinde devam ettirebilmektedir. Özellikle değişiklik yapıldığı tarihten önce Türkiye'ye geri dönen Türkler, primsiz nakdi yardımların transferine getirilen kısıtlamalardan etkilenmemektedir (ABAD 2011). Bu kararı sonradan verenler için ise durum aynı değildir (ABAD 2016; ABAD 2019; ABAD 2020).

Mahkeme kararları ve yasal değişiklikler incelendiğinde, Türklerin büyük bir kısmının Hollanda tarafından uygulanan kısıtlayıcı sosyal güvenlik yasalarına tabi olduğu sonucuna varılmıştır. Bu çerçevede Hollanda devletinin uygulamaya başladığı sosyal yardımların transferine ilişkin kısıtlayıcı politikalar, geri dönüş göçünü birinci nesil Türkler için cazip bir alternatif olmaktan çıkarmaktadır. Hollanda'nın, yılın belirli bir kısmını Türkiye'de geçiren Hollanda'da mukim Türklerin Türkiye'de kalış sürelerini kısıtlayarak, onları Türkiye'ye kesin dönüşe yönlendirme amacı taşıdığı değerlendirilmektedir. Ancak bu durum, Hollanda'nın kendi hedef ve beklentileri içerisinde de çelişki yaratmaktadır. Zira politikalar ve yasal düzenlemeler bir bütün olarak incelendiğinde, Hollanda'nın bir taraftan istihdama katılmayan/katılamayan Türk göçmenlerin Türkiye'ye kesin dönüşünü teşvik ederken diğer taraftan da kesin dönüş durumunda Hollanda'da aldıkları ödeneklerde kesintiye giderek bunu cazip olmaktan çıkardığı sonucuna varılmıştır. Hollanda, fırsatlar yerine kısıtlamalar ile onları hareket halindeki hayatlarından vazgeçirmeye ve geri dönüşe ikna etmeye çalışmaktadır. Hukuki süreçler incelendiğinde, sosyal güvenlik alanındaki bu çelişkili ve kısıtlayıcı politikaların tıpkı aile birleşiminde olduğu gibi (Kolbaşı-Muyan 2020; Kolbaşı-Muyan 2017), Hollanda'daki Türkleri "ulusötesi" hakları etrafında birleştirmesi kaçınılmazdır. Hukuki süreçlerin ve Hollanda politikalarının birinci nesil Türklerin geri dönüş göçü kararına ya da ulusötesi yaşam pratiklerine etkisi için gelecekte nitel saha çalışmalarının faydalı olacağı düşünülmektedir.

Kaynaklar

- ABAD. (1997). C-20/96 *Snares* ECR I 6057
- ABAD. (1998). C-297/96 *Partridge* ECR I 3467
- ABAD. (1999). C-90/97, *Swaddling* ECR I 1075
- ABAD. (2011). C-485/07 *Akdaş and others* ECR I-4499.
- ABAD. (2015). C-171/13 *Demirci and others*, 14 Ocak 2015 EU: C: 2015: 8
- ABAD. (2019). C-677/17 *Çoban*, 15 Mayıs 2019 EU: C: 2019: 408
- ABAD. (2020). C-258/18 *Solak*, 13 Şubat 2020, EU: C: 2020: 98
- Abadan Unat, Nermin. (2002). *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus-ötesi Yurttaşlığa*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü <https://www.ailevecalisma.gov.tr/digm/contents/sosyalguvenlikulkekonuyeleri/hollanda/> (Son erişim tarihi 05.02.2021)
- Balkır Canan ve Anita Böcker. (2012). *Migration in Later Life: Residence, Social Security and Citizenship Strategies of Turkish Return Migrants and Dutch Retirement Migrants in Turkey*. İstanbul: Mirekoç Koç University.
- Bilecen Başak vd. (2019). "Gendered Dynamics of Transnational Social Protection". *Comparative Migration Studies*, 7, 47, 1-14. Doi: 10.1186/s40878-019-0161-3
- Böcker, Anita. (2000). "Paving the way to a better future". Vermeulen Hans ve Penninx Rinus (ed.), *Immigrant Integration: Dutch case*. 153-177. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Böcker, Anita ve Dietrich Thränhardt. (2007). "The Institutional setting of Naturalization and multiple Citizenship. A Comparison of German and Dutch Policies". Ozcurumez, Saime ve Oliver Schmidtke (ed.), *Of states, rights and social closure: Governing migration and citizenship*. 135-156. New York: Palgrave
- Caglayankaya, Hatice. (2016). *Mogelijkheden voor betere coördinatie van socialezekerheidsrechten voor naar de EU gemigreerde en vanuit de EU gemigreerde derdelandonderdanen: Een onderzoek aan de hand van case study Turkije*. (Yayımlanmamış doktora tezi, Utrecht: Utrecht University).
- Canatan Kadir vd. (2015). *2014 yılı Hollanda İnsan Hakları Raporu: İslamofobi ve Entegrasyon Arasındaki Azınlıklar*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi.
- Canatan Kadir. (2013). *Avrupa'da Ulusal Azınlıklar: Hollanda-Friesland Örneği*. İstanbul: Yarın.
- Can-Engin, Hatice ve Murat Can. (2003). *Siyah Lale: Göçün 40. Yılında Hollanda'da Türkler* (genişletilmiş 2. Baskı). Rilje: Dizayn Basımevi.
- Carling, Jørgen ve Silje Vatne Pettersen. (2014). "Return Migration Intentions in the Integration Transnationalism Matrix". *International Migration*, 52 (6).
- Carling, Jørgen ve Marta Bivand Erdal. (2014). "Return Migration and Transnationalism: How Are the Two Connected?". *International Migration*, 52 (6).
- De Hear, Jan Coen. (2004). The Concept of Integration in Converging Dutch Minority and Migration Policies. IMIS-Beiträge: 177-188
- Faist, Thomas. (2000). *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*. Oxford: Clarendon Press.
- Faist, Thomas. (2010). Diaspora and Transnationalism: What Kind of Dance Partners" Bauböck Rainer ve Thomas Faist (ed.), *Diaspora and Transnationalism: Concepts, theories and methods*, 9-34. Amsterdam: Amsterdam University Press 11
- Faist, Thomas vd. (2015). "Transnational social protection: Migrants' strategies and patterns of inequalities". *Population, Space and Place*, 21(3): 193-202
- Fokkema, Tineke vd. (2016). "Pendular Migration of the Older First Generations in Europe: Misconceptions and Nuances". Horn, Vincent ve Cornelia Scheppe (ed.), *Transnational Aging: Current Insights and Future Challenges*, 141-161. New York: Routledge

- Gehring, Anoeska. (2016). "Dutch retirement migration to Spain and Turkey: Seeking access to healthcare across borders". *Transnational Social Review*, 6: 3, 326-343.
- Gehring, Anoeska. (2019). *Pensions on the Move: A Socio-legal Study on Retirement Migration from the Netherlands to Spain and Tukey*. Yayınlanmamış doktora tezi, Nijmegen: Radbound University
- Guild Elspeth vd. (2013). *Social Benefits and Migration A Contested Relationship and Policy Challenge In The EU*. Brussels: Centre for European Policy Studies
- Glick-Schiller, Nina vd. (1995). "From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration". *Anthropological Quarterly*, 68 (1): 48–63.
- Glick-Schiller, Nina vd. (1992). "Transnationalism: A New Analytical Framework for Understanding Migration". *Annals of the New York Academy of Sciences*, 645 (1): 1-24.
- Hagen-Zanker Jessica. (2017). *Social protection, migration and the 2030 Agenda for Sustainable Development* (Briefing). Bern: Swiss Agency for Development and Cooperation. <https://www.odi.org/sites/odi.org.uk/files/resource-documents/11583.pdf> (Son erişim tarihi: 04.02.2021)
- Hollanda Yüksek İdare Mahkemesi. (2014a). 21 Mart 2014 ECLI: NL: CRVB: 2014: 485
- Hollanda Amsterdam Bölge Mahkemesi. (2013). 22 Ağustos 2013, ECLI: NL: RBAMS: 2013: 5315.
- Hollanda Amsterdam Bölge Mahkemesi. (2014). 10 Ocak 2014 ECLI: NL: RBAMS: 2014: 50
- Hollanda Göç ve Vatandaşlık Kurumu, <https://ind.nl/en/Pages/main-residence.aspx> (Son erişim tarihi: 02.02.2021)
- Hollanda İstatistik Kurumu <https://opendata.cbs.nl> (Son erişim tarihi: 02.02.2021)
- Hollanda Sosyal Sigortalar Bankası, <https://www.svb.nl/tr/geri-donus/ne-zaman-geri-donus-odeneği-alabilirsiniz/sartlar> (Son erişim tarihi: 24.01.2021)
- Hollanda Yüksek İdare Mahkemesi. (2014b) ECLI: NL: CRVB: 2014: 4182
- Holzmann, Robert ve Jacques Wels. (2020). "The Cross-Border Portability of Social Security Benefit: Status and Progress?". *International Social Security*, 73 (1): 65-97
- Ip, David vd. (1997). "Concepts of citizenship and identity among recent Asian immigrants in Australia". *Asian and Pacific Migration Journal*, 6(3/4): 363–384
- Klinthäll, Martin. (2006). "Retirement Return Migration from Sweden". *International Migration*, 4(2): 153-180
- Kolbaşı Muyan, Gizem. (2017). *Interactions between Family Reunification and Integration: Marriages of Second-Generation Turkish Dutch from Turkey*. Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara: ODTÜ.
- Kolbaşı Muyan, Gizem. (2018). *Avrupa'da Göçmen Politikaları: Almanya, Hollanda ve Fransa Özelinde Göçmen Politikalarının Karşılaştırması*. Ankara: Detay Yayıncılık
- Kolbaşı Muyan, Gizem. (2019). "Hollanda Göçmen Entegrasyonu Politikaları: Liberalizmden Neoliberalizme". *SGD-Sosyal Güvenlik Dergisi*, 9 (1), 177-192.
- Kolbaşı Muyan, Gizem. (2020) "Alienation of 'Second Generation Turkish Dutch' in the Name of 'Integration.'" Jesse Moritz (ed.) *European Societies, Migration, and the Law: The "Others" amongst "Us"*. 152-172. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kunuroglu, Filiz vd. (2018). "Motives for Turkish Return Migration from Western Europe: Home, Sense of Belonging, Discrimination and Transnationalism". *Turkish Studies*, 19(3): 422-450. <https://doi.org/10.1080/14683849.2017.1387479>
- Melin, Pauline. (2020). *The External Dimension of EU Social Security Coordination: Towards a Common EU Approach*. Leiden: Brill Nijhof.
- Minderhoud, Paul. (2000). "The Dutch Linking Act and the Violation of Various International Non-Discrimination Clauses". *European Journal of Migration and Law*, 2, 185-201

- Minderhoud, Paul. (2015). "Decision No 3/80 of the EEC-EU Association Council: Significance and Developments". Thym, Daniel ve Margarite Zoetewij-Turhan (ed.), *Rights of Third-Country Nationals under EU Association Agreements: Degrees of Free Movement and Citizenship*, 169-185. Leiden and Boston: Brill Nijhoff.
- Minderhoud, Paul. (2016). "Social Security Rights under Decision No 3/80 of the EEC-Turkey Association Council: Developments in the EU and in the Netherlands". *European Journal of Social Security*, 37 (2): 268-285.
- Ozkul Derya. (2019). "Transnationalism". Inglis, Christine vd., *The SAGE Handbook of International Migration*, 433-449. New York: Sage.
- Portes, Alejandro vd. (1999). "The study of transnationalism: Pitfalls and promise of an emergent research field". *Ethnic and Racial Studies*, 22(2): 217-237.
- Tezcan, Tolga. (2019). "What initiates, what postpones return migration intention? The case of Turkish immigrants residing in Germany". *Population Space and Place*, 25(6) doi: 10.1002/psp.2175.
- Türkkol Nazmi. (2014). "Gönüllü Sigortalılık, Eşler için de Geçerli". *Gazeteci*. <https://gazeteci.nl/gonullu-sigortanin-esler-icin-de-gecerli-sayilmasi/> (Son Erişim Tarihi: 05.02.2021)
- van Amersfoort Hans ve Jeroen Doomernik. (2002). "Emergent Diaspora or Immigrant Communities? Turkish Immigrants in the Netherlands". Kennedy Paul and Roudometof Victor (ed.), *Communities Across Borders New Immigrants and Transnational Cultures*. 55-67. Londra ve New York: Routledge.
- van Amersfoort, Hans ve Boudewijn Surie. (1987). "Reluctant Hosts: Immigration into Dutch Society 1970-1985". *Ethnic and Racial Studies*, 10 (2), 169-185
- White, Paul. (2006). "Migration populations approaching old age: prospects in Europe". *Journal of Ethnic and Migration Studies* 32: 1283-1300.

Uluslararası Anlaşmalar

- Avrupa Konseyi Avrupa Sosyal Güvenlik Sözleşmesi, 14 Aralık 1972, *Trb.* 1976, 15
- Ankara Anlaşması/Ortaklık Anlaşması: 12 Eylül 1963 tarihinde imzalanan Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu arasında ortaklık kuran antlaşma, yürürlük tarihi 1 Aralık 1964, OJ L 217.
- Avrupa Birliği'nin 1408/71 sayılı Tüzüğü: Regulation No. 1408/71 Council of 14 June 1971 on the application of social security schemes to employed persons and their families moving within the Community, OJ L 149/2.
- ILO no 118: Vatandaşlarla vatandaş olamayan kimselere sosyal güvenlik konusunda eşit muamele yapılması hakkındaki Uluslararası Çalışma Örgütü'nün 118 No'lu sözleşmesi, 28 Haziran 1962, *Trb.* 1962, 122.
- Katma Protokol: 23 Kasım 1970 tarihinde imzalanan Ortaklık Anlaşmasına ekli Katma Protokol, yürürlüğe giriş tarihi 1 Ocak 1973, OJ L 293.
- Konsey Kararı için Teklif COM (2012) 152 [2012] OJ L171/5
- Ortaklık Konseyinin 3/80 sayılı Kararı (OKK 3/80): Avrupa Topluluklarına üye devletlerin Türk işçileri ve aile bireylerine uyguladıkları sosyal güvenlik programlarına ilişkin 19 Eylül 1980 tarih ve 3/80 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı, OJ L110/60.

Hollanda Yasaları

- Kamerstukken II, 2012/2013, 33162
- Kamerstukken II, 2012/2013, 33162, no G. ve *Stb.* 2014, 238
- Hollanda Tamamlayıcı Yardımlar Yasası, Toeslagenwet, 6 Kasım 1986, Staatsblad. 1986, no. 567
- Hollanda Birleştirme Yasası (Linking Act), Koppelingswet, 26 Mart 1998, Staatsblad 1998, no.203.

COVID-19 SALGINI DÖNEMİNDE ÖĞRETMEN OLMAK:
TÜRKÇE ÖĞRETMENLERİNİN GÖRÜŞLERİ
BEING A TEACHER DURING THE COVID-19 PANDEMIC:
OPINIONS OF TURKISH TEACHERS

YAKUP ALAN

Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Muallim Rifat Eğitim Fakültesi
Assist. Prof., Kilis 7 Aralık University, Faculty of Education
alanyakup@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-9888-1357>

FATİH CAN

Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi
Assist. Prof., Amasya University, Faculty of Education
fatihcan.fatih@hotmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-9593-2382>

Atıf / Citation

Alan, Y- Can, F. 2021. "Covid-19 Salgını Döneminde Öğretmen Olmak: Türkçe Öğretmenlerinin Görüşleri".
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute. 72, (Eylül- September
2021), 541-562

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 07.02.2021
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 07.08.2021
Yayın Tarihi- *Date Published* : 05.09.2021
 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4451>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by *iThenticate* programında bu makale taranmıştır.

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*
TAED-72, Eylül-September 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851
www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

COVID-19 SALGINI DÖNEMİNDE ÖĞRETMEN OLMAK:
TÜRKÇE ÖĞRETMENLERİNİN GÖRÜŞLERİ
BEING A TEACHER DURING THE COVID-19 PANDEMIC:
OPINIONS OF TURKISH TEACHERS

YAKUP ALAN- FATİH CAN

Öz

Bu araştırmanın amacı, Türkçe öğretmenlerinin Covid-19 salgını sürecindeki deneyimlerini incelemektir. Bu amaç doğrultusunda hazırlanan çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden olgubilim deseni kullanılmıştır. Kolay ulaşılabilir durum örnekleme yönteminin kullanıldığı çalışmanın örneklemini Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde görev yapan 13 Türkçe öğretmeni oluşturmaktadır. Çalışmanın verileri, araştırmacılar tarafından oluşturulan ve uzman görüşü alınarak son hâli verilen görüşme kılavuzu ile toplanmıştır. Elde edilen verilerin analizinde içerik analizi kullanılmış ve veriler çözümlenmiştir. Çalışma sonucunda Türkçe öğretmenlerinin genel olarak yüz yüze eğitimi tercih ettiği, salgın sürecinde Türkçe öğretimine yönelik daha çok olumsuz deneyimlere sahip oldukları, salgın sürecinde Türkçe öğretmenlerinin rollerinin daha da zorlaştığı, öğrencilerle ilgili genellikle olumsuz deneyimlere sahip oldukları ve salgının kısa sürede bitmesi ve yüz yüze eğitime geçilmesine yönelik beklenti içinde oldukları ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Türkçe dersi, Türkçe öğretmeni, deneyim.

Abstract

The aim of this research is to examine the experiences of Turkish teachers during the Covid-19 epidemic process. In the research prepared for this purpose, phenomenology design, one of the qualitative research methods, was used. The sample of the study, in which easily accessible case sampling method was used, consists of 13 Turkish teachers working within the Ministry of National Education. The data of the study were collected with the interview guide, which was finalized by taking expert opinion after it was created by the researchers. Content analysis was also used in the analysis of the obtained data and the data were analyzed. As a result of the research, it was revealed that Turkish teachers generally preferred face-to-face education, they generally had negative experiences in teaching Turkish during the epidemic, the roles of Turkish teachers became more difficult during the epidemic, they generally had negative experiences with students, and they wanted the epidemic to end in a short time.

Key Words: Covid-19, Turkish lesson, Turkish teacher, experience.

Structured Abstract

Rapidly evolving technology has important effects on educational activities. During the pandemic period, digital technologies are used higher than ever before. Teachers started using EBA (Turkish Distance Education) platform with the pandemic and they supported this platform with various apps, software, and tools to ensure continuity of educational practices. Also, it is known that the pandemic period caused significant changes in how students learn, as well as teachers' lives.

During the Covid-19 pandemic, teachers faced many changes and differences in their professional lives. Teachers had to both cope with issues in their social life and also have implemented distance education as an alternative to face-to-face education. In this regard, it can be argued that both educational institutions and teachers had to adopt innovation in addition to their teaching roles (Gençoğlu and Çiftçi 2020: 1664). Although some reports have examined challenges faced during the Covid-19 pandemic, the current paper is different since it presents particularly Turkish teachers' and students' experiences during the pandemic. Thus, it is believed that this study makes a valuable contribution to the literature.

This study aims at examining Turkish teachers' experiences during the Covid-19 pandemic. In this context, answers will be sought to the following questions:

- What are Turkish teachers' experiences of teaching Turkish before the Covid-19 pandemic?
- What are Turkish teachers' experiences of teaching Turkish during the Covid-19 pandemic?
- What are Turkish teachers' experiences in roles of Turkish teachers during the Covid-19 pandemic?
- What are Turkish teachers' experiences with students during the Covid-19 pandemic?
- What are Turkish teachers' expectations for the post-pandemic (Covid-19) period?

Method: A phenomenological design was used in this qualitative study since it examines Turkish teachers' views on the Covid-19 pandemic. Turkish teachers' views on their experiences during the Covid-19 pandemic were collected and discussed. The study group consists of 13 Turkish teachers in state schools. The convenience sampling method was used to select participants. The collected data were converted into text and examined using content analysis.

Findings: Data about Turkish teachers' experiences of teaching Turkish before the pandemic were obtained. It was found that Turkish teachers had more positive views about this question. Teachers' positive experiences before the pandemic can be classified as productivity, opportunities of practicing, active participation, high motivation, and easy class management.

On the other hand, Turkish teachers presented some negative views of teaching Turkish whereas they had reported some positive views regarding the use of technology, use of different methods, cost-effective, and easy sharing of materials. The examination of Turkish teachers' views of their roles during the Covid-19 pandemic and comparison of these roles with the pre-pandemic period indicated that all teachers believe that their roles have changed during the pandemic. A majority of the teachers have reported increased professional burden whereas some stated that their roles are decreased. Although teachers stated some positive views regarding the status of students during the Covid-19 pandemic period, most teachers reported difficulties faced by students and considered the situation of the students more negative. Finally, regarding the Turkish teachers' views on teaching Turkish in the post-pandemic period, it was determined that most teachers expect re-implementing face-to-face education when the pandemic is over. Also, some teachers think that technology can be used more effectively and often.

Conclusion and Discussion: According to the teachers' views on teaching Turkish before the Covid-19 pandemic, they had generally positive motivations toward educational activities before the pandemic despite some challenges. Turkish teachers explained their experiences of teaching Turkish

before the pandemic saying “Face-to-face education is efficient, face-to-face education allows practicing, students are active participants in face-to-face education, classroom management is easier in face-to-face education, and motivation is higher in face-to-face education. In a study carried out by Karacaoğlu et al. (2021), the impact of distance education on motivation was found to be moderate, not very high. Moreover, Akgül (2021) found that students’ interest and motivation for classes were not high in distance education.

It was determined that Turkish teachers had both positive and negative views on teaching Turkish during the pandemic. Although a majority of the teachers stated negative opinions, some teachers have had positive experiences. Such positive experiences can be stated as active and effective use of technology in classes, using different methods in classes, online education is cost effective, and ease of material sharing in online education. Similarly, Demir and Kale (2020) reported that distance education offers some opportunities. Furthermore, consistent with our findings, Görgülü Arı and Hayır Kanat (2020) determined that re-watching of courses in distance education is considered positive by pre-service teachers.

Regarding the Turkish teachers’ views of their roles during the pandemic, a majority of them believed that their role has increased and become more difficult. However, some views indicated their roles decreased. It was found that Turkish teachers’ have both negative and positive experiences with students during the Covid-19 pandemic. Some teachers believe that students gained a sense of responsibility and improved technology skills during the pandemic. Similarly, Özgül et al. (2020) found that students’ technology skills improved with distance education. According to the Turkish teachers’ views on the future of teaching Turkish based on their experiences during the pandemic, a majority of the teachers expect that the pandemic is coming to an end soon, some have concerns, and some of them have some expectations for use of online learning methods and tools in Turkish courses. Consistent with this view, Baysal and Ocak (2020) determined that teachers believe that the distance education method will be used more often in the post-pandemic period.

The results obtained in the current study examining Turkish teachers’ experiences during the Covid-19 pandemic showed that Turkish teachers mostly prefer face-to-face education, a majority of them had negative experiences connected to teaching Turkish during the pandemic, they believe that the roles of Turkish teachers become more difficult during the pandemic, and they expect pandemic will end soon and face-to-face classes will be implemented again.

Giriş

Covid-19 salgını tüm dünyada büyük bir hızla ilerleme göstermiş ve dünyanın birçok ülkesini etkisi altına almıştır. Salgının etkileri, günümüzde büyük bir hızla olmasa da yavaşlamaya ve azalmaya başlamışsa da bu süreçte insanlar, alışık oldukları sosyal yaşamlarından uzak kalmış; iş hayatlarında daha önceki dönemlere göre çok aktif olmadıkları dönemler geçirmiştir. Aynı zamanda bu dönemlerde insanlar sosyallikten de uzak kalmıştır.

Günümüz toplumsal yapısı, sosyal temas ve ilişkilerden uzak ve insanlar arası iletişim de zayıf bir yapıdayken üzerine bir de salgının baş göstermesiyle birlikte sosyallik tamamen azalmıştır (Erdoğanaras vd. 2020). Salgın döneminde insanların sosyallikten uzak kalmaları ve kalabalıktan uzak izole bir ortamda vakit geçirmesi nedeniyle psikolojileri ve ruh sağlıkları üzerinde de etki bıraktığı görülebilmektedir. Salgın döneminde, insanların sosyalleşmeden uzak kalması, sosyal bir varlık olan insanların birbirleriyle sosyal ortamlarda bulunamaması ve hastalığın meydana getirdiği korku, endişe ve stres, insanları ruhsal ve psikolojik yönden de etkilemiştir (Asıcı 2020). Salgın sürecinde yaşanan bu psikolojik etkinin neden olduğu ruhsal ve sosyal sorunlar dolaylı olarak birçok alanı da olumsuz yönden etkilemiştir. Salgın döneminde özellikle de eğitim öğretim yönünden sıkıntılar yaşanmış ve hâlen de yaşanmaya devam etmektedir. Bu süreçte, toplu hâlde bir arada olmanın salgının yayılma etkisini artırması dolayısıyla yüz yüze eğitim sürecine ara verilmiştir. Bu süreçte eğitim süreci, çeşitli uygulamalar içeren ve internet tabanlı olan uzaktan eğitim şeklinde devam etmektedir. Daha önce yaşanan salgın dönemlerinde pek çok ülkede yüz yüze eğitime ara verilerek okullar kapatılmıştır (Sever ve Özdemir 2020: 1654). Ülkemizde de benzer durumlar salgın sürecinde yaşanmıştır. Salgın sürecinde eğitim öğretimde yaşanan bu değişim, uzaktan eğitime olan talebin artmasına neden olmuştur. Bu süreçte öğretmenler ve öğrenciler zaman ve mekân sınırlaması olmayan bir öğretme öğrenme deneyimi yaşamıştır. Bu dönemde eş zamanlı sınıf araçları ve öğrenme yönetim sistemlerinin kullanımı öne çıkmıştır (Yıldız vd. 2021: 134). Bu dönemle birlikte uzaktan eğitim artık eğitim hayatının tamamen merkezine gelmiş durumdadır. Önümüzdeki dönemlerde de uzaktan eğitimin mevcudiyetini sürdüreceği düşünülebilir (Hotar vd.: 218). Çünkü hızla gelişen teknolojinin eğitim öğretim üzerinde de etkilerinin olduğu görülebilmektedir.

Değişen ve gelişen teknolojinin eğitim öğretim şekilleri üzerinde de etkileri olmuştur. Ülkemiz de eğitim öğretimde yaşanan bu değişim ve gelişimden etkilenmiş ve ülkemizin uzaktan eğitim olarak nitelendirilebilecek belli bir eğitim öğretim geçmişi de bulunmaktadır. Geçmiş yıllarda Mektupla Öğretim ve Teknik Yayınlar Genel Müdürlüğü'nün ve Yaygın Yüksek Öğretim Kurumu'nun kurulması, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi'nin açılması, Açık Öğretim Lisesi radyo ve televizyon yayınlarının yapılması, ülkemizin uzaktan eğitim faaliyetleri arasında gösterilebilir (Sarıkaya 2021: 92). Günümüzde salgın sürecinde okulların fiziki olarak kapanmasıyla birlikte artık hem üniversite hem de Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde yüz yüze eğitim yerini uzaktan eğitime bırakmıştır. Bu dönemde, geleneksel eğitimi süreci online eğitim materyalleriyle de harmanlanmıştır. Harmanlanmış eğitim süreci, eğitimi etkili hâle getirmeye birlikte öğrencilerin ihtiyaçlarına göre şekillendirilebilmesi ve yüz yüze eğitim ile internet tabanlı eğitim sürecinin olanaklarından faydalanılması yönüyle oldukça büyük önem kazanmaya

devam etmektedir (Pesen ve Oral 2016: 800). Bu doğrultuda Millî Eğitim Bakanlığının daha önceden uzaktan eğitime yönelik çalışmaları bulunması, bu salgın sürecinde oldukça faydalı olmuştur. Millî Eğitim Bakanlığının 2012 yılından itibaren hizmet vermeye başladığı, öğretmen ve öğrencilerin ders materyallerine ulaşmasını sağlayan Eğitim Bilişim Ağı (EBA), Covid-19 salgını süreciyle birlikte eğitim öğretimde daha önemli bir hâle gelmiştir. Zengin içeriklere sahip olan EBA, teknolojik ve yenilikçi bir yapıya sahiptir. Hem ders içi hem de ders dışı birçok etkinlik sunması hem de örgün eğitimin gerçekleştirilemediği durumlarda kullanılabilmesi yönüyle uzaktan eğitimde önemli bir araç olarak öne çıktığı söylenebilir (Gezer ve Durdu 2020). Bu noktada Covid-19 salgını sürecinde, online eğitim öğretime yönelik daha önceden hazırlık ve altyapının olması, eğitim kurumlarının bu süreçleri daha başarılı geçirmesine olanak sağlamıştır (Hart vd. 2021). Ancak yine de bu salgın süreci çok kolay geçirilmeyerek eğitim öğretimde çeşitli zorluk ve sıkıntıların yaşanmasıyla birlikte müfredatlar da bu dönem uygun olarak yeniden gözden geçirilerek bu sürece adapte edilmeye çalışılmıştır (Atkins ve Danley 2020).

Salgın süreciyle birlikte EBA desteği ile birlikte eğitim öğretim faaliyetlerini gerçekleştiren öğretmenler çeşitli uygulamalar, programlar ve araçlarla da bu faaliyetlerini destekleyerek eğitime devam etmişlerdir. Bunlar arasında Zoom, Teams, Hangouts, Meet, Skype gibi platformlar da kullanılmıştır (Demir ve Kale 2020: 3449). Bu durum beraberinde öğrenme ortamlarının zenginleşmesine de olanak sağlamıştır. Ancak salgın sürecinde okul ortamında bulunulmaması, okula yönelik algıda değişikliklere neden olmuştur. Bu durumun ileride öğrencilerin daha fazla aktif olduğu ve öğrencilerin isteğine göre şekillenebileceği de söylenebilir (Akkaş Baykal ve Ocak 2020). Aynı zamanda bu sürecin öğrencilerin öğrenme yaşantılarını değiştirdiği gibi öğretmenlerinde öğretim yaşantılarında değişiklikler yaptığı bilinmektedir.

Covid-19 sürecinde öğretmenler mesleki yaşantılarında değişiklik ve farklılıklar deneyimlemişlerdir. Öğretmenler, kendi sosyal yaşamlarında salgının getirmiş olduğu sorunlarla başa çıkmakla birlikte yüz yüze eğitimin dışına çıkarak farklı bir eğitim öğretim alternatifi olan uzaktan eğitimle eğitim öğretim faaliyetlerini gerçekleştirmeleri durumunda kalmıştır. Bu bakımdan eğitim kurumları ve öğretmenler öğreten kimliğinin yanı sıra yenilikçi bir tarzda ilerlemeye başladığı söylenebilir (Gençoğlu ve Çiftçi 2020: 1664). Aynı zamanda öğretmenler gibi veliler ve öğrenciler de bu eğitim dönüşümünden etkilenmiş ve uyum sağlamaya çalışmıştır (Akgül 2021: 40). Ancak salgın sürecinde vazgeçilmez bir eğitim öğretim sağlayan uzaktan eğitimin geleneksel yüz yüze eğitime göre bazı dezavantajları da bulunmaktadır. Bunlar arasında etkileşimin sınırlı kalması, teknik sorunlarla karşılaşılabilmesi, belli düzeyde teknolojik altyapıya ve bilgiye sahip olunabilmesi gibi durumlar bulunmaktadır (Karakuş vd. 2020: 223). Covid-19 salgını sürecinde eğitim öğretimde öğretmenler her ne kadar yeni ve farklı bir olan bu sürece alışmakta zorluk yaşasa da bir uyum sağlamayı başarabilmiştir (Smith 2020). Bu nedenle eğitim öğretimde yaşanan bu değişimlerin izlenmesi ve araştırılması hem eğitim öğretim süreçlerinin iyileştirilmesi ve değişen koşullara göre vaziyet alınması hem de eğitim öğretim süreçlerinin daha iyi bir seviyeye taşınabilmesi adına oldukça önemlidir.

Konu ile ilgili literatür incelendiğinde, genel olarak Covid-19 salgın süreciyle ilgili ve bu salgın sürecinde Türkçe öğretmenlerinin deneyimleriyle ilgili doğrudan bir çalışma olmasa da uzaktan eğitim sürecinde Türkçe öğretmenlerinin görüşlerinin incelendiği benzer

çalışmalar mevcuttur. Uzaktan eğitimin Türkçe öğretmenleri tarafından değerlendirildiği benzer bir çalışma olarak Karacaoğlu vd.'nin (2021) çalışması bulunmaktadır. Aynı doğrultuda Özgül vd.'nin (2020) yapmış olduğu çalışmada, uzaktan eğitim uygulamalarıyla Türkçe dersinin gerçekleştirilmesine yönelik Türkçe öğretmenlerinin görüşleri incelenmiştir. Bayburtlu'nun (2020) ise Türkçe öğretmenlerinin salgın döneminde Türkçe eğitiminin durumunun ortaya konulduğu çalışma da bulunmaktadır. Demir ve Kale'nin (2020) gerçekleştirmiş olduğu çalışmada, Covid-19 küresel salgını döneminde öğretmenlerin uzaktan eğitim süreci hakkındaki görüşleri incelenmiştir. Ayrıca, Akgül'ün (2021) sosyal bilgiler öğretmenlerinin, ortaokul öğrencilerinin ve velilerin salgın sürecindeki uzaktan eğitime ilişkin görüş ve düşüncelerini ortaya koyduğu çalışma da yapılmıştır. Akkaş Baysal ve Ocak'ın (2020) çalışmasında ise Covid-19 salgını sonrasında şekillenen yeni okul kavramının altında yatan paradigma ve okulların yeniden açılmasına ilişkin öğretmen görüşleri incelenmiştir. Karakuş vd.'nin (2020) çalışmasında, Türkçe öğretmeni adaylarının uzaktan eğitim sürecine ilişkin görüşleri ortaya konulmuştur. Karadağ ve Yücel'in (2020) çalışmasında, Türkiye'deki üniversitelerin Covid-19 sürecindeki uzaktan eğitim uygulamalarına ilişkin lisans öğrencilerinin memnuniyetleri incelenmiştir. Görgülü Arı ve Hayır Kanat'ın (2020) çalışmasında ise sosyal bilgiler ve fen bilgisi öğretmeni adaylarının Covid-19 salgın süreciyle ilgili düşünceleri belirlemiştir. Gençoğlu ve Çiftçi'nin (2020) çalışmasında, Covid-19 sürecinde dünyada eğitim alanında yaşananlarla birlikte Türkiye'de eğitim alanında gerçekleştirilen çalışmaları tespit etmiştir. Yıldız vd.'nin (2021) çalışmasında ise salgın sürecinde uzaktan eğitim ortamlarının kullanımına ilişkin tutum ölçeği geliştirilmiştir. Literatürde, Covid-19 döneminde eğitim süreçlerinde yaşanan durumları ortaya koyma yönünde çalışmalar olsa da bu çalışma, özellikle Türkçe öğretmenlerinin bu salgın döneminde yaşadıklarını ve öğrencilerinin eğitim süreçlerinde yaşadıklarını ortaya koyması bakımından farklılık teşkil etmektedir. Bu yönüyle çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi Türkiye'de de Covid-19 salgını etkisini göstermiştir. Salgın sosyal, toplumsal ve eğitim öğretim bakımından pek çok değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Bunlardan en öne çıkan eğitim öğretimde geleneksel olan yüz yüze eğitimden uzaktan eğitim sürecine geçilmesidir. Bu uzaktan eğitim sürecinde genel olarak öğretmenlerin, özeldense Türkçe öğretmenlerinin bu süreci nasıl yürüttüğü, olumlu ya da olumsuz ne gibi durumlarla karşılaştığına dair geniş çaplı bilgi bulunmamaktadır. Bu bakımdan Türkçe öğretmenlerinin salgın sürecindeki eğitim hakkında görüşlerinin belirlenerek salgın sürecinde yürütmüş oldukları eğitim sistemini iyileştirici ve geliştirici faaliyet ve uygulamalar gerçekleştirmek açısından önemlidir.

Bu araştırmanın amacı Türkçe öğretmenlerinin Covid-19 salgını sürecindeki deneyimlerini incelemektir. Bu amaç doğrultusunda çalışmada, aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır:

-Türkçe öğretmenlerinin Covid-19 salgını öncesinde Türkçe öğretimiyle ilgili deneyimleri nelerdir?

-Türkçe öğretmenlerinin Covid-19 salgını döneminde Türkçe öğretimiyle ilgili deneyimleri nelerdir?

-Türkçe öğretmenlerinin Covid-19 salgını döneminde Türkçe öğretiminin rolleriyle ilgili deneyimleri nelerdir?

-Türkçe öğretmenlerinin Covid-19 salgını döneminde öğrencilerin durumlarıyla ilgili deneyimleri nelerdir?

-Türkçe öğretmenlerinin Covid-19 salgını sonrasına yönelik beklentileri nelerdir?

Yöntem

Araştırma Deseni

Türkçe öğretmenlerinin Covid-19 salgını sürecindeki deneyimlerine yönelik görüşlerinin alındığı bu çalışmada, nitel araştırma desenlerinden olgubilim kullanılmıştır. Olgubilim araştırmalarında deneyimleri bir arada toplayarak çıkarımlarda bulunma söz konusudur (Bodner ve Orgill, 2007). Bu çalışmada da Türkçe öğretmenlerinin Covid-19 salgını sürecindeki deneyimleriyle ilgili görüşleri alınmış ve bu görüşler bir araya getirilerek yorumlanmıştır.

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu, Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde görev yapan 13 Türkçe öğretmeni oluşturmaktadır. Çalışma grubunun belirlenmesinde kolay ulaşılabilir durum örnekleme kullanılmıştır. Araştırmaya hız ve pratiklik kazandıran bu yöntemde araştırmacı, yakın olan ve erişilmesi kolay olan bir durumu seçer (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Araştırmada da araştırmacılar tarafından ulaşılması kolay olan Türkçe öğretmenleri belirlenmiş ve görüşleri alınmıştır.

Çalışma grubunda yer alan Türkçe öğretmenleriyle ilgili bilgiler Tablo 1’de verilmiştir:

Cinsiyet	Erkek	4
	Kadın	9
Görev Yeri	Kilis	3
	Gaziantep	2
	Hatay	2
	Ağrı	1
	Ordu	1
	Samsun	1
	Sivas	1
	Şanlıurfa	1
	Tokat	1
Mesleki Deneyim	1-5 yıl	2
	6-9 yıl	8
	10 yıl ve üstü	3
Eğitim Derecesi	Lisans	10
	Yüksek lisans	3

Tablo 1. Çalışma Grubuna Ait Bilgiler

Verilerin Toplanması

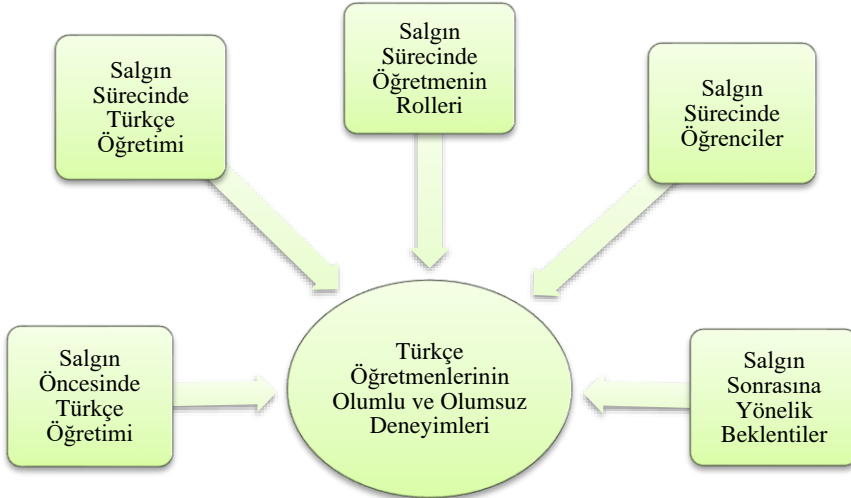
Araştırmada, Türkçe öğretmenlerinin Covid-19 salgın sürecindeki deneyimlerini elde etmek amacıyla araştırmacılar tarafından oluşturulan görüşme kılavuzu kullanılmıştır. Görüşme kılavuzuna Türkçe eğitimi alanında uzman iki akademisyenden görüş alınarak son hâli verilmiştir. Görüşme kılavuzu 6 sorudan oluşmaktadır. Görüşmeler telefon veya Zoom aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırmada inandırıcılığı sağlamak amacıyla yapılan görüşmeler sonucunda toplanan veriler araştırmacılar tarafından yazılı hâle getirilmiş ve araştırmaya katılan Türkçe öğretmenlerine kontrol ettirilmiştir. Ayrıca araştırma için Kilis 7 Aralık Üniversitesi Etik Kurulundan (Toplantı Tarihi: 27.11.2020, Toplantı Sayısı: 2020/34) gerekli onay alınarak veriler toplanmıştır.

Verilerin Analizi

Çalışmada elde edilen ve yazılı metne dönüştürülen verilerin analizinde içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. İçerik analizinde, hacimli olan nitel materyal alınarak temel tutarlıkları ve anlamları belirlemeye yönelik veri indirgeme ve anlamlandırma çabası bulunur (Patton, 2014). Araştırmada elde edilen veriler iki araştırmacı tarafından ayrı ayrı kodlanmış ve temalara ulaşılmıştır. Araştırmanın güvenilirliğini hesaplamak için Miles ve Huberman (1994) formülü kullanılmıştır. Yapılan hesaplama sonucunda kodlayıcılar arasındaki uyumun .89 olduğu tespit edilmiştir.

Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde, Türkçe öğretmenlerinin salgın sürecindeki deneyimlerine ilişkin veriler tablolar hâlinde sunulmuştur. Öğretmenlerden elde edilen görüşlerden hareketle veriler yorumlanmış ve öğretmenlerin görüşlerinden bazıları verilmiştir. Şekil 1'de araştırma kapsamındaki verilerden elde edilen temalara yer verilmiştir:

Şekil 1: Verilerden elde edilen temalar

Türkçe Öğretmenlerinin Salgın Öncesinde Türkçe Öğretimine Yönelik Deneyimleri

Olumlu Deneyimler	f	Olumsuz Deneyimler	f
Verimlilik (Ö3, Ö4, Ö7, Ö9, Ö12)	5	Sınıf Kontrolünün Zayıflığı (Ö2, Ö8, Ö13)	3
Uygulama İmkânı (Ö4, Ö5, Ö6, Ö9)	4	İlgisizlik (Ö4, Ö11)	2
Aktif Katılım (Ö3, Ö7, Ö8)	3	Öğrencinin Pasif Olması (Ö13)	1
Yüksek Motivasyon (Ö9, Ö10)	2		
Kolay Sınıf Hâkimiyeti (Ö1)	1		
Toplam	15	Toplam	6

Tablo 2. Türkçe Öğretmenlerinin Salgın Öncesinde Türkçe Öğretimine Yönelik Olumlu ve Olumsuz Deneyimlerine İlişkin Kodlar ve Frekans Dağılımı

Tablo 2 incelendiğinde Türkçe öğretmenlerinin salgın öncesi dönemlerdeki Türkçe öğretimi faaliyetlerini değerlendirmelerine ilişkin veriler görülmektedir. Türkçe öğretmenlerinin bu konuda daha çok olumlu görüşler sundukları tespit edilmiştir. Öğretmenlerin salgın öncesinde yaşadıkları olumlu deneyimler “verimlilik”, “uygulama imkânı”, “aktif katılım”, “yüksek motivasyon”, “kolay sınıf hakimiyeti” olarak verilebilir. Yüz yüze eğitimin çok daha verimli olduğuna yönelik öğretmen görüşlerinden biri şu şekildedir:

Pandemi öncesi dönemde kendimi daha verimli olarak görüyordum, öğrencilere daha fazla faydam dokunuyordu. (Ö7)

Türkçe öğretmenin sunmuş olduğu görüşten, yüz yüze eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü salgın öncesi dönemde yapmış olduğu faaliyetlerin ve yürüttüğü derslerin öğrenciler için çok daha fazla faydalı olduğunu düşündüğü görülmektedir. Salgın öncesi eğitime yine fayda açısından yaklaşan başka bir öğretmen de bu faydanın yapılan uygulama çalışmaları ile sağlandığını düşünmektedir. Öğretmenin görüşü şu şekildedir:

Türkçe dersi bol uygulama ile öğrenilecek becerileri barındırır. Dinleme, okuma konuşma ve yazma yapılan uygulamalar ile gelişir. Özellikle konuşma ve yazma becerileri yüz yüze eğitimde daha iyi gelişme gösteriyor. Çünkü öğrencilere uygulama imkânını daha rahat veriyoruz. (Ö4)

Türkçe dersi, bilgidен ziyade beceri kazandırılması gereken bir derstir. Öğretmenin görüşü de bu ifadeyi destekler mahiyettedir. Öğretime göre öğrencilerin beceri kazanabilmesinin temel şartlarından biri uygulama yapılmasıdır. Bu uygulama imkânı da yüz yüze eğitimle sağlanabilmektedir. Öğretmenlerden biri de öğrencilerin motivasyonlarının yüksek olduğuyula ilgili görüşünü şu şekilde dile getirmiştir:

Öğrencilerimizin, en azından benim öğrencilerimin, motivasyonları çok iyiydi. Oldukça yüksekti. Özellikle 8. sınıf öğrencileri çok istekliydi. Hepsi canavar gibi ders dinliyordu. Onları derse katmamız, etkileşimimiz, bir dokunuşumuz belki de bir bakışımız bile yetiyordu motivasyon için. (Ö9)

Görüşünü dile getiren öğretmene göre öğrencilerin derste aktif olması ve öğretmeniyle girdiği etkileşim süreci onun derslere karşı yüksek motivasyon kazanmasını sağlamaktadır. Bir başka öğretmen ise yüz yüze eğitimde öğrencinin daha aktif olduğuna yönelik görüşünü şöyle ifade etmiştir:

Öğrencilerimiz ders içi etkinliklerde daha aktif oluyordu. Neredeyse bütün sınıfı derse katabiliyordum. Ben bugün derste hiç el kaldırmadım veya hiç konuşmadım diyen öğrencim olmazdı. (Ö3)

Öğretmenin sunmuş olduğu görüşte, neredeyse tüm sınıfı derse katabildiği için salgın öncesinde gerçekleştirilen yüz yüze eğitimlerin öğrencileri daha aktifleştirdiğini düşündüğü görülmektedir. Bir başka öğretmen de öğrencilerin derste aktif olmalarıyla da ilişkili olarak yüz yüze eğitimde sınıf kontrolünün daha kolay sağlandığını düşünmektedir. İfadesi şu şekildedir:

Covid öncesinde yüz yüze eğitim yaparken sınıfı kontrol etmek daha kolaydı çünkü öğrenciler ne zaman susacağını biliyordu. Derste konuşması gereken zaman konuşurdu ama sonra susardı. Derse hepsi katılırdı ama sınıf kontrolü dağılmazdı. Hakimiyet daha kolaydı yani. (Ö1)

Öğretmenlerin bazıları ise salgın öncesi dönemdeki Türkçe öğretim faaliyetlerine yönelik olumsuz görüşler sunmuştur. Bu görüşler “sınıf kontrolünün zayıflığı”, “ilgisizlik” ve “öğrencinin pasif olması” şeklinde verilebilir. Öğretmenlerden biri yüz yüze eğitimde sınıf kontrolünün zayıf olduğuna yönelik görüşlerini şu şekilde sunmuştur:

Öğrencilerin okula geldiği dönemde bazı öğretmenlerin sınıf hakimiyeti düşüktü. Özellikle bazı öğrencilerin olduğu sınıflarda neredeyse herkes zorlanıyordu. Okulla, dersle, kitapla hiç alakası olmayan bu öğrenciler de mecburen okula geldikleri için hiç rahat durmuyorlardı. Adeta bıktırmışlardı tüm öğretmenleri. (Ö2)

Sınıf kontrolünün zor olduğuna yönelik görüşünü dile getiren öğretmene göre öğrencilerin yüz yüze eğitimde okula gelmek zorunda olmaları sınıf hakimiyetini zorlaştırmaktadır. Çünkü öğretmene göre sınıfta olmaması gereken öğrenciler de zorunluluktan dolayı okula gelmektedir ve bu öğrenciler de düzeni bozmaktadır. Bir başka öğretmenin yüz yüze eğitim sürecinde öğrencilerin derslere karşı ilgisiz olduklarına yönelik düşünceleri de şöyledir:

Öğrenciler derslere karşı çok ilgisizdi. Bizim okulun profili biraz zayıf. Belki o yüzden öyleydi. Çoğu öğrenci için bu geçerlidir. Sınıfa ölü toprağı serpilmiş gibi oluyordu. Ama şimdi en azından derse karşı ilgisi olan öğrenciler katılıyor ve daha güzel geçiyor dersler. (Ö11)

Görüşünü dile getiren öğretmene göre önceki görüşte de ifade edildiği gibi öğrencilerin bazılarının okula zorla geliyor olmasından veya farklı sebeplerden dolayı bazı öğrenciler derslere karşı ilgisizdir.

Bu ilgisizlik ise derslerin olumsuz etkilenmesine yol açmaktadır. Bazı öğrenciler ise yüz yüze eğitimde çeşitli nedenlerden dolayı derslere aktif katılım sağlamamaktadır. Bununla ilgili bir görüş şöyledir:

Bazı öğrencilerim özellikle de kız öğrencilerim çoğu zaman konuşmak istemiyordu. E, hepsi değil tabi ama bir kısmı öyle. Mesela bir erkek öğrencim biraz da kekeme olduğu için hiç konuşmak istemiyordu. Başka bir kızın hiç sesini duymadım belki. Şimdi en azından yazarak bile olsa derse katılıyorlar. (Ö13)

Türkçe Öğretmenlerinin Salgın Sürecinde Türkçe Öğretimine Yönelik Deneyimleri

Olumlu Deneyimler	f	Olumsuz Deneyimler	f
Teknoloji kullanımı (Ö6, Ö8, Ö11)	3	Verimsizlik (Ö1, Ö3, Ö4, Ö7, Ö9, Ö10, Ö12)	7
Farklı stratejilerin kullanılması (Ö3, Ö8)	2	Öğrenme kayıpları (Ö1, Ö4, Ö5, Ö8, Ö11, Ö13)	6
Ekonomiklik (Ö7)	1	Okuma alışkanlığının devam ettirilmemesi (Ö3, Ö6, Ö12, Ö13)	4
Kolay materyal paylaşımı (Ö5)	1	Öğrencinin pasif kalması (Ö7, Ö11)	2
		Öğrenci takibinin zorlaşması (Ö6, Ö12)	2
		Belirsizlik (Ö3)	1
		Devamsızlık (Ö12)	1
		Disiplinsizlik (Ö2)	1
		Etkileşim eksikliği (Ö10)	1
		Motivasyon kaybı (Ö9)	1
		Teknik aksaklıklar (Ö4)	1
Toplam	7	Toplam	29

Tablo 3. Türkçe Öğretmenlerinin Salgın Sürecinde Türkçe Öğretimine Yönelik Olumlu ve Olumsuz Deneyimlerine İlişkin Kodlar ve Frekans Dağılımı

Türkçe öğretmenlerinin Tablo 3'te yer alan salgın sürecinde Türkçe öğretimi ile ilgili görüşleri incelendiğinde öğretmenlerin bir kısmının sürece yönelik olumlu görüşler, büyük kısmının ise olumsuz görüşler sunduğu görülmektedir. Öğretmenlerin olumlu görüşlerini teknoloji kullanımı, farklı stratejilerin kullanılması, ekonomiklik ve kolay materyal paylaşımı şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Salgın sürecinde derslerin çevrim içi yapılmaya başlanmasıyla birlikte derslerinde teknolojiyi daha fazla kullanmaya başladığını belirten bir öğretmenin görüşü şöyledir:

Teknolojiye yatkınlık hem kendi adıma hem öğrencilerim adına gelişti. Teknolojinin eğitime girmiş olması daha faydalı çalışmalar yapmaya sebep oldu. Farklı teknikleri vs. kullanabildik. (Ö6)

Teknolojinin derslerde daha aktif kullanıldığını belirten öğretmene göre teknoloji, derslerden daha fazla verim alınmasını sağlamıştır. Ayrıca öğretmene göre teknoloji kullanımı konusunda hem öğrenciler hem de öğretmenler kendilerini geliştirme imkânı da elde etmişlerdir. Başka bir öğretmen de derslerde farklı stratejilerin kullanılabilirliğine yönelik görüşünü şu şekilde sunmuştur:

Derslerimde daha farklı stratejiler kullandım bu süreçte. Böylece Türkçe derslerimi daha kolay anlattım. Oyunları kullandım mesela veya internette görsel paylaşımım daha kolay oldu. Videolar, etkinlikler, online testler de işimi daha kolaylaştırdı. (Ö8)

Türkçe öğretmenine göre çevrim içi eğitim süreci, öğretmenlerin daha farklı strateji, yöntem ve teknik kullanabilmelerine olanak sağlamıştır. Bu süreçte öğretmenler, ortaya çıkan krizi fırsata çevirebilmiştir. Bir başka öğretmen ise salgın sürecinde gerçekleştirilen eğitimlerin ekonomik olduğundan bahsetmiştir. Bu öğretmenin görüşü de şöyledir:

Pandemide yaptığımız online eğitim daha ekonomikti. Bunu bir avantaj olarak görebiliriz. Her yönüyle ekonomikti. Harçlık derdi yoktu, kıyafet konusunda büyük avantaj sağladı, kırtasiye malzemelerinde de büyük harcamalar ortadan kalktı gibi... Yani olaya bu açıdan bakarsak online eğitimin faydası da oldu. (Ö7)

Salgın sürecinde gerçekleştirilen eğitim faaliyetlerine ekonomik açıdan yaklaşan öğretmene göre bu süreçte ailelerin harcama yaptıkları birçok durum ortadan kalkmıştır veya etkisi azalmıştır. Bu da öğretmen tarafından olumlu bir durum olarak görülmektedir. Başka bir öğretmenin ise salgın sürecinde Türkçe dersini anlatırken materyal paylaşımı konusunda büyük avantajlar ortaya çıktığına yönelik görüşü şu şekildedir:

Öğrencilerimle bol bol materyal paylaştım. Etkinlik kağıtları, çalışma kağıtları, okuma metinleri, hikâyeler, testler... bunların hepsini de zahmetsizce paylaştım. Normalde olsa bir ton fotokopi gerekir veya öğrencilerin bu tür malzemeleri satın alması gerekir ama uzaktan eğitim sayesinde bir tıkla bunları kolay ve bedavaya paylaşabiliyorum. (Ö5)

Öğretmenlerin bir kısmı ise salgın sürecinde Türkçe öğretimine yönelik olumsuz görüşler sunmuştur. Bu öğretmenlerin sunduğu sorunlar; verimsizlik, öğrenme kayıpları, teknik aksaklıklar, disiplinsizlik, devamsızlık, okuma alışkanlığının devam ettirilmemesi, öğrencinin pasif kalması, motivasyon kaybı, etkileşim eksikliği, öğrenci takibinin zorlaşması ve belirsizlik olarak verilebilir. Salgın sürecinde derslerin verimsiz olduğuna yönelik görüş bildiren öğretmen bu düşüncesini şöyle dile getirmiştir:

Uzaktan eğitim çok değil ama bazı avantajlar sundu fakat yüz yüze yapılan eğitim kadar disiplinli ve düzenli olmadı. Gerek derse katılmayan öğrencinin çok olması gerekse öğrencinin dikkatini dağıtacak bir ortamda olması sebebiyle derslerin veriminin düşük olduğunu düşünüyorum. (Ö10)

Bir başka öğretmen ise verimsizlikle birlikte iletişim ve öğrenme kayıplarının ortaya çıktığını dile getirmiştir. Bu öğretmenin görüşleri şöyledir:

Tüm dünya genelinde salgın nedeniyle neredeyse her ülkede eğitimde ciddi aksaklıklar yaşandı. Türkçe öğretmeni olarak bu süreci mesleki açıdan değerlendireceğim. Birçok ülke gibi biz de uzaktan eğitime geçtik. Uzaktan eğitim bizim için öğrencilerimizden kopuş demek oldu çünkü birçok öğrencinin uzaktan eğitime yani canlı derse erişimi yoktur. 30 kişilik bir sınıfta en fazla katılım sayısı 8-10'dur. Öğrencilerimizle iletişim kurmamız, onları kontrol etmemiz çok mümkün olmamaktadır. 4 temel beceride tamamında istenilen düzeyde eğitimin yapılamamaktadır. Özellikle öğrencilerin yazıları net olarak anlaşılammakta, dinleme çalışmalarında ses sorunları çoğunlukta yaşanmakta, konuşma ve okuma etkinliklerinde bağlantıdan kaynaklı ses sorunları yaşanmaktadır. (Ö1)

Görüşünü dile getiren öğrenmene göre çevrim içi Türkçe öğretim faaliyetleri beraberinde birçok sorunu da getirmiştir. Bu öğretmen özellikle öğrencilerin öğrenme kayıplarının olduğundan ve dört temel becerinin öğretiminde sorunlar yaşandığından bahsetmiştir. Bir başka öğretmen de salgın sürecinde yürütülen eğitim faaliyetlerinde öğrencilerin okuma alışkanlıklarını yitirdiklerini şu şekilde anlatmıştır:

Covid-19 süreci her meslek dalını olduğunu gibi biz öğretmenleri de olumsuz etkiledi. Türkçe öğretmeni için öğrencileri kitap okumaya teşvik etmek en temel görevlerden biridir. Bu süreçte öğrenciler okulundan ve kütüphanesinden uzak kalmak zorunda kaldı. Bu, biz Türkçe öğretmenlerini oldukça üzdü çünkü öğrencilerimizin kitap okuma alışkanlıkları yok oldu. Ayrıca Türkçe öğretiminin temel becerilerinin (okuma, konuşma, yazma, dinleme) sınıf ortamında çok daha kolay ve sağlıklı yapıldığını gördük. (Ö3)

Görüşünü bildiren öğretmen, Türkçe öğretiminin özel amaçları içinde de geçen “okuma alışkanlığı ve sevgisi kazandırma” görevine gönderme yapmaktadır ve burada Türkçe öğretmenlerinin büyük sorumluluğu olduğundan bahsetmektedir. Ancak öğretmene göre öğrencilerin okuldan, sınıftan ve kütüphaneden uzak kalması bu görevin yerine getirilememesine ve öğrencilerin bu alışkanlıklarının körelmesine neden olmuştur. Çevrim içi öğretim faaliyetlerinde öğrencilerin pasif hâle geldiğini bildiren öğretmen ise şunları ifade etmiştir:

Öncelikle pandemi dönemi işimizi oldukça zorlaştırdı. Öğretmen ve öğrenci için en sağlıklı eğitim öğretim ortamı sınıftır. Pandemi bizim bu ortamdan uzaklaşmamıza sebep oldu. Türkçe dersleri öğrencinin aktif olarak katıldığı derslerin başında gelir. Pandemi dönemiyle birlikte maalesef sekteye uğradı. Uzaktan eğitimde öğrenci sınıf ortamına göre daha pasif hâle geldi. (Ö11)

Türkçe öğretmeni, öğrencilerin Türkçe dersinde aktif olmaları gerektiğinden ancak çevrim içi öğretimin yapıldığı süreçte bunun gerçekleştirilemediğinden bahsetmiştir. Bir başka öğretmenin ise devamsızlık yapıldığına ve bu süreçte öğrenci takibinin zor olduğuna dair görüşleri şöyledir:

Öğretmen olarak zorlandığımız bir dönem. Öğrencileri takip etmek, onlara ulaşmak sıkıntılı. Öğrencilerin çoğunun derslere devam problemi var. Öğrencileri zorla derse sokmaya çalışıyoruz. Devam edenlerde de zaten çok iyi sonuçlar alamıyoruz. (Ö12)

Türkçe Öğretmenlerinin Salgın Sürecinde Öğretmenin Rollerine Yönelik Deneyimleri

Öğretmen Rollerini	f
Fedakarlıkların artması (Ö1, Ö5, Ö7, Ö8, Ö12, Ö13)	6
Rollerin değişmesi (Ö2, Ö3, Ö7, Ö9, Ö10)	5
Rollerin zorlaşması (Ö2, Ö4, Ö6)	3
Velilerle iletişimin artması (Ö6, Ö11)	2
Rollerin daralması (Ö7, Ö9)	2
Toplam	18

Tablo 4. Türkçe Öğretmenlerinin Salgın Sürecinde Öğretmenin Rollerine Yönelik Deneyimlerine İlişkin Kodlar ve Frekans Dağılımı

Türkçe öğretmenlerinin Covid-19 salgın sürecinde rollerinin neler olduğu, bu rollerin salgın öncesine göre değişip değişmediğine yönelik görüşleri incelendiğinde öğretmenlerin tamamının bu süreçte rollerinin değiştiğine dair görüşler sunduğu görülmüştür. Çoğu öğretmen bu süreçte görev yüklerinin arttığını bazıları ise rollerinin daraldığını ifade etmiştir. Bu süreçte çeşitli fedakarlıklar yaptığını belirten öğretmenin görüşü şöyledir:

Uzaktan takip etmek zaman zaman kolay görünse de veli iş birliği olmadığı süreç hedeflenen kazanımlara ulaşamıyor. Kendi payıma düşeni yapmak için daha çok çabalıyorum, uzaktan geçemiz gündüzümüz olmadan her türlü fedakârlığı yapıyoruz. Evlerimizi sınıfa çevirdik, her türlü imkânı kullanmaya çalışıyoruz. Buz dolabını tahta olarak kullanıyoruz. Odanın birini boşaltıp sınıf gibi yapmaya çalışıyoruz. (Ö13)

Bir başka öğretmen de rollerinin zorlaştığını ve artık velilerle daha çok görüştiklerini şöyle belirtmiştir:

Roller değişmedi sadece daha da zorlaştı. Artık muhababımız öğrenciyle veliler oldu. Önceden öğrenciyi anlamaya çalışıyorduk şimdi bir de veliyi anlamaya çalışıyoruz. Evdeki sorunlara bile ortak ediyorlar. Çözüm istiyorlar. Velilerle iletişim arttı. (Ö6)

Bir başka öğretmen ise rollerinin değiştiğini ve artık öğrencilere ders anlatmaktan ziyade sağlıklı kalmanın yollarını öğrettiklerini ifade etmiştir. Bu öğretmenin görüşü de şöyledir:

Türkçe öğretmeni olarak bu salgını ve korunma yollarını öğrencilere en doğru şekilde anlatmak öncelikli görevimiz oldu çünkü sağlığın olmadığı yerde geri kalan her şey arka planda kalır. Bu süreçte güçlü kalmak da aslında bir eğitimidir. Bunu öğrencilerimize de aktarmaya çalıştık. (Ö3)

Yine benzer bir şekilde bir başka öğretmen de rollerinin biraz farklılaştığını şöyle dile getirmiştir:

Bir Türkçe öğretmeni olarak öğrencilere her zaman doğru bir Türkçeyi kullanarak örnek olmak gerektiğini düşünüyorum. Bu dönemde ise en önemli unsurların maske, mesafe ve hijyen olduğunu hepimiz biliyoruz. Bu sebeple öğrencilere bu konu hakkında sık sık bilgilendirmeler yaparak örnek olmaya çalıştım. (Ö2)

Her iki öğretmen de Türkçe öğretmeni olarak rollerinin değiştiğini ifade etmektedir. Öğretmenlerden biri daha çok bir sağlık personeli gibi davrandıklarını bildirirken diğer öğretmen de model olma rollerinin değiştiğini ve sağlıklı kalma konusunda model olmaya çalıştıklarını belirtmiştir. Bazı öğretmenler ise salgın sürecinde çevrim içi öğretim faaliyetleriyle birlikte öğretmenlerin rollerinde bazı daralmaların yaşandığına yönelik görüş bildirmiştir. Bu öğretmenlerden birinin görüşü şöyledir:

Öğrencilerle yüz yüze etkileşim içinde olduğumuz dönemde hem rehber hem de rol model oluyorduk. Şu anda sadece rehber olmaya çalışıyoruz bunda da çok etkili olabildiğimizi düşünmüyorum. (Ö9)

Yine bir başka öğretmenin de rollerinin azaldığına yönelik görüşü şöyledir:

Türkçe öğretmenin salgından önce birçok rolü vardı. Salgınla birlikte Türkçe öğretmeni sadece anlatıcı rolüne bürünmüştür. Liderlik, sosyal liderlik, temsil rollerimiz tamamıyla bitmiştir. (Ö7)

Her iki öğretmen de çevrim içi öğretim faaliyetlerinin öğretmenlerin bazı görevlerini yapmalarını engellediğinden bahsetmektedir. Öğretmenlerden biri sadece rehber

pozisyonunda kaldıklarını belirtirken diğeri ise sadece anlatıcı konumuna düştüklerinden bahsetmektedir. Bu öğretmenlere göre diğeri görevleri ise çevrim içi öğretim süreciyle birlikte ortadan kalkmıştır.

Türkçe Öğretmenlerinin Salgın Sürecinde Öğrencilere Yönelik Deneyimleri

Olumlu Deneyimler	f	Olumsuz Deneyimler	f
Sorumluluk duygusunun gelişmesi (Ö1, Ö4)	2	Teknoloji bağımlılığının artması (Ö2, Ö8, Ö9, Ö10)	4
Teknoloji kullanımının gelişmesi (Ö6, Ö12)	2	Devamsızlık sorunlarının olması (Ö3, Ö5)	2
		Öğrenme kayıpları yaşamaları (Ö7, Ö10)	2
		Sosyalleşmenin azalması (Ö11)	1
		Teknik sorunlar yaşamaları (Ö13)	1
Toplam	4		10

Tablo 5. Türkçe Öğretmenlerinin Salgın Sürecinde Öğrencilere Yönelik Olumlu ve Olumsuz Deneyimlerine İlişkin Kodlar ve Frekans Dağılımı

Türkçe öğretmenlerinin Covid-19 salgın sürecinde öğrencilerin durumuna yönelik görüşleri incelendiğinde bazı olumlu görüşler sunulmakla birlikte çoğu öğretmenin öğrencilerin durumuyla ilgili sorunlar bildirdikleri ve öğrencilerin içinde buldukları durumu olumsuz olarak gördükleri tespit edilmiştir. Olumlu görüş bildiren öğretmenlerden birinin öğrencilerin sorumluluk bilincinin arttığına dair yorumu şöyledir:

Bu süreç bazı öğrencilerin sorumluluk duygusunu geliştirdi. Öğrenciler yapmaları gerektiğinin farkına vardı. Tabii, sorumluluk duygusu gelişmiş ve düzenli çalışan öğrencilerin bu süreci kendi lehine çevirebileceğini düşünüyorum. (Ö1)

Bir başka öğretmen de teknolojinin kullanımı konusunda öğrencilerin geliştiğini şöyle ifade etmiştir:

Teknoloji kullanımı konusunda öğrencilerin de geliştiğini söylemişim zaten. Özellikle teknolojinin nasıl kullanılması gerektiği ve bilinçli olmak gerektiğini anlattığımızda -ki buna neredeyse her derste değiniyoruz zaten- bazı öğrencilerimizin bu hususta kendilerini geliştirdiğini gördük. (Ö6)

Sunulan olumlu görüşlerle birlikte çoğu Türkçe öğretmeni, salgın sürecinde öğrencilerin durumuyla ilgili olumsuz görüş sunmuştur. Bu görüşlerden bazıları öğrenciden kaynaklı sorunlar olmakla birlikte bazıları da öğrenciyi olumsuz olarak etkileyen sorunları ele almaktadır. Öğrencilerin teknolojiye bağımlı olduklarına dair bir görüş şöyledir:

Öğrenciler için büyük sorunlar ortaya çıkıyor. Teknolojiye olan bağlılık artmıştır. Öğrenciler telefon ve tablete bağımlı bir şekilde yaşamaya başladılar. (Ö8)

Bu süreçte ortaya çıkan bir başka sorun da öğrencilerin devamsızlık yaptıklarıyla ilgilidir. Bu konuyla ilgili bir görüş şöyledir:

Öğrenciler derse gelmiyorlar. Gelenler de dersi dinlemiyorlar. Gelenler dediğim de zaten 5-10 kişi. Çok fazla devamsızlık var. Bahaneleri de hazır zaten: İnternet yok, telefon yok, bilgisayar yok. Yok da yok. Biri de demiyor ki tembellik var. (Ö5)

Türkçe öğretmenine göre öğrencilerin derse katılım oranları oldukça düşüktür. Yine bu öğretmene göre öğrencilerin derse katılmama konusunda sunmuş oldukları gerekçeler de geçerli değildir. Bir başka öğretmen de öğrencilerin öğrenme kayıpları yaşadıklarına ve eğitimden soğumaya başladıklarına dair görüşünü şöyle belirtmiştir:

Öğrenciler bu dönemde olumsuz etkilendiler. Özellikle bilgi konusunda. Öğrenme kazanımları %50 civarında kaldı. Çoğu şeyi öğrenemediler veya eksik öğrendiler. Ayrıca öğrenciler evde kalmaya alıştıkları, sürekli bilgisayar ve televizyon başında vakit harcadıkları için okuldan ve eğitimden soğumaya başladılar. (Ö10)

Bir başka öğretmen ise öğrencilerin sosyalleşme imkânı bulamaması konusunda görüş bildirmiştir. Bu ifade şöyle sunulmuştur:

Öğrenciler açısından okulda ve arkadaşları ile geçirmeleri gereken güzel zamanları evlerinde sürekli bilgisayar başında geçirdikleri için üzücü bir durum. Arkadaşlarıyla oynayamıyor, sosyalleşemiyor veya gerçek oyunların tadına varamıyor. Biraz daha sürerse herkes asosyal olacak. (Ö11)

Bazı öğretmenler ise öğrencilerin alt yapı ve teknik malzemeler ile ilgili sorunlardan etkilendiğini ve bu nedenle öğretim sürecinin sekteye uğradığını belirtmiştir. Bununla ilgili görüşlerden bazıları şöyledir:

Ülke şartlarını da göz önüne aldığımızda bu süreç öğrenciler açısından oldukça sancılıydı. Özellikle de köy öğretmeni olmanın getirdiği dezavantajları bu süreçte fazlasıyla yaşadık. Köylerde internet alt yapısının olmaması uzaktan eğitim sürecini sekteye uğrattı. Ayrıca cihaz eksikliği (tablet, telefon vb.) de buna eklenince uzaktan eğitim çekilmez bir hâl aldı. (Ö13)

Türkçe Öğretmenlerinin Covid-19 Salgını Sonrasına Yönelik Beklentileri

Beklenti	f
Yüz yüze eğitime geçilmesi (Ö1, Ö2, Ö3, Ö5, Ö6, Ö8, Ö11)	6
Öğrenme kayıplarının giderilmesi (Ö4, Ö5, Ö7, Ö9, Ö12)	5
Etkileşimin artması (Ö2, Ö3, Ö10)	3
Teknolojinin yoğun bir şekilde kullanılması (Ö4, Ö7, Ö13)	3
Toplam	17

Tablo 6. Türkçe Öğretmenlerinin Salgın Sonrasına Yönelik Görüşlerine İlişkin Kodlar ve Frekans Dağılımı

Türkçe öğretmenlerinin salgın sürecinin sona ermesi ve sonrasında gerçekleştirilecek Türkçe öğretimi faaliyetlerine yönelik görüşleri incelendiğinde, öğretmenlerin çoğunun salgın sürecinin sona ermesiyle birlikte yüz yüze eğitime geçilmesiyle ilgili beklenti içinde oldukları görülmektedir. Bazı öğretmenler ise teknolojinin daha yoğun ve etkili bir şekilde kullanılabilmesine dair de beklentilerini dile getirmiştir. Salgının bitmesi ve yüz yüze eğitime geçilmesini isteyen bir öğretmenin beklenti ve kaygılarını dile getirdiği görüş şöyledir:

Sürecin bir an önce normale dönüp okullarda eğitime devam etmek istiyorum. Salgın süreci devam ettiği sürece yakınlarımı ya da öğrencilerimi kaybetmekten korkuyorum. Geleceğe yönelik kaygılarım hiçbir zamanda olmadığı kadar fazla. (Ö1)

Bazı öğretmenler de yine yüz yüze eğitime geçilmesi ile ilgili beklentilerinin yanında öğrencilerde meydana gelen öğrenme kayıplarının, sosyal ve psikolojik sorunların giderilmesine yönelik beklentilerini de dile getirmiştir. Öğretmenlerden birinin görüşü şu şekildedir:

Mevcut durumda yakın gelecek ile ilgili beklentim bir an önce okulların açılması ve yüz yüze eğitime geçmektir. Eğer mümkünse öğrenme kayıplarının sosyal ve psikolojik kayıpların bir önce giderilmesini bekliyorum. (Ö4)

Bazı öğretmenler ise yüz yüze eğitime geçilmesi ile birlikte iletişim ve etkileşimin artacağı bir okul ortamına yönelik görüş bildirmiştir. Bu öğretmenlerden biri görüşünü şöyle ifade etmiştir:

Okulların açılacağına ve bunun çok kısa zaman içinde olacağına ilişkin bir beklentim var. Tabi önce sağlık bekliyoruz. O her şeyin başı ama benim asıl beklentim okulların açılması ve öğrencilerimizin gözlerinin içine baka baka ders anlatmamızdır. Gerçek iletişimin olduğu ortamları özledik. (Ö2)

Bazı öğretmenler ise özellikle salgın süreci ile birlikte hızını artıran uzaktan eğitim ve teknolojinin derslerde kullanımıyla ilgili beklentilerini dile getirmiştir. Bu öğretmenlere göre Covid-19 süreciyle birlikte ivme kazanan uzaktan eğitim ve teknolojinin derslerde kullanılması durumu, hızını kesmeden devam etmelidir. Bu öğretmenlerden birinin görüşü şöyledir:

Gelecekle ilgili beklentim yapay zekâ eğitimlerinin artması, bilgisayar destekli öğretim ya da Proje tabanlı öğrenme gibi unsurların hayatımızda daha fazla yer almasıdır. Böylece hem öğrencilerin öğrenme eksikleri birden çok kanalla telafi edilmiş olur hem de tüm öğretmenlerin ve öğrencilerin adapte olduğu online eğitim faaliyetleri devam etmiş olur. (Ö7)

Sonuç ve Tartışma

Türkçe öğretmenlerinin Covid-19 salgın sürecindeki deneyimlerine yönelik görüşlerinin alındığı bu çalışmada, nitel araştırma desenlerinden olgubilim kullanılmıştır. Araştırmanın çalışma grubunu, Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde görev yapan 13 Türkçe öğretmeni oluşturmaktadır. Araştırmada Türkçe öğretmenlerinin Covid-19 salgın sürecindeki deneyimlerini elde etmek amacıyla araştırmacılar tarafından oluşturulan görüşme kılavuzu kullanılmıştır. Çalışmada elde edilen verilerin analizinde ise içerik analizi yöntemi kullanılmıştır.

Araştırmada, Türkçe öğretmenlerinden alınan görüşler neticesinde öğretmenlerin “salgın öncesinde Türkçe öğretimi, salgın sürecinde Türkçe öğretimi, salgın sürecinde öğretmenin rolleri, salgın sürecinde öğrenci ve salgın sonrasına yönelik beklentiler” bağlamında görüş bildirdikleri tespit edilmiştir.

Öğretmenlerin Covid-19 salgını öncesinde gerçekleştirilen Türkçe öğretimi faaliyetlerine yönelik görüşlerine göre, salgın öncesinde yapılan faaliyetlerin bazı eksikleri olmakla birlikte genellikle olumlu yönleri vardır. Türkçe öğretmenleri salgın öncesi Türkçe öğretimine yönelik olumlu deneyimlerini “yüz yüze eğitimlerin verimli olması, yüz yüze

eğitimde uygulama imkânının olması, yüz yüze eğitimde öğrencilerin aktif katılımcı olmaları, yüz yüze eğitimde sınıf hakimiyetinin daha rahat olması ve yüz yüze eğitimde motivasyonun daha yüksek olması” şeklinde dile getirmişlerdir. Karacaoğlu vd. (2021) de gerçekleştirmiş olduğu çalışmada, uzaktan eğitimin motivasyona olan katkısının çok fazla olmasa da orta düzeyde olduğunu tespit etmiştir. Akgül (2021) da çalışmasında öğrencilerin derse ilgi ve motivasyonlarını yüksek olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Buna karşın olumsuz deneyimler de mevcuttur. Bunlar da “yüz yüze eğitimde sınıf kontrolünün zor olması, öğrencilerin yüz yüze eğitimde daha pasif kalmaları ve öğrencilerin derslere karşı ilgisiz olmaları” şeklindedir. Ancak, Bayburtlu’nun (2020) yapmış olduğu çalışmada ise uzaktan eğitim sürecinde öğrencilerin ilgi düzeylerinin azaldığı tespit edilmiştir. Benzer şekilde, Demir ve Kale (2020) de uzaktan eğitim sürecinde öğrencilerin motivasyonlarının düştüğünü tespit etmiştir.

Türkçe öğretmenlerinin salgın sürecindeki Türkçe öğretimine yönelik deneyimleriyle ilgili de olumlu ve olumsuz görüşler sundukları tespit edilmiştir. Öğretmenlerin çoğu olumsuz görüşler sunmuştur ancak bununla birlikte olumlu deneyim yaşayan öğretmenler de mevcuttur. Öğretmenlerin yaşadığı olumlu deneyimler “derslerde teknolojinin daha aktif ve etkili kullanılması, farklı stratejilerin derslerde kullanılması, çevrim içi eğitimlerin daha ekonomik olması ve çevrim içi eğitimde materyal paylaşımının daha kolay olması” olarak verilebilir. Benzer nitelikte Demir ve Kale (2020), yapmış olduğu çalışmada uzaktan eğitimin sunmuş olduğu fırsat ve imkânların da bulunduğu sonucuna ulaşmıştır. Akgül (2021) de öğretmenlerin zaman ve mekân avantajı sağlaması bakımından uzaktan eğitimi olumlu gördüğünü tespit etmiştir. Görgülü Arı ve Hayır Kanat (2020) de benzer şekilde, öğretmen adaylarının uzaktan eğitimde derslerin tekrar dinlenebilmesini avantaj olarak gördüklerini tespit etmiştir. Olumsuz deneyimler ise “çevrim içi derslerin verimsiz olması, öğrencilerin öğrenme kayıplarının olması, teknik aksaklıkların yaşanması, disiplinsizliğin olması, devamsızlık sorunlarının olması, okuma alışkanlığının devam ettirilememesi, öğrencilerin pasif kalması, öğrencilerin motivasyonlarının düşmesi, etkileşim ve iletişim sorunlarının yaşanması, öğrencileri takip etmenin zorlaşması ve hem öğrenciler için hem de öğretmenler için belirsizliğin olması” şeklindedir. Çalışmada tespit edilen salgın sürecinde iletişim eksikliğinin ve uzaktan eğitimde teknik sorunların oluşması, derse katılımların az olması gibi tespitler Özgül vd’nin (2020) yapmış olduğu çalışma da elde edilen sonuçlarla benzerlik göstermektedir. Benzer şekilde Bayburtlu’nun (2020) yapmış olduğu çalışmada da uzaktan eğitimde bağlantı sorunlarının oluşmasından kaynaklı sorunların olduğu tespit edilmiştir. Karakuş vd. (2020) de uzaktan eğitim sürecinde Türkçe öğretmeni adaylarının altyapıyla ilgili sorunlar yaşadığını motivasyonlarının düşük olduğunu tespit etmiştir.

Türkçe öğretmenlerinin, salgın sürecindeki rollerinin neler olduğuna ilişkin görüşleri incelendiğinde çoğu görüşün rollerin arttığına ve zorlaştığına yönelik olduğu görülmüştür. Bazı görüşler ise rollerin daraldığına yöneliktir. Rollerin arttığını ve zorlaştığını düşünenlere göre bu süreçte öğretmenler sadece eğitim ile ilgili işlerle değil bunun dışında birçok konuyla ilgilenmek durumunda kalmış, öğretmenlik mesleğinin dışında bir sağlıkçı gibi hareket etmiş ve daha fazla fedakârlık yapmak durumunda kalmıştır. Bayburtlu’nun (2020) gerçekleştirmiş olduğu çalışmada, uzaktan eğitim sürecinde öğretmenlerin daha fazla ödevlendirme konusunda alternatif yollar bulma ve velilerle daha fazla iletişim

hâlinde olmaları hususunda yüz yüze eğitime göre fazladan bir uğraş olması da çalışmada tespit edilen durumu destekler niteliktedir. Bunun yanında bazı öğretmenlerin ise rollerinin daraldığını düşündükleri görülmüştür. Bu öğretmenler bu süreçte öğretmenin sadece anlatıcı konumuna düştüğünü veya sadece rehber görevi üstlendiğini düşünmektedir. Bu öğretmenlere göre yüz yüze eğitimde görülen lider olma veya model olma gibi özellikler bu süreçte yok olmuştur. Benzer şekilde, Karacaoğlu ve diğerlerinin (2021) gerçekleştirmiş olduğu çalışma da uzaktan eğitim sürecinde öğretmenlerin, denetim ve takip konusunda sorunlar yaşadığı tespit edilmiştir.

Türkçe öğretmenlerinin Covid-19 salgın sürecinde öğrencilere ilişkin deneyimlerinin ise olumlu ve olumsuz olduğu görülmüştür. Bazı öğretmenler, öğrencilerin bu süreçte sorumluluk bilinci kazandıklarını ve teknoloji kullanımı konusunda kendilerini geliştirdiklerini düşünmektedir. Aynı şekilde Özgül ve diğerlerinin (2020) yapmış olduğu çalışma da öğrencilerin teknoloji kullanım becerisinin geliştiği tespit edilmiştir. Öğrencilerle ilgili olumsuz deneyimler ise çoğunluktadır. Bu öğretmenler de öğrencilerin teknolojiye bağımlı olduklarını, öğrenme kayıpları yaşadıklarını, okuldan ve eğitimden soğuduklarını, sosyalleşme imkânı bulamadıklarını, altyapıyla ilgili sorunlar yaşadıklarını ve devamsızlık yaptıklarını dile getirmiştir. Demir ve Kale (2020) de bu sonuç destekler nitelikte, çeşitli nedenlerle de olsa derslere katılım düzeyinin yoğun olmadığını tespit etmiştir. Uzaktan eğitim sürecinde teknolojik altyapıyla ilgili sorunların yaşanması ve öğrencilerin iletişim düzeylerinin azalması ve de sosyalleşmeden geri kalmaları Karacaoğlu ve diğerlerinin (2021) gerçekleştirmiş olduğu çalışma da elde edilen tespitlerdendir. Benzer şekilde, Baysal ve Ocak'ın (2020) da uzaktan eğitim sürecinde öğrencilerin iletişim konusunda sıkıntılarının olduğunu ve öğrenme kayıplarının yaşandığını belirtmiştir. Bayburtlu'nun (2020) yapmış olduğu çalışmada, öğrencilerin uzaktan eğitim sürecinde daha çok ekran başında kalmaları ve ekran bağımlılığı edinmesi tespiti de elde edilen sonuçlarla benzerlik göstermektedir. Bu durumun oluşmasında öğrencilerin okul ortamında uzak kalarak ev ortamında uzun süreli kalmalarının sosyalleşememe sonucunu da ortaya çıkarmaktadır (Gençoğlu ve Çiftçi, 2020).

Türkçe öğretmenlerinin salgın sürecindeki deneyimlerinden hareketle sundukları Türkçe öğretiminin geleceğiyle ilgili görüşlerine bakıldığında; öğretmenlerin çoğunun salgının bitmesine yönelik beklenti içinde oldukları, bazılarının kaygı duydukları, bazılarının da çevrim içi eğitim ve teknolojinin Türkçe derslerinde kullanımıyla ilgili beklentilerinin olduğu görülmüştür. Bu görüşü destekler nitelikte, Baysal ve Ocak'ın (2020) gerçekleştirmiş olduğu çalışmada da öğretmenlerin salgın sonrasında da uzaktan eğitimin sistem içine daha fazla dahil olacağı görüşünü benimsediği tespit edilmiştir. Akgül (2021) ise çalışmasında, öğretmenlerin uzaktan eğitime çok olumlu bakmadıklarını tespit etmiştir. Bu durumda uzaktan eğitimin gerektirdiği şartlara ve psikolojik hazırlıklı olunmaması da etken olabilir. Bu nedenle, uzaktan eğitimin daha etkili ve başarılı bir şekilde yürütülebilmesi için gerekli teknik altyapı ve hazırlıklar da gerçekleştirilmelidir (Gençoğlu ve Çiftçi 2020). Karakuş vd. (2020) ise Türkçe öğretmeni adaylarının uzaktan eğitim sistemine olumlu bakmadıklarını ve yüz yüze eğitime dönmek istediklerini tespit etmiştir. Karadağ ve Yücel (2020) ise genel olarak öğrencilerin memnun olmadıklarını, uzaktan eğitimin başarılı olmadığını ve ilerleyen dönemlerde de uzaktan eğitime çok olumlu bakılmayacağını ileri sürmüştür. Görgülü Arı ve Hayır Kanat (2020) ise, öğretmen

adaylarının salgın sürecin sonrasında, ilerleyen süreçlerde de çevrimiçi eğitimin yansımalarının olacağı görüşünde olduğunu tespit etmiştir. Salgın sürecinde öğrencilerin okuldan uzak kalmaları uygulamaların tam anlamıyla yapılamamasından dolayı temel dil kullanım beceri ve düzeylerinin daha da düştüğü ileri sürülebilir. Dilin sağlıklı bir şekilde kullanımı önem teşkil etmektedir. Çünkü dil, iletişimin gerçekleşmesini, kültür ve değerlerin de aktarılmasını sağlar (Mert vd. 2009). Bu bağlamda dilin etkili ve doğru kullanımında okulların payı büyüktür (Alyılmaz 2010).

Türkçe öğretmenlerinin Covid-19 salgın sürecindeki deneyimlerinin incelendiği bu araştırmada, Türkçe öğretmenlerinin genel olarak yüz yüze eğitimi tercih ettiği, salgın sürecinde Türkçe öğretime yönelik daha çok olumsuz deneyimlere sahip oldukları, salgın sürecinde Türkçe öğretmenlerinin rollerinin daha da zorlaştığı, öğrencilerle ilgili genellikle olumsuz deneyimlere sahip oldukları ve salgının kısa sürede bitmesi ve yüz yüze eğitime geçilmesine yönelik beklenti içinde oldukları ortaya çıkmıştır. Elde edilen sonuçlardan hareketle şu öneriler sunulabilir:

-Türkçe öğretmenlerinin salgın sürecinde Türkçe öğretimi faaliyetlerine yönelik bazı olumsuz deneyimlere sahip olduğu görülmüştür. Bu yaşanan olumsuzlukların devreden çıkarılması ve daha nitelikli bir Türkçe öğretimi sürecinin devam ettirilmesi gerekmektedir.

-Türkçe öğretmenleri, öğrencilerden kaynaklı bazı sorunların yaşandığını dile getirmiştir. Bu sorunların giderilmesi gerekmektedir.

-Bu araştırma sadece Türkçe öğretmenleri ile yapılmıştır. Daha geniş kapsamlı çalışmaların yapılması hususunda araştırmacılar teşvik edilmelidir.

Kaynaklar

- Akgül, G. (2021). *Sosyal bilgiler öğretmenlerinin, ortaokul öğrencilerinin ve öğrenci velilerinin pandemi sürecindeki uzaktan eğitime ilişkin görüşleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Uşak: Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Akkaş Baykal, E. ve Ocak, G. (2020). Covid-19 salgını sonrasında okul kavramındaki paradigma değişimine ve okulların yeniden açılmasına ilişkin öğretmen görüşleri. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 18 (2), 676-705.
- Alyılmaz, C. (2010). Türkçe öğretiminin sorunları. *Turkish Studies*, 5 (3), 728-749.
- Asıcı, E. (2020). Salgının ruh sağlığı üzerindeki etkileri. *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 30 (30), 123-142.
- Atkins, C. ve Danley, A. (2020). Supporting teacher candidates during Covid-19: Lessons learned. *Educational Renaissance*, 9, 31-40.
- Bayburtlu, Y. S. (2020). Covid-19 Pandemi dönemi uzaktan eğitim sürecinde öğretmen görüşlerine göre Türkçe eğitimi. *Turkish Studies*, 15 (4), 131-151.
- Baysal, E. A. ve Ocak, G. (2020). Covid-19 salgını sonrasında okul kavramındaki paradigma değişimine ve okulların yeniden açılmasına ilişkin öğretmen görüşleri. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 18(2), 676-705.
- Bodner, G. M. ve Orgill, M. (2007). *Theoretical frameworks for research in chemistry/science education* (1. bs). Pearson Prentice Hall.
- Demir, S. ve Kale M. (2020). Öğretmen görüşlerine göre, Covid-19 küresel salgını döneminde gerçekleştirilen uzaktan eğitim sürecinin değerlendirilmesi. *Turkish Studies*, 15 (8), 3445-3470.
- Erdoğanaras, F., Cihangir Çamur, K., Görer Tamer, N. ve Mercan, K. (2020). COVID-19, mahalle, müşterekler, kentsel yaşam ve halk sağlığı. *Türk Coğrafya Dergisi*, 76, 115-128.
- Gençoğlu, C. ve Çiftçi, M. (2020). Covid-19 salgınında eğitim: Türkiye üzerinden bir analiz. *Tarih Okulu Dergisi*, 46, 1648-1673.
- Gezer, M. ve Durdu, L. (2020). Eğitim Bilişim Ağı (EBA) ile ilgili tezlerin sistematik analizi. *Başkent University Journal of Education*, 7(2), 393-408.
- Görgülü Arı, A. ve Hayır Kanat. M. (2020). Covid-19 (Koronavirüs) üzerine öğretmen adaylarının görüşleri. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Salgın Hastalıklar Özel Sayısı*, 459-492.
- Hart, C.M.D., Xu, D., Hill, M., ve Alonso, E. (2021). COVID-19 and community college instructional responses. *Online Learning*, 25 (1), 41-69.
- Hotar, N., Omay, R. E., Bayrak, S., Kuruüzüm, Z. ve Ünal, B. (2020). Pandeminin toplumsal yansımaları. *İzmir İktisat Dergisi*, 35 (2). 211-220.
- Karacaoğlu, M. Ö.; Karakuş, N.; Esendemir, N. ve Ucuzsatar, N. (2021). Uzaktan eğitim üzerine bir araştırma: "Türkçe öğretmenleriyle mülakatlar". *International Journal of Language Academy*, 9 (1), 124-144.
- Karadağ, E. ve Yücel, C. (2020). Yeni tip Koronavirüs pandemisi döneminde üniversitelerde uzaktan eğitim: Lisans öğrencileri kapsamında bir değerlendirme çalışması. *Yükseköğretim Dergisi*, 10 (2), 181-192.

- Karakuş, N., Ucuzsatar, N., Karacaoğlu, M. Ö., Esendemir, N. ve Bayraktar, D. (2020). Türkçe öğretmeni adaylarının uzaktan eğitime yönelik görüşleri. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 19, 220-241.
- Mert, O.; Alyılmaz, S.; Bay, E. ve Akbaba, S. (2009). Orhun Yazıtlarındaki toplumsal değerlerin öğretmen adayları tarafından algılanma düzeyleri üzerine inceleme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(9), 279-287.
- Miles, M. B. ve Huberman, M. A. (1994). *Qualitative data analysis*. Sage Publication.
- Patton, M. Q. (2014). *Qualitative research & evaluation methods* (4. bs). Sage Publication.
- Pesen, A. ve Oral, B. (2016). Harmanlanmış öğrenme yaklaşımının öğretmen adaylarının akademik başarısına ve güdülenme düzeyine etkisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(58), 799-821.
- Sarıkaya, M. (2021). Pandemi sürecinde uzaktan eğitime ilişkin müzik eğitimi ana bilim dalı öğrencilerinin görüşleri. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 27(46), 92-100.
- Sever, M. ve Özdemir, S. (2020). Koronavirüs (COVID-19) sürecinde öğrenci olma deneyimi: bir fotoses (photovoice) çalışması. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 31(4), 1653-1679.
- Smith, T. (2020). Faculty mindsets in the era of Covid-19. *International Journal of Multidisciplinary Perspectives in Higher Education*, 5(2), 123-128.
- Özgül, E.; Ceran, D. ve Yıldız, D. (2020). Uzaktan eğitimle yapılan Türkçe dersinin öğretmen görüşlerine göre değerlendirilmesi. *Milli Eğitim*, 49(1), 395-412.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (10. bs). Seçkin Yayıncılık.
- Yıldız, E. P., Çengel, M. ve Alkan, A. (2021). Pandemi sürecinde uzaktan eğitim ortamlarının kullanımına ilişkin tutum ölçeği. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 17(33), 132-153.

YAZIM KURALLARI-YAYIN İLKELERİ
AUTHOR GUIDELINES- EDITORIAL PRINCIPLES

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- *Journal of Turkish Researches Institute*

TAED-72, Eylül- *September* 2021 Erzurum. ISSN 1300-9052 e-ISSN 2717-6851

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

HAKKINDA

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED), Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından 1994 yılından itibaren aralıksız olarak Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili bilimsel çalışmaları yayımlayan uluslararası hakemli bir dergidir. Dergide yer alan yayınların, kuramsal ve yöntemsel açıdan Türkiyat araştırmalarına katkı sağlayacak uluslararası nitelikte olmasına dikkat edilir. Bu süreçte dergi, farklı sahalara taşıdığı Türkoloji araştırmalarına yeni bakış açıları ve yaklaşımlar kazandırmayı hedeflemektedir.

Amaç: Türkiye ve Türk Dünyası ile ilgili siyasi, sosyal ve kültürel yapı ile Türk kültürünün dil, edebiyat, tarih, sanat tarihi, musiki gibi unsurlarını araştırıp inceleyen bilimsel çalışmaları bilim dünyası ile paylaşmak.

Kapsam: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Anadolu ve Türk tarihi, kültürü, edebiyatı, eğitimi, sanatı, musikisi, folkloru, arkeolojisi vb. ile ilgili çalışmaları kabul etmektedir.

Dergi; Ocak, Mayıs ve Eylül aylarında olmak üzere yılda üç kez basılı ve elektronik ortamda yayımlanır. Yayımlanan bütün makalelere tam metin olarak www.turkiyatjournal.com ve <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunited> adreslerinden ücretsiz erişilebilir.

Basılı kopyalar, ilgili kütüphanelere ve araştırmacılara ayrıca ulaştırılır. Dergi (TAED), TR Dizin, MIAR, Modern Language Association (MLA), Scilit, WorldCat, OpenAIRE, Sobiad, Researchgate, Asosindex, Acarindex, Akademik Dizin gibi indekslerce taranmaktadır.

YAYIN İLKELERİ- YAYIN SÜRECİ

Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (TAED), bilimsel ölçütlerde hazırlanan Türkiye ve Türk dünyası ile ilgili çalışma ve araştırmaları yayımlar. TAED’de yer alan yayınlar, kuramsal ve yöntemsel açıdan Türkiyat araştırmalarına katkı sağlayacak ve araştırmaların uluslararası düzeye erişmesine ortam hazırlayacaktır. Bu süreçte TAED, farklı sahalara taşıdığı Türkoloji araştırmalarına yeni bakış açıları ve yaklaşımlar kazandırmayı hedeflemektedir.

-Yayın Dili: Derginin yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak, öteki Türk lehçelerinde ve dünyaca yaygınlığı kabul edilen diğer dillerde de yazı yayımlanabilir.

-Makale Gönderimi: Makale yazar tarafından www.turkiyatjournal.com adresi üzerinden oluşturulacak üyelik ile birlikte dergiye sunulur. Çalışmalar sisteme girilirken, yazar veya yazarlara ait herhangi bir bilginin yer almadığından emin olunmalıdır. Bu husus, makaleyi inceleyecek hakemlere daha rahat hareket imkânı tanınması açısından önemlidir. Aynı yıl içinde aynı yazarın sadece bir yayımı basıma kabul edilir.

-Editör Kurulu Ön Değerlendirme: Dergiye sunulan makaleler, Editör Kurulu tarafından yapılan ön değerlendirmeye tabi tutulur (şekil ve içerik olarak). Editör Kurulu gönderilen yazılarda daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış (bilimsel toplantılar da dâhil) veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olma ve tezden üretilmiş olmama şartlarını arar.

Bilimselliğe ve dergi ilkelerine uyulmadığı görülen yazılar, hakem incelemesine alınmadan yazara iade edilir. Bu aşamada makale, editörlük tarafından reddedilebilir, düzeltme istenebilir veya hakem değerlendirmesine tabi tutulması kararına varılabilir.

-Hakem Süreci: (www.turkiyatjournal.com adresi üzerinden)

Editör onayından geçen çalışmalar, alanı ile ilgili en az 2 hakem tarafından yapılan titiz bir değerlendirme sürecinde tabii tutulur. Hakemler, makaleleri dergi yazım kuralları, bilimsel kalite, ulusal/evrensel bilime ve pratiğe katkı gibi alanlarda değerlendirir.

Makale, hakem tarafından olumlu / olumsuz / düzeltme önerileri ile birlikte makale takip sistemine girer. Editör, hakemden gelen kararları Makale Takip Sistemi üzerinden onaylayarak yazara gönderir. İki olumlu hakem raporu alan ve hakem düzeltmelerini tamamlayan çalışmalar “Yayınlanacak Makaleler” sırasına alınır. İki hakemin olumsuz görüş belirtmesi hâlinde ise yazı yayımlanmaz. Aynı makale için olumlu ve olumsuz hakem raporları mevcut olduğunda yazı üçüncü hakeme gönderilir. Çoğunluğu olumlu olarak sağlayamayan çalışmalar Yayın Kurulu tarafından reddedilir.

Dergimizde kör hakemlik uygulaması kullanılır. Hakemlere yazar adı, yazarlara da hakem adı açıklanmaz. Hakem raporları 5 yıl süreyle saklanır. Sayı hakemlerinin isimleri derginin ilgili sayısında yer alır.

-Hakem Süreci Olumlu Tamamlananlar (turkiyat@atauni.edu.tr eposta üzerinden)

“Yayınlanacak Makaleler” sırasına alınanların, yazarına hangi sayıda yayımlanacağı bilgisi ile birlikte son hâlini vermesi için kurumsal e-posta adresi üzerinden gönderilir. Yazardan gelen son hâli verilmiş (yazar / yazarlar isimleri, iletişim ve ORCID bilgileri eklenmiş) makaleler, intihal incelenmesinden geçirilir.

-Yayın Aşaması: Dizgisi tamamlanan çalışmaların, DOI işlemleri tamamlanır. Her makalenin kapak sayfasına DOI numaraları, geliş, kabul ediliş ve yayım tarihleri ile birlikte QR kodu eklenerek online (çevrim içi) olarak önce www.turkiyatjournal.com adresi üzerinden daha sonra ise https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunited üzerinden yayımlanır.

-Baskı ve Sonrası: Online yayımı takiben dergi baskı için matbaaya gönderilir. Baskısı tamamlanan dergi, ulusal ve uluslararası kütüphanelere, yazar, hakem ve belirlenen araştırmacılara ücretsiz olarak gönderilir.

Yayımı tamamlanan derginin, başta TR-Dizin (ODİS) olmak üzere diğer dizinlere hakem raporları ile birlikte sunumu gerçekleştirilir.

Dergide yayımlanan yazıların tamamı veya bir kısmı yayıncının yazılı izni olmadan herhangi bir yolla çoğaltılamaz, sadece kaynak gösterilmek suretiyle alıntılanabilir.

ETİK KURALLAR-BELGELER

Yayın Etiği: Dergimizde yayım etiği, araştırma etiği, yasal /özel izin konusunda izlenecek yol açık olarak tanımlanmıştır. Makalelerde ulusal ve uluslararası geçerli olan yayım ve araştırma etiğine uyulması zorunludur.

Dergimize gönderilen makalelerde yayım etiği konusu yazarların sorumluluğunda olmakla birlikte, Editör tarafından da intihal incelenmesinden (Turnitin veya iThenticate) geçirilir. Bu işlem ile makalelerin özgünlüğünün ve bilimsel kalitesinin artırılması ve intihalin engellenmesi amaçlanmaktadır.

Yazılarda ifade edilen görüş ve düşünceler yazarlarını bağlar, dergimizin ve kurumumuzun görüşlerini yansıtmaz; yazıların bütün bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Araştırma Etiği: Makalelerde başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi, kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

Çalışma deneklerin (insan ve hayvan) kullanımını gerektiriyor ise çalışmanın uluslararası deklarasyon, kılavuz vb. uygun gerçekleştirildiği beyan edilmelidir.

Yasal/Özel İzin Belgesi: Dergimize gönderilen makalelerden yasal /özel izin gerektiren aşağıdaki durumlarda yazardan izin belgesi istenmektedir. Yayımlanacak makalelerde etik kurul izni, yasal / özel izin gerekip gerekmediği makalenin kapak sayfasında belirtilir. Eğer bu izinlerin alınması gerekli ise, iznin hangi kurumdan, hangi tarihte ve hangi karar veya sayı ile alındığı açıkça sunulması yazar veya yazarlardan talep edilir ve makalenin sonuna eklenir.

Bilimsel toplantılarda sunulan çalışmalar ile tezlerden üretilmiş çalışmalar 2020 itibarıyla dergimize kabul edilmemekle birlikte, editör izni ile bilimsel katkısı olacağına, inanılan çalışmalar yazardan / danışmandan ve sempozyum kurulundan izin yazısı alınması, yayın kurulunun da kabul etmesi durumunda yayımlanabilir.

-Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırma,

-İnsan ve hayvanların (materyal / veriler dâhil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması ve klinik araştırmalar,

-Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar,

-Olgu sunumlarında “Aydınlatılmış Onam Formu”nun alındığının belirtilmesi

TELİF DEVRİ

Yayın Hakları Devri (turkiyat@atauni.edu.tr eposta üzerinden): Yazarların ve yayıncıların karşılıklı yararı ve korunması için yazarların, çalışmalarının yayınlanmasından önce dergimize yazılı izin belgesi vermesi gereklidir. www.turkiyatjorunal.com ve <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunitaed> adreslerinde bulunan Telif Hakkı Devir Formu’nu imzalayıp editörlüğe ulaştıran yazar/yazarlar, bu izni vermiş sayılırlar. (Bu işlem Türkçe ve İngilizce sayfaların her ikisinin de doldurulup imzalanarak PDF veya JPG formatında turkiyat@atauni.edu.tr e-posta adresine gönderilmesi ile gerçekleştirilir.)

YAZIM KURALLARI

Başlıklar

Makale başlığı önce Türkçe hemen altına da İngilizce olarak 12 sözcüğü geçmeyecek şekilde büyük harfler ile kalın olarak yazılmalıdır.

İç başlıklar makalede, konunun işlenişine göre başlarında rakam-harf olmadan ilk harfleri büyük ve kalın olarak yazılmalıdır.

Yazar / Yazarların Bilgileri (Yayın Aşamasında)

Makaleler, hakemlere doğrudan sistem üzerinden (yazarın yüklediği dosyada değişiklik yapılmadan) yönlendirilmektedir. Makale üzerinde yazar-hakem gizliliğini sağlama adına makalenin sahibini tanımlayıcı herhangi bir bilgi olmamalıdır. Bu nedenle gerek makale içerisinde gerekse dosya adında yazar ismine / isimlerine yer verilmemelidir.

Hakem süreci tamamlanan yazılar için, yazardan son hâlini göndermesi istenildiğinde adını, soyadını, kurumsal iletişim bilgisini, e-posta adresini ORCID numarasını Türkçe ve İngilizce olarak başlığının hemen altına ortalananmış olarak yazması, istenir. Unvanlar ve kurumların İngilizce karşılıkları aşağıda belirtilmiştir.

Örnek:

TR BAŞLIK
ENG BAŞLIK

Mehmet ÖZ

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Asst. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of History

ornek@atauni.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0000....

Öz / Abstract

İsimden sonra en fazla 200 kelimelik makaleyi ifade eden Türkçe ve İngilizce öz bulunmalıdır. Her iki özün altında beş anahtar kelimeye yer verilmelidir. Öz ve Abstract kısımları 9,5 punto ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır.

-Structured Abstract

Makalenin hakem sürecinden geçtiği hâline Abstract bölümünden sonra "Structured Abstract" başlığı altında en az 750 kelimedenden oluşan "Yapılandırılmış Özet (İngilizce)" eklenmesi gerekmektedir. Makalenizin yurt dışında atıf alabilmesi için bu önemlidir. Yapılandırılmış özete giriş kısmı dışındaki konu merkezine inen tespitleriniz ve özellikle sonuç kısmındaki çıkarımlarınız alınmalıdır. Makaleniz İngilizce olsa bile bu yapılandırılmış özet İngilizce olarak eklenmelidir.

Makale Metni

Yazı Tipi: Yazılar Word dosyası olarak (.doc /.docx) hazırlanmalı, bazı çalışma alanlarının özel durumları dışında yazı tipi olarak mutlaka Times New Roman kullanılmalıdır.

Transkripsiyon ihtiva eden çalışmalarda Oktay New Transkripsiyon yazı tipinin kullanılması tavsiye edilir. Farklı kullanılan fontlar mutlaka makale ile birlikte gönderilmelidir.

Sayfa Düzeni

Metin	Dipnot	Öz-Abstract	Paragraf ve Satır Aralığı	Paragraf Girintisi	Kenar Boşlukları	Sayfa Boyutu
10,5	8,5	9,5	Tek	1 cm	2 cm	17 x 24 cm

Bölümler: Makale, **Giriş** bölümü ile başlamalı, bu bölümde yazının hipotezi, kapsamı ve amacı üzerinde durulmalı; ara ve alt başlıklarla desteklenebilecek **Gelişme** bölümünde veri, gözlem, görüş, yorum ve tartışmalarla desteklenmeli; **Sonuç** bölümünde ise çalışmada varılan sonuçlar, önerilerle desteklenerek açıklanmalıdır.

Görseller: Metnin içinde kullanılan fotoğraf, plan ve tabloların metin sınırlarının dışına taşmaması hususuna dikkat edilmelidir. Bu tür belgeler baskı tekniğine uygun çözünürlükte olmalı ve her biri altına numaralandırılarak ilk harfleri büyük ve italik olarak açıklanmalıdır. (Ör. *Resim 1- Bölgenin genel görünümü*)

Alıntı ve Referanslar

Tüm alıntılar tırnak içinde ve *italik* olarak verilmelidir. Blok alıntılar ise sağ ve soldan 1 cm içeride *italik* yazılmalıdır.

Dergimizde genel olarak uyarlanmış bir **APA** Atıf Sistemi uygulanmakla beraber kimi disiplinlerde zorunlu olan sayfa altı **dipnot** sistemi de kabul edilmektedir. Ancak yazardan, seçtiği atıf sistemine çalışma boyunca sadık kalması beklenmektedir.

APA Sistemi (metin içi) kullanıldığında şu hususlara dikkat edilmelidir:

- Metin içinde uygun yere parantez açılarak yazarın soyadı, eserin yayın tarihi ve alıntının sayfa numarası belirtilmelidir. [Köprülü 1966: 20]
- Metin içinde gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın yayın tarihi ve sayfası yazılmalıdır. [Köprülü (1966: 17), bu konuda...]
- *age.*, *agm.*, gibi kısaltmalar olmamalı, aynı yöntem devam ettirilmelidir.
- Yazarın aynı yıl yayımlanan birden fazla eseri kaynak gösterilmişse basım yılının sonuna harf kodlaması yapılmalıdır. [Köprülü 1966a, Köprülü 1966b, ...]
- Kaynak çok yazarlı ise her iki yazarın da soyadı kullanılmalı ve ikiden fazla yazarlı eserlerde referans gösterildiği yerde ilk yazarın soyadı belirtildikten sonra “*vd.*” ibaresi kullanılmalıdır. [Türkmen ve Cemiloğlu 2009: 20; Olcay *vd.* 1998: 10] Kaynaklar bölümünde tüm yazarlar verilmelidir.
- Metin içinde birden fazla kaynağa atıfta bulunuluyorsa kaynaklar noktalı virgülle ayrılmalıdır. [Köprülü 1966: 10; Kaplan 2004: 15; Tanpınar 1969: 20; ...]
- Dergimizce uygun görülmesi de görülmeyen bir yayının kaynak gösterilmesi gerekiyorsa asıl kaynaktan belirtilmelidir. [Köprülü 1931, Kaplan 2004'ten]
- Sözlü kaynak kullanılıyorsa parantez içinde kaynak kişinin adı ve soyadı belirtilmelidir.
- Yayın tarihi belli olmayan eserlerde ya da yazılarda sadece yazar adı, yazar adı olmayan eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.
- İnternet kaynaklı alıntılarda internet adresi ve adrese erişim tarihi hem metin içinde hem de kaynaklar kısmında belirtilmelidir. Örnek: <http://tdkterim.gov.tr/bts> (Erişim Tarihi: 05.04.2011)

Kaynaklar

Kaynaklar bölümü makale metninin sonunda bulunmalı, sadece gönderme yapılan kaynaklara yer verilmeli ve kaynakların künyeleri yazar soyadına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır. Bir yazarın birden fazla eseri var ise sıralamada yayın tarihi dikkate alınmalıdır. Yazarın aynı yılda yayımlanan birden fazla eseri var ise kaynaklar a, b, c şeklinde kodlanarak sıralamaya konmalıdır.

Sözlü kaynaklarda kaynak kişinin soyadı, adı, doğum yeri ve tarihi, mesleği, gerekli durumlarda diğer açıklayıcı bilgilere kısaca yer verilmelidir. [Fuat Özdemir-Åşık Fuat Çerkezoğlu. 1950 Narman doğumlu, halk ozanı]

Bazı bilgileri bulunmayan kaynaklarda ilgili yere “yayın yeri yok, yayıncı yok, tarih yok” şeklinde ifadeler eklenmelidir.

Antik kaynaklarda veya sürekli baskısı yapılan eski eserlerde yazarın (ad-soyadı olmadığı) ismi olduğu gibi yazıldıktan sonra mevcut nüshanın basım yeri eser isminden sonra yazılmalıdır.

Örnekler**Antik Kaynaklar**

Evliya Çelebi *Seyahatname*. (sad. T. Temelkuran- N. Aktaş). 1986. İstanbul: Üçdal Yayınevi
Ksenophon. *Anabasis / Onbinlerin Dönüşü*. (çev. T. Gökçöl). 1974. İstanbul: Hürriyet
Yayınları

-Kitap

Durmuş, İ. (1993). *İskitler (Sakalar)*. Ankara.
Köprülü, M. F. (1966_a). *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri
Başkanlığı Yayınları.
Köprülü, M. F. (1966_b). *Edebiyat Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

-Kitap Bölümü /Ansiklopedi Maddesi

Çevik, Ö. (2009). “İskân Yeri Seçiminde Bilişsel Faktörlerin Olası Rolü: Rusa’nın Eiduru
(Süphan) Dağı Önündeki Kent-Ayanis” *Altan Çilingiroğlu’na Armağan Yukarı
Deniz Kıyısında Urartu Krallığı’na Adanmış Bir Hayat*. (ed. H. Sağlamtimur vd.)
İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları. 195-202.

Belli, O. (1982). “Urartular”. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi-I*. İstanbul: Görsel
Yayınları. 139-208.

-Makale

Oğuz, M. Öcal. (2010). “Sözel Belleğin Tarihe Tanıklığı ve Âşıkların İnanılan
Biyografileri”. *Milli Folklor*, 87, 5-12.

-Çeviri- Derleme

Naskali, E. G. (haz.). (1999). *Altay Destanı Maaday Kara*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Eliade, M. (1999). *Şamanizm*. (çev. İsmet Birkan). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
Fenoglio, Irène ve Francois Georgeon (haz.). (2000). *Doğuda Mizah*. (Çev. Ali Berktaş)
İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

-Bildiri

Kılıç, M.-Topaloğlu. Y. (2018). “Antik Kaynaklara Göre Doğu Anadolu Mimarisi”.
Kurtuluşunun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu. 12-13 Mart 2018.
Erzurum. 842-874.

-Tez

Pehlivan, M. (1984). *En Eski Çağlardan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*.
(Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü.

JOURNAL OF TURKISH RESEARCHES INSTITUTE

ABOUT

The Journal of Turkish Researches Institute, published by Atatürk University Institute of Turkic Studies, is an international refereed journal that has been publishing scientific studies about Turkey and Turkish world continuously since 1994. Attention is paid for the publications in the journal to be of international quality contributing theoretically and methodologically to Turkic research. In this process, the journal aims to have Turcology researches gain new perspectives and approaches as it has carried it to different fields.

The journal is published in print and electronic media three times a year, in January, May and September. All published articles can be accessed in full text at www.turkiyatjournal.com and <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunitaed>.

Printed copies are also delivered to the relevant libraries and researchers. Journal indexed such as TR Dizin, MIAR, Modern Language Association (MLA), Scilit, WorldCat, OpenAIRE, Sobiad, Researchgate, Asosindex, Acarindex, Akademik Dizin

Purpose: To share the social and cultural structure and scientific studies that examine and study the elements of Turkish culture such as language, literature, history, art history and music related to Turkey and the Turkish World.

Scope: Journal of Turkish Researches Institute (JTRI), accepts studies about Anatolian and Turkish history, culture, literature, education, art, music, folklore, archeology, etc.

The journal is published in print and electronic media three times a year, in January, May and September. All published articles can be accessed in full text at www.turkiyatjournal.com and <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunitaed>.

Printed copies are also delivered to the relevant libraries and researchers. Journal indexed such as TR Dizin, MIAR, Modern Language Association (MLA), Scilit, WorldCat, OpenAIRE, Sobiad, Researchgate, Asosindex, Acarindex, Akademik Dizin

PUBLICATION PRINCIPLES

Atatürk University Journal of Turkic Studies (JTRI), publishes studies and researches on Turkey and the Turkish World which prepared in scientific criteria. The publications in JTRI will contribute to the studies of Turkey in theoretical and methodological terms and prepare an environment for the research to reach the international level in this process; JTRI aims to gain new perspectives and approaches to Turcology research that it carries to different fields.

Publication Language: The journal's language is Turkey Turkish. However, writings can be published in other Turkish dialects and other languages that are widely accepted worldwide.

Sending Articles: The article must send to the journal with the membership created by the author on the address www.turkiyejournal.com. When uploading studies, it should be ensured that any information about the author or authors is not included. This is important for referees who will examine the article more comfortable. Only one publication of the same author is accepted for publication in the same year

Editorial Board Preliminary Consideration: The articles submitted to the journal are subject to preliminary consideration by the editorial board (in form and content). The Editorial Board searches for the conditions such have not been published anywhere (including in scientific meetings) or accepted for publication other journals and not to be produced from the thesis. Studies that are not able meet scientific and journal critesia returned to the author without being examined by the referee. At this stage, the article can be rejected by the editor, asked for correction or the decision to be evaluated study by the referee.

Referee Process: The studies approved by the editor are subjected to a rigorous evaluation process by at least 2 referees from the same discipline. Referees evaluate articles in areas such as journal writing rules, scientific quality, contribution to national / universal science and practice.

The article enters the article tracking system with positive / negative / correction suggestions by the referee. The editor approves the decisions of the referee via the Article Tracking System and sends them to the author. The studies with two positive referee reports and complete the referee corrections, add to the "Articles to be Published" queue. If the two referees give negative, the article is cannot be published. When there are positive and negative referee reports for the same article, the article is sent to the third referee. The works, which cannot provide the majority positively, are rejected by the Editorial Board.

Journal uses the blind referee method. The name of the author is not clarified to the referees and the name of the referee is not shared with the authors. Referee reports are kept for 5 years. The names of the referees are included in the relevant issue of the journal.

The Referee Process Positively Completed Articles (via e-mail to turkiyat@atauni.edu.tr): Articles which placed in the "Articles to be Published" queue, inform mail sent authors official e-mail address to give finalize their study and information when the article will be published. Articles that have been finalized study (author / authors names, contact, and ORCID information have been added) come from the author, the article is passed through plagiarism detection.

Publishing Stage: The finalized study's DOI process is completed. DOI numbers, arrival, acceptance and publication dates and QR code are added to the cover page of each article, the study published first at www.turkiyeyournal.com and then <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunitaed> addresses.

Print and Afterward: After the online publication, the journal is sent to the press for printing. When journals printing is completed, it's sent to national and international libraries, writers, referees and researchers free of charge.

When the journal's publication has been completed, it is presented to the indexes, primarily TR-Dizin (ODİS), together with the referee reports.

All or some part of the articles published in the journal, cannot be copied or reproduced in any way without the written permission of the publisher, and can only be quoted by showing the original source.

ETHICAL RULES – DOCUMENTS

Publication Ethics: The path to be followed in publication ethics, research ethics, legal / special permissions has been clearly defined in our journal. The articles must comply with national and international publications and research ethics.

Although publication ethics in the articles sent to our journal is under the responsibility of the authors, the editorial board also examines plagiarism (Turnitin or iThenticate). With this process, the aim is to increase the originality and scientific quality of the articles and prevent plagiarism

The opinions and thoughts expressed in the articles at the responsibility of their authors and do not reflect the views of our journal and our institution; All scientific and legal responsibilities of the articles belong to their authors.

Research Ethics: In articles, it is necessary to obtain permission from the owners for the use of scales, surveys, photographs, and copyright regulations for the ideas and works of art used in the study.

If the study requires the use of subjects (human and animal), the international declaration of the study, guidance, etc. The author must be declared that, tests performed according to these rule

Legal / Special Permission Document: Some documents requested in the following cases legal / special permission for articles sent to our journal. Whether the ethical committee permission or legal / special permission is required or not it is specified on the cover page of the article. If permissions required, it is requested by the author or authors to explicitly submit the permission from which institution, the exact date and decision or number and must be added end of the article.

Although the studies presented at the scientific meetings and the papers produced from the theses are not accepted to our journal as of 2020, but if believed to study would have contribute science and development, it can publish after permission from the editor and it is obligatory to get a letter from the author / consultant and the symposium committee.

- Any research carried out with qualitative or quantitative approaches that require data collection from participants using survey, interview, focused group work, observation, experiment, interview techniques,

- Use of humans and animals (including material / data) for experimental or other scientific purposes and clinical research,

- Retrospective studies under the Law on Protection of Personal Data,

- In the case reports, specify that the “Informed Consent Form” was taken.

WRITING RULES

Titles

The title of the article should be written in bold with capital letters, less than 13 words, the first Turkish, English title below Turkish.

Subtitles in the article, should be according to the subject of the topic, the first letters should be capital and bold, without any digits and letters.

Author / Author's Information (Publishing Stage)

-Author / Author's Information (At the Publishing Stage) articles are directed to the referees directly through the system (without making any changes to the file uploaded by the author) in order to ensure author-referee confidentiality so there should not be any information defining the owner of the article. For this reason, the author's name (s) should not be included both in the article and in the file name.

For the studies that the referee process completed, the author is asked to send the final version, the owner should write their own name, surname, corporate contact information, e-mail address ORCID number, Turkish and English centered under articles title. The English equivalents of titles and institutions are listed below.

Example:

ENG TITLE

TR TITLE

Mehmet ÖZ

Asst. Prof. Dr., Atatürk University, Faculty of Letters, Department of History

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

example@atauni.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0000-0000-0000....

Abstract

After the author's name, Turkish and English abstracts should be placed, which represent the article with maximum 200 words. Five keywords should be included under both abstracts. Abstract and Öz sections should be written with 9,5 font size and single line spacing.

Structured Abstract

The articles that complete referee process phase, should be added the title "Structured Abstract" in English with at least 750 words after to Abstract. This is important for your article to be cited abroad. In the structured abstract, must include your findings outside the introduction, and main ideas of article and particularly your inferences in the conclusions. This structured abstract should be in English, even if your article is in English.

Article Text

Font: Articles should be prepared as a Word file (.doc /.docx). Times New Roman should be used as a font except for the special cases of some study areas.

It is recommended to use the Oktay New Transcription font in transcription containing studies. Different fonts must be sent with the article.

Text	Footnote	Abstract	Paragraph and line spacing	Paragraph indent	Margins	Paper Size
10,5	8,5	9,5	Single	1 cm	2 cm	17 x 24 cm

Sections

The article should start with the introduction, this section should focus on the hypothesis, scope, and purpose of the article; The Development section, which can be supported by subtitles, should be supported by data, observations, opinions, comments and discussions; In the conclusion part, the results obtained in the study should be explained by supporting them with suggestions.

-Images

Attention should be paid photographs, plans and tables used in the text not to spoil the structure of page margin. Such documents should be appropriate resolution to the printing and each of them should be numbered under the image, first letters capital and in italics. (Eg. Picture 1- General View of the Region)

CITATIONS AND REFERENCES

All quotations must be given in quotation marks and italics. Block quote should be written in italics, 1 cm inside the left and right. Although APA Citation System is applied in our journal in general, the footnote system, which is mandatory in some disciplines, is also accepted. However, the author is expected to use the citation system of his choice throughout the study.

When APA Citation System preferred attention should be paid to:

- The surname of the author, the publication date of the work: and the page number of the citation must be indicated by opening parentheses in the appropriate place in the text. [Köprülü 1966: 20]

- There should be no abbreviations such as *ibid*, the same method should be continued.

- If more than one work of the author published in the same year is cited, letter coding should be made at the end of the printing year. [Köprülü 1966a, Köprülü 1966b,...]

- If multi-author cited, the surname of both authors should be used, in the works referenced with more than two authors, after the first author's surname is specified, "et al." must be used. [Turkmen and Cemiloğlu 2009: 20; Olcay et al. 1998: 10] All authors should be given in the References section.

- If more than one reference is cited in the text, the references should be separated by a semicolon. [Köprülü 1966: 10; Kaplan 2004: 15; Tanpınar 1969: 20; ...]

-If an unseen publication is -not welcomed by our journal- required to be cited, the original source should also be specified. [From Köprülü 1931, Kaplan 2004]

-If oral cites used, the name and surname of the cited person should be specified in parentheses.

-In studies or manuscripts which publication date is uncertain, only the name of the author should be written, and studies without author name, the title of the study should be written.

-In internet quotations, the internet address and the date of access to the address should be specified both in the text and in the references section. Example: <http://tdkterim.gov.tr/bts> (Access Date: 05.04.2011)

Bibliography

Bibliography should be at the end of the article text, only used references should be included and must be listed alphabetically by author surname. If an author has more than one work, the publication date should be taken into consideration in the ranking. If the author has more than one work published in the same year, the sources should be coded as a, b, c and put in order.

In oral sources, the surname of the source person, name, place, and date of birth, occupation, and other explanatory information should be briefly included. [Fuat Özdemir-Âşık Fuat Çerkezoğlu. Born in 1950 in Narman, minstrel]

In the sources that do not have some information, such as "No publishing place, no publisher, no date" expressions should be added to the relevant place.

In ancient (primary) sources or in old continuously printed books (when there is no first-surname) books name should be written after writing as is, the printing place of the copy should be written after the book's name.

Samples

-Primary Sources

Evliya Çelebi Seyahatname. (sad. T. Temelkuran- N. Aktaş). 1986. İstanbul: Üçdal Yayınevi
Ksenophon. *Anabasis / Onbinlerin Dönüşü*. (çev. T. Gökçöl). 1974. İstanbul: Hürriyet Yayınları

-Book

Durmuş, İ. (1993). *İskitler (Sakalar)*. Ankara.
Köprülü, M. F. (1966_a). *Türk Edebiyatında ilk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
Köprülü, M. F. (1966_b). *Edebiyat Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

-Chapter / Encyclopedia Article

Çevik, Ö. (2009). “İşkân Yeri Seçiminde Bilişsel Faktörlerin Olası Rolü: Rusa'nın Eiduru (Süphan) Dağı Önündeki Kent-Ayanis” *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Deniz Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*. (ed. H. Sağlamtimur vd.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları. 195-202.
Belli, O. (1982). “Urartular”. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi-I*. İstanbul: Görsel Yayınları. 139-208.

- Article

Oğuz, M. Öcal. (2010). “Sözel Belleğin Tarihe Tanıklığı ve Âşıkların İnanılan Biyografileri”. *Milli Folklor*, 87, 5-12.

-Translation - Compilation

Naskali, E. G. (haz.). (1999). *Altay Destanı Maaday Kara*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
Eliade, M. (1999). *Şamanizm*. (çev. İsmet Birkan). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
Fenoglio, Irène ve Francois Georgeon (haz.). (2000). *Doğuda Mizah*. (Çev. Ali Berktay) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Symposium Paper

Kılıç, M.-Topaloğlu. Y. (2018). “Antik Kaynaklara Göre Doğu Anadolu Mimarisi”. *Kurtuluşunun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu*. 12-13 Mart 2018. Erzurum. 842-874.

-Thesis

Pehlivan, M. (1984). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.